

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपूर्वं न्यसेत् पादम् ।

पुस्तक ३१

कार्तिक : १९८७.

पृष्ठ १

उद्धरेदात्मनात्मानम् ।

[अथैव उपर्युक्ते च आशान्तरम्]

समग्र भगवन् समान दाजी
बोपास पेरी वजली निशाभा,
ने हाथ देवे मुजने हीपा आ
अज्येय आत्मा, प्रभुसुं हु तेने.

८०५
७२५

अद्या भने निर्दय ईवपञ्चे,
बंदपो न हु तोय, न थीस पाडी;
पड्या शिरे या विधिनी गहाना,
ढोही बद्धुं शिर तोय ना नभ्यु.

भले वलुं हो विधिदार सांकेडुं,
भले वणी हिरंगतमां सन्त भलु,
हुं ओके हुं न मुज बाग्य तलो विधाता,
ने कर्तुं धार मुज आत्म तलोय हुं हुं.

• हरिहर भट्ट

*મૂળ અંગ્રેજી કાવ્ય

Out of the night that covers me
Black as the pit*from pole to pole,
I thank whatever gods may be
For my unconquerable soul.

In the fell clutch of circumstance
I have not whined or cried aloud;
Under the bludgeonings of chance
My head is bloody but unbowed.

It matters not how strait the gate,
How charged with punishment the scroll;
I am the master of my fate,
I am the captain of my soul.

W. H. Henley

અક્લ કલ્પા ચેલત નર જાતી ।

જેસે હો માવ હિરે-ફિરે દસે દિહ, ધુવતારે પર રહત-નિરાતી ।

ઉપરની શુભચાંતી-દિ'દી પંક્તિઓમાં કવિ પોતાનું કલ્પનાજ્ઞાન દેશ દિશામાં લઈ ગય છે. પણ માથેની જઠાજ વધારેમાં વધારે નવ જ દિશાઓમાં જઈ શકે છે. દેશ દિશાઓની વાત તો આપણે હમેશાં કરીએ છીએ, પણ એ દિશાઓ કઈ છે અને એનું સ્વરૂપ કેવું છે, એનો વિચાર ભારે જ કદો કરીએ છીએ.

પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર એ ચાર મુખ્ય દિશાઓ અને આગેય, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને પ્રચાન્ય એ ચાર ઉપદિશાઓ મળીને આઠ દિશાઓ થઈ ગઈ. બાકી એ રહી—હીએ (હિમ્વ) અને નીચે (અધર) આ એને ગેળંચી દેશ દિશાઓ થાય છે. હવે ડાહ્યા પણ જઠાજ ધુવતારાની નિશાની રાખીને આઠ દિશાઓમાં તો જઈ શકે જ છે અને હૂએ ત્યારે નીચેની દિશા એને પરાણે લેવી પડે છે! જઠાજને હીએ જતાં ડાહ્યાએ કદી નથી જોયું;—કવિએ તો ડાહ્યા જઠાજનું નામ પણ નહોતું સંભળ્યું.

આ દિશાઓ સાચેસાચ શું છે અને એની વ્યાખ્યા શી છે તે આપણે જરા તપાસી નેઈએ. નાનપણમાં આપણે જોખ્યું હતું કે જે દિશામાં સરજ બેગે છે તે પૂર્વ દિશા છે; જ્યાં સરજ હૂએ છે તે પશ્ચિમ છે. પૂર્વ તરફ મોં કરીને બેઠા રહીએ તો જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ હોય છે ને ડાબી બાજુ ઉત્તર હોય છે. નિરાજની દિવાલ પર જે નકશા ટાંગવામાં આવતા તે બંધા ચોખ્ખું હતા. એમાં ઉપરની બાજુ ઉત્તર, નીચેની બાજુ દક્ષિણ, આપણી જમણી તરફ પૂર્વ અને ડાબી બાજુ પશ્ચિમ, એટલી વાતો ખ્યાનમાં આવી ગઈ હતી. અને તેટલાથી અમારી નિરાજની દુનિયા નિર્ધિત રૂપમાં ચાલતી હતી. યજુર્વેદ દિવસ પંચાંગમાં સૂર્યમંદળનું ચિત્ર જોયું. એમાં ઉપર ઉત્તર અને નીચે દક્ષિણ તો જરાખર હતી, પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમે પોતાનું સ્થાન બદલું સુઘડું કરી લીધું હતું. મેં તરત માન્યું કે આ છાપાનો ભૂલ છે. અને પૂર્વે વિશ્વાસથી મારા પંચાંગમાં મેં સૂધારો પણ કરી નાખ્યો! પછી ભણે જોયું કે જેટલાં પંચાંગ છે તેટલાંમાં આ જ પૂર્વ પશ્ચિમની ગરજ છે ત્યારે મારો આત્મવિશ્વાસ શિથિલ થઈ ગયો. હું વિચારવા લાગ્યો કે આમ કેમ થાય છે? વિચારતા વિચારતા આ વાત ખ્યાલમાં આવી કે સૂર્ય તો આકાશમાં હોય છે, આકાશ પૃથ્વી ઉપર લટકતું રહે છે. એથી એનો ચાર દિશાઓ આપણી ચાર દિશાઓથી બેસતી હોય છે. સૂર્યમંદળવાળું પંચાંગનું પાતું આકાશ માફક સિર ઉપર રાખીને જોયું ત્યારે નિશ્ચય થયો કે જે રીતે અરીસામાં નેવાથી આપણું જોતોઈ

* ભગવાન (પૃથ્વી) પર રહેતાં છતાં જેમને બૃજભૂમાં રસ નથી અને ખગોળ (આકાશ) નીચે રહેતાં છતાં જેઓ ખગોળની વર્તોથી અજાણ છે તેમને અજાણજી છે કે તેઓ આ લેખ નવાંચે દિહ્મૂલતા રહ્યું એ જ એમને મોટે સર્જનકર્તા છે.

સત્યનું અપસત્ય થઈ જવું હતું તે જ રીતે આકાશની દિશાઓ પણ જમણી ઢાળી બદલાઈ ગય છે.

હવે આ દિશાઓનું રહસ્ય ઓળખાવી જિજ્ઞાસા પ્રખળ થઈ, મેં પૃથ્વીનો એક ઓળા હાથમાં લઈ લીધો અને ઉત્તરની ઓળમાં ચાલ્યો. હું હિંદુસ્તાનની ઉપર ઉપર જવા લાગ્યો. મારો એક સહાધ્યામી પોતાને અમેરિકામાં ઉભેલો માની ઉત્તર તરફ જવા લાગ્યો. જતાં જતાં અમે બન્નેએ એકબીજાને સામસામા ઉત્તર ધ્રુવની તરફ આવતા જોયા. આ બિંદુ પર પહોંચતાં જ અમે એક ઓળને પૂછ્યું: બન્નેએ કહ્યું હું દક્ષિણ તરફથી આવું છું ને ઉત્તર તરફ જઈ છું.

તો પછી બંનેની યાત્રા એવી પરસ્પર વિરોધી કેમ ?

ઉત્તર ધ્રુવ પર પહોંચતાં જ બંનેએ નકી કબૂ કે હવે ઉત્તર દિશા તો અહીં રહી નહિ. હિંદુસ્તાનવાળો માથુંસ ન્યારે પોતાની દિશા કામમ રાખીને નાકની સીધમાં ઉત્તર ધ્રુવ વડાવીને આગળ વધ્યો તો એણે જોયું કે તે દક્ષિણ તરફ જઈ રહ્યો છે. અમેરિકાવાળો માથુંસ પોતાની દિશામાં આગળ વધવા લાગ્યો. એણે પણ જોયું કે તે પણ દક્ષિણમાં જ ગય છે. પરસ્પરવિરુદ્ધ દિશાઓમાં જવા છતાં પણ તે બંને દક્ષિણના જ માત્રી હતા. બંનેને અનુભવ થયો કે ઉત્તર ધ્રુવબિંદુ પર ઉત્તર દિશા જ નથી રહેતી અને ત્યાંથી વ્યાહતી ગમે તે દિશા લે તો યે તે સીધો દક્ષિણમાં જ ગય છે. અને એમને આ કલ્પના કરતાં વાર ન લાગી કે જો તેઓ આ જ રીતે દક્ષિણ ધ્રુવબિંદુ પર પહોંચી ગય તો ત્યાં પણ આમ જ દક્ષિણ દિશા ગાયબ થઈ જશે અને ત્યાં તેઓ જે બાજુ જશે તે બાજુ ઉત્તર દિશા જ હશે.

ઉત્તર ધ્રુવ અથવા દક્ષિણ ધ્રુવને મધ્યમાં રાખીને જો નકશા બનાવવામાં આવે તો ત્યાં દિશાઓ કેવી રીતે બતાવવામાં આવશે ? ઉત્તર કે દક્ષિણ તત્ત્વ કેન્દ્રમાં રહેશે અને એની વિરુદ્ધની દિશા મુખનાં ફિરજની જેમ અથવા પ્રકાશના પ્રવાહની સાફ મારે બાજુ દેવાશે. ઉત્તર ધ્રુવનો કવિ એમ કહી શકશે કે એ ત્યાં ઉભો છે ત્યાં ઉત્તરારેવી છે અને દક્ષિણારેવી તો એની જ પ્રજા છે. દક્ષિણ ધ્રુવનો કવિ એને ઉલટાવીને કહેશે કે જો છે તે દક્ષિણ છે. ઉત્તર તો એનું કેવળ નર છે.

બચપણમાં ન્યારે ચાર દિશાઓની બાખ્યા શીખ્યો હતો ત્યારે કદી આ ખ્યાલ નહિ થયો હતો કે ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવમાં શી રીતિત દશે ?

જો કોઈ માથુંસ ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવને બ્રહ્મ રાખીને પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરતો રહેશે તો મોં ફેરવ્યા વિના જ તે દિશાઓનાં નામ બદલતો જશે. અર્થો રરતો તે ઉત્તરાધિયુષ રહીને કાપસે અને અર્ધો રરતો દક્ષિણાધિયુષ રહીને. એવા યાત્રીને ઓછામાં ઓછો એટલો તો સંતોષ રહેશે જ કે યાત્રા કરતાં કરતાં છેવટે તે ઉત્તર અને દક્ષિણ બંને સુધી પહોંચી ગય છે. (ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવની એવી અખંડ યાત્રાને આપણે પ્રદક્ષિણા કહી શકીએ કે નહિ એ પણ એક સવાલ છે. કઈ ચીજને જમણી તરફ રાખીને આપણે કરીએ, હીએ કે જોને લીધે આપણે આપણી પરિક્રમાને પ્ર-દક્ષિણા કહી શકીએ ?)

ને આપણે સુમધ્યરેખાને લઈને પૂર્વ તરફ પ્રવાસ કરીએ તો અનેક વખત પ્રદક્ષિણા કરતાં પણ પૂર્વ સુધી નહિ પહોંચી શકીએ. કેમકે પૂર્વ એક દિશા તો છે પણ કોઈ સ્થાન નથી. જે દશા પૂર્વની છે તે જ પશ્ચિમની છે. અને ઉત્તર અને દક્ષિણ તો વિશેષ કરીને સ્થાનબિન્દુ છે.

ઉત્તર ધ્રુવની પાસે ને આપણે ખાલીસમી માર્ગના દિવસે જઈશું તો લોઈશું કે સુરજ, ક્ષિતિગતી ઉપર દોડતો ચક્કર લગાવી રહ્યો છે. તે નથી ઊઝો આવતો કે નથી આથમતો, કેવળ ચક્રાકાર ઘૂમે જ છે. હવે ત્યાં પૂર્વ દિશા કઈ છે ? ત્યાં પૂર્વનો અર્થ છે ગ્રેશન ફરવાની દિશા. જેમ ક્ષતિવાળના કંઠા મધ્યને પકડીને આપ્તું વર્તુલ પુરું કરે છે, એવી જ રીતે ઉત્તર ધ્રુવને મધ્યમાં રાખીને સુરજ એવી ચારે બાજુ નાગરી રીતે (હાથી બાજુએથી જગણી બાજુ) ઘૂમે છે. એને આપણે પૂર્વ ગતિ કહી શકીએ. એની વિરુદ્ધની ગતિને પશ્ચિમ ગતિ કહેવાયો.

આપણા દેશમાં આપણે શંખને જોઈને કહીએ છીએ કે તે વામાવર્ત છે. જે શંખ બિલકો હવે છે તેને દક્ષિણાવર્ત કહીએ છીએ અને તે ધણી જ શુભ મહાપ છે, ઉત્તર ધ્રુવના લોકો શંખને હાથમાં લઈને કહેશે કે તે પૂર્વાવર્ત છે અને એથી વિપરીત કોઈ શુભ શંખ હાથમાં આવી જાય તો કહે કે એ પશ્ચિમાવર્ત છે.

હવે રહી બાકીની બે દિશાઓ—ઉપરવાળા અને નીચેવાળા—ઉપર અને અધર, અડી પણ એણે ગોઠાવ્યા નથી. નીચેની દિશાનો શે અર્થ થશે ? નીચેનો સ્ત્રીધો અર્થ થાય છે—પગની નીચે. હવે અમેરિકાનો માણસ ન્યારે ‘નીચે’ કહે છે ત્યારે એક દિશા થાય છે, અને આપણે નીચે કહીએ છીએ ત્યારે બીજી જ દિશા થાય છે. કોઈ દડા પર આપણે ને સ્થલેસ્થલે ટાંકણીઓ ખેંચીએ તો દરેકના પગની દિશા જુદી થશે. એટલા માટે નીચે શબ્દની વ્યાખ્યા છે—‘પૃથ્વીના પેટમાં જે મધ્યબિન્દુ છે તેની તરફ.’ ને આપણે પૃથ્વીના વિભક્ષિત દેશોમાં ફૂવા ખેલતા જઈએ અને પૃથ્વીના પેટમાં ગરમી ન હોય તો એ ફૂવા છેવટે પૃથ્વીના મધ્યબિન્દુમાં મળી જશે. ને બે ફૂવા એક ખીખની સામે આવી જાય તો એ લાંબો ફૂવા મળી કે મોતીના છેદ જેવો થશે. હવે ને કોઈ ફૂવામાં પત્થર ફેંકવામાં આવે તો તે અંદર પડશે, દૂર દૂર જશે. આપણે કહીશું કે તે નીચે જઈ રહ્યો છે. ફૂવાના બીજા છેદથી જોનારા કહેશે કે તે ઉપર ઉપર આવી રહ્યો છે. ખરું જોતાં એ મધ્યબિન્દુ સુધી પહોંચીને થોડા આગળ જશે. પત્થર ન્યારે આગળ વધશે ત્યારે ધ્રુવવાકાંઈજનું બળ એનો વિરોધ કરશે. એથી કંઈક દૂર જઈને તે પાછો આવશે. ઉપરથી જોવાવાળા લોકો કહેશે કે એ નીચે પડે છે ને નીચેવાળા કહેશે કે એ ઉપર આવે છે.

આ રીતે કેટલાંક અદોલનો પછી એ પત્થર પૃથ્વીના મધ્યમાં કોઈ આધાર વિના લટકતો રહેશે. કેમકે ત્યાંથી તે જે કોઈ દિશા લેતો તે ઉપરની જ હશે. પૃથ્વીના મધ્યમાં જે પત્થર કોઈ પણ આધાર વિના લટકતો રહેશે તેને કર્ચાંચ પડતું નથી. એણે પડવાની પરમાવધિ કરી છે.

આ વાતને સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ. કેમકે જ્યોતિષ શાસ્ત્ર સમજવાને એ ખેતર જરૂરી છે.

ત્યારે આપણી વ્યાખ્યા એમ કહે છે કે ‘નીચે’ એટલે ‘પૃથ્વીના પેટ તરફ’ ત્યારે એ જિંદુ સુધી પહોંચ્યા પછી નીચે એવું કોઈ રચાન નથી રહેતું. લોકો ત્યારે પૂછે છે કે પૃથ્વી ત્યારે ફરે છે ત્યારે એના ઉપર રહેનારાં મનુષ્ય અને પશુ, માડીઓ અને ટ્રેનો, સમુદ્ર અને જંગલ, નીચે કેમ નથી પડતાં? ત્યારે એનો અર્થ એ થાય છે કે તે પૃથ્વીની બહાર કેમ નથી પડી જતાં? આપણી વ્યાખ્યા કહે છે કે ઉપરનો અર્થ છે પૃથ્વીના મધ્યબિંદુથી વિપરીત અને આકાશ તરફ. હવે આ આકાશ પૃથ્વીને બધો બાળુથી ઘેરી રહ્યું છે. એટલે આપણે પૃથ્વીના મધ્યથી ગમે તે દિશામાં જોઈએ તો તે ઉપરની જ બાળુ છે. કોઈ બળતા કાલસામાંથી ત્યારે ઉબ્બતા નીકળે છે ત્યારે તે વિષતોમુખી હોય છે. આ જ રીતે ઉપરની દિશા પૃથ્વીના પેટથી બધી જ દિશામાં ફેલાય છે. એટલે નીચેનો અર્થ થાય છે એક જિંદુ અને ઉપરનો અર્થ થાય છે એ જિંદુથી દૂર. જનનારી કોઈ પણ દિશા.

આ રીતે ઉત્તર અને દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ, ઉપર અને નીચે આ મુખ્ય દિશાઓનો અર્થ સ્પષ્ટ બન્યા પછી આગળ અને વાપડ્ય, નેઝદત્ય અને દુરાન્ય એ દિશાઓનો કોઈ ખાસ વિચાર બાકી નથી રહેતો. આ જિયારી દિશાઓ બધાં દિશાઓની વચમાં હોવાથી થોડાક આગળ વધતાં જ હાં તો કચરાઈ જાય છે કે વિરલ થઈને જીડી બન્ય છે.

બૂગાળ અને ખગોળ જેને શીખવું છે એને પોતાની વૈજ્ઞાનિક કલ્પના બહુ જ સોજ કરવી પડે છે. હાલ પછી જ તેઓ આ ચાઓની વાતો સમજી શકે છે. અને ત્યારે અધરામાં અધરી વાતો પણ સહેલી થઈ જાય છે.*

મે, ૧૯૪૦

[વિવેચનના મુદ્દાઓની દૃષ્ટી પછી છુટ્ટા ચર્ચા, વિવેચનના પ્રામાણ્યની કોઈ હકીકત, કાબજચર્ચાને ઉપયોગી કોઈ હકીકત વગેરેને કંઈક છુટ્ટા અને સરસ શૈલીમાં લખવાને આ મહાત્મું ચોક્કસ છે.]

ઐતિહાસિક નવલકથા

જે જે વાર્તામાં ઇતિહાસની વ્યક્તિનું નામ આવે તે દરેકને ઐતિહાસિક કહી શકાય નહિ. એમ કરીએ તો અકબર ખીરખલના નામના બધા દુશ્મન, વીર વિક્રમને નામે રામજન-ભંદે કહેલી બધી વાર્તાઓ, અરેબિયન નાઈટ્સની કેટલીક વાર્તાઓ, એ સર્વ ઐતિહાસિક ચર્ચાસ્પદ, અકબર ખીરખલની વાર્તામાં તો અને ખત્રો લગભગ અડવા જેવા સામાન્ય નામ બંની ગયાં છે. આ કથાઓના અનામી સજાઓને ઐતિહાસિક વાર્તાના દૃષ્ટિબિન્દુની મુલ્ય પછી નહિ હોય! 'એમને તો કોઈ પ્રાચીન પરંપરાથી આ નામે સહેજે મળી ગયેલાં અને તેમના વક્તવ્યને તે ઉપયોગી સાગવાથી તેમણે તે નામની આસપાસ વાર્તા રચી.

આ કરતાં વધારે ઐતિહાસિક આકર્ષણવાળી વાર્તાઓ હોય છે. પણ તે પછી ખુશ્કી રીતે ઐતિહાસિક જ હોય છે, જેનો સ્પષ્ટ દાખલો ગુલાબસિંહ છે. ગુલાબસિંહ લોહ સિટનના 'ઝેનોની'નું વાકાન્તર કે આયોજન છે. ઝેનોનીનો સમય દેવ રાજ્યવિસ્થાપ છે, અને ગુલાબસિંહનો સમય પૃથુરાજ ચૌહાણનો છે. આટલી જ હકીકતથી ગુલાબસિંહ ઐતિહાસિક નવલકથા હોવાનો વિકલ્પ અનાધાર બને છે. મણિભાઈ નજુલાઈએ એ સમય પસંદ કર્યો તેનું કારણ તેમને કોઈપણ રાજકીય વિસ્થાપ બોધિતો હતો એ જ મુખ્યત્વે બળાય છે.

ખંણીવાર ઇતિહાસનો સમય વાર્તાકાર પસંદ કરે છે, તે એક તરફથી વર્તમાનથી દૂર જવા અને બીજી તરફથી ઇતિહાસની પ્રતીતિ આપવા જ હોય છે. તેણે ચોક્કસ બનાવો વર્તમાન વાસ્તવિક દુનિયામાં અસંભવિત હોવાથી તે વર્તમાનથી દૂર જવા પ્રયત્ન છે, અને તે સાથે જ તે ખરેખર બન્યા જ હતા એવી પ્રતીતિ કરાવવા તે સમયને કોઈ પણ ઐતિહાસિક સમયનું નામ આપે છે. પણ તેના પોતાનો હેતુ જરા પણ ઐતિહાસિક નવલકથા લખવાનો હોતો નથી. જેમ કોઈ બાવો પોતાને નવું જ્ઞાનનું ધામ ઉપજાવવું હોય તો નંદિણિયાતી, કોઈના કબજા બોગવટા વિનાની ખુશ્કી જમીન શોધે છે, તેમ વાર્તાકાર ઇતિહાસમાં પોતાની સૃષ્ટિ રચના કોઈ ખાલી—ફેળ જગા શોધે છે, અને પછી તેમાં પોતાની સૃષ્ટિ રમે છે.

આવી, ઐતિહાસિક સમયનો ઉલ્લેખ કરતી નવલકથાઓને, તેનાથી એક દૃષ્ટિએ બેઠકા પ્રકારની દેખાતી, નવલકથાઓ સાથે સરખાવી શકાય, અને તે અવિખંડાકનો ઉલ્લેખ કરતી નવલકથાઓ, જેવી કે 'પચાસ વરસ પછી' અથવા કહેા કે '૮૦મા સૈકાનું દિવં' કે એવી કોઈ. બંને પ્રકારમાં સળપસંદગીમાં દૃષ્ટિ એક જ હોય છે. મંત્ર, જંત્ર, શ્રમિયાળીરી. યોગ વગેરેના અસતકારો બતાવવા હોય તો લેખક જ્યતકાળ પસંદ કરે છે, અને

વિજ્ઞાનના (હજી નહિ સિદ્ધ થયેલા) ચમત્કારો બતાવવા હોય તો લેખક અવિધ્યકાળ પસંદ કરે છે. આવી પસંદગી માન્યતા કાઢી વાતો ઐતિહાસિક નવલકથા બની શકે નહિ. નવલકથાકારનો પોતાનો ઉદ્દેશ પણ અહીં ઐતિહાસિક નવલકથા આપવાનો હોતો નથી.

ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઐતિહાસિક નવલકથા મારે મન એ છે જે પોતે વિષય કરેલા ઐતિહાસિક સમયને સજીવન કરી આપે : તે સમયનો સમાજ કેવો હતો, તેમના જીવનનાં મુખ્ય સંચાલક બળો ક્યાં હતાં, અને એ બળો ક્યાં સ્થૂળ સૂક્ષ્મ સાધનોથી પ્રવર્તમાન થતાં એ પ્રત્યક્ષ કરી આપે. અથવા ઇતિહાસના કાંઈ મહાન અમત્યતા બતાવતી પાઠ્ય રહેલ ચૈતન્યના જુવાળ કે માનસિક બળોને પ્રત્યક્ષ કરી ઓળખાવો આપે. ઘણીખરી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ થોડેવધુ અંશે સામાજિક પરિસ્થિતિનો ટૂંકા મર્યાદિત ખંડ તો પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે.

પણ આ કરતાં જુદી પ્રેરણાવાળી પણ ઐતિહાસિક નવલકથા હોઈ શકે. કાંઈ લેખક પોતાના વક્તવ્યને માટે અસુક ઐતિહાસિક કાળ લે, અને તેની ઐતિહાસિક સામગ્રી, તેના મોટા બનાવો, તેની વ્યક્તિઓ વગેરેનો ઉપયોગ પોતાના ઉદ્દેશ માટે કરે. એમ કરવામાં તે નવાં પાત્રો જરૂર ઉમેરી શકે અને ઐતિહાસિક બનાવોને થોડા આધાપાછા કરી શકે. પણ આ સર્વ છૂદ લેવામાં એક મર્યાદા હોય જ એમ હું માનું છું, અને તે મર્યાદા તે તે ઐતિહાસિક સમયના વાતાવરણની. નવલકથારે એમ તેવા ફેરફાર કરતાં પણ એ વાતાવરણને વફાદાર રહેવું જોઈએ. એ વાતાવરણમાં જે બનાવો, જે સાધનો શક્ય હતાં તેનો જ તે ઉપયોગ કરી શકે, તે જ પ્રમાણે એ વાતાવરણમાં જે લોકમાનસ, જે માન્યતાઓ, જે રૂઢિઓ, જે વહેમો, જે શ્રદ્ધાબલો, જે રામકેવો, વળગેલો વગેરે હતાં અને તે સર્વને ધીધે કાર્યોની જે શક્યાશક્યતા હતી, તેની મર્યાદામાં તેણે રહેવું જોઈએ. આનાતોલ ક્રાંસની 'થાર્પિસ' અને આ દશિએ એક ઉત્તમ નવલકથા લાગી છે.

શ્રીયુત મુનશી કહે છે કે માનવરજાવની શક્યાશક્યતાની જે મર્યાદા તે જ માત્ર ઐતિહાસિક નવલકથાકારની મર્યાદા. પણ એમ હોય તો, ઐતિહાસિક નવલકથા અને બીજી નવલકથા વચ્ચે ફેર શો પડ્યો ? કદાચ કાંઈ જવાબ આપે કે તે ઐતિહાસિક કાલની સંસ્કૃતિમાં સાધનોની મર્યાદામાં રહેવું એ જ ફેર. તે સમયનાં ધરો, તે જ સમયનો પોશાક, તે જ સમયનાં હાથિયારો વગેરેનો ઉપયોગ નવલકથાકાર કરે, એટલું બસ છે. પણ એટલે અંશે બાહ્ય સાધનો કરતાં, આંતર માનસિક ટેવો વળગેલો એ વધારે મહત્વનાં છે, અને નવલકથાકારની એ સમજવામાં અને પ્રત્યક્ષ કરાવી ઓળખાવી આપવામાં જ ખરી મહત્તા રહી છે, તેટલે અંશે બાહ્ય સાધનોની મર્યાદાના સ્વીકાર કરતાં આ આંતર વળગેલો કે માનસિક સાધનોની મર્યાદાને સ્વીકાર વધારે રહસ્યનો છે.

અલબત્ત હું કબૂલ કરું છું કે કાલિદાસ કે ગંગા સેત્રા સુધીના મહાન કવિઓએ પ્રાચીન વસ્તુથી સૃષ્ટિ રચતાં આવી મર્યાદા સ્વીકારી નથી. પણ સાહિત્ય વિશેના આપણા વિચારો વધારે સ્પષ્ટ થતા જાય, હાલિદાસ વિશેના આપણા વિચારો વધારે સ્પષ્ટ થતા જાય, તેમ તેમ સાહિત્યના પ્રકારો વિશેની આપણી ભાવનાઓ પણ વધારે પરિપૂર્ણ, વધારે સ્પષ્ટ થતી જ જાય. પ્રેમાનન્દે જે રીતે ભાગવતનું ભાષાન્તર કર્યું છે, તે રીતે અત્યારે આપણે ભાષાન્તર ન જ કરીએ. ભાષાન્તર વિશેના આપણા ખ્યાલો અત્યારે વધારે સ્પષ્ટ થયેલા છે. તેવું જ ઐતિહાસિક નવલકથાનું.

પણ ઇતિહાસના ખ્યાલો ક્યાં એક જ પ્રકારના હોય છે? ઇતિહાસ એટલે ક્યાં નવાં નવાં નિરૂપણો, નવા નવા ખુલાસા નથી કરતો? ઐતિહાસિક માન્યતાઓ સ્થિર નથી એ ખરું, પણ એમ તો કોઈ વિજ્ઞાનની માન્યતાઓ સ્થિર નથી. એ માન્યતાઓ સ્થિર નથી એટલા માટે એ તેને એમ તેમ તક કરવાનો હક નથી મળતો. તેમ જ ઐતિહાસિક ખ્યાલોનું પંજું.

ત્યારે અમુક ઐતિહાસિક ખ્યાલો ઉપર રચાયેલી નવલકથા, તે ખ્યાલો પછીનાં ઐતિહાસિક સંશોધનોથી ખોટી પડે, ત્યારે એ નવલકથાનું શું થાય? હા, ત્યારે પણ એ અમુક સમયના ઐતિહાસિક ખ્યાલો ઉપર રચાયેલી ઐતિહાસિક નવલકથા જ રહેશે. ખોટા પડેલા ઇતિહાસો પણ ઇતિહાસ તરીકે છતી શકે છે, તો નવલકથાને શો વાંધો આવવાનો હતો? અને ઐતિહાસિક નવલકથા ને કે ઇતિહાસના વસ્તુથી ભર્યાદિત હોય છે, છતાં તે છુવે છે એટલામાં વ્યક્ત થતા માનવજીવનના રહસ્યથી! એ રહસ્ય પ્રમાણે સાહિત્યની દરેક કૃતિ છુવે છે, અને આવા દેશકારો માત્ર ઐતિહાસિક નવલકથા સંબંધી જ ક્યાં થાય છે? ધણીખરી નવલકથાઓ સમકાલીન જમાનાના ચિત્રણ રૂપ હોય છે. એ જમાનો, તેના પ્રભો, તેનું વાતાવરણ બહુ બદલાઈ જશે ત્યારે એ નવલકથાનું શું થશે?

એક પ્રશ્ન થશે. ઐતિહાસિક નવલકથાનાં આ બંધનો સાચાં એટલે આવશ્યક હોય તો કોઈ લેખક ઐતિહાસિક નવલકથા લખે જ શા માટે? આ બંધનો સ્વીકારવાનો એક રીતે નવલકથાકારને બદલો મળે છે. તેને ઇતિહાસના પ્રસિદ્ધ અને તેથી સહજ પ્રતીતિકર બનાવો સિદ્ધસ્વરૂપે મળે છે એટલું જ નહિ, એ ઇતિહાસના કાલ માટેનું વાચકનું મમત્વ, વાચકનો આદર એ સર્વ એ નવલકથાને સઘ રસિક બનાવે છે. 'કરણધેણો'ને અને શ્રી. મુનશીની ગુજરાતના ઇતિહાસની નવલકથાઓને, કાણુ કહેશે, એ લાજ નથી મળ્યો અને નથી મળતો?

ખરી રીતે આ બાબત ધણી જ સાદી છે. જેમ કોઈ પણ નવલકથાકાર અમલવાદ કે મુખ્યત્વે વાર્તાનું રચાન કરે, તેની સાથે જ તે તે રચના વાતાવરણની ભરપૂર્ સ્વીકારે છે તેમ જ નવલકથાકાર ભૂતકાળનો જે સમય સ્વીકારે તે સાથે તેના વાતાવરણની ભરપૂર્ પણ તેણે સ્વીકારવી જોઈએ જ.

મીરાંની ચૂંદડી

ભાનુશંકર ધીરજરામ ભટ્ટ

દેવળાલા ઉપા ગીલે દિવ્યરંગ સરોવરે,
સુહાગી ઝાંચ પૂખાની કન્યકાતનુ આવરે.

સુભગ રંગ કંચુંગલ વિસ્તરે,
વિહંગ મંગલ રાગ બગે ભરે,
અરુણ મંદુલતા દિલને હરે,
દરુણ કંદતું કોણ ઉદ્દેપુરે ?

“ સૌભાગ્યચૂંદડી ઝોલી, સુહાગબિંદડી ધરી,
વરી'તી વિહુલાને તો ફરીથી કાં મને વરી ?

“ નહિ નમે મુજ મસ્તક શક્તિને, '
નવવધૂ વદી દે ન વધાગણાં,
વળગતી વગી વિહુલાશક્તિને,
કથમ સહે વટ દે વરપસનાં ?

“ આરોપી કુલનો દોહ કરી મેં તુજને પરી,
ઝોહાગરાત ઝો મીરાં ! બની વિધાદ શર્વરી ! ”

હૃદય કંદતું ઝેમ નરેન્દ્રનું,
પણ તજે વટ ના કુલધર્મની,
કુલવધૂ લઈ નામ વજેન્દ્રનું,
કુલ લહે, લજવે કુલઝોલણી.

મીરાંના રૂપનો મોહ રાણાને સૂકતો નથી,
ભક્તિ પાળે હુને રંગ મીરાંને મુચતો નથી.

મીરાંની લગની નહુંદ પછુ ના લેશે અળાવી ચકી,
મીરાંને હણવા સ્વયં નૃપ ગયો, મીરાં હણ્યાઈ નહીં;
મીરાંના કરમાં બને વિષ અમી પ્રેવેલ ભૂપે છળી,
રાણાના કરમાનથી ગઈ સદા મેવાડ મીરાં તણ.

દારકાંમાં વસી મીરાં રાધાશ્ય બની ગઈ,
મીરાંને જાંબતો રાણો, અનપાન તણ દઈ.

રસિકતા સ્મરતી રસચૂંદડી,
વિસરતી વટ ના મુલચૂંદડી,
વિરહમાં વટ ઓસરતી જતી,
ચૂંદડી માનવતા નવચૂંદડી.

મીરાંને હર્ષને રાણો દારકાં પ્રતિ સંચરે,
પ્રેમે સોતકંઠ મીરાંને નર્તતી સંતમંડળે.

રાણો જતો લથડતે ડગલે નણક,
મીરાં બને શિથિલ નર્તનમાં જરીક,
વાધી રહી લસતી, માધવને નિહાળે,
ધૂમી રહી હુપિત, સાગરને કિનારે.

માધુર્ય નિર્જરી મીરાં ઝીલતી લક્ષ્મિસાયરે,
માણતી કેમ ના જાણે વિટલા સાથ માહરે !

નીલાંજલે રવિવિલા વિલસે વિલોહ,
મીરાં મુખે શુચિપ્રભા કરતી કલોહ,
બોલાવતા કિરણબોલથી તેજપુંજ,
મીરાં દઈ ડુળડી પામી અનંતકુંજ.

લાણુના માનમાં મૂઢી સંધ્યાએ શુકળિંદડી,
રાણુને કાજ મીરાંએ મૂઢી સોલાગ્યચૂંદડી.

લેખક : ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર
અનુ. : શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

સૂર્યના પૂર્ણાશાસને સમયે અધિકાર જેમ ધીમે ધીમે દિવસને ઢાંકી દે છે, તેમ આજે મૃત્યુની છાયા સમસ્ત દેશને આવરી રહી છે. આવી સર્વદેશવ્યાપી ઉત્કંઠા ભારતના ઇતિહાસમાં કદી જાગી નથી, જો જ આ પરમ સૌક્યમાં આપણું મહાન સાંત્વન છે. દેશના આપામર સર્વતે આજના દિવસની વેદનાએ સ્પર્શ કર્યો છે. જેમણે ખૂબ લાંબા કાળ સુધી દુઃખની તપસ્યા દ્વારા સમસ્ત દેશને યથાર્થ રીતે, ગમીર રીતે અપનાવી લીધો છે, તે મહાત્માએ આજ આપણા બધાના તરફથી મૃત્યુવત મહંત્વ કહ્યું છે.

દેશને અસ્પૃશ્ય-સૈન્યસામંત વડે જોડો બાહુચળથી કંપન કરે છે, તેમના પ્રતાપ ગમે તેવો કેમ ન હોય, તોપણ જ્યાં દેશની પ્રાણવાન સત્તા વસતી હોય છે ત્યાં તેમને પ્રવેશ મળતો નથી. દેશના અંતરમાં સોષની અણી જેટલી પણ ભૂમિ છતવાની તેમનામાં શકિત નથી. અસ્પૃશ્યને જોરે કેટલાય વિદેશીઓએ કેટલીય વાર ભારતવર્ષને કંપન કર્યો છે, પોતાની પતાકા જમીનમાં રોપી છે અને ફરી તે પતાકા મોંઘ પર પડીને ધૂળ ભેગી મળી ગઈ છે.

અસ્પૃશ્યની કોટાની વાડ વડે જોડો પરદેશમાં પોતાનું સ્વત્વ સ્થાપી કરવાની દુરાસા મનમાં ભેવે છે, તેમને એક દિવસ કાળના આશ્વિનથી જે કણે તેપર્યમાં ખસી જવાનું થાય છે, તે જ કણે કેવળ ઈંદ્રજીતના બંગાર રૂપે તેમની કીર્તિનો કાટમાળ ખડકાર્થ બધ છે. અને જોડો સત્વને જોરે વિજયી બને છે તેમનું આશ્વિપત્ય તેમની આયુર્મયોદ્ધાની પાર જઈને દેશના મર્મસ્થાનમાં વિરાજી રહે છે.

દેશના સમગ્ર ચિત્તમાં જેમને આવો અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલો છે, તેઓ સમસ્ત દેશ તરફથી આજે બીજી એક જયવાજાને માટે ચરમ આત્મોત્સર્ગને પથે પ્રવૃત્ત થયા છે. કઈ કુર્વિંધ્ય ખાંધા તેઓ દૂર કરવા માંગે છે, જેને મોટે તેઓ આવો મોટો ભોગ આપવી પણ ખંચાતા નથી, તે વાતનો સિયર ઘર્ષને આપણે વિચાર કરવાનો આજે દિવસ આવ્યો છે.

આપણા દેશમાં બધનું એક કારણ છે. જે વસ્તુ માનસિક હોય તેને આપણે જાણ દક્ષિણા વડે સુલભ સંમાન કરી વિદાય કરી દઈએ છીએ, જાણ ચિહ્નને મોટું બતાવી દઈ અંતર સત્તને નાનું બતાવી દઈએ છીએ. આજે દેશનેતાઓએ નક્કી કર્યું છે કે દેશના લોકોએ ઉપવાસ કરવો. હું કહું છું, એમાં હોય નથી, પણ મને બધ લાગે છે કે મહાત્માજી જે પોતાના પ્રાણમુશ્વના બદલામાં સત્ત મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેની સરખામણીમાં આપણું દૈવ તદ્દન નાનું અને જાણ બની જઈ રહેતે લગભગ ન વધારી શકે. હૃદયના આવેશને કોઈ એક આશ્વાસી દિવસના સામાન્ય દુઃખના લક્ષણની ક્ષીણ રેખાથી અંકિત કરી કર્તવ્ય ચૂકવી દેવા જેવી કુર્વિંદના ન બનવા પામે તો સારું.

મહાત્માજી ઉપવાસ કરવા બેઠા છે, એટલે આપણે ઉપવાસનું અનુષ્ઠાન કરવાના છીએ એ બન્નેની કોઈપણ રીતે એક સાથે તુલના કરવાની મૂલતા કોઈના પાશુ મનમાં ન જાગે તો સારું. એ બન્ને બિલકુલ એક વસ્તુ છે જ નહિ. તેમનો ઉપવાસ, એ કોઈ અનુષ્ઠાન નથી, એ તો એક વાણી છે, ચરમ લાખાની વાણી છે, મત્સ્ય તેમની તે વાણીને સમગ્ર ભારતવર્ષમાં, વિશ્વમાં ધોષિત કરશે—ચિરકાળને માટે. તે વાણીને જ મહાજી કરવાનું ને આપણું કર્તવ્ય હોય તો તે યથોચિત રીતે કરવું જોઈશે. તપસ્યાના સત્યને તપસ્યા દ્વારા જ અંતરમાં મહાજી કરવું જોઈએ.

આજે તેઓ શું કહે છે તેનો વિચાર કરી જુઓ. આખી પૃથ્વીમાં માનવહતિહાસના આરંભકાળથી આપણે નોંધેલી છીએ કે, માણસનું એક દળ બીજા દળને નીચે નાખી તેના ઉપર જીભા રહી પોતાની ઉન્નતિની જાહેરાત કરે છે, પોતાના દળના પ્રભાવને બીજા દળના દાસત્વ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. માણસ લોખંડ કાળથી આ કામ કરતો આવ્યો છે, પરંતુ તેમ છતાં હું કહીશ કે એ અબાનુવિષ છે. એથી જ દાસનિર્ભરતાના પાયા ઉપર માણસનું નિર્ભરતા સ્થાયી થઈ શકતું નથી. એથી કેવળ કાસોની જ દુર્ગતિ થાય છે એમ નથી, આસિફોનો વિનાશ એથી વહેલો આવે છે. જેઓને આપણે અપમાનિત કરીને પગ તળે નાખીએ છીએ તેઓ જ આપણી પ્રગતિમાં બાધારૂપ બની ગયા છે. તેઓ પોતાના શુરુભારથી આપણને નીચે ખેંચી રાખે છે. જેઓને આપણે હીન બનાવીએ છીએ, તેઓ ધીમે ધીમે આપણને જ હેવ બનાવે છે. માણસખાઉ સંસ્કૃતિ રાગથી જીજ્ઞાસુ થઈ જશે, મરી જશે. માણસના ભગવાનનું એ જ વિધાન છે. ભારતવર્ષમાં માનવોચિત સન્માનથી જેમને આપણે વંચિત કર્યા છે, તેઓના અગૌરવ દ્વારા આપણે આખા ભારતવર્ષનું અગૌરવ ક્યું છે.

આજે ભારતવર્ષમાં હજારો માણસો કેદખાનામાં પુરાયેલા છે, ખંદી છે, મૃત્યુ હોવા છતાં તેઓ પથુની પેઠે પીડા અને અપમાન પામે છે. માણસનું આ પૃથ્વીજૂત અપમાન સમસ્ત રાજ્યશાસનતંત્રને અપમાનિત કરે છે, તેને પોતાના શુરુભારથી મુશ્કેલ બનાવી મૂકે છે. તે જ રીતે આપણે પણ અસન્માનની વાડમાં સમાજના એક મોટા ભાગને કેદ કરી રાખ્યો છે. તેમની હીનતાને બાર ઉપાડીને આપણે આગળ વધી રાકતા નથી. કેદીની સ્થિતિ કોઈ કેવળ કેદખાનાની હિવાલેની અંદર જ નથી હોતી. માણસના અધિકારને ધંધાડવા એનું જ નામ અંધન. સન્માનને હલકું પાડવા જેવું બીજું કોઈ કેદખાનું નથી. ભારતવર્ષમાં એ સામાજિક કારાગારને આપણે વિભાગે વિભાગે મોટું બનાવી-દોધું છે. આ કેદીઓના દેશમાં આપણને મુક્તિ થી રીતે મળવાની છે! જેઓ મુક્તિ આપે છે તેઓ જ મુક્ત થાય છે.

આજ સુધી આ પ્રમાણે ચાલતું હતું—આપણે બરાબર સમજતા નહોતા કે આપણે કેટલી અધોમતિને પામ્યા છીએ. એકાગ્રિક ભારતવર્ષ આજે મુક્તિની સાધના કરવા જાગી ઊઠ્યો. આપણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હમેશાં પરદેશી રાજ્યથી મૃત્યુખતવને પાંખણું બનાવી કેવાની આ અવસ્થા હવે અમે નહિ સ્વીકારીએ. વિધાતાએ બરાબર એ જ વખતે આપણને બતાવી દીધું કે આપણા પરાજયની ઊંડી ખાઈઓ ક્યાં છે? આજે ભારતમાં જેઓ મુક્તિ-

સાધનાના તપસ્વીઓ છે, તેમની સાધનામાં જેમને આપણે તુચ્છ કરી મૂક્યા હતા તેમના તરફથી જ મુરકેલી આવી. જેઓ નાના રહી ગયા હતા તેઓ જ આજે મોટાઓને અકૃતાઈ કરી રહ્યા છે. તુચ્છ કહીને આપણે જેમને માર્યા હતા તેઓ જ આપણને સીધી મોટી માર મારી રહ્યા છે.

એક વ્યક્તિ અને બીજી વ્યક્તિની સંકલિતમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઉચ્ચનીચતાનો બેઠ રહેલો છે. કોઈકેઈ પ્રગતમાં પણ એવું જ જોવામાં આવે છે. ઉત્તરિને માર્ગે સૌ સરખાં આગળ વધી શકતાં નથી. એ કારણથી એ પાછળ રહેનારાઓને અપમાનની દુર્લભ વાડ ઊભી કરી કાપમને માટે જ્યારે પાછળ રાખવામાં આવે છે, ત્યારે જ પાપનો ઘડો બરાબ માંડે છે. ત્યારે જ અપમાનવિષ દેશના એક જાગમાંથી સર્વ જગ્યામાં પ્રસરવા માંડે છે. એ રીતે માનવ તરીકે સન્માનથી આપણે જેમને દૂર રાખીએ છીએ તેમને આપણે બોઈ બેસીએ છીએ. આપણી નજાબત જ્યાં વસે છે, ત્યાં જ કલિને પ્રવેશનું છિદ્ર હોય છે. એ છિદ્રમાંથી જ બારતવર્ષના પરાભવે તેને વારંવાર નગાચું છે, તેના પાયાનું ચથુતર શિથિલ છે. આઘાત થતાં વેંત જાંબી પડે છે. વખત જતાં જો બેઠ, દૂર થઈ શકે એવો હતો તેને આપણે પ્રવત્નપૂર્વક સમાવનનીતિને નામે રચાયે ગનાવી દીધી છે. આપણી રાષ્ટ્રીય મુક્તિસાધના કેવળ આ બેઠણીદિના અધિશાપને કારણે જ વ્યર્થ જાય છે.

જ્યાં જ્યાં એક વર્ગના અપમાન ઉપર બીજા વર્ગના સન્માનને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં બારસામંજર-અમતોલતા-નાશ પામી વિપત્તિ ઊભી થાય છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે સમાનતા એ જ માણસનો મૂલ્યવત્ત્વ ધર્મ છે. મુરોપમાં એક રાષ્ટ્રમાં બીજા બોટો બોલે ન હોય પણ બ્રેજીમેટ તો છે જ. બ્રેજીમેટમાં સન્માન અને સંપત્તિની વહેંચણી સમાન થઈ શકતી નથી. એટલા માટે જ ત્યાં ધનિકો અને મજૂરોની સ્થિતિ જેમ જેમ અસમાન થતી જાય છે, તેમ તેમ સમાજ કમમથવા લાગે છે. આ અસમાનતાના બારથી ત્યાંની સમાજવ્યવસ્થા રોજરોજ પીડાઈ રહી છે. જો સહેલાઈથી સમાનતા સ્થપાય તો ખચવા આરો છે, નહિ તો કંઈ ઉપાય નથી. માણસ જ્યાં જ્યાં માણસને પીડા દે છે ત્યાં ત્યાં તેનું સમગ્ર મનુષ્યત્વ આઘાત પામે છે, અને એ આઘાત જ તેને મૃત્યુ તરફ જ લઈ જશે.

સમાજમાં રહેલી આ અસમાનતા, આ અસન્માન તરફ મહાત્માજીએ યશુ દિવસથી આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, તોપણ ઘટતા એકામ પ્રવત્નથી એ દિશામાં સુધારાનું કાર્ય થયું નથી. રેડિયા અને ખાદી તરફ આપણે ધ્યાન આપ્યું છે, આર્થિક દુર્બલિ તરફ આપણી નજર ગઈ છે, પણ સામાજિક પાપ તરફ ગઈ નથી. એટલા માટે જ આજે આ દુઃખનો દિવસ આવ્યો છે. આર્થિક દુઃખ મોટે ભાગે જાદારથી આવેલું છે, તેને રોડનું તફન મુરકેલ ન પણ હોય. પણ જે સામાજિક પાપ ઉપર આપણા સદૃશનું આધાર છે તેને ઉભેલી નાખતાં આપણને લાગે છે. કારણકે તેના ઉપર આપણને ચમત્ત છે. આપણી મમતા પામેલા એ પાપની વિરુદ્ધ આજે મહાત્માજીએ અતિમ મુદ્દ જાહેર કર્યું છે. આપણા દુર્બલોએ આ રજુમેટમાં કદાચ તેમના દેહનું અવસાન પણ પાપ, પરંતુ તે લાગણીના બાર તેઓ આપણને દેશને સોંપી જશે. જો તેમના હાથમાંથી આજે આપણે સમગ્ર અંતઃકરણપૂર્વક તે બાર,

ઉપાડી લઈ શકીએ તો જ આજનો દિવસ સાર્થક થશે. આવા મોટા અહવાન પછી પણ જેઓ એક દિવસ ઉપવાસ કરી બીજા જ દિવસથી ઉઠાસી ન રહેશે, તેઓ એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં જઈ પડશે, એક દુર્ભિક્ષમાંથી બીજા દુર્ભિક્ષમાં. સામાન્ય કષ્ટસાધન વડે આપણે સત્યસાધનાનું અપમાન ન કરીએ.

મહાત્માજીનું આ પ્રત આપણા રાજકર્તાઓના સંકટપતે કેટલે અંશે અને કેવી રીતે અસર કરશે તે આપણે જાણતા નથી. આજે એ પોલિટિકલ ચર્ચામાં જિતરાવોનો દિવસ નથી. માત્ર એક જ વાત કહેવી જોઈએ એટલે કહું છું. હું જોઉં છું કે મહાત્માજીએ આ અતિમ ઉપાય લીધો એનો અર્થ મોટા ભાગનાં અંગ્રિજોને સમજી શકતા નથી. નથી સમજી શકતા તેનું એક કારણ એ છે કે મહાત્માજીની ભાષા એ તેમની ભાષા નથી. આપણા સમાજમાં જીવંતો વિચેદ જોએ કરવા વિરુદ્ધ મહાત્માજીનો આ જીવસંસ્પર્શનો પ્રયત્ન તેમની પ્રયત્નની પ્રચલિત પદ્ધતિને મળતો આવતો નથી; એટલે જ એ આટલો બધો અદ્ભુત લાગે છે. એક વાતની હું તેમને યાદ આપું છું—આપણે જો જ્યારે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની સ્વતંત્રતા સ્થાપિત થવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; ત્યારે કેવો બીજાના બનાવ પુરો હતો. કેટલો રક્ષાપાત, કેટલી અગાનુષ્ઠિત નિષ્ક્રિયતા. પોલિટિકલમાં આ કિસ્સો પદ્ધતિને જ પશ્ચિમના દેશો દેવાયેલા છે. તેથી જ આપણે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની આ રક્તઅંજીર મૂર્તિ કાઢીને, કંઈ નહિ તો એ મોટા ભાગના ભોજાને, જે તેવી લાગી દશે, અદ્ભુત નહોતી લાગી. પણ મહાત્માજીની અદ્વિસંકળિતતાથી પ્રવૃત્તિની શાંત મૂર્તિ અદ્ભુત લાગે છે. ભારતવર્ષની અપમાનિત ભૂમિ પર મહાત્માજીને મમતા નથી, એવી પાયા વિનાની વાત પણ તેઓ માની શકે છે, તેનું કારણ એ છે કે આ બાબતમાં તેઓએ આપણા રાજસિંહાસન ઉપર સંકટનું વાવા-ઝોડું વહેવું શરૂ કર્યું છે. રાજપુરોહીનું મન મહારાટમાં પડ્યું છે એટલે જ તેઓ એવી વાતની કલ્પના સુઝાઈ કરી શક્યા છે. તેઓ એટલું સમજી શકતા નથી કે રાષ્ટ્રીય અભિમાનથી હિંદુ સમાજના જે હુકમ થતાં જોવા એ હિંદુને માટે મરણ કરતાં એકાદી આત્મની વાત નથી. એક વાર બહારથી કાઈ ત્રીજો પણ આવીને જો ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રિટરિટ અને રોમન કેથલિક લોકોને આ રીતે તદ્દન છૂટા પાડી દેત તો ત્યાં એક મોટો હત્યાકાંડ મચી જશે. અસંભવિત નહોતું. અહીં હિંદુ સમાજના પરમ સંકટને વખતે મહાત્માજી દ્વારા તે બહુ બાણધાતક સુદનું ભાષાંતર જ થયું છે. પ્રિટરિટ અને રોમન કેથલિક વચ્ચે લાંબા વખત સુધી જે અધિકારબેદ ચાલ્યો આવતો હતો તેનું સમાજને પોતે જ આજે સમાધાન કર્યું છે, તેટલા માટે તુર્કીના બાદશાહને બોલાવ્યો નથી. આપણા દેશના સામાજિક પ્રશ્નો ઉકેલવાનો ભાર આપણી ઉપર જ રહેવો જોઈતો હતો.

રાષ્ટ્રીય બાબતોમાં મહાત્માજીએ જે અદ્વિસંકળિત નીતિનો આજ સુધી પ્રચાર કર્યો છે, તે જ નીતિનું આજે તેઓ પોતાના પ્રાણ વડે સમર્થન કરવા તૈયાર થયા છે એ વાત સમજવી અતિશય કઠણ છે એવું હું માનતો નથી.*

* સંક્ષિપ્તરૂપે

૪ મી આધિન, ૧૩૩૬

* મહાત્મા ગાંધીજીએ ૧૯૩૨માં હરિજનપ્રદ્ધ ઉપર અપવાસ આદેશ ત્યારે આ લેખ લખાયો હતો.

ઝૂંપા અંદરમાં મેં એ તપાસવા પ્રયત્ન કર્યો હતો કે અત્યારની બહુ જ અટપટી સામાજિક વ્યવસ્થામાં અને એ અટપટી વ્યવસ્થાને લીધે જન્મતા અનેક ઉન્માદો ને આવે-ગેલી આર્થિક વસ્તુ, સામાન્ય રીતે એના નિવારણ માટે સુચવાતા ઉપાયોમાંથી કોઈ પણ એકને આલંબન તરીકે નક્કી કરવું જુદિવાદીને મટે પણ અત્યંત મૂંઝવણભર્યું થઈ પડ્યું છે. જ્યારે નીતિમાં વર્ણસંકરતા નહોતી, જનસંખ્યા અતિ અસ્પ દત્તી, જીવનધારણ માટેનાં ઉત્પાદક ને સંચાલક સાધનો બહુ થોડાં ને સાદાં કુદરતાવશંકી હતાં, સામાજિક સમસ્યાઓ આંગળીને વેટે ગણી શકાય એટલી હતી, એ સમસ્યાઓનો પ્રાદેશિક વ્યાપ મહા પરાણે હાલના એકાદ પ્રાંત જેટલો હતો અને એના સ્થિત ઉપાયો પણ બહુ થોડા હશે, ત્યારે કુરુક્ષેત્રની યુદ્ધઆતમાં મુંઝાઈ જાહેલો અર્જુન પોતાની ષડ્ધેય વ્યક્તિની જોરદાર ને અસ્પ સમજાવતોને અંતે હતી શક્યો કે પોતે 'છિન્ન સંશય' થઈ શક્યો છે. પણ વર્તમાન યુગમાં સમાજજોરનો વ્યાપ જગતના સીમાઓ જોડતો થઈ ગયો છે. મુરોપીય વિમલ એશિયાટિક દેશોની સામાજિક વ્યવસ્થામાં ઉચ્ચપાયનો મચાવી મૂકે અને એશિયાટિક દેશોનું ઉદ્યોગીકરણ, રાષ્ટ્રવાદ ને સ્વદેશીવાદ મુરોપીય ઉત્પાદનક્ષેત્રો-manufacturing centres-ના ધમધમાટ ટાકા પાડી દે એટલી દહે આંતરરાષ્ટ્રીય અયોન્યાય વધી ગયો છે. આથી અનિષ્ટોની વિનાશક શક્તિ બારે વધી ગઈ છે. ઇજોની રચનાત્મક શક્તિ એટલી વધી નથી.

આને કારણે આપણે માટે સમાજના પ્રસો, એના ઉપાયો વગેરેનું મમંરપર્યાં યાન, આકલન, પૃથકરણ ને દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવાં અવગણવત થઈ પડ્યાં છે. કોઈ પણ અનિષ્ટના નિવારણનો ઉપાય સુચવવામાં એવાં કેટલાંક તત્ત્વો તો આપણી જાણ બહાર રહી જ જવાનાં કે જેને લીધે આપણો સ્થિત ઉપાય અધૂરો નીવડે અથવા તો ધ્યાન બહાર રહી જતાં તત્ત્વો જ કદાચ જોરદાર થઈને આપણા નિદાનને અને એની સુચવેલી દવાને નિષ્ફળ કરી મૂકે.

ગયા મહાયુદ્ધને અંતે વિજેતા રાજ્યો તરફથી મુરોપમાં નવો વ્યવસ્થા (New Order) રચાવવા માટે વર્સેલ્સ ખાતે જગતના મોટામાં મોટા કરારનામા તરીકે ગણાઈ ગયેલા ને કરારો થયા એનો દાખલો આપણે લઈએ. એ કરાર ધડનારાઓ જળવરદસ્ત રાજપુરુષો હતા. રાજકીય બાબતોમાં ઘડાઈને વપોત્તદ થયા હતા. ફ્રાન્સ, ઈંગ્લેન્ડ ને અમેરિકા જેવા વિરાટ-કાય સામાજિકશાળી દેશોના વડા પ્રધાનોએ ને પ્રમુખે વર્સેલ્સના સંધિપત્રને ધડવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. પત ધડનારાઓમાં યાન, ડહાપણ, વ્યવહારતા ને ઇતિહાસની માદિતીનો અભાવ નહોતો. દરેકે દરેક બાજતના નિષ્ણાત સલાહકારોનો નોખો નોખો રસાલો દરેક

પાસે હતો. આમ છતાં આપણે જાણીએ છીએ કે એ કરારનામું તે પછીના યુરોપીય ઇતિહાસમાં સુચવરથા ને શાંતિને માટે અતિશય વિનાશક નીવડ્યું. કરારનામું મક્કતી વખતે રાજનીતિપદ્ધતિ આધુનિકોને એ ખબર નહોતી કે મહાસુદ જ તત્પરથી સમાજમાં અનેક પ્રશ્નો, ઉદ્દેશો, આવેશો, અસુચરથા, કુરાચર ને નિર્ધનતાને જન્મ આપશે. જોમા થતા પ્રશ્નો માટે કરારનામામાં જોગવાઈ કરવામાં નહોતી આવી. એટલે કે સત્તાધીશોના હાથમાં અસાધારણ માહિતીના ખડકોમાં ઉપલબ્ધ હોવા છતાં એમની ખ્યાન બહાર કેટલાંયે પરિવર્તન ને તત્વો રહી ગયાં કે જેમણે કરારનામાએ સરજેલી સૃષ્ટિ પત્રડી નાખી; એટલું જ નહિ પણ સુદ કરારનામાને જ નહિવત્ કરી મૂકી નવા વિચારને જન્મ આપ્યો. આ પરિણામ માટે કરારનામું મક્કનારાઓને દોષ દેવો ન દેવો એ અલગ અને મારા વિધાન માટે અપ્રસ્તુત બાબત છે. મારે તો એટલું જતાવવું છે કે વર્તમાન સમાજમાં જોવા થયેલી કે ચનારી કોઈ પણ મૂલ્યવસ્તુને દોરીસટ ઉપાય માનવમન જોળી શકે એમ નથી. એટલે, ગીતાના ઉપદેશો બાગમાં અચૂંને પ્રાપ્ત કરેલી 'જિતસંશય'ની સિધ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી મને તો અશક્ય લાગે છે, એટલા માટે કોઈ પણ પ્રયત્નિત વાદનું અદ્યપ્રેરિત શરૂં કે આદ્યન સુદિવાદીને સંતોષ નહિ આપી શકે એમ મને લાગે છે. કારણકે સામાજિક ઉત્કૃષ્ટિ માટેના ઉપાયો શોધવા-શોધવામાં કોઈ પણ વાદ સો ટકની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ નથી. જવંત દેશમાં જેમ કોઈ પણ વ્યવસ્થા સો ટક કારગત ચલું નથી તેમ જવંત સમાજમાં સારી કે નરસી બંને ખાલુએ શોધેલ કોઈ પણ સિદ્ધાંત સો ટક સફળતા નહિ મેળવી શકે. સંકારક કે સંરક્ષક કોઈ મધ્ય મતનાં બળોને સો ટકા હેતુસિદ્ધિ નહિ મળી શકે.

તો પછી વાદવિવાદની વર્તુળમાં આપણી જુદી પણ મહાભારતના અભિમન્યુની અકાષાઘ્રસ્ત રિશ્તિ અનુભવે. એને કોઈ વાતે સંતોષ નહિ માય, તેમ એને કોઈ વાતનો છેડો પણ નહિ જણાય. અને પરિણામે માનસિક અસમાધાન રહે. જે એને કહ્યા કહે. હવે સમાધાનહતિ એ જીવમાત્રને પ્રાણિજન્યવાન (Biological fact) હોય એવું મને લાગે છે. જેમ એક પક્ષે કલ્પદૃષ્ટિ એ પ્રાણિજન્યવાન છે તેમ બીજા છેડે સહકાર કે સમાધાનહતિ પણ પ્રાણિજન્યવાન છે. જે સમે નો જીતનાં વૈયક્તિક કે સમષ્ટિક સ્વરૂપે નો પાસાં વધારે તે સમે તેટલી વૈયક્તિક કે સમષ્ટિકત દુર્ગતિ કે ઉન્નતિ હોય.

સમાધાનની નો દૈહિક ને માનસિક આવશ્યકતા હોય તો પછી મનસ્તરમાં અદ્યથી જ સમાધાન જન્મે છે, બીજી કોઈ રીતે નહિ. અદ્ય એ જન્યરસ્ત પ્રેરક બળ છે એટલું જ નહિ પણ એ શાંતિદાયક બળ પણ છે. જેમ અલ બુખ્યા પેટને પોષણ આપે છે એટલું જ નહિ પણ પોષણથી સ્વતંત્ર એવી પરિસ્થિતિ પણ અર્પે છે, તેમ અદ્ય જીવનમાં વ્યક્તિને માનસિક પોષકતત્વ ઉપરાંત પરિવૃત્તિ પણ આપે છે. પણ કોઈ પણ સિદ્ધાંત કે વાદ પરવેગી વ્યક્તિ કે સમાજની અદ્ય એને પોષણ કે પરિવૃત્તિ આપવાને કારણે જ એ એમપ્રેય અદ્ય બની જતી નથી. અદ્ય અંધ, મતાચ્છી અને વિધાતક પણ હોઈ શકે. દા. ત., નાતીસીઓની જર્મન અતિશયતા (German racial superiority) ની અદ્ય અત્યંત બળવાન ને જર્મનોને માટે અત્યંત પ્રેરક બળ હોવા છતાં સંરક્ષિત ને જગતની શાંતિને એ મહાવિનાશક થઈ પડી છે. વ્યક્તિ કે સમાજમાં પોતાના અદ્ય સિદ્ધાંતને કારણે નિષ્કૃતા, હૃદયહીનતા અને દ્રુતા (ruthlessness, bluntness of heart and

cruelty) જે પેદા થતાં હોય તે એને આપણે વિપરીત શ્રદ્ધા કહી શકીએ. એ સ્થિતિમાં શ્રદ્ધાની ધાર જેટલી તોફાળુ તેટલી એની ગળાં કાપવાની મુનસલતા વધારે. આવી શ્રદ્ધા સર્વથા ત્યાગ્ય ચણાવી નેહિએ. માટે એમાં પ્રેયતત્ત્વ તરીકે શ્રદ્ધાએ રહેવું હોય તે શ્રદ્ધાની સંસ્થિતિએ એ કાંઈની મર્યાદામાં યદનિ વહેવું રહ્યું. એ કાંઈ તે જીવમાત્ર વિશેની આદરવૃત્તિ કે અહનનભાવ (non-killing spirit) અને સાંવૈત્રિક અપ્રત્યુત્તરિતિ. અમુક કોઈ અધ્યય સિદ્ધાંતના અનુયાયીઓ પોતાની જમાતમાં માંડોમાંડે તો ગારે અહનનભાવ, અપ્રત્યુત્તરિતિ ને બિરાદરી દાખવતા માલમ પડે છે, પણ પોતાની જમાતના સીમાશ્ર આળંગતાં એમની શ્રદ્ધા વિપ્રાતક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ત્યાં એ દિસ, સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. દિટલર અને એના, અનુયાયીઓની સ્વસિદ્ધિના પ્રત્યેની શ્રદ્ધા દિસ અને આક્રમણકારી સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં શ્રદ્ધાવાનેની જમાત જેટલી મોટી, એની સાધન સામગ્રી જેટલી અછતનું ને વિપુલ, એનું સંગઠન ને જેઠાદીની તમના જેટલા ઉમ તેટલી એ શ્રદ્ધાની ભયંકરતા ને જ્ઞાનવન્નતિની ધસીકણચાલિત વિશેષ. આવી મનો-માદી જડની શ્રદ્ધાને આદર્શ દાખલો જર્મનીમાં દિટલર અને એની નાતરી પાટી પૂરો પાડે છે. આધુનિક વિજ્ઞાનના વિનાશક સાધનોથી સર્વવાતે મુસદ્દાં એવી જર્મન સરકારનું સત્તાધારી મુકનિ આંજે એમના હાથમાં છે. સિસ્ટ, સંગઠન, સત્તા વગેરે બધું જ એમની પાસે છે. આ ઉપરાંત આખલાની માગમુખી વૃત્તિ એમનામાં છે. પરિણામે યુરોપીય યુદ્ધ સળગાવીને નાતરી સરમુખત્યારે યુરોપના લગભગ એકઝેક નાના દેશને જોતજોતામાં પરાધીન અને પાયખાલ કરી મૂક્યો છે. અને જર્મની નોર્ડિક મોદી (જર્મનોનું) ને જગત-સર્વોપરિતાને પડે રચાપવા માટે આખી દુનિયામાં વિમ્મકને દાવાનળ ફેલાવવા ને એના કલ્પસ્વરૂપ બધી ખાનાખરાખીને આમંત્રવા એ કટિબદ્ધ થયો છે. બીજાનું દમન, આપત્તિ, સંહાર, ખાનાખરાખી અને અગવચ્ચાની ગમે તેટલી માત્રાના કરતાં પણ જ્યારે શ્રદ્ધાળુ પોતાની શ્રદ્ધાની ઇર્ષિત વસ્તુની સિદ્ધિને વધારે મહત્ત્વની માનવા તૈયાર થતો હોય છે ત્યારે એ શ્રદ્ધાળુની શ્રદ્ધા લોકકલ્યાણકારી નહિ પરંતુ લોકશુદ્ધકર્તા થઈ જોડે છે. આવી શ્રદ્ધાનાં ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં બહુ મળી આવે છે.

અખ્યયુગીય યુરોપમાં એ શ્રદ્ધા ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પ્રગટ થઈ હતી અને એણે ખ્રિસ્તી સંમાજમાં અમાનવી અત્યાચારની પરંપરા વહાવી છે. આપણા દેશમાં પરાક્ષરિતે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં એવી વિપ્રાતક શ્રદ્ધા લાગે જ પ્રગટ થઈ છે. પણ સામાજિક ક્ષેત્રમાં એણે દાટ વાળ્યો છે. સો વરસ પહેલાં નાબૂદ થયેલ સત્તીનો રિવાજ, ફરજિયાત વૈધવ્ય ને કેલવપન, અરપૂર્યતા અને જ્ઞાતિવાદ એ સૌ સામાજિક ક્ષેત્રમાં આપણા દેશમાં હિંદુ સમાજમાં ફેલેલ વિપ્રાતક શ્રદ્ધાનાં પ્રતીકો કહી શકાય. મારે મતે આર્થિક માટે ભાગે મતમત્તાતર માન્ય રાખનાર ધર્મ હોવાથી અને હિંદુ ફિલસૂફી તર્કપ્રધાન ને બૌદ્ધિક હોવાથી વિપ્રાતક ધાર્મિક શ્રદ્ધાના કણ્ય અત્યાચારની કલ્કકલ્યાથી આર્થિકપ્રતિવારીખ મોટે ભાગે મુક્ત રહી છે. પણ મનુષ્યની વિપ્રાતકશ્રદ્ધા અહીં સામાજિક ક્ષેત્રમાં પ્રગટ થઈને એણે હિંદુ સમાજ-વ્યવસ્થાને જડ ને મૂઠ બનાવી મૂકી. પરિણામે આખી જાતિમાં પૌરુષક્ષીલતા આવવા લાગી.

હવે પવન બદલાયો છે. ધર્મ અને ધાર્મિક ગાન્યતાઓનું આગલ્ય ઓછું થતાં ને ભૌતિકવાદનો વ્યવહારમાં રવીકાર વધતો જવાથી એ ક્ષેત્રમાં મનુષ્યની શ્રદ્ધાની જડ દીલી

પડી ગઈ છે. એટલે હવે શ્રદ્ધાદૃષ્ટિ રાજકીય ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવા લાગી છે. વચ્ચે એકાદ દાયકા સુધી શ્રદ્ધાદૃષ્ટિને કાલક્ષેપ (Time-lazy) નામથી હતો અને માનવીની મુક્તબુદ્ધિની ખોલખાલા રહી. એ ગાળો આર્થનીતિ-લીઅરલીકમ-ના અને એના કૃત્રિમ હેતુકક્ષી-લોકશાસન-ના વિનયનો ગણી શકાય. વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફી પણ ૧૯મી સદી દરમ્યાન લૌકિકવાદી વંશજી ગતોવતાં હતાં. રાજકારણમાં લોકશાસનવાદી પ્રજાલીઓ સફળતા પ્રાપ્ત કરતી હતી. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં બેનિયમિન ફ્રાન્કલિનના અનુયાયીઓ સમાજજેદરસન અને થોમસ પેઈટમેનના જનતાજનનાઈનની વાવના લોકપ્રિય ને સફળ થતી હતી. ઇંગ્લેંડમાં મીક્સ અને બેન્થમની રાજકીય ફિલસૂફી 'હેમોક્રસી એ મનુષ્યસભ્ય' સર્વોચ્ચ આદર્શ રાજનીતિવ્યવસ્થા છે,' એ માન્યતા જોર પકડતી જતી હતી. 'Think what you like, behave as you will and vote as you please.' [ગમે તે વિચારો, ઇચ્છા મુજબ વર્તો ને ખુશી પડે તેને મત આપો.] એવો ખ્યાલ જનમાનસમાં વિસ્તરતો જતો હતો. સાહિત્યક્ષેત્રમાં ઇંગ્લેંડમાં રાષ્ટ્રીય કલિક્રમણેતો કાળ જેમ નવસર્જનયુગ (Renaissance) ગણાય છે તેમ ૧૯મી સદીમાં રાષ્ટ્રીય વિક્ટોરિયનો સમય ત્યાં, રાજકીય નવસર્જનયુગ (Political Renaissance) કહી શકાય. અંગ્રેજ સમાજે એના સ્વાસ્થ્યની બદલો જોઈ કક્ષા એ ગાળામાં પ્રાપ્ત કરી. લોકો એકાંમાં એકાં મતામહી ને વધુમાં વધુ વિવાદામદો. આવી રીતિતિ વ્યાપક સાંતિ, સુખ અને શાણપણ વિના નહિ સંભવે. એ સંપત્તે સમસ્તમાનોની જલિલતા એકાં, ત્ય અને કુદ માટેનો જનતાનો આગ્રહ એકાં ને વર્ગ વર્ગ વચ્ચેના સ્વાર્થો વચ્ચે સમાધાન સાધવાની ચક્રવર્તી વિપુલ પ્રમાણમાં હતી. કારણકે એ કાળ વિકાસકાળ હતો. સામ્રાજ્ય, ફિલસૂફી, વિજ્ઞાન, રાજકારણ અને અર્થકારણ સર્પળે વિકાસ થતો હતો. આ રીતિતિ મુખ્યત્વે ઇંગ્લેંડની અને વતે એકાં અર્થે સુધરેલા જગતની હતી. ત્યારે બદલેજિ ને બદલેજિ સહેલાં હતાં.

હવે વિચારસરણીઓ વચ્ચેનો કલક ને સરસાઈદૃષ્ટિ વધી પડ્યાં છે. નાતસીવાદ, ફાસીવાદ, જાતિવાદ, કોમવાદ ને સામ્યવાદ : હો લિલ જિલ દેશી પરિચયિતિ પ્રમાણે પોતાનું વર્ગસ્વ જમાવવા કટિબદ્ધ થવા છે. આ વાદો લેવા થવાનાં અને દરેક વાદને પોતે જીતન સૌથી મિષ્ટ હોવાના કાવાનાં કારણો પરત્વે જારે મતભેદ દરો, પરંતુ એ સૌ વાદોના શ્રદ્ધાજીઓ પોતપોતાના મત પરત્વે જારે જ્યારેકો ને ખીખાના મત પરત્વે જારે અપાચારી ને દમનકારક રૂતિ સેવતા હોય છે એ હકીકત વિશે મતભેદ નથી. અલબત્ત, પોતાના વાદજનન માટે દરેક વાદની જમાવતને કારણે હોય છે, પણ અહીં તે પ્રસ્તુત નથી. મારો પોતાનો પ્રયત્ન એ જોવાનો છે કે આજે મહાન વાદવિષયક આવી રહ્યો છે, હેમોક્રસી લાંબી પકવાનો અણી ઉપર છે અને હેમોક્રસીની આખી ફિલસૂફીવિષયક હિમારતની દિવાલો તૂટી રહી છે. આજે વ્યક્તિને વૈયક્તિક શાણપણના કરતાં સંધર્મકપણની પૂજા વધારે આકર્ષે છે. માનવની મુક્તમેધા-Free intelligence of Man-અધનની સલામતી જોજે છે.* પૂર્વમદ ને

* મિત્ર ફિલોસ. બેનિયમિન : Mortal Storm-વિનાશક આંધિ-નામની, નાતસી-વાસ્તવિકતાનું કથણ ચિત્ર. અલેખતી નવક્રમાં યુનિવર્સિટીમાં સજીતો. એક નાતસી જીવાન બોલે છે : 'And we spit on freedom !'

મતની ઝાંઝથી મુક્ત એવા વિહારનાં જોખમ એને માન્ય નથી. સત્તારિયત સરકારો પણ સત્તામાન્ય મતોનું સમર્થન અને પરિરીક્ષણ જ જનમણુ પાસેથી માગે છે.

આવી રીતિ આજે વિપ્રદીપ્ત દુનિયામાં પ્રવર્તી રહી છે. શ્રદ્ધાને જીવમાત્ર વિશે આદર નથી, પરમતપીડનની એને લહે લાગી છે. પરિણામે રહીસદી ડેમોક્રેટિક શાસન-વ્યવસ્થા સામે એણે વિપ્રદ આદરો છે. ફાસ્ટનાદ ને નાત્સીવાદની શ્રદ્ધા એ વિપ્રદમાં વિજયી નીવડશે તો સંસ્કૃતિનો ઉલ્લેા રતંબ પણ તૂટી જવાનો. બર્ટ્રાન્ડ રસેલના શબ્દોમાં કહીએ તો, 'વિજ્ઞાનજનિત સાધનોદ્વારા પેદા થયેલી શક્તિ અને સત્તાને અંકુશમાં લાવીને એને મતાંધ જીલમગારોની એક કે બીજી જમાતના હાસત્વમાંથી છોડવીને સમગ્ર માનવજાતિ (પછી તે 'વેતવર્ણો, પીતવર્ણો, શ્યામવર્ણો, ફાસિસ્ટ, કોમ્યુનિસ્ટ કે લોકશાસનવાદી એ તે હોય) ના કલ્યાણુ અર્થે' વાળવામાં નહિ આવે તો જગત માટે કોઈ આશા દેખાતી નથી. કારણકે વિજ્ઞાને એ અનિવાર્ય કરી મૂક્યું છે કે ક્યાં તો બધા સાથે જીવે વા એકસાથે મરે.'x

વિકૃત શ્રદ્ધાના સ્વરૂપ અને પરિણામનો આટલી વિચારણા પછી કઈ શ્રદ્ધાને આપણે કલ્યાણુમય એટલે શ્રેય ને શ્રેય જણી શકીએ તેની વિચારણા આવશ્યક થઈ પડે છે.

શ્રદ્ધા અતિશય બળવાન થીજ છે અને દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાના મન પ્રમાણે કોઈ ને કોઈ બાબતમાં શ્રદ્ધા ધરાવતી હોય છે. અજ્ઞાન માણુએ માંદગીને પ્રદાશે ભૂત, જૂનાં ને દોરાધાગામાં શ્રદ્ધા હોય છે, ન્યારે કોઈને આધુનિક દાકતરી વિદ્યામાં શ્રદ્ધા હોય છે. શ્રદ્ધા ક્રિટલે અંશે વાસ્તવિકતા સાથે સુસંગત હોય તેટલે અંશે એ વધારી શ્રદ્ધા મળ્યાય. મોટા ભાગની શ્રદ્ધાઓ કહી પણ વાસ્તવિકતા સાથે સો ટકા સુસંગત હોઈ શકતી નથી. કારણકે કોઈ પણ વાદ યા સિદ્ધાંત બાજુ જમતના સંપૂર્ણ જ્ઞાન કે જ્ઞાન પછી નક્કી થયેલ હોતો નથી. પોતાની માન્યતાને શ્રદ્ધા તરીકે નક્કી કરતાં આપણે એ સમજી લેવું જોઈએ કે બાહ્ય જગતની સ્વજળ વસ્તુઓ ને એની રીતિકાર્યકારણપરંપરાનું 'સંપૂર્ણ' જ્ઞાન મનુષ્ય, પછી તે આદે તેટલો મહાન હોય, પામી શકતો નથી અને એટલે અંશે એની શ્રદ્ધા વાસ્તવિકતાથી વિમુખ રહેવાની. મને લાગે છે કે આર્વેનીતિનું લક્ષણ એ જ છે. એ મનુષ્યને શ્રદ્ધાબંધ બતાવવા કરતાં જ્ઞાનજગત વધુ બનાવવા મથે છે. ૧૯મી સદીનો ઉદાર મતવાદ-Liberalism-પણ આ વાતને નેકેટથી માનતો હતો અને એના સાચા સ્વરૂપમાં ગાંધીવાદ પણ ઉદારમતવાદી જ છે. એટલે જ એમાં અહિંસા-અહનન્યાયિત-ને આટલું મહત્ત્વ મળેલું છે. એ કહે છે: "તમને તમારા વિરોધી સાથે અમુક બાબતમાં તીવ્ર મતદ્વેર મયો. તમે તમારી બાબતની સમ્માર્ધ વિશે પૂરા આગ્રહી હોઈ અમુક આપવા તૈયાર નથી. તે જ રીતે સામાન્યો પણ મુચક આપવા તૈયાર નથી. હવે તમારી વસ્તુ સર કરવા માટે સામાન્યો ઉપર બળજબરી કરવાનો કે એનો કાત કરવાનો તમને અધિકાર નથી. કારણકે કદાચ એમ પણ બને કે તમે કોઈ ઉતાવળો ને પૂરતી માંદગી મેળવ્યા વગર તમારી સમ્માર્ધ વિશેનો ખાલ ખાંધી સીધો હોય. ને એમે અને કે સામાન્યો જ સાચો પુરવાર થાય. શાવી રીતિમાં એ તમે સામાન્યો ઉપર બળજબરી કરી હોય તો તમે ખોટી વસ્તુનો આગ્રહ ખવાનું ને એને માટે સામા ઉપર બળજબરી કરવાનું એમ બે જુલો કરી ગયાશે."

આમ હોવાથી વિરોધી મતનું ખૂબ જ બળાત્કાર, ખૂબ જ દ્વિ-સાથી કરવાનું ગાંધીવાદને માન્ય નથી. એટલે ગાંધીવાદ પોતાની મમે તેટલી ઉર્દૂ અદાને પણ આક્રમણ કરવાના કે તરાપ મારવાના પ્રદેશમાં લઇ જતો નથી. આથી ગાંધીવાદ તત્વતઃ ડેમોક્રેટિક વાદ છે. પ્રચલિત વહેવામાં માલમ પડતી દિલ્લ અદાનાં અનુનનો એમાં અજાવ કે બહુ ઓછી માત્રા હોવાથી એ રીતે એ બહુ જ સમાજસેવી ને કલ્યાણકારી વાદ છે.

આધુનિક ટેકનોલોજિકલ વિજ્ઞાનને કારણે ઊભી થયેલી સમાજ-અવસ્થાને એક તરફ ઉત્પાદન, વિનિમય અને તંત્રવાદન માટે ખૂબ જ નિષ્ણાતી જ્ઞાન અનિવાર્ય થઈ પડ્યું હોવાથી એ ક્યવરંધા સાધનો ને સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ માટે છે તે ખીજી તરફ આટલી બધી સત્તા ને સાધનસામગ્રીઓનું જોડા જ હાથેમાં થતું કેન્દ્રીકરણ-ખૂબ જ જોખમી હોવાથી અનૂત્પૂર્વ ધારણે શોકશાહીકરણ-Democratization-પણ અનિવાર્ય પણ માટે છે. કારણ કે ચોક્કસનાં હાથમાં આવેલો સત્તાવાદી વહીવટનો ઉપયોગ એઓ સમાજના લાભમાં જ કરશે એની કંઈ ગેર-રીત્યેાદી જ મળે એમ છે કે આને કાઈપણ દેશમાં લશ્કરનો સેનાપતિ અને વડા પ્રધાન સમેત પ્રધાનમંડળના બેચાર પ્રધાનો એકા કરે તો એ શોકા પોતાના દેશ ઉપર લશ્કરી શાસન ઠાકી બેસાડી થકે કારણકે વિકાસ અને વિનાશનાં સામુદાયિક સાધનો ઉપર એમનો જોટલો બધો અસરકારક કાળુ હોય છે કે પ્રજા અને પાર્લમેન્ટ એમને થું કરી શકે !

એટલે વિજ્ઞાનનાં સાધનો સાથે સત્તાનાં સાધનોને મોકળાં કરી નાખવામાં જ સમાજ-એવ છે. ટેકનોલોજીને આવશ્યક કેન્દ્રીકરણ ને સમાજની સહામતીને અલાવશ્યક સત્તાની શોકળી વહેંચણીઃ આ બે વખેનો સમ-વય આવના યુગનો દેશદેશમાં મહાપ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે.

રાજકીય અદાઓ આને સર્વ-વ્યાપ્ત થઈ ગયેલી હોવાથી એ ક્ષેત્રને સ્પર્શતી અદાની વિચારણા જ મેં કરી છે. ખીજા ક્ષેત્રમાં માનવશી મમે તેટલી જરૂરી અદા પણ મોટે ભાગે બિન-હાનિકારક થઈ મઈ છે એટલે એ મદત્તવતી નથી. રાજકીય ક્ષેત્રને સ્પર્શતી અદા ધરાવવામાં જ ભારે વિવેકની જરૂર ઊભી થઈ છે. આને સમાજના પાવાનાં અંગેનો કમળો ને કાળુ સરકારનાં હાથમાં જતો રહી હોવાથી સત્તાવાનું કાઈ પણ વ્યક્તિ કે પણ પોતાની બિનરાજકીય અદાઓને પણ રાજકીય સ્વરૂપે પ્રગટ કરે છે. આથી કાઈ પણ દેશની આંતરિક શાંતિ અને જગતની આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ માટે રાજકીય ક્ષેત્રમાં પ્રગટ થતી અદાએ પરમતત્ત્વિષ્ણુ એવી જોક-શાસનવાદી ખજીલો પકડવી જોઈ એ. ત્યાં સુધી આંતરિક દમન ને આંતરરાષ્ટ્રીય વિમહતી પરપરા ચાલ્યા કરવાની.

હવે પ્રેરકબળ તરીકે અદાનો ઉપયોગ કેટલે અંશે દિતાવહ છે તે બેદરે. કાઈ પણ ખ્યેવ માટે વ્યક્તિ કે સમૂહ આત્મતિક ત્યાગ કરવા તૈયાર થતો હોય ત્યારે એ ખ્યેવમાં

× આ સંદર્ભમાં યોગસ કાર્લિસ્ટનું એક મહાન વાક્ય આને કેટલું સાચું લાગે છે ? એ કહે છે : 'Only in looking heavenward, not in looking earthward, does what we can call Union, Mutual Love, Society, begin to become possible.' Looking heavenward એટલે ઊર્ધ્વદષ્ટિઃ આં ઊર્ધ્વદષ્ટિ ને એકતા-Union (નહિ કે એકતાનતા) તરફ નવું દોષ તો લોકશાસન પ્રણીતિ વિતાં એ સંકચ છે ખરું.

એની મજબૂત અને પ્રતીતિમાન્ય શક્તિ હોવી જોઈએ. ત્યાં સુધી પોતાની કોઈ વસ્તુ કે માન્યતાના આગ્રહ ખાતર મનુષ્ય સર્વજનના ત્યાગનું કષ્ટ વેડવા તૈયાર નથી થતો. અઘણત, પાકી શક્તિ હોવા છતાં બીરુતાની વૃત્તિને કારણે પશુ વ્યક્તિ પાછી હકી જતી હોય છે. ઘણીવાર કોઈ અમુક પ્રકારની શ્રદ્ધાવાળાઓ, સમાજમાં અલ્પ સંખ્યામાં હોય છે ત્યાં સુધી એમનામાં ભારે નેદાદીનો લાવના સાલ્ભ પડે છે. એમની જમાત, વખત જતાં સારી સંખ્યા વધારીને કે મજબૂત સંગઠનને કારણે સત્તાનાં સૂરો હાથ કરી લે છે. એ પછી એ લુલ્લમગારોની જમાત જની જાંવ છે. મુરોપમાં ફાસિસ્ટ, નાત્સી ને ઇતર મતાંધિ રાજકીય પક્ષોનો ઇતિહાસ જુઓ. એકમાંથી અનેક થતાં એ બોલોએ પોતાનું શરૂઆતનું નેદાદીપણું છોડી લુલ્લમીપણું સ્વીકાર્યું છે.

એટલે આપણે કોઈ પશુ જાતની શ્રદ્ધાને વિશે એમ કહી શકીએ કે એણે પોતાની ભદ્રતા જાળવવા માટે પરપીડનવૃત્તિથી મુક્ત રહેવું જોઈએ, નહિ તો એ માનવીને તમસ અને તામસના પ્રદેશમાં જેમી જશે.

શ્રદ્ધાનું લક્ષ્ય સ્વપંથદિનારી નહિ પરંતુ સર્વજનાંદતકારી હોવું જોઈએ. એવા પ્રકારની શ્રદ્ધાવાળાઓએ જ પ્રગતિમાં ફાવો આપ્યો છે.

પોતાની શ્રદ્ધા પરત્વે વ્યક્તિ કે સમૂહ આત્મવિવેચક વૃત્તિ (self-critical attitude) કેળવે તો જ એ ભદ્રદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ લાગે છે.

વિચારો

જાણે જાણે વિચારો સહી અટકી પડે ને સમાયે 'અગમ્યે',
જાહે જાહે વિચારો સરી અટકી પડે ને સમાયે 'અગાધે',
આથે આથે વિચારો જઈ અટકી પડે ને સમાયે 'અનન્તે',
ઝીણા ઝીણા વિચારો ઘઈ અટકી પડે ને સમાયે 'અચિન્ત્યે'."

હરિદર લાહ

જિંદગીની પહેલી જ વહે કરકસરની આદત પાડો અને
તમારાં છોકરાઓનાં ભવિષ્ય માટેની યોગ્ય સગવડતા કરો.
સૌથી સફર અને ઘણી જ પ્રખ્યાત દિલ્લી વીમા કંપની

“ઓરીએન્ટલ” માં
ચીફ્સ ડીફેન્સ એસ્યુરન્સવાળી
પોલિસી કઢાવો

ચીફ્સ ડીફેન્સ એસ્યુરન્સ
એ એક નવી યોજના છે, જેમાં ૨૨ વર્ષની
હંમરથી પહેલાં નહિ એવી પસંદ કરેલી હંમર
વીમાનું નોખમ મરૂ માથ એવા પ્રકારની
પ્રીમિયમના ઘણા જોણ કરે મુકર કહેલી
સંખ્યાનાં પ્રીમિયમની આથી જિંદગીની
અથવા એન્ડોવમેન્ટ ચોક્કસ માંજા
ચોટાનાં બાળક માટે ઉતરાવી શકે છે.

વિગતો માટે લખો:—

“ઓરીએન્ટલ”

ગવર્નમેન્ટ ચીફ્સ ડીફેન્સ એસ્યુરન્સ કું. લીમિટેડ
સ્થાપત્તિ : ૧૮૭૪

અથવા

દે: ઓફિસ : મુંબઈ

પ્રાંચ સેક્રેટરી, ઓરીએન્ટલ લાઈફ ઓફિસ

‘પ્રેસિડેન્સી હાઉસ’ : લાલ કલવાળા.....અમદાવાદ.

હો કહ્યાણિ! જીવનસરના પંકમાં હું પઠ્યો 'તો,
મારા માટે દશ દિશ હલી સૂચ અંધારઘેરી;
થાકી અન્તે શિથિલ થઈને આશ છોડી ઢળ્યો 'તો,
જાણ્યું'તું કે વિકલ ગર્ભ આ જિન્દગી ચે અનેરી.

જોતા આશે જગજગ ચતાં તોરણો તારલાનાં,
કે હૈયામાં સજીવર લઈ દિવ્ય ધારું ઉમંગ,
ના કેા તીરે તરવર. ઝુક્યાં ગાઢ છાયાગલીરાં,
નાચન્તી ના અનિલલહરી, શાન્ત વારિ તરંગ.

જોતી શ્રદ્ધા, નહિ નયનમાં તેજ, આણે ન જોમ,
મોંઘા મોંઘા મનુજ ઉરના વસવો યાદ આવે;
આપી અન્તે જીવનસરની વેદના રામરામ,
ને મૃત્યુની તિમિરલહરી ચેતના ન્યાં ખુઝાવે
ત્યાં તું આવી, સજીવટ રમી, પાય તારા ઝુઝાવી,
જાગ્યાં વારિ લલિતલહરે, ખન્ય ચે જિન્દગાની.

મહાત્મા ગાંધી

[દ્વિપાંક બીજો]

મૂળ લેખક : શ્રી દિલીપકુમાર રાય

અનુવાદક : શ્રી નગીનદાસ પારેખ

મહાત્માજીની સાથે બીજી સુલાકાત દેશગંધુ ચિત્તરંજનના મકાનમાં ૪ થી ત્રણેશ્વર ૧૯૨૪ની સાંજે થઈ હતી.

જાણીતા પુરોહો બધા જ હાજર હતા—દેશગંધુ, કેશકર, તુલસીચરણ, શેરવાણી, જયકર, ઈરત બસુ, રાજગોપાલાચાર્ય, અચુલ કલામ આગ્રાદ, બીજા પણ કેટલાય અધિનાયકો!

ખંડમાં દાખલ થઈ મહાત્માજીને પ્રણામ કરતાં વેંત જ તેઓ હસીને બોલ્યા : " તમારો કુર્ષ્ણ તંત્રી ક્યાં છે ? " (Where is your instrument of torture ?)

મેં કહ્યું : " તેને મૂખને આવ્યો છું, બીરો નહિ. પહેલાં નેતાઓ તો તમને છોડે. "

મહાત્માજી હસીને બોલ્યા : " સારું. " દેશગંધુ તરફ ફરીને બોલ્યા : " તમે ત્યારે દિલીપના જેસર ચપતિ તૈયાર છો ને ? જોજો, મને ગીત સંભળાવ્યા વિના નાસી ન જાય. " ;

મેં કહ્યું : " એની ચિંતા કરશો નહિ. મને મારીને ન કાઢો ત્યાં કુધી હું ગીત સંભળાવ્યા વિના ચસકવાનો નથી ! "

*

*

*

ત્યાર પછી હોમિસના કાર્યક્રમ વિશે તુલુક ચર્ચા ચાલી. તે વખતની અંદરની વાતો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થતી નહોતી. લગભગ બધા જ ખાદીની વિરુદ્ધ હતા—મેં સગી આવ્યો જોયું, સમે કોને સાંભળ્યું.

એક જણે કહ્યું : " હું શા માટે ખાદી પહેરું છું જાણો છો, મહાત્માજી ? "

મહાત્માજી હસીને બોલ્યા : " જરૂર ખાદીમાં શ્રદ્ધા છે એટલા માટે, નહિ ? "

તેઓ હસીને બોલ્યા : " ના—હું તો ખાદી પહેરું છું માત્ર એટલા માટે કે ખાદી પહેરીને કાઉન્સિલમાં જઈએ છીએ તો સાહેબ લોકો ખૂબ ચિડાય છે. "

(મને દિજોન્દલાલ રાયનું ' આમરા વિલાત ફેરતા કે'લાઈ ' યાદ આવ્યું—કે આમાદેર સાહેબ મદિઓ દેવતા

તથા એ સાહેબપુલોઈ ચટાર્ઈ.)

મહાત્માજી ખૂબ હસીને બોલ્યા : " તમારા જેવા એક પુરુષવરે મને કહ્યું હતું : ' મહાત્માજી, હું તમારી પાસે મિલનનાં કપડાં પહેરીને આવું છું તમને ચીડવવા, અને સાહેબને ચીડવું છું તેમની પાસે ખાદી પહેરીને જઈ ને. ' "

બધા જ ખૂબ જોરથી હસી પડ્યા.

દેશગંધુ વાતવાતમાં ઉર્ફેરાઈ જઈને બોલ્યા : " મહાત્માજી, આ બધી દુઝવાતોથી

અમારાં મગજ પકવશે નહિ, તમને પમે લાગ્યા. (જ્યકર તરફ જોઈને :) અમારો અધ્યાય તો પૂરો કરી નાખવાના આ હરીયા મરાઈઓ—અને—”

મહાત્માજી ટપ દઈને બોલી લીધ્યા: “હું, ખરું?”

બધા હસી હસીને ચૂંલકું વળી ગયા.

તે દિવસે મેં મહાત્માજીનો આશ્ચર્યજનક આત્મસંબંધ જોયો. લગભગ બધા જ ખાદીની વિરુદ્ધ હતા—બધા જ મોટે મોટેથી જરાય પાડતા હતા—કોઈ કોઈથી લીનરે એમ ન હોતું—કોઈ કોઈનો મેળ ખાવાનો પણ લક્ષ્ય નહોતાં—ચારે કોર “વાક્યનાં વાવાઘોડાં અને તર્કની ધૂળ” બીડી રહી હતી—એકલા મહાત્માજી નિર્વાત સંખ્યા સમયે સરોવર સમા શાંત બેઠા હતા—તોફાનનું નામનિધાન નહોતું—હાસ્યથી ઉજ્જવળ, સંયમથી સ્તિબ્ધ, રહસ્યથી મધુર, હસીલથી પ્રાંજલ. સૌથી આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે છેવટે બધાને તેમણે પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લીધા. આવા તેમની દેશબંધુ તેમને પણ ખાદી સ્વીકારવી પડી.

*

*

- *

જીવનના અનંત અગિયારોમાં મૃત્યુ એક પરમ વરદાન છે, એ વરદા હું તે દિવસે સમજ્યો—જ્યારે તે ચર્ચાની પણ મૃત્યુસૂચ આવી પડ્યો.

ખંડમાં ફરી વાર શાંતિ પથારી ગઈ. મહાત્માજી મારા તરફ જોઈને બોલ્યા: “હવે?”

“પણ” જતા આનાકાતી કરતાં મેં કહ્યું, “આપને આ કુરુક્ષેત્ર પછી પણ શાંત નથી લાગતો?”

“લાગે છે મારે જ તો તમારે માતું પાડો.”

મેં કબીરનું એક પ્રખ્યાત ગીત ગાયું:

જિનકે હરિમેં સિરિ રામ બસે
 હન સામન ઔર કિયે ન કિયે.
 જિન સંત વસનુકાંડે પરસા
 હન લીલવતીર પિયે ન પિયે.
 સખ જૂટ ક્યા જિનકે ચિતમેં
 હન કોટન દાન દિયે ન દિયે.
 જિન મમરપ બે બ્યાન પડે
 હન રામ નામન લિયે ન લિયે.

Whose heart is Rama's dear abode

What matter if he at all pray

And fast or nay?

Whose refuge is some pure saint's feet,

What matter if the pilgrim's way

Be his or nay?

Whose soul is moved with love for all,

What matter if he gives away,

His wealth or nay?

Whose thoughts the form of Rama fills,
What matter if his lips should say
His name or nay?

*

*

*

“આપને હું એક પત્ર વાંચી જતાવવા માગું છું, મહાત્માજી.”

“કોનો?”

“રાજાનો. મેં તેમને પૂનામાં આપની સાથે મારે વાતચીત થયેલી તે મોકલી આપી હતી. તેના જવાબમાં તેમણે તે વિષે પોતાનો મત લખી મોકલ્યો છે.”

“એમ? વાંચો વાંચો.—ના, ના; મને કંઈ એવો થાક લાગ્યો જ નથી.”

મહાત્માજી એક મોટા પલંગ ઉપર સૂતા હતા—મેં પાસે બેસીને વાંચ્યું :

“પ્રિય દિલીપકુંભાર,

સુંમર્ષથી તમે મને જે પત્ર લખ્યો હતો તેને મારે મારા સરનેહ ધન્યવાદ સ્વીકારશે. મહાત્માજી આમજ મારા વિષે તમે જે વાતો કરી છે તે મારે પણ મારા ધન્યવાદ સ્વીકારજો. તેમની સાથેની તમારી વાતચીત અત્યંત ચિત્તાકર્ષક છે. બનતાં મુઠ્ઠી હું એનો અનુવાદ કોઈ કેન્દ્ર પત્રિકામાં છપાવીશ—એણક મારે પોતાને વિષેનો ભાગ દાખીને. કલા વિષેના એમના વિચારો જાણવા ખૂબ જરૂરી છે—અને તમે જ સૌ પહેલાં એ બધા જગતને જણાવ્યા. મને માત્ર એટલી વાતનો અફસોસ થાય છે કે મહાત્માજી પોતાનો કલાસિલ્કાત ૨૫૪ રીતે બોલતાં બોલતાં અટકી ગયા. દાખલા તરીકે, ત્યાં તેમણે તારાજડિત આકાશ વિષે પોતાનો મનોવેધક બોલારો લાવ્યો છે, ત્યાં તે પછી તરત જ, બે તેમણે કહ્યું હોત: ‘પણ તેથી કંઈ હું ભારતીય ચિત્રકલા અને રચાપત્યનો એહો પ્રેમી નથી’—તો આપણને કેટલો બધો આનંદ યાત! પણ તેઓ તારાજડિત આકાશની વાત કરીને જ અટકી ગયા. એણક, એ વાત કેણુ નહિ માને કે પ્રકૃતિ જ સૌથી મહાન કલાકાર છે. માત્ર આપણે મહાત્મા જેવા મહાન પુરુષ પાસે એટલી આશા રાખીએ છીએ કે પ્રકૃતિની રૂપિતની સાથેસાથ તેઓ આતું કંઈ કહે: ‘માણસ પણ પ્રકૃતિનું અનુસરણ કરી રેખા-રંગ-શ્વનિ-વિચાર-માં સૌંદર્યનો પૂજારી બને.’ તેમનાં વચનો વાંચતાં વાંચતાં લાગે છે કે પ્રકૃતિ અથવા પ્રકૃતિના અતર્લાન દિવ્ય સત્ય સમક્ષ તેઓ કેવળ નિષ્ક્રિય પ્રેમી બનીને રહેવા ઇચ્છે છે. પણ બે ભગવાન આપણુ દરેકમાં વસે છે તો પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર આપણું દરેકનું એ કર્તવ્ય નથી કે તે પરમ સૌંદર્યનિર્વાતાની પ્રતિમૂર્તિ બનવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ ?

“તમારી વાતચીતના એક ભાગ ઉપરથી મને લાગ્યું કે કલા વિષેના મહાત્માજીના મત સંબંધે મેં જે લખ્યું છે, તેથી મહાત્માજી અને તેમના મિત્રોને જરા દુઃખ થયું છે. મેં એ સંબંધે મુરો કોઈ પણ પ્રકરનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હોય એવું મને પાદ આવતું નથી. પરંતુ અનિવચ્ય એ પણ બે મેં મારા પુસ્તકમાં એ સંબંધે કંઈ

બુદ્ધચક્ર કરી હોય, અથવા અગ્નિચક્રોમાં તેમને ન ગમે એવું કંઈક કરું હોય, તો તે માટે મારા કરતાં વિશેષ દુઃખ બીજા દેવને ધવાનું છે ? હું તેમના પ્રત્યે ગમે એટલો આદર સેવતા હોઉં, તેમના ઉપર મને એટલો પ્રેમ રાખતો હોઉં, તો એ હું એક યુરોપિયન રહ્યો ને—મારી એશિયાના એમના જેવા મહાપ્રાણ પુરુષને સમજવામાં બૂલ થાય એ ખૂબ સ્વાભાવિક છે. મારો એક માત્ર ખુલાસો એ છે કે બીજાના મદિમાનો તલસ્પર્શ કરવાના એકાંતિક આત્મચક્રને વખતે મેં કદી આત્માદરને બહેકવા દીધો નથી. હું માત્ર એટલું જ ઇચ્છું છું કે તેઓ મારી બૂલ બતાવે, હું સુધારી લઈશ.

" ૧૯૨૨ માં ત્યારે મહાત્માજીને છ વરસની સખ થઈ ત્યારે કાંઈ પણ યુરોપિયને એ વિષે એક ચખ્ખું સરખો ઉચ્ચાર્યો નહોતો એ વસ્તુ તમને ખટકી છે. તમને નવાઈ લાગી છે. પણ તમને ખતર છે કે મહાત્માજી વિષે યુરોપમાં આટલી બધી ગેરસમજ છે તેને માટે સૌથી વિશેષ જવાબદાર કાણુ છે ?—તમે પોતે જ. તમારામાંના કાંઈ કહે છે કે ગાંધી એક અતિશય અદ્ભુત વિચિત્ર હવાઈ માણસ છે, તેઓ શુદ્ધિસુદ્ધિને તો પાસે જ આવવા દેતા નથી; કાંઈ વળી કહે છે કે તેઓ અંદરખાનેથી બોલેલો છે, અહિંસાનો ઉપયોગ તો તેઓ એટલા માટે કરે છે કે હમણાં એથી જ કામ સરે એમ છે. પરિણામે લોકો મૂઝાઈ ગયા છે : " ગાંધી ! એ શું છે ? " અને એટલેથી જ ક્યાં પતે એમ છે ? 'સાતિ-અને-સ્વાધીનતાને-માટે સ્વપાયેલ-નારી-સંઘે' મહાત્માજીની સખ સામે લખાણો લખવાનો કશવ કર્યો એટલામાં તો કેટલીક ભારતીય સ્ત્રીઓનો તીવ્ર વિરોધ થયો. તેમણે શું લખ્યું હતું ખતર છે ?—કે ગાંધી અંદરખાનેથી હિંસાવાદી છે. . . . એમનાં નામ હું તમને નથી આપી શકતો, એ કારણે : (૧) નામ આપવાનો મને કશો અધિકાર નથી; (૨) એ લોકો બીજા હિંદીઓના કોષનાં ભોગ થઈ પડે એ હું ઇચ્છતો નથી—એ ગાંધીજીનાં વચનો અને ઇચ્છા સાથે પણ સંગત નહિ થાય. અમારા દેશમાં બધી ખતરો કાંઈ તમારા જેવા માણસો મારફતે યોડી જ આવે છે—એવા માણસો જેમનામાં દેશ-લક્ષિતતા સાથે સાથે સત્યનિષ્ઠા પણ હોય.

" પણ જરા ઊંઘ ઊતરીને વિચાર કરીએ તો માન્ય પડે છે કે આખા વિશ્વના માનવોનો મોટો ભાગ આજે જે હિનાઈપીલીન પાપના બોળા હેઠળ કચકાઈ રહ્યો છે, તે જ યંત્રણાનો ભાગ હિન્દુસ્તાન પણ ભોગવી રહ્યું છે. તે ઉપરાંત યુરોપમાં પણ તેજસ્વી માણસો આવી સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરે છે છતાં તેનો પ્રચાર થતો નથી. અને સાધારણ માણસની દૃષ્ટિ સરનાં દુઃખના પરિધિને વટાવીને બહાર જઈ શકતી નથી. આ બધું સમજીને જરા લાગણીપૂર્વક (સમભાવપૂર્વક) વિચાર કરવો મોઝ નથી શું ?

" મારે પોતાને વિષે ને પૂછતા હો તો હું નિષ્કપટભાવે કહી શકું છું પ્રિય મિત્ર, કે અમારા દેશને કે યુરોપને હું બીજા દેશો કરતાં જુદો નજરે લેતો નથી. હું તો એમ વિચારું છું કે કાણુ મારો ભાઈ નથી ? કાણુ દુઃખ મારા પોતાના ભાઈના

કુખની પેઠે મને નથી ખટકતું ? કોઈ પણ પ્રમુખના મહાન વિચારો મને ચિરપારગિત જેવા જ લાગે છે. વિશ્વમાં મારું ઘર કયાં નથી ? નવાઈની વાત એ કોઈ હોય તો તે એ છે કે એશિયામાં અને યુરોપમાં મોટા ભાગનાં સ્ત્રીપુરુષો અંતરમાં સમસ્ત જગતની સાથે આવું મંજીર એકમ અનુભવતાં નથી.

અનુભવતાં નથી—એ વાત સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી; કારણ મારા દેશમંદુરો મારી વિરુદ્ધ છે. તેમની નજરમાં સાથે જ હું એક વિદેશી છું—કારણ કે મારા નાનકડા સ્વદેશના વાઙ્મામાં હું પોતાને પૂરી સખતા તૈયાર નથી. મારા જીવનમાં સૌથી વિશેષ દુઃખ સૌથી વિશેષ વેદના એ કારણે જ મેં અનુભવ્યાં છે, ”

એટલું કહીને અટકીને મેં મહાત્માજીને કહ્યું “ રોલાંએ પોતાના એક પુત્રકની જૂગિકામાં આ શબ્દો લખ્યા હતા :

‘ Je me suis trouve depuis un an, bien riche en ennemis. Je tiens a leur dire ceci : ils peuvent me hair, ils ne parviendront pas a m'apprendre la haine... Ma tache est de dire ce que je crois juste et humain. Que cela plaise ou que cela irrite, cela ne me regarde plus. Je sais que les paroles dites sont elles-meme leur chemin. Je les sème dans la terre ensanglantée. J'ai confiance. La moisson levera. ’

[મને મેં વરસે ખજાર પડી કે મારા ચતુ અસંખ્ય છે. તેમને મારે આટલું જ કહેવાનું છે : ‘ મને તમે ઝેરીલી નજરે લયો છુઓ, પરંતુ તમને હું કદી પણ ઝેરીલી નજરે લેવાનો નથી — એ વિદ્વા તમે મને નહિ શીખવી શકો !..... મારો મન તો આ છે—મને જે યોગ્ય લાગે, માનવતાને જે યોગ્ય હોય તે હું કહીશ જ—એ કહેવાથી બીજા ખુશ થાય કે રોષે લેરાય એની મને શી પડી છે ? હું જાણું છું—દરેક સત્ય વચન પોતાનો માર્ગ કરીને નીકળી જાય છે. રક્તથી ફળદ્રુપ બનેલી જૂમિમાં હું એનાં બીજ વાતું છું; મારું મન સાક્ષી પૂરે છે—ફળશે, ફસલ ફળશે.]

વાક્યોનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરીને મહાત્માજીને સંલગ્નાઓ, ત્યાર પછી ફરી રોલાંનો પત્ર વાંચવા માંડ્યો :

“ મારી માત્ર એટલી જ કામના છે કે મારાં જીવનનાં દુઃખત્રયયાને પરિણામે હવે પછી માણસનું જીવન કંઈ નહિ તો સહેજ પણ વધારે સુખમય બને, મિલનને માર્ગે, એક બીજાને સમજવાને માર્ગે આલણું તેમને મારે સહેજ વધુ સહેલું બને.

“ મહાત્મા ગાંધી વિશે કદાચ મારાં ઘણાં લખાણો તમારા જોવામાં આવ્યાં હશે. છતાં હું તમને મારું ગાંધીચરિત્ર મોકલું છું. અસંખ્ય લેખિકાએ જે પુસ્તક લખ્યું છે. એકે સમાલોચકો મારી ખાખતમાં સંપ કરીને જંગલ જ રહ્યા છે—જેમ તેઓ હમેશાં રહેતા જ્યાંયા છે — તો પણ એ પુસ્તકની અનેક આવૃત્તિઓ યદ્ય ગઈ છે અત્યાર યુધીમાં. અને અનેક દેસપુરુષોના યનમાં જમરો આપાત લાગ્યો છે.

“આશ રાખું છું કે તમારી સંગીતની યાત્રામાં તમે બરાબર વ્યાગળ-વંધતા હશે. એ સાધતા હોડથી નહિ. કારણ એ ખૂબ સુંદર કામ છે—અને એ તમારા દ્વારા જ થવાનું છે.

“ફરી મળીશું પ્રિય મિત્ર ! હું તમને મોટે ભાગે લખતો નથી એ ખરું, પણ જ્યારે લખું છું ત્યારે ઘણું ઘણું લખું છું.”

“મારા સ્નેહપંદન સ્વીકારશો.

શામા, શામા”

*

*

*

મહાત્માજી બોલ્યા : “પણ મેં તો તમને કહ્યું નહોતું કે કલાની આરાધના ન થવી જોઈએ. એવું હું કહી જ ન શકું. શાણ્ડની રુચિ, મત, મિત્રજન વિગત વિગત હોય છે, હું માત્ર એટલું જ કહેવા માગતો હતો કે હું પોતે ચિત્રકલા જેવી કલાનો પક્ષપાતી નથી—એની મને જરૂર નથી મારી પ્રેરણાને માટે. અને પૂરતો સંતોષ મળી રહે છે તારા જડિત આકાશ જોઈને, સંભવ છે કે કુરોપને ચિત્રની જરૂર હોય : તેમને ત્યાં ક્યાં આપણા જેવું આકાશ છે ?”

“પણ જો તેમનું આકાશ લગભગ રોજ ધેરાયેલું ન રહેતું હોત તો તેઓ ચિત્રપ્રેમી ન થાત એમ આપનું કહેવું છે ?”

“ના, એમ પણ હું નથી કહેતો. તેમના ચિત્રપ્રેમનાં બીજાં પણ કારણો જરૂર હોઈ શકે. હું એમ કહેવા માગતો હતો કે મને પોતાને ચિત્રની કશી જરૂર જ લાગતી નથી. તે ઉપરાંત ચિત્રચર્ચા કરવા જેવી મારી રીતિ પણ નથી.”

હું છોકું એમ નહોતો : “પણ ધારે કે આપની રીતિ ખૂબ સારી હોત—આપ ધનવાન હોત તો ?”

મહાત્માજી નાહટકે બોલ્યા : “આ બાબતમાં મારી રુચિ કેવી છે એ જાણવાનો તમને આટલી બધી ફિકર છે તો સાંભળો : ચિત્રમાં મને ઝાઝો રસ પડતો નથી. એટલે હું કોઈને કહેતો નથી કે મારા એરકાની દીવાલે ચિત્રો ટંગા. ” એટલું બોલી જરા હસ્યા. પછી બોલ્યા : “પણ વાત એમ છે કે હું તો દીવાલ પણ ઈચ્છતો નથી. દીવાલખાંધા વાડામાંથી જે સદા છુટકારો માગતો હોય તે શું કરવા દીવાલને શણગારવા બેસે ? હું કુદરતમાં ફરનારો રહ્યો—સમજાય છે ને હું શું કહેવા માગું છું તે ?”

માયું હસાવીને મેં કહ્યું : “સમજ્યો, છતાં હજી જાણવાનું મન થાય છે કે જો બધા જ ચિત્રો છોડીને જંગલમાં ફોરી જાય તો તે સારું થાય ?”

“તેનો આધાર તે લોકોનાં મન, સ્વભાવ, રુચિ, મતિ, ગતિ ઉપર છે. મારે તમને એ કહેવું હતું કે મને જો પ્રકૃતિની સંગત મળે તો બીજા કોઈ પણ સૌંદર્ય વિના મને ચાલે, છતાં બીજા લોકોને જો લાગતું હોય કે ચિત્ર જેવી કલા માનવજાતિને માટે શુભ વસ્તુ છે, તો સારી વાત છે. માત્ર હું એટલું કહું છું કે કલાને, નામે આત્મસંતોષ અને આત્મવંચનાને ન પોષે—એટલું વાદ રાખો કે સમસ્ત માનવો પ્રત્યે તમારું કર્તવ્ય રહું

છે. તમારી કલા જેટલે અંશે સાધારણ માણસના કામમાં આવશે તેટલે જ અંશે તે શુભ કહેવાશે, જેટલે અંશે તે કામમાં નહિ આવશે તેટલે અંશે તે અશુભ કહેવાશે."

"પણ કારણ કે લોકો આજ ને આજ કાંઈ કલાની કદર ન કરી શકે તો? દરેક કલાનો ઉચ્ચતમ વિકાસ સમજવા માટે શું યોગ્ય ધણી શિક્ષણ સંસ્કારની જરૂર નથી હોતી?"

"શિક્ષણ અને સંસ્કારનો ચોક્કસ અર્થ તમે શો કરો છો?"

"વિશેષતા જેવી શું કોઈ વસ્તુ જ નથી? આપણે ધણી વાર એવું નથી જોતા કે મન ને યોગે અંશે કેળવાયેલું ન હોય તો અનેક લલિત કલામાં રસ લઈ શકતું નથી?"

"ના. વિશેષતામાં મને શંકા નથી. સાચી કલા તો હૈને રસ આપે." *

મને ટ્રાન્સલેશન *What is Art* માંનું પ્રખ્યાત વચન યાદ આવ્યું : આજે ધર્મ-શુદ્ધિ માણસને તે ન જાણે એમ એવાની રહી છે—જે દિવસે માણસ એ શુદ્ધિને સાધાર્યાર દ્વારા સ્વીકારશે તે દિવસે નીચલી એણીના માણસોને માટે એક પ્રકારની કલા અને ઉચ્ચ એણીના માણસોને માટે બીજા પ્રકારની કલા નહિ રહે : માત્ર એક જ પ્રકારની વિભાજીન કલા જ રહેશે—જેનો મૂલ મત્ર મેંથી અને વિશ્વજીવુત્વ હશે.

આજું યશો ત્યારે જ કલા પાછી કલા થશે, જેની એ પહેલાં હતી અને જેવી એણે થતું જોઈએ—એટલે કે ઐશ્વર્ય અને આનંદ પ્રેરનારી."

*

*

*

આમ છતાં મહાત્માજીનો પોતાનો અભિપ્રાય બરાબર જાણવા માટે મેં કહ્યું :
"આપ કલામાં વિશેષતાનો વિરોધ શા માટે કરો છો?"

"હું તમને એક સામો પ્રશ્ન પૂછીશ : તમે કલા સર્વજનગમ્ય થાય એનો વિરોધ શા માટે કરો છો? કલા શા માટે બધા લોકોને રસ પડે એવી થવા ન ઈચ્છે? શા માટે તેની નસોમાં જનતાના પ્રણયનું લોહી ન વહે? સીધી રીતે વિચારીએ તો એટલું નથી સમજાતું કે કલાનો ભ્રમ પ્રકૃતિ છે? એટલે માતા ને કંજુસાઈ કરતી નથી તો સંતાન શા માટે કરે? પ્રકૃતિએ ક્યારે એમ કહ્યું છે કે તેની સંપત્તિ માત્ર બેચાર જણની વિલાસભામણી બની રહેશે—આકી બધાં લાખો કરોડો સ્ત્રીપુરુષો અસ્પૃશ્યોની જેમ બહાર રહેશે—અનાદર પામશે? કલાકાર શા માટે પોતાના એક નાના વાગમાં જ પોતાને પૂરી રાખે? જનમનતા પ્રાણુની ધરતીથી વિચ્છિન્ન થઈને તે કદી જીવી શકે ખરો? હું તો કેમે ક્યો સમજ જ શકતો નથી કે ધીમે ધીમે સમગ્ર માનવજાતિની ડુબિ ને કલાને જામવ ન કરે તો તેનો નવજન્મ, રક્તશુદ્ધિ શો રીતે થશે?"

"આપની વાત ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે મહાત્માજી, પરંતુ બધાં જ એક સૌંદર્ય કષ્ટકે અંશે એક વિચારો જેવાં જ નથી? એક વિચારો બધા જ સમજતા નથી—અને નજીકના ભવિષ્યમાં સમજ શકશે એવી આશા પણ પડતી નથી એટલે એક સૌંદર્ય બધા જ

* માતા લખાણમાં આ પ્રમાણે લખેલું : "A great work of art should appeal to all"—મહાત્માજીએ પોતાને હાથે *great* શબ્દ ઉપર નાખીને *real* શબ્દ લખ્યા હતા.

આજ ને આજ સમજી શકશે, અને જે તેઓ ન સમજે તે બાતલ ગણાવું જોઈએ, એમ માનવું તે બરાબર છે ? ”

“પણ અને તો એમ લાગે છે કે થોડું વિચાર, દર્શન અથવા ધર્મની ગરિષ્ઠ વાણી સોને જ અસર કરે છે. હું તો એવા પ્રકારની વિશેષતા ઉપર મોહી પડતો જ નથી, જેનો અર્થ અને વ્યંગના બેચાર જણ સિવાય બધાને બિખાર્યા જેવી લાગે. એવું અને તો એક જ પરિણામ આવતું દેખાય છે કે કલાકારોનું મગજ ગરમ થઈ જાય છે—જ્યાં પ્રત્યે લાગણીને બદલે તેમના મનમાં અવસા જન્મે છે. એક રીતે જે કલા માણસો વચ્ચે એકતા સ્થાપવાને બદલે તેમને જુદા પાડે છે તેનું મહત્ત્વ સામાં છે, કહો નેહિ ? ”

મહાત્માજી જરા અટકી બોલવા લાગ્યા : “ આખરે પરિણામ આવું આવશે એ વિચારથી પણ દુઃખ નથી થતું ? માણસ પોતાની સંસ્કૃતિને શું પોતાના અંતઃ માટે ઈષ્ટિ બનાવશે ? તે શું ખીજ બધાને પોતાના કરતાં હારીકા માની તેમને કહેશે : ‘ હવે જાઓ ’ ? યુરોપ તરફ એક વાર જુઓ નેહિ ? ત્યાં મગનચારીઓ તુમાખી વગર વાત જ કરતા નથી. તે લોકો એમ કહે છે કે અમારી દરેકની કલા એ જ ઈશ્વરની વિશેષ પ્રેમપાત્ર છે. પરિણામ એ આવ્યું કે દરેક કલાકાર પોતપોતાનું દળ જીતું કરે છે—સાંકડો વાડો—જેની ખહારનો દાર્દ જ માણસ તેમની કલામાં કંઈ સમજતો જ નથી. તમે શું ખરેખર એમ માનો છો કે જે સમાજમાં લાખો અને કરોડો માણસો આજસ, ગ્લાનિ અને અગાનના અધિકારમાં છવન્યતની પેઠે પડેલાં છે, તે સમાજમાં આવા પ્રકારની શોખશેખી કરીને વખત અગાસો સારો છે ? એના કરતાં દુઃખીનાં દુઃખ દૂર કરવા માટે, તેમનાં કલ્યાણને માટે છવન અર્પણ કરવું એ સાચું નથી ?—જે પૃથ્વીનો ધરેધર આજે પણ માણસના આંસુથી સીંચાઈ રહ્યો છે, ત્યાં પ્રત્યેક માણસનું શું એ કર્તવ્ય નથી કે પોતાના પ્રાણની લાગણી વડે ખીજનાં આંસુ લૂછવાં ! ”

અને વિશ્વપ્રેમી વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક કોપોલ્ડિને “ અદુનનલિતાય અદુનનસુખાય ” પોતાનું વિજ્ઞાનનું પરિશીલન છેડીને સાર્વજનિકિયામાં જોલ જવાનું પસંદ કર્યું હતું તે વાત યાદ આતી. તેમના અનુપમ *Memoirs of a Revolutionist* માં એ તેમણે કટકોય સમય પહેલાં લખ્યું હતું :

“ But what right had I to these higher joys, when all round me was nothing but misery and struggle for a mouldy bit of bread ?—when whatsoever I should spend to enable me to live in the world of higher emotions must needs be taken away from the mouths of those who grew the wheat and had not bread enough for their children ?.... The masses want to know.... They are ready to widen their knowledge: only give it to them. Give them the means of getting leisure. This is the direction in which, and these are the

* આ પુસ્તકનો સુન્દરી અનુવાદ ‘ એક જ્ઞાન્તિપ્રતીની અપમૃત્તયા ’ એ નામથી પ્રસ્થાન કાર્યાલય તરફથી બહાર પડ્યો છે.—સંસ્કારક

people for whom, I must work. All those sonorous phrases about making mankind progress, while at the same time the progress-makers stand aloof from those whom they pretend to push onwards, are mere sophisms made up by minds anxious to shake off a fretting contradiction."

અર્થાત્ " ઉચ્ચતર આનંદલોકમાં વસવાનો મને શો અધિકાર છે—ન્યારે મારી ચારેકાર ખેમૂડી અતને માટે બધાં હાહાકાર કરી રહ્યાં છે ?—ન્યારે હું જોઉં છું કે ઉચ્ચતર આવેગ-લોકમાં વાચ કરવાનું મૂલ્ય ચૂકવવા માટે મારે બૂખમરો વેકતા લોકોના મોંના કાળિયા ખૂંચવી લેવા પડે છે...એ બધા લોકો જાણવા માગે છે, પોતાના જ્ઞાનને વિસ્તારવા માગે છે, તેમને એ જ્ઞાન આપો. તેમને જરા કુરસદ મળે એમ કરો. મારે તો આ બધા લોકોમાં જ અને એમને ખાતર જ કામ કરવું જોઈશે. માણસની પ્રગતિ વિષે મોં ભરી નાખે એવી બડીબડી આત્મા તો બહુ થાય છે, પણ કામ શું થાય છે ? નેઓની પ્રગતિ કરાવવાની છે, તેમનાથી પ્રગતિના ધ્વજવાહકો અલગ જ રહે છે. આવી અસંગતતાથી મન અકળાઈ ઉઠે છે એટલે જ આવા મિથ્યાચાર પેદા થાય છે.

આહુ]

*

*

ઉમરના ૪૦ થી ૫૦ વર્ષના ઇલાકાની આર્થિક અને ઔદ્યોગિક તપાસ કમિટી ના અહેવાલને આધારે લખાયેલો ડૉ. રાવનો એક લેખ (ભાષાંતરમાં) લાંબો ગયો.* તેમાં કેવા કેવા ઉદ્યોગો માટે મુખ્ય ઇલાકામાં સારું ક્ષેત્ર છે, અને તેને વિકસાવવા માટે વર્તમાન લઘાઈ કેવી અનુકૂળ તક છે, તે વિષે થોડીક નોંધ છે. દા. ત., “બનાવટી રેશમ માટે જે કાચો માલ વપરાય છે એ રસાયણી કપાસ છે, અને એને માટે મૂળ પદાર્થ રૂનો કચરો અને ટૂંકા રેસાનો કપાસ છે. આ બાબતમાં સે-ટ્રેલ કોલન કમિટી વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો કરી રહી છે. એક વાર જે આ પ્રયોગો સફળ થાય તો પછી આપણે કાપડના ઉદ્યોગ સાથે બનાવટી રેશમ બનાવવાનું કરી શકીશું અને ‘રેશનિક બનાવટી રેશમનો માલ બનાવનારાઓને પરદેશથી કાચો માલ મંગાવવો નહિ પડે.’” વળી, “લઘાઈને લીધે રસાયણી પદાર્થોની મંગાવવાની વધી પડી છે અને ઓખા બંદર પર જ્યારે તાતાનું નવું કારખાનું ખુલશે, ત્યારે આપણને ઘણાખરો રસાયણી માલ વિદેશથી આયાત કરવો પડશે નહિ.” . . . “લઘાઈને લીધે આ બધું આપણે સહજ કરી શકીશું. કારણ, પરદેશથી માલ આવતો પણ બધું થઈ ગયો છે અને મિત્રરાજ્યોને લઘાઈમાં ઘણી વસ્તુઓની જરૂર છે.

“આ બાબતમાં યોગ્ય પ્રયત્ન કેમ કરવામાં આવતા નથી. . . કદાચ લઘાઈ પછી આ બધા ઉદ્યોગોમાં વિદેશી હરીફાઈનો સામનો કરવો પડે—(તે પણ એક કારણ) હોઈ શકે.

“તેથી . . . સરકારે અહીં કરવું જોઈએ કે લઘાઈ દરમ્યાન દિગ્ગજરાજામાં નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવામાં આવશે તો... શાંતિ સ્થપાયે આ ઉદ્યોગોને સરકાર વિદેશી હરીફાઈમાંથી બચાવવા રક્ષણ આપશે. આ નીતિ લઘાઈના નવા ઉદ્યોગો તથા વિદેશી માલને બદલે રેશનિક બનાવી શકાય એવા માલના ઉદ્યોગોને પણ લાભ પાડવામાં આવવી જોઈએ. આ ઔદ્યોગિક નીતિ સરસ જ નહિ, પરંતુ લઘાઈની દૃષ્ટિએ પણ લાભદાયી નીવડશે. કારણકે જે ઉદ્યોગોથી આપણે વિદેશી આયાતને બંધ કરી શકીએ તો તેથી આપણું દ્વિધામણ પણ સુધરશે અને તેથી લઘાઈ લઘાઈમાં આપણે ખરેખર રીતે અગત્યનો ભાગ ભજવી શકીશું.”

ઉપર ઉપરથી—એટલે માત્ર આર્થિક દૃષ્ટિથી—વિચારીએ તો, આપણને લાગે કે આપણા વેપાર-ઉદ્યોગોને ખીલવવા માટે આમાં ઘણી સારી સુવ્યવસ્થા છે. એથી આપણા દેશનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય છે અને વળી, લઘાઈમાં સડોલવેલી આપણી સરકાર અને તેનાં મિત્ર-રાજ્યો (?) નો સ્વાર્થ પણ સિદ્ધ થાય છે. અને તે આપણી દૃષ્ટિએ પરમાર્થ કહી શકાય.

પણ માત્ર આર્થિક દૃષ્ટિનો વિચાર તે અધૂરો વિચાર છે. માનવસમાજના સાચા હિતનો અને માનવસમાજના એકાદ અંશનો નહિ પણ આખી એ માનવજાતિના હિતનો વિચાર કર્યા વિના ખીલવેલા ઉદ્યોગો અને ગ્રામ ક્ષેત્રી સમૃદ્ધિ, જેવો માનવસમાજના વિનાશકર્તા કારણ થાય છે, એવો ૧૯૧૪ થી જોઈતાં મુદ્દો જગતમાં લડાયો છે તે બધું અચૂક પુરાવો આપે છે.

* એ લેખ આ અંકમાં અન્યથા છપાયો છે—સંસ્થાપક.

‘જનાવડી રેશમના ઉદ્યોગ માટે આપણે ત્યાં સારું ક્ષેત્ર છે.’ સારી વાત છે. પણ ખીજી બે સેક્ટોરો જનાવડી અને રસાયણી ચીજો માટે સારાં ક્ષેત્રો છે : દા. ત., જનાવડી ઘી, કેસર, કરતુરી, હીંગ, મધ, રબ્બર, હાથીદાંત, મોતી, હીરા વગેરે અને જનાવડી સિક્કા અને મોટાં માટે બે ક્યાં નથી ?

‘વિચારવાનો પ્રશ્ન એ છે કે, અમુક ઉદ્યોગો ખીજવવા સાધનો છે અને તેવા માલ પરદેશથી આવે પણ છે, માટે જ તેવા ઉદ્યોગો ખીજવવા યોગ્ય છે કે નહીં ? થોડા પૈસાદાર લોકો સાચું રેશમ, મોતી, હીરા, હાથીદાંત, કેસર, કરતુરી વગેરે વાપરે છે. તે જોઈને મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગના લોકોને તેવું વાપરવા હોંશ થાય છે. સાચું ખરીદવાની તો જોગવાઈ હોય નહિ. અને થોડાક વિજ્ઞાન ખેડેલા હોંશિયાર લોકો તેમની વાસતા પૂરી પાડવા માટે તેના જેવી જનાવડી ચીજો જનાવડાની વિદ્યા ખેડે. તે પછી ઉદ્યોગનું સ્થાન લઈ લે. જો રેશમ, મોતી, હીરા, વગેરે વિના જીવન ચાલવું શક્ય ન હોય, અને તેને અભાવે જીવનની હાડમારી થતી હોય તો તો તેવા જનાવડી માત્ર પેદા કરનારાઓએ કરોડો પર ઉપકાર કર્યો ગણાય. પણ પરિણામ તો એ આવે છે કે પ્રજા સાચા અને સરસ રૂના સાદી રીતે ઉપભોક્તા કાપડનો સ્વાવજંબી ઉદ્યોગ અને ઉપયોગ ખોઈ બેસે છે, અને કચરો તથા હલકા રૂમીયાં જનાવેલા લભાગદાર દેખાતા માણ પર પરવજંબી થઈ જાય છે. રૂના કચરાનો અને હલકા રૂનો કાંઈક ઉપયોગ શોધવો એ તો સારી વાત છે. પણ જ્યારે તે શોધ એવી હોય કે સારા રૂના ઉદ્યોગને જ મારી નાખે, ત્યારે તે રોગી ઉદ્યોગ ગણવો જોઈએ. ધોળી ચામડીના મોહ માટે સફેદ કાંઠ ઉપભવવા જેવો એ ઉદ્યોગ કહેવાય. આ જ રીતે ખીજા ઉદ્યોગો વિષે પણ વિચારવું જોઈએ.

તેમજ, જે ઉદ્યોગો લગાઈમાં લડાવાયેલા દેશોને લગાઈ લડવામાં ઉપયોગી થઈ શકે એવા હશે, તે આપણા દેશમાં લગાઈને આગંતજી આપવાવાળા ચપા વિના નહિ રહે. રૂનો દારૂગોળા જનાવવામાં, અને રાઈનો જેરી બેસ જનાવવામાં ઉપયોગ થઈ શકે છે. એ જાતો માટે આપણા ઈલાકામાં અનુકૂળતા છે. એનાં કારખાનાં ખોલવાનું બે વેપારીઓને સહેજે મન થાય. કારણ, હિંદર વધી પડે તો જેમ ગિલ્ડીને ગમે, તેમ લગાઈ થાય ભારે તેવા ઉદ્યોગમાં પડેલા વેપારીઓને અને દેશોને ગમે છે. તેમની રાજકીય લાગવગ તેઓ લગાઈઓ પેદા કરવામાં અને લગાવવામાં વાપરે છે, એવો યુરોપ-અમેરિકાના દેશોનો ઈતિહાસ છે. માનવજાતિના સંહાર ઉપર તેઓ તખંગર થવા ઈચ્છે છે. સીધી રીતે નરમાંસ-લસક નતિઓ કરતાં એમને વધારે સુધરેલા અને અડિયાતા ગણવાને કશું કારણ નથી.

પણ આ દ્રષ્ટિએ અર્થશાસ્ત્રીઓ અને વેપારીઓની બનેલી ઔદ્યોગિક સમિતિઓ વિચાર કરતી જ નથી. આ તેમનું ક્ષેત્ર નહિ, એમ કહી તેઓ તે વિચાર છોડી દે છે. આ જ વસ્તુ મનુષ્યજાતિ માટે વાપર છે.

• વેપારના નાવકો અને અધ્યાપકો આનો વિચાર કરે, અને રોગી અને નીરોગી ઉદ્યોગોનો ભેદ કરે.

એક્ટેરિયા

ડૉ. યશવંત શુ. નાયક, એમ. એસસી., પીએચ. ડી.
પ્રાધ્યાપક, ગૂજરાત હોસિંગ, અમદાવાદ.

(હવામાં, જમીનમાં, પાણીમાં, ખોરાકમાં, જંતુમાં, ફળોમાં, દૂધમાં, દારૂમાં, તાડીમાં, તમાકુમાં, ન્યાં છુએ ત્યાં એક્ટેરિયાનું અસ્તિત્વ તો હોવાનું જ. એ આંખે દેખાતા નથી, સ્પર્શે જણાતા નથી, ગંધે પરખાતા નથી અને સ્વાદે અનુભવાતા નથી. ત્યારે એક્ટેરિયા શું છે, કેવા છે અને શા વડે જાણી શકાય છે? એક્ટેરિયા જંતુ નથી, તેમજ વનસ્પતિ પણ નથી. એ જન્મે છે, વૃદ્ધિ પામે છે અને મરે છે. એ એક સ્થળથી બીજે સ્થળે જઈ શકે છે, હવામાં બિડી શકે છે, પાણીમાં તરી શકે છે અને જમીનમાં ઊડી બિતરી શકે છે. એક્ટેરિયા મનુષ્ય અને પ્રાણીને મારે છે અને એને છવાડે પણ છે. કેટલાક કહે છે કે એક્ટેરિયા એક જાતના અતિસૂક્ષ્મ જંતુ છે. કેટલાક કહે છે કે એ એક જાતની અતિ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ છે. એક્ટેરિયા ક્ષયગમ વનસ્પતિ અને જંતુ બનેલા ગુણો થોડા થોડા ધરાવે છે, આમ છતાં એક્ટેરિયાને એક જાતની સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ કહેવામાં આવે તે જ વધુ યોગ્ય છે. ધણા એક્ટેરિયાને સૂક્ષ્મદર્શકથી જોઈ શકાય છે, પરંતુ કેટલાક એક્ટેરિયા તેના વડે પણ જોઈ શકાતા નથી. એ એટલા સૂક્ષ્મ હોય છે કે ઝીણામાં ઝીણા મરણાના છિદ્રોમાંથી નીકળી જઈ શકે છે.

એક્ટેરિયા એ જાતના હોય છે : કેટલાક એક્ટેરિયા આપણને હિપ્પોગ્રી યઈ પડે છે અને કેટલાક આપણા અને ધણી જીવંત વસ્તુના સંહારક તરીકે કામ કરે છે. આપણને મદદરૂપ એક્ટેરિયાને આપણે પોપણુ આપવું જોઈએ અને હિપ્પોગ્રી એક્ટેરિયાને મારી નાખવા જોઈએ. આ કાર્ય આપણે યોગ્ય રીતે કરી શકીએ તે માટે આપણે એક્ટેરિયાના ગુણધર્મો તથા તેમનાં કાર્યોની તપાસ કરવી જોઈએ.

એક્ટેરિયા તેમની જાત હિપ્પોગ્રી અમુક સંજોગોમાં અને અમુક સ્થળે વધુ સારી પેઠે વૃદ્ધિ પામી શકે છે. દા. ત., દૂધમાં પેદા થતા એક્ટેરિયા દૂધમાં જ સારી પેઠે વૃદ્ધિ પામે છે. દારૂ ખનાવવામાં વપરાતા એક્ટેરિયા તેમાં જ સારી પેઠે વૃદ્ધિ પામી શકે. દરેક જાતના એક્ટેરિયા સામાન્ય રીતે બહુ ઠંડી નહિ તેમજ બહુ ગરમ નહિ તેવી પરિસ્થિતિમાં વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે. સાધારણ રીતે સામાન્ય ટેમ્પરેચર (૭૦ થી ૧૦૦° ફે.) એ સારી પેઠે જીવી શકે છે. ગરમમાં એક્ટેરિયા નિજેતન થઈ જાય છે; પરંતુ મરી જતા નથી. પાણું ટેમ્પરેચર વધવાથી તે જીવતા ચાલે છે. બિજાંતર્માં પાણીમાં એક્ટેરિયા મરી જાય છે. એ સિવાય પણ એક્ટેરિયા આપણે જે અમુક આયુષ્ય ભોગવી મરી જાય છે. વળી થોડા એક્ટેરિયા હોય તેમાંથી અતિ પ્રચંડ ઝંડપે લાખો અને ટ્રાટિની સંખ્યામાં બવા એક્ટેરિયા પેદા થવા એ તો રમત વાત છે—યોગ્ય ટેમ્પરેચર અને યોગ્ય સ્થળ મળવું જોઈએ. એક્ટેરિયાને એક બીજે મદદરૂપો ગુણ તે તેમની વિસિષ્ટ પ્રકારની રાસાયણિક ક્રિયા પેદા કરવાની શક્તિ છે. ધણા એક્ટેરિયા એવા રાસાયણિક પદાર્થો પેદા કરે છે કે,

જેનાથી તેની આસપાસનાં પદાર્થોમાં જલદ અસર થાય છે. કેટલાક એક્ટેરિયા એક જાતનો પદાર્થ ખાઈને બીજા જાતનો પેદા કરી શકે છે. અતિ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં એની સંખ્યાના બળે ગમે તેટલી જમ્યાગ્રંથિ વરતુ હોય તેના કણોકણમાં એ અતિ ત્વરાથી પ્રસરીને તેને અસર કરી શકે છે. આ એક્ટેરિયાના કાર્ય વિષે હવે કંઈક તપાસ કરીએ.

દૂધમાંથી દહીં અને માખણ બનાવવાનું કાર્ય, ખાંડમાંથી અને બીજાં પિણ્ડમય પદાર્થોમાંથી (સ્ટાર્ચવાળા પદાર્થ) દારૂ પેદા કરવાનું કાર્ય, કાચાં ફળોને પકવવાનું કાર્ય, તમાકુના પાનમાં યોગ્ય માદક તત્ત્વ પેદા કરવાનું કાર્ય વગેરે અનેક કાર્યો એક્ટેરિયાની મદદથી થઈ શકે છે. ઘણા મોટા દૂધના જમ્યામાં સહેજ દહીં નાખ્યું હોય તો તેમાંથી અસંખ્ય એક્ટેરિયા ધણી જ ઝડપથી પેદા થાય છે અને તેના વડે પેદા થયેલાં રસાયણની મદદથી દૂધને દહીંમાં ફેરવી નાખે છે. એ રસાયણને 'એન્ઝાઇમ' કહેવામાં આવે છે. જુદીજુદી જાતના એક્ટેરિયા જુદા જુદા ચણવાળાં એન્ઝાઇમો બહાર પાડે છે અને એ દરેકની રાસાયણિક ક્રિયા પશુ જુદી હોય છે. સ્ટાર્ચ એટલે કે પિણ્ડમય પદાર્થમાં એક જાતનું ખમીર (એક્ટેરિયાવાળો પદાર્થ) અથવા આથો) નાખવામાં આવે તો તેના વડે પેદા થતા એન્ઝાઇમ વડે ખાંડ પેદા થાય છે અને તેમાંથી દારૂ પણ પેદા થઈ શકે છે. એ એક્ટેરિયા ન હોય તો દૂધનું દહીં બનાવવું અને દારૂ બનાવવો અશક્ય થઈ પડ્યાં હોત. એક્ટેરિયા જો રસાયણો બનાવે છે તે મનુષ્ય પોતાની શક્તિ વડે હજી બનાવી શકતો નથી, કુદરતનાં આવાં કેટલાંયે બળો મનુષ્યશક્તિથી પર રહેલાં છે.

કોઈ વસ્તુ સડવા લાગે ત્યારે પણ તેના ઉપર અમુક જાતના એક્ટેરિયાનું કાર્ય ચાલુ હોય એમ સમજવું. જમીન ઉપર મરેલું જાનવર પડ્યું હોય તો થોડાજ દિવસમાં એ જાનવરના શરીરના બાજોતું ફાગ્નતર થઈ જમીનમાં માટીરૂપે મિશ્રણ થઈ જાય છે. આનું કારણ પણ એક્ટેરિયા જ છે. એક્ટેરિયા એ જાનવરના શરીરનું લક્ષણ કરી માટીમાં ફાગ્નતર કરે છે. મરી ગયેલાં છાંડોનાં પાંદડાં તથા ડાળીં જમીન ઉપર સડવા લાગે છે ત્યારે પણ એક્ટેરિયા પોતાના કાર્ય વડે જમીનમાંથી શોષેલાં તત્ત્વો એ છાંડનાં ફાગ્નતર કરીને જમીનને પાછાં આપે છે. પરંતુ એ લોખંડ પણ આના બળ સામે ધણીવાર ટકી શકતાં નથી. હવામાં રહેલું લોખંડ આગ કટાઈ જશે, પરંતુ બીની જમીનમાં લાંબો વખત દટાયેલું લોખંડ ખવાઈને ફોજી થઈ જશે. એનું કારણ પણ એક્ટેરિયા જ છે. એક્ટેરિયા આટલી સખત વસ્તુને જાતે ખાઈ શકતા નથી, પરંતુ તેમણે પેદા કરેલાં રસાયણો (એન્ઝાઇમો) એવા પદાર્થો ઉપર ક્રમશઃ કરી શકે છે.

એક્ટેરિયાનું સૌથી મહત્ત્વનું ઉપયોગી કાર્ય વનસ્પતિને નાષ્ટ્રોજન તત્ત્વ આપવાનું છે. હવામાં અને રસાયણોમાં ઘણા નાષ્ટ્રોજન હોય છે; પરંતુ એ નાષ્ટ્રોજન વનસ્પતિને સીધો કામ લાગી શકતો નથી. આથી જમીનમાં થતા એક્ટેરિયા એ નાષ્ટ્રોજનને શોષી લે છે અને પછીથી પોતાના એન્ઝાઇમ સાથે સમુક્ત નાષ્ટ્રોજન બહાર પાડે છે. આ રીતે સમુક્ત થયેલો નાષ્ટ્રોજન વનસ્પતિ સહેલાઈથી શોષી લઈને તેમની જિંદગીમાં લઈ શકે છે. એ આમ બનવું સક્ય ન હોત તો વનસ્પતિ આટલા પ્રમાણમાં જગી શકત કે કેમ તે શંકા બરેલું છે. વળી વનસ્પતિએ શોષેલો નાષ્ટ્રોજન મનુષ્ય આહારદ્વારા શરીરમાં લે છે.

આમ આપણે પણ આપણા શરીરને સક્રિય આપનાર તરવ-નાઈટ્રોજન માટે એક રીતે બેક્ટેરિયા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે.

પરંતુ બેક્ટેરિયા નુકસાન પણ એટલું જ લાગે કરી શકે છે. પછતર તળાવના અથવા કૂવાના પાણીના એક બિંદુમાં લાખો અને કરોડો બેક્ટેરિયા હોઈ શકે છે. એમાં કોલેરા, ટાઇફોઇડ, શીતળા અને ડિસેન્ટરી (આમ) ના બેક્ટેરિયા પણ હોઈ શકે. એ બેક્ટેરિયા આપણા શરીરમાં દાખલ થાય તો તેમની અત્યંત ઝડપે વૃદ્ધિ થાય છે. એ આપણા લોહીના ચેતકણો બહુ બળવાન ન હોય તો આ ઝેરી બેક્ટેરિયા આપણા શરીરમાં બળવતર થઈને રોગ પેદા કરે છે. પ્લેગ, મેલેરિયા, ટાઈફોઇડ, ઇન્ફ્લુએન્ઝા, ડિપ્થેરિયા વગેરે અનેક એવા રોગો છે કે જેના બેક્ટેરિયા ઝડપથી વધીને માણસને મારી પાડે છે અને ઘણીવાર તેનું મૃત્યુ પણ લાવે છે. પાણીને ઉકાળવાથી પાણીમાં રહેલા બેક્ટેરિયાને મારી નાખી શકાય છે એટલે રોગચાળો આલતો હોય ત્યારે ઉકાળીને ઠંડું કરેલું પાણી પીવું ફાયદાકારક છે.

આ બેક્ટેરિયાની સૃષ્ટિની પહેલવહેલી શોધ ઈ. સ. ૧૬૮૩માં હોલેન્ડના લ્યુવેનહોક નામના એક ગરમાના વેપારીએ કરી હતી. ગરમાના કાચ વડે બનાવેલા એક સૂક્ષ્મદર્શક વડે કૂવાના પાણીનું બિંદુ તપાસતાં તેને માલૂમ પડ્યું કે તે ટીપામાં અસંખ્ય સૂક્ષ્મ જીવો સળવળી રહ્યા હતા. લ્યુવેનહોકને લાગ્યું કે પાણી ખરાબ છે, તેણે બીજું પાણી મંગાવ્યું, તે પણ ખરાબ નીકળ્યું. થોડા વખત માટે લ્યુવેનહોકને ક્યું પાણી પીવું તે પ્રશ્ન થયો. મિત્રોની સલાહથી સારામાં સારું માણેલું પાણી તેણે પીવું શરૂ કર્યું. આ પછી લ્યુવેનહોક અનેક વસ્તુના બેક્ટેરિયાની તપાસ કરી અને એક મોટા પ્રંથ રચ્યો. કેટલાક અતિ સૂક્ષ્મ બેક્ટેરિયાને જેવા લ્યુવેનહોકે તે જમાનામાં સારામાં સારા સૂક્ષ્મદર્શકો બનાવ્યા હતાં, આ હવામાં, પાણીમાં, જમીનમાં અને ખોરાકમાં રહેતા બેક્ટેરિયાની ખબર દાકતરોને પડી, પરંતુ અનેક રોગો બેક્ટેરિયાને લીધે થાય છે તેની માહિતી ન હતી. ઇંગ્લેન્ડના મહાન સર્જન સિસ્ટર બતામ્સ કે, માણસના શરીરમાં ઘા પડે, આમડી કપાઈ જાય, મજા થયો હોય, બોપરેશન કર્યું હોય તે સર્વ જગ્યાએ જંતુરોષક દવાઓ તુરત લગાવવી જોઈએ, કારણકે હવામાં જમતા સૂક્ષ્મ બેક્ટેરિયા તુરત જ તેના ઉપર બાકીને તે જગ્યાને પકવી નાખે છે. વાદકાપતો આગતરોને પણ બેક્ટેરિયાવિમુક્ત બનાવવા જોઈએ એમ બતાવનાર પણ સિસ્ટર હતો. જંતુવિમુક્ત બનાવેલાં આગતરો વડે બોપરેશન કરવાથી સેંકડે હદ ટકા દરદીઓ સારા થાય છે એમ પુરવાર કરી વાદકાપતો જાય અને તેને લીધે ચર્તા પડે ટકા મૃત્યુ અટકાવનાર સિસ્ટર હતો.

આ પછી પારટરે બેક્ટેરિયા સામે જેઠાદ ઉઠાવી. પારટરે બતાવ્યું કે મનુષ્યને યતા અનેક રોગો બેક્ટેરિયાને લીધે થાય છે. આના સમર્થનમાં પારટરે બેક્ટેરિયાને હકાવવાની અનેક રસોડો શોધી કાઢી. ત્યાર પછી તો કોલેરા, પ્લેગ, ટાઈફોઇડ, પોલિઓમયર વગેરે અનેક રોગોના બેક્ટેરિયાની શોધ થઈ અને તેને નાશ કરવાના ઉપાયો પણ શોધવામાં આવ્યા છે.

બેક્ટેરિયાને લીધે જ રુબામાં નળવળી રાખવામાં આવતાં ચાખણ, ચટણી, મુરખા, અથાણાં વગેરેમાં જંતુરોષક પદાર્થ (એન્ટી) લેખવામાં આવે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ

એ ડબ્બાઓને હવાચુરત બનાવી અંદર બેક્ટેરિયા દાખલ નહિ થાય તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. કેટલાંક કુળો પણ ખાંડની ચાસણીમાં મૂકીને હવાચુરત ડબ્બામાં રાખવાથી લાંબો વખત રહે છે, કારણકે તેમાં બેક્ટેરિયા લાગુ પડતા નથી. ચા, ફોફી, આટા, દવાઓ વગેરે ઘણા પદાર્થો પણ બેક્ટેરિયાની અસરથી બગડે નહિ તેટલા માટે ગૂંચાવકાશ-વાળા (વેક્યુમ) ડબ્બાઓમાં રાખવામાં આવે છે. રંધિલા ખોરાકને પણ બેક્ટેરિયાને લીધે જ લાંબો વખત રાખી રાકાતો નથી, તેમજ લાંબો વખત રાખેલા ખોરાક ખાવો પણ આ જ કારણથી ઇષ્ટ નથી. ખોરાક બગડે તેનું કારણ પણ બેક્ટેરિયા જ છે. આથી આવે તેજ કેટલાક રંધિલા ખોરાકો પચવામાં ઉત્તમ છે. દા. ત., ઈંદાં, પૂળા, પાંઉ વગેરે. આ ખોરાકના લોટમાં ખમીર (આથો) અથવા દહીં નાખવામાં આવે તો તેમાં એક જાતના બેક્ટેરિયા પેદા થાય છે. આ બેક્ટેરિયા એ ખોરાકનાં તત્ત્વોને અપર કરે છે અને તેથી એ ખોરાક પચાવવામાં બહુ જ હલકો બને છે. આ કારણથી આથો લાવીને રંધિલા ખોરાકો દંભેમાં ઉત્તમ છે.

આ બેક્ટેરિયા કેવાવમાં કેવા દરો ? એને પાંદડાં, યા, મૂળ વગેરે છે કે કેમ ? આવા પ્રશ્નો સહેજે થાય છે. સૂક્ષ્મદર્શકમાંથી ભેટાં જણાય છે કે, આ બેક્ટેરિયાને યા, મૂળ કે પાંદડાં હોતાં નથી. કેટલાકમાં ખીજ જેવું કંઈક હોય છે અને ઘણામાં નથી પણ હોતું. એમની શક્તિ માત્ર એકમાંથી બે અને બેમાંથી ચાર એમ પરંપરામાં થાય છે. અમુક સમય પછી યોગ્ય પરિસ્થિતિ હતાં એક બેક્ટેરિયા પોતાની જાતે જ એકમાંથી બે ભાગમાં વિભક્ત થઈ જાય છે અને તે દરેક ભાગ એક નવા બેક્ટેરિયા તરીકે જીવંત રહે છે. એમના આકારો અને કદ જુદા જુદા હોય છે. સામાન્ય રીતે એ સળી જેવા, વાંકા વાળ જેવા, અથવા તાર જેવા હોય છે, કેટલાક ગોળા જેવા પણ હોય છે અને કેટલાક કમા-નની પેઠે ગૂંછામાં વણેલા પણ હોય છે. તેમનાં અંગો સામાન્ય રીતે પોલાં રસથી ભરેલાં અને પારદર્શક હોય છે. કેટલાક રંગથી એમને રંગી રાકાય છે અને તેથી સૂક્ષ્મદર્શક વડે તેમને સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. એમનાં કદ એટલાં સૂક્ષ્મ છે કે, એક પૈસા જેટલી જગ્યામાં કરોડો બેક્ટેરિયા રહી શકે છે. અમુક જગ્યામાં વધુ પડતા બેક્ટેરિયા થઈ જાય એટલે તે આપમેળે મરવા લાગે છે. ખૂબ તાપમાં તે મરી જાય છે અને હવાના બિઝકુલ અજાવમાં પણ બેક્ટેરિયા મરી જાય છે. આમ છતાં આપણા જગતની દરેક જગત વસ્તુ અને તેની આસપાસનાં હવાપાણી અને જમીનમાં અમુક બેક્ટેરિયાની અદ્વિત્ય સૃષ્ટિ સદાને માટે વિચરી રહેલી છે.

રળિયો

રામપ્રસાદ શુકલ

શુદેલ ગામને ગોંદરે રહેતો રળિયો રાવળિયો એક
ધાનની શુભો ખેંચવા કાળે રાખે ગધેડાં ત્રણેક

નાનાં મોટાં એક છે ટાળર દાર
આંતરે દન એળંગે સાળર પાર.

શેઠ મહુકચંદ ગામનો મોટો વાંઘિયો ન્હાણે ભૂપ
જેતીકારોને ખાતે લૂંટે દેરાસરે કરે ધૂપ

પાંચના કરતો એ તો પચ્ચીસ
કોઈના બેના કરે છે બાવીસ.

ખાતાંવાળાનાં ધાનને લેવા શેઠ ધૂમે ચોમેર
ધાનના ઢગલેઢગલા ચાતાં રળિયો લાવે ઘેર.

ગધેડે આનો ઠસાવ્યો એક
લોડાકુટ કીધાનો એ વચેક.

સામીપારનાં ગામે આજે શેઠે કીધા વાસ
ધાનમકાઈની છાજેછાજો ગૂણો ઠંસિઠંસ

સવારથી કીધા ફેરા ચાર
તો ચે ના કામનો આવ્યો પાર.

પાંચમો ફેરા કરતાં નાનો ટાળર ચાકી નાચ
ભૂખનાં દુઃખે મોટરનાં પગલાં ચે લથડાચ

કરી લઉં છેલ્લો ફેરા આજ
અપૂરું કરશું કાલે કાજ.

ગૂણો જોઈવતાં રળિયો કરતો શેઠની સાથે વાત
'ભાગવા માંડ 'હ્યા જોતજોતાંમાં પડવા માંડશે રાત

હું ચ તે ઘોડીનો અસવાર
થતો કની હેંઠ્યો ને આ વાર.'

શેઠ કહેતાંમાં કાળરી ઘોડી દોડવે વાળેવાળ
ડચડચ કરતાં હોંડવા માંડ્યો ગદાંઓનો સાજ

છેજેછેજે આવ્યાં સાળરતીર
પૂર્યાં છે પગલાંમાંનાં હીર.

આટલી સાબર ઓળંગીને પહોંચું ઘરને ખાર
ઠાઠી છાતી ધરતો ચાલ્યો કરવા પાણી પાર

અરધુએક વહેન તો કાપી લીધ
પાણી હવે ભરું માપી લીધ.

ગાજલપુરના ઠાકોરશા'નો ભંટ ધસે સામે ઘાટ
'હળવા હેંડને ગાપછ, આપું પલકારામાં વાટ.'

બોલતાંમાં ભંટ તો પેઠા મ્હાંય
જવા સામે તીર ઉતાવળોં ધાય.

ડોક લંબાવી હોંડતાં તેવે જોવા જેવું ધાય
ભંટે માંડયું ગાંગરવા ને ચાદિશ ગપેડાં ધાય

પટેલી ગૂણુ 'ત્યાં પાણીમાંડી'
ઉગારે કોણ આવીને આંડી' ?

ગેમલો નાઠો ગામની વાટે પોમલો પૂરવ ધાય
ટાબરનો તો શોધતાં જેણે પત્તો લાગે કયાંય

ભીંજેલી ગુણુ બે આવી હાથ
ત્રીજી વહી ચાલી સાબરસાથ.

કેમે કરીને ગૂણુ ભીંજેલી માંડી આવ્યો વાટ
દૈવને ગાળો દેતો જોતા અંતરમાં ઉડા ઉચાટ

ભણેલો ભૂડ્યો તારે ભેંત
હવે શો કાઢવો આનો વેંત.

શેઠિયાએ તો સીધું કીધું જોટ 'હયા તારે માથ
ભીંજેલી ગૂણુ સૂકવી ખાજે ત્રણના દર્ધ દે દામ

ભૂંડા દેને રોકડા હાથ તો કાલ
નહિ તો ખાતું પાડી આવ.

ગાજલપુરનું ભંટ ગાંગરવું રજિથાને કાં રાવું
શેઠજી કેરા સોદા સારે માંડવું ભાતું જોવું

અડ્યા, આ તો ન્યાય અધૂરો ધાય
કલ્હો ના જાય ને ના સહેવાય.

નાલાયકીનો એકાર

[એક જૂની અને અપૂરી નોંધ]

શ્રી. વાત્કાસાહેબ કાલેલકર, વર્ષ

એન બધા લાયક સમજે છે તે બધારે પોતાની નાલાયકી ગંભીરતાથી જાહેર કરે છે ત્યારે સામાન્ય લોકો તો એને વિનયથી બાપા સમજે છે. સદ્ગુણવાળા લોકો એવા વિનયથી રાજી થઈ એ માણસ વિષેના પોતાના અભિપ્રાયનો ખારો પહેલાંના કરતાં કંઈક ચમકે જ છે. બીજા લોકો આવો હકહકતો કૃત્રિમ વિનય દર્શાવ ન ગણે તો એ અપ્રાસંગિક ગણી વખોટી કાઢે છે. ડોકવાર અહિંનાર્થને એમ પણ કહે છે કે, તમે પોતાને નાલાયક ગણો છો એ દુનિયા જાણે છે, વારે ધરીએ એનો એકરાર શાનો કરો? તમે કહ્યા કરો કે હું નાલાયક છું એટલે વિવેક ખાતર અમારે કહેવું પડે કે 'ના, ના, તમારી લાયકાત તો સિદ્ધ છે. તમારી તોલે આવે એવા બીજા લોકો પહેલાં બતાવો પછી પોતાની નાલાયકીનાં બાળુગાં ફેંકો. તમે નાલાયકી જાહેર કરો અને જામે, તમારું વચન સાચું નથી એમ સિદ્ધ કરવા મંથીએ એવા નિરર્થક સલાહ જવાબમાં તમને કંઈ ખાસ રસ આવે છે? તમારા પોતાના વિષેના અભિપ્રાય કોણ તમને પૂછવા આવ્યું છે? તમે નાલાયક છો એ ખ્યાલથી બલે મનમાં ઝૂંરી મરો પણ એ એકરાર ટાલેકેટાણે અમારે માથે શા માટે મારો?'

આ ચર્ચ સામાન્ય પ્રસંગોની વાત. પણ બધારે કાંઈ પણ માણસને કંઈ પણ મહત્વનું કામ સોંપવામાં આવે છે અથવા એને લેવું પડે છે, ત્યારે પોતાની લાયકી અને નાલાયકી વિષે એને નિષ્પાલસપણે એકરાર કરવો પડે છે. અમુક માણસ પાસેથી લોકો અમુક જાતની અપેક્ષા રાખે ત્યારે તો એણે પોતાના વિષેના પોતાના અભિપ્રાય જાહેર કર્યે જ છૂટકો.

લોકતંત્રવાળી સંસ્થાઓમાં ચૂંટણીને પ્રસંગે ઉમેદવારો સ્વાભાવિક વિનયને કારે મૂકી નિજશુદ્ધકાપાતક કરવા પ્રેરાય છે. વિશેષ વિચાર કરતાં ખાતરી થાય છે કે, નિજશુદ્ધકા એ બધા જ પ્રસંગોમાં કંઈ પાતક નથી હોતું. ગાંધીજી બધારે સરકારને પોતાના અસહકારની કારણો જાણાવે ત્યારે પોતે કરેલા સહકારની યાદ જરૂર આવે. કાંઈ સદા કે અસદાય અને અથડાણ માણસને મદદ કે સલાહ આપવાને પ્રસંગે ડોકવાર સંકેત્ય છોટી પોતાની વાચકીને વિશ્વાસ પોતે જ પેદા કરવો પડે છે. જે નિયમ લાયકી વિષે તે જ નિયમ નાલાયકી વિષે.

આત્મશુદ્ધિના તેમ જ અંતર્મુખ પ્રવૃત્તિના જમાનામાં પોતાની નાલાયકીનો એકરાર બધી વાર સમાજને કત્તાજીબરક હોય છે. એથી નિષ્પાલસતા જમાનાનો દંભ દૂર કરે છે અને સ્વાભાવિકતા એટલે કે સત્યનિહા જગૃત કરે છે. પણ દંભ દરેક પ્રસંગને પહોંચી વળી શકે એમ છે. જૂનો દંભ નવાં ગયો. ત્યાં એથી વિપરીત દંભ સહેજે આવી જાય છે. એક cantમાંથી બચી જઈએ તેટલામાં બીજી cant લેવી ચવાની જ.

સમાજ એટલો પાકો છે કે cant જાળખતાં એને વાર નથી લાગતી. સાચી બીક cant ની નથી લાગતી પણ morbidity ની છે. Morbidity એ રક્તદોષ એટલે ખરાબ રોગ છે.

હમણાં હમણાં આપણે એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે દુનિયાની દૃષ્ટિએ સરદાસ સંત મહાત્મા હોય, એની દૃષ્ટિએ એ પોતે 'કુટિલ ખલ કામી' છે. લોકોની દૃષ્ટિ એને કામ ન આવે. એ બધારે પોતાને 'કુટિલ ખલ કામી' તરીકે વર્ણવે છે ત્યારે એ કંઈકાલા વિવેકનો વિનય નથી બતાવતો. તુકારમે પણ એક અર્થમાં કહ્યું છે કે, 'હે વિદ્વાન! મને લોકો સંપૂર્ણ કે મુકાપુરખ ગણે છે પણ હું પોતે જાણું છું કે હજી મારો ઉદ્ધાર થયો નથી. આ લોકોનાં વખાણ મને સ્વર્ગ તરફ ફેરવાં લઈ જવાનાં હતાં?' આમ પોતાની દૃષ્ટિ અને સમાજની દૃષ્ટિ વચ્ચે ભેદ તો રહેવાનો જ.

હવે કાર્ય કરતી વખતે નાલાયકીનો વિચાર ફેટલો રાખવો એ મહત્ત્વનો સલાહ છે. ફેટલાંક કામો એવાં હોય છે કે, એને માટે લાવક માણસ ન મળે તો તે કામો કરવાં જ ન જોઈએ. એ કામ રહી ગયું એ પોસાય પણ નાલાયકોને હાથે એ હેઠાય અને બગડે એ પોસાય જ નહિ. એવાં કામોમાં માણસ પોતાની લાવકી-નાલાયકીનો પૂરતો વિચાર કરીને જ જોતરે. ખીન્ન ફેટલાંક કામો એવાં હોય છે કે, જે જ્યાં ગયે તેમાંથી સારા લોકોને હાથે ક્યાં વગર છૂટકો નથી હોતો. આપ પ્રસંગે પોતાની લાવકી હો કે ન હો, ઝંખણાએ જ છૂટકો. દુનિયાના કાર્યોના મોટા ભાગ આ ખીજી જતનો હોય છે. દરેક જગ્યાનાં પોતાનો ભાર ઉપાડવે જ છૂટકો. એટલા માટે જ જ્યારે નાલાયકીના ખ્યાલને લીધે લોકોમાં morbidity ફેલાય છે ત્યારે તેના વિરોધ કરવો પડે છે. એ દૃષ્ટિએ જ મેં કહેલું કે આવતી કાલે જે ઇંગ્લેંડના વડા પ્રધાનની જગ્યા મને આવવામાં આવે તો હું તો ના ન પાડું. જગા આપનાર લોકો જવાબદાર છે. એમને મારા કરતાં સારો માણસ ન જડયો હોય ત્યારે જ મારી આગળ આપ્યા હશે ને! હવે એ પરિસ્થિતિમાં મારાથી ચાપ એ કરી છૂટીશ. પરિણામ સોંકનાયક લગવાનના હાથમાં છે. વગર વિચારે જવાબદારીનો લોભ રાખવો એ જેટલું જોડું છે, તેટલું જ અતિવિચારે જવાબદારીની બીક રાખવી એ પણ જોડું છે. કમીનો નિયમ તો ગીતાગાયકે બતાવ્યો એ જ છે: 'કુલ્લુલે સમં કલ્લા લગ્નાલમ્ જવાજયો,' 'વલ્લ નાદેહ્તો મયો દુર્હિર્વલ્લ ન હિખલે,' 'કુલ્લ કર્મૈવ સરત્ત્વ ત્વં,' 'કર્મજયોલ્લકર્મણઃ'

પણ જ્યાં જવાબદારી સોંપનાર જમમાં પડ્યા હોય, પૂરતો વિચાર ન કરતા હોય, ત્યારે પોતાની શક્તિઅશક્તિનો વિચાર કરી, એકરાર કરી જરૂર પડે જવાબદારી લેવાની ના પાડવાની હિંમત હોવી જોઈએ. જ્યાં માણસને સર્વસામાન્ય નાલાયકીની વાત કરવાની હોય ત્યાં ને એ વિવેક ખાતર પોતાનો જ રાખવો સે તો એવો નાલાયકીનો એકરાર કામ્ય મળવો જોઈએ. કિશોરલાલભાઈ પોતાનો દાખલો આપે છે ત્યારે અતિ-પારમાર્થિક —over-earnest—તો હોય જ છે પણ પોતે પ્રાથમિક શિક્ષક થવાને લાયક નથી એમ જણાવી લેમણે આજકાલના આખા શિક્ષકવર્ગની નાલાયકી વર્ણવી છે. એને હું morbid ન જાણું. એ એકરાર morbid નથી પણ કંઈક બ્યર્થ છે. એમની એ મંબીર એતવણીનું છટ પરિણામ ન આવે એ બીક રહે છે. ફેટલાક માને કે કિશોરલાલભાઈ અતિ ઉચ્ચ આદર્શની વાત કરે છે, ફેટલાક માને કે ટાળાની કેળવણીનું જ તેઓ નખોદ વાળવા એકા છે અને તેને ફેટલું કાઢી 'વ્યવહારુ સૂઝના' તેઓ આપતા જ નથી. અને ફેટલાક લોકો તો નાલાયક માણસની કેળવણીની મીમાંસામાં ફેટલી લાવકાત હોઈ શકે એવી ટીકા કરી આખી ચોપડી જ કારે મૂકે છે.

એટલી વાત ખરી કે નાલાયકીનો એકરાર કરવાની 'cant' અને 'morbidity' વધવા લાગી છે. એને પરિણામે લગભગ કે મોડાનું સ્વાભાવિક કેવલ તુડી જવાનું અને ચારિત્ર-અંધનમાં સિયિલ્લતા (flabbiness) આવવાની. 'સંત કરે જાને' એ કહેવત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ, નહિ તો આપુજી નિષ્ણાવસ એકરાર કરે છે એ જોઈ કાકા પણ કરે, અને હરિભાઈ ઉપાધ્યાય પણ કરે તો તેઓ હાથારપદ જ થવાના.

મને તે હો, સમાજ એનો ઈલાજ કરવો જ.

બે વૈજ્ઞાનિકો : સર ઓલિવર લોજ અને સર જેસેફ થોમ્સન

ડૉ. નરસિંહ મૂળજીભાઈ શાહ
અમ. એસસી., પીએચ. ડી.

ઈ. સ. ૧૯૪૮ના ઓગસ્ટ માસમાં સર ઓલિવર લોજ અને સર જેસેફ થોમ્સનના અવસાનથી દુનિયાએ બે મહાન સુવિખ્યાત ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ ગુમાવ્યા છે.

જૂના અને નવા ભૌતિકશાસ્ત્રથી સાંજની કડીઓ રૂપ આ બંને ભૌતિકશાસ્ત્રીઓને ગણી શકાય. બંને વૈજ્ઞાનિકો ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રચલિત જૂના સિદ્ધાંતો પર રચાયેલું ભૌતિકવિજ્ઞાન બાણેલા. જૂના સિદ્ધાંતો એટલે ન્યૂટન અને ફેરેડેના સિદ્ધાંતો; આપું ભૌતિકવિજ્ઞાન આમાં જ સમાઈ જતું. ન્યૂટનના સિદ્ધાંતોનો હોડેયો ભંગ થતો જાય છે અને દ્રવ્ય અને ચક્રિત વચ્ચેનો તફાવત જૂસાતો જાય છે, એવા આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રના નવા સિદ્ધાંતો મદ્દજુ કરતાં એ જૂના યુગના વારસોને શોભ માય, અને સર લોજ આમાં અપવાદરૂપ નહોતા. છતાં ખૂબીની વાત એ છે કે, ઓલિવર લોજે માનસિક (psychical) સંશોધનમાં પુષ્કળ રસ લીધો છે, એટલું જ નહિ મૃત્યુ પછી મનુષ્ય-જીવતું શું થાય છે, એવા મૂઢ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવા માટે ખત અને ઉત્સાહપૂર્વક પોતાની ચક્રિતઓનો ઉપયોગ કર્યો છે.

સર જેસેફ થોમ્સને પોતાની કારકિર્દી એંગ્લિનિયર થવા માટે શરૂ કરેલી. એ જમાનાની રીત અનુસાર ગણિતનો અભ્યાસ જરૂરી ગણાતો; વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી ગણિતને અગત્યનું સ્થાન આપતો અને તે દ્વારા વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો બાણતો. માધેમિક કાર્ય છેલ્લે આવતું. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ભૌતિકશાસ્ત્રની ખીતરણી આવી રીતે થયેલી. સર જેસેફ થોમ્સન એટલે કેલ્વીન, રેલે, મેક્સવેલ વગેરેના જમાનાનો છેલ્લો પ્રતિનિધિ. ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં નવો સુગ્ર પ્રવર્તોવનારાઓમાં થોમ્સનનું નામ સુવર્ણાક્ષરે લખાયેલું છે.

આવા બે વૈજ્ઞાનિકોને દૂકં જીવન-પરિચય અને તેમનાં કાર્યોનો અહેવાલ બંની શ્રેષ્ઠ તેટલી સાદી બાબમાં આપતા અહીંયાં પ્રયત્ન કર્યો છે.

સર ઓલિવર લોજ

ઓલિવર લોજનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૧ના જૂન માસમાં પેન્કહલ-સ્ટ્રેટ્ફોર્ડશાયરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ઓલિવર લોજ હતું અને તેઓ કુંબારોને એક પ્રકારની માટી (blue-clay) પૂરી પાડવાનો શ્રધ્ધો કરતા હતા. નાનો લોજ તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો. તેણે ન્યૂપોર્ટમાં કેળવણી લીધી અને ગ્રેડ વર્ષની વયે સાળા છોડી તે આપના ઘઘામાં પડ્યો. આ અરસામાં 'ઇંગ્લિશ મિકેનિક્સ' નામના પત્રની થોડી જૂની પ્રતો નાના લોજનાં હાથમાં આવી અને તે તેને ખૂબ રસપૂર્વક વાંચી ગયો. આથી તેની વિજ્ઞાન-તરફની સુરુષ

વૃત્તિને પોષણ મળ્યું. તેવું મન અદાત રહેવા લાગ્યું પણ સાત વર્ષ સુધી કાંઈ પત્તો ખાસ નહિ. હેન્રી એક્વેસ વર્ષની ઉંમરે લંડન યુનિવર્સિટી કોલેજમાં નાને લોજ દાખલ થયો અને ૧૮૮૧માં પોતાની ડી. એસ. સીની પદવી પ્રાપ્ત કરી, અને ભૌતિકશાસ્ત્રના મહાદેવીશ પ્રેફેસર તરીકે કારકિર્દી શરૂ કરી. ત્યારબાદ સોળ વર્ષ પછી લિવરપૂલ યુનિવર્સિટીમાં તેમને પ્રેફેસરની જગ્યા પર નીમવામાં આવ્યા. એ જ વરસમાં તેમને ફેલો ઓફ રોયલ સોસાયટી-એફ. આર. એસ.નું મહામાન પ્રાપ્ત થયું. ૧૯૦૦માં બર્મિંગહામ યુનિવર્સિટીમાં પહેલા પ્રિન્સિપાલ થવાનું માન તેમને મળ્યું અને ૧૯૦૨માં 'સર'નો ખિતાબ એનાયત થયો. હેન્રી મહાયુદ્ધમાં નૌકાખાતાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા વૈજ્ઞાનિક સલાહ આપતા તેમને મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્ય નીમવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૧૬માં બર્મિંગહામમાંથી રાજીનામું આપ્યું અને નિવૃત્ત છૂવન માળવાનું શરૂ કર્યું. મૃત્યુ પર્વત (ઓગસ્ટ ૨૨, ૧૯૪૦). સર ઓલિવર લોજ પોતાના નિવૃત્તિરગ્મન સાલીવરીમાં રહ્યા હતા.

મેક્વેલે વિદ્યુત-ચુંબકીય (electro-magnetic) મોજાની હયાતિ વિશે અમુક સિદ્ધાંતોની ગણતરી અનુસાર આગાહી કરી હતી. લંડનની યુનિવર્સિટી કોલેજમાં ઓલિવર લોજ હતા ત્યારે મેક્વેલના આ કાર્ય તરફ તેમનું ધ્યાન ખૂબ ખેંચાયું. એટલે તેમણે વીજળીને લગતા પ્રયોગો શરૂ કર્યા. લીડન જાર (Leyden jar) માંથી થતું વીજળીનું વિસર્જન (discharge) કેવી રીતે થાય છે તેને અભ્યાસ લોજે વિસ્તારપૂર્વક કર્યો અને સાથે સાથે આકાશ-વિદ્યુત-વાહક સળિયા કેવી રીતે કામ કરે છે તેને લગતા પ્રયોગો પણ કર્યા હતા. સળિયાની વાહકતા (conductivity) કરતાં તેનું પોતાનું ઉપપાદન (induction) વધારે અગત્યનું છે એ તેમણે પુરવાર કરી બતાવ્યું. વાહકતા ખરાબર હોવા છતાં જો તેનું ઉપપાદન ઓછું હોય, તો આવા સળિયા નુકસાનકારક નીવડે. આ પ્રયોગો ૧૮૮૬માં તેમણે વૈજ્ઞાનિકોની સભામાં કરી બતાવ્યા.

હેન્રીસ હર્ઝ નામના ભૌતિકશાસ્ત્રીએ વિદ્યુત-ચુંબકીય મોજાનું પર કરેલા પ્રયોગો તેમણે કરી કરી જોયા. હિંદુસ્તાનમાં સર જગદીશચંદ્ર બોઝે પણ આ બધા પ્રયોગો કરી જોયા હતા. આ બધા પ્રયોગો 'વાયરલેસ'ની શોધમાં ખૂબ ઉપયોગી થયા છે. તારના દોરડા વિના સદેશ મોકલવાની આરકાનીની રીત સફળ થઈ ત્યાર પછી પણ લોજે તેમાં ઘણા સુધારા દાખલ કર્યા હતા. આ સુધારા 'વાયરલેસ'ની પ્રગતિ સાધવામાં ઘણા સાધનભૂત થયા છે. પ્રેફેસર જી. એચ. પોર્ડ-નીંગ લખે છે કે:

" Whatever developments and changes may be made in the system of wireless telegraphy, there can be no doubt that Sir Oliver Lodge will always be recognised as one of the founders of the system, as a pioneer in researches on which others have built. "

સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત જાહેર થયો તે પૂર્વે દ્રવ્ય અને ઈથરની અસપરસ ગતિપુરવાર કરવા સર લોજે એક અગત્યનો પ્રયોગ સફળ કરી બતાવ્યો હતો. આ પ્રયોગથી એમ નક્કી થયું કે, પ્રકાશની ગતિ પર (અરિથર દ્રવ્યની બંધાર) દ્રવ્યની ગતિ કોઈ પણ અંતની અસર કરતી નથી.

પણુ સામાન્ય જનતામાં સર ઓલિવર લોજનું નામ તેમની માનસિક (psychical) અને આત્મિક (spiritual) શૈલિબોજન અને તેને લગતાં તેમનાં પ્રકાશનો માટે વધારે જાણીતું થયેલું છે. મરી ગયેલાઓના આત્માદ્વારા (spiritualistic medium) મૃત સ્વજનોને યા તો કોઈ પણ સ્ત્રી યા પુરુષને બોલાવી અમુક જ્ઞાનનો પ્રયોગ કરવાની કે વાતચીત કરવાની ફેશન ગયા સૈકામાં ચાલુ થઈ હતી. હજી પણ કેટલીક છુટીજતાથી વ્યક્તિઓ આવા અખતરો કરે છે અને તેનો પ્રચાર કરવા મથે છે. આવા માણસોનો એવો દાવો છે કે, મૂર્છામાં (trance) પડીને બીજી દુનિયાના જીવો (spirits) સાથે સંબંધ સાંધી શકાય છે. આવા જલસા (séances)માં સાત પુરવાર કરવા વૈજ્ઞાનિકો પણ ભાગ લેતા : સર લોજ પણ આ મૂઢ વિષયમાં ખેંચાયા હતા અને આ જનાવોની વૈજ્ઞાનિક રીતે તપાસ કરવા પ્રવૃત્તો કરતા. છેલ્લાં ૬૦ વર્ષો થયાં વૈજ્ઞાનિકો આવી મૂઢ પ્રવૃત્તિથી દૂર રહે છે, જતાં સર ઓલિવર લોજ આખી જિંદગી એક ચૂસ્ત spiritualist રહ્યા. સર લોજને માટે આ વિષય અત્યંત શ્રદ્ધાનો વિષય હતો. છેલ્લા મુદ્દમાં મૃત્યુ પામેલ પોતાના પુત્ર રેમન્ડના આત્માને બોલાવી 'મારો પુત્ર રેમન્ડ—જિંદગી અને મૃત્યુ' એ નામનું પુસ્તક તેની પાસે લખાવ્યું. આ વિષય પર વધારે લખવાનું મારી સંકિતની બહારનું કામ છે એટલે એટલું કહેવું બસ છે કે, સર લોજ જેવા વૈજ્ઞાનિકની આ પ્રવૃત્તિએ ધણીને તેમાં રસ લેતા ક્યાં છે અને પોતાના સ્વજનને શુભાવી બેઠેલા તેમાંથી એક પ્રકારનો સંતોષ પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલાક આ બહાના નીચે ધર્તિંગ પણ ચલાવે છે. કેટલાક તકવાદીઓ તેનો ઉપયોગ પોતાની જુદીપૂર્વક કરી દુનિયાને ઠગવાનું પણ ચૂકતા નથી !

સર લોજ વૈજ્ઞાનિક હોવા ઉપરાંત સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ સારી શક્તિ ધરાવતા હતા. તેમણે ઘણાં પુસ્તકો લખેલાં છે. તેમની શૈલી સાદી, સ્પષ્ટ અને સચોટ છે. 'પાયો-નિયર્સ ઓફ સાયન્સ,' 'ધિર એન્ડ રિયાલિટી' વગેરે તેમનાં પુસ્તકોમાં આ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પહેલું પુસ્તક લગભગ અડધો સદી પહેલાં તેમણે લખ્યું હતું, જતાં આજે પણ રસપૂર્વક તે વંચાય છે. ઉપસંહારમાં, તેમના પુસ્તકમાંથી નીચેનું અવતરણ આપ્યું છે : તેઓ લખે છે કે,

They are men "who seem of another age and country, who look upon the bustle and feverish activity and are not infected by it; who watch others achieving prizes of riches and pleasure and are not disturbed, who look on the world and the universe they are born in with quite open eyes." They are distinct from men, "using the name of science but working for their own ends, jostling and scrambling just as they would jostle and scramble in any other trade or profession. These may be workers, they may and do advance knowledge but they are never pioneers."

સર જોસેફ થોમ્સન

જોસેફ થોમ્સનનો જન્મ ૧૮૫૬ના ડિસેમ્બર માસમાં માન્ચેસ્ટરના એક પરામાં થયો હતો. પ્રાથમિક કેળવણી લીધા પછી નાના થોમ્સનને એક ઈજનેરી પેટીમાં

ઉમેશ્વાર તરીકે મૂકવાનું નક્કી થયું હતું. પણ તેમનો વારો આવે તે પહેલાં, તેમના પિતાના એક મિત્રે એવી સલાહ આપી કે નાના યોમ્સનને કોલેજમાં દાખલ કરવો, એટલે તેને માન્ચેસ્ટરની ઓવનસ કોલેજમાં ૧૪ વર્ષની વયે ઈંગ્લેન્ડની સ્થળાસ કરવા દાખલ કરવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ થોડા સમય પછી તેના પિતાનું મૃત્યુ થયું. આથી કુટુંબ સુરકેલીમાં આવી પડ્યું અને નાના યોમ્સનનો સ્થળાસ મહામુશીબતે ચાલુ રહ્યો. થોડી ધણી શિષ્યવૃત્તિ અને ખીછા મદદથી યોમ્સન ૧૮૭૬માં કેમ્બ્રિજની ટ્રિનિટી કોલેજમાં આવ્યો. અહીંયાં તેણે ગણિતમાં ઉચ્ચ પદવી મેળવી (૧૮૮૦). યોમ્સને માન્ચેસ્ટરમાં થોડુંક પ્રાયોગિક સંશોધનકાર્ય હાથ ધરેલું : તેમાં અકસ્માત નડવાથી તેની આંખને ખૂબ ઈજા થયેલી. યોમ્સને રનાતક થવા પછી સંશોધનકાર્ય ચાલુ રાખ્યું અને આ શરૂઆતનું કામ તેમને પાછળથી ઉપયોગી થયું પાડ્યું હતું. ૧૮૮૪માં તેમને એફ. આર. એસ. થવાનું મહામાન મળ્યું. એ જ વર્ષમાં લોર્ડ રેલેની જગ્યાએ પ્રાયોગિક ભૌતિક-વિજ્ઞાનના કેવેન્ડીશ પ્રોફેસર તરીકે તેમની નિમણૂક મળી. ૧૮૮૪ થી ૧૯૧૮ સુધી એ જગ્યાએ કામ કરી તેમણે દુનિયાભરમાં કેવેન્ડીશ પ્રયોગશાળાનું નામ મજબૂત કર્યું છે. કેવેન્ડીશ પ્રયોગશાળા ભૌતિકશાસ્ત્રીઓનું કાર્યધામ બેનું બની ગયું છે. આ પાંચીસ વર્ષોના સમય બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય : પહેલો ગાળો ભાષણ અને પ્રયોગશાળાની ભવરથા કરવામાં; અને બીજો ગાળો સંશોધનકાર્ય આગળ ધપાવવામાં. આખી દુનિયાના દેશોમાંથી ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં સંશોધન અર્થે વિદ્યાર્થીઓ આકર્ષાવા લાગ્યા. ફ્લેમિંગ, ટાઉન્સેન્ડ વગેરે નામાંકિત થયેલા ભૌતિકશાસ્ત્રીઓએ સંશોધનની તાલીમ અર્થેથી શરૂ કરેલી. વાયુઓમાંથી વીજળી પસાર કરવાથી શું થાય છે તે તપાસવા માટે પુષ્કળ સંશોધન ચાલ્યું. આ ઉપરાંત બીજા અનેક નાના મોટા પ્રકારે પર શોધખોળ ચાલતી. ૧૮૯૫-૧૯૧૪ સુધીના ગાળામાં કેથોડ-કિરણો (cathode rays) ના શુદ્ધિતો અભ્યાસ, positive rays, electrons વગેરે વિષયો પર ખૂબ સંશોધન બહાર પાડ્યું છે. પ્રો. યોમ્સનની મોટી સિદ્ધિ ટ્રાન્સ-રેનામાં વિદ્યુત-કણો (electrons)નું અસ્તિત્વ પુરવાર કરવામાં આવે છે. યોમ્સનનું સંશોધન કેટલું મહત્ત્વનું છે એ સમજવા માટે એટલું કહેવું બસ છે કે, વિદ્યુત-કણોની હયાતિ પુરવાર થવા પછી ભૌતિકશાસ્ત્રમાં મોટા પરિવર્તનશીલ ફેરફારો થાય છે અને થવા છે. પ્રોફેસર યોમ્સનના વિદ્યાર્થીઓમાંથી સ્વ નેટલા એફ. આર. એસ. થવાનું મહામાન મેળવી શક્યા છે. તેમના ૬ વિદ્યાર્થીઓએ તેમણે ઈનામ મેળવ્યાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. તેમનો હારવરસ સાવ હુખ્ખો હતો, પરંતુ હૃદય ગાયાળુ હતું. તેમના વિદ્યાર્થીઓએ તેમનું 'ને. ને.' નામ પાડ્યું હતું. તેમને વિશે સાચીગોટી અનેક કથાઓ વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રચલિત હતી. તેમના પ્રયોગોની નિષ્ફળતામાંથી એવી કેટલીક કથાઓ જન્મ પામતી.

મહાપુરુષે લીધે તેમના સંશોધનને ખૂબ ધક્કો પડ્યો હતો. ૧૯૧૬-૨૦ સુધી તેઓ રોયલ સોસાયટીના પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા અને આ અવસ્થામાં દુનિયાના એક મહાન વૈજ્ઞાનિકને ને માન અને પદવીઓ મળે તે બંધી તેમને મળી હતી. ૧૯૧૮માં બેન્સેફ યોમ્સનને કેમ્બ્રિજની ટ્રિનિટી કોલેજના માસ્તર તરીકે નીમવામાં આવ્યા, એટલે તેમણે પ્રોફેસર તરીકે રાજીનામું આપ્યું. તેમની જગ્યાએ લોર્ડ ફ્લેમિંગની નિમણૂક થઈ; પરંતુ પોતાનું સંશોધનકાર્ય

પ્રો. થોમસને ચાલુ રાખ્યું હતું. ૧૯૨૩માં સર થોમસન અમેરિકામાં લાપરો આપવા ગયા હતા. 'રસાયનમાં વિદ્યુત-કણ' એ વિષય પર તેમની વ્યાખ્યાનમાળા ગોડવાર્થ હતી. એ પરમાણુ રાસાયનિક સંયોજનમાં મુક્ત થાય ત્યારે ઉદ્ભવતું રાસાયનિક બંધન (chemical bond) કેવા પ્રકારનું હોય છે તે પર તેમણે નોંધ પ્રકાશ પાડ્યો હતો. આ તેમનો અમેરિકાનો છેલ્લો પ્રવાસ હતો. 'જે. જે. 'ના પુત્ર જી. પી. થોમસન પણ પ્રોફેસર છે. ૧૯૩૬માં પ્રો. થોમસને પોતાના *Recollections and Reflections* નામનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. આમાં વૈજ્ઞાનિક જગતની એ જમાનાની પરિસ્થિતિનું તાદ્રશ્ય વર્ણન આવે છે. તેમની ૮૦મી જન્મ-તિથિ બિજવવા મહેલ પાર્ટીમાં લોર્ડ રૃથરફોર્ડે કરેલ શાપણમાંનું એક અંતરણ્ય દંડી આ સેંધ પૂરી કરીએ: "A star of the first magnitude, a central sun that does not shrink with age, but draws on some unknown source of energy."

સર જેમ્સેડ થોમસનના ચતુર્દેહને તેમના સુવિખ્યાત વિદ્યાર્થી લોર્ડ રૃથરફોર્ડની બાલુમાં વેરદમિન્સ્ટર, એપીમાં દાટવામાં આવ્યો છે.

સહકાર તથા સમભાવના

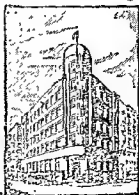
વોર્ડનની મુખ્ય ઓફિસના તથા સમસ્ત હેડક્વાર્ટર્સ ફેલાયેલ તેના મુનંદા કાર્યકરોમાં સહકાર તથા સમભાવના પ્રત્યેક કાર્યમાં દેખાઈ આવે છે. વોર્ડનની અજોડ પ્રગતિના પાયારૂપ આ સમભાવના છે. ૧૯૩૬ની સાલ સુધીમાં થયેલા રૂ. ૧,૭૫,૦૦,૦૦૦ પોણા એ કરોડ રૂપિયાના કારકાવના પહોંચેલા આંકડા આ પ્રગતિની સાબીતીનો ઠંકો વગાડી રહ્યા છે. ૧૯૪૦ની સાલમાં એ ઠંકાની ગર્જના દિન પર દિન વધુ બેશમાં સંભળાતી બધ છે. અમારા કાર્યકરોની ધગશ, અમારી તેમજ તેમની જનસેવા કરવાની ઉચ્ચ અભિલાષા અને ચાલુ વર્ષ મારેની અવનવી યોજનાઓ હેઠ ઓફિસ તથા કાર્યકરો વચ્ચે વધુ સહકાર અને ઉલટ સમભાવના કેળવી-વોર્ડનને હજી પણ વધુ વેગવતી બનાવશે.

જે કંપનીએ ભૂતકાળમાં યથસ્તી કાર્ય કરી બતાવ્યું છે તેનું કામ કરવાથી આપનું લાભ પણ ઉજ્જવળ બનશે એ નિઃસંદેહ છે.

એજન્સીની ઉદાર ચરતો મારે મળે અથવા ક્ષણો:-

ધી વોર્ડન ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હેડ ઓફિસ:- પો. બોક્ષ નં. ૮૫, અમદાવાદ
ઓફિસો અને એજન્સીઓ: સર્વજન હિંદમર્યા તથા પૂર્વ આફ્રિકામાં

મૂળ લેખક : શ્રી પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય
અનુવાદક : શ્રી. રાપણુ દયાલજી પેસાણી

ચુંચુડા ગામમાં ગંગાકાંઠે એક સુંદર ત્રણ માળનું મકાન. તેના એક શય્યાગૃહેલા દીવાનખાનામાં તે ધરતી અધિષ્ઠાત્રી દેવી સમદશવર્ષીયા યુવતી શ્રીમતી સુનીતિઆલા બેઠી બેઠી કવિતા વાંચતી હતી. તેના મહેરો અત્યંત સુંદર. આંખોમાં હજુ યે બાલિકાસુલભ ચપળતા પૂર્ણ માત્રામાં જોવામાં આવતી હતી. હમણાં જ નાહી હતી; વાળ હજુ પૂરા સુકાયા નહોતા, તેથી તે પીઠ પાછળ કપડાં ઉપર છૂટા વિખરાયેલા રાખ્યા હતા. બારીમાંથી ગંગાનદીનો વાયુ પ્રવેશી તેને ચૂકવો દેવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો.

વખત ધીમે ધીમે વહેવા લાગ્યો. નવ વાગી ગયા. હવે કાવ્ય તે સુંદરીનું મન વધુ વાર બાંધી રાખી શક્યું નહિ. બહાર કોઈનાં પગલો આજ્ઞાસ માત્ર કાન પર અધકાતાં જ તે સમજીને આમતેમ જોતી હતી. ગંગાના ઘાટ ઉપર સંખ્યાબંધ લોકો નાહવા આવતાં હતાં. સુનીતિ વચ્ચે વચ્ચે બારીમાંથી તેમના તરફ પજુ નજર દોઢાવતી હતી.

તેની આ માનસિક ચપળતા તરત જ મરી ગઈ. એક દૈનિક છાપું હાથમાં લઈ સુનીતિના પતિએ હસતે મુખે એરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

સુનીતિનો પતિ સંપૂર્ણ રીતે સુનીતિને ચોચ પતિ હતો. વિદ્યતાએ ચોગ્યને ચોચ જ બાંધ્યું હતું—સુમેધચંદ્રનું આનાથી વધુ વર્ણન નિષ્પ્રયોજન છે.

કવિતાની ચોપડી બાલુમાં પડેલા ટેબલ ઉપર નાખી દઈ સુનીતિએ પૂછ્યું : “ કેમ શાટલા બધા હસે છે ? ”

મુખેષે દર્શાવે હતું : “ કેમ, જોતી નથી રું ? ”

“ ના. ”

“ કેમ ? ”

“ તમે બહારથી હસતા હસતા આવો એ તે કાંઈ કીક કહેવાય ? નહિ. મારી પાસે પાણી, મને જોયા પછી જ તમારે હસવું જોઈએ. ”

“ હું રું ફક્ત ધરમાં જ છો ? હું રું બહાર નથી ? ”

સુનીતિ હસી પડી અને બોલી : “ વારુ, હારી. ચાલો. ‘ રાજન્ ! તમારી હું એકદે હારિરે ! ’ હવે બાબત થી છે, કહેા જોઈ ! સર્વજનું તો ખરી ! ”

“ સાંજગીરા અને વળી જોઈય પજુ ખરી ! ”

“ હવે હોશિયારી કરો મા. તમારી વહીનાં * વખાણુ હાખાંઓમાં આવ્યાં છે કે રું ? ”

“ મારી વહીનાં ? ”

* બંગાળમાં વહી એટલે લખેલી અથવા હાથેલી ચોપડી એવો અર્થ થાય છે. જરોતીમાં વહી શબ્દ છે તે હાથેલાં પુસ્તક માટે વપરાતો નથી. ‘ ખાતાવહી ’, ‘ મામદાનીવહી ’ એમ વપરાય છે.

“આહ ! બાધિ તો જીવ્યા ! તમારા કિતાબની રે સાહેબ ! તમારા કિતાબની. તમારા ‘ફૂલદાર’ નાં વખાણ કરતી સમાસોચના કોઈ છાપામાં આવી હશે, ખરું ને ?”

“ને હું કહું એમજ છે તો ?”

“તો હું રિસાઈશ.”

“અપરાધ ?”

“તમારી વહુ ત્યારે તમારી વહીનાં વખાણ કરી ચૂકી છે, તો પછી ખોળ કોઈની પ્રશંસા તમને કેમ સ્પર્શ કરી શકે ?”

સુખોધ હસીને બોલ્યો : “ત્યારે એ વાત નથી.”

“ત્યારે શું છે ?”

“તું અટકળ કર નેહ.”

સુનીતિ પોતાની હાથોજળવણ બે આંખોની કીકીઓ થોડીવાર આમતેમ નચાવી સુધાપાન નેવો મીઠો છૂટડો ગળી જતી હોય તો બોલી : “હવે સમજ.”

“શું ? કહે નેહ ?”

હુઆઈઝરેહું હાસ્ય હસી સુનીતિ બોલી : “કહું શા માટે ?”

સુખોધ બોલ્યો : “ના, તારે કહેવું જ પડશે.”

ડોળા કાઢતી સુનીતિ બોલી : “ઓહોહોહો-ભારી હુકમ ને !”

“હુકમ નહિ તો વળી શું ?”

“એમ ! તમને ખબર નથી : ‘હું’ રાણી, તમે મારી પ્રભા !”

“ત્યારે તારી સખીઓને બોલાવ. મને કુસપાશમાં બંધે બાધે, બેએક ગાયન સાંભળી લઉં—” કહી સુખોધે ચર લલકાર્યો : “કે સખી મને જૂસી ગયો છે મારા ઉમડો રે.”

સુનીતિ જરા ચિડાઈને બોલી : “હવે બહુ થયું. શું થયું છે વાત કશીને !”

“તે શી અટકળ કરી છે, એ પહેલાં કહે.”

“તે હું કહેવાની નથી. તમારે કહેવું હોય તો કહો, નહિ તો કાંઈ નહિ.”

સુખોધ બોલ્યો : “ના, એમ બનશે નહિ. તારે કહેવું જ પડશે.”

સુનીતિ મોહું બારે કરી બોલી : “ના : ને સાચું ન પડે તો પછી તમે મરકરી કશે.”

“બસે કરું મરકરી !”

“હું બોલી પડી જાઉં.”

“ભલે પડ બોલી !”

“મારી આંખોમાં ઝળઝળિયાં બરાઈ આવે.”

“તારી આંખોમાં એક દવા આંજ તે ઝળઝળિયાં હું મટાડી દર્શા !” આમ કહી

સુખોધે ત્રિપતમાની બંને આંખો ઉપર પ્રેમપૂર્વક બે સુખનો કરી દીધાં.

સુનીતિ બોલી : “આ શું ? રોમ થયા પહેલાં જ દવા ?”

સુખોધે હસીને જવાબ વાળ્યો : “Prevention is better than cure.”—સુનીતિ થોડું થોડું અંગ્રેજી સમજતી હતી.

સુનીતિ બોલી : “ધનવાદ, ડોક્ટર સાહેબ.”

“કેવલ ધન્યવાદથી જ ડોક્ટરનું કાર્પ વળે નહિ. વિઝિટ નોંધ્યો ” કહી ડોક્ટર સાહેબે દરદીના અધરોષ્ટ પાસેથી વિઝિટ વચ્ચલ કરી લીધી.

હવે સુબોધે સુનીતિના ખભા ઉપર પોતાના બન્ને હાથ મૂકી કહ્યું : “તેં શી અટકળ કરી છે, સાચું કહે ! મને બહુ જ કુતૂહલ યાચ છે.”

સુનીતિ બોલી : “તમે તો મારી સાહેબ, પોતાને જે કહેવાતું છે તે તો કહેતા નથી, અને મને ખાલી પીસી પીંછ મારો છો. તમે તો બહુ સારા માણસ લાગો છો ! તમારે કહેવું હોય તો કહો, નહિ તો કાર્પ નહિ. પણ હું એ વાત અટકળે કાર્પ કહેવાની નથી.”

સુબોધની કુતૂહલતા ઉત્તરોત્તર વધારી મુકવામાં સુનીતિ સંપૂર્ણ રૂણીભૂત થઈ. આખરે સુબોધે કહ્યું : “વારુ, હું જ પહેલાં કહું છું. પણ પછી તું ચે કહીશ ને ?”

“જરૂર કહીશ.”

“મારી વાત સાંભળી પછી તું એમ જ કહે કે તેં એ જ ધાયું હતું તો ?”

“વારુ, ત્યારે હું એક કામળમાં દમલુથી જ લખી રાખું છું. તમે કહીને પછી એ બોલીને વાંચો.”

સુનીતિએ હસતાં હસતાં એક કામળના ટુકડા પર થોડીક લીટીઓ લખી. લખીને તેની ધડી વાળી બોલી : “કહો હવે.”

સુબોધ બોલ્યો : “લખ્યા દિવસ પછી આજે રાતે સ્ટાર થિયેટરમાં અંદરીખરનો ખેલ છે. તે ખેલ તને દેખાડવાની મને લખ્યા વખતથી હોંશ છે. આમો, આજે આપણે એય નોંધ આવીએ.”

વાત સાંભળી સુનીતિ રાજી રાજી થઈ ગઈ. પોતે લખેલો કામળનો ટુકડો હાથમાં લઈ માથું દલાવતી દલાવતી બોલી : “વારુ, મેં આમાં શું લખ્યું છે, તેની હવે તમે અટકળ કરો નેહું !”

“વાહ : આપણે એવી શરત તો નહોતી.”

“નહોતી તો લાલે નહોતી, તો ચ કહેને.”

“હું કાર્પિક અટકળ કરું, તો મેં શી અટકળ કરી હશે, તે વળી પાછું તારે અટકળ બાંધી કહેવું પડશે, કબૂલ છે ?”

“વારુ, હું પણ તમારી પાસે મારી અટકળની અટકળ કરાવીશ. અને તેમ થતાં આમ અટકળ ઉપર અટકળ કરતાં આખી જિંદગી લાલે વીતી જાય, બીજું શું ?—વારુ, તમે મને રાજી કરી છે તેથી હવે તમને વધુ મૂંઝવવા ઠીક ન કહેવાય. હ્યો જીએ.”

સુબોધે કામળની ધડી ઉમેરી વાંચ્યો. તેમાં લખ્યું હતું : “લખીદેવું શું લખું હું. રાખ ચૂલાની. હું તો કાર્પિક અટકળ કરી ચકતી નથી. તમારા મનમાં કુતૂહલ જગાડવા મેં ખાલી હોંશ જ કર્યો છે.”

બોલીને સુબોધ ખડખડાટ હસી પડ્યો, બોલ્યો : “તું ભારે હુસ્મી છે હોં.”

“શી સમ્મ કરશે ?”

“સમ્મ આપું ? સમ્મ તો આખી ચૂક્યો-છું ! ખરી મુશ્કાલી વાત તો હજી મેં તને કી બધી તો મારે તને બતાવવી છે, એમ સાહેબ.”

“એ તે શી વાત કહેવાય !”

સુબોધ બોલ્યો : “ના, ખરું કહું છું. મારી પછા દિવસની હોંશ છે. મેમતા વેશમાં તું કેવી શામે છે. તે જોવું છે. તારે સારુ મેમ સાહેબનાં કપડાં પથુ લાવી રાખ્યાં છે. નાટક જોવા જઈએ ને બે જથ્થા (દેશી વેશમાં) જુદા જુદા બેસીએ (સુનીતિ જાનાના કલાસમાં) તે નાટક જોવાની કાંઈ મજા આવે ? એક બોલ રીઝવ કરાવી બેધ જથ્થા પાસેપાસે બેસીને જોઈશું. આ બધા દેશી પહેરવેશમાં તો એ બની શકે એમ નથી. આપણે બન્ને સાહેબ-મેમ બનીને જઈએ, ચાલ.”

સુનીતિ બોલી : “આહા સત્યાનાથની પાટી ! મારાથી એ બનશે નહિ. હજારે માણસોની સાથે હું શું એમ બહાર નીકળી શકું ?”

“છૂપા વેશમાં વળી શરમ કેવી ? જો તને જોશે તે તને સુનીતિ તરીકે તો જાણખી શકશે નહિ. તને બધાય શુદ્ધ વિલાસતી મેમ માની લેશે; હું કદાચ ટીવા ફોરગી જેવો લાગીશ ! સાહેબ લોકો અદેખાઈની આગમાં બળી જશે અને મનમાં વિચાર કરશે કે, વિધાતાએ હીક ‘વાનરના ગળામાં દીધો મુકતાહાર !’

સુનીતિ બોલી : “જાવ, જાવ, બધું મરહરી કરતાં આવડે છે તે અખર છે ! તમારે એવા ઘેલાં કાઢવાની જરૂર નથી. એ કાંઈ બનવાફનવાનું નથી.”

ધણી વિનંતિ, ધણી કાકુદી, ધણી રીસામણામિનામણી પછી સુનીતિ બોલી : “વારુ, ચાલો મરમાં : મને પહેરીને જોવા દો કે મેમનો વેશ મને કેવો લાગે છે ! પછી બધી વાત.”

જમી લીધા પછી સુબોધે એ ‘દુ’ક સૂવાના ઝોરડામાં મુકાવ્યા. તેમાં સુબોધ અને સુનીતિનાં સાહેબી ફેશનનાં કપડાં હતાં.

સુનીતિ બોલી : “પહેલાં તો તમે સાહેબ બનો.”

સુબોધ બોલ્યો : “મારો સાહેબી વેશ તે કાંઈ દિવસ જોયો નહિ હોય, કેમ ?”

સુનીતિ બોલી : “ના, તોપણ તમે પહેરો તો ખરા. જોઈને મને કાંઈક હિમત આવે.”

સુબોધ સાહેબ બન્યો. હવે આવ્યો સુનીતિનો વારો. સુનીતિએ ધણી મરખો જોઈ હતી ખરી, અને મેમ શિક્ષિકા પાસે થોડા દિવસ લખવાવાંચવાનું પણ થીબી હતી, પણ ક્યાં રું પહેરાય, કેમ પહેરાય, તે કાંઈ ખાસ ખ્યાન રાખી જોઈું નહોતું. ગમે તેમ, પણ બાલુના ઝોરડામાં જઈ અટકે એમ તેમ મેમનો વેશ પહેરી આવી. જે કાંઈ બૂલગૂલ હતી, તે સુબોધે પણ અટકે મુધારી લીધી.

સુનીતિનો શય્યાગાર પૂરો થતાં, સુબોધ માનપૂર્વક બોલ્યો : “શુક મોર્નિંગ મેમસાહેબ !”

સુનીતિ હસીને બોલી : “શુક મોર્નિંગ સાહેબ !”

પછી બેઠ મોટા આયના પાસે જઈ જિહ્વા સોનેરી વેશ કાતરેલી કેમવાળા મોટા અરીસા બીંત ઉપર સટકોતો હતો. તેમાં સુનીતિનું પ્રતિબિંબ જોઈ સુબોધ અડઅડાટ હસી પડ્યો. સુનીતિએ પણ ‘હી હી’ કરી તે હાસ્યને સાચા આપ્યો. માણસને ભૂત વળગે તેમ, આજ સવારથી આ બે ય જીવને જાણે હાસ્ય વળગ્યું હતું. ખૂબ પેટ ‘લારીને હસી લીધા

પછી સુનીતિ બોલી : “આ વેશમાં હું બહાર નીકળી શકીશ નહિ; તમારે જો કહેવું હોય તે બંધે કહેજો. નોકરચાકર, દાસદાસી મનમાં શું ધારે ?”

સુબોધ બોલ્યો : “એક કામ કરીએ. તું ઘેરથી આડીપોલકું પહેરી બહાર નીકળજે. ગાડીમાં વેશ બદલી નાખશું એટલે બસ. સેકન્ડ ક્લાસનો એક કમ્પાર્ટમેન્ટ આપેા રીઝર્વ કરાવીશું, બીજું શું ?”

સુનીતિ બોલી : એ સલાહ ખોટી નથી. પણ મને બહુ જ શરમ આવે છે. નાટક જોવાની મારે જરૂર નથી, હું જોવી છું તેની બંધે રહી ધરમાં.”

સુબોધ સ્ત્રીની હાપચી પકડી સ્નેહ દેખાડતો બોલ્યો : “મારી આટઆટલા દિવસની હોંશ તું પૂરી નહિ કરે ?”

જે કક્ષાક પછી કુમશી રેશને આવી સુનીતિ અને સુબોધ રીઝર્વ કરેલા સેકન્ડ ક્લાસના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેઠાં. ગાડી ચાલી.

સુબોધ ઘેરથી જ સાહેબનો વેશ પહેરી નીકળ્યો હતો. ગાડી ચાલી કે ઘૂરત જ તેણે પોતાને હાથે સુનીતિને મેમસાહેબના વેશમાં સજ્જગારી દીધી. ફક્ત ખૂટની વાળણી સુનીતિએ પોતે બાંધી. સુબોધને કોઈ પણ રીતે બાંધવા દીધી નહિ સુનીતિની સાડી તેમજ હાથ અને ડાઁમાંનાં ધરણાં વગેરે દ્રંકમાં મૂકી દ્રંક બંધ કરી રાખ્યો.

તે હતી પેસેન્જર ગાડી. દરેકે દરેક રેશને ઊભી રહેતી હતી. ગાડી ચાલતાં સુનીતિ પતિની પાસે બેસી ગાડીની બારીમાંથી બહારતું દ્રશ્ય જોતી. રેશન નજીક આવતાં જ ત્યાંથી ઊડીને છેટે એક ખૂણામાં જઈને બેસતી, સુબોધ કોઈ રીતે તેને પકડી રાખી શકતો નહિ. કમ્પાના ઓપરમાં ન્યાં બસી મૂકવાતું બાકેતું હતું, તેની આરે બાજુએ ચાર અરીસાના કટકા જોડેલા હતા, તે અરીસામાં સુનીતિ પોતાતું પ્રતિબિંબ જુએ અને સુબોધ તરફ જોઈ મોં મલમલવી હસે. વચ્ચે વચ્ચે કહેતી : “ભારી ભવાયનો વેશ પહેરાવ્યો છે તમે હોં !— અંરરરર—માડી—રે—માડી ! આટલી અફલ છે તમારામાં !”

બ્યારે ગાડી હાવરા રેશને જઈને ઊભી રહી, ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. નાટક શરૂ થવાને અર્ધા કલાકની વાર હતી.

સુબોધ સુનીતિનો હાથ પકડીને ચાલ્યો. એક ફૂલી માથા ઉપર દ્રંક ઉપાડી આગળ ચાલ્યો. સુબોધ સુનીતિ સાથું જોયા કરે અને હસવા કરે. સુનીતિના કપાળમાં પસીનો; મોહું લાલચોળ થઈ આવ્યું. નાનપણમાં જ પગમાં ખૂટ પહેર્યાં હશે, આટલાં વરસ પછી પગમાં ખૂટ પહેરીને ચાલતાં ક્યાંથી આવડે ? બેનજી કમલાં ચાલતાં જ પગ લચકાતાં ડેસ ખાઈ પડતાં પડતાં માંક બગી જતી હતી.

સુબોધે ગાડી હાડે કરી. ગાડીવાને પ્રહાર : “ક્યાં જવાતું છે ?”

સુબોધે કહ્યું : “રેલવે મિસ્ટર, હાથી ખમાન.”

સુનીતિને ગાડીમાં બેસાડી, સુબોધ બહાર ઊભો રહીને જ તેને કહેવા લાગ્યો : “આ દ્રંક સાથે બર્થ જઈને શું કરવું છે ? મિસ્ટરની બહાર ગાડીમાં પડતો રહેશે, કોઈ ઉપાડી

ચાલતું ચાલ તો ? અથા ॥ ગાડીવાન પોતે જ દ્રંક સાથે 'ગરબંતિ' કરી જાય તો ? દ્રંકમાં જોખમ ઘણું છે. માટે સ્ટેશન માસ્તરને જ સોંપી આણું. ”

સુનીતિએ સંમતિસૂચક માથું હલાવ્યું. સુબોધ ફૂલીને લઈને સ્ટેશન માસ્તરના રૂમ તરફ ચાલ્યો.

સુબોધને ચાલ્યો જતા જોઈને ગાડીવાને હાંકે મારી પૂછ્યું : “ ક્યાં જાને હોજા હુજૂર ? ”

સુબોધ તેના તરફ મોં ફેરવી જવાજ આપ્યો : “ હાથી બગાન-રેટાર ચિયેટર. ”

સુબોધ સ્ટેશન માસ્તરને સોંપવા લાગ્યો. સ્ટેશન માસ્તર નહોતા. થોડી વાર વાટ જોવા પછી સ્ટેશન માસ્તર આજ્યા. તેમણે કહ્યું : “ મુસાફરોનો સરકામાન હું રાખતો નથી. હેડ પાર્સલ ક્લાક પાસે જાઓ. ચાર આના ફી લાગશે, રસીદ મળશે. ”

આથી સુબોધ ચાલ્યો હેડ પાર્સલ ક્લાકની સોંપમાં. ઘણી મહેનત પછી તેના પતો લાગ્યો. તે એક બંગાલી બાથુ-આંગિયો જોતાં એમ જ લાગતું કે એમને અફીણસેવનનો બહુ સારો અનુભવ હશે.

તેણે બહુ જ ધીરજથી સુબોધની વાત સાંભળી. આખરે કહ્યું : “ ચાર આના લાગશે. ” આમ કહી તેણે રસીદની બેક બહાર કાઢી. પેન્સિલ સોંપતાં થોડો વખત ગયો. પેન્સિલ મળી પણ કારખાન કાગળનો પતો લાગ્યો નહિ !

આ ખાતું, પેહું ખાતું; આ કપાટ, પેહું કપાટ, ઘણી મે વાર તપાસ કરતાં પણ જ્યારે કારખાન કાગળ મળ્યો નહિ, ત્યારે સુબોધે કહ્યું : “ સાહેબ, મને વખત ચાલ છે; કારખાન ન મળે તો હાથથી જ લખી આપો ! ”

સુબોધ હતો અગ્રેજ વેશમાં. તેથી તેની એ વિનંતિ ફાકટ મળી નહિ.

રસીદ લઈ, ફૂલીને મજૂરી ચૂકવી રવાના કરી, સુબોધ ઉતાવળે ગાડી તરફ દોડ્યો. જઈને જુએ છે તો જ્યાં સુનીતિની ગાડી હતી ત્યાં કંઈ નહોતું !

એક પળમાં આખી પૃથ્વી ઉપર વીજળી પડી હોય એમ સુબોધને લાગ્યું, પણ ઘુરત જ મન ઠેકાણે લાવી તેણે વિચાર કર્યો કે, ગાડી ગઈથી હડીને આલુઆલુ થોડે વાધે ક્યાંક ઊભી હશે ? સ્ટેશનમાં હજુ પણ સંખ્યાબંધ ગાડીઓ ઊભી હતી. સુબોધ દરેકે દરેક ગાડી પાસે જઈ અંદર ડેકિયું કરી જોવા લાગ્યો. તેણે પેલી ગાડીના નંબર શા માટે જોઈ લીધા નહિ, એવી જોવફૂરી કેમ કરી, એવા એવા વિચારો અનર્માં કરી તે પોતાની જાતને ફિટકાર દેવા લાગ્યો.

પણ એમ વિચાર કરવાનો વખત નહોતો. ધીમે ધીમે અંધારું વધતું જતું હતું. એક એક કરીને ગાડીઓ પણ બહાર ચાલી જતી હતી. અંધારું સુબોધને એક વાત યાદ આવી : જ્યારે ગાડીવાને તેને પૂછ્યું હતું કે, “ ક્યાં જવાનું છે ? ” ત્યારે તેણે કહ્યું હતું : રેટાર ચિયેટર. ગાડીવાન સુનીતિની ગાડી રેટાર ચિયેટર તરફ તો હાંકી નહિ ગયો હોય ?

આ વાત યાદ આવતાં જ સુબોધ એક ગાડી બહારે કરી દોડ્યો રેટાર ચિયેટર તરફ. ગાડીમાં બેઠે બેઠે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, જરૂર એમ જ બન્યું હશે. તે જ્યારે ફૂલીને જાહેર સ્ટેશન માસ્તર પાસે દ્રંક રાખવા ગયો, ત્યારે તેણે ગાડીવાનને થોભવાનું તો નહોતું કહ્યું. એમ સાહેબો એકસી પણ ઘણીવાર બહાર દરે ફરે છે. ગાડીવાનને આથી કંઈ પણ

શકા કરવાનું કારણ નહોતું અને તેથી તે પોતાની આપમેળે ગાડી હાંકી ગયો. હશે બીલું શું ? સુનીતિ શું બારીમાંથી મોઢું બહાર કાઢી તેને જિભા રહેવાનું કે ગાડી ન હાંકવાનું કહી શકી હશે ? આ બનાવથી તે બીકની મારી, વિરમણની મારો, એળાકળી બની ગાડોમાં બેસી બેસી ચરચર ધૂનતી હશે—ધૂનતી હશે—અથવા કાં તો એમાન ધર્ષ મર્ષ હશે.

ગાડી રેલાર ધિયેટર આવી પહોંચી. મહા કાઠમાંથી અંદરોપરનો બેસ ચડ ચર્ષ ચૂકો હતો. માણસોની ભીડનો પાર નહોતો. ધિયેટર સ્પીકર બરાઈ મધું હતું. એક પછુ જગ્યા ખાલી નહોતી અને તેથી ધણાઓ ટિકિટ ન મળવાથી નિરાશ થઈ પાછા ફરતા હતા. સુબોધ કૂદકો મારો ગાડોમાંથી નીચે જતર્યો. ત્યાં બિભેલી બધી ગાડીઓ એક એક કરીને તપાસી નેઈ. કાઈમાં પછુ સુનીતિ નહોતી. તેને ચક્રર આવવા લાગ્યાં. અકલ-હોશિયારો બધી બહેર જ મારી મર્ષ. ગાડોની દાર તપાસી પાછા ફરતાં દરેક ગાડીવાળાને પૂછવા લાગ્યો : “તુમ કોઈ એમસાહેબકો લામા ?” બધાઓએ જવાબ આપ્યો : “ના.” એક જણે કહ્યું “હાં હુબૂર, લામા.”

સુબોધની છાતી ધડપી જડી. તેને લાગ્યું કે, હવે આ અપાર સમુદ્રનો કિનારો દેખાયો. ગાડોમાં નેરેલા બે ધોડાને નેવા. ગાડીવાનને પછુ નેવો. બરાબર તે જ ધોડા અને તે જ ગાડીવાન હોય એવું તેને લાગ્યું.

એક સેકડમાં આ વિચારો સુબોધના મગજમાં રમી ગયા. બીજી સેકડે તેણે ગાડીવાનને પૂછ્યું : “હાંસે લામા ? હાવડા રોશન સે ?”

“હાં હુબૂર, હાવડા રોશનસે લામા.”

“હમકો દેખા ચા.”

કોચ બોક્સ પર બેઠે બેઠે પોતાનું માથું નીચું નમાવી કાંખા અજવાળામાં ગાડીવાન સુબોધને નીરખીને નેવા લાગ્યો. નેઈને વિચાર કરીને બોલ્યો : “હાં હુબૂર. આપ કા માફક એક સાહેબકો તો દેખા ચા.”

હવે સુબોધ અત્યંત હિત્સુકતાપૂર્વક પૂછ્યું : “એમસાહેબ કોધર મર્થા ?”

“એમસાહેબ બીતરમે” તમાસા દેખ રહી હવ !” વાત સાંકળી સુબોધ એકદમ નિરાશ થઈ ગયો. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ત્યારે તો એ સુનીતિ ન હોય ! સુનીતિ હોય તો તે કોઈ કાળે પછુ ગાડોમાંથી જતરી એકલી ટિકિટ ખરીદી ધિયેટરમાં જાય જ નહિ. એ બિલકુલ અસંભવિત. છતાં એ વિચાર કર્યો કે ચાલો એકવાર તપાસ કરવામાં શું જાય છે ?

બીડમાંથી રસ્તો કાપતો ધિયેટરનો દરવાજો વટાવી સુબોધ ધિયેટરના કંપાર્ટમાં આવ્યો. જે માણસે ટિકિટ વેચતો હતો તેને પૂછ્યું : “અંગેજ વેચધારો કોઈ બંગાલી સીએ આજ આપની પાસેથી ટિકિટ ખરીદી છે ?”

તે માણસનું નામ હતું જવચરણ. તે બોલ્યો : “સાહેબ મારા, કટલાં એ માણસોએ ટિકિટ ખરીદી હશે. આ બપોરે બીડમાં શું કાઈના મોં તરફ તાકીને નેવાની કુરસદ મળે છે ? છતાં એ મને લાગે છે કે એક જણીએ ટિકિટ લીધી છે ખરી.”

સુબોધે તેના હાથમાં એક નોટ સેરવી ઘર્ષ કહ્યું : “લાઈ, જરા બદાર આવોને એક વાર.”

બવચરણ માનપૂર્વક બદાર નીકળી આવ્યો અને ઉત્સુક બાવે બોલ્યો : “ શું છે મહાશય ? ”

સુબોધે કહ્યું : “ મને જરા મદદ કરવી પડશે. આપનો કોઈ માણસ મોકલી તે મદિલાને ખખર પહોંચાડવી પડશે. જો માનું કામ પાર પડશે તો હું બીજી એક નોટ આપીશ.”

બવચરણ દસીને બોલ્યો : “ તે શેક જરૂર કરીશ. કોઈ ગૃહસ્થ માણસનું કામ સરતું હોય તો શા માટે ન કરું ? આપ જરા જીગા રહો, હું હમણાં જ આવું છું.”

દસીને બવચરણે કોઈ દિવસ ન કરેલું એવું કામ કર્યું. કાંઈક ગડબડ જેવું છે એવી ચંકા આવતાં, ચિયેટરના જતાના વર્ષની દાસી મારફત સુબોધના ખખર ન પહોંચાડતાં, આ કામ નિર્વિઘ્ને પાર પાડવું એ દાસીનું કામ નથી સમજી, તે પોતાની ઝોળખીતી શદિણી નામની નટી દલની જોગમનો પોચાક પહેરી, જુરસી પર બેઠી બેઠી તમાકુ ચાવતી હતી તેની પાસે જઈને શુપત્યુપ બોલ્યો : “ એક કામ કરીશ ? ”

“ શું ? ”

બવચરણે સંક્ષેપમાં બધી દલીલો શદિણીને સમજાવવી. શદિણી બોલી : “ શું આપીશ ? ”

“ એક ફારકાઉન વ્હીરથી.”

“ અરે રામ રે રામ-ગજુ” બની જાય-હોશાઈ જાય. મીનશીસ જોઈ એ.”

“ વાતુ, તે આપીશ, ચાલ ત્યારે.”

જોગમનો પોચાક ઉતારે નદિ તો બદાર જવાય નદિ અને જો ઉતારે તો તેને પાછો પહેરતાં થયો વખત લાગે તેમ હતું; તેથી શદિણી એક વિલાપતી સાથ પોતાના શરીર ઉપર પથથી તે માથા સુધી લીંટાળી, ખગમાં સપાટ પહેરી બવચરણની પાછળ પાછળ ચાલી. બવચરણ સુબોધનાજી તરફ આંગળી ચીંધી બોલ્યો : “ મેં જેમની તારી પાસે વાત કરી તે શેક આ.”

સુબોધે કોઈ કેસમાંથી પોતાના નામનું એક કાર્ડ કાઢી શદિણીના હાથમાં મૂક્યું અને કહ્યું : “ જો કોઈ અંગ્રેજ પોચાક પહેરેલી બાળા મદિલાને તમે અંદર લુઓ, તો આ કાર્ડ દેખાડી મહેરબાની કરી તેને બદાર તેડી લાવજો.”

શદિણીએ સુબોધ તરફ જોઈ જરા મોં મલકાવ્યું. પછી કાર્ડ લઈ આમ તેમ ડોલતી ડોલતી સીડી ઉપર ચડી ગઈ.

સુબોધ બેઠો રહી વાટ જોવા લાગ્યો.

પાંચ મિનિટ પછી શદિણી કાર્ડ હાથમાં પાછું લઈ નીચે આવી અને બોલી : “ અંદર અંગ્રેજ વેશ પહેરેલી આપની કોઈ પત્ની મદિલા નથી. એક બાઈ છે, તે તમને ઝોળખતી નથી—તમારી કોઈ સગી દોષ એમ તે કબૂલ કરતી નથી.”

સુબોધ કોઈ પણ ન બોલતાં વીતે મોટે ત્યાંથી ચાલતા ચલે.

શદિણી તેના સાથીને કહેવા લાગી : “ આજ તો મને મહા આકૃતમાં સપડાવી દીધીંતી બાઈ. એક” મીનશીસ ને લોએ મારો છવ જવા બોલે દતો ! આમ તેમ શોધતી અંગ્રેજ વેશ પહેરેલી મદિલા પાસે જઈ બોલી : “ આપના પતિ બદાર વાટ લુએ છે, આપ જલ્દી બદાર ચાલો.” કદી કાર્ડ તેના હાથમાં મૂક્યું. તે બાઈએ

[સાર્વજનિકીકૃત]

કંટાળે પરિત્રાન્નિકા નહિ મઠે આવાસથી સાંકડા,
યોગી કંદરમાં રહે પણ નથી તેને કદી લેખતા;
એકાન્તે થઈ મગ્ન અધ્યયનમાં છાત્રો દિનો ગાળતા,
હૃદયે અલપસ્થળે નિયંત્રિત થઈને કાંતવાની કળા;
કન્યા કેળવતી, વણે વણુકરૌ; ને પટપટો શ્યામળા
પુષ્પાન્વેષી ઉડી મહીધર તણું આકાશને સ્પર્શતા
શૃંગે દીર્ઘ નિવાસ પુષ્પપુટમાં કેદી થઈ મહાભુતા;
સ્વેચ્છા-સ્વીકૃત લદ્દ અંકુશ તણી ના સાલતી શૃંખલા.

તેથી વાસ કરી અનેક સમયે આનંદ માન્યો ઉરે
મર્યાદાવૃત્ત કાવ્યભૂમિસ્થળમાં સોનેટ નામે; અને
તેનાં ષાંધનમાં વિહાર કરતાં ખાત્રી થયેલી મને,
કે નિઃશૃંખલ જીવનો નિજ ઘણું ખૂંચ્યાં હશે આખરે.

—એ ભારે ખડુ કેટલાય મળશે દુઃખી થતા અંતરે—
સાચાં સાંપડશે ઘડીલર અહીં આશ્વાસનો એમને.*

મુંબઈ ઇલાકાનાં આર્થિક સાધનો

ડૉ. વી. કે. આર. વી. રાવ, અમદાવાદ
અનુવાદક : રતિલાલ છ. શાહ, બી. એ. વર્ધા

મુંબઈ ઇલાકાની આર્થિક અને ઔદ્યોગિક સર્વે કમિટીના રિપોર્ટ આપણા ઇલાકાનાં આર્થિક અને ઔદ્યોગિક સાધનો પ્રત્યે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. આ કમિટી મુંબઈ સરકારે ૧૯૩૮ ના એપ્રિલમાં નીમી હતી અને સર પરશોત્તમદાસ જેવા ધુરંધર કુશલ વેપારી તેના પ્રમુખ હતા.

લૌતિક દષ્ટિએ મુંબઈ ઇલાકા હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતો જેટલો આર્થિક મહત્વનો નથી. છતાં બોક્સાઈટ (bauxite) ખેલગામ, ખેડા અને ધાણા જિલ્લામાં પ્રાપ્ત થયું છે અને પંચમહાલમાં મેન્ગેનીઝ. એ ઔદ્યોગિક દષ્ટિએ લૌતિક શોધન કરવામાં આવે તો સંભવ છે કે બીજાં યે નવાં જાનીને મળી આવે અને આપણે આશા રાખીએ કે વર્તમાન મુદ્દને નિમિત્તે પણ સરકારે આ કામ સીધા હાથમાં લેવું જોઈએ.

ખેતીવાડી જોતાં, મુંબઈ ઇલાકા હિંદુસ્તાનનો મોટો વિભાગ નહિ કહેવાય.

મુંબઈ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૬૬૮ ૭૭,૨૨૧ ચોરસમાઈલ છે. એની કુલ વસ્તી લગભગ ૧,૮૦ કરોડ છે. ૧૯૩૭-૩૮ ના વર્ષમાં ત્રણ કરોડ ચોરસ એકર જમીન ખેતીમાં વપરાઈ હતી અને તેમાંથી નીચેના મુખ્ય પાકો લેવામાં આવ્યા હતા :

જુવાર	૮૦,૭૩,૦૦૦	એકર	અળસી	૧,૧૨,૦૦૦	એકર
બાજરી	૪૦,૩૦,૦૦૦	"	શેરડી	૭૧,૦૦૦	"
કપાસ	૨૮,૬૨,૦૦૦	"	ફિવેલી	૪૨,૦૦૦	"
ધઉં	૧૮,૩૧,૦૦૦	"	નારિયેળ	૨૮,૦૦૦	"
ગોંધશીંગ	૧૩,૪૪,૦૦૦	"	કળતયા શાકભાજી	૨,૦૩,૦૦૦	"
મણા	૬,૭૪,૦૦૦	"	પરશુરુખી ખાદ્ય ધાન	૨૭,૨૭,૦૦૦	"
મકાઈ	૬,૪૬,૦૦૦	"	" તેલીબિયાં	૬,૭૮,૦૦૦	"
તમાકુ	૧,૭૦,૦૦૦	"	" પાક	૧,૩૫,૦૦૦	"
તલ	૧,૬૬,૦૦૦	"	ધાસચારા	૨૪,૯૦,૦૦૦	"

ઔદ્યોગિક દષ્ટિએ મહત્વનો પાક કપાસ તથા રેશકોટ (રેસાવાળી વનસ્પતિઓ - fibres), શેરડી, મકાઈ, અને તમાકુ છે.

ઈલાકાનું પશુધન નીચે પ્રમાણે છે :

બળદ	૩૩,૨૪,૦૦૦	નાનાં બેંસ-પાડા	૧૦,૧૪,૦૦૦
ગાય	૨૨,૨૯,૦૦૦	મેટાં	૧૬,૮૧,૦૦૦
વાછરડાં	૨૦,૯૫,૦૦૦	બકરાં	૨૧,૦૯,૦૦૦
પાડા	૨,૨૯,૦૦૦	ધોડા અને દડુ	૧,૧૭,૦૦૦
બેંસ	૧૨,૭૦,૦૦૦	અચ્ચર, ગધેડાં, જાંટ વગેરે	૭૪,૦૦૦

એવો આસટો આંકવામાં આવે છે કે, આપણું વાર્ષિક દૂધ ૧૨૫૦ કરોડ રતલ છે. દર વર્ષે બળદનાં ચામડાં લગભગ ૧૪૦ હજાર માપ છે. ૧૧૦ હજાર માપ ચામડાં બળદનાં ચામડાં, ૨૦૦ હજાર બકરાં અને ઘેડાનાં. ઈલાકામાં જો બેન થાય છે તે હથેલી જતનું છે. અને તે ૫૫૫ ૪૦ લાખ રતલથી વધારે મળે નથી.

જો કે આપણા પ્રાંતની ખેતી તથા પશુધન કોઈ મહત્તરનાં નથી, છતાં તેની જગમગી પેદાશ ખાનમાં લેવા જેવી છે. આખા બ્રિટિશ દ્વિપમાં મુંબઈ ઈલાકા સૌથી વધારે ઈમારતી લાકડું અને અન્ય જંગલી પેદાશ આપે છે. ઈમારતી લાકડા સિવાય આપણે ત્યાં કાગળ બનાવવાને માટે વાંસ અત્યંતની પેદાશ છે. દિવાસજાતી પેટી માટે નરમ લાકડું, ચામડું કેળવવાની સામગ્રી, વનસ્પતિમાંથી બનેલા રંગ, મુંદર અને શેરડી તેમજ વેપારની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી રેશ્મ (fibres) છે.

૧૯૦૭-૩૮ માં કુલ જંગલની પેદાશ નીચે મુજબની હતી:

ઈમારતી લાકડું	૩૦,૭૭,૦૦૦
બાળત્રાનાં લાકડાં અને કાચલા	૨,૯૬,૦૦૦
વાંસ	૯૮,૦૦૦
મુખા	૨,૦૦,૦૦૦
પાસચારા	૪,૭૧,૦૦૦
પરચૂરણ માધ	૧,૦૬,૦૦૦

કુલ રૂ. ૪૨,૫૧,૦૦૦

કુદરતની મહેરબાની :—આપણા ઈલાકા પર કુદરતની મહેરબાની એટલી નથી. ધાતુ છે કે ઈલાકામાં ખતીજની પેદાશ કમ છે, પરંતુ આપણો દરિયાઈ કાંઠો વિશાળ છે : જ્યાં માછલાં મારવાની સારી સગવડ છે. મીઠું પણ બનાવી શકાય છે અને બીજાં વિવિધ પ્રકારની ઉપયોગી જંગલની ઉપજ છે. જુદી જુદી જાતનું પુષ્કળ પશુધન અને કપાસ, લોંબકીંગ, અગર, નારિયેળ, અંબાડી, તથા ચણના રેશ્મો, તમાકુ વગેરે અમલ્યનો કાચો માલ પણ પેદા થાય છે. જુદી જુદી જાતનો દાણો તથા ફળ, શાકભાજી પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં છે. આથી આપણી પાસે ખોરાકો, જંગલનો, દૂધનો, ચામડાનો, રેશ્મોનો તથા તેલીશીયાનો એટલો માલ છે કે જેથી ઔદ્યોગિક વિદ્યા સહજ કરી શકાય.

આપણે આ બધી પેદાશનો કેવો ઉપયોગ કરીએ છીએ એ હવે જોઈએ. નીચેનું જાનું ઈલાકાના ધંધા બતાવે છે:

પશુ તથા વનસ્પતિમાં ખતીજમાં	૪૭,૬૩,૦૦૦	લોક	સરકારી નોકરીમાં	૧,૧૮,૦૦૦	લોક
દ્યોગમાં	૧૦,૦૦૦	„	ગૌદિક વ્યવસાયમાં	૧,૦૬,૦૦૦	„
વાહનમાં	૮,૭૭,૨૦૦	„	બેડી આવક પર જીવનારો	૨૧,૦૦૦	„
વેપારમાં	૧,૪૨,૦૦૦	„	નોકરીયાકરીમાં	૧,૪૦,૦૦૦	„
લગ્ન	૩,૫૩,૦૦૦	„	પરચૂરણમાં	૩,૫૮,૦૦૦	„
	૫૧,૦૦૦	„	અનુપાક કામમાં	૧,૦૦,૦૦૦	„

આ પરથી માલુમ પડશે કે ૮૮ લાખ લોક એટલે કુલ કામદારોનાં ૧૪ ટકા લોક ઉદ્યોગમાં રોકાયેલાં છે. અને આખા બ્રિટિશ હિંદમાં વસ્તીના ૧૦ ટકા લોક ઉદ્યોગમાં રોકાયેલાં છે. મુંબઈની ઔદ્યોગિક પ્રધાનતાને લીધે કદાચ આ આંકડો કોઈ ને જોઈ લાગશે, પરંતુ આ જોછા આંકડાનું કારણ તો (સર્વે કમિટીના રીપોર્ટ પ્રમાણે) એ છે કે, મોટે ભાગે કામદારો કારખાનાંમાં કામ કરે છે અને મુલઉદ્યોગમાં જોછા લોકો કામ કરવા લાગ્યા છે. ઇલાકાના ૮,૭૭,૦૦૦ ઔદ્યોગિક કામદારોમાંથી (૧૯૨૧ના વર્ષમાં) ૩૫૦,૦૦૦ (૪૧ ટકા) તો કારખાનાંમાં કામ કરતાં હતાં, બનારે બ્રિટિશ હિંદનો આંકડો તો ૧૪ ટકા જેટલો હતો. પરંતુ ૧૯૩૮ માં કારખાનાંમાં કામદારોનો આંકડો ૪,૭૬,૦૦૦ સુધી પહોંચ્યો છે. તે જ પ્રમાણે ઔદ્યોગિક ધંધામાં કામ કરનારાઓની સંખ્યા પણ ૧૩૨ વધી હશે. ઈ. સ. ૧૯૩૮માં બિજા લિજ ઉદ્યોગમાં નીચે પ્રમાણે કામદારો હતા :—

કારખાનાંની સંખ્યા	કામદારોની સંખ્યા	કારખાનાંની કામદારોની સંખ્યા	સંખ્યા
સરકારી કારખાનાં	૫૬	કાચળ તથા ઝાપખાનાં	૨૯૧ ૧૧,૫૩૬
કાપડની મિલ	૪૮૯	લાકડું, પાથર અને કાચ	૧૦૬ ૬,૧૬૩
હાથનેરી	૩૬૦	ચામડાં	૨૪ ૧,૪૧૦
ખાણ તથા ધાતુ	૩૪	પરચૂરણ કારખાનાં	૬૪ ૩,૮૫૬
ખાદ્ય, પીણાં તથા		મોસમનાં કારખાનાં	૭૨૫ ૪૧,૮૧૭
તમાકુ	૧૪૨		
રસાયણ, રંગ વગેરે	૨૦૪	કુલ	૨,૪૬૫, ૪૭૬, ૧૦૩

આ પરથી માલુમ પડશે કે, કેવળ મિલમાં જ ૩,૪૦,૦૦૦ યાને ૭૧ ટકા કામદારો કામ કરે છે. ઇલાકાના બીજા ઉદ્યોગનાં જો કે ૮૦ ટકા કારખાનાં છે, છતાં તેમાં કુલ કામદારોના ૨૯ ટકા કામ કરે છે. વળી એ પણ ખરું છે કે, ૪૭,૬૦,૦૦૦ કામદારોની સંખ્યા આપણા ઇલાકામાં સરખી રીતે ફેલાયેલી નથી, પરંતુ મુંબઈ જેવા શહેરમાં (૨૩૧,૦૦૦) અને અમદાવાદમાં (૧૨૫,૦૦૦) કુલ કામદારોની ૭૪ ટકા સંખ્યા વસે છે.

મહત્વનાં ઔદ્યોગિક રચણો નીચે પ્રમાણે છે:—

સોજાપુર	૨૪,૪૩૬	કામદાર	પૂના	૧૦,૫૪૩	કામદાર
પૂર્વ ખાનદેશ	૧૫,૩૦૫	„	બરુચ, પંચમદાસ	૧૦,૨૦૪	„
ધારવાડ	૧૧,૨૮૮	„	મુંબઈનાં પરાંઓ	૬,૯૯૮	„

ઇલાકાની કુલ ઔદ્યોગિક સંપત્તિનો અંદાજ મળતો નથી, પરંતુ ૧૯૩૮માં ૪૭૬,૦૦૦ કામદારોને ૧૫ કરોડ રૂપિયા પગારમાં આપવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૩૬-૩૭ ની ઇન્ડમોસ્ટ્રી મોનિટરી રકમ રૂ. ૪૨ કરોડ આંકવામાં આવી હતી. આ રકમ સમજા પ્રતિ કરતાં સર્વથી અધિક છે. તેમજ ઇન્ડમોસ્ટ્રી વારનારાઓ ૮૩૫૨૩ હતા એટલે ૩૦ ટકા; વળી મુંબઈમાંથી સિક્કુરિટી પર ૩૮ ટકા ઇન્ડમોસ્ટ્રી લેવાયો હતો. તથા સેવિંગ બેંક ડિપોઝીટ માણસ દીઠ કેવળ સર્ટિફિકેટ આપણા ઇલાકામાં સર્વથી વધારે વેચાયાં હતાં. આર્થિક તથા વેપારની દૃષ્ટિએ મુંબઈ ઇલાકો સર્વ પ્રતિષ્ઠા સમૃદ્ધ છે એમાં કોઈ શક નથી. અને વ્યાપાર-કુશળ વ્યક્તિઓની

છતને લીધે તો મુંબઈ ઈલાકો વિકાસ માટે સર્વોત્તમ મજી શકાય. પરંતુ સખેદ કહેવું પડે છે કે સરેરાશ આવક, લાગણ્યોપલબ્ધિની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાત કરતાં પણ ઓછી છે, અને એની કહેવાતી આદ્યોગિક શક્તિ છતાં દુનિયાના અન્ય આદ્યોગિક ભાગો જેટલી શક્તિ અને પ્રગતિ આપણે સાધી શક્યા નથી.

આદ્યોગિક વિકાસને માટે આપણે શું કરવું જોઈએ એ હવે આપણે જોઈએ.

કાપડ માટે દ્વિત્ર્યઃ-નિકટ લાવિષ્યમાં કાપડ અને કાપડની પરચૂરણ વસ્તુઓના વિકાસ માટે દેખીતી રીતે પુષ્કળ ક્ષેત્ર છે. બનાવટી રેશમ માટે જે કાચો માલ વપરાય છે એ રાસાયણિક કપાસ છે અને એ તો રૂનો કચરો (cotton waste) તથા દૂંધા રેસાનો કપાસ છે. સંતોષની વાત છે કે, આ બાબતમાં સેન્ટ્રલ કોટન કમિટી રૈતાનિક પ્રયોગો કરી રહી છે. એકવાર જો આ પ્રયોગો સફળ થાય તો પછી આપણે કાપડના ઉદ્યોગની સાથે બનાવટી રેશમ બનાવવાનું કામ પણ હાથમાં લઈ શકીએ. અને રચાનિક બનાવટી-રેશમનો-માત્ર બનાવનારાઓને પરદેશથી મોટા પ્રમાણમાં કાચો માલ મંગાવવો નહિ પડે. જ્યાં સુધી આપણે કાચા માલ માટે વિદેશ પર આધાર રાખીએ છીએ ત્યાં સુધી મુંબઈ જીનને ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે સારું મથક મળી પડશે. રચાનિક જીનના વિકાસ માટે પણ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. પરદેશથી જે માલ આવે છે તે બધો મુંબઈ થી અન્ય રથજે બનાવી શકાય કે કેમ એ સ્પષ્ટ નહિ શકાય. છતાં, એવું ખાસ કારણ નથી કે જેથી મુંબઈ દ્વિત્ર્યઃ કાપડના ઉદ્યોગમાં અગત્યનો ભાગ નહિ લઈ શકે. મિલના કરતાં પણ વધારે અગત્યની વસ્તુ તો બોખીન, ચટ્લ, પીકર, રોલર રફીન, સ્ટાર્ચ વગેરે છે. મુંબઈ અને અમદાવાદ જેવાં ભરથક બજારો હોવા છતાં આ વસ્તુઓ બનાવવાની તરફ કેમ વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી ?

કાગળનો ઉદ્યોગઃ-આપણે ત્યાં વિકાસ કરવા લાયક ખીલે ઉદ્યોગ કાગળ બનાવવાનો છે. કાગળ બનાવવામાં લાકડાના માવાને બદલે વાંસનો માવો લેવો સરસ નીવડે છે. મોટી મિલો માટે આપણા સરતનાં ડાંગ અને કર્નાટકનાં જંગલોમાં પુષ્કળ વાંસ થાય છે. પેપરિટ બોર્ડ માટે, ડાંગરનાં છોતરાં અને ભોવશીંગનાં છેાં ઉપયોગમાં લાવી શકાય. આ બંને આપણા ઈલાકામાં સારા પ્રમાણમાં મળે છે. ફક્ત મૂઠી રોકનારી જનતામાં સાહસ અને પ્રયોગ કરવાની ધગશની જરૂર છે.

ચંચ બનાવવાનું કામ તથા અન્ય ચંચનાં ઓજારો બનાવવા માટે મુંબઈ મુખ્ય મથક હોવું જોઈએ. છતાં નજીવા અપરાદ સિવાય (બોખાની, ફળવાની, ખાંડવાની મિલોના જુદા જુદા ભાગો) આ ઉદ્યોગ હજી ખીલવવામાં આવ્યો નથી. આનું કાર્ગ વાસ્તવિક કારણ પણ નથી; કારણ કે મુંબઈમાં સારાં બંદરો છે, ધીકતાં બજારો છે અને શત્રુ કારીગરો વર્ગ પણ છે, તેથી મશીનરી બનાવવા માટે સખ્ત પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. શરૂઆતમાં કેવળ મશીનરીના જુદા જુદા ભાગો બનાવવાનું કામ હાથમાં લેવામાં આવે તોપણ આશરો.

દવા અને રાસાયણિક પદાર્થઃ-હાલમાં પશ્ચિમનાં જે સુદ્ધ ચર્મ રહ્યું છે તેથી સેન્ય માટે કેટલોક સામાન પણ બનાવી શકાય. ફળ તાગનું રાખવાનું, દૂધની બૂકી બનાવવાનું,

એમાંથી બીજી વસ્તુઓ બનાવવાનું, માછલી તાજી રાખવાનું, માછલીના ચાટણ (paste) બનાવવાનું, ચામડાં ઢેળવવાનું અને ચામડાંના સામાન બનાવવાનું, સિગારેટ બનાવવાનું કામ કરી શકાય એમ છે. આપણે જે કાચો માલ વેડફાઈ જાય છે અથવા તે પૂરી રીતે ઉપયોગમાં નથી આવતો, એમાંથી આપણે ટેનિંગ એક્સ્ટ્રાક્ટ્સ (tanning extracts), રેશાની પેટીઓ, ઘાસની ચંપણો, Power alcohol-પાવર આલ્કોહોલ (લગાઈમાં તે ખાસ જરૂરી ચીજ છે), કાઢાઈ (wood distillation), લીવાસળી, ઘાગેદું લાકડું (ply wood) અને એનો સામાન, માછલીનું ખાતર, માછલીનું guano (ખાતર) અને માછલીનું તેલ બનાવી શકાય.

લગાઈને લીધે રસાયણો પદાર્થની માત્ર પુષ્કળ વધી પડી છે અને એના ખર્ચ પર બપોરે દાંતાનું નહું કારખાનું ખૂલશે સારે આપણને ધજોળરો રસાયણો માલ વિદેશથી આયાત કરવો પડશે નહિ. ઈલાકામાં ઇટલીક કંપનીઓ સારાં દવાદારૂ બનાવે છે; છતાં આ ક્ષેત્ર હજી વિસ્તારી શકાય.

ઉપરની યાદી સંપૂર્ણ નથી. તેમજ એ બધી વસ્તુઓ આપણે ઈલાકા મોટા પાયા પર બનાવી શકશે, એમ પણ નહિ કહી શકાય. પરંતુ બેચક, આપણે ઈલાકાના કુતર-ઉદ્યોગ હજી વધારી શકીશું. લગાઈને લીધે આ બધું આપણે સફળ કરી શકીશું કારણ કે પરદેશથી માલ આવતો પણ લગભગ બંધ થયો છે અને મિત્રરાજ્યોને લગાઈમાં ધણી મરુઓની જરૂર છે.

આ દિશામાં ચોગ્ય પ્રયત્ન કેમ કરવામાં નથી આવતો? કદાચ મશીનરી માટે અને શીનરીને ચલાવવા માટે વિદેશી કુશળ કારીગરો પર આપણે આધાર રાખવો પડે છે, પણ લગાઈ પછી આ બધા ઉદ્યોગમાં વિદેશી હરીફાઈનો પણ સામનો કરવો પડે વગેરે કારણે કોઈ બતાવશે.

સંરક્ષણની જરૂર-તેથી સરકારી સંરક્ષણની જરૂર છે. સરકારે જાહેર કરવું નેઈ એ, લગાઈ હરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવામાં આવે તો તેને માટે સરકાર મશીનરી અને કુશળ કારીગરો મેળવી આપવાની કોશિશ કરશે. અને સાંત રચપાથે આ ઉદ્યોગોને સરકાર વિદેશી હરીફાઈમાંથી જાચાવવા રણનું આપશે. આ નીતિ લગાઈના નવા ઉદ્યોગો તથા વિદેશી માલને બદલે રચાનિક બનાવી શકાય એવા માલના ઉદ્યોગોને પણ લાગુ પાડવામાં આવવી નેઈએ. આ ઔદ્યોગિક વિકાસ સરસ જ નહિ, પરંતુ લગાઈની દૃષ્ટિએ પણ લાભદાયી નીવડશે. કારણ કે જે ઉદ્યોગોથી આપણે વિદેશી આયાતને બંધ કરી શકીએ તો તેથી આપણું પરદેશી હુડિયામણ (exchange) પણ સુધરશે અને તેથી લગાઈમાં આપણે પરોક્ષ રીતે અગત્યનો લાભ લઈશું.

નિત્યેનાં વચનો

કૃષ્ણવદન જેતલી એમ. એ.

[મહાકથો ચાલુ]

ત્યાં દબાણ છે, ત્યાં સંખ્યારોકાણી ચાસન કરે છે, કારણ તેની પાસે વધુ દબાણ છે.

*

સત્તાનો લોભ—પણ ત્યારે મહાન માણસો સત્તાના લોભ માટે નમે છે ત્યારે તેને લોભ કાણ કહે છે ? ખરેખર, એવી ઇચ્છામાં અને એવા નમનમાં કંઈ બિમારી કે રોગ નથી.

*

એક દિવસ જે માણસોને લોકતાં શીખવશે, તે બધાં ભૂમિચિહ્નો દૂર કરશે; ભૂમિચિહ્નો જાતે જ પાંખોવાળાં બનશે અને પૃથ્વી તે માણસ દ્વારા નવું નામ પામશે—'સાર્વજનિક.'

*

દરેક પોતાની જાતને પોષક અને તંદુરસ્ત પ્રેમથી ચાહતાં શીખવું જોઈએ. એથી દરેક નિઃશબ્દને સજ્જાણી શકે અને તેનાથી દૂર આગતેમ લાગે નહિ.

*

જે પોતાની જાત પર સત્તા ભોગવતા નથી, તેમણે તાણે થવું જોઈએ. દેહલાક જાતને હુકમ કરી શકે છે, પણ જાતને હુકમ પાળવા અસમર્થ હોય છે !

*

જે કોઈ રાજામનો છે, તે જીવનને કંઈ પણ બદલા વગર મેળવવા ઇચ્છે છે; જીવને જેને આત્મસમર્પણ કર્યું છે એવા અંગે, તેને બદલામાં સૌથી સારું શું આપી શકીએ, એ વિશે ચિંતન કરીએ છીએ.

*

ત્યાં માણસ આનંદ આપી શકતો નથી, ત્યાં તેને આનંદ ભોગવવાની ક્ષમ્મા કરવાનો અધિકાર નથી.

*

બેપરવાલરી હિંમત, લાંબા સમયથી અવિચાર, કૂર નકાર, ઘુલ્લા, મર્મરયાને અચાનક ધા—આ બધાંનું મિલન કેટલી જોડણી વખત જ આવે છે, પણ આવા બીજામાંથી જ સત્ય જન્મે છે !

*

હવેથી તમારું માન, તમે ક્યાંથી આવ્યા તેમાં નહિ પણ તમે ક્યાં જવાના છો, તેમાં હશે. તમારી ઇચ્છા અને તમારા પણ તમારી જાતને બટાવી દૂર જવા ઇચ્છે છે તે જ તમારું નૂતન માન હો !

*

જો મારા લાઈએ, તમારી સુખનતા પાછળ નહિ પણ આગળ જ જોશે ! તમને તમારા પિતાના અને પૂર્વજોના પ્રદેશોમાંથી બહાર કાઢી મૂકવામાં આવશે !

તમારાં બાળકોનો પ્રદેશ જ તમે ચાહો—સૌથી દૂર દરિયામાં, અણુશોધાયેલો પ્રદેશ ! આ પ્રદેશ તરફ જ હું તમને દર્શાવું તમારા સદૌ વાળવાનો આદેશ આપું છું !

તમે તમારા પિતાઓનાં સંતાનો દત્તાં તેની સાર્થકતા તમારાં બાળકોમાં જ દર્શાવો. આ રીતે જ તમે ભૂતકાળનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરશો ! આ નવો કાળનું હું તમને ફરમાવું છું !

*

‘શા માટે જીવવું ? બધું મિથ્યા છે. જીવવું એ તો પાણી વલોવવા જેવું છે : જીવન એ તો પોતાની જાત બાળીને પથ્થુ ગરમીથી વંચિત રહેવા જેવું છે.’

આવો પુરાણો બહવાદ દણ સુધી ‘હતાપથ્ય’ ગણાય છે. એ પુરાણો છે અને વાસી હોવાથી ગંધાય છે માટે તેને વળી વધુ માન અપાય છે. જીવંતા તેને ઉમદા ખતાવે છે ! બાળકો આમ બોલે તો ઠીક છે. તેઓ દેવતાથી બીએ છે, કારણ તેઓ તેનાથી દાઝ્યાં છે ! પુરાણી હતાપથ્યની કિતાબોમાં ઘણી બાલિયતા છે.

અને જે દર્શાવે પાણી વલોવે છે તે એ વલોણાને કેવી રીતે નિંદી શકે ? આવા મૂર્ખાઓનાં મોંમાં ક્યા મારવા જેઈએ !

તેઓ સાથે કાંઈ સાચા વિના, બૂખ વિના યે જમવા બેસે છે અને પછી તેઓ નિંદા કરે છે, ‘બધું મિથ્યા છે !’

પથ્ય સારી રીતે ખાનું અને સારી રીતે પીવું, મારા લાઈઓ ! ખરેખર, કાંઈ મિથ્યા કદા નથી ! જે હદી યે આનંદી નથી તેના કાન્ટો ભાંગી નાંખો, તોડી નાંખો.

*

‘શુદ્ધને બધી વસ્તુઓ શુદ્ધ લાગે છે,’ એમ લોકો કહે છે. પથ્ય હું તમને કહું છું : મહિનને બધી વસ્તુઓ ગંધાતી લાગે છે !’ તથી જમનાં હૃદયો પથ્ય વળી ગયાં છે એવા, વેપાદકોનાં સ્વપ્નદષ્ટાઓ ઉપદેશે છે : ‘જમત એક ગંધાતો રાક્ષસ છે.’

કારણ તેઓ બધા મેલાં મનના છે. આ નવીન દુનિયાના વાસીઓને દુનિયાની પીઠ પાજૂથી જોવા વિના શાંતિ કે આરામ મળતાં નથી.

હું તેમના મોં પર કહું છું, જે કે એ જરા ખરાબ લાગે છે. ‘એમાં દુનિયા માનવ સમી છે, એને યે શુદ્ધ છે—આટલું તો સાચું છે !’

દુનિયામાં ઘણી ગંદકી છે, એટલું તો સાચું છે ! પણ એથી દુનિયા ગંધાતા રાક્ષસ સમી નથી બનતી !

*

ખરેખર, મારા લાઈઓ ! મન એ હોજરી છે. જિંદગી આનંદનો ઝરા છે; પથ્ય દોંતી માતા, ખાટી હોજરી જોમાં બોલે છે, તેને મન બધા ઝગાવે છે.

*

દુનિયાથી કંટાળેલા ! અને જતાં તમે દુનિયાથી દૂર નથી મયાં ! હું દજ તમને દુનિયાના લોબી બેકે હું, તમારા દુનિયાના કંટાળા સાથે પ્રેમમાં પડેલા !

*

ગૂજરાતી સાહિત્યને

એણે કવિતાસમૃદ્ધ કર્યું

વૈષ્ણવ ભક્તિને

એણે પ્રેમ-વશજ્ઞ રસ પાચ્યો

તત્ત્વચિંતનમાં

એણે જીવનના મર્મ ભાંગ્યા

એવા

ગૂજરાતના મહાન

અધ્યાત્મિક

હરિના ભક્ત

નરસૈયા

ની ભક્ત જીવનને

‘પ્રકાશ’

રસ-રૂપ-શબ્દના

ઓપ આપી

લિન્હ ભરનો

નરસી ભગત

ખનાવે છે

‘પ્રકાશ’

ગૂજરાતના જોડવની યાદતી કરે છે.

રજીસ્ટ્રાર :
કુશાભાઈ અધિરી

○

ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ :
એવરડોન પબ્લિકેશન્સ, મુંબઈ.

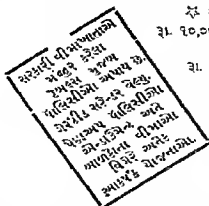
.... નાની રકમો માટેની

હાંદગીના વીમાની આદર્શ કંપની

રૂ. અસરકારકતા રૂ.
રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

રૂ. ૫૦૦, સુધીની
પોલિસીઓ
અપાય છે.

એજન્ટો માટે
ઉદાર શરતો:-

વધુ વિગત માટે
હોડ એક્સિસ
અગર નજીકની
પ્રાંચ એક્સિસને
લખો યા મળે:-

પ્રેસિડન્સી પ્રોવિડન્ટ એન્ડ જનરલ

ઈન્સ્યુરન્સ કું. લી. : મેસ્વાન બિઝીંગ. સર. પી. મહેના રોડ,
(સ્થાપના ૧૯૪૪) કોટ : મુંબઈ

ટેલીફોન : ૨૧૧૧૦

ટેલીગ્રામ : કમ્ફર્ટ

ભારતીય નિવાસ

હિન્દુ લૉજ

રહેવા જમવાની આદર્શ સગવડ
૨૧૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨.

અ ગાઉ જ પ્ત થયેલાં

નીચેનાં પુસ્તકો, હવે જાસી દર યથેચ્છી હોવાથી, મળી શકે છે.	
ગાંધીકૃત્ય [આદ્યમ]	૦-૮-૦
કાંતિને માર્ગે	૦-૫-૦
ગીરની હાકલ ભા ૧	૦-૧૨-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજી બાજુ	(નથી)

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

મુંબઈના એજન્ટ : સી. જમનાલાલની કું. પ્રિન્સિપલ રોડ.

દુનિયામાં ધણી સરસ રચનાઓ છે, કેટલીક ઉપયોગી, કેટલીક મનોરંજક : એની ખાતર જ દુનિયા પ્રેમપાત્ર છે.

અને ધણી વસ્તુઓ તો એવી સારી રીતે યોજવામાં આવી છે કે સ્ત્રીના રતનો જેમ તે ઉપયોગી તેજા મનોરંજક છે.

*

ત્યાંસુધી જાતે જાગૃત ન થાય ત્યાંસુધી તેને પડ્યો રહેવા દો, ત્યાંસુધી તે જાતે કંટાળાનો અને કંટાળાએ જે એની દ્વારા બાજીવ્યું છે તેનો પ્રતિકાર ન કરે ત્યાં સુધી !

*

હું બહાદુરને ચાહું છું : પણ તલવારધારી બનવું એટલું જ બસ નથી. માથાસે ટાંચી સામે તલવાર વાપરતી તે પણ બાજીવું જોઈએ.

અને ધણીવાર વધુ લાપક યત્ન માટે જાતને અનામત રાખવા, સંયમ ધારીને પસાર થવામાં, વધુ હિંમત છે !

*

હું પુરુષ અને સ્ત્રી આવાં યાવ એમ બન્નેનું હું : પુરુષ યુદ્ધ માટે યોગ્ય, સ્ત્રી જન્મ આપવા માટે યોગ્ય; પણ બંને ભરતક અને પગથી નૃત્ય કરવા યોગ્ય.

જે દિવસે નૃત્ય ન હોય, એ દિવસ ખગડ્યો ગણવો ! જે સત્ય સાથે દ્વાર્ય ન લાવે, તેને જુદાઈ ગણવું !

*

તમારા લગ્નના કરારો ખોટા ન હોય તે માટે સંભાળ રાખો ! જલદીથી તમે કરાર ક્યો; પરિણામે લગ્નવિગ્રહે અતુર છે !

અને લગ્નને વળી નલાવવા કરતાં લગ્નવિગ્રહે વધુ સારો છે ! એક ઓછે મને કહ્યું હતું, 'સાથે, હું લગ્નને બાંધું છું, પણ પહેલાં લગ્નએ મને બાંધી છે !'

કમ્પેડના બોગ બનેલાંને મેં હંમેશાં સૌથી ખરાબ વેરવાળા જોયા છે; પોતાને જે વેઠવું પડે છે, તે બધા તેઓ આપ્ત દુનિયાને સતાવે છે.

તેથી હું કહું છું કે પ્રામાણિક એક બીજાને કહે : 'આપણે એકબીજાને આહીએ છીએ; આપણે આપણો પ્રેમ ટકાવવો કે નહિ તે વિશે વિચાર કરીએ ! અથવા શું આપણે કાલ બૂલ કર્યો હતો ?'

'આપણે મર્યાદિત સમય અને અલ્પ લગ્ન નક્કી કરીએ, એથી આપણે મહાલગ્ન માટે યોગ્ય છીએ કે નહિ તે જાણી શકીએ ! હંમેશાં એકબીજાથી નેહાયેલાં રહેવું એ ધણી મોટી વ્યાખત છે !'

આવી સલાહ હું દરેક પ્રામાણિક જાતને આપું છું : અને હું એથી ઊલટી સલાહ આપું કે ઊલટું બોલું તો પછી મારો નરોત્તર અને લાવિ માટે પ્રેમ ક્યાં રહે ?

તમે કેવળ વંશવૃદ્ધિ ન કરતાં વંશોન્નતિ કરજો. આ મારા બાઈઓ ! લગ્નોદ્ધાન તમને એમાં મદદ કરે !

*

સર્જક કહિત છે. મીઠું માફક હજારો વર્ષોની હાથથી દયાવવામાં તમારે ન્યાતા માનવી જોઈએ.

પિતળ પર લખવા કરતાં હજારો વર્ષોના વસિલનામા પર લખવું ધન્ય છે—પિતળ કરતાં યે કહિત અને પિતળ કરતાં વધુ ચાસ્તર. સૌથી હિમ્મત તદ્દન કાલુ હોય છે.

*

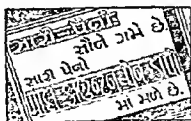
વાણી મધુર મૂર્ખતા છે; એનાથી માનવ બધી વસ્તુઓ પર નૃત્ય કરે છે.

*

O man ! take heed !
 What saith deep Midnight, indeed ?
 ' I lay asleep, asleep—
 I waked from my deep dream—
 The world is deep,
 And deeper than ever day may deem.
 Deep is its woe—
 Joy—deeper yet than woe is she :
 Saith woe : " Hence, go !
 Yet joy would have Eternity—
 Profound, profound Eternity ! "x

x Thus Spake Zorathustra માંથી.

વીશમી સદીનું બીજું મહાયુદ્ધ

બલવન્તરાય ક. શંકેર

[એ કાવ્યમાળાની ચોથી સર; પહેલી, બીજી અને ત્રીજી સર માટે જુઓ
સં. ૧૯૯૬નાં પ્રસ્થાનના અંક. માસ વૈશાખ, ૧૯૬૬, અષાઢ-આશ્વિન.]

૧. હિટલરના મનસૂખા

૫મી]

પડખો જ અરિ ! જર્મની બર હતો મનોરથ મહા,
ફરીયે અલસાસ છતવું જ, વેર લેવું પુરું ;
મહાન ખિસમાર્ક સાધિ દિધ તે, ફરી આજ મેં,
હું એ અમરકીર્તિન્યોતિપરિવેશધારી થયો !
પરંતુ ખિસમાર્ક જાદુ કયસર શુમાનિ મૂર્ખો દઇ
શુમાવિ જય એ, વિશેષ અપકીર્તિ એ બહારિને,
નવું અધિકતા તાતું વેર જર્મનઉરે ગયો કારતો.
વિના છિટન ફ્રાન્સ છતત ન જર્મનીને કદી,
અમેરિકન ના કદી પડત એ યુરોપી રથે
વિના છિટન; ઘોર રે તહ નયો પિયાથી અગર ૧૦
ધરા જર્મનીને બહાડિ દુકા ફગવતો, વળી
સુપાસ દહ માય તો અદ્ય શત્રુને પર્તુલ,
વિના છિટન ના જ જર્મનિશિરે લદાયો હતો.
નવું જળત ત્યાશથી છિટનવેર જર્મનિ ભરે
વસલ કરવું હતું રહ્યું;—અરે કરે અપટિમાં !
અજોય મુજ જિલ્લમકીંગ ! મુજ વાયુનોકાહલ
પચીશ મથકેયિ,—હાં, ‘દધિપ્રદેશ કુલ ફ્રાન્સનો
લેહો કળજ, ત્યાં જુનાં મથકમાં ઉમેરે’ નવાં,—
અસંખ્ય મથકેયિ “ જાહિ ” ટપિ રોજ આઠે પ્રહર
અસંખ્ય ફૂલ વ્યોમનો ઘુસિ ઘુમી બધે જોમ્મ ને ૨૦
હુતાશ વરષાવશે, ચથરશે છિટન ત્રાસથી.
ગજું જ કરું એ અણોઠિપુર લાલ ટાપૂ તણું
ટાર રહિ જિલ્લમકીંગ મુજનો કરે સાગનો !
કહે નિજ મુખે “ હું સિંહ ! ”—ફટકાડું નયમ ફૂતરો !

કરેં વધુ પ્રજ્વલત દીપત જ જુદું સુજ ચાલતો !
 હું કોણુ? ધવલાન્વયી નોડેં જમનીનો મહા
 એકલ કેલ શાસનાધર હું તો અતીમાનવી !
 દિધું છ અભિજાત નોડેંકર માનવીશાસન,
 શુભામૌ ધવલાન્વયીની નિરમી પ્રજા અન્યને,
 મહને કુદરતે ગ્રહી કર નિમ્મે અને આ નવી ૩૦
 ગમે હિતમયી વ્યવસ્થિતિ જમાવવા સુંદર,
 મહાન ધલનાયકો ય સુજ શો સિતારો ભરે !
 (નહીં જરિ કપાળકરમણિ ખસે, મુખે સિંહત હસે.)

“હું તો પ્રભુનું બૂઝિયું !” વદિ અયો વિજેતા પુરા,
 હું તો પ્રભુની વાડિનો ફક્ત બાગમાં છું નવો,
 તરુલુણલતાતણાં સમગ્રું કેંક વિજ્ઞાનને.
 નહિ છિટન શા પ્રશાળિ તરુનો ઘન સ્થાયકો
 હિતાવહ અનેક વૃક્ષલુણલતિને વાડિએ;
 અહું ફક્ત ડાળ નૂડ કંઈ કાપવા છાંટવા
 ણિજાં કુમહિતે; યથા સુષ્ટિ ટયા જુની હિંદની, ૪૦
 હજાર કરધારિ કો અમુર યે ગયો, તેહના
 સ્વયં પ્રભુ વિહારિયા કર ત્રિલોકરક્ષાવતે.

યજ્ઞે ભલું નૃપાળ નામરદ એ કિયોપોદકનું,
 જવાંમરદ ફ્રાન્સમાં ય સુજ “પાંચમા વ્યૂહ”નું.
 પડયો ઝગરદસ્ત ફ્રાન્સ. સુજ અટકળ્યા કાળથી
 કંઈક દિન આગળે; ન હિ ય સન્યસામણિની
 ખુવારિ જય સાટ વેઠિ, જમવા હતી હામ ને.
 યથે છિટનજીતનું સરલ કાર્ય સુજ એટલું,
 કમી જરમનીસિરે વિપતમાર પણ તેટલો.
 નહીં છિટનજીવટઝઢીમ વચમાં શું આગેરિકા ૫૦
 ધસી રણ ચઢી નવી વિપત આલુએ કારમી ?

નહીં, ન હિ, અસંભવિત. ફુનિયા જાધી સ્તબ્ધ છે,
 પડયો દયરતાણ પ્લાઠ સમ ફ્રાન્સ, તે અફલુતે !
 કરી 'તિ ખુદ અર્જુન ક્રૌંચ વગિરે જ રુઝવેડને,
 —“ ન બંદાર પુરતી, ત્વચ્ચિ, કરયો, તહમે ફ્રાન્સના
 ભુંડ ખખર તો ખચીત સુલુયો ખિચારા તણા ! ”—

લખી લિપિ હતી જ અંતિમ દયામણી એકવી
પહેલ મરવા જ માણિતણિ આખરી ચીસ રી.
તથાપિ નહિં રુઝવેલ પિત્રજેલ,—“ છે જર્મની
અતકર્ષણલિ, ને ન હાં કશિ જ યુદ્ધતૈયારિયો. ” ૬૦
હતું વલણ એ, ન તે દુરતમાં હિ પાશ્વરે.

પરંતુ મુજ શ્રેષ્ઠ સ્તંભ મુજ વ્યૂહ છે પાંચમો :
અમેરિકન ખંડ એ ય મળિ ત્યાં વસે જર્મનો
પચાશ લખથી વધુ, ન નિજ માદરી લોભને
વફાઈ મંહિં ઊતરે જર્મનો ધકી તલપદા.
કર્ચું બૃહત ઓરિટ્રાઈ મંહિં પ્રાથમિક કાર્ય જે
બની સરલ જોયિ છત એ આકતવ દેશની,
અમેરિકન જર્મનો કરિ રહ્યા વિવિધ સેવ તે
ઉમંગલર લાભકેરિ નિજ માદરી લોભને.
પ્રયંબ પશુ એ વિશાળ મુલકે છ મુજ પૂજકો; ૭૦
સિપાઈદલ એકમાં, અરધ સૈન્ય બીજા વિષે
ખિંસામંહિં રમાડતા મુજ નિમેલ ત્યાં એલથી.
અનેક મુડિહાર ચાત્ર ઉલોગ ને અગતના
પરોપન્નિવિ ત્યાં, જિવે કકેત જર્મની-આશ્રયે.
અહીં બટન દાખતાં જ ઉપડે નિહાં ખંડ, કે
સડાક પ્રકટી અનેક થગ કાંતિ-ચક્રીપવન
તુકાન મચવે, — જણાઈ ફસિ તેહ આંધીમંહી
શકે નવ પસારિ હાય રુઝવેલ આ ખંડમાં.
ચકોર વળિ એ; સર્વ સમજિયો છ કે આ નયો
સમો ક્યસરી : રહે ઉતરતાં જ આ વેગ તો ૮૦
અમેરિકન સમુખે અરિ ઉસેલ છે ચોકડી.
પ્રહાર પડશે અપૂર્વ જર્મનિ ઈટાલિના પૂર્વથી,
ચાલ્યા રશિયા નિપોત કરશે પ્રખર પશ્ચિમે,
(ન રૂસ નવ જાપ એક નિજ મોરલીએ બને,
બહોયો હિટલરો; જિજ્ઞૂં ય ન શું એ લુપ્તો :
પરંતુ અંહિં તો નિરૂપું છ ખપુધ્યય એહના.)

અને રશિયનો. ઇટાલિયનની 'થ લાપાનિયો
અમેરિકન પાંડમાં જ નથી ન્યૂન કે ફર્જલ;
જાને વસતિ એકબાંધિય ન પાંચમા વ્યૂહ થં ?
તથાપિ તજવીજ એ નવલ ચોક્કું અથ દલો. ૯૦
અમેરિકન દેશ બેગલુતણા રહ્યા મનુ હલ
ધરી પ્રલુપ રપેનસ, જુનવટો, જુના મધ શો.
સુલોલિનિ સહે કર્ કરિ દળાણુ ફેકા પર
અમેરિકન વ્યૂહ પંચમનું એમ બળ લેવડે;
અને સળમરીન આટલાટિકે કર્ ત્રેવડી;
સચુદ પર ક્રાન્સરપેન બંદર જ ધાનકો એહતાં.

૩૨૦ સુભગ ફોશનો, સગવડે ય પૂરો, થહી
પ્રવેશ મુજ હું કરીશ પેરીસનો એકબાં.
ભલે નિરખતાં દરેક નરનાર આ ક્રાન્સનાં
મણા ન લવલેય આજ જરમનુ-દિપિ શિકસ્તેમહા. ૧૦૦
ભલે ઉજળતાં દરેક યુવતીયુવા અંતરે :
અતિપ્રખર જેરખાર મજળે તથાપિ ગજવાં પડે
ન કારિ કશિ ચે જડે, ભલભલા જ શૂરાતણા
પગે જલદ દેણુ એ દુદયલગ-એડી જડે.
અને છિટન જિલ્લક્રીગ ? કરવી પુરી કે તિથિ ?
કયો ન કનુઅતરાય સપટેગરાખર લગી;
ટકાવ પણ ત્યાં લગી છિટન નૈવ એચી રહે,
થકીય કરિ લન્દને જયપ્રવેશ બંડેલો, ભલે
નિમાલું શુભ ટાલું એ ખુશનુમા જ આગસ્તમાં.
અદાર રવિ છે, સની પુનમરાત સત્તરમિએ. ૧૧૦
જયંતિ પણ કે મુયોગ્ય જિજ્ઞું પર્વ આવી મળે
બિચાર દીન આમ તેમ, કરવી ઘટે ખોજ એ,
અને દિવસગહિરાત કરવી જ આગોતરી.
અપૂર્વ દાણુ બિજવું લરદમામધી અલુસુપા !
ભલે છિટિય સિંહયાળ (૧) ઉપડી તમે રોપમાં,
—ધસંત મુજ જિલ્લક્રીગધગલોતય દાવાનલે
સહ છિટન એક આખા જાનશે બધી કરપતા. ૧૧૭

ટિપ્પણ:

દૈનિકજીવનની આર પંક્તિ શિવાયની આખી કૃતિ હિટલરની એકાંત આત્મોક્તિ છે, ક્રાન્સ સ્વયં છોડી દઈ શરણે આવે છે એ મહામોટા વિજયના ન સમાતા હરખમાં થઈ ગયેલી, વઝીર સેનાપતિ ભુકુ પેતાં (Petain) પાસે કબજાવવાની શરણેસ્વીકારની શરતો નક્કી કરી, તેની પછી પહેલાં આ કૃતિમાં પાંચમો વ્યૂહ (' ફિફ્થ ટેલ્થમ ') અતી-માનવી (' સુપર-મેન, ' નિષ્કારોની ફિલસૂફીઓના), ' નોર્ડિક ' નામે 'ધવસાન્વય' (' આર્યન રેસ ')ની ઉત્તમોત્તમ સાખા વિષે જર્મન વહેમો, જે જર્મનીની દરેક શાળામાં છેક કુમળી વયથી શિષ્યશિષ્યાઓના મગજમાં શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ પૈતાનિક સત્યો તરીકે ખૂબ બાર ઘટને જોડાં જાપવામાં આવે છે, છૂંદણાંની જેમ જન્મકાર ટકે એવા આશયે; ઉત્તરદક્ષિણ અમેરિકાના અનેક દેશોમાં નાઝીઓનાં કવતરાં; બિસ્માર્ક, હેડલો કપસર, ઇ. ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮ લગીના મહાવિગ્રહ અને તેને અંતે જર્મની કને પરાણે સ્વીકારાયેલા તહ; એ વિગ્રહ અને એ તહમાં ઇંગ્લેન્ડ અમેરિકાએ લીધેલું અગ્રણીપણું વગેરે એવા એવા વિષયોને સ્પર્શવા પડ્યા છે, સ્પર્શીને જ છોડી દેવા પડ્યા છે, કે વાચકને તે વિષયોની પૂરતી માહિતી કૃતિ સમલાવે વાંચી શકે તે માટે આવશ્યક છે. બહુખરા ધૂનરાતી વાચકોને એવી પૂરતી માહિતી છે નહીં; અને ટિપ્પણ જેવા લખાણમાં તો તે સંતોષકારક જણાય એટલી આખી જ ના ચકાય. આ કૃતિમાલામાં આગળ આવી ગયેલી અને હવે પછી આવશે તે કૃતિઓમાંથી ખીજીને પછી આ મોટા અંતરાય નડે એવો છે. અને આ વિષે ફરી ફરીને લખવામાં આવે તે પછી કંટાળો આપે એ દેખીતું છે.

અમેરિકા-અમેરિકા, જર્મન-જર્મન, એમ વિશેષ નામો અને તેમનાં વિશેષણોની જોડણીમાં કેટલીક છૂટ લીધેલી છે, તે જેમ અને તેમ જોઈ શકેલી છે. ઉદાહરણ માટે 'દિધિ, અથવા 'ય, છાયાનું મજાપા, લક્ષનું લખ, પછી કવચિત જોવામાં આવશે.

(૪) પરિવેશ : અવતારો સંતો આદિનાં ચિત્રોમાં ઉત્તમંગની આસપાસ (તેમની દિવ્ય શક્તિઓની સંજ્ઞા તરીકે) ચિત્રાતો જોળ સોનેરી પટ. (૧૯) " ખાડી " : વિ ઇંગ્લિશ ચેનલનું નિઘાવાચક ઉપનામ ' ડિગ ' છે, તે કેટલી તો સાંકડી છે તે સૂચવતું. (૨૨) લિટ-નને લાલ કહે છે, નકશાઓમાં એની અને લિટિસ સામ્રાજ્યની મર્યાદાઓ લાલ દોરાય છે તે ઉપરથી. (૨૭) એન્સેલ્ફ્રટ ક્રિસ્ટલર- ' ક્યુસ્ટર. ' (૩૨) બક્ષ : સેના. (૩૪) વિગ્રેતા : હું તો માત્ર પ્રભુનું મુકિયું (' ફ્રીઇલ '), પ્રભુનો સાટકો (' રોકાઈ ') એ વાક્ય દોષ દર્શક હોય છે જર્મનીમાં, કોઈ કહે છે એટિલાનું. (૩૯) જૂઠ : જૂડો, જારો. (૪૩) અલ્બુત : (નામ) અલ્બુત જનાવ. (૬૪) માદરી ભોમ : મધર ક્રી. (૬૫) તલ-પદા : મૂલ માદરીભોમના નિવાસી. (૭૦-૭૫) આની પુષ્કળ દરીકતો આખી દુનિયામાં જાણીતાં અમેરિકન છાપાંઓમાં આવી ગયેલી છે. (૭૪) પેરોપણી : ' પેરેસાઇટ '. (૭૬) ચક્રોપવન : ' સાઇકલોન '. (૮૩) નિપોન :

જાપાન. (૮૬) ખપુષ્પચય : આકાશકુસુમોના શુભ્ર, ખવાળો દિલ્લાઓના સુરજ. (૯૧) મતુ : જનસમાજ અને તેનું માનસ, પ્રભ અને તેની 'મેન્ટેલિટી'. (૯૨) દુનવટો : દુનવાણી. (૯૭) ક્યો : ખાસ જનાવેલો 'સજ્જન', ફોલ સેનાપતિ (૧૯૧૪-૧૮ના મહાયુદ્ધમાં વિજય વખતનો સેનાપતિ, ઇંગ્લિશ ફ્રેન્ચ અમેરિકન તમામ સેનાનો). ગ્રહો : પાણી લઘુ. જર્મન વિજેતાઓ પછી વખત છેક ખર્જર ('વેવરલ') રીતે વર્ત્યા છે; છતેલી પ્રજાનાં હિતમ કક્ષારનો લૂટી લેવા અથવા તો તેનો નાશ કરવો વગેરે. આપણા નાદિરશાહ વગેરેને પણ સાચા કહેવા પડે એવાં અતિનિષ્ઠ કૃત્યો પણ એમને હાથે થયેલાં છે. (૧૦૩) કારી : પ્રતિકાર. (૧૦૪) હૃદયભંગ-આત્મવિશ્વાસખળના ઉચ્છેદ-રૂપ બેડો. (૧૧૦) આખરતની ૧૭ મી ૧૮ મી તારીખ. (૧૧૪) શયુ : મનોત્સવ. (૧૧૬) બિલ્લટ્ટદીગરૂપ ધમણે ધમેકો.

ઝૂ જ રો ત નાં
અનેક કુટુંબોમાં
વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની
ચાહ વાપરો.

એજન્ટસ : જહાંગીર ખુદર્સ
રોશન સામે : અમદાવાદ

અનુસંધાન પૃ. ૫૬]

કાઠં કાઠીને મારા તરફ પાછું ફેરી દીધું ! આંખો લાલચોળ, બાજુ મને મારી પાડશે ! ”

“ તેં સા આધારે કહ્યું કે : ‘ તમરિા મણી બહાર વાટ જુએ છે ? ’ પતિ હશે, બીજો કાઈ નહિ હોય એમ તેં કેમ જાણ્યું ? ”

“ જરૂર ‘ ઘણી વળી. જોતો નથી બિચારો ‘ મણિ સુમાવેલ કણી ’ જેવો બેમાડનો થઈ ફરે છે ! સુધરાવાળો લલ્લેમોગણેવો માણસ ! બાઈડી બોઈ બેઠો છે. અમૃત બોસ (બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર) ને આ બધો હકીકત કહે—જ. એક મજનું નવું પ્રદક્ષિણ બનાવી કાઢશે. ”

સુબોધે ચિત્તેડરના કંપાઉંકમાંથી બહાર નીકળી ચોડીવાર ઊભા રહી વિચાર કર્યો : આ જન્મમાં તે આવી આકૃતમાં કોઈ દિવસ સપડાયો નહોતો. વચ્ચે વચ્ચે તો તેને જામણા પચુ થરા લાગી કે—આ બધું શું સાચું છે, કે રવખું છે ? જો આ રવખું હોય, જો હવે બીધ બીડી જાય અને બેઠું કે, આ બધું કાંઈ નથી, સુનીતિ મારી પાસે પધારીમાં પડી પડી જાય છે, તો કેવી મજા ! કેવો આનંદ ને—

સુબોધની બન્ને આંખોમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવ્યાં. મનમાં ને મનમાં બોલ્યો : સુનીતિ, ક્યાં હોઈશ તું ? કંઈ હાલતમાં હોઈશ ? કોઈ જુઆ લડંગાના હાથમાં કે મોઢ મોઢી આકૃતમાં તું સપડાઈ ગઈ હોઈશ ! મને તો કાંઈ થે ખચર પડતી નથી !—હાવરા રોડને પ્લેટફોર્મ ઉપર સુનીતિનું તે શરમથી લાલચોળ થયેલ મુખકું તેની નજર સામે વારંવાર ટરી આવવા લાગ્યું. ઊંડો નિસાસો નાખી મનોમન બોલ્યો : “ હાય, હાય ! મેં જ તારું સત્તાનાથ વાળ્યું ને ! ”

પણ આમ વખત સુમાવવાથી શું વળે તેમ હતું ? સુબોધે વિચાર કર્યો કે, હજી એકવાર ફરીથી હાવરા રોડને જઈને તપાસ કરવી જોઈએ. કહાય તે ગાડી પાછી ફરીને ત્યાં જ આવીને ઊભી હોય. જો ગાડી સુબોધ હાવરા રોડનેથી બાકે કરી આવશે હોતો, તે હજી બીની જ હતી. સુબોધ તેમાં ચડી બેઠો અને ગાડીવાનને હાવરા રોડને ગાડી લઈ જવા કહ્યું.

રોડને પહોંચતાં સુબોધે જોયું કે, કંપાઉંક અસંખ્ય ગાડીઓથી ચિકાર ભરેલું હતું. પંખજ મેલ ઊપડવાને વખત થઈ જવા આવ્યો હતો. બહારના જેવો બની તે બધી ગાડીઓ પાસે એક એક વાર ઊતરો રહી, તે ગાડી કેમ એળખી કાઢે !

મેલ ઊપડ્યો. સુબોધે એક ઉપાય અજમાવવા ધાર્યું. રોડન માતર પાસે જઈ તે બોલ્યો : “ સાહેબ, આપના બધા ફૂલીઓને જો આપ મહેરજાની કરીને બેઠાવી અહીં મેળા કરશો તો આપનો અનંદ ઉપકાર થશે. સાંજની ગાડીમાં જ ફૂલીએ મારા દ્રંક ઉતારી હોતો, તેનું મારે ખાસ જરૂરનું કામ છે. ”

રોડન માતર મુખમુદ્રા ગંભીર કરીને બોલ્યા : “ સાહેબ, આપ છ. આર. પોલીસને કહો. ”

સુબોધ સાથે રેલવે પોલીસના દારોગાની શોધમાં. દારોગા સાહેબ મુસલમાન, ચાર-પાઈ (ખાટ્યો) બિજાવી બીધી જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. તેની પાસે હાજર થયે સુબોધે જો કહેવાનું હતું તે કહ્યું.

પ્રથમ તો દારોગા સાહેબે વાત સંભળવા કાન જ માંડ્યા નહિ. પછી વખત વિચારી લાચારીથી સુબોધે તેને કાંઈક શુરસીદક્ષિણા આપી.

તરત જ દારોગા સાહેબ ઝટપટ બિડીને ખેંચી ધર્ષ ગયા. રાઈટર કોન્સ્ટેબલને હુકમ ફરમાવ્યો કે—“બોલાઓ સખ સાલા કુલી મોજ કા.”

પોલીસના હા હોકારાઓ સ્ટેશન કંપી બિઠપુ. અસંખ્ય કુલીઓના ટોળેટોળાં વળી આવવાં લાગ્યાં. આખરે જે કુલીએ સુબોધનો દંક ઉતાર્યો હતો, તે આવી દાગર થયો. સુબોધે તેને ઓળખ્યો. પૂછ્યું: “સાંભળી ગાડીમાંથી બીરો મેં જે ગાડી ભાડે કરી હતી તે ગાડીવાળાને તું ઓળખે છે?”

તે કુલી બોલ્યો: “હા ઓળખું છું હજૂર. એનું નામ છે રહીમખકસ.”

“રહીમખકસ ક્યાં રહે છે, ખબર છે?”

“તેડાસાંકુ.”

“ત્યાં તું મને લઈ જઈશ? તને હું સાડું જેવું ઈનામ આપીશ.”

ઈનામનું નામ સાંભળી કુલીપુંગવ બહુ જ ટેસમાં આવી જઈ બોલ્યો: “હા જી, સાહેબે હજૂર, દમણાં જ આપની સાથે આવું.”

કુલી સુબોધ સાથે આયો. પોલીસનો પેલો રાઈટર કોન્સ્ટેબલ એટલે કે “મુન્દીજી” સુબોધની સામે બોલો રહી, તેની સામે સહારવ કટાક્ષપાત કરી બોલ્યો: “બાપુ સાહેબ!”

સુબોધ બોલ્યો: “બહિસ!”

તે અર્જિત લાવધી બોલ્યો: “બાપુજી, હું અપરાધી કે દરવાન છું શું? કે તમે મને બહિસ આપશો? પણ પાનસોપારી ખાવા માટે તમે મને જો કાંઈ આપો તો હું લઈ ચૂકું.”

સુબોધ મનોમત બોલ્યો: “ઉપકાર કરી સંકો એમ કહેને? પાછા સા...”

સુબોધનું મન તે વખતે ઠેકાળે નહોતું. રૂપિયા તરફની માયામયતા તે વખતે સંપૂર્ણ રૂપે તિરોદિત ધર્ષ ઈર્ષ હતી. દનન કરતો એક રૂપિયો ફેંક્યો.

રૂપિયો ઉપાડી લઈ મુન્દી બોલ્યો: “જરૂરી બાપુ સાહેબ.” કુલીને સાથે બંધ ગાડીમાં બેસી સુબોધ તેડાસાંકુની એક અધારી ગલીમાં આવી પહોંચ્યો. રસ્તામાં તેને સંકો થતી કે કદાચ ગાડીવાન મળશે કે નહિ, મળે. પણ તે સંકો નિર્મૂલ્ય ધર્ષ. ગાડી ત્યાં બિઠી હતી. પાસે જ ગાડીવાન ખાટલા ઉપર ચૂતો ચૂતો નસોદારો બોલાવતો હતો.

કુલીએ તેને જગાડ્યો: “રહીમ, ઓ રહીમ, બીડ બીડ.” રહીમ બોલ્યાં જ બોલ્યાં: “આજ દવે મારે ગાડી ભાડે ફેરવવી નથી. આજ મેં મોટા દાવ માર્યો છે.”

સાંભળી સુબોધને મળે વીતળીતો ઝાટકો લાગ્યો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો, કાજ નહોતો કેવો અગંગળ વાત સંભળવી પડી.

કુલીએ તેને આશ્વાસન આપ્યું: “બીડ, ભાડે નહિ જવું પડે, જલદી બીડ.” રહીમ જમ તેમ બીડી બિઠો થયો. મોડામાંથી દારૂની લીમ કુર્મીધ આવતી હતી. જા, બા, બા, કાંઈક બહવાદ થઈ. કાંઈ સમજાવું નહિ. અકર્તા બકર્તા વળી પાડો ધમક કરતો ખાટલા ઉપર બેસી ગયો.

હવે ફરીએ ગાડીનું બળતું ફાનસ ઉપાડી સુખોધના મોઢા સાચું ધરું અને પૂછું :
“ આ રોકને ઝાળખી શકે છે ? ”

સુખોધને ભેતાં વેંત જ ગાડીવાન જીડીને જીમો વધ ગયો. બે હાથ જોડી અત્યંત વિનંતિ ભરેલે અવાજે બોલ્યો : “ કુજૂર, આપની મેમ સાહેબે આજે મને દશ રૂપિયા બક્ષિસ દીધી છે.”

સુખોધને જાણે હાથમાં સ્વર્ગતું રાજ મળ્યું, પૂછું : “ મારી મેમ સાહેબને તું ક્યા મૂકી આવ્યો ? ”

ગાડીવાનના મગજનું કાંઈ ઠેકાણું નહોતું. એક તો દારૂની અસર, તેમાં વળી એકદમ દશ રૂપિયાનો વકરો થયો ! થોડીવાર વિચાર કર્યો. વિચાર કરી પ્રથમની આફ નહ અવાજે બોલ્યો : “ કુજૂર, બવાનીપુર.”

“ કઈ જગ્યાએ ? ”

“ છક્કર બેડિયા.”

હવે સુખોધના જીવમાં જીવ આવ્યો. બવાનીપુર ચક્રબેડિયામાં સુખોધના સાદું અવિનાશચંદ્રનું ઘર હતું. સુનીતિ ચોક્કસ ત્યાં જ પહોંચી ગઈ છે. હવે કાંઈ ચિંતા કરવા જેવું નથી. છતાં સુખોધે પૂછું : “ ક્યા નંબરનું ઘર હતું ? ”

“ નંબર તો કાંઈ યાદ નથી, કુજૂર.” બે. નજી, માર વાર ઉપરાઉપરી આ જ શબ્દો બોલતાં બોલતાં તે ગાડીવાન પોકે પોકે રડી પડ્યો.

તેનું રૂકન જોઈને સુખોધને નવાઈ લાગી. ફરીને પૂછું : “ આ રડે છે શા માટે ? ” ફરીએ પૂછું : “ રહીમ ! રડે છે શા માટે ? રડે છે શા માટે ? ”

રહીમે રડતાં રડતાં જવાબ આપ્યો : “ રડું શા માટે ? વધારે દારૂ પિચાઈ જવાય એટલે મને રડવું આવે છે. મને એમ જ લાગે છે કે, જાણે મારી બીબી મરી ગઈ છે.”

સાંભળી સુખોધને હસતું આવ્યું. ‘ બીબી ’ નો વિરહ માણસના હૃદયમાં કેવો જાવ ઉપજાવે છે તેના આજે તેને અજાન અનુભવ મળ્યો હતો !

સુખોધ મજવામાંથી એક દશ રૂપિયાની નોટ કાઢી બોલ્યો : “ તમને બેઉ જણને પાંચ પાંચ રૂપિયા બક્ષિસ થયો તહેની લેજો.

બીજી જ ક્ષણે સુખોધની ગાડી બવાનીપુર તરફ દોડી. તે વખતે રાતના અગિયાર વાગ્યા હતા. રાતના ઠંડા પવને તેના કપાળ પરનો પસીનો ચૂકવી દીધો. સુખોધ પોતાના હૃદયમાં એક જાતનો અનુભૂતપૂર્વ છુટકારો અનુભવવા લાગ્યો : “ આ શું સુકિત ! આ શું પરિનામ ! શું આનંદ હૃદય મોઝાર ! ”

તે ચક્રબેડિયા રોડ ઉપર અવિનાશચંદ્રના ઘર પાસે આવી સુખોધની ગાડી જીલી રહી. ઉત્તમણે ઉતાવળે લાકું ચૂકવી ગાડીવાનને રવાના કરી, ખારણાં છુટલાં હોવાથી તરત જ તે ઘરમાં દાખલ થયો, અને એકદમ અવિનાશચંદ્રના સવાના ઓરડામાં આવી હાજર થયો. કેશરીનનો હીવો મીટ મીટ બળતો હતો. અવિનાશચંદ્ર ખિજાના ઉપર પદ્મજાંબી સૂતેલો હતો. તેને ભેતાં જ સુખોધે રૂંધાવેલા અવાજે પૂછું : “ સુનીતિ ? ”

અવિનાશચંદ્ર બગાસું ખાઈ ચપટી લગાડતો બોલ્યો: “સુનીતિ શું?”

“સુનીતિ આવી છે?”

વળી પાછું બગાસું ખાઈ અવિનાશચંદ્ર ધીરે ધીરે બોલ્યો: “ક્યાંકપી દારૂ પીને નિશોં કરીને આવ્યો છે કે શું? હંબધમ વગરતો બકવાદ બહુ કરવા માંડ્યો છે ને!”

સુબોધ હતાશ ચર્ચ બાલુની ખુરશી ઉપર બેસી ગયો.

આ વખતે તેની સાથી સુમતિ તે બોરડામાં આવી ચડી. સુબોધને જોઈ તે ખડ-ખડાટ હસી પડી અને પૂછ્યું: “કેમ છો સાહેબ! ચંદ્રશેખર નાટક કેવું બોલ્યું છે?”

અવિનાશચંદ્રે સ્ત્રીને કપડો આપ્યો: “કેવી ખુરખ છે તું! એક મિનિટ પણ વાત પેટમાં ન રહે! હું લાઈસાહેબને જરા તકેશવત.”

સુબોધ બોલ્યો: “બહુ જ સારા માણસ ખરા! આવી બાબતોમાં જે કાંઈ કદા-મરકરી કરતું હતો! કોઈની દાદી બંને બંને કોઈને તાપણું ચાપ!”

ખૂબ હસાહસ ચર્ચ રહી. સુમતિ અને અવિનાશચંદ્ર બંનેએ મળીને સુનીતિની વીતકકથા કહી સંભળાવી. સુબોધ કૂલી પાસે દેકે ઉપડાવી સ્ટેશન માસ્ટરની શોધમાં ચાલતાં જ ગાદીવાને ગાદી હાંકી દીધી અને એકદમ રટાર ઘિયેટર પાસે જઈ ઊભી રાખી. આ તરફ ગાદી ચાલતાં જ સુનીતિએ રડતું ચર્ચ કરી દીધું. ઘિયેટર પાસે ગાદી ઊભી રાખી ગાદીવાને કોચ બેઠક ઉપરથી બિતરી ગાડીનું બારણું ખોલી દીધું. ગાદીવાનને જોતાં જ મનમાં હિંમત હાવી સુનીતિ બોલી: “ચાલ પાછો સ્ટેશન ચાલ. મારા ધણીને ત્યાં ખૂંટી દઈ કેમ આવ્યો આવ્યો?” ગાદીવાન વળી હાવરા સ્ટેશન આવ્યો. ધણી તપાસ કરી પણ સુબોધનો પત્તો લાગ્યો નહિ. સારે નસીએ સુનીતિને સૂચી આવ્યું! અહીંનું ઠોઠાણું ગાદીવાનને કહ્યું અને ત્યાં પહોંચાડે તો દશ રૂપિયા ખસિસ દેવાતું કબૂલ કયું. જ્યારે તો મેમ સાહેબને બોલખી જ શક્યા નહિ. ઉતરે સુમતિએ ઉપસંહાર કર્યો: “આદા! મરુ” રે મરુ, કેરો કદંગો વેશ રે જાણુ! તેતો બચે ઠીક પણ આ હાલત જોઈ અમારે હસતું કે રાતું તે જ અમે નક્કી કરી શક્યાં નહિ. જે ઘિયેટરના બેઠકમાં જ બેસાડવાની હોશ હતી તો આ ‘કિંબૂત કિમાકાર’ વેશ ન પહેરાવતાં, નવરાત્રિમાં તે દિવસે ખાસ ઓડર આપી સાડી પોતકું વગેરે તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, તે જ પહેરાવતાં હતાં ને! લગ્ને તે સાડી હતી પણ ચાલુ ફેસનની ઉંઢલી ઢગની કેવી સુંદર ખાતવાળી! આપણી સ્ત્રીઓ ત્યારે બહાર નીકળે છે, ત્યારે આ જ પહેરે છે. કાંઈ માઉન પહેરીને નીકળતી નથી. આટલી અફસે તમારા મગજમાં ન આવી?”

સુબોધ બિચારો બોહો પડી ગયો—CHAT ચાટ! “ખરી વાત છે, હવે શું ચાપ!”

એમ બોલ્યો.

ક્રોધથી પૂરી થતાં સુમતિએ સુબોધને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “હવે આવો સાહેબ મદાદચ! તમારી ‘બીબી’ને મળો એકવાર. અહીં આટલી બધી વારથી આવી છે પણ કશું સુદાં પીધું નથી. રડી રડીને જીવ કાઢી નાંખ્યો! આ દમચાું જ એમને એમ બેઠાં બેઠાં ઝાલો આવ્યો છે, ચાલો એને ઉપકાર, ને તેને તમારી વીતક કહી સંભળાવો. ચાલો.”

કાવ્યની શક્તિ:—લેખક અને પ્રકાશક: શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક, ભારતી નિવાસ, એલિસબિજ, અમદાવાદ. શ્રી સવાજી સાહિત્યમાળા પુ. ૨૬૭. કિંમત રૂ. ૧-૧૨-૦

સંવત ૧૯૭૮માં 'સાબરમતી' શરૂ થયું. તેના પહેલા અંકમાં શ્રી. રામનારાયણ પાઠકે કવિ બાલચંદ્રનાં કાવ્યો પર લેખ લખ્યો ત્યારથી તેમની વિવેચનપ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ એમ તેઓ રસતાવનામાં લખે છે. તે પછી 'યુગધર્મ', 'પ્રસ્થાન' વગેરેમાં તેમના વિવેચનલેખો અવારનવાર પ્રસિદ્ધ થતા રહેલા. તેમાંના કાવ્યને લગતા લેખો અને કાવ્ય-કલા પર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પ્રકાશ પાડે તેવા સંગીત, નૃત્ય કે ચિત્રકલા વિશેના લેખો તેમણે આ પુસ્તકમાં એકત્રિત કર્યા છે. વાર્તા, નાટક વગેરે ગદ્યકૃતિઓના વિવેચનલેખોનો ખીંચે સંગ્રહ 'સાહિત્ય-વિમર્શ' જુદો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

કર્તાએ આ પુસ્તકને જે ભાગમાં વહેંચ્યું છે. પહેલા વિભાગમાં પ્રથમ લેખ 'કાવ્યની શક્તિ' એ કાવ્યકલા વિશેની શ્રી. પાઠકની ભાવના દાર્શનિક સર્વમાહિતાથી દર્શાવતો નિબંધ છે. 'કાવ્યમાં વર્ણનું મહત્ત્વ' એ લેખમાં કાવ્યમાં વર્ણુમાધુર્ય કેવી રીતે ઉપકારક થાય છે, બાહ્ય શોભાથી તે અર્થનું વ્યંજન અને રસની પુષ્ટિ સુધી તે અનેક પ્રયોગોનો કેવી જુદી જુદી રીતે સિદ્ધ કરે છે તેની શ્રી. પાઠકે સંસ્કૃત, અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી કાવ્યોમાંથી દર્શાવતો સહિત રસપ્રદ ચર્ચા કરી છે. 'કાલિદાસના અલંકારો', 'પ્રેમાનંદનો દારપરસ', 'મહાભારતનું નજીપાખ્યાન અને પ્રેમાનંદનું નજીપાખ્યાન' તેમજ 'કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું સાહિત્યજીવન' એ લેખોમાં તે તે વિષયોનું તથાસ્પર્શી, છતાં અખાસીએને વારે વારે વાંચવા આકર્ષે તેટલું તાત્ત્વગોભર્વું નિરૂપણ છે.

'ઉદવસંકરનું નૃત્ય', 'કચ્છલી', 'સંગીત', 'ચંદ્રાવતી', 'ગરબામાં દ્વિય' વગેરે લેખોમાં શ્રી. પાઠકની સર્વમાહી રસિકતાનો પરિચય મળે છે. નૃત્ય, સંગીત, ચિત્ર વગેરે વિષયોને શ્રી. પાઠક સંસ્કારવાંછુ દષ્ટિથી સ્પર્શે છે. જેમ કાવ્ય સમગ્ર જીવનને સ્પર્શે છે તેમ વિવેચન પણ સંસ્કાર આપતાં સર્વ કલાક્ષેત્રોને સ્પર્શે એ માત્ર ઇચ્છવા યોગ્ય છે. એટલું જ નહિ પણ એ સ્વાભાવિક છે. કાવ્યકલાનું સૌન્દર્ય પારખનાર વિવેચક આ સર્વ વિષયોને પૂરતો ન્યાય આપી શક્યા છે કે નહિ તે તો તે તે વિષયના નાજુકારો જ વધારે સાચી રીતે કહી શકે. શ્રી. પાઠક જેને વિવેચનસાહસ કહે છે તેવો આ લેખોથી એક સ્પષ્ટ લાભ તો એ થયો છે કે, પુસ્તકમાં વિષયની દષ્ટિએ સુંદર વૈવિધ્ય આવ્યું છે.

'યુગધર્મ' અને 'પ્રસ્થાન' ને અંગે ચાલુ પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકોની સમાજોચના શ્રી પાઠકે લખતા રહ્યા તેમાંના લેખોનો આ પુસ્તકના ખીંચ વિભાગમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. પૃથુ શુકલ, અખરહાર, ઉમરેહતા શ્રી. અમૃતલાલ લાક, બ. ક. ઠાકોર, રમણ વડીલ,

નલિન બદ્ધ, ઉમાશંકર જ્યોતી, સુંદરજી બેટાઈ, સુંદરમ્, મનસુખલાલ ઝવેરી, ચંદ્રવદન મહેતા વગેરેની કૃતિઓનાં એમાં પરિચયાત્મક અવલોકનો છે. શ્રી. કનુ દેસાઈ અને શ્રી. સોમાલાલ શાહના ચિત્રસંગ્રહોનાં અવલોકનોનો પણ તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ લેખો ચાલુ માસિકોને માટે લખાએલા હોવાથી તેમાં વિસ્તારનું ધોરણ એકસરખું રહ્યું નથી. પણ સુદૃઢ રસદષ્ટિ, પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત એવી સ્વતંત્ર, નિખાલસ અને તત્ત્વરસી વિવેચન-શક્તિ, સારગ્રહણ કરવાની વૃત્તિ, દોષદર્શનનો આડંબર નહિ પણ લેખકને કે અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય તેટલા માટે જ ખામીઓ જતાવવાની ટેવ, જુદા જુદા દષ્ટિબિન્દુથી પુસ્તકની ઉપયોગિતા સમજવાની દૃષ્ટિની વિચાળતા, અને પૂંકા પરના મુદ્રાલેખમાં મૂકેલા ઉપનિષદના શાંતિપાઠને સાચેસાચ અમલમાં લાવતું સૈજન્ય, તથા લેખકવર્ગ તરફ લેડો સમજાવ, જીવનભરના વાચન અને ચિંતનને લીધે મતનિરૂપણમાં જણાઈ આવતું સ્વાસ્થ્ય—એ સર્વ શ્રી. પાઠકની વિવેચનાના ગુણો આ અવલોકનોમાં પણ જણાઈ આવે છે.

આ પુસ્તક વડોદરા રાત્ર્ય પ્રામ્ય વિદ્યા મંદિર, લાખાંતર શાખા તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. સાહિત્યના અભ્યાસીઓને એ ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડશે એમાં શંકા નથી.

સાહિત્ય-વિમર્શ:—કર્તા તથા પ્રકાશક : શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક, બારતી નિવાસ, એક્સિસિયન, અમદાવાદ. શ્રી સવાજી સાહિત્યમાળા પુ. ૨૬૮. કિં. રૂ. ૧-૧૨-૦

શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠકના વાર્તા, નાટક વગેરે ગદ્યકૃતિઓના વિવેચનલેખોનો આ સંગ્રહ છે. 'કાવ્યની દ્રષ્ટિ'માં જેમ શ્રી. પાઠકે કાવ્યને લગતા લેખો અને કાવ્યકલા ઉપર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પ્રકાશ પાડે તેવા સંગ્રીત, જૂલ, ચિત્રકલા વગેરેના લેખો એકત્રિત કરેલા, તેમ અહીં પણ વિવેચન, સમાજસાહ, દૂંડો વાર્તા, નાટક છત્રાદિ વિષયોના લેખો પ્રથમ વિભાગમાં મૂકવામાં આવ્યા છે અને તે પછી ખીજા વિભાગમાં બાસક જોટલાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો મુકાયાં છે.

પ્રથમ લેખ 'સાહિત્ય અને જીવન'માં જીવન સાથેના સાહિત્યનો સર્વતોભદ્ર સંબંધ શ્રી. પાઠકે સમજાવ્યો છે. સાહિત્યકલા જીવનથી સ્વતંત્ર છે, છતાં જીવન સાથે તેનો ગાંઠિય સંબંધ છે. સરહસ્ય કાવ્યાનુભવ કરવાથી લાવક વ્યવહારજગતનો અનુભવ કંઈક વધારે રહસ્યપૂર્વક કરતાં રીજો છે; જગતને સમજવાની તેની શક્તિ કેમ વધે છે, કાવ્યથી તે કેમ વધારે સંસ્કારી થાય છે. એ કાવ્યના આનુગમિક દ્વેષોની પણ શ્રી. પાઠકે એમાં સરસ ચર્ચા કરી છે. 'આખળા વિવેચનના કેટલાક કૂટ પ્રશ્નો' એ કચ્છીમાં તેરમા સાહિત્ય-સંમેલનમાં સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. પાઠકે આપેલું બાખ્યાન છે. તેમાં કલા ખાતર કલાનો ભ્રમભરેલો ખ્યાલ, વારતવવાદ અને ભાવનાવાદના વિરોધનો પણ તેણે જ એટલા ખ્યાલ અને પ્રગતિવાદી સાહિત્યનો પ્રશ્ન એ ત્રણ સવાલો કરાંએ ચર્ચા છે. પ્રગતિવાદી સંધની સ્થાપના પાછળ રહેલાં બેલાં તપાસીને તે વાદની સખ્દજનન પાછળ મુદ્દેલી અરપટ્ટ વિચારસરણી સમજવીને શ્રી. પાઠકે અંતે આપણા એ ઉત્સાદાયેલા સંધને ચેતવણી આપે છે કે, "દેશું પણ રહસ્ય સુધી ગયા વિના પકડી લેતું એ માનસજડતા છે. અને કસાનો જડતા જેવો ખીજો કોઈ શત્રુ નથી."

‘જીવનમાં રૂઢિતું રથાન’ એ લેખમાં રૂઢિમાત્ર કાઢી નાખવી નોંધે એ વિચારમાં મનુષ્યસ્વાભાવની જે ગેરસામગ્ર્ય રહેલી છે તે પ્રો. પાંડક સમાજની છે. અને મધ્યાનાં પરથી એ જૂનવાણી જેવા દેખાતા વિષયને કાલિદાસને લોકાદર અને રૂઢિગત ભાવના સાન્નિધ્યનું દર્શન ચર્ચાને રસમય બનાવ્યો છે. આપણા જીવનમાં સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા એ મુંઝવે નિબધ છે. આપણા સાહિત્યને દજી સમાજમાં સ્થાન નથી મળ્યું તેનાં કારણો તપાસનાં શ્રી. પાંડક લખે છે કે, તેમાં સાહિત્યની વિશાળ જીવનમાં પ્રવેશ કરવાની નિષ્ફળતા એ કારણરૂપ છે. “પ્રજા અત્યારે નવી લોકભાવના, આ દેશની સર્વ જનતા એક છે એવી ભાવના સિદ્ધ કરવા માગે છે, આખી દુનિયામાં એક પ્રજા તરીકે પોતાનું સ્થાન લેવા માગે છે, એક મહાન પ્રયત્નથી પોતાની હીનતા ખંખેરી નાખતા માગે છે, ભારે સાહિત્ય તેને દાખત્યની વાર્તાઓ સિવાય ખીલું કંઈ આપી શકતું નથી. જેને કસરતની જરૂર હોય તેને પંખાળવા કે ગસમસી કરવા જેવું આ છે.” ઝગવેદની બે ઋચાઓ, જે વાગ્દેવતાએ પોતે ઉચ્ચારેલી મનાય છે, તેના અવતરણ પછી આ સર્વાંગમુંદર લેખની સમાપ્તિ કરતાં શ્રી. પાંડક હજી છે કે “એ વાગ્દેવતા જે પોતે જ પરમાત્મદેવતા છે, તેની પ્રાર્થનામાં ભગવાન વીનવીશ કે, તે આપણા લેખકોને હિમ કરે, તેમને કવિ, ઋષિ અને મેધાવી કરે; બહુદેવીને-આપણા વિકાસને બાધ કરનાર આતર-માલ શત્રુને હજીવા રૂઢિતું ધનું તાણે, જનસમાજને સ્વાભિમાન લેતો કરે અને આપણા સાહિત્યમાં અવતરીને સમસ્ત ભૂમંડળમાં વ્યાપે.”

‘સને ૧૯૨૬ના ગુજરાતી સાહિત્યનું દિગ્દર્શન’માં તે વર્ષનાં પુસ્તકોની ગુજરાત સાહિત્ય સભા માટે તૈયાર કરેલી સમાલોચના છે. જેમાં કવિશ્રી ન્હાતાલાલનું કાવ્ય ‘શર-શ્યા’, શ્રી મુનશીનાં ‘કાકાની ઘડી’ અને મુવરવામિની દેવી’ એ બે નાટકો, તથા ‘ભગવાન દીપ્તિ’ એ નવલકથા, ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’ અને શ્રી. મથુરવાળાનું ‘જીવન-શોધન’ વગેરે પૂરના શ્રી. પાંડકના અભિપ્રાયો તે તે કૃતિના હાર્દને સ્પર્શતા હોઈ અભ્યાસપાત્ર લેખી શકાય.

વિવેચક, કવિ અને સમાજશાસ્ત્રી શ્રી. પાંડક પ્રથમ પંક્તિના વાર્તાકાર પણ છે અને તેથી ટૂંકી વાર્તા વિશે તેમને જે કહેવાનું છે તે સાંભળવામાં ગુજરાતને સ્વાભાવિક રીતે રસ હોય. એટલે ‘ટૂંકી વાર્તા વિશે કંઈક’, ‘મારી વાર્તાનું મનર’ અને ‘ટૂંકી વાર્તા’ એ ત્રણ નવલિકા વિષયક લેખો છે. તેમાં બીજે લેખ ‘હિરેની વાતો’ની રચના પાછળ રહેલાં સંવેદનશીલને સમજવામાં હાથોગી ચાપ ભેગ છે. ‘ટૂંકી વાર્તા’માં હુચકાના ત્રણ પ્રકારો સમાજની શ્રી. પાંડકે ટૂંકી વાર્તામાં એકત્રિય, બનાવેલી સ્વાભાવિકતા, અસંભવિત બનાવોમાં પણ આધિત્યની જરૂર, પાત્રોની જીવંતતા અને ટૂંકી વાર્તાની જીવનના કોઈ રહસ્યને ઓછામાં ઓછા બનાવેલી, ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં નિષ્પિત કરવાની શક્તિ વગેરે મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી છે.

‘સર્પનો પર્વત’ એ ‘સ્વ. રમણચાર્જ’ નામના ગ્રંથમાં એક વાર પ્રસિદ્ધ અલેક્ષ તે નાટકની સમાલોચના છે. સ્વ. રમણચાર્જની એ કથામય નાટ્યકૃતિનું મૂળ વસ્તુ અને તેનો વિકાસ, તેમાં સંવિધાનની મુરકેલીઓ અને ક્ષતિઓ, નાટકની જીવનકિમમૂલ્ય અને

તેના પ્રધાન રસ—એ સર્વની શ્રી. પાકે એટલી સુંદર અને તલસ્પર્શી સમોચોચના કરી છે કે, પછી તે કૃતિ વિશે જાણે જ. કંઈ નવું કહેવાનું રહે છે. ‘અંકિમ જપતિ’ માં જંગમના એ પ્રથમ સમર્થ ઉપન્યાસકર્તા વિશે લેખક કશું કહેતા નથી, પણ તે છતાં સ્વ. નારાયણ હેમચન્દ્રના પ્રયત્નોથી પ્લાહોધર્મ વિશેના કુતૂહલથી ચુસ્તતાનો જંગમ સાથે કેવી રીતે સંબંધ બાંધાયો અને પછી જંગમની સર્જન સાહિત્યના વૈવિધ્ય અને વિપુલતાના આકર્ષણથી, અને ખાસ કરીને તેના વાર્તાસાહિત્યના આકર્ષણથી એ સંબંધ કેમ વધેનો ગયો તે શ્રી. પાકે સરસ રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે.

બીજા વિભાગમાં ‘યુગધર્મ’, ‘પ્રસ્થાન’ વગેરે માસિકોને અંગે અવારનવાર લખાયેલાં અવલોકનો શ્રી પાકે મૂક્યાં છે. તેમાં કેળવણીના પાયા, તણખા, માધ્યમો, રાજપૂત જીવનસંખ્યા, ધૈર્યવિદ્ય નાટકો, કેટલાક વિવેચનો, જોવાયેલા તારા, શિશુ અને સખી, સોવિયેટ નવલ્યુવાની, શકુન્તલા રસદર્શન, સર્જન અને ચિંતન—વગેરે પુસ્તકોનાં અવલોકનો પ્રમાણમાં વિસ્તૃત અને તે તે પુસ્તકોની ખૂબીઓ સ્પષ્ટ કરે તેવાં છે. ન્યાયે દિમાસનો પ્રવાસ, કાલેલકરના લેખો, સ્નેહરસ, દિવ્યસુ, સ્નેહસંકલપ, આશાનાં પુષ્પો વગેરેનાં અવલોકનો માત્ર પરિચયાત્મક અને તેથી ટૂંકાં છે. તેમાં વડો, કંપના કુસુમો, ખુરશી અને તરી, અમે જ્યાં વગેરેનાં તે છે જ ટૂંકાં અને ઉપરજોડી તેાંધ જેવાં જ અવલોકનો છે; અને તેથી કેટલાક વાચકોને અસંતોષ થાય અને શ્રી. પાકેનું પ્રસ્તાવનામાંનું “આ પ્રકારના લેખોની ચૂંટણી પણ મેં વધારે કંઈ ધોરણે કરી છે” એ વાક્ય પ્રતીતિકર ન લાગે તો તેમને એટલું જ કહેવાનું રહે છે: આ જાનના લેખો જાનતાના અમુક વર્ગને તો ઉપયોગી છે જ. મુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ માટે જે પાઠ્યપુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓને બજાવાનાં હોય છે તેનાં અવલોકનો માટે તેમને અને તેમના અધ્યાપકોને માસિકોની ફાઈલો શોધવાની તકલીફ આવી જાય છે, અને સાહિત્યના કોઈ બાવી ઇતિહાસકારને પ્રકાશિત થયેલો વિશે વધુ માહિતી આવા સંપ્રદર્શથી તૈયાર થયે તે પણ એક મોટી અનુકૂળતા ગણી શકાય. શ્રી. પાકેનું વિશાળ વાચન, ઉઠેલ અભ્યાસ, સૂક્ષ્મ મુદ્દાઓની ચર્ચામાં જણાતી તેમની વિશાળ વિચારસરણી, સ્પષ્ટચિત્તની ટેવ અને સમાજનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમનો રસ વગેરે ગુણોથી એ અવલોકનો રસપ્રદ બન્યાં છે.

‘કાવ્યની શક્તિ’ ની પેઠે આ પુસ્તક પણ વડોદરા રાજ્યના પ્રાચીન મંદિર તરફથી શ્રી. સયાજી સાહિત્યમાળાના પુરવ ૨૬૮ તરીકે બહાર પાડવામાં આવ્યું છે અને તેની કિંમત પણ ઉપરોક્ત પુસ્તકની પેઠે એટલી રાખવામાં આવી છે કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ તેના લાભ લઈ શકે. શ્રી. પાકેની વિવેચનપ્રવૃત્તિના નિયોગ સમાં આ બંને પુસ્તકો સાહિત્યના અભ્યાસીઓમાં જરૂર આદર પામશે.

નાથલાલ દવે

ક્ર પ્રસ્થાન ક્ર

। દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેન્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૧

ભાગશર : ૧૯૬૭

અંક ૨

મુંબઈ હિન્દી વિદ્યાપીઠનું
દીક્ષાન્ત ભાષણ

આચાર્ય શ્રીક્ષિતિમોહન સેન શાસ્ત્રી, એમ. એ.

બહેનો અને ભાઈઓ !

આપે મને જે અદીમાં બોલાવ્યો છે એ મને લાગે છે કે, તમને પશ્ચિમ-ભારતે પ્રીતિપૂર્વક પૂર્વ-ભારતને નિમંત્રિત કર્યો છે. હું પણ પૂર્વ-ભારતની પ્રજાતિને પશ્ચિમ-ભારતના આ દેવમંદિરમાં પ્રદક્ષિણ કરવા આવ્યો છું. અમારા આ દેશમાં દેવતાના પૂર્ણાભિષેકનો એ નિયમ છે કે, હિન્દુ દેવતાનાં સમસ્ત પામ અને સ્ત્રોતથી તીર્થોદ્ધક લઈ જવું પડે છે. એક તીર્થના જલથી અભિષેક અપૂરો રહી જાય છે. તે માટે જ તીર્થયાત્રીઓ અનેક સ્ત્રોતોમાંથી તીર્થોદ્ધક લાવીને દેવતાનો પૂર્ણાભિષેક કરે છે. અંદર અને જલદારથી શુદ્ધ થવા વગર સર્વ તીર્થનું જલ સંપન્ન કરવાની યોગ્યતા પણ નથી આવતી. પ્રદક્ષિણા ચિન્મય તીર્થોદ્ધનું વલન કરી શકવું એ એથી પણ વધારે કડખું છે. હું મારી જાતને તે માટે યોગ્ય નથી માનતો. તથાપિ, આપના સ્નેહાદર્શનથી આત્મચર્ય મારે આ દુઃસાધ્ય બોર મઠણ કરવો પડ્યો છે. જો કે આપે મારે મને સંપ્રેમ છે, હતાં મારે તો નામ-માનની જ જોખમદારી સ્વીકારવાની છે. કારણ, જાણે કરવાના હો આપજી; હું તો એક નિમિત્ત માત્ર છું. દેવતાનો રથ ખેંચવા શાકાને પોડો જોડે છે ખરા, પણ એ રથને ખેંચે છે ભક્તચોડો જ. હું પણ આ અનુશાનરૂપી રથનો શાકાનો પોડો છું. ખેંચવાનું, આપને જ છે.

આ વિદ્યાપીઠનું નામ છે 'હિન્દી-વિદ્યાપીઠ.' અર્થાત્, હિન્દી ભાષા અને હિન્દી સંસ્કૃતિ જ આપનું પ્રધાન લક્ષ્ય છે. આપણા દેશમાં વિદ્યા અને સંસ્કૃતિની અધિકારી દેવી સરસ્વતી છે. મને એ જોઈને સંતોષ અને દર્પ થાય છે કે આજના ઉત્સવમાં બહેનોની સંખ્યા ધારવા કરતાં પણ વધારે છે. વિદ્યા અને સંસ્કૃતિના આ પીઠ-સ્થાનમાં બહેનોની ગેરહાજરી બહુ જ ખટકતે, પણ અહીંયાં એમને જોઈને મને પરમ આનંદ થયો છે. આપના આ પશ્ચિમ-ભારતમાં પૂર્વ-ભારત કરતાં સ્ત્રીઓનું સામાજિક સ્થાન બેઠ છે. જો કે સામાજિક દૃષ્ટિથી બહેન ન હોય તથાપિ ધર્મ અને સાધનાની દૃષ્ટિએ, પૂર્વ-ભારતની સ્ત્રીભક્તિને આદ્યક્ષિતના રૂપમાં જોતો આવ્યો છું. હાં શક્તિનું સ્થાન સિવથી બેસુ' જ છે. પૂર્વીય વૈષ્ણવોની પેઠે ભગવાનની આત્માદિની શક્તિના રૂપમાં એમનું સ્થાન ખૂબ જીંચુ' છે. વરતુતઃ જ્યેષ્ઠી રીતે ભગવાન શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે, શક્તિ વગર શિવ કાંઈ પણ કરવા સમર્થ નથી :—

શિવઃ શક્ત્યા લુપ્તો ગદિ ભવતિ શાળઃ પ્રભવિત્તમ
ન ચેવેદં દેવો ન શત્રુ પુત્રાટઃ સ્પન્દિતુમપિ ।

અર્થાત્—શિવ જ્યારે શક્તિથી મુક્ત હોય ત્યારે જ સમર્થ બને છે, એમ ન હોય તો શિવ હાલવા પણ સમર્થ હોતા નથી.

અહીંયાં આ મહત્સાધનામાં પુરોનો સાથે સાથે સ્ત્રીઓને પણ સમાનભાવથી ઉલોમી જોઈને મને પૂર્ણ આશા છે કે, આ સાધના સાર્થક થશે. મારી આ આશાનું કારણ છે—અમારાં શાસ્ત્રો કહે છે કે, જ્યારે જ્યારે પુરુષ-શક્તિ પરાગ્રિત થઈ છે ત્યારે ત્યારે નારી-શક્તિની તપસ્યાએ જ તેની રક્ષા કરી છે. દેવોએ જ્યારે દેવતાઓ પાસેથી સ્વર્ગનું રાજ્ય છીનવી લીધું હતું, ત્યારે તેમને નારી-શક્તિનું જ કારણ લેવું પડ્યું હતું. ગૌરીએ પોતાની કંકિન તપસ્યા વડે દેવત્વને નષ્ટ થતાં બચાવી લીધું હતું. શાસ્ત્રો બતાવે છે કે જ્યારે જ્યારે દેવત્વ બધામાં સપડાયું છે, સંસારનું જે કંઈ શ્રેષ્ઠ છે, જે કંઈ ઉત્તમ છે, તે જ્યારે હુમ થવા આવ્યું હોય, જ્યારે જ્યારે પુરુષનો દર્પ અને કૂટનીતિ અસફળ થઈ છે, ત્યારે ત્યારે નારીની તપસ્યાએ જ તેનો ઉદ્ધાર કર્યો છે.

ભારતવર્ષમાં સ્ત્રીનો અધિકાર જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કંમે કંમે સંકુચિત થતો આવ્યો છે; પરંતુ ધર્મ અને સાધનાના ક્ષેત્રમાં તે કાષ્ટપણ વળને સંકુચિત થયો નથી. મારો જન્મ કાશીમાં થયો હતો. મારા જીવનનો મોટો ભાગ કાશીમાં જ વ્યતીત થયો છે. એટલે હું જ્યારે કહું છું કે અમારા દેશમાં સાધના અને ધર્મના ક્ષેત્રમાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રીનો પ્રવેશ જ અધિક છે, તો હું એમ કહી શકતો પોતાને દાન્યદાર માનું છું. મેં જ્યારે રીતે જોયું છે કે, જ્યાં ધાર્મિક ભાવ અને આધ્યાત્મિકતાનો લેણ છે, ત્યાં નારીની શ્રદ્ધાનો અભાવ છે જ નહિ. ત્યારે જો આપના આ વિદ્યાક્ષેત્રે સાધનાક્ષેત્ર બનાવ્યું તો અમારી બહેનો અધિક સંખ્યામાં પોતાની શ્રદ્ધા સાથે અહીંયાં ઉપરિચિત થશે, એમાં મને કાંઈ સંદેહ નથી.

આજનાં આ અનુક્રાનને હું સંસ્કૃતિનો રાજ્ય-યજ્ઞ સમજું છું. રાજ્ય-યજ્ઞમાં દરેક પ્રદેશથી જુદાં જુદાં ઉપહાર આવશ્યક હોય છે. તે વગર રાજ્ય-યજ્ઞ નથી થઈ શકતો.

આપને ત્યાં કર્નાટક, મહારાષ્ટ્ર, કેંકણ, ગૂજરાત, મલબાર, ઉત્તર-ભારત આદિ પ્રદેશોના સ્થાનના પોતપોતાનો પ્રેમોપહાર લઈ, ઉપરિચિત થયા છે. પરંતુ એ ઉપહાર રાખવા માટેનું પાત્ર ક્યાં છે? સાંસ્કૃતિક ઉપહાર માટેનું પાત્ર છે ભાષા: આપે તે વાક્ય-પોત્રની રચનામાં દર્શાવેલ છે. વાક્ય-પાત્ર વગર રાજસૂય-યજ્ઞ સફળ નહિ થાય. આદર્શ અને સાધનાની એકતા માણસને એકતા જરૂર બને છે, પરંતુ ભાષાની વિવિધતા માણસની એ એકતાને જાગ્રત થવા દેતી નથી. યુરોપની ગ્રામીણ ક્યામાંથી સાંભળીએ છીએ કે, ભાષાની વિવિધતાને લીધે જ 'ઝાવર ઓફ આર્થિકલ' વૃદ્ધો પડ્યા હતા; અને તે જ માણસો, જે મહાન સાધના માટે રાત અને દિવસ એક કરી રહ્યા હતા, તેઓ જ ભાષાની વિવિધતાને લીધે જ પરસ્પર લડવા લાગ્યા હતા, તેઓએ પોતે નિર્માણ કરેલી વસ્તુને પોતે જ પાડી નાખી હતી.

કિન્તુ ભાષા એ કે એકતાનું પ્રધાન વાહન છે, છતાં તે એક માત્ર વ્યક્ત્ય-વિધાયક ઉપાદાન તો નથી જ. બીજું પણ અનેક વસ્તુઓ છે જે એકતાને દર્શાવી રાખવા વા નહિ કરવામાં મદદપૂર્ણ ભાગ ભજવે છે. ઇતિહાસમાં એક ભાષા બોલતા માણસો વચ્ચેના ક્રમશઃ એ કંઈ દુર્લભ થતા નથી. અમેરિકા અને ઈંગ્લેન્ડમાં જે સદાઈ થઈ હતી તે પણ એક ભાષાના લોકોમાં જ હતી ને! મહાભારતનું શુદ્ધ સુંદરું સુલી સુલી ભાષાના માણસો વચ્ચે થયેલ હતું? આપણે ભાષાની સાધના કરતી વખતે અ-ય મદદપૂર્ણ વસ્તુઓ ન ભૂલવી જોઈએ. આજે આપણે આજો ઉપાદાનને જોઈએ તો આપણને એ બધી આગતોમાં જરાપણ સંદેહ રહેશે નહિ કે, એક ભાષાનો પૌકાર ઊપક્રમ છતાં જે અમારામાં પ્રદેશિકતા અને સામૈયિકતા પ્રવેશ કરી રહી છે; અને રાતે નહિ એટલી દિવસે અને દિવસે નહિ એટલી રાતે વધતી જ ગય છે. કારણ કેવળ ભાષા જ એકતાનો હેતુ નથી, બીજું પણ અનેક બાબતો છે. જે બધાની ઉપેક્ષા કરવાથી અમને 'એક ભાષા'ની પ્રતિકા કરવામાં પણ દરેક પગે બાધાનો અનુભવ કરવો પડે. તથાપિ એમાં કંઈ સંદેહ નથી કે ભાષા એક પ્રધાન અને મદદપૂર્ણ સેતુ છે. ભાષાની મદદ વિના પોતાની અત્યંત નિકટની વ્યક્તિને પણ આપણે જોવાની સક્તા નથી.

સમ્યક્તાના ઇતિહાસના નિષ્ણાતોએ લક્ષ્ય કરેલ છે કે, ધણે ભાગે દરેક ગ્રામીણ સમ્યક્તા એક એક નદીનો આશ્રય લઈને વિકસિત થઈ છે. અને તે સત્ય પણ છે. નદી પોતાના પ્રવાહ દ્વારા વિવિધ પ્રદેશોનું જોડાણ કરે છે, પરંતુ ભાષા તેથી પણ વધારે યોગ-વિધાયક છે. નદી તો કેવળ બાહ્ય-સમ્યક્તાના વિકાસમાં મદદ કરે છે, પરંતુ ભાષા તો અંતર પ્રવાહ છે જે અંતર-અંતરમાં યોગ-સ્થાપન કરે છે. અહીંયાં ભાષાથી મારો ઉદ્દેશ્ય એ નથી કે જે કોઈ જમાનાની ભાષા અથવા જે કોઈ દેશની ભાષા યોગ-સ્થાપનનું કારણ કરે છે, નહિ; યોગ-વિધાયિકી ભાષા એ જ હોઈ શકે છે જે સર્વસાધારણની પોતાનો હોય, પોતાના કાળની તથા પોતાના દેશની હોય. એથી જ કળીરહાસે બોલી-આહીમાં વપરાતી ભાષાને 'વહતે નીર'ની ઉપમા આપી છે, જ્યારે સંસ્કૃતને 'દૂપનલ'ની.—

'સંસ્કૃત વૃક્ષ જલકલીર, માણ વહતા નીર'

આજે આપણે કેવળ રાજનૈતિક સુવાચીના બંધનમાં જ બંધાયેલા છીએ એવું કંઈ નથી. એથી પણ બધાર બંધન અને તૈયાર કરેલાં છે જે અંદરનાં પણ છે અને

બાહેરનાં પણ છે. આપણે એ બધાંમાંથી મુક્ત થવાનું છે. એ સુકિતને માટે આપણે ઉપર કલા પ્રમાણે તીર્થસ્થાન શોધી કાઢવું પડશે. જ્યાં એ નદીઓનો સમાગમ થાય છે તે સંગમ-ક્ષેત્ર આપણા દેશમાં ખૂબ જ પવિત્ર મનાય છે; જ્યાં તેથી પણ વધારે નદીઓનો સંગમ હોય તે તીર્થ તેથી પણ વધારે શ્રેષ્ઠ મનાય છે. ત્રણ નદીઓના સંગમથી પ્રયાગનું માહાત્મ્ય એટલું બધું છે કે તે તીર્થરાજ કહેવાય છે. કાશીમાં નાનાં નાનાં નાળાઓના સંગમનો પણ જ્યાં અધિક સમાવેશ થયો છે તે પવિત્ર પંચમંથા ધાટને અશેષ-પુણ્યદાતા માનવામાં આવે છે. આપણી મુક્તિ માટે પણ આપણે સાધનાઓ અને સંસ્કૃતિઓનો સંગમ શોધી કાઢવો પડશે. કાપાને કેવળ કાપા માની આપણે ચૂપ નહિ રહી સકીએ. આપણે તેને સંસ્કૃતિઓ, વિદ્યાઓ અને કળાઓનું મહાન સંગમ-તીર્થ બનાવી દેવું પડશે. અંગ્રેજી કાપાનો મદિમા એટલા માટે નથી કે તે કાપા આપણા માલિકાની કાપા છે, બ્રહ્મ એટલા માટે છે કે તેણે સંસારની સમસ્ત વિદ્યાઓને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપેલ છે. અંગ્રેજ ન પણ રહે છતાંયે તેની કાપાનો હાર તો છે તેવી જ રહેશે. હિન્દીએ પણ તે દરબળ સુધી વધવાની જરૂર છે. તેણે પણ નાના પ્રકારની સંસ્કૃતિઓ, વિદ્યાઓ અને કળાઓની ત્રિવેણી બનવાનું છે. એમ થયા વગર કાપાની સાધના અધૂરી રહી જશે. આપ બધા, જે આજે એ સાધના માટે પ્રતી થયા છો તે આ વાન ન બૂલો: કાપા અમારે માટે સાધન છે, સાધ્ય નહિ; માર્ગ છે, ગંતવ્ય નહિ; આધાર છે, આધેય નહિ.

શુતપરસ્તી ડોકી એ સહજ નથી. કોઈ કોઈ વખત તે નાના પ્રકારના ઇશ્વરેશ ધારણ કરી અમારી વચ્ચે રહે છે. અને અમે એ કે હાસા કરી ખીળઓની શુતપરસ્તી દૂર કરવાનું અકિમાન રાખીએ છીએ છતાં તે તો અમારી પાછળ પડી જ હોય છે. કોઈ કોઈ વખત અમે દેવની પૂજા ન કરતાં દેવળની પૂજા કરીએ છીએ. આધેય બૂલીને આધારની પૂજા કાંઈક એવી છે. જેમકે એક મહાન ગ્રેમી દરૌજ એક વચર કાગળનું એક કવર જ પોતાના ગ્રેમી ઉપર મોકલ્યા કરે તો સામેનું માણસ પોતાનું ધૈર્ય ક્યાં સુધી ટકાવી શકશે! જુને ને એ કવર 'નોટપેડ' (Not paid) હોય તો તો પછી પૂછવું જ શું! ક્યાં સુધી કોઈ સંવમ રાખી શકશે! ખેર! કવર તો કવર પણ ગ્રેમીના હાથનું તો છે ને! તેની ખંદર પત્ર હોય, કાંઈ સમાચાર હોય, કાંઈક ગ્રેમસંભાવણું હોય, કાંઈ નવું નવજુવા જેવું હોય તો તે કાંઈક કહેવાય પણ ખરું. તેમ કાપા એક કવર જ છે. અને તે પણ 'નોટપેડ.' કેમકે એ પ્રાપ્ત કરવા માટે બહુ જ પરિશ્રમ કરવો પડે છે. તેમના કાગળ એટલે તેમાંનું સાહિત્ય, તેમાંનું વિદ્યાન, તેમાંની કલાકૃતિઓ વગેરે હોય તો તે બધું ઠીક લાગે. પણ સાથે કવરનું પણ ખાસ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે તે તે ગ્રેમપત્રને સરસિત રૂપથી પહેાંચાડે છે, પરંતુ પત્રની ઉચેડા નહિ કરતી નોંઝીએ. આજે આપણને એક મોટી આવશ્યકતા છે, અને તે એ જ કે આપણે હિન્દી કાપાને નાના પ્રકારનાં સાઓ અને વિદ્યાઓથી ભરી દઈએ.

એક પ્રકારના માણસો છે જે એ વાતોમાં જ સત્યનો સ્પર્શ અનુભવે છે, જે ખણા દૂર દૂરના સમય ઉપર કહેવામાં આવી હતી—તેમને સનાતની કહેવામાં આવે છે. એક ખીળ પ્રકારના માણસો છે જે દૂર દેશમાં કહેલી વાતોને જ પ્રામાણિક માને છે—તેઓને શું કહે છે તે ખબર નથી. પણ આ બંને છે એક જ જાતિના. એક કાલ-મત સનાતની છે, બધારે

બીજા દશ-ગત. પરંતુ સત્ય વસ્તુતઃ સર્વ કાળ માટે છે અને ખર્ષા દેશો માટે છે. તે મોટે ને જેની શ્રદ્ધાનું પાત્ર હોય, પછી એ સ્પર્શી હોય અથવા વિદેશી, આજનું હોય અથવા પ્રાચીન કાળનું, અમારે તેના પ્રત્યે એ શ્રદ્ધા રાખવી જ પડશે. અમારા અનુદાનમાં અમારે પ્રાચીન અને નવીન, આ દેશની તથા અન્ય દેશની સમસ્ત વિદ્યાઓનો નિઃસંકોચ આવધી સ્વીકાર કરવાનો છે. અને ત્યારે જ આપણે તેને મહાન બનાવી શકીયું. અહીંયાંનો આપણે કોઇપણ પ્રકારની સ્વાન-ગત અથવા કાળ-ગત કલ્પનાની સંકીર્ણતા સેરીયું તો યશે શું ? આપણે અમુક માધુસોનાં મોઢેથી 'વાદ' 'વાદ'ના ચમ્કા સાંભળીયું, પણ ખરી રીતે આપણું એ કાર્ય સંસ્કૃતિક આત્મધાત જ સિદ્ધ થશે. આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે પૃથ્વીના નાના પ્રકારના આત્મધાતોમાં પહેલાં તો પ્રચંસાનાં પુષ્પો ખરી પડે છે, પણ છેવટે આત્મધાત તે આત્મધાત જ કહેવાય છે.

આપને કદાચ આશ્ચર્ય થતું હશે કે, આ શુભ અનુદાનના અવસર ઉપર હું અશુભ વાત કેમ કરી રહ્યો છું. પણ એ જગતા હલવાના ઉદ્યાર છે. આપણે મોઢેથી ગમે તેટલાં 'સ્વાધીનતા' વગેરેનાં બહુચર્ચા ફૂંક્યાં કરીએ, પણ આપણા અંતરમાં તો ભૂતકાલીન તાનાશાહી-પૂર્વ જેમની તેમ જ છે. અને તેને લીધે જ આપણે કોઈ વિશેષ દેશને અથવા વિશેષ કાળને આપણા 'ડિક્ટેટર' માની બેસીએ છીએ, અને તેની પૂજા કરવા લાગીએ છીએ. હું આ યુગ સુધી પણ ભગવાન મનુની વ્યવસ્થાઓને શાસન કરતાં જોઈું છું, અથવા આ દેશમાં યુરોપના આદર્શોની પૂજા થતી જોઈું છું, ત્યારે પરાણે એ વાત મારા મગજમાં તાજી થાય છે. એટલા જ માટે કહું છું કે હિન્દી-ભાષામાં જે સાહિત્યનું આપણે નિર્માણ કરીએ, તેમાં આ પ્રમાણેની વિશેષ પૂજના અભ્યાસી ન બની જાય એ આજનો જવાબ રાખવો જોઈશે. આપ મને જુદા ન માનશો. હું નથી તો મનુનો અનાદર કરતો, અગર નથી યુરોપીય આદર્શોનો. મારા વિરોધ ફક્ત કોઈપણ વાતને એક-માત્ર પ્રમાણ માની બેસવા ઉપરનો જ છે.

ધણક માધુસોની પેઠે હું એ નથી માનતો કે સમસ્ત કાલ અને સમસ્ત દેશની સાથે આપણે સમાન ભાવથી સામ્યની રક્ષા નથી કરી શકતા. એક સાધારણ અશિક્ષિત બાલિકા પણ એકી સાથે પોતાના પિતા પ્રત્યે આદરભાવ રાખી શકે છે અને સાથેસાથ પોતાના પતિ પ્રત્યે પણ. પિતા પ્રત્યેનો આદર અને પ્રેમ તેના પતિ-પ્રેમમાં જરાયે બાંધક થતો નથી; અને ન એ બંને જાળવે તો ભાવી પુત્ર-પ્રેમમાં વિખરેલ થઈ શકે છે. એક સાધારણ બાલિકા પણ સહેલાઈથી અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના પ્રત્યે પોતાનું કાર્ય નજાવી શકે છે. વનસ્પતિના બીજને જુએ. ફેટલી પેડીઓની પરંપરા લઈને તે આવેલ છે, અને ભવિષ્યમાં પણ કોણ જાણે ફેટલી પેડીઓ તે ઉત્પન્ન કરશે એ મક્કત વાત છે કે, સર્વદેશ અને સર્વકાળના પ્રત્યે પોતાના કર્તવ્યનું આપણે પાલન નથી જ કરી શકતા.

* માનવ-માનવના પ્રત્યેનો જે યોગ છે, તે એટલી મોટી વસ્તુ છે કે માધુસે પોતાની સર્વોત્તમ સાધનાનું નામ જ આપેલ છે—સાદિત્ય (સદિનતે ભાવ). એ સાદિત્ય જ મુખ્ય વસ્તુ છે. બાપા તો તેનું આધાર-પાત્ર છે એમ કહી શકાય. એ જ ભાવા અને સાદિત્યના જગતી માધુસ ઘાન, કર્મ અને સંસ્કૃતિમાં પથુને પણ વટાવીને આગળ વધી ગયેલ છે. કારણ કે

તેના દ્વારા સમસ્ત કાલ અને સમસ્ત દેશ સાથે તેનો યોગ સ્થાપિત થઈ શકે છે. બાપા અને સાહિત્યનો સ્વીકાર ન કરવો એ તે ગદાનાં ચોગનો જ અસ્વીકાર કર્યા જેવું છે. આથી મોટો આત્મધાતી વિદોહ બીજો શો હોઈ શકે ?

આપણા જૂઠ્ઠા જીવનમાં યોગ-સાધનનું કાર્ય બાપા કરે છે, જે પ્રમાણે ગૃહ-પરિવારના જીવનમાં યોગ સ્થાપન કરનાર ‘માતા’ છે. કદરૂ જાળકોમાં અંદર અંદરના ત્રપકા ગમે તેટલા કેમ ન હોય, પણ સ્નેહભરી માતા બેળામાં બેસી તેઓ બધાં આંતરિક દંદને બૂલી જાય છે. જેમ સાચી માતા પોતાનાં બાળકોના બેદ-વિભેદને દૂર કર્યા વગર રહેતી નથી, તે જ પ્રમાણે સાચી બાપા અને સાચું સાહિત્ય પણ પોતાનાં સંતાનોના બેદ-વિભેદને દૂર કર્યા વગર રહેતું નથી. કેમકે બાપા અને સાહિત્યનું સ્થાન પણ માતાના જેવું જ છે.

આપ કહેશો કે શું માતા કોઈ પણ વખતે મિથ્યા હોઈ શકે છે ? મા તો સદા સાચી જ હોય છે, પણ આપણા દેશમાં જે બાપાને માતા કહીએ છીએ, તે માતૃ-આપાના બેળામાં જ તો આપણે બધાએ જન્મ લીધો છે. અને તે જ માતાએ અમારા ચિન્મય સ્વરૂપની સૃષ્ટિ સર્જી છે. તો પછી તે માતા મિથ્યા કેમ હોઈ શકે ? સાચું તો એ છે કે, ત્યારે તે માતા આપણા ચિન્મયસ્વરૂપ સ્વરૂપની સૃષ્ટિ સર્જે છે ત્યારે તે સાચી હોય છે; પણ ત્યારે આપણને તે માતાના સૃષ્ટિસર્જનનું જ્ઞાન યામ છે ત્યારે તે જરૂર મિથ્યા થઈ જાય છે. માતાને તેનાં સંતાનો નાના પ્રકારનાં અલંકારો અને બારીક વસ્ત્રોથી અલંકૃત કરે-તો તો હચમિત છે, બધાં સંતાનનું એ કર્તવ્ય છે કે તે માતાને અધિકાધિક સમૃદ્ધ અને તૃપ્ત કરે તો રહે; પણ તે પોતે માતાનું જ સુખન કરવા મંડી પડે-એ તો એકદમ સમજમાં આવે એવી વાત નથી. આપણે બાપાપી માતાને નાના પ્રકારના બાવોથી—હા-સાહિત્ય-વિજ્ઞાનથી સમૃદ્ધ અને અલંકૃત કરી રાખીએ છીએ, પણ તેમાંથી કાપીકૂપી અને ધડીઢાલીને નથી માતા બનાવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરવો એ કેવળ દંભ જ છે.

પણ આપણે તો માતાને મિથ્યા બનાવવાનું ચર કરી દીધું છે. પ્રમાણ એ કે-આપણે મોટેથી તો એક જ માતાની વાતો કરતા જઈએ છીએ, પણ વાસ્તવિક તો આપણામાં નાના પ્રકારના બેદ-વિભેદ, અપ્રસાદિયતા, પ્રારેચિકતા વગેરે વધારા જ જાય છે. શું આપણે ધૂમીડીને જોવાની જરૂર નથી કે આપણે માતાને કાપીકૂપીને મિથ્યા અને નિર્જીવ મૂર્તિ બનાવવાનું તો ચર કર્યું નથી ને ? અશ્વત્થામાને આપેલા ભાતના ઝોસામણને ભડે ગમે તેટલો ડાંગ કરીને દૂધ કહેવામાં આવ્યું હોય, પણ તે ઝોસામણથી તેના જલ અને વીર્યમાં વધારો થયો. હશે ખરા ? નહિ. તે જ પ્રમાણે જૂડી વસ્ત્રને ગમે તેટલો ભાર મૂકીને આપણે સાચી કદા કરીએ પણ તેથી આપણી સંક્રિતમાં જરાએ વધારો થાય તેમ નથી. સાચી માતાનું સુખન તો થઈ શકતું નથી પણ તેનો વિખરસ તો કરી રાખ છે. આપણે કોઈ પણ વખતે ઇનિદાસ અને પુરાણમાં એવું સંમિલનું નથી કે કોઈએ માતાની સૂચના કરી હોય, પરંતુ પરશુરામ જેવાએ માનુસતા કરી તે તો પ્રસિદ્ધ કથા છે. આપણે એ સૂચનાનું નથી કે માનુસતાના અપરાધ માટે પરશુરામને કેટલી કઠિનદંડ જીવન પર્વન્ત ભોગવવો પડ્યો હતો. એક વાર જે કુદારી તેમણે દાયમાં ઝાલેલી તે તેમના દાયમાં રહી તે રહી જ, તેને કોઈ પણ અગ્રમ કરી શક્યું નહિ. પિતાની આજ્ઞાની આજ્ઞા દેવા છતાં પણ એ દંડથી-એ વિઠળનાથી તેમની મુક્તિ થઈ શકી નહિ. કુદારો ખરી રીતે નાશનું પ્રતીક છે. આપણે એ આજ્ઞા વિનાયથી જ કાર્યનો આરંભ

કરીશું તો જરૂર માનજો, કે તે અત્ર આપણા હાથમાંથી કદી છૂટશે નહિ, આપણે કદી પણ રચનાત્મક કાર્ય કરી શકીશું નહિ. જો આપણે માતાને હવિત માનતા હોઈએ તો શું કચરિય તેના અંગહેદનનો વિચાર આપણા મનમાં પણ આવે ખરો? દક્ષ-પુત્રો જવાનીએ જ્યારે દક્ષપત્નિમાં પોતાના પતિનું અપમાન થયેલું જોઈને પશાનશ્રમાં પ્રાણ આપી દીધો હતો ત્યારે નારાયણે ચક્રથી તેના શયના એકાવન કટકા કરી નાખ્યા હતા, અને તે જ એકાવન હુકાએ જુદી જુદી એકાવન જગ્યાઓમાં પડ્યા હતા, અને તેથી જ તાંત્રિકોનાં એકાવન પીઠ છે. તાંત્રિક શૈલીઓનું કહેવું છે કે, જે કોઈ એકાવન પીઠાની સાધના એકત્ર કરી શકે છે, તેની 'કુસ-કુંડલિની' શક્તિ અત્યંત શાંત છે.

મડી કાટેલી નારીસૃષ્ટિની કમ્પાઓ અમારાં પુરાણમાં છે જ નહિ એવું કંઈ નથી. પરંતુ એ જોડી કાટેલી પ્રતિમામાં માતૃત્વની કલ્પના કરવામાં આવી નથી. સ્વર્ગની અપ્સરા તિમેષતમા તેરી જ સ્ત્રી છે. તેનું કામ હતું બાળનાં ચિત્તનું દરજ્જા કરવાનું, માતૃત્વનું નહિ. પણ પુરાણ સાક્ષી છે કે તે વસ્તુતા કોઈનું પણ ચિત્તદરજ્જા કરી શકી નહિ; કેવળ એક વિનાશક શક્તિના રૂપમાં જ તે પ્રસિદ્ધ યર્થ યર્ષ. કાળાને કાપીફૂંધીને ઘઘવાના પક્ષપાતી લોકો જો આ વાત યાદ રાખે તો સારું. મને વ્યાધા છે કે આપ માતાના શૈલેશ્વરી સ્વરૂપના જ આરાધક છો. હું હૃદયપૂર્વક ચાહું છું કે આ વિદ્યાપીઠ તે જ શૈલેશ્વરી સ્વરૂપની સાધનાનું ક્ષેત્ર માય.

તંત્રશાસ્ત્રોમાં જે પ્રકારની દીક્ષાઓની ચર્ચા છે : રૂપચં-દીક્ષા અને દીમ-દીપ-દીક્ષા. પારસ પધ્ધતિના રૂપચંથી લોકોનું સુવર્ણ બની જાય છે, કિન્તુ તે સ્વયં પારસ નથી બની જતું. બીજી જાતનો રૂપચં કરવાથી તે સુવર્ણ નથી બનાવી શકતું. આ કંઈ બહુ ઊંચી વાત નથી. પણ દીમ-દીપ (સજાગરેલો દીશે) ના રૂપચંથી 'અદીમ-દીપ' સજાગી બેઠે છે, અને એટલે જ પ્રકાશ આપવા માટે છે જેટલો પ્રથમ દીમદીપક. અને સાથોસાથ તેનામાં અન્ય દીપને પ્રદીપ કરવાની શક્તિ પણ આપી જાય છે. આ જ દીમ-દીવ-દીક્ષા છે. પૂર્ણાભિષેક સાધકને આ જ દીક્ષા લેવી પડે છે. હું આશા રાખું છું કે આપના આ વિદ્યાપીઠમાં આપ એ જ 'દીમ-દીપ-દીક્ષા' લેવા આવ્યા છો. આ જાતની દીક્ષાથી જે દીક્ષિત છે તેઓ એ ન બૂલે કે ભારતીય જ્ઞાનની તપસ્યા કોઈ બ્યક્તિગત સુખ-સમૃદ્ધિની તપસ્યા નથી. તે તો સહુના અમુદ્ય-કલ્યાણને માટે છે. એટલા માટે જ પ્રાચીન કાળમાં સહાચારીની તપસ્યાનું આવશ્યક આયોજન સમાજને કરવું પડતું હતું, અને સહાચારી પણ સ્નાતક થયા પછી પોતાની વિદ્યા પોતાના સ્વાર્થ માટે વેચી શકતો નહિ. એ કેવળ સમાજ-સંપત્તિ જ મળતી. આ વિષયમાં પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન-સાધનાથી ભારતીય જ્ઞાન-સાધના તદ્દન જુદી પડે છે. ત્યાં વિદ્યા બ્યક્તિગત સંપત્તિ લેવાય છે અને તેના વડે વરસાય કરવામાં આવે છે. ત્યારે ભારતવર્ષમાં એવું નથી.

અદીવાના યુરજનો જો કે દરિદ્ર હતા છતાં યે સમાજમાં તેમના જીરવનો અભાવ ન હતો. માણસને ધનની આવશ્યકતા મોટે ભાગે પોતાના મહિમાના પ્રચાર માટે જ હોય છે. ભારતવર્ષમાં આ જાતનો મહિમા યુરજનોને આપોઆપ જ મળી રહેતો હતો. અને તેથી તેઓ ધનની વધુ આકાંક્ષા પણ રાખતા નહિ. યુરોપ અને અમેરિકામાં યુરજનોનું આટલું સન્માન ન હતું. તેથી, તેની ક્ષતિ-પૂર્તિ પેશ્વથી કરવામાં આવતી. આથી યુરોપ પોતાના

સર્વોત્તમ ગુરુને પૈસાના બળ ઉપર શોધે છે; બ્યારે ભારતવર્ષ સન્માન અને બક્ષિત દ્વારા જ શોધે છે. આપણી વાપર દુર્ગતિ તો એ છે કે, આજે આપણે આપણી પૂર્વ-પરંપરા અનુસાર નથી તો ગુરુજનોને બક્ષિત અને સન્માન આપી શકતા, કે નથી પુરોપની પેકે પ્રચુર ધન પણ આપી શકતા. તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, આપણાં સમાજના જે સર્વોત્તમ માણસો છે તે આ જ્ઞાન-જ્ઞાનના કાર્યમાં નથી આવતા; કારણકે આ કાર્યમાં નથી તો આજે ધનની આશા કે નથી માનતો સતેષ. તેમી તો આજ આપણા દેશમાં શિશુલુ-કાર્યમાં એવા માણસો આવવા લાગ્યા છે કે જેઓને બીજા કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કામ નથી મળતું-યેમાં ક્યાપિ ચતિર્નાસ્તિ તેમાં ચાલુથી ચતિઃ । અર્થાત્ જેમની બીજે ક્યાપિ ચતિ નથી હોતી તેમની ચતિ વાગાણીરી હોય છે, પરન્તુ આ અવસ્થા અસહ્ય છે. આપણી બિચતી પેદી અધિકાર્ય ક્ષેત્રમાં આપણા સર્વોત્તમ મનુષ્યોના પરિચયથી વંચિત રૂઢી જાય છે. એથી, હઠાડે દિવસે સમાજનું ચિન્મય છાન થઈ જાય તેનું અવ છે. સમાજે આ વસ્તુ ઉપર ખૂબ વહેતું ધ્યાન આપવાની જરૂર હતી પોતાનાં સંતાન માટેના દૂધમાં મેલું પાણી ભેગવી દેવા કરતાં વિશેષ ક્ષમી-મૂર્ખતા હોઈ શકે છે ? અને આપણે અત્યારે તે જ કરી રહ્યા છીએ.

આવી દુર્દશાથી બચવા માટે સમાજની આગળ મારે એ જ કહેવાનું છે કે, જો તમે ધન ન આપી શકતા હો તો તમારા હૃદયની સર્વોત્તમ બક્ષિત આ કામમાં પડેલા મતી લોકોને જરૂર આપો. નહિ તો પછી તમારા સંતાનોને માટે ઉત્તમ પથ-પ્રદર્શક મેળવવાની આશા સહાને માટે છોડી દો. અને જે લોકોએ જ્ઞાનની દીક્ષા પ્રાપ્ત કરેલ છે એમને અમારે એ કહેવાનું છે કે, અસહ્ય દારિદ્ર્ય સહન કરીને પણ, તમે તમારા દેશના પ્રાચીન ગુરુજનોના મહાન આદર્શને અવિચલિત ચિત્તથી અપનાવતા રહેશો. આપનું કાર્ય તપસ્યા છે. આપનો માર્ગ કષ્ટસહનનો માર્ગ છે. આપનું વ્રત સંસારમાં સૌથી પવિત્ર અને કઠોર વ્રત છે.

એક તો આપણે દરિદ્રો છીએ, અને બીજું અધઃપતિત, સમાજ જો આપણી પ્રાર્થના નહિ સાંભળે અને ભાવી ગુરુ-ગણ પણ અમારી આ કાતર પ્રાર્થના નહિ સાંભળે તો પછી એ જ કહેવું પડશે કે આપણા દેશનું તથા સમાજનું શું મશે તે એક માત્ર ભગવાન જ જાણે !

‘ દામ-દાપ-દીક્ષા ’ ની સૌથી બાર વિશેષતા એ છે કે, દરિદ્ર દેશ માટે તેથી વધારે ઉત્તમ વસ્તુ કંઈ પણ નથી. કારણકે એ દીક્ષાના જે દીક્ષિત છે, તે બધા એક-એક વિશ્વવિદ્યાલય જ છે. તેમની ચારે જાણુ સદયોગી-કર્મો જણ હોય કે ન હોય, મોટા મોટા મકાનો અને ભવ્ય પ્રાસાદો હોય કે ન હોય, તેઓ સ્વયં કોષ્ઠપથ પ્રકારનાં જાણ-સાધન વિના જ સર્વસાધારણને ‘ દામ ’ (પ્રકાશિત) કરતા રહેશે. તે એક જગ્યાએ હોય તો ફરી ફરીને, અને બમણુ ફરી રહ્યા હોય તો સર્વજ એક એક વિશ્વવિદ્યાલયના રૂપમાં રહેશે જ. વૈદિક યુગના વસિષ્ઠ, જનક, વાસિષ્ઠકે જેવા મોટા મોટા ગુરુજનો શું ઉપદેશ માટે આલેશાન મકાનોની અંગેલા સખતા હતા ? એકજીવનું વિશ્વવિદ્યાલય તો મુદ્દક્ષેત્રમાં જ શરૂ થયું થયું હતું. વાંસડાનાં કાંડાંઓ નીચે બેસીને શુદ્ધ અને મહાવીર કેટલા ઉપદેશો આપ્યા છે ! જરથુસ્ત્ર, ખ્રીસ્ત અને મદમ્બદ દરેકને વિશેષ આ એક જ હકીકત છે ! મોસના સુક-રાત વગેરે આચાર્યજી ગમે તેવી સાધારણ જગ્યાઓમાં બેસીને જ કાર્ય શરૂ કરતા હતા. ભારતના મધ્યયુગમાં શંકર, રામાનુજ, નાગાર્જુન વગેરે પંડિત અને કળીર, રૈલાસ, રાઠ

વગેરે નિરક્ષર જાની સંત કોઈ ઈમારત યા વિશાલ ભવનની દરકાર નહોતા કરતા. આપના સમૂહમાંથી પણ પ્રત્યેકે આતું જ કરતું વિશ્વવિદ્યાલય બનતું-પડશે. ઉડીસામાં મહાત્મા લોકેને 'અત્યંત વિષ્ણુ' કહે છે. આ વાત મને બહુ જ બાવપૂર્ણ લાગી. જેમ દરેક જંગમ શિવના વાહક ગણાય છે, તેમજ આપના સમૂહમાંથી દરેક વ્યક્તિ સમ્પૂર્ણ વિશ્વ-વિદ્યાલયના વાહક થાએ.

તમારે જેમ સમજવાનું નથી કે તમે જે જ્ઞાનની તપસ્યા આરંભ કરી છે તે કેવળ ભારતવર્ષ માટે નથી. તે સમસ્ત સંસારને માટે છે. એક સમય એવો પણ હતો કે ભારતવર્ષ પોતાની વિદ્યા અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ સંસારના દૂર દૂરના ખૂણાઓ સુધી પહોંચાડ્યો હતો. એ પ્રકાશ ચીન, જાપાન, જ્ઞાન, કંબોડિયા, મલેશિયા, અરબ અને ઈરાન વગેરે પૃથ્વીના સ્વયં દેશોમાં ગયો છે. ત્યાંના લોકોને પણ તેની આવશ્યકતા હતી. તેમણે આદર-પૂર્વક એ વાતને ગ્રહણ કરી છે. આજના જાપાનના સુદવાદીઓ આજે ભણે એ વાત ન સ્વીકારે, પણ જે લોકો જ્ઞાન-સાધક છે, તે જાણે છે અને સ્વીકાર કરે છે કે, એક સમય એવો હતો કે તેમની સમસ્ત વિદ્યા અને શિક્ષાનું મૂળ ભારતીય જ્ઞાન હતું. આજથી સોળ વર્ષ પહેલાં ત્યારે હું કવિર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની સાથે ત્યાં (જાપાન) ગયો હતો અને ત્યાંના જાનીઓ સાથે અમારી જે વાતચીત થઈ હતી તે મધુરી જ ઉત્સાહ-વર્ધક અને ખેતરજી હતી. જે સમયનો અભાવ નહિ હોત તો હું તેની કથા આપને કહી સંભળાવત. *

યુરોપમાં પણ આજે તો સમ્પત્તા-વિષ્વંસી મહા-પ્રસપાગિન સળગી બાક્યો છે, જે સ્વપક્ષ અને પરપક્ષ બંનેને બાળીને, સમસ્ત-સમ્પત્તાને નાબૂદ કરશે અને આખા દેશને ભસ્મીકૃત કરી નાખશે. ત્યાર પછી તેમાંથી નવેસર સૃષ્ટિ આરંભ કરવા માટેના જ્ઞાન-બીજની જરૂર પડશે જ. સમસ્ત જગતના જાની અને તપસ્વી લોકો જ્ઞાનબીજને તે પ્રમાણે જ પ્રાણતું જોખમ ખેડીને પણ સાત્ત્વીય રાખશે, જેમ 'તેઆ' એ પ્રત્યક્ષા સામ્યે સમસ્ત-જગતની રક્ષા પોતાના વકાલુમાં કરી હતી. આ નવીન રચનાના બાવી કાર્યમાં શું ભારતવર્ષ કંઈ હિસ્સો નહિ લે? તે દરિદ્ર છે, સંહારકાર્યમાં તે અપોગ્ય છે-કાંઈ નહિ, શું એ સૃષ્ટિકાર્યમાં પણ અપોગ્ય જ રહેશે! આ વખતે સમસ્ત પૃથ્વીમાં ગ્રીષ્મ અને યોગ્યતાનું તાંડળ ચાલી રહ્યું છે! તેનું સ્વજન કોણ કરે છે? દીન-દીન ખેડૂનોનું દળ! તે નહિ, જે બીઘડી બીઘડીને 'જુ' પૂરું કરી નાખે છે. તે પવિત્ર રચનાનો બાર ને વિધાતાએ ભારતવર્ષના બાગમાં અમુક અંશ પણ લખ્યો હતો, તો શું તેનો શોડા અંશ તમારા ખસા ઉપર પણ નહિ આવે! આ બાવી મહાસાધના માટે પણ તમારે તમારા પોતાના જીવનને પવિત્ર અને સરલ બનાવવું પડશે, હિંમત અને દીપ્ત કરવું પડશે.

આપને ઉપદેશ આપી ચકું એવી યોગ્યતા મારામાં નથી. પરંતુ આપણું જે દુઃખ છે, જે અભાવ છે, તે ને તમને નહિ કહું તો કહેવાની બીજ જગ્યા જ ક્યાં છે? દરિદ્રતા પત્રિકારમાં ને એક પણ માણસ કાંઈ કામ કરવા જેવો થાય છે તો તેની પાસે કેટલાય લોકો કેટલીય પોતાની ફરમાઈશ કરે છે તે આપ જાણો જ છો. આપ આ દરિદ્રી દેશના

* આ વિશે વિગતવાર જાણવા હવેજવાર ગિજ્ઞાસુએ 'ચીન-જાપાનની યાત્રા' નામનું આ જ લેખનું પુસ્તક વાંચી જહું-સંચાલક

કર્મક્ષમ સંતાન છે. આપને ખીજી અનેક આશ્ચર્યો અથવા પ્રાર્થનાઓ સાંભળવી પડશે. અને આ પશુ સાંભળવી પડશે.

‘દીપ-દીપ’ના ઉદાહરણ દ્વારા મેં આપને વ્યક્તિગત સાધનાની વાત કહી છે. કિન્તુ એક સામૂહિક સાધના પણ છે. પ્રત્યેની દીપાવલિમાં એક દીવાનો ખીજ દીવા સાથે થોડા હોય કે ન હોય, અમારા માથા ઉપર જે જ્યોતિષ્મતી દીપાવલિ આકાશમાં બળી રહી છે તેમાં પારસ્પરિક અક્રાંત્ય-યોગ છે.

આપણા આ દેશના ઇતિહાસમાં ‘દીપ-સે-સ’ (સંધ-સુદિ-હળીમળીને કામ કરવાનો ભાવ)નો અભાવ ન હતો. કાશીનું ગંગાજલ સેતુગંધ સુધી લઈ જવામાં આવતું હતું. તે લઈ જવાનો ક્રમ એવો હતો કે કાશીથી સેતુગંધ સુધી આઠગી કાપમ રહેતા હતા. તેઓ એક ખીજના હાથથી લઇને તે પવિત્ર જલને સેતુગંધ સુધી પહોંચાડતા હતા. ખંજાલના કૃષ્ણિદારના રાજ્યકુલનાં દીપક અને પુષ્પ પણ, આ જ પદ્ધતિથી, સેંકડો માર્ધેશ દૂર કામાખ્યાના મંદિર સુધી પહોંચતાં હતાં. માનવજાતિના ભગવાને માનવજાતિને અટકી જઈને બીસા થઈ રહેવાનો અદેશ આપ્યો નથી. તેણે તો આત્મા જ કરવાનું છે. એકલાથી ન બને તો સમૂહ કરીને પણ. આપણે ભારતમાતાની અને માનવતાની સેવા પણ આ પ્રકારના સંમંજસ ભાવથી કરી શકીએ છીએ. આ પૂજા મતિદીપ છે. જે લોકો આ પૂજાપ્રદીપના વાહક છે તેઓ બીસા રહી શકે જ નહિ. તેમણે તો નિરંતર આત્મા જ કરવાનું છે. આપ પણ ખસા રહી શકતા નથી. આપના મનિ જ પ્રસિદ્ધ વૈદિક મંત્ર ‘ચરૈવેતિ-ચરૈવેતિ’ ઉચ્ચારિત થયેલ છે. આપ એક યુગથી ખીજ યુગ સુધી અને એક દેશથી ખીજ દેશ સુધી આ પૂજા-પ્રદીપ વહન કરશો. જે ખસિના યજ્ઞોમાં કહ્યું તો-

ચરૈવૈ મયુ વિન્દતિ ચરન્સાદુમુદમ્બરમ્ ।

સૂર્યસ્ય પરય ધેમણં ચો ન તન્નયતે ચરન્ ।

ચૈવેતિ ચરૈવેતિ ।

મારે ખીજું કંઈ કહેવાનું નથી. મારા અંતરતમ નમસ્કાર અહીંયાં સ્થાપન કરીને હું વિદાય લેવા આહું છું. આપની આ મહાયોગ-પીઠને હું નમસ્કાર કરું છું. અહીંયાંના યોગ-સાધકોને હું નમસ્કાર કરું છું. જે અહીંયાંના જૂતા સ્નાતકો છે એમને હું નમસ્કાર કરું છું. જે નવા સ્નાતકો છે એમને નમસ્કાર કરું છું અને જે બાવી સ્નાતકો છે, તેમને નમસ્કાર કરું છું. જે અહીંયાંના ગ્રેહ છે તેમને નમસ્કાર કરું છું અને જે કનિષ્ઠ છે તેમને પણ નમસ્કાર કરું છું.*

આપણા કવિઓએ કાવ્યના નવ રસ ગણાવ્યા છે. એ નવ રસમાં મહત્ત્વના અને રચાયે એવા ત્રણ જ છે : શૃંગાર, વીર અને કરુણ. તેમાં જે કરુણ રસ તે કાવ્યનો પ્રત્યક્ષ આત્મા ગણાય છે; કેમકે તેમાં સત્ત્વ ગુણની પરાક્રાંતિ છે અને હૃદયનો વધારેમાં વધારે વિકાસ છે. શૃંગાર-વીરમાં મોટે ભાગે કામ-ક્રોધનું મિશ્રણ હોય છે, ન્યારે કરુણમાં મૈત્રીભાવ અથવા આત્મોષ્ઠ્ય હોય છે. તેથી કરુણ રસમાં જ કાવ્યનો પરમ ઉત્કર્ષ દેખાય છે.

કાવ્ય અને કારુણ્યનો આલેખ સંબંધ છે. કાવ્યશરીરમાં જે પાંચને બદલે નવ પ્રાણ કસીએ તો કરુણ એ તેમાંનો મુખ્ય પ્રાણ છે. પ્રાણથી શરીર ટકે છે, પ્રાણથી એ શોમે છે. પ્રાણ છે ત્યાં સુધી જ શરીરનો અર્થ છે. પ્રાણના આલંબન તરીકે અને એના સાધન તરીકે જ શરીર કામનું છે. કોક કોક વાર બિચારું શરીર આત્માના વિકાસમાં આડે આવે છે, અને તેથી એના પ્રસંગે આત્માને પોતાના શરીર સામે જ સાધના કરવી પડે છે !

*

*

*

મારા એક મુલાન મિત્ર આજકાલના ધાર્મિક અર્થે વાંચી સાધના કરતા હતા. એમણે એક વાર પોતાનો અનુભવ મને કહેલો : “જ્યારે જ્યારે હું આત્મપરીક્ષણ કરું છું ત્યારે ત્યારે જીવનની અસંખ્ય ભૂતોનું એકસામું રમણ થાય છે, પશ્ચાત્તાપથી હૃદય પીગળી જાય છે, ઈશ્વર હજી દૂર છે એમ સમજી મનમાં વ્યાકુળતા પેદા થાય છે અને અરવચ્યતા જ્યારે ખૂબ જ વધે છે ત્યારે આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહે છે. આટલું થાય છે કે તરત મન ખટાર્થ જાય છે. મન પોતાનાં આંસુનું કૌતુક કરવા વાગે છે : એહો, હું કેવડો મોટો બડા કે પશ્ચાત્તાપથી હૈયું પીગળીને આંસુ વાટે વહેવા લાગ્યું છે ! ને આવી રીતે ‘અહ સારિવક બાવ’ મારામાં પ્રગટ થાય તો ઈશ્વરપ્રાપ્તિને કેટલી વાર ! બધા જ કંઈ મારા જેવા અનુભવ નથી હોતા !” આવી રીતે આત્મકૌતુક, જોતજોતામાં આત્મશુદ્ધિને મારી નાખતું હતું, અને બિચારો હતો. ત્યાં ને ત્યાં જ રહી જતો હતો, રોમાંચ અને અનુપાત એ પશ્ચાત્તાપની અદ્વૈતસિદ્ધિ છે. હૃદયપરિવર્તન, હૃદયશુદ્ધિ એ પરમ સિદ્ધિ છે, ધણી વાર અદ્વૈતસિદ્ધિ પરમસિદ્ધિની આડે આવે છે. હૃદયના ઉત્કટ બાવમાંથી જે મહત્ત્વનાં પરિવર્તનો થવાં જોઈએ, અને જે જીવનપટ્ટો દેખાવો જોઈએ તેના બદલામાં ને હૃદય પીગળીને એનાં ફક્ત આંસુ જ થઈ જાય, અથવા વિશ્વાપના પ્રવાહમાં જ એનું રૂપાંતર થઈ જાય તો પ્રગતિ અત્યંત સમગ્રની, જીવન સમૃદ્ધ અને પ્રજાવશાળી ચલાને બદલે કામળ—દુર્ગળ થયું જાયતું.

મતૃખ્ય મનનશીલ પ્રાણી ખરા, પણ એનો વિકાસ કર્મ દ્વારા જ થાય છે; તેથી હૃદયની દરેક વૃત્તિનો પરિપાક જ્યાં સુધી અનુકૂળ કર્મમાં અને એની ટેવોમાં થયો નથી ત્યાં સુધીએ જતિ હાડમાં ઊતરી ન કહેવાય.

*

*

*

હૃદયનું આરોગ્ય સાચવવા માટે પણ ઉત્કટ વૃત્તિનું રૂપાંતર કર્મમાં થતું જોઈએ. હૃદયને ને વારંવાર ઉત્તેજના મળ્યા જ કરે અને તેના જોડું કર્મ આચરવામાં ન આવે,

તો હૃદય વિકૃત અને રોગી થાય છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, દ્વેષ એવા વિકારોનું આત્મ પરિણામ અનુભવી લોકો ક્યાં નથી ભોંઈ શક્યા ? પત્રકારો અને ગ્રન્થકારી આગેવાનો એ પ્રશ્નની ચિન્તા-વૃત્તિ વેળા-કેવેળા ઉત્તેજિત કર્યા જ કરે, અને ઉત્તેજનને તોલે આવે એવું કાર્ય પ્રજા આગળ રજુ ન કરે, [આ એક બહુ જૂની (૧૯૩૧ની) તોંધ આટલેથી જ અટકી હતી તે આજે આગળ ચલાવી પૂરી કરાય છે. તા. ૫-૬-૪૦] તો પ્રજા વેવણી અને ક્ષોભનીય થવાની. સારાસારા વિચારો પીરસતું સાહિત્ય જોઈને કેટલાક લોકો એના પર આફરીન મર્ધ જાય છે અને પાછી એનું પારાયણ કરવા ઉપરાંત એમને કશું સૂઝતું નથી. સારું સાહિત્ય ફરીફરી વાંચતું, એની ચોપડીઓ ખરીદી ઘણા લોકોને વાંચવા આપવી, તૈયાર ચોપડી ન મળતી હોય તો તે છાપવા માટે પૈસા આપવા, એ ચોપડીની સારીસારી સમાલોચના છાપાં એવી ગોઠવણ કરવી અને એવા સાહિત્યનું અભિમાન ધરાવતું એટલું કપૂર્ણ એટલે જાણુ-કૃતાર્થ થયા.

કેટલાક વર્તમાનપત્રકારો અને વૃત્તવિવેચકો કેવળ સારાસારા લેખો લખી સમાજના આગેવાન બની જાય છે. સરકારની બહાનત લોકો આગળ ઘિયાડી પાડી, લોકોને જૂના ઇતિહાસના પાકો પડાગી એમને શાષ્ટિક શરૂ ચલાવતું, મહાનમહાન કાર્ષ્ણિકોનાં પરાક્રમોનાં વર્ણન લોકો આગળ રજુ કરવાં અને આપણે પણ એવું જ કરવું ભોંઈ એ, એવું જ મઠું ભોંઈ એ, એવો ઉપદેશ કરવો; લોકોને તેજસ્વિતાનું મહત્ત્વ સમજાવતું અને એ જ કામ હોંમેલ કર્યા કરતું એટલું જ જાણુ છે. પ્રથમ પ્રથમ બાપી પ્રવૃત્તિનાં સારાં પરિણામ દેખાઈ આવે છે, ઘણીધણી પ્રગતિ થાય છે એમ મનાવા લાગે છે. લોકોની એવા આગેવાનો પ્રત્યે ભક્તિ પણ વધે છે. પણ જો તેઓ એથી આગળ વધે નહિ, લોકોને કર્મની દ્રશ્યા કર્મ વાટે આપે નહિ, રોતે દાખલો બેસાડી મરણિયા થવાનો માર્ગ બતાવે નહિ તો અખંડ ચલાવેલી નિષ્ક્રિય ઉત્તેજનાથી લોકો રીઠા મર્ધ જાય છે.

હલેવાય છે કે, જેઓ વખતે-કવખતે કામચેવનનું ઉત્કટ ચિંતન કર્યા જ કરે છે અને છતાં કામચૂમિની તક જેમને મળતી નથી તેમને અનેક જાતના રોગો થાય છે, અને શરીરની વિકૃતિ સાથે મન પણ એવું-તો. વિચારી જાય છે કે, કોઈ પણ વસ્તુ તેઓ સીધા અર્થમાં સમજી જ શકતા નથી.

આ વાત જોટલી કામવિકાર વિષે સાચી છે તેટલી જ ક્રોધ, વેર, દાન, તપસ્વિતા, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સંન્યાસ, કારુણ્ય, સમમાન, આત્મીયતા દરેક વસ્તુ વિષે પણ સાચી છે. મન વારેશ્વરીએ કોઈ ઉત્કટ ભાવનાથી ઉત્તેજિત થાય અને તે પ્રમાણે કર્મ કરાય નહિ, જીવનમાં પરિવર્તન અણ્યાય નહિ, તો નૈતિક હીર સુસાર્થ જાય છે અને મનમાં વિકૃતિ આવી જાય છે.

તેથી જ સાહિત્યના અતિવાચનથી લાભ કરી જ થયો નથી અને નજાણાં અને વિકૃતિ માત્ર પોષાય છે.

માણસના દેયામાં કારુણ્યભાવ વધે અને તે કેવળ કાવ્યમાં જ પરિણમે તો તે દુર્દૈવ જ ગણાય. કાવ્યો, નાટકો અને સાહિત્ય લખીને પડેલી પ્રજાને જરૂર જાગત કરી શકાય, પણ જો સાહિત્યને જો પોરાક આશુ રાખ્યો અને પુરુષાર્થને દર વખતે ગોઠૂક રાખ્યો તો એ અનુભવ ભાવના વેર વાજ્યા વગર રહેતી નથી. એના કરતાં સમાજમાં જડતા રહે, મૂડતા રહે અને સામાન્ય કાટિની પ્રવૃત્તિ રહે તો તે સુસાવરથા ઘણી વધારી લેવા જેવી છે. કોઈક વખતે તો એમાંથી

સક્રિય જનમિતિ આવી જશે ! લોકો ખેંચે કે એવા જ બીજા કોઈ લેખકે એક દેશને લખ્યું છે. કે અમુક દેશમાં ન્યારે લોકો શુદ્ધાભીર્મા સમજતા હતા અને આરિગ્ધમાં અત્યંત અવનત દશાએ પહોંચ્યા હતા; ત્યારે તે દેશના લેખકો સ્વાતંત્ર્યને વખાણતું તેજસ્વીમાં તેજસ્વી સાહિત્ય પેદા કરતા હતા. સાહિત્યની અસર માણસને અમુક હદ સુધી ચમકે છે અને એમાંથી જો પુરુષાર્થ ન સળગી જાય તો એ જ સાહિત્ય માણસને અમુક ખાંડે પહોંચે છે.

સારા સિનેમા મારફતે લોકોનું આરિગ્ધ બીજાની શકાએ એમ માનનારા લોકોની બ્રમણા જો હજી ન લાંગરી હોય તો એ વાંક સિનેમાનો નથી. 'કુર્માત્મા', 'સંત તુકારામ' કે 'દાનેશ્વર'નાં બોલપટ જોઈ સિનેમાના શોખીનો લાક્ષ્ણિક થયાનો વખતે એકે લખવો ન મળે; પણ લગવડલક્ષિત તરફ વળેલા લોકો આવાં બોલપટો જોઈ સિનેમાના શોખીન બન્યાના લગાશમાં 'ધ લખવા બતાવી શકાય. સારું-સારું સંગીત સાંભળવું' પણ એકે રાગ કેળવવો નહિ, વીરકર્મના અને વિદાત આરિગ્ધના પ્રસંગો રસિક વૃત્તિથી માણવા અને પોતાનું જીવન પામરનું પામર જ રહેવા દેવું એ આ પુખ્તો એક મોટો રાગ છે. એ રાગનો ધ્યાન ન કરીએ તો આંખણે સુરક્ષિત રહેવાના નથી.

સમાજના આગેવાનોએ આ સ્થિતિનો વિચાર કર્યો જ છૂટકો.

આજે ન્યાં બુઓ ત્યાં નવલકથાઓમાં અને નાટકોમાં, કવિતામાં અને સિનેમામાં શૃંગાર રસ જ માત્રો છે. શૃંગારથી ન્યારે મોટું ભાંમે છે ત્યારે કેટલાક વીર રસનું સહેજ સેવન કરે છે, ન્યારે બીજાઓ એથી યે ઉંચે એવા કરુણ રસમાં રાગે છે. પણ આ મળે રસના સાહિત્યોત્કર્ષને કારણે સમાજનું આરિગ્ધ સુધારવાનું કાર્ય દેખાતું નથી. હૃદય ઉત્તેજિત થાય છે, આદ્ર બને છે, પછી પોતાની જ કદર કરવા માંડે છે અને અતિ યાદીને મોળું પડે છે.

અને મોળાશ એ જ જોતું પરિણામ છે

તે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિને

આશીર્વાદ રૂપ થી રીતે મનાય !

અત્ર લુપ્તા સરસ્વતી ?

હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ

(અવશેષ તથા દીર્ઘ ગાવાની ના સ્પૃહા જરા)

૧

વસંત આલ્યો નવ-પ્રાણ પૂરતો
ને કેમડો રંગભર્યો વધાવતો
ચરત તણ મુલ્યુનું શીત ટાળવા
હોલિકા પર્વણી આવે મુખ સંપત્તિ સ્થાપવા.
કાશ્યપી કાશ્યપી આવે પૂર્ણિમા કુંભમાં ભરી
દોસુદી અમૃતા, સૃષ્ટિ રસરાગે નવાડતી.
પૂર્ણિમા અજવાળે છે સૃષ્ટિને અભિવર્ણે
ઉપાધી અહુતું તો એ તેજ એનું નથી કદિ.
પ્રાતઃસવન ઉદ્યોગે બ્રહ્મણાલ વધાવતા
સ્વર્ગની દિવ્ય પુત્રી જે સનાતન કુમારિકા.

૨

“ ભજરા ભમરા દેવા ”—

સમીધાગ્નીન્દ્રવસ્યત ”

ભાષાને વેદની દીક્ષા લઈ બ્રાહ્મણગાળે
ચેરીને દોષ જુલેથી પ્રતીતિ એક આપતા.
અરણ્યે વેદના મંત્રો શામ્યા તે આમમાં ધ્વનિ.
યાજ્ઞેયો અગ્નિહોત્રી યે ગોષુધી ગામમાં વસ્યા
ગામમાં એ શમ્યા ચળદો સંસ્કૃતિનીર ઓસર્યા.
દરથી પવને આણી મિષ્ટ ગંધ સમી રહી
સંસ્કૃતિ ચળદમાં એવી મુગંધી પારિજાતની;
ધાન્યભારે ભરેલી વા વધુકેલી ધરિત્રીને
વૈશ્યનાં રાજ્યની સાથે વલ્લિકો વૃત્તિમાં સદ્
હોડતાં ગામડે શામ્યા સંસ્કૃતિમંત્ર બારતે
જ્ઞાનના બોધનારા, ને, વિદ્યાર્થી ત્યાં રહ્યા નહિ.
પર્ણહીન ધ્યેયો દો વડની વડવાઈમાં
નીડ બાંધી રહેવાને પંખી દો જેમ નાવતું.

“ વ્રહ્મતેજો વૃદ્ધિરસ્તુ ”

આંગણે બોલતા આવી વિદ્યાર્થી ચોક્કસ જતા
ગૃહિણી ઘરની કન્યા સંતોષે અનન્ય આપતા.
સાનના લિધુઓ આજે આંગણેથી ટળ્યા સહા
તાપી ને નર્મદા વચ્ચે સેનાને તોર ગામમાં
જ્યોતિષી, વૈદ્ય, વેદાંતી કર્મકાંડી અહીં હતા
શમ્યા ઘોષ, શમ્યા પાટિ, ખારી આ ધરતી મહી.

સમિધ કે ઇન્ધન લાવવાને

હવે નથી કે પનમાં જવાનું.

વચ્ચને જાળતી કેઈ લાંબરે ગાય તેમ આ
આરણ્યકી પ્રાણણીની સુવિદ્યા
નચિકેતા સમા કેઈ જાળતી પ્રજ્વળાવને.

૭

(પશુપતિ મ. ભટ્ટને)

કો કંડી, યો પરશુરામ સમા યુવાન
દીઠો તને નયનનાં અમિથી બધાએ

કોટાનાં આંખરાં માંહી લીલી ફર્વો સમા તને

જેતાંયતું અમ સુભાગ્ય ઉચ્ચું હવે શું ?

સ-હુણી આ ધરતી મહી આંગણે

તેપ કઠોર કરી કરી શાંતને

જરૂર તું ઉગવી મહોરાવશે

આંખના પાનનાં આંધી તોરણે સાન પર્વણી

ઉજવજે પ્રકટાવી હુતાશને.

*

*

*

અગ્નિહોત્રી થઇને તે ઇન્ધનો કાશીધામથી
આશ્રયાં ને સ્થાપવા અગ્નિ હજુ તો તું મથી રહ્યો.

પ્રયત્ને પ્રેયસી ફીધી લાંડલી પ્રજાપુત્રી તે

ભગીરથ થઇને તે અમારું નાણુ ફેડીયું

વેદાંતી, વેદાકરણી, શ્રદ્ધા ને ભાવના કર્યો
જાહ્નવી જલમાં નહાઈ અંજલી એની તે લઈ
તપ્યા પિતૃ, થયો પ્રજ્ઞા અમારા જ્ઞાન યજ્ઞનો.

૪

શરદ્ વીતિ શિશિર વીતે અને
નવવસંતનું ચેતન સ્પર્શતું :
ઉભરતી સીમ ધાન્ય ધને અને,
હોલિકા પર્વણી આવે સુખ સંપત્તિ સ્થાપવા.

હોલિકા પર્વણી ખેલાં અમારાં ત જોસર્યા
પ્રજ્ઞાપુત્ર અમારો એ યાત્રિ ઉત્તરનો થયો.

સેના તંટે અમ સંહૂયનું તીર્થધામ
સૂતો તહીં ચિર વિદાય લઈ અમારી
ત્યાં પૂર્વજે મહીં તું પૂર્વજ સૌ પહેલો;
ભાવે ભીના અએ સા તુજ સ્મૃતિ તરપે આજ વૃદ્ધો યુવાનો.

૫

સેના તારાં જલ અહીં ઢળે અખિધના નીર માંહી,
સેના પૂછું કદ્ય ઉભર્યાં મીઠકાં પારિ આંહી ?
સેના પૂછું અહીં તું રવડે કંઠ વર્ણીથી, પૂછું :

સ-હુણી ધરતી માંહી સેના તું જોસરે અહીં
એવો આ ધરતી માંહી અમારી ભાવના તણી

અન્ન લુપ્તા સરસ્વતી ?

મહાત્મા ગાંધી

[લેખાંક નીચે]

મૂળ લેખક : શ્રી. દિલીપકુમાર રાય

અનુવાદક : શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

મહાત્માજીની તુરંત વાતો પણ સાંભળવા જેવી હોય છે. એટલે હવે પછી મહાત્માજી સાથે જે પરચૂરણ વાતચીત થઈ હતી તે પણ કહી જઈ છું—લેણ પંચ સંકલ્પ કે અનુતાપ વિના. પણ ભાગે ૧૯૨૫ કે ૧૯૨૬માં વડોદરામાં ફૈયાજીમાં પાસે એમણેચાલીસ રૂપિયા ખેરવી માંગે જે જીતો કીખીને વિવાદભર્યે અને મિત્રવર્ધક વિખ્યાન કાપડના વેપારી શ્રી. અંબાલાલ સારંગલાલનો મહેમાન થઈને હું અપહવાઈ ગયો. તેઓ અને એક દહાડો સતારે મહાત્માજીની પાસે લઈ ગયાં. મહાત્માજીને રેડિયો કાંતતા બેઠાં ને મન ખૂબ ખાટું થઈ ગયું. અંબાલાલે કહ્યું: “દિલીપ, હવે ચાલો મારી મિલમાં. આખા દિવસમાં મહાત્માજી જેટલું સેતર રેડિયા ઉપર કાંતે છે તેના કરતાં દાનરંગેલું સેતર મારી મિલમાં શી રીતે એક સેકન્ડમાં કાંતાય છે તે તમારી મેજરે બોલો. ચાલો.” આ સાંભળીને મારા મનને વધારે ખરાબ લાગ્યું. મહાત્માજીને અમૂલ્ય સમય આપ્યા અર્થેલીન કોમમાં ગયો છે.

અંબાલાલે વ્યક્ત કરેલું દુઃખ હું નહિ મૂકું: “મહાત્માજી ત્યારે અર્થશાસ્ત્રની વાતો કરે છે ત્યારે મને સૌથી વધારે દુઃખ થાય છે. જોને જેનું જ્ઞાન નથી તે તે વિશે માથાકૂટ શું કરવા કરતા હશે?”

હું મંત્રી રહ્યો: રેડિયામાં અને ગ્રહા ખેસતી નહોતી, છતાં મને મહાત્માજીની ટીકા કરવાનું મન થતું નહોતું.

અંબાલાલ દસીને એકદમ બોલ્યા: “તમને ખબર છે? અહીં મારી પાસે રેડિયા વિશે અનેક નિષ્પેધો આવે છે—મહાત્માજી મને જ પરિણામ બતાવે છે. મેં મહાત્માજીને એક દિવસ કહ્યું હતું: ‘મહાત્માજી, જુઓ આ છોકરાને મેં મોટું મીડું આપ્યું છે.’

“મહાત્માજી બોલ્યા: ‘કંઈ લખી નહિ શક્યો હોય!’

“મેં કહ્યું: ‘ના, લખ્યું તો છે સારું પણ એવું એક લખકર વાત લખી છે કે આપે એક પ્રથમ પંક્તિના અર્થસાચી છે.’ મહાત્માજી એવા દસ્યા છે.

મને જ્ઞાનદરવાણના ચંદ્રો માદ આખા-મહાત્માજીનું હાસ્ય ચિત્તનું હાસ્ય છે.

મહાત્માજીએ મને તે વિષે સારું આશ્રમમાં ગાવા આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું.

માર્થના પછી ખુશા ગેદનમાં મેં મીરાંબાઈ અને કમીરનાં ભજન ગાયાં.

મે પછી હું પોંડોચેરી ગયો તે પહેલાં મારે મહાત્માજી સાથે મુલાકાત રૂઈ નહિ. ૧૯૨૮ની સાલમાં હું પોંડોચેરી ગયો, ત્યાં મહાત્માજીના એક પત્રો મળ્યા હતા, જે જ. એકમાં તેમણે મારા સંપ્રીત વિશે કંઈક લખ્યું હતું. તે ઉપરથી મને લાગે છે કે મહાત્માજીને સાચેસાચ ભજન ગમે છે. જેઓ ગાવન અને સાજ ગમવાનો અર્થ વિશેષવ્રતાની ચાલાકી

એવો કરે છે તેમની સાથે હું કદી સંમત થયો નથી. મહાત્માજી બાળનથી મુગ્ધ થાય છે એ જ ગોટી વાત છે.

૧૯૩૮ના માર્ચ મહિનામાં મહાત્માજી કલકત્તામાં શ્રી રાજા બસુને ઘેર હતા. સડ્લાએ હું બરાબર એ જ વખતે કલકત્તા પહોંચ્યો. મળતાં વેંત મહાત્માજી શું ખુશ થયા છે ! તે જ ચિરપરિચિત મુક્ત હાસ્ય.

“ ગાયન ક્યારે સંભળાવો છો ? ”

“ આજા કરો એટલી જ વાર. ”

“ આજે સાંજે પ્રાર્થના પછી—અગાસીમાં ? ”

“ જેવી આજા. ”

મિત્રવર્ષ શ્રીધરણી કુમાર બસુની છોકરી ઉમા (હાસિ) મારી પાસે ત્યારે રાજ સંગીત શીખતી હતી. તેને પણ હાઈ ગયો. મહાત્માજી તેનું સંગીત સાંભળીને એટલા ખુશ થયા કે તેને સ્વહરતે લખીને “ શુદ્ધશુદ્ધ ” ની ઉપાધિ આપી. અહીં મને એક વધારાની સામિતી મળી કે, જેઓ કહે છે કે મહાત્માજીને સંગીત ગમતું નથી તેઓ જુલાવામાં બને છે. મહાત્માજી મિત્ર કહે આવેગપૂર્ણ બાળન મવાતું સાંભળી સાચેસાચ મુગ્ધ થાય છે; એમ જો ન હોત તો હાસિ ઉપર આટલું હેત ન કરત. ત્યાર પછી હું પાછો એક દિવસ ગયો હતો. ઉમાને ખંડમાં ન લઈ જતાં અગાસીમાં જ મૂકી ગયો હતો. મહાત્માજીએ કહ્યું:

“ અરે, નાઇટિંગેલને કેમ ન લાગ્યા ? ”

મેં શીખતી હાસિને બોલાવી. મહાત્માજીએ શું કહ્યું હતું તે તેને કહ્યા પછી મેં મહાત્માજીને કહ્યું: “ એ તો ખૂબ ખુશ થઈ ગઈ છે. ”

“ કેમ ? ”

“ આપે એને નાઇટિંગેલ કહીને, એટલે. ”

“ કેમ ન કહું ? I will always call her the Nightingale ” [હું એને હમેશાં શુદ્ધશુદ્ધ કહીને જ બોલાવીશ.]

ઝોરોમાં બધે હાસ્ય ગાજી લીધું.

મેં કહ્યું: “ તો આપને એ શુદ્ધશુદ્ધનું જ ગીત સંભળાવશે આજે, પણ જંગાળીમાં. ”

મહાત્માજી બોલ્યા: “ તયારત. ”

મેં કહ્યું: “ ગીતનો અંગ્રેજ અનુવાદ મેં કર્યો છે—અજંગાળીઓને માટે. પહેલાં તે સંભળો :

My soul of Nightingale ! on dreams of rose
Wing to the wonderland of blue, where flows -
The melody of star-flute's invitation:
“ Forget the cage for a domeless destination,”
Hark Light sings there in wistful love :

“ Home, home ! ”

Come to thy nest in day tide's ebb, oh, come !
Haste to the Friend so far, yet near and tender
Pledged to thy song-heart's cry of self surrender.

પ્રાર્થના પછી ઉભાએ ગાયું :

શુભશુભ મન, કુલ મુરે બેસે

ચલ નીલ મળિલ ઉદેશે

અંબર ઘાશરી

એ શિક્ષક : " આય,

પિંજર પાશરી "

ચલ અ-ધરાય "

એ શોન આલો ગાય બાલો બેસે :

" ફિર આપ નીકે આપ દિનરોપે "

ચલ દર બંધુર ઉદેશે

ચિર ચરજોર ચરજોર રેશે.

સરત બાણીની અગાસી શી સુંદર છે ! બંકિમ ચંદ્રના સિન્ધવ્ય પ્રકાશથી મનમાં પશુ
અપૂર્વ સિન્ધવ્યતા પથરાઈ ગઈ હતી. સામે મહાત્માજી હતા. એક બાઈ ગીતાના કેટલાક
શ્લોકો વાંચી ગયા. તેમાં હતો તે શ્લોક યાદ આવે છે :

દુઃસ્થેષ્વદુષ્ટિગમના મુણેષુ વિગતસ્તદહ :

ચીતરાગમયકોષઃ સ્થિતધોર્મુનિરુચયતે ॥

મહાત્માજીની સામે બેસીને આ શ્લોક સાંભળ્યો ન સાંભળ્યો. ત્યાં તો તેમની જ
શ્રુતિ નજર સામે તરવા લાગી. સારથીસાથ શ્રી. મજેન્દ્રનાથ શોલનું એક વચન યાદ આવ્યું.
મહાત્માજી વિષે તેમણે અને ૧૯૨૪માં બાંગ્લોરમાં કહ્યું હતું : " અકુતોભય. "

ગીત પશુ કાનમાં ચૂંચતું હતું :

" પિંજર પાશરિ, ચલ અ-ધરાય. "

મહાત્માજીમાં આ વૈરાગ્યનો ભાવ, આ પારલૌકિકતાની પ્રવચ્યતા—otherworldliness—
તે દિવસે ગીત અને ગીતાપાઠના વાતાવરણમાં જે રીતે અનુભવી શક્યો હતો તે રીતે
કદી અનુભવી નથી. ગીતાનો બીજો પશુ એક શ્લોક :

યસ્માન્નોદિજ્યો લોકો લેક્ષ્મન્નોદિજ્યતે નયઃ :

જેને કાઈ ઉદ્દિગ્ન કરી શકતું નથી, જે લોકોને પશુ કરો ઉદ્દિગ્ન કરતો નથી —
કેટલું સાચું !

*

ગીત પૂરું થતાં મહાત્માજી અંકમાં યાત્રા ગયા. અમે થોડાજ જણ સાંચે ગયા.

બેસીને મેં પૂછ્યું : " હિંદુ—મુસલમાન બૈકથ વિષે આપને શું લાગે છે ? "

" હું શું કરું કહો—એક પ્રવત્ત સિવાય ? "

" કૌશિસ—"

" કૌશિસનો માર્ગ કંઈ સહેલો નથી. દેશમાં તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા જમાવવાની છે,

છતાં તેની પાછળ શરીરખળ નથી એટલું જ નહિ પણ શરીરખળને સહેજ પથુ મારે તો તેણે પ્રતિતાલંગ કર્યો કહેવાય.”

“પરંતુ આપના ઉપર જ્યારે સૌની શ્રદ્ધા છે ત્યારે કોંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠા જાળ્યા વગર રહે ખરી ? અને કદાચ એ જ રસ્તે દિંદુ-મુસલમાન ઐક્ય પણ નહિ આવે ?”

મહાત્માજી કુરુણ દાસ્ય કરી બોલ્યા : “મુશ્કેલ છે દિલીપ ! મુસલમાનને દિંદુ વિશ્વાસ કરતા નથી, દિંદુને મુસલમાન વિશ્વાસ કરતા નથી. બહારના દુરમાનથી શું વળવાતું છે, એ અંતર પહેલાં ન શુદ્ધ થાય ? અને આરા ઉપર શ્રદ્ધાની વાત કરો છો, પણ એટલું જાણ્યો કે પોતાની શક્તિ વિષે આરા મનમાં કશો ભ્રમ છે જ નહિ.”—

[I have no illusions about my own power.]

પાછા આવતાં રસ્તામાં વારે વારે મહાત્માજીના ઘેરજવા દાખો વાદ આવતા હતા. એમાં કુરુણતા છે, પણ એના કરતાં પણ તેમની બાધામાં હૃદયવેગની સ્વચ્છ સરળતા વધારે ઊભારાઈ જતી હતી. એને જ લીધે તેઓ કદામ પારકાનાં હૃદયને સ્પર્શી શકતા હશે !

“આવાં વચનો તો મેં પશ્ચિમી સંજોગમાં છે—પણ આ રીતે સાક્ષાત્ અનુભવ કરવો—મહાત્માજી સાથેના સાક્ષાત્કાર દ્વારા તેમની આત્મશક્તિની દીનતાનો સ્વીકાર સંભળી તેના જ પ્રકાશમાં તેમના ઔદાર્યનો રિતગત મહિમા પ્રલસ્ય નોવો—એ દિવસ પણ મારા જીવનમાં એક સ્મરણીય દિવસ બની રહેશે.

✽

એ પછી હું કારમીર ગયો હતો ૧૯૩૮ના ઓક્ટોબરમાં. મહાત્માજી ત્યારે પેશાવર હતા. મેં તેમને પત્ર લખ્યો કે મારી બહેન આપના પતિનું એકાએક અવસાન થવાથી હું કારમીર આવ્યો છું તેને લઈને. સાથે ઉમા છે—તેમની બાધામાં “નાઈટિંગેલ.” પેશાવર મહાત્માજીને મળ્યા આવવાની ઈચ્છા છે—એ મહાત્માજી અમને બૂલી ન ગયા હોય તો..... વગેરે.

મહાત્માજીએ મને તાર કર્યો અને સાથે સાથે એક પોસ્ટ કાર્ડમાં લખ્યું (૧૮-૧૦-૩૮). “I may forget Uma, the Nightrigale, though that seems improbable, but how could I forget you ? . . . I am sorry for your brother-in-law's death. My love and sympathy for your sister.” [હું કદાચ ઉમા ભૂલું છુંને જૂલી જાડે, પણ તમને શી રીતે જૂલું ? . . . તમારા બહેનના અવસાનથી મને દુઃખ થયું છે—તમારી બેનને મારો સ્નેહ અને સહાનુભૂતિ જણાવતો.]

પેશાવર જઈને અમે મિત્રવર્ધ મી. પ્રફુલ્લ ચૌધરી મહારાજને ઘેર હત્યા. પહેલે દિવસે મહાત્માજીને ત્યાં મવાને અને એક સંજોગીને લઈને ગયો—કારણ કે ઉમા વગેરે બધાં ખાઈપર ઘાટ જોવા ગયાં હતાં. મહાત્માજીનાં દર્શન કરવાને બદલે, તેઓ ખાઈપર ઘાટ જોયો એક અસુધર પદાદી રસ્તો જોવા ગયાં એથી મને દુઃખ થયું હતું.—પણ સ્ત્રીની રુચિ સરખી નથી હોતી. હમેશાં માણસને તીર્થ કરતાં ઉચ્ચરાટ વધારે ગમે છે.

મહાત્માજી ત્યારે “સરહદના ગાંધી” અખબર મહારખાના ગામમાં મિત્રના મહેમાન હતાં—પેશાવરથી ૨૪ માઈલ દૂર હિતમનાઈ ગામમાં.

મોઢરમાં બેસીને હું ત્યાં ગયો; કારણ કેવળ મહાત્માજીનાં જ નહિ પણ મહાત્માજી અબદુલ ગફારખાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા પણ કંઈ યોગી નહોતી. આ યુગમાં એમનાં જેવા મહાન સત્પતિષ્ઠ, નિરુપદ્રાઈ, તેજસ્વી મનુષ્ય વિરલ મળે છે, એટલે જ નહિ, પણ બે “મહાત્મા”ને એક સાથે જોવાની કલ્પનાથી પણ મન માડું નાચી ઊઠ્યું હતું. સાચું કહેવામાં સકાચ શો? શ્રીનગરથી આવેલે દૂર ધુળતાપમાં પકાડી રહેતે આવવાને હું તૈયાર થાત નહિ, જો એમનાં દર્શનનો લોભ ન હોત. જો કે હું ગળતો હતો કે કદાચ મુલાકાત ન પણ માપ. પરંતુ મોઢાં લાખનો લોભ પણ મોટો હોય છે, એટલે તેને માટે કંઈ પણ વેડી શકાય છે. નસીમ જોર કરે તો જાણી મુલાકાત મળી પણ જાય !

મુખ પર ચાને આખમાં તેજસ્વિતાની દીપ્તિ; સુંદર, દીર્ઘકાપ, બલિષ્ઠ, આછી મૂઠ-દંડીવાળું સંચીર; વળુંગાં લાલીની આંખ; મુખ પર સિન્ધુ દારૂઃ—અબદુલ ગફારખાં એવા તો ગયો ગયા ! બધા માણસોના અંતરના વલ્લ કંઈ મુખ પર પ્રગટ થતા નથી. ખાં સાહેબ વધારે મમી ગયા તે કદાચ એ જ કારણે કે તેમના મુખ ઉપર અંતરની સ્વચ્છતા અને તેજસ્વિતાનું તેજ પથરાયું હતું. તેમનું આચરણ પણ કેટલું સુંદર હતું !—જેવું સ્વાભાવિક તેવું જ સિન્ધુ; એમ છતાં તેમાં કાંઈ પણ પ્રકારની અતિશયતા નહોતી. મુસલમાની શિક્ષા આરની અતિશયતા લેશ પણ નહોતી. માત્ર તેની સંપૂર્ણ સાક્ષ્યતા હતી.

અમને આદરપૂર્વક બેસાડ્યાં. વાતચીત શરૂ થઈ. મહાત્માજી ભારે સ્નાન કરતા હતા, એટલે એકાંતમાં વાતચીત કરવાની વધારે સગવડ મળી. કેટલી બધી વાતો કરી—તે બધી લખવાનું આ સ્થાન નથી—પ્રીજી કાર્પવાર લખવાની મનમાં ઇચ્છા છે ખરી; અહીં માત્ર તેમની એક વાત લખું છું. વાતચીત બેસક દિંદીમાં જ થઈ હતી.

મેં પૂછ્યું : “ખાં સાહેબ, આપના જેવા માણસો જ આપણને જોઈએ છે—એમનામાં પ્રેમની સાથે સત્યનો સુયોગ થયેલો હોય. આપ હિંદુ—મુસલમાનનું એકત્ર કરી આપો. નહિ તો હિંદની શી દયા થશે ?”

ખાં સાહેબ મૃદુ હસ્યા : “હું શું કરું, કહે ? એકત્ર ત્યારે જ થાય જ્યારે દિલમાં હિંમત આવે—આપે માણસ પ્રેમનાં મંત્રને ઇળના મંત્ર કરતાં મોટો માનવો થાય. અંતરમાં પ્રેમનો પાયો પાકે ત્યાં વિના અંદારની એકત્રની ઈમારત બંધકાના ધર જેવી જ થઈ જાય છે—હિંદુ—મુસલમાન જાને જ્યાં સુધી આવ્યારમન ધર્મ કરતાં અંતરગત મૈત્રીને મોટી માને નહિ ત્યાં સુધી તો મૈત્ર સંગવડિયાં સંધિ જ થઈ શકે, બધુઆવનું રક્ષાબંધન નહિ થાય.”

“વેલા મહાત્માજી !” માયા બેઠી બિડી.

બિડીને બધાં જ બિલાં થયાં.

હસતાં હસતાં મહાત્માજીએ બેસવાનો ઈશારો કર્યો. તેમના મોં ઉપર આનંદનું કેવું તેજ હતું !

ઓ મા, મહાત્માજી બે મહિના થયાં મૈત્ર પાળે છે, વાત નહિ કરે. હું તો કરી જ ગયો. તેમણે કાજળ કલમ પાંસે લીધાં.

મેં કહ્યું : “અમે બારે મુઝવણમાં પાયાં છીએ, મહાત્માજી. કેટલા દિવસ થયાં બોલતા નથી ?”

મહાત્માજીએ હસીને લખ્યું : “બે મહિના થયાં બોલતો નથી—એથી માત્ર મને જ હાથેલા થાય છે એમ નથી, બીજાનું પણ કલ્યાણ જ થાય છે.” [My silence is good for everybody else.]

સેક્રેટરીએ લખાણું મોકલ્યું બધાને વાંચી સંભળાવ્યું. આખા ખંડમાં હાસ્યના તરંગ ઊઠીને લાગ્યા.

હાસ્ય થઈયું ત્યારે માયાને બતાવીને મેં કહ્યું : “મારી બહેન માયા, કદાચ તમને યાદ હશે. સર સુરેન્દ્રનાથ બંધોપાધ્યાય એના સસરા થતા હતા !”

મહાત્માજીએ માયું હલાવીને લખ્યું : “I had your sister on my lap for ten minutes at her house, when Sir Surendranath died.” [તમારી બહેનને દશ મિનિટ સુધી મેં મારા બોજામાં બેસાડી હતી—સર સુરેન્દ્રનાથ મરણ પામ્યા ત્યારે.]

ત્યાર પછી તરત જ મહાત્માજીએ કાગળ ઉપર લખીને પૂછ્યું : “Why have you not brought the Nightingale ?” [શુભશુભને કેમ નથી લાવ્યા ?]

કાલે લાવીશ એમ કહીને અમે ઊઠ્યાં.

*

બીજે દિવસે અમે બધાં જ ગયાં. મહાત્માજીને પ્રણામ કરતાં વેત જ મહાત્માજી મારી બાજેજ એવા તરફ નોંધે રહ્યા. મેં કહ્યું : “એને વિષે જ આપે લખ્યું હતું આપના પોસ્ટ કાર્ડમાં, એ આપને પોતાનો નામ બતાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને આવી છે.”

મહાત્માજી માયું હલાવી ખૂબ હસ્યા.

મેં હસતાં હસતાં કહ્યું : “એથી—આપ ખુશ થશે કે નાખુશ, મહાત્માજી ?”

મહાત્માજીએ કાગળ ઉપર લખ્યું : “ગીતાની ભાષામાં કહ્યું તો મારે ખુશ પણ ન થવું નોંધે એ, અને નાખુશ પણ ન થવું નોંધે એ.” [In the language of the Gita I should be neither glad nor sorry.]

મેં કહ્યું : “પણ હૃદયની ભાષામાં ?” [But in the language of the heart ?]

મહાત્માજીએ તરત જ સરસર લખ્યું : “The heart has no language, it speaks to the heart.” [હૃદયને ભાષા નથી હોતી, તે સીધી હૃદય સાથે જ વાત કરે છે.]

*

પહેલાં ઉમાએ અને મેં બેયું મીરાંબાઈનું “આકર રાખોજી” બજાવે ગાયું.

ત્યાર પછી એવાએ નૃત્ય કર્યું; સાથે ઉમાએ ગાયું:
 આજ સખી સુન ખાજત બૌસરિયા
 નિર્મલ નીરે યમુના તીરે ગાવત સાવરિયા.
 મુકુટ ઉગલા મધ પનખાલા ચરણુને ચુરિયા.
 વૃંદાવનમેં પુલકુંગનમેં નાયત નટવરિયા.
 સુંદર સ્થામલ મરુ પથપુષ્પલ આવેત નિરઝરિયા.
 ચંદનગંધા નંદનગંધા પ્રેમી-મન હરિયા.

*

વિદાય લેતી વખતે મહાત્માજીએ કામળ પર લખ્યું: "Do you want me to say many thanks? It looks so utterly ridiculous. But if you want the ridiculous you may have them." [તમે શું એવું છો છો કે હું તમને 'ખૂબ આભાર યો' એમ કહું? એ એટલું તો હસના જેવું લાગે છે! છતાં જો તમારે હસવા જેવું જોઈએ હોય તો લો.]

એરમાર્ગનાં બધાં પાછાં હસી પડ્યાં.

When you do laugh, each teardewed petal swings
 With the far sky-radiant lilt: your magic heart
 To our earth-caged life would ever impart
 Love's limpid light: soul's vision of aerial wings.

ન્યારે હસે તું-ચિચિરાટુબીની
 પ્રત્યેક બે પાંખડી દોલી બેઠે
 સદૃશ આકાશ-પ્રકાશ-છરે.
 ગદુપ્પે આ અંતર તારું આણે
 પૃથ્વી તણા પિંગરમાં પડેલા
 પ્રાણો વિષે પ્રેમ-પ્રકાશ સ્વચ્છ:
 આત્મા તણું સ્વપ્ન-અનંત કેરી
 પાંખો તણા છે; અણકાર ધેરા.

આજ કૃપા થઈ તારી*

હરિહર ભટ્ટ

આજ કૃપા થઈ તારી,
દયામય, આજ કૃપા થઈ તારી.

જીવનનાં વરસો યાદ પીત્યાં,
કૃપા માયતાં તારી,
આજ અનુશ્લેષ મુજ પર કીધો.
જીવન-સાર્થક-ધારી,
દયામય, આજ કૃપા થઈ તોરી.

ચાંદો સળગ્યો, સૂરજ સળગ્યો,
સળગી આલ-અટારી,
ને આ સળગી સગડી મારી,
શાશ્વત-ઉમા-ધારી,
દયામય, આજ કૃપા થઈ તારી.

આજ ભેડી જીવનની કંડી,
મૃત્યુમુખે ધરનારી,
કાલાન્તક, તે મુજને કીધો.
અનન્ત-જીવન-ધારી,
દયામય, આજ કૃપા થઈ તારી.

પ્રજાધિની એકાદસી

૧૯૬૭

* આ કાવ્યના અર્થ વિષે ગૌરમજીયુ શ્રવાનો સંભવ છે. આમાં જે સ્થિતિનું વર્ણન છે, તેની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિનો નહિ, પણ તેના અત્યંત અદ્ય પ્રારંભનો નમ્ર સ્વીકાર આમાં છે. —હ.

શ્રદ્ધા વિશે મેં આગલા લેખમાં થોડો વિચાર કર્યો હતો. પણ આ શ્રદ્ધા-યુગ હોવાથી શ્રદ્ધા પાછળ કામ કરતું માનસ, વ્યક્તિની વાસના, એની સાદૃશ્ય-શક્તિ-Instinct, એની સમાજવૃત્તિ અને યોગ્યવૃત્તિ-Herd habit વગેરેની ચર્ચા કરી લઉં.

વચ્ચે આપણામાં એવી ઐમત્તિ હતી કે આપણે વિજ્ઞાનયુગમાં છતીએ છીએ વિજ્ઞાનયુગને આપણે મર્યાદિત અર્થમાં સમજીને કહેવા માગતા હોઈએ તે: જરૂર આપણે ભૌતિક વિજ્ઞાનના યુગમાં છતીએ છીએ. પણ આથી તો પહેલાંની પેઠે જ હજી આપણે શ્રદ્ધાયુગમાં જ છતીએ છીએ, શ્રદ્ધા એટલે રાજસી કે તામસી. ઉત્પત્તિ-passion-એવી ઉમતાનાં પાળવાળાં માન્યતા-passionate beliefs-ને આપણે શ્રદ્ધાજન્ય કહીએ. વાસ્તવિક દૃષ્ટિ સાથે ભૌતિક બાણ્યને પરલક્ષ્યો વિચારણા કરવાની ચાલી પદાર્થવિજ્ઞાને આપણને આપી. કુદરતની અનંત શક્તિઓના બધે લંકારો મનુના માનવીએને હાથે પ્રુલ્લા થયા. પણ સામાજિક ક્ષેત્રમાં કે વ્યક્તિના અંતર્ગત કે આંતરિક ક્ષેત્રમાં વાસ્તવિકતા સાથે મુલોગવાળી વિચારણા-objective outlook કરવા એટલી વિજ્ઞાનશુદ્ધ શુદ્ધિ આપણે કેળવી છે? અથવા તો અત્યાદિ આખા જગતમાં રાજકીય ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તતા વાદોના લુહા લુહા અનુયાયીઓ ભૌતિક ક્ષેત્રમાં જે પ્રમાણે વાસ્તવિક કે બાહ્ય દૃષ્ટિ રાખીને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જુએ છે તે રીતે નિરપેક્ષ-obectively દૃષ્ટિએ પોતાની માન્યતાઓ તપાસે છે ખરા? ને તપાસતા હોત તો જે મધ્યયુગી સંસ્કૃતિ નિષ્કુરતા ને પશુતા આજે એમોર પાંચરી ભીડી છે ને ધરતીના પટને વરસા કરી રહી છે તે નોવા ન મળત. એટલે જ મેં ઉપર કહ્યું કે આપણે શ્રદ્ધાયુગ-જન્ય યુગમાં છતીએ છીએ.

દુનિયામાં વાદોનું આહવાદન વ્યક્તિની અંતર્ગત મારવૃત્તિ, ઝેરવૃત્તિ, યોગ્યવૃત્તિ, ઉચ્છેદવૃત્તિ ને આધારવૃત્તિ-spirit of self-clarification-ને સંગઠિત રૂપે દિવસ આપ આપી રહ્યું છે. જે આગલી ઉદ્યોગધનથી કુખ્યે અર્જુનને સર્વવપાત્ર પરિવ્રજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ કહ્યું હતું તેનાથી ક્યારે અઢી ને ઉરકેરાટ ભરી ઉગ્રતાથી આગળના વાદો. શ્રદ્ધાસુખ યોગને ઉદ્યોધિ છે કે સર્વવાદાત્ર પરિવ્રજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ. 'જીવનરીમા કંપનીઓ જેમ વ્યક્તિની પીમાની પોલિસીની કિંમત, દરેક વ્યક્તિને સમયે એના સરણ-મૃત્યુ (surrender value) ઉપર આંકે છે તેમ આજે રાજકીય ક્ષેત્ર શું કે જીવનનાં અન્ય ક્ષેત્રો શું સંપણે સૌ વાદોના દેવો, તેમના પૂજારીઓ ને અનુયાયીગણ તેમની પોતાની તત્વબોણુ શુદ્ધિને લપેટીઈ શ્રદ્ધાનો આચળો ઝોડીને ફેટલે અંશે પોતાને સરણે આવે છે તેના ઉપર એમનું સરણ-મૃત્યુ આંકે છે. સંશયાર્થીઓ એમને અપતા નથી. એમની શુદ્ધિ તો સંશયમ્મા વિવિધ્યતિ ની હોય છે.

આથી જાતની શ્રદ્ધા વ્યક્તિ અને સમૂહમાં અસાધારણ શક્તિ, વફાદારી ને તમન્ના અવસ્થા પેદા કરે છે. સમાન શ્રદ્ધા, સમાન જગ્યાત ને એકદિલી પેદા કરે છે. આને લીધે એ સમૂહમાં જગરુ સામુદાયિક બળ પેદા થાય છે. આ શક્તિનો ઉપયોગ સર્વશોનિબંધુ-

તમા કરવાનો પ્રયત્ન થવાને બદલે આજે સ્વયોમિશંકુલને તે હંમેશાં જીવિત વધારવાને સ્વભાવિ
મહેતા વધારવા થઈ રહેલો હોવાથી અદ્યતન શિસ્ત, વધારા, વાસ્તુસ્તતા ને તમજાવી
શક્તિ વિનિષ્કારી થઈ જાય તરફ માનવીને ધસડી જાય છે. એટલે વધાવનપ્રવૃત્તિ દેવ્યવૃત્તિ—(spirit
of Humiliation) જેટલી અનિષ્ટ આપતી છે તેટલી જ અનિષ્ટ આપતી હનનપ્રવૃત્તિ
(spirit of offence) પણ છે. “સેવ્યવૃત્તિ સત્યક્ષમ” ને વિવેકપ્રચૂર ન હોય
તો વ્યક્તિ ને સમૂહમાં આધિભા નૈર્બુદ્ધભાવ જન્મી શકે છે. પ્રાણીને ઉઠાણોને સંવેદનશીલ
ન હોય તો એનો વેગ, વિગ્રહ લાગે જ છે, અને નિમ્બુરતાઓ એ વિગ્રહ આતંકકારી થઈ
પડે છે. દિલ્લિદાર-મુસોલિનીએ પ્રવૃત્ત કરેલ નાત્સીવાદ ને સંદર્ભવાદનું દાહનું સ્વરૂપ છે.
વિધાન-સામીત કરે છે. અન્યને પાછાકાનત કરવા સિવાય બીજો કોઈ રચનાશીલ મોર્ગ એ
વાદોને સમજી શકે નથી. એ વાદના નેતાઓએ એમની પ્રજામાં નવજીવન પુર્યું છે. એની
ના પાડી શકાય એમ નથી, પણ એનું સ્વરૂપ માનવરવજાવસુક્ષ્મ કષ્ટતાની હેવાનિયતને
બ્યવસ્થિત ને સંગઠિત કરવાનું જ રહ્યું છે.

ત્યારે વર્તમાન અદ્યાયુગમાં શ્રદ્ધાનું લક્ષણ ઇતિહાસિકતાની સહાયે મનુષ્યની વાસનાને
શુદ્ધ કરવાનું તો જણાવું જ નથી ! મનુષ્યને એના જ્ઞાન-વિજ્ઞાને એની પ્રાથમિક વાસ-
નાઓ કે જે પહેલાં સમાજ વિરોધી હતી તેનું નિરોધ અન્વેષણ કરી એના ઉપર પોતાના
શુદ્ધિયુક્ત ને કલાત્મકામી કાળ જમાવવાની શક્તિ તો આપી જ જણાતી નથી ! ઇતિહાસ
એ વાસનાઓની ઉચ્ચતાએ એના ઉપર કાળ જમાવ્યો છે ને એને પોતાના સ્વીકૃત-વીરના
અનુભવી સંકટી દિવાઓની બહાર રહેલા ઉચ્ચતર તર્ક પરત્વે અજોષ અનાવી મૂક્યો છે.
પરંપરાગત-પૂર્વગ્રહો, જાતિગત ભાવનાઓ, સામુદાયિક અહંતાપોષક વિગતો વગેરે માણસ
સહેલાઈથી પકડી શકે છે, અને એનો ગ્રાહ એને ધણે મનપસંદ લાગતો હોવાથી પરંપ-
રાગત પૂર્વગ્રહો, જાતિગત ભાવનાઓ, પોતાના સમૂહની અહંતાને જીવિત કરનાર ધ્યેયોને
કોઈ કુશળ ને પ્રતિભાવાન નાયક સમજી લઈ એમાંથી ફલિત થતી શ્રદ્ધાને વધારે એવી
વિચારસરણી ઉદ્ભવવા માટે તો માણસો ઝટ દઈને એનો સ્વીકાર કરી લે છે. કારણ કે
એ નાયક પોતાના ટોળાં સાથે એમની પરિચિત વાણીમાં બોલતો હોય છે—એમના પરિચિત
આવેશોને અગ્રત કરતો હોય છે. સત્તાપ્રિયતા, મહત્તાપ્રિયતા ને ટોળાંવૃત્તિ મનુષ્યને પ્રાણીજ
સ્વભાવ—Biological character હોવાથી એ જીવિતોને રપસાંતી ને એને વધારનારી,
આશા આપનારી અને લાલસા જગવનારી ફિલસૂફી કોઈ બારે ખેલાડી લોકનાયક ઉપજવની
શક્તિ તો એ નાયક બહુ સહેલાઈથી (બીજા સંલેગો-જેવા કે પ્રચારનાં આધુનિક સાધનો,
બીજા કોઈ નાયકનો અભાવ, કોઈ દારણે સામુદાયિક હતાશાની બ્યાપ્તિ-prevalence of
mass frustration—અનુકૂળ હોય તો) પોતાની વિચારસરણીને અંધી સ્વીકાર કરાવી એ
પરત્વે લોકમાં ઉન્નાડી શ્રદ્ધા ઉપજાવી એમને પેલી જીવિતોને હાંસન કરવા માટે કાપ્ડશીલ
અરે ! વિગ્રહશીલ પણ કરી શકે છે. કોઈ પણ જાતની સામુદાયિક વિવશતા, ઉરગાટ ને
અંજીભામય પેદા કરવા માટે અનુકૂળ વાતાવરણની જરૂર હોય છે. એવું અનુકૂળ વાતાવરણ
ન હોય તો નેતાઓને તેવો ખ્યાલ ન હોય એનો અર્થ લોકમાનસ ઉપર જામી શકતો
નથી. એવા અનુકૂળ સંલેગોનો દાખલો લઈએ.

ગયા મહાયુધી યુરોપ આખામાં ભારે ઉપલપ્તચયોના ધરતીકંપના અવ્યક્ત લગાડયા. બહિત અને સમૃદ્ધ અસમધારણુ—Abnormal અનુભવ પરંપરામાંથી પસાર થયાં. જેમ કોઈ કેટલી પોલાનો સારો એવો ડોઝ લીધા પછી કે સખત તાવતી ગરમી મગજે ચલો મઠ હોય તે વખતે માણસ સમનોત્ત શુદ્ધિથી સારસાર વિવેકવાળો વિચાર કરી શકતો નથી. તેમ ગયા યુદ્ધ જેવા ગમખવાર અને લાગોને ધરત્યાર વગરનાં કરી મૂકી આખી સામાજિક વ્યવસ્થિતિને ઊંધી વાળી દે એવા અસમધારણુ સંજોગોમાંથી ઈંગ્લેન્ડ સિવાય એકેએક યુરોપી દેશ પસાર થયો. એકેએક મહામુદ્ધ એમાંથી પસાર થનાર સમાજને નવા જ ભૂસ્તળ ઉપર ધકેલી દે છે. યુરોપીય સમાજમાં પણ યુદ્ધઉત્પાદિત વ્યાપક છુન્નસ, હતાયા, દુર્બલસ્થા વગેરેને કારણે લૅન્ડોની તાર્કિક ને લાવિક સંવેદનશીલતા ને રૂપરૂપતાએ પલટાં આપી. ઉત્પાતને લીધે સમાજ સમનોત્ત સુદ્ધિ, શુદ્ધિ ને શુષ્કિય યુવાની બેઠો. ખૂબ આવેગવિવશતા પ્રગટ થવા લાગી. ન્યાં મૂલ્યો ફરી ગયાં. નવાં મૂલ્યોને ચકાસવા ને એની સ્થિતિને પૂષ્કળ કરવાની ધીરજનો અભાવ હતો. આખી આવેગપરાસ્ત પરિસ્થિતિમાં સાસુ દાપિક અચળતાને અનુરૂપ નવી ફિલ્સૂફીએ એકદમ અસ્તિત્વમાં આવી. એ બધીનો પાયો આજુપણુ નહિ, પશુ, ચિસ્ત હોવાથી, વિચારપ્રધાન નહિ, પણ ચિસ્તપ્રધાન—આવેગપ્રધાન બદલાનો. એણે વિકાસ કર્યો. તર્ક, તાટસ્થ ને સાલુપયુ: ઉચ્ચ મનઃસરકારિતાનાં આ ગણુ, લક્ષણો સાથે એણે નફરત સાધી. અને હિંસાપરાયણતા, અધઃશ્રદ્ધા ને વર્જાણ. ચિસ્ત: તમસાભિમુખતાનાં આ ગણુ લક્ષણો સાથે એણે મહોખ્ખત આપી.

નાત્સીવાદ, ફાસીવાદ, સામ્પવાદ ને એમના પર્વાથી બીજા વાદોના ફેલાવા માટે યુરોપમાં ઉપર જળ્યાળ્યા તેવા અનુકૂળ સંજોગો ઉપરિચિત થયા. આ દરેક વાદની ફિલ્સૂફી ચતાની ફિલ્સૂફી હતી. કારણ કે આધુનિક રાજ્યમાં સરકારી તંત્ર કાબૂમાં લીધા વિના કોઈ પણ વાસ્તુ અવસ્થિત ને વ્યાપક 'ઈન્ફેક્શન' પ્રખને આપી શકતું ન હોવાને લીધે એમનું પ્રથમ ખોલે રાજસતા હસ્તગત કરવાનું રહ્યું. અવગત, રાજસતા હસ્તગત કરવા માટે પણ પ્રખના સારા એવાં લાગનો ડોકા પૂર્વસાર થઈ પડે છે. પણ જે પ્રખને મોટો ભાગ નિષ્ક્રિય ને ઉદારીન રહે તો બહુ થોડા લોકો પણ જખરા ને ચાલાક નેતાની રાહ જરી હેડળ રાજસતા લઈ શકે છે. આ અનુકૂળતા નાત્સીવાદ ને ફાસિવાદને મળી ગઈ હતી. એટલે રાજકીય આસમાનમાં એના મહો. એકદમ ઊંચા ચઢ્યા.

કોઈ પણ ફિલ્સૂફીને મહાવાદો ધોરણે પ્રચલિત થવા માટે આગળ ઉપર જળ્યાળ્યા તેવા અનુકૂળ સંજોગો ઉપરાંત બીજા પણ એક બે ચરતો પૂરી કરવી પડે છે. એરી એક ચરત, તે ફિલ્સૂફીના ઉદ્દેશોએ લાવપ્રતીક જેવી સુબકીય વ્યક્તિ વિશેષ—magnetic personality ની છે. એવા આગેવાન વગર ફિલ્સૂફી પાંગળી થઈ જાય છે. ઘણી વાર એવો આગેવાન જ ફિલ્સૂફીનો જનક હોય છે. બીજા ચરત છે એ ફિલ્સૂફી અને એના પ્રતીક સમુ. આગેવાનમાં, સમુદ્ધમાં ભારે આથા ને લાલસા પેદા કરવાની શક્તિની. અનુકૂળ સંજોગો ઉપરાંત આ બે ચરતોનો અસાધ કે ઉલ્લુપ હોય, તે એ ફિલ્સૂફી બહુ વ્યાપક થઈને માણસોમાં અધઃશ્રદ્ધા પેદા કરી શકતી નથી.

આ બે ચરતમાં સુબકીય આગેવાન માણસોને તટસ્થ શુદ્ધિથી વિચાર ન કરવાની

અશક્તિ પેદા કરવાનું કાર્ય કરે છે. એની પ્રતિજ્ઞાનું એવસ, જલપ્રપાત રી એની કાર્યશક્તિનો વિહ્વળાટ માણસોને આજી નાખી એમને પોતાના લાગણીપ્રવાહમાં ખેંચી લે છે. જે વસ્તુથી માણસ તાણાય થાય છે તે વસ્તુ કે વ્યક્તિની ક્ષાણે બાબત એના ધ્યાનમાં તરત આવી જાય છે. હિતસરની વસ્તુતા ને સુગમીય અસર વિશે એક અમેરીકન પત્રકારે પાંચે વર્ષ ઉપર લખ્યું હતું કે, ‘બર્લિનના એક મેદાનમાં દશ લાખની પ્રચંડ માનવમેદની (અસમત, પ્રશંસક અનુયાયીઓની) સમક્ષ એ જગદે પોતાનો અસ્ખલિત વાણીધોષ વહાવતો હતો ત્યારે એટલે મોટો સમુદાય હોવા છતાં એક ટાંકણી પડે તો સંભળાય એટલી સ્તબ્ધ શાંતિથી તે એને સાંભળતો હતો. મદારીની મોરલીના સૂરના આરોહવચરોહ સાથે પોતાની કૃષ્ણ વડે ડોહતા નાગની માફક આખો પ્રેક્ષક સમુદાય લાગણીરત યદ્યપે ડોહતો હતો!’ એ પછી એ કહે છે. “એક અમેરિકન મુસાફર ધ્રુવતી જે વક્તાથી થોડે અંતરે ખેંચી હતી તે એટલી બધી બાકૂળ બની ગઈ કે એકદમ દોડીને વક્તા પાસે પહોંચી ગઈ અને એના હાથને નેરથી પકડી ચૂંચી લીધા!”

આગેવાનનું લાગણીજ્વેલ એની જાસર હેઠળ આવનારને તકશુદ્ધ દૃષ્ટિથી નહિ પણ લાગણીપ્રધાનિત આવેશથી વિચારનાં ને વર્તનાં ફળવે છે. જ્યારેસ્ત વ્યક્તિત્વવાળા આગેવાને ઉદ્દેશ્યેત્ર ફિલસૂફી આને લીધે સરજ્યાતમાં સમૂહમાં ભારે કાર્યશક્તિ, સંભલાવના, તમજા, તરવરાટ, હેતુસિદ્ધિ માટેની ધરખમ અધીરાઈ, વ્યવસ્થિત અનુશીલનપરાયણતા અને કર્મમૃતતા જન્માવે છે. આથી સમૂહમાં પહેલાંની હતાશાને બદલે નવો આત્મવિશ્વાસ પેદા થાય છે. એ બધાનું જીવંત પ્રતીક પેલો આગેવાન હોવાથી તે અને એની ફિલસૂફી પરસ્પર સમાનાર્થી અને સમાનઆવવાહી પર્પાય જેવાં બની જાય છે.

આગેવાનનું આ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ માણસોમાં આસપાસની વ્યવસ્થા ને વાતાવરણને પોતાને-એટલે કે પેલી ફિલસૂફીને-સાનુકૂળ હવે બદલવા માટે અધીરાઈ અને અકળામણ પેદા કરે છે. આથી તટસ્થશુદ્ધિ (Rationality) એમનું મન વિચાર કરી ચકતું નથી અને એમની વિચારશક્તિને અનુભવનો પાશ લાગે છે.

અનુકૂળ ભવિષ્યની વાંછના ને પ્રતિકૂળ વર્તમાન પ્રત્યેનો તિરસ્કાર પણ નિરપેક્ષ શુદ્ધિને આડકાંટેચલાવી દે છે. માણસમાં પોતાની પ્રયજ વાસનાઓને સિદ્ધ કરવાનો આહ હોય છે. આગેવાન એ વાસનાઓને પોતાની વાસના સાથે મેળવી દઈ એને સામુદાયિક વાસનાનું સ્વરૂપ આપી સમૂહરૂપે પ્રગટ કરે છે. હવે આ નવી વાસનાની પ્રયજતાથી સમૂહનો વર્તમાન સામે પ્રત્યાઘાત થાય છે. આ પ્રત્યાઘાત ગારંજમાં પેલી જગ્યાતને અનુકૂળ ન નિવડે એ સ્વાભાવિક હોય છે. કારણ કે એ જગ્યાત નાની હોઈ એમનું જોર ગ્રાહું હોય છે ને યથાર્થિતિ સ્વ મથેલી હોઈ એનું પરિવર્તન કરવું કઠણ પડે છે. આ પરિસ્થિતિ નવી જગ્યાતમાં ઝાંઝ પેદા કરે છે. અને ઝાંઝ ચઢી એટલે ઢાંઢે હોય વિચાર કરવાની શક્તિ માણસ જોઈ ખેસે. શ્રદ્ધાઝનૂન પાછળ આ આવેજ પણ કામ કરતો હોય છે.

પરિવર્તન કરવાની કઠણાય નવી જગ્યાતને પરિવર્તન કરવા માટે તાન ચલાવે છે, અને જુની જગ્યાતમાં રિથિતિરિથરતાને કારણે નિશ્ચલિભર્યો પ્રમાદ વ્યાસ થયો છે. આ

નવા શું મોહું મરડી નાખવાના હતા ?' એવી લાપરવાહી એના મનમાં હોય છે. આ લાપરવાહીના લાભ નવી જમાતનો અગેવાન હોય છે તે પોતાની જમાતને વિનયી મોરચો માંડવા માટે જનની દબે તાલીમ આપવા એ પ્રવૃત્ત થાય છે. જૂની જમાતમાં લાપરવાહી સાથે જો સહિષ્ણુત્તિનું અમુક તરવ બબ્બું હોય તો તો પેલી જમાતને બરાબર કાવતું આપી જાય છે. સહિષ્ણુત્તિને કારણે નવા ધાધિલિપાઓ (૨) ને અમુક હદ સુધી એ જમાત નક્કાવી લેવા માગે છે. પણ એ 'અમુક હદ' ની રખા કાઈ દોરી ચકતું નથી ને ધણી વાર એ 'અમુક હદ' સંજોગાતી જાય છે, ને તે એટલે સુધી કે એ 'અમુક હદ' નું વર્તુળ સંજોગાતું સંજોગાતું પેલી જૂની જમાતને જકડી લે એટલું નાનું ઘર્ષ જાય છે. પેલી નવી જમાતે જો વ્યવસ્થિત ને સામુદાયિક નિષ્કુરતા આચરવા સુધીનું વાદમનન કેળવ્યું હોય છે તો હવે આ સંજોગ પેરાની સ્થિતિમાં એ જૂની ને વિરોધી જમાતનો પેલો નાજુક ઘર્ષ જાય એટલા હમનાચારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે !

વ્યક્તિ કે સમૂહની સાન દેશણે રાખી તર્કસુક્ત શુદ્ધિથી વિચાર કરવાની શક્તિને રૂચનારું બીલું એક તરવ છે વાદ કે ક્લિષ્ટશીની બેરશીરીઆ પુનરુક્તિ. બારે આવકાત-વાળા ને મહત્વાકાંક્ષી સાથીઓની મદદથી અભ્યારના આગેવાનો કંઈ ભારે રોકટોક વગર માણસોનાં મન કબજે કરી શકે છે. વસ્તુત્વશક્તિશરેલી પુનરુક્તિ માણસોમાં ભુદિને બદલે જનન પેદા કરનારું મહત્વનું બળ છે. અંગ્રેજ નાટ્યકાર વિલિયમ શેક્સપિયરનું વિખ્યાત નાટક 'જુલિયસ સીઝર' માં આવી પુનરુક્તિ વડે એ નાટકનું એક પાત્ર એન્ડ્રોની પોતાના મૃત મિત્ર સીઝરના ખૂનનો બદલો લેવા માટે રોમન શહેરી-ઓનાં ટોળાને કેવી અજબ રીતે ઉશ્કેરી મૂકે છે તેનો ખુદ અચ્છો કામલો પૂરા પાડે છે. એન્ડ્રોની 'And Brutus is an honourable man' કહેતો જાય છે ને ટોળાને એ માનનીય શબ્દ મહાશયની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરતો જાય છે. તે એટલો હદ સુધી કે છેરટે રોળું ઉશ્કેરાઈને પુટસનું ખૂન કરી નાખે છે ! એન્ડ્રોનીના જવાબ કાપણની એટલી બારે અસર પડે છે. કેટલાક આગેવાનોના બોલતી વખતના નાટકીય હાવશાવ અથવા એમનો પોતાની પ્રમાણિક લાગણીના તીવ્ર ઉશ્કેરાટ ઓતાઓની લાગણીના પ્રવાહને ખુદ તીવ્ર પ્રમાણ ઉપર લઈ જાય છે ને એમની પાસે જાણી નિર્ણય અને કાર્યો કરાવે છે.

વ્યક્તિ અને સમૂહ એનો જૂતકાલિન રેવો, પરંપરા ને અનુભવોની નીપજ હોવાથી એનો નોરફીર-પાથી વિવેચક ભુદિને એ તરવો ધણી અસર પહોંચાડે છે. રેવો, પરંપરા, અનુભવો અને સંસ્કારોની યથારિયતિ જે વ્યક્તિ કે વર્ગસમૂહને અનુકૂળ હોય તે વ્યક્તિ કે સમૂહ તે યથારિયતિ પ્રત્યે મમત્વભર્યું વલણ બતાવે છે, ત્યારે યથારિયતિ જે વ્યક્તિ કે વર્ગના ગેરલાભમાં હોય તેનામાં એના પ્રત્યે તિરસ્કાર જાગે છે. આ ગેરલાભ કે લાભ જોડેલા કારણો તેટલી તિરસ્કાર કે મમત્વની સાથે વધારે. ઇ. ત. આપણા દેશની રજવાડાંવાદો, કાકિયાવાદમાં કેટલાંક રજવાડાં એટલાં નાનાં છે કે આધુનિક રાજ્યવદિવતની સમજનાની દૃષ્ટિએ એને કાંઈ પણ રાજ્ય પહેલે જટકે નાખી દે એટલી સ્વપસિદ્ધ અસંજનતા એમાં છે. આર્થિક નિયોજન, માનવાદનનાં સુલભ સાધનો, એક પ્રકારની અદાશતી વ્યવસ્થા, વદિવતી સમજ વગેરે માટે આધુનિક મુગ ઓછામાં ઓછું અમુક એકરાગી પ્રાદેશિક

એકમ. માગે છે. અમુક આપાતી કે નિકાસી માલ આફ દશ સ્વતંત્ર અને પરસ્પર બિનજવાબદાર દરખાસ્તોની હકમાં થઈને દેશના અંદરના ભાગોની અંદર કે બહાર જતો આવતો હોય તે દરેક સરહદો નોખી જકાત ને દાણમોરીની નોખી તપાસ થતી હોય તો વ્યવહાર નિકસે જ નહિ! બ્રિટિશ સાર્વભૌમત્વને ન સ્પર્શતી હોય એવી બીજી આપતમાં કાફિ દરખાસ્તી પ્રદેશોમાં લગભગ આવી પ્રાદેશિક અરાજકતા આજે સારી રહી છે. આમ છતાં જે રાજ્યો, એમના આપાતો ને અવાસોને એ રાજ્યશાહીથી લાભ થતો આવ્યો છે તેઓ એને બદલવા માગતી કોઈ પણ અજળજીને મરજિયાત સામને કરવા તૈયાર થતાં માનુષ પડે છે. રાજ્યશાહી થયારત ચાલુ રહે એને જ એઓ ચોખ્ખા ને કાલમાન્ય ગણે છે. ન્યારે એને નાખૂદ કર્યા વિના પોતાનો કદિ દહાડો વળે એમ નથી એમ અનુભવતો આવનાર પ્રજાસમૂહ એની નાખૂદીને ચોખ્ખા ને કદવાણુકારી લેખે છે! આમ બિન અને વિરુદ્ધ સ્વાર્થ, ટેવો, પરંપરા અને અનુભવ બિન્ન કદવાણુશુદ્ધિને જન્મ આપે છે! (મારા વિધાનનો આ મુદ્દો પ્રસ્તુત લેખની મર્યાદાની બહાર બીજા મુદ્દાની વિચારણાની લુપ્તિકા ઉપર મને લાવી મૂકે છે. એ મુદ્દો લિન, કલ્યાણુશુદ્ધિ પરસ્પર-માર્ગ, આપાત, કે વચ્ચેના રસ્તો, કાઢવા તૈયાર ન હોય ત્યારે અનિવાર્ય એવા પરિવર્તનને હાસિલ કરવા રીતો, આસરો લેવો, દિવાલ વહ, છે-અળનો, અળનો કે વિમહનો? એ તપાસવાતો છે. એની વિચાર રણી, અલગ-લેખ માગી લે છે.)

પરંપરાગત ટેવો, અનુભવ અને પરિસ્થિતિને કારણે અંગ્રેજો એમ માનતા થયા છે કે પહિંમાં બ્રિટિશ હકૂમત, એની અનેક બિજુપો છતાં, હિંદના એક દર-લાભમાં જ છે. ન્યારે હિંદીઓ સામે પહેલે એ જ ન્યાયે જુદી માન્યતા ધરાવે છે કે, એમની હકૂમતે હિંદને પ્રારંભ વાર-ખાના ખરાબીમાં ઉતાર્યું છે. પ્રો. જેરી ડેર્મલ કોથ જેવા મહા-વિદ્વાન, રાજનીતિશાસ્ત્ર વિવેચક અને લેખક અંગ્રેજ પણ એ સંબંધોની પરંપરા, ટેવો ને અનુભવોને લીધે માને છે કે, હિંદમાં અંગ્રેજી અમલ નખાવે પડે તો ક્રોમો, અંદર અંદર અગડીને યાદવાસ્થળી બને.

આમ મહા મેધાવિની પ્રતાપી શુદ્ધિને પણ પરંપરા, ટેવ ને પાછલા અનુભવો તટસ્થ શુદ્ધિથી વિચારતાં અટકાવે એટલું એનું પ્રાગલ્ભ્ય માનવીના ચિંતન સ્વાપારમાં હોય છે. એ પ્રાગલ્ભ્ય ન હોત તો ઇતિહાસની અનેક માનવહરણ કાન્તિઓ ન થઈ હોત.

નિરપેક્ષ શુદ્ધિને કામ કરતાં અટકાવનારી બીજાં કેટલાંક તત્ત્વોનો વિચાર શ્રીમત્ લેખમાં

વસન્તે

શ્રીષ્ઠ

કુંગરે ગહિકે મોરલિયાં !
મારું મન વહેમી વ્યાકુળ ને,
વિનંતુ સમવાને આવે નહલાલ,
ફુનિયાનાં ફુરિજનથી દૂર ને,
કુંગરે ગહિકે મોરલિયાં !

આંખલે દહાકે કોયલડી,
કુંકે આ મોરોની વેલ ને;
થોડી છુ નેધ નેધ વાંટડી,
વસંતી વસન્ત કેરી વેલ ને,
કુંગરે ગહિકે મોરલિયાં,

માથે મુગટ મોરપીછનો,
અધરે છે મહુવર મધુર ને,
ઠાલતો આવે ઠાલરિયો,
મૂલતી માલા આ ઉર ને
કુંગરે ગહિકે મોરલિયાં !

કોક સમે તો આવજો રે,
હો કોક સમે તો આવજો રે !

મેઘલ પાંખે, વીજલ આંખે, ચાલ મારાં ચમકાવજો રે,
ઠાલા ઠાલા મારાં અંતરમેઘને ભરી ભરી છલકાવજો રે,
હો અમૃતથી બહલાવજો રે !

દૂર વિદૂર વિહાર જો તારા-દૂર ચકીજ ચેતાવજો રે
મુજ હીવડો કિરણ તાહરે રે;

અંધ જગતળામરમાં મુને હાટહાટે ન લિખાવજો રે,
હો વાટ વાટે ન બહીલાવજો રે !

શીર હૈયા કેરા હિમને ગાળી ગંગ-પ્રવાહ વહાવજો રે,
સો સો ધારે રેલતો છેલતો કોક સમે તો ઉછાળજો રે,
હો કોક સમે તો ઉછાળજો રે !

આભની પાર મુકાય જો તારા તોય બલા તું આવજો રે,
મેઘધનુના રંગીન પૂલે નાજુક ચાલે ચાલજો રે,
હો નાજુક ચાલે આવજો રે !

ડગલે ડગલે દોજખ કીધાં તે મનમાં નવ લાવજો રે,
તું તો તારા જિજ્ઞાસ-ગાને એક સમે તો જગાડજો રે,
મને એક સમે તો જગાડજો રે !

આભ પાતાળ દિશાઓને આંખતો તું મારી નજરે ના'વજો રે,
ભલે તું મારી નજરે ના'વજો રે;

મીટ મેં માંડી તારા જીવર તે ઘડિયે ન ચૂકાવજો રે,
હો તે ઠહિયે ન ચૂકાવજો રે !

કોક સમે તો આવજો રે,
હો એક સમે તો આવજો રે !

શામ્યા કેકારવો, હૈા વન વન પડિયાં સુસ અંધારશેરાં
એવાં અંતઃસ્થ મારાં યધિર યની યયાં વૃત્તિ વિશિષ્ટ ઠહેણા;
એવે, આશ્ચર્યધાતે રસચક્રિત કરી દેવ ને દૈત્યલોક
લક્ષ્મીએ દેહ લીધોં અતિ અસ્વ કિનારે - દધી. મંથનોના,
ક્રોડી સંવેદનાઓ ત્યમ પ્રવિશતી તું ત્યાં અચિંતી અક્ષોભે,
દેવોં ને દૈત્ય જેવી સકલ યુગ હડી વૃત્તિઓ હુબ્ધ ત્યારે.

ત્રેદિ જે પર્વતોને તડિત તણી કૃપા બીલશે કેમ એ તે-
શુદ્ધા સંસારવૃત્તિ કયમ કરી અહથે તારી આનંત્યજ્યોતિ ?
ચેધોની ચેષલામાં પ્રખર અગતી દામિની રૂપલેખા,
વાણીએ વારિદોમાં વધુ નહિ રહશે છંદ આશ્રય ભૂતિ !
નાચતી નચે જવાલા સકલ કહતી નિઃસીમ માંહે સરે જે !
શેણે સંતોષવી એ અમર યની જતી અગ્નિની ચંદલિકા ?
જાગે હો ! પ્રાણ મારો, ધરતી તટ પરે સાયરો જેમ જાગે,
જાગે જૈશ્વર્થ મારાં યુગ યુગ અકલા માનવી આત્મ કેશ !
જાગે એ રૂપલેખા, પરમ નર તણી, જાગી જે વિશ્વરૂપે,
માગંતી આર્તિઓને, યુગદલ સંહતી મૃદુતા સ્વર્ણશોભા !
શખોના સાજ સર્જ અહણ કરી રહો વન્યકન્યાત્વ તારું,
લાવો આ યન્ય ગેહે અમર વિલસતો કાવ્યનો અંદ્ર ચારુ !

‘વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યતા આ જમાનામાં હિન્દુ જેવા લગ્નવણી સમાજમાં પણ લગ્ન પોતાનું છેવટનું કાર્ય છે—પોતાનું લગ્ન ને પોતાના પુત્રપૌત્રાદિકનું—એવું માનનારા પિતાઓની સ્થિતિ કફેડી છે. ‘પુ’ નામના ભયંકર નરકમાંથી જાગરવાની પુત્રપ્રાપ્તિની આવી હાથ દર્શાવે પછી પણ, પોતાને તારવામાં તેની બધી શક્તિ વપરાઈ જતાં, ‘પુત્રને પાછું કાણ તારશે?’ એ વિચારથી, અને તેને તારવાની જરૂર હોવાથી જ, તેના બચાવ માટે પણ કંઈ તૈયારી, તો કરવી જ જોઈએ એ અનોખા ને અતિ પરાઈ ભાવના દરેક હિન્દુ પિતામાં યુગ પછી ઓછાપણે ધર ધાલી ખેસી રહી હોય છે; એટલે ‘પુત્રનાં લગ્ન પણ કરવાં તો ખરું જ’ એટલું દલીલ તારી, પ્રશ્ન એટલો જ રહે છે કે ‘કાની સાથે કરવાં?’ ઘણા જૂના વખતથી એ પ્રશ્નને ગોળું જ રાખવામાં આવ્યો છે— ને એ પ્રશ્ન જ છે. કારણકે માજા માણસો હમેશાં યાને મહે છે, પછી શાખા, પત્ર વગેરેનો સવાલ ઉપરિચિત જ નથી રહેતો. આવા માલા ને ઓછા હિન્દુ પિતાઓને પણ આ જમાનામાં કફેડી સ્થિતિમાં મૂકાવું પડે છે તે ખરેખર શોચનીય છે. એ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય તોની જ બધી મહોકમળ છે તો !

આવી જ એક નાજુક તેમજ કફેડી સ્થિતિમાં મૂકાવાનું હરિપ્રસાદના નસીબમાં હતું. તેનો તાજો જ ઐજ્યુએટ યથેયો પુત્ર જગદીશ લગ્ન કરવાની તો ના નહોતો પાડતો, પરંતુ પોતે પસંદ કરેલી કન્યાને જ તે પરણવા માગતો હતો. અને તે ખાખત પર ત્રણ દિવસ સુધી તો તેણે ખાધું નહોતું—આવા નજવા પ્રશ્નને આટલું બધું નિષ્કારણ મહત્ત્વ આપવું એ આધુનિક કેળવણીનાં મંથા દુષ્પ્રતાપોમાંથી એક હતો એમ મન વાળીને બેસવાની સ્થિતિ આવી ગઈ હતી. તેની માતા સરસ્વતીને તો કશી વાંધા જ નહોતો. ‘એ પરણે તોય માણું’ એવો બહુ જ નિરાશાવાદી સંતોષ તેમણે લઈ લીધો હતો. ‘પછી લાગેને તે ગમે તેને પરણે’ એમ કહી કૂતરાને તારવામાં ગમે તે લાકડી આણે’ ને ‘મુલાખને ગમે તે નામ આપો તોપણ એની સુવાસ એટલી જ મીઠી આવશે’ એવાં બે આગ્રહ સુખચનોનાં યુજ્જ્વાલી તરજૂઓ ટાંકીને તેઓ ખેસી ગયાં હતાં. હરિપ્રસાદને પણ નવારે આકતરી રીતે બપોર પડી કે પોતે જે છોકરી સંબંધે વિચાર કરતા હતા તે જ મધુકાન્તા સાથે પોતાના સુપુત્રને લગ્ન કરવાની ઈચ્છા હતી ત્યારે તો તે પણ ચાંત ને સુખી થઈ ગયા. આખરે, ગમે તેમ તો થે, બનેલી પસંદગી તો એક જ હતી ને ! મનમાં ને મનમાં હરિપ્રસાદે જગદીશને બીજા રોના થે ખાતર નહિ, તો છેવટે પસંદગી ખાતર પણ સુપુત્ર કહી નાખ્યો—ને ગોળધાણા વહેંચ્યા.

ત્રણેક વર્ષ બીતાં છતાં બેમાંથી કાઈ પણ લગ્નની વાત ઉચ્ચારતું નથી, બેમાંથી કાઈને પણ કશી જ ઉતાવળ નથી એ બધી હરિપ્રસાદને ઉતાવળ થવા લાગી—એ ઉતાવળમાં પોતનું મુખનિરીક્ષણસુખ એ મુખ્ય કારણભૂત હતું કે પુત્રના નરકજવાબનો

તેસાટ હોતો, કે આ વ્યક્તિત્વાતઃસ્વાખ્યાઓની બીક હતી તે તે તે બોલે. “પણ તેમને કંઈક અનુભવું થતું હોય તેમ લાગતું હતું. તેમણે સરસ્વતી સાથે નક્કી કર્યું હતું કે આ વરસ પૂરું થતાં સુધી રાહ જોવી. પણ એક દિવસ વધુ થશે તો—તો—જરા પોંચી સાથે પીવા—” કહી હરિપ્રસાદ અટકી ગયા હતા.

જગદીશ તે મધુકાન્તા બન્ને શેજ મળતાં, ને આશ્ચર્ય પશુ પામતાં કે “આટલાં ભંધાં વર્ષ આપણે એ એકબીજાને મળ્યાં કેમ નહિ?” બંને સમસ્ત વિશ્વમાં એકબીજાને મળી તલસતા આત્માઓ છેવટે એક થયા માટે આવો મળ્યા હતા. પ્રેમ અને તે એક બીજાની અપૂર્ણતાઓ પૂરી કરવાનો આત્માનો એ અમર સંવેદનમયો તલસાટ—એ એ સીમ સિવાય બીજું કંઈ વસ્તુ ખ્યાનમાં આવતી નહિ, કારણકે બીજું કંઈ વસ્તુ અસ્તિત્વમાં હતી જ નહિ. ત્રણ વર્ષ આમ મળવામાં, આશ્ચર્ય પામવામાં, તે આત્માના એ વિરલ સાધુત્વમાં આલ્યાં ગયાં. તેઓ પોતાની મહેનતથી, પ્રેમની સરાણ પર પોતાના આ આત્માને યાદવી યાદવીને હવે એવી ભૂમિકા પર પહોંચી ગયાં હતાં કે ન્યાય હૃદ હૃદયદૈર્ઘ્યને છોડી તેઓ ચાંત તાર્કિક, બૌદ્ધિક આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મા ન્વેષણ કરી શકે. દૂકર્મ, “વિજ્ઞાનપોતની ભૂમિકા” એ પહોંચવાની બધી પૂર્વતૈયારીઓ સમગ્રમ યર્થ ગૂંપી હતી. પણ—અહા! એ ‘પણ’ ન હોત તો આ વાત, આશ્ચર્ય, કંઈથી હોત!—પણ, તે તૈયારી થઈ રહે તે પહેલાં તદ્દન ન્યાય ને તાર્કિક રીતે તેઓ એક શક્ય કે અતિ હિમ્મ કાઢી પર જતાં, તેઓ જન એક બીજાથી, એકાદ એ સદૃશ બાંધેલા અવગણી ન શકાય તેવી સદૃશ બાળતો—માં જુદાં પડતાં હતાં. અને એકબીજાને મળતી ગાંસી છીડીઓ માફક બીજાં છેડથી લગાવતાં તેઓની વચ્ચે અંતર વધી જશે, એવું તેમને લાગ્યું. બંનેએ હૃદયનાં મૂક સંવેદનોથી પર એરી ભૂમિન—બૌદ્ધિક ભૂમિકા પરથી આ વાત અતિ સ્પષ્ટપણે એક હતી, તે અતિ બેદ સહિત પણ, સ્વીકારી હતી એ સ્વીકાર એ જ એમના પ્રેમના પ્રામાણિકપણાની સાચી નિચાતી હતી. જા, એ પ્રામાણિક સ્વીકાર થયા પછી તેઓ એકબીજાને પરણી ન જ શકે, એકબીજાથી-મિત્ર એવાં એ હોદ્દા એક ન જ થઈ શકે—એ વાતનો પણ નિર્ણય થઈ ગયો.

લાલ સૂતેલી અગ્નિ-ને બગ્ન હત્યે આ એક અતિસૂક્ષ્મ પણ અપરિહાર્ય મતંગેદ આતરે તેમણે જીવનનાં સુકાન બદલવાનું નક્કી કરી-દીધું.

નિર્મળ બુદ્ધિએ આમ પરણવાની ના પાડ્યા છતાં, નિર્મળ હત્યે તેમને મિત્ર જ, ખરા દિવના મિત્ર બનાવી દીધાં.

બંને શેજ મળતાં આવા મિત્રો કંઈ દોષ શકે કે કેમ, એ શંકા બીજી થતી અને ન જ હોઈ શકે એવી ખાતી પણ પતી.

જગદીશ અને મધુકાન્તા આમ મિત્રો બન્યાં ને બંને જીવનના સાથી શોધવા માંડ્યાં. સરખતીએ કહેલું કે “અતિ હમેશાં જીવનસાથી જલદી મળે છે” તેમ મધુકાન્તાને પણ થયું. પણ આ વાતની ખબર હરિપ્રસાદને પડતાં તેણે પુછાને પણ જીવનસાથી જલદી મળી શકે એવું ઓળખતને ને ખાસ કરીને સરસ્વતીને કેળાવવા માટે જોગવાઈ પણ કરી દીધી. આમ બન્ને “મિત્રો” પાછા પોતાના જીવનસાથીની શોધને પથે પડ્યાં.

પણ મળ્યા વગર રહી શકાતું નહિ. હવે બન્નેની સામાન્ય વિષય મૈત્રી ને પોતપોતાના પ્રેમની પ્રગતિ એ હતો. જગદીશ કહેતો કે નયનતારા એવી રૂપાળી, એવી સરસ હતી કે બસ. ને કિરીટ એવી અજબ વ્યક્તિ કે બસ. પણ મુખ્યમાં જ જેમ દોષ બિપ્લો છે, “નથી” માં જ જેમ “છે” છે, તેમ આતું પણ થયું. ધીમે ધીમે બંને પોતાના અવિધ્યના સાથીઓ વિષે બહુ જ અંગત ને નાનુક વાત કરવા લાગ્યા. “આપણી એક જ મૈત્રી એવી છે જેમાં નાનુક અનાનુક; અંગત, અનંગત; એવું કંઈ જ નથી. પ્રેમીઓને પણ ન જણાવાય એવી આપણી મિત્રોની વાતો !” એ વાત સાવ સાચી હતી.

કિરીટ અન્ય સ્ત્રીના શરીરસૌંદર્યની અણુચટતી ચર્ચા કરતો—ને નયનને અન્ય યુવકોની છટા બહુ ગમતી. અલગત મધુકાન્તા કે જગદીશમાં ઈર્ષ્યા જેવી કાંઈ ચીજ હતી જ નહિ, ને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યમાં માનનારાં એ બે જણાં, દરેકને ગમે તેની ચર્ચા અગર ગમે તેનાં વખાણ કરવાની સંપૂર્ણ છૂટ ને હક્ક હોવા ભેદએ એવું માનતાં હતાં; છતાં ઉપર્યુક્ત ચર્ચા ને વખાણ કાંઈ વિશિષ્ટ કારણસર તેમને ગમ્યાં નહોતાં. આમ બંનેના યનાર જીવનસાથીઓનાં હૃદયનાં વખાણને બદલે હવે તર્કની ઉચ્ચ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થતાં સહુમ મતભેદની વાત થવા લાગી ને ફરી પાછાં બન્નેને એ તાર્કિક ભૂમિકા પરથી અતિ રપટ રીતે લાગ્યું કે તેઓ જીવનસાથી તરીકે આલી નહિ શકે. અને એ કે કિરીટ અને નયનતારાને એવા ભેદો છતાં સાથી તરીકે રહેવામાં વાંધા નહોતો, છતાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના પૂનરીઓએ હુલ્લ કરતાં ઉચ્ચ એવી તર્કની, છુદ્ધિની ભૂમિકા પરથી નિષ્પક્ષપાતીપણે નક્કી કર્યું હતું કે, આવી પરિસ્થિતિ હાંમે વખત ચલાવી લેવાય એ ન્યાય કે તર્કયુક્ત નથી.

*

*

*

હવે ? અન્ય લોકોની સાથે મતભેદ થવાથી પરણી ન જ શકાય. પણ આ લોકો સાથે તો, દૈવ જાણે સાથી, એવું બન્યું કે મૈત્રી પણ ન રાખી શકાઈ. આના કરતાં તો જગદીશ ને મધુકાન્તા વધારે ઉચ્ચ નજીકના મિત્રો હતાં. અને એવા મિત્રો જિંદગી સાથે માળે તોપણ શું મોઢું ? તે રાત્રે જ્યારે હરિપ્રસાદ સરસ્વતીને કહ્યું કે “પેલો કિરીટ અને આપણા જગદીશની યનાર વહુ નયનતારા પરણી ગયા” ત્યારે ખમર નહોતી છતાં, સવારે નવેક વાગે જગદીશ તથા મધુકાન્તાએ સરસ્વતીને જણાવી દીધું કે “એમ તો અમે પણ લગ્ન કરવા તૈયાર છીએ”—તે ઉપરથી હરિપ્રસાદ એટલું તો જાણી શક્યા કે રાત્રે જગદીશે જાની જાની પોતાની ને સરસ્વતીની વચ્ચેની વાત સાંભળેલી. પણ હવે તેને બીજા લોકોની વાત સાંભળવાની બહુ ઇચ્છા નહિ થાય એવી મનમાં ખાત્રી થવાથી સંતોષ પામતા હરિપ્રસાદ માંથે પાઘડી મૂકી જોવીને ત્યાં મુહૂર્ત પુણવવા જવા તૈયાર થયા ત્યારે સરસ્વતીએ કહ્યું કે “હો આ જોળની કાંકરી મોંમાં મૂકતા જાઓ.”

આટલી બધી લજની ઇચ્છા હતી તો એ જગદીશે ત્રણ વર્ષ સુધી કેમ બેસ્યું ને એક ચોથા જ વર્ષમાં ‘હા’ની ‘ના’ ને ‘ના’ની ‘હા’ કેમ થઈ એ હરિપ્રસાદને મન હતું એ કાંઈ જ છે.

[ચિખરિણી]

સખે, મેં વેરેલાં ઉરમુકુલ પાછાં યદિ મળે
પડેલાં વેરાને વિજનવગડે સૌ વિધિબળે
પરોવીને પ્રાણે હૃદયસરસી સૌરભ ધરું
પ્રભાશુદ્ધે ક્ષેત્રે પુલકિત થઇ વા પરિકરું.

વહાવેલાં ભર્મિઝરણ મરુલોમે ફરી મળે
બધાં તો તો ખીલે સ્વજનવનનાં પાદપ જળે
મંલાળે પોતીકાં અવર જનને ચે રસી રહે
પછી ક્યાંથી પેલા દિલદિલમહીના દવ દહે ?

ઉવેખ્યાં અજાને મૃદુલમન મીકાં ફરી મળે
પદે એ પ્રોદલાસે અળધડી અરે ! આતમ ઢળે
પ્રભાઅર્ચેલાં એ પુનિત પગલાંને અનુસરી
હુકાવે અધિના અતલજલમાં આ લઘુતરી

પુનઃ પામું સંધી પળવિપળ આ જિન્દગીતણી
છટા સોહે એમાં વિકચકમલોની સુવરણી.

“માટીનો માનવી માટી માંથી મળી જશે કામ તારી જશે જાણી જાઈ,” આ કવિતામાં ગહન અર્થ છુપાયેલો છે. માનવી તો શું પરંતુ પશુ, પંખી, જીવજંતુ, વનસ્પતિ, વગેરે સર્વે ચેતન પદાર્થો પણ એક વાર માટીમાં ભળી જનાર છે. અનાદિ કાળથી પૃથ્વીના પદ ઉપર અનેક જાતના ફેરફારો ચાલ્યા આવે છે. તેમાં માટીની ઉત્પત્તિ અને તેના વડે ફરીથી થતો સૃષ્ટિનો વિકાસ એક રેંટની ધટમાળનો ખ્યાલ આપે છે. માટીને આધારે વનસ્પતિ જાગે છે. વનસ્પતિને આધારે જીવજંતુ, પ્રાણી અને મનુષ્ય જીવે છે. જીવજંતુ, પ્રાણી વગેરેના માંસાહાર ઉપર ફેટલાં શે પ્રાણી અને ગતુષ્ણો આધાર રાખે છે. એ સર્વે પાછાં મૃત્યુ પામે ત્યારે એક અથવા બીજા સ્વરૂપે માટીમાં ફરીથી મળી જાય છે. જે તરવો માટીમાંથી મેળવીને ચેતન પદાર્થો પુષ્ટિ મેળવે છે તે તરવો કાળક્રમે પાછાં માટીમાં મળી જાય છે. જે તરવો વરસાદનાં પાણીમાં સમુદ્રમાં જઈ તેજમાં ડરે છે; તેમાંથી પણ માટીનાં પડો રચાય છે અને કાળક્રમે એ પડો શુભિના ફેરફારોને લીધે સમુદ્રની સંપાદીની ઉપર આવે છે. ફેટલાંક તરવો હવામાં જાય છે; પરંતુ બેક્ટેરિયાની મદદથી પ્રાણીના શ્વાસોચ્છવાસથી વરસાદ દ્વારા અને હવાની વીળણી દ્વારા એ તરવો પાછાં માટીમાં આવીને મળે છે. એક દષ્ટિએ જોઈએ તો માટીમાંથી સૃષ્ટિ અને સૃષ્ટિમાંથી માટી એવો એક અનંત ક્રમ પૃથ્વીની સપાટી થઈ ચર્ચ ત્યારથી ચાલ્યો આવે છે અને ભવિષ્યમાં ચાલતો રહેશે એમ કહીએ તો ખોટું નહિ.

માટીમાં વનસ્પતિના અવશેષોના જારીક બૂદા, રેતીના સૂક્ષ્મ કણો, અનેક જાતનાં રાસાયણિક કારો, ખાસ કરીને એલ્યુમિનિયમ અને ચૂનાના કારના જારીક રજકણો વગેરે વર્તાઓનાં પ્રમાણમાં ભેદલાં હોય છે. જુદા જુદા રાસાયણિક પદાર્થોના વર્તાઓના પ્રમાણમાં માટીના રંગો, જાત, ગુણધર્મો અને ઉપયોગોમાં ફેર પડે છે. એટલીની અને પડતર જમીનનું ઉપલું પદ જુદા જુદા પ્રકારની માટીનું બનેલું છે. એ માટીના અણુલેખ ખાનમાં લઈ ખેડેલો અનેક પ્રકારનાં ધાન્યો, તલો, અનાજો વગેરે પકવી શકે છે. આ માટીનો મહત્વનો ઉપયોગ છે, પરંતુ એ સિવાય પણ આપણે માટીનો અનેક રીતે ઉપયોગ કરીએ છીએ. એ સર્વ ઉપયોગોમાંથી મહત્વના ઉપયોગો નીચે દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

આપણાં ધરોની માટી દીવાલો માટીમાંથી બનાવેલી છંટોની છે. ઘણેખરે ઢેકાણે ધરોનાં છાજ પણ માટીમાંથી પેદા કરેલાં નળિયાંનાં હોય છે. ગરીબ લોકો કાચી માટીનો કાદવ બનાવી તેની ભીંતો બાંધે છે અથવા કામડાંની ભીંતો બાંધી તેને માટીથી મળી લે છે. ગામડામાં ધરોનું બોલતળિયું માટીથી પૂરીને ઉપર લીંપીને બનાવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત માટીના ચૂલા, માટીની ઘેઠી, માટીની ગાગર, માટીની બરછીઓ, માટીના ગોરસો, રાંટલા ધડવાનું માટીનું ઢીકરું, રસોઈ કરવાની માટીની હાંડલી, માટીનું બંટીનું ચાણું વગેરે

વસ્તુ કેણે નથી જોઈ ? મામડાંનાં સાદાં જીવનમાં ગૃહોપયોગી ચીજોમાં આમ માટી ધણી જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જે ભૂમિ ઉપર મનુષ્ય રહે છે તે જ ભૂમિ એટલે-યોગવા માટીમાંથી અન્ન આપે છે; ટાઢ, તાપ; વરસાદ અને પવનથી રચાયે કરવા એ જ માટીમાંથી ઘર બાંધવાનાં સાધનો આપે છે; અને રસોઈ કરવા અને ઘરમાં વાપરવાની બીજાં સાધનો પણ માટી પૂરું પાડે છે.

આજકાલ ચિનાઈ માટીનો સામાન ખૂબ પ્રચારમાં આવ્યો છે. યુરોપમાં ખાતાં પીવા માટેનું દરેક વાસણ ચિનાઈ માટીનું જ વપરાય છે. એ ચિનાઈ માટી પણ જમીનમાંથી મળતી માટીનો એક પ્રકાર છે. આ માટી જ્યારે જમીનમાંથી મળી આવે છે ત્યારે લાગ્યે જ કાંઈના ખચકામાં આવી શકે કે આ સાદી વસ્તુમાંથી અનેક આકારનાં સુંદર અને આકર્ષક માટનાં વાસણો, રસમી, પ્યાલા, ગરજી, કૂંડાં વગેરે બની શકે છે. આજે જગતમાં ચિનાઈ માટીનો ઉદ્યોગ અત્યંત મોટો થઈ ગયો છે અને પરિણામે ધરધર એ માટીનાં વાસણો વપરાતાં થઈ ગયાં છે.

આ ઉપરાંત પણ માટીના ધણી ઉપયોગો છે. માટીમાં સફાઈ કરવાના ગુણો છે. આ ગુણને લીધે સાબુની રોશ થવા પહેલાં અને હજુ પણ ઘણેકે ઘણે માટીનો ઉપયોગ સાબુની જગ્યાએ થાય છે. કાળી માટીથી માથું ધોવાનો જેને અનુભવ હોય તે જ જાણે છે કે, માટીમાં વાળને સાફ કરવાનો જેવો સુંદર ગુણ છે. કેટલીક સોંદ માટી હજુ પણ કપડાં ઉપરથી ડાપ કાઢવા અને મિલોમાં કપડાંની ચીકણ દૂર કરવામાં વાપરવામાં આવે છે. કૂલર્સ અર્થ (Culter's earth) એ માટીનો ઉપયોગ આવા કાર્યમાં હજુ પણ થાય છે. માટીનાં બારીક રચકણોમાં ખાસ કરી તેલ અને ચીકણવાળા પદાર્થોને આકર્ષવાનો ગુણ રહેલો છે. આથી જ્યારે તેલવાળા હાથ ઉપર અંગર તેલવાળા વાળ ઉપર માટી ધરીએ છીએ ત્યારે માટીનાં રચકણો તેમને શોષી લે છે, અને એ રીતે માટી સાબુનું કાર્ય કરે છે. માથાના વાળને સાફ કરવા માટે સ્વચ્છ કાળી માટીના જેવું બીજું કાંઈ પણ સાતું સાધન નથી. આવા ગુણને લીધે હિંદુસ્તાનમાં અત્યંત કાળથી હાથ-પગ ધોઈને સ્વચ્છ કરવા માટે માટીનો ઉપયોગ પારિશ્રમિક ગણાયો છે. ખોરાક રાંધવાનાં અને જમવા-ખાવાનાં વાસણો પણ માટીથી સાફ કરવાનો રિવાજ છે તેનું પણ કારણ માટીનો ઉપયોગ ગુણ જ છે. તેલ, ઘી વગેરેને માટીનાં રચકણો તરત જ શોષી લે છે અને પાણીથી ધોતાં એ રચકણો તુરત છૂટી પડી જાય છે. કેટલીક જાતની માટી ઘસવાથી વાસણો ખૂબ બીજાનાં થાય છે, જે (એક જાતની માટી) ઘસવાથી સોનાનાં ધરણું બીજાનાં થાય છે. રાંધવાનાં વાસણને ઘેસ ન લાગે એટલો માટે લાકડાના ચૂલા ઉપર મૂકતાં વાસણોને બહારથી માટીનો લેપ લગાડીને પછી મૂકવામાં આવે છે.

માટી પછી મંદ ઉષ્ણતાવાહક છે. આથી જ આપણા દેશમાં માટીનાં નળિયાંનું જાળ સૌથી સાતું ગણાય છે. માટીથી લીપેલાં અને કાચી માટીની દીવાલવાળાં ઘરોમાં ઊનાળામાં ખૂબ ઠંડક રહે છે. માટીની ભેવિ-પથ્થર જેટલી ઠંડી લાગતી નથી, તેનું કારણ પણ એ જ છે. આ કારણથી જ્યાં ઘણી ઠંડક પાતી હોય ત્યાં પથ્થર કરતાં માટીથી લીપેલું ભોંયતળિયું ઉત્તમ છે. માટીના આ ગુણનો ઉપયોગ ધાતુઓ ગાળવાની ફૂલડીઓ વગેરે બનાવવામાં પણ થાય છે. આને માટે અમુક જાતની માટી જ કામમાં આવે છે.

કાગળની બનાવટમાં, કાચળને પોલિસ કરવામાં, પેન્સિલની સળી બનાવવામાં, કોપિંગ પેન્સિલ બનાવવામાં, રંગીન પેન્સિલ બનાવવામાં વગેરે અનેક ઉપયોગમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની માટી ઉપયોગમાં આવે છે. બહુ રંગોમાં પણ માટીને ઉપયોગમાં લેવી પડે છે. ચિતારા ને રંગો વાપરે છે તે માટી અને અમુક જાતનાં રસાયણોનાં મિશ્રણ હોય છે.

માટીનો સૌથી વિશેષ મહત્વનો ઉપયોગ સીમેન્ટ બનાવવામાં હવે થાય છે. અમુક સારી જાતની માટીને ચૂનાની સાથે યોગ્ય પ્રમાણમાં ખૂબ બારીક બનાવી બેળીને એકરસ કરવામાં આવે તો તેમાંથી સીમેન્ટ બને છે. સીમેન્ટથી બાંધકામ અને ઈજનેરી કામોમાં બહુ ઉત્કર્ષિત થઈ છે. સીમેન્ટથી મકાનોનું બાંધકામ ઝડપી અને મજબૂત બની શકે છે. સીમેન્ટ પરથરાથી બધાતાં મોટાં મકાનોની વરંરિયાત આપી શકી છે. સીમેન્ટથી પુલો, નહેરો, મટરો, નાનાંમોટાં મકાનો, રસ્તાઓ, સિંધકામ, વગેરે અનેક બાજતોમાં સરળતા આપી છે. આમ માટીનો ઉપયોગ નવે સ્વરૂપે શહેરોમાં અને ગામડાંમાં બહુ જ મોટા પ્રમાણમાં હવે થવા લાગ્યો છે.

માટીના ધરમાં ને હિલો હોય છે તેને લીધે જમીન ઉપરનું ખરાબ પાણી પણ ત્યારે જોડે કિતરે છે ત્યારે સ્વચ્છ બને છે. માટીનાં જોડેનાં ખડોમાં હિલો એટલા સ્પષ્ટ હોય છે કે તે માત્ર પાણીને નીચે ગળવા દે છે અને તેમાંથી યુક્ત બેક્ટેરિયાને પણ માળી મારે છે. આથી માટીનાં ચોખ્ખાં પડમાંથી પાણી ગાળવામાં આવે તો તે ખરેખર બહુ સ્વચ્છ થઈ જાય. આ ગુણ પકવેલી માટીનાં વાસણોમાં પણ રહેલો હોય છે. પાસ્ટર અને કમ્પ્રેસેડ નામના વૈજ્ઞાનિકોએ માટીના આ ગુણનો ઉપયોગ પાણીની ઉત્તમ ગાળણક્રિયા કરવામાં કર્યો છે. ટોળ ન ચડાવેલો હોય તેવાં પોર્સલેન વાસણમાંથી પાણી ગાળવાથી તેમને માલુમ પડે છે પાણીમાં બેક્ટેરિયા હોય તે પણ મજાઈ જાય છે. આવી જાતનાં પોર્સલેન માટીના વાસણવાળું ગાળવાનાં સાધનો બજારમાં વેચાતાં મળે છે.

સાબુમાં, રબરની બનાવટમાં, લોટમાં, અને બહુ રસાયણોમાં માટી ભેગ તરીકે નોંખવામાં આવે છે. માટીનો ઉપયોગ ફર્નિચરના પોલિસ તરીકે અને વાસણનાં પોલિસ તરીકે ખૂબ થાય છે. માટીમાં મેલને ચૂસવાનો ને ગુણ રહેલો છે તેથી મણ, નામુર વગેરેમાંથી પડે ચૂસવા માટીનો લેપ મારવામાં આવે છે. બહુ રંગોમાં અમુક જાતની સ્વચ્છ માટી ખાવા માટે પણ વાપવામાં આવે છે.

ઉપરના વર્ણનથી જણાશે કે માટીનાં તત્ત્વોમાંથી આપણે પોપણુ મેળવીએ છીએ. કાકાપાન, પશુપણી અને છવજીવ પણ અતિ માટીના આધારે જ છે અને એ સર્વે લાંબે કાળે માટીમાં જ મળી જાય છે. ને માટીમાંથી તેનું પોપણુ અને વૃદ્ધિ થાય છે, તે જ માટી મનુષ્યને અનેક રીતે રક્ષણ આપે છે, અનેક સાધનો અર્પે છે અને બીજા અનેક રીતે મદદ કરે છે. માટીના આવા વિસ્તૃત અને સર્વદેશીય ઉપયોગથી આપણે એ માટીની અનેલી ધરતીને ધરતીમાતા કહીએ છીએ એમાં કશું બે ખોટું નથી.

આચાર્ય શ્રીક્ષિતિમોહન સેન

[પરિચય]

શ્રી હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી

આચાર્ય શ્રીક્ષિતિમોહન સેનનો જન્મ સાઠ વર્ષ પૂર્વે કાશીમાં થયો હતો. એમનો દાદા પૂર્વ જગાણના માધ્યમિક પંડિત હતા. જીવનના અંતિમ સમયે તેઓ કાશીમાં રહેવા આવ્યા હતા. ત્યાં પશુ મથા દિવસ સુધી—તેમના મરણ સુધી—શાસ્ત્રોત્ શિક્ષણ આપતા રહ્યા. એમના પિતાશ્રી જીવન મોહન સેન કાશીના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્ય હતા. આમ આચાર્ય સેનના પિતૃકુળમાં નૈયાયિકા અને વૈદ્યો જ જન્મ્યા છે. કેટલાંય વરસો સુધી એમનું ઘર એક એવું આશ્રયસ્થાન બની રહ્યું હતું કે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને માત્ર શિક્ષણ જ નહિ પણ ખાવા-રહેવાની સગવડો પણ મળતી હતી એમની માતાના કુળમાં ઘણાંપણ માણસો મોટા સરકારી અમલદારો થયા હતા. પરંતુ તેમના પિતાનું કુળ તો પૂરેપૂરું વિદ્યાજ્ઞી કુટુંબ હતું. પૂર્વ જગાણના પ્રસિદ્ધ વિક્રમપુરની પંડિત-પરંપરામાં આ વંશનું સ્થાન ખૂબ મહત્વનું છે.

આચાર્ય સેનનું બાળપણ કાશીમાં વીત્યું છે. કાશી સહેર એમને ખૂબ પ્રિય છે. આટલી ઉંમરે પણ કાશીનું નામ એમના મનમાં સ્ફૂર્તિ, પ્રેરણા અને લાગણી પ્રકટાવે છે. કાશીના તે વખતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મહામહોપાધ્યાય પંડિત મંગાધર શાસ્ત્રી, મહામહોપાધ્યાય પંડિત કેલાસચિરામણિ તથા મહામહોપાધ્યાય પંડિત સુધાકર દ્વિવેદીના ખૂબ માનીતા વિદ્યાર્થીઓમાંના તેઓ એક હતા. કવીન્સ કોલેજના તે વખતના પ્રિન્સિપાલ સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચ્ય-વિદ્યા-વિદ્યાર્દ ડૉ. વેનિસના પણ

આચાર્ય શ્રીક્ષિતિમોહન સેન

તેઓ માનીતા શિષ્ય હતા. ઓગણીસ વરસની નાની ઉંમરમાં જ તેમણે ક્વીન્સ કોલેજમાંથી એમ. એ. ની ડિગ્રી મેળવી હતી તથા ડૉ. વેનિસના કહેવાથી જ તેમણે હિમાલયના ચંબા રાજ્યના શિક્ષણખાતાના વડા તરીકે કામ કર્યું હતું.

બાળપણમાં જ તેમને સન્તોને લગતા સાહિત્યનો શોખ લાગ્યો હતો. મદ્રાસહો. પાખાય પં. સુધાકર દ્વિવેદીના સત્સંગથી તેમને એવો ખૂબ ચરકો લાગ્યો. ન્યારે ન્યારે સમય મળી ત્યારે ત્યારે હિંદુસ્તાનનો ખૂણેખૂણો ધૂમી વળીને સન્તોની વાણીનો સંગ્રહ કરવામાં તેમણે પોતાના જીવનનાં ખૂબ કિંમતી એવાં ૪૫ વરસ ગાળ્યાં છે. આ કાર્યને માટે ક્યારેક તેમણે રજુ એળંગ્યાં છે, ક્યારેક પદાડો માખ્યા છે, અને ક્યારેક જમણેને વીખ્યાં છે. આચાર્ય સેન ન જોઈ હોય એવાં હિંદુસ્તાનનાં નાનાં કે મોટાં તીર્થ, અથવા ઉત્તર હિંદુસ્તાનના કેટલાક લાગોનાં તો ગામડાં પણ, બાગે જ હશે. સન્તવાણીના આ ચાહકે ખાસ કરીને ઉત્તર ભારતમાં અને સામાન્ય રીતે સમસ્ત ભારતમાં ખેતોખું પરિભ્રમણ કર્યું છે. આચાર્ય સેન પાસેથી આ મુસાફરીનાં વર્ણનો સાંભળવાથી ખૂબ આનંદ અને પ્રેરણા મળે છે.

ન્યારે તેઓ ખૂબ મોટી અને મોહાદાર સરકારી નોકરી મેળવવા જતા હતા, ત્યારે જ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે તેમને વિશ્વભારતીના કામ માટે બોલાવી લીધા. મોટી લાલચને જતી કરી તેમણે કવિવરના આ તેડને સ્વીકારી લીધું. ત્યારથી તે આજ સુધી વિવિધ રીતે વિશ્વભારતીનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમણે કવિના મુખ્ય ગદ્યગાર તરીકે કામ કર્યું છે. હાલ તેઓ વિશ્વભારતીના વિદ્યાભવન (રીસર્ચ ટીપાટમેન્ટ)ના ખ્ય અધ્યાપક છે.

આચાર્ય સેન વિવિધ વિષયોના પ્રગ્રહ વિદ્વાન તો છે જ, પરંતુ સાથે સાથે તેઓ ખૂબ જ વિનોદી અને સરસ પ્રકૃતિના માણસ છે. ગમે તેવી લાલચ તેમને સાચને માર્ગેથી દટાવી શકતી નથી. નીરસમાં નીરસ વિષયને તેઓ સરસમાં સરસ અને હૃદયંગમ બનાવી શકે છે. આ ઉપરાંત આચાર્ય સેન એક ધણા જ કુરાળ પૈવ છે. આયુર્વેદિક અને હોમિયોપેથિક પદ્ધતિના તેઓ એક ધણા સારા ચિકિત્સક છે. આજે પણ તેઓ પૈસા લીધા વગર દવા આપે છે. જો કે આ કામ માટે તેમને ખુબ જ ઝોઝો સમય મળે છે. ન્યારે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ચીન તથા જાપાનનો મુસાફરીએ ગયા હતા ત્યારે તેઓ એમને પણ સાથે લઈ ગયા હતા. ત્યાંના ગ્રામ-જીવન, વિદ્ય-સમાજ, સાધક-સમાજ અને આમ જનસમુદાયમાં લગી જઈને તેમણે તેમની વિશેષતાઓનો ધણી બારીકાઈથી અભ્યાસ કર્યો હતો. ત્યાં પણ આચાર્ય સેનને શહેરો કરતાં ગામડાંમાં ધૂમવાતું વધારે ગમતું.

જે અચળ નિષ્ઠા અને લગનીથી આચાર્ય સેન જંગાળમાં સંતવાણીનો પ્રવાર કર્યો છે, અને આજે પણ ઉત્સાહપૂર્વક કરી રહ્યા છે, તે અન્યત્ર દુર્લભ છે. આચાર્ય સેનને સૌંધી પ્રસિદ્ધિ અથવા જાહેરાતની ખૂબ ચીડ છે. જે લોકો આરામપુરથીમાં બેઠા બેઠા સન્ત-સાહિત્ય પર નિમંત્ર લખવા બેસે છે તેમની તેઓ સખત ઝાટકણી કાટે છે. તપસ્વાના ક્ષેત્રમાં તેઓ ખોઈ પણ પ્રકારની સૌંધી જાહેરાતને સાંખી શકતા નથી.

કેઈ કેટલીયે વાર આચાર્ય સેનને મુશ્કેલીનું તેડું આગ્યું છે, છતાં ત્યાંના જીવન સાથે પોતાના કાર્યનો મેળ નહિ ખાળ એટલા ખાતર જ તેઓ ત્યાં ગયા નથી ફાંસના મુપ્રસિદ્ધ

તેમજ સંસ્કૃતના વિદ્વાન એવા પ્રોફેસર સિદ્ધવન લેવીએ તેમને પ્રાગના વિવિધાલયમાં લઈ જવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કરી જોયો હતો પણ તેઓ તૈયાર ન થયા તે ન જ થયા.

આચાર્ય સેનની સ્મરણશક્તિ અદ્ભુત છે. જેટલાં ગામડાંઓમાં તેઓ ફરી વળ્યા છે તેમની સંખ્યા કંઈ ઓછી નથી; જ્યાં જ્યાં જ્યાં જેટલા જેટલા આદમીઓના સંસર્ગમાં તેઓ આવ્યા છે તેમનાં તથા તેમનાં કુટુંબની દરેક વ્યક્તિનાં નામ તેમને યાદ છે! કેટલીયે વાર મેં જોયું છે કે ત્રીસ વરસ પહેલાં જે જાળક હતી પણ આજે પ્રૌઢ મા બનેલી છે તેવી સ્ત્રી તેમને પ્રણામ કરે છે અને એકદમ ન જોગણાતાં પોતાનો પરિચય આપે છે ત્યારે, ખીલ જ હણે આચાર્ય સેન તેનાં ભાઈ, બેન, મા, બાપ, કાકા, વગેરેથી માંડીને તે આખા ગામનાં માણસોનાં નામ લઈને દરેકના કુષળ સમાચાર પૂછવા માંડે છે, અને તે સ્ત્રી આશ્ચર્યમાં પડી જઈ તેના જવાબો આપે ત્યારે એ છે તથા દરેક વખતે કહેલી જાય છે કે, "આપને ગણનાં નામ યાદ ક્યાંથી રહ્યાં?"

આચાર્ય સેન પણ જ રનેહાળ છે. એમનો રનેહ મેળવેલો એ સૌભાગ્યની વાત છે. શાન્તિનિકેતનની પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેમનામાં અદા છે. એમની પ્રખર, વિદ્વાતા, સચોટ વિનોદ તથા જંભીર પ્રવચનશક્તિથી અહીંયાંનું દરેક જાળક પરિચિત છે. એમના વિચારોમાં ગૂંચ ન હોવાથી તે સ્વાભાવિક અને સરળ છે. વિશ્વભારતીનું પરમ સૌમ્ય છે કે તેને આવું રત્ન પ્રાપ્ત થયું છે.

જિંદગીનો વીમા એ એક જ સાધન છે કે જે દ્વારા પ્રત્યેક વ્યક્તિ સહેલા અર્થતરેના દમણી પોતાની જવાબદારી કાળે અગર પોતાની

આશ્રિતો માટે મોઝ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યની ખામીપૂર્વકની નેમગાર્હ કરી શકે. દર વરસે દમણે સમગ્ર માણસો પોતાની જવાબદારી માટે અગર પોતાના આશ્રિતો માટે આર્થિક સ્વાતંત્ર્યનો ખાલો—

‘ઓ રી એ ન્ટ લ’

જે સહુથી સદ્ગર અને સહુથી લોકપ્રિય હિંદી વીમા કંપની છે તેમાં વીમા ઉતારાવી મજબુત બનાવે છે. માટે વિજંબ ના કરશે

મે આજે જ ‘ઓરીએન્ટલ’ની એકે પોલિસી લઈ લો.

પણ વિગત માટે લખો:—

એકઠોંગ પ્રાંચ સેક્રેટરી,

ઓ રી એ ન્ટ લ

ગવર્નમેન્ટ સિક્યુરિટી લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીડ

‘ઇસેક્ટ્રીસિટી હાઉસ,’ લાઇલ હરનાળ, અમદાવાદ.

[સ્થાપિત ૧૮૭૪]

દે. ઓફિસ:—મુંબઇ

પ્રેમાનંદ કૃત 'મામેરું' : એક અભ્યાસ*

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી, બી. એ

મહાકવિ પ્રેમાનંદે નરસિંહ મહેતાના સાંસારિક જીવનના બે મુખ્ય પ્રસંગો-કુંવરબાઈનું સીમંત અને શામળદાસનો વિવાહ, અનુક્રમે 'મામેરું' અને 'હંડી' નામનાં કાવ્યોમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યા છે. 'મામેરું' ગૂઝરાતી સંસારમાં લોકપ્રિય કાવ્ય રહી શકે છે એ એની લોકહૃદય ઉપર અસર કરવાની જાંઘી શક્તિને લીધે છે. ભક્તની તારિફ દૃષ્ટિ અને પામર લોકદૃષ્ટિ વચ્ચે રહેલા વિરોધમાંથી એ કાવ્યનું બીજ જન્મે છે. એ કાવ્ય સર્જનમાં નરસિંહ મહેતા કૃત 'શામળદાસનો વિવાહ', 'હારમાળા', 'ચાતુરીપોડશી' ઇત્યાદિ કાવ્યોનો ઉપયોગ પ્રેમાનંદે છૂટથી કર્યો છે. તથાપિ ભક્તજીવનને સમજવાની કાં પ્રેમાનંદની સ્વતંત્ર દૃષ્ટિ એના કાવ્યમાં રચળે રચળે પ્રકટ થાય છે. મૂળની પંક્તિઓ કરી પ્રેમાનંદની કાવ્યકલા બેશક અડગાતી છે.

'મામેરું' કાવ્યના આરંભમાં જ ભાભીનાં કટુ વચનથી મહેતાજીએ ગૃહત્યાગ કરી અને વનમાં જઈ સંકરની ઉપાસના માંડી. સાત દિવસના ઉપવાસને અંતે મહેતાજી અંતરમાં શાન્તિની ભાવના સ્થાપિત થઈ અને શાન્તિના અભિદેવ સુખકર શંકર ભગવાન દર્શન થયું. પ્રેમાનંદ કહે છે તેમ :

ઉપવાસ સાત મહેતે કર્યા, તવ રીઝ્યા શ્રી મહાદેવ;
કાળની પેરે ભિંગ વિકાસ્યું, પ્રભુ પ્રગટ થયા તતખેવ.
કર્પૂર ગૌર સ્વરૂપ શોભા, ધર્મા ઉભયા કામે પાસ;
ખિરાળે જટામાં જાહવી, નિલવટ અન્દ્રપ્રકાશ.
છે ફંદમાળા સર્પભૂષણ, વામાંખર મજ્યમર્મ;
વાળે કાક કમરુ શંખ સંગી, મહેતે દીકા પરિખલ.

નરસિંહ મહેતાએ અર્ધનારીશ્વરને-પુરુષ અને પ્રકૃતિ-ઉભયને એક સાથે દીકાં અસદાશિવની જટામાં યાનગંગાને અને કપાળમાં અન્દ્રના શીતલ પ્રકાશને નિહાળ્યો. શંકર સૌમ્યશીતલ ચાંતસ્વરૂપ સાથે એમનું રુદ્રરૂપ પણ એમણે જોયું. પરબ્રહ્મના સુંદર અને ભગ્ન શાન્ત અને રુદ્ર સ્વરૂપોને એકઠાં જોતાં વેત જ નરસિંહ મહેતા શંકરને પગે પડ્યા. પરંતુ શંકર તો પરમાત્માનું અવિકારી સ્વરૂપ છે અને હૃદયના જિંકાણુમાં સમાધિયોગથી શોધ થોડી છે એમ સમજી નરસિંહ મહેતાને અનંતરમાં આ વિશ્વમાં અને મનુજ આત્મામાં સર્વત્ર વ્યાપેલું પરમાત્માનું કિનાતાક પ્રેમસ્વરૂપ જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા પ્રકટ થઈ. મહાદેવ જીને મહેતાએ નમ્રભાવે વિજ્ઞાની રાસલીલાનું દર્શન કરાવવાની વિનંતિ કરી. મહેતા મહાદેવજીએ અખંડ મજા-સનાતન રાસ-નું અધ્યાત્મદર્શન કરાવ્યું.

* એસ. એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજના પ્રાધ્યાપકમંડળ તરફથી ચાલત્રેલી સભામાં આપેલો વ્યાખ્યાન.

* 'અન્તર્યમ્સ મુમુક્ષુભિર્નિયમિતપ્રાણાદિર્મિમ્મયતે' - ચિત્તમોર્વશીયમ્

ગુજરાતી સાહિત્યને
એણે કવિતાસમૃદ્ધ કર્યું
વૈષ્ણવ ભક્તિને
એણે પ્રેમ-વશાણા રસ પાથોઃ
તત્ત્વચિંતનમાં
એણે જીવનના મર્મ ભાંગ્યા
એવા

ગુજરાતના મહાન

વ્યોતિર્ધર

હરિના ભક્ત

નરસૈયા

ની ભક્ત જીવનીને

,પ્રકાશ'

રસ-રૂપ-શબ્દના

ઓપ આપી

લિખે ભરને

નરસી ભગત

બનાવે છે.

'પ્રકાશ'

ગુજરાતના જીવનની બહતી ઠરે છે.

રૂઢીઓ :

કુસારોઃ અપેરી

ગીફ ઝોન-રસ :

એવરમીન વિશ્વલ, મુ'બક.

.... નાની રકમો માટેની
હંદગીના વીમાની આદર્શ કંપની

☆ અસહ્યામત ☆
 રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

સરકારી વીમાખાતાએ
 મંજૂર ફેલા
 રૂબરૂ કુળખ
 પાલિસીઓ અપાય છે.
 ગ્રેડેડ સર્વેયર વેલ્યુ
 પેરામીટર પાલિસીઓ
 એન્ડોર્સમેન્ટ અને
 આગેલા વીમાઓ
 વિગતે અનેક
 આકર્ષક ગોળમીઓ.

રૂ. ૫૦૦, મુધીની
 પાલિસીઓ
 અપાય છે.

એન્ડોર્સમેન્ટ માટે
 ઉદાર શરતો:-

વધુ વિગત માટે
 હેડ ઓફિસ
 અગર નજીકની
 ક્ષાંત્ય ઓફિસને
 લખો યા મળો:-

પ્રેસિડન્સી પ્રોવિડન્ટ એન્ડ જનરલ
 ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી. : મેરવાન ગિડકીંગ સર. પી. મહેતા રોડ,
 (સ્થાપના ૧૯૨૪) કેટ : મુંબઈ

ટેલીફોન : ૨૧૧૧૦

ટેલીગ્રામ : કમ્પેઈ

ભારતીય નિવાસ

હિન્દુ લૉજ

રહેવા જમવાની આદર્શ મુગવડ
 ૨૨૫, કાલજાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨.

પા ન ગો ષ્ટિ

[શ્રી. ધુમકેતુનાં હાસ્ય અને કટાક્ષ લખાણોનો સંગ્રહ]
 પ્રગટ થયો છે.

૨૫૬ પૃષ્ઠ : પાકું પ્રકૃત : હોલ રૂપીઓ.
 મૂલ્ય ૨ અન્યરૂપ હાથેલિય : અમદાવાદ

અખંડ પ્રજામાં ગયા તેડી જ્યાં, હરિ રમે છે રાસ.

વૈકુંઠમાં સરાશિવને જોઈ વિષ્ણુ ભગવાન હરખબેર સાગા આવી એમને ભેટ્યા. નર-
સિંહે ભગવાનને નમન કર્યાં. શિવજીએ મહેતાની ઓળખાણ આપી. વૈકુંઠપતિએ મહેતાના
મસ્તક ઉપર હાથ મૂકી કહ્યું :

કુખ વેળા મને સંભારજો, હું પાઈ આવીશ તત્કાલ;

કરજો તું કીર્તન કાઠિત મારી, તરીય ભવ સંસાર.

ભક્તને પરમાત્માનું આ અભયવચન છે. પરમાત્મા જે નિર્વિકાર અને કુટસ્થ છે તે
સાધુઓના રક્ષણ અર્થે આ ભગવાન અનેકવાર અવતરે છે અને કુર્મનેના નવિનાથ કરે
છે. વળી જેના ઉપર પ્રભુની કૃપા થાય છે તેના સંસારનો વ્યવહાર પ્રભુ પોતે ચલાવે છે
અર્થાત્ 'ભક્તનો', મોગસેમ પ્રભુ જાતે વહે છે. 'ભક્ત સર્વથા ભગવત્પરાયણ નહે તે
આ 'ભવસંસાર' એને પગથી-સકતો નથી બદલે સંસારને એ સહેકાષ્ઠી તરી નામ
છે. વિષ્ણુ ભગવાન આગળ કહે છે :

આ હીડી તેવી લીલા ગાજો, કેવળ રસ શણગાર.

આમ ભગવદલીલા ગાવાની આગા કરી, વિષ્ણુએ નરસિંહને દિવ્ય સજ્જ આપી, નિર્ગુણ
બ્રહ્મ સમુદય રૂપે આ વિશ્વમાં નિરંતર રાસ ખેલી રહ્યો છે એ અખ્યાત્ય રહસ્ય દેખાડ્યું.

પછી રાસમંડળ તણી રમતા, દેખાડી તેણી વાર.

મહાદેવજી અન્તર્ધાન થતાં પહેલાં નરસિંહને કહેતા ગયા :

રમે ભોકાચાર મનમાંડાં મણુતો, મસ્તક સાટે લાકિત;

રાધાકૃષ્ણનો વિહાર ગાજો, જીવે તેવી જીલિત.

ચૈતન્ય સંપ્રદાય પ્રમાણે આ વિહારનો અર્થ એ છે કે, 'પરમાત્માનો રસ વા પ્રેમ તે રાધા;
કૃષ્ણ તે પરમાત્મા અને એ રાધાકૃષ્ણનો નિત્ય રાસ વિરમ્યાં રમાયા કરે છે.' * જીવાત્મા
પરમાત્માના પ્રેમથી હરપુર હરાઈ પરમાત્મારૂપ અને છે એ અખ્યાત્યરહસ્ય અનુભવગોચર
કરી મહેતાજી જીનાગઢ આગ્યા અને એમના જીવનનું વહેણ બદલાયું :

ધઈ નરસેયાની નિર્મળ વાણી, કવિ સકિત લાકિત અપાર;

રાધાકૃષ્ણ રું રંગ લાગ્યો, ગણે તણુવત સંસાર.

જ્યદેવ કવિનો આત્મા જેમ રાધાકૃષ્ણના વિલાસની કલામાં એકતાન બન્યો હતો તેમ
નરસિંહ મહેતાનો આત્મા પણ શ્રીકૃષ્ણ અને રાધાના રાસવર્ણનમાં તદ્દુપજનો. જ્યદેવના
'ગીતગોવિન્દ'ની પેઠે નરસિંહ મહેતાએ પણ અનેક કાવ્યોમાં રાધાકૃષ્ણની 'રસ શણગાર'
લીલા ગાવા માંડી.

જ્યદેવની નીચેની પંક્તિ નરસિંહને સમાન રીતે લાગુ પાડી સમર્થ તેમ છે :

રાધામાધવયોર્જનન્તિ યમુનાદૃષ્ટે રદ્ધઃ કેલ્લભઃ ।

દવે પ્રેમાનંદનાં પૂર્વોક્તિ એ કડવાંતું વસ્તુનું મૂળ નરસિંહ મહેતા કૃત 'સામળદાસનો
વિવાહ', 'દારમાળા' અને 'ચાતુરી પોકશી'ની કેટલીક પંક્તિઓ દ્વારા અનુક્રમે જોઈએ.

‘શામળદાસના વિવાહ’માં ઉપર જણાવેલ પ્રસંગ આ પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યો છે :
 મરમ વચન કર્યાં મુજને બાબીએ, તે મારા મનમાં રહ્યાં વહુથી;
 શિવજી આગળ જઈ એક મનોરમ, સ્તુત્ય કોથી દિવસ સાત સંધી.
 હરજીએ ધરી, હીન જાણી કરી, પ્રગટ દરશન ‘દીધું’ શ્લેષપાણી,
 તારી ભક્તિ ઉપર હુંજ પ્રસન્ન થયો, માગ રે માગ મુખે વક્તરાણી.
 નરસિંહે શિવજીને પ્રિય એવી દુર્લભ વસ્તુ માગી અને ગોપનાથે એને અભયપદ આપ્યું:
 તમને જે વહન હોય જે દુર્લભ, આપોરે, પ્રજુલ મને દયારે આણી;
 ગોપનાથે મુને અભેદ આપીયું, નરસિંહ દરિયસ રહ્યો વખાણી.
 પાર્વતીપતિ નરસિંહને હાથ ઝાલી રાજરાજેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પાસે દ્વારકામાં તેને લઈ ગયા:
 કનકની ભોમ, વિદુમના ચાંસલા, રતન જડિત તાર્કાં મોહોલ મેડી.
 સોળ સહસ્રચત્ર આઠ પદરાણીઓ, મધ્ય આવ્યા તાર્કાં શ્લેષપાણી.
 ધાર્ધને જઈ મળ્યા, આસનેથી ચળ્યા, કર્ણેડીને કૃષ્ણે સન્માન દીધું.

*

*

*

ભક્ત હમારો જીતલ લોકથી આવીયો, કરો તેને કૃપા હીન જાણી.
 ભક્ત ઉપર હવે દષ્ટ કરણ્યા કરો, નરસિંયાને નિજદાસ થાયો,
 તેજ વેળા શ્રીહરિએ મુજને કરણ્યા કરી, હસ્તકમળ મારે શીશ આપ્યો.
 પછી શરદ પૂર્ણિમાની રાત્રિએ ભગવાન કૃષ્ણે દ્વારકામાં નરસિંહ મહેતાને રાસલીલા દેખાડી:
 શરદ પૂનમ તણે દિવસ તહાં આવીયો, રાસમયાંદને વેણ વાધ્યો;
 કુકુમિણી આદિ સહુ નારી ટોળે વળી, નરસિંહે તહાં તાલ સાધ્યો.
 પુરુષ મુરુપારથ લીન થયું માહરું, સખી રૂપે થયો ગીત ગાવા.
 નરસિંહ મહેતાનો લિંગજોડ લેાપ થયો અને મહેતા ગોપીકૃપ બન્યા :
 હવે મેં જાવ રસમેદના જાણીયા, અનુભવના રસમસ માતાં;
 મજ તણી લીલાતું આઘ દર્શન હતું, અરણ્ય ઉદે રાખનાદ કીધો.
 નરસિંહને વિદાય આપતાં શ્રીહરિએ શીમુખે કહ્યું:

હું તું બે મધ્યમાં બેઠ નહિ નાજરા, શીમુખે શું કહું શુભ તારો.
 જે રસ ગુપ્ત બહાદિક નવ લહે, પ્રગટ ગાળે હું ને વચન દીધું.
 ‘દ્વારમાળા’માં નરસિંહે વર્ણવેલ વસ્તુ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે :

ભોળા શંકર પ્રસન્ન હવા, આવી મસ્તક મૂકયો હાથ,
 સોળ સહસ્ર ગોપી સંગ રમતાં, રાસ દેખાડ્યો વૈકુંઠનાથ.
 બ્રહ્મભાન દુહારી ને નંદલાલા, સખી સખાણી સર્વે સાથ;
 પરમ કૃપાળુ દયાળજી રમે, ત્યાં દીપક ધરાવ્યો મારે હાથ.

‘ચાતુરી પોડશી’માં ઉપર કહેલી વસ્તુનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરેલું છે :
 જે રસ શંકર કાઈ દિન દેખે, હું જીલી રહ્યો તે મહિ;
 મહારસમાં મહાલિયો, તે ચંદુ કરી સાહે.
 કૃપા હતી જોગાનાયની, તેણે દીધી તે મુજને આશ;
 રંકને રિધિપત કીધયો, કાપ્યો તે બવનો પાસ.

અનાય હુંને સનાય કીધો, પાર્વતીનો નાથ;
દિવ્ય ચક્ષુ આપ્યાં મુજને, મસ્તક મેળ્યો હાથ;
તેના તે ચરણ પ્રતાપથી, પામ્યો તે પ્રેમ નિધાન;
પછે ગોપેશ્વર નાચું, અવનિમે શું કરું માન.
ભાભીએ ભાગ્ય હદે કર્યો, મને ક્યાં તે કક્ષુ વચન;
ત્યારે નરસિંહો નિરભય થયો, પામ્યો તે જગજીવન.

આ 'પ્રેમનિધાન'નું મનોહર વર્ણન નીચેની પંક્તિઓમાં દેખાય છે:

મહાવન સ્થામની. ને સ્થામજી, કરતાં કાઢી કસા કામજી;
નંદનંદન પુરે મનની હામજી, ભુજ કરી રમે ચારે જામજી.

ધન એ દિવસ ધન એ શોભા, ધન ધન તે રાધિકાનાર;

પ્રેમે પીયાં રાસ રમિયા, ત્યાંદ નરસિંહો જુલી રહ્યો.

પૂર્વોક્ત અવતરણો દ્વારા પ્રેમાનંદના નિરૂપણની કેટલીક સ્વાતંત્રતા સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. પ્રેમાનંદ દ્વારાકામાં લજવાએલી કોઈ સ્થૂળ રાસકીર્તી કરતાં આ વિશ્વમાં નિરંતર રમાતા—નિત્ય રાસ નારાયણ કેરો—સુદૃઢ રાસ ઉપર વિશેષ બાર મૂકે છે. ચૈતન્ય સંપ્રદાયની કેટલીક અસર નરસિંહ મહેતા ઉપર થએલી હોય એમ આશ્ચર્યથી આનંદસંહર—ભાષને જણાય છે અને એના સમર્થનમાં 'નરસિંહ અને મીરાં' નામના એક લેખમાં તેઓ રાસકીર્તીના પૂર્વોક્ત પ્રસંગ ઉપર નીચે પ્રમાણે પ્રકાશ નાંખે છે : *

"શ્વપેવ ગોસ્વામીનું 'વિદ્યલાય' નાટક છે, એમાં રાધા, વિદ્યાબા અને લલિતાનાં પાત્રો છે. પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધાર કહે છે:—

"અર્થાદે સ્વપ્નાન્તરેભમદિવ્યોદસિન મકાલતરેણ મગલતા શ્રીસદ્ગુરુદેવેન, યયા—અયે...મન્દનમન્દનસ્ય પ્રેમનકિષ્કન્દ્વદ્યો ગાનાદિગ્નેશમતાઃ સાંપ્રત્ રસિકસીમદાયો વૃન્દાકન વિલોકનોત્કળ્યા કેશીલીશોપકણ્ઠે સનોવિયાત્ ।

ફાલીની વાલિન્દ્રીપુલિનવલ્લભે સત્સમગ્નઃ—

"પ્રસ્તાવનાની તરેહ અન્ય સંસ્કૃત નાટકોના જેવી જ છે; પણ એનો પ્રસંગ પાળળનાં કેટલાંક નાટકોમાં કૃત્રિમ રીતે કદથી લેવામાં આવતો તેવો કલ્પિત નહિ હોય; કોરણ કે ચૈતન્યે રાસકીર્તી ગાવાઅજવનોના ખાસ રિવાજ હાખદ કર્યો હતો, અને તદનુસાર એના અનુયાયીઓ કૃષ્ણકીર્તીનાં નાટકો ખરેખર ભજવતા હશે એમ લાગે છે. ચૈતન્ય સંપ્રદાયના સાધુઓ આ અથવા આ પ્રકારનું બીજું કોઈ નાટક દેશના જુદા જુદા ભાગમાં ભજવતા હોય અને નરસિંહ મહેતાના અભ્યાસને જોએલી અધ્યાત્મરહસ્ય રાસકીર્તીની ઉર્થોષ્ઠ સ્થૂળ રાસકીર્તી દ્વારાકામાં

ભગવાએલા કાઈ નાંદકમાં એમણે જોઈ હોય, એ સંભવે છે. વિશેષમાં, આ વાત પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે કે ઉપરના ઉતારામાં શંકર મહાદેવે નાંદક ભગવાની આગા કર્ણાનું લખ્યું છે અને એ શંકર મહાદેવનું નામ દીકાકાર 'ગોપીશ્વર' આપે છે. અને નરસિંહ મહેતા પણ સાધુના કહેવાથી ગોપનાથ મહાદેવ પાસે ગયા અને મહાદેવજીએ એમને કૃષ્ણની રાસલીલા દેખાડી : એ જે જાગતો એકદી મૂકીને વિચાર કરવા નેવો છે. કાઠિયાવાડમાં ગોપનાથ મહાદેવનું નામ પૂર્વોક્ત 'ગોપીશ્વર' ઉપરથી પડ્યું હોય એમ સહજ કલ્પના થઈ આવે છે."

રાસલીલાનું દિવ્યદર્શન પામી મહેતાજી પેર આંધ્યા, બાકીને કૃતચતાપૂર્વક પગે લાગ્યા અને ગૃહસંસાર ત્યાં કર્યો. મહેતાજીને જે શાન્ત નિશ્ચય થયો છે તે પ્રમાણે તેઓએ જીવન નિર્ગમન કરવા માંડ્યું અને લોકાચારને લેશ પણ મનમાં ન લેખવતાં બકિતને 'મસ્તક સાદે' ગણવા માંડી. હરિકાકિત સિવાય મહેતાને કાઈપણ ઉદમ ન હતો. એમના સાંસારિક વ્યવહાર પ્રજાને કિર હતો :

વિશ્વંકર પુરું પાડે અલ; વિશ્વાસ ધણો મહેતાને મંત.

મહેતાની પ્રજાના મંગલ અને કલ્યાણકારી નિયત્રોમાં અચલ શ્રદ્ધા હતી અને એ ખાંદની, ધાર ઉપર રહીને જીવન જીવતા હતા. એમનાં પત્ની અને પુત્રના મૃત્યુ નેશ ધોર કુઃખ એમના ઉપર પડ્યાં તથાપિ ઉદ્વિગ ન થતાં એવી જ દૃઢ શ્રદ્ધાથી એ જોડ્યા. કાલું થયું બાગી જંગળ, સુખે બજશુ' શ્રીગોપાળ.

આ દૃષ્ટિબિન્દુમાં હૃદયની કઠોરતા નથી પરંતુ બકતનું જીવન ભગવાનથી બેઠું હોતું જેમણે એ સત્ય સમગ્રજી છે. કાસિદાસના 'રઘુવંશ'માં વસિષ્ઠ મુનિ શોકપરાપણુ અગરાજને પોતાના શિષ્યદ્વારા નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે :

અલગચ્છતિ મૃદ ચેતનઃ પ્રિયનાથં હૃદિ રાલ્યમર્ષિતમ્ ।

સ્થિરમીસ્ટુ સ્વેદ મન્યતે શુશ્લ્લક્ષતયા અપારતમ્ ॥

મૂખ માણસ પ્રિયજનના મૃત્યુને હૃદયમાં જોડેલા શબ નેતું ગણે છે; કાશો માણસ તો એ જ મૃત્યુને મોક્ષનું દાર ઉધડેલું માને છે.

આથી સારમાઠી જ્ઞતિ મહેતાજીની હતી. પ્રજાની ઇચ્છા એ નરસિંહની ઇચ્છા હતી. એની પ્રપતિ, એની શરણાગતિ સંપૂર્ણ હતી.

ત્યાર પછી ચૌકક સમયે કુંવરબાઈના સીમંતનો પ્રસંગ આવે છે અને એના અતિસથ આગ્રહથી એના સસરા શ્રીરંગ મહેતા મહેતાજીને પત્રદ્વારા મોસાણું લાવવા વિનંતિ કરે છે. પુત્રીના પ્રેમને વશ થઈ નરસિંહ મહેતા વેષ્ણુવસંતોના મંડળી લઈને જૂની વેલ નેતરે છે અને મામેરું કરવા ઉના ગામ જાય છે. મહેતા પાસે ધનની સંપત્તિ નથી પરંતુ કેવળ તુલસીમાળા, ગોપીચંદન તિલક આદિ વિષ્ણુપૂજનાં સાધનોની સમૃદ્ધિ છે. પુરના વિધી અર્થાત્ ધનવૈભવની સંપત્તિને સર્વોપરિ ગણનાર લોકો પરમવેષ્ણુવ મહેતાજીના આત્માની સમૃદ્ધિનો મહિમા સમજી શકતા નથી, અને એમનો અને એમના સંતમંડળનો ઉપહાસ કરવા એકાંચ થાય છે. ખુદ શ્રીરંગ મહેતા પોતે પણ બાકતની સામગ્રીને જોઈને અન્ય નાગરો સાથે હસે છે. નરસિંહ મહેતાની પવિત્ર સમૃદ્ધિની જેના ઉપર લેશ પણ જાપ

મોડી નથી. તેવા વેવાઈ, મહેતાને અને એમના મંડળને હિતારા માટે એક જીલ્લું કરાવ્યા છે. હિતરવા ધર આપ્યું એક, ઝાઝા ચાંચર મમ્મજી-વિશેષ. ખાડા ટેકરા વસમો કામ, ઉપર નળિયાંનું નહિ નામ. કોલું છાજ ને જૂની વંજી, બોલ્યો દોદશ બેવડ વંજી. ઝાઝા માંકણ ઝાઝા જૂથા, ત્યાં મહેતાનાં ઉતારો હવા.

મહેતાને દરિદ્ર જાણી નાતીલાઓ કટાણ વચન બોલે છે. કુંવરબાઈ બહુજાગરાય છે અને પિતા ખાસે વ્યાપી મોસાણું ન લાવ્યા માટે મનમાં એણું વ્યાણી સ્વર્ગસ્થ માતાને સંભારી કરચ્છુ રુદન કરે છે. મહેતાજી ફરી ફરીને એકજ વાત કહે છે :

‘કરશે મોસાણું વૈકુંઠનાથ.’

મજામાં પૂછી બોલેસો રાખી પુત્રીના આયા હિપર દામ મૂકી નરસિંહ મહેતા દદતાથી કહે છે :

પહેરામણી કરવી હોય જોડસી, આસામી લખી લાવો તોડલી;

લખજો સાસરિયાં સમસ્ત, વિસારશે મા એકે વસ્ત.

પિતાનાં આ વચન સાંભળીને કુંવરબાઈ સાસુ પાસે ફોડી ગયાં અને વંદસાસુ વગેરેએ એક મોડી માદી કરી મહેતાજી પાસે મોકલાવી. પિતા પાસે એક કોડી પહુ નથી એ જાણીને કુંવરબાઈને એ લાંબી માદીથી હૃદયમાં બારે ફાળ પડી. પરંતુ નરસિંહ મહેતાએ પુત્રીને બહા આપીને કહ્યું :

વિશ્વાસ હોદમાં રાખો તમે, હો વૈશ્યવતી બાળે;

આપણું એ પ્રતિપાસન કરશે, સામંજિયો મોપાળ.

કુંવરબાઈને પહુ અંતરમાં વિશ્વાસ આવ્યો. ખરેખર, વિશ્વાસ વિશ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે.

*

*

*

‘મામેરું’ કાવ્યમાં રાસલીલા જેવો એક ખીલે ગમતકાર કુંવરબાઈનું મામેરું જુરનાર હામેદર દોશી રૂપે વિષ્ણુભગવાનનું પ્રકટ્ય છે. ચૈતન્યના ઉપદેશ અનુસાર કૃષ્ણ પરમાત્મા “પરબ્રહ્મ શક્તિ વડે વિશ્વમાં બાપેલો છે, માયાશક્તિ વડે એ રચ્યુલ રૂપ ધારણ કરે છે; અને વિદ્યાસશક્તિ વડે એ જોડતો અનેક યર્થ મોપીએ સાથે રમે છે.”^x પરમાત્માની આ ત્રણે શક્તિઓનું સ્વરૂપ ‘મામેરું’ કાવ્યમાં પ્રકટ માપ છે. નરસિંહ મહેતા કાવ્યના આરંભમાં જ “મરિયલા” “પરબ્રહ્મ”ને હૃદયના અંતરમાં અને વિશ્વમાં બાપેલો જુએ છે અને ત્યાર પછી એની વિદ્યાસશક્તિ વડે સર્વત્ર રમાતો એનો રાસ નિહાળે છે. હવે હામેદર દોશીના પ્રસંગમાં એ માયાશક્તિ વડે રચ્યુલરૂપ શી રીતે ધારણ કરે છે અર્થાત્ અવતારવાદનું સ્વરૂપ શું છે તે સમજવા યત્ન કરીએ.

પરમાત્મા જે પર છે તે જગતમાં અને જીવંતમાં એનું પરસ્વરૂપ કાપમ રાખીને જોતરે છે. બ્રહ્મ પરમાત્માનું દર્શન જેમ બાહ્ય સૃષ્ટિમાં કરે છે તેમ મનુ જ આત્મામાં પહુ કરે

^x હિન્દુ (વેદ) ધર્મ : પૃ. ૨૯૧.

છે. આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈ એમની પરમ ગંભીર વાણીમાં અવતારવાદનું રહસ્ય નીચે પ્રમાણુ સમજાવે છે:—

“મનુષ્યઆત્મામાં પ્રભુનું દર્શન કરતાં મનુષ્ય શીમે છે ત્યારે મનુષ્યઆત્મા પણ જોતી ભૂમિકાએ ચડે છે: એટલે સુધી કે બાહ્ય સૃષ્ટિ પણ એની સેવિકા રૂપે કલ્પાય છે: અર્થાત્ એ નવી દૃષ્ટિમાં મનુષ્ય મુખ્ય અને સૃષ્ટિ ગૌણ સ્થાને રહે છે. આથી જ બ્રહ્માણુ, જ્ઞેય, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી આદિ સર્વ ધર્મના અવતારવાદમાં બાહ્ય સૃષ્ટિના અધિષ્ઠાતા દેવો પણ (ખ્રિસ્તી ધર્મમાં, ફિરક્તાઓ પણ) પ્રભુના અવતાર વખતે સ્વર્ગમાંથી ઊતરી એની સેવા માટે હાજર થાય છે. મનુષ્ય આત્માની આ શ્રેષ્ઠતા અને પૂર્ણ (apothecosis) થતી પ્રભુની ગણ્યતા થતી નથી, પણ મનુષ્ય આત્માની હિમ્મતમાં એ એ અવતારવાદનું રહસ્ય છે. પરમાત્માને કોઈ દર સ્વર્ગમાં બેઠેલો કલ્પીએ તો આ પૃથ્વી ઉપર એ શી રીતે અવતરે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે થાય જ. પણ કોઈપણ વિચારક પરમાત્માની એવી સ્થૂળ કલ્પના અત્યારે કરતો નથી. પરંતુ સ્વર્ગને કોઈ દૈશિક ભૂમિ રૂપે ન સમજીએ અને એને નિરલંકાર આધ્યાત્મિક અર્થમાં જ લઈએ તો પણ એક પ્રશ્ન રહે છે કે પરમાત્મા તે જીવાત્મા કેમ થઈ શકે? આનો ઉત્તર એ કે પરમાત્મા જીવાત્મા ન થઈ શકે: કીક જ કહેતું છે કે “Infinite” માને અપરિમિતનું તે ‘finite’ માને પરિમિતનું કેમ થાય? માટે અપરિમિતનું પરિમિતનું થયું એ બાધ આપણે છોડી જ દેવો જોઈએ. અને એને બદલે પરિમિતનું અપરિમિતનું દર્શન કરતું એ જ વાસ્તવિક રિયાત સ્વીકારવી જોઈએ. આ જ્ઞાનવાદ માને સિદ્ધાંત અનુસરવાદ: એ શંકરવેદાન્તનો એક મહાન સિદ્ધાન્ત છે. વસ્તુતઃ પરિમિતનું અપરિમિત સહાર બધું છે અને તેથી એનું દર્શન સર્વત્ર સુલભ હોતું જોઈએ એ છતાં મનુષ્યની દૃષ્ટિ એવી સાંકડી અને ઉપરછાંદી છે કે સામાન્ય રીતે એ પરિમિતનું જ બરાબર રહે છે. છતાં, પરિમિતનું કોઈક બિન્દુ એવાં છે કે ત્યાં અપરિમિત સ્વરૂપ ઝળકી ઊઠે છે. મનુષ્ય ત્યારે સામાન્યમાં કોઈક વિશેષ, સામાન્ય કરતાં કોઈક અધિક લુચ્છે છે ત્યારે એને એ અપરિમિતનું દર્શન થાય છે. ભગવદ્ગીતાના દશમા—“વિશ્વતિયોગ”ના અધ્યાયમાં આવા ‘વિશેષભવન’નાં સ્થાન ઉદાહરણ રૂપે આપ્યાં છે. અને એ સર્વ આપીને પણ છેવટે નિયોડ (નિષ્કર્ષ) કાઢ્યો છે કે—

યવદ્ વિમુક્તિમ્સત્ત્વં ધીમદ્ગૃજિતમેવવા ।

તત્તદેવાવગચ્છત્ત્વં મમ તેજોસ સંગમમ્ ॥

મ. ગી.

જે જે પદાર્થમાં ‘વિશ્વતિ’ અર્થાત્ વિશેષભવન, કોઈ ને કોઈ વિશિષ્ટતા, નેવાંમાં આવે તે પરમાત્માના તેજના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ સમજવું. “x” દામોદર દોશીના પ્રસંગમાં કોઈ શ્રીમાન્ વેચ્છવ શેઠે નરસિંહ મહેતાને સહાયતા કરી હોય એમ પૂરો સંભવ છે; પરંતુ પ્રિયાનંદ આ પ્રસંગને કોઈક વધારે જોડી રીતે સમજે છે એમ એના વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ લાગે છે. દુનિયાદારીના ગતિમાં જોડા રૂબેરૂ

x ‘વસન્ત’ આશ્વિન સંવત ૧૯૬૬માં “શ્રીકૃષ્ણ: દરજે મમ” નામના લેખમાંથી.

આસપાસના સામાન્ય મનુષ્યો, કરતાં દામોદર દોશીનાં નરસિંહ મહેતા કાંઈક વિશેષતા બુદ્ધિ છે ત્યારે એને પૂર્વોક્ત અવતરણમાં દર્શાવેલા "અપરિચિત્ત" - "infinite" - નું એનામાં દર્શન થાય છે. અને તેથી જ 'દોશી' ના પરિચિત્ત સ્વરૂપમાં પ્રેમાનંદ "અપરિચિત્ત" નું પરમ લક્ષ્ય કરીને વર્ણન કરે છે. પ્રેમાનંદની પ્રતિકા આ પ્રસંગનાં વર્ણનમાં પરિસીમાએ પહોંચે છે. સાંભળો:

ઉપકડી ઊડિયાં, વેચે વૈકુંઠપતિ, ગરુડ કયાં ગરુડ કયાં વદત વાણી;
આલ્ય ચંતુરાં ચતુર્જન જણે ઊગિની, નષ્ટ નાગરે માટી ગલ્ય જાણી.*

મનુષ્યઆત્મામાં પરમાત્માનું દર્શન થતાં પ્રેમાનંદની કાવ્યલક્ષ્યા અદ્ભુત રૂપરેખા અને પરમ પ્રકાશથી જળકળે છે. એમાં કેટલું એમ પ્રકટે છે! એમાં કેટલો મેગ વહે છે! એમાં કાળનો લોપ, કરવાની શક્તિ કેટલી છે! નરસિંહ મહેતાના હૃદયમાં આત્મોએ વર્ણવેલું અને ઋષિઓએ જોયેલું પરમાત્માનું સત્ય, સુન્દર અને મંગલરૂપ જે સર્વે કાતરાર્થ ગણુ છે તે આ વારે ભક્તના ચિત્તને ભરી દે છે અને પ્રેમાનંદ દિવ્ય નયનથી એ નિદાણે છે. મહાકવિ શેઠ અને શેઠાણીને વિષય અને લક્ષ્યો રૂપે નિરખે છે. આમળ ચાલતાં એ કહે છે:

નરસૈયો નામરો, ભક્ત તે માદરો, જાણ ભરો તેહની શીઘ યાત્રો;
જન ધણા હડ કરે, મયા વિના નવ સરે, શિક્ષિ સિક્ષિ લેત્ર સખી જાત્રો.

*

* 'દામોદર દોશી' નામ અર્ધમુચ્ચ છે. જાગવતપુરાણના 'દશમસ્કંધ'ના પૂર્વાર્ધના ૬મા અધ્યાયમાં 'દામોદરગીતા' નો પ્રસંગ આવે છે. જાલક ગોપાલ કૃષ્ણ પાંચર શાસ્ત્રી દર્શાવી આપી. ફોફો નાંખી માતાને અપરાધ કરે છે. મરોહા માતા એને દામાયું-દોશી-વડે બાંધવા ચલ કરે છે. પાંચર 'એને અંદર, બહાર, આગળ, પાછળ કાંઈ જ નથી, જે જગતની અંદર, બહાર, આગળ અને પાછળ રહેલો છે, તમા જે જગત રૂપ છે તે મનુષ્યશરીરવાળા અજન્મા અને અચ્ચક્ત ભગવાનને.' 'મનુષ્ય-જુદિયાં દોશડાં' ન બોલી શક્યા કે ન બાંધી શક્યા. પરંતુ એવડે સ્નેહાળ માતાને ધોકાં ભેઝને શીકૃષ્ણ ભગવાન બંને કૃપાથી બેપાઈ ગયા. ભગવાન સ્વતંત્ર છતાં જાહિરને અપીન છે. એમ મતા મરોહાએ પોતાના પુત્ર ભગવાન શીકૃષ્ણ પાસેથી ભક્તિ દ્વારા પરમ કૃપા મેળવી તેમ નરસિંહ ભક્તે પણ તે દામોદરને 'મનુષ્યની જુદિયાં દોશડાં એની વિચાળતાને બોલી આપી માતાં નથી.' તેની ભક્તિ દ્વારા પ્રભુનું સાક્ષાત્ દર્શન થયું. 'વળી આતામા' સૌજના મૂલ્યતામાં પ્રેમાનંદ-રામજી આદિ કવિઓનાં કાવ્યોમાં 'વશિષ્ઠજનની સાદસિક રૂપિ અને સમૃદ્ધિના પ્રભુ ઉલ્લેખો આવે છે. પ્રેમાનંદ એનાં 'માયેર' અને 'દ્વંડી'માં હરિમંત્ર વર્ણીસંપદ શેઠનાં દર્શન દર્શન કરે છે. દામોદર દોશી અને રામજીરાવ બંને વૈષ્ણવજન છે અને નરસિંહ મહેતાના સ્નેહીજનો અને પરમ પ્રદાસકો છે. એક લક્ષ્મી દ્વારા કહે છે 'અમારે જાણ નરસૈયાની મોટી. રે.' અને બીજી કહે છે 'જ્યાં નરસૈયો વેચે ત્યાં વેચાલે રે.' દોશીનો કાવ્યનો વેપાર એ કાવ્યનાં વાણ્યવાણી પેઠે પ્રજા સંપદ સૈત્ય રૂપે પરાવાઓ છે એ જાણ પણ રાલવે છે.

+ સરખાવેલ

તવ હરિ ધાઈ સેજ ઘણી ઊડિયા, દારુક દારુક વદત વાણી;

આલ ચંતુરા મુખ ચતુર્જન એમ કહે, કૃષ્ણ ધરે દાસ તે દોહલું જાણી.

પ્રેમાનંદના આશ્રમનાં સંસ્કારો વિવાદ

“ઈન્દ્ર લક્ષ્મી જેને પાર પામે નહિ, માગે મુખ મોલતાં વદત વાણી;
નાય લક્ષ્મી તણો એણી પેર આવિયો, અમણિત ગાંઠડી સંગ આણી.”
પ્રેમાનંદનાં દિવ્ય નેત્રો ખૂલી ગયાં છે અને ‘દોશી’ ‘પુરાણપુરુષ’ રૂપે એને દેખાય છે. એ બોલી બેઠે છે :

ભક્ત નરસિંયાનું કુખ જાણી રે, ઉઠી ધાયા પુરુષ પુરાણી રે,
થયા શેઠ તે સારંગપાણી રે, સાથે લક્ષ્મી થયાં-શેઠાણી રે.
લોકની સંકુચિત અને પામર દૃષ્ટિએ શેઠ અને શેઠાણીમાં પરમાત્મા અને એની માયા-લક્ષ્મી-નું દર્શન થતું નથી એટલે જ કવિ કહે છે :

લોકે ઝોળખ્યા નહિ જગદીય રે, સાથે વાણોતર દય વીચ રે.

* * *

કાંઈ ન જાણે ત્રિલુવનભૂપ રે, વહાલે લીધું વણિકનું રૂપ રે
વણિકના ‘પરિચિન્ન’ દેહમાં ‘અપરિચિન્ન’ રૂપો ઝળકે છે ! એમાં એ રૂપો
ભરપૂર ભર્યો છે ! પ્રેમાનંદની કલાની કુચલતા જુઓ :

ખટ દર્શન જોલ્યો ન લાધે રે, જેને ઉમ્માવર આરાધે રે;
ન જરૂર ખ્યાને ઘાને ખડુ જાગે રે, તે હરિ અણુવાણે પાગે રે.

* * *

જે ચૌક લોકનો મહારાજ રે, મહેતા કાળે થયા બગાજ રે.

ગૂજરાતના દોશી વાણિયાનું આગેહુપ વર્ણન પ્રેમાનંદે કયું છે અને એમાં પ્રભુનું
અવતરણ રહિત સ્વરૂપ એણે નિહાળ્યું છે. આ દૃષ્ટિ એ જ સસધર્મની દૃષ્ટિ છે. ત્યારે
સામાન્ય જીવમાં મનુષ્ય, સામાન્ય કરતાં કાંઈક વિશેષ, જુએ છે ત્યારે એમાં એ પ્રભુનું
દર્શન કરે છે. અને મનુષ્યઆત્મામાં પ્રભુનું દર્શન કરતાં શીખણ એ જ શ્રેષ્ઠ
ચમત્કાર નથી ?

* * *

સંસારના પ્રાકૃત લોકોએ તો લોકાચાર પૂરા થયો અને મોસાળું ભરાયું એટલે
નરસિંહ મહેતાની પ્રયત્ના કરવા માંડી. એમની લોકદૃષ્ટિએ ભક્તની બદા કે ભક્તિની
નહિ, પણ ‘ન્યાતનો મહિમા રાખ્યો’ તેની કદર કરી. ભગવાન ભક્તના ‘યોગક્ષેમનું’
વહન કરે છે એ લોકને વિશ્વાસ ન હતો. સામાન્ય સિદ્ધાંતને અનુસરીને લોકોએ કહ્યું કે
સર્વની લગત પ્રભુએ રાખી, એણે ટળ્યું બપ ડેરું.

લોકદૃષ્ટિએ પરમાર્થ અને વ્યવહાર વચ્ચે વિરોધ દેખાય છે. પરમાર્થને વ્યવહારમાં
ઉતારતાં લોક કંપે છે. પરંતુ એને વ્યવહારમાં ઉતારવાથી જ વ્યવહાર પવિત્ર થાય છે એ
સાધુ જીવનની ઉચ્ચ દૃષ્ટિ છે. આ ઉત્તર દૃષ્ટિના અભાવે કુવરપાઈનાં વડસાસુ ઘડપણમાં
પણ ખિચારાં પામર રહે છે. પ્રેમાનંદ કહે છે તેમ :

મીઠાં વચ્ચતી ને ચોડાબોલી, હીડે હરિગુણ ગાતી રે;

પરમારથી ધર્મ પત્ર લખાણું, મનમાં મોટી કાતી.

હરિગુણનું ગાન અને અનંતરમાં દેષ એ, અને પ્રમાય અને અધકાર જેવાં પરસ્પર-
વિરોધી છે; ત્યાં એક-હોય ત્યાં બીજું રહી શકે નહિ. વરણતઃ પરમાર્થ એ જ વ્યવહાર

છે એ સત્યની દૃષ્ટિ છે. સંસારના અનેક તાપો ન્યાં ઉષ્ણોદકની પેઠે ઉકળતા હોય અને શરીરની બાજુ ઉતારી નાખે એવા તીવ્ર હોય તેવે વખતે પણ શીતલ જળ જેવી પરમ શાન્તિ રાખનાર નરસિંહ લગત જેવા પરમાર્થવીર જ મનુષ્યસંસ્કૃતિના સાચા સંરક્ષક છે. એવા પરમાર્થો લગવડલગતને સંસારના અજારાઓ તપાવી શકતા નથી. અનેક અશાનનન્ય કુર્તિઓ ધમધમતી હોય તેની મધ્યમાં પણ પ્રભુની કૃપાથી એ અમૃતવૃષ્ટિનું સુખ અનુભવે છે. પ્રેમાનંદ એની લગ્ય કલ્પના દ્વારા ચચાર્ય વર્ણવે છે કે:

પણમાંદિ આસે ધસ ચર્ક, ગોદસ મળો અધકાર;
મન વિષે ધન મગમે, ધામ વીજ તણા ચમકાર.
હોડે કારણ બહુ કાંડરા, વરસે મૂશળધાર;
વહેવાઈના ધરમાં જળ ધરધું, કરે લોક પોકાર.

*

*

એમે અશાને ન ઝાળખ્યા, તમે શિરામણિ સાધ.

નરસિંહ મહેતાના હૃદયકાશમાં મેઘ ગળે છે, વિહુતના ચમકારા ચમકે છે અને પ્રણયધાર વરસાદ વરસે છે. આ શાન્ત-શીતલ જળ વેવાઈના સ્વળન આદિ સર્વ લોકને પણ શાન્તિ અને શીતળતા આપે છે અને સર્વ પોકારો કરી લગતશિરામણિનો મહિમા સ્વીકારે છે. હૃદયને બળભળાવી નાખે એવા અશાન્ત વાતાવરણની વચમાં અન્તરના શીશુમાં પરમ શાન્તિની સ્થાપના એ જેવો તેવો ચમત્કાર છે! ભગતના હૃદયની શીડી શાન્તિ જ સંસારના તાપથી બચા જાળા લોકને શાન્તિદાન કરી શકે છે અને લોકદૃષ્ટિને નિર્મળ કરે છે.

નરસિંહ જેવા ભક્તહૃદયની શાન્તિની સાવના લોકહૃદયમાં વિરાગે અને લોક-દૃષ્ટિ ભગવતપરાયણ યાત્રો એ પ્રેમાનંદના 'મામેરુ' ને અતિ પ્રમુને પ્રાર્થના છે.

૫

ઝૂ જ રા ત નાં
અનેક કુટુંબોમાં
વખાણાયેલી અને જાણીતી થયેલી
ઓ. કે. ની
ચાહ વાપરો.

એજન્ટસ: જહાંગીર પ્રધર્સ
રેશન. સામે : અમદાવાદ

શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ

મૂળ લેખક : શ્રી વિઠ્ઠલરાવ ઘાટે
અનુવાદક : શ્રી ગુલાબરાય મહેડાડી

"Grow old along with me."

Rabbin Ezra (Browning)

જીવનમાં અનેક કલાવતો છે. કોઈ સુંદર સંબોધની સહાયથી કાવ્ય નિર્માણ કરે છે; કોઈ કેન્વાસ ઉપર પીછીથી ચિત્ર ચીતરે છે; કોઈ પથ્થર કે માટી હાથ સુંદર પૂતળાં બંદે છે. મહારાજ પણ એક કલાવંત જ છે; પરંતુ તેમની કલા, કલાવસ્તુ, સાધનસામગ્રી કેટલેટલા અનેરા પ્રકારનાં છે ! કવિ એકાદ અંકકાવ્ય, મહાકાવ્ય, પાંચ, દશ કે વીસ વર્ષ લખશે. માથકેલ એન્જિલોને 'સિસ્ટિન માદોના' ચીતરતાં સાત વર્ષ લાગ્યાં હતાં. વાતિકાન (Vatican) માંનું જગપ્રસિદ્ધ 'લેગુન' નામનું પૂતળું અથવા લૂવ મ્યુઝિયમમાંની સૈફ્ટ અને શરીરસોખવતી પરમાવધિ સરખી 'વીનસ દ મેલો' બનાવતાં પાંચ કે દશ જ વર્ષ લાગ્યાં હશે. પરંતુ મહારાજ સાહેબ પોતાની કલાવસ્તુ આજે સીતેર વર્ષથી બંદી રહ્યા છે, અને એ ક્રિયા આજપર્યંત સંપૂર્ણ થઈ નથી !

ધર્મચારકિત રૂપી પીછી હાથમાં લઈ, પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાંનાં વિવિધ જ્ઞાનરૂપી વિવિધ રંગ વાપરી મહારાજ પોતાનું જીવનરૂપી ચિત્ર ચીતરી રહ્યા છે. એ ચિત્ર ચીતરતાં કેટલાય જાતજાતનાં અનુભવો થયા હશે, રંગનું મિશ્રણ સુકાતું હશે; કોઈ વાર પીછીનો હાથ ઓછોવતો થયો હશે; કોઈવાર પંચોતેર વર્ષનાં આ દીર્ઘકાલીન ચિત્રકામને લીધે કેન્વાસ કોઈ કોઈ કોમળે નખળો પાતળો થયો હશે, અને તેથી તેની ઉપર સરખી રીતે રંગ લાગ્યો નહિ હોય; કદી અપૂર્ણતા અને નિરાશાનું દુઃખ અનુભવાયું હશે, આંખમાં એક બે આંસુ આવી જતાં હશે, હોઠ લાખીને બંધ કરી રાખ્યા હશે; પરંતુ કદીપણ પીછી હાથમાંથી નીચે પડવા દીધી નથી, ચિત્રકામ અટક્યું નથી ! સર્વ અનુભવનું એક જ પરિણામ આઠ્યું. મહારાજને ઘેરા રંગો બારીમાંથી બહાર ફેંકી દીધા. કીબ્બો વિગતો આપી ચિત્રમાં ખીચ્યા કરવાની ઉચ્ચ પદ્ધતિ પરનો વિશ્વાસ જોડી ગયો. પ્રમાણજનકતા અને અનુકૂળ એવા થોડા ફિક્કા રંગો આ તરફો ઉપર ચિત્રણ ચાલુ છે.

એકાદો માટીનો ગોળો અથવા પથ્થર હાથમાં લેવા પ્રમાણે પોતાનું જીવન જ હાથમાં રાખી તેને મક્કા બેસતું એ કેટલું કઠિન કામ છે ? તે ઉપરાંત બીજા કલાવંતો કરતાં આ રાજ-ચિતારાની પોતાની કલાવસ્તુ પ્રત્યે જોવાની દષ્ટિ કેટલી અતોળી છે ?

"જે રંગ તે નીરખતાં અતિનાદ બાજે,

તત્કાળ જાન પછીથી મનમાંથી જાગે."

આવા નિર્દોષ લાવથી બીજાઓની કલાકૃતિ ઉજવવા પામે છે; ત્યારે મહારાજ પોતાની કલાકૃતિ પ્રત્યે ધર્મશુદ્ધિથી લુએ છે. પોતાનું જીવન એ પોતાની ખાનગી માહિતીની વસ્તુ નથી; તે દેવી બક્ષિસ છે એમ તેઓ કહે છે. તેમના જ સંબોધમાં કહીએ તો "Life is a trust." [જીવન એક દ્રષ્ટ છે.] આ જોટ—આ દેવી જોટ મુરશ્ચિત રાખવી જોઈ એ અને તેને સત્કાર્યમાં કામમાં લેવી જોઈ એ એવા તેમનો મત છે.

આ દેવી બેટ દીર્ઘકાલ પર્વત ટકાવવા માટે, શરીર અને મનની સુસ્થિતિમાં દીર્ઘજીવન જીવવા માટે, મહારાજાએ પોતાનું જીવન નિયમમુદ્ધ કર્યું છે, તેના ઉપર કડક ચિસ્ત લાગી છે. શું ખાવું, કેવારે ખાવું, અને કેટલું ખાવું આ સર્વ આજતો પાકશાસ્ત્રના આધારે એકત્રાર નક્કી કરી નાખી છે અને તેમાં કદી પણ અપવાદ થવાનો જ નહિ. અધિક વસ્તુ તથિયતને અનુકૂળ નથી એમ એક વાર સમજાવ્યું કે પછી તેને હાથ લગાવવાના જ નહિ. ખોરાકની આજતમાં તેમજ નિદ્રા, વ્યાયામ, વાચન, કરમણુક* (નિવૃત્તિવિનોદ), કામ—દરેક ક્રિયાને ચિસ્તના સંચામાં જકડી લીધી છે. સ્વદેશમાં હોય કે વિદેશમાં હોય પરંતુ મહારાજાના જીવનક્રમમાં ફરક પડવાનો નહિ. હમેશાં સ્નાન કરવું એમ નિર્ણય થયો કે પછી ઉત્તર વયમાં, બરકડીમાં, વિદાયતમાં પણ નિત્યસ્નાન પડવાનું નહિ જ. હાફને સ્પર્શ થવાનો જ નહિ. સિગાર—સિગરેટ પ્રત્યે હાથ વળવાનો જ નહિ.

મહારાજાએ આ જીવનક્રમ એ રીતે વ્યાંકર્યો છે કે દરેક કામ નિયમિત રીતે થવું જ જોઈએ અને પ્રત્યેક ક્ષણ પાસેથી, પોતાના હાથ નીચેના અમલદાર પાસેથી લેવામાં આવે તે રીતે કામ વસૂલ થવું જ જોઈએ. સમય ફેકટ ન જાય તેટલા આતર દૈનિક સ્થંભુ (દારી કરાવવા)ના સમયે દૈનિક વર્તમાનપત્રો સાંભળવાની યોજના રાખી છે. ફરવા જવું અને વ્યાયામ કરવો એ એકીસાથે જ સાધે છે.

દીર્ઘ સાંસ લેવો, ખાતી ફૂલાવવી, હાથ નિશ્ચિત સ્થિતિમાં જ રાખવા, દણિ (નજર) રિયર અને સામે જ રાખવી વગેરે આયામના પ્રકાર હમેશાં ફરવા જતાં નરી ધર્મભાવના પૂર્વક ચાલુ હોય છે. “ફરવા ટાણે, ફરવું, કામ ટાણે કામ”—આ આજત મહારાજા આસ ચીવટ રાખે છે, આમલ રાખે છે. ફરતાં ફરતાં કચેરીની કાંઈ વાત કાઢવાની જ નહિ, કાઢવા દેવાના પણ નહિ. કામ વેળા વિનોદવાદી સાંભળવાના પણ નહિ. ફરવા જતાં અંધારા તો ભોળા સમયે સામાન્ય વાર્તાલાપમાં તેમને વિનોદ આસ પસંદ છે. વિનોદનું મહત્વ તેઓ સમજે છે અને દ્વિહી ભોળામાં વિનોદરૂચિ નથી તે બદલ તેમને અફસોસ છે. અંધપ્રતન પામેલા રાજાને વિનોદ ઉદ્ભવે જ નહિ એવો તેમને મત છે. કચેરીનાં કામ માટે પુરથી પર બેસે કે ઘુરત મહેરાનો બાવ બહારે અને વૃત્તિ એકાગ્ર થઈ જાય. આ સમયે તેમને જરા પણ મેકામ કે અંદાજ પરવડે નહિ. ગંભીરપણે ધર્મશુદ્ધિથી કચેરીનું કામ ચાલે છે. સવારે ફરતી વેળા કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદમાં આનંદ કરનારા મહારાજા તે આ જ પીળ, એમ કોઈ અજણવા માણસને શંકા આવે જ.

દીર્ઘકાળ જીવવાની આ મહત્વાકાંક્ષા નિહોંટકે નથી. રેનિસનના “કમલભક્ષકો” (Lotus Eaters) ની પેઠે તંદ્રા અને સુષોષણમાં જીવન બતીત કરવાની મહારાજાને ઇચ્છા નથી. સુંદર ઓજારી (પ્રભાવત) જીવન એ મહારાજાના હાથમાં એક સાધન છે અને જ્ઞાનાર્જન તથા જનસેવાનાં ધ્યેય માટે મહારાજા એનો ઉપયોગ કરે છે. તેમની જ્ઞાનપિપાસા દુર્લભ છે. જીવનનાં સીતેરમાં વર્ષો એકાદ તરુણી પેઠે તેઓ વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર અને જીવશાસ્ત્ર શીખ્યા. ફ્રેંચ ભાષાનો અભ્યાસ પણ તેમણે એકાદ વિદ્યાર્થીની પેઠે કર્યો. પરમ દિવસે જ વહેલી સવારે હાડીને પૂતણી અદમદનગર જવાનું. દત્ત, પરંતુ મધ્ય-સાંનિર્વૃત મહારાજાનો ટ્રસ્ટપર્ધનશાસ્ત્ર (Tree-planting) નો અભ્યાસ ચાલુ હતો.

મહારાજનું વાચન સર્વવ્યાપી છે. છતાં પણ, તેમાં પણ નીતિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, માનવવંશશાસ્ત્ર, રાજકારણ અને કારભાર (Administration) એ મહારાજની વ્યસંગીના વિષયો છે. મહારાજને “રીડર”ની જરૂર પડતી નથી. તેઓ જાને જ વાંચે છે અને ખૂબ હડપથી વાંચે છે; પાસે જ નોંધપોથી, રાજદોષ હોવાનાં જ; નવા રાજદોષો અર્થ કાઢવાનો, તે ગોખવાનો, વચ્ચેનાં પુસ્તક ઉપર ટિપ્પણ લખવાનો મહારાજને કદી કંઠાણ આવતો જ નથી. પુસ્તક પૂરું થતાં તે ક્યાં અને ક્યારે પૂરું થયું, તેની નોંધ કરે છે. આ રીતે હમેશાં ચાર પાંચ કલાક વાચન ચાલે છે. આજ પર્વત વચ્ચેનાં પુસ્તકોની કેટલી ટિપ્પણ-વહીઓ થઈ હશે, કાણ જાણે !

પુસ્તક પેઠે, મોટા માણસોનાં સહવાસ તથા સંભાષણમાંથી પણ મહારાજ જ્ઞાનસંવર્ધન કરે છે. લંચ વેળા, ચા વેળા, કેરાતના ભોજન વેળા, અંધકારો, કવિઓ, શાસ્ત્રવિદો, સમાજસેવકો, કાર્મિક પણ પંક્તિમાં હોવાનું તો ખરું જ. તે જ રીતે વિલામતમાં ઉપયોગી કોવી શિક્ષણસંસ્થાઓ, સામાજિક સંસ્થાઓ, નિવૃત્તિવિનોદની સંસ્થાઓ વગેરે અનેક સંસ્થાઓની વ્યુહાકાત લઈ તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી, તે સંસ્થાઓ દિદુસ્તાનમાંની અને ખાસ કરી પોતાના સંસ્થાન વડોદરામાંની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ રીતે કયા સ્વરૂપમાં શરૂ કરી શકાય તે બાબત તરફ મહારાજનું લક્ષ હોય છે.

વિશાળ અને પ્રખર જીવિ, અને તેને બેચારુ તરીકે, છેલ્લાં પચાસ-પંચાવન-વર્ષ પર્વત કરેલું વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાનજનન મળેલું હોઈ મહારાજના મનની ભૂમિકા કાર્મિક અને બા પ્રકારની જ ગઈ છે. તેમની વૃત્તિ એકેકેશીય, એકરાષ્ટ્રીય, પરંપરાનિષ્ઠ ન રહેતાં બહુતિક, આંતરરાષ્ટ્રીય બની છે. ધર્મ, રાષ્ટ્ર, જાત, પરંપરા, એ બાબતોમાં તેઓ શાસ્ત્ર પ્રમાણે નિર્વિકાર છે. જાવનાની ઉલટતાના અશોભે આ બહુતિક વૃત્તિમાં પુષ્કળ વધારો કર્યો છે. ગમે તે પ્રજા ઉપરિચિત થાઓ, મહારાજ પ્રથમ તેના જીવિની ધારથી બારીક બારીક દુકાઓ કરે છે, તેના તાણા-વાણા ઉમેડી નાખે છે, તેનું શાંતપણે નિરીક્ષણ કરે છે, અને પછી એ પ્રજા પરત્વે પોતાનો મત બાધે છે. દિંદુધર્મ, મરાઠી સામ્રાજ્ય વગેરે પોતાના ખૂબ દાર્શિક પ્રશ્નો ઠાં ન હો, ખજા એક વખત મહારાજની વિકલનાત્મક જીવિ (Analytical Genius) નો સપાટો તેના પર પડ્યો કે તેના દુકડે દુકડા થઈ જાય છે. ‘મરાઠી સામ્રાજ્ય ?’ જગતમાં રામન, મોગલ વગેરે સામ્રાજ્યો કેટલાં વર્ષ ટક્યાં ? મરાઠી સામ્રાજ્ય કેટલું ટક્યું ? તેનું સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક પરિણામ શું આવ્યું ? એ અપ્રાપ્તિ ‘કેમ નીવડયું ?’ આ પ્રકારની વિકલન ક્રિયા ચાલુ જ હોય છે. ધર્મની બાબતમાં પણ તેમજ, તેમનો સૌથી વિશેષ પ્રિય વિષય કહીએ તો તે તુલનાત્મક ધર્મ. સર્વ ધર્મનું વિકલન કરી તેના ઝીણા ઝીણા દુકડા કરી જીવિથી સંચાની એક એક કખીમાં એ દુકડા બેસારી, તેમાંનાં સામ્ય અથવા ભેદ પારખી લઈ, જેમ જીવશાસ્ત્ર ટેબલ ઉપરના જિલ વિનિજલ દેડા તરફ નિર્વિકાર ચિત્તવૃત્તિથી જુએ છે તે પ્રમાણે જીવિથી મહારાજ પણ ધર્મ તરફ જુએ છે અને તેનો તેલ બાધે છે.

મહારાજની વિકલન જીવિ છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી દિંદુધર્મ અને સમાજ એ બે ક્ષેત્રોમાં રાચી રહી છે. તે જીવિના બવસાથનું ફળ એ જ વડોદરા સંસ્થાનના જગપ્રસિદ્ધ

ફ્રેંચ નવલસાહસ બાલઝાક

કૃષ્ણવદન જેતલી એમ. એ.

"Characteristics which strike in Balzac are first of all an incredible vitality, an exuberant temperament, an endless capacity for work, a huge appetite for life, and a kind of Rabelaisian expansiveness."

—Janko Lavrin

બાલઝાકની મહત્વાકાંક્ષા જીવિતી ન હતી. તેને તો સાહિત્યના નેપોલિયન થવું હતું. 'તે' જે તારી તલવારથી પૂરેપૂરું નથી મેળવ્યું, તે હું મારી કલમથી મેળવીશ'—પોતાના 'ખંડમાં' રાખેલ નેપોલિયનના બાવલા નીચે તેણે આ સૂત્ર લખ્યું હતું, અને એ સૂત્ર લખવામાં અતિશયોક્તિ કે બકાશ ન હતી તે તો તેણે લગભગ પચીસ વર્ષના સાહિત્યજીવનમાં લખેલ એંટી કૅપરાંત ગ્રંથો સાબિત કરે છે. આટલું લખ્યાં છતાં, તેની Comedie Humaine ની યોજનામાં આશીસ ગ્રંથો તો અણલખાયા જ રહી ગયા. એ યોજના અધૂરી રહી એ આપણે એક સરખાવે મનવું જોઈએ. બાલઝાકના મત પ્રમાણે 'પ્રતિભાશળી માણસ એ છે જે, પોતાના વિચારો કાર્યમાં અચૂક ઉતારે છે, પણ સાચો મહાન પ્રતિભાશળી પણ આ ઉત્ક્રાંતિને સંપૂર્ણ સફળ થવા દેતો નથી. જો તે સફળ થાય તો તે પ્રજાની તોલે જ ઘેસે.' જો બાલઝાક તેની બધી યોજના પાર પાડી, થકમો હોત તો તે અનુપમ અને અકલ્પ્ય જ ગણાત. એ એવી રાહસી યાત કે તેની અસીમતાથી જ તેની પછીના લેખકો કંબોધ મળત. અત્યારે તો તે અપૂર્વ પ્રેરણાદાયી છે. અને જેની સર્જકશક્તિ અપ્રાપ્ય પ્રાપ્ત કરવાના લક્ષ્યને રાહે ચાલે છે તેને એ બધા ઉદાહરણ આપે છે. વોલ્ટર સ્કોટ જેમ નવલકથાને વાચકના સૌથી મોટા જનસમૂહ સમક્ષ લોકપ્રિય બનાવી, તેમ બાલઝાકે તેને અર્વાચીન સંસ્કૃતિનું સૌથી અગત્યનું વાહન બનાવી અને ત્યારથી નવલકથાએ એ સ્થાન ભળવી રાખ્યું છે.

એનોર દ બાલઝાકનો જન્મ તેના પૂર્વજ સમા 'ગાર' ગણુઆ અને પેન્તાયુએલ' ના લેખક રાખેલાના દુર્લભ પ્રદેશમાં ૧૭૯૯માં વીસમી મેને દિને થયો હતો. બાલઝાક બરાવદાર શરીરનો, ખૂબ ખાનાર-પીનાર, ખેલત જેવો ખરબચડો હતો. તેણે દુર્લભ કોલેજ પેન્દોમમાં અભ્યાસ કર્યો હતો અને જ્યારે તેનું કુટુંબ પારીમાં આવ્યું ત્યારે ત્યાં તેણે કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

કાયદાનો સંગ બાલઝાકને ન રુચ્યો. તેણે તેના પિતાને પોતાની લેખક બનવાની ઇચ્છા દર્શાવી કહ્યું. કે જો તે લેખક તરીકે નિષ્ફળ જશે તો ફરીથી કાયદાનો અભ્યાસ કરશે. પિતા સહજાએ સંમત થયા.

સૌંદર્ય પાત્રોથી અદ્યતન દુનિયા સર્જવા તેણે પેર સાચક પાસે એક ઓરડો રાખ્યો. તેની 'પિતા ગેરિઓન' નામની કૃતિમાં જેમ રાસ્ટીઆક સાંજે બેઠા પર બેસી રહી પારી

ચહેરને પોતાના મંગળ અને ધન્યશક્તિથી જીવવાના શપથ લે છે, તેમ બાલકાકે પછી પોતાની ક્ષમયી પારીને જીવવાનું પશુ લીધું હતું. દરેક રીતે તેને તંબો સહન કરવી પડતી. તેનો ખંડ સગવડ વિનાનો, કંડો અને ખડ્ડ જ ઓછા ફર્નિચરવાળો હતો. તે રાતે કામગામી લપેટાઈ મોટું કોશી-બારેલું વાસણ પાસે રાખી કામ કરતો. ઓછા બાકે ખંડ મેળવવા તેણે જાતે પથારી કરવી, વાળવુંઝૂકવું કષ્ટ સહ્યું હતું. સવારમાં થોડે દૂર ફરવા જતું એ તેનો આવાશ હતો. તે હવકા પ્રકારનો બોરાક લેતો. કેટલીક વખત તે દિવસો સુધી અર્ધ-જૂથો રહેતો અને કેટલીક વાર બાલકાકે માફક સાગડું ખાતો અને તે પર દારૂ દીયતો.

તેણે કુરુણ નાટક લખવા નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો. પશુ સમય કપડો હતો. તેણે નવલ-કથા લખવી-શરૂ કરી. જીવનમાં વિચાળ અંતુલવ તો ન હતો, પણ તેણે ધણી નવલકથાઓ વાંચી હતી. તખ્તલુસ રાખી તેણે ત્યાંમાં પાંચ નવલકથાઓ ટસડી નાખી (૧૮૨૫). દરેક માટે તેને હનર ફાંક મેળ્યા, પણ તે નવલકથાઓ ધણી નખળી હતી. પણ તેને આ કમાણીથી સતોષ ન થયો. તેણે જલ્દી પૈસાદાર થવા માટે યોજનાઓ ધડવા માંડી. પણ વોલ્ટર રેફોર્ટ, માર્ક ટવર્થન અને જોન્સ જોર્જિસની બ્યાપારી યોજનાઓ માફક આ પશુ ખાડામાં ઉતારનારી યોજના નીવડી. 'યુલેસિસ'ના લેખક જોન્સ જોર્જિસે કબિત્રનમાં પહેલું જ સિનેમા બોલ્યું, પણ તે એવી જગ્યાએ હતું કે જ્યાં રાતે કોઈ સમાચાર આવવાની દિશત ન કરે. અને પરિણામે તે બંધ કરવું પડ્યું.

બાલકાકે લખવું છોડી દઈ, તેની થોડી કમાણી દ્વારા એક અંધમાં સરતી-પહેલાં પ્રસિદ્ધિ પામેલ પુસ્તકો પ્રગટ કરવા પ્રકાશનસંસ્થા ઊભી કરી. એ પુસ્તકો વેચવાની દુકાન પણ એણે ખોલી. પણ હરીફાઈએ તેને જામે ન આવવા દીધો. ખોટા એક વખતે ઈટાલીના પ્રવાસે જતાં તેને વિચાર આવ્યો કે, સાકિનિયાની રૂપાની ખાણ સંપૂર્ણ ખાલી થઈ ગઈ ન હતી અને રૂપાનો તે વખતે સારો ભાવ હતો. તે પારી પાછો ફર્યો, મૂડી ભેગી કરી અને ખાણને ચકાવવા માટે રમ માગી. પણ કમનસીબે તેણે ઈટાલીમાં આ વિચાર બીજાએને જણાવ્યો હતો; એટલે તે તેમાંથી લાભ ઉઠાવે તે પહેલાં તો બીજાએ એના વિચારથી માલેતુળર બની ગયા હતા !

બાલકાકેના પ્રકાશનનો વિચાર ધણી સરસ હતો. તેણે તેના પિતાને પશુ એ યોજનામાં મૂડી શેકવા સમજાવ્યા હતા. પ્રથમ તો તે યોજના હીક ચાલી, પણ બધા પુસ્તક-વિદેતાઓએ બેગા મળી તેની સામે ઝુલેસ ઉઠાવી. પરિણામે, તે દેવાના દરિયામાં દૂગ્યાં ખાવા લાગ્યો.

આ હેતુ પૂરવા તેણે લેખનનો આશ્રય લીધો. પણ લેખન એ તેને માટે સાંકેતિક વસ્તુ ન હતી. તેના મિત્ર ગોલિયે માફક તે સંદેશાર્પથી થોડીવારમાં લેખ લખવા સમર્થ ન હતો. આમ લેખનઅભ્યાસના અભાવે તેની ઝેલો સુદર અને પ્રવાદી ન હતી. અંગ્રેજિન લેખક 'ચિએડોર ફ્રેઝર માફક, તે હંમેશાં, કોઈ વખતના અપવાદ સિવાય, અંગ્રેજીન મલ લખતો. ફ્રેઝર માફક તે 'બાવાને ચું વળે બૂર' એમ માનતો.

બાલકાકે દસ, બાર અને કેટલીક વખત અઘર કાકા કામ કરતો. છતાં એ, તેનો મિત્ર ગોલિયે કહે છે તેમ, તે સામાન્ય ગાણુસને જરૂરી નિદા મેળવી લેતો. તેણે ઊંખના કામ

કરી, કાર્થ સાથે તેને વધુ લીધી હતી. ગેતિયે જાણાવે છે કે, બાલકાકે આખી રાત કામ કરી વહેલો સવારમાં તેને ત્યાં આવતો. તે ખૂબ જીવંત થતો અને તેથી સેન્સેચો તૈયાર કરી તે ગેતિયેને એક કલાક પછી પોતાને જગાડવાનું કહી પહેરેલાં કપડાં સાથે જ જીવંત જતો. ગેતિયે અચૂક તેને જગાડવાનું જુલો અને બાલકાકે સાંજ સુધી જીવંત કરતો. જાણીને તે ગેતિયેને કપડાં આપતો કે પોતાને ન જગાડવાથી પોતે હનરે ક્રાંકો ગુમાવ્યા હતા ! આમ વારંવાર બનતું છતાં બાલકાકે એ કામમાં રહેતો કે તે બાજ્યે જ જીવંતો !

બાલકાકે તખ્તસુસ રાખી થણી નવલકથાઓ લેના સાહિત્યજીવનની સરચાતમાં લખી હતી. પણ આ નવલો પોતે લખેલ છે એવો દાવો તેણે નથી કર્યો. તેણે *The Physiology of Marriage* - લગનનું શરીરશાસ્ત્ર - લખી રાખેલા માફક લગનસંસ્થાનું પૃથક્કરણ કર્યું છે. પુસ્તક ખૂબ વેચાયું, પણ તેનાથી બાલકાકેની સાહિત્યકાર તરીકે કીર્તિ ન ફેલાઈ. તેણે *Troll Stories* નામે અંગ્રેજીક શૃંગારમય હાસ્ય-રસિક વાતો પણ લખી છે પણ *La Dame de Chagrin* - અંગ્રેજી ગદ્યકથાનું આમકું - અર્થ આધિકૃતિક અને અર્થ માનસમયન-જાણી આ નવલકથાએ તેની કીર્તિ પુષ્ટ કરી. તેના અંગ્રેજ અને જર્મન ભાષાંતરો પણ રાત જ થયાં. મહાન જર્મન લેખક ગેટે પર પણ તેણે સારી ઝાપ પાડી.

૧૮૩૬ પછી બાલકાકે કૌતુકપ્રિય કરતાં વારતવવાદ તરફ વળી જતા ગયો. ૧૮૪૨ પછી તેને પોતાનાં નવાં પુસ્તકો એક માળામાં ગૂંથવાનો વિચાર આવ્યો. તેની *Emile et Grandet* અને *Père Goriot* નામની નવલકથાઓએ તેની કીર્તિમાં વધારો કર્યો. 'ચેર ગેરિયોત' શેક્ષપિયરના 'રોમિયો ક્રિયડ' સમી કટુલ્લિકા છે.

૧૮૩૨માં કોર્થ રચિતન શીર્ષકને પરોવેલો, ઉકેનમાં વસતી, પોલિય સભારી કાઉન્ટેસ બેવેલિના હાન્સકોનો પ્રસંગાભર્યો પત્ર બાલકાકેને મળ્યો. બાલકાકે કોર્થ સાથે પ્રુથ ન હતો. તેને એક-રખાત અને બીજી કટલીક જીવંતો સાથે સામાન્ય સંબંધ હતો. પણ તે પ્રુથ તેના નવલો લખવાનો સમય ગમાડતો તે તેને જરા ખૂંચતું હતું. આ પોલિય સભારી સાથે બાલકાકે તરત જ પ્રેમમાં પડી ગયો. આ સ્ત્રી બાલકાકેને સારી પેટે સમજી ર્થ લાગતી હતી. અદાર મહિના સુધી તેમણે એકબીજા સાથે પત્રવહેવાર કર્યો અને ૧૮૩૩ની વસંતમાં બ્યારે તેઓ એકબીજાને ન્યૂયાર્કમાં મળ્યાં ત્યારે તેમણે પ્રેમનો વિનિમય કર્યો. અદાર વર્ષ સુધી તેમનો પત્રવહેવાર અખંડ વહેતો રહ્યો. કાઉન્ટ હાન્સકો જીવંતો હતો ત્યારે પણ બાલકાકે કાઉન્ટેસને પચાદસા છંદાએ લેવા સમજરી રહ્યો હતો અને તેના મરણ પછી પણ સાત વર્ષ સુધી તેણે કાઉન્ટેસને પોતાની સાથે લગનમાંથી નોકાવા વિનવણી કરી હતી. આખરે ૧૮૫૦ની ૧૪મી માર્ચે તેઓએ લગ્ન કર્યાં અને બાલકાકે તેની પત્નીની જગીર બેલા માટે રચિવાની એક સફર કરી. બાલકાકે તેના લેખન-કાર્ય અંગે પ્રેમને દૂર રાખ્યો હતો, તે પર ટીકા કરતાં બે. સિ. પોવિસે કહ્યું છે :

'Like some primordial Promethens, making men out of mud and fire, he kept the perilous worshippers of Aphrodite far distant from the smoke of his smithy, and refused to interrupt his cosmic labour for the sake of dalliance.'

હવે પતિપત્ની પારીમાં સુંદર મકાનમાં રહેવા લાગ્યાં. બાલકાક હવે પ્રખ્યાત માણસ હતો. જાણીતા માણસો તેને મળવા આવતા. તેણે પૈસા મેળવ્યા હતા, પણ એ પૈસાપ્રાપ્તિથી ડાકણે તેના શરીરને ધોઈ નાખ્યું હતું. તે દર્દથી પીડાતો હતો. માદામ હાન્સ્કા પણ બાલકાક ધારતો હતો તેટલા સારા ચારિત્ર્યની ન હતી. તે લાજણીપ્રધાન અને પુરાણત આદતારી હતી. બાલકાક પહેલાં અને તેની ઓળખાણ દરમિયાન તેને ધણા પ્રેમીઓ હતા અને પારીમાં બાલકાકની પત્ની તરીકે રહેતાં જ તેણે કોઈ જુવાન ચિત્રકારને પ્રેમી બનાવ્યો હતો. તે ચિત્રકાર પણ પોતાની અનેક માણુકોનાં નામ ગણાવી કુલાતો.

બાલકાક માંદગીના ગિજાને પટકાયો હતો. ત્યારે ૧૮મી ઓગસ્ટ ૧૮૫૦ને દિને નિકટર જુગો તેને જોવા આવ્યો. તેના ખંડમાં જતાં વચ્ચેના ખંડના ઉધાકા રહેલ બાર-શાન્નાંથી જુગોએ હાન્સ્કાને ચિત્રકાર સાથે પથારીમાં પડેલી જોઈ. તેણે બાલકાકની સ્થિતિ જોઈ તેની હાન્સ્કાને ખચ્ચર આપી. પત્નીશ્રી કદંગી સ્થિતિમાં હાજર થયાં. જુગો આવ્યો થયો. દાકતરને તેડાવવામાં આવ્યો. બાલકાક પાંચ મહિનાનું લગ્નજીવન જીવી એકાવનની ઉંમરે સવારમાં મૃત્યુ પામ્યો.

જે જગાનામાં એલેક્ઝાંદર ડ્યુમા જેવા લેખકો બીજા પાસે નરલો લખાવી, તેમાં યોગ્ય સુધારા કરી, પોતાને નામે પ્રગટ કરતા અથવા બીજા લેખકોનો સફાર મેળવી લખતા તે જગાનામાં લગભગ પચીસ વર્ષમાં આશરે ૯૬ ગ્રંથોની- એકેએક લીટી બાલકાકે જાતે લખી હતી. પોવિસ તેને માટે ખુબ જ કહે છે: 'There is something tremendous and awe-inspiring about the task Balzac set himself and the task he achieved.'

બાલકાકે તેની નવલકથાઓમાં તેના સમયની દરેક બાબત રજૂ કરી છે. ઓગણીસમી સદીમાં પારીનું જીવન કેવું હતું એ જાણવા માટે ભવિષ્યના વિદ્યાર્થીઓ ઇતિહાસકાર પાસે ન જતાં બાલકાક પાસે જશે તે ઝીણી નજરે અવલોકનાર, વફાદારપણે નોંધનાર અને પ્રશં-ગમાં રહેલ નાટ્યતત્ત્વને પિછાનનાર હશે. ઓગણીસમી સદીના તથા મકાન સાહિત્યકારો- ડીકન્સ, ડોસ્તોવસ્કી અને બાલકાક-એ ત્રણેએ નવી દુનિયાઓ રચી. ડીકન્સે શ્રેષ્ઠ દુનિયા રચી, દોસ્તોવસ્કીએ એકનાં અને સૌનાં અંતરની-મનની-દુનિયા રચી, અને બાલકાકે સામાજિક જીવનની દુનિયા રચી. હેરી રિક્લેસે સંપાદિત કરેલ 'The Wisdom of Balzac' બાલકાકે વેધક દૃષ્ટિએ કરેલ જીવનના અવલોકન વિશે ધણા અત્યંતના વિચારોનો ખજાનો છે.

[શિખરિણી-સોનેટ]

મૂકો મારા માર્ગે સુમન સુરભિયુક્ત કુમળા-
તણી મેળે કોઈ જીવન-પથ પોચો ન કરતા !
પડેલાં પુષ્પોને મૂક વીણી લઈ દૂર મૂકજો !
અને કાંટાઓને તમ કર વડે પાથરી જજો ! ૪

દેવી થાકું હું તો દિલ મહીં દયા લાવી ન તમે
મુખે મીઠો છાંયો, વ્યજન અથવા ભાઈ, કરતા !
પરંતુ રાગીને અનલ સળગાવી દઈ બધે
તમારો મુદ્દરે જઈ નીરખજો પાંથ જગના ! ૮

પછી હું આનંદી દિશુલિત ધરી વેગ, હસતો
નચાવી નેત્રોને રંગ રંગ વિશે ભેમ વહતો;
‘દિવાલે દયાનઃ’ ઠહી દુઃખને, ધીર થઈને
પહોંચી જવાને ધસીશ પથથી ધ્યેય ઉપર. ૧૨

સુખોમાં આળોટયે સુલલ નવ યાતાં જીવનનાં
મહામૂલ્યાં લક્ષ્યો, પણ ચરણ ચૂમ્યે વિપદનાં. ૧૪

આપણે દિશાઓની વાતો રજૂ કરીએ છીએ પણ આપણને એમનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ નથી હોતો એ આપણે એક વખત ભેટી ગયા. એ આપણે 'નીચે' ઊતરવાને માટે પૃથ્વીની આરપાર-ઉદ્ધ કરીએ તો નીચે જતાં જતાં આપણે પૃથ્વીની બીજી બાજુએ 'ઉપર' જ નીકળીશું. પૃથ્વીની આરપાર જતાં અર્ધો રસ્તા સુધી નીચે જઈએ છીએ એમ ગણ્યારી અને બાકીનો અર્ધો રસ્તો ઉપર જવાનો ગણ્યારી. એટલા માટે 'નીચે' એ કોઈ નિશ્ચિત દિશા નથી; તે તો પૃથ્વીની અંદરનું બરાબર મધ્યબિંદુ જ છે.

એ જ રીતે 'ઉપર' એના અર્થની પણ કોઈ ચોક્કસ દિશા નથી. પૃથ્વીના મધ્યબિંદુથી દૂર કોઈ પણ દિશામાં જાએ તો તે 'ઉપર' જ ગણ્યારી.

એ જ રીતે ઉત્તર અને દક્ષિણ પણ હવે કોઈ નિશ્ચિત દિશાઓ નથી, પણ પૃથ્વીની ધરીના એ હેઠા છે—માત્ર બે બિંદુઓ જ છે. પૃથ્વીનું ઉત્તર ધ્રુવનું બિંદુ એ ઉત્તર ખરી પણ ઉત્તર 'દિશા' નહિ. આ બિંદુથી આપણે ગમે તે બાજુ સીધા ચાલીએ તે દક્ષિણમાં જ જઈશું.

દક્ષિણ ધ્રુવ બાબત પણ એમ જ છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ તો દિશાઓ કહી શકાય ખરી. પણ પૃથ્વીની બહાર અંતરિક્ષમાં તેમનો કશો જ અર્થ નથી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ તો પૃથ્વીના ભ્રમણની દિશાનાં નામ છે. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ભ્રમણ કરે છે તેને આપણે પૃથ્વીનું પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફનું ફરવું એમ કહીએ છીએ. જે માણસ પૃથ્વીની ગતિની દિશા તરફ જાય છે તે પૂર્વમાં જાય છે એમ આપણે કહીએ છીએ અને પૃથ્વીની ગતિની ઊલટી દિશામાં જાય છે તે પશ્ચિમ તરફ જાય છે એમ કહીએ છીએ. ઉત્તર ધ્રુવ ઉપર ગયા રહેલા માણસને માટે જ્યાં નજર નાખે ત્યાં દક્ષિણ ને દક્ષિણ દિશા જ હોય છે. ત્યાં પૂર્વ કે પશ્ચિમ એવી કોઈ દિશા જ નથી. માત્ર 'આવર્ત' એટલે કે ભ્રમણ છે. ત્યાં પૂર્વ એટલે દક્ષિણાવર્ત અને પશ્ચિમ એટલે વામાવર્ત.

આ ધર્મ મુખ્ય દિશાઓની વાત. આગ્નેય, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઈશાન્ય એ ઉપ-દિશાઓ કયાંક હોય છે તો કયાંક શૂન થાય છે, અને હંમેશાં ચિત્રવિચિત્ર આકાર ધારણ કરે છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ ઉપર તો તેમનો પણ કશો જ અર્થ નથી.

ઉપરની વિષયો નહિ જાણનાર લોકો દસ દિશાઓની વાતો કરતા હોવા છતાં દિશ્મુદ્ધ જ રહે છે.

આ જ પ્રમાણે ગતિની દિશા વિષે પણ આપણને બમ થાય છે. પૃથ્વી ફરે છે, સૂર્ય ફરે છે, ચંદ્ર, ગ્રહ-નક્ષત્ર, તારા વગેરે પણ ફરે છે; કોઈ સ્થિર નથી. જે અનંત આકાશમાં આ બધાં ભ્રમણ કરે છે તે આકાશ કયા સુધી ફેલાયેલું છે? તે પણ સ્થિર છે કે કોઈ આગગાડીના ડાંગની અંદરના આકાશના જેવું રોડનું હોય છે? આ પણ આપણે કહી શકીએ એમ નથી. આ સ્થિતિમાં ગતિની બાબતમાં મતિભ્રમ થાય તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. અહીં એ ગતિભ્રમ વિષે કાંઈક કહેવું છે.

એક દોરાના છેડા બેંચવાથી તેની જે તણાવેલી સ્થિતિ થાય છે તેને આપણે સીધી લીટી કહીએ છીએ. પણ શું તે ખરેખર સીધી છે? ને કોઈ બે માણસો એક ખૂણામાંથી

દોરીના બંને છેડા પકડીને એકબીજાથી દૂર જાય તો તે દોરી તો સીધી રહેશે પણ પગ તલેલી જમીન ટેનિસ-કોર્ટની પેઠે પાણીની સપાટી જેવી સીધી જ હોય તો એ બંને માણસો એકબીજાથી એક માઈલ દૂર જાય તો પણ દોરી સીધી જ રહેશે. અને ત્યે તે બરાબર બેચેલી રહે તો તે જમીનને સમાંતર પણ રહે. આ સ્થિતિમાં કાઈ દોરી કે દોરા હોય તો આપણે કહી શકીશું કે તે સીધી જ છે ના.

જો આપણે આખી પૃથ્વીનો ટેનિસ-કોર્ટ બનાવીએ અને ત્યાં નજર નાખીએ ત્યાં જમીન સમતળ દેખાય તો પણ તે ખરેખર તેવી છે ના; તે ટેનિસના દહના દુકાની જેમ ઉપસેલી છે. સંસ્કૃતમાં આવા આકારને 'કૂર્મપૃથ' કહે છે. આપણે તાવડાને જમીન ઉપર બેંધો પાડીએ ત્યારે જે આકાર થાય છે તે 'કૂર્મપૃથ' નો આકાર છે.

સમુદ્રની લહેરો શાંત થઈ જાય અને તે તળાવની જેમ સ્થિર બની જાય ત્યારે તેની સપાટીનો થોડાક લાગ નોંધાવે તો તે બરાબર સમતલ દેખાશે. પણ જો તેનું પ્રમાણ વધારીએ, પાંચ પચીસ માઈલના વિસ્તાર ઉપર નજર નાંખીએ; તો તે 'કૂર્મપૃથ' અથવા બેંધ તાવડાના આકારનો દેખાશે. એવા સાન્ત સમુદ્ર ઉપર જે વઢાણ સીધું ચાલે છે તે ખરી રીતે તો વાંકો ગતિથી જ આગળ વધે છે. જો આખી પૃથ્વી જળમય જ હોત, તો વઢાણ ત્યાંથી નીકળી ત્યાં જ પાણું આવત. પૃથ્વીનો ધોરણો આઠરે પચીસ હજાર માઈલનો છે અને તેના ઉપર દરેક વઢાણ માટે છે કે પોતે સીધું જાય છે; પણ તે ખરેખર પૃથ્વીના મધ્ય બિંદુને સમાંતર એટલે કે ચક્રગતિથી જ ચાલે છે.

હવે સવાલ એવો ઊભો થાય છે કે મૂર્ખ, ચંદ્ર, પ્રદ, નક્ષત્ર, તારા, વગેરેનો : પ્રકાશ આપણી તરફ સીધો સીધીમાં આવતો દેખાય છે તે પણ ખરેખર સીધો : છે, કે વાંકો ? પચીસ હજાર માઈલના વર્તુળમાં એકાદ માઈલ જેટલો ભાગ સીધો દેખાય તો અજાણે માઈલ પણ ત્યાં એક ઇંચ જેટલા જ છે એવા ભ્રાંતિયની ચચુનરીમાં પ્રભાશના : કિરણો સીધાં હોઈ ચકે ? કે પછી તે પણ વાંકાં છે ?

સંભવ છે કે તે તો વાંકાં જ છે.

આ પ્રશ્નની બીજી બાજુ એ છે કે આકાશનો આકાર કેવો છે ? જંગલીવાળા કેટલીક વખતે એક દોરીમાં પાંચ-પચાસ બંગડીઓ પરાંરીને તે દોરીના છેડાની ગાંઠ મારીને બંગડીઓ મજબૂત રીતે બાંધે છે. આમ થાય ત્યારે એ બંગડીઓનો આકાર કેવો થાય છે તે કહી નેહું છે ? દોરીનું તો નાનું કુંડાળું બને છે, પણ બંગડીઓ : તરફ નજર નાંખીએ તો જણે દોરીની ગાંઠમાંથી કાચના કુચરા ઊડી રહ્યા હોય અને બહાર નીકળીને પોતાનું કુંડાળું પૂરું કરીને પોતાના ઉત્તરચાલ તરફ પાછા પડેલાં હોય એવું દેખાશે. તો શું આકાશ પણ એવું જ છે ? આપણે તે વિષે ચોક્કસ કશું કહી શકીએ નહિ. પણ આકાશની બાબતમાં પણ જે વસ્તુઓને આપણે સીધો માનીએ છીએ તે : ખરી રીતે વર્તુળાકાર હોવાનો સંભવ વિશેષ છે.

આટલી વાત થઈ 'સીધા' કે 'વાંકાપણું'ની. હવે આપણે : ગતિની દિશાની પણ તપાસ કરીએ.

ધરો કે એક દોરી દેશમાં બે મિત્રો સામસામી બેસા છે. તેઓ એકબીજા તરફ રોડે દેખાની રમત રમે છે. બેમિત્રો એક મિત્ર એ રમવાની એમિત્ર તરફની બાજુએ

એકા છે અને બીજો પૂછડા તરફ. જે માણસ ઐર્જિન તરફ એકા છે તે પોતાનો દડો બીજા છેડા તરફ ફેંકે છે. કબજામાં એકલા લોકો કહેશે કે દડો છેડા તરફ જાય છે. પણ ગાડી તો ઐર્જિનની દિશામાં જ જગરદસ્ત વેગથી દોડી રહી છે. તો, આ દડો ખરેખર કઈ દિશામાં જાય છે? ગાડી જે પશ્ચિમ તરફ જતી હોય તો કબજામાં એકલા લોકો કહેશે કે દડો પૂર્વ તરફ જઈ રહ્યો છે, બ્યારે બહારથી જોનારા લોકો કહેશે કે ગાડી પશ્ચિમ તરફ જઈ રહી છે અને દડો પણ સહેજ ઓછી ગતિથી પણ એ પશ્ચિમ દિશામાં જ જઈ રહ્યો છે. પૃથ્વીની બહાર જઈને આપણે જોઈએ તો પૃથ્વી પૂર્વ તરફ જઈ રહી છે અને ગાડી પણ પૃથ્વીની સાથે જ પૂર્વ તરફ જઈ રહી છે, માત્ર તેની ગતિ થોડી ઓછી છે. અને ગાડીની અંદરનો દડો ગાડીમાં જ વિશેષ ઝડપથી આગળ વધી રહ્યો છે. તો આમાં કઈ ગતિ ખરી કહેવી અને કઈ ખોટી તે આપણે કેવી રીતે કહી શકીએ?

બીજો દાખલો લઈએ : ચંદ્ર પૃથ્વીની આજુબાજુ વર્તુળાકારે ફરે છે; પરંતુ પૃથ્વી સ્થિર નથી. તે પણ સૂર્યની ચારે બાજુ ચક્રાકારે ફરે છે. તો આ રીતે ફરતી પૃથ્વીની આજુબાજુ ફરતો ચંદ્ર સૂર્યની આસપાસ અંતરિક્ષમાં જે રસ્તે ફરી રહ્યો હશે તે રસ્તાનો આકાર કેવો હશે? ‘૩’ અથવા ‘૯’નો આકારો લખતાં લખતાં એક વર્તુળ પૂરું કરીએ ત્યારે જોશે આકાર થાય તેવા આકારનું એક મોટું ગાંઠાળું વર્તુળ બને છે; તેને અંગ્રેજીમાં ‘એપિસાયર્કલોઇડ’ કહે છે અને આપણે ‘ઉપગ્રહકલ્પ’ કહીએ છીએ. પણ ‘સૂર્ય’ પણ ક્યાં સ્થિર છે!

એટલે ‘શુક્ર’ અંતરિક્ષમાં (એવી કોઈ વસ્તુ હોય તો!) જુદી જુદી વસ્તુઓની ગતિ ઉપર કેવી છે તે કહેવું કઠણ છે.

આપણે પૃથ્વી ઉપર રહીએ છીએ. હિંદુસ્તાનમાં આપણે શ્રુ . ૫ રેખાની પાસે પણ નથી અને ઉત્તર ધ્રુવની યે પાસે નથી. આકાશના તારા પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જાય છે, તેમનો માર્ગ વક્રી ઉત્તર તરફ ઢળેલો હોય છે. એકે સીધો માથા ઉપર નથી આવતો. બુધ, મંગળ, શુક્ર વગેરે ગ્રહો કોઈ વખત આકાશમાં આગળ જાય છે, તો કોઈ વખત પાછળ જાય છે; કોઈ વખત તેમની ગતિ વધે છે, તો કોઈ વખત ઘટે છે; શુક્ર બ્યારે પૃથ્વીની નજીક આવે છે ત્યારે તે આકાશમાં ખૂબ મોટા દેખાય છે પણ પ્રકાશમાં મંદ હોય છે, જ્યારે કે શિવરાત્રિનો ચંદ્ર. તે જ શુક્ર બ્યારે દૂર જાય છે ત્યારે તેનું ચિત્ર નાનું બને છે. પણ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જેમ તે સકળ કળાસુક્ત બની જાય છે.

જેમને આકાશની જ્યોતિષોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેનો પૂરેપૂરો આનંદ મેળવેલો છે, તેમણે પોતાની વૈજ્ઞાનિક કલ્પનાશક્તિ વિશાળ કરવી જોઈએ અને પોતાની જાનને જુદી જુદી રીથિતિઓમાં કલ્પીને જુદી જુદી વખતે કેવાં કેવાં દસ્ય હશે તેની કલ્પના કરવી જોઈએ. પ્રેમી લોકો જે રીતે સ્વમાં જુએ છે તેવી જ રીતે વિજ્ઞાનશુદ્ધ સ્વમાં જોવાની શક્તિ તેમણે વધારવી જોઈએ, નહિ તો તેમને પ્રથમ ગતિભ્રમ થશે અને સાથે સાથે એટલો જ મતિભ્રમ થશે. બહુત જોવી રીતે માનસપૂર્ણ સંજોગોંય કરે છે તેવી જ રીતે જ્યોતિષપ્રેમીઓએ માનસિક પ્રયોગો કરવાની પણ ટેવ પાડવી જોઈએ, અને તે વાટે મણિતશુદ્ધ કલ્પનાવિદ્યાર કરવાની શક્તિ વધારવી જોઈએ. આમ થાય તો જ તેમને જ્યોતિષવાનંદ પ્રાપ્ત થશે. *

ડિસેમ્બર, ૧૯૪૦

* હિંદી ‘સર્વોદય’માંથી

સાકારને લોખંડ સરખું મળ્યુંત ખનાવતી ;
 હિંદની એક અગત્યની શોધ

‘એસ્કયુ’ : કાદ-સંરક્ષક

નટવરલાલ મ. પટેલ

“આ હીને કહેવાની બાબે જ જરૂર રહે છે કે, ‘એસ્કયુ’ : કાદ-સંરક્ષક (Ascu Wood Preservative) ની શોધે હવે આપણા દેશી સાકારને બાંધકામની અવિષયક માટે લોખંડ, પોલાણ અને કોંક્રીની હારીકાઈ કરે તેવું બનાવી દીધું છે, અને બહુ જ મદદરથી એક સિંદી-વજીર અસ્તિત્વમાં આવી રહ્યો છે. આને લીધે જે દિવાલોથી જંગલખાતોને પહેલાં તજવી પેદાશ થતી તે હવે થતી જ વધશે. એસ્કયુ જ નહિ પરંતુ આ શોધ, પ્રત્યક્ષ તેમ જ પરોક્ષ રીતે, હજારો રૂબાયેલખાતોને, કારીગરોને તથા મજૂરોને રોજમેળવી આપશે, અને પરદેશી વસ્તુઓની આયાત ઘટાડશે.”

હિંદી સરકારની ટેન્ડરેજ નીચે પ્રકટ થતા “જંગલખાતો સંશોધન અને હિંદી ઉદ્યોગ” (Forest Research and Indian Industry) નામના સામયિકમાં ઉપરોક્ત પ્રવચાવાક્યો ‘એસ્કયુ’ : કાદ-સંરક્ષક (‘Ascu’ Wood Preservative) નામની હિંદી શોધને અનુસંધાને લખાયા છે. ‘એસ્કયુ’ એક હિંદી શોધ છે, જેની આખી કુનિયાના પ્રત્યેક સુધરેલા દેશમાં પેટન્ટ કરાવેલી છે.

૧

સાકાર ઉપર ‘એસ્કયુ’ લગાડવાથી એને કદાપિ કીધઈ લાગતી નથી તથા એ ‘સાકાર’ થતું પણ નથી. ‘એસ્કયુ’ લગાડવાથી ઇમારતી સાકારું પણ મજબૂત અને ટકાઉ થાય છે. આ, કોફી અને રબ્બરના બગીચાઓમાં (estates) સાકારના નક્ષણ માટે ‘એસ્કયુ’ આદર્શ કાદસંરક્ષક પ્રવાર થયું છે. આ દેશમાં લગભગ દરેક જગહેર બાંધકામખાતામાં (P. W. D.) ‘એસ્કયુ’ આરીનારજી, છાપરાં, છત તથા પડદા ઉપર લગાડવામાં વપરાય છે.

આ દેશમાં જુદે જુદે ઠેકાણે લગભગ ત્રણ કરોડ કાદસંરક્ષક ખાતાં (Wood Preserving Plants) માં ‘એસ્કયુ’ વપરાય છે. જ્યારે માત્ર બાકીનાં બીજાં એક કાદસંરક્ષક ખાતાં ‘એસ્કયુ’ સિવાયની બીજી બીજી વાપરે છે. કોઈ જણ પ્રકારની જાહેરાત સિવાય આ અદ્ભુત પરિણામ મેળવી શકાયું છે. જગહેર બાંધકામખાતાના તથા એસ્કરી ખાતાના લગભગ પ્રત્યેક એન્જીનીયરિંગ ઈન્જનેર તથા દેશી રિવાસતોએ સરખી ફેલદમદી-પૂર્વક ‘એસ્કયુ’ વાપર્યું છે; એક પણ નિષ્ફળતા નોંધાયેલી જાણવામાં નથી. એસર તથા તાલચુકારનાં જે પ્રમતિમાન દેશી રાત્રીયો રેલવેના લાખો રસીપરો ઉપર ‘એસ્કયુ’ વાપરી ચૂક્યા છે. જ્યારે સરકારી રિવાસતોમાં તથા હિંદના બીજાં બાજોમાં ‘એસ્કયુ’ લગાડેલા ઇન્ડિયન સાકારના લાકાના યાંત્રિકા તેની કાવખી જાહેરાતની ગરજ સારે છે.

‘એસ્કયુ’ એકલા હિંદમાં જ માનમર્યું સ્થાન પામ્યું છે એમ નથી. આ હિંદી શોધે પરદેશમાં પણ પેતાનો પગપેસારો સારી રીતે કર્યો છે, જે વાત જાણીને આમર્ષ થશે. પ્રત્યેક ઠેકાણે એ સરખી ફેલદમદીપૂર્વક વપરાયું છે, અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ એક અમેરિકા ને કોનેમાં હમણાં જ ‘એસ્કયુ’ ના પેટન્ટ હકો રૂ. ૧,૮૫,૦૦૦ જેવડી

મોટી રકમથી લેવાયા છે. હિંદની કાંઈ પણ સોધને માટે હજી આટલી રકમ મળી હોય તેવું જાણ્યાર્માં નથી. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની ધી અમેરિકન ટેલીફોન એન્ડ ટેલીગ્રાફ કંપની, જે ઇંગ્લેન્ડના પોસ્ટ અને ટેલીગ્રાફ ખાતા કરતાં નવગણ્યાં લાકડાના ચાંબલા ખરીદે છે, અને જે એક કરોડ એંસી લાખ ટેલીફોન ચલાવે છે તેણે ‘એસ્કયુ’ને સર્વોત્તમ કાષ્ટ-સંરક્ષક તરીકે સંબોધી છે અને તેના પેટન્ટના હકો ખરીદી લીધા છે. ઇંગ્લેન્ડ સહિત લગભગ કાન ઉપરાંત પરદેશોમાં ‘એસ્કયુ’ વપરાય છે.

ઉત્તરમાં મરી અને કાશ્મીરથી દક્ષિણમાં ઠેક રૂપ કોમોરિન સુધી ‘એસ્કયુ’ લગાડેલા હજારો લાકડાના ચાંબલા ઇલેક્ટ્રિક લાર્નિ માટે વપરાઈ ચૂક્યા છે. હજારો વાડના ચાંબલા ઉપર એ લગાડવામાં આવ્યું છે, તથા લાકડાના લાખો રેલવે સ્લીપરો ‘એસ્કયુ’નું રક્ષણ મેળવી રહ્યા છે. લાકડાના પૂલો ઉપર એનો વપરાશ થઈ ચૂક્યો છે. વળી લીલાં વૃક્ષોને બિધર્થી બચાવવા માટે તથા વહાણવટાંનાં લાકડાકાગમાં એનો ઉપયોગ થાય છે. મુખ્ય અને વિજાગાપટ્ટમના પોર્ટ દરેકમાં મોટા પાયા ઉપર ‘એસ્કયુ’નો વપરાશ ચાલુ છે, તથા હાલની સોનાની તથા બીજા ખાણો ‘એસ્કયુ’ના કાંપમાં આદેશે.

૨

લાકડાને એક વાર ‘એસ્કયુ’ લગાડ્યા પછી ફરીથી જિંદગીભર તે લગાડવું પડતું નથી. એ કાંપમી છે. વહેતા પાણીથી પણ પછી એ કદો ધોવાઈ જતું નથી. ‘એસ્કયુ’ લગાડેલું લાકડું મધ્ય મારતું નથી, અને આંખમાં આવેલો રંજ પણ તેની ઉપર ચડી શકે છે. ‘એસ્કયુ’ અસરકારક અને વિશ્વાસપાત્ર છે, સ્વચ્છ છે, તથા મધ્ય મારતું નથી. અને કિંમતમાં પણ ખુબ જ સસ્તું છે. ‘એસ્કયુ’ના એક ગેલનની કિંમત રોક રૂપિયા છે. સો ચોરસફૂટ ઉપર માત્ર અડધો ગેલન પૂરતું છે.

હિંદના બીજા ભાગોમાં લાખો ગેલન ‘એસ્કયુ’ વપરાઈ ચૂક્યું છે. પરંતુ આપણા ગૂજરાતે આવી અગત્યની વસ્તુ પ્રત્યે કેમ દુર્લેક્ષ કર્યું હશે તે સમજાતું નથી. આપણે ત્યાં શેલા માટે લાખો રૂપિયા રંજમાં વપરાય છે. રંજ લાકડાને કાંઈ પણ જાતની મજબૂતી આપતો હોય તેવું જાણ્યાર્માં નથી. જ્યારે ‘એસ્કયુ’ લાકડાને ટકાવે બનાવે છે તથા તેનું બિધર્ અને સડાથી રક્ષણ કરે છે; છતાં તેના વપરાશ-હજી થયો હોય તેમ જ લાંબતું નથી. આપણે મકાનને રંજ લગાડવામાં મોકેડો રૂપિયા ખર્ચાએ છીએ તે સાથે જ ‘એસ્કયુ’નાં થોડાં ગેલન વાપરીએ તો આપણને મોંઘું નહિ પડે. ગૂજરાતે આ અગત્યની શોધને જાપનાવવી ધટે નહોતું બલિષ્ઠમાં ‘એસ્કયુ’ ગૂજરાતમાં ઘેર ઘેર વપરાતું થઈ જશે તેમાં જરા પણ સંદેહ નથી. ગૂજરાતની મુનિસિપાલિટીઓ તથા રેલવે કંપનીઓ તથા બીજા સંસ્થાઓએ ‘એસ્કયુ’ વાપરવાની પહેલ કરવી ધટે.

સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારની દેખરેખ હેઠળ પ્રકટ થયેલા ‘એસ્કયુ’ ઉપરના અહેવાલમાં સંયુક્ત પ્રાંતના એક ઇન્જનેરે વાપરેલા અબ્દોથી આ લેખ મધ્ય કરું છું :

“દેહરાદુનનું હોસ્ટ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ આથી પ્રાંતિક સરકારને તથા બીજા સંસ્થાને ‘એસ્કયુ’ વાપરવાની બલામણ કરવાનું યોગ્ય માને છે અને જણાવે છે કે ‘એસ્કયુ’ હજી સુધી તો સૌથી વધુ અસરકારક અને કરકસરવાળું કાષ્ટ-સંરક્ષક જણાયું છે.”

મીથુનતી : તેની બનાવટ અને ઉદ્યોગ

હો. નસિંહ એમ. શાહ

એમ. એસસી., પીએચ. ડી.

જૂના કાળમાં, તેના આધુનિક સ્વરૂપમાં મીથુનતીની હેવાતી નહોતી. મહોર્માંથી ગર કાઢી તેને ચરબી થા તેલમાં બોળી રાખી, પ્રગટ માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતો. આને તદ્દન સાદી 'સતલુખી' મીથુનતી તરીકે ગણી શકાય. આમાંથી ધીમે ધીમે ફની ફોલેટ અને વાટ આવી. સુતરના દોરાને ગરમ કરેલી ચરબીમાં બોળી રાખવામાં આવતા; પછી તેને ઠંડા કરી ફરીવાર ચરબીમાં મૂકવામાં આવતા : એવો રીતે વારંવાર ક્રિયાઓ કરીને જરૂરી ગંદકી દૂર કરી ચરબીને ચર તેના પર ગંધાવવામાં આવતો. ધણું સેકાચો સુધી આવી મીથુનતીઓ ચાલી. આ કામ મુંડઉદ્યોગ તરીકે ચાલતું. આવી ચરબીની મીથુનતીઓ બાળવાથી એક પ્રકારની દુર્ગંધ * છૂટેલી. ખ્રિસ્તી દેવળોમાં પૂજની સામગ્રીના એક અંશ તરીકે મીથુનતીઓ વૃન્ના કાળથી વપરાય છે. આવી મીથુનતીની વપરાશથી એ પવિત્ર સ્થળોનું બગડતું, એટલે મધુ દેશોમાં, અને ખાસ કરીને રશિયામાં, ચરબીમાંથી બનાવેલી મીથુનતીની વાતાવરણ વપરાશ સામે સખત પ્રતિષેધ મૂકવામાં આવ્યો હતો, અને મીથુમાંથી (bees-wax) તૈયાર કરવામાં આવેલી મીથુનતી પૂજના કાર્યમાં વાપરવામાં આવતી. રોમન લેખકોએ આવી મીથુનતીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. રોમન કૌટુંબિક દેવળોમાં પૂજા ઇત્યાદિમાં આવી મીથુનતીનો જ ઉપયોગ કરવાની બહામણ કરવામાં આવતી. ત્યારબાદ રખર્સેસીડી (spermaceti) નામના પદાર્થમાંથી મીથુનતીઓ બનાવાતી. ૧/૬ પૌંડ વજનવાળી અને કદાકે ૧૨૦ ગ્રેન બળે એવી રખર્સેસીડી-મીથુનતી અદારમાં સેકાચા પાછલા સમયમાં પુષ્ટગ વપરાતી. ૧૮૬૦ના એક કાયદા મુજબ આવી મીથુનતી ઉચ્છેદમાં ધોરણ તરીકે ગણાતી. આધુનિક મીથુનતી એમશીસમી સહીત ઉત્પાદનના અરસામાં (૧૮૫૪) ચાણુ ધર્મ ગણાય. મીથુ અને બીજા ઉપર દર્યાવેલ પદાર્થોમાંથી બનાવેલ મીથુનતીઓ ચરબીની મીથુનતી કરતાં વધારે સારી કોટિની અને બોજી નુકસાનકારક હતી, પણ મીથુ અને બોજા કાચા પદાર્થોની બારે કિંમતને લીધે આવી મીથુનતી ખૂબ મોંઘી પડતી, એટલે તેને બદલે વાપરી શકાય એવા પદાર્થો શોધવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા.

ચરબી, તેલ અને તેની જાતના પદાર્થોના અણુઓની રાસાયણિક રચનામાં રીએરિક એસિડ (stearic acid) અને બીજા એવા ઘન ચરબી-તેલને સંલુકત રીતિમાં હોય છે. આ તેજાને છૂટા પાડીને જો મીથુનતીની બનાવટ માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તે તેમ કરવા અખતર આદરવાનું સચન થયું; પરંતુ તેલ-ચરબીમાંથી ઉત્પન્ન થતા એસિડોની મોટા પાયા પર બનાવટ હાય ધરવા માટે ચરબીની રાસાયણિક રચનાનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. મીથુનતીની બનાવટ માટે એઈટા કાચા પદાર્થોની શોધમાં તેલ-ચરબીના રાસાયણિક બંધા-

* આ દુર્ગંધ, મીથુનતી બળે ત્યારે ચરબી તથી નષ્ટ એટલે તેમાંથી એક્રોલીન (acrolein) નામનો પદાર્થ પેદા થાય છે તેને આસારી છે.

રણુના અભ્યાસને અપ્રદોષ ઉત્તેજન મળ્યું. શેવ્રેલ (Chevreul) નામના ફ્રેન્ચ વૈજ્ઞાનિકે તેલ-ચરબીમાં આવેલા પદાર્થોના રૂપ-ગુણ પર મહત્તાપૂર્ણ શોધખોળ આદરી (૧૮૧૫-૧૮૨૩). આ શોધખોળનું એક ઉપયોગી પરિણામ એ આવ્યું કે તેલ-ચરબીમાં કઈ જાતના પદાર્થો આવેલા છે અને તેમનું રાસાયણિક બંધારણ કેવું છે એ સ્પષ્ટ થયું. આથી તેલ-ચરબીને કાંચા પદાર્થો તરીકે ઉપયોગમાં લેતા અનેક ઉદ્યોગોને મુશ્કેલ લાભ થયો છે. શેવ્રેલે નિશ્ચય-પૂર્વક પુરવાર કર્યું છે કે તેલ-ચરબી જેવા પદાર્થો ગ્લીસેરાઈડ (glyceride). કહેવાતા પદાર્થોનું મિશ્રણ છે. આ ગ્લીસેરાઈડે પૂરિત અને અપૂરિત ચરબી-તેજબો (saturated and unsaturated fatty acids) અને ગ્લીસેરીન (glycerine) ના રાસાયણિક સંયોજનથી ઉત્પન્ન થાય છે. ટૂંકમાં, ગ્લીસેરીન અને ચરબી-તેજબોના રાસાયણિક સંયોજનથી પેદા થતા પદાર્થ એટલે ગ્લીસેરાઈડ. ચરબી-તેજબન+ગ્લીસેરીન=ગ્લીસેરાઈડ.

તેલ-ચરબીમાં જે ગ્લીસેરાઈડે આવેલા છે તેમાં મુખ્યત્વે ત્રણ તેજબો હોય છે : એલીયિક, પારાફીનિક અને સ્ટીએરિક એસિડ. આ ત્રણમાંથી એલીયિક એસિડ પ્રવાહી છે. તેલના પ્રવાહી ગુણો આને આભારી છે. બાકી બેમાંથી સ્ટીએરિક અને થોડે અંશે પારાફીનિક એસિડ પશુ મીણખત્તીની બનાવટ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. મીણખત્તીની બનાવટમાં વપરાતો આ કાચો પદાર્થ બજારમાં 'સ્ટીએરિન' તરીકે ઓળખાય છે. મીણખત્તીના ઉદ્યોગમાં જેમ આ તેજબોની માગણી વધતી ગઈ તેમ તેમની બનાવટનો ઉદ્યોગ ખીલતો ગયો અને એલીયિક એસિડ જેવા પ્રવાહી ચરબી-તેજબોમાંથી સ્ટીએરિક એસિડ બનાવવાનું કામ પણ હાથ ધરવામાં આવ્યું.

અત્યારે સ્ટીએરિનનો મોટો હરીફ ખનિજ પારાફીન (mineral paraffin) છે. કારનીયા, મોન્ટાન જેવાં બીજાં મીણો ઉપયોગમાં લેવા પ્રવર્તતા થાય છે, પણ કિંમત અને ફેટલેક અંશે તેમના પાસાદાર (crystalline) થઈ જવાના ગુણને લીધે સ્ટીએરિન અને પારાફીનને બજારમાંથી હાંકી ચકાવું નથી. આ સંબંધી સવિસ્તર ઉદ્દેશ "કાચા પદાર્થો" માં આગળ આવશે.

મીણખત્તીનું બજાર

એક વેળા ગૂજરાતમાં ખીલમિરા મીણખત્તીના ઉદ્યોગનું મોટું કેન્દ્ર હતું. તેલમાંથી મીણખત્તીની બનાવટમાં ઉપયોગી કાચા પદાર્થો તૈયાર કરવામાં આવતા અને તેમાંથી મીણખત્તી તૈયાર થતી. આ મયક ધણા વખતથી પડી ભાગ્યું છે અને અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં બનેલી સ્પર્ધાથી મીણખત્તી મળી શકતી નથી. છદ્દદેશમાં બરમા એપ્રિલ કંપનીએ મીણખત્તીની બનાવટ અને તેના કાચા પદાર્થોના જહોજો વેપાર હાથ કર્યો છે; પણ બ્રિટિશ હિંદમાં મીણખત્તીની બનાવટ માટે કોઈ સફર વેપારી પેદો કે કારખાનું હોય એવું જણવામાં નથી. હિંદુસ્તાનમાં મીણખત્તીનો ઉદ્યોગ શરૂ કરવા માટે સંજોગો ધણી રીતે અનુકૂળ છે અને ઉદ્યોગને સારી રીતે ખીલવી શકાય એમ પણ છે. ઉદ્યોગમાં જરૂરી કાચા પદાર્થો દેશમાંથી સહેલાઈથી મળી શકે એમ છે. કાચીની હિંદુ યુનિવર્સિટીએ આ ઉદ્યોગની તાલીમ આપવાનું શરૂ કર્યું છે. એટલે દેશની સ્થિતિ સમજી લઈ ઉદ્યોગને આગળ ધપાવી શકે એવા કુશળ માણસો પણ પ્રાપ્ય થાય એમ છે.

હિંદુસ્તાનમાં મીલુજતીના વેપારની સ્થિતિનો અ્યાલ નીચેના આંકડા આપે છે:

મીલુજતીની આયાત.

સાલ	અફઘાનિસ્તાન	પરદેશીમાંથી
૧૯૩૨-૩૩	૩,૧૩૬,૬૭૮ પૌંડ	૨૩૫,૭૬૨ પૌંડ
૧૯૩૩-૩૪	—	૬૨,૧૫૩ "

પારાફીનની આયાત

૧૯૩૨-૩૩	૮૨૬ ટન	૧૮૬ ટન
૧૯૩૩-૩૪	૧,૧૧૫ ટન	૩૪૪ ટન

ઉપરની આયાતની કિંમત રૂપિયામાં નીચે મુજબ થાય:

વર્ષ	અફઘાનિસ્તાનમાંથી		પરદેશીમાંથી	
	મીલુજતી	પારાફીન	મીલુજતી	પારાફીન
૧૯૩૨-૩૩	૮૮૨,૨૮૮	૭,૪૭,૦૬૪	૬૨,૬૭૬	૫૮,૮૬૯
૧૯૩૩-૩૪	—	૪,૬૬,૧૬૬	૪૦,૮૧૩	૬૩,૬૬૯

હિંદુસ્તાનમાં પારાફીન અને મીલુજતીનું ઉત્પાદન કેટલું છે તે નીચેના આંકડા પરથી

સપ્તક્ર. આંક. છે:	૧૯૩૬	૧૯૩૭	૧૯૩૮	૧૯૩૯
૧૯૩૬	૭૭૭૧૭ ટન	૧૯૩૨	૪૬૪૭૦ ટન	
૧૯૩૭	૮૨૦૫૩ "	૧૯૩૩	૫૨,૬૧૭ "	
૧૯૩૮	૪૬,૭૬૭ "	૧૯૩૪	૪૮,૬૬૫ "	

તે પછીના આંકડા મળતા નથી.

અફઘાનિસ્તાન હિંદુસ્તાનથી ભુદો પાડ્યો તે પહેલાંના આ આંકડા છે. અફઘાનિસ્તાનથી આયાત થતી કોઈ પણ મીજ પર જકાત નહોતી. અન્ય દેશોમાંથી આયાત થતા પારાફીન-મીલુ અને મીલુજતી ઉપર ૨૫ ટકા જકાત લેવાય છે.

અફઘાનિસ્તાન હિંદુ પાડ્યા પછી હિંદુસ્તાનમાંથી પારાફીન મીલુની જૂજ નિકાસ થઈ. ૧૯૩૮-૧૯૩૯માં પરદેશ ખાતે માત્ર ૪૫૬૬ ટન પારાફીન મીલુ નિકાસ થયું. (કિંમત રૂ. ૨૧,૬૨,૧૦૦). હિંદુસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન સંપૂર્ણ હતા ત્યારે પારાફીન મીલુ કેટલું દેશો પર ખાતે જતું તે નીચેના આંકડા પરથી જણાશે:

વિશાયત ખાતે

કુલ બધા દેશોમાં

૧૯૩૧-૩૨	૧૬૮૪૦ ટન	૫૧, ૭૨૭ ટન
૧૯૩૨-૩૩	૮,૧૪૩ "	૪૫, ૨૩૩ "
૧૯૩૩-૩૪	૧૨,૬૪૦ "	૫૪, ૧૮૩ "
૧૯૩૪-૩૫	૧૦,૮૭૪ "	૪૬, ૪૫૩ "

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પારાફીન અને મીલુજતીનો મોટો વેપાર અફઘાનિસ્તાનમાં થાય છે.

મીથુનતીની જાતો

હિંદુસ્તાનનાં બજારમાં મળતી મીથુનતી બે તરફની હોય છે : (૧) બહારદેશમાંથી આયાત થતી પારાફીનમાંથી બનાવેલી મીથુનતીઓ; અને (૨) પરદેશમાંથી આવતી 'કૅન્ડીશન' મીથુનતીઓ; આ બંને પારાફીન અને સ્ટીએરિનના (મોટા પ્રમાણમાં) મિશ્રણમાંથી બનાવેલી હોય છે.

ઉપરની બે તરફની મીથુનતીઓ બજારમાં નીચે વર્ણવેલ રીતે ઓળખાય છે.

(૧) ક્રાઉન મીથુનતી : ૧૦-૧૨-૧૪-૧૬ ઓસના ૭-૭ મીથુનતીનાં પાકીટ સામાન્યરીતે મળે છે. આ મીથુનતીઓની લગભગ તેનાં વજન પર અવશ્ય છે. તેનાં બાસ એકસરખો હોય છે. આ મીથુનતીઓ વાલસેટ અને એવાં ફાનસોમાં વપરાય છે. આવી મીથુનતીઓ હિંદની આબોહવાને અત્યુચ્છ હોય એવા પદાર્થોમાંથી બનાવાય એ ઇન્ડોલ જેવું છે. ૪૫°C (૧૧૩°F) ની ઉષ્ણતાએ આ મીથુનતીઓ પોચી પડવા ગડિ છે, એટલે કેડાં પ્રદેશોમાં આ મીથુનતીની બનાવટમાં વપરાતી ચીજો સંતોષકારક લેખાય પણ હિંદુસ્તાન માટે આની બનાવટમાં ફેરફાર થવાની જરૂર લાગે છે. દાખલા તરીકે, જોમાબાદ ન્યાં કિનાળામાં ૧૨૫°F (૫૧.૭°C) જેટલી ઉષ્ણતા પડે છે ત્યાં, અને સંયુક્ત પ્રાંતો અને પંજાબ ન્યાં ૧૨૦°F (૪૮°C) સામાન્ય હોય છે ત્યાં, મીથુનતીની બનાવટમાં આવતી ચીજો લગભગ $૫૩-૫૪^{\circ}\text{C}$ ની ઉષ્ણતાએ પીગળે એવી હોવી જોઈએ. બહારદેશમાંથી આવતી મીથુનતીઓની બનાવટમાં વપરાતું પારાફીન ઓછા ગલનબિંદુવાળું (melting point) હોય છે એટલે વાતાવરણની ગરમી વધારે હોવાથી મીથુનતીઓ પાકીટમાં ચોટી જાય છે. આ વળી જાય છે. આ મીથુનતી કિંમતમાં ઘટતી છે એટલે આ ગરીબ દેશમાં બીજી મીથુનતીઓ સાથે હરીફાઈમાં ટકી શકે છે. પરદેશથી આયાત થતી ક્રાઉન મીથુનતીમાં સ્ટીએરિનનું પ્રમાણ વધારે હોય છે એટલે તેનું ગલનબિંદુ 'જી'નું રહે છે. પણ માત્ર પારાફીનમાંથી બનાવેલી ગરમી મીથુનતીઓ કરતાં તેની કિંમત વધી વધારે હોય છે એટલે ગરમીની મીથુનતી પ્રુજળ ચાલે છે.

(૨) પેન્સિલ મીથુનતી : ૧૦ ઓસના પાકીટમાં વિધવિધ રંગની ૩૨ મીથુનતી હોય છે. આ મીથુનતી મોટે ભાગે પ્રવાસ યા મુલાકાતીમાં અને રાશની ઈત્યાદિમાં વપરાય છે. આ મીથુનતીની બનાવટમાં ગલનબિંદુનો પ્રશ્ન એટલો બધો અગત્યનો ભાગ ભજવતો નથી.

(૩) ગાડીની મીથુનતી : ૧૦ ઓસના પાકીટમાં ૭ સફેદ મીથુનતી હોય છે. આ મીથુનતીની માગણી ધોડાગાડીવાળાઓ તરફથી રજા કરે છે અને રહેશે—ન્યાં મુખી ધોડાગાડી અને એવાં વાહનો આ દેશમાં ચાલશે ત્યાં મુખી.

મીથુનતીના હરીફ

વીજળીની વંપરાશ દિન પર દિન હિંદુસ્તાનમાં વધતી જાય છે, એટલે રાજાભાવિક રીતે મીથુનતીની વંપરાશને યોગ્યપણા પ્રમાણમાં ઝડપ આપે. હતાં, આ દેશમાં હજી તો મીથુનતીનું રચાન ચોક્કસ છે; દારણ કે (૧) વીજળીના મુકાબલે મીથુનતી ગમે ત્યાં પ્રમાણ અર્થે સહેલાઈથી લઈ લઈ શકાય છે; એટલી અને વીજળીની ટાચ—અત્યો ઓ વજેરેનો ઉપયોગ વધેલો જાય છે પણ હિંદુસ્તાન જેવા ગરીબ દેશની આગમનને તેનો ઉપયોગ મોખો પડે છે; આ વસ્તુઓ ગામડાંમાં સહેલાઈથી મળી શકતી પણ નથી; (૨) મનુષ્યની ધાર્મિક દૃષ્ટિ

દક્રો ત્યાં સુધી દેવળા ઇત્યાદિ સ્થળોમાં મીથેનની માગણી ઓછીવતી પણ હંમેશાં રહેવાની; (૩) રાસાનીમાં મીથેનની ઉપયોગ વિશિષ્ટ છે: મોટાં સંદેશમાં વીજળીક રાસ-નીની સગવડ જલદી થાય છે પણ દિંદનાં હમરો આમડાંઓમાં આ સ્થિતિ હજી પહોંચી નથી; (૪) લાટ્ટી થોડાગાડીએને સસ્તી અને એ ત્યાં સહેલાઈથી લઈ જઈ શકાય એવી વીજળી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી મીથેનની માગણી રહ્યા કરવાની. આ માગણી જનરમાં એકધારી રહ્યા કરે છે. દિંદુસ્તાન વિસ્તારવાળો દેશ છે, એટલે થોડાગાડીને ધણે માલવાને-લાટ્ટી મોટર બસોની હરીફાઈ છતાં; (૫) વિજેતમાં, દિંદુસ્તાનનાં આમડાંઓમાં વીજળી હજી પહોંચી નથી: ગરીબ દિંદના આમડે આમડે વીજળી પહોંચતાં હજી અત્યંત ઘણા કાળ નીકળી જશે, એટલે આ દેશમાં મીથેનની સ્થાન સગવડ નિશ્ચિત છે.

૨

કાચા પદાર્થો

દિંદુસ્તાનમાં મીથેનની ઉદ્યોગને લગતી પરિસ્થિતિ આપણે વંચુની ગયાં હવે ઉદ્યોગમાં જરૂરી કાચા પદાર્થોનો વિચાર કરીએ.

મીથેનની જનાવટમાં ઉપયોગી કાચા પદાર્થોમાં પારાફીન અને સ્ટીએરિન બંને અંગતના છે. પારાફીન મીથેનની પ્રથમ શોધ ૧૮૩૦ માં થઈ. લાંબા આદિ બીજી વનસ્પતિ કે પ્રાણીન ચીજોમાંથી કાચર બનાવી તેમાંથી પારાફીન એળવી શકાય છે, પણ તેનું પ્રમાણ અત્યંત નૂન હોય છે. પુષ્કળ જગ્યામાં તે તૈયાર કરવું હોય તો ખનીજ તેલમાંથી (petroleum)-મળી શકે છે. પારાફીન પર કાઢક કાર કે તેજબની અસર નહિ જેવી થાય છે (પારમગ્નેટીઝ; એફીનીસ=સમાઈ) માટે તેને પારાફીન કહેવાય છે.

પેટ્રોલિયમના કૂવા હોય છે; કૂવામાંથી નીકળતાં તેલની સાથેસાથ સમગ્રી ઊંઠે એવો ગેસ (વાયુ) પુષ્કળ નીકળે છે. આ ગેસનો ઉપયોગ ગરમી મા પ્રકાશ અર્થે કરવામાં આવે છે. અમેરિકામાં આ ગેસને કાંડે પાટી પ્રવાહી પ્રદર્શમાં ફેરવી નાખે છે. કાચું તેલ બાકી રહે છે: તેને મોટી પાઈપો મારફત દૂર કારખાનાંમાં લઈ જવામાં આવે છે. આ કાચા તેલને અમુક ઉષ્ણતાએ ઉકાળતાં તેમાંથી જુદી જુદી ઉષ્ણતાએ જુદા જુદા પદાર્થો ગળી આવે છે. સૌથી પહેલું પેટ્રોલ જુદું પાડવામાં આવે છે: પછી અત્યંત ઉષ્ણતા વધતાં, થાસતેલ, લુધિટીંગ ઓઈલ, વેસેલીન ઇત્યાદિ એવો જુદો પડે છે. અંતે પારાફીન અને પદાર્થ તરીકે મળી આવે છે. રાસાયનિક પરિભાષામાં, મીથેન (methane) અને નાં જુદી કાર્બન અણુ-રચનાવાળા અમુક પ્રકારના અને પદાર્થોનું મિશ્રણ એટલે પારાફીન: મીથેનની જનાવટમાં કાચા પદાર્થ તરીકે પારાફીન વાંચવાનું. પ્રથમ સયન રાઈસેબેચે (Reisebach) કરેલું પણ તેનો ઉપયોગ સ્થાપિત કરવાનું જોન રોડલેન્ડના જેઈમ્સ યંગે (James Young) કરે છે (૧૮૫૦). ૧૮૪૮માં તેને પેટ્રોલિયમના કૂવાં હાથ લાગેલો; પણ તે કૂવા થોડા વંચતમાં સુકાઈ ગયો. નવો પ્રવાહ શોધતાં તેને જૂખરી ચીકણી માટી (bituminous shale) એવો પદાર્થ જડી આવ્યો, જેમાંથી ખનીજ તેલ કાઢી શકાય છે. આ તેલમાંથી તેજ પારાફીન જુદું પાડ્યું, ખનીજ તેલમાંથી પારાફીન મોટા જગ્યામાં મળી શકતું હોવાથી આ ઉદ્યોગને નવો વેગ મળ્યો છે. કાંબલા તરીકે, ૧૮૬૮માં અમે-રિકામાં ૨૮૧ હજાર ટન, બર્મામાં ૪૦ હજાર ટન, પોલેન્ડમાં ૩૬ હજાર ટન અને જર્મનીમાં ૨૪ હજાર ટન ખનીજ તેલ (પારાફીન તૈયાર કરવામાં) કાઢવામાં આવ્યું: હવે

ખનીજ તેલમાંથી પારાફીન કાઢવાની ક્રિયાઓનું વિસ્તર વર્ણન આ લેખ માટે અરથાને ગણાય. એટલે, ઉલ્લેખ પૂરતો છે કે, પારાફીન કાઢવાની તેના ગતનશિલ્પ અનુસાર તેના વિભાગ કરવામાં આવે છે. બજારમાં મળતી પારાફીનની ગતિનું ગતનશિલ્પ 20° થી 45° C વચ્ચે હોય છે. પારાફીન એક શુદ્ધ રાસાયણિક પદાર્થ નથી, પણ જુદા જુદા કાર્બન-અણુ સુક્ષ્મ વિધિવિધ પારાફીનનું મિશ્રણ છે, એટલે મિશ્રજાતના શુદ્ધ તે દર્શાવે છે. એટલે તેને ગરમ કરીએ તો ધીમે ધીમે અંશતઃ ઝોગળવા લાગે છે, અંતે છેવટે પ્રવાહી બને છે. થર્મોમીટરે લાખવેલી એક જ ઉષ્ણતાએ તે એકદમ પ્રવાહી થઈ જતું નથી; પણ ધન-સ્થિતિમાંથી પ્રવાહી થતાં લાંબો ગાળો રહે છે. એ સુવિદિત છે કે શુદ્ધ પદાર્થ અત્યુક્ત ઉષ્ણતાએ એકદમ પ્રવાહી બની જાય છે, એટલે શુદ્ધ પદાર્થ તેનાં ગતનશિલ્પને પર્યાવરતા તુરત ઝોગળી જાય છે. દૂધમાં, તેનું ગતનશિલ્પ એકદમ ચોક્કસ (sharp) હોય છે. આ દેશના અમુક ભાગોમાં પુષ્કળ ગરમી પડે છે (110° F = 43.3° C). આવી ગરમીમાં એકલા પારાફીનની બનાવેલી મીણખતી પાચી-પડી જાય છે, વળી જાય છે, કે એક ખીખ સાથે ચોટી જાય છે.

આ ખામી દૂર કરવા સ્ટીએરિન, કાર્બોના મીણ અને બીજાં મીણો પારાફીન સાથે મેળવવામાં આવે છે, જેથી તેનું ગતનશિલ્પ જિસ્તુ જાય. જો આ ગતનશિલ્પવાળું પારાફીન વાપરવામાં આવ્યું હોય તો ઉપરના પદાર્થો ઉમેરવાથી ગતનશિલ્પ વધતું નથી પણ ગતનશિલ્પ બને તોય પડવાનો (softening) ગાળો ઓછો થઈ જાય છે. આ પણ મોટો ફાયદો છે.

મીણખતી માટે વપરાતું પારાફીન નીચે પ્રમાણે શુદ્ધ કરવામાં આવે છે: પારાફીનને લાકડાના વાસણમાં ગરવામાં આવે છે: અમુક વિચિત્ર ઘનતા ($2-3^{\circ}$ બ્રુમ) વાળું ગંધકના તેજખતું કાપણ તેની સાથે મેળવવામાં આવે છે અને લગભગ અડધા કલાક સુધી સીધી કે આડકતરી રીતે ગરમ વડે ગરમી આપવામાં આવે છે. પછી ઠંડું પાતળું કથરા તથા બીજા અશુદ્ધિઓ નીચે એકઠી ગાળા છે. આ શુદ્ધિકરણની ક્રિયામાં સીસાનાં પતરાંવાળાં વાસણો ન વાપરવાં જોઈએ, કારણ કે ક્રિયા દરમિયાન સીસાના હારો પારાફીન સાથે મળી જાય છે. આવા પારાફીનમાંથી બનાવેલી મીણખતી પીળા રંગની મથાલ સાથે છે.

પારાફીન સાદા ગ્રુથથી પાંચ અને વીંડ બજારમાં (જંદરી શહેરોમાં) મળે છે. તેની કિંમતને આધાર તેના ગતનશિલ્પ પર હોય છે. જેટલું ગતનશિલ્પ વધારે તેટલી તેની કિંમત પ્રમાણમાં વધારે પડે છે. હિંદુસ્તાનમાં નીચા ગતનશિલ્પવાળા પારાફીન મીણખતીની બનાવટમાં ઉપયોગમાં ન લઈ શકાય. આપણા દેશની આબોહવા બાનમાં લેતાં 40° C ઉપરના ગતનશિલ્પવાળું પારાફીન અત્યુક્ત ગણાય. પારાફીનનું ગતનશિલ્પ બને તે પેણું પાવા મરડે તે ઉષ્ણતા વચ્ચે જે ગાળો રહે છે તે ઓછો કરવા હાટકા સ્ટીએરિન વાપરવામાં આવતું પણ ખનીજ તેલના ઉલોનની જિલ્લવટ થવાથી પારાફીનની કિંમત મથાં લાગી એટલે સ્ટીએરિનનું પ્રમાણ ૫-૨૦ ટકા સુધી આવ્યું. જેટલું સ્ટીએરિન વધારે તેટલી મીણખતી અપારદર્શક થાય છે અને એમી બિલકું, પારાફીનનું પ્રમાણ જેટલું વધારે તેટલી મીણખતીની પારદર્શકતા ઓછી થાય છે. વધારે પ્રમાણમાં પારાફીનવાળી પારદર્શક મીણખતી લોકોને પસંદ નથી પડતી એટલે આ પારદર્શકતા ઓછી કરવા બીટા-નેફથોલ (β-naphthol), આલ્ફાહોલ, પારાફીનનું તેલ, નરટોલાન એવા પદાર્થો જૂના પ્રમાણમાં ઉમેરવામાં આવે છે. આ પદાર્થોમાં સ્ટીએરિનના ગુણો નથી પણ મીણખતીની પારદર્શકતા ઓછી કરે છે એટલે સ્ટીએરિનમાંથી બનાવી હોય તેવી મીણખતી યાય છે. [આણ]

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩૬]

સામાજિક તથા ધાર્મિક કાયદાઓ ! મધ્ય ૪૦-૫૦ વર્ષથી વડોદરા રાજ્ય અખિલ દિવસ સમાજને યાદે સતત વિચાર કરી રહ્યું છે. જે પ્રશ્નો અન્ય રચનાઓ આજ પર્વત વિવાદ-પ્રસંગ છે, અનિર્ણિત છે, તે વડોદરાએ ક્યારના ઉકેલ્યા છે. ઉકેલે છે-ભારતવર્તિ અસ્પૃશ્યો દલુ પરમ દિવસે જ યાદ આપ્યા. વડોદરાએ અસ્પૃશ્યોના પ્રશ્ને પા સડી (૨૫ વર્ષ) પૂર્વે દાવ પર લીધેલ છે. પોર, ગેર વગેરે લગના કાયદામાં સુધારા વધારા કરવા મથ્યા, પરંતુ તેમને અદ્ય યજ્ઞ મળ્યો; આજે વડોદરા જરીયે ધાંધલ-ધમાલ વિના પોરને ચોરે લઇ નોંધી રહ્યું છે. બાળવિવાદ પ્રતિબંધ, છૂટાછેડા, પુરોહિત વગેરે પ્રશ્ન વગેરે પ્રશ્નો વડોદરા માટે હવે ' પ્રશ્ન ' રહ્યા નથી.

સામાજિક કાયદાઓ પરત્વે વિરોધ. યાં જ, પણ મહારાજસાહેબ આંકડાકાનથી પોતાના વિચારોની સત્તા-જનતાને દસાવે છે. છૂટાછેડાનો પ્રશ્ન નીકળ્યો ત્યારે એક એવો મુદ્દો ઉપસ્થિત થયો કે છૂટાછેડાનો વિવાદ નથી. મહારાજને યાંત્રણે એક સમિતિ નીમીને સંશોધન કર્યું. છૂટાછેડા અનેક પ્રતિજ્ઞામાં હરદમેશ યાવ જ છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું. મહારાજસાહેબ સમાજસુધારક છે પણ તે કેવળ બાવનાથી પ્રેરિત થયેલા નથી. જુદાને એક વાર સુધારો કર્યો કે પછી તેઓ-મમે તેવા વિરોધને મચક-આપના નથી.

આ રીતે પોતાનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો ઉપયોગ મહારાજ જનસેવા-સેવકો-માટે કરે છે. હમણાં હમણાંમાં તેા ઉમર વર્ધતા આ પ્રમાણે અધિક ઉલ્લેખ અને અધિક સેવા કરવાં જોઈએ એમ મહારાજને યથા કરે છે. પોતાના દીર્ઘકાલીન જીવનમાં અનેક જૂલો યર્ષ હશે અને તેને કીધે અનેક અનુભવો મળ્યા હશે તેને ઉપયોગ કરી લેવાની આ જ તક છે એમ તેઓ કહે છે. આજ સુધી પોતાથી જે જે જૂલો યર્ષ હશે તેનાં એક A-Book of Mistakes (જુલ-પોથી) પોતા પાછળ મૂકી જવી જોઈએ એમ દાર્ઢ દાર્ઢ વખત મહારાજને યથા કરે છે !

સ્મય જલુ ચોડા બાકી રહ્યો છે. કાફલાના મુસામમાંથી ફૂચ કરી જવાની પણ આવી રહી છે ! જમીનમાં કોરેલા તંબુઓ એક પછી એક ઉપાડી લઈ ઊંટ ઉપર લદાઈ રહ્યા છે. પાણીના ફૂલો બારાઈ ગયા છે. મહારાજના અંતરરુકોએ કમરો. ફસી છે. પરંતુ મહારાજ દલુ તંબુમાં બોલેલા છે. કાળી બાનુએ મીઠું ખનૂર અને સુવાસિક હુક્કો છે. જમણી બાનુએ દલુ કામના લગતા પડ્યા છે. પરસોત કરતાં ઈંદલોક ઉપર મહારાજને વિશેષ વિશ્વાસ છે—પ્રેમ છે. જીવનરસનો ખાલો કદાચક જરી પીવાની, તેમાં એક પણ દીપ્ત સિલ્લક ન રાખવાની તેમની મદતવાઈસ છે. આ રસસેવનમાં તેઓ એટલા મગ્ન થઈ ગયા છે કે પરસોત તરફ-મુકુ તરફ-વગીને. જોવા માટે પણ તેમને કુરસદ નથી. એકાદો ખીલુ, કામનો ચોર, બાળક પિતાના હાથના મારમાંથી બચી જવા માટે જેમ હવના એકાદ અંધારિયા ખૂણાખાંચરામાં ભરણ રહે તેમ અલ્પથી બીને મહારાજ જીવનના ખૂણામાં જોય આડે બેસી રહ્યા નથી. તેઓ તો જીવનના રાગચામ ઉપર ચોક્કની મધ્યમાં ઉભાં માથે ધૂમી રહ્યા છે.

મહારાજ મૃત્યુથી ડરતા નથી. તેમ મૃત્યુના નામથી, દત્તાત્રય મર્ધ દામ્યકા દેહાત્તા નથી, તેમ તેનું અપમાન પણ કરતા નથી. કચેરીનું કામ ચાલુ છે. જુદાં જુદાં પ્રકરણો ઉપર મહારાજ પોતાના કુક્રમો 'ડીક્રેટ' કરાવે છે; આ સમયે ઓરડાને ઓરણે ટક્કર અવાજ થાય તો કદાચ ઊંચું ન જોતાં મહારાજ 'come in' એમ કહેશે. પરંતુ ધમગા અવાજ ન પડ્યા દેતાં હળવે-એકદમ હળવે-કદાચ મૃત્યુએ પ્રવેશ કર્યો હોય તોપણ મહારાજ તુરત જ માથામાં પાથરી નાખતાં, ખુરશીમાંથી ઊભા થઈ મૃત્યુ પાસે જઈ તેની સાથે હસ્તધૂનન કરશે, how do you do એમ પૂછતાં રિખત કરશે અને પછી ડોક સહેજ વાંધી નમાવી સભ્યતાપૂર્વક "હું જરા કામમાં મૂકાયો છું, આપની સાથે વાર્તાવાપ માટે મને હમણાં સમય નથી, જરા બેસશો કે ?" એમ કહીને ફરી રિખત કરશે. ડોકટર મોઢક, આવેલા પરાણાને એકાદ ખુલ્લાની ખુરશીમાં સ્થાન આપશે એટલે મહારાજ ફરીથી પોતાના કામમાં મગ્ન થશે અને આખું મોકલું વાક્ય ડીક્રેટ કરાવી પૂરું કરશે!

સહકાર તથા સમભાવના

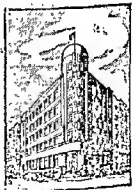
વોર્ડનની મુખ્ય આફિસના તથા સમસ્ત દેશભરમાં દેલાયેલ તેના ચુનંદા કાર્યકરોમાં સહકાર તથા સમભાવના પ્રત્યેક કાર્યમાં દેખાઈ આવે છે. વોર્ડનની અગ્રેડ પ્રગતિના પાયારૂપ આ સમભાવના છે. ૧૯૩૯ની સાલ સુધીમાં થયેલા રૂ. ૧,૭૫,૦૦,૦૦૦ પોણા બે કરોડ રૂપીઆના કામકાજના પહોંચેલા આંકડા આ પ્રગતિની સાબીતીના ઠંકો વગાડી રહ્યા છે. ૧૯૪૦ની સાલમાં એ ઠંકાની ગર્જના દિન પર દિન વધુ જોશમાં સંલગ્નાતી જાય છે. અમારા કાર્યકરોની ધગશ, અમારી તેમજ તેમની જનસેવા કરવાની ઉચ્ચ અભિલાષા અને ચાહુ વર્ષ માટેની અવનવી યોજનાઓ હેડ ઓફિસ તથા કાર્યકરો વચ્ચે વધુ સહકાર અને ઉત્કટ સમભાવના કેળવી-વોર્ડનને હજી પણ વધુ વેગવતી બનાવશે.

એ કંપનીએ ભૂતકાળમાં યશસ્વી કાર્ય કરી જતાં જુ છે તેનું કામ કરવાથી આપણું ભાવિ પણ ઉજ્જવળ જનશે એ નિઃસંદેહ છે.

એજન્સીની ઉદાર શરતો માટે પ્રજા અર્થવા લખો:-

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હેડ ઓફિસ:- પો. બોક્ષ નં. ૮૫, અમદાવાદ.
આફિસો અને એજન્સીઓ: સર્વેન દિલ્હરમાં તથા પૂર્વ આફ્રિકામાં.

જય સોમનાથ:—લેખક : શ્રી કનેલાલ મુનશી. પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ. મૂલ્ય રૂપિયા ત્રણ.

શ્રી. મુનશીની આ નવી નવલકથા 'પાટણની પ્રજ્જ્વાલા' ના પુસ્તકોદ્ઘાનરૂપ છે. સંવત ૧૦૮૨ માં ગઝનીના સુલતાન મહમ્મદે સોમનાથ પર આક્રમણ કર્યું અને ગુજરાત, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર તેના જો અપૂર્વ શોષથી સામનો કર્યો તે શ્રી. મુનશીની આ ઐતિહાસિક નવલકથાનું કથાવસ્તુ બને છે. મહમ્મદ જોવા સમર્થ સેનાની પોતાનું સુવ્યવસ્થિત વિશાળ સૈન્ય લઈ સોમનાથની મૂર્તિનું ખંડન કરવા ધસ્યો આવે છે, તેના પ્રતિરોધ કરવા પાટણનો રાજા બીમદેવ સોલંકી કમર કસે છે. રજપૂત રાજાઓ કમે કરી એક થતા નથી, ઝીલો-રતો વારૂપતિરાજ મહમ્મદને રસ્તો આપી દે છે. ધોધારાણુ અને તેના આંખો પરિવાર ધોધામદ આગળ મૃત્યુવંશ ધાય છે. ધોધારાણુનો પુત્ર સજ્જન યવનસેનાના દસ હજાર થોડાએને રણમાં રઝગાવી ડેહાંસવાસી થાય છે. સજ્જનનો પુત્ર સામંત એકલે હાથે લીપણુ પરાક્રમે કરે છે. તે દરમ્યાન પ્રભાસનું રક્ષણ કરવાની તૈયારીઓ ચાલે છે. ખોરાક, શસ્ત્રો, ખાઈનું ખોદાણુકામ, વંદાસેતી વ્યવસ્થા, પાટણ ખાલી કરવાની યોજના વગેરેની વિચિત્રતા શ્રી. મુનશી કોઈ સંભ્રામનિયામકની કુનેદથી રણ કરે છે. સુલતાનની વિશાળ સેના પ્રભાસ પહોંચે છે. ઘેરા શરૂ થાય છે.

ગુજરાતનું શોષ જો પ્રભાસને રક્ષણ મળે છે, તો બીજી બાજુ દેશની ધર્મોદ્ધતા જ પ્રભાસનો વિનાશ-સર્જે છે એમ શ્રી. મુનશીએ બતાવ્યું છે. સોમનાથના મહાધિપતિ ગંગ-સર્વજની પુત્રી ચૌલા નવલના આરંભમાં જ મંદિરમાં ભગવાન પશુપતિને આત્મસમર્પણનું પ્રથમ નૃત્ય કરે છે. ગંગસર્વજનો પટ્ટસિંખ અને સોમનાથનો બાવી મહાધિપતિ શિવરાશિ ચૌલાનું એ નૃત્ય મુગ્ધ બનીને નોઈ રહે છે. લીમદેવ જેમ કથાનો નાયક છે તેમ શિવરાશિ આ નવલનો પ્રતિનાયક છે. લીમદેવ ચૌલાને સમુદ્રતટે બપોલક કાપાલિકના હાથમાંથી બચાવે છે, તેમની વચ્ચે પ્રણયના અંકુર પ્રગટે છે; પણ શિવરાશિ ચૌલામાં ત્રિપુરસુંદરી પ્રગટ થયાં છે એમ માને છે અને ગંગસર્વજની મનાઈ. હોવા છતાં વામમાર્ગીઓની ખીલસ દુર્ગાપૂજમાં ચૌલાને ઉડાવી નાખે છે. સર્વજની ચૌલાને લઈ આવે છે. પ્રભાસમાં રાત્રે ત્યારે, સર્વરાશિ, ચૌલા તથા લીમદેવને એકાંતમાં મળતાં નોઈ નાચે છે ત્યારે તેના કોષનો પાર રહેતો નથી. મંદિરમાં આવીને એ લીપણુ જાવિખવાણી ઉચ્ચારે છે. લીમદેવ અને ચૌલાની વિધિસર લગ્ન થાય છે. વીરુલે તપસ્વી સર્વરાશિ હિતાહિતનું બાન જૂઠી નાચે છે અને શુભમાર્ગથી યત્નોને પ્રભાસમાં દાખલ કરે છે. ગદ પડે છે, રજપૂતોનું શોષ નિમ્બળું

થાય છે. કાયદા થયેલા બીમદેવ તથા યોગાને સામંત પ્રજાસમંધી લઈ જાય છે. ગંગસર્વજન મૃત્યુ પામે છે. મહમ્મદ બેખડતી ગદા લઈ શિવચર્ચિના તથા કકડા કરે છે.

મકના વયોવૃદ્ધ અધિપતિ ગંગસર્વજન, પરાક્રમી ધોધારાણ, રણની આંધીમાં યવનસેનાને લઈ જતો સજ્જન, ઉત્તરક યયેજા ધોધારાગદનો એકલો વારસ સામંત, રણપૂત રાજ્યોને એક કરવા મથતો વિમલ મંત્રી, પાટણનરેણ બીમદેવ, કુનેહગાજ અને શક્તિસંપન્ન સુશત્રુતન મહમ્મદ, ઝાઝોરના વાફપતિરાજ, ક્રમે લાખાણી, સોરકનો રા' વગેરે સદૃશ જૂતકાળને બચ રંગે સજીવન કરતાં પાત્રો છે. તેમાં એકલે દ્વારે અગ્નિ પરાક્રમે કરતો સામંત તેમજિવતામાં બીમદેવ કરતાં પણ વધી જાય છે. રઘુમાના કાઈ પરાક્રમી કથાનાયક જેવો સામંત શ્રી. મુનશીનું અવિરમરણીય સર્જન છે.

સીપાત્રોમાં એક જ મુખ્ય પ્રાન-ચોલાનું છે. એ પાત્રમાં શ્રી. મુનશીએ મેમતાકરી પીંછીથી બહુ સુગમ રંગો પૂર્ણ છે. શ્રી. મુનશીએ સરજેલાં વિજ્ઞાસ, મંજરી, તનમન, સુવર્ણ, દેવવાની વગેરે સીપાત્રોની પેઠે યોજા પણ તેમનું ચિરંજીવ સર્જન છે. અંકુરિણી બની હોય એવી એ સૌન્દર્યમૂર્તિ ચોલા મુગ્ધ, સુકુમાર, નામતી, કૂદતી નિર્દોષ દરિણી સખી છે. પોતાનાં સ્વપ્ને અને સવેદનોમાં એ દિનરાત મગ્ન રહે છે. તે વારંવાર લાગણીના લીમરાં અનુભવે છે. (જો કે ચોલા આ નવલકથા આઠ વાર બોલાન થાય છે તે જરા વધારે પડતું લાગે છે. *) એ પ્રયુથવિરૂદ્ધ નર્તકી બીમદેવને ભગવાન પિતાકપાણિનો અવતાર સમજાવે છે. પણ પ્રજાસ પડ્યા પછી રઘુલ જીવનના બંધને તેને સમજાય છે, અને તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિ વિખેરાઈ જાય છે. તેના વિશ્વાસે સીમા રહેતી નથી. શંકરને માટે સરળથેલી તે બીમદેવની પત્ની બની તેમાં પોતે વ્યભિચારિણી બની એમ ચોલા માને છે અને પશ્ચાપાપુર્ણ તે સજગ્યા કરે છે. સોમનાથની પુનઃપ્રતિષ્ઠા વખતે ચોલા ઉડતું નૃત્ય કરી શકે છે અને બોળાનાથને ચરણે સર્વશ્રવ સમર્પણ કરી દે છે. ચોલાના નૃત્યથી ચરે યતી નવલકથા ચોલાના નૃત્યથી જ સમાપ્ત થાય છે તેવી વસ્તુચૂંચણીમાં સમગ્રતાની સુંદર અસર બેપજો છે.

'પાટણની પ્રશુતા,' 'ગુજરાતનો નાથ' પ્રતાપી વ્યક્તિત્વવાળાં મદરનાકાંક્ષી પાત્રોની પરસ્પર અધ્યક્ષમણ, જુદીના અમકારા અને તેમનાં ઉઃકટ હૃદયમંથનનું શ્રી. મુનશીએ અસંખ્ય અનં કર્ણુ હતું તેથી 'નૃત્ય સોમનાથ'ની નરલકથો જરા જુદી પડી આવે છે. અહીં તમામ પાત્રો દેશ પર આવતી કંબાનક આકૃતિનો સામનો કરવા એકલા થાય છે, એટલે વ્યક્તિગત આશાઆકાંક્ષાએને તેમણે જુલો જતી પડે છે. બીજણુ જાણ સંપર્પણ આગળ પાત્રોની લાગણીઓ નિવૃપવાનો લેખકને એટલો અવકાશ રહે છે. શ્રી. મુનશીની શૈલી આ નવલકથા વિશેષ-વર્ણનાત્મક હતી છે. સોમનાથના મંદિરની સંગ્રહિ, ચોલાનું પ્રથમ નૃત્ય, સજ્જનની ખુસાફરી દરમ્યાન રણની ભવંકર આંધી, પસાર થયેલી મહમ્મદનો સેના, ઉત્તરક ધોધારાગદમાં સામંતનો પ્રવેશ, પ્રજાસમાં કુદનો તૈવારી, પરમારનું વીરોચિત મૃત્યુ, પ્રજાસમંતનું પતન, સોમનાથનો વિનાશ નોતરનાર શિવરાત્રિનું મૃત્યુ, સોમનાથની પુનઃપ્રતિષ્ઠા વખતે ચોલાનું નૃત્ય વગેરે પ્રસંગો શ્રી મુનશીની વર્ણનશક્તિનાં ઉત્તમ દર્શાવો સમા છે.

* પૃ. ૧૨૬ પર જરા પણ ફિરિયાદ કરે છે: "એને સ્વસ્થ એવો હ કે જરા જરામાં થી નય છે, અને પછી એ એમન વાલ છે, ને ખતી ચિંતાનો પાત રહેતો નથી."

ધૃષ્ટાં વરસ પછી શ્રી મુનશીએ આ ઐતિહાસિક નવલકથા લખી છે. વચ્ચે સામાજિક અને પૌરાણિક નાટકો, પ્રદક્ષિણ, ગંભીર નિબંધો, વિવેચન, જીવનચરિત્ર વગેરે સાહિત્યપ્રકારો તેમણે બેસ્યા. અને આજે હજુ પણ તેમની નિઃસ્વર્ગદત સર્ગશક્તિ પહેલાંના જેટલી જ સમૃદ્ધ અને ચેતનમયી છે તેની આ નવલકથા સાબિતી મળે છે. પરંપરા સુસંકલિત પ્રસંગોનો પ્રવાહ, ધોષધાર, મતિથી આરોપો જાય છે; તેમાં પ્રતાપી, નીકર, દેડીયા વીરો સંગ્રામ બેસતા, મહાત્મ પરાક્રમે દરતા નજરે પડે છે અને દેહને વ્યથે કે સચેત થવાની, ભાવનાત્મક જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપતા જાય છે. એવી રસપ્રદ આ નવલકથા વાંચતાં વાચક થાકે કે કંટાળે એવો સંભવ જ નથી.

ચૌહાદેવી :—લેખક તથા પ્રકાશક : શ્રી ધૂમકેતુ. પ્રાસિદ્યાનુગૂર્વર અંધરલ કાપાલિય, અમદાવાદ. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૯૮. મૂલ્ય રૂપિયા અડી.

શ્રી ધૂમકેતુની આ ઐતિહાસિક નવલકથા છે. શ્રી. મુનશીની નવલકથા 'જય સોમનાથ' પ્રકાશના પાતળી અને સોમનાથની પુનઃપ્રતિષ્ઠાથી સમાપ્ત થાય છે, તે આ નવલકથાએ જ કળથી સર થાય છે. લેખક કહે છે તેમ "ભીમદેવ સોલંકીના સમયના ગૂઝરાતની-અધિવાસી સહીના ખીજી ચરણની આ કથા છે." ગૂઝરાતના તેજની સોલંકીયુગનો ઇતિહાસપ્રવાહ એ રીતે આ ખીજી નવલકથામાં ચાલુ રહ્યો છે. ભીમદેવ, ચૌહાદેવી, વિમલ મંત્રી, હમોદર વગેરે 'જય સોમનાથ'માંનાં પાત્રો શ્રી. ધૂમકેતુની આ નવલકથામાં ફેરીથી દેખાઈ છે. અમરત, શ્રી. મુનશી તથા શ્રી ધૂમકેતુની શૈલી, સર્ગશક્તિ, કલ્પના તેમજ જીવન-દૃષ્ટિમાં જે તફાવત છે તે અનુસાર એ પાત્રો પણ અલગ બદલાયાં છે.

ભીમદેવ, ચૌહાદેવી રાજરાણી બનાવવા માગે છે, અને રાણી ઉદયમતી તથા વિમલ મંત્રી તેના વિરોધ કરે છે. એ વિરોધથી પાટણમાં ઉત્પન્ન થતું સંપર્ષણ તે આ નવલકથા સુખ્ય વસ્તુપ્રવાહ છે. પાટણમાં આંતરવિચ્છેદ ન થાય તે માટે હમોદર મહેતા બધી મુક્તિઓ અમલમાં મૂકે છે. વિમલ પાટણના ગૌરવની રક્ષાના ખ્યાલમાં વારાગિના રાણી અને તે સહી શકે તેમ નથી; અને હમોદર મહેતા વિમલને સમજતી ચક્રા નથી. હમોદર મહેતા તથા સેનાપતિ બાહુકરાય મળીને, ચૌહાદેવી સિદ્ધપુર મોકલી દે છે. ભીમદેવ તેની પાછળ સિદ્ધપુર પહોંચે છે; પણ રાતે અંદિયાં ભીમદેવના મુખેથી ચૌહાદેવીના નિરવધિ પ્રેમની સાબિતી આપના જખેડા સંતાહને સાંભળે છે અને પછી તે આત્મવિલોપનાથે નાસી છૂટે છે; ત્યારે ચૌહાદેવી વગરના પાટણમાં પ્રવેશ ન કરવાનો ભીમદેવ નિશ્ચય કરે છે.

પાટણમાં કાશાહલ શરૂ થાય છે. ભીમદેવ વિમલને ત્યાં તરવાર લઈને જાય છે, પણ વિમલ દગાતો નથી. તે દરમિયાન મહારાણીની દાસી પ્રતાપદેવી કાપાલિકની સહાયથી મારણમંત્રના પ્રયોગ દ્વારા ફૂલ જેવા રાજકુમારનો જન લે છે. કુમારને જ્યાંવવાના ચૌહાદેવી અને કેસર મહારાણીના અપભ્રંશ નિમ્મળ થાય છે. કેસર કાપાલિકને મારી નાખે છે. ન્યાયપ્રિય ભીમદેવ કાપાલિકના ખૂનીની તપાસ કરાવે છે ત્યાં ચૌહાદેવી તથા કેસર મહારાણી અને ખૂની તરીકે હાજર થાય છે. પૂછામાં રાણી ઉદયમતીના દાખ હોના એ વાતનો હમોદર મહેતાને ખ્યાલ આવતાં તે રાણીને જરાજર સપાડે છે અને ચૌહાદેવીને રાણી બનાવવામાં

ઉદયમતીની અનુમતિ મેળવી લે છે. જુનાગઢના રા'નું મન પણ મહેતા જતી લે છે; અને પછી ચૌહાણ રાણી અને એ વાતનો વિરોધ કરનાર એકસો વિમલ બાકી રહે છે.

જણનીનાજ દામોદર મહેતા બધી યોજનામાં જતે છે અને તેનો પ્રતિરૂપી વિમલ હારે છે. ભરસામાં વિમલનો માનજન થાય છે. આજુના દંડનાવકનું પદ સ્વીકારીને વિમલ પાટણમાંથી જતો રહે છે. નીકર અને દલાગ્રિય વિમલ અને કુનેદગાજ દામોદર વચ્ચે એક બીજાને મ્હાત કરવાની જે રૂપમાં ચાલતી હતી તેના પરિણામે દામોદરનો વિજય થતાં નવલકથાનો એ ગૌણ વસ્તુપ્રવાહ ત્યાં પૂરો થાય છે. પોતાનું સંતાન પાટણની ગાદીએ નહિ બેસે એવું ચૌહાણ ઉદયમતીને વચન આપે છે. ચૌહાણા પ્રેમની પ્રેરણાથી ભીમદેવ મહાન પરાક્રમે કરવા નીકળે છે.

કથાનો નાયક ભીમદેવ છે. પણ 'જ્ય સોગનાથ'માં ભીમદેવ જે અંતુલ પરાક્રમ-પૂરંપરાથી ભગવાન રૂઢના અવતાર સમો શોભી રહે છે તે ભીમદેવથી આ જાણે છે. કુટુંબકલ્પના કળાઓમાં એ ચરવીર રાજા ભારે ઝૂંઝવાઈ જાય છે. ભીમદેવ વિશે લૂંદ કહે છે કે, "એ સમો કયાં અને આજના આ રાજા કયાં? સરોવર ઉપર પોતે પરકુરીમાં રહે છે ને અંદર પાટણમાં મંત્રીની સત્તા ચાલે છે. હીક છે, જે હી જોળાનાથ દેખાડે એ દેખવા." ખીજી રીતે બેલૂક અને અવિચારી લૂંદની એ વાત લે: સાચી જ છે. આખા નવલમાં બધું કાપ દામોદર મહેતા જ કરે છે. તે સર્વજ્ઞ અને સર્વબાપી જેવા છે. રાણી ઉદયમતી અને જૈન મુનિ કાવતું કરવા મળે તો ત્યાં દામોદર મહેતા જાય પર મેકા જ હોય. ચૌહાણ-બહો ઉદયમતી ભીમદેવને મળવા આવે, તો ભીમદેવને બચાવી લેવા દામોદર મહેતા ત્યાં આવી ગયા જ હોય. ચૌહાણે ઉઠાવી જવાની રાણી યોજના પડે ત્યાં ગુપ્ત વેરે દામોદર મહેતા રાજમહેલ આસપાસ ફરતા જ હોય. લેખકે એ રીતે આ મંત્રીવરને બહુ સૂતિવાળા કહ્યા છે. દામોદર મહેતા ચાલાક છે, સક્રિયમાન છે, તેમની બધી ગજની ખરી પડે છે. તે પાટણના મંત્રીશ્વર અને છે, પણ મહત્વા પારખવાની તેમનામાં સક્રિય નથી. ઉદાસ્યરિત વિમલ અને તેની પત્ની શ્રી- (જે આ નવલનું ચિરસ્મરણીય પાત્ર છે) ને મુખેથી આજુ પર મંદિરો બાંધવા પાછળ રહેલા ભવ્ય આદર્શની વાત સંજોગના પછી દામોદર મહેતાના મુખમાંથી "હવે જે લેજું નીકળ્યો, તે આ પેલા ભક્તથી આપી ચકાવ તેમ નથી. ને માળવાના સમાચાર માગતા હશે ત્યારે કોણ કામ ધીરવાનો છે?" એવા આનાપાઈની ગજની કરનાર વેપારીના જેવા ચન્દો બહાર પડે છે.

શ્રી. મુનશીએ સરજેલી ભગવાન પિતાકપાલિની અભિસારિકા ચૌહાણ અને શ્રી. ધૂમકેતુએ આલેખેલી ચૌહાણ વચ્ચે પણ પ્રજો તફાવત છે. શ્રી. મુનશીની ચૌહાણ સ્વપ્નસરિતામાં તરતી મોઢક બાવનામૂર્તિ છે. તેની બીમિંઓ, તેનું મનોમન્યન, તેનું આત્મસમર્પણ એ સર્વમાં અપૂર્વ તરવરાટ અને ચેતન છે. શ્રી ધૂમકેતુની ચૌહાણ ઉચ્ચ આદર્શવાળી છે. રાજત-વંશવનો તેને લોભ નથી. રાજના પ્રેમનું મૂલ્ય તે પારખે છે. અધારી રાતે અચાચક દ્વારમાં એકલી જીવરતી ચૌહાણ સાહસિક પણ છે. કુમળા કિરોર રાજકુમાર પરની તેની મમતામાં તેનું વત્સલ માનુષ્ય પણ પ્રગટ થાય છે. અને છેવટે મુદંગકથામાં અસાધારણ નિપુણતા બતાવી તે પાટણમાં લોકપ્રિય બની જાય છે, પણ પોતાની પ્રેરણાથી તે ભીમદેવ આજ

મોટા પરાક્રમો કરાવી શકવાની છે એ તેની જ્ઞાતિ, પોતાના મહેત્વનું જ્ઞાન, જરા ખૂંચે છે. અને છેલ્લે મહારાજના વિજયપ્રસ્થાન વખતે સોમનાથની નંતીશ મોઢા હજી કુમારિકા છે એ વાતથી હામોદર મહેતાને જેમ આશ્ચર્ય થાય છે, તેમ પોતાનાં સંતાનો કેવળ યશ તેની રાણી ઉદયમતી સાથે ચર્ચા કરનારી મોઢા વિશે વાચકોને પણ આશ્ચર્ય થાય તેમ છે, કે જોહાના પાત્રને અપૂર્વ અને ઉન્નત બંધાવી દેવાના લોકોમાં લેખકે વળી આ નવો અપભ્રંશ શો મારે કર્યો !

ખીન પાત્રોમાં વિમલમંત્રી, સેનાપતિ બાહુકરાય, કાપાલિકને હજીનાર કેસર મહાવાણી, ત્રિપુરાંવકનો શિષ્ય કાર્તિકે સ્વામી, ભરમાકેવ વગેરે મહત્વનાં પાત્રો છે. વિમલમંત્રી પાંચાલમાંથી વિદાય-લે છે તે પ્રસંગનું આલેખન બહુ અસરકારક છે. પણ સંવાદદ્વારા કે કાર્યદ્વારા પાત્રના સ્વભાવનું જે રોસ્ટન થવું જોઈએ તેમાં શ્રી. ધૂમકેતુ બરાબર સુસંગતિ જાળવી શક્યા નથી. વિમલમંત્રી મોઢાને વારંજના ગણી ધુતારી કાઢે એ હજી જે સંબંધિત મનોમ, પણ તે હામોદરને કહે છે: “મને ક્યાકાવલો છે ?” અને રાજસભામાં “આ તો મને કાઢવાની જુકિત છે” એમ તે બોલે છે, એ તેના વ્યક્તિત્વનાં ગૌરવને અતુરપ-ચાપ્પો નથી. ખીજી રીતે સમર્થ જણાતા સેનાપતિ બાહુકરાયના મુખમાં લેખકે વિમળ વિશે ‘આ વાણિયું રાજ્ય કીમદેવને’ એવા દલકા ચાપ્પો મૂક્યા છે. કાર્તિકે સ્વામીના ઉદ્ગાર ‘એમ તો હું પણ કંઈક છું હો’ એ વિચિત્ર લાગે છે. બાહુકરાયના મનમાં વિમળ સામે દ્વેષ હોય તોપણ એનું ગૌરવાન્વિત પાત્ર એવા દલકા ચાપ્પો બોલે એમાં આશ્ચર્ય નથી. આ નવલમાં ધણીવાર વાર્તાલાપમાં પાત્રોચિત ગાંઠોર્પને અભાવે સંવાદ અસંમત-વાતો જોયે બની જાય છે. સરસ્વતમાં ઉદયમતી અને જોહાની તકરારમાં સામાન્ય સીમો વડતી હોય તેવી ભાષા છે. કાર્તિકેસ્વામીનું પાત્ર લેખકે સારી રીતે વિકસાવે છે પણ પછી તે પાત્રનું કંઈ મહત્વ રહેતું નથી. તેને પાટલ બહાર મોકલી દેવામાં આવે છે. કેસર મહાવાણી ખૂનની કબૂલાત કરે છે તે પછી તેનો પિતા બિમાર હોવાથી તે જતો રહે છે. પણ જતાં જતાં પોતે નહિ આવી શકે તો તેના વંશવારસો પણ આવીને ચિંતા સહન કરશે એ જાતના તેના ઉદ્ગારો, ત્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે કાપાલિકનું તેણે ખૂન કંઈ તે કુમારને બચાવવા કંઈ હતું ત્યારે, એ ઉદ્ગારો માત્ર લાગમરૂંબો નેવા લાગે છે.

નવલકથામાં રસ સતત જળવાઈ રહે તે માટે લેખકે સૂત્રજાળની ધણી રહસ્યભરી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. શુભચરો ભેટી અદિશા લાવે છે; વારંજનાઓ જાનસૂતીની જાળ ખિલાવે છે; અવાજ વાવ; બેગરું, રમચાનમાં મંત્રસાધના, કાપાલિકની ભયંકરતા, મારણ-મંત્રનો પ્રયોગ વગેરે રોમાંચક વસ્તુઓ શ્રી. ધૂમકેતુએ આલેખી છે. તેમાંવ વાચકનું કુતૂહલ સોથી વધારે સ્તેજ રાખનાર વાત તો-પાટલ પર ચનારા-પરરાજ્યોના આક્રમણની છે. માલવરાજ ભોજ, ચેદીરાજ કણ, અર્જુનપતિ હુંદરાજ, નાકુલનો અલ્પદિવ વગેરે રાજ્યોની પાટલ પર ચડી આવવાની તૈયારીઓના ખચર આગ્યા કરે છે. એ રીતે વારે વારે લેખકે વાચકોને ભણે કે ધમકો આપ્યા જ કરે છે. છેવટે કોઈ ચડી આવતું નથી. વાત જુરો જ બને છે. જોહાનું સ્વપ્ન ખડું પાડવા બીમદેવ જ વિજયપ્રસ્થાન આરંભે છે.

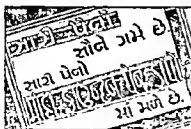
આજ બનાવોની જે પરંપરા શ્રી. ધૂમકેતુએ આલેખી છે તેમાં પાત્રોની મનોસંજ્ઞા તરફ તેમણે બહુ ઓછું ધ્યાન આપ્યું છે. નવલકથાની એ જાંબીર ઊણપ છે, કારણ કે

એ જ કલ્પાકારની સાચી કસોટી છે. એ વગર નવલકથામાં ઊંડાણ આવતું નથી. માનસિક સંઘર્ષણનો આલેખન માટે વસ્તુમાં પૂરતી અનુકૂળતા હોવા છતાં ચૌલા, બીમદેવ જે ઉદયમતીના મનમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેનો લેખક ભાગ્યે જ કંઈ ખ્યાલ આપે છે. એ માત્ર વિમલ જ્યારે પાટણ તરફને જાય છે તે પ્રસંગે તેની ભૂમિંઓ શ્રી ધૂમકેતુએ આલેખ છે, અને તેટલાથી એ પ્રસંગ અવિરમરણીય બની જાય છે.

પ્રસંગચોજનામાં પણ થોડી બૂલો છે. ચૌલા વગરના પાટણમાં ન. જવાની બીમ દેવ પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે વળી એ વિમલમંત્રીને ધરે જાય છે. પાટણ આપ્યું. બીમદેવ સામે બેઠું થયું એમ લેખક કહે છે, અને પછી એવું કંઈ બનતું નથી. ક્યારે બીમદેવ પૂતીન તપાસ કરે છે, અને મહારાણીને કેદ કરવાની વાત ચાલે છે ત્યારે ચૌલા અણીને વખતે આવે છે, કેસર મકવાણો પણ એમ જ આવે છે, અને બહારથી આવતાં આવતાં વાતના અનુસંધાનમાં જ તેઓ એકેક વાક્ય બોલતા આવે છે. એ સાવ નાટક જેવું લાગે છે. બીમદેવના રાજદરબારનું દૃશ્ય પણ વિચિત્ર છે. દામોદર મંત્રી એક જૂદા આરાંટને સમામાં લાવે છે અને આરાંટના સુરસાભર્યાં પણ મેળવગરના ભયભયથી પાટણની પરદેશનીતિ નક્કી થઈ જાય છે, વિમલ મંત્રીનો તેજોવધ થાય છે, અને દામોદરની બધી ધારણા સાચી પડે છે. બીમદેવને કંઈ કરવું જ પડતું નથી.

પ્રસંગચોજનામાં આવી અસાવધાનતા દેખાય છે અને પાત્રાલેખનમાં થોડી અસંગતિઓ છે, છતાં શ્રી ધૂમકેતુની આ નવલકથામાં વાચકનો રસ જળવાઈ રહે છે. તેના મુખ્ય કારણો, અખંડ નહિ તોયજી ગતિમાન એવા ક્રિયાપ્રવાહ અને લેખકની જીવંત શૈલી એ છે. ઉપરની ખામીઓ શ્રી. ધૂમકેતુ ને દૂર દેરી રાક્યા હોત તો નવલકથા છે એથી પણ વધારે રસપ્રદ બની શકત.

નાથાલાલ દેવિ

આવી સ્થિતિમાં જીવન-વેતન એક સામાજિક જવાબદારીનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. જીવન-વેતનથી ઓછું આપવું એ તો બહુ જ ભયાનક છે. હાથાર ધર્મને દસ માણસોમાંથી આપણે ત્રણ માણસોને પસંદ કરી સેવા પડે છે, તેનો સવાલ એ છે કે આપણે તેમને ક્યા તત્ત્વ ઉપર પસંદ કરીએ ? વેતન આપનાર સંસ્થા પોતાના સ્વાર્થનો જરા પણ વિચાર નથી કરતી, કારણ કે તે પરમાર્થના પાયા ઉપર ઊભી છે. પરંતુ જે કાર્યકર્તાઓ સંસ્થાની શક્તિ સાથે પૂર્ણપણે એકરૂપ નથી થઈ શક્યા તેમને પોતાનો સ્વાર્થ યા સંકુચિત શક્તિને તમ કંરવાની તક મળી જાય છે. જેવી સંસ્થા છે તેવા કાર્યકર્તા ધર્મપરાયણ બની જાય તો સમાજનું આરિઝ્ય તેઓ જલદી ઉત્તર કરી શકશે.

પ્રામાણિક અને સમાજપ્રેમીઓ કામ દ્વારા જીવન-વેતન મેળવવાની પ્રથમ એને તક આપવામાં આવે કે જે દુરાચારી નથી, વ્યસની નથી અને જે બિલકુલ દરિદ્રો છે. તેમાં જન, ધર્મ, પંથ અથવા પક્ષનો જરા પણ ખ્યાલ ન કરવામાં આવે. એ જ રીતે સચ્ચરિત્ર બેઠારાને જીવનદાયી ઉદ્યોગ આપનાર કાર્યકર્તા રાષ્ટ્રીય આરિઝ્યની સંપત્તિ વધારે છે અને તેનો કંપાણકર્તા બની જાય છે. સ્વરાજની સર્વોત્તમ તૈયારી એ જ રીતે થશે.

ભોક્તંત્ર (ડેમોક્રસી) ઉત્પન્ન થાય છે. જે તેમાં અધાન અને દીનતાની પ્રતિષ્ઠા વધી જાય તો તે નરકનું સાધન બની જશે. ભોક્તંત્ર કેવળ અધિક સ્વરાજમાં જ મળ્યૂત બની શકે છે. અધિક સ્વરાજનો પાયો છે સામાજિક સ્વરાજની વ્યાપકતા. સામાજિક સહાયાર વધારનાર પ્રત્યેક સેવક પ્રજાતંત્રનો સૌથી વધારે મળ્યૂત આધારસ્તંભ છે.

એથી એમ નથી સમજવાનું કે જે સહાયારો નથી તેના ઉપર ખાદીના વિષયમાં કંઈ જવાબદારી નથી. ખાદીનું ધન લેવું અને કાંતવું તો તેનું શ્રેય જ છે, પરંતુ લોકોની એ માન્યતા છે કે ખાદીનો સહાયાર સાથે નિકટનો સંબંધ છે. ખાદીધારીના દુરાચારથી તેમને અચંબો લાગે છે. જે આપણા કાર્યકર્તા આ દિવસનાર ભાવનાનું રક્ષણ કરી શકે અને તેને વેગ આપી શકે તો આપણું રાષ્ટ્રીય આરિઝ્ય ઘણું જ ઉત્તરિ કરશે.

કંઈ નહિ તો જ્યાં સુધી મળ્યૂત સાથે સંબંધ છે ત્યાં જીવન-વેતનનો ઉપયોગ સહાયાર વધારવામાં કરી શકાય છે. એ જે નિર્ધન અને સહાયારી હોય, જે નિર્ધન અને સહાયારી બનવાનો વાપરો કરે તેને જીવન-વેતન ઉપર પહેલો અધિકાર રહે. આ રીતે જીવન-વેતન દ્વારા આપણે સ્વરાજ, સર્વરાજ્ય યા રામરાજ્યની દિશામાં અગ્રેસર થઈશું, પરંતુ એના માટે જીવન-વેતનને આરિઝ્ય-વેતન બનાવવાની શક્તિનો આપણે વિકાસ કરવો પડશે.

કાલિદાસ-સ્મૃતિદિન*

પ્રો. અતિસુખરાજર ક. ત્રિવેદી

પ્રો. અતુરભાઈ પટેલે કાલિદાસની મુગરાતી ભાષામાં અનુવાદ રૂપે રજુ થયેલી કૃતિઓ પર વિદ્વાતા ભરેલું વ્યાખ્યાન આપ્યું. તે પછી ભાઈ વિજયકુમાર દેસાઈએ કાલિદાસની કૃતિઓમાં સંગીત વિષે વિવેચન કર્યું. તે પછી પંડિત લાલચંદ્રજીએ રસિકતાપૂર્વક કાલિદાસનામાં કેવી જાંડી રસિકતા હતી તેનું સમાને ભાન કરાવ્યું. તે પછી પ્રો. ગોવિન્દલાલ ભટ્ટે કાલિદાસનાં નાટકોમાં નીતિનો કેવો સુંદર ભેદ છે તેનું સંક્ષિપ્ત કથન કર્યું; ને છેવટે, મિસ ગૌતમે કાલિદાસ વિષે સુંદર શ્લોક ગાયો. આ પ્રમાણે આજે અહીં કાલિદાસને વિષે Pentangular match થઈ છે: પાંચ વક્તાઓ પાંચ છુલો છુલો દિશામાં ગયા છે. તો હું પણ તે નિયમને અનુસરી તેમનાથી નવી દિશામાં ગઈ તો સૌ સ્તત્ય ગણ્યો.

હંસા મહેતાની પ્રેરણા

કવિકુલમુરુ કાલિદાસનો સ્મૃતિદિન મુગરાતમાં સ્થળે સ્થળે ઊજવેલો એ પ્રેરણા શ્રી. હંસા મહેતાની પ્રેરણા છે. કાલિદાસની સિદ્ધ કૃતિઓ પ્રતિ જનતાની અભિરુચિ બોકપ્રિય અને તે હેતુથી સાહિત્યસભાઓએ કાલિદાસ સ્મૃતિદિન ઊજવેલો એવી પ્રેરણા એમણે પ્રદર્શિત કરી, અને એમની પ્રેરણા ઇષ્ટાનૂત યામ એ હેતુથી, એમના મારા પરના પત્રો મુજબ, મેં એ ઉત્સવ માટે વડોદરા, સુરત, ભાવનગર, જૂનાગઢ, ભરૂચ વગેરે સ્થળે સાહિત્ય સભાઓના મન્મથોને યા પ્રમુખોને પત્રો લખ્યા. સર્વત્ર એ પ્રેરણા સ્વીકારાઈ. આપણી સાહિત્યસભાએ પણ એ પ્રેરણા વધાવી લીધી તેથી મને હા થયો.

વર્ષોગ્નતીના સંસ્કાર

વર્ષોગ્નતીનાત છે. મારી ઉંમર ૧૪ વર્ષની હતી ને હું મેટ્રિક ક્લાસમાં લખતો હતો. તમારામાંના ઘણા ગણરાયા હશે તેમ હું પણ તે વખતે સંસ્કૃતથી ગભરાયો હતો. સંસ્કૃતનું મારું જ્ઞાન કાચું નહોતું ને સંસ્કૃતમાં મને રસ નહોતો તેમ પણ નહોતું. પણ અમારા વખતમાં મેટ્રિકમાં જે લાઈ પરીક્ષક નીમતા તેઓ સંસ્કૃતનો પ્રશ્નપત્ર અથવા કાઢવામાં આવેલ માનતા; રૂપો પૂછે તો ૮ માર્ક માટે ૧૦૮ રૂપો લખવાનાં હોય. સરકાર પછે હું કંકશાટ લખતો હતો—આજે પણ હજી તે યાદ છે—અને રૂપો પણ ગોખવાની મને સારી ટેવ હતી, તેમ છતાં સંસ્કૃત વિશે હું મજાસો; કરણ મને નવાસ થવાનો ભય નહોતો, પણ મને માર્ક ઓછા મળે તેનો મને ભય હતો. ત્યાં સુધી સાહિત્ય ને વ્યાકરણના જ્ઞાનમાં પુરાપુર શ્રદ્ધા યામ નહિ ત્યાં સુધી મને શાંતિ મળે તેમ નહોતું. તે શાંતિની શરૂઆત મને કાલિદાસની કૃતિએ કરાવી. મેટ્રિક ક્લાસના શરૂઆતના વખતથી જ અમને રાજ્યના શીખવવામાં આવ્યો હતો. પ્રથમ સર્ગ અમે જલહોયી શીખી ગયા. અમે બીજા સર્ગ આગળ

* વડોદરાની સાહિત્યસભામાં તા. ૨૦-૧-૪૧ ને દિને કાલિદાસ-સ્મૃતિદિનના ઉત્સવને નિમિત્તે પ્રમુખાધેશી સભામાં પ્રમુખપદેથી આપેલું કાલબુ.

આવી પહોંચ્યા. તે સર્ગના પ્રથમ સર્ગની સફળતા કરતાં, પહેલાં અમને તેના સાર કહેવામાં આવ્યો, જેથી અમારી જિજ્ઞાસા તેજ બની ને કલ્પના કૂઢવા મંડી. મુશ્કિતી ગાય—રાગની સેવા—સાંજ પડે આશ્રમ પ્રતિ રાગનું પ્રવાણ—સિંહને રૂપે શિવે કરેલી રાગની કરોડી—સિંહ ને રાગની વચ્ચે થયેલો સંવાદ—પુષ્પવૃષ્ટિ—વરે જીવીવ—સુદક્ષિણામાં તનય ચલાવે—વજેરે વજેરેના કલ્પેલો આનંદ વાચનને ઉત્તેજવા સમર્થ નીવડ્યો. શ્લોકશ્લોક જમ્મલી વાંચી સમજી જવાની તાલાવેલી જાગી. અપારાજય બીજા સર્ગે મેં વાંચ્યો, વિચાર્યો, પુનરપિ વાંચ્યો. વિચાર્યો, મુસ્લિમાનની ટીકાની સાથે જેતણ વાર વાંચ્યો, વિચાર્યો ને તે ગ્રાંથે ક્યો; મેંએ ક્યો એટલું જ નહિ, પણ અનેકવાર મનમાં તેમ મેળેથી આવ્યો. ગાયો? હા, ગાયો. હમણાં બણી વાર મેં રમતા રખડતા હોકશયોને ખાતા સાંભળ્યા છે:—“ચલ ચલેરે નવ જવાન, ચલ ચલેરે નવ જવાન.” થોડા વખત પર તો એક બહુ જ છુટ્ટા માણસને છાતી કાઢીને રસ્તામાં “ચલ ચલેરે નવ જવાન” ગાતાં મેં જોયો હતો. પોતાને પ્રિય લાગતું ગાયન માણસને ધેલો બનાવી દે છે—ગાયનધેલો. હું પણ ગાયનધેલો બન્યો, ને શાળામાં કે ઘેર, જ્યાં હોઉં ત્યાં, જરા મો ખુદ્દુ રાખીને ઝોકાની રાકું તો હું ઝોકાવતો—

શય પ્રજાગામયિય: પ્રજાલે-

સ્થિત: સ્થિતામુચ્ચલિત: પ્રજાતામ-

જ્ઞે ન સત્ત્વેન્નધિકો વપાધે-

શલે મહોપાલ તપ ધમેષ્વકો-

અતું પુર: પદસિ દેવદાસમ્-

અલ્પસ્ય દેતોર્થદુ દાનુમિચ્છન્-

વજેરે વજેરે. જે વખતે જે પંક્તિ હાથમાં આવી તેનાથી રાફે કરી આમળ દશપંદર શ્લોકો ખાઈ જતો ત્યારે મને શાંતિ વળતી. મારું યાન વધુ ને વધુ વિકસિત થતું થતું, ને તેમાં મને રસ પડતો ગયો. આખો સર્ગ મુસ્લિમાનની ટીકા સાથે વાંચી ગયાથી મને કાળા નંદનું સુંદર પૃથક્કરણ પ્રાપ્ત થયું. પરિણામે મારું સંસ્કૃતનું શબ્દજ્ઞાન ને બ્યારણજ્ઞાન એકદમ વિશાળ બની ગયું; અને સંસ્કૃત ભાષા અસંત નિયમબદ્ધ હોવાને લીધે તે મને ત્યાર પછી બણી સહેલી લાગવા માંડી. તે સમયથી સંસ્કૃત ભાષાનો મેં સદાને માટે ગાયત્રી પ્રેમ પ્રાપ્ત કર્યો, ને તે ભાષા પર મને યતિગિત પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત થયું છે તે કાલિદાસની કૃતિના અભ્યાસથી થયું છે અને સ્વાભાવિક રીતે તે કવિને મારું હૃદય વ્યાજે અનેકવાર નમન કરે છે.

કાલિદાસની અન્ય કૃતિઓનો અભ્યાસ

મારું સુભાગ્ય! કોલેજના પ્રથમ વર્ષમાં મારે ૧ થી ૫ સર્ગ શીખવાના આવ્યા, અને તે સાથે બીજું પુસ્તક વિક્રમોર્વશ્યામ્ નાટક શીખવાનું આવ્યું. જે ગદાકાવ્યના રત્ન સર્ગના વાચનથી મને મેટ્રિકમાં બનદદ આનંદ પ્રાપ્ત થયો હતો તેના પાંચ સર્ગ શીખવા તે તો પછી મારે મન રમતની વાત બની ગઈ. અને થયું કે પાંચ સર્ગથી પણ હું આવળ આવળ મારી મેળે વાંચી છાડું. મેં તેમ કર્યું. અને હું આઠમા સર્ગ પર આવ્યો. એના ઠરુણ રસથી હું અતીવ મુગ્ધ બન્યો.

વિહંગાવ સ વાત્સલ્યમ્
 નચિયં ચદિ બીવિતાપ્ત
 બચ્ચા મમ માતૃવિષ્ણુવાદ
 મૃદિણી સત્તિરઃ ચત્તી મિથઃ ॥

એ અને એવા બીજા સ્થોકોના રચકા વર્ષો સુધી મારા કાનમાં સંભળાયા જ કપાં.

અને વિક્રમોર્વશીયમ્ના ૪મા અંકથી એવો મુગ્ધ બન્યો કે તે જ વર્ષે મારી ગેળે ભાંગિયાન શાહુન્તકમ્ નાટક હું લખ્યો ગયો ને તદ્દા સ્લોકચતુષ્ટયમ્ શા માટે કહેવાય છે તેનો મને સાદ્દાત્કાર થયો. એ માર સ્થોકોના ફરી ફરી વાચન વખતે મને તે વખતે અચુરતાવ યતો. સહૃદયતાના વિકાસને આગે એ સ્થોકો આજ્ઞા સેવા કરે તેવા છે, જો કે મને એમ પણ લાગે છે કે પરિવર્તિત સમાજમાં એ સ્થોકો આનંદ ન આપે એ પણ બનવા જોગ છે. એ સ્થોકો પુત્રીને સાસરે વળાવવાની ભાવના પર દૃઢતા છે અને સાસરે વળાવવાની વાત જો જાય તો એ ભાવનાની સુદૃઢતાનું લાન પણ જાય.

કાલિદાસનું સર્વકાલીનત્વ

સ્મૃતિદિનના આજના પ્રસંગ પર થોડીક અંગત બાબતો કહેવાની મેં છૂટ લીધી છે તે આપ સંતોષ મળુશે. પણ મારો હેતુ એ જ છે કે કાલિદાસે મારામાં સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રતિ અપૂર્વ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી તે હું દર્શી શકું. અને કેટલીક વાર પ્રશ્ન ઉઠાવે છે: આજના જમાનામાં કાલિદાસ જન્મશે હોત તો એ નાટકો લખત કે નવલકથાઓ લખત? મદાકાશ્વ રચત કે કિર્મિકાઓ બતાવત? શકુંતલાનું ચિત્ર ચીતરત કે લીલા દેશાઈ જેવી ઠાઈ સિનેમાની નટીનું ચિત્ર ચીતરત? આદર્શદર્શી કવિ થાત કે વાસ્તવદર્શી કવિ થાત? તમે કહેશો કે આ બધા અર્થ વિનંતા પ્રશ્નો છે. કેટલેક દરજ્જે તેમ છે તે હું કબૂલ કરું છું, છતાં તે પૂછવા માટે યોગી ધ્વજા પાછળ અજાતનો સંપાદ છે—કાલિદાસમાં એવું શું હતું જે આજે પણ હોત તો એનામાં જરૂર બચ્ચા થાત જ! એનો ઉત્તર એ છે કે એનામાં સર્વકાલીન શિષ્ટત્વ હતું, એનાં કવનોમાં સનાતન સત્યો હતાં,—(વપના કાલિદાસસ્ય કહેવાય છે તેનું પણ કારણ એ જ છે કે જ્યાં સત્યનઃ સામ્ય દોષ સ્થાં જ કાલિદાસ ઉપમા કરે છે)—એનાં ચિત્રોમાં મધુર માનવતા હતી, અને એની ભાવનાઓમાં નીતિ ને ઝીતિનાં સનાતન સંદર તરંગો હતાં. માણસના માનસને ઉચ્ચ કેટિ પર સર્જી જઈ તેને આનંદ કેમ આપવો તે એ સારી રીતે સમજતો હતો, અને તેની ખાજી એની સર્વકાલીનતા ને સર્વકાલીનતાનાં તરંગો હતાં. એવા કવિનું એક પણ પુસ્તક આપણે અરાખર સમજીએ તો તેથી કંઈક ઓર જ સંસ્કારિતા, કંઈક ઓર જ વિમલતા; કંઈક ઓર જ પ્રેરણાઓ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જ એવા કવિનું સ્મરણ વખતે વખત તાલું દરાય એવી આપણી યોજના આવકારને પાત્ર છે. અગ્રગામીઓનો પદ્મવનિ અનુભવીઓનું માર્ગચૂચન છે. નવલકથાઓ, દ્રુષ્ટી વાર્તાઓ, ને ચત્રચિત્રોના આજના કુળમાં કિટ સાહિત્યના માધુર્ય-વિષે ધ્યાન ખેંચવું થયું જરૂરનું છે તેમ હું માનું છું અને જે નાગે જતાં મને અપરિમિત આનંદ થયો છે તે માર્ગનો અચુચિનિર્દેશ હું મારા સાહિત્યપ્રેમી અનુભવી બંધુઓને કરું તો મારો શુભ ઉદ્દેશ તેઓ જરૂર સમજશે ને મારા કથનનો ગુરો સ્વીકાર્ય મળશે એવી મને સંપૂર્ણ આશા છે.

જે મહામાન મેળવવા જગતના વૈજ્ઞાનિકોને પોતાની ઉત્તરાવરણા પર્યંત મોટી સાધનાઓ કરવી પડે છે તે ફેલો એન્ડ રોયલ સોસાયટી—એફ. આર. એસ. (F. R. S.) થવાનું ગૌરવવંતું માન મેળવવા ડૉ. હોમી જી. લાલા નામના મુંબઈના પારસી યુવાન વૈજ્ઞાનિક ભાગ્યશાળી થયા છે. આ ખખર દિવંતા વૈજ્ઞાનિક જગતમાં અત્યંત ખુશાલીપૂર્વક વધાવી લેવામાં આવ્યા છે. હિંદુસ્તાનના મહાગાંધિયા, રોયલ સોસાયટીનું આનું ગૌરવવંતું માન પ્રાપ્ત કરી ચક્રનાર ફેલોમાં * ડૉ. લાલાને ખૂબ જ નાની ઉંમરે આ માન મળ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ પહેલી દરખાસ્તમાં જ ફેલો તરીકે સુધારવાનું માન તેઓ મેળવી શક્યા છે, એ વિશેષ આનંદની વાત છે. આ વર્ષમાં જો હિંદી વૈજ્ઞાનિકો આનું ઉચ્ચત્વ માન પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે એ આ દેશના વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં તવારીખ રૂપ ગ્રહેશે. વિજ્ઞાનનો ઉચ્ચ અભ્યાસ આ દેશમાં આગળ પડતો નથી છે અને દેશના વૈજ્ઞાનિકોનું સંશોધન કાર્ય દુર્લભ અને ધીમ્બ દેશોમાં કરે પામતું નથી છે, એનું આ પ્રગતિમૂલક ચિહ્ન છે. પશ્ચિમ દિશાથી આનું મહામાન મેળવનાર ડૉ. લાલા પ્રથમ છે, એટલે મુંબઈ પ્રાંતને મદદ આ પ્રસંગ ખાસ મહત્તાપૂર્ણ છે.

ડૉ. લાલા મુંબઈના પ્રખ્યાત પારસી વાલા કુટુંબના નખોરા છે. તેમનો જન્મ ૧૯૦૬માં થયો હતો. મુંબઈના રોયલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સમાં તેઓએ વિજ્ઞાનની કેળવણી લીધી હતી અને ૧૭ વર્ષની નાની ઉંમરે ઈંગ્લિશ વિદ્યાર્થીની ઓગ્નોલ અને કોચેસ કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. તેઓની કારકીર્તિ પછી ઉચ્ચત્વ છે. પ્રથમ ગણિતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને દ્રાઈડોસના પ્રથમ ભાગમાં પરીક્ષા હતી. કરી ઈન્જનેરીનો અભ્યાસ આદર્યો અને ૧૯૩૦માં ઈન્જનેરી મોટી પદવી પ્રાપ્ત કરી. પણ ઈન્જનેર લાલા ભૌતિકશાસ્ત્ર તરફ નજર; અને સુવિખ્યાત ભૌતિકશાસ્ત્રી પ્રો. ઈડીસનની મારફત ગણિતમય ભૌતિકશાસ્ત્રનો —mathematical physics—અભ્યાસ પસંદ કર્યો. તેમના અભ્યાસક્રમમાં પ્રો. ઈડીસન, કેમ્બ્રિજના પ્રો. મોટ, યુરોપના પ્રો. પાવલી વગેરે સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક જ્યોતિષશાસ્ત્ર છે. ઈટાલીના સુપ્રસિદ્ધ પ્રો. ફરમી, કેપેનહૅગનના પ્રો. નીલ્સ બોર ઇત્યાદિ મહારથીઓ સાથે તેઓ સંસર્ગમાં આવ્યા છે. ૧૯૩૭માં કેમ્બ્રિજની યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ તરીકે ડૉ. લાલાએ વિજ્ઞાનનું સિયળ આપવાનું શરૂ કર્યું. પણ આનું મહામાન મુદ્દને લીધે તેમને હિંદમાં પાછું ફરવું પડ્યું ત્યારથી તેમણે જેઓરના ઈન્જિનિયર ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સમાં

* એફ. આર. એસ. મેળવનાર હિંદીઓ :

શ્રી. રામાનુજમ, શ્રી. તત્તલિયમ્મ દેવેશ, પ્રો. મેથનાદ શાહ, પ્રો. ખીરજી શાહાની, શ્રી મંદ્રોખર રામન, પ્રો. કૃષ્ણનાથ, ડૉ. લાલા.

સંશોધનકામ આજુ રાખ્યું છે અને ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં અધ્યાપક તરીકે બાવળો આપે છે. કોસ્મિક રેડીએશન (cosmic radiation) ના વિષયમાં તેઓ પ્રમાણગુણ તંત્ર ગણાય છે અને આ ક્ષેત્રમાં તેમણે આ વિષયમાં ખૂબ રસ લેતા હશે છે.

સંશોધનના દૃષ્ટિબિંદુથી ડૉ. બાલાએ કેન્સિઅના વક્ષવાટ દરમિયાન કોસ્મિક રેડીએશન પર ટોચી કોટિનું કામ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આ કોસ્મિક રેડીએશનમાં મેસોન (meson) નામના અણુઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ તેમણે પોતાની નવી રીત મુજબ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે. આ નવી રીત 'બાલા-પદ્ધતિ' કહેવાય છે.

ડૉ. બાલાની 'હોમી' ગિયરશા છે. પોતે ત્યારે જાતિક્ષણત્વના અવધાસમાંથી કુરસદ મેળવે છે ત્યારે ગિયરકાર બનો જાય છે. કદાચ અને વિજ્ઞાનના આ સંયોજન રૂપ ડૉ. બાલાને અમારાં અભિનંદન છે અને તેઓ મુંગઈના વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા રૂપ બને એવી અમારી અંતરની શુભેચ્છા છે. ડૉ. બાલા લાવિષ્યમાં વિશેષ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરે એવી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

પ્રજનો વિશ્વાસ એટલે

“ઓ રિ એ ન્ટ લ”

હિંદબરની અબોડ અગ્રગણ્ય લાઈફ એસ્યુરન્સ કંપની.

વીમા પોલિસીની રકમ	૩૧-૧૨-૪૦ સુધીમાં રૂ. ૮૩ લાખથી વધુ
કુલ રૂંડ	રૂ. ૨૦૬૬ " "
વાર્ષિક આવક	રૂ. ૪૩૬ " "

વીમાપોલિસીની વિવિધ આકર્ષક યોજનાઓ તેમજ બીજા અનેક ઉપયોગી માહિતી - વીગતો રજૂ કરતા અમારા પ્રોપેક્ટસની નકલ માટે આજે જ લખો અગર મળે :

ઈન્દ્રવદન સુનીલાલ મહેતા, બી. એ., એલએસ. બી.
એકર્ટીંગ બ્રાન્ચ સેક્રેટરી

ઓ રિ એ ન્ટ લ

ગવર્નમેન્ટ સિક્યુ. લાઈફ એસ્યુરન્સ કં. લી.

ઈલેક્ટ્રીસિટી હાઉસ :

લાઈ દરવાજા :

અમદાવાદ

☆ હેડ ઓફિસ : મુંબઈ

દિંદમાં સ્થાપના : ૧૮૭૪ ☆

[ચિખરિણી]

મહી, તાપી, રેવા, શિશુ સરળ રી ભાદર નદી
સદાની સંગાથી સહચરી મળી સાળરમતી;
મને સારેમઠે વડિલ સરળી ઝોથ જ વડી
હતી, તેથી સાચી અવરતણી ના કે' બહુ પડી.
અવસ્થા એ વીતી, સગય પલટયો, યોવનતણી
જવા ખેડી મસ્તી પ્રકૃતિહરનાં સંવનનની;
હવે બીજા કાવો હૃદયમનને ઘેરી વળતા
અઢીઠાં દીઠેલાં પ્રતિજન ગણોને વળગતા.
વસેલાં પાસે તે સહુમહી' બળુ' એક બાતવા
રહ્યાં જે દૂરે તે સ્મરણ મહી' રાખુ' ધણકતાં
મરેલાનું મોટું નયનપથમાં ગોરવ ધરું
અજ-મેલાં કાલે સુખદ જગતું સર્જન કરું.
વિચારોમાં આવા વિકળ વહી શું ચિન્હગીજયે ?
મહાકાયે' સિદ્ધિ સચુત મરણવા જ વરશે.

उद्धरेदात्मनात्मानम्

[Henleyના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય 'Out of The Night' નું ભાષાંતર સં.
૧૯૬૭ ના કારતકના અંકમાં આપ્યું હતું. પણ જે પુસ્તકમાંથી એ લીધું હતું, તેમાં નીચેની
કડી નહોતી; Palgrave's Golden Treasury, Part IVમાંથી આ કડી મળી છે,
તેા તે અજ કડી અને તેનું શુદ્ધરાત્રી ભાષાંતર નીચે આપું છું. મૂળ કાવ્યની આ ત્રીજી કડી છે.
હ. ભ.]

આ ક્રોધઅશુભરી ભૂમિ પછીની ભોમે
ઝાળા ભયંકર પ્રચંડ દીપ્તે પરંતા,
તોયે કદી વિગમ ભાવિ તણા વિચારે
બીધા ન હું લગીર, બીચ નહીં કઢાપિ.

હરિહર ભટ્ટ

મૂળ

Beyond this place of wrath and tears
Looms but the Horror of the shade,
And yet the menace of the years
finds, and shall find me, unafraid.

W. H. Henley

આજે ૭ સાત વર્ષ જેટલા લાંબા ગાળા પછી હું તમારા સંપત્તિ મુલાકાતે આવ્યો છું. સંધ્યા આગામીમાં હતો ત્યારે એકવાર ઊભી નગરે સંધ્ય ભેગા આવેલો; તે વેળાએ જ મેં જાહેન શ્રદ્ધા તથા શ્રીમતી જાહેન લીલાવતીને ગુજરાતમાં સ્ત્રી-નગરિની ભોંત પ્રગટાવનાર આવી સ્ત્રી-સંસ્થા શરૂ કર્યા બદલ અતઃકરણપૂર્વકના ધન્યવાદ આપેલા. તે પછી તો સ્વામીશ્રીના પુત્ર નીમે ચર્ચને મળ્યાં પાણી વહી ગયાં, ને તેના ઉપર નવા પૂરો પથ બંધાયો. આ અરસામાં તમારી આ નવચેતનથી પીકતી સંસ્થાએ જે ઉન્નતિ અને વિકાસ કર્યાં છે તે હું આજે જોઉં છું અને તમે જાહેનને સુચારકગાદી આપતાં મારી છાતી ગર્વથી ફૂલે છે. તમે ગુજરાતમાં સ્ત્રી-શક્તિનું 'ચાવર દાહિસ' બોલ્યું છે. તેની પાછળ આજની દુનિયાના સર્વથેક સંતની પ્રેરણા કામ કરી રહી છે. તમને મારાં વંદન છે.

તમે સાધેલી પ્રગતિ નિહાળું છું ત્યારે ગયેલીયો જામનાં વાદ આવે છે. મર્ષ કાલે જ મારાં મા-જમણાં જાહેન આશ્રમમાં મને મળવા આવેલાં. મારાથી મોટાં. એમને ખબર મળેલી કે હું અમદાવાદ આવનાર છું. બહુ વર્ષે એમ મળ્યાં. શ્રી. નરહરિભાઈએ તથા સૈદ મણીજાહેને એમને રોકાઈ જવા બહુ આગ્રહ કર્યો. મેં કહ્યું: 'મા, રોકાઈ જાઓને. હું આજે માર્ગેને સુધારવાનું 'આપણું' કરવાનો છું. આપણા નાનપણમાં તમે કેવાં હોશિયાર હતાં ને હું તમારા કરતાં ઠીક હતો. આજે જુઓ તો ખરાં કે હું એવો ને એવો ઠીક રહ્યો છું કે કંઈ હોશિયાર થયો છું.' મા-જાહેન કહે: 'બાપુ, મને તારા આપણમાં શું સમજ પડે? માર્ગેનું સુધારો છો તો ભેગાભેળું દોકરીઓનું પથ સુધારો દોકરી ને ગાય ન્યાં દોરે ત્યાં જાય. બેઠીની દયા સરખી છે. મારે તો તને જોયો એટલે ખરું આવી ગયું. હવે મને ખીજું કશું ન જોઈએ. એમ તો શરૂ માળા ફેરવું ત્યારે પથ તું વાદ આવે. ક્યાં દરી, શું કરતો દરી? પથ ટપાલનું એક પથું પથ હું કોતી કને લખાવવા જાઉં? મને કોણ લખી આપે?' મણીજાહેન તરફ વળીને કહે, 'અમારી મિત્રગી આવી મેળકારી. મને કંઈ લખતાં આવડે છે એનું કંઈ આડોશીપોડોશ કે ગામવાળા પાસે જઈને કાલાવાલા કરીએ ત્યારે ને?' નરહરિભાઈને કહે, "મારા બાપા નિશાળ જણાવતા. અમને નાની દોકરીઓને બાઈ બજાવા બેડો હોય ત્યાં જઈને બેસવાનું બધું પે મન યામ. પથ હું આડ વરસની ચર્ચ ત્યારથી જો બુદ્ધિયુક્તે પથ ધરમાંથી નીકળીને બાઈના કતાસના બારણા તરફ જવા કરું તો બાપા પૂજામાં બેડો હોય તોયે ખૂબ પાડીને કહે, 'બેડા, એ તરફ દોકરીઓથી ન જવાય. ધરમાં બેસો.' પરણીને સાસરે ગઈ પછી ત્યાં ચોરીછુપીથી મદાપરાણે ગીતાજ્ઞના ત્રણવાર સ્તોત્ર ગુજરાતીમાં વાંચવા શીખી. શરૂ ૧૧-૧૨ વાગે બધાં લિંધી આવે તે પછી કે સવારે ત્રણ વાગે બીડીને ખૂણે, પીંડો દોવો કરી છાતીમાની એટલા ત્રણવાર સ્તોત્ર વાંચવા બેસું. એટલામાં જો

* અમદાવાદના નવચેતિ સંપત્તિ જાહેને સમક્ષ સ્વામી આનંદે તા.૨-૧૨-૪૦ના રોજ આપેલ પ્રવચન—તેમણે સુધારીને વધારેલું.

દિવસોને કાઈ જગ્યાં કે જોઈ ગયું તો ભોગ ફરી વળ્યા. કહેશે, - 'એ તો ચંપાન કરે છે' ગંભ્યાની થયાં છે' આવાં આવાં મેલુટાણાં વરસે."

આ કરુણ પવિત્ર કિસ્સો તમારા આગળ એટલા સારું સંભળાવ્યો કે થોડા દાયકા અગાઉની સ્થિતિ અને આજની સ્થિતિ વચ્ચે કેટલો ફર પડ્યો. એનું તમને માપ મળે. આજ તમે વગર સંકોચે અહીં વર્ષોમાં આવો છો, સીમો. છો, અને કવિષ્ઠ જાહેર પ્રવૃત્તિઓ મોકલો છો, ચલાવો છો; સમા-સરપસોમાં પણ બેળદરે ભગી થકો છો. જે બહેનનો કિસ્સો એ તમને સંભળાવ્યો તે તમારા જ ભેવાં, મારા ભેવાં, મારાથી વિશેષ શુદ્ધિમાન હતાં એ ગીતાનો હું સાક્ષી છું. હું તો ત્યાર પછી કેક દેશપરદેશ ખૂંદી વળ્યો. જગતની જલદેઝ્ઝમાં ઝંપટાવ્યું ને ટીચાર્ડ-અધ્યાપકને પકડ્યો. આ મા-જીવી બહેન પરણ્યા પછીનાં બેતાળીસ વર્ષ દરમ્યાન બાળે બે વેળા જુલુ એમનું ગામઠું છોડીને ચાર દિવસ બહાર નીકળ્યાં હશે! આ સ્થિતિ તમે વિચારી જુઓ એટલે આજ પડેલો તફાવત તમારા લક્ષમાં આવશે.

આપણા શાસ્ત્રકારોમાં ગીતાકાર સૌથી વધુ ઉદારમતવાદી છે. છતાં એણે પણ સ્ત્રી, વૈશ્ય, તેમ જ શૂદ્રોને એક દરજ્જે સાંકળ્યાં છે અને એ જગ પરમ મતિનાં અધિકારી સં એમ કહ્યું છે! હર્ષ કમનસીબ પણે પુરુષ સ્ત્રી ઉપર પોતાનો માલિકીદક બજાવવા માંડ્યો અને સ્ત્રી-પુરુષનું મજિથારું મટીને પુરુષ રજનાર રક્ષક અને સ્ત્રી બેકાકુ ને અપંગ મંદ આર્થિક દૃષ્ટિએ પરાધીન બની, એનો ઇતિહાસ નેટલો રસમથી તેટલો જ દુઃખદ છે. સાચી ન્યાયવૃત્તિ જળવાઈને પુરુષને હાથે તે કરી લખાશે કે કેમ એ શંકામયું છે.

આપણા જ સમાજમાં પુરુષ સ્ત્રીની ઉપર જુલમ પાડ્યા છે એનું ન સમજતાં દુનિયાબરનો ઇતિહાસ એવો જ છે. ઇતિહાસના આદિશળથી એમ બન્યું છે. સ્ત્રી એ પુરુષની સાથી અને જોડાનો આલનારી સહચરી મટીને તેની મિલકત ગણાવા લાગી, એ માનવ ઉત્પત્તિના ઇતિહાસની સૌથી કમનસીબ પણે હતી એમ મને દર્મેશ્યાં લાગ્યું છે. સહિના આરંભથી જ પુરુષ અને પ્રકૃતિની ભેદી ગણાઈ છે. જન્મ દીટ આદિ થોળિમાં જ્યાં લિંગભેદ નથી ત્યાં સંતતિ પેદા કરવાની સાથે જ માવતર કીડો કાઢી પડે છે. પશુથોળિમાં માદા મરતી નથી પણ એકસ ઝતુકાળે સંતતિનું સર્જન કરે છે. માનવને કુદરતી દેહધર્મની ગ્રેરણા ઉપરાંત પરમેશ્વરે વિવેક-વિચારની બક્ષીસ આપી. તેથી દેહધર્મનો મનસ્વી ઉપયોગ-સારો તેમજ નાશો-કરવાની સ્વતંત્રતા પણ બક્ષી. આ સ્વતંત્રતાની કિમત સમજીને એ ઇશ્વરી બક્ષીસનો ઉપયોગ માનવીએ પોતાની બીતર પડેલી ચક્ષુ શક્તિઓને ખીલવવામાં કર્યો અને કાલસામાંથી જેમ જેસ ધાગ છે તેમ એ દેહશક્તિઓની રક્ષા તથા સંવચ દરીને તેમાંથી તેજ અને જોગ નિર્માણ કરતાં, અને અંતે એ તમામ શક્તિઓનો ઉપયોગ માનવવ્યવસ્થા કલ્યાણને અર્થે, સામુદાયિક સાર્વજનિક હિત અને સેવાને અર્થે, કર્યો એનું જ નામ 'લક્ષ્ય' છે એમ મદદગા ગોળીએ આપણને સોખવ્યું છે.

જીવનનિર્વાહ માટે પુરુષની જોડાનો જીવનનાં સાદસો અને જોડાને બેઠવાની સ્ત્રીની શક્તિ ઘટી એમાંથી જ આપણા ચુદ્ધરનનો આજો વિસ્તાર કીમો ધરો છે, એ વાત

તમે સમજ્યાં અને તેના પ્રજ્ઞાએ અહીં ખીલવી રહ્યાં છે. દુનિયામાં માણસે આદિકાળથી માંડીને કંઈ રીતે જુદો જુદો દશાએમાં પ્રગતિ કરી એનો ઇતિહાસ રસમય છે. પં. જવાહરલાલજીએ દુનિયાનો આવો એક મુખ્યત્વેસર ઇતિહાસ ઝાંખી રૂપે લખ્યો છે. તમારામાંથી જે બહેનોએ એ ન વાંચ્યો હોય તેમને તે વાંચવાની હું ભક્ષામણ્ય કરું છું. માનવવંશની પ્રગતિનું સ્વરૂપ એમાંથી આપણને જાણવા મળે છે.

આજે તેવા યુગ કે સ્વામી હેતુથી પણ પુરુષે એને અપંગ કરી ને તેના ઉપર ધણીપણું ભોગણું એ દુર્મંદના પાછળ આજના આપણા સામાજિક પતનનો કચ્છ મૂકી દાસ છુપાવ્યો છે. શિકારમાં સાથી બનીને વનપશુઓની પાછળ દોડો દેતો અને જંગલે જંગલ ભાટકતી, સહયરીને શ્રમવિજામ-કામની વહેંચણી-ને નામે જે દિવસ માણસે ધરરખ્ય કરી તે દિવસથી જ એની અપંગતાનો આરંભ થયો. માણસ એટલેથી જ અટક્યો નહિ. સાથે ફરતી ત્યાં સુધી પુરુષને એની ફિકર નહોતી; ધર ઝાલીને એસતી યદ્ય ત્યારપછી પુરુષને એની રક્ષાની ફિકર મવા લાગી. એની આત્મરક્ષા કરવાની શક્તિ વિષે એને વિશ્વાસ ન રહ્યો. કંઈક બાહ્યવિશ્વાસની પણ એના અંતરમાં યદુઆત ધઈ હતી. આનો ઉપાય એણે એ ઉપર નવાં નવાં બંધનો લાદીને કર્યો. એક સાંજે એ આવ્યો ને કાંઈ ધાત્રના સળિયાનું કંઈ કરી લાવ્યો. આજુપણુને નામે એણે એ એડી એના પગમાં નાંખી. ત્યારે વિવેક બીજો પગ આવેો દેખાય છે કહી બીજા પગમાં પણ નાંખી. 'આમ જ હાથે પણ કડા (વજ્રયજ્ઞસૈવા) નાખ્યાં. હાથપગ બંધાયા, છતાં તે તો મજબૂત અવયવ રહ્યા એટલે તેટલાથી એ પર જોઈએ તેટલો અંકુશ ન જમાવી શકવાની આશંકાએ પછી એણે આસ્તે રહીને એના ગળામાં હાંસડી, કમ્બરે કટિમેખત્રા, આવડે બાજુખંધ, એમ એક પછી એક બંધન નાંખ્યાં; અને અંતે નાકકાન કાચીને તેમાં પણ વાળાવાળીઓ ઘોંચીને એને પાળેલ પ્રાણીની જેમ વસ કરવાની ક્રિયા એણે પૂરી કરી! આમ કરવામાં એણે પોતાના જ અંગને-શ્રેષ્ઠ અંગ (Better-half) ને પશ્તાપાત ઉપજાવ્યો એ એના ખ્યાનમાં આવ્યું નહિ.

આ તો મેં તમને ઇતિહાસ અગાઉના આદિકાળમાં સંસારનાં માવતર એવા આદિ સ્ત્રી-પુરુષના ધરસંસારમાંથી નીપજેલી હજારો વર્ષની કથા કે વ્યથાની ઊકડતી ઝાંખી વિતોદને લાગે આપી. પણ એ ઇતિહાસ જોટલો રામાંચક તેટલો જ કચ્છ નીવડ્યો છે. ચાટઆટલાં હજારો વર્ષ માણસ સંહિતો સ્વામી રહ્યો પણ હજુ આજની ઘડી લગો એણે સંહિતાં મતર-પ્રાણીઓ જોડે, માનવમાનવ જોડે-અરે, જીવનવાનાની ચિરસાથી એવી સદયરી એ જોડે પણ-કદ પેરે રહેતુંતરતું એની કળા કેમથી જાણી નહિ પરિણામે આટઆટલા યુગ વીત્યા અને આજે-વિક્રમની વીસમી સદી અસ્તાયજે આવી તો યે આજે એ કલિના અવતાર સમો સંસારનાં તમામ પશુપ્રાણી અને માનવસમુદાયને મદાકવનું સ્થાન બનીને જીવી રહ્યો છે. એની વિકરાળતાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન આજે આપણે રોજરોજ કરી રહ્યાં છીએ. સંહિતા-સંસારના-સ્વામી આ મનુષ્યપ્રાણીના દોર હોજા આજે કાંઈની એર નથી. માણસ, પશુ, પ્રાણી, સૌ કાંઈ એનાં કરતૂટથી લાય પોકલો નાસો-નાસી રહ્યાં છે. કહે છે કે માણસને પરમેશ્વરે પોતાના જનનમૃત્તના પર ઘસ્યો. આખી સંહિતા રચના

કરીને ચાકેલા પ્રભુને હેઠલીવારે આને વાંતાં લક્તાં રું ઝોકું આપું હશે ? નહિ તો અનંત કાલિ લક્તાંડોના ધરવેળા ઉપર આવડી છક્ક કેમ ખાય ?

આમ પુરુષે પોતાની બેઘડી, સગી સ્ત્રી-અતિ પ્રત્યે આણેલા અવિશ્વાસ અને આચરેલા અધર્મમાંથી માનવ પુરુષનું આશુ પાતન થયું છે એમ પુરવાર કરી શકાય એવું છે. એમાંથી જ સમાજની આજની અતિ ઉદ્વેગજનક દશા જન્મવા પામી છે. આ પાપને પરિણામે આજે આખી સમાજવ્યવસ્થા છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે. પશ્ચિમના મુલકોમાં જહાદી સ્ત્રીસ-માનનો દેખાડો કરવામાં આવે છે. ટ્રામ, ટ્રેન કે રસ્તા પર પુરુષ લટકું કરીને સ્ત્રીને માન આપવાનો બાલાચાર કરે છે. પણ ત્યાં જે સ્ત્રીની સાચી દશા કેવી છે ? ગુજરાતને માટે કે પતિ મેળવવા માટે વર્ષો સુધી ત્યાંની સેંકડો હજારો સ્ત્રીઓ કેવાં વલખાં મારતી હોય છે એનો આભાદ ચિતાર આપતો એક જગમગ લેખ મગ્નમ દેશલકત લાલા હરદયાળે વર્ષો અગાઉ ' મોડર્ન રિવ્યુ 'માં લખેલો. " ગુમન ધન ધી વેરડ " (પશ્ચિમના મુલકોમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો) એવા મથાળાવાળા એ લેખ ઉપર તે વખતે ભારે ઉડકાપાત મચેલો. લગન બજારોની રૂખના હુલ્લ વસેલી મૂકનારા ચિતાર આપતા ઠાંઈ યુરોપી ગ્રંથકાર કે નાટકકારના લખાણમાંથી એક અંગ કરીને એ લેખમાં એમણે ટાંકેલો. એ લાખા તો ક્યાંથી લાવું, પણ પુરાણી યાદાસ્તને તાણ કરીને મારી ગાણામાં એ હું તમને સંભળાવીશ :

બાઈ મોતી (મોર્ગેટ) નામની એક ગરીબ ગઝરુ કુમારિકા અરધીઅધિક ઉંમર વીત્યા સુધી વલખાં માર્યા પછી કોઈ એક પુરુષને પોતાની સાથે લઈ ચાલ્યા કરવામાં સફળ થાય છે. બેઉ પરસ્પર કાલ આપીને બંધાય છે. બાઈને દરજ્જા હૈયે સગાતો નથી. પણ એક વાતની ગમગીની એના અંતરને પીડે છે. એના અદરાએલા ધણીને ખીટી પીવાનું નહાતું વ્યસન છે. બાઈને તમાકુની અતિ સંગ. હિમત પકડીને બાઈ મોતી ધક્કેતે હૈયે અતિ વડાલપૂર્વક લાવિ પતિને આ અજબામણું વ્યસન પોતાના પ્યારને ખાતર તણ દેવા વીનવે છે, ડાહ્યુડી કરે છે. પેલો મોહું કટાણું કરે છે. આવી તરેહવાર જક ન કરવા મોતીને સમજાવે છે. પુરુષના વ્યવહારક્ષેત્રમાં પદનિરોધ કરવામાં સ્ત્રીને સારુ રહેલાં જોખમોનું સૂચન કરે છે. બોળી બાઈ મોતી પતિને અંતરથી ખમા ખમા કરવા છતાં પોતાની મગણીમાં મક્કમ રહે છે અને પોતાના શુદ્ધ અપાર્થિવ પ્રેમની શક્તિ ઉપર સુસ્તાક રહી માને છે કે આવી હુલ્લક મગણીના ખડક ઉપર એની ધમાઈ તૈયાર થએલી સંસારનોકાના શુક્રા કહી ન જ શકાય. લાંબી રાત્રીને અંતે લાવિ પતિરાજ એક રાતની મહેતલ માગી લે છે અને વળતો સવાર પોતાનો નિર્ણય જાણાવવા કહી છૂટા પડે છે. પતિરાજ વિમનરક ચિત્તે ઘેર પહોંચી મેડાના કાતરિયામાં આંટા મારે છે. તે વિચારવખે એકી વિમાસણમાં પડે છે : " તું અદવા કોણ ને કોને વળગી રહ્યો, વગર સમજાયે ... ? " આવી મહાં મૂંઝવણ વચ્ચે સહેજે એના લાલ ખીસામાંની સીચારેટની કબી ઉપર પડે છે ! વીળળી વેગે એના મગજ પરનાં વાદળાં વિખરાઈ જાય છે. તમામ ધુમ્મસ હરી જાય છે. એના અંતરમાં અજવાળાં ઝોકાર થઈ જાય છે. સંઘર્ષ માત્ર ફીટી જાય છે. નિર્ણય એને સંતેલોસંતે થઈ જાય છે :

Now open my cigar-box
and let me consider anew,
Pray, who is this Maggie
that I should abandon you ?
A thousand surplus Maggies
are ready to bear the yoke
A woman is a woman
but a cigar is a smoke !

આમ, સ્ત્રી પ્રત્યેના વર્તવમાં પુરુષ ગણે સરખો છે. એમાં પૂર્વ-પશ્ચિમે એકબીજાને દસતું કે આંગળી ચીંચવી એ કથરોરે કહેખતે દસવા સરખું છે. ઘેરઘેર માલીનાં ચૂલા છે.

આ જ સહેરમાં અગાઉનાં વર્ગોમાં હું 'નવજવાન' પત્રોનું સંચાલન કરતો ત્યારનો એક કરુણ કિસ્સો યાદ આવે છે. સાસુ સાસરિયાં અને માવડિયા પતિનો અતિ ખાસ વેડતી એક શરીરમાય કુસવધૂ માથાપનાં રાતદિવસનાં ચોધારી આંધુનો વિષય બની છે. અસહાય પીથેરિયાં અગતિક બન્યાં છે. દુઢાવણ દીકરીને દુઃખે દુખિયારી જનેતા દિવાળી કે એવા ઢાંઢ તહેવારનું ટાકણું ભેડ બહેનને બે દિવસ ઘેર તેડી લાવવા દીકરાને મોકલે છે. બાઈ જમ્યાઆરતી ટાણે ઢાંઢ પોળમાં બહેનને સાસરે પ્રહેળીને બહેનને મોકલવા માગણી કરે છે. જવાબમાં પેલાં કસાઈઓએ "લે તારી બહેન" કહીને ગાળોના વર્ષાવ સાથે જિયારી ગરીબ રાંક વઢુને ત્રીજે માથેથી ધર વચ્ચેના પત્થરે જડેલા મોઢમાં પડતી મેલી ! એનાં લમણાં, પાંસળીઓ, પગ, ચાપા, બધું બાંજીને રાતરો યાઈ ગયું ! ત્રણચાર દિવસ હંરિપતાલમાં લખાનક વેદનાઓ વેડીને દેવાંગના સરખી એ જિયારી બહેન મૃત્યુ પામી. એક મિત્ર એને જોવા અને હરિપતાલમાં લઈ ગયેલા પોળ-પડોરાનાં તમામ લોકો આ બાપડી બહેન ઉપર ને ધાતકીગણું એનો પતિ તથા સાસુ સાસરિયાં રોજ ગુજરનાં તે બણતાં. છેલ્લે દિવસે બન્યું તેની વિગતોથી પણ રજોરજ વાકેફ દતાં. પણ પોલીસ તપાસ ચર્ચ ત્યારે પેલાં અપરાધીઓને સાસન કરાવવા સાડુ આગળ પડવાનું તો દર રહ્યું પણ જીવદી સામી સાક્ષો આપવા આગળ આવ્યાં ને "બાઈને વાઈ આવતી," "પગ લપરચો," "તોલ ગયો," એતું જ કંઈ કારણ જતારીને બાઈ અકસ્માતથી પડી ગઈ એવા પુરાવા આપ્યા ને પેલાં કુળોને બચાવી લીધાં !

હિંદુ સંસ્કૃતિના અઢમ અભ્યાસી અને ઉપાસક સ્વર્ગ સર નારાયણ ત્યાંદાવરકર અમારા નાનપણમાં સુબઈ પ્રાઈનાલમાજમાં ધણોવાર ઉપાસના ચલાવતા. એવી જ ઉપાસના પ્રસંગે એમણે કહેલું એક પ્રવચન મારા દેવામાં છવનખરને સાડુ જડાઈ ગયું છે. એમણે કહેલું: સંસારના તમામ પુરુષાર્થની પાછળ સ્ત્રીની પ્રેરણા જ કામ કરી રહી છે. પ્રેમ અને પ્રેરણાત્રી એ તસાવડી છે. પુરુષ પુરુષો સુખદ બનીને રણમેદાન પર ગઈ છે ને અતુલ પરાક્રમ કરી સમરાંગણ પર સૂતે છે; પુરુષ અને સ્ત્રી છે. દેશદેશાવરની સફરો ખેડે છે, અનેક જહેમતો ઉઠાવે છે, દરરોજોમાં પડચો મૂંગે મોઢે વસમા વિધોગ વેડે છે; બોધ્યા

બોલને ખાતર કે આટ-ઈજમતને ખાતર કુના થઈ જવા તૈયાર થાય છે. એ એકેએક પુરુષાર્થની પાછળ કોઈ ને કોઈ માતાનું ધાવણુ, કોઈ મા-મારીનું શિક્ષણ, કામ કરી રહ્યું હોય છે; કોઈ વીરભગિનીની યાદ, કોઈ ફરેફરના મામકામાં વસતી એની નાની સી તાર'નો કે એનાં બાળકોની માની કે દીનતાની મૂર્તિ સમી એની વિધવા બહેનની પ્રેરણા કામ કરી રહી હોય છે. જમતભરના પ્રથમ એણીના મહાન પુરોષ ને સતો મોટેભાગે રેડિયો કાંતીને કે દળણાં દળાને જીવનની જોડેઝડમાં એકાકી મૂંઝતારી નિરાધાર વિધવા માતાએના પરિશ્રમ અને ઉછેરની નીપજ હતા એ જોશો તો સ્ત્રી-શક્તિની જાંખી તમને મળશે. સામે જ સ્ત્રીની શક્તિ આગળ પુરુષના તમામ પુરુષાર્થ અને પરાક્રમ મેકે આગળ તરણુ સમાન છે. સ્ત્રી એટલે જ શક્તિ. સ્ત્રી એ સચરાચર સૃષ્ટિના પાયામાં પડેલી કલ્યાણકારી શક્તિનું પાર્શ્વ સ્વરૂપ છે. શાસ્ત્રે આ જ વાત પોકારી પોકારીને કહે છે. સંસારના તમામ આધ્યા પુરુષોનો આ જ નિર્ણય છે.

હિંદુ વિધવા સંસારની એક અતૈકિક સૃષ્ટિ છે. બાંધીજીએ એને ત્યાગમૂર્તિ કંઠી છે. ગંગાગૌલા જેવી એ પાવનકારી છે. હિંદુ સંસારનો એ અસાધારણ આશ્વ અને આધાર સ્તંભ છે. એની શક્તિનો, એના ઉદ્ભવ ને આવડતનો, એની સેવા, ભક્તિ, સમજણ અને પરા-યજ્ઞતાનો પાર નથી. દુનિયાની કોઈ નર્સ કે કોઈ તિલિયામાં કે નિરવાર્થ સેવાશાલમાં એની બરોબરી કરે એમ નથી. કોઈ સમાજમાં, કોઈ સંપ્રદાયમાં, કોઈ મઠ-મંદિરમાં એનો જોરો જડવો મુશ્કેલ છે. હિંદુ વિધવાની મૂર્તિનું જ્યારે હું ચિત્તવન કરું છું ત્યારે એક પછી એક, એક પછી એક માતાઓ અને બહેનોની કારમાળાઓ મારી આંખ સામે ઊભી રહે છે અને હિંદુઓ એમનાં દેશ ને દેવરથાનોમાં કે મોટેમડલે આટઆટલી પથ્થરમૂર્તિઓ અને દગાધોડા શા સારુ એસાડતા દશે એ વાતની ગમગીનીથી મારું હૃદય અકળાઈ ઊઠે છે.

ખિહાર ધરતીકંપ વેળાએ આવી દેવમૂર્તિ સમી વિધવાઓની એક આંખી દુનિયા મેં જોઈ. કોઈ પ્રાચીન મઠ-મંદિર કે શક્તિઓની હતે કે હાંતિ આજેએમાં ચિત્રોમાં નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ જીવનની વ્યથાઓ વેકતી, મૃગા ઉલ્લમમાં પરાવાયેલી, રાંક પારેવડી સમી વિધવાઓની દરબંગા જિવંદાની ઉતરે નેપાળની તબેરી નજીકના પ્રદેશમાં ગૈયિકી બ્રાહ્મણ કામની બાળવિધવાઓની એક આંખી કામ વસે છે. અને હજુ આજે પણ ઊંડાજીવિથી રહેનારા પ્રાચીન યુગના બ્રાહ્મણોની યાદ આપે એવું નિષ્પાષ અમપ્રધાન જીવન માળે છે. ધરને આંગણે તુલસીકપારાની જેમ દેવકપાસનાં એકમે આઠ ઉછેર, તેનાં સદેહ કે કોકટી રંગના કપાસ ચૂંટી દાંધે તેનું રૂ કરે, ડાંગરના પરાળનું તરણું હથેળીનો વળ દઈ દાંધ'લાંખી વાંસકાંમઠીને બાંધી અરધા દિવસની મહેનત પછી તેણા વજનની પૂણી તૈયાર કરી લે, ને દાંધે ઊછેલ વાંસની સળાને છેડે લીસી ઠીકરીની ચકરડી પરોવેલ તકલી ઉપર ૬૦, ૮૦ થી ૧૫૦. આંકનું અકવાડિયે તોલો સુતર કતિ. પીંજણતાં, રેડિયાયમરખાને અકકવામાં ધર્મબાધ. એટલે હસ્તસિક્ક તકલી અને તેને જરૂરી તમામ સાધનસામગ્રી પણ સ્વહરતે સિક્ક કરેલી, આવો નિર્મળ એનો કર્મયોગ, અથવા કહો કે જીવનનિર્વાહયોગ છે. જોમાંથી દુનિયાભરમાં વિખ્યાત એવાં મલમલ-મઝલીનો બનતાં એ દાયકાંતણુ ઉઘોમતી દરની પ્રારસદાર આ બહેનો છે.

સંકટ નિવારણ સમિતિએ આ પ્રદેશમાં કાંતણું મારફત રોકત આપવા પેટા-સમિતિ નીમેલી. અમે તેમનું કાંતણ સુતર લેવા માંડ્યું અને તેમને મળૂરીનાં કપમાં રોકત આપવા માંડી. ગરીબ કાંતનારી જાહેનોનાં ટાળાં સેંકડોની સંખ્યામાં રોજ ચરખાસંધને મથકે મથકે ઉભરાવા લાગ્યાં. મેં જોયું કે આટલું જીલું કરોળિયાના તાર જેવું ૮૦ આંકથી ઉપરનું ૪-૫ બંગાળી મણુ સુતર દર અકવાડિયે ચરખાસંધને મથકે ઓલવા લાગ્યું! હું તો ચકિત જ થઈ ગયો. આટલું-ઝીલું મહામલ-મજલીનનું સુતર અકવાડિયે એક તોલાને દિસાગે માયાદીક કંતાનું હોય તે આવડા જગ્યાઓમાં દર અકવાડિયે આવી જ કેમ કરીને શકે, એમ મેં પૂછ્યું. મને કહેવામાં આવ્યું કે આ પ્રદેશમાં આ એક જ (મિલિટરી ક્લાઈલ) કામની ૧૫૦૦૦ વિધવાઓ વસે છે! મોટેભાગે આ જ જાહેનોના ઉલમનું આ સુતર હતું. કાળાપાણીના કેદીઓ જેવાં બંધિયાર એમનાં જીવનમાં વ્યાંગળે ઉમેરે દેવકપાસનું ઝાક અને તેજિયે ચપટી રાખવાળા કાચલીના કકડામાં હાથે ફરતી તકલી એ જ કાળાંતર થયાં એમનાં એકમાત્ર આલંબન છે! આ માતાઓ અને આ જાહેનોનાં બંધિયાર, અતાત, અંધારાં જીવનમાં અજબાણું કોણ પૂરે? એને કોય કોણ આપે? એની જીવાદોશી એકલી તકલી. એના ઉલમના વહોરતિયાને કુંજાંડે એજળ્યા ત્યારથી આ માતાઓની આંખોનાં વર આપનાં અને એમનું જીવન અમલિક થઈ પડ્યું.

આમારી સમિતિ આગળ વિકટ સમરયા રજૂ થઈ. આટઆટલા જગ્યામાં આવતાં મહામલ-મજલીનનું શું કરવું? એટલી મજલીનો વણાવવી કપાંધી અને વેચવી કપાં, એ પ્રશ્ન સમિતિને મહા મુંઝવનારો થઈ પડ્યો. પેટીઓ થયાં એક જ દાંખે અને એક જ સાધન વડે એક જ જાતનું અતિ ઝીલું સુતર કાંતનાર આ જાહેનોને મળું એટલે ૨૦, ૩૦ આંકનું સુતર કાંતતાં જ આવડે નહિ! પેરે પેરે મજબૂરી કર્યા પછી પણ એનો કોઈ ઉકેલ આમારાથી આણી શકાયો નહિ. આટલું ઝીલું સુતર ભેલાનું બંધ કરવાનો તાત્પર્યે નિર્ણય ને દિવસે અમારે લાચારીથી કરવો પડ્યો તે દિવસના જેવડી તીવ્ર મનોવેદના મેં જીવનમાં જવડલે જ અનુભવી હતી.

આપણી વિધવાઓ, આપણી માતાઓ અને આપણી જાહેનો જિંદગીની જાહેમો ઉકાવવામાં ધરઆંગળે આટઆટલી જિવ્વડ અને ટેકોડી જતાં ધરના ઉંચરાની બહાર ફેટલી અપંગ અને આત્મનિષ્ઠાસ વિનાની જે દે ધોળે દહાડે રસ્તે ચાલતાં કોઈ અજાણ્યો માણસ ધક્કાંત. ચાલે તો શરમની મારી જોબજોગી થઈ જાય; લગજપેાર વેળાએ પણ ધરને બારણે પુરુષોની ગેરદાબરીમાં કોઈ અજાણજાણીતા માણસનો અહેસો જોતાં શિયાંવિયાં થઈ જાય અને ભયો શહેનોની વસ્તીમાં પણ સંજવેળાએ એકથી બીજી શેરીમાં જવાનો પ્રસંગ આવ્યે એકલી જતાં થયે. મુંઝવણી માલોઓમાં વસતી ખાનદાન કુટુંબની નાણુક જાહેનો હોળીઅટમોને ટાંકણે ચાલોતો રમો નાચવા-ગોવિંદા કરવા સવારથી જ સિધાવી જરી ને મંજિવા-ધોવાનું કામ પોતાને માથે પકડે એ કુફારે, પેલાની ચાર આના 'દાર પીવા' સારુ આપવાની છડેચોક માગણીને કમ્પ્લીને પણ, " વહેનો વહેનો પાસણુ લૂગડાં કરીને જ જા " એવા કાલાવાલા કરે, અને એવાં ધૂળગમનાં રવાઈની સામે એ પણ પોતાના જ જેવા ધરસસારવાળી કોઈ સ્ત્રીને પતિ દીકરા કે ભાઈ હશે એ વાત જૂલી જાય, — એવી અપંગ આગની

આપણી દશા છે. આ દશા અનેક કાળથી સીના જીવન આપ્તાને ઠેર ઠેર હૂઆ મારી ગોધીને પુરુને જે રીતે બધિયાર કરી મૂક્યું એમાંથી જીવજી છે.

આપણા સીસમાળની આ બધિયાર દશાનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને બિહારનું બરથુઆ ચોર વાદ આવે છે. ચોર એટલે તળાવ. ઉત્તર દિગંતાં નદનદીઓમાં હવેલાં બને છે તેમ મુઝફ્ફરપુર ગિરજાના ઉત્તર પ્રદેશમાં નહેલી બાધમતી નદીનું એક વહેણ બદલાતાં એક મોટા માછલો સુધીના નીચાણ પ્રદેશ ઉપર પાણી ફરી વળ્યાં. આપસ-પાવરીની દરીફાર કરે એવી બિહારની જાણીતી લેંગડા ફરીનાં વરસ દહાડે ૨૫-૨૫ હાતરેની આવક આપનારાં આંખાવાડિયાં જળે ગ્રાસ્ત્યાં. હાથી પર ચડીને ચાલે તેા ચે ન દેખાએ એવડી જિંમી તુવેરોના પાકે ઉગાડનારી કુડીબંધ ગામેની જમીનો પાણીતળે દંડાઈ હાયથી ગર્મ. રક્ષાંબડ્યાં ગામેના ટીંબા, પાન વગરનાં ત્રાકુઈ સહિત વરતી ઉપર ઉતરેલી આફતની સાક્ષી દેવા જમ્યાં. પ્રજા બધી કધાઈ ગઈ. શેડાં જ વરસમાં પ્રચેરિયા, મેલેરિયા અને પાંડુરોગના ભોગ યજ્ઞ પડીને માણસ તેમ જ દોર સોલેસોય નાશ પામ્યાં. આખો પ્રદેશ માછલોના ઘેરાવાનું સરોવર બની હામો જળચરો અને જળપક્ષીઓના વસવાટનું સ્થાન અને પ્રજાની વિપદને વિનોદભૂમિ કરીને માણનાર નવરા શ્રીમતી તથા ગોરા હાકિમેનું શિકારસ્થાન થઇ અને કેંઈ બિહામણાં આચાર નીચે સપકાઈ નિરાશ હતાજ નેવે ભોતના છુટકારાની રાટ જોતો હોય એવો બની ગયો. * ગાંધીજી ધરતીકંપની તપાસે બિહારમાં આવ્યા ત્યારે યીજી તમામ હૃદય દહાવનારી યીનાઓ છતાં ધરતીકંપ જોડે આખોપૂરો સંબંધ ન ધરાવતા 'બરથુઆ ચોર'ની આ દશા ઉપર સૌથી વધુ હૃદય પામ્યા અને સૌ પહેલો કરાવ સમિતિ આગળ આ બધિયાર સરોવરનાં પાણી નહેર બાદીને ખાલી કરાવવાનો અને 'બરથુઆ ચોર' ને મોકળું કરવાનો બિહાર સંકટ નિવારણ સમિતિ પાસે એમણે કરાવ્યો. એના અમલથી ચાલે એ આખા પ્રદેશનો હાવાકરૂપ થયો છે.

એવો જ કથાકરૂપ એ સંતની પ્રેરણા હેઠળ દિગંતી સીમાલિનો આજે યજ્ઞ રજો છે એ વાતની સાબિતીઓ હું જ્યાં જઈ છું ત્યાં મને મળે છે અને મારી ચાલ સફળ

* "The area consists of about 57 villages. The total population is nearly 12,000; the area nearly 42,425 bighas. The entire area has become a marsh of marooned villages. The population has depleted by 25% and the cattle by nearly 80%.... The houses appear like haunts of ghosts. 95% of the population according to Dr. Soft suffer from malaria and enlarged spleen. They live in despair and gloom eking out their hopeless existence like the snails whom they have slowly learnt to pick up and eat. It is difficult to look into the face of these people or listen to their tale of woe without being moved. Swarms of mosquitoes envelope you before you are down making it difficult even to breathe. The despair of a condemned prisoner is writ large on the face of every villager you meet. The whole countryside is as if widowed and in mourning."—મહાત્માજી બિહાર 'ધરતીકંપ' સંકટની તપાસે આવ્યા તે વેળા તેમની આગળ બિહાર સેન્ટ્રલ રીસીફ કમિટિ વતી 'બરથુઆ ચોર' ને અંગે રજૂ કરેલી મારી નોંધમાંથી ઉપૃવ.

થાય છે. જેમસુઈ કાધરોએ અને ધિરતી પાદરીઓએ દુનિયાભરનાં શિક્ષણ અને સેવાનાં ક્ષેત્રોમાં ને કાળો આપ્યો છે તેનાં કરતાં વધુ મોટા, વધુ સંગીન અને વધુ નિરપેક્ષ કાળો આજે ધડવાની નવી દુનિયાના ધડતરમાં આપવાની શક્તિઓ તમારામાં સ્ત્રી છે. પણ તમને તમારા એ મિલનનું જ્ઞાન થયું નથી, તેથી હારેલાની જેમ બીજા ને જ કાંઈ મારવામાં આપણી બહેનોનાં જીવન વીતી રહ્યાં છે. તુકારાએ કહ્યું છે: “ તુજે ગાદે તુમ પાગી પગ તૂ લાગા સુકાગી ” તેમ તમારો અખતો તમારી પાસે જ છે; પણ તમે જગ્યા ચૂંટી ગયાં છો. આપણા સમાજમાં સ્ત્રી-શક્તિનાં સરોવર સમરભર્યાં છે, પણ આજે એની દરમિયાન ‘ભર-શુઆ ચોર’ના જેવી બાંધવાર થઈ પડી છે. તમામ શક્તિ બાંધવાર બની એજે જઈ રહી છે અને સમાજના અનારોગ્યનું કારણ બની રહી છે. ફળદ્રુપ થવા અને વિશ્વસવાનો એને અવકાશ જ નથી. હજારો છાત્રો બહેનો દોકરીઓ અને માતાઓ નમેરાં સાસરિયાં કે જાઈભાંજિયા, દીધરજોડને પનારે રહી ઘરવેતરાંમાં ગળાદુખ બાંધવાર પડી છે, ને ટોણાં-કુંબા હેઠળ હકમૂત જિંદગી પૂરી કરે છે. એમના બધા ત્યાગ, સેવાશુદ્ધિ ને જીવેક, મૂર્ગા તેટલાં જ આંખ વિનાનાં બાંધાર્યાં છે. ગાંઠે ગરમ છે, પણ એની સંધરનારીને તેની ગમ નથી. તેથી એ બધા શક્તિજનકાર એજે નપ છે. “ પાની બીમ દિ મીન પિપારી, મોદિ સુન સુન આવત હાંસી ” એવી દરમિયાન છે.

સહકારના લોકજીવનની ગાથાઓમાં કાઈ અર્થ જોઈએ ગાએલો એક ચમત્કારી કિસો છે. હું ભૂતતો ન હોઉં તો કીકિંગ હોલ કે નિવેદિતાનાં કાઈ લખાણોમાં દીકસો. કે ક્યાંક મેં વાંચેલો. એક નમેરો જાનમુલેસો નરપણ બસનના ઘેનમાં કે અંતરરિપુનાં જંઝાવાતમાં પડીને પોતાની જન્મઘાંટી માનું કુલાચીથી નિષ્કુરપણે ખૂન કરે છે. વરતી આખીમાં હાહાકાર બ્યારે છે. બધવા ઉપર ખૂનનો મુકદ્દેમો ચાલે છે. મદમસ્ત નહોતે પુરુષ મગફરીઓ બકવાહ સાથે સુતનો એકરાર કરે છે. અદાસન આખી ચીતકાર કરી જીંડે છે. કાંઈને પેલા નરરાક્ષસ પ્રત્યે જિન્દુમાન સહાનુભૂતિ નથી.

સુકદો ધડાય છે. દૂકા છે. બધવાને દેહાંતસજ્જ સંલગાવવા ન્યાયમૂર્તિ ન્યાયાસન ઉપરથી જિલા થવા કરે છે. કંઈક અંતરાય, કંઈક રોકાણની એને આશંકા થાય છે. એમના પમ જાણે કે કસાકમાં અટવાય છે. જાણે જિલા થવા ના કહે છે. ન્યાયમૂર્તિ સુકદો મુસ્તવી રાખી જીડી નપ છે. વિમાસણમાં પડે છે. વગેરે દિવસે વળી એજું જ કૌતક થાય છે. ન્યાયાસન નીચેની જિજ્ઞાસત જાણે કે ફાટી ચઈ છે, અને એના આઠાજીઆ ધાગા જાણે ગૂંચળાં વળી વળાને જોમટાના દોરાની જેમ ન્યાયમૂર્તિના પગમાં અટવાય છે. વળી એકવાર સુકદો મુસ્તવી રહે છે. વગેરે દિવસે આપવા કહી ન્યાયમૂર્તિ જીડી નપ છે. ઘેર જઈ ગમગીન ચિત્તે સુનમત્ત બેસે છે. અંતે સાંજેજાએ હેવાને બાર હળવે કરવા પડેલમાં વસતાં એક ટોણાંમાં પાસે જઈ મનની મૂંઝવણ રજૂ કરે છે:

“ કહેશે મા, આ તે કૌતક કે ચોટક! અગે અંગેજી જાણેલા આવું કરું ન મેનીએ. પણ સાચે જ મા! આ તો નવાઈ જાણી. નવી નકાર સૌતરંજી બરોબર પમ તજેથી જ ફાટીને ખાસું ગાયકું પડ્યું, ને એટલાજાધા સાગદોરાનાં ગૂંચળાંનાં ગૂંચળાં નીકળી પડીને ખટવાળા પગમાં કાણ જાણે કેમ અટવાવા મોક્યાં! મારાથી જાણે જિલાં જ થવાય નહિ. સાગસાગર એ દિવસથી આમ જ થાય છે. આ તે ભૂતાવળ શું હશે મા ? ”

ડાંથી લાચુવાર વિચારમાં રૂંધે છે. પછી લાગતાં જ યોલી ઊઠે છે :

“ ના સમજ્યા મારા બાપ ? વિદ્યાત લગી જઈને આટઆટલાં બાહુતર લાણી આવ્યા તોય આટલું ન પારખ્યું બાપલા ? દેરા શેના ને ધાગા શેના ? હું તો આવ્યા બંધવાની મૂંઝ જણેતાંની આંતરડી ! મારા બાપ, તમારા પગમાં આવીને ધા નાંખે છે. કહે છે : ‘ ન્યાના તોળનારા પીર ! મારા દીકરાનું લોહી ન લઇશ. બંને એણે મને મારી. મારી આંતરડી કકળી એટલી મારા મારતલની ઠરળે. ને બેળી તારી ઠરળે. ને તારી જણેતા તને સાંભરળે. શૂઢનાં લેખાં લગવાન કરશે, બાપ ! તું મારા બંધવાને ઊંડ. તું યે મારા નેવી માએ જણેલો દીકરો છો. ”

શંકરાચાર્યે ગાયુ : કુપુત્રો ગચેત યવચિદપિ કુમાતા ન ભવતિ ।

પેગમજરનું વચનામૃત છે : “ તારી માતાના પગની પાની હેઠળ તારું રક્ત છુપાયેલું છે. ”

આવા મહામહિમામય વારસાનાં તમે વારસદાર છો. પુરુષે સ્ત્રીજાતિ સામે જે અન્યાય આચર્યો છે તેનું વર્ણન ક્યું જાય તેમ નથી. પણ સ્ત્રી એ જગતની માતા છે. પુરુષની પણ એ જ માતા છે. પુરુષે-આખી પુરુષજાતિએ—તમારા અનંત દોષ કર્યા હશે. છતાં આખરે એ તમારું ફરજંદ છે. તમારા ઉદરમાં જ એ પાકે છે. પેટેના સંતાનને જોના તમામ દોષ મળી જઈને પણ માફ કરવું અને એની કલ્યાણકામના જ કર્યાં કરવી, એ તમને જ એકલાંને બહીસમાં મળ્યું છે. આજે જે બંધનમુક્તિ તમે મનુષ્યશા ક્ષાપ્યાં છો તેની તમને પ્રેરણા પાનાર મહાત્મા ગાંધીજી પણ તમારા જ ઉદરમાં પાક્યા છે. એના સામું ત્રેશો, એ એક પુરુષનાં તમારે માટેનાં કર્યાં સ્મરશો, ત્યારે પછી મોટી પુરુષજાતિના અનેક અપરાધ તમને યાદ નહિ રહે. એ બૂલવાનું તમને સુધવા બનશે. એ એક સંત પુરુષ જેમણે તમને સજીવન કર્યાં, તમને આત્મજ્ઞાન આપ્યું અને જેણે આખી પ્રાણતા જીવંતના આજે કાવાકલ્પ કરી સ્ત્રીજાતિને અવતાર બદલી નાંખ્યો, તે એક જ એકલા તમારા પ્રત્યે પુરુષે આચરેલા અનંત અપરાધોને અત્યારે ફેડી રહેલ છે. એને યાદ કરીને પુરુષનાં કર્યાં બૂલજો.

તમે જગન્માતા છો. જગન્જનની, જગદ્દાની, એવાં એવાં તમારાં નામ અને તમારા કાર્યપ્રદેશ છે. તમે વર્ષે ગાંધીજીએ ‘ સ્ત્રીનું કાર્યક્ષેત્ર ’ એવા મથાળા હેઠળ એક અઢીકિલેખ ‘ દરિગત ’ માં લખેલો. એ લેખ તમારામાંથી જેમણે ન વાંચ્યો હોય તેમને તે અવસ્થા વાંચવાની હું બહામય્ય કરું છું. આ કાંચ કળિકાળમાં સંઘસંક્રિતને મુક્તિનું પરમ સાધન કહ્યું છે. એ સંઘસંક્રિત તમે અહીં કેળવી રહ્યાં છો. એ તમારું લાગ્ય છે. તમે અમળા મદીને જગતનું પરમ મંગલ, સાધનારી જગદેવ્યા શાઓ અને આજે જન્મે ચડેલી માનવજાતિને ઉદ્ધાર કરવામાં ખાસ લાભ લાગ્યો એવું માનું છું.

☆

તા. ૬. મહિનાએ અગાઉ આ કહેવાયું હતું. ત્યારપછી તાજેતરનાં અમદાવાદનાં રમખાણો દરમ્યાન સંઘની બહેનોએ તેમજ બહેન ઉદ્ધમતી શેઠે સ્ત્રીશક્તિને તાલશ પરચો બતાવી આપીને, ઉપરા બ્યાખ્યાનમાં કરેલી અપેક્ષાને સિદ્ધ કરી આપી છે. એમણે અમદાવાદની કારકીર્દીમાં સૌથી સુવર્ણમય પાત્ર ઊમેર્યું છે ને સજ્જાતનું મુખ ઉદ્ઘવણ કર્યું છે.—દેવા

રોમાં રોલાં

મૂળ લેખક : શ્રી દિલીપકુમાર રોય

અનુવાદક : શ્રી નગીનદાસ પારેખ

Qui brisera les idoles ? Qui ouvrirà les yeux à leurs sectateurs fanatiques ? Qui leur fera comprendre qu'aucun Dieu de leur esprit, religieux ou laïque, n'a le droit de s'imposer par la force aux autres hommes, même s'il semble le meilleur, ni de les mépriser ?

—Romain Rolland

રોલાંની સાથે મારી વાતચીત અને પત્રવ્યવહાર ૧૯૧૬માં શરૂ થયો - ફ્રેંચ ભાષામાં. દરેક વખતે મુદ્દાકાત થયા પછી તેમની સાથેની વાતચીત હું તરતોતરત ખંગાળીમાં ટપકાવી લેતો. પછીથી એ બધી નોંધનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરી તેમને ૧૯૨૮ના જુલાઈમાં મોકલી આપી. રોલાંએ મારી વિનંતીથી તરત જ તે બધી સ્વદસ્તે સુધારી મગટ કરવાની રજા આપી. સુધારા તેમણે ફ્રેંચ ભાષામાં કર્યા હતા - અહીં ખંગાળી અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. આમ છતાં તેમની અનુપમ સુંદર ભાષા અને વ્યાખ્યાનું લાભિત્ય અને દીર્ઘિ પર્ણાખરા અનુવાદમાં ઊતરી શક્યાં નથી. તેમના એક પત્રનો અનુવાદ રાજઆતમાં જ આપું છું - કારણકે તેને લીધે તેમનું વક્તવ્ય અને વિચાર કંઈક અંશે વિશદ થાય એમ છે. એ પત્ર પણ મેં તેમને ૧૯૩૦ ના મે મહિનામાં મોકલ્યો હતો. તેમણે સામાન્ય ફેરફાર કરી મને મગટ કરવાની રજા આપી.

વિશ્વતત્વ-રવીન્દ્રનંદન

૨૮-૮-૧૯૨૮

પ્રિય દિલીપકુમાર,

જે વાતચીતો તમે મને મોકલી હતી તે પાછી મોકલું છું. રવીન્દ્રનાથની સાથે તમારે જે વાતચીત થઈ હતી તે ફટલી સુંદર છે !

તમારી નોંધમાં મેં ઠેકાણે ઠેકાણે થોડા સુધારા કર્યા છે ત્યાં ત્યાં તમે માનું કહેવું બરાબર સમજી શક્યા નહોતા. હું આશા રાખું છું કે તમે મારા હતાકારમાં કરેલા સુધારાઓ વાંચી શકશો.

જરા વધારે મુખોષ થાય એટલા માટે આ પત્રમાં બીજી એએક વાત લખવાની હું જરૂર જોઈ છું.

પહેલી વાત એ કે ટોલ્સ્ટોયને હું દુર્ગેનિવ કરતાં ખૂબ હિંમતી બુદ્ધિશીલ પર માનું છું. માત્ર હું જ નહિ, પણ ખૂબ થોડા ફ્રેંચ લોકો એક સાથે એ બંને બંધુનાં નામ લેશે - ટોલ્સ્ટોય કે જોને પ્રકૃતિના એક અચંક શક્તિપ્રવાત કહી શકાય, જેઓ 'મુદ્દ

ખીટાવનના આખરી જીવનમાં તેમનું એક સંગીત અથવા દાખલા તરીકે વેગનરના પર્સિફલનો દીર્ઘ નિશ્વાસ આત્માની આ અસલા વેદનાને લીધે મહિમાન્વિત રાષ્ટ્ર ચર્ચ છે. તોપણ જે જીવન પારકાને માટે પોતાનું પણ બલિદાન આપે છે, તેના ગૌરવનો સ્વર્ગીય તૃપ્તિ કેવળ તેમને જ મળે છે. જેઓની અનુભવસંપત્તિ એથી પણ વિશેષ ગંભીર છે. એ બધી કસોટીમાંથી માણસ બહાર આવે છે જેમ પોદાદ અગ્નિમાંથી - એનું જ નામ પાવનશુદ્ધિ. આપણી આત્મિક શક્તિ વિશે કોઈ પણ જ્ઞાતની શંકા સેવવી નહિ - એ શક્તિ જ બધાં મોટાં સર્જન કાર્યોના મૂળમાં રહેલી હોય છે. આપણે શેા પહેલો જરૂર એ શક્તિની છે : એનું માત્ર ખીટાવને જ હજું હજું એમ નથી, વિવેકાનંદ પણ એમ કહી ગયા છે. શક્તિ વિના કોઈ પણ મહાન વસ્તુ થઈ શકતી નથી : શક્તિ હોય તો નિરતેજ સંતાન યથા અસંભવિત બને છે. સ્નેહપૂર્વકે તમારું હસ્તાધૂનન કરું છું.

સ્નેહાસક્ત

શૈભાં શૈભાં

૧૯૨૨ના જુલાઈ મહિનામાં મારી શૈભાં સાથે પહેલી યુગ્માકાત ધર્મ; સ્ત્રીકર્તાકાંત્રા ચિત્રસમા ગામ શંકેકર્મા. તે વખતે તેમની સાથે મોટા જાતની વાત દિન્દુ સંગીત વિશે જ ધર્મ. તેઓ મને પિપાસા સંભળાવતા, હું તેમને દિન્દુ સંગીત સંભળાવતો. દિન્દુ સંગીત વિશે તેઓ થોડું જાણતા હતા. તેઓ મને કહેતા કે મને દિન્દુ સંગીતનો વિકાસ ખૂબ મોલે છે. તેઓ એમ પણ કહેતા કે આપણા સંગીતનો આદર ભવિષ્યમાં યુરોપમાં જરૂર થશે. એટલે લગભગ રાજા મને આપણાં જુદાં જુદાં ગીતોની સ્વરલિપિ વિચાર બાખ્યા સાથે યુરોપમાં ફેલાવવાનું કહેતા. શરૂઆતમાં તેમની સાથે ખૂબ ચર્ચા થતી. હું કહેતો અમારા સંગીતની સારી કદર યુરોપમાં થાય એમ જ નથી કારણ કે અમારા સંગીતની સજ્જ કારીગરીને માટે યુરોપના સંગીતજ્ઞોના જ્ઞાન તૈયાર નથી. તેમણે મને પાછળથી ૩૧-૭-૨૨ તારીખે લખેલા એક પત્રમાં લખ્યું હતું : "તમારા એ મત સાથે હું તિલકુત સંમત થતો નથી કે કોઈ પણ માણસ દિન્દુ સંગીત (અથવા કોઈ પણ ઉચ્ચ વિકાસ પામેલ સંગીત)ને સમજ શકે નહિ જો તે તે સંગીતનો વિષયજ્ઞ ન હોય. હું એમ માનું છું કે એક કલા અનગિતને પણ અસર કરે જ કરે. કલાજ્ઞ પૂરેપૂરી ન કરે, કલાજ્ઞ ખદુ ઊંડી પણ ન કરે - પરંતુ મારી તો એ માન્યતા છે કે કોઈ પણ સાચા સર્જનમાં એવું કંઈક ઉપાદાન હોય છે જ કે જે બધાં જ માણસોની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ સમાવે - કોઈની ઓછા કોઈની વધારે. 'આ લો, અમારા પ્રાણનું લોહી, એથી કૌની બુદ્ધિ તરસ લેશે' - એ વચનો કેટલાય કાળ પૂર્વે હિંદુએ ઉચ્ચાર્યાં હતાં. તમે શું એમ કહેશો કે ઈસુએ માત્ર મૂડીમર ખ્રિસ્તીઓને ખ્રિસ્તીજાતો પાકે આપવા પોતાના પ્રાણ અર્પણ દત્તા? એક મહાન કલાકાર અથવા સદન કરે, સ્વયં સેવે, સર્જન કરે તે માત્ર મૂડીમર ટીક્ષ્ણ સિખોને માટે - એમ તમે ઈચ્છો છો? સાચા સંગીતનો પ્રકાશ તો મનની પેઠે પડે છે - વિષાદા ઈચ્છે ત્યાં..... અપિહારી પસંદ કરવાનું કામ આપણું નથી : આપણું કામ મીત માર્ગ જવાનું છે."

અતુલપ્રસાદનું બાલિક ગીત યાદ આશ્ચર્ય:

મિઠું તુલ્ય બાલિક મન

(તુલ્ય) ગાન ગેયે જાન ગેયે જાન આજીવન.

પાખિયા વને વને ગાહે જાન આજીવન મને

(ઓરે) નાઈ વા યદિ કેહ રોને - (તુલ્ય) ગેયે જાન ગાન અકારણ.

તો પણ આ બાળકમાં રાજા સાથે પૂરાપૂરા એકમત થવું મુશ્કેલ છે. કારણ મહાન ના રસોપભોગનો થોડો આધાર ગ્રહીતાની ગ્રહિણીતા અને સૌકુમાર્ય ઉપર રહે જ છે. ન ક્ષાની મહત્તમ અપીક્ષ સમજવા માટે ચેતનાનો થોડો વિકાસ તો થયો હોવો જ એ. એમ છતાં રાજાની એ વાત સાચી છે કે સર્જક સર્જન તો ગ્રહીતાની ગ્રહિણીતાનો ર કર્તા વિના જ કરવું નોઈએ - અધિકારીનો વિચાર કરવાનું કામ તેનું નથી, તેનું તો પોતાની પ્રેરણાને પૂર્ણ મૂર્ત કરવાનું છે. એ લાખ વાતની એક વાત છે. આ રમાં રાજાનાં બીજાં પણ કેટલાંક વચનો ખ્યાનમાં રાખવા જેવાં છે. તેમણે મને લખ્યું "જે મુદર ગીતો તમે મારી આગળ ગાયાં હતાં તેને લીધે મેં જાણે નવેસર અનુભવ્યું તમારા અને અમારા સંગીત વચ્ચે અંતર કેટલું ઓછું છે - તમે એ અંતર જોટલું બાંધો છો તેટલું તો નથી જ.....મને લાગે છે કે તમે - તમે, રવીન્દ્રનાથ, કુમાર - ધણી વાર એ અંતરને જરા વધારીને જુઓ છો, જોટલે જ યુરોપિયનોની તમારા ની કદર કરવાની મુશ્કેલી પણ તમને આટલી બધી ભારે લાગે છે. યુરોપિયનોની ગ્રહિણીતાનો ખ્યાલ તમે અંગ્રેજ અને અમેરિકનો ઉપરથી બાંધો છો - જેઓ સંગીત-બાળકમાં દુનિયામાં સૌથી પાછળ છે. જો તમે ક્રોસ કે જર્મનીના સંગીતજ્ઞોના ધં આક્ષ - રસિયનોની તો વાત નહિ - તો તમને માલમ પડત કે તેઓ તમારા સાંસ્કૃતિક કેટલી સહેજાઈથી સમજી શકે છે. હું એ વાત કબૂલ કરું છું કે ધણું નહિ સમજી શકે (જેમ કાર્લ કેંચ ગમે તેટલો શેક્સપિયરજ્ઞ હોય તો યે એક શેક્સપિયરને જોટલો સમજી શકશે તેટલો તે નહિ સમજી શકે) પરંતુ તમારા જોડા વિશ્વજનીન રસની અપીક્ષ અમને પણ થયા વિના રહે જ નહિ એ માનજો. આ આશ્ચર્ય - યુરોપિયન પરિવારનું કૃષ્ણ એક જ છે - એમની વચ્ચે અંતર નું પાપ ધોવાઈ જાય - આવો આપણે ફરી કાર્યકાર્ય થવાનો પ્રયત્ન કરીએ - આપણું મિલન દેવભોગ્ય થશે."

ગુલામીનાં મંગળ મુહૂર્ત

‘ જ્યોતિષિય ’

પૂરો પંખીને એ પાંજરે સાજનીયા, પૂરો પંખીને એ પાંજરે. (૨)
આંખે નવ આવી એને, પાંખે નવ આવી એને,
ચુણું ભરો એની ચાંચમાં,
ખીલતા એ જીવને જીવાડી ને જાણો તો,
માનીતા જીવને રમાડી ને જાણો તો,
પૂરો પહેલાં એને પાંજરે—સાજનીયા૦

ઉગે પાંખો તો તો ઉધમાત માંડશે,
માઝા વટાવી એ ઉડવાને લાગશે,
હિમાચળ ક્ષણ એ મારશે, સાજનીયા,
હિમાચળ ક્ષણ એ મારશે,
પૂરો વેળાયે એને પાંજરે—સાજનીયા૦

પાંજરે પૂરીને એને સોને શણગારજો,
મીઠાં મીઠાં એને લોજન જમાડજો,
પાંજરામાં પૂરી રમાડજો, હેસિયી પાંજરામાં પૂરી રમાડજો,
સાજનીયા, પૂરો બાહુડાને પાંજરે—સાજનીયા૦

મંગળ મુહૂર્ત આજે નેરહીનાં નેયલાં,
ભાખ્યાં ભવિષ્ય એનાં રાજને દોઢલાં,
સોનાનાં પાંજરાં મંગાવજો,
હેતેથી હીરા મોતીડે મઢાવજો,
સાજનીયા, પૂરો પંખીડાને પાંજરે—સાજનીયા૦

દસ્તા ન ભૂલ એને છુટેરું રાખવા,
ગોંધેરી આગર કુટુંબની સંભાળવા,
ઉઠે તે પહેલાં પહેંચાડજો પાંજરામાં, ઉઠે તે પહેલાં પહેંચાડજો,
સાજનીયા, નાખો પંખીડાને પાંજરે—સાજનીયા૦

હંસાદા પહેલાનો પ્રસંગ વાદ આવે છે. અમે ઈન્ટર આર્ટ્સમાં હતાં, સંસ્કૃતમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે 'શાકુન્તલ' આવડતું હતું. પહેલા અંકમાં દુષ્યન્ત રાજા કણ્વ મહર્ષિના આશ્રમમાં આવે છે અને એક ઝાંઝ પાછળ સંતાઈને, આશ્રમનાં વૃક્ષોને પાણી સીંચતી ચકુન્તલા અને તેની સખીઓને જૂએ છે: તેના હૃદયમાં ચકુન્તલા માટે રનેહનો સંચાર થાય છે. પણ આ કન્યા તો કણ્વ ઋષિની પુત્રી હોઈ વ્યાઘ્રણુ હોવાથી તેને પરણવાનો પોતાનો અધિકાર ક્યાંથી હોઈ શકે? એ મૂંઝવણમાં દુષ્યન્ત પડે છે. દુષ્યન્તની આ મૂંઝવણનું નિરાકરણ કવિકુશળુએ નીચેના શ્લોકથી કર્યું છે :

અસંસાર્યં શત્રુપરિગ્રહક્ષમા યદાર્યમત્યામભિલાષિ મે મનઃ ॥

સર્તાં દિ સન્દેહપદેષુ વસ્તુ પ્રગણમ્મતઃકરણપ્રવૃત્તયઃ ॥

આ શ્લોક વર્ગમાં વંચાઈ રહ્યો, એટલે વિદ્યાર્થીઓમાંતો એક-ક'ઈક જિજ્ઞાસાથી હશે પણ વંધારે તો-ટીખળની દૃષ્ટિથી ઊભો થયો અને પ્રાધ્વાપકને પ્રશ્ન કર્યો: 'દુષ્યન્ત જેવો ધર્મનિહ અને સદ્વર્તનરસીક રાજા પોતાના હૃદયને ગાર્ય તરીકે મણાવીને આશું સર્ટિફિકેટ પોતાને આપે છે એ યોગ્ય કહેવાય? આ આત્મ-જ્ઞાન શિષ્ટતાનો અભાવ નથી સૂચવતું?' પ્રાધ્વાપક મહાશયે આ મુદ્દાનું નિરાકરણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ વિદ્યાર્થીઓ સંતોષાયા હતા કે કેમ તે કહી શકાયું નહિ.

એ પ્રસંગે પૂછાયેલો પ્રશ્ન મહત્વનો છે અને આજે પણ આપણે તેનો ઉત્તર-જો હોય તે-જાણવો જોઈએ. સદાચરણની વૃત્તિ, આર્પતા કે શિષ્ટતામાં આત્મજ્ઞાનને કે આત્મસ્થાપાને સ્થાન ન હોય; કારણ કે આત્મજ્ઞાન કે આત્મસ્થાપા ધીરતાનો અભાવ નહિ તો ઊણપ તો જરૂર સૂચવે છે, મન ઉપર કાણુ ન હોવાનું જાહેર કરે છે, અને તેથી તેટલે અંશે આર્પતાના આદર્શમાં આચરણની ન્યૂનતા દર્શાવે છે. અહીં દુષ્યન્તને અશિષ્ટ દર્શાવવાના આશયને જરા પણ અવકાશ નથી. ભારે, દુષ્યન્તના મહેમાં પોતાને જ માટે 'ગાર્ય' વિશેષણ મુક્યું છે તેથી તેની શિષ્ટતામાં કાંઈ જેવે છે તે કાલિદાસે નહિ જોયું હોય? ધર્મ: શરતિ કોતિનાહ-એ વાતને અવશ્ય સમજનાર વિગ્રહણુ કવિએ દુષ્યન્તને આ આક્ષેપમાંથી ઉગારવાની કાળજી રાખી છે કે કેમ? એ જોઈએ.

આ આક્ષેપનું સમાધાન બે રીતે થઈ શકે એમ લાગે છે. પહેલું તો, દુષ્યન્ત ન્યારે આ શ્લોક બોલે છે ત્યારે એકલો જ છે: તેની સાથે કે સામે (સંબાળણુ માટે) બીજી કોઈ બક્તિ નથી. એટલે આ હૃદયાર બો કે 'સ્વગત' એવાં રંગ-સૂચનથી નમી કઢાવા, તો પણ 'સ્વગત' જેવા જ છે. એ પરિસ્થિતિમાં રાજા પોતાની આર્પતા કે શિષ્ટતાની

પતરાણું કરે છે કે બોમ્બો ઉપર પોતાના મહત્વની છાપ મેસાડવા મૂકે છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. આ સ્થોક તો 'thinking aloud' જેવો છે. એટલે આત્મમાન કે આત્મસ્વાધાનો આશ્રય દુષ્યન્ત ઉપર કરી શકાય તેમ નથી એ સ્પષ્ટ છે.

પણ વધારે મહત્વનું સમાધાન તે ધર્મ કે નીતિની દૃષ્ટિએ. ઋષિના આશ્રમમાં શકુન્તલાને જોઈને પોતાનું મન રોદહરવશ થવા લાગ્યું એ દુષ્યન્તે જોયું. પણ આવા પવિત્ર સ્થળમાં રહેનારી આ કન્યા પોતે પરણી શકે તેવી શૂન્ય કે વૈશ્ય હોવાનો સંભવ જ ન હોય; તો પછી આ આશ્રમ કન્યા માટે પોતાને આવી-વિકારમય ૧-લાગણી ઉઘાડે છે. તે યું પોતાના હૃદયની મહિનતાને ભીંસે ? આ સંશયનું સમાધાન એ વેળા ખોટ કાઢે વ્યક્તિને પણ પૂછી શકાય એમ નહોતું, કારણ કે હાં રાજા એકો જ હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં ધર્મનો નિર્ણય કરવામાં આન્તર-પ્રતિ — મનુએ જોને જાતનસ્તુષ્ટિ: કહી છે (મનુ. ૨-૬) તે-ને આધારે યર્ષ થકે. કવિએ આ સ્થોકના ઉત્તરાર્ધમાં જે અર્થાન્તરનાય મૂક્યો છે તે મનુસ્મૃતિના સ્થોકના ચતુર્થપાદના પરિબાર જેવો છે. અમુક હાથે ધર્મરૂપ છે કે અધર્મરૂપ તેનો નિર્ણય કરવા માટે જે પ્રમાણ છે તેમાં મનુએ ઉદ્દેશ (ધર્મનુમ) જાતનસ્તુષ્ટિને પણ ગણાવી છે. એટલે જ્યાં ખોળા પ્રમાણોને અવકાશ હોય, ત્યાં આ 'અન્ય' પ્રમાણનો આધાર લઈ ન શકાય, એ ફક્તિયાર્થ વિવક્ષિત છે. અને કવિએ પણ અદિષ્ટા અનન્યપતિક હોવાથી જ દુષ્યન્તને એ આન્તર-પ્રમાણનો આધાર લેવરાવ્યો છે.

આમ જ્યારે આન્તર-પ્રમાણ જ સ્વીકારવાનું છે તો એ સ્વીકારવા માટે-એ પ્રમાણે ધર્માધર્મનો નિર્ણય કરવાનો દુષ્યન્તનો અધિકાર છે કે કેમ તેનો નિર્ણય થયો બે, કારણ કે હરકોઈ વ્યક્તિની અન્ન:કરણપ્રવૃત્તિ વિશ્વસનીય નથી હોતી. સામાન્ય માનવ રાગદ્વેષાદિ વૃત્તિઓથી રંગાયેલો હોય છે, તેથી તે જોને 'અન્તરનો નાદ' માનતો હોય તે વાચનામય-મહિન-દર્શન હોવાનો ખણો જ સંભવ છે. આ કાવચયાન ખ્યાનમાં રાખીને જ આ તુષ્ટિ કે અન્ત:કલ્પપ્રવૃત્તિ લે 'સતપુરુષોત્તમ'. કે 'સાધુ'જનની કે વાસ્તવિક-ધર્મસૂચકારે જોને શિષ્ટ (શિષ્ટ: પુનરજન્માન્ના-વાસિ ૧. ૫-૬) કહ્યા છે તેવા પુરુષોત્તમ જ પ્રમાણભૂત ગણાઈ છે. માટે દુષ્યન્ત ઈતરજન-વત્ રાગદ્વેષાદિપ્રકૃત છે કે 'સત્તામ'માં એનો સમાવેશ યર્ષ થકે તેમ છે લે જગ્યાવહું જ જોઈએ. આ હેતુથી આત્માનિરીક્ષણ કરાવતાં દુષ્યન્તના વચનમાં કેવળ વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવવાના હેતુથી કાવ્ય વિશેષજ્ઞનો ઉપયોગ થયો છે. અલગત, પોતે કરેલાં સંક્રમ્ની કે સદાયરણની પોતાના મન સાથે વારંવાર સ્મૃતિ લાગ્યા જ કરતો હોય તો તે તેની બીજી જ ગણાવી જોઈએ. પણ અહીં દુષ્યન્ત આત્મ-જ્ઞાનને પાપગણ માટે પોતાની કાર્યતાનું સ્મરણ કરતો નથી એ સ્પષ્ટ છે. જે પરિસ્થિતિમાં એ મૂકાયેલો છે તેમાં ધર્માધર્મનો નિર્ણય કરવા માટે આવશ્યક-અનિશ્ચય-ઉદ્દેશ્ય માગતો પોતાનો અધિકાર કાવ્ય વિશેષજ્ઞ દ્વારા તેણે જગ્યાવ્યો છે, તેથી તેની શિષ્ટતાને કંઈ દૃષ્ય લાગતું નથી.

સંત મેચુના ગોરપેલના પ્રથમ પ્રકરણના ત્રીજાથી તે સોળમા પેરાને એક અલ્ટ બંધને બાંધનાર આ " અને "નાં મહાભર્તૃથી હું અંબર્ષ જર્જ છું; અને એની સ્તુતિ કરવા બેસું છું ત્યાં મુરખરવનનો પ્રતિધોષ કરતો શ્લોક લઈ વૈરાગ્યાભિમુખી ભટુંદરિ આવે છે:

ધિલ્ તાં ચ તેં ચ મદનં ચ દ્વાં ચ માં ચ ।

સારી આસમની બેવફાદારીને નિન્દતાં અજબો જ મહાકવિને હાથે " અને " - " ચ " - પ્રતિષ્ઠાના વધારે તેમજ પ્રદેશમાં આવ્યો, સૈલેન્દ્રની ટોચનો બેપૂલ કાંકરા નદીની સાથે સમુદ્રમાં ગયો અને શાસિગ્રામ ગયો. એની પૂજા કરવાનું કામ મારે હાથે આવે છે. વૃદ્ધિ પમાડવા પ્રયત્ન કરીશ છતાં ...

ત્યારે હું યુગરાતી નિશાળનો નિશાળીઓ હતો. સાહેબે એક વાર્તા કહી લાવવાનું કહ્યું. મેં માંડ્યું: " એક હતો મોગી અને એક હતો મકચો. અને તે જ મોગી એક દિવસ મોડા કરવા બેઠો. અને પેલા ત્યાં આવીને બેઠો. અને" વાણીનું બાટકું બધું અપ્રસર્ય શિલ્પક ન સહી શક્યા, એટલે મને " અને "ના દુઝાડાં જાણવાના મળ્યા! " અને " ઉપર મને ધણી ચીઠ આવી ...

પણ ત્યાં તો દસબાર વર્ષની કાલની દિવાલ ફૂટી જઈ સાહિત્યના અમનમાં હું પેઠો. મને ત્યાં મળ્યું આતું આતું:

" Ages and ages have fallen on me —

" On the wood, and the pool and the elder tree."

" I track the past back everywhere

" Thro seed and flower and seed and flower."

" ખૂબખૂબ ગુલાબ, અને યાચિરાસિ ડોલર અને ભારોભારો અમેરી" હરિપુરા મહાસભાને મંચેથી સરોજિનીદેવીએ અનેપી બેઠીને એક આખો ભારતી-માલા આપી દીધી. સિદ્ધ હસ્તે વપરાયેલા " અને " કેવું સુંદર, કેટલું કવિતાભર્યું, ભાવઝરતું કામ આપી શકે તે તો ત્યારે જ જાણ્યું. " અને " તો શિરીષનું ફુલ લાકડું ચિરોષનું ફુલ કદાચ જામરનો પગ સહી શકે; પક્ષીનો સહન કરે જ નહીં તેમ " અને " સરોજિનીના હસ્તે જ વપરાય; શાલીન વાપરે તો? સૈંદર્ભને ઉપભોગવા માટે અધિકાર બેઈએ - જેમ કવિતા લખવા પ્રતિભા બેઈએ.....

" અને " જેમ કવિતા સરખી કામલ વસ્ત્રનું વહન ધર્મ શકે છે, તેમ તરવડાન જેવા કહેશતા શુષ્ક વિગળનો પણ સદાય બની શકે છે. જગતનાં ગીતાગવાર્થા દંદો : સખદુઃખ,

લાભાલાભ, જ્યાજ્ઞ, સારુનરસુ : આ બધાને બાંધનાર પાણિનિ મહારાજના "અને"
વગર કોણુ હોઈ શકે? આ જોડકામાંના અક્ષરોનું કહું મારી જીવન નૈવાને મુક્તિ દિનાર
લઈ જશે: આ સુખ અને આ દુઃખ, આ વાસના અને આ વૈરાગ્ય, આ અને આ આમાંથી
કયું લઉં? આવી વિચારમાણ, આવા દિમાવણ, આ બધી મારામારી "અને"ની જ
છે ને?!

ઝંકારના રતનમાં દિન ચલાવતા હરતમુનિ પ્રેમ અને ત્યાગની જોડિયાં ઉપર જોબી
ઝોલાં ખાય છે : " નૌકાકુળી "નો રમેશ રચીયા અને પરકીયાની દિધામાં ને દિધામાં આખી
નવજને સુંદર બનાવી મૂકે છે, આ બધી પ્રલાય "અને"નો જ. સર્વકાર "અને"ના
મખમલોએ સંક્રમાયો છે !! પોતાના પતિ અને જગદીશમાં જગદીશ ઉત્તર : એટલે
વિજ્યા એના તરફ ખેંચાય છે; સમુદ્રનાં માન ઝોલતા ધીમી પરિમલમયાં બેટ અને દૂરદૂર
આવેલાં એમનાં બેરીછોડાર્થી : આ બે વચ્ચે, ટેનિસનના ચાંચા " લોટસ ઈટરસ "ને બેટ
ગમી જાય છે; મારી બૂખ અને પેલાનું ખૂન : એમાં ખૂન સારુ એટલે પેલા ફરિદી ધનવાનનું
ખૂન કરે છે. આ સરખામણી કરવાની શરૂઆત "અને"થી જ થઈ. અદેખાઈની શરૂઆત,
વેરની પ્રાથમિકતા, કાર્યનું ઉગમ-સ્થાન, જે કહો તે આ "અને" જ છે.

દુશ્મ જરા આગળ કહે છે, તત્ત્વજ્ઞાન એ જીવનનાં મૂળ અને અંતની શોધ છે, ઉપર
અને આત્માનો સંબંધ છે; એટલે આપણે એટલું જ જાણવાનું છે ને કે આનો અને આનો
સંબંધ શો? જીવન અને મરણનો શો સંબંધ? જીવન અને આદર્શમાં, સાપેક્ષતા કેટલી?
આમ સંબંધ, સાપેક્ષતા સારાભારતા, તો બે વચ્ચે જ શોધવાની છે ને? તે "અને" વચ્ચે
ન સંભવી શકે. મદારમાં અશ્લાઘુનનું આશુ સાત્ત "અને" ઉપર આધાર રાખતું દેખાતું
હોય તેમાં કોઈને નવાઈ ન લાગે તો આપણને નવાઈ લાગવાની જરૂર નથી!!...

પણ હું તો પેલા વેદકાલીન ઉદ્ધાદના સ્તંભો, અને એ સખતપદી અને એ કાલકરારી
લક્ષ્મણની કરી ગયેલી વિમુક્તિ સરખા શેષ રહેલા જોડાં છું ત્યારે તો નવાઈ જ પામું છું. એ
તમારા લગનમંત્રો સામગ્રી અને આઠ વર્ષની હોડરીને જ લગ્નો; એ અગ્નિની સાક્ષી બે
માનવવંશીઓને જ બાંધે છે. પણ અમારા આ "અને"નો સનાતન, સર્વથર મન્ન સારા
બ્રહ્માંડની દરેક વસ્તુને લગી શકે છે. એક કે બીજાનાં લગન કરે કે આખી દારમાળા
બનાવે, અમારે વાધો નથી. કહે છે : લગન બે આત્માના મોગાણથી થતું સંપૂર્ણકરણ છે.
ત્યારે જગતની વૈષ્ણિક વસ્તુ અપૂર્ણ છે એ આ "અને" નથી બતાવતું શું? "અને"ના
સૂત્રમાં પરાવતા જવ, પરાવતા જવ, વસ્તુ પછી વસ્તુ, વસ્તુ ખૂટશે નહીં; એટલે દાર અપૂર્ણ
જ રહેવાનો. સંપૂર્ણતા મળશે ખરી? નવ દયાંચ-પછી નવજા મૂકતા જવ. એક ધરે જ
નહીં એના જેવું આ થયું. માનવીને તો અધૂરાયો જ સંતોષાવાનું છે. એની મહત્વાકાંક્ષા
જુએ. કયો અતિરક્તી બધી ઈચ્છાને મૂર્તિવન્તી કરી શક્યો છે? કયો અતિત સર્વ જાણવા
પામ્યો છે? સર્વે વેદન કથન.

આવો અધૂરા માનવી વળી એદલતની માંધવમાં પડ્યો. વિશ્વમધુત્વની બાવનને
એ જ વચ્ચે સમાવી દીધી એદલતના આવા સીમાજદ પ્રદેશમાં એ જુગલમાં એક સાથે

ખોજું' બહારનું ન જોડાઈ શકે. જોડાય તો બધે ચતો કંઈક; 'ટિસ'ને મળેલો વિશેષ; 'ડેસીમોના'નું ખૂન....! પણ આપણો આ "અને" વિશ્વવ્યાપી સ્નેહલગ્ન કરતાં ઘણો જ ચડી ગય છે. વિશ્વખુલ્લવતી ભાવનામાં જુદને એ બાબતે મુકરો; જગતપ્રેમમાં ઇશા-મસીહની મગદૂર એની હરોલમાં જાણવાની નથી. "અને"થી મને તે એને બાંધો. સ્નેહથી એ ન થવાનું. "રબર અને રીબો"; "કુલ અને વાંદરો"; "શેક્ષપીઅર અને મોમી" ર્હ્યાદિ મને તેને બાંધો. હે મહાગુરો! તમારા પાંડ શીખતી જીવ આ અચકાતી માનવતાને.

એક વક્તા હતા. બાપજી કરતાં બોલ્યા: "આ તમારી સમિતિ સો-સવાસો ખાઈ ગઈ છે; પેલાને નકામો બે-આખર ક્યો છે; અને—" કાણ જાણે શું થયું તે તે જ વખતે તેમને નીચે જતું રહેતું પડ્યું. અમારા મનમાં રહી મયું: અવાહા, એ કેટલું જાણતા હશે! હજી તો એમના સમુદ્ર સરખા-વિતારમાં નહિ; ઉપમામાં-પેટમાં કેટલાં વાગરનો ભયો હશે? આ બહુ અને "અને"થી જ ન. એયું ને? સાંત વાતાવરણ તોફાન બતાવે; સામે આવતી આગ કે ઇશાનીઅન મહિલા પાછળ ફૂટરો છે એમ મુલ્યે; તેમ આ "અને" પાછળ જાનના બંડાર ભયો છે એમ કાખવે! વક્તાની મહત્તા! તારે ચંદવાની સોપાનાવલીનું પ્રથમ પગથાર "અને".

ઉદ્યમે સાંધતાં અવ્યયોનાં "અને"નું સ્થાન પહેલું છે. નેરહીશ કે ગમે તેને લે. And, as well as, both and: આવી મલુમી હશે. એટલે "અને" થયો અવ્યયકુરિ, મહા અવ્યય. સારીએ સંસ્કૃત માનવતા એક અવ્યયની જ શોધમાં ફરે છે: પછી તે ધીપનો ઈશ્વર હો, ગાંધીનો આદર્શ હો, મજનનો સનમ હો, રવીન્દ્રનાથના પાગલનો સ્પર્શગણિ હો કે પછી સમુદ્રે મૂલતા નાવિકનો અચલ ધ્રુવ હો: બધાને એક અચલ, અટલ, અદર; અત્યંત વસ્તુ જોઈ એ છે. આદર્શનાં બેર પાડવા મળેલા આ ઘેલામાંડાડાવાની ટોળીમાં હું પણ નામ નોંધાવું; અને આ મહાઅવ્યયનો જ આસરો લઉં:

સ્વમેદ સર્વ મમ દેવ દેવ ।

આવા દેવના ગુણ ગાવા મનકે છું; પણ ક્યો શેષ સદસે કૃણાથી દેવના ગુણ ગાવુંની ક્યો છે? અસિતગિરિ જોટલા કાજલેષ કથી ચારદા ચંદાદેવના ગુણ પૂરા કરી ચકી છે? । "અને" દેવનાં વખાણુ કુમૂલ સ્વવસેખિનીથી કરનાર હું કાણ? મારે સંપૂર્ણ ચર્ચા બને સરમમાં નાખવો નથી; ચારદાને સબ્રમમાં પાડવી નથી; અને . . .

મીથુનત્તી : તેની બનાવટ અને ઉદ્યોગ

ડૉ. નરસિંહ એમ. શાહ એમ એસ.સી., પીએચ. ડી.

[ગતિકથી ચાલુ]

સ્ટીએરિક એસિડ

બુજારોમાં સામાન્યતઃ વપરાતો સબ્બ 'સ્ટીએરિન' વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ અત્યાર નથી. 'સ્ટીએરિન' તો સ્ટીએરિક એસિડ અને ગ્લીસેરીનના રાસાયણિક સંયોજનથી બનતા પદાર્થનું મોખ્ય નામ છે. આવો નાણુક તફાવત બાનમાં રહેતો નથી. બજાર 'સ્ટીએરિન' સ્ટીએરિક, પાત્રીટિક અને ઓલીયિક એસિડોનું મિશ્રણ છે. આ 'સ્ટીએરિન' કેવી રીતે બનાવાય છે તે સમજવા તેલ અને ચરબીના રસાયનનું થોડું જ્ઞાન જરૂરી છે.

આપણે આજળા ભોઈ ગયા કે તેલ - ચરબી અને તેની ભાતના પદાર્થોના જુદા જુદા ગ્લીસેરાઈડોનું મિશ્રણ છે. આ તેલ - ચરબીને પાણી સાથે સંસર્ગ - પદાર્થો સહિત કે તેના વિના રાસાયણિક ક્રિયા વડે ફાકવાથી ચરબી - તેલનો અને ગ્લીસેરીન જુદા પડે છે.

તેલ या ચરબી (ગ્લીસેરાઈડ) + પાણી = ચરબી તેલનો + ગ્લીસેરીન. ગ્લીસેરીન ચરબી-તેલનો કરતાં ભારે છે અને તેમાં ભળતું નથી. ચરબી-તેલનો પૂરિત અને અપૂરિત - એમ બે પ્રકારના સાથે હોય છે. અપૂરિત તેલનો સામાન્યતઃ અવાહી, અને પૂરિત ધનરિધતિમાં હોય છેઃ આ મિશ્રણને પ્રેસમાં દબાવીને સહેજાઈથી તેમાં આવેલાં ધન તેલનો જુદા પાડી શકાય, પણ સંપૂર્ણપણે જુદા પાડી શકાતા નથી. અવાહી તેલનોનો અમુક અંશ ધન તેલનો સાથે ભળે છે અને એથી જીલટું ધન તેલનોનો કેટલોક ભાગ અવાહીમાં રહી જાય છે. ટૂંકામાં, મિશ્રણ ઉત્પન્ન થાય છે. ધન તેલનોને પછી શુદ્ધ કરવામાં આવે છે, આ ઉદ્યોગની પ્રવૃત્તિ મીથુનત્તીની બનાવટમાં વજરાતા 'સ્ટીએરિન'ની આગળીને આગ્રહી છે. એ દુઃખની વાત છે કે હિંદુસ્તાનમાંથી પુષ્કળ તેલ બહાર ખાતે ચડે છે, છતાં આ ઉદ્યોગની શરૂઆત આપણા દેશમાં કરવામાં આવી નથી.

'સ્ટીએરિન' બનાવવાની રીતોમાં ઉત્તરોત્તર સુધારણા થતી ચાલી છે. ૧૮૨૫માં શેવેલ અને ગેલુસાકે પેટન્ટ લીધા હતા. તેમની રીત અનુસાર અયમ તેલ-ચરબીને સોડા સાથે ઉકાળીને સાણુ બનાવવામાં આવતો અને પછી એ સાણુમાંથી ચરબીના તેલનો જુદા પાડવામાં આવતા. ૧૮૩૧માં મીક્લીએ કાર્બીક સોડાને બદલે ચૂનો વાપરવાનો સુધારો કર્યો. ૧૮૫૫માં બંધ વાસણનો (vacuum) ઉપયોગ દાખલ કર્યો. આધુનિક રીત પ્રમાણે ચૂનોને બદલે ૦.૫ ટકા જસતની ભરમ કે જૂની વા તો ૧ ટકા મેગ્નેશિયાથી પણ હાં-હા ટકા પર્યંત ચરબીનું વિઘાટન આઠ કલાકમાં થઈ શકે છે. ૧૮૪૨માં વિલ્સને પાણી અને અંધકના તેલનું વડે તેલમાંથી સ્ટીએરિક એસિડ બનાવવાનું શરૂ કર્યું. આ રીતનો મોટો

ફાયરો એ છે કે બોલોથિક એસિડ - જે પ્રવાહી છે - તેનું ધન પદાર્થમાં રૂપાંતર થઈ જાય છે. ફ્લીટ રોલ (twitcheil)ની સંસર્ગ-રીત આધુનિક છે. નેફેલોન અને સ્ટીએરિક એસિડના ગંધકયુક્ત તેજાઓ આ રીતમાં વપરાય છે. આ રીત સાવ સાદી અને ફાયદાકારક છે. કિંમતી સાધનોની જરૂર પડતી નથી. ૦.૫ થી ૨.૦ ટકા સુધીના પ્રમાણમાં સંસર્ગ-પદાર્થો તેલમાં નાખવામાં આવે છે. ૮૦ - ૯૦°C સુધી ગરમી વરાળ વડે આપવામાં આવે છે. ૨૪ કલાકમાં ક્રિયા પૂરી થાય છે.

છેવટે, એર'ટીમાં આવેલ ખમીર (ferment) પણ તેલ ફાડવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. બીયાને કચરીને અને તેમાં મે-મેનોઝના દારો ઉમેરીને બનાવેલી પેસ્ટ (paste) તેલમાંથી તેના એસિડ જુદા પાડવામાં વપરાય છે. દિંદુસ્તાનમાં આ રીત અત્યુદ્ધ યર્મ શકે એવી રીતિ છે.

ઉપરની કાર્યપણ રીતે બનાવેલ સ્ટીએરિન અત્યંત ગરમ કરેલી વરાળ વડે હવા-શૂન્ય વાસ્તુઓમાં શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. ચરસ ખખર 'સ્ટીએરિન'ની ગુણ-વિશિષ્ટતાઓ (specifications) નીચે આપી છે:

	શુદ્ધ સ્ટીએરિક એસિડ	સ્ટીએરીન નં. ૧	સ્ટીએરીન નં. ૨
ગલનબિંદુ	૫૬-૫૮° C	૫૪-૫૬° C	૫૦-૫૨° C
એસિડ-ગુણ (acid value)	૨૦૩	૨૦૨	૨૦૯
આયોડિન ગુણ (iodine value)	૨૦૮	૪૦૩	૨૩૦૬

એકલુ 'સ્ટીએરીન' મીજીબીસી બનાવવામાં વાપરી ન શકાય કારણકે તે સફટિક રૂપમાં આવી જાય છે. ગરમ કરીને તેના બીજામાંથી કાઢતાં તે સફટિક રૂપ ધારણ કરે છે એટલે જલદી નીકળી શકતું નથી. ઉપરાંત મીજીબીસીનો વ્યાકર એકસરખો રહેતો નથી. પરંતુ ટકા પારાફીન ઉમેરવામાં આવે તો ઉપરની મુશ્કેલીઓ દૂર કરી શકાય છે. આવી મીજીબીસી ખૂબ મોંઘી પડે. તેના હાંચા મલનબિંદુને લીધે આવી મીજીબીસી બીજા વાંધા રહિત હોય છે.

પરદેશમાંથી આયાત થતા 'સ્ટીએરિન'ના ચાલુ વાવ પૌંડના ૫-૬ આના બંદરનાં શહેરોમાં રહે છે. હાલમાં જપાને ૩-૪ આનાના જાવથી 'સ્ટીએરિન' દિંદુસ્તાનની બંજરમાં ચાલુ કર્યું છે. આ જાવ મોટા જથ્થા માટે છે.

'આઈ. જી. મીજી' (I. G. Wax) દમણી સ્ટીએરિનનો દરીદારમાં ચાલુ કરવામાં આવ્યું છે. આ મીજીનું ગલનબિંદુ ઘણું ઊંચું છે. પારાફીન ઓગળતું શકે થાય ત્યાંથી મલનબિંદુ સુધી પહોંચે ત્યાં સુધીનો તાજો ઓછો કરવા આ મીજી સારી રીતે વાપરી શકાય. 'આઈ. જી. મીજી'ના પાંચ ભાગ સ્ટીએરિનના ૧૫-૨૦ ભાગ નેટલા અસરકારક છે. સવાલ માત્ર કિંમતનો છે. 'આઈ. જી.'ની કિંમત પૌંડના રૂ. ૧-૫-૦ થી ૧-૬-૦ પડે છે. તેને કે ૧૦૦ પૌંડ પારાફીન અને પાંચ પૌંડ 'આઈ. જી.'નું મિશ્રણ કર્યું એટલે ૧૦૫ મીજીબીસીનો માવો થયો. આવા જ ગુણવાળું સ્ટીએરિન અને પારાફીનનું મિશ્રણ

તૈયાર કરીએ તો ૧૨૦ પૈક માલો તૈયાર થાય. એટલે આ ખાસ 'આઈ. ઇ.' મીથુ કાપકારક છે કે નહિ તેનો આધાર તેની કિંમત અને તૈયાર મીથુનતી પર અવલંબે છે.

પારાફીન અને સ્ટીએરિન - એ બંને અત્યંતના કાચા પદાર્થો ઉપરાંત, મીથુનતીની બનાવટમાં વપરાતા બીજા વધારાના પદાર્થો સંબંધી વિચારીએ.

એરોફિરાઈટ (એરો=ગંધ; ફીરાઇ=મીથુ) નામનું ગંધ-યુક્ત મીથુ બગરમાં સીરીસાર્બન (ceresine)ના નામે મળે છે. આ મીથુ ખતીજ છે અને મીથુ જેવા શુદ્ધો ધરાવે છે. બૂટ-પોલીશ, બનાવટી વેલેલીન, ઘરમાં ભેળા સાફ કરવા માટે અને મીથુનતીની બનાવટમાં વપરાય છે. પારાફીન કરતાં મોંઘું હોવાથી તેમાં પારાફીનનો ભેગ બગરમાં કરવામાં આવે છે. મૂર્ખ રહીસીયામાં તેની ખાલો છે. દર વર્ષે ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ ટનની પેદાશ થાય છે. તુર્કીસ્તાનમાં તેની ખાલો તમણાં મળી આવી છે. આ 'સીરીસાર્બન'નું ગલનબિંદુ ૬૫° જિ'સુ (૬૦°C થી ૮૦°C સુધી) હોય છે. શુદ્ધ કરેલા એરોફિરાઈટનું રાસાયણિક બંધારણ પારાફીન જેવું છે.

મીથુ મધ કાઢી લીધા પછી રહેલા મધપુડામાંથી બનાવાય છે.

મધપુડાને ગરમ પાણી સાથે ઉકાળીને મીથુ તૈયાર થાય છે. તેનું ગલનબિંદુ ૬૧°C-૬૫°C સુધી હોય છે. મીથુ કંડીમાં બટકી ભય છે અને ગરમી હોય ત્યારે માટીની માફક નરમ થઈ ભય છે, અને ગ્રીકાચ હોતી નથી. લાકડાના જમીન-તળિયાં અને ફરનિયરને પોલિશ કરવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. મીથુનતીની બનાવટ માટે આ સરસ પદાર્થ છે પણ તે કિંમતમાં ખૂબ જ મોંઘું પડે છે. મૂર્ખ તાપમાં યા તો રાસાયણિક ક્રિયા વડે મીથુનો રંગ કાઢી શકાય છે. સીરીસાર્બન અને ફેલ્સાક બીજા સુગંધી રેસિનની સાથે મિશ્રણ કરીને મીથુ બનાવટી મધપુડા તૈયાર કરવા માટે વાપરવામાં આવે છે.

મેન્ટાન નામનું મીથુ જર્મન બનાવટ છે. જૂરા કાલસામાંથી બનાવાય છે. રાખના ૪૦ ટન સુધી તેની બનાવટ જર્મની કરે છે. જૂરા કાલસામાં પાણીનું પ્રમાણ પુષ્કળ હોય છે. તેને સૂકવીને આલ્કોહોલ અને બેન્ઝીન વડે તેનું સ્વયં દ્રાવણરૂપે એથવામાં આવે છે. એ દ્રાવણમાંથી આલ્કોહોલ અને બેન્ઝીન કાઢી લીધા પછી જૂરા કાળો પદાર્થ પાછળ રહે છે તે મેન્ટાન. તેનું ગલનબિંદુ ૮૦-૯૦°C જેટલું જિ'સુ હોય છે. આ અશુદ્ધ મીથુ બૂટ-પોલીશ, ગ્રામોફોનની રેકર્ડ વગેરેની બનાવટમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. શુદ્ધ કરેલું મેન્ટાન મીથુનતીની બનાવટમાં વાપરી શકાય. પણ તેના પાસાદારથ જવાના શુષ્કને લીધે અને તેની ભારે કિંમતને લીધે મોટા પાયા પર તેની વપરાશ મીથુનતીના ઉદ્યોગમાં ચલી નથી.

કારનોયા મીથુ બ્રાઝીલના એક જાતના તાકના પાંદડાંમાંથી કાઢવામાં આવે છે. તેનું ગલનબિંદુ પણ ૮૦-૯૦°C સુધી છે. તે ખૂબ મોંઘું મળે છે. પોલીશ બનાવવા માટે સરસ ચીજ છે. ૫-૭ દળર ટન મીથુ બ્રાઝીલમાંથી પરદેશ ખાતે ચડે છે. ઉપરાંત ફેલ્સાક બનાવટી મીથુ જર્મનીના કારખાનાંવાળાઓએ બગરમાં ચાલુ કર્યા છે. આ મીથુ

પારાશીનનું મલનખિંદુ ઊંચું લાવવા મીઝુઅત્તીની બનાવટમાં વાપરવામાં આવે છે. હરેટાલાન નામનો જર્મન બનાવટી પદાર્થ પારાશીનની પારદર્શકતા ઓછી કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

વાટ અને તેની બનાવટ

મીઝુઅત્તીની બનાવટમાં મુખ્ય જરૂરી કાચા પદાર્થો—પારાશીન અને 'સ્ટીએરિન' સંબંધમાં હિંદુસ્તાનને લગતી પરિસ્થિતિ આપણે વર્ણવી. દરે મીઝુઅત્તીની બનાવટમાં ઉપયોગી બાજુ લાગવતી વાટ અને તેની બનાવટનો પ્રસંગ વિચારીએ.

બે તરફની વાટ મીઝુઅત્તીમાં વપરાય છે: સંચાની મદદ વડે બનાવાતી મીઝુઅત્તીઓમાં ધડી વાળેલી (plaited) વાટ વપરાય છે, એટલે કે પારાશીન, સ્ટીએરિન યા કમ્પોઝીશન મીઝુઅત્તીઓ માટે. ઓળ વાટે મીઝુની મીઝુઅત્તીમાં વપરાય છે. પહેલા પ્રકારની વાટની બનાવટમાં સફેદ, ઝીણું સૂતર કામ આવે છે અને વજાટ જરા ઢીલો રાખવામાં આવે છે. એથો ઊલટું, મીઝુની મીઝુઅત્તીઓ માટે મજબૂત સૂતર અને વજાટ ઘટ્ટ કરવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં મીઝુની મીઝુઅત્તી લગભગ જ વપરાય છે. તે ઘણી મોંઘી હોય છે. મીઝુઅત્તીનો વ્યાસ અને માવાના મલનખિંદુ પર વાટની સાર્ફઝનો આધાર રહે છે. વાટની સાર્ફઝ અને કયા નંબરનું સૂતર વાપરવું એ મીઝુઅત્તીની સાર્ફઝ પર અવગત છે. સાધારણ રીતે વીસ નંબરનું ખ્લોચ કેરેલું સૂતર વપરાય છે. ૧૨ થી ૩૦ સુધી તાંતણા આવે છે, અને પેન્સીલ મીઝુઅત્તી (૧૧ x ૧૦.૫ સેન્ટીમીટર; ૮.૫ ગ્રામ વજનમાં) ની સાર્ફઝથી માંડીને ગાડીની મીઝુઅત્તીઓની સાર્ફઝ આમાં સમાઈ જાય છે. એક પૈંક માવામાંથી ૫૦-૫૪ પેન્સીલ-મીઝુઅત્તી બને, જ્યારે એટલા જ માવામાંથી આઠ ગાડી-મીઝુઅત્તી બનાવી શકાય. એક મીઝુઅત્તીમાં વાટનું વજન આખી મીઝુઅત્તીના વજનના દિગ્ગે ૦.૩ - ૦.૫ ટકા હોય છે. ધડી વાળેલી વાટે દાખલ થઈ તે પહેલાં સાધારણ સૂતર વાટ તરીકે વપરાયું. કમ્બ્રાસેરીસે (Cambreaseres) ધડી વાળેલી વાટ સૌ પ્રથમ લખત કરી. કાર્લ પલ્ય ભતતની રાસાયણિક ક્રિયા કર્યા વિના આવી વાટ વપરાય તો મીઝુઅત્તી હોલવો નાખતી વખતે કુર્ચિ છૂટે, એટલે વાટને પહેલાં અમુક પદાર્થોનાં દ્રાવણોમાં ઓળા રાખવામાં આવે છે. આ ક્રિયાને mordanting, pickling કહેવાય છે એમોનિયમ ફોસ્ફેટ, નાઇટ્રેટ, ટંબલુઆર, બોરિક એસિડ વગેરે પદાર્થો આ ક્રિયામાં વપરાય છે. જુદા જુદા કારખાનાંવાળા આ રહસ્ય ગુપ્ત રાખે છે પણ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીએ પોતાના મીઝુઅત્તીના ઉદ્યોગ શીખવવાના ખાતામાં નીચે આપેલી રીત સફળ રીતે અનુભવી જોઈ છે:

એમોનિયમ ફોસ્ફેટ — ૭ ગ્રામ (૧ રૂપિઆઆર = ૧૧.૫ ગ્રામ),

સાઈટ — ૭ ગ્રામ.

બોરિક એસિડ — ૦.૫ ગ્રામ.

આ રીતે ૧૦૦૦ ગ્રામ પાણીમાં એજની બનાવેલું દ્રાવણ વાટને mordant કરવા માટે વાપરી શકાય, સૂતરને ઓપીચ કલાક ઉપરના દ્રાવણમાં રાખવામાં આવે છે, યા તો એ દ્રાવણમાં સારી રીતે ઢિંકાવવામાં આવે છે: કાંતી લીધા પછી મટાકાંને સૂકવાય છે.

(જેમ હિવાસળીની બનાવટમાં લાકાના ટુકડાને ટંબલુખારમાં રાખવાથી અકસ્માતનો ક્ય. એકો ધાય છે તેમ મીઝુખતીની બનાવટમાં વાટ પર ઉપરની કિવાથી ધાય છે.)

આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલી વાટ સ્પર્શમાં *crisp* લાગે છે. આવી વાટે મીઝુખતીની બનાવટમાં વાપરવાથી મીઝુખતી સરલ રીતે બળે છે ધરજુકે મોગરા થતા નથી; એટલું જ નહિ પણ મીઝુખતી ઝાલણી નાખતી વખતે દુર્ગંધ છૂટતી નથી. ઉપરાંત મોટા ફાવેલો એ છે કે મીઝુખતી બળે છે ત્યારે થીજી વાટ દ્વારા નિયમિત રીતે ચઢીને ધીમે ધીમે બળે છે એટલે અનવાળું એકધારું આવે છે. વાટને એકદમ બળી જતી અટકાવવામાં એમોનિયમ દ્વારા ઉપયોગી છે. ઓરિક અને ફ્રાન્કોરિક એસિડ સ્તરમાં રહેલા દ્વારા સાથે સંયુક્ત થાય છે અને સહેવાઈથી વાટ વળે ત્યારે નીચળી આવે છે.

જો જલ્દીથી ક્યાં વિનાનું સ્તર વાટની બનાવટમાં વાપરવામાં આવે તો તૈયાર મીઝુખતીના રંગ ઉપર તેની અસર દેખાવ છે એ ગ્રેફાઈટ છે.

મીઝુખતી બનાવવાની ક્રિયા

આ લેખમાં બધી ક્રિયાઓ વર્ણવેલો શક્ય નથી. મીઝુખતીના સંજ્ઞા બનાવનારો પોતાના માલ સાથે સંપૂર્ણ સૂચનાઓ અને સંજ્ઞા વાપરવાની રીતો મોકલે છે પણ રસાયણિક સંજ્ઞાઓને લીધે બહુવાર મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. આ મુશ્કેલીઓને વિચાર બરાબર કરવાથી તેનો નિવેડો લાવવામાં વધો આવતો નથી. વાટને બરાબર રસાયણો વડે *anordant* ક્યાં પછી તૈયાર કરી, પારાશીન અને 'સીલીકોન' નું થોડા પ્રમાણમાં મિશ્રણ કરી માલો તૈયાર કરી મીઝુખતી બનાવવાની ક્રિયા દ્વારા ધરવામાં આવે છે.

એક સાથે કેટલી મીઝુખતી બનાવી શકાય તેનો આધાર સાંજાનો રચના પર આધાર રાખે છે, જેમ ઓલમાં સીલીકોનનો સંજ્ઞા પર અવરના જરૂરના આધાર રહે છે તેમ. બનાવટનો સિદ્ધાંત એક છે. તૈયાર કરેલી વાટને રીલ ઉપર વિટાળી તેને મોગર રીતે ગોઠવવામાં આવે છે. બીજાના સીલીકોનમાંથી વાટ બહાર કાઢવામાં આવે છે. તેને બરાબર સીલીકોનરની મધમાં ગોઠવવામાં આવે છે. સીલીકોનરને ગરમ કરી શકાય કે હંડું પાકી શકાય એ વાસ્તે વરાળ કે હંડું પાછી અંદર લઈ શકાય કે બહાર કાઢી શકાય એવી ગોઠવણ હોય છે. સરખાતમાં આ ગોઠવણદ્વારા સીલીકોનર ૫૦°C સુધી ગરમ થાય ત્યાંસુધી વરાળ હેઠળમાં આવે છે: પછી વરાળ બંધ કરવામાં આવે છે. વરાળથી ગરમ કરતાં દરમિયાન બીજાના સીલીકોનરનો શંકુ આકાર બાગ વરાળ-પેટીની સપાટી ઉપર રાખવામાં આવે છે.

મીઝુખતીના માવાને આરતે આરતે ૭૦°C સુધી ગરમ કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયા બટ્ટી પર સીધી કરી શકાય કે વરાળના ટેન્કેટવાળા વાસણમાં કરી શકાય. ૭૦°C થી વધુ ગરમી આપવાથી માલો ફોડો રંગ પકડે છે માટે આ ક્રિયામાં ગરમી પર ખાસ કાજ રાખવો જોઈએ. માલો ઝોગથી તપ્ય એટલે બરાબર દલાવી એકસરખો કરી નાખવો જોઈએ.

સીલીકોનરને ગરમી આપ્યા પછી પીસ્ટન નીચે ઉતારવામાં આવે છે. કેટલો નીચે ઉતારવો તેનો આધાર મીઝુખતીની લંબાઈ અને વજન પર રહે છે. પ્રવાહી માલો આરતે આરતે રેડવામાં આવે છે. આ ક્રિયા દરમિયાન દવાના પાંચેટા વચમાં ન રતો ત્યાર એ ખ.સ. પ્લાનમાં રાખવામાં આવે છે. માલો હંડો પકડ્યાં સંકેતાર્થ તપ્ય એ જુનાઈ ન

નેઈએ. એટલે મીથુનત્તીની જરૂરી સંજાર્થ કરતાં આવે અર્થેથી એક ઇચ વધારે બરાબર નેઈએ. હવે ઠંડુ પાણી પેટીમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. ઉષ્ણતા ૧૮° થી ૨૦° C એ પહોંચે કે વધારાનો આવે દાઢી લેવામાં આવે છે અને વાટને કાપી નાખવામાં આવે છે. ઉષ્ણતા ૨૫° C સુધી આવે એટલે લોવરની રચના વડે મીથુનત્તી બહાર ખસેડવામાં આવે છે. ઉષ્ણતાનો આધાર મીથુનત્તીના માવાના ગલનબિંદુ પર રહે છે. એટલું ગલનબિંદુ ઓછું એના પ્રમાણમાં ઉષ્ણતા આ ક્રિયા દરમિયાન ઓછી કરવી નેઈએ. ને મીથુનત્તી જરાજર બહાર ન નીકળી શકે તો થોડો સમય વરાળ છોડીને અને પછી થોડું દબાણ કરવાથી તે સહેવાઈથી નીકળી આવે છે. જનાવટની મુશ્કેલીઓ સંખ્યા પર કામ કરવાથી સમગ્રાય છે. પણ સમગ્રાયપૂર્વક સૂચનાઓનો અમલ કરવાથી મુશ્કેલીઓની પાર જઈ શકાય છે. ઉપર વર્ણવેલી રીત સામાન્ય છે પણ સંતોગે અનુસાર તેમાં ફેરફાર કરવો પડે.

રંગીન મીથુનત્તી

રંગીન મીથુનત્તીની જનાવટ માટે ખાસ તેજના રંગો જાનરમાં મળે છે. ગરમી અને પ્રકાશની તેમજ સ્ટ્રીએરિક એસિડના તેજાના મુલોની એ રંગો પર અસર થતી નથી. આની રંગીન મીથુનત્તીઓ પેન્સિલ મીથુનત્તીઓના વિશામમાં આવે છે. આ મીથુનત્તીનું વેચાણ મર્યાદિત છે. નીચેના રંગોની સામાન્ય રીતે લક્ષમણ કરવામાં આવે છે:

રાતો — સુદાન IV, ફ્લેક્સીન, રાહમીન ૬ અને રાહ-મેંગાસ.

પીળો — ક્વીનોલીન યાસો, જોરામીન

લીલો — એસિડ ગ્રીન, વિક્ટોરીઆ ગ્રીન

લાલો — ઈન્ડ્યુલીન, મીમાર્લસ વાયોલેટ.

આ બધા રંગો triphayl methane અને phthalic acidની શ્રેણીમાંથી છે. રંગતુ પ્રમાણ ૦.૦૫થી ૦.૦૧ ટકા સુધી (સ્ટ્રીએરિક એસિડના વજનના પ્રમાણમાં) લેવામાં આવે છે. આજે રંગ લાવવો હોય તો રંગતુ પ્રમાણ ઓછું લેવામાં આવે છે. આ રંગો પારાફીન કરતાં સ્ટ્રીએરિનમાં વધારે જોડાયે છે અને થોડો આન્ટાઢોલ ઉમેરવાથી રંગ વધારે મેળવી શકાય છે એટલે રંગ વધારે ઘટો કરી શકાય છે.

તરફતાર રંગીન પ્રકાશ આપે એવી મીથુનત્તીની જનાવટમાં અમુક ફારો ઉમેરવામાં આવે છે. ત્રાંબુ, બેરીલમ અને સ્ટ્રોન્શીયમ ઈથાઈડ તરતોના ફારો વપરાય છે.

ફોટોગ્રાફીમાં વપરાતી એક-પ્રકારી મીથુનત્તી સ્ટ્રોન્શીયમ નાઈટ્રેટ ઉમેરીને જનાવાય છે. આ રંગીન પ્રકારની અસર વધારે તો જ સાય ને મીથુનત્તીનો પ્રકાશ ઓછો ચળકતો હોય. એટલે એકદમ ઓછો ચળકતો પ્રકાશ આપે એવી મીથુનત્તી તૈયાર કરવી નેઈએ. આ અસર ઉપજાવવા એમાર્લિનો અથવા ઈમીનો પરમાણુ સમુચ્ચવવાળા કાર્બનિક તેજનો અને થોડો એમોનિયમ નાઈટ્રેટ ઉમેરવાની સૂચનાઓ થઈ છે.

જંતુવિનાશક મીથુનત્તીઓ

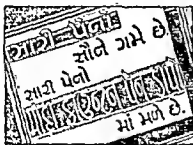
આપણ તરીકે ઉપયોગમાં આવે એવી મીથુનત્તીઓ પણ જનારી શકાય. દર્દીઓના ચોરસમાં વાતાવરણ જંતુવિદોન કરવા માટે અમુક પ્રકારની દવાયુક્ત મીથુનત્તીઓ

પ્રાપ્ય છે. આવી મીથુનતીની અનાવટનો સિદ્ધાંત એ છે કે અમુક પ્રમાણમાં જંતુ-વિનાશક દવાઓ મીથુનતીના માવામાં ઉમેરવામાં આવે છે. મધક, મુકેલીપ્ટસ તેજ, આયોડીન વગેરે પદાર્થો આવી અનાવટ માટે વાપરવામાં આવે છે. આવી મીથુનતી અને છે ત્યારે આયોડીન-માંથી તેનો વાયુ છૂટે છે; મધકમાંથી તેનો ઝોક્ષીજન-યુક્ત પદાર્થ (sulphurdioxide) અને છે, અને વાતાવરણના જંતુઓને અસર કરે છે. આવી અનેક તરેહની મીથુનતીઓ અનાવી શકાય છે.

પવિત્ર સંયોગમાં સુગંધિત મીથુનતીઓ વાપરવામાં આવે છે. આથી વાતાવરણમાં એક પ્રકારની ખુશનુખા સુગંધ પ્રસરે છે. આવી મીથુનતીઓની અનાવટમાં કેવડા, મુખક ઇત્યાદિ સુગંધિત તેજ ઉમેરવામાં આવે છે. આવી મીથુનતીઓ શોઆમાં 'વધારો' કરે છે, એટલું જ નહિ પણ જંતુ-વિનાશક મીથુનતીના ગુણો પણ ધરાવે છે. આવી મીથુનતીઓ ઝાંખો પ્રકાર આવે છે. આ વિશાદમાં વર્ણવેલી મીથુનતીઓ આ આળુ યોગી પ્રચલિત છે.

ઉપસંહાર

મીથુનતીની અનાવટનો ઉદ્યોગ દિંદુરતાનમાં કામે કરી શકાય એવી પરિસ્થિતિ છે. કાચા પદાર્થો દેશમાં મળી શકે છે. વૈજ્ઞાનિક આળુ સંજ્ઞાથી શકે એવી તાલીમ પામેલા કારીગરો પણ પ્રાપ્ય છે. દેશમાં આ ઉદ્યોગ સફળ કરવાનું ઉદ્યોગપતિઓ પોતાના ધ્યાનમાં લે એટલું મર્યાદા આ લેખમાળા પૂર્ણ કરીએ છીએ.

પ્રશાન્ત પસરી સન્ધ્યા, લાલિમા તણી આદરે
વિશ્વને આવરી લીધું. ને પૂર્યો સાથ શાંતિએ;
આ એની વાતશ્યાએ, એ એની નીડની મહી,
પોદયાં સૌ પશુ ને પંખી, માત્ર ભુલભુલ એક ના;—
સારીયે રાત એણે તો ગાર્યા પ્રભુય ગીતડાં,
હુવે છપન્ત રતનોથી શોણે નણવિતાન એ;
પદી તારકના સૈન્યે શુકે, સેનાપતિ સમા,
દાખની દીપ્તિ, જ્યાં સુધી અખમાં મહાલતી ઉગી
રાજરાણી સમી અંદા, એક ને અદ્વિતીય જે
દેલાવે નિજ જ્યોતિને, આંદની અમી વર્ષતી
પાયરે પૃથ્વી અંધારે રૂપેરી નિજ ઓઢણી.
આક્રમ આગ હાવાને : “ સંગાધી પ્રિય, છે ઘડી
નિશાકેરી, અને વિશ્વ જૂલે વિશ્રામાગરે;
અંપિયેં આક્ર જાને થે એમ; હાં કે ઘડયા જ છે
હનરાત્રી સમા જાને શ્રમવિશ્રામ ઈંધરે;
પાંપણો નમતી વારે નિદ્રાઓસે ધીમે ધીમે.
માનવેતર પ્રાણીઓ આગરે દિન નિર્ગમે,
તેથી આરામ આછેરે લેતાં એ માનવી થકી,
જ્ઞાનકર્મેન્દ્રિયો દેરી માનવીકાજ છે કરી
દિનચર્યા, જતાવે જે મહત્તા માનવીની, ને
જ્વર્ગની અમીદદિ જે રહી માનવકાર્યપે;
પડી રે’ પશુ ને પંખી અકાર્યે આજસે જાડું,
એમનાં કૃત્ય દેરા હેં વિણુને ત્યાં હિસાબ ના.
કાલે પૂર્વ મહીં ફટે રકત આલા પ્રલાતની,
આવે અરુણ એ ખેડાં આપણે જગલું ઘટે,
ચડવું ગમતા કાર્યે, પુષ્પકુંજે સુધારવા,
હરિયાળી ઘટાથેરી પગદંડી સમારવા,
આપણો પથ ગધ્યાહને ડાળપાને સુધાયલો
મફકરી કરતો જાણે આપણાં આતરે તણી,
જેમની સ્વૈરવૃદ્ધિને શેકવાને અંધે ઘણા

૧૦

૨૦

૩૦

આપણા કરતાં હાથે ઝાઝા તેને સમારવા;
મારશે પદ્મવે, પુષ્પો, ઝરતો વૃક્ષનો રસ,—
અહો એ કેટલું ગંદું, ઘટે સર્વ ખસેડતું
તુર્ત જો ધૃત્તીએ બતાવે સુખે તે પથ ઉપર.
હાવાં તો પ્રકૃતિ ચાહે નિશાબર વિરામિયે.

સૌન્દર્યવાન શી હાવાં વહે: “ સર્જનહાર ને
સ્વામી મારા હું તારી સૌ આરાધ્યોને ઉડાવતી.
પ્રભુએ નિરમ્યું એવું—વંદું પ્રભુપ્રસાદને—
તારે ધર્મ પ્રભુ પ્રત્યે, મારો તો પ્રભુ તું જ છે.
જ્ઞાન ના અદ્ભુત વાંછે એ જ સારી પતિવ્રતા.
તાહરી પ્રેમગોષ્ઠિમાં વિસરું હું દિક્કાલને,
વિસરું મનુ સર્વેને બધું ચે સરખું ગમે:
પ્રાતર્વાસુ મધુરો ને મધુરી ઉગતી ઉપા,
મીઠાં ગીત પંખીનાં, મનહુષ્ક લાતુ ચે
પસારે કર જે પ્રામ્ય વૃક્ષે, ફળફૂલે, તુલ્સે,
ઝાકળે ઝળકતાં ને જોડેલી લોંચ છે રહી
મદુ ઝરમરે ફેરી આછેરી, મધુરી વળી
લાસતી આવતી સન્ધ્યા સુરંગે માર્ગે લારી;
પંખીની શાંત રાત્રી, ને પંખી ગંભીર એવું આ;
ને વળી વિદ્યુ લક્ષ્મી આ, આ જ એનાં જવાહિરો
દિવ્ય,—જે રાતરાણીનો સંધેએ કાઠમાઠ છે:
પ્રાતર્વાસુ પરંતુ ના, ને ના એ ઉગતી ઉપા,
ના મીઠાં ગીત પંખીનાં, ના લાતુ મનલાલતો
પૃથ્વીએ ઉગતો લાસે, ના ફળફૂલ ના તુલ્સુ,
ઝાકળે ઝળકતાં ને વર્ષાસિકત સુવાસ ના;
અરે, ના આવતી સન્ધ્યા; અને ના શાંત રાત, ને
પંખી ગંભીર આ એવું, જ્યોત્સ્નામાં ભ્રમણેયના,
કે હુતિ તારકો કેરી; તારા વિના ગમે ન કૈ.
પરંતુ આ પ્રકાશે કાં આખી ચે રાત ? ફોણને
કાળે આ દિવ્ય દીપ્તિ સો નેત જ્યારે ઉઘે લયો ?”

૪૦

૫૦

૬૦

‘Straight forward passion is the motive force, the unmixed type is the actor, an unpretentious environment is the setting, for La Comedie Humaine.’

—Stefan Zweig

બાલઝાકનો સાહિત્યકાર તરીકે વિચાર કરતાં તેની છૂટક કૃતિઓ કરતાં તેના સમગ્ર લેખનને જ દૃષ્ટિમાં રાખવું વધારે ઉચિત છે. તેની અનૈકવિધ લેખનપ્રવૃત્તિનાં બધાં જ તરત્વો તેની આલીસ ઉપરાંત અચોક્કસ ગૂંથેલી The Human Comedy નામક અંધ-માધામાં લગભગ સમાઈ જાય છે. આ અંધમાધામાંથી ગમે તે નવલકથા છૂટક વાંચી શકાય તેવી છે.

નેપોલિયનના વ્યક્તિત્વને બાલઝાક પર ખૂબ ખાતી અમર કરી છે. નેપોલિયનના દર્શને જ તેને સાહિત્યના નેપોલિયન યવાની પ્રેરણા પાઈ હતી અને તેને પરિણામે તેણે જે મહાન સાહિત્યસેવા કરી છે, તેને માટે સિટિઝન ગવાએએ ખરું જ કહ્યું છે:

‘Never before had so vast an enterprise been deliberately undertaken; never has the temerity of a man’s unbounded will been better required.’

નેપોલિયન માફક બાલઝાક ક્રાંતિને પોતાની દુનિયા જનારે છે અને પારીને (Paris) તે દુનિયાનું કેન્દ્રસ્થાન જનારે છે. તેનાં પાત્રો મુદતસર ચાળાપૂંધી આળેલાં, તેનાં બાવો શુદ્ધ તરત્વો સમા અને તેની કટુલ્હિતાઓ સંક્ષેપલો સમી છે. સમાજના દરેક યરનું તેનાં પાત્રો પ્રતિનિધિત્વ રજૂ કરે છે. તેનાં અમણે ખૂંપડીની ગરીબાઈ, રાજ્યનો વૈભવ, શેઠિયાની દહેલીનો કાઠ વારસવિકપણે રજૂ કરે છે. જ્યાં તે જાય છે, ત્યાં તે ચોથી દિવાલ તોડી ખડ અંદરની આબેહુમ સ્થિતિ દર્શાવે છે. તેનાં પાત્રોનું લશ્કર એ કે તથ્ય હમ્મરનું છે. ઇતિહાસમાં નેપોલિયનના વિજય સમો સાહિત્યમાં The Human Comedyનો વિજય છે.

તેનાં નાપકો તેમના સર્જક જેમ દુનિયા જીવવાનાં રસ્તો સેવતાં હોય છે. પારીનું કેન્દ્રસ્થ આકર્ષણ તેમને દૂર દૂર ગામડાંઓમાંથી ખેંચી લાવે છે. પારી તેમનું સમરંગણ છે. રાજનગરની મોહિની એ લશ્કરને અહીં ધસડી લાવી છે. તેના સૈનિકોની શક્તિની કસોટી અર્થ નથી. અહીં તેઓ પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને જરૂરિયાતોને સંતોષવા એકબીજા સાથે અથડામણમાં આવે છે. એ સમાજસોપાનનાં ખગણિયાં કેટલાક ચઢે છે, કેટલાક એ ચડતાં પડે છે, મરે છે અને વિસ્મૃતિને યરણે જાય છે. અહીં દરેક પોતાની શક્તિ અજમાવવાની છે; રોકબીજની દવા ખાઈ ખેસી રહેવાનું નથી. સામ, દામ, ભેદ, હંડ, ગમે તે નીતિ પાપરી રસ્તો રોકનારને દૂર કરી આગળ લપસવું એ બાલઝાકે આલેખેલ અગ્ય રાત બંદખોર વૌચિનની નીતિના અંધ, તેના લજ્જા પાત્રોમાં મૂર્ત થાય છે.

શેષક તરીકે જ્યાં બાલકોએ જીવનની સફળતા કરી તેવાં લાઈ ક્યા તેમાં તેના નામોએ મેળા થાય છે. વૈદકનો વિદ્યાર્થી ડેરપહેરન, પ્રધાનસભો રાસતીમાં, ફિલ્મફેર લુપ્ત લેખક, ચિત્રકાર ચિહ્નો, પત્રકાર રૂબરૂ, બધા અહીં મેળા થાય છે. પછી જીવનના અનુભવો અને લાગણીઓના રાસાયણિક પ્રયોગો તેમનાં જીવનને વિચિત્ર રીતે ફેરવી નાંખે છે અને ફેલાઈને ફનાગીરીને પંથે પહોંચાડે છે. પ્રસંગોરૂપી બાવી તેમના જીવનની માટીમાંથી બૂટા બૂટા ખાટો થયે છે.

બાલકોએ તે નિશ્ચિત ધ્યેય તરફ વહેતા શક્તિપ્રવાહને વ્યક્ત કરવા તેની કથાને ચોતે છે. પછી તે શક્તિનો પ્રવાહ ક્યાં જાય છે, અને તે ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરે છે કે નહિ, તેની તેને પડી નથી. સારા કે ખરાબ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાની મગામણ જ તેનું કલાસત્ર ખતી રહે છે. વિગત અથવા નિષ્ફળતા, કેવળ આકર્ષક છે દુનિયાના શેતરૂંજ પર 'પાસા ફેંકે ગતો સર્વે' દા દેવો દરિ દાય છે.'

બાલકોનાં ઓપાત્રો ખૂબ આકર્ષક છે. સુજેનિ મોદિત જ્યારે તેના પિતૃચર્ચના પ્રેમમાં પડી જઈ તેને ચોતાના લોભી પિતાએ સંમત કરેલ પૈસાની શેરી-આપી દે છે, હારે તે જાન જીવ આર્થ જેવું જ પીરતર દાખવે છે. પારીનાં મકાનોની બારીઓના પાસા પાછળ દરેક મિનિટે જુલિએટના આપવાત રૂપી કરુણિકા બજવાઈ રહે છે.

બાલકોનાં પાત્રો કોઈ ધૂનરૂપી ભૂતના વળગણુથી પિડાતાં હોય છે. કોઈ એક વાત મેળવવાની ધૂનમાં જ તેમની દુનિયા સમાઈ જાય છે. એ ધૂનની પાછળ જ એ નાચ્યા કરે છે, ધાણીના બળદ માફક ફરે છે, અથવા સમા પર જાય પરવાના માફક મુંઝવે બેઠે છે. બાલકોને સામાન્ય, માયક્રોસા માણસો નથી ગમતાં. જે કોઈ તેના જીવનરખતની પાછળ ચોતાની બધી શક્તિ વાપરવા તૈયાર હોય છે, તેની જ તે દરકાર રાખે છે. સ્ત્રી સિવાય કોઈ બીજી વસ્તુ પર જેનું ચિત્ત મોટું છે, તેને કોઈ ફેરાણી ખબ મોદ પમાડી શકતી નથી; બે કોઈને પ્રેમની ધૂન લાગે છે. તો ને બીજી કોઈ વસ્તુની ખેરના રાખતો નથી; કંદુર જિજ્ઞાસિવાય ગમે તેવી સુંદર વસ્તુ પ્રતે દેવગ ઉદારીન દષ્ટિથી જ જુએ છે. આવી ધૂનથી વિખૂટાં પડનાં પાસ તૂટી પડે છે નુસિંગન આખી સહેનસાદના એકેરો કરતાં વધુ ધન એકઠું કરે છે. પણ એક સામાન્ય સાથે તે એક સૂખ બાળક જેમ વર્તે છે !

પ્રાથમિક પ્રવાસમાં જેટલે દુનિયાથી તરછોડાયેલા બાલકોએ ચોતાની નથી દુનિયા ખડી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ચોતાના ખંડમાં, ટેંગલ સામે ખુરશી પર બેસી રહી, તે ચોતાના સર્જેલ અને સર્જતાં પાત્રો વચ્ચે રહેતો. પગીસ વર્ષની હંમરથી તે વાસ્તવિકતામાં ચોતાના મગજરૂપી ઝેન્ડિનમાં બળતણ નાંખવા પૂરતો જ રસ લેવા લાગ્યો. આખો દિવસ કામ કરી તે રાતે આંઠે સૂતો અને કોઈને ચાર કલાક પછી ચોતાને ઉઠાડવાનું કહી રાખતો. જ્યારે પારીની દુનિયા હાંધમાં લપેટાતી ત્યારે તેની દુનિયા વેગવંત ખનની. કાળો દોરીના એક પગે એક બાલા ગમતો, તે મરત ખની દસ-બાર કે અઠાર કલાક કામ કરે જતો. તેની કાર્યનિક દુનિયા તેને બાલ દુનિયા જેટલી જ સજીવ લાગતી. એક મિત્ર મળવા આવ્યો ત્યારે તે તેને કહેવા લાગ્યો, 'અરે, બાપડીએ જીવનનો આન આપ્યો !' પણ તેને મળવા

આવનારના મોં પર આશ્ચર્ય અને ભય જોતાં તેને જાન આપ્યું કે યુદ્ધેનિ આદેત તે તેના મળજી એક સંગન હતી. બાલકાકીનાં પાત્રો જોણે-જહારથી તેના અભ્યાસખંડનું આરણ્ય કાઢીને જહારની દુનિયામાંથી તેનાં પ્રસ્તુતની દુનિયામાં પ્રવેશવાં હોય એવાં લાગે છે.

તેનું કાર્ય એક નસા જેવું હતું. એ નસામાં તે પોતાના જીવનની ઈચ્છાઓ સંતોષતો. પ્રેમ, મહત્તાકાંક્ષા, ધન, મુસાફરી, કીર્તિ અને વિજય વગેરે તેનાં સર્જનોમાં, તે દુનિયામાં વાસ્તવિક રીતે અનુભવે તે કરતાં સાત ગણી લાગણીથી અનુભવતો. તેની જાનેન્દ્રિયો બાળકો જેવી હતી; ખરું અને ખોટું, સ્વપ્ન અને જીવન તે પારખી શકતી નહિ. પણ જેમ તેમને પટાવવામાં આવે તેમ તે સોજવાઈ જતી. તેમને ફક્ત ખેડાક જ ભેળેના હતા, પછી ભલે તે ખેડાક સાચા અનુભવનો હોય કે કાદવનિક તરંગે રમ્યો હોય. તેણે સર્જેલ ધીરનાર જોખસેક જેમ તેની પાસે લિધાર પૈસા લેવા આવનાર ગરીબોને મચ્છી પકડવાના કાંટા પર વિધાયેલ માછલીઓ જેમ ગણીને તેમનાં દેવાંની લાગણીઓ સાથે રમે છે, તેમ બાલકાકી તેનાં પાત્રો સાથે રમે છે. 'નમ સ્વરૂપે માણસ રહ્યુ થાય એટલી દહે માણસના દેવાના ધૂપા ખૂણાઓમાં ઊંડા જીતરડું. એ સામાન્ય વસ્તુ નથી.' આ જોખમેકના ચબ્દોમાં આપણે બાલકાકીને જ સાંભળીએ છીએ.

જુવાનીમાં, જ્યારે તેની કાટલીમાં તેને ખાવા માટે ફક્ત સામાન્ય શટલો જ મળતો, ત્યારે બાલકાકી તેના રેખણ પર આકર્ષી અરડુ રોરી તેને એક યાળી કંપતો અને તે અરડામાં તેને જાવતી વસ્તુનું નામ લખી, તે વસ્તુ જ તે ખાતો હોય એમ કંપના કરી, આનંદથી શટલો ખાતો. આ પ્રમાણે તે પોતાને મનમગ્ની કંપનાદ્વારા પાત્રો રમી, પોતે જ તેમનું જીવન જીવતો હોય એમ અનુભવતો. 'વધે' લાખ કાંકની આવક. 'એ શબ્દો લખતાં તે પોતાનું દેવું બૂલી જતો. ચિત્તસંમદથી ખુશ થતો એલી મેગસ, પોતાની નરી સરળ બે પુત્રીને આદેશો જોડિએત, નેવે'માં ઝરણો વિશે શોધ કરતો સેરાફિટસ, અગ્નિના તેજકદાલથી આનંદતો રૂમેરે, એ બધાં બાલકાકીના જ જુલ જુલ કાદવનિક અવતારો છે. તેના પાત્રોના શોક અને આનંદમાં તે જ લાગ લે છે, તે તેની હસ્તપ્રતોના હસ્તાક્ષરમાં યતા ફેરફારો ખતાવી આપે છે. પ્રક્ર સુધારતી વખતે પણ તે મળ્યું ફેરફાર કરી નાખતો. મૂળ દૂકમાં લખી, તે પ્રક્ર સુધારતાં અંદર ત્રણ ગણો હિમેશ કરતો !

જીવનમાં તેને જે ન મળ્યું, તે તેને કંપનમાં મળ્યું. કમાવાના ધિરાદારી તેણે એક વખત લાપખાનાના ધંધામાં કંપનાઓ અને તેમાં ન ફલતાં બીજા ધંધા અજમાવી નિષ્ફળતા અને માથે મોટું દેવું ઊભાં કર્યાં. તેના સદા પર પ્રેમ જીવનજર કાષ્ઠ હતો. આમ જેણે પોતાનાં પાત્રોને ધનવાન બનાવ્યાં, તે જાને જ દેવાદાર હતો એટલું જ નહિ, પણ પ્રેમની બાબતમાં પણ તેણે કંપનાનો આશ્રય લીધો હતો ! તેના પ્રેમમાં પડેલી પોલિય ખાઈ માદામ હાન્સ્કાને નજર નોચા વગર તે તેની રૂપરૂંદરી કહી સુંદર પત્રો લખીને પ્રેમ કરતો હતો. 'ખરું' કહીએ તો, તેને હાન્સ્કા પ્રત્યે પ્રેમ ન હતો, પણ પોતાના તેના પ્રત્યે પ્રેમના પ્રશ્નમાં જ તે આનંદતો હતો. આમ તેનું જીવન આત્મ-સચ્ચની પ્રજ્ઞતાને અધીન હતું.

બાલકાકી કાદવનિક બંદુરૂપીનું જીવન ગાળતો. એથી તેની પોતાની ખાસ જીવન-ફિલસૂફી ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. પાત્રોની નીતિ કે અનીતિ પર તે પોતાનો અભિપ્રાય

આપતો નથી, કારણ, તે પાત્રો સાથે એવો એકરૂપ બની ગયો છે કે તેમનાં કાર્યો તેને પોતાનાં જ લાગે છે, અને પોતાનાં કાર્યો પર અભિપ્રાય કે કીકા રાત્રે ગમે છે!

અહીંયાં જોમ 'સીસમ ખૂલ જા!' કહી શકા ઉઠાડતો, તેમ બાલજાક પાત્રોનાં અંતઃકરણ ઉઠાડતો. બાલજાક માટે મુખ એ હવનનું દર્પણ હતું. લાવેદર અને ગોઠતી વદનપરીક્ષાના અભ્યાસદ્વારા, તે પણ તેમની માફક વદનની ભૂગોળ એ હવનનું 'મોસ' અને હાકામાં બાલ રેખાંકન છે, એમ માનેતો. એસમેરિટમ, આંગળીની વિવૃતચક્રિત, સ્વિકન-ભોગના આધ્યાત્મિક વિચારો વગેરેએ તેને ખૂબ આકર્ષ્યો હતો અને એ બધા વિચારો તેણે હુર્ફ લેખખટના પાનદ્વારા દર્શાવ્યા છે. લેખખટ બાલજાકનો આદર્શ રજૂ કરે છે. બાલજાકની પીત્ત પાત્રો કરતાં એમાં બાલજાકના આત્મકથનના અંશો ઘણા છે.

'Every face he saw was for him a charade to be unriddled.' બાલજાકને દરેક અનુષ્ઠામાં કાંઈ જાતનું જાનવર જણાતું, તે કારણ કે વહેલા મોતનાં ચિહ્નો તેને જોઈ શકતો. તે બહાર ભારતો કે બાલ આલ અને કપડાં પરથી તે કાંઈપણ માણસ શોધી શકે છે તે કહેવા શકિતમાન હતો. જતાં ગે તેને એક અસંતોષ હતો તેને તે બાલિષ્ઠ-વેત્તા થવાની, જ્યોતિષી બનવાની ઇચ્છા થઈ આવતી. તેણે બાલેએલ બેળાકોર કરનાર મારસે કઈ અચૂક પળે જો પોતાની ઇચ્છાને વશ થશે, તે જાણે છે, સંદર્ભિત મુસિંજન ખાતરમાં ક્યારે કેવી ઉચ્છવાચ્છ થશે તે જાણે છે અને કઈ કઈ કોઈ કરવાથી લાલ મેળશે, તે જાણી તેમ વર્તે છે. આ બાજી પારખવાની ચક્રિત પોતાની બધી દૃષ્ટિએને એક વસ્તુ પર ધ્યાનરમ કરવામાંથી જન્મે છે. જેનું મન અચળ છે અને હમરો વિચારમાં રાગદોષ કરે છે, તે કદી બાજી નોઈ શકતો નથી.

હવાને હવનરસાચલ નદિ, પણ હવનની સુવર્ણસિદ્ધિ મણવાની બાલજાકની જનુઈ મીન્યતા તેને તેની પછીના વારતવવાહીઓથી જુદો પાડે છે. તેને અનુસરનાર ગોલા નવારે ઈમારત મણવા મદામહેનને પત્થર પર પત્થર ગોઠાવે છે, ત્યારે બાલજાક તેની આંગળી પરની અંગૂઠીને ફેરવનામાં તો એક હમર ગારીઓવાળો દયામદાન ખેડો કરે છે! દરેક વસ્તુનું વીચતવાર જાન એ કેવી રીતે અને ક્યારે મેળવી શક્યો એ એક સાદિલની દુનિયાનો કોપડો છે. તેણે જુવાનીનાં ત્રણચાર વર્ષ વહીલના મુમારતા તરીકે, પ્રકાશક તરીકે, અને વિદ્યાર્થી તરીકે ગાળ્યા હતાં, પણ આ વર્ષોના ઉપયોગ તેણે ખૂબ ખૂબીપૂર્વેક કર્યો હોયો નોઈએ. તેની ચાલચક્રિત એવી હોવી નોઈએ કે ચાંપ હાથે ને વસ્તુ દાખર ધાપ. તેના એક દષ્ટિપાતથી તે હટતું જાણી શકતો હશે, જો કહેવું સુરસ છે. વર્ષો મુખી એક જગ્યાએ રહેનાર તે જગ્યાની જે વીજતો નથી જાણતો, તે વીજતો બાલજાક એક મોટ મોટાં નોઈ શકે છે એટલું જ નહિ, પણ નજર ન જોયેલી વસ્તુને પણ તે સજીવ કથનાદ્વારા આબેહુજ અને સુરખટ આલેખી શકે છે. એક જ સપાટે તે નાખી વસ્તુઓ ફર કરી, કામની વસ્તુઓ ઝાપી મે છે. : What others saw in glass darkly, But he saw face to face.'

નેસર્કિક પ્રેરણાથી બધી વસ્તુઓ જાણવાની ચક્રિત, એ બાલજાકની પ્રતિભાનું તત્ત્વ છે. તેની ચક્રિત તેણે દરાઓ ખાઈ, વસાણા કે પાકોનું સેવન કરી નથી મેળવી, તે તો

કુદરતી બક્ષીસ છે. વનરાજ સમી એ શક્તિ પામેલા કુદરત માફક રહેવા ના પાડે છે; તે તો જંગલ જેવી, ઘોષ જેવી, ગાળવીજ અને આંધી જેવી સુંદર છે. સૌંદર્ય વિના તે માફક લાગે છે, સુંગર વિના તે બખ્ત લાગે છે. બાલકાકે કદી તેની નવલકથાઓ ધરી નથી, તેણે કદી વાર્તા કે વસ્તુસંકલના કથા રાહે જરો એવી યોજનાનો વિચાર કર્યો નથી. તેના કાર્યમાં રહેલી મસ્તીએ તેને તેની જાત પશુ ખૂલાવી દીધી છે. ત્રિપ્તમાની સુંદર, યૌવન-ભરી નવનતામાં માણસની દૃષ્ટિ તદ્દાકાર બની જાય છે, તેમ તેની દૃષ્ટિ પણ સંપદામાં ઢળી જાય છે. 'બાલકાકના' મત પ્રમાણે જીવનમાં જેમ સુકરર યોજનાનો અભાવ હોય છે, તેમ તેની નવલકથાની માલામાં કોઈ સુકરર યોજના નથી. તેનું ધ્યેય કાંઈ ખોષ આપવાનું, અથવા એ દિવસોની રીતભાત અને રિવાજોનું પ્રતિબિંબ પાડવાનું નથી. પોતાના માનસિક ફેરફારોમાં તે માણસોના અને વસ્તુઓના ફેરફારોનું ચિત્રણ કરે છે. તાલબાહ યતિએ એમાં ભરતી અને ઓટ આપ્યાં કરે છે.

સંજોગો માણસો પર અને માણસો સંજોગો પર પરસ્પર અસર કરે છે. દરેક વસ્તુનું મૂલ્યાંકન જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં અને જુદી જુદી દૃષ્ટિથી જુદું જુદું થાય છે. ક્રાંસમાં જે નીતિ ગણાય, તે હિંદમાં અનીતિ ગણાઈ શકે. મટિ લેખક સંનૌતન સત્યો રજૂ ન કરી શકે. તેનું કાર્ય તેના જમાનાની પરિસ્થિતિની અને તે જમાનાના લોકોની સામસાગી અસર અને તેની પાછળ રહેલું રહસ્ય રજૂ કરવાનું છે 'He must be a meteorologist of the social air-currents, a mathematician of the will, an analytical chemist of the passions, a geologist who reveals the primal forms which go to the shaping of a nation.' લેખક પોતાના જમાનાની હકાકતો ભેગી કરી રજૂ કરે, કુદરતી દરશોનું ચિત્રણ કરે, વિચારોનો જંગ ખેડે. આ જ બાલકાકની મુખ્ય મુરાદ હતી. દેશનના મત મુજબ શૈક્ષણિક પર પછી બાલકાકની કૃતિઓ જ જીવંત માહિતીઓનો બંકાર છે.

બાલકાકદ્વારા જ આંતરિક દુનિયાનું જ્ઞાન અથવા માનસમંચન નવલકથામાં પ્રથમ પ્રવેશ પામ્યું છે. તેની પહેલાંના લેખકોની વસ્તુચંકલના બાહ્યદૃષ્ટિએ અકરમાતેની પરંપરાથી જ ખૂંધાતી અને આંતરિક દૃષ્ટિએ પ્રેમપ્રસંગો જ મુખ્ય ભાગ બજવતા, તેમાં નરી કૃત્રિમતા જ લાગતી. પણ બાલકાકે બતાવ્યું કે માણસમાં કેવળ કામવાસના જ નથી હોતી, પણ બીજા અનેક ઈચ્છાઓ અને લાગણીઓ! માણસનાં કાર્યો પાછળ કામ કરતો હોય છે. માણસના રવભાવમાં રહેલી આવી અનેકવિધ કાર્યપ્રેરક લાગણીઓ તેણે અનેક રીતે ખૂંચી-પૂંચકે બ્યકત કરી છે. નૈતિક, રાજકીય અને સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ વસ્તુઓનું મૂલ્યાંકન કરવા ઉપરાંત, બાલકાકે તેની નવલકથાઓમાં આર્થિક દૃષ્ટિ મુદ્દાપૂર્ણ કરી છે. ધનની જ્યોત આસપાસ ફેટલાયે માનવપંત્રગિયાઓ નૃત્ય કરે છે. તેની નવલકથાઓમાં માણસો પોતાનાં કાર્યોની કિંમતનો અંદાસટો કાઢે છે, અમુક અનુભવ માટે અમુક આર્થિક દરજ્જાની જરૂર છે. પૈસો અથવા પસાદાર હોવાનો દેખાવ જ સમાજની દાર ખુશી કરે છે. પૈસો એ માણુવાસુ છે, કોઈને એના વિના ચાલે તેમ નથી. સહસ્ત્રકોટી તેની ઈચ્છાઓ પાર પાડવા પૈસાને શોધે છે, પ્રેમી પ્રેમીજનને સહાયમૂત મેલા પૈસાને ઝંખે છે. કલાકારને પણ તેની જરૂર છે. દેવાદાર બાલકાકના કડવા અનુભવનું એ નમન સત્ય છે. સમરસેટ મોને કહ્યું છે કે ધન એ જીટી ઝાનેન્દ્રિય છે; તેના વિના બીજા પાંચ ઝાનેન્દ્રિયો કામ નથી કરી શકતી. *

જો તમને લેખક કિંદાન કલાઓએ 'ઓ મારસે'માં કેવેલ બાલકાકનો વિસ્તૃત અને સુંદર મૂલ્યાંકન પચવી સંક્ષિપ્ત.

૧

હેયે છુપાઈ લટ કેયની કેં વિખેરી
ન્યાળી તને નયનમાં નયનો પરોવી;
ને તેંય તે અવશ થૈ નિજ સા સમર્પી
એ અર્પણે પ્રણયની પરિતૃપ્તિ જોઈ. ૧

એ ઉસવે ચરીરના, મન-આત્મ-પ્રાણ
ત્યારે હૃદયાં. અણુધ એય બાપુંય હૃદયાં
કે ખેયનાં નયન કેમ શકે ન માપી
ઉંડા ઉંડાણ ઉરના ઉર આરજૂનાં. ૨

૨

ઉભાં પાસે, સામે ઉભયની છતાં તેં નવ કહ્યું,
મુખે તે હોઠોના સ્મિતથી, સુરખી ગાલની જરી
ખિલિ તેણે કીધું. નયન વળતો પ્રશ્ન પૂછતાં :
તને શું થાયે છે તુજ હૃદયની વાત કરતાં ? ૧

ન હું જાણું કિન્તુ મન કંઈક લેલો સમજતું.
જવું જૂઠા માર્ગે. પ્રણય-વહને કેમ ફળવું ?
બલે બન્નેના એ ઉરમયનનું એર સઘળું
પીને કોઈ એકે, રગરગ મહીં એ છરવવું. ૨

રાવ કમિટીની પ્રજાવલીના ઉત્તરો

પ્રભુદાસ બાલુભાઈ પરવારી બી. એ., એલ.એલ. બી.

[સરકારે હિંદુ કાયદામાં સુધારો કરવા બંને નીમિત્તે નીમી છે તેના તરફથી એક પ્રજાવલી નીકળેલી. તે પ્રજાવલી અત્યારની પરિસ્થિતિ બંને રસદાયક છે. તેના ને જવાબો મળેલા તેમાંથી એક અવવાસપૂર્ણ અને બાવદારુ જવાબ રજુ કરતાં અમને આનંદ થાય છે. —સંચાલક]

સુતે ૧૯૩૭ના હિંદુ સ્ત્રીના મિલકત બંનેના કાયદાથી સ્ત્રીઓને અને મુખ્યત્વે વિધવાઓને અમુક મદદરતના હકો પ્રાપ્ત થયા છે છતાં એ કાયદાથી સ્ત્રીઓના આ હકના પ્રજનો સંતોષકારક ઉકેલ મળે નથી. આ કાયદાથી વિધવા સ્ત્રીને અને મૃત પુત્રની વિધવાને અને મૃત પુત્રની પુત્રવધૂના હકો વિશે કંઈક પ્રગતિ થઈ છે પરંતુ પુત્રો કે અન્ય સ્ત્રી સંગ્રામો વિશે તેમાં કંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી.

નીચેના ઉત્તરો ને કાયદા અને બિલોને અનુસરીને પ્રજાવલી રચેલી છે તે દર્શાવેલું આનંદો રાખીને જ આપવામાં આવ્યા છે.

પ્રશ્ન ૧—પ્રથમ પ્રજનો સાર્વજિક એ છે કે હિન્દના સાત પ્રાંતોમાંથી કોઈએ પ્રધાનોએ રાજીનામું આપવાને પરિણામે રાજવંદીવટ પ્રાન્તના ગવર્નરો ચલાવે છે. હિંદુઓના કાયદા મુજબ ખેતીવાડી સંબંધીના બધા કાયદા કરવાની સત્તા પ્રાન્તિક સરકારને મુખ્યત્વે થયેલી હોઈ અને હાલ પ્રાન્તિક સરકારો ન હોઈ ખેતીવાડી સંબંધીના કાયદાની બાબત પ્રાન્તિક ચારાસમાઓ પાછી રહે થાય ત્યાં સુધી મોકુફ રાખવી પડશે. મધ્યસ્થ સરકારે હાલ ખેતીવાડીના સિવાયની બીજી મિલકતના કાયદા ધરાવે કે ખેતીવાડીના કાયદા પ્રાન્તિક સરકાર ધોડે ત્યાં સુધી પોતે ધડેલા કાયદાનો અમલ મોકુફ રાખે ?

જવાબ—એ લુદ્ધી લુદ્ધી પરિસ્થિતિમાંથી પ્રથમની રીત પસંદ કરવા મોખ્ય છે. જવાબની ચર્ચાઓમાં ભિન્નતા પહેલાં એક વસ્તુની ચોખવટ કરી લેવી ઘટે છે કે આ કાયદાની સુધારણા બંને મધ્યસ્થ સરકાર કેવા વાગે લાજવામાં ધારે છે. બાણ લોકો મધ્યસ્થ સરકારની સાદે નિષ્ઠા બાબતમાં સહેા ધરાવે છે અને એવું અનુમાન કરવા પ્રેરણ છે કે સમાજ સુધારણાનો પ્રમુખ જનતા સમક્ષ રજુ કરી તેને પ્રોત્સાહન આપવામાં મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિમાંથી જનતાનું લક્ષ અન્ય દિશા તરફ વળે. આ વર્ગનું એમ માનવું છે કે હાલમાં સમસ્ત દેશ એક સળંગ રાજકીય આંદોલનની અસર હેઠળ હોઈ અને હિન્દની પ્રજાની સામાન્ય ઈચ્છા સંપૂર્ણ રવાતર્ય મેળવવાની છે, એવે સમયે પ્રજાના સામાજિક જીવનમાં અમુક સુધારણા કરવાના પ્રસંગ પરંતુ હિંદી સરકાર પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી, પ્રજાનું લક્ષ બીજા માર્ગ તરફ વળાવવા પ્રયત્ન કરી રહેલું છે.

આ રીતે અનેક સારા કાર્યકરોનો સહકાર મેળવી સરકાર પોતાના પ્રતિષ્ઠાઓના કાર્યને અવરોધવાનો તેમજે જગતની દૃષ્ટિમાં દાંલના રાજકીય પ્રશ્નને ગોળું મનાવવાનો પ્રયાસો આદરી રહી છે.

આવી શંકા ઉઠાવવાનું કારણ એ છે કે આગંધુધી સામાજિક સુધારણા પરતે મધ્યસ્થ સરકારે કદી પણ યોગ્ય સહાનુભૂતિ દર્શાવી નથી. અચાર સુધીમાં ચર્ચેલા અનેક સમાજ સુધારણાના કાયદાઓ પ્રત્યે સરકારનું વલણ સાવકી માના જેવું જ ભેલામાં આપ્યું છે. સમાજ સુધારણાના કુરંધરોએ જ્યારે જ્યારે રાજગતા, પ્રશ્નો ઉપાડ્યા છે ત્યારે ત્યારે સરકારે બુનવાણી વર્ગ પ્રત્યે આડકતરી રીતે સહાનુભૂતિ દર્શાવી એ કુરંધરોના પ્રવલ્તોને નિર્મૂળ કરી નાખવાનો પ્રયાસો કર્યો છે. આમ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે દેશનો ફરીચૂસ્ત વર્ગ કેટલું પણ ફેરફારની વિરુદ્ધ છે અને સરકારના તંત્રમાં ફેરફાર માપ તેની પણ વિરુદ્ધ હોય છે એટલે એ વર્ગના પક્ષે રહેવામાં સરકારે પોતાની સહીસલામતી જોઈ છે.

પરંતુ જે પ્રશ્નો આપણી વિચારણા હેઠળ છે તેની પાછળ સરકારનો આવો ગૂઢ હેતુ નહિ હોય એવી આશા રાખવામાં આવે છે. મધ્યસ્થ સરકાર એ 'પૂણી' રીતે જાણે છે કે જ્યાં સુધી દિશને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળશે નહિ ત્યાં સુધી પ્રત્યેક દિશી નિરંતર એ મેળવવા કટિબદ્ધ રહેશે અને એ જ કારણે આગંધુધી રાજકીય ચળવળ પ્રત્યે તેની સહાનુભૂતિ જરૂર રહેશે.

સરકાર સામાજિક સુધારણાના આ મહત્વના પ્રશ્નને ઉપર દર્શાવેલી પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને સાફ દિશથી અને સફળ રીતે સહાય કરશે એમ આશા રાખવામાં આવે તો ખોટું નથી. રાવ કમિટીની નિમણૂકથી વણી સંસ્થાઓને સંતોષ થયો છે અને તેઓ આશા રાખે છે કે પ્રસ્તુત કમિટીની સૂચનાઓને સરકાર તરફથી યોગ્ય પ્રત્યુત્તર મળશે.

પ્રથમ પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે ખેતીવાડોની જમીન સિવાયની ખોટી જરૂર મિલકત સમીપે મધ્યસ્થ સરકારે તુરત જ વિના વિલંબે કાયદો પાસો જોઈએ. આવા પ્રકારના સામાજિક કાયદાઓની આપણને વણી જગત્વ છે.

પ્રશ્ન ૨—વિધવા પુત્રવધૂ અને દીકરીને મિલકતના વારસા સંબંધી ફરી રિયલિટી સૂચના કરો છો ? (ક) દીકરી કુંવારી હોય અગર પરિણીત હોય, અધવા, ગરીબ હોય કે તવગર હોય, તે મુજબ વારસાના હુકમ નિયમો હોવા જોઈએ ? (વ) સંતાન વિનાની વિધવા દીકરીને આ વારસાના હકમાંથી જાતલ કરવી જોઈએ ?

જવાબ—જનનેમાંથી વિધવા પુત્રવધૂને વધુ ચાલત મળતી જોઈએ અને એનું સ્થાન ચંપિયાનું હોવું જોઈએ. દીકરીને જે દિરસો મળે તેના કરતાં ચારમણો દિરસો વિધવા પુત્રવધૂને મળવો જોઈએ. (ક) હા, પરણેલી દીકરી કરતાં કુંવારી. દીકરીને એવડો દિરસો મળવો જોઈએ અને પૈસાદાર દીકરી કરતાં ગરીબ દીકરીને એવડો દિરસો મળવો જોઈએ. (વ) ના.

ટૂંકમાં, આ જવાબનાં કારણો આ છે. દિંદુ કાયદામાં પુત્રોના વારસા હકના ફક્તે આપણા કાર્યકર્તાઓ અને સંસ્થાઓના પ્રયાસોથી હાલ થોડા સમયથી ઠીક ઠીક મદદર

મળ્યું છે. અવિભક્ત અને વિભક્ત કુટુંબની મિશ્રતમાં દીકરાઓ જટલો દિરસો દીકરાઓને મળવો જોઈએ કે નહિ તે સંબંધે હાથ મારેલ છે, પરંતુ અત્યારની સ્થિતિમાં તો કુટુંબનો પુત્ર, પૌત્ર અને પ્રપૌત્ર એમ ત્રણે પુરુષવંશનેના હક્કને પ્રથમ સ્થાન આપાયું છે અને દીકરીના હક્કને દૂર કરવામાં આવ્યો છે. સને ૧૯૩૭ના હિંદુ સ્ત્રીઓના મિશ્રત હક્કના કાયદાથી દીકરીની વચ્ચે બીજા વારસો મૂકી દેવામાં આવ્યા છે અને તેથી જૂના કાયદા પ્રમાણે દીકરીને જે હાંધ મળતું તે પણ ખર્ચ થાય છે. કુટુંબના મરનાર પિતા અને પુત્રો એક લોહીના છે અને કુટુંબ પ્રત્યે તેને સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય છે અને એના વારસાહક્કના પ્રશ્નની વિચારણા અવશ્ય થવી જોઈએ.

હાલ જમાનો બદલાતો જાય છે અને આવજતા યુગમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ ન્યાયની દૃષ્ટિએ એમ કહી શકે નહિ કે હિંદુ કાયદામાં દીકરીના વારસાહક્ક સંબંધે ફેરફાર કરવાની અગત્ય નથી. તત્કાલ વિચારસરણી જૂનવાણી પ્રથમા હવે ચોખ્ખા ફેરફાર માગે છે. અને જે ફરીગત કારણોથી દીકરીને વારસાહક્કમાંથી બાતલ રાખવામાં આવી હતી તે હવે નહીં શકે તેમ ન હોવાથી વારસામાં દીકરીને સ્થાન આપ્યા વિના છૂટકો નથી. ન્યાય સુધી સમસ્ત જનતાના સામાન્ય કલ્યાણના કાર્યોમાં પુરુષોના જટલો જ દિરસો સ્ત્રીઓ ભોગવે નહિ. આ સુધી કોઈ પણ દેશ પ્રગૃતિ સાધી શકે નહિ એ નિર્વિવાદ છે. આ કાર્ય માટે સ્ત્રીકર્મવણી, સામાજિક સુધારણા અને સ્ત્રીનું આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય ખાસ અગત્યની છે. હિંદુના ઘણા મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ માત્ર નજરા ભરણપોષણ સિવાય બીજા કોઈ હક્ક પોતાના મરનાર પતિ અથવા પિતાની મિશ્રતમાં ધરાવતી નથી. સંયુક્ત હિંદુ કુટુંબમાં દીકરી દ્વારતે હોવા છતાં ઉકે દૂરનો પિતરાઈને મિશ્રત મેળવે તેની અવસ્થા છે. સને ૧૯૩૭ના કાયદા પછી કુટુંબની વિધવાને મોટાક વારસો મળે એવો પ્રયત્ન થયો છે પરંતુ તે પણ જૂનું પ્રમાણમાં. કુખંદ વાંત તો એ છે કે દીકરીના હક્કને તે સદતર બાંધુએ જ રાખેલ છે. દીકરીને તો કુટુંબના પુરુષ વર્ગની દલા ઉપર જ આધાર રાખવાનો રહે છે. અને આવા કારણોને લઈને આપણે જોઈએ છીએ કે હૈદુમિત્રક જીવનમાં બાઈઓ અને બહેનો વચ્ચે, જીવણથી તેમ જ અન્ય રીતોમાં ઘણી અસમાનતા જોવામાં આવે છે. દીકરા અને કુટુંબની વિધવાની સાથે દીકરીને પણ બે વારસાહક્ક મળતો હોય તો તેને કુટુંબમાં અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય એ સદા સમજ સકાય તેવું છે. દીકરીને એમુક પ્રમાણમાં વારસાહક્ક મળે તો જન્મ સમયે તેની તરફ જે નિરાશા અને ઘણાત્મક દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે તેમાં જરૂર ફેરફાર થાય અને દીકરાની સાથે સાથે તેના ઉછેર મોટે પછ સારી સંજાળ લેવાય. મિશ્રતવાળા કુટુંબોમાં જે દીકરીને ધુણેગ્ય સ્થાન મળે તો સંમાર્જના અન્ય વર્ગોમાં પણ તેનું સ્થાન મનાવશું થતું જશે અને ચોખ્ખા ગણના થવા માંડશે અને આને દીકરા અને દીકરી વચ્ચે જે આર્થિક અસમાનતા પ્રવર્તે છે તે અવશ્ય દૂર થશે.

અનેક માણસોની એવી માન્યતા છે કે દીકરીને વારસાહક્કમાં સામેલ કરવાથી હૈદુમિત્રક પ્રયત્નો બિલા થશે. જમાઈરાઈ કે તેના કુટુંબીઓ દીકરી ઉપર પિતાની મિશ્રતમાંથી પોતાનો ભાગ ભુલે પંડાવવા દેવાણું કરશે અને આવા દલાણ સામે ભાગ્યે જ કોઈ દીકરી રક્ષી શકશે. જે કે આગળ જતાં દીકરીને બ્યારે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય અને ચોખ્ખા

કેળવણી મળશે ત્યારે આવા પ્રસંગે બહુ ઓછા ઉપસ્થિત થશે તેમ છતાં આવા પ્રસંગોની સામે રક્ષણ તરીકે કાયદામાં એમ પ્રબંધ કરી સકાય કે દીકરી પોતાની મેળે મિલકતના ભાગ પાડવાની માગણી કરી શકે નહિ.

ઉપર દર્શાવતાં કારણોસર દીકરીઓને પણ કુટુંબની વિધવાઓ સાથે વારસદાર બતાવવી નોંધ એ; પરંતુ વિધવાની જરૂરિયાત મોટી હોઈ અને તેને બીજા કોઈ અવિધવામાં આધાર ન હોવાથી દીકરીઓને વિધવા નોંટસો જ દિરસો હોવાનું કહેવું તે ઠીક નથી. દીકરી લગ્ન બાદ પતિનો સાથ મેળવે છે અથવા તો કેળવણી મેળવી પ્રગતિ સાધી શકે છે. અત્યારના સંભોગો બેનાં હાલ માટે પુત્રવધૂને જ દિરસો મળે તેનાં કુ નોંટસો દિરસો દીકરીને મળવો નોંધ એ.

પ્રશ્ન ૨ (અ) પરણેલી દીકરી કરતાં કુંવારી દીકરીને વધુ દિરસો મળવો નોંધ એ કારણ કે બધા કિસ્સાઓમાં દીકરીને વારસાનો હક્ક મળતાં તેને કુટુંબીઓ કંઈ બીજું મદદ આપશે નહિ અને તેને કેળવણી વગેરેની જરૂરિયાતો માટે પૂરતું સાધન અથવાં નોંધ એ. ગરીબ અને તવંગર બહેનોના તકાવત હાલ પૂરતો ન્યાયસર છે, અને ૨ (બ) માં જો જવાબ આપેલ છે તેને કારણોની જરૂર નથી.

પ્રશ્ન ૩—વિધવા, દીકરાની વિધવા અને દીકરી એ ત્રણેના વારસાદક સંબંધો આપેના શો અભિપ્રાય છે? વિધવા અને દીકરી હોય ત્યાં એ બન્નેને મિલકતનો સરખો દિરસો મળવો નોંધ એ (જેવી રીતે વિધવા પુત્રવધૂને અને વિધવાને મળે છે તે રીતે!) ?

જવાબ—હાલના સંભોગોમાં નીચે પ્રમાણે બાગ વહેંચવા નોંધ એ :

વિધવાને $\frac{1}{3}$, વિધવા પુત્રવધૂને $\frac{1}{3}$ અને દીકરીને $\frac{1}{3}$. આ ધોરણ ઉપરની દલીલો પાનમાં રાખીને નક્કી કરવામાં આવ્યું છે અને કુટુંબના સ્ત્રીવર્ગની જુદી જુદી જરૂરિયાતોને અનુલક્ષીને ગોઠવેલ છે. વિધવા પુત્રવધૂ કરતાં કુટુંબની વયોવૃદ્ધ સ્ત્રીની જરૂરિયાત વધારે હોય અને પુત્રવધૂને આ દિરસા ઉપરાંત તેના પતિની મિલકતમાંથી પણ કંઈક મળ્યું હોય અને તે જ રીતે દીકરીને શિક્ષણપ્રાપ્તિ કર્યાથી કે લગ્ન થવાથી આજીવિકાની ચિંતા ઓછી રહે છે તે પુત્રવધૂ નોંટસો દિરસાની માગણી કરી શકે નહિ. આ પ્રવૃત્તિયતિમાં દીકરીને વિધવા નોંટસો દિરસો આપવાનું યોગ્ય નથી.

પ્રશ્ન ૪—કોઈ હિંદુ પોતાની પાછળ પુત્ર, બીજા પુત્રની વિધવા અને પુત્રી મૂકીને મુજરી ગય તો આ ત્રણેના વારસાદક વિશે આપ શો અભિપ્રાય મૂકવો છો ?

જવાબ—હાલના કાયદા અનુસાર પુત્રને અને બીજા પુત્રની વિધવાને દરેકને મિલકતનો અર્ધો અર્ધો દિરસો મળે છે પણ પુત્રીને કંઈ મળતું નથી. તેના બદલે હાલ માટે લગ્ન આ રીતે હોવા નોંધ એ: દીકરીને $\frac{1}{2}$, દીકરાને $\frac{1}{2}$ અને પુત્રવધૂને $\frac{1}{2}$.

પ્રશ્ન ૫—સને ૧૯૩૭ ના કાયદા મુજબ વિધવા પુત્રવધૂને દીકરા નોંટસો દિરસો આપાયો છે. દરે દીકરીને હક્ક મળતાં પુત્રવધૂને પુત્ર નોંટસો વારસો દરેક સંભોગમાં મળવો નોંધ એ કે કંઈક ફેરફાર કરવો નોંધ એ ૫ (અ) કોર્ટ હિંદુ એક પુત્ર અને પુત્રી મૂકીને મુજરી ગય તો તે દીકરીને, જેવી રીતે દીકરાની વિધવાને મળે છે તે મુજબ, દીકરા નોંટસો જ મિલકત મળવી નોંધ એ ?

જવાબ—હા, એમાં કોઈ મર્યાદાઓ કે આડખીલીઓની જરૂર નથી. ૫ (બ). ના. વિધવા પુત્રવધુને જેમ દીકરા જેટલો જ દિસસો મળે છે તેમ દીકરીને મળવો ન જોઈએ પણ તેને કે અને દીકરાને કે મળવો જોઈએ.

કુટુંબમાં દીકરીને પણ વારસાદાર હોવો જોઈએ એ તો દલે નિર્વિવાદ વસ્તુ છે તેમ છતાં તેનો દિસસો દીકરાના દિસસાની બરાબર મૂકવો તે ઈષ્ટ નથી કારણ કે દીકરાને માથે કુટુંબની અનેક જવાબદારીઓ અને યજ્ઞ અદા કરવાનાં હોય છે. તેને કુટુંબનાં માથાસો, પત્ની, બાળકો, પિતા, માતા, બહેન, ધરડાં અપંગ અને અશક્ત દુરનાં સગાંઓ વગેરેનું પાલનપોષણ કરવાની જવાબદારી હોય છે. કુટુંબની ફરજો અને રીતરિવાજો માલતી આવેલ પરંપરા પ્રમાણે ફેલાવું હોય છે. અંગ્રેજી કાયદામાં નહીં થયેલ ધોરણ આપણને બરાબર બંધબેસતું ન થાય કારણ કે આપણો દેસ ભેતીપ્રધાન છે. ઇંગ્રાંડમાં પણ સને ૧૯૨૫ પહેલાં કુટુંબની સ્થાવર મિલકત ફક્ત પુરુષ વંશજોને જ હિતરતી. ભત્રીવાંદો કરનાર લોકોની મનોવૃત્તિ પણ એવી હોય છે કે પોતાના કુટુંબ સિવાય બહારના કુટુંબમાં પોતાની મિલકત જવી ન જોઈએ કારણ કે એ બહારનાં કુટુંબો ધણે કાળે પોતાના ગામથી બીજા સ્થળના રહેવાસી હોવાનો સંભવ હોય છે. એ દીકરીને દીકરા કરતાં ઓછો દિસસો મળે તો દીકરા પોતાને મેળેલ દિસસામાંથી દીકરીને થોડક ટકમ આપી તેનો દિસસો વેચાતો હતો જમીન અન્ય કુટુંબમાં જતી અટકાવી શકે. આમ યવાથી જમીનના નાના નાના ટુકડાઓ જુદા જુદા માલિકાના હાથમાં જવાથી જે આર્થિક નુકસાન થાય છે તે અટકાવી શકાય. આ સમર્થન કારણો લક્ષમાં લેતાં અત્યારના સંજોગોમાં દીકરીને વારસાદારની ન્યાયતમાં દીકરા જેટલો જ દિસસો મળે એ વ્યાજબી નથી. દીકરીને કે અને દીકરાને કે એમ કાગ પાડવા સંપૂર્ણ ન્યાયપુરઃસર છે. સમયનો પલટો થતો જશે અને આપણા રીતરિવાજો તથા માન્યતાઓ અને પ્રણયિકાઓ બદલાતાં જશે તેમ તેમ દીકરીને દીકરાના જેટલો જ દિસસો આપવાનો સમય આવી પહોંચશે. વળી દીકરીના વારસાદાર સંબંધે જે ઉપર બીજા સગાંઓ કરી છે તેમાં એક વસ્તુની રપટતા હોવી જોઈએ કે કુટુંબની મિલકતના વારસામાં દીકરીને દિસસો ઉપર પ્રમાણે ગણવામાં આવે ત્યારથી દીકરીને જુની પ્રણયિકા અનુસાર પહેરામણી, વાર્ષિક સહાય, માતાની મિલકત ઉપરનો સંપૂર્ણ દક્ષ વગેરે જે કોઈ આજ સુધી મળતું હતું તેમાં દીકરાનો પણ દક્ષ હાખલ કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન ૬—દત્તક પુત્ર લીધા પછી વિધવાને પોતાને પુત્ર જન્યો હોય, તેના દિસસા જેટલો એ વિધવાને મિલકતનો વારસો મળે કે દત્તકપુત્ર જેટલો? (દત્તકપુત્રને જન્મેલા પુત્ર કરતાં ઓછો દક્ષ મળે છે)

પ્રશ્ન ૭—પુત્રને દત્તક લેવાથી વિધવાને આખી મિલકત ઓવી પડે કે દત્તકપુત્રને આપવાની અર્ધા મિલકત?

જવાબ—વિધવાને તેના પોતાના પુત્ર જેટલો જ દિસસો મળવો જોઈએ અને દત્તક લેનાર વિધવાને સમગ્ર મિલકતના દિસસામાંથી વંચિત ન બનાવવી જોઈએ. દત્તક લેવામાં આવેલા દીકરાના ગર્ભધારણને સમય વિધવાના મૃતપતિના યજ્ઞ વખતનો ગણવામાં આવે છે અને તે દત્તક લેનાર કુટુંબમાં જન્મેલો લેખરામાં આવે છે તથા તેને પિતાના મૃત્યુ

કરવાની છૂટ ન આપવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. અદ્યત્ત સ્પેશિયલ મેરેજ ઝોકટ મારફતે સ્ત્રીઓને વધારે પ્રમાણમાં રક્ષણ મળે છે છતાં આ વ્યાપ્ત લવિષ્યમાં અન્ય પ્રશ્નોની વિચારણા વખતે ચર્ચામાં આવશે. હાલના યુગમાં જુનવાણી પ્રતિબંધો માત્ર રાખવાની તરફેણમાં જાગે જ કાંઈ દલીલો ટકી શકે તેમ છે.

પ્રશ્ન ૧૦—અભારના કાયદા મુજબ જે વિધવાઓને ભેગો મળાને એક પુત્રના હિસ્સા જેટલો થાય. ૧૯૩૭-૪૮ના કાયદા પહેલાં દરેક વિધવાને પુત્ર જેટલો હિસ્સો મળી શકતો હતો. નવા કાયદાથી જે રિસિટિ ઉત્પન્ન થઈ તે રહેવા દેવી જોઈએ કે તેમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ ?

જવાબ—હા. અનેક સંજોગોને લક્ષમાં લેતાં કાયદામાં જે પરિરિચિત છે તે માત્ર રહે તેમાં ખોટું નથી. આમ કયાંથી એક પર બીજી પત્ની કરવાની પ્રથા ઉપર પણ કીક ચૂકવે શકી શકશે.

પ્રશ્ન ૧૧—મરનારની પાછળ રહેલી ગધી વિધવાઓને સરખે હિસ્સે મિલકત મળવી જોઈએ કે યાતિ પદને કાંઈ એક પારખો જોઈએ ?

જવાબ—યાતિના શેડ વિના મરનાર વ્યક્તિની પ્રત્યેક હયાત વિધવાને સમાન હિસ્સો મળવો જોઈએ. આજના યુગમાં ફક્ત જીભા કરેલા ખોટા ભેદોનો સ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી એટલે તેને માટે વધુ દલીલોની કાંઈ જ આવશ્યકતા નથી.

પ્રશ્ન ૧૨—વિધવા બધા ચારિત્ર્યની હોય, અગર તે પુત્રલોગ કરે, ધર્મપરિવર્તન કરે, તો ૧૯૩૭ના કાયદામાં વારસાદકક અંગે કાંઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી; તમે શી સૂચના કરો છો ?

જવાબ—ઉપરના પ્રશ્નોમાં વિધવાના વારસાદકકને કાંઈ બાધ આવશે જોઈએ નહિ. હિંદુ કાયદાના ધારાધોરણ અન્વયે અનીતિમાન વિધવાને વારસાદકકથી વંચિત રાખી શકાય તેમ નથી. તે ઉપરાંત હિંદુ કાયદાના દાવલાગ શાખામાં પણ વિધવા પુત્રવધૂ અથવા પૌત્રવધૂના વારસાદકકનો આધાર તેની નીતિમત્તા ઉપર નિર્ભર નથી. તે જ પ્રમાણે હિંદુ કાયદાની ગમે તે શાખા પ્રમાણે વારસાદકકથી વંચિત રાખતાં અન્ય કારણો નવા કાયદા પ્રમાણે વિધવાના વારસાદકકમાં આડે આવતાં નથી. છોએક અનીતિમાન જીવન ગાળનાર પુરુષને કાયદાનો કાંઈ પ્રતિબંધ નાસતો નથી તો સ્ત્રીને જ વારસામાંથી વંચિત કરવાનું કહેવું એ આજની છે ? બ્રહ્મીખરી વિધવા સ્ત્રીઓને નીતિમત્ત જીવનમાંથી બચ્ત કરવામાં કારણસર તો પુરુષો જ હોય છે તો પછી પુરુષને એ મુના માટે શિક્ષા ન કરતાં તેના પ્રજ્ઞાભોનો કોગ બનેલી સ્ત્રીને શા માટે શિક્ષા થવી જોઈએ ? સને ૧૯૩૭ના હિંદુ સ્ત્રીઓના વારસાદકકના કાયદામાં સ્ત્રી અનીતિમાન થવાથી તેની મિલકતનો દકક છીનવી લેવાની નુપરથ રાખવામાં આવી નથી એટલે હવે એ બંધન દાખલ કરવાની આવશ્યકતા નથી. એ કાયદાની અસર કેવી થાય છે તે સારી રીતે તપાસવાની જરૂર છે. હાલમાં વિધવા સ્ત્રી સિવાયની અન્ય સ્ત્રી વારસદારો અનીતિના કારણે પોતાનો વારસાદકક મુખાવતી નથી.

પુનર્જનને કારણે વારસાદહકમાંથી વિધવાને વંચિત રાખવાની બાબતમાં બહુ વિચારેલા એવો મત દર્શાવે છે કે પોતાની મિલકત અન્ય કુટુંબના હાથમાં જાય એ પસંદ કરવા જેવું નથી. પુનર્જનથી મૂળ કુટુંબનાં નામ અને કીર્તિ સલાકાળ માટે ભૂસાઈ જાય છે. જે લોકો આ દલીલ કરે છે તે એક પાત બૂટી જાય છે કે વિધવાના મૃત્યુ પછી તેની મિલકત મરનારના દુરના પુરુષ વારસોને મળવાની છે એટલે જો વિધવાએ દત્તક પુત્ર ન લીધેલો હોય તો મુખ્ય મિલકતદારનાં નામ અને કીર્તિ હુપ્ત થવાનાં જ છે. આપણે એ વાત પણ જૂઠ્ઠી ન જોઈએ કે આ પ્રમાણે પુનર્જનને વારસાદહકમાં આધિક ગણવામાં આવે તો તેથી પુનર્જન ઉપર ફરજિયાત પ્રતિબંધ મુકાશે અને તેના પરિણામે વિધવાઓનું નૈતિક અધઃપતન થશે, કારણ કે મિલકતને પોતાના હાથમાંથી સરી જતી અટકાવવા માટે પુનર્જન કરવાને બદલે અનીતિમાન જીવન ગાળવાની જીતિ પ્રેરાશે.

પ્રશ્ન ૧૩—૧૯૨૭ ના કાયદામાં મિલકતનો વારસો જોને મળ્યો હોય તે પૈકીનું કોઈ વારસદાર મૃત્યુ પામે તો તેના હિસ્સાની મિલકતની શી વ્યવસ્થા સૂચવશે ?

જવાબ—મિલકતના હિસ્સાની વ્યવસ્થા ૧૯૩૭ના કાયદા અનુસાર થવી જોઈએ. ફરજને કુ હિસ્સો મળવો જોઈએ.

પ્રશ્ન ૧૪—વિધવાને હાલ જે મિલકત મળે છે તે તેને જિંદગી મુધી જ ભોગવવાનો હક છે. તમે વિધવાને ફરેક સંભોજમાં મર્યાદિત હક્કની સરના કરશો ? કે સંપૂર્ણ ભોગવવાની ? વિધવાના મૃત્યુ પછી તેના હિસ્સાની મિલકતની તમે કેવી વ્યવસ્થા સૂચવશો ?

જવાબ—વિધવાને મર્યાદિત હક્ક નહિ હોવા જોઈએ. સને ૧૯૩૩ ના કાયદાને અંગે એક અગત્યનો મુદ્દો ઊભો થાય છે તે એ છે કે તેથી સ્ત્રી વારસો અને અન્ય વારસો વચ્ચેનો ભેદ કાયમનો બને છે કારણકે સ્ત્રી વારસદારો હિંદુ સ્ત્રીઓને મળનારી મિલકત તરીકે ઓળખાતી ફક્ત મર્યાદિત મિલકતની હક્કદાર થશે. હિંદુ કાયદામાં પણ હમણાં એમ માણુમ પડ્યું છે-જે સ્ત્રીઓ મારિતો આ મર્યાદિત વારસાદહક, કાયદાગતના ધોરણ ઉપર અગિયાર આધિનાર અંગ્રેજી અમલના આરંભકાળના અંગ્રેજ ન્યાયાધીશોના મત પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. આ ન્યાયાધીશોએ કાયદાગતના કાયદાને અનુસરવાન આપવામાં જૂઠ્ઠી હતી. પાછળથી પ્રિવી કાઉન્સિલે એમ કરાવ્યું કે મિનાક્ષર વિભાગને પ્રત્યેક હિંદુ સમ્રાજ્ય ગણે છે, આ વિભાગમાં સ્ત્રીધનની વ્યાખ્યા કરતાં એમ બતાવેલું છે કે સ્ત્રીધન એટલે સ્ત્રીને વારસામાં મળેલી મિલકત તેમજ કુટુંબની મિલકતના ભાગ પાડતાં સ્ત્રીને રવાનાચિક રીતે ભાગે આવતી મિલકત. આ રીતે મિનાક્ષર વિભાગ સ્ત્રીને વારસાની બાબતમાં પુરુષોની સમાન દક્ષામાં મૂકે છે. આ સંભોજમાં સ્ત્રીને મળનારા વારસામાં તેના મર્યાદિત હક્ક પ્રતિપાદિત કરવો એ આજના યુગમાં કોઈ રીતે બાજબી કરાવી શકાય તેમ નથી. સ્ત્રીઓનો વારસાદહક એવો અનિશ્ચિત તથા મર્યાદિત રાખવામાં આવ્યો છે કે ઘણીવાર સ્ત્રી મિલકતનો જરૂરી ઉપયોગ કે વ્યવસ્થા કરતાં કરે છે કારણકે પાછળથી પતિના વારસો અનેક જવાબદારી કરે.

અન્ય કોઈ પ્રજ્ઞાના કાયદામાં વિધવા સામે આવા પ્રકારનો પ્રતિબંધ નથી. તો પછી હિંદુ વિધવાને, માત્ર એક સ્ત્રી હોવાને કારણે આ હક્કથી વંચિત રાખવા માટે કંઈપણ કારણ નથી. મુંગઈ પ્રાંતમાં વારસો મળ્યે દીકરી સંપૂર્ણ ભોગવણ કરે છે. વિધવા સ્ત્રી અને દીકરી વચ્ચે આવો ભેદ ઊભો કરવાનું કંઈપણ બાજબી કારણ નથી આ ઉપરાંત મિલકતના વારસા સંબંધે જે નવા ફેરફાર અમલમાં મુકનાર છે તથા અધિવ્યમાં સ્ત્રીઓ

સમાજની પ્રગતિમાં જે લાભ લાગ્યેલા છે તે જોતાં વારસા માટે તેના હક્ક ઉપર મુલ્ય પ્રતિબંધ દૂર કરવાની આવશ્યકતા સ્વીકારવી જ જોઈએ.

વિધવા સ્ત્રીની સ્વતંત્ર મિલકતની વહેંચણી સંબંધે નમુનક ફેરફારો કરવાની અગત્ય છે. અત્યાર સુધી, દીકરાની સાથે દીકરીને વારસામાં કોઈ દિરસો મળતો નથી એટલે પોતાની માતાની મિલકતમાં એને પ્રથમ વારસો મળે એ વ્યાજબી વ્યવસ્થા બહુમતી પરંતુ આપની મિલકતમાં તેને અગત્યનો વારસાહક મળવાની વ્યવસ્થા નવા કાયદામાં રાખવામાં આવેલી હોવાથી આની મિલકતમાં તેણે પોતાના ભાઈને દિરસો આપવા તૈયાર રહેવું જોઈએ.

પ્રશ્ન ૧૫—એક હિંદુ પોતાની પાછળ વિધવા, માતા અને ભાઈ મૂળને મુજરી જાય તો વિધવાને મુજરેલા પતિ જેટલો જ સંયુક્ત કુટુંબની મિલકતમાં હક્ક રહે છે, આનો અર્થ એમ જો થાય કે મરનાર પતિના જેવો સમાન વારસાનો (Co-parcener) હક્ક તે મોઝવે છે તો પરિણામ એ થાય કે ભાઈ મૃત્યુ પામે ત્યારે આખી મિલકતનો વારસો તેને મળી જશે અને માતાને કંઈ મળશે નહિ; પરંતુ જો એમ અર્થ કરવામાં આવે કે મરનાર મુખ્ય પુરુષ મૃત્યુ અગાઉ થોડા સમય પૂર્વે સંયુક્ત કુટુંબમાંથી છૂટો પડી ગયો હોત તો એને મિલકતનો જે દિરસો મળ્યો હોત તેટલો દિરસો વિધવાને મળે એટલે એનો કુલ ભાગ મળ્યો હોત,—આ બે સ્થિતિમાંથી તમે કયો રદ્યાપિત ચયેલી છંદોશો ?

જવાબ—સંયુક્ત કુટુંબની એક પુરુષ વ્યક્તિ સંયુક્ત મિલકતમાંથી પોતાનો ભાગ મરતાં પહેલાં જે પ્રમાણમાં મેળવવા હક્કદાર છે તેટલો જ ભાગ એની રીતે જુદો ભાગ ક્યાં પહેલાં જ જો તે વ્યક્તિ મૃત્યુ પામે તો તેની વિધવાને મળવો જોઈએ વિધવાની સાથે માતાને પણ અમુક દિરસો મળવો જોઈએ.

પ્રશ્ન ૧૬—વારસાહકમાં આખા દેશના હિન્દુઓ માટે એક સરખા વારસા કાયદાનું પદ્ધતિ થવા માટે (૧) દરેક હિંદુને યોગ્ય અધિકારી સમક્ષ એવું નિવેદન કરવાનો હક્ક મળવો જોઈએ કે તેની મિલકતની વ્યવસ્થા તેના મૃત્યુ પછી હિંદુ કાયદા મુજબ થશે, જેઓએ આનું નિવેદન કર્યું ન હોય તેમની મિલકતની વ્યવસ્થા ઈન્ડિયન સક્સેશન એક્ટ મુજબ થશે; (૨) દરેક હિંદુને એવું નિવેદન કરવાનો હક્ક મળવો જોઈએ કે તેની મિલકતની વ્યવસ્થા તેના મૃત્યુ પછી ઈન્ડિયન સક્સેશન એક્ટ મુજબ કરવામાં આવશે, જેઓએ આનું નિવેદન કર્યું ન હોય તેમની મિલકતની વ્યવસ્થા હિંદુ કાયદા મુજબ કરવામાં આવશે; (૩) અમુક સમય પછી વારસા સંબંધી વ્યવસ્થા ઈન્ડિયન સક્સેશન એક્ટ મુજબ અમર તો હિંદુ કાયદાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ એકત્રિત કરી સૌથી વધારે પ્રચલિત ચયેલ પદ્ધતિ મુજબ થશે—આ વિકલ્પોમાંથી તમે કયો પસંદ કરશો ?

જવાબ—વધુમાંથી હાલ માટે બીજો માર્ગ પસંદ કરવા યોગ્ય છે. આવશ્યક નિવેદનના અભાવે મિલકતની વહેંચણી હિંદુ કાયદામાં ઉપર સૂચવેલા સુધારા સાથેના ધારા ધોરણ અનુસાર થશે. ઈન્ડિયન સક્સેશન એક્ટ અંગ્રેજી કાયદાનો આધાર લઈને ઘડવામાં આવ્યો છે એટલે તેમાં હિંદુ સમાજની પરિસ્થિતિ તથા મનોદશાને લક્ષમાં લેવામાં આવી નથી. ઉપરના પ્રશ્નોના જવાબમાં કુટુંબના સીધા વંશને તથા વિધવાને મળવાના દિરસો

એવી રીતે પાઠ્યાં છે કે તે હાલના હિંદુ સમાજની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થાય. એકાદની કલ્પનામાં કદી પણ ને વસ્તુ આવી ન હોય તે જગદગતીથી તેમના ઉપર એકદમ હાલવી એ કીક નથી. વળી ૧૬ (૨) અનુસાર ને માણસો પોતાના કુટુંબની સ્ત્રીઓને વધારે સારા હક્ક આપવાના મતના છે તેમને માટે પણ જોગવાઈ કરેલ છે. આ કલમના અમલ બાદ આપણે ઘણું શીખીયું અને તેમાંથી જીવિષ્યમાં વધારે સારી અને સંપૂર્ણ ચોજના તૈયાર કરી શકીશું.

નૂતન હિંદની ભાવનાઓને અનુકૂળ થઈ પડે એવા હેતુથી ઉપર મુજબ સમજી સમજાવો કરી છે અને એનાથી વિરુદ્ધ ને કોઈ પ્રતિજ્ઞા લીધા કરવામાં આવશે તેથી જનતામાં અસંતોષ ફેલાશે. ગયાં વીસ વર્ષમાં સ્ત્રીઓએ દેશના આર્થિક, સામાજિક તથા રાજકીય જીવનમાં ધણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે, એટલા માટે એમના આ કાર્યને લક્ષમાં લઈ કુટુંબમાં તેમને અગત્યનું સ્થાન મળે એવી જગવડા થાય એ ખાસ અગત્યનું છે. આપણા દેશના મહાન નેતા મહાત્મા ગાંધી સ્ત્રીઓના પ્રશ્નમાં મણી સહાનુભૂતિ દર્શાવતા આવ્યા છે અને એમણે હંમેશાં એમ જાહેર કર્યું છે કે મિત્રકતની બાગતમાં સ્ત્રીઓને પ્રરૂપોના જેટલા જ હક્કો મળવા જોઈએ, એ વાતનો અર્થ નિર્દેશ કરવો એ અનુચિત નહિ થઈ પડે.

સહકાર તથા સમભાવના

વોર્ડનની મુખ્ય ઓફિસના તથા સમસ્ત દેશભરમાં ફેલાયેલ તેના સુનંદા કાર્યકરોમાં સહકાર તથા સમભાવના પ્રત્યેક કાર્યમાં જોખાઈ આવે છે. વોર્ડનની અજેડ પ્રગતિના પાયારૂપ આ સમભાવના છે. ૧૯૩૬ની સાલ સુધીમાં થયેલા રૂ. ૧,૭૫,૦૦,૦૦૦ પોણા બે કરોડ રૂપીઆના કામકાજના પહેલેણા આંકડા

આ પ્રગતિની સાબીતીનો ઠંકો વગાડી રહ્યા છે. ૧૯૪૦ની સાલમાં એ ઠંકાની ગર્જના દિન પર દિન વધુ જ્વેશમાં સંભળાતી જાય છે. અમારા કાર્યકરોની ધમશ, અમારી તેમજ તેમની જનમેવા કરવાની ઉચ્ચ અભિલાષા અને આહુ

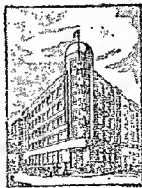
ર્વા માટેની અવનવી ચોજનાઓ હેડ ઓફિસ તથા કાર્યકરો વચ્ચે વધુ સહકાર અને ઉત્કટ સમભાવના કેળવી વોર્ડનને હજી પણ વધુ વેગવની બનાવશે.

ને કંપનીએ ભૂતકાળમાં યથાસ્વી કાર્ય કરી ગતાવ્યું છે તેનું કામ કરવાથી આપણું ભાવિ પણ ઉત્તરવળ બનશે એ નિઃસંદેહ છે.

એજન્સીની ઉદાર શરતો માટે મળે અથવા લખો:-

ધી વોર્ડન ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હેડ ઓફિસ:- પો. બોક્ષ નં. ૮૫, અમદાવાદ.
ઓફિસો અને એજન્સીઃ સર્વ જિલ્લાઓમાં તથા પૂર્વ આફ્રિકામાં.

સંગીતકાર ખાંસાહેબ અબદુલ કરીમખાં

[વ્યક્તિ અને કલા]

વૈદ્ય ચૈતન્ય દેસાઈ

[૫૫ ૧૪ અંક ૫ પી, ચાલુ]

(૭) સ્વરશાસ્ત્રવિષયક સંશોધન

ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ઉત્તમ ઉત્તમ ગાયકો પશુ ગાયનકલા માત્ર સાંભળીને જ ગરબ શીખતા અને હજી શીખે છે. તેઓ વળી નિરક્ષર તો હોય જ છે. એવી રીતે તાનસેન પોતે પણ “ અતાષ ” (અસાલ્સ) જ કહેવાતા. આવી સ્થિતિ હોવાથી સારા અને ધરાનેદાર ગાયક હોયે અપ્રસિદ્ધ રાગો ગાવાવાળા તરીકે લબ્ધપ્રતિષ્ઠ હોય, પણ તેને રાગનિયમ પૂછે તો આરોહ અવરોહનથી ખચર નહિ હોય, આ અનુભવની વાત છે. તંતુવાદ ઉપર સ્વરરચના અકુશોચર હોવાથી ગવૈયાઓ કરતાં તંતકારાને ગાયનનું શાસ્ત્ર વધારે આવડતું હોય છે. શાસ્ત્રીય ગાયન વીણાપ્રધાન છે અને તંતુવાદમાં પ્રધાન વાદ્ય જે ‘ખીન’ એટલે વીણા તેની ઉપર જ કંઠગાંધી પણ નીકળતાં મુરકેલ યાવ તેવી સ્વરોની ગ્રીષ્મદ ખીલી શકે છે. તાનસેનના જમાઈ સમોખનસિંહ અને એક દીકરા “ રસખીનખાં ” ઉત્તમ ખીનકાર તથા ઉત્તમ ગાયક યથા હોવાનું ચાચકો દવે જાણે જ છે. એક અદિતીય ખીનકાર બહેચ્છીખાંએ શ્રી. સુન્નાબાઈ જેવી ગાયિકા સીખાવી તૈયાર કરી હતી, જેનું ગાયન મોટામોટા ગવૈયાઓ ધન્યતાપૂર્વક સાંભળતા. ખીનકાર અલીહુસેન ઉત્તમ ગાયક પણ હતા. અને તેમના હાઈ ઇનામતહુસેનખાં ઉત્તમ ગાયક તથા ગીતરચનાકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા, જેમની પાસે શ્રી. રામકૃષ્ણ બાબા વડે જેવા ગવૈયાઓ શીખ્યા છે. મુરાદખાં, ખીનકાર પોતાના દીકરાને શીખાવી ઉત્તમ ગાયક બનાવ્યા હતા. હાલમાં ગાયક રજબઅલીખાં (દેવાસ) અધ્યાય પાઠો વગાડે છે. અબદુલ કરીમખાંના સાળા કાન્હાપુરવાળા હૈદરખાં એક ઉત્તમ અને વિદ્વાન ગવૈયા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા, પણ આગળ ઉપર તેમને અવાજ બગડી જવાથી તેઓએ વાદનનો અભ્યાસ વધાર્યો અને તેઓ એક અદિતીય સારંગીવાદક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા કે જેનાથી તાનરસખાં જેવા ગાયક કરતાં દના અને જેમની પાસેથી ફટલીક ચીખે શીખી લઈ લીધાનું અઘાદિયા ખાંસાહેબ એકવાર કહેતા હતા. ખાંસાહેબના કાકા અને યુર નન્નેખાંની દીકરી હૈદરઅસને આપેલી અને હાલના ગવૈયા વહીદખાંના તે યુર મામા યાવ. આ બાબતની માહિતી પહેલાં લેખાંકમાં-પૃ. ૨૬, અંક ૩-૪, પૃ. ૨૧૫ ઉપર-અશુદ્ધ રીતે છપાઈ છે. આ લંબાણવાળી યાદ આપવાનો હેતુ આટલો જ કે ઉત્તમ ગવૈયા યવા માટે તંતુવાદનનો અભ્યાસ કિંમતી મદદગાર નીવડે છે. આવા સગવડાથી ગવૈયાઓને ‘તંતકાર’ તરીકે વગોવતા કેટલાક ગાયકો દેખાય છે ત્યાં ‘દાસ ખાટી’ હોવાનો મામલો હોય છે.

અમારા ખાંસાહેબ બધાં વાણે વગાડી શકતા. બીન અને પખવાનનો તેમને વધારે વ્યાસંગ હતો. જલતરંગ, તળલાતરંગ અને ધ્રુવીનરંગ આ વાણે નહીં દબે વગાડવાની પદ્ધતિ તેમણે શોધી અને તેમાં સારા શિષ્યો લેવાર કર્યાં. હામોનિયમ ઉપર આંગળીએ મૂકવાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ તેમણે જ શોધી કાઢી અને હામોનિયમના સાથ કરનાર તરીકે તેમના શિષ્ય શ્રી. શંકરરાવ કપિનેશરી આજે પણ અખિત ભારતમાં અદ્વિતીય નીવડે એવા કુશલ અને રાગસ છે, એટલું જ નહિ પણ સરસ્વત અને ત્રાસુ વગાડનાર ઉત્તમ વાદ્યો પણ ખાંસાહેબનું શિષ્યત્વ ધરાવે છે, એ એક આશ્ચર્યની વાત છે !

ગાયનનો કલા તરીકે જ નહિ બલકે વિદ્યા તરીકે પણ ખાંસાહેબે અભ્યાસ કર્યો. સિદ્ધ નિયમો અણી લખેને જ તેઓ ચંપલા નહિ પણ ગાયનવિદ્યાનું સંશોધન કરી તેઓશ્રીએ નવા સિદ્ધાન્તો બોળી કાઢ્યા, નવા સંદર્ભોર્મોનું નિદર્શન કર્યું અને આ ગાનસહજતાનથી પોતાની કલા વધારે દિવ્ય તથા દૈવ્યાનર બનાવી લીધી. નવરાસનો આખો વખત તેઓ કંઈ નવો સ્વરપ્રયોગ શોધવામાં, કંઈ નવો રાગમર્મ સમજવામાં, કંઈ અનેરી આલાપરચના બિજલવવામાં મગ્ન રહેતા અને તેમાં સ્થતકાલમાન પણ બૂધી ગતા. આગાહીના ખડખડાટમાં કયો નવો તાલ અને મોટરના જૂંઘળામાં કયો નવો સ્વર સંભળાય છે, તે તેઓ સંભળતા અને શિષ્યોને બોળાખાવવા દેરાવતા. એ સ્વપ્નોમાં પણ તેમને કંઈ નવી સ્વરરચના સંભળાતી. તેઓ વિશેષ સાક્ષર હતા નહિ, પણ સ્વરોની એવી અખંડ ધ્રુવાનુસ્મૃતિ રાખવાથી તેમને ગાનવિદ્યાનો સાક્ષાત્કાર બલે યશ્ન થક્યો અને મહાન પંડિતો પણ જે વિષયમાં મુગ્ધવાઈ ગયા હતા, તે તેમને અરિસા નેવો સ્વચ્છ યશ્ન બોલે હતો. ભારતીયસ્વરચાત્રના જે સિદ્ધાન્તો ખાંસાહેબે બોળી કાઢ્યા તે સમજવા માટે પહેલાં તો ભારતીય રાગપદ્ધતિનાં મૂલતસ્વોનું દૂંઠ ઈર્ષન કરાવવું જરૂરી છે.

સમકર્મના એક વિશિષ્ટ મુખ્ય સ્વર સાથે સંવાદમદ સ્વરોનો સમુદાય તે રાગ (Melody) કહેવાય છે. તે તે રાગના મુખ્ય સ્વરને 'વાદી' કહેવાય છે, અને તે વાદીના કેન્દ્ર સાથે બીજા સ્વરો સંવાદ કરવાવાળા એટલે વિશિષ્ટ કંપનપ્રાપ્ત થાય છે. ટાઇ પણ ચાલુ સ્વર એટલે આમાર સ્વર ઉર્દૂ ૫૩૪ એક સેકંડમાં ૨૪૦ કંપન સંખ્યાથી ઉત્પન્ન થતો હોય તો તેના પંચમ ૩૬૦ કંપનોનો અને ત્રીજ ગાંધાર ૩૦૦ કંપનોનો હોય છે. અને બાદમાં કંપનના આ બે સ્વરો ૫૩૪ સાથે સુસ્વર એટલે કે મહેસા લાગે છે, જેથી તેઓને પદ્મના સંવાદી કહેવામાં આવે છે. આ સંવાદત્વ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ છે કે તાર વગાડનાં સ્વરોના કંપ થાય ત્યારે તે તે સ્વર પછી તરત જ એક પછી એક બીજા ધણા સ્વરો બોલી મેળે અને વધારે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ નીકળતા રહે છે; તેઓમાંના (પહેલા મુખ્ય સ્વર ઉપરાન્ત) બે સ્વરો મનુષ્યના કાનને માલ છે જે મુખ્ય સ્વરના પંચમ (૬) અને ત્રીજ ગાંધાર (૩) હોય છે. આ ત્રીજ ગાંધાર અને પંચમ વચ્ચે જે સ્વરસંબંધ થતો લાગે છે તેથી જ આપણને કામલ ગાંધાર (૬)ના સ્વરસંવાદની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ છે. તંત્ર વાદ્ય ઉપરની તાર માફક જ પ્રતિષ્ઠિત ઉત્પન્ન થવાની કંઈ યોજના માનવી ક્યોઈન્દ્રિયમાં હોવાથી તેમાં પણ મુખ્ય સ્વર પછીના ઉપસ્વરો (Harmonies) ઉત્પન્ન થતા હશે અને તેથી જ આપણને ઉપર કહેલા ચાર સ્વરોના સંવાદનું માધુર્ય અને જ્ઞાન થતું દશે. મતમ્મ કે, સ્વર સંવાદ ઉર્દૂ સુરેલા સ્વરો નિસર્ગનિયમસિદ્ધ છે, ત્યાં પાંડિત્યની

જરૂર નથી. ગાયનો પયોગી બધાય રથૂલ સ્વરોત્તરો સંવાદ તરૂંવના વિસ્તારથી ખાર નેટલા મળે છે, છતાં તે દરેક સ્વર, ઓગ્ર કાર્ધપથુ સ્વરનો, સંવાદી હોવો નોઈએ. એવો નિયમ કરીએ તો ખારથી ઘણા વધારે સ્વર એક સમક્રમાં આનવા પડે અને વખતે આનવરથા-પ્રસંગ જિઓ થાય. હાખલા તરીકે કેમલ નિવાદ (પંચમનો કેમલ સંવાદ તરીકે) જરૂર કંપનોનો આવે છે, પણ મધ્યમ-પ્રમુખ રાગમાં તે મધ્યમના મધ્યમ યર્ધ જવાથી (મધ્યમ. ૮૨૦ x ૬) $\left(\frac{m}{sa}\right) = 425 \frac{1}{2}$ કંપનો યર્ધ બન્ય છે અને તેથી યાચ તો જ કાતને મધુર લાગે છે. પ્રાચીન ભારતીય સંગીતમાં નૈસર્ગિક સ્વરો હતાં કે નહિ તે માટે શ્રી. ભાર્તખડે જેવા ગ્રંથકારે કંઈ નિયુચ કરી શકતા નથી, તો પણ પ્રાચીન સંગીતમાં આવા સૂક્ષ્મ સ્વરોત્તરો શ્રુતિ નામથી પ્રસિદ્ધ હતાં, એ વાત સર્વમાન્ય છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોનાં વચનો ઉપરથી તેનું તો કેપેટ દેખાય છે:-

ધ્રવણંદ્રિયગમ્યત્વં ધૃતીનાં લક્ષણં સ્મૃતમ્ ।

અપરપરનીચત્વમુત્તરોત્તર તો મતા ॥

સંવાદાદિ પરિજ્ઞાનં ધૃતીનાં ચ ફલં વિદુઃ ।

તેભ્યઃ કેચિદુપાદાય યોયતે સર્વગીતિષુ ॥

પદ્મપેદ્યમમાયેન ધૃતિર્દ્વાવિસતિવિદુઃ ।

સર્ગોક્તાઃ ધૃતયસ્તત્તદાગેયુ સ્વરતઃ મતાઃ ॥

આનો ભાવાય આટલો જ કે શ્રુતિ એટલે કાનોથી સંભળાય એવા ધ્વનિઓ. તેઓ એક સમક્રમાં પૂર્ણ પંચમભાવથી ખાલીસ નેટલા છે અને એકથી એક અવીજમાં ગણિતાં છે. સમક્રમાંના સ્વરોના સંવાદ શ્રુતિઓ ઉપરથી સમગ્રી શકાય છે. અમુક શ્રુતિઓ અમુક રાગમાં સ્વર રૂપે વપરાય છે અને બધાય રાગમાં મળી સર્વે શ્રુતિઓ ઉપયોગમાં આવી નાંખે છે. આવી અનેક પ્રાચીન ઉક્તિઓ ઉપરથી આટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીને સંગીતમાં સૂક્ષ્મ સંવાદની આવરયક્તા ઉપર ચાસ્ત્રકારોએ યોગ્ય ભાર આપ્યો હતો અને તેથી એક સમક્રમાં કેમલ ત્રીવ રથૂલ ખાર સ્વરો ઉપરાંત વધારે દસ સ્વરોની કલ્પના તેઓએ કરી હતી. કદાચ આ ખાલી કલ્પના જ હતી-હરો-વા તેઓ અમુક ખાલીસ સ્વરો નિયુતિ કંપન સંખ્યાનાં વાપરતા પણ હશે. છતાં ખાલીસ સ્વરો નક્કી કરવા માટે પૂર્ણ પંચમભાવે આ એક જ નિયમ સંપૂર્ણ માર્ગદર્શક નથી. અને તેથી તેમની ખાવાય શ્રુતિઓ આજે કુરોચ અને વાદમસ્ત લાગે છે. પ્રાચીન અરબો સંગીતમાં એવી સત્તર શ્રુતિઓ મનાતી (જુઓ *History of Arabian Music* by Farmer) અને ગ્રીક સંગીત-કારોએ એક સમક્રમાં ચોવીસ શ્રુતિઓ સિદ્ધ કરી બતાવવા માટે ઘણાં ગણિતશીલ રાખ્યો છે. (જુઓ *The Harmonics of Aristoxenus* by Macran) એવા જ સંવાદની દૃષ્ટિથી આજના ફિઝિક્સમાં અણુતસિદ્ધ ચોવસ સ્વર સિદ્ધ કરી રાખ્યા છે. આજના ગાયન માટે પ્રાચીન નિયમો કામના નથી, છતાં આજના દિલ્લેતાની ગાયનમાં પણ સંવાદી સ્વરોનો જ ઉપયોગ થાય છે અને તેથી તે ખારથી વધારે ચોક્કસ છે. આવી સ્વરોની પ્રાચીન સંગીતશાસ્ત્રમાં 'શ્રુતિ' નામથી કલ્પના કરેલી હોવાથી દિલ્લેતાની ગાયનના સૂક્ષ્મ સ્વરોની બીજાતમાં નેમલું આન દોરાયું તેવા આધુનિક પંડિતોએ પ્રાચીન નિવાદ

આધુનિક ગાયનશાસ્ત્રમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને એવા પ્રયત્નોની જરૂર પણ હતી અને છે. સુદૃઢ સ્વરોની બાબત અસેષ એવી લાગતી હોવાથી આપણી રાગપદ્ધતિ માંત્ર સુદૃઢ બાર સ્વરો ઉપર જ આધારથી નોંધ્યો. એથી સરલતા રહે અને સુદૃઢ સ્વરો અલંકાર રૂપ હોવાથી ગાયકની સમજાય અને સક્તિ ઉપર જ સૌથી રાખતી નોંધ્યો એમ આમદથી માનનાર પડિતોનો બીજો વર્ગ હતો. આ પ્રતિવિરોધક વર્ગ કહેવાય અને આ વર્ગના પ્રમુખ શ્રી ભાતખડે આ પ્રસિદ્ધ ગાયનશાસ્ત્રજ્ઞ અને અલંકાર યજ્ઞ ગયાં. પહેલા વર્ગના પ્રમુખ રાવબહાદુર કૃ. ખં. દેવદાસ અને મિ. કમ્બેરદાસ, આર્થ. સી. એસ. સેઘનજી અને પડિતદાસ યજ્ઞ ગયાં. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન બાબત આ લોકોનો આધાર અખોરો ખાંસાહેબ ઉપર હતો.

ઉપર કહ્યું તેમ, તે તે રાગમાં સ્વર સંવાદથી રચ્યુ બાર સ્વરોમાં સુદૃઢ પણ કહ્યું. માણ ફરક પડે છે અને અનેક સુદૃઢ પણ આવશ્યક સ્વરો પેશ થાય છે. જેમકે ૪૨૬ અને ૪૩૨નાં નિયામ અને તેના સંવાદી ૨૮૪ અને ૨૮૮ના ગધાર. અવીચી ગચ્છિતશાસ્ત્રનું કામ છે. ઉપરાંત દિંદી-રાગપદ્ધતિનો મહત્ત્વનો વિશેષ તરીકે દરેક રાગમાં એકાદ જે હક્કમાં સ્વરો " જે હક્કવા " નામક ગાનક્રિયા વડે લાગતા હોય છે. સંવાદી સ્વરો લાગવાથી ગાયન જેમ મુરીકું એટલે મધુર લાગે છે તેમજ આ હક્કતા સ્વરો લાગવા થકી જ તે તે રાગ ઉત્પન્ન થાય છે. સુરીલા કંઠ અને સ્ફુર્તિ વડે હક્કત સંવાદી સુદૃઢ સ્વરો એની મેળે લાગી જાય એ વાત શક્ય છે પણ તત્કાલ વાચક સ્વર શુરુમુખમાંથી જ સાંભળી શકાય વડે છે. તે વગર તે કંઠમાંથી નીકળવાનું અશક્ય છે. આ રાગનાચક દલના સ્વરો એ જાણે એક નથી લાગ્યા જ છે. રાગના કોમલ તીવ્ર સ્વરો એટલે થઈ આ રાગનો પાંજરો છે, સુદૃઢ સંવાદી સ્વરો આ રાગશરીરનું સૌંદર્ય છે, જ્યારે દલતા સ્વરો એ તે રાગના પ્રાણ છે. સામાન્ય માપકોનું લક્ષ્ય તાલની મારામારી તથા ઓએની કવિતાઓ રૂપે રાગશરીરનાં લગ્યાં ઉપર જ ખેસેલું હોય છે, છતાં દરેક ગાયક રાગનાચક સ્વરો લગાડવાનાં વચાસકિત યથાગત પ્રયત્ન કરતા હોય છે અને તદ્વારા રાગચિત્ર દોરવાના પ્રયત્ન કરતા હોય છે. સંવાદી અને દલતા સ્વરો નેટલા પ્રમાણમાં રાગમાં લગાડી ચકાવે તેટલા પ્રમાણમાં તે રાગ મધ્યમ મુદર એટલે પરિણામકારક થઈ શકે. આ બાબતમાં ખજાંખરા ગાયકોનો માર્ગ અનુકરણ અને કલ્પના-એ હોય છે, છતાં કેટલાક ગાયકોની પરંપરામાં રાગનિયમાદિકનું અને સ્વરચાલનું જ્ઞાન અને શિષ્યણ અપાતું હતું અને તેમાંના એકાદ ગાયક પોતાની શીખની તેમાં ઉમેરણી કરતા અને નવી રચના પણ કરી શકતા. તેથી તેનું રાગચિત્ર સીધી ચચાત્મ્ય, ઉત્તમત્તમ, પરિણામકારક અને અપૂર્વ (Original) બની શક્યું. જેમકે ભેરવ રાગના નાવમ પેવત અને દરબારી કાનકાના વિચિત્ર અધારપેવત નહિ સગાડાય તે બાદી કેમલતીવ્ર સ્વરો, વાદી વગેરે નિયમોથી પણ તે તે રાગ નહિ બની શકે. દિંદી રાગપદ્ધતિનું મૂલ તત્ત્વ તરીકે હક્કતા સ્વરોની તથા સ્વરસંવાદની બાબત સંશોધન અને નિર્ણય માગતી હતી. આ માટે કેટલાક પડિતોએ મથાનો અને ગચ્છિતનોય આધાર લીધો. પણ (૧) રાગમાં સ્વરોની વિચિત્ર ગોઠવણ (૨) સંવાદી સ્વરોનો ઉપયોગ અને (૩) બધાજ દલતા સ્વરોનું સ્વરૂપ અને સંખ્યા એ ત્રણેય બાબતો નિર્ણય કરી આ. સા. અનુદાસ કરીમખાંએ ભારતીય સંગીતશાસ્ત્રનો પ્રાચી

જીભો ક્યો છે. તેઓશ્રી સાક્ષર નદિ હોવાથી શાસ્ત્રીય રીતે આ શોધાની સમગ્રથી તેઓ લોકાર્થમાં આપી શક્યા નથી; શ્રી દેવશ્વ—કલેમેદ્દસને આ લાજ તેમણે અખૂટ આપ્યો, પણ પ્રાચીન શ્રુતિઓનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની ધૂનમાં જીવંત સંગીતમાંના આત્મા ઉપર આ પડિતદ્યવું કલ્પિત થયું. મને તેવો લાજ હજારમાં લાગેનાય મળી શક્યો નહિ, છતાંય કાઈ દિવસ ભારતીય રાગરચનાનાં મૂલતરવો ખાંસાહેબની ગાયનપદ્ધતિના પ્રકાશ વડે વાંચકોને હું સમજાવી શકીશ એવી આશા અત્યારે રાખું છું. અત્યારે તો ખાંસાહેબની સ્વર કદપનાઓ, તેમણે રા. મ. દેવશ્વને કરેલી મદદ અને આવી સ્વર કદપનાના વિરોધક રા. ભાતખંડેના વિરોધી સિદ્ધાંતો આટલી જ વસ્તુનું દિગ્દર્શન કરવું અરિમતેષન પૂરતું યોગ્ય થશે.

ખાંસાહેબ વડોદરે નોકરીમાં હતા ત્યારે જ તંબૂરા ઉપર એક તાર વિશિષ્ટ તીવ્ર નિષાદમાં લગાડતા, તેનું મથા ગાયકોને આંધર્ય લાગતું. શ્રી. ભાતખંડે જેવા ગાનપડિત પણ એ વાતનું યમ સમઝી શકેલા નહિ અને તેથી, “આજે કેટલાકોએ નિષાદગ્રામ ઉત્પન્ન કર્યો છે” એવું તેમણે પોતાના દિ. સં. પદ્ધતિના પહેલા ભાગમાં મસ્કરીમાં લખીય દીધું હતું. શ્રી. જખલેના યુગ ગાં દૈન્યમહંમદ તે વખતે વડોદરામાં હતા જે બહુ વિદ્વાન અને ચિકિત્સક હતા. તેમણે આ નિષાદની વાત સાંભળી અને તેઓ તેનો ખુલાસો નજી લેવા માટે ખાંસાહેબને મળવા ગયા. નિષાદનો તારનો ઉપયોગ ‘પૂર્વ’ જેવા નિષાદપ્રમુખ રાગમાં સંવાદ તરીકે વધારે માધુર્યદાયક થાય છે, આ વાત ખાંસાહેબે દૈન્યમહંમદને સપ્રયોગ સમજાવી, જેથી “અશ્વાદની કુદરત ન્યારી હૈ !” એવા ગજબ ઉદ્ગારો કાઢી તેઓશ્રી ખાંસાહેબ જેવા છોટા ગવૈયાના પણ પૂજારી બની ગયા. આ વખતે ‘તંબોરાની તારમાંથી ગંધાર સંભળાય છે’ એવી વાત કહીએ તો ધણાખરા ગવૈયાઓ આ વાત કરનારનું માથું ઠેકાણે નથી એ જ સમઝતા. ઉપર કહ્યા તેવા નૈસર્ગિક સ્વરો ખાંસાહેબ પોતાના ગાયનમાં વાપરતા અને તેથી જ તેમનું ગાયન વધારે સુરેલ અને પરિણામકારક લાગતું. ખાંસાહેબના કંઠ કરતાં, વધારે મધુર કંઠના બીજા ગાયકો તે વખતે હતા અને આજે પણ છે, છતાં તેવા ગાયકો કરતાં ખાંસાહેબનું ગાયન વધારે મધુર લાગતું એવું કારણ આ નૈસર્ગિક સ્વરો જ. આ ગાયતની ખાતરી ખાંસાહેબની રેકૉર્ડિસ કે તેમના શિષ્યોનું ગાયન આજે પણ સાંભળી સ્વરશાસ્ત્રજ્ઞો કરી લાઇ શકે છે; અસ્તુ. ખાંસાહેબ વ્યાગલકોટમાં હતા ત્યારે પ્રખ્યાત જ્યોતિષી શ્રી. કેતકરના બાંધુ શ્રી. બળવંતરાવ કેતકરે તેમનું ગાયન તાંબૂરાનું શ્રી કેતકર એક તાર નજીવર તથા ગાયક હરદ. મોરે છતાં સ્વરનું હોવાથી ખાંસાહેબના ગાયનમાં સુરેલ સ્વરો લાગે છે કે જે બીજા ગાયકોના ગાયનમાં જવશ્વે જ લાગતા, એ વાત તેમણે પારખી લીધી. તેમના એક સગા રાવળહાકુર દેવશ્વ સ્વરશાસ્ત્રના અભ્યાસી હતા તેથી તેમણે ખાંસાહેબની ઝોળખાણું શ્રી. દેવશ્વ સાથે કરી આપી. તે વખતે મિ. કલેમેદ્દસ સાહેબ શ્રી. દેવશ્વના સનેદો હતા જેમને હિંદુસ્તાની ગાયનમાં બહુ પ્રેમ અને અભ્યાસ હતો. દેવશ્વ-કલેમેદ્દસે ખાંસાહેબના ગાયનના સ્વરો મોનોકોર્ડ આ સ્વર સાધન ઉપર માપી જોયા. નૈસર્ગિક સ્વરો તેમજ સંવાદી સ્વરો ખાંસાહેબના ગાયનમાં યોગ્યસાધથી લાગતા હોવાનું તે અને પડિતોએ જોઈ લીધું જેથી નજી તેમના હાથમાં એક નવું અજ્ઞ જ મળી આવ્યું ! આ પડિતોને પ્રાચીન સંગીતના સંશોધનનો શોખ હોવાથી તેઓએ ખાંસાહેબની સ્વરચક્રિતનો ઉપયોગ કરી હિંદુસ્તાની ગાયનમાં કયા

ક્યા સ્વરો લાગે છે તેનું માપ કાઢવાનું કામ જાન્યુ હેપર મૂકી માપેલ સ્વરોના આધારે પ્રાચીન ગ્રંથવચનો મુજબ ગાવીલ કૃતિની પરંપરા પેઠા કરવાનું કામ જોશબેર ઉપાધ્યય અને નૈસર્ગિક સ્વરોને પ્રાચીન ગ્રંથાધાર લગાડી જતાવવાની જહેમત લીધી. શ્રી. દેવલ-કહેમેટસે લેખો અને વ્યાખ્યાનો દ્વારા પોતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર જોશબી ચંદ્રાચ્છો. લેખ વિવિગ્નના પ્રમુખપણા નીચે આ કાર્ય માટે "ફિઝ હાર્મોનિક સોસાયટી" નામક એક સંસ્થા અને ૧૯૧૧ ના અરસામાં ખોલવામાં પણુ આવી. શરૂઆતનાં એક બે વરસ સુધી શ્રી. દેવજનાં વ્યાખ્યાનો થતાં તેમાં ખાંસાહેબ પોતે તે તે સ્વરો માટે પ્રાત્યક્ષિ (Demonstration) કરી જતાવતા. શ્રી. દેવજના અષ્ટાજ સિદ્ધાંતો ખાંસાહેબને માન્ય હતા નહિ અને પોતાના સ્વર વિષયક સ્વતંત્ર સિદ્ધાંતો ખાંસાહેબે પોતાના 'સ્વર-પ્રકાશ' નામક એક પુસ્તકમાં તે વખતે જ આપી દીધા હતા, જનાં સંગીત સંશોધનનું એક સારું કાર્ય થઈ રહ્યું છે એમ આનો લઘુ, પોતે પૈસાના નુકસાનમાં પણુ આવી, દેવજના પ્રચારકાર્યને ખાંસાહેબે ધણી મદદ કરી. તે વખતે એક સંગીતશાસ્ત્ર તરીકે ખાંસાહેબને પરિચય રવ. ડૉ. લાંગરકર, લે. ટિંગર, 'કાક' પત્ની તંત્રી શ્રી. પરાંજપે, રં પરાંજપે, નામદાર યોગ્ય વગેરે વિદ્વાન વ્યક્તિઓ સાથે થયો. શ્રી. દેવલ-કહેમેટસના અવિચ્છાન્ન પ્રચારકાર્યથી તેમના દેહલાઃ વિરોધીઓ પણુ ઉત્પન્ન થયા. પ્રસિદ્ધ ગાયનશાસ્ત્રી રવ. પં. ભાતખડે તેમના પ્રમુખ વિરોધી કહેવાય. પોતાના 'દિંદુસ્તાની સંગીત પદ્ધતિ' નામના વિસ્તૃત ગ્રંથના બીજા ભાગમાં ધ્વનિશ્રવ્યે શ્રી. દેવજનું ખંડન કરવા માટે આશરે સો જેટલાં પાનાં લખી નાખ્યાં છે. તેમાં શ્રી દેવજ સાથે ખાંસાહેબને પણુ બેઠી લીધા છે, જેથી અહીંયાં ભાતખડેની નીક તથા સિદ્ધાંતનું અવશેષન કરવાનું ઘડિત થયે.

[અણુ]

૨૧૧૧૦

૨૧૧૧૦

ભારતીય નિવાસ

હિન્દુ લોજ

રહેવા જમવાની આહર્શ સગવડ

૨૧૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨

એક વ્યાખ્યાન*

વ્યાખ્યાતા : શ્રી. માડખોસરે

અધિવાદક : શ્રી નરેન્દ્ર નાયક

મિત્રો,

ગાયકવાડની આ વૈભવશાલી રાજધાનીમાં બિલા રહેતા જ રવ. શ્રી સયાજીરાવ મહારાજ ગાયકવાડે મરાઠી ભાષા પર કરેલા ઉપકારોનું સ્મરણ ન થવું એ અશક્ય છે. રાજાશ્રયથી સંચિત થયેલી મરાઠી ભાવાને, પારતંત્ર્યના આ વસમા વખતમાં, આપણે હેઠ નિરાધાર નથી એવી ખાતરી નો કાઢને લીધે મળ્યા હોય તો તે સયાજીરાવના દાતૃત્વને લીધે જ; અને તેમના નિધનથી મરાઠી ભાષાનો આ એકનો એક આધાર તૂટી પડ્યો છે, એવું નો હું કહું તો એ અતિશયોક્તિ તો નહિ જ કહેવાય. માતૃભાષા તરીકે મરાઠીનું લોકભાષા તરીકે ગુજરાતીનું અને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિંદીનું સંબંધન કરવામાં સફળ મહારાજ સાહેબે જે વ્યાપક રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ જતાવી તે આખા હિંદુસ્તાનમાં અજોડ ગણ્યો. પોતાની ભાષા, પોતાની પ્રજાની ભાષા અને જે વિશાલ રાષ્ટ્રના આપણે ઘટક છીએ તે હિંદી રાષ્ટ્રની ભાષા, એ બધા પ્રત્યે એકસરખી આત્મીયતા જતાવનારા ખીનો રાજવી હજી સુધી હિંદુસ્તાનમાં થયો નથી; અને મહારાજના નિષ્પક્ષપાતી ધોરણથી પ્રજાની ભાષાની પાંચમાંલી કરનારા નિઃકામ જેવા દેશી સાંસ્થાનિકોએ જ નહિ, પણ ભારતીય અને અંગ્રેજ, હિંદી અને ઉર્દૂ આ ભાષાઓ વિષે પંક્તિપ્રપંચ (પદ્ધતિ) બોલો કરનાર બ્રિટિશ સરકારને પણ ઘણું શીખવા જેવું છે. સફળ સયાજીરાવ મહારાજનું આ મરાઠી ભાષાની સેવાનું વત તેમના પૌત્ર શ્રી. પ્રતાપસિંહ મહારાજ નિષ્ઠાપૂર્વક વ્યાગળ ચલાવશે એવી મને આશા છે.

મરાઠીનું મહારાષ્ટ્ર બહારનું જાગરું કેન્દ્ર

વડોદરાનું સંસ્થાન એક વખતે આખા હિંદુસ્તાનમાં ફેલાયેલા મરાઠી સામ્રાજ્યનો વસ્તુતઃ ફક્ત એક ખંડ છે. પણ રવ. સયાજીરાવ મહારાજના લોકોત્તર કેતૃત્વને લીધે મહારાષ્ટ્રના સાંસ્કૃતિક જીવનમાં વડોદરાને મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. સોનાની લગડીના ગુણધર્મ તેના નાનાં સરખા ભાગમાં પણ નજરે પડે છે, અને સર્વજનના ખંડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અહો પણ પોતાની પ્રજાથી આંકણને ઝગડો છે; તેવી જ રીતે મરાઠી સામ્રાજ્યના આ અવશેષમાં પણ સ્વરાજ્યના અસ્વર્ણનો બંધી વિશેષતાઓ, ભલે તે અંશમાત્ર હોય, જોવાની મળે છે; અને આજે વડોદરા એ પૂના, મુંબઈ અને નાગપુરની જેમ મરાઠી ભાષાનું મહારાષ્ટ્ર બહારનું એક જીવંત કેન્દ્ર બની રહેલું છે. પોતાની અદ્ભુત વાક્યોદ્ધિનીથી ગુજરાતની આ દેવશૂનિમાં મહારાષ્ટ્ર દર્શન કરાવનાર રાજકવિ ચન્દ્રશેખર, ખંદક અને કલમ

* મહારાષ્ટ્રના સુવિખ્યાત નવકથાકાર શ્રીમત માડખોસરે વડોદરાના વાક્યમય પત્રિકાના સાતમાં અધિવેશન પ્રસંગે અપ્રક્ત સ્થાનેથી આપેલું લાલણ.

મનેને એક, સરખી સફાઈથી ચણાવનારા બૂદ, સેનાપતિ નાનાસાહેબ શિંદે, ઉદયનુપની રમ્ય વિવિધતા પોતાની, વિદ્વત્તાથી બતાવનાર શ્રી દાણસાહેબ આપડે, કાપડો, અને નવલકથા અનેમાં સમ્પ્રસારી એવા રાજરત્ન તામુદેવરાવ જોશી અને પોતાના વિનોદયાતુર્થથી મરાઠી વાચક વર્ગને રીઝવનાર પ્રો. ચિંતામણીરાવ જોશી, જેવા લેખકોએ આ ગુજરાતીભિના પ્રાંતર ભાગમાં મરાઠીના ડોકો જે અભિમાનથી વાગતો ચાલુ રાખ્યો છે, તેને માટે કોને ગર્વ નહિ થાય ? સ્વ. સયાજીરાવ મહારાજ પોતે મરાઠા છે એ વાતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું અને એના પ્રભાવને લીધે જ ખરેખર મહારાષ્ટ્રની સીમા બહાર આ ગુજરાતી શહેરમાં પોતાના બેદક-પણથી બાલાની ફેંકને પથુ લાગ્યા નાખે એવો મરાઠાઓલ આજે કાન પર પડે છે.

મુનશીની બોધપ્રદ ઘોષણા

વડોદરાની સાહિત્યની કારકીર્દીના મેં જે વખાણ કર્યાં તે ફક્ત શિલાચારને લીધે નહિ, અથવા તમે અને આ અધ્યક્ષ સ્થાન આપ્યું તે ઉપકારનો બદલો વાળવાના ઉદ્દેશ્યથી પણ નહિ. ગુજરાતના રાષ્ટ્રકવિ શ્રી. અરેશ્વર ખખરદારના

ન્યાં ન્યાં ગુજરાતી બોલી, ત્યાં ત્યાં ગુજરાતી બેલાત.

ન્યાં ન્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાગળ ગુજરાત.

આ ઉદ્દારો દેમેસે મારા મનમાં ગુંળ્યા કરે છે. અને એટલે જ સ્વ. મહારાજ સાહેબની મરાઠી સખથી ત્રિધાનું સ્મરણ ફરજતપૂર્વક કરવું એ મને જરૂરી લાગ્યું. તમે કહેશો કે, આ તો એક ગુજરાતી કવિની કલ્પનાની ઉદાહરણ છે. પણ કવિની કલ્પનાની ઉદાહરણો મુલસદીની માર્ગદર્શક બને છે ત્યારે તે ઉદાહરણ રાજકીય મહત્ત્વ અને સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, એ જૂલી શકાય એમ નથી. આપણું વડોદરા શહેર, જેમ મહારાષ્ટ્રની બહાર મરાઠીનું કેન્દ્ર છે, તેમજ કરાચી શહેર ગુજરાત બહાર ગુજરાતીનું કેન્દ્ર છે. પણ વરસ પહેલાં સિંહનદને કાંઠે આ ગુજરાતીના કેંદ્રમાં ભરાયેલા સાહિત્ય સમિલનના અધ્યક્ષપદેથી ગુજરાતના લોકોના નવલકથાકાર શ્રી કૈનાલાલ મુનશીએ ખખરદારની આ ઊર્મીસ્વલ કાવ્યવાણીનો અનુવાદ કરી એવી ઘોષણા કરી હતી. “ ન્યાં ન્યાં ગુજરાતી લોકો હોય ત્યાં ત્યાં ગુજરાત છે અને રહેશે ” આવી હક બાવના રાખીને ન્યાં ગુજરાતી લોકો ભેગા થાય છે, ત્યાં ત્યાં ગુજરાતનું અસ્તિત્વ છે જ. અને ગુજરાતનો તે તે સ્થાને વિસ્તાર થાય છે. જે જે સ્થાને ગુજરાતી લોકો પોતાની ઈચ્છાશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિથી તેનું નિર્માણ કરે છે. ” મુનશીની આ ઘોષણાનું મમ્મ મારે આપને સમજાવવું જોઈએ, એવી વાત નથી. મને લાગે છે કે મહારાષ્ટ્રના કાઈ પણ આધુનિક કવિએ કલ્પનાની આવી ઉદાહરણ બંધી નહિ હશે, પણ તેમાં નવાઈ શાની ? જે રાષ્ટ્રને પોતાના લોકોના ઉત્કર્ષની કિમત નથી, તેના કવિઓની કલ્પના આટલી વિશાલ અને આકર્ષક ઉદાહરણ ક્યાંથી બરી શકે ?

પાંડાશીનું ધોરણ ધ્યાનમાં લો

શ્રી. મુનશીના આ ઉદ્દારોનું મેં આપને સ્મરણ કરાવ્યું તે કાંઈ પણ પ્રકારની અસલા કે સ્પર્ધાને લીધે નહિ. જેમની સરહદ આપણી સરહદ સાથે મળેલી છે, વડોદરાથી મુંબઈ

સુધી જેમના અને આપણા હિતસંબંધો ગુંચાઈ ગયેલા છે, આપણા તે અંતરેથી થીમત અને ભારતીય રાજકારણ પર પોતાનું પ્રભુત્વ રાખનાર પ્રજાના પાડોશીના મદરવામાંથી મળના વ્યાપાર કેવી રીતે ચાલી રહ્યા છે તે આપની નજર સામે લાવવાનો જ મારો ઉદ્દેશ્ય છે. મુનશીની આ ધોષણા પર લાઘ્ય કરવાની મારી ઈચ્છા નથી. મારે તો એક જ વાત કહેવાની છે: તે એ કે, ગુજરાતી, કાનડી અથવા બંગાળી જે લાગણી અને ભગવદ્વક્તાથી પોતાની બાધાના અને દેશના લવિતર્યનો વિચાર કરે છે તે જ ભગવદ્વક્તા અને લાગણીથી આપણે મહારાષ્ટ્ર અને મરાઠી બાધાનો હવે પછી વિચાર કરવો જોઈએ. રાષ્ટ્રીયતાના ચાલુ યુગમાં હું જે એ બોલી રહ્યો છું, તે કદાચ સંકુચિત વિચારનું ગણાશે; અને આપણામાંનાં કેટલાક આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની સમાધિ લગાવી બેઠેલા મહાત્માનીઓ એમ પણ કહેશે કે હું પ્રાંતીયતાનું પ્રદર્શન કરું છું. પણ મહારાષ્ટ્રનું અભિમાન રાખવામાં, તેની ઉન્નતિની ચિંતા કરવામાં રાષ્ટ્રીયતાને કંઈ પણ વધી આવતો હોય એમ હું માનતો નથી તેનું હું શું કરું? વિશેષતઃ બંગાળ એ દિલ્હી રાજકારણનો નિર્ણાયક નેતા છે એમ કહેનારા દેશબંધુ દાસ, આખી દુનિયા તરફથી ઉત્સુકતાથી ઝીલાતો પોતાનો દરેક શબ્દ પહેલાં ગુજરાતીમાં લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરનાર મહાત્મા ગાંધી અથવા ગુજરાતની સરદાર દેડ સિંહુનના સુખપૂર્ણ જનનારા કનૈયાલાલ મુનશીની રાષ્ટ્રીયતાને જો તેમના આ પ્રાંતાભિનિવેશને લીધે કદાંક લાગે છે એમ કાંઈ માનવું નથી, ત્યારે મહારાષ્ટ્રના લવિતર્ય વિષે ઇર્ષ્યાથી ભ્રમવામાં બિચારા મરાઠાઓએ જ એટલી મોટી કંઈ ચોરી કરી નાખી? 'જય જય મરવી ગુજરાત' એવી ગર્જના કરતા મુનશીની મહાગુજરાતની ધોષણા કરવામાં રાષ્ટ્રીયતાને કંઈ નોખમ નથી અને સંયુક્ત મહારાષ્ટ્રની ચળવળ અમે શરૂ કરીએ તો તેમાં રાષ્ટ્રીયતાને ધોંકા પહોંચે છે, એ દલીલ અજબ નથી શું!

રાષ્ટ્રીયતા અને પ્રાંતીયતા

પણ આજે આવી સ્થિતિ થઈ છે ખરી. મહારાષ્ટ્રના એકીકરણને માટે પ્રયત્ન કરવો અથવા મરાઠાઓના ઈતિહાસમાંથી એકાદ સંસ્મરણીય પ્રસંગનો દાખલો આપવો, એ આજે પ્રાંતીયતાનું અને સંકુચિતપણાનું લક્ષણ ગણાય છે. જાણે ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રીયતાનું અભિમાન રાખવું એટલે પોતાની માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાને છેક બૂલી જવાં જોઈએ! પણ ભારતખંડની વિરાટ રાષ્ટ્રીયતા શું તે ખંડના રાષ્ટ્રોની વિશેષતા નહીં થઈને સિદ્ધ થવાની છે? અથવા ઈદ્રિધનુષ્યના અનેક રંગ અને વર્ણ વાદનમાંનાં અનેક વાદો પોતાનું જિલ્લત્ત્વ ગુમાવ્યા વગર તેમાંથી જોડું વિચારણ અને વૈચિત્ર્યપૂર્ણ એકત્ર નિર્માણ કરે છે, તેમ દિલ્હીની રાષ્ટ્રીયતા પણ તેના સર્વ ઘટકોના ગુણ સમુચ્ચયમાંથી આવિર્ભૂત થવાની છે? દિલ્હીના એક રાષ્ટ્ર છે. છતાં પણ તે અમેરિકા અને રશિયાની જેમ અનેક ધર્મ, ભૂતિ અને સંસ્કૃતિ એમના સમવાયથી અનેક વૈચિત્ર્યપૂર્ણ રાષ્ટ્ર છે; ફ્રાંસ, ડાન્સ અથવા જર્મનીની જેમ એકસંધ રાષ્ટ્ર નથી. ઇતિહાસાચાર રાજવાડે દિલ્હીનાને રાષ્ટ્ર ન કહી એક ખંડ કહેતા હતા તે આ જ કારણને લીધે. પણ રશિયા અને અમેરિકા આ બે ખંડ જેવા અકલ્પ દેશોમાં અનેક વંશ અને સંસ્કૃતિઓ હોવા છતાં પણ ત્યાં એક રાષ્ટ્રીયતાની લાવના આજે પોતાનો પ્રભાવ ખતાવી જ રહી છે કે નહીં? પછી તેમના કરતાં કેટલીક આખતોમાં વધારે વૈચિત્ર્યપૂર્ણ ભરતખંડમાં એક રાષ્ટ્રીયત્વ ઉત્પન્ન હોવું અલગ્ય કેમ સમજવું? એવી બિપ્રક,

દેવથોએ એમ પણ બનાવાનું હશે કે, અનેક ધર્મ, જાતિ અને સંસ્કૃતિથી ભરપૂર આ પ્રયંક દેશમાં રાષ્ટ્રીય એકતા અને સંસ્કૃતિ નિર્માણ થઈ રાષ્ટ્રભિમાન, ધર્માભિમાન અને વંશાભિમાન એમનાથી પ્રસેલા આજના ર્ષર્ધિષ્ણુ જગમાં લોકશાહી સ્થાપન કરવાના કામમાં તે આગેવાની હશે. પણ હિંદુસ્તાનનું એક રાષ્ટ્રીયત્વ માન્ય કરવું એનો અર્થ એમ નથી કે તે ખંક સરખા દેશમાંના રાષ્ટ્રકાએ પોતાના વૈશિષ્ટ્યની જાણ આપવી; અને આંધ્ર, ગુજરાત, કર્નાટક અથવા બંગાળ વગેરે ભારતવર્ષમાંનાં રાષ્ટ્રો ને પોતપોતાના સંસ્કૃતિક અને રાજકીય વિકાસને માટે દક્ષતાથી પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, ત્યારે એકલા મહારાષ્ટ્ર એવી એક રાષ્ટ્રીયત્વની જૂસભરી કથપનાને લીધે, પોતાના સંજ્ઞામાં ઉઘાડીને રહેવું આત્મધાતકપણું ગણાશે. ભાવી-ફેડરલ રાજ્યધટનામાં જ્યાં પ્રત્યેક પ્રાંત, અમેરિકાના સંસ્થાનોની જેમ, સ્વતંત્ર અને સ્વાયત્ત ઘટક તરીકે રહેવાનો છે, ત્યાં પ્રાંતીયતાનો ખાઉ જીવો કરવામાં શો અર્થ? પંદર વર્ષ પહેલાં ગુજરાત સાહિત્ય સંસદના અધ્યક્ષપદેથી બોલતાં, 'જેમ જેમ પ્રાંતિક અભિમાન વધશે, તેમ તેમ આવાર્ષતની એક રાષ્ટ્રીયતાની પણ વૃદ્ધિ થશે,' એવા ને ઉદ્ગાર મુનશીએ બક્ત કર્યા હતા, તેમનું હું આ દલીલનાંને સ્મરણ કરાવું છું.

લોકશાહીની દૃષ્ટિથી વિચાર હશે

ને લોકશાહીના તત્ત્વને માટે આને દુનિયામાં જંગ આવી રહ્યો છે, તે તરફની દૃષ્ટિથી પણ ને નિહાએ, તો પ્રાંતીયતાનું કારણ બાગળ કરીને મહારાષ્ટ્રના આત્મવિકાસનો અને તેની આત્મપૂર્ણતાની આકાંક્ષાઓનો વિરોધ કરવો ન્યાય નહિ ગણાશે. છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં થું, અથવા ચાહુ યુદ્ધમાં પણ રું, નાના દુર્ગળ રાષ્ટ્રોની સ્વાતંત્ર્યપરક્ષાનો પ્રશ્ન નેખમમાં આવી પડ્યો છે; અને પ્રખળ રાષ્ટ્રો દુર્ગળ રાષ્ટ્રોને પચાવી શકશે નહિ, એવી કાયમની આંતરરાષ્ટ્રીય બ્યવસ્થા કરવાની વાતો આને પોતાને લોકશાહીના અભિમાની કહેવાવનારા મુત્સદ્દીઓ બોલી રહ્યા છે. લોકશાહીનું મૂળજૂત તત્ત્વ જ આ છે કે, કોઈ પણ વ્યક્તિના અથવા રાષ્ટ્રના યોગ્ય વિકાસને ભરપૂર તક મળે એવી સમાજની અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય બ્યવહારની રચના હોવી જોઈએ. ચાહુ યુદ્ધમાં સોવિયટ રશિયાની ને પ્રશંસા કરવામાં આવે છે, તે આ કારણને લીધે કે તેણે ને મુલક કમને કર્યો છે, તે મુલકમાં રાષ્ટ્રકાને તાબડોબ સ્વાયત્તતાનો પૂર્ણાધિકાર આપીને ત્યાં સમાજસત્તાક રાજ્ય સ્થાપિત કરી દીધું છે. લોકશાહી સ્થાપિત કરવાની આ બધી બાબ અને આ બધા પ્રયત્ન ને પ્રામાણિકપણાના છે, તો મહારાષ્ટ્રનું એકીકરણ અને મહારાષ્ટ્ર નિઘાપીકની યોજના એમનો ને શ્રુત વિરોધ કરવામાં આવે છે તે શા માટે? બિહાર, સિંધ, સીમા પ્રાંત અને ઓરિસ્સા આ રાષ્ટ્રકા મહાસભાની મદદથી સંઘટિત અને સ્વાયત્ત થઈ ગયાં; અને આંધ્ર, તથા કર્નાટકનું એકીકરણ કરવામાં પણ તેની મદદ મળી રહી છે. ત્યારે એકલા મહારાષ્ટ્રની આત્મપૂર્ણતાને માટે ઉપાડેલી ચળવળ સામે શા માટે મોઢું મચકોડવામાં આવે છે? આ બાબતમાં પ્રાંતીયતાનો અથવા સ્પર્ધાનો ભય કોઈને લાગતો હોય, તો તે નિરાધાર છે એમ હું કહીશ. મહારાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિ અને પૂર્વપરંપરાઓ જ પ્રાંતિક અથવા ધાર્મિક બેદલાવને રાષ્ટ્રીય ઐક્યની આડે આવવા દેવાની વિરુદ્ધ છે. મુસલમાનોની જુલમી સત્તાનો ખસ કરવાનું બીકું નેણે ઝડપું હતું, તે સિવ છત્રપતિને પણ પોતાની સેનામાં મુસલમાનોની ભરતી કરવામાં લીધે નહિ આવ્યો;

અને પોતાની હિંદુ પ્રજાનાં દેવળોની જેમ જ મુસ્લિમ પ્રજાની દર્ગાહોને પણ તેમજે દીનામો આપ્યાં. એ જ મહાન પરંપરામાં ઉછરેલા આપણા સવાજીરાવ મહારાજે ગુજરાતી પોતાની પ્રજાની ભાષા છે એ ધ્યાનમાં રાખી તેને આપેલો રાજ્યત્રય અને તેમનું એકંદર અંગભિમુખ ધોરણ જાણીતું જ છે. જે મહારાષ્ટ્રે સવાજીરાવ જેવો પોતાની જિજ્ઞાસાથી પ્રજાને સમઘટિથી જોનારો આદર્શ નૃપતિ નિર્માણ કર્યો, જે મહારાષ્ટ્રે દિલોને શ્રી. બાહુરાવ વરાહર અને ગુજરાતીને શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેશકર જેવા પ્રતિભાશાલી લેખકો આપ્યા, તે મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક દુરભિમાનથી પોતાના એકીકરણ માટે અવતર કરી રહ્યું છે, એવી સંજ્ઞા માટે કરવી જોઈએ? મહારાષ્ટ્ર સ્વભાવથી જ સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાહીનો પુરસ્કર્તા છે; અને અખિલ ભારતખંડની ઉત્તતિની વિશાલ આકાંક્ષાથી પ્રેરાઈને તેના ધર્મકારણ અને રાજકારણ ચાર સૈકાથી ચાલતાં આવ્યાં છે.

ભારતી સાહિત્ય સંચાળન સમિતિ

પ્રાંતીયતા અને રાષ્ટ્રીયતામાં ખરેખર વિરોધ નથી; અને એટલે જ પોતાપોતાના વિવિધ પ્રાંતના કલાકૃતિ માટે પ્રયાસ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય હાનિ પણ નથી. ફક્ત સ્પર્ધા અને આસ્પાને આ પ્રાંતિક વિકાસની અજબજામ જરા પણ રધાનં આપતું જોઈએ. કિંબદ્ધતા, હું તો એમ પણ કહીશ કે, મુંબઈ, નાગપુર, વડોદરા જેવાં જે ખીજાં દિકાથી અથવા જિભાથી શહેરો છે, ત્યાં એકરાષ્ટ્રીયત્વનું પોષણ ચાપ એ દૃષ્ટિએ તે તે ભાષાઓના આગેવાનોએ અને સંસ્થાઓએ સહકારની સરજાત કરવી જોઈએ. આપનાં આ વડોદરા શહેરમાં મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત એમનાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ દેવલોગથી એકત્ર આવ્યાં છે. બે નદીઓનો ત્યાં સંગમ હોય છે, તે રધાનને આપણે પવિત્ર ગણીએ છીએ; અને કોઈ વિશેષ પ્રકારની સાધના અથવા તપસ્યા કરવાની હોય તો તે એવે રધાને બંધને કરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે ભરતખંડના વિશાલ રાષ્ટ્રકથને માટે જે સંસ્કૃતિક સહકારિતાની સાધના કરવી જરૂરી છે, તે કરવા બે ભાષાઓ અથવા સંસ્કૃતિઓનો ત્યાં મેળાપ થયો છે, તે શહેર કરતાં વધારે યોગ્ય રધાન ખીજું કયું મળી શકશે? એટલે, ફક્ત મહારાષ્ટ્રમાં જ નહિ પણ અખિલ હિંદમાં જે જે શહેરમાં બે અથવા ત્રણ ભાષાઓ, અને સંસ્કૃતિઓ એકત્ર આવી છે, તે તે શહેરમાં સાહિત્યિકાએ અને સાહિત્ય-સંસ્થાઓએ બૌદ્ધિક સંક્રાંતિ જરૂર સાધતું જોઈએ અને સંયુક્ત સાહિત્ય-સંમેલનો પણ વચ્ચે વચ્ચે બરવાં જોઈએ. ભારતમાંની બધી નદીઓ અને તીર્થોના પુણ્યોદકથી અભિસિંચન થવા સિવાય ભરતખંડના ચક્રવર્તી સમ્રાટોનો રાજ્યાભિષેક પૂરો થયેલો ગણીતો નહિ. આ પ્રાચીન સંસ્કાર આપ જાણતા જ હશે. આ સંસ્કાર, મને લાગે છે કે આપણી રાષ્ટ્રીય અને સંસ્કૃતિક એકતાનો ઘોતક હતો; અને લોકશાહીના આ નવા યુગમાં અખિલ ભરતખંડની જે વિરાટ સંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રીય એકતા આપણે નિર્માણ કરવા માગીએ છીએ, તેની સિદ્ધિને માટે પણ ભારતની બધી ભાષાઓ અને સંસ્કૃતિઓનું સહકાર અને સમીક્ષન હોતું જરૂરી છે. સરકાર અને વિદ્યાપીઠો તરફથી થતી પદ્ધતિસર બેદરકારીના કેવળ રાજકીય હેતુથી આ અંતરભાષીય સહકાર સિદ્ધ થશે, એવું નથી; પણ આખા હિંદુસ્તાનની ભાષાઓને માટે સામાન્ય એવા કેટલાક રાષ્ટ્રભાષી સાહિત્ય વિષયક પ્રશ્નો પણ આપણી સામે છે. આઓય પરિભાષાનું નિર્માણ, રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ

સંશોધન અને લેખન, જુદા જુદા પ્રકારના કાંચ અને કૃત્રિમ પુસ્તકોની રચના, વિનિમિત્ત ભાષાઓમાંના જૂના અને નવા ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથોના અનુવાદ, શાસ્ત્રીય અને તાર્કિક વિષયો પર પરિચાલક ગ્રંથમાલાઓ, સંપાદન વગેરે કેટલાક પ્રશ્નો એવા છે કે તેને બધી પ્રાંતિક ભાષાના વિદ્વાનોની ભારતીય સાહિત્ય સંયોજન સમિતિ સ્થાપીને તેને સંપાદનમાં આવે, તે સમય, શ્રમ અને પૈસાની બચત થશે અને આખા હિંદુસ્તાનમાં એક લિપિ, એક જાનકાર, એક શાસ્ત્રીય પરિભાષા, એક રાષ્ટ્રીય ઇનિહાસ અને સામાન્યતઃ એક જ પ્રકારના કૃત્રિમ પુસ્તકો પ્રચલિત થઈ, રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિની સિદ્ધતાનું કાર્ય થઈ જ સહેલું થઈ પડશે; અને તેની સાથે જ જૂના અને નવા ઉત્તમ ગ્રંથોના અનુવાદ પ્રાંતિક ભાષામાંથી સતત ચલે રહેવાથી ભારતનું વૈચારિક સામ્ય પણ વધશે. સંસ્કૃતોદ્ભવ અને સંસ્કૃતનિષ્ઠ એવી જે ભાષાઓ છે, તેમના પૂરતો તે આવે સંગઠિત પ્રયત્ન કરવામાં હરકત નથી. બિન બિન પ્રતિભાની સાહિત્ય પરિષદોએ જયવા મહાસભાએ આ કામમાં આગેવાની લઈને ભારતીય સાહિત્ય સંયોજન સમિતિ સ્થાપવી જોઈએ, એવી મારી તેમને ચૂકના છે.

ગુજરાતની 'અસ્થિમતા' સમજી લેા

મરાઠી અને ગુજરાતી એમનું સહકાર્ય તો ઘણું જ સહેલાઈથી થઈ શકે. આ બે ભાષા ફક્ત સંસ્કૃતોદ્ભવ જ નથી; પણ બે જોડકી બેનો જેવું વિવિધ પણ સાદર્ય એમનાં ફળમાં છે. અને, તે સાદર્ય જોઈને કેટલાક રાજકીય ખેવવાદીઓને એવો પણ મોઢા લાગ્યો છે કે, મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનું એકીકરણ કરીને પશ્ચિમ હિંદમાં એક બલાવચ સંયુક્ત રાષ્ટ્રનિર્માણ કરવું જોઈએ અને કરાચીથી કારવાર સુધી ફેલાયેલા અફઘાન સિંધુસાગર પર સત્તા જમાવી તેણે હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારો નિર્ગમ કરવો! ખુદ, શ્રી. મુનશીને પણ આ કલ્પના આજે જણાતી લાગે છે, એવું દેખાય છે. કારણકે, મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત જુદા પડી જવાથી નાના સરખા ગુજરાતની કાચકર હાલિ થશે, એવી બીજી તેમણે વ્યક્ત કરી છે. પણ આ વિવાદમય પ્રશ્નમાં આજે આપણે પડવાની જરૂર નથી. મરાઠી અને ગુજરાતી આ બંને ભાષાઓ જો, જેમ કેટલાક સંશોધકો સમજે છે, એક મહારાષ્ટ્રીના અપભ્રંશમાંથી ઉદ્ભૂત થઈ હશે, તો તેમની રચનામાં અતિશય સામ્ય હોવો જોઈએ, એમાં નવાઈ નથી; અને સંસ્કૃત પર જ્યાં જ્યાં આ બે ભાષાઓ એક બીજાના સમાગમમાં આવી છે ત્યાં ત્યાં એમણે પોતાના સમાગમને લીધે અદિરાણી બની જને ભાષાઓને મળતી બેજસેળી બોલી પેદા કરી છે. આ સાદર્યને ફાવડો લઈને મરાઠી અને ગુજરાતી વાક્યમયમાં વંધારેમાં વધારે સંકટાર સાધી લેવાનો શા માટે પ્રયત્ન ન કરવો? એવા સહકાર્યમાં પહેલી ટાઈ અગત્યનું પડશે તો તે લિપિની. સુશિક્ષિત મરાઠી વાચક ગુજરાતી લિપિ યોદો મહેનતે વાંચી શકે છે, એ ખરું. પણ ગુજરાતી સાહિત્ય જો દેવનાગરી લિપિમાં મુદ્રિત થવા લાગે, તો મરાઠી અને ગુજરાતીના સહકાર્યની એક મોટી અગત્યનું દૂર થઈ જાય. કરાચીમાં કરાયેલા ગુજરાત સાહિત્ય સંમેલનમાં ગુજરાતી લિપિના નામરીકરણનો કરાવે સર્વાનુમતે મંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો. એ કરાવે જો, ગુજરાતી સાહિત્યિકો અને પ્રકાશકો નિઝાથી અમલમાં મૂકશે, તો ગુજરાતી સાહિત્ય વાંચવાની પ્રવૃત્તિ મહારાષ્ટ્રમાં નિઃસંશય વધશે. મને પોતાને પણ એમ લાગે છે કે આ વાત જેમ જલદી અને તેમ સાચું. મરાઠીના હિસાબે ગુજરાતી સાહિત્ય કદાચ પહેલાં

પાછળ રહી ગયું હોય, પણ મ. ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ ગુજરાતે રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો પછી, ગુજરાતી સાહિત્યનું સ્વરૂપ આમૂલ્યપૂર્ણ બદલાઈ ગયું છે. દેશી અને વિદેશી અમલ નીચે વહેંચાયેલા અભાગી ગુજરાતને સ્વપ્નમાં પણ એવો ખ્યાલ ન આવ્યો હશે કે, અખિલ હિંદના રાજકારણના રણરંગમાં આપણે એકસંઘ યર્ષ દિંમત સાથે ઊભા રહીશું અને પોતાના લોકવિવક્ષણ ખેડવાદથી આખી :માનવજાતિના કુતુહલનો વિષય બની બેસીશું! પણ, શ્રી. મુનશીએ યોગસૂત્રોમાંથી શોધી કાઢેલા અત્યંત માર્મિક શબ્દમાં કહીએ તો, ગુજરાતની વિભિન્ન ‘અસ્મિતા’ (Individuality) મહાત્માજીએ જાગૃત અને સંપદિત કરી; અને મહાગુજરાતના સંયોજનનું સૂત્રિદાયક ખેવ તેની સામે મૂક્યું. ગાંધીજીની લોકાતિગ વિભૂતિમાંથી, નાનાલાલ અને ખજરદારની ઓગરડી કાવ્યવાણીમાંથી, કનૈયાલાલ મુનશી અને રમણલાલ દેસાઈની ખેવદર્શી નવલકથાઓમાંથી ગુજરાતની આ યુગત્સુ, પ્રભાવશાલી અસ્મિતાની જે આકાંક્ષાઓ પ્રગટ થઈ છે, તે આપણે સમજ લેવી જોઈએ. ૧૯૧૪ સુધી હિંદી રાજકારણમાં ગુજરાતનું નામનિશાન પણ ન હતું. ત્યારપછી ફક્ત ૭ વર્ષની અંદર ગુજરાતે, ત્રિવિક્રમ વામનની જેમ, ભારતખંડના વિદ્યાલ રાષ્ટ્રીય જીવનની ખધી કણાઓ આપીને વિરવજીવનની પુનર્જંદનાને હાથમાં લીધી. ગુજરાતની અસ્મિતાએ એકાએક મારણ કરેલું આ વિરાટ સ્વરૂપ અને તેનું ગુજરાતી સાહિત્ય પર પડેલું પ્રતિબિંબ આપણે સારી રીતે જોવું જોઈએ. મહારાષ્ટ્રની અસ્મિતા અને મરાઠી નવલકથાકાર

ગુજરાતની અસ્મિતાનો જે વિલક્ષણ વિકાસ પાછાં પચીસ વર્ષોમાં થયો તેનું કારણ એકલા ગાંધીજીનું કર્તૃત્વ નથી. ગુજરાતના કવિઓ અને નવલકથાકારોએ પણ તે વિકાસમાં તેટલો જ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. આ હું પારંપરિક પદ્ધતિએ બોલતો નથી અથવા ગુજરાતના પ્રમુખ લેખકો ગાંધીવાદના પુરસ્કર્તા છે એમ પણ મારે કહેવું નથી. વધારે શું, ગાંધીજીના હિંદી રાજકારણમાં પ્રવેશ સાથે જ જેમની નવલકથાઓનો પ્રારંભ થયો, તે મુનશીના વૈભવશાળી સાહિત્ય પર ગાંધીવાદની જાણ પડેલી આપણને દેખાશે નહિ. આ આધુનિક ભાગે ગાંધીજી અને તેમના અદિસાધર્મ પાસેથી લેખનસૂત્રિ મેળવી નથી; પણ વૈરીઓના રક્તથી પૃથ્વીનો અભિષેક કરનાર ઉમરમાં પરશુરામ, પોતાના અપમાનનો બદલો લેવા માટે નંદનું નિમૂલન કરનાર ભગવાન કૌટિલ્ય અને ગુજરાતના હાત્મતેજથી આખા ભારતને દીપાવનારા ચાલુક્ય સમ્રાટ સિદ્ધરાજ જયસિંહના ચારિત્ર્યચિત્રનથી તેમની પ્રતિભા ઉદ્ગોષિત થઈ છે. ‘લોકવંદ્ય ને સર્વપૂજ્ય’ એવા શબ્દોથી મહાત્માજીનું એક વખતે જેમણે મુક્તકંઠથી જયમાન કર્યું, તે નાનાલાલ પણ આજે ગાંધીવાદના કટ્ટર વિરોધી તરીકે ઊભા છે; અને ‘ગુજરાતનો તપસ્વી’ નામના તેમના ગાંધીજી વિશેના ગૌરવ કાવ્યનું વિકાસન ‘પ્રભાતનો તપસ્વી’ આ નામનું કુકુટ કાવ્ય લખતાં રાષ્ટ્રકવિ ખજરદાર ઈર્ષા નથી. ગુજરાતી સાહિત્યિકોની આ સ્વતંત્ર પ્રમાં અને રાષ્ટ્ર ઘટનાના કાર્યમાંનું તેમનું વિશિષ્ટ રથાન મરાઠી સાહિત્યિકોએ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. ખાસ કરીને રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અત્યુચ્ચ વ્વાસપીઠ પરથી સત્ય અને અહિંસાનો આદેશ નીકળે, ગાંધીજી દુનિયાને આપતા દત્તા ત્યારે મુનશીએ જે ઇર્ષ્યાથી સિદ્ધરાજ જયસિંહ વિશેની ઉત્કૃષ્ટ નવલકથાઓ લખીને ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનો અને અભિમાનનો પરિચય કર્યો, તે મરાઠી નવલકથાકારોને માટે બોધપ્રદ ગણાયો. કારણકે સ્વ. દરિયાઉ આપણે પાછી મરાઠી નવલકથા અને

મહારાષ્ટ્રની અસ્થિતા સામાન્યતઃ લુપ્ત પડી ગઈ છે, એવું કહેવું બહુ અયોગ્ય નથી. આતું વિધાન કરતાં ૨૦૦ ડૉ. શ્રીધર બે. કેતકર, પ્રો. વા. મ. જોશી, શ્રી. ભા. વિ. વરેકર, શ્રી. ના. દ. આપટે અને શ્રી. સાને શુરુજી એમનું કથાસાહિત્ય મારી આખી સમજ છે. છતાં પણ એવું કહેવામાં મને શંકા નથી કે દરિયાકિનારી નવલકથાઓએ જે પદ્ધતિથી અને જે પ્રમાણમાં મહારાષ્ટ્રની જાગૃતિમાં અને ઉત્થાપનમાં મદદ કરી, તે પ્રકારનું મહાન કાર્ય હેઠળ વીસ વર્ષોમાં એક પણ મરાઠી નવલકથાકારના હાથે પદાર્થ નથી. દરિયાકિનારી સદાશિવપેકી (જિજ્ઞાસા વર્ગના) નવલકથાકાર હશે; અને તેમનું રાજકીય દષ્ટિકાણ પણ વિનીત હશે. પણ જે યથાર્થનું અને તેની સાથે જ ધ્યેયદર્શનનું પણ કાર્ય તેમણે કર્યું, હાને તે જિજ્ઞાસા વર્ગ પૂરતું જ કેમ ન હોય, તે તેમના પછીના નવલકથાકારોમાંથી કેટલા. જણાવે કરી બતાવ્યું છે? મહારાષ્ટ્રમાંના ફક્ત જિજ્ઞાસા સમાજ જ લાભ્યે, તે એ તેની અસ્થિતા અને તેની આકાંક્ષાને જે યથાર્થ અને ઉત્કૃષ્ટ આનિબ્ધર દરિયાકિનારી નવલકથાઓમાં નજરે પડે છે, તેમના જેવી ચિત્રણ આતુરી અથવા ખેમશિલ્પ તેમના પછીની નવલકથાઓમાં આપને મળે છે કે? કાશિસની ચળવળના પ્રચારક શ્રી. વરેકર અને ગાંધીવાદના પ્રતિપાદક શ્રી. સાને શુરુજીના કથાસાહિત્યમાં લાગણી અને રાષ્ટ્રદિલજુદ્ધિ છે એ ખરું, પણ વરેકરની નવલકથાઓમાં કેટલીક વખત હાજરો લાગતો પ્રચાર અને એકાગ્રિતા અને સાને શુરુજીની નવલકથાઓમાં જૂના મનોની તરફદારી અને લાવનાતિરેક આ દોષ મને ધણા ખૂંચે છે. દરિયાકિનારી જિજ્ઞાસા વર્ગના હતા, છતાં પણ દરેક જાગૃતમાં તેમનો મત પ્રગટીત થતો; અને તેમનું માતવતાનું સ્વરૂપ અત્યંત વિશુદ્ધ અને વિશાળ હતું. તેને લીધે તેમના લલિત સાહિત્યમાં મહારાષ્ટ્રની અસ્થિતા પ્રગટ થવાની, તેની સંસ્કૃતિ અને તેના સંસ્કારનું પ્રતિબિંબ તેમાં પાયાની ખાતરી આપણને મળે છે. આ વિશ્વાસ તેમના પછીનું લલિત સાહિત્ય વધતી મળતો નથી, એમાં શંકા નથી.

અદ્વૈતાત્મ અને અપ્રાતિનિધિક

એવું શા માટે થયું જોઈએ? દરિયાકિનારી કરતાં વધારે ખદ્ધુત, વધારે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ, અધિક પ્રચારનિષ્ઠ, અધિક લાગણીપ્રધાન, અધિક કલામયુર અને કલ્પક એવા નવલકથાકારો હેઠળ વીસ વર્ષોમાં આજળા અગ્રણી છતાં પણ તેમનું કથાસાહિત્ય દરિયાકિનારી કથાસૃષ્ટિના દિશામાં અદ્વૈતાત્મ અને અપ્રાતિનિધિક શા માટે લાગણું જોઈએ? મહારાષ્ટ્રની અસ્થિતા અને આકાંક્ષાએ સાથે તેનો જરા પણ સંબંધ નથી એવી ભાવના શા માટે પેદા થાય? દરિયાકિનારી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ એ એક સ્વતંત્ર મરાઠી જગત છે; અને તે વાંચતી વખતે આપણને મહારાષ્ટ્રની હેઠલી ત્રણ સહીઓના મનોભાષારનું, શિવાજીના યુગથી તિલકે યુગ સુધીના માનસિક અદિભૂતનું ચોક્કસ યથાર્થનું ધાય છે. આ પોતાની નવલકથાઓમાં તેમણે ગૂંથેલી મહારાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રીય જીવનનો દોરો ‘ચંદ્રગુપ્ત’, ‘વજ્રાધાર’, ‘કાલકુટ’, ‘રૂપગરની રાજકન્યા’ અને ‘મૈસુરનો વામ’ આ પાંચ નવલકથાઓના રૂપે ભરતખંડના રાષ્ટ્રીય જીવન સાથે જોડી દીધો; અને મહારાષ્ટ્રની અસ્થિતા એ અખિલ ભારતની વિરાટ અસ્થિતાની એક કડા છે આ જાણકારી જાગૃત રાખી. આવી જાણતું વૈચારિક કાર્ય પછીના કાર્યજી નવલકથાકારના હાથે થયું નથી. પણ, ફક્ત મહારાષ્ટ્રને

જ લઈએ, તો તેનું જૂતકાલીન કર્તૃત્વ, વર્તમાન ચળવળો અને ભવિષ્યની આકાંક્ષાઓનું ચિત્રણ સહૃદયતા અને સુંદરતાથી કરનાર હરિભાઈ જેવો બીજો નવલકથાકાર પછી પણ શા માટે ન તૈયાર થાય ? છેલ્લાં છ-સાત વર્ષોથી મગાડી નવલકથાઓને ઝપાટાબંધ રાજકીય રવરૂપ મળતું જાય છે. એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે, પહેલાંની નવલકથાઓમાં રાજ-કારણનું નામનિશાન પણ ન હતું. શુદ્ધ હરિભાઈની નવલકથાઓમાં પણ પ્રત્યક્ષ અથવા અંપ્રત્યક્ષ રીતે રાજકારણ આવેલું છે; અને જોડી, કેતકર, નાથમાધવ, વરેરકર વગેરે નવલ-કથાકારોએ પણ રાજકીય ચળવળનું ચિત્રણ વચ્ચે વચ્ચે પોતાની નવલકથાઓમાં કરેલું નજરે પડે છે. પણ વિશિષ્ટ રાજકીય કાલખંડની અથવા વિચારપ્રણાલીની નિર્દેશ એવી નવલકથાઓ છેલ્લાં છ-સાત વર્ષોમાં જ મધ્યી પ્રસિદ્ધ થઈ છે, એમાં શંકા નથી. પણ આ રાજકીય નવલકથાઓ વાંચતાં પણ મહારાષ્ટ્રના રાજકીય જીવનનું વચાદર્શન અથવા ખોલદર્શન આપેલુંને યાવ છે, એમ સાચું નથી. ઉત્તરરામચરિતમાં વનવાસનો ચિત્રપદ જોતી સીતાને રામચંદ્રે ફરી ફરીને કહેતું પડે છે કે 'અયિ, વિશેષ કરતે ચિત્રમેત્ત।' એવા પ્રકારની આપણા મનની તન્મયતા આજકાલની કેટલી નવલકથાઓ વાંચતાં યાવ છે ? 'શ્રી' (દુ), 'મહાવંતરાવ' ખરે' અથવા 'કર્મયોગ' આ હરિભાઈની નવલકથાઓ વાંચતી વખતે જે પુનઃપ્રત્યક્ષની અનુભૂતિ અને ખોલદર્શનનો આનંદ આપેલુંને યાવ છે, તે આપવાનું સામર્થ્ય આમાંની કેટલી નવલકથાઓમાં છે ? હરિભાઈ પછી છેલ્લાં વીસ વર્ષોમાં જે નવલકથાકારો ઊગ્યા, તે બધા કાઈ ને કાઈ યુગમાં હરિભાઈ કરતાં નિઃશંકપણે સરસ મંથુસી; અને તેમના માંથી જટલાકને તો કલ્પકલાને માટે, કથાકોશકલાને માટે અથવા લેખન લાક્ષિત્યને માટે પુરૂ હરિભાઈએ જ અત્યેયપત્ર આપ્યો હોત. છતાં પણ આ નવલકથાકારો હરિભાઈની આગળ સંગઠા અને લૂલા શા માટે લાગે છે ?

જેનું જીવન તેનું સાહિત્ય

એનું કારણ મને જે લાગે છે તે હું નમ્રતાથી કહું છું. તે એ છે કે, આ બધા નવલકથાકારો—મારો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે—રંગારા, ચિતારા, પ્રચારક અથવા ટીકાકાર છે. એથી વિરુદ્ધ હરિભાઈ નિર્માતા અને દ્રષ્ટા હતા. તેમણે પોતાની ફરતેનું જગત ફક્ત જોયું, અનુસચ્ચું અથવા આવેખ્યું જ નથી; પણ તે અનુભવોમાંથી અને અવલોકનો-માંથી પોતાની ખોલદર્શી પ્રતિભાના સામર્થ્યથી નહું જગત નિર્માણ કર્યું. તેમના કથા-સાહિત્યમાં એકલું નિરીક્ષણ જ નથી, પણ નિર્માણક્રમતા પણ છે; ફક્ત વિરોધ પણ જ નથી, પણ વિચારપ્રણાલી પણ છે; અને એકલો પુનઃ પ્રત્યક્ષ જ નથી. પણ ખોલદર્શન પણ છે. આજે એથી વિરુદ્ધ, જે નવલકથાઓ ઝપાટાબંધ બહાર પડતી જાય છે, તેમાં કંઈ તો એક-તરફી પ્રચાર હોય છે અથવા ટીકા લેખ છે. આજકાલની કાઈ પણ રાજકીય નવલકથા લેા. તેમાં મંધીવાદ પર આધુનિકો વરસાદ દર્શો અથવા એનાં શીત મારેલાં નજરે પડશે. આજે અર્થ એવો કે, વ્યવસ્થા અને અવિશ્વાસ આ બે આત્મતિક માનસિક અવસ્થાઓ જ આજે મહારાષ્ટ્રમાં અસ્તિત્વમાં છે. અને મને આ પ્રકાર વિશે નવાઈ લાગતી નથી. પાછલાં વીસ વર્ષોમાં અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રમાંથી જે નવા પ્રમેયો મહારાષ્ટ્રમાં ફેલાયા છે, તેમણે લોકોનાં જીવનને પારખી કરનારો ગઈ વૃદ્ધો તરતો અને મૂંઝવેનો નાથ ફરી

નાખ્યો છે. ધર્મ, નીતિ, અર્થવ્યવસ્થા અને રાજકારણ આ જીવનનાં ચારેય દેવોમાંની બધી રૂઢ કદમનાઓ ઉપર આજે પાણી ફરી મયું છે. પણ તેની પાછળ જ નવી સમાજ-ધારક કદમનાઓનું પદ્ધતિસર જે આરોપણ હોતું જોઈતું હતું તે હજી સુધી મયું નથી. માંકસીનો સામ્યવાદ, રસેલનો નવનીતિવાદ અને ક્રોયડનું માનસશાસ્ત્ર એ બધાએ સમાજ-રચનાની બધાં જૂનાં તરવેા, બધાં ધાર્મિક, આર્થિક અને નૈતિક મૂલ્યો સ્વીરકાં કરીને નકામા સિદ્ધ કર્યા છે. પણ, દુર્દૈવ એવું કે, તે મૂલ્યોની વ્યર્થતાની મનને ખાતરી થયા પછી પણ, માંકસી, રસેલ અથવા ક્રોયડના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર તેણે કર્યો નથી. કારણકે હજી સુધી પ્રયોગાવસ્થામાં જ પડેલા આ નવા સિદ્ધાંતોની એકાંગિતા, અપૂર્ણતા અને આત્મવિકલ્પ લોકોની સમજા દિવસે દિવસે આવતી જાય છે. તેને લીધે મહારાષ્ટ્રના શુદ્ધિપ્રધાન વર્ગના જીવનમાં અને અંતઃકરણમાં એક અતલી ન્યૂનતા, એક પ્રકારની શૂન્યતા ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે, અને મરીબી તથા બેકારીથી પીડિત લેમના મનને કાર્ષ પછી આવ્યત તરફ શંકાશીલ દષ્ટિએ જોવા સિવાય બીજું કંઈ સૂઝતું જ નથી.

અંગતિના અને પરાક્રમના બધા માર્ગો પરતંગતાને લીધે કુટિત થઈ ગયા છે. માનવ-સુખ મૂળજૂત વાસનાઓ અને કામનાઓ તૃપ્ત થવાનો પણ વાન-વા (અસંભવતા); અને જે ધ્યેયો પોવનના ઉપકાલમાં પ્રોદક લાગ્યા, તેમને વિષે મનમાં આકાંક્ષા ઉદ્ભૂત થયેલી એવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં મુગળાઈ રહેલાં અને મહારાષ્ટ્રનાં હતાશ પણ પ્રતિકાયાળી મન પોતાની અતૃપ્ત વાસનાઓ અને ઉપરત આકાંક્ષાઓને આજે એક પ્રકારની સ્વઅનુકંતાથી (એન્ડોગેટ) વ્યક્ત કરતાં હોય. તો તેમાં નવાઈ શી? પચીસ વરસ પહેલાં દોલેજમાંથી બહાર નીકળેલા પદવીધરને પ્રોફેસર, ડોક્ટર, વકીલ અથવા ઈન્જનેર હોવાની ખાતરી હતી. કંઈ નહિ તો સારા પગારની સરકારી નોકરી આજની જેમ ત્યારે અશક્ય થઈ ન હતી. આજે દોલેજમાંના તરજુને બહાર પડ્યા પછી બેકાર સંખ્યા સત્તાસદ થતું પડે છે, અને વિવાદ મંડળમાં નામ નોંધાવતું પડે છે. આજકાલ મરાઠી કથાસાહિત્યમાં જે જાતીય વાસનાઓનો દર્શ બૈરો છે, તેનું બીજુ આ ઉપરત આકાંક્ષાઓ અને અતૃપ્ત કામનાઓની આગમાં નગરે પડશે. પારતંગતા બધાં ઘેર કુષ્પરિણામો જેને નસીમે આવ્યાં છે. અને જીવનનાં જૂનાં ધારક તરવેા પરથી જેની શ્રદ્ધા જોડી ગઈ છે, એવી આજના લેખકોની પેઠી જીવનનું દૈન્ય, દેહ, અતૃપ્તતા અને સાશ્વતતાથી મુખરિત થઈ છે. દરિયાઉતરી આશાવાદી અને આત્મવિશ્વરત પ્રતિજ્ઞાની ઉદાત્તાતા, સંયોજકતા અને સર્જનક્ષમતા તેના સાહિત્યમાં કયાંથી આવવાની? આજનું જીવન જેવું વિચિત્ર, વિફલ અને સંવ્રસત છે તેવું જ આજનું સાહિત્ય પણ છે.

મહારાષ્ટ્રની અસ્થિમતા બોલવા લાગી છે

ફક્ત આ પરિસ્થિતિથી હજારો જવાની જરૂર નથી. જાલદું, હું, તો એમ કહીશ કે, મહારાષ્ટ્રના જીવનમાંની આ શૂન્યતા અને કટુતા જોટલી જાદો બહાર પડશે. તેટલો જ તેના પુનરુજ્જીવનનો સમય નજીક આવશે. પંદરમી સદીમાં પરતંગ મહારાષ્ટ્રમાં આવો જ નિરાશાવાદ, કેલાથેલો હતો. ફક્ત તે વખતના મુગધર્મ પ્રમાણે તેણે નિરુત્તિ અને વિરક્તિનું

ઉત્તરવર્ણ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, એટલું જ. આજનો નિરાશાવાદ વિરક્ત અને નિષ્ઠા ધર્મને દારી નવા તૈયાર નથી, એમાં જ લાવી પ્રગતિનું બીજ છે. જીવંત અને યુગ્મસુ નિરાશા જ ક્રાંતિને જન્મ આપે છે. આવી ક્રાંતિગર્જા નિરાશા હમણાં મરાઠી કથાસાહિત્યમાંથી દાખરો મુખેથી પ્રગટ થઈ રહી છે. એનો અર્થ એમ છે કે, પારતંત્ર્યને લીધે બધી બાબતોમાં ગોંધાઈ ગયેલી આજની પેઢી જો દિગ્મુદ બનેલી દેખાતી હોય, તોપણ તે દાર પાઈને મરવા તૈયાર નથી. દૈન્ય, વિષમતા અને દાંજિરતા વિશે સમાજમાં ચીક ઉત્પન્ન કરીને તેને ચેતવવાનો તેનો તનતોડ પ્રયત્ન આવી રહ્યો છે. આજનું દાંજિરસાહિત્ય સમાજના આ પ્રશ્નોનું દ્યોતક છે. અઠાર વર્ષ પહેલાં આ જ પંડોદરા-ચાહેરમાં મદારાષ્ટ્ર સાહિત્યસંમેલનના અધ્યક્ષપદેથી બોલતાં શ્રી. તાત્યાસાહેબ ફેળકરે મરાઠીમાં તે વખતે અવતરેલા કાવ્યયુગના વખાણ કર્યો હતો. પણ આજે કવિતાનો યુગ લુપ્ત થયો છે અને નવલકથાએનો યુગ મદારાષ્ટ્રમાં ગાળે છે. મને આ પરિવર્તનને માટે આશ્ચર્ય લાગતું નથી; જિહ્વું, તે સ્વાભાવિક અને ઇષ્ટ લાગે છે. પંખીઓ કિલોલ કરે છે, અને ગાય છે; તે વસંતના આરંભમાં; અંદિ ન્યારે ચિચિરમાં ફુંકવાઈ જાય છે, તોપણ દાઝી ઊંડે છે અથવા વરસાદથી લીંઝાઈ જાય છે ત્યારે નહિ! સામાજિક વિરાટ અદોલનના આ કાળમાં લોકમાનસનો ક્ષોભ અને આકાંક્ષાઓ પ્રગટ થવાને માટે નવલકથાએ જોડલો લયકદાર અને સમાવેશક લેખનપ્રકાર બીજો કયો મળી શકશે? આજના ગામડાના છેક નિરક્ષર બેઠતનું પણ પોતાના પૂરું જોઈને નજરું નથી. સર્વેક આર્થિક ઉઝાળે અને રેડિયો જેવા જગત્યાપી વાર્તાવાદકે દરેક માણસનું જીવન દુનિયા પ્રત્યે એટલું અભિમુગ્ધ કરી નાખ્યું છે કે, વરાડમાંના એકાદ ગામડાના બેઠતને તહેવાર ન્યૂયોર્કના બજારના સદા ઉપર અવલંબિત રહે છે. તેને લીધે જ મુખ્યતઃ નથી વ્યક્તિનિષ્ઠ અને ઊર્મિદાય પાછળ રહી ગયાં અને તેમનું જગતમાં સ્થાન અને ભવિષ્ય સ્પષ્ટ કરી આપનાર સામાજિક નવલકથા લોકપ્રિય થઈ છે. કવિતા એ વ્યક્તિ-માનસની આવક છે, ત્યારે નવલકથા 'સમાજ-માનસની પ્રતિનિધિ' છે. મરાઠી નવલકથાની આજની લોકપ્રિયતા એ જ મદારાષ્ટ્રની અસ્થિતા બોલવા લાગવાની નિદર્શક છે.

દેશાલિમાન વ્યાપક હોયું નેઈએ

રાજકીય નવલકથાઓ લખવાની પ્રવૃત્તિ મદારાષ્ટ્રમાં આજે જો ઝડપથી વધી રહી છે તેનું એ જ કારણ છે; અને એટલે જ એ પ્રવૃત્તિનું હું જનઃપૂર્વક અગ્નિનંદન કરું છું. કારણ કે, તે પ્રવૃત્તિ રાજકારણના જૂના આગેવાનોનો, ખોયોનો અને કાર્યક્રમો મદારાષ્ટ્રને કંટાળો આપ્યો છે એની દ્યોતક છે. જૂના રાજકીય આગેવાનો દાંજિર છે અને તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રતિભાગી છે એમ સ્કેનાર ઉપર દેખાને નવું નેતૃત્વ અને તત્ત્વજ્ઞાન આપવાની જવાબદારી આવી પડે છે; અને જરૂરિયાત ક્રાંતિના આ કાળમાં તો એ જવાબદારીનું સ્વરૂપ વિશેષ વિકટ અને નાજુક બની ગયું છે. આજુ મદાયુદમાં લોકસાક્ષીનો વિજય થઈને જો તે સ્થિરપદ થઈ જાય ત્યારે જ દુનિયાના નિર્જળ પરતંત્ર રાષ્ટ્રો બની શકશે. પણ તેનું બનવાનું જ છે એની ખાતરી કોણ આપે? કારણ કે આ મુદ્દમાં દારેલા રાષ્ટ્રોની જેમ જ વિજયી રાષ્ટ્રો પણ દીલા પડી જશે, એ નક્કી છે; અને અસક્ત માણસના ચરીરમાં જેવી રીતે રોગ જોર કરે છે, તેવી રીતે દીલા પડી ગયેલા રાષ્ટ્રોમાં સરમુખત્યારો પોતાનું રાજ્ય જમાવો શકે છે,

આ છેલ્લા મહાયુદ્ધ પછીનો અનુભવ આપણી આંખો સમક્ષ છે જ. ત્યારે આ યુદ્ધમાં લોકચાહી વિનયી નીવડે એટલાથી આવવાનું નથી, તે કાયમ પણ રહેવી જોઈએ. ત્યારે જ હિંદુસ્તાનની હાલત મુક્તિનો સંભવ છે. દુનિયાના રાજકારણનું આ જટિલ સંરૂપ ધ્યાનમાં લઈને ભરતખંડ અને તેના ઘટક રાષ્ટ્રોના જીવિખેનો વિચાર આપણે એક વિશિષ્ટ ધોરણથી કરવો જોઈએ. અનેક પ્રાંત, ધર્મ, અને સંસ્કૃતિઓથી વહેંચાયેલા આ દેશમાં જો સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાસ્થ્ય ફેલાવવાં હોય, અને તેમના કટકા ન થવા દેતાં જો રાષ્ટ્રીય એકતા અખંડ રાખવી હોય, તો બધા પ્રાંત, ધર્મ અને સંસ્કૃતિઓના વિકાસને યોગ્ય અવકાશ આપીને ભારતીય રાષ્ટ્રકેન્દ્રનું પરિરોધ કરનાર વ્યાપક દેશાભિમાન આપણે નિર્માણ કરવું જોઈએ; અને તેનું દેશાભિમાન ફક્ત લોકસત્તામાં જ વધી શકે છે. અને, તે લોકચાહી પણ સતત સાવધાન અને સાયુધ હશે, ત્યારે જ તેને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થશે. અત્યંતિક રાજકારણનું આ મર્મ ધ્યાનમાં લઈ મહારાષ્ટ્રના નવલકથાકારોએ લોકોની સામે નવીન વિચારમણ્ડાલી ચૂકવી જોઈએ અને વ્યાપક દેશાભિમાનનો જાવના નિર્માણ કરવો જોઈએ. મરાઠી લેખકો આરો પ્રયત્ન સામુદાયિક ધર્મચારકિતથી કરશે, ત્યારે જ આ વિચારક્રાંતિ ધાર્મિક થશે. લઘુવક લોકચાહીને જાગ્રે એવું વ્યાપક અને તેજસ્વી દેશાભિમાન ઉત્પન્ન થવા સિવાય આપણા આ પ્રાયોન રાષ્ટ્રનું પુનરુત્થાન શક્ય નથી. ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય ઉદ્ગ્રાતા કવિ નર્મદે કહ્યું જ છે કે:

ચિના દેશ અભિમાન દેશ વલર્ષ ન પામે,
દેશ રાત રામચાન, જેદરો ખાવા પામે.
રાજ સમધી ઐક્ય, નર્થો અર્જુના લોકોમાં,
નતિ બધરો ખૂણ, નનો વણોના પોમાં.

આ તેની આત્મ હાકલ ગુજરાતી સાહિત્યિકોની જેમ મરાઠી સાહિત્યિકોને પણ કાર્યપ્રવૃત્ત કરી એટલું જ હું ઉવેટ કહું છું.

☆

ગૂ જ રા ત નાં

અનેક કુટુંબોમાં

વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચાહ વાપરો.

એજન્ટસ: જહાંગીર બ્રધર્સ.

સ્ટેશન સામે : અમદાવાદ

૨૫. ગળેન્દ્ર ખૂચની 'ગિરનારની યાત્રા' માં

"અથવચે શિર લપર આ હસો
ખટક લૈસનો લપ પ્રેરતો;
તલિં ચણી પડતું મુકવાં મળે
નૃપતિનું પદ : ભાવના ફળે. "

એ પ્રમાણે પંક્તિઓ છે. અહીં પહેલી ત્રણ પંક્તિઓ દ્રુતવિલંબિત છન્દની છે, પરંતુ છેલ્લી લીટી છન્દની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર પ્રકારની છે. આ ચોક્કસ બંધારણની પંક્તિઓ કાવ્યમાં ઠેરઠેર દ્રુતવિલંબિત સાથે મિશ્ર થયેલી છે. પ્રો. ઠાકોરે, 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ' માં આ બંધારણને 'ગજ છન્દ' નું નામ આપી તેને લલિત છન્દ સાથે સરખાવ્યું છે.

આ છન્દની નોંધ લેતાં પ્રો. રામનારાયણ પાઠક તેમના 'અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્ય-સાહિત્ય' માં લખે છે કે,

"એ છન્દ મને તો દ્રુતવિલંબિતના સંવાદ પરથી યોગ્યો જણાય છે. દ્રુતવિલંબિતનો, પ્રારંભથી આડમો વર્ણ 'લ' ગજ છન્દમાં છોટી દીધો છે એટલો જ ફર છે. અને કાવ્યમાં ત્યાં ત્યાં આ ગજપંક્તિ આવી છે ત્યાં ત્યાં તે દ્રુતવિલંબિતની પંક્તિઓ સાથે આવી ઉપગતિઓ રમે છે, એટલે એને દ્રુતવિલંબિત સાથે જ સંબંધ છે એમ જણાય છે. "

આ પ્રમાણે માત્ર શ્રુતિદેહની દૃષ્ટિએ પ્રો. ઠાકોરે ગજ છન્દ અને લલિત છન્દનું સામ્ય દર્શાવ્યું. ગજ છન્દની છૂટી શ્રુતિને ગુરુ કરીએ તો લલિત છન્દ જની નજ. પ્રો. પાઠક એક કમળ આગળ વધીને શ્રુતિદેહ તેમ જ છન્દના લગને આધારે ગજ છન્દને દ્રુતવિલંબિત સાથે સરખાવે છે. તે કહે છે તેમ, દ્રુતવિલંબિતમાં રહેલી આડમી શ્રુતિ-જે લઘુ છે-તે છોટી દૃષ્ટિએ તો ગજ છન્દ જને.

આ પ્રમાણે જ આગળ વધીએ તો, ગજ છન્દનું શ્રુતિદેહ તેમ જ લવની દૃષ્ટિએ વૈતાલીય સાથેનું સામ્ય પણ જણાઈ આવશે. આ સામ્યનું એક અણુધર્ણું ઉદાહરણ શ્રી વિમાશંકર જોષીના 'હૃદયની રખવાળણ' (નિશીથ, પૃ. ૪૪) એ કાવ્યમાં એક અત્યંત સ્વાભાવિક છન્દ-પરિવર્તનમાં મળી આવે છે. એ કાવ્યમાં પહેલાં વૈતાલીય અને પછી દ્રુતવિલંબિતનો ઉપયોગ થયો છે, અને તે પછી નીચેની પંક્તિઓ આવે છે:

"કવિદુલ્લી અસીમ કલ્પના;
અણુધીની પણ એવી જલ્પના.
કંઈ કસૂર ન નિગ કાઠની;
સદુચી મોટી કસૂર પ્રીતથી."

ઉપરની પંક્તિઓમાં ખીણ અને ચોથી વૈતાલીયનાં સમ ચરણ પ્રમાણે છે, પણ પહેલી અને ત્રીજી પંક્તિ વૈતાલીયનાં વિષમ ચરણ પ્રમાણે ન હોતાં પણ છન્દની છે. આ ગળ છન્દની પ્રારંભની પહેલી લઘુ શ્રુતિ લઘ્વ લઘ્વે તો જ વૈતાલીયનું વિષમ ચરણ બને. ઉદાહરણ તરીકે, "કવિકુસોની અસીમ કલ્પના" નું "કવિઓની અસીમ કલ્પના" ફરવું પડે. પણ છન્દનું વૈતાલીયનાં સમ ચરણ સાથે પણ સામ્ય દર્શાવી શકાય. ગળપંક્તિની પ્રારંભથી ત્રીજી શ્રુતિને દીર્ઘ કરીએ તો વૈતાલીયનું સમ ચરણ બને. આ સામ્યથી દોરાર્ધ ઉપર રહેલાં સમ ચરણોના ત્રીજા વર્ણને દીર્ઘ લઘુ ગણીને તેને પણ ગળપંક્તિઓ ગણે. પણ અહીં કવિને તે અભિપ્રેત નથી તેમ માનવા કારણ છે.

આથી સ્પષ્ટ થશે કે કુતવિલગ્નિત, ગળ છન્દ અને વૈતાલીયનો શ્રુતિઓના તેમ જ લઘ્વની દૃષ્ટિએ અત્યંત નિકટ સંબંધ છે. આથી આ ત્રણેય છન્દની ઉપજ્ઞાતિ ધર્મ શકે. શ્રુતિ-વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ લલિત છન્દનું પણ આ છન્દો સાથે સામ્ય છે, પણ લઘ્વવિરોધને કારણે તેનું આ છન્દો સાથે સારું મિશ્રણ ન થાય તેમ માનું છું.

ઉપર મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે સંસ્કૃતસાહિત્યમાં વપરાયેલા શુદ્ધ અક્ષરમેળ વૈતાલીય છન્દ પરત્વે છે. રવ. ડી. બ. દ. દ. ધ્રુવે નોંધેલા પ્રાકૃત સાહિત્યમાં દેખાતા માત્રાગર્ભ રૂપબન્ધ વૈતાલીયનો આ ચર્ચા સાથે સંબંધ નથી.

૬ જોગસદ, ૧૯૪૦.

.... નાની રકમો માટેની હંગીના વીમાની આદર્શ કુંપની

☆ અસ્કયામત ☆
રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

રૂ. ૫૦૦, સુધીની
પોલિસીઓ
અપાય છે.

એન્ટ્રી માટે
ઉદાર સારતો:-

સરકારી વીમાખાતાએ
મંજૂર કરેલા
ગ્રેન્ડસ કુળ્પ
પોલિસીઓ અપાય છે.
કેરટીડ સર્વિસ વેલ્યુ.
વેલ્ડઅપ પોલિસીઓ
એન્ડાઉમેન્ટ અને
બાળકોના વીમાઓ
સિંગલ અનેક
આકર્ષક શોખનાઓ.

વધુ વિગત માટે
હેડ ઓફિસ
અગર નજીકની
પ્રાંચ ઓફિસને
લખો. યા મળે:-

પ્રેસિડન્સી પ્રોવિડન્ટ એન્ડ જનરલ

ઈન્સ્યુરન્સ કું. લી. : મેરવાન બિઝીંગ, સર. પી. મહેતા રોડ,
(સ્થાપના ૧૯૨૪)
કોટ : સુંબઈ

પાઠકો જાણ્યાં:—લેખક: શ્રી ઉમાશંકર જોષી. પ્રકાશક: શ્રી. જયન્તિ દલાલ, ગતિ અને રેખા કાર્યાલય, અમદાવાદ. ક્રિ. રૂ. ૦-૧૨-૦

આ શ્રી. ઉમાશંકરની પ્રથમ નવલકથા છે.

પુસ્તકને ત્રણ વિભાગમાં કર્તાએ વહેંચી નાખ્યું છે. પ્રથમ વિભાગમાં દરિયાવ ચોતાના પુત્ર મકન અને ઓરમાન પુત્ર પુનમ સાથે ગામકું હોડી શહેરમાં જાય છે. મકન તથા પુનમ સારું કમાવા લાગે છે. દરિયાવ મૃત્યુ પામે છે. પુનમનો પુત્ર મૃત્યુ પામે છે. પુનમની ઓ સુખી મૃત્યુ પામે છે.

બીજા વિભાગને પહેલા સાથે બહુ ઓછો સંબંધ છે. ગઢનનો પુત્ર રઘુવીર અને તેની પત્ની નીલમનાં તોફાનોની તેમાં વાત આવે છે. નીલમ મૃત્યુ પામે છે. તેના શોકમાં રઘુવીર ગાંડા જેવો થઈ જાય છે. ગઢનની ધાકથી હેવટ સુધી જિમાર નીલમ પાસે જઈ ચક્રો નથી, એ વર્તન તેનાં આચરણનાં તોફાનો અને પાછળનો શોક જોતાં અસંગતિ બાંધેલું લાગે છે.

વાર્તાનો ત્રીજો વિભાગ રઘુવીરની બહેન મંજુ વિશે છે. મંજુનાં જીવન સાથે લગ્ન થવાનાં હતાં, પણ અંતે બેદરફોટી થાય છે કે જીવન મંજુનો ભાઈ થાય. તેથી કદંબ સાથે મંજુનાં લગ્ન થાય છે. આ વિભાગમાં મકન કેસા મૃત્યુ પામે છે.

૧ આમ ત્રણે વિભાગને એકબીજા સાથે સંગમ સંબંધ નથી. એક નિશ્ચિત ધ્યેય ન હોવાથી વાર્તાપ્રવાહ આમ તેમ રચીને ઉઠે છે તુચ્છ વાતોના રણમાં લુપ્ત બની જાય છે. દરિયાવ, પુનમ, સુખી, નીલમ, ગવરી, મકન વગેરે પાત્રો દરેક પરિચય થાય ન થાય સ્ત્રી તે દૈવેદ્ય મરતાં જાય છે. આપણા દેશની પેઠે, શ્રી ઉમાશંકરની આ નાની નવલકથામાં પણ મરણનું પ્રમાણ ધણું વધારે છે.

રઘુવીરને બધા ગાંડા કહે છે, કારણ કે તે ચોતાને ચારેવારે ગાંડો કલા કરે છે. બાકી તેના વર્તનમાં કોઈ જાતના ગાંડપણનું કર્તાએ નિરૂપણ કર્યું નથી. ગામડાને પાલક રહેતી કેસી વિશે પણ કર્તાએ 'અનાદિ અનંત દીક્રાકાર' એ ચબ્દોની દરજ્જાએ પુનરુક્તિ કરી છે. છેલ્લે 'સોનખાઈની યાત' કર્તાએ અંબીર યાતાવરણ ઉપજાવવાને પ્રવલ્ન કેંદ્રે અંચી સજ્જ થયો છે. પણ વચ્ચે (પૃ. ૪૧ પરતી) પંખીના માથાની વાત તો છેક નકામી છે. પુસ્તકના નામને અને વસ્તુવિધાનને પણ કોઈ જ સંબંધ નથી.

વાર્તાનો બીજો અને ત્રીજો ભાગ પહેલાના પ્રમાણમાં સુવાચ્ય ગણી સમજી શકાય. લેખક માનવગાનસના અભ્યાસી છે, જીવનના જીંઘણ સુધી નેમની દૃષ્ટિ પડેલે છે, તેમની સૈદ્ધી

સંરક્ષ છે, થોડાં વાક્યોથી સજીવ મુદ્રેષ પાનાલેખન કરવાની તેમનામાં શક્તિ છે; છતાં સજીવ સ્વતંત્રતા પ્રસંગોપાન્નતાને અજાણે અને વાર્તાનો ત્રણેક પેઢી સુધીનાં પાત્રોમાં વિસ્તાર કરવાથી આ નવલકથામાં શ્રી ઉમાશંકર, જેટલા દૃઢો પાત્રો અને એકાંકી નાટકોમાં તેઓ સફળ થયા. તેટલા સફળ થયા નથી. આ પુસ્તક પૂરતી તો નવલકથાની કળા તેમને હાથતાળો આપીને બટકી ગઈ છે. ૧

છેલ્લો ફાલ :—લેખક : ધનસુખલાલ ટૂ. મહેતા. પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું. મુબઈ. મુદ્ર ૩૧. ૩-૦-૦૦

હાસ્યરસના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ લેખક શ્રી. ધનસુખલાલની અવશિષ્ટ રહેલી શૈક્ષિક તથા અનુવાહિત વાર્તાઓ તથા નાટિકાઓનો આ સંગ્રહ છે. આમાંની કૃતિઓ કેવળ હાસ્યરસ-પ્રધાન જ નથી હિન્દુ એમાં 'તરસ' કે 'પરિવર્તન' જેવા મંજીર પ્રસંગોનું આલેખન પણ છે. એમની વાર્તાઓમાં 'ટેલીફોન મારફત' 'શેરદિલ' 'કુમસની સહેલગાદ' વગેરે વાર્તાઓ નથી પરન્તુ વિસ્તારેલા દૃશ્યઓ છે, અને આમ હોવાથી વસ્તુ માટે વાર્તાનું ક્ષેત્ર મોટું પડે છે. 'ખરીદો' 'ભૂંચો એરડો' વગેરે વાર્તાઓમાં વાર્તા માટે વસ્તુ પર્વાશ નથી, અને પ્રસંગોપાન્નતા અપ્રતીતિકર લાગે છે. 'શીમાનો ધંધો' એ વાર્તા, વાર્તા કરતાં નિમગ્નિકા જેવી વિશેષ લાગે છે, કારણકે એમાં નથી વસ્તુ કે નથી પ્રસંગોપાન્નતા. દૈત્વીક વાર્તાઓ એવી છે કે જેમાં પ્રસંગોપાન્નતાની શિથિલતા અને અસ્વાભાવિકતાને લીધે રસનિષ્પત્તિ થતી નથી, જેમકે, 'એક અદ્ભુત શીવ' માં માનવની કુટિલતા દર્શાવવા, કૂતરા પાસે માનવની ભાષામાં અત્યંત બુદ્ધિપ્રધાન સંવાદ કરાવ્યો છે. 'પરિવર્તન' માં ધનસુખલા પાત્રનો પ્રથમ પરિચય જ એવી રીતે કરાવ્યો છે કે, એનું 'પરિવર્તન' એ પરિવર્તન ન લાગતાં એના માનસનું સ્વાભાવિક પરિણામ જ લાગે છે, અને તેથી વાર્તાની ધારી અસર ઊપજતી નથી. 'વફાદાર નોકર' 'મરણ' તથા 'ખરીદોમાં' માત્ર વડકણી અને કંઈકા સ્ત્રીઓનો જ હાસ્યનિષ્પત્તિ માટે આસરો લીધેલો હોવાથી એકવિધતા તો લાગે છે જ, પરન્તુ પાના-લેખનમાં ધેરા રંગો. પૂરાવા હોઈ નામિઅનું ચિત્ર અત્યુક્તિમર્ણુ થયું છે. એમાં ચર્યાતમાં 'ભદ્ર'ભદ્ર'ની જેમ હાસ્યરસ અસરકારક લાગે છે, પરન્તુ વાર્તા આગળ વધતાં, હાસ્યરસ પાતળો પડતો પડતો વાર્તાન્ટે લુપ્ત થઈ અધ છે, અને વાર્તાનો હેતુ નિષ્ફળ ગય છે. 'કુરકૂરીયાં' કે 'સામ્યસંગીત' જેવી વાર્તાઓમાં ચર્યાતના પ્રસંગથી વસ્તુ આગળ વધવાને બદલે પાછા ગય છે, અને ભૂતકાળના પ્રસંગોનું આલેખન કરવાથી વાર્તારસ ગમતો નથી, અને ભૂતકાળના પ્રસંગોનું આલેખન પૂરું થતાં હવે વાર્તા શરૂ થઈ એમ આપણને લાગે ત્યાં જ વાર્તાનો અન્ત આવે છે. આ ઉપરાંત 'શીમાનો ધંધો', 'બંદાહરીનો બદલો' વગેરે વાર્તાઓમાં નિબંધિકાની જેમ, સામાન્ય અનુભવસત્તાથી ભરેલા પ્રથમ ફરોનો; 'શેરદિલ' જેવી વાર્તામાં એક પછી એક આવતા અનેક અકસ્માતો પર જ વાર્તાનું અવધન; 'કુમસની સહેલગાદ' જેવી વાર્તાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે આવતી પાનમાનસ વિવેચક કે સામાજિક પરિસ્થિતિ વિવેચક ચર્ચાઓ; વગેરે વાર્તાકલામાં ન સફળ ચક્રાય તેવી ઊણપો છે. આનું કારણ એ પણ ખરું કે, વાર્તાકારમાં હેતુનું એકંદ્રે તેનું માનવતાનું દર્શન આ લેખક પાસે નથી. નાટિકા વિજાગમાં 'અમે જ્યાં'માં, શ્રી. ધનસુખલાલનું નાટ્યપ્રત્યક્

પ્રસંગોને નાટ્યરૂઢ આપ્યો છે. 'ચાર ચિત્તા વચ્ચે' તથા 'પાસ-નપાસ'ને નાટિકા કરતાં સંવદો જ કહી શકાય. કારણ કે નાટિકામાં જે કિંવાલેજ હોયો જોઈએ તે અહીં નથી.

વાર્તાલેખક નરીકે શ્રી. ધનસુખલાલ મણા સમયથી જાણીના છે. છતાં આમાંની કૃતિઓ વાર્તાકાર તરીકે કે નાટિકાકાર તરીકે એમને વજ્ર સ્પર્શ તોળી નથી, તોપણ એમાંની ઘણી કૃતિઓ, હાસ્યરસ નિષ્પન્ન કરી શકે છે, અને સામાન્ય રસરૂચિના વાચકને તો આ કરે કૃતિઓ અવરુપ સતોષી શકશે. એમના હાસ્યની લાક્ષણિકતા એ છે કે: હાસ્ય માટે જે પાત્રોનો ઉપયોગ એઓ કરે છે તેનું આલેખન સમજાવથી, અને દંડ વિના કરેલું હોય છે. અને ખીલું, જીવનમાં રોજ જનતા જનાલોમાંથી જ જાણ્યા એઓ હાસ્ય બોળી શકે છે, અને આ કૃતિઓનું જે મૂલ્ય છે તે પણ આ બે લાક્ષણિકતાઓને લીધે જ.

કવિચરિત:—લેખક: કેશવરામ કાળીદાસ શાસ્ત્રી. પ્રકાશક: ગુજરાત વનોદ્યકર સોસાયટી, અમદાવાદ. રૂ. મૂલ્ય ૧-૦-૦

નર્મદામાં કવિચરિત વિભાગમાં નરસિંહ ત્રિણે લખતાં નર્મદે કહ્યું છે કે, 'એના જેટલું ને એના જેવું કોઈ આગળનાએ કાંઈ નહિ. તેથી એની આગળ યઈ ગયેલાઓમાં કોઈનું નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું જણાતું નથી. એ વાનનો શોધ થયો જોઈએ.' આમ સંશોધનને અભાવે એજે નરસિંહ મહેતાને સંસ્કૃતમાં જે રચાન વાદમીકિતું છે, અંગ્રેજીમાં હોમરનું છે, તે આદિ કવિનું રચાન નરસિંહને આપ્યું. કારણ પછી તો પ્રાચીન સાહિત્યના સંશોધનનું કાર્ય આપણે ત્યાં સારા પ્રમાણમાં થયું અને શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીનું કવિચરિત એ આપણી પ્રાચીન સાહિત્યસંશોધનની અઘાપિ પર્વત ધયેલી પ્રવૃત્તિનું પરિપક્વ રૂપ કહી શકાય. આ પુસ્તકથી નર્મદની આગાહી સત્ય કરે છે, અને જોનેતર સાહિત્યનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં નરસિંહ મહેતાનું આદિ કવિ તરીકેનું રચાન સં. ૧૪૨૭માં યઈ ગયેલા અસાધ્યતાને મળે છે, અને નરસિંહને ચતુર્થ રચાન મળે છે. આમ સાહિત્યના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ભલે નરસિંહ ચતુર્થ જોનેતર કવિ હોય, તોપણ રસદૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં, સંખ્યા દૃષ્ટિએ જોતાં, આત્મલક્ષ્ય કાવ્યનો ઇતિહાસ તપાસતાં, વાસ્તવો અને જ્ઞાનનો ઉદ્ગમ જોતાં, નરસિંહનું રચાન પૂર્વવત્ પ્રથમ જ રહે છે.

અહીં માત્ર જોનેતર કવિઓનાં જ જીવન અને સાહિત્યનો પરિચય કરાવ્યો છે એટલે એ દૃષ્ટિએ શ્રી. મોહનલાલ દલિયંદના જૈન ગુર્જર કવિઓની સાથેસાથ જ આ પુસ્તકને સાહિત્યનો અભ્યાસી વાંચે એમ શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ નિવેદનમાં કહ્યું છે તે ગોચર જ છે. સં. ૧૪૨૭માં દવાત એવા અસાધ્યતાથી માંડીને સં. ૧૬૨૪માં દવાત એવા વસ્તા ડોડીઆ સુધીના, એટલે એ બસો વર્ષના ગાળાના પ્રસિદ્ધ, અપ્રસિદ્ધ—જુગનાથ કે અબ્દુલ રહેમાન જેવા પ્રથમવેળા જ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પ્રવેશ પામતા, ને નરસિંહ, મીર્સ, બાલજી, નાકર, જેવા લખપ્રતિષ્ઠ સર્વેની સાહિત્યપ્રવૃત્તિની તથા શક્ય હોય તેટલી જીવનસમીક્ષા આ મન્યમાં છે. જે લેખકોનાં નામ મળતાં નથી તેવા કવિઓને તેમની કૃતિથી જોગવાવી કરાવે મન્યને સંપૂર્ણ કર્યો છે. આ પુસ્તકમાં કૃતિઓના સાહિત્યરચણની જ વિશેષતા; મર્યા છે, અને કોઈ પણ વિધાનના પુરાવા માટે એમજે જાનરપ્રમાણ તરફ જ વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું છે એટલે એ બે દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકની લાક્ષણિકતા નોંધપાત્ર છે.

નરસિંહના સમય માટે, એઓ ડૉ. આનંદસંકર દ્રુવની દલીલોનો રદિયો આપી શક્યા નથી. પણ સત્યતઃ ડૉ. દ્રુવની દલીલો એટલી સમજ છે કે એનો ઉત્તર સદગત્યા ન આપી શકાય. રાધાની સખીઓનાં નામ, અને ગોપેશ્વર તથા ગોપનાથનું સામ્ય કેવળ અકરભાત તો ન જ લેખી શકાય. શ્રી. મુનશીની નરસિંહના સમય માટેની દલીલોનો રદિયો એમણે આપ્યો છે. આખ્યાનનું સ્વરૂપ, લાળ, વગેરે પરથી નરસિંહની કૃતિઓ ૧૬૦૦ પાછીની થી. મુનશી માને છે, તે દલીલોનો જેવો સમર્થ રીતે એમણે ઉત્તર આપ્યો છે તેવા જ અન્ય દલીલોનો પણ ઉત્તર આપી શ્રી. મુનશીની દલીલોની નિરાધારતા દર્શાવી શકાત. મીરાંના છાવનનો પરિચય કરાવતાં 'પંક્તિ એમણે 'ગોવિંદો ગ્રાણ અમારો રે' જેવાં પદો કે જેનું કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ છે તેનો ઉપયોગ કર્યો છે તે પણ ચોક્કસ નથી. કારણ કે એ પદ ને મીરાંનું માનીએ, તો એને આપણે મીરાંનું આત્મનિવેદન ગાનનું પડે, વળી એમાં મીરાંનો ઉલ્લેખ ત્રીજા પ્રરૂપમાં છે, વળી, 'સાસુ અમારી સુપુત્રી' જેવી, મીરાંની ન હોઈ શકે તેવી ઉક્તિઓ છે તે બધું વિચારતાં એ પદ મીરાંનું ન જ હોઈ શકે. ભાસણને એમણે જરા મોડા મૂક્યો છે, અને તેને માટે એમણે આપેલાં કારણો પૂરતાં સમજ કે પ્રતીતિકર નથી. કવચિદ્ દર્શકતને અભાવે કરેલું લખાણ પણ લખાણમાં કિલ્લટતા આવે છે જેમકે, મધુસૂદન બ્રાહ્મણે ચરિત્રાલેખન કરતાં એની કૃતિ 'હંસાવલી ચરિત્ર'માંથી રાગપાલ જે રચણોમાં દુર્ગો તે રચણોનાં એકસી તેત્રીશ નામની લેખક યાદી આપે તે પ્રમાણનો અભાવ ત્રણેક વાચકને અવશ્ય ખૂંચે જ. એમનું આ પુરતક વાચકને ખૂબ માસિતી અર્પે છે, અને એમની બદ્ધશુભતા, વિશાળ વાંચન, અભ્યાસ, ચેતાના વક્તવ્યને વિગતોથી પુટ કરવાની સ્થિતિ, એ બધાં માટે આપણે એમની તારીફ કરવા યોગ્ય એ હોય. આમ, હવિશ્વરિત લખવા માટે આ લેખક પાસે પૂરતો સામગ્રી હોવા છતાં, એમની પાસે શેધી નથી, અને તેથી એમનું લખાણ જરા મોજું લાગે છે.

નર્મદનું 'કવિચરિત', 'સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન', 'Classical Poets of Gujarat' અને 'એ ગામંસૂચક સ્તંભો', 'મધ્વકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ', 'Gujarat & its Literature', 'નૈનચુર્ગર કવિઓ'ની પ્રસ્તાવના એ બધા સાથે, ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીને આ પુરતક વંચનું જ પડશે. નહિ તો એનું જ્ઞાન અધૂરું જ રહેવાનું.

અન્નદાનત મહેતા

પ્રો. એ. બી. ત્રિવેદીની સંશોધન પત્રિકાઓ

૧. કાઠિયાવાડની વસ્તી
૨. વાઠન વ્યવહારની દૃષ્ટિએ કાઠિયાવાડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ
૩. કાઠિયાવાડમાં સંગઠિત વાઠનવ્યવહારની જરૂર
૪. કાઠિયાવાડના અત્યારના ઉલોચો
૫. કાઠિયાવાડના ગ્રામ ઉલોચો—તેનો કેવો રીતે વિકાસ થઈ શકે ?
૬. કાઠિયાવાડમાં ઔદ્યોગિક વિકાસની શક્યતા
૭. સરતનું જરીકામ

આ બધી પત્રિકાઓ અંગ્રેજીમાં છે અને તેમાંના મેંબો મુંબઈ વિદ્યાપીઠના અને શુન્દરાત સંશોધન મંડળના સામયિકારીઓ છે. જે વરસમાં ત્રસિદ્ધ થયેલા છે.

ચોટાં વરસોથી અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ કાર્પ ગ્રામ, તાલુકા કે પ્રદેશનો અભ્યાસ કરીને તેની આર્થિક રીતિ વિશે ખાસ નિબંધો લખે છે. પ્રો. નિવેદીએ તે પ્રમાણે કાઠિયાવાડના લુદા લુદા પ્રમોનો અભ્યાસ કરીને તે ઉપર લેખમાળા લખી છે તે આવકાર-પાત્ર છે. સરતના જરીકામનો અભ્યાસ, ઉપરની લેખમાળાથી, પ્રદેશની દૃષ્ટિએ લુદો પડે છે તે પણ ઉપયોગી છે. પહેલાંની કાર્પ તાલુકા કે ગામની તપાસો કરતાં આ તપાસ કંઈક અંશે લુદો પડે છે. પહેલાંની તપાસોમાં પ્રજાવલ્લિ દ્વારા નિવેદનો લેવામાં આવતાં અને એ ઉપરથી તે પ્રદેશની રીતિનું તારણ કાઢવામાં આવતું. આ તપાસમાં એવી વ્યક્તિગત તપાસ ખાસ કરી જણાતી નથી પરંતુ વસ્તીપત્રક, વેપાર શાળાઓનાં નિવેદનો અને લુદાં લુદાં રાજ્યોનાં નિવેદનો ઉપરથી વસ્તુરિતિ રજૂ કરવામાં આવી છે. તે ઉપરથી અવિષમાં શું કરવું જોઈએ તેને અંગે સૂચનાઓ પણ કરવામાં આવી છે. તે સૂચનાઓ લુદાં લુદાં લગભગ ૨૦૦ જેટલાં રજવાડાંમાં વહેંચાયેલું કાઠિયાવાડ કદને અંશે યદ્યપ્ત કરશે તે મોટો પ્રશ્ન છે. લેખક પણ તે સારી રીતે જાણે છે. તેમણે અભ્યાસીની દૃષ્ટિએ પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ તેને પ્રત્યક્ષ અમલ થાય કે ન થાય તેાં પણ કાઠિયાવાડના સિદ્ધિ વર્ગને તો આ લેખમાળા ઉપયોગી થવા વગર નહિ રહે. કાર્પ પ્રદેશની ખાસ જુદી જાતનાં સામાન્ય પુસ્તકોમાં મળતી નથી તે કાઠિયાવાડને મોટે વિગતવાર પૃથક્કરણ કરીને આ પત્રિકાઓમાં આપવામાં આવી છે તે અભ્યાસીને મોટે અવકાશ ઉપયોગી છે. તે જ લેખ-માળાને દ્રષ્ટીએ અંકિતની જોડી મદમાળમાં કિતર્થ વગર શુન્દરાતીમાં ઉતારવામાં આવે તો સામાન્ય શુન્દરાતી ગણનાર વર્ગ પણ તેનો લાભ મેળવી શકે. લેખક પોને શુન્દરાતી છે એટલે તેઓ બધા લેખોના સારરૂપે એક પુસ્તિકા લખી નાખે એવી તેમની પાસેથી આશા રાખવી વધારે પડતી નથી.

આ તપાસમાં અવરિયત મોટા ઉદ્યોગો અને વાદનઅવધારને મદતરનું રજાન મળ્યું છે. મામઉદ્યોગની પત્રિકામાં આમઉદ્યોગોના વિચાર થયો છે પણ તે એટલે તપરપરથી અને માદિતીપૂર્વક જણાતો નથી. તેવા ઉદ્યોગોની માદિતી મેળવવાની, મુશ્કેલી એ તેનું કારણ સમજ સકાય છે. છતાં તપાસમાં એકદરે મોટા ઉદ્યોગોના વિકાસ તરફ લેખકનો ખાસ ધ્યાન છે એ રપષ્ટ છે. સવાસ મોટા ઉદ્યોગો અને નાના ઉદ્યોગોનો નથી, પરંતુ ૩૧ કે ૩૨ લાખ જેટલો વસ્તીને કામ શી રીતે આપવું તે મુખ્ય સવાલ છે. મોટાં કારખાનાં કાઢીને જીભને ચૂસ્યા વગર કે રગડ્યા વગર તે જમીને કામ આપી શકાતું હોય તો કંઈ વધે નથી પણ ને તેમ ન થતું હોય તો પ્રજાને કામ આપવાની દૃષ્ટિએ જુદી રીતે વિચાર થવો જોઈએ. આખી પ્રજાને ઉપરની દૃષ્ટિએ શી રીતે કામ આપી શકાય તે એક રચના તપાસનો વિષય છે. પ્રો. નિવેદી એ રીતે વિચાર કરીને પોતાની તપાસનું ફળ આપે એમ આપણે ધારીએ. વિશેષમાં, એમનાં અમૂલ્ય સંશોધનનો લાભ શુન્દરાતીમાં પણ આપે એ ખાસ ઇચ્છા થાય છે.

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत् पादम् ।

पुस्तक ३१

इ.स. १९६७

अ. ५-६

प्रस्थानत्रयी शा माटे ?

श्री. काकासाहेब कालेलकर

अ. ५। दुन्ययी लपनता यकावाभायी नीकणी नभ मोक्ष तरङ्ग ने भावस प्रमाद्य
करे छे, जेने भाटे मुसाइरीतुं जायुं छुं ? पूर्वनेजे नकी करी राभ्युं छे के (१) इस
विपनिषद् (२) सहाय्यत अने (३) ज्ञानवद्गीता-जे त्रय ग्रंथ मोक्षमार्ग भाटेनुं संपूर्ण
जायुं छे. अने तेथी आ त्रय ग्रंथाने प्रस्थानत्रयी इहे छे. प्रस्थान अष्टवे (दुनियादारी)
पर छोडी (मोक्ष तरङ्ग) प्रयाण करुं ते; अने जेने भाटे ने उतमभां उतम जायुं होय ते.

हवे आ न त्रय ग्रंथ या भाटे पसंद करवाभां आब्या ? अने जेने अक्षर
शा. करले, स्वीकारवाभां आब्यो ?

भौतिक क्षेत्रमां तेम. न आध्यात्मिक क्षेत्रमां अनुभव जे न अंतिम प्रमाण होय
छे. जेने न अधिकार मान्य रभाव.

वेदशास्त्रमां ने ऋषिजो जे पोतानी जिहवी धर्मने अर्पण करी, अने धर्मनुं न ध्यान
धरुं, ते वेदको जे पोतानी अनुभवो, विमोरो अने कल्पनाको वेदने अते साक्ष्यप्रमाण

અને ઉપનિષદોમાં નોંધી રાખ્યાં છે. આ બધા ધર્માનુભવ વેદને અંતે નોંધાયેા છે એટલા માટે જ એને વેદાન્ત કહે છે.

હવે દરેક પ્રામાણિક અને પ્રયત્નશીલ મનુષ્યને જે અનુભવ થાય છે તે સર્વત્ર એકરૂપ જ હોવો જોઈએ. કદપનામાં ફેર પડી શકે, તક આડે રસ્તે જઈ શકે, પણ અનુભવ તો એકરૂપ જ હોઈ શકે. અનુભવ એકાંગી હોય તો અનુભવનાં ખીન્ન અંગો સાથે જે જંબ તો ખેસે જ. તેથી દસ ઉપનિષદોમાં જે અનુભવો ટીક્યા છે અને સંધરવામાં આવ્યા છે તેમની વચ્ચે જે એકવાક્યતા ન જડે તો આપણે જાણવું જોઈએ કે આપણે એ વચનોના અર્થ બરાબર નથી કરી શક્યા. એ વચનોના જે કોઈ મેળ બેસાડી શકે તેની જ વાત વિચારવા જેવી ગણાય.

જેમ કિમ્ કિમ્ દેશોમાં જુદા જુદા પ્રવદાઓનું અધ્યયન કરી, એમાં જડી આવતાં મૂલમૂલ તત્ત્વોને આપણે તારવી કાઢીએ છીએ અને એનું jurisprudence કરીને ચાલુ પાંધીએ છીએ, તેવી જ રીતે ધર્માનુભવનાં વિશ્લેષણને ઉપરથી પરણતાનું સ્વરૂપ અને એને પ્રાપ્ત કરવાની સાધના નહીં કરી આપનાર બ્રહ્મજ્ઞો બાદરામણ કૃષ્ણ દેવાયને તૈયાર થયાં. જે દેશોપનિષદને આપણે raw material of Religious Experience કહી શકીએ, તો બ્રહ્મજ્ઞને The organised essence of Spiritual Knowledge કહી શકીએ. આ science of metaphysicsની મદદથી ઉપનિષદોનું રહસ્ય સમજવું સહેલું થાય છે. Science is organised Knowledge. ઉપનિષદોમાં જે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપ્યું છે તે બ્રહ્મજ્ઞોમાં organise થયું છે. Scienceનું પ્રયોજન કેવળ જાણવાથી તૃપ્ત થાય છે, પણ માણસ કેવળ જાણીને તૃપ્ત નથી થતો. જેવું જાણ્યું તેવું બ્યારે એ છલે—છલવું જાણે—ત્યારે જ એને તૃપ્તિ થવાની. અને તેથી દરેક સાધન સાથે એનું application—એનો વિનિયોગ—એની art—કળા એટલે કે છલવકળા—બ્યારે જોવાય ત્યારે જ જ્ઞાન અને એનું સાત્ત્વ કૃતાંત્ર થયું કહેવાય. એ છલવકળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એક અદ્ભુત પ્રસંગે યોગયુક્ત થઈને, અર્જુન માટે તૈયાર કરી આપી. તેથી જ કહેવાય છે કે ઉપનિષદો ગાયા છે અને ગીતા એ એ ગાયોનું દુગ્ધમૂત છે. ગીતાના દરેક અધ્યાયને અને આપણે બોલીએ છીએ : ‘ઉપનિષદોમાં જે બ્રહ્મવિદ્યા આવી છે તેને અનુસાર યોગશાસ્ત્ર રચીને ભગવાને જે ગ્રાંથ બતાવી, તે ભગવદ્ગીતા.’ (‘વિદ’ એટલે જાણવું, એ ઉપરથી સાધન-સાધન માટે ‘વિદ્યા’ સંબદ છે; અને ‘શાસ્ત્ર’ એટલે નિયંત્રણ કરવું, દોરવું, એ ઉપરથી ‘શાસ્ત્ર’ એટલે code of Conduct અથવા art of Life આમ એ બે સંબદો તૈયાર થયા છે.)

જેમકે પ્રથમ બ્રહ્મવિદ્યા નીકળી, ત્યાર પછી યોગશાસ્ત્ર નીકળ્યું અને એ જ છે. પ્રો. નિવેદીશી એને ભગવદ્ગીતા કહે છે.

વિજ્ઞેષમાં, એમનાં નોંધી રાખનાર (૧) દસ પ્રધાન ઉપનિષદ, (૨) એ ઉપરથી

૧ એ બનેલી દષ્ટિ સાચવીને ગોઠવેલું યોગશાસ્ત્ર, એટલે બેસાડી શકે, ત્રણેની એકવાક્યતા કરી શકે. તે જ આચાર્ય કહી શકાય, એવી જુની મર્યાદા છે. મહે

વચ્ચે જે વિચારમેળ એસાડી આપે, એટલે કે જે કાર્ષ જીવનવ્યવસ્થા આ પ્રેસ્થાનત્રયી સાથે બંધ બેસે છે, તે ધર્માનુભવને અનુકૂળ છે, એવો વિશ્વાસ રાખી શકાય એમ આપણા પૂર્વજોએ નક્કી કરી રાખ્યું છે. અને એવી કાર્ષ નવી જીવન વ્યવસ્થા સમાજ આગળ જે રજૂ કરે તેની દોરવંછી સ્વીકારવા સમાજ તૈયાર થાય છે. પણ એવો માણસ ને કેવળ બૌદ્ધિક કસરત કરી ખતાવે, તો તેટલાથી એને આચાર્યત્વ નહિ પ્રાપ્ત થાય. એણે એ પ્રમાણે જીવીને, પોતાના આચરણદ્વારા પોતાની પારમાર્થિકતા (earnestness) સિદ્ધ કરવી રહી. આ રહ્યો આચાર્યનો આદર્શ—

આચિનોતિ હિ શાસ્ત્રાર્થમ્ આચારે સ્થાપયતિ જીત ।

स्वयमाचरते यस्तु सा वाचायः प्रशस्यते ॥

તમામ શાસ્ત્રોમાંથી એમાંનું રહસ્ય જે વીણી કાઢે છે - (આચિનોતિ હિ શાસ્ત્રાર્થમ્) અને એ રહસ્ય જીવનમાં કેમ વણી કાઢવું અથવા વાળી દેવું એ પણ જે ખતાવે છે - (આચારે સ્થાપયતિ જીત) અને-એથીય મહત્વનું અને અધરું કામ, - જે તે પ્રમાણે આચરે છે, એટલે કે જીવી ખતાવે છે - (સ્વયં આચરતે યસ્તુ) તેને જ આચાર્ય કહી શકાય. પ્રેસ્થાનત્રયીની એકવાક્યતા તર્કથી, જીવનઅવસ્થાથી અને પોતાના આચરણથી જે સિદ્ધ કરી ખતાવે, તે જ આચાર્ય, એટલે કે લોકનાયક તરીકે સ્વીકારાય છે.

આવા આચાર્યો આજ સુધી કાર્ષ નહિ તો પાંચ દસ થયા હં. શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, નિમ્બાર્ક ઇ. પ્રાચીન આચાર્યો અને દયાનંદ સરસ્વતી, શ્રી અરવિંદ બોષ, મહાત્મા ગાંધી વગેરે આધુનિક આચાર્યો આ દેશને દોરતા આંખા છે. હવે સવાલ એ છે કે, ને આ બધાનું કહેવું મૂળ ધર્માનુભવ સાથે સંગત છે તો એમની જુદી જુદી દૃષ્ટિઓમાં પણ કઈક મેળ જડવો જ નોઈએ. એમને અંદર અંદર લગાવીને છેલ્લે જે જીતે તેને પ્રમાણ ગણીએ તો આપણે જીવનદ્રોહ કયો ગણાય. આ બધા આચાર્યો પોતાની જુદીથી અને બદાથી આપણને સંપૂર્ણ જીવનવ્યવસ્થા આપે છે એટલું જ નહિ પણ પોતે એ પ્રમાણે આચરણ ચલાવે, ત્યારે એમણે સફળતાપૂર્વક લોકનેતૃત્વ કયું છે ત્યારે, એ બધાની દૃષ્ટિ વચ્ચે પણ ક્યાંક તો મેળ હોવો જ નોઈએ.

એટલે, આ બધા આચાર્યો વચ્ચે જે કાર્ષ સમન્વય સાધી આપે તે ખરેખર આચાર્યોનો આચાર્ય કહી શકાય. એવી વિનૂતિની આજના જમાનાને જરૂર છે.

એને માટે જોતોતો સમ્મતગી આજ્ઞાદ કામમાં આવવો જ નોઈએ.

તા. ૨૬-૧-૪૧

વિદ્યા-વ્રત-રેનાત તરુણ મિત્રો,

વિશાળ છે આ સભા. જુદા જુદા પ્રતિભા યાની અને યુષ્થી વિદ્યાનોનું આ મહાન સંમેલન છે. આજ યાન અને તપસ્યાના મહાયજ્ઞનો અર્હો અનુષ્ઠાન થશે. આ મહાયજ્ઞના જે અધીશ્વર છે તેના પૂર્ણાભિષેકને માટે ભારતના જુદા જુદા પ્રાંતથી અર્હો અર્ધ* રજુ થયા છે. ઉત્તર-પૂર્વ ભારતની પૂજા આ મહાયજ્ઞમાં ઉપસ્થિત કરવાનું સૌભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે તથાપિ આવા વરેણ્ય સત્પુરુષો અર્હો હોવા છતાં મારા જેવી અનભિજ્ઞ વ્યક્તિ કોઈપણ પ્રકારનો સત્કાર પામવાને અધિકારી નથી; તોપણ મારું એ મહાભાગ્ય છે કે હું અવસ્થામાં જ્યેષ્ઠ, યાનમાં શ્રેષ્ઠ, ભારતભાતાના મહાપ્રતિભાસાથી પુત્ર મહાકવિ આશ્રમચુર રવીન્દ્રનાથનું અર્ધ*પાત્ર વહન કરીને આ મહાયજ્ઞમાં ઉપસ્થિત થયો છું.

હું મારા પોતાના વ્યક્તિગત યુગ્મને લીધે આ સન્માન પ્રાપ્ત કરી શક્યો નથી. મારે ન જુલું નોર્ધએ કે જે મહાન વ્યક્તિનું અર્ધ*પાત્ર લઈને હું અર્હો ઉપસ્થિત થયો છું તેના જ યુગ્મને લીધે હું આ સન્માનનો અધિકારી થયો છું. પ્રિય રવજનોના શુદ્ધથી જે દ્રષ્ટાસીઓ ભેટ લઈને આવે છે તે અકિંચન હોવા છતાં સન્માન પામે છે. પ્રિય જનોની વાણી ઝીંકી લાવતો મામૂલી કાગળનો ટુકડો પણ વરેણ્ય થઈ જાય છે. કાગળ, કાગળ જ છે; પણ તેની કિંમત તે સંદેશને કારણે છે જે લઈને તે ઉપસ્થિત થાય છે.

અર્હો રવીન્દ્રનાથની એક નાની કવિતા પાઠ આવે છે—

રથ-ચારા લોકારણ્ય મહા ધૂમ ધામ,
ભક્તેસા તુટાવે પથે કવિ પ્રભુમ.
રથ ભાવે આમિ દેવ, પથ ભાવે આમિ,
મૂર્તિ આમિ, આમિ, રેજ.. રહશે. અનર્થસી..

અર્થાત્ “રથપાત્રને સમયે લોકોની બીડ જમી ગઈ છે, ધામધૂમથી ઉત્સવ ભીજવાઈ રહ્યો છે. ભક્તગણ રંગમાં આવી જઈ પ્રણામ કરી રહ્યો છે. રથ વિચારે છે હું જ દેવતા છું. પથ વિચારે છે હું દેવતા છું, અને મૂર્તિ વિચારે છે કે તે જ અસલ દેવતા છે. અંતર્યામી નોર્ધ નોર્ધ હસી રહ્યા છે.” તોપણ આપ લોકોએ, મને મારા સંદેશથી પણ અલગ કરીને સન્માનિત કર્યો છે તે આપનો મહિમા અને ગાદ પ્રીતિ દર્શાવી આપે છે.

આ પ્રસંગે આ મહાતીર્થમાં આવવાનો પ્રસંગ મળવાથી હું પોતે જ મન્ય થયો છું. અગ્નર નથી કેટલકિં વર્ષોથી આ હરિદ્વાર તીર્થ અને સાધનાનું ક્ષેત્ર છે. જુદા જુદા પુરાણો અને જુદા જુદા શાસ્ત્રોમાં આ ક્ષેત્રનું મહાદમ્ય ફરી ફરીને લલકારવામાં આવ્યું છે. એનો

* ગુરુકુલ વિશ્વવિદ્યાલય, કાંબોડીના ૩૯મા વાર્ષિકમત્સવ પ્રસંગે (ચૈત્ર પૂર્ણિમા સં. ૧૯૨૨ના શેત) આપેલું ભાષણ. (કિંદી ઉપરથી)

ક્રિતિકાસ આપ લોકો મારાથી સારી રીતે જાણો છો. અનેક વાર સાંભળેલી એ વાતો અહીં ફરીથી કહેવાની કોઈ જરૂર નથી. આજ કાળ ખૂબ છે, સમય યોગ્ય છે.

આ તીર્થના માહાત્મ્યને આપના આ યુરુકુએ ખૂબ વધારું છે. અત્યાર સુધીમાં કેટલાયે સાધકોએ અહીં જ્ઞાનની સાધના કરી છે અને આ પ્રાચીન સાધનાપીઠને નવી પ્રાણધારાથી અધિક પવિત્ર, અધિક પ્રાણવાન તથા અધિક મહત્ત્વ જતાવી છે. ઉપાતે મુગ્ધેદ (૩-૬૧-૧) માં 'પુરાણી યુવતી' કહેવામાં આવી છે. ઉપાનું ચિરન્તન સૌંદર્ય' પ્રત્યેક રાત્રિને અંતે મૃત્યુ સમાન ધોર તિમિરસાગરમાં સ્નાન કરી નિત્યનૂતન જન્મ ધારણ કરીને કોઈ આર. મનોરમ રૂપમાં દેખા દે છે. તે અક્ષય જીવનથી જીવન્ત છે અને તે કારણે જ તે નિત્યનૂતન છે, પુરાણી યુવતી છે. વેદોના સનાતન સદેશમાં એ જ નિત્યનૂતન મદિમા છે. આયે આ પુરાણી સાધનાપીઠમાં સાશ્વત વેદ-જાણીને નવીન રૂપમાં પ્રાપ્ત કરી છે. એ સાધના ઉપાની પેઠે જ પુરાણી યુવતી છે, નિત્યનૂતનતા માટે ખરી છે. . . .

પરમ સત્યનાં એ રૂપ હોય છે : એક સ્થિતિશીલ અને બીજું ગતિશીલ. પુરોપના વિચારકો એમ માને છે. કે આપણે 'પૂર્વ'ના વાસીઓ સત્યના સ્થિતિશીલ રૂપના ઉપાસક છીએ; ત્યારે તેઓ ગતિશીલ રૂપના ઉપાસક છે. પરન્તુ ત્યારે કું જોઈ' છું કે તેઓ પોતાના ગતિશીલ વિજ્ઞાનની મદદથી પોતાની આદિકાલની સ્થિતિશીલ મનોવૃત્તિઓની જ પૂજા કરી રહ્યા છે, ત્યારે મને તેમનું ભાગ્ય આપણા ભાગ્યની સરખામણીમાં બહુ 'આચાજનક' નથી દેખાતું. આદિ-માનવના હાથમાં જે ધાતુ-પદ્ધત વજોરનાં અજ્ઞ હતાં તે કંઈ અનેકમણ સક્રિયશીળ બનીને વૈજ્ઞાનિક મશિનોનાં રૂપમાં અવતીર્ણ થયાં છે. પ્રાચીનકાળનો કે મનુષ્યભક્ષી એકાદ વ્યક્તિને ખાધે જતો; આજે એક રાષ્ટ્ર જીવન રાષ્ટ્રને જમી જાય છે ! એને 'મૂપ-કેનિગલિઝમ' વા સામૂહિક મનુષ્ય-ભક્ષણ ન કહો તો બીજું શું કહોશો ? વિદેશ અને રક્તરોષણની પ્રજ્વલિએ જાતીયતાનું નામ લઈને પોતાની જાતને બદલેલી સમ્પત્તાના રૂપમાં જાહેર કરી છે. પણ આજકાલ અચાનક એમનો આ વેશ બહાર પડી ગયો છે. જે રક્તરોષણ આજ સુધી પારકાના લોહીથી તૃપ્ત થતી હતી તે આજ પોતાનાં જ લોહી પીવા માટે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી છે. વાર્તાઓમાં કોઈ કોઈ રાક્ષસી સુન્દરી સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરીને કોઈ રાજકુમાર ખાસે જવાની વાતો સાંભળી હતી. કિન્તુ ત્યાં તે રાક્ષસીના પ્રાણુ વસતો હોય એવા સ્થાન પર કોઈનો હાથ પકડે કે તરત જ તે રાક્ષસી મૂર્તિ અચાનક પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થઈ જતી. એ જ પ્રમાણે આજકાલ પુરોપની બદલેલી સમ્પત્તાનું રાક્ષસી સ્વરૂપ તેના પૂરેપૂરા વિકરાળ ભાવ સંકિત પ્રગટ થઈ ગયું છે !

મારા કહેવાનું તાત્પર્ય એ નથી કે આપણું પુરોપ એવા સ્વાર્થી લોકોથી જ ભરેલું છે. પણ ત્યાંની સમ્પત્તામાં મોટા પ્રમાણમાં એવા લોકો છે જેઓ વસ્તુતઃ આદિવૃત્તિઓના ઉપાસક છે. ત્યાં પણ વ્યક્તિગત રૂપમાં મોટા મોટા સાધકો અને તપસવીઓ આજે પણ વિદ્યમાન છે એ બાબતમાં એમત ન જ હોઈ શકે. કોઈ પણ દેશમાં આખા દેશનો દેશ તપસ્યાથી આલેખે જતી ગયો હોય એવું બન્યું નથી. જો જ અધિકાર-ભેદ રહ્યો હોય છે જ. અને

સાચું કહું તો, આ મહાન ભારતવર્ષના આધુનિક રહેવાસી આપણે સાચેસાચ સાત્વિક વૃત્તિનાં છીએ કે નહિ તે વાતની પરીક્ષાને મેલિ આ મુગમાં હજી આવ્યો પશુ નથી. એવો અવસર ઉપરિચિત યતાં આપણે કેવા નીવડીએ એ તો કાણુ કહી શકે ? એવી પરીક્ષાનો સમય આવશે—જલદીથી આવશે. તેને માટે આપણા પ્રવીણ પુરુષાએ તૈયારી શરૂ કરી દીધી છે. આ સભા એવી તૈયારીનું એક રૂપ છે.

એટલે આ મહાશેવમાં જે બધા સાધુ સત્જન, કાકત અને સાધકગણ પધાર્યા છે અને જે મહાત્માઓએ શિષ્યશ્રુને જ પોતાનું જીવનવત બનાવ્યું છે, તે બધાને હું આજ પ્રણામ કરું છું.

કિન્તુ હે રનાતક ગણ, તમે આજ આટલી જલદી છોડી દેશો તો કામ ચાલશે નહિ. બ્રહ્મચર્ય અને માર્ગસ્થની સંધિશ્રુ આગળ તમે ઉભેલા છો. તમે જ્યારે મારી પાસેથી માર્ગ-દર્શનની આશા રાખો છો ત્યારે તો મારાથી ચૂપ રહો શકાય નહિ.

દિવસની જ્યાં સમાપ્તિ થાય છે અને રાત્રિનો જ્યાં આરંભ થાય છે તેમજ જ્યાં રાત્રિની સમાપ્તિ થાય છે અને દિવસનો જ્યાં આરંભ થાય છે : એ પવિત્ર સંધિશ્રુઓને ભાગવત સુદર્શ કહેવામાં આવે છે. તમારા પંજી હાથજીવનનું અવસાન અને ઉત્તર જીવનનો આરંભ થઈ રહ્યાં છે. આ ભાગવત પુણ્ય-ક્ષણ સમયે, તમને કોઈક ખતાવવાને સમયે, ખતાવનારના હૃદયમાં તમારા પ્રત્યે જંબીર જદા અચૂક હોવાની જોઈએ.

કેવા અધિકારથી છવાઈ રહ્યો છે અને તમારો દીપ સળગી રહ્યો છે. ખીજા લોકોને માર્ગ દર્શાવવાનો અને છુટાચેલા દીપોને સતેજ કરવાનો કાર તમારા ઉપર છે. બાવિમુગના મુક તમે છો. એ દૃષ્ટિએ તમે પશુ નમસ્કારયોગ્ય છો.

આજની સમસ્યા ખૂબ જટિલ છે. ગ્રામીન કાળની સમસ્યા આટલી ગૂંચવણોથી ભરેલી નહોતી. આજ પૂર્વની અને પશ્ચિમની, પુરાતન અને નૂતન બધી સાધનાઓ અને બધી સમસ્યાઓ અહીં આવીને ઉપરિચિત થઈ છે. આ કાંકા-ચિતાના, વેલા-હીન મહાસમુદ્રમાં તમારે પાત્રા કરવાની છે. દરેક પગલે બૂઝ અને બાન્તિની સંભાવના છે. એટલે જ્યારે તમે, આ રસ્તાની કઠિનાઈનો ચોડો પરિચય મેળવ્યો છે એવા મારા તરફ માર્ગદર્શનની અપેક્ષાએ જુઓ છો ત્યારે મારે ચૂપ રહેવું એ કષ્ટ નથી.

પણ મને એ માર્ગ ખતાવી શકવાની યોગ્યતા વિશે કે અધિકાર સંબંધે સંદેહ રહે છે. અતીત જ બાવિધ્યના માર્ગનું દર્શન કરાવી શકે, ભારતીય જ્ઞાન-સાધનાના ક્ષેત્રમાં જે ભૂતકાલના અધીશ્વર છે તે જ હાલિબની ગતિનો નિદેશ કરી શકે છે. એટલે મારે ઈતિ-હાસને જ રસ્તાની વાત પૂછી લેવી જોઈએ. મારી સંકોણું શુદ્ધિ આ મહાઉપદેશને વાંધામરત કરી શકે છે; પણ ઈતિહાસ મને નિશ્ચિત સત્યનો રસ્તો બતાવી શકે તેમ છે.

જેવી રીતે સાટીના નાના નાના ચરો જગી જઈને ડેહરા બની જાય છે તે જ પ્રકારે ભારતવર્ષની સભ્યતા, નાના પ્રકારની સાધનાઓ એક બીજાની સાથે જગી જઈને જાય છે. વૈદિક આર્યોની સભ્યતા, તેના પહેલ્લીની દ્રવિડ જાતિઓની, અને તેનાથી પણ પ્રથમની દ્રવિડ પૂર્વની જાતિઓની ચિન્તાઓ અને સાધનાઓ આ ભૂમિ પર એકત્ર થયેલી છે. વળી તે પછી પણ અનેક અનેક જાતિઓ અહીં આવી છે. અને ભારતીય સાધના-પદમાં પોતપોતાની

આદિતિ આપતી રહી છે. અમેરિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયામાં જે પ્રકારે આખી પુરાણી જાતિને સાફ કરીને રાષ્ટ્રીય એકતાની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે તેવું આ દેશમાં કદી પણ મળ્યું નથી. અહીં કોઈ જાતિએ બીજી કોઈ જાતિના ઉગ્રદેવની વાત મનમાં આણી જ નથી. આજે આપણે જે રૂપમાં દેખાઈએ છીએ તેમાં આ આર્થ-અનાર્થ અનેક જાતિઓનું સંમીલન છે. આપણી સભ્યતા અનેક જાતિઓની સાધનાઓના સંમિશ્રણનું ફળ છે.

પુરાણા આર્થો જેમનું શિશુઓનું હોવં વસ્તુમિ હતી, તેઓ મોટાં મોટાં અંમેલનોમાં એકમ થતા હતા. આ અંમેલનોને મહાપત્ર કહેવામાં આવતા. મહાપત્ર ધણુ 'ખરૂં' આજની કોન્ટ્રન્સો અને કોન્સિસોના જેવા જ હતા. આ યત્રોના સમયનો નિર્ણય કરીને જ ભારતીય જ્યોતિષ-વિજ્ઞાન સમૃદ્ધ બન્યું છે.

અહીં હું તમને ઐતરેય મહીલાસના ઉપાખ્યાનનું સ્મરણ કરાવવા ઇચ્છું છું. મહીલાસના પિતાને બે પત્નીઓ હતી. એક જાણણી, બીજી શૂદ્રા. યજ્ઞને સમયે તેમણે પોતાની જાણણી પત્નીથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને તેા શિશુ દીધી; પણ શૂદ્રાના પેટથી ઉત્પન્ન થયેલા મહીલાસને દીધી નહિ. મહીલાસે કુખિત યજ્ઞને માતાને પોતાનું કુખ જળ્યાળ્યું. તે જાણી: હું મહી (પૃથ્વી) ની સન્તાન છું. મહી વિના મારું કોણ છે? માતાની સ્તુતિથી મહીદેવી પ્રગટ યજ્ઞને મહીલાસને પોતાને ધેર લઈ ગઈ અને જગતના ગંભીરમાં ગંભીર જ્ઞાનનું શિશુ આપવા લાગી. મહીના શિષ્ય હોવાને લીધે જ મહી દાસ મહીલાસ બન્યા અને શૂદ્રાના પુત્ર હતા તેથી ઐતરેય કહેવાયા. એમનો રમેલો જાણણુ ઋગ્વેદનો સર્વશ્રેષ્ઠ જાણણુ છે.

અર્ચવં વેદના આરમ્ભ કાણડની સરગ્ગાતમાં જ મહી સૂકત છે. તેમાં ઋષિ પૃથ્વીની સ્તુતિ કરે છે, સ્વર્ગની નહિ. તે જ વેદના દસમા કાણડનું દ્વિતીય સૂકત અને અગિયારમા કાણડનું આઠમું સૂકત નૃ-સૂકત છે જેણે પોતાના અપૂર્વ મહિમાને કારણે જ્ઞાનીઓને મુગ્ધ કર્યા છે.

તપોવન એ પ્રકૃતિ અને માનવનું સાચું સમ્બેધન છે. પૃથ્વીના જેવો બીજો કોઈ શુરુ નથી. પ્રકૃતિની નિકટ રહીને જે શિશુ મળે છે, તે જ સાચું અને ગંભીર હોય છે. પ્રકૃતિ માતાની ગોદમાં બેસીને જ્યાં મનુષ્ય શુરુના આસન ઉપર બિરાજમાન થાય છે તે તપોવન જ શિશુઓની આદર્શ સાધના-પીઠ છે. ભારતના આ પ્રાચીન આદર્શને નજર સમક્ષ રાખીને કવિવર રવીન્દ્રનાથે શાન્તિ-નિકેતન આશ્રમની સ્થાપના કરી હતી. ભારતનાં તપોવન એક સમયે માનવ-શુરુના ખ્યાનથી અને પ્રકૃતિ-શુરુના રસથી પરિપૂર્ણ બનીને શિશુઓનાં ઉત્તમ હોવં બની ચક્રમાં હતાં. આજ અમારું જાલક એ આનંદમય જ્ઞાનની ગોદથી પરિભટ મળ્યાં છે.

પ્રાચીન ભારતીય ઋષિઓએ જીવનની બધી બાબતોનો વિચાર કરીને જ ચાર આશ્રમની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. ગૃહસ્થાશ્રમને મટે જલચર્ચાશ્રમ શિશુ-કાલ છે અને સંન્યાસાશ્રમને મટે પાનપ્રસ્થ. જલચર્ચાની સાધનાનું હોવં જ તપોવન છે. આ જલચર્ચાનું સૂરન વર્ણન અર્ચવં વેદના અગિયારમા કાણડના સાતમા સૂકતમાં આપ્યું છે, એ કોઈ સંપ્રીણ જીવનચર્ચા નથી બદલે પણ હોતમાં અને જૂઠી દિશાઓમાં તેની સાધના છે. તેમાં વ્રીઓને દૂર રાખવામાં નથી આવી. તેમનું પણ તેમાં સ્થાન છે (૧૧. ૭. ૧૮). તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે રામની

રાષ્ટ્ર-તપસ્યા પણ અઘરાઈ છે, અઘરાઈ જ પૃથ્વીનો આલક છે, તે જ ધરતીની મરી છે, તે જ તપસ્યાથી આચાર્યને પૂર્ણ કરે છે, તે જ સારા જાતને અપૂર્ણતાથી બચાવે છે.

મધ્યયુગનાં જ્ઞાનનો ઇતિહાસ એટલે શુરુ-શિષ્યના સંબંધનો ઇતિહાસ. આજે ત્યારે તમે શુરુ અને શિષ્યની સંધિપીઠ ઉપર બેભા હો ત્યારે તમારામાંના કેટલાક આવી યુગના શુરુ બનશે, એટલે એ પરિસ્થિતિમાં તે યુગાત્મક શુરુઓનો ઇતિહાસ તમારે બાંધવો જોઈએ.

આપણાં દેશમાં એમ વિશ્વાસપૂર્વક કહેવામાં આવે છે કે માનવ જન્મ અત્યંત દુર્લભ છે. મહાન આદર્શો અને વિશાલ સત્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્ય શરીર સિવાય બીજું શક્યાતું સાધન નથી. એવા દેહને આપણે બેઠકારીથી નહીં ન કરી નાખવો જોઈએ. એટલા માટે કઠોપનિષદમાં કહ્યું છે :

પુરુષાણ પરં કિંચિત્ સા વાદ્ય સા પરં ગતિઃ । (૧. ૨. ૧૧)

મનુષ્ય જ સમસ્ત કર્મ તપસ્યા, અથા તેમજ ધરમ અમૃત છે; સંક્ષિપ્તમાં મનુષ્ય જ સારું વિશ્વ છે. જુદીજુદી મિથ્યા વસ્તુઓની જાળમાંથી જે મનુષ્ય વિમુક્ત છે, તેને જે મનુષ્ય બરાબર સમજી લે છે તે અવિદ્યાના બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે—

પુણ્ય એવં વિદ્યે કર્મે તપો વ્રત્ત પરમ્ભૂતમ્ ।

પૂણ્દ્ર યો વેદ નિહતે ગુહ્યાં સોઽવિદ્યામર્ધિ વિચિત્રતીહ સોમ્ય ।

(મુળ્કોપનિષદ ૨. ૧. ૧૦)

માનવનું સ્વરૂપ વિરાટ છે, વિશ્વ અઘાપક એ મનુષ્યમાં જ ભૂતિમાન બન્યું છે, બધા સમુદ્રના નિરંતર વિરાટ આસોડન એ માનવની નાડીમાં જ નિત્ય પ્રતિરેખનિત થાય છે—

સમુદ્રો વસ્ય નાભઃ પુરુષેષિ સમાહિતાઃ । અર્ધર્વ ૧૦. ૭. ૧૫

આ માનવમાંથી જેણે અદ્યતે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેણે તેના પરમેશ્વર પરમેશ્વરી સ્વરૂપને ઉપલબ્ધ કર્યું છે—

યે પુરુષે વ્રત્ત વિનુસ્તે વિદુઃ પરમેષ્ઠિનમ્ । અર્ધર્વ ૧૦. ૭. ૧૭

માનવના આ વિરાટ સ્વરૂપની યથાયોગ્ય ઉપલબ્ધિ તથા સમ્માન દશ સુધી થઈ નથી. અને હવે કે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી વિમૂર્ષિત થયેલી પાશ્વત્ય સભ્યતામાં આ સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ થશે. નિઃસંદેહ એનામાં આ યોગ્યતા હતી પણ; કારણકે એમના ધર્મમત મુજબ મનુષ્ય મુશ્વરનું જ એક રૂપ છે અને માનવ-યુગ મૃશુ દ્વારા જ તેની ઉપાસના થઈ શકે છે. કિન્તુ આજની આ મારામારી અને દુર્લભ્યેના જેઠું છું ત્યારે નિરાશ થવું પડે છે, એ આદ્યા ધુળમાં મળી જતી દેખાય છે. આ મહાસત્યને અકિંમલ રીતે ઉપલબ્ધ કર્યું હોય એવા અનેક મહાનુભાવો આજે સુરેષમાં વિદ્યમાન છે. પરંતુ ત્યાંની જનતા ઉન્મત છે, તેમના જ્ઞાન બહેરા થઈ ગયા છે. તેથી આ સત્યની સુનવાઈ હવે તે દેશમાં થઈ શકશે એવી અંજાવના નથી. આપણે ભોડા જો કે મોટેથી તો જાણીએ છીએ કે ‘યજ્ઞ ઝીવઃ તત્ત શિવઃ’ (જ્યાં હવ ત્યાં શિવ) કિન્તુ આ સત્ય ચું સાચેસાચ આપણા બીતરમાં સ્થાન લાંબને બેઠું છે ખરું? આટલી મારામારી કાપાકાપીમાં ઝુકાવી બેસવાનું આપણામાં સામર્થ્ય નથી તેથી તો આપણે આ મારામારીમાં ઝુકાવી પડ્યા નથી. કોણ જાણે છે એવો અવસર આવી જાય

તો અમે કેવા ખીંચતે સ્વરૂપમાં પ્રકટ થઈ જાડીએ. કાર્ક પણ પ્રકારની તાકાત ને હોવા છતાં પણ, અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં આપણે જેવી દિશા-પદ્ધતિ અદર્શિત કરી છે તે જ સારી દુનિયાને સ્તબ્ધ કરવા માટે પૂરતી છે !

તો પણ માનવ-ગત આ મહાસૂચ્ય અમારા અધિઓની નજીક આવ્યું હતું. અમે જો આ માનવોપસાધિને સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ તો ભારતવર્ષના પ્રાચીન સત્યદ્રષ્ટા અધિગણ જરૂર પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ થશે.

આ મહાતપસ્યાનો પથ કેણુ દેખાડશે ? જો માટે પણ મનુષ્યના માહાત્મ્યની વાતનું જ સ્મરણુ કરવું પડશે. શુદ્ધદેવ હૃદયે કલા કરતા કે ગીત્તરો ઉપર અવલંબન ન રાખે, તમે શુદ્ધ તમારી જાતને જ દીપક બનાવો—“જાલ-સીમે મલ.” ઉપનિષદો પણ આ જ વાત કહે છે. મનુષ્ય વિજ્ઞાનમય છે પછી ચિન્તા શી છે (જુદ્ધારણ્યક ૨, ૧, ૧૬). મનુષ્ય પોતે સ્વયં-જ્યોતિ છે (જુદ્ધા ૪, ૩, ૬-૭).

તમારી જીતરમાં જે વિજ્ઞાનમય પરમ જ્યોતિ વિદ્યમાન છે તેનું આવાહન કરીને ઉદ્દેશોધિત કરો. અંતરમાં બેઠેલા મહાગુરુ વિના એવું બીજું કાર્ક નથી જે આ મહા-આલોકને આપી શકે. માનવની જીતરમાં જે ચિન્મય વેદ છે, એક માત્ર તેના દ્વારા જ પરિપૂર્ણ સત્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આ વિશ્વ સમસ્તમાં એવું કાર્ક જ નથી જે આ અન્તર-વેદને માટે અગમ્ય હોય. ઇતિહાસ-ઉપનિષદમાં કહેવાયું છે કે મહા મનુ તમને આવાહતા હોય તો તમને દેવતાઓના સ્વરૂપની જાણ થઈ જાય છે; યજુર્વેદ તમને આવાહતો હોય તો યજુર્વેદના સ્વરૂપની જાણ થઈ શકે છે; સામમન્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો તો બીજું બધું જાણી શકો છો; પરંતુ મનુષ્યના અંતરાત્મામાં જે અન્તર વેદ છે તેને તમે જાણો તો બધાને જાણી શકો છો—

ઋષો હ યો વેદ સ વેદ દેવાન્
યજુર્ણિ યો વેદ સ વેદ યજ્ઞમ્ ।
સામાનિ યો વેદ સ નેદ સર્વમ્
યો માનસં વેદ સ વેદ પ્રજા ।

(ભાટિયાર પશ્ચિદેવાન પૃ. ૧૧)

સાધના દ્વારા પોતામાં અંતઃસ્થિત ચિન્મય જ્યોતિને ઉદ્દેશસિત કરીને પરમ સત્યને જાણો, જાગ્રત બનો. જાગ્રત ન થવાથી બધાને જાણી શકાતો નથી, અથવા તેની સેવા થઈ શકતી નથી. આ જે બધા પુરોહિત બ્રાહ્મણોનું નિદા-મન્ત્ર હોય છે તેમની જેમ બંધતા રહેવાથી કામ નહિ ચાલે—

મોષુ મદેવ તન્દુર્મય (મલ્લ ૮. ૬૨, ૨૦)

ઉદ્દેશી અંતે જાગ્રત લોકો જ ધન્ય છે, નિદ્રાળુ અને અવસાદ-ગ્રસ્ત નહિ. તંદ્રા વિનાના વિસ્મૃદશીસ લોકો જ આનંદલોકના અધિકારી છે. કારણકે એતરેષ બ્રાહ્મણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે દેવતા તેની સાથે ને સાથે આવે છે જે અગ્રેસર યજ્ઞને આજવા માંડે છે—

દન્દ્ર દ્યારતઃ સરઘ (૭. ૧૫. ૧)

પાપ-પુણ્યની સમસ્યાઓ લઈને ઉદ્દેશલોકમાં દમ્ય જ્યારે દેશાઈ રવાં છે એવા અવસરને

સમયે ઐતરેય બ્રાહ્મણનો સંદેશ છે કે આગળ ધંપતા રહો. તમારાં પાપ તમારા આશવાના માર્ગમાં પેલે જ હતવીયં ધંપને સુધ્ધ જશે—

સોરડસ્ય સર્વે પાપ્યાનાઃ શ્યેષે પ્રપચે હતાઃ ।

(ૐતરેયં ૭. ૧૫. ૨)

આપણે કહી ચક્રીએ છીએ કે અમે દુર્ભાગી છીએ, અમે શું આ મન્ત્રની સાધના કરી ચક્રીએ? ઐતરેયે આ આપણનો મક્કમ અવાજથી પ્રતિવાદ કર્યો છે. બ્રાહ્મણ એ શી વસ્તુ છે—એ શું છે? ને બેઠા રહે છે તેનું બ્રાહ્મણ પશુ બેઠું રહે છે; ને બિડીને બિલા ધાપ છે તેનું બ્રાહ્મણ પશુ બિડીને બિહું ધાપ છે; ને સૂતા પડ્યા રહે છે તેનું બ્રાહ્મણ પશુ સૂતું પડી રહે છે; ને અગ્નિસર ધાપ છે તેનું બ્રાહ્મણ પશુ અગ્નિસર ધાપ છે. માટે આગળ ધસો—આગળ ધસો—

આસ્તે મય આહીનસ્યોર્ધ્વસ્તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતઃ ।

ચેતે નિષઘમાનસ્ય ચરતિ ચારતો મયઃ ॥

ચરેવેતિ ચરેવેતિ । (ૐત ૭. ૧૫. ૩)

એમ કહેવું કે કશિયુગમાં આ વસ્તુ બની ચક્રી નથી તેા તેમાં કશું જ નગૂદ નથી. કારણકે ઐતરેયમાં જ કહ્યું છે કે સુધ્ધ રહેવું એને જ કશિયુગ કહેવામાં આવે છે. નિદા છાડીને જાગી બેઠું એ જ દાપર છે; બિડીને બિલા થવું એ જ ત્રેતા છે અને અગ્નિસર ધાપને આસવું એ જ સત્યયુગ છે. માટે આગળ ધસો—આગળ ધસો.

વહિઃ ક્ષણનો મગ્નતિ સંજિહનસ્ય દ્વાપરઃ

વતિષ્ઠ્યેતતા મગ્નતિ છતાં સંપવતે ચરત ।

ચરેવેતિ ચરેવેતિ । (૭. ૧૫. ૪)

શક્તિના અભાવની ચિન્તા કદી ન કરો. સારા સંસારને પ્રકાશનું દાન કરતા સૂર્યને શું કદી પ્રકાશના અભાવનો અનુભવ થયો છે? જ્યાં જ્યાં તે પ્રકાશનું દાન કરતા આગળ વધતા ગયા છે ત્યાં ત્યાં તેનો પ્રકાશ-બહાર પૂર્ણ થતો ગયો છે—

સૂર્યસ્ય પર્ય યેમાર્ગ મો ન તન્દ્રયતે ચરત (૭. ૧૫. ૫)

દુ નથી જાણ્યો કે ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં આ ‘ચરેવેતિ’ મન્ત્રથી અધિક ગતિશીલ અને શક્તિશાળી મન્ત્ર નગતની કોઈ ખીટ જાતિના સાહ્યમાં છે કે નહિ હે તરુણ મિત્રો, છત્રનમાં જ્યારે પશુ તમે અવસાદ અનુભવો, ત્યારે તમે આ મન્ત્રનું જરૂર રમરણ કરવું, તમને અચૂક કોઈ નવી જ શક્તિનો અનુભવ થશે.

ત્યાં સુધી આપણે ખેસી રહીએ છીએ ત્યાં સુધી આગળ કે પાછળનો બોદ બિલકુલ ખીટતો નથી. માત્ર ચાલવાથી જ આપણે અતીત અને અનાગતને, બૂન અને બવિધ્યને એક કરી ચક્રીએ છીએ. કાલની સાથે કાલનો અને સમયની સાથે સમયનો ને આ ચોક્કસ છે તેને જ અંગ્રેજીમાં Synthesis, અને આપણે લોકો ‘ચોગ’ કહીએ છીએ. આપણા દેશમાં સમસ્ત સાધનાઓમાં બ્રહ્મ સાધના ચોગની સાધના છે.

જનતમાં એક ચોરી બારે સંકીર્ણતા છે. પ્રાચીન વર્તમાનનો સ્વીકાર કરવું નથી અને વર્તમાન પશુ અતીતની ઉપેક્ષા કરવા ક્ષમિત છે. કોઈ સમજવું નથી કે એકના બિના બીજું

લ'ગર' અને અર્થદીન છે. આજના લોકો કહે છે કે પ્રાચીનમાં કેવળ આચાર-વિચાર છે સંવમ છે, control અગર ડિસિપ્લિન-ચિસ્ત-છે. તેમાં ગતિ નથી. જૂના જમાનાના લોકો કહે છે કે આજના જમાનામાં માત્ર ગતિ જ ગતિ છે, સંવમ નથી. તેથી યુરોપે ગતિશીલ વિજ્ઞાનનું શરણ લઈ સંવમશીલ ધર્મને છોડી દીધો છે. કિન્તુ આજે જ્યારે, વિજ્ઞાનની દિશ રાક્ષસી મૂર્તિ પ્રકટ થઈ છે ત્યારે યુરોપને કાણુ ખચાવશે? આપણા આ દેશની 'દુર્ગતિ' બીજા પ્રકારની છે. આપણે સંવમશીલ ધર્મને પકડી રહી, ગતિશીલ સત્તવિજ્ઞાનને છોડી અવસાદમસ્ત બની મૃતપ્રાય બની ગયા છીએ. એની મતલબ શી છે?

અસહમાં અધ-પંથુ-ન્યાયથી બંનેના યોગ આવરણ છે. યોગને છોડી દેવાથી લગામ નિરર્થક છે અને લગામ વિના યોગે ભગંડર છે. સુઝાન વિના કાણુ સમુદ્રમાં હોડી, છોડવાનું સાહસ કરી શકે છે અથવા જહાજને છોડીને સુઝાન પકડી રહેવામાં, પણ કથી છુદ્ધિયુરાર્થ છે? રથ-અધ-ન્યાયમાં આ જ વાત કહેવામાં આવી છે.

આપણા દેશમાં ચાસ્ત્ર અને આચારમાં જે સંવમ સૂચવવામાં આવ્યો છે તે ભવિષ્યના અમારા માર્ગમાં સદાયક નીવડે છે અને તે મુજબ વર્તીને આપણે તે સંવમ અને આચારને સાચું કરીએ.

સાધનાનાં બે મહાસ્રેય છે : દેશ અને કાલ. દેશ (સ્થાન)માં જે ચર અને અચર છે, તે કાલમાં જૂત અને લગ્ય છે, એ બંને એક જ પરમ દેવતાનાં બે રૂપ છે. તેમાં કોઈ વિરોધ નથી. બ્રહ્મ આરણ્યકમાં એટલા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે - 'ઈષાતે મૂતમવ્યસ્ય' (૪. ૪. ૧૫). ઠટાપતિપદ (૨. ૪. ૫)માં પણ આ વાત કહેવામાં આવી છે અને ચતુષ્પથ સાહાશ્રુ (૨૪. ૭૨. ૧૮)માં પણ આ સત્ત્વ પ્રતિષ્ઠાનિ છે. અથર્વ વેદ (૧૧. ૩. ૭)માં પરમ દેવતાને 'મૂતો મવિવ્યદ મુતત્ત્વ સત્ત્વિઃ' કહીને તેનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે. વસ્તુતઃ પરમ દેવતાનાં આ બે રૂપોમાં કોઈ વિરોધ નથી. તો પણ આપણામાંનાં કેટલાક જૂતકાંઈના ઉપાસક પુરાતન-પંથી બનીને અને કેટલાક ભવિષ્યના ઉપાસક નૂતન-પંથી બનીને, અજ્ઞા દરો લીધો કરી દે છે. અતીત કાળમાં જે પુરાતન-પંથીના સ્થાણ પાને, જૂતનાંય છે તે જ ભવિષ્યના નૂતન-પંથીના ભવ્ય-મંદિરાન પાને ભાવિ કાળના આસક છે.

આપણા દેશમાં જે એના એક સ્વરૂપને છોડીને અન્ય સ્વરૂપની પૂજા કરે છે તે પૂજાને બદલે એ પરમ દેવતાનું અપમાન કરે છે. અથર્વ વેદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે એક જ યજ્ઞથી જૂત અને ભવિષ્ય બંને રૂપો દેખાઈ આવે છે - 'સ યજઃ પ્રયસો મૂતો મવ્યો મજાયત' (૧૩. ૧. ૫૫) । તેથી આ સંવળુ ઉત્પન્ન થયું છે - 'તંત્સાદ ચત્ત્વર્દ સર્વમ્' । સાંધારણ જગતમાં પણ આપણે નેમ્મિ' છીએ કે કાલ, આજ અને આવતી કાલમાં કોઈ વિરોધ નથી. જૂતના ઉપર વર્તમાનની પ્રતિજ્ઞા થાય છે અને વર્તમાન ઉપર ભવિષ્યની સ્થાપના થાય છે -

શક્તિ સન્ પ્રતિષ્ઠિતમ્, સતિ મૂનં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

મૂનં હ મન્વ આદિત મન્વ્ય મૂતે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

(અથર્વ ૧૭. ૧. ૧૬)

એટલા માટે અવિષ્યે કહ્યું છે કે તમે જ જૂત છો, તમે જ અવિષ્ય છો - મૂલમતિ મવદતિ (કૌશિક સૂત્ર ૧૨. ૧૨) । અવિષ્યથી વિમુક્ત કરીને જૂતને તે જોઈ શકતો નથી. સામન-બ્રાહ્મણનું કહેવું છે કે જૂતને અવિષ્ય સાથે જોડીને જોવું જોઈએ - મૂલં મવિષ્યત્ સદ્ (૨. ૪. ૧૦) । જૈમિનીય સાદ્વાજ્ય (૨-૭૨)માં પણ આ જ વાત કહેવામાં આવી છે. એટલે તો તેણે જૂત અને અવિષ્યનું એક સાથે આવાહન કર્યું છે - 'મૂલમ ત્વા મવ્યાય ત્વા' (મૈત્રાયણી બ્રાહ્મણ ૧. ૩. ૩૫) અને 'મુલે ત્વા મવ્યાય ત્વા મવિષ્યતે ત્વા તૈત્તિરીય સંહિતા (૭. ૧. ૧૨. ૧) ।' શતપથ બ્રાહ્મણે જૂત અને અવિષ્યની સ્તુતિ એક સાથે કરી છે - મૂલં મવિષ્યત્ પ્રલૌમિ (૧૦. ૪. ૧. ૬) ।

જૂત અને અવિષ્ય બંનેના મિલનથી જે પરમ સત્ય છે તેની આરાધના જો કરી શકાય તો આપણને અભય મળી શકે છે—

મૂલં મવિષ્યદમયં વિદવાન્તુ મે (આશ્વલાયન શ્લોક સૂત્ર ૨-૪-૧૪)

આ પૂર્ણતાનો જે અંશ હોડી દેરામાં આવશે તેના તરફથી મૃત્યુ-વાણ્ય આવશે, જેમ પેલી વાર્તામાંના એક આંખવાળા મૃગની પાસે આવી હતી. ભારતવર્ષ જે દિવસે જૂતની ઉપાસનામાં સંભગ થઈને અવિષ્યની ઉપેક્ષા કરવાનું શરૂ કરશે તે જ દિવસે તે જ અવિષ્યની દિશામાંથી તેની પાસે મૃત્યુ-વાણ્ય આવીને ખડી થશે. એટલે, જે સાધના પરિપૂર્ણ છે તેમાં નૂતન અને પુરાતનનું કોઈ દ્વંદ્વ નથી, તેમાં કોઈ વિરોધ નથી. પુરાતનની આજુ ઘડીને આપણે જો નૂતનનો સ્વીકાર કરીશું નહિ તો આ સાધનાનો વિનિપાત થાય છે. દક્ષ-ઋષીની કથામાં આ સત્યની ઘોષણા કરવામાં આવી છે. તે જ અંશને પુરાતનનો ત્યાગ કરીને નૂતનનું પણ ગ્રહણ થઈ શકે તેમ નથી. એક જ દેવતાનાં બે સ્વરૂપ છે. એ બંને 'સ્વરૂપેના સાધક' જો પરસ્પર વાદ કરે તો કયાજી શી રીતે ચાલે? જહાજ જ્યારે સમુદ્રમાં મહારિંચે હોય અને તેવે સમયે તેના પાટિયાં આપસઆપસમાં લારીને અલગ અલગ થઈ જાય તો 'મહતી વિનષ્ટિ' સિવાય શું હાથમાં આવે? એટલા માટે આશ્વલાયન મૂલ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે જૂત અને અવિષ્ય બંને મળીને અમાતુ' કલ્યાણ કરો-મૂલં મવિષ્યદુત્તમદ્ મસ્તુ મે । અથર્વ વેદમાં આ મંહસ્વપૂર્ણ વાક્ય કહેવામાં આવ્યું છે કે અમે જૂત દ્વારા પણ રક્ષિત રહીએ અને અવિષ્ય દ્વારા પણ રક્ષિત રહીએ—મૂલેન જુષો મવ્યેન વાદ્ (૧૭. ૧. ૨૬) । એટલે સ્થિતિશીલ (Static) અને ગતિશીલ (Dynamic) વસ્તુઓમાં મૂલ તો કોઈ વિરોધ નથી. બંને એક બીજાના પૂરક છે. સમુદ્રમાં ચાલતું વહાણ જ્યારે દિશ્મુદ બને છે ત્યારે ચાલતું વાહણ તેને સહાય આપી શકતું નથી, તેને અચલ દ્રુવ નક્કર જ માર્ગ દેખાડી શકે છે. તમારી સાધનામાં શિવ અને શક્તિનો આ યોગ બરાબર સંધાયો જોઈએ તો જ આ સાધના સાર્થક નીવડી શકે.

અપૂર્ણ

કાલ યાત્રાળુ !

‘સ્વપ્નસ્વપ્ન’

ઓ કાલ યાત્રાળુ વિરાટ માનવ !
શાં તરુ અંતર્ય અહીં અનંતને
માપી રહ્યો તું નિજ ગીટ માંડી ?
શા પ્રેમથી આ શિવ-કંઠે-ગાથા
રચી રહ્યો તું નલ-ગંગ-આરે ?
દિનો દિનો, વર્ષ, અરે, યુગોની
પલ્લે લારી પામરતા વિસ્તરી
તારી જ, તું ક્યાં ખડખડો શિલ્પને
ધરી રહ્યો કાલ તણાં સિદ્ધાસને ?

અમાપ કાલે જલ બિન્દુ જેવાં
આયુષ્યનાં દેહ-જડેલ શોધને
બહાવી દે' દેલ ત્રિશંકુ જેમ
તું દે'કો ઉત્તર, ઉર્ણવ અંબરે !

ફરી ફરી આ અરણ્યે ધર પરે ;
ફરી ફરી ઉત્તર માંદિ ઉત્તરે.
ને, ત્યાં ઉભેલાં પરિહાસ પ્રેયાં
સશી, મહો, તારક 'ટુંક ને લગી,
નિદારિકાએ, દગ રૂદમાંથી નાખી જતી,
કિન્તુ ન હાર્ય આંખે આંખેય રે !

માનવ આંખ સામે
અનંતની પાર નિદાળનારી.
મનુષ્યની સાથત કાળની અથા
વિશ્વકોનાં શ્વસનો નિરોધે.

પૂરા વસંતાવૃત્ત ઉતરી મુખે
અર્ધનિશાની અપન કમાર્માં
અનંતપ્રેક્ષી મતિ તારકોની
અવાજ મનુષ્યે નિજ જીવનોના
સંપર્કની અંચલતા પિહાની,
પવન ક્યાં જે પવનો વિરે રહી

અનંત કોર્મે નિજની કથા કહી
રહી શકે સાથતઃ સૂન્યમાંથી
લાખા ધરી, શાંત જતી ઉપાને
અહીં અને અંચલ, વાત પૂછી
શેં થાઉં હું સાથત ?
મૌન થતી હવા મહીં લર્ચ મૌન એણે
સમજિના કાંત પ્રવાહ જોવા
પ્રવાહની કો' મતિમાં નિદાળી
હેતુત્વની નિર્મમ કાંઈ સદ્મતા.
એ સદ્મ ! એ સદ્મ ! વિરાટ આપ્ત !
સમસ્તનો આલક ! આ સ્વરમાં
અનંત તારી મતિ વ્યક્ત થાય છે.
ઓ શક્તિ તારાં બલવાન કર્મની
પ્રશસ્તિ કાળે પ્રકટી ધ્રુવિ
ફરી ધતાં તન્મયઃ તું જ હું ને ?

પ્રજ્ઞ વધે છે-ઈક દેહબદ્ધતા-
મનુષ્યની પામરતાય પાંગરે
અર્ધનિશાની અપન કમાર્માં
આ મંદતામાં, લધુ આ ધરામાં
રહી શકે ના રિથત માનવીના
મહાત્મ્યે શા અભિલાષ. એ તો
ત્રિશંકુ પાટે ઢળતા મણીથી
અણોભ પૃથ્વી ઉરને જગાડતા.
અગોચરે પાષ સદા લઇ જતા
અર્ધાંત આ માનવમાંકુ જેવાં
અશ્વમ્ય કર્મે પશુને પલાણતા
અને પલોડે, લધુ આયુ માંહે
અનંતની દે' વધુ લૂટ કાળે.

પ્રજ્ઞ-સમાજે નિજ દેહ વિસ્તરી
લારી દિધી ધૂમિ અડાટ કર્મની
આજીવિકાને અવહેલતી એ

આયુધ્યની સંચલતા વિસારી એ
 કણે કણે અર્થવિહીન કર્મથી
 ભરી દિવે માનવ લોચનો ને,
 અનંતલક્ષી હિરે વાંછનાને
 વીંટી વળે કુમ્ભસ આશરીરી.

જતાંય એ ક્રાંતિ ફરી પ્રત્યક્ષતો
 અનૂદ એ બંધનમાં જડેલી
 અમર્ત્ય વાંછા નવરૂપ ધારતો:
 સમસ્ત છે ચિત વિષે રહેલું—
 આ કૃત્વનું બંધન જો તજી શકું !
 નિષ્કર્મ નિર્લેપ અનંત લીન
 હું સમિધાનંદ વિમુક્ત થી શકું.

તદા મહાકાલ કિરાવો પામું
 છુવે મનુષ્યો પ્રતિ રૂદ્રનેનથી
 ભુસાપલા આ પરિવાર ભૂતના
 કરેડ આ જંગલમાં રહેતાં
 આવી ચડ્યાં માનવનાં જ ટોળાં.

પ્રભુત્વ પાછાં પલટાય વિશ્વે
 ત્રિયંકુ પાછા પડતા ધરા પરે
 યુદ્ધો તજી સંચરતા દવાનરો
 અંતરણ સૌ બાહ્ય બની ગયાં બહો
 વૈષમ્યમાં એ ઉરખિતતામાં
 મનુષ્ય કૈં અદ્ભૂત સાંત્વના મહે:

આ પૂર્વ જન્મો ત્વમ જન્મ ભાવિનો.
 જે આ પ્રજામાં પશુતા યજી રહ્યો
 અગ્રેષ જે ગમતિમાં રમી રહ્યો
 તે આયુની પાર અનંત કાલમાં
 અનંત આનંદ રહ્યો બદાવતો !
 દિને દિને ઉદ્ભવની પ્રજા, ને
 પ્રજાર્થ સંસાધન, ને સમાજ, ને
 સંરાજ્ય, ને વિસ્તરતી વ્યથા, ને
 કુટોરથી યસ્ત યનાર હમ્બો,
 હમ્બો ખચેલી નગરો, અનંતની

બદા—સ્મૃતિ કાળ રચેલ ગદિરો
 ને વિસ્મૃતિ અર્થ ધરેલ દડો.

આ દંડની પ્રેરક યોજનાથી
 નિજે ધરેલાં દૃઢ બંધનોથી
 મનુષ્યનું અંતર મૂઢ થાય છે:

રે પ્રાણનો આ ભય ? નિર્લપાત્મા
 —શરીર તો ભંજીર — વિશ્વવાટમાં
 અમર્ત્ય છે ચેતનવંત આત્મા.

હવે સમાજેય ઝિઝેલ મોખાં
 આયુધ્યની ભંજીરતા, અનંત
 કર્મો તણી સાધતતા, જિવંત
 સંસ્કાર વાંછા !—
 પક્ષો પક્ષોની અનિવાર્ય મિદ્ધા
 પક્ષે પક્ષે ત્યાગ તણી મહાકથા.

દયા અદિંશા નિજ વૃત્તિઓના
 શંકાય ને સ્વત્વ તણું વિલોપન !

વિશંકુ પાછો નમમાં ચડે છે
 વૈષમ્ય એ માનવને સૂઝે છે
 અનંત અદાબરે તોય ત્યારે
 કટાક્ષની મંગલ એ કથા કહે.

કટાક્ષ ! એ હાસ્ય મનુષ્ય કેડું
 કરુણ—કલ્યાણ—અય્યા કરેલું
 રમી રહ્યું ભારતની મહાકથા:

અઘાત વેગે ચરતાં મનોને
 યાં બંધને રૂઢ કરી યથાય ?
 ને રી વિધે એ મનુ-અંતરે રહ્યા
 એ કૃષ્ણ તોયે અભિરામ સુંદર !
 એ પાપ સાથે શુભ જંબના બર્ષા
 અનંતલક્ષી નિગળે પરાયા !
 નૈરાસ્ય આ અંતરને વિદારવું
 શી રીત નેવેલ બને અનંતનું !

કયા કયા પ્રવાહો" ઈંદ્ર શોધતાશા
પરે સરીને મળતા અનંતમાં ?
ને આર્ત એા માનવે ! તારી વિદ્યા
જણે ન હોયે સરિતા જ—ઉંધા
તેવા પ્રવાહો નમતા ઉભા રહ્યા
પ્રવાહનીયે ગતિને વિલોકતા !

નમેલ હૈયા તણી એ છટાએ
એ વિસ્તરેલી ધટના સમાજમાં
જેણે દિધા માતૃપિતા સુધામય
જેણે રચેલા મૃદુ લાકષ્મીને
જેણે રચી આલસ ધરા સમી મહા
દાંપત્યની મૃદુ રહસ્ય ગાથા
ને વંશજોની નિઃશ્ચી જ બ્યક્ત,
નિઃશ્ચયથી ભિન્ન, અનિશ્ચય-નિશ્ચય
યુગો યુગોને નિજ તત્ત્વ અપો
ખેદી રહેલી અમૃતા શરીરિતા
અતસ્તલે એ ઉરજાન સાથે
જેણે રચી આ લઘુકાલ માંહે
લઘુવની અંતિમ આદ્ર વાથા.
હલાકૃતિની મરમો ખદાયા
આ શિદ્ધપતી લગ્ય હટા, અહીં ધરી
ચિત્રરથ ડો' શાશ્વત માનવાદા;
અને અહીં સંચરતા ધનોની
ગભીરનાદી બજતી મૃદંગ;
ને ચંદ્ર વા મૃદુ ત્રિકોણ સંધ્યા
વા માનના અર્ધભરો વ્યથા સુધા
જેણે કહી સંગીતના સ્વરોમાં,
મતીવ આદોલન નિષ્પત્તિમાં
જેણે રચેલા ભરતો, ત્રિધોવનો
વા રાસના મંદ રરો મહી આ
રાત્રી તણી પૂર્વે ગભીરતામાં
દિનો તણી પામરતા વિસારતા
જેણે અહો માર્ગ અનંત-આશા
એ આશના મૃદુ સ્મિતો કિંચે જતા
આ માનવાત્મા તણી આર્ત વાંછા

એટો તણી એ નગરો નિવાસ
ફોસો અને રચિતના મનસ્ય
વસિષ્ઠ વા મૃદુ યતા પતંગજિ
આ ભુદ, આ શંકર, આ ઈશ, વા
ટોલરેટોય ને માકસી સમા મહર્ષિઓ
આર્ચ-ચાર્ણ ને—એ ઈંદ્ર તિલાસપાનને
લલી રહેલા, મનુષ્ય ગાથા—
ના ઉગત્યારોહણના પદો સમા
નિશંકુઓ—ઓ ! અવિરામ કીર્તન !

વિતાનના રૂપશં વડે મહેલી
અમોઘ શકિત મનુને અનુસરી
ને ખદાર જે લગ્ય ઉર ન લાવે
ઉરે રહેલો અમ ખદાર લાવે.

દશેા બરી આજ અહીં પડી છે
મનુષ્યના આ અવિરામ યત્નની
દુર્લભ એવી અભિલાષની કથા;
પુરા પડીતી લઘુ શાસ્ત્ર મથમાં
આને છપાર્ધ (સદુ, જીવનોમાં)
જનતા વિશે મહા.

જે પાકે છે નચિકેત જાલને
અનંત વ્યાપી મમરાજ પારે
તેણે જ જીરવ્ય શાસ્ત્ર કેરો
પુરણી કરી અંતિમ યોગના આ.

એ જ્ઞાનની લગ્ય ઉપાસનાઓ
-હોતી કદી રે લઘુ ગિંદગીમાં
વર્ણો તણી વ્યર્થ જતી મજૂરો,
-હોતી કદી એ નિજ બાંકુ માંહે
મદ્દાન યાવા તણી કીર્તિવાંછા,
-હોતી તથા મુલુ પડી સુધીમાં
આ ચિત્ત અર્પેલ મહત્તિની પગા.

એ તો હતી લાગુર દેદ્રમાંહે
અનંતની જે બહવાન આશ્વતિ

તેને પહે અંતર આર્તિથી ભરી
અર્ધો તણી સંભવતી પરંપરા.
અદનિશાની અવિભિન્ન જોડણી
જેવી અહીં પામરતાય આલતીઃ
ધર્મો તણું દંડ ગયા પછી આ
રાષ્ટ્રો અને કંચનના પ્રદંડો,
ધુલો, અને માનવ આ ત્રિશંકુના
પૈરો અહીં પૃથ્વી પરે પછાડતા
અંતરય કેવા કલહો ભરી રહ્યા
રક્તેયુ આ માનવની જ ઈચ્છા.
આ વિકૃતિ પંચ વિષેય કેવી
ચરી રહી એ જ અરોધ્ય બિહ્વા!
ને તોય આજે—દંડ ગ્રામ પથે
નિરજ, નિર્વજ, એ લાગતગાતો,
કઠોર હરતે સ્વજનો તણી ચિતા
ચેતાવનારા—દંઈ મૂઢ આશા
ધરી અને નિત્ય તણી વ્યથામાં,
છછવિધાની પર છવનોમાં
સાર્થક્ય કે' જોઇ રહ્યા, મહત્તર
આયોજનો જોઈ રહ્યા અનંતના,
સદી રહ્યા દુઃસહ પ્રેમની વ્યથા.
એ પ્રેમ કાળે જ મૂઢો ભરી ભરી
રચેલ ગ્રામો પુર સર્વમાં ભર્ષો.
અસંખ્ય દંશો ઉરમાં જળી રહ્યા,
અસંખ્ય આ માનવ બંધુ બહેનો,
આ મૃત્યુ આરેય હસી રહેલાં,
નભાંગણે જોઈ અનંત ધેલાં,
કુષા તૃષા આ વપુની સમાવતા,
બહિર્ પડું, પ્રેમ તણા છતાંય
સ્વરો સુણે ત્યાં યુગના યુગો જુલી
ઉપા તણો અચ્ચલ ઝીલનારા
અનિત્યના નિત્ય તણા ત્રિશંકુઓ;
વા કુદર્તોમાં જ સદેવ રહેતા,
આ કુદ્ર દેહે અવિચ્છાત કારો
અનંત કો' કર્મ—કયા રચે જતા,
આ આધુના દીપકમાં અનંત
—મર્મો તણી શાશ્વતતા ભરી જતા,

નિહારિકા સાથ સદા હસ્યે જતા,
અનંત પાસે પરિહાસ પ્રેરતા,
જીભા નિરંધાર, અમાન્ય; અંતરે
અનંત શંકા સહતા, નિજે રચ્યા
પી પી વિષો મંગલને અરાધતા,
ને—કાણુ જાણે કિસ ભાવિ—ધારે
તારી અહો આ કૃપનાર આશા !

આ ભાવિનાં સ્વપ્ન તણા સુકર્તા,
મારા મહીં અસ્ત શિશુત્વમાં, આ
તેજસ્વી આંખો — અનિમેષ મીટમાં,
આ કુદર્તો — નિત્ય પ્રવૃત્ત ભાનમાં
અવ્યક્તને વ્યક્ત કરી નિહાળવા
આતુર આ માનવની જ તૃષ્ણા,
અચાત વેગે ગર ગોચરા થતી.

સામાન્યમાં જ નિરખે અનન્ય
અનન્યમાં જ વિચરે સનાતન
એ શાંતિનાં કયાં પુટશે પ્રભાત ?
કયારે અહો શાશ્વિત આદર્ આ પ્રજા
અંત વ્યથાને વિસરી, અનંતન
આશીષ પામી હસશે નિરંતર ?

મહર્ષિઓની જનનાપેઠાની
દૃષ્ટા અને ભાવુકની પરંપરા
— પરંપર થો જ અશક્ય ભાસતો —
કયારે અહો શાશ્વત શાંત કાલને
ભરી શકે સંમીતના સ્વરોચી ?

શું ના કદિ ? કાલ સમી અનંત
તૃષ્ણાવ આ માનવની જ શાશ્વત ?

બધા નિહાળે — છક જિંદગીમાં,
મજેલ આ ધન્ય જિવંતતામાં,
શંકાદહ્યા, આ અવિરામ યતનની
વ્યથા વ્યથાની, ઉરમાં છુપેલી
અપ્રાપ્ય આશે ઇતિહાસ પાથે
હ આજ જેઠા ત્યમ ખેસતા પુછે—
ઓ કાલ યાત્રાળુ ! વિરાટ માનવ !
શો તરવ અંતરય અહીં અનંતને
માપી રહો તું નિજ મીટ માંડી ?

સૂકી ડાળીઓ [નું કાવ્ય]

મહેરલાલ ભાણુભાઈ નાયક

ઉનાળાની રમ્મ પડે, નિશાબોમાંથી ઊંઘાંઓ જતાં રહે, અને તે જ વખતે આજુબાજુનાં ઝાડા ઉપરથી પાંદડાં પથ્થુ રમ્મ લે. અસગર ક્યાં વગર પીળાં પાંદડાં પડતાં જાય. પવન તો તે વખતે ખૂબ આજસુ એટલે જિવારાં તાતપરિયુ જ બેસી રહે. આ વખતે પાંદડાં વગરની સૂકી ડાળતી ડાળીઓનું કાવ્ય શરૂ થાય.

નવાં પાંદળાં તો હજી મેષ-પિતાને ધેર હોય છે; જગતની બધી તલવારો પીમળાવી તેતો રસ પામરી દીધો હોય એવા રંગનું આકાશ હોય છે; પવન ફટકેલ મધ ગયો હોય છે; અને પેલો મહદ્ ગોળ અથવા that inverted bowl ધરતીનું ચૂસાતું અમૃત બોર્ષ રહે છે; આ વખતે આ નીલ ભૂમિકામાં રથામકામલ ડાળીઓ એટલી સરસ લાગે છે : જાણે આવતી સમૃદ્ધિનાં સીમાચિહ્નો! એમને આપણે બોધીએ અને થાય :

અપમાનિત યથેલ પાપદી કાષ્ઠનોથે સહારો ન મળવાથી જાણે આકાશને તૂટી પડતું અટકાવનાં આંગળીઓ લીંચી કરી રહી છે;

સો સો મુકુંદ પોતાની આંગળીએ ઉપરના નીલ ભૂભૂતને જાણે ધારણ કરી રહ્યા છે; જગતનેા દાગેલો માણસ જાણે પોતાનાં આંગળાં વડે આદ કાઢતો હોય ને !;

અથવા કાલની આંગળીઓ — કઈ સસ્તનતના મિનારાની પેઠે — માણસને ચેતાવતી લાગે છે : 'દેખ, તારા દાહ પથ્થુ આવા ચનાર છે.'

આ સૂકી ડાળીઓમાં રમ્મમંડિત વસંતનો વિલાસ નથી; પદ્મવવતી વર્ષાશ્રીતા પૂર બહાર વેલવ નથી; અને વિરલપત્રા શિશિરનું અભિમાન પથ્થુ નથી. અહીં છે ગોદારમિચના ડેઝીડ, વિલેગની કચ્છુતા, લવભૂતિની સીતાની નિરાધારતા અને ચરદમાબુની પારની એકલતા. એ બધું નથી તોયે સુંદર છે. કચ્છુતાને લઈને વધારે મિય બને છે; અને સાદાઈને લઈને પૂન્ય બને છે.

જ્યારે સંધ્યાનું આકાશ ધરતીનાં રમ્મનીગીતો સંજાળવાને નીચેને નીચે આવતું લાગે છે ત્યારે પાનખરના એકાદ સૂકી ડાળીઓવાળા ઝાડ ઉપર કાગડાનું 'ટાણું' બીતરે છે. એમણે સમયની ગંભીરતા જાણી લીધી છે એટલે બોલતા નથી. એવામાં જો કોઈ એ ઝાડ નીચેથી ગયો તો બધાં જીડી જવાનાં : જાણે રહીસરી પાંસળીઓમાંથી પ્રાણુપંખી બીડો ગયાં, જાણે નિશ્વસના પિંજર સળિયામાંથી આદ-પક્ષીઓ બાગી ગયાં!! આવી ચોલા સૂકી ડાળીઓ વગર કોણ આપી શકે ?

પાંદડે લર્પા લીમડા ઉપર કલ્પવૃક્ષતાં અકલંકે અહીં સ્થાન નથી; અને આંખની ધનધટામાં સંતાઈ રહેતી કોયલની આ જગ્યા નથી. અહીં તો માત્ર કાગડાઓ બેસે; સર્વ બંધનોને બોડી માત્ર દિશાનાં આલરણો પહેરીને ક્યાંકથી આવે, બેસે; ચોડીવાર વિચાર કરતા હોય એમ શાન્ત રહે; પછી કંઈ રહેતો જાયો હોય એમ ધીરથી બીડો જાય. ઝાડને જરા આનંદ થાય તે માત્ર ડાળીઓ દલારી બ્રક્ત કરે. ચોડા વખત પછી તેનું કંઈ નહીં. આ વખતે

કોઈ અટૂલાને એ સદેશ તુ લાગે છે : “ કિલસુરને વળી મિત્રો કેવા ? આ કાગળભાઈ આવે એટલે આનંદ : નહીં તો એ કંઈ નહીં. જુઓને : આકાશની વિરાગતા છે; નીચે ધરતીનો લાંબો પટ છે; સામે સંધ્યાની રક્તિમાં છે; પ્રભાતનાં અંધુલિધડાં નેત્ર છે. આપણે ખીજું શું જોઈએ ? ”

આ જ કાળીઓ તો મધ્ય વસન્તે-બરીબરી હતી. આંખા, નવમલિકા અને સરનાં કાંઠા વચ્ચેની શુક્રંતલા, અને જુદાવનના મધ્યરક્તજાની વચ્ચેની વીણાપાણિ મોંમાંની જાંબી સરખી એની જાંબી હતી : કારણ ખૂબ ખૂબ પાંદડાં વચ્ચે હારે એ ઉપર થોડાં ધોળાં ફૂલોં હતી !! આજે એ ખડું ગયું. છતાં એ કાળીઓ કંઈપણ ફરિયાદ કરતી નથી. સંમતી પડી અવિકારપણે એ સહી લે છે. એ જાણતી લાગે છે :

“ નીચે જોઈ કરતી જ દશા થકે આશાની પેઠે ”

(કાલિદાસ)

આ જ વખતે સમગ્રએને અને કાગડાએને માળા બાંધવાનો વખત થાય છે. એમને તો સહેલું સાડું ગમે એટલે આવી કાળીઓ ખાસે એઓ આવે; થોડે વાર ચાંચથી આમતેમ દલાવે અને પછી એક એક કરીને જાંબી નાળોએરીઓ ઉપર લાઈ અપ. એમના અમળાવવાથી આપું કાઠ હાલી જીંઠે છે: જાણે ખાખા કરીને હસી પડ્યું !! તે વખતે આપણને રમિટિવ યાદ આવે, ક્યુમે સાંભરે અને ઉશીનર પણ સામે જીમે. આ જોઈ આપણને ખૂબ જ આનંદ થાય.

મામાની ગોપ છોકરીઓ કાઠ નીચે ઢોરને ચરતાં મૂકી કાળીઓ પાડવા ચડે એ દસ્ય જોયું હોય તો નજરમાંથી ખસે એમ નથી.

સૂડી કાળીઓની પાછળથી ચંદ્ર કે સુક તારા જોવાની ખૂબ મજા આવે. આપણે જતા હોઈએ ત્યાં કાળીઓ પાછળથી ચંદ્ર હસી રહે: જાણે જોલમેલના સળિયા પાછળથી પ્રિયાએ સૈનિકને રિમતે નવાજી દીધો !! થોડી વાર જીવા રહીએ તો લાગે: કોઈ તરણી પોતાની આંગળીઓ પાછળથી ચંદ્ર જોવાની રમત રમે છે; ચંદ્રને એણે જોયો છે; પોતાનો સુખદશી હથેલીથી સંતાડ્યો છે. પાહરે હુન્ન્યાર્થ !!

આકાશની નીલ ભૂમિમાં આ કાળીઓ મોટા ઉત્પલને તોડવા મથતી રથામાની અંગુલીઓ ઝી શીમે છે; બ્યોતનામથી રાત્રિએ જાણે કોઈ સુદરી આંગળીએ પહેરવા પરેણાં માગતી હોય એમ લાગે છે; અને સંધ્યાની પોળાશ પડતી પરચાદખૂમાં, થાંમસ હાડી કહે છે તેમ, એ કાળીઓ જૂતા પીળા ચણેલ મરોબતના ખત ઉપરના રથામ અક્ષરો હોય એવી લાગે છે.

અનુવાક : કેશવલાલ કારીરામ જનની
બી. એ., એસ. ટી. સી.

ગાડી ઉપડવાની થઈ એટલે તેણે પોતાના જુદા પિતાને ફરીથી એકવાર કહ્યું :
“આસ જાણુવા જેવું હશે તો તમને લખીશ, અને ઘણું કરીને તો” સોમવાર જ પાછી
આવતી રહીશ.”

તેના પિતાએ જવાબમાં શું કહ્યું તે પર તેણે જરાબર લક્ષ આપ્યું નહિ; પણ તે
ફેટલીયે વાર સુધી બારીમાં ને બારીમાં બેસી રહી. રોજન પરનાં પાણસે નાનાં નાનાં
થતાં મળ્યાં, અને ઉવટે અદશ્ય થયાં. લીલાંછમ ખેનરો ઉપર મધ્યાહ્નનો સૂર્ય પ્રકાશનો હતો.
દૂર દૂર ટેકરી પર ચરતાં ઘેરાં નાનાં ટપકાં જેવાં દેખાતાં હતાં, અને ટેકરીની ટોચ પરનાં
મંદિર પરનાં ઈર્ષા અંધારા ભારી રહ્યાં હતાં. આગામી વર્ષ અત્યંત સુખકારી નીવડશે એવાં
સ્પષ્ટ ચિહ્નો જણાતાં હતાં.

પણ સુખ અને આનંદ બધાંને માટે નથી.

તેણે એક નિસાસો નાખ્યો, અને બારીમાંથી પાછા ફરી પોતાનું નાનું પોટકું જ્યાં
મૂક્યું હતું ત્યાં જઈને બેસી.

હવે તે નેઈ શ્રેષ્ઠ કે ક્રમામાં બીક નહોતી. ત્રીજા વર્ગના ક્રમામાં આટલી બધી
જગ્યા નેઈ તેને આશ્ચર્ય થયું. બેચાર બેફૂનતાં બેરાંઓ, હાથમાં મોટી ડાંગવાળા પુરખિયા
જેવો દેખાતો એક ડોસો, કપડાંનું એક મોટું પોટકું લઈ વેપાર માટે નીકળેલો એક મધ્યમ
વયનો મેક્ષા કપડાંવાળો વેપારી, અને—

તેની હાલિ ફરતાં ફરતાં, દૂર ખૂણમાં આંખો મીચી સ્વસ્થ બેઠેલા એક તરુણ પર
પડતાં જ તે એકદમ ચમકી. કેવો સ્વસ્થવાન! તેનાં કપડાં બહુ બીચી કિંમતનાં નહોતાં,
છતાં સ્વચ્છ અને ઇંચીરાળાં હતાં. તેનો ગૌર વર્ણ, કાળાં વાળ, અને મીચેલી આંખોની
લાંબી પાંખણ તેની આકર્ષકતામાં ઉમેરો કરતાં હતાં.

તેણે નજર પાછી ખેંચી લઈ પોતાનો છેડો સડોધો, અને તેમ કરતાં તેને મનમાં ને
મનમાં હસવું આવ્યું; કારણ કે પેલા પ્રસ્થાવી અને તેની દ્રષ્ટાદષ્ટ તો મળી જ નહોતી,
અને કદાચ તેમ થયું હોત તોપણ પોતાને લાગેલાં ચપ્પા પડે તેવું પોતાનું કપડું નહોતું!
જિમ્મું, દેખાવમાં તે કદરૂપી હતી. સીસમના જેવો રંગ, ઘાટ વગરનાં નાક અને આંખો,
અને આંખે મોઢે શીળાનાં ચાકાં—આવી વત્સલા આખા ગામમાં કદરૂપી ગણાતી હતી,
અને આ સ્પર્ધાપૂર્ણ લીધે તેને ઘણું સહન કરવું પડ્યું હતું. મંદિર પાસે થયા પછી
ઉચ્ચ શિક્ષણનો અર્થ તેના પિતા-ઉપાસી ન થકવાથી તેણે નોકરી માટે ઘણું પ્રયાસ કર્યો
હતા; પણ દરેક ઠેકાણે નિરાશા મળી હતી. જો કે કાંઈએ તેને મોઢેમોઢ કહ્યું નહોતું, છતાં

તે સમજી ગઈ હતી કે કુદરતને લીધે જ પોતાને નિષ્ફળતા મળે છે. આજે તે નોકરીના પ્રયાસ માટે જ પૂના જતી હતી. પરંતુ તેનું મન તો આશાને બદલે લીંતિ અને શંકા જ અનુભવતું હતું. તેની અરજી ઉપરથી તેને ફગડ મળવા બોલાવી હતી, પણ તેને નજરે નેપા પડી —

વત્સલાને ધણીવાર પોતાના દેખાવ ઉપર તિરસ્કાર આવતો.

થોડીવાર પછી તે તરુણ તરફ ફરીથી જોવાનું મન થતું. તેણે તાકીને તેના તરફ જોયું. પવનથી ઊડતા તેના વાળ તેણે જમણે હાથે સરખા. ક્યાં, પણ તેણે આંખો ઉઘાડી નહિ.

આ જોઈ વત્સલાને જરા આશ્ચર્ય થયું. તેની આંખો પણ તેના વાળ જેવી જ કાળી હશે કે કેમ તે જોવાની તેને આત્યંત જિજ્ઞાસા થઈ. ધડકતી છાતીએ પણ તેણે પોતાની નજર તેના પર ઠેરવી રાખી. પરંતુ આશ્ચર્ય! તે કોઈ પણ વાતે આંખો ઉઘાડતો નહોતો! શેના ચિંતનમાં તે આટલો બધો મગ્ન થયો હતો!

બદલાતા પાટાનો ખડખડ અવાજ યથો. રોશન નજીક આવતાં ગાડીનો વેગ ઓછો થતો ગયો. વત્સલાને થયું કે હવે તો તે જરૂર આંખો ઉઘાડશે. પણ ગાડી ઊભી રહી, ડ્રાગર્મથી પેસો ડોસો ઊતરી ગયો, બીબાં બેચાર માણસો પોતપોતાનાં પોટકાં લઈ અંદર આવ્યાં. ગાડી ફરીથી ઊપડી છતાં પણ તે તરુણની આંખો તો મીચેલી જ રહી!

હવે વત્સલાને શંકા મઈ. તેણે તેની મીચેલી આંખોની પાંપણ તરફ નીરખીને જોયું તો માલમ પડ્યું કે તેની શંકા સતી હતી: તે તરુણ પુરુષ બંધ હતો.

તેના અંધાપાની ખાત્રી થતાં જ વત્સલાને ખૂબ દુઃખ થયું. આવા અલૌકિક દેહ-સૌન્દર્યને અંધાપો કેમ હશે! કેવી કરુણ ઘટના! તે તરુણ તરફ તેનું મન વિલક્ષણ સહનુશ્રૂતિ બતાવવા લાગ્યું. તેની દષ્ટિ પ્રથમ તેના પર પડી ત્યારે તે મનમાં બોલી હતી: “કેટલો સુંદર!” પણ હવે તેનું મન “બિચારો, બિચારો!” એમ બોલવા લાગ્યું. તે કાણુ હશે, ક્યાં રહેતો હશે, શો ધંધો કરતો હશે વગેરે પ્રશ્નો તેના મનમાં ઊઠ્યા. તેને વિષે કોઈ વિલક્ષણ જિજ્ઞાસા તેના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ.

થોડીવારમાં આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયું. સુસવાટા મારતો પવન ફુંકાવા લાગ્યો, અને નેશનર વરસાદ શરૂ થયો. વત્સલાએ તુરત ખારી બંધ કરી.

તેણે જોયું તો તે તરુણની જમણી બાજુની ખારીમાંથી વરસાદના ડાંઠા આવતા હતા. તેણે ઊંડી ખારી બંધ કરી. તે તરુણ હસીને બોલ્યો: “ચેન્દ્ર યુ”

તે બોલી: “તમે જરા કાગી બાણુ ઉપર ખસો તો સારું. કારણ કે ખારી બંધ કરી છે, છતાં તેની તકમાંથી ડાંઠા આવે છે. તમારી આ નાની બેગ જરા આ બાણુ લઉં!”

એકાદ નાના બાળકની માફક તેનું બોલવું તેણે સાંભળ્યું. વત્સલા સમજી શકી કે આંધળાં માણસો આવી જ રીતે બીબાંનું બોલવું સાંભળે છે! કેવું પરતંત્ર જીવન!!!

તે ફરીથી પોતાની જગ્યાએ બેસવા જતી હતી, તેવામાં તેણે પૂછ્યું: “તમે ક્યાં જવાનાં?”

તે બોલી: “ પૂના. અને તમે ? ”

“ હું મુંબઈ જવાનો છું. ”

“ તમારી સાથે કોઈ લાગતું નથી ! ”

“ હંમેશાં સાથે કોણ આવે ? ગાડીમાં બેસાડવા મારા એક રનેલી આવ્યા હતા. હવે પૂના રોડને એક રનેલી આવવાના છે. તે મને મુંબઈની ગાડીમાં બેસાડી દેશે. અને મુંબઈ રોડને મને સામે લેવા કોઈક આગળું હશે જ. ”

“ પણ રસ્તામાં જરૂર પડે તો ? ”

“ જરૂર પડે તો મદદ મળી રહે છે. જુઓને, હમણાં જ ફેરી મદદ મળી ગઈ ! ” એમ કહી તે હસ્યો.

તેની વિનાશ વૃત્તિ માટે હસવા કરતાં, પોતાની અસહાયતાનો તેણે જે વૃત્તિથી ઉલ્લેખ કર્યો તે જોઇ તેનું હૃદય અનુકંપાથી ખીગળ્યું.

તેણે પૂછ્યું: “ તમે મુંબઈમાં રહેો છો ? ”

તેણે ઉત્તર આપવામાં વાર લગાડી. તેના શબ્દો તે એટલી તન્મયતાથી સંભળતો હતો કે તેના અર્થ સુધી તેનું ચિત્ત પહોંચી શક્યું નહિ. તેની સ્તબ્ધતાનો અર્થ વત્સલાએ એમ કર્યો કે તે પ્રમ હિંમતી કેવા માગે છે.

થોડીવારે તેણે પૂછ્યું: “ તમે ખાજાં તમારી જગ્યાએ જઈને બેઠાં કે શું ? ”

વત્સલાને આશ્ચર્ય થયું. તે દૂર ગઈ એ તેણે કેમ અંવયું કરી ? પણ તરત જ તે સમજી શકી કે અધિનાં માધુસો દિલચાલ પરથી વાતો જાણી શકે છે. આ વિષે તે હજી વિચાર કરતી હતી, તેવામાં તેને વધુ ચકિત કરે તેવો પ્રશ્ન તેણે પૂછ્યો:

“ તમને રોડને ચૂકવા તમારા પિતા આવ્યા હતા ને ? ”

તેની ખાતરી થઈ કે પોતે ગાડીમાં બેઠી તે વખતની તેની અને તેના પિતા વચ્ચેની વાતચીત તેણે શ્યાનપૂર્વક સંભળી હોવી જોઈએ. એટલું જ નહિ, પણ પોતે જેમ તેની તરફ નીરખી નીરખીને બેઠી હતી, તેમ તેણે પણ તેના કાન તેણીની દરેક દિલચાલ સંભળવામાં શેકવા હોવા જોઈએ. આ કલ્પના આવતાં જ તેને જરા ચૂંચવણ થઈ.

તેનો પ્રશ્ન પાદ આવતાં તેણે જવાબ આપ્યો: “ હા. રોડને આવ્યા હતા તે મારા પિતા આવે છે. ” અને આટલું કહ્યા પછી, કોણ જાણે શા કારણથી, પોતે પૂના જે કામ માટે જતી હતી તેની હકીકત પણ કહી દીધી.

તેણે જે કહ્યું તે તેણે શ્યાનપૂર્વક સંભળ્યું હતું જ, પણ તેના શબ્દોમાં જે વિવશતા માધુર્ય હતું તે તરફ તેનું વધારે લક્ષ્ય હતું, કારણકે તેના ચહેરા પર પ્રસન્નતાનું હાસ્ય ફરકતું હતું.

સંખ્યાકાળ આવતાં વરસાદ જવા ઓછો થયો. વાદળો તો હતાં જ; આથી પ્રકાશ ઓછો થવા લાગ્યો. કબામાં દીવો થયો નહોતો. વત્સલાએ ખારીમાંથી જલાર જોયું, તો

સમગ્ર સૃષ્ટિ ઉપર ઉદાસીનતાનું વાતાવરણ હવાએલું જોયું. તેનું મન પણ અગમ્ય રીતે ઉદાસીનતા અનુભવતું હતું. આવે વખતે આદાસીનપૂર્ણ કાવ્ય રુકું છે. કોઈ દૂર દૂર વસતી પ્રિય વ્યક્તિને ખૂબ પાડવાનું મન થઈ જાય છે, અથવા તો વિરહગીતાનું એકાદ ચરણ મણુમણુવાનું ગમે છે.

દુનિયાના વાતાવરણ સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવતી વત્સલા એક ગીત મણુમણુવા લાગી. પોતે ગાડીના ડબ્બામાં છે તે જુલો જઈ વત્સલા મોટે અવાજે સંકાયે વગરે ગાવા લાગી, પણ થોડોવાર પછી તે એકદમ અમકી. કારણકે તેના માથન સાથે કોઈ તાલ આપી રહ્યું હતું.

પાછા વળીને જોતાં માલમ પડ્યું કે પેલા તરુણે પોતાની નાનકડી બેગ બોળામાં લઈ લીધી હતી, અને પોતાની અંગળીઓ વડે તેના લંકણા પર તે તાલ આપી રહ્યો હતો!

વત્સલાને અત્યંત ચરમ આવી. તેને સ્તબ્ધ જોઈ પેલા તરુણે કહ્યું: “કેમ? વચ્ચેથી કેમ બંધ કર્યું? આગળ ચલાવો.”

તેણે કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

તેણે ફરીથી કહ્યું: “પાછલી કડીઓ આપી પણ સારી છે. બોલો.”

“હું કંઈ સંગીત શીખી નથી.”

“પણ તમારી પાસે અવાજની કુદરતી બક્ષીસ છે.”

તેના આગ્રહને લીધે તેને બાકીના ભાગ ગાવો પડ્યો, પરંતુ આ વખતે તે તરુણ પોતાનું ગીત લક્ષ્ય હઈને સાંભળે છે એ જાણ્યુંને લીધે તેનું મુગ્ધ પૂરેપૂરું ખીસ્કું નહિ. ગીત પૂરું થયા પછી તે બોલી: “મેં નહોતું કહ્યું કે મને બરાબર આવડતું નથી?”

તે હસીને બોલ્યો: “હા, હું જાણું છું.”

પૂનાનું ટેશન આવ્યા પહેલાં થોડોવાર તે તરુણે કહ્યું: “તમને લાગે ન હોય તો તમારું નામ અને શિરનામું મારી કાવરીમાં લખી આપો. મારી ઓળખાણ રાખવા જટલો હું કોઈ મોટા માણસ નથી, છતાં પણ આ મારું કાડ તમારી પાસે રાખો.”

તેણે તેની સામે ધરેલી કાવરીમાં વત્સલાએ પોતાનું નામ અને શિરનામું લખી આપ્યાં. અને પછી કાડ જોધું:

વિ શ્વ ના થ કે. પંડિત

ગોદહત વૈદ્યસિ આમોક્ષીન કંપની
મુંબઈ

પૂનાના ટેશન ઉપર કોટ પાટલૂન પહેરેલો એક માણસ તે તરુણને શોધતો શોધતો આવ્યો, અને તેને હાથ પકડી લઈ ગયો. જાતી વખતે તેની જરા પાસે આવી તે બોલ્યો: “ઓળખાણ રાખશોને?”

“હા.” એમ કહી તે પણ પોતાને રસ્તે પડી.

રોજન પરથી ગામમાં પોતાના મામાને ત્યાં જતાં જતાં રેસ્તામાં વત્સલાને વિચાર આવવા લાગ્યા : “મેં પણ લેંસના બાઈની માફ કેવું ગાઈ નાખ્યું ? તેણે મનમાં ને મનમાં મારી મરફરી જ કરી હશે ! પણ તેને ફરીથી મજબબો પ્રસંગ જ નથી આવવાનો તે એક રીતે જ્ઞેતાં ઠીક છે ! કદાચ તેણે મને મુર્ખ ઠરાવી હોય તો પણ કંઈ વધી નથી. કાલની ! મુલાકાત ફોલમંદ નીવડે અને નોકરી મળી ત્યારે તો બધી ચિંતા દૂર થાય.”

પણ મનુષ્યની મારજાને ધૂજમાં મેજબબો નિધિને શોખ હોય છે ! એક ખોટ જ સ્ત્રીની નિમણૂક પેઢી જગ્યાએ ચર્ચ ચર્ચ પોતાની કુરુપતાને લીધે જ આ નોકરી પણ હાથમાંથી ગઈ એમ વત્સલાની પાકી ખાતરી થઈ.

એવાર દિવસે તેણે નિરાશાના દુઃખમાં પસાર કર્યા. પછું પછી નિરાશાની જગ્યા કોપે લીધી. તેણે મન સાથે ગાંઠ વાળી કે અપયસ મેળવી ધેર જવું જ નહિ. ફરીથી પ્રયાસ કરી જેવી મળે તેવી નોકરી સ્વીકારી લેવી. વીસ રૂપિયા મળે તો વીસ; પંદર મળે તો પંદર !

તેના પિતાના ઉપદ્રાઉપદ્ર કામો આપતા હતા, અને તેમાં તેને ધેર આવતા રહેવાનો આમદ થઈ હતો. પણ વત્સલાએ તે તરફ દુર્લ્લેષ કર્યું. તેને નોકરી મળી નહોતી, છતાં યે તેના નિશ્ચય જગ્યા નહોતો. એક દિવસ તેના પિતા તરફથી એક લાંબું કવર આવ્યું. તેની ઉપર મોટા અક્ષરે “ગોહડન વૉઈસ ગ્રામોફોન કંપની, બૉયો” એમ અંગ્રેજીમાં લખાયું હતું. નીચે તેનું નામ અને શિરનામું ટાઈપ કરેલું હતું. તેના પિતાએ શિરનામું બદલી પૂનાતું શિરનામું કર્યું હતું. પત્ર અંગ્રેજીમાં ટાઈપ કરેલો હતો.

“તમે હજુ પૂનામાં જ છો કે ધેર પાછાં આપ્યાં છો તે જાણવાનું મારી પાસે સાધન નથી. પરંતુ તમને આ પત્ર પહોંચશે એમ આશા રાખું છું. આગાહીમાં થયેલ અલપ પરિચયને આધારે હું તમને એક વિનંતિ કરવા માગું છું. અમારી કંપનીની નવી રેકર્ડ ઉતારવાનું કામ થોડા વખતમાં સર કરવાનું છે. નામાંકિત કલાકારો ઉપરાંત જિજ્ઞાસુ સંખીત કારોની રેકર્ડ પણ ઉતારવાની ઉતારવાનું ધોરણ અમે થોડા વર્ષથી રાખ્યું છે. લોકો હંમેશાં કંઈ ને કંઈ નવું માગે છે. ચાલુ વર્ષની નવીનતામાં તમારા ગીતનો પરિચય આપવાની મારી ધૂનજ છે. તો તમે એકવાર મુંબઈ આવો તો ઉપકાર થશે. મુંબઈમાં તમારું કોર્ટ ઓળખીતું ન હોય તો તમારા રહેવાખાવાની બધી સમગ્ર કંપની મારફત કરવામાં આવશે. તમે કયે દિવસે અને કઈ ગાડીમાં આવો છો તે સખશે. એટલે કંપનીના માણસ તમને લેવા રોજને આવશે. પ્રત્યુત્તર આપવા કૃપા કરશે.”

“એક વાત સખવી રહી મઈ. તમારાં ચાર ગીતાં અમે સ્વીકારીશું; અને તે બદલ તમને સો રૂપિયા મળશે !”

સો રૂપિયા !

વત્સલાને તો આ સ્વપ્નવત્ લાગ્યું !

અને થોડા દિવસમાં તેનાં ગીતની રેકર્ડ ઉતારવાનું કામ પૂરું થવા પછી કરારના કાગળ પર તેણે સહી કરી, અને કંપનીના હિસાબનીયે તેની પાસે સો રૂપિયાની નોટા મૂકી, ત્યારે આ સર્વ પ્રસંગ તેને દશિયામ જેવો લાગ્યો.

અને કાગળો ઉપર સહી કરીને તેણે હાથમાં લેતાં તેનું અંતઃકરણ આનંદથી હલકું થવાને બદલે ઊલટું દુઃખથી જડ થયું, કારણકે તેનું કામ હવે પત્ની જવાથી તેને પાછા જવામાં કંઈ દરકત નહોતી. ફક્ત તેનું મન તેમ કરવા તૈયાર નહોતું.

વિશ્વનાથ ખિમાર હતો. તેને મદિ હોડીને જયુ તેને બિલકુલ ગમ્યું નહિ.

હેલ્થા પંદર દિવસમાં તેના મુંઝાઈનિવાસ દરમ્યાન તેના અને વિશ્વનાથનો ધણો નિકટ સહવાસ થયો હતો. તેનાં ગીતની રેકડ સરસ બિતરે તે માટે વિશ્વનાથે તનતેજ મહેનત લીધી હતી. તેના ક્ષોભ દૂર કરવા માટે તેણે સુકિત પ્રસુકિતઓ યોજી હતી; અને તેની સુખ-સગવડતા તરફ તેણે ખારીકાઈથી લક્ષ આપ્યું હતું.

તેની રેકડ ઉતારવાને બીજે જ દિવસે તેને તાવ આગ્યો, અને આજે મારપાંચ દિવસથી તે પથારીવશ હતો. આ આરપાંચ દિવસોમાં વત્સલા પોતાનો બધો સમય તેની પાસે ગાળતી, અને તેની બંને તેટલી શુશ્રૂષા કરતી.

તેની પથારી પાસેથી દૂર થતું એ તેને મન માથાનો ધા થતો, પણ હવે તો તે તેને કાયમ માટે હોડીને જવાની હતી !

તેની માંઠી દરમ્યાન ધણી વખત તેના હાથ પોતાના હાથમાં લેઈ તે રવરમ પાડ્યો રહેતો. હાથની ભાષા હાથ સમજી શકે છે. આવી ભાવના કાઈ કાઈ વાર જણાયાથી વત્સલાના મનમાં જુદા જુદા વિચારો આવતા. કોઈવાર થતું કે આ અપૂર્વ પ્રેમ વધારે દૃઢ કરવો, પણ બીજી જ ક્ષણે તેનું મન બોલી ઊઠતું : “તું દેખાવમાં તદન કદશી છે તે એને અખર ન હોવાથી તે તારા પર મુગ્ધ થયો છે. તેને છેતરવો એ યોગ્ય નથી. તારું રૂપ તે નજરે જુએ તો તને આમ નજીક ખેંચે ખરા ? તેને ખરી વસ્તુરિયત કહી દેવી ન જોઈએ !...” પણ પોતાનું કર્તવ્ય સ્પષ્ટ ન સૂઝતાં તેનું મન ચોકાગિમાં બળવા માંડતું, અને આંખમાં અશ્રુ ઉભરાતાં.

એક દિવસ તેની આંખમાંનાં આંસુ તેના હાથ પર પડતાં તેણે પૂછ્યું : “વત્સલા, રડે છે કે શું ?”

તે બોલી : “ના રના.”

પોતાનો હાથ જોડો કરી આંખોમાં તેના હાથ ઉપર, કોઈ ઉપર અને ગાંભીર ઉપર ફેરવી, ઉવટે આંખો ઉપર ફેરવી, તે આંખોમાંથી તેનાં આંસુ લૂછતાં લૂછતાં તેણે કહ્યું : “આ કેતું ગાંડપણુ ! રડવું શા માટે ?”

તેના હાથ નજીક ખેંચી વત્સલા બોલી : “તમે મારા પર જેટલો ઉપકાર કર્યો છે !”

તે હસીને બોલ્યો : “તારા આ શબ્દો તારા રડવા જોટલા જ ગાંડપણુ બહેલા છે. વારુ, હવે આંસુ લૂછી નાખ, અને મારી પાસે વાંચે છે તે ચોપડી આગળ વાંચ.”

તેણે તે પુસ્તકનો આગળનો ભાગ વાંચવાની શરૂઆત કરી, અને તેનો મધુર અવાજ સાંભળતાં સાંભળતાં એકાદ નાનાં બાળકની માફક તેની આંખ મળી મઈ, ત્યારે તેના હાથમાં હાથમાં રહેલો પોતાનો હાથ ખચર ન પડે તેમ લઈ લેતાં તેને તીવ્ર લાગણી યઈ હતી.

અને હવે તેને હોડીને તે કાયમને માટે જવાની હતી !

તેની રમ્મ લેવા જવાનું મુશ્કેલ કામ તેણે આખો દિવસ મુશ્કેલી રાખ્યા ક્યું. તેને એકવાર વિચાર આવ્યો કે રૂબરૂ ન મળતાં પણ મુશ્કેલી જતા રહેવું. પણ હેરટે દીવાળતી થયા પછી તેને મળવા મર્ષ. ઘોરડીમાં દોડાનો ઝંખો પ્રકાશ પાડેો હતો.

બારણામાં તે દાખલ થતાં જ તેણે ક્યું: “વત્સલા!”

બહુ હિત્વકતાથી તે તેની વાટ જોતો હોય એમ લાગ્યું.

તે તેની પાસે બેઠો. તેણે પોતાનો હાથ લાંબો કરી તેનો હાથ પકડ્યો. તેને હાથ હોડવી લેવાનો વિચાર આવ્યો, પણ તે તેમ કરી શકી નહિ.

તે બોલ્યો: “આજે મને ગિરફત તાવ નથી. આવવી કાલે આપણે બન્ને રડુડિયોમાં જઈશું.”

“કાલે? તે ન બને!”

“કેમ?”

“હવે મારું કામ પૂરું થયું છે. મારો દિસાબ પણ થઈ ગયો છે. આજે મને સો રૂપિયા મળી ગયા છે. મારા પિતા તો માનશે પણ નહિ કે પોતાની પુત્રીને સો રૂપિયા મળ્યા છે! તેમને તો શું, પણ મને પણ આ બધું સ્વપ્નવત જ લાગે છે. . . .”

મનમાંની લાગણીઓનો ખરો આરેમ છુપાવવા માટે તે ગમે તેમ બોલી રહી હતી, બંને સાથેસાથ દસવાનો પણ પ્રયત્ન કરતી હતી.

વિશ્વનાથ બધી વસ્તુસ્થિતિ તુરત જ સમજી ગયો. તે વચ્ચે જ બોલી ગયો: “તારે મારું કહેવું સાંભળવું છે કે નહિ?”

“શું?”

“કાલે આપણે રડુડિયોમાં જઈએ.”

“અંહા. કાલે સવારમાં હું જનાર છું.”

“હું તને કેમ જવા દઈશ? મારા બોલાવવાથી હું અહીં આવી છું ને? તો પછી મારી રમ્મ લીધા વગર તારાથી કેમ જવાય?”

“દાસ્તો. અને રમ્મ લેવા માટે જ હું જાવો છું.”

“એમ તે બંને? મને હોડીને જતાં તને કંઈ નથી થતું? આમ એકાએક જઈ રહેવું તને થોડા લાગે છે? વત્સલા, કેમ ચૂપ બેસે રહી છે? બોલો?”

તે એકાએકતાથી તેના ચહેરા તરફ જોઈ રહી હતી. તે કેટલો બધો સૌન્દર્યવાન હતો! અને પોતે કેટલી કુરૂપ હતી? કંડોર મન કરી તે નિઃશ્વાસક સ્વરે બોલી: “મારે કાલે જવું જ નોંધ્યું.”

તેના હાથમાંની તેની આંગળીઓ ચંચળતાથી તે બોલ્યો: “તને મારે માટે કંઈ લાગતું નથી? મારે તારા પર પ્રેમ છે. મારા પ્રેમનો તું સ્વીકાર કરીશ અને મારાથી કંઈ પણ અંધાર નહિ થાય એવી વ્યાજા મેં સેવ્યા કરી છે. તું મને નિરાશ કરશે?”

આજ પર્વેત અનેક વખત કહેવા બધા નિશ્ચય એકનિત કરી વત્સલા બોલી: “વિશ્વનાથ, તમે એક મોટા બ્રમમાં છો. તે તમારે જમ કામમ રાખી તમારું અને મારું જીવન એકન

કરવાથી દુઃખ થવા સંભવ છે. એક તો તમે મારા ઉપકારક, અને વળી મારો તમારા પર અત્યંત પ્રેમ છે.”

“વત્સલા ! તું શું ખતું કહે-છે ?”

“ખરેખર, હું તમને હૃદયપૂર્વક ચાહું છું.”

“અને તેમ છતાં ચે તું મને છોડીને જવા તૈયાર થઈ છે ! જલ્દી નવાઈની વાત કહેવાય !”

“હું ખરેખરી કેવી છું તે તમને ખબર નથી એટલે જ તમને હું ગમું છું !”

“તું કેવી છે ?”

“મારો અવાજ જેટલો સુંદર છે તેટલો હું સુંદર નથી જ. તમારી ચાકરડી તરીકે પણ ન શોભું તેટલી હું કાળી છું. મારા નાક અને આંખ ખોટાળ છે. મારા આખા મોં પર શીળોનાં ચાંદાં છે. બધાએ માણસો મને જોતાં જ મોઢું ફેરવી જાય છે તમારા સહુકિયોના માણસો અંદર અંદર શી વાતો કરે છે તે ખબર છે ? ‘આવો રૂપરૂપનો બંદાર વિશ્વનાથે ક્યાંથી શોધી કાઢ્યો ?’ આજ સુધી આખા જગતે મારો તિરસ્કાર કર્યો છે. સારા જગતનો તિરસ્કાર પામેલી વત્સલા તમારે જોઈએ છે ? . . .”

ખોદતાં ખોદતાં તે અત્યંત લાગણીવિવશ થઈ ગઈ, અને રડવા લાગી. તેણે માન્યું કે : “થયું ! બધું ચે પત્યું ! બમ નષ્ટ થયો ! સુખ પણ નષ્ટ થયું ! હવે વિશ્વનાથને મારો સ્પર્શ પણ ગમશે નહિ !”

પણ વિશ્વનાથે તો ઊઠટો તેનો હાથ વધારે મજબુત રીતે પકડ્યો. અને બોલ્યો : “હવે હું કહું તે સ્વીકાર, ‘શરીરસૌન્દર્ય’ દૃષ્ટિસુખ માટે છે; હું જન્મપ્રાપ્તિ હોવાથી દુનિયાનું દૃશ્ય સૌન્દર્ય’ કેવું હશે તે જાણવાનું મને નથી મળ્યું. પણ તેને બદલે, દેખતાં માણસો જે સૌન્દર્ય જોઈ શકતાં નથી તે બેવા માટે દિવ્ય ચક્ષુ ધરાવે મને બહેન છે. તારો કંઈ કેટલો મધુર છે તે હું માણી શકું છું. તારા અંતઃકરણની બાવનાનું સૌન્દર્ય બીજા કરતાં વધુ સારી રીતે હું જોઈ શકું છું. તારા પ્રેમાર્ત હૃદયની બાવા શરીરસ્પર્શથી વ્યક્ત થાય છે તારે તેનો સૂક્ષ્મ અર્થ હું બરાબર સમજું છું. સામાન્ય જનદૃષ્ટિથી હું વંચિત છું, પરંતુ મારા અંધત્વને લીધે મને જે અઘોરિક દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે દૃષ્ટિથી જોતાં તારામાં લાવણ્ય સિવાય મને કંઈ જ દેખાતું નથી. મારું કહેવું સમજી ! હવે શ્રમ વિધેની તારી શકા દૂર થઈ ? તું સ્વરૂપચાન છે એ જામ મને પહેલેથી જ નહોતો. તારા કુરૂપપણા વિષે લોકોએ મને શરૂઆતમાં જ વાકેફ કરેલ હતો. પણ મારો પ્રેમ તારા રૂપ ઉપર નથી—તારા ઉપર છે. વત્સલા ! કહે, હવે તું કાલે જવાની છે ?”

તે કંઈ જ બોલી શકી નહિ.

તેને જરા નજીક ખેંચી બેઠે હાથે તેનું માથું પકડી લાવનાવિવશ થઈ વિશ્વનાથે ત્યારે ‘વત્સલા’ એમ ધીમેથી હાક મારી, ત્યારે તેણે તેની છાતી ઉપર પોતાનું માથું પકવા દીધું.

વત્સલાની આંખમાંનાં વ્યાંસ વિશ્વનાથના શરીરને બીજવતાં હતાં, અને વિશ્વનાથના હોઠ વત્સલાના વાળ પર કર્યા હતા. *

“ ત્યારે પ્રિયે ! આજ વિદાય છેલ્લી,
જાઉં હવે હું તપ સાધવાને. ”

“ રે શું કહ્યું ? ક્યાં ? શીદ જાવ છો તમે ? ”

“ જાઉં હવે હું તપ સાધવાને. ”

“ આ શું કહો છો ? સમજાય ના મને.

તમે જઈને તપ સાધવાના ? ”

“ હા. હું જવાનો દર દર આંહીથી,

એકાંત કો નિર્જન સ્થાન શોધી,

ભૂલી જાધો જીવનની ઉપાધિ

યોગાસને સાધીશ હું સમાધિ. ”

“ અહો તપોનિધિ !

સંસારમાં શું નહીં સાર જોયો ? ”

“ સંસારમાં છે છજા ને પ્રપંચ,

સંબંધ એ તો સહુ સ્વાથં કરા. ”

“ ના કોઈનું કોઈ જ શું હશે ખરે ? ”

“ કોઈ જ ના. સૌ લજ્જના સંબંધી. ”

“ કહો તો લલા ! આ ક્યમ જ્ઞાન સૂઝ્યું ? ”

“ સંસ્કારથી, પૂણ્યથી પૂર્વ જન્મના

સાચી દિશા માનવને મળી રહે. ”

“ તે છો મળી. ખડાર ખરા બપોરે

ટોપી વિના આમ જ ઊપડી જશો ? ”

“ વસ્ત્રો પ્રેરે તા મમતા હવે કશી. ”

“ આ તાપમાં શીથ નહીં દુષ્પે કે ? ”

“ શાના હવે તાપ ? હવે શી ઠંડી !

સૌ બંધનો આજ થકી જતાં ક્યાં. ”

“ જોયા હવે પ્રાંધન ઓડનારા !

કાલે જ લખાવી અને સૂતા હતા.

આજે ય શું એમ જ ધાર્યું છે કે ? ”

“ ના. ના. હવે જોવી ન જીક રાખશે.
આજે હું ખે શીખ, છતાં જુઓને
સૂતો નહિ. છે પ્રગટ્યો અનેરો
સમસ્ત સંસાર પ્રતિ વિરાગ. ”

“ શાથી ”

“ શો ફાયદો વાત બધી કર્યાધી ? ”

“ ના, ના, કહો !

સાધુ થવાનું કયમ આજ સૂજ્યું ? ”

“ જો ને પ્રિયે ! ચાર થયા છતાં વે
ચાના સમાચાર મળ્યા નહીં કયા. ”

“ એ વાત છે ? જો ! જળરા તમે તો.
ભૂણી ગઈ સીવજીની ધમાલમાં. ”

—ને સોયદોરો પડતાં મૂછીને
ભરી દંધ ખંડ પ્રકુલ્લ હાસ્યે
ચેટાવવાને સ્થવ જો જતી રહી.

ગુ જ રા ત નાં

અનેક કુંડંજોમાં

વખાણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચાહ વાપરો.

એજન્ટસ: જહાંગીર અધર્સ

સ્ટેશન રોડે : અમદાવાદ

નરસિંહ મહેતાના સમય અને શ્રી. મુનશી

અન્નદાન મહેતા

નરસિંહ મહેતાના જન્મમાન્ય સમય (સં. ૧૪૭૦માં જન્મ) વિષે શ્રી. આનંદ-શંકરે 'વસન્ત' માં ચર્ચા કરી ('વસન્ત' વર્ષ ૪, અંક ૮) ત્યાર પછી, શ્રી. મુનશીએ એ વિષે પોતાનું મંતવ્ય 'મધ્યકાળનો સાહિત્ય પ્રવાહ'માં લક્ષિતસાહિત્ય વિષે લખતાં ૨૪૮ કૃત્ય અને એમાંની દલીલોને વિશેષ વિસ્તારથી અને સ્પષ્ટતાથી એમણે 'નરસિંહો ભક્ત હરિનો'માં સમજાવી. એમના આ મંતવ્યોના અને એમની દલીલોના રદિયા અનેક લેખકોએ આપ્યા છે, એટલે અહીં તો માત્ર શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીએ એમના 'કવિચરિત'માં શ્રી. મુનશીની નરસિંહના સમયવિષયક દલીલોનો જે ઉત્તર આપ્યો છે તે વાંચતાં, શ્રી. મુનશીની કેટલીક દલીલોનો વધુ સચોટતાથી તથા સ્પષ્ટતાથી ઉત્તર આપી શકાય એમ મને લાગ્યું, એટલે, મેં મારી રીતે શ્રી. મુનશીની દલીલોનો ઉત્તર આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૧. 'નરસિંહો ભક્ત હરિનો'માં શ્રી. મુનશી નરસિંહના જન્મમાન્ય સમય વિષે કહે છે કે, " આ કાવ્યકાળની તપાસમાં પહેલું બાંધવાનું તો કિંવદંતી જ છે. કાશિદાસ અને ભોજ સાથે યા, વિક્રમની સગામાં નવરત્નો હતાં, કૃષ્ણને મરી ગયાને પાંચ હજાર વર્ષ થયાં આવી ઐતિહાસિક પાળાવિનાની વાતો સદીઓ સુધી વિદ્વાન પંડિતોએ સ્વીકારી છે, તે કિંવદંતીનો લાયકર પ્રતાપ દેખાડે છે " (પૃ. ૫૨). આ અવતરણ પરથી સામાન્યતઃ આપણે એમજ માની લઈએ કે નરસિંહ મહેતાનો જન્મમાન્ય સમય કઈ આધાર વિના માત્ર સાંભળેલો ગપ પરથી જ આપણા વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યો. એ ગપ કયા પ્રકારની છે તે સમજતાં શ્રી. મુનશીએ દર્શાવેલો ઉપર આપ્યાં છે. પરંતુ શ્રી. મુનશી અન્યથા કહે છે: " ૨૧. નર્મદાશંકર, ઈચ્છારામ સૂર્યરામ, અને હરગોવિન્દદાસ કાંતાવાળા, જેવા સમય સાહિત્યપ્રેમીઓએ પોતાના જમાનામાં તપાસ કરી, અને ભેગી કરેલી કથની પરથી એવો નિર્ણય કર્યો કે, નરસિંહ ૧૪૭૦માં જન્મ્યા " (પૃ. ૪૯). વળી, નર્મદે તથા ઈચ્છારામે, હારમાળામાં આપેલી રચનાસાક્ર પરથી નરસિંહનો સમય નક્કી કરેલો. વળી, દલાપત, ઈચ્છારામ, તથા હરિ દર્પદ કુવ જેવા વિદ્વાનોએ, હારમાળા નરસિંહની છે એમ સ્વીકાર્યું છે. તો પછી, નરસિંહ મહેતાનો જન્મમાન્ય સમય નિરાધાર ગપ છે એમ કેમ કહી શકાય? વળી, શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીએ 'પણુ' 'હારમાળા'નાં કેટલાંક પદો નરસિંહનાં માન્યાં છે. આ પ્રમાણે આપણા સાક્ષરોએ નરસિંહનો જન્મમાન્ય સમય નક્કી કરવામાં, કેવળ પ્રચલિત ગપનો જ ઉપયોગ કર્યો એ કહેવું ભલે, આકર્ષક હોય પણ અસત્ય છે. અને એ બાબતની ને શંકાની છાયાથી વાચકોને આંશ નાખવાનો પ્રયત્ન જ છે. .

૨. નરસિંહ મહેતા પર ચિંતનની અસર છે, અને નરસિંહનો જન્મ ચિંતન જૂના-મઢમાં આવ્યા તે પછી જ થયો એવો મત પ્રથમથી ખાંધીને જ પોતાના નિર્ણય માટે અનુકૂળ દલીલો મોતેમ શ્રી. મુનશી ભેગી કરતા હોય તેવું લાગે છે. ચિંતનના જૂનામઢના

પ્રવાસના હેતુલા મારે, જે ગોવિન્દદાસના 'કકળ'ના શ્રી. મુનશી આધાર રાખે છે તે તો કિંવદંતી છે એ સાબીત થયું છે. અને તેના ઉલ્લેખ શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીએ કવિચરિત્રમાં કર્યો છે.

૩. શ્રી. મુનશી જણાવે છે કે "મીરાંના કાળનિર્ણય ચોક્કસ નથી." "મીરાંનો જીવન-કાળ નરસિંહ મહેતાની જમ સંદિગ્ધ છે. (પૃ. ૫૪-૫૫ નરસિંહો બકત હરિનો.)" *Gujrat and its Literature*માં તેઓ કહે છે કે "She was born about the year 1500 [તેઓ આસરે સં. ૧૫૦૦માં જન્મ્યાં] (પૃ. ૧૩૩). ત્યાં મીરાંનો કાળનિર્ણય સંદિગ્ધ છે, એવું અનુમાન આપણે about સપ્તદશી કાદી ન શકીએ. વળી, નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહમાંના એક પદમાં નરસિંહ કહે છે કે:-

મીરાંબાઈનાં વીખ અમૃત કીધાં, નિદુરની આરાગ્યા બાહરે.

(પદ ૮, પૃ. ૪૭૨.)

હવે આ પદને નરસિંહના પદ તરીકે જો આપણે સ્વીકારીએ તો, એથી મીરાં પછી નરસિંહ જન્મ્યા એવો નિર્ણય બાંધવો પડે, અને શ્રી. મુનશીના મતને એથી 'સમર્થન' મળે છે. જો કે, આ એક પદ પરથી, કાળનિર્ણય કરવાનું સાદસ ન થઈ શકે. વળી, મીરાંનો ઉલ્લેખ કરતાં શ્રી. મુનશી જણાવે છે કે મીરાંએ 'નરસિંહજીકા માંલરા' લખ્યું કે કેમ તે ચોક્કસ નથી. મીરાં સોળસોમાં ગુજરી ગયાં અને 'માંલરુ' લખી ગયાં એમ માનીએ તો થજી નરસિંહ ૧૪૭૦માં જન્મ્યા કે ૧૫૪૦માં તેનો નિર્ણય કરવામાં મદદ મળતી નથી. હવે, જો મીરાં ૧૬૦૦ માં ગુજરી ગયાં એમ સ્વીકારીએ, અને નરસિંહને જન્મ શ્રી. મુનશી અનુસાર સં. ૧૫૪૦ છે એમ સ્વીકારીએ તો, નરસિંહ મીરાંના મૃત્યુ સાથે ૬૦ વર્ષના હોય. ગુજરાતમાં વિજ્ઞાસના ઢુંડી કે મોસાણાને આપણને નરસિંહ વિષયક પ્રથમ કૃતિ માનીએ તો, ૧૭ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ગુજરાતમાં નરસિંહની કીર્તિ પૂરી પ્રસરેલી એમ કહી શકાય. તો જન્મે ગુજરાતી નદિ એવી મીરાં, ૧૬મી સદીના અંતમાં નરસિંહના જીવન વિષે કાવ્ય રચે એ સંભવિત નથી. કારણકે સમકાલીનો વિષે, કાવ્ય રચવાની મન્યકાળમાં રીતિ નહોતી. આથી, નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ, સમકાલીન હતાં, અને મીરાંએ નરસિંહના જીવન વિષે કાવ્ય રચ્યું એ, તત્કાલીન પરિસ્થિતિ જોતાં શક્ય નથી લાગતું. આથી મીરાં ૧૬૦૦માં ગુજરી ગયાં અને નરસિંહજી કા માંલરા લખી ગયાં એમ સ્વીકારતાં નરસિંહને જન્મસમય ૧૫૪૦ની પૂર્વે તો અવશ્ય લઈ જવો જ પડે. કારણકે કવિના મૃત્યુ અને એના જીવન પ્રસંગો વિષયક કાવ્યસર્જન વચ્ચે — જે જમાનામાં માત્ર દેવકથાઓ જ ગવાતી અને રચાતી તે જમાનામાં, — નરસિંહને દેવની સાથોસાથ કાવ્યનાંવક પસંદ કરવામાં આવે તે મારે, જોહામાં જોહો પયાસ વર્ષનો ગાળો આવશ્યક છે. અને એ રીતે વિચારતાં નરસિંહને જન્મ ૧૪૭૦માં જ મૂકવો પડે. વળી, ધારો કે શ્રી. મુનશીના મત પ્રમાણે મીરાં નરસિંહનાં પુરોગામી હોય, તો નરસિંહની બકિતનાં મૂળ ચેતન્યમાંથી શોધવા કરતાં મીરાંની બકિતમાં શોધવા બહુ સુગમ અને સરળ થઈ પડે. વળી, હમણાં જ ઉપર દર્શાવ્યું તેમ, નરસિંહના પદમાં મીરાંનો ઉલ્લેખ છે, અને જન્મેની બકિતમાં એક જ પ્રકારનો તલસાંટ એ જ ગોપીમાવે ઈશ્વરને બજવાની વૃત્તિ વગેરે થયું સામ્ય છે.

૪. શ્રી મુનશી કહે છે કે, નરસિંહના જીવન વિષે પહેલું સંસ્મરણ શ્રી. વિશ્વનાથ જાનીનું છે. પરંતુ વિશ્વનાથ પૂર્વે વિષ્ણુદાસ, કૃષ્ણદાસ, તથા ગોવિન્દ નરસિંહના જીવન-પ્રસંગો વિષે લખ્યું છે, તેમાં વિષ્ણુદાસની કૃતિ વિષે તથા એના સમય વિષે ‘મધ્યકાળનો સાહિત્ય પ્રવાહ’ તથા ‘નરસિંહો ભક્ત દરિયો’માં સદેહ દર્શાવે છે (જુઓ પૃ. ૫૬); બ્યારે, *Gujrat and its Literature*માં વિષ્ણુદાસનો ઉલ્લેખ જ નથી, માત્ર પ્રેમાનંદ પર કેાનું કેાનું પ્રશ્ન હતું તેની યાદીમાં વિષ્ણુદાસનું નામ છે. બાનુમુખરામે એમના ‘વિષ્ણુદાસ’માં, વિષ્ણુદાસનો જન્મ એની કૃતિઓમાં આપેલી સામે પડથી, ૧૬૦૦માં થયો એમ નક્કી કર્યું છે. વળી ‘મધ્યકાળનો સાહિત્ય પ્રવાહ’માં અન્યથ શ્રી. મુનશી જ વિષ્ણુદાસનો સમય ૧૬૧૩ જણાવે છે (જુઓ પૃ. ૩૭૧). વળી નર્મદે પણ એના કવિચરિત્રમાં વિષ્ણુદાસને પ્રેમાનંદનો પુરોગામી ગણે છે, ‘કાચ્છોદન’ના આકાશ ભાગમાં પણ વિષ્ણુદાસનો સમય ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦નો ગણે છે. વળી, એના ‘માગેડું’ તથા હુંદીની હાથપ્રતો ઉપલબ્ધ છે. પ્રેમાનંદ એના લક્ષમણદરજમાં વિષ્ણુદાસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આટલી બધી દલીલો વિષ્ણુદાસ વિષે ઉપલબ્ધ હોવા છતાં વિષ્ણુદાસના સમયને સંદિગ્ધ ગણવે, કારણકે પોતાના મંતવ્યને એની નિશ્ચિતતા પ્રતિરૂળ છે, એ શ્રી. મુનશીની રીતિ કેવી પણવાદી વજીલની છે તે દર્શાવે છે. વળી, કૃષ્ણદાસનું હુંદીમંદિર ૧૭૧૩માં રચાયું એમ શ્રી. મુનશી જણાવે છે, તે ખાટું છે. કારણકે ૧૭૧૩ તો એની પ્રત જે સાક્ષમાં લઢીઆએ ઉતારી તે સાલ છે એટલે લઢીઆએ જે સાક્ષમાં પ્રત ઉતારી તે સાકને રચાસાલ માની લેવામાં એમની ભૂલ છે. અર્થાત્ કૃષ્ણદાસ તથા ગોવિન્દ (કે જેની પ્રતની ઉતારી સાલ ૧૭૫૨ છે) બન્ને વિશ્વનાથ જાનીના પુરોગામી હતા, અને વિશ્વનાથ જાની પર એ બન્નેની વચ્ચે હતી, એમ શ્રી મન્નદ્રસંકર પંડ્યાએ એમના ‘માગેડું’ અને તેના પુરોગામીઓ ’ (‘કૌમુદી’ ત્રિમાસિક: ચૈત્ર ૧૯૮૧) એ લેખમાં સ્પષ્ટતા: દર્શાવ્યું છે. પરંતુ આ દલીલો પોતાના મંતવ્યને પ્રતિરૂળ હોવાથી શ્રી. મુનશીએ એમાંથી થોડીને સંદિગ્ધ ગણી છે, બ્યારે થોડીનો ઉલ્લેખ જ નથી કર્યો.

૫. શ્રી. મુનશી જણાવે છે કે “નાકર (૧૫૫૦ થી ૧૬૩૦) પોતાને દરિયો દાસ કહેવડાવે છે, વેણુવ કહેવડાવે છે, છતાં તેની કૃતિમાં નરસિંહનો ઉલ્લેખ સરખો કરતો નથી આ મૌન અર્થસૂચક છે (નરસિંહો ભક્ત દરિયો પૃ. ૫૫). ” દરિયોદાસનો અનુવાદક બીમ વેણુવકુળમાં જન્મ્યો, અહંજ વેણુવ હતો, છતાં નરસિંહનો ઉલ્લેખ કરતો નથી. ’ (પૃ ૬૦-૬૧) અને સંવત ૧૫૧૪માં જૂનાગઢના રહેવાસી મોહ આનંદજી સાહ્યજી ઓધવે પ્રમાણમાં રહી કવિતા રચી, ગીરીચરિત્ર અને રાવજીમહોદરી સંવાદ લખ્યાં પણ એનાં કાવ્યોમાં નરસિંહનો ઉલ્લેખ કે અસર દેખાતાં નથી ’ (પૃ. ૬૨).

પ્રેમાનંદે લક્ષમણદરજમાં નરસિંહ તથા વિષ્ણુદાસનો ભક્તો તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેને અપવાદરૂપે ગણીએ તો આપણા મધ્યકાલીન કવિઓએ એમનાં પૌરાણિક આખ્યાનોમાં કે ‘ગૌરીસંવાદ’ જેવી કૃતિઓમાં આપણા ભક્તોનાં નામ આપ્યાં નથી કે તેમનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. એટલે આપણા મધ્યકાલીન કવિઓની પૌરાણિક કૃતિઓમાં, નરસિંહ

મહેતાના ઉલ્લેખની અપેક્ષા રાખવી એ જ અનુચિત છે. બીમના દરિયાની પોશકકળામાં નરસિંહના ઉલ્લેખની અપેક્ષા રાખવી એ દયારામની સતરીવામાં નરસિંહ કે પ્રેમાનંદના નામની અપેક્ષા રાખવા જેવું છે. વળી, નાકર કે શ્રીધર એના ઝોખાકરણમાં કે ગૌરીચરિત્રમાં અરધાને લાગે એવો ઉલ્લેખ કરી જ કેવી રીતે શકે? એ લોકોને કરવો હોય તોપણ એમને જ એ આલેખ્ય વિષય જોડે એનો સંબંધ ન હોવાથી અસંગત લાગે. તદુપરાંત, આ કવિઓએ, અન્ય કવિઓનો કે ભક્તોનો પોતાની કૃતિમાં ઉલ્લેખ કર્યો હોય અને નરસિંહનો ન કર્યો હોય તો જ થી. મુનશીની ઉપરની નકારાત્મક દલીલો ટકી શકે. ગદી તો એ દલીલો જાણે ખાસ કરવા ખાતર કરવામાં આવી હોય તેવું લાગે છે, કારણકે એ નિરાધાર છે. આમ, ઉપરનિર્દિષ્ટ કવિઓનાં એમને અર્ધસૂચક ગણવાં એ વસ્તુરિધિને વિકૃત સ્વરૂપમાં રજૂ કરવા જેવું છે.

નરસિંહના કાવ્યના હાળ વિશે તો થી. કે. ક. શાસ્ત્રીએ એમના કવિચરિત્રમાં વિસ્તારથી ઉત્તર આપ્યો છે. આ સાથે, છેવટે એટલું પૂછવાનું મન થાય છે કે, હારમાળાને નરસિંહની કૃતિ થી. મુનશી માનતા નથી, તો નરસિંહની તારીખ નક્કી કરવા, હારમાળાનો ઉપયોગ કરવો, એ હારમાળાની સાથે અણધારતી છૂટ લેવા જેવું નથી?

એટલે હારમાળાનાં તિથિ ચાર ખોટાં હોય તોપણ તેથી નરસિંહ મહેતાના સમય માટે તે ઉપયોગી નથી. કારણકે થી મુનશી માને છે કે હારમાળા જ એની નથી. આમ થી. મુનશી વકીલની છટાથી, અર્ધસત્યો અને અસત્યોને આકર્ષક શૈલીમાં રજૂ કરી, દમામગેર, જોરજોરથી, પોતાનો પક્ષ રજૂ કરે છે. પણ, એમની દલીલો સૂક્ષ્મ પરીક્ષાને સહો ગ્રહીતી નથી.

નાચીઝ

તારે નિઃશંકર પોદી શકાય એવું
ના કવ્ય જીવન કંને ઉર આજ્ઞા ના,
હું રંક તારા ચહવાસને સમે
અપી શક્યો ના પણ એક ધન્ય,
તારી લીધી જીવનદહાણ તોય
હું એક તારું સ્મરણ ના બન્યો.

જાવણ્યક

“શિયામાં સ્વર્ગ જોવાની આશા રાખી નહોતી”

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

શિયાનું રીંછ મોટું, બીઆમંજી, ધૂર અને ધાતકી ગણાય છે. અને તેવી જ રીતે ઝારની સરકાર પણ જખરી, ધાતકી, આપણું અને જંગલી ગણાતી હતી. ૧૯૧૭ની સાલમાં શિયામાં બળવો થયો. અનેક અનુકૂળ પ્રસંગોને લીધે એ બળવો સફળ નીવડ્યો અને રાજસતા ઝાર તથા તેના અમલદારોના હાથમાંથી સરી પડી અને હવે સેનિનની સરકારી નીચે જે સામ્યવાદી પણ રથપાયો હતો તેના હાથમાં આવી. યુરોપના ખીમ દેશોમાં રાજ્યકારભાર ચલાવવા માટે જે રાજકીય અધારજો લગાવ્યા છે તેમાં મૂડીવાળાઓ સ્પષ્ટ અને જખરું પ્રભુત્વ મેળવી ચકે છે—આવું પ્રભુત્વ જનસમાજને માટે અને ખાસ કરીને આમવર્ગને માટે અનિષ્ઠ અને અન્યાયી હોય છે એમ સમાજવાદીઓ માને છે અને તેથી સામ્યવાદીઓની એવી માન્યતા છે કે સાચા શોડાસાસનનું વાતાવરણ પેદા કરવા માટે થોડો ટૂંકો સમય (transitional stage) એવો જવો જોઈએ કે જે સમય દરમ્યાન માત્ર કામગારોના હાથમાં જ રાજ્યસત્તા રહેવી જોઈએ. આવું વાતાવરણ પેદા કરવાનો મહાન પ્રયોગ : હેલ્ડા ૨૩ વર્ષથી શિયામાં થઈ રહ્યો છે. સમાજવાદીઓ તેમજ તે વાદના વિરોધીઓ શિયા જાનિ ત્યાં સમાજની સ્થિતિ કેવી છે તે વિશે ઘણાં પુસ્તકો લખે છે. તેમાંથી કેટલાંક તો માત્ર પ્રચારયોગ પ્રગટ થાય છે, કેઈ સામ્યવાદને વખાણવા માટે, કેઈ સામ્યવાદી પ્રયોગની નિષ્ફળતા બતાવવા માટે લેખકોને મોટાં ભાગ શિયાની ભાષા તથા રૂસ પ્રજાના માનસથી અગાત હોઈ, ટૂંક સમયના પ્રવાસમાં જે દરશો તેમના જોવામાં આવે છે તેના પરથી મોટાં અનુમાનો બાંધીને પુસ્તકો લખે છે. જ્યાં પુસ્તકો આવાં હોય છે એમ ન કહી શકાય. જ્યવિષ્યાત સિટિસ વિચારક અને લેખકો સિટીની વેષ અને તેમનાં પત્ની બીએટ્રીસે ‘સામ્યવાદ—એક નવી અસ્તિત્વ’ નામનું લગભગ ૧૨૦૦ પાનાનું દળદાર પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં પ્રમાણમૂલ માહિતી આપી છે. આ બન્ને લેખકો સામ્યવાદી ન હોવા છતાં તેમણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે શિયાના પ્રયોગમાંથી ગાણુસનું એક નવા જ પ્રકારનું બહાર ચલાવે સંભવ છે.

ટિમ્મસનું કહેવન

આ લેખનું જે મથાણું ક્યું છે તે નામનું એક પુસ્તક—*We Didn't Ask Utopia*—અમેરિકાના એક ડાક્ટર ટિમ્મસ અને તેમનાં પત્નીના નામથી પ્રગટ થયું છે. શિયા ગયા પછી ડાક્ટર પોતાની પત્ની પર લખેલા કાંગ્રેસ અને પછાતો પત્નીએ શિયામાં લખેલો રાજનીતી પરથી આ પુસ્તકની રચના થઈ છે. એમાં જે લીકતા એકડી થઈ છે તે કદી પણ પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરવાના હેતુથી લખવામાં આવી નહોતી, તેથી આ પુસ્તકમાં આ દેશની પ્રામાણિક અભિપ્રાયો જણાઈ આવે છે. રૂસ અમલદારોની બીન-આવડત, દરેક કામમાં થતી ભારે લીક, પ્રજાજોનું પછાતપણું, અગાત, વહેમોનો ફેલાવો,

ગંદી ટેલો, શહેરોમાં મકાન મેળવવાની મુશ્કેલીઓ વગેરે વગેરે અનેક બાબતોનું આગ્રહ્ય ચિત્ર આ પુસ્તકમાં દોરાયું છે; અને તે છતાં એક જોડા ધ્યેયને પહોંચી જવાની તત્પરતા, કામ ચીજવાંની, સ્વતંત્રતાં લોભવવાની, પંચાયતો (સોવિયેટ)માં ભાગ લેવાની, હોશ અને ધગશ એ પણ જણાઈ આવે છે. રૂશિયામાં સ્વર્ગ આવ્યું નથી પણ સમાજવાદી આદર્શને અનુરૂપ એવી વ્યવસ્થા કરવાનો મહાન પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે કે જેથી દરેક સ્ત્રી તેમજ પુરુષને અનુકૂળ કામ મળે, તે કામ કરવા માટે યોગ્ય કેળવણી મળે, વહીવટની બધી વ્યવસ્થા સ્થાનિક પંચાયતોના હાથમાં રહે, છોકરું જન્મે ત્યારથી તે મોટું થાય ત્યાં સુધીની તેના વિકાસની બધી સગવડો મળ્યાં કરે, તથા સ્ત્રી પુરુષોને સરખા નાગરિક હક્કો મળે. કળાના વિકાસ માટે પણ અનેક પ્રકારની સગવડો આપવામાં આવે. આંખાં અખંતરોને સર્જન કરવા માટે આખી પ્રજા ખરા છબરથી તનતોડ મહેનત કરી રહી છે એવું આ પુસ્તકમાંથી જણાઈ આવે છે.

૬. ટિઅર્સ અને તેમનાં પત્નીની કરુણ કથા જાણવા જેવી છે. મારા એક ચિત્રની સાથે એમને સારા સંબંધ હતો. એ સંબંધને લીધે મારા એક પુત્રને પણ એમની સાથે મેળાપ થયો હતો અને એ બંનેની વચ્ચે જે વિચારવિનિમય થયો હતો તેની નોંધ મારા હરમાં પડી છે. ટિઅર્સ અમેરિકામાં જન્મ્યો હતો પણ તેનો ઉછેર કેનેડાના એક નાના ગામમાં થયેલો. પોતાનો અભ્યાસ પૂરા કરીને એ પોલેન્ડ આવ્યો ગયો. ૧૯૧૮ની મહાભારત લાકડીને લીધે પુરોપની ગરીબ પ્રજાઓમાં અનેક પ્રકારનું રોહત કામ થઈ હતું તેમાં મદદ કરવા માટે એ ૧૯૨૧માં પોલેન્ડ ગયેલો. એની પત્ની રેબેકા સિશિસ તથા નર્સની તાલીમ લઈને એ જ મંડળ તરફથી પોલેન્ડમાં સેવા કરવા ગઈ હતી. એ બંને ત્યાં મળ્યાં, સાથે કામ કર્યું અને ૧૯૨૨માં પરણ્યાં. પછીથી એ બંને રૂશિયા ગયાં અને ત્યાં દુકાળ નિવારણના કામમાં રોકાઈ ગયાં. એ પૂડું થયા પછી દંપતી પાછાં અમેરિકા ગયાં અને ત્યાં રૂશિયામાં આરોગ્ય તથા સ્વચ્છતાનો પ્રચાર કરવામાં અને ખાંસ કરીને મેલેરિયાના અટકાવને માટે મદદરૂપ થઈ ચકાશ એવા હેતુથી ટિઅર્સને વૈદ્યનો અભ્યાસ કર્યો અને દાકતર બન્યા. પણ તેનો લાભ રૂશિયાને ગાદેલે હિંદુસ્તાનને મળ્યો અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના ત્રિનિકિતનની આસપાસ આમડાંઓમાં સહકારી આરોગ્ય મંડળો સ્થાપવામાં તથા મેલેરિયા અટકાવવાનું કામ સંચાલિત કરવામાં તેમણે પાંચ વર્ષ ગાળ્યાં. મિસિસ ટિઅર્સ હિંદુ અને મુસ્લીમ પક્ષના સ્ત્રીઓમાં પ્રચારકામ કરતાં હતાં. ત્યારપછી અમેરિકામાં તેમજ કલકત્તામાં આરોગ્યને લગતો અનેક જાતનો વિશેષ અભ્યાસ કરીને નિષ્ણાત બનીને ૧૯૩૬માં ફરીથી રૂશિયા ગયા ત્યાર પહેલાં ૧૯૩૦ની સાલમાં ચોમા મહિના એમણે રૂશિયામાં ગઈ. ૭.

જે પ્રદેશમાં ધાર્મ જંગલો હતાં, જ્યાં પાકાં ધરોનાં નામનિશાન નહોતાં, ત્યાં ખાવાની તેમજ સુખસગવડનાં સાધનો મળવાની મહામુશ્કેલી હતી એવા વોડ્યા નદીની પાસેના એક પહાડી રાનિપ્રદેશમાં એમણે મોટા પ્રમાણમાં સ્વચ્છતા, આરોગ્ય તથા દવાખાનાનું કામ ચક્ર કરી દીધું. પણ ત્યાં તેમને ઝેરી તાવ લાગ્યું પડ્યો અને ખાર મહિનાની અંદર તેઓ મરી ગયા, અને એમની વિધવા તથા જે બાળકો અમેરિકા

પાછાં આશ્વાં ગયાં. ઉપર કહેવાઈ ગયું છે તે પ્રમાણે, ડૉ. ટિમ્મર્સ ત્રીજવાર રૂઝિયા ગયા ત્યારથી એમણે જે કામણો એમનાં પત્નીને લખેલા તે સાચી રાખવામાં આવેલા, અને મિસિસ ટિમ્મર્સ ત્રીજવાર રૂઝિયા ગયાં ત્યાર પછી એમણે જે રોજનીશી લખી હતી તે બનનેનો ઉપયોગ કરીને આ પુસ્તક લખાયું છે. દિન પર દિન જે બનુએ તથા હોય તેનું વર્ણન અને તેને લખતી માહિતી અને ચર્ચા આ પુસ્તકમાં મળી આવે છે. સામાન્ય પુસ્તકોમાં રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને કેળવણીને લગતા પ્રશ્નો, યુવકોની તાલીમ, ઓગોનું સ્થાન, સોવિયેટ બંધનતા, વગેરે બાબતોને વિશે, છટાં પ્રકરણો લખાય છે અને વિષયવાર ચર્ચા કરવામાં આવે છે એવી બંધનસ્થિત રચના આ પુસ્તકમાં નથી. કારણ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે કે આ કામણો અને રોજનીશી પ્રગટ કરવાના હેતુથી લખાયાં જ નહોતાં. રૂઝિયામાં જે પ્રત્યક્ષ બનુએ, સારા અને નરસા, થયા તેનું સાચું તાદ્દશ વર્ણન આ પુસ્તકમાંથી મળી આવે છે. આ પુસ્તક રૂઝિયાની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં પ્રચાર કરવા માટે લખાયું નથી અને તેથી જ એ વધારે કિંમતી છે.

રૂઝિયા ખૂબ જ પહોત અને ગંદકી દેશ હતો. આપણે દિલ્લેશ પણ તેનો જ છે. રૂઝિયામાં વસતીનો મોટો ભાગ અજ્ઞાનના અધકારમાં હતો. આપણા દેશની સ્થિતિ પણ તેવી જ છે. રૂઝિયામાં સેંકડો જાતના લોકો વસે છે અને ત્યાં સેંકડો ભાષાઓ બોલાય છે. આપણે ત્યાં પણ તેમજ છે. આને દિલ્લેશમાં કમરો દાકતરોને, લાખો નર્સોને આરોગ્યના કામની તાલીમ આપવાની જરૂર છે. લાખો ચિકિત્સકોને તમા ચિકિત્સાઓને તૈયાર કરવાનાં છે. એવી જ જરૂરિયાત રૂઝિયામાં થોડા વર્ષો પહેલાં હતી. આને પણ રૂઝિયામાં કેટલોક પ્રદેશ મેલેરિયાથી અત્યંત પીડાય છે. આવી રીતે રૂઝિયાની મુશ્કેલીઓ અને ત્યાંની જરૂરિયાતોમાંથી આપણા દિલ્લી કાર્યકરોને પ્રુજ્ઞ જાણવા જેવું મળે તેમ છે. પણ રૂઝિયામાં લોકસાક્ષર છે, દિલ્લેશમાં પરદેશી રાજ્ય સત્તા ભોગવે છે, અને તેથી આ મુશ્કેલીઓને ટાળવાના ઉપાયો યોજવામાં રૂઝિયાની સરકાર ધણી જ મદદ કરે છે; તેવી રીતે આપણા દેશમાં બનુજ્ઞ વાતાવરણ જરૂર નથી. તે છતાં રૂઝિયાની પ્રજા પ્રગતિ સાધવા માટે જે ઉપાયો યોજે છે અને જે જિલ્લા અને આગુરતાથી યોજનાઓને પાલ પાડે છે, તેની માહિતી આપણી પ્રજાને લવિષ્કમાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે, અને તે દ્રષ્ટિથી જ એ પુસ્તકમાંથી થોડા ઉતારા અહીં દાંક્યા છે.

*

*

*

૧૯૩૬નું રૂઝિયા

“ જુન ’૬. આને હું રૂઝિયામાં ત્રીજવારનો પ્રવેશ કરું છું. લેનિનગ્રામાં લખકા જોડો છે, પણ નવાં મોટાં મકાનો બંધાતાં જાય છે અને જૂનાં મકાનોની મરામત ચર્ચ રહી છે. દુકાનોમાં તેમજ રસ્તા પર આને કમરો લોકોનાં ટોળાં ઘૂમતાં હતાં. લોકોનાં કપડાં ૧૯૩૨ ના કરતાં વધારે સારાં જણાતાં હતાં. હું એક જાગમાં જઈને બેઠો. મારી સામે એક નાનું છોકરું રેલીમાં રમતું હતું. દરેક જાગમાં રેલીને એક દમલો હોય છે કે જ્યાં છોકરાઓ રમ્યાં કરે છે. ત્યાંથી હું ચોરસની આગમલો પકડવા માટે રોયન પર ગયો. પોલેશ્કા પર માણસોની મોટી મેલની આમતેમ કરતી હતી. એક જાઈ મોટી કચોરીઓ

વેચતી હતી તે વેચાતી લેવા માટે પહાંપડી થઈ રહી હતી. અનેક જાતનાં માણસો જ્યાં જ્યાં આવીને તે લેતા હતાં. ચાર માણસો ઢાંખા થઈને સૂઈ થઈ જોવા, ત્રીજા વર્ગના કપડાંમાં મને જગ્યા મળી હતી. મારી સાથેના એક મુસાફર લેનિનશ્રેયની નવી યુનિવર્સિટીની જાણીતો નિદાનનો પ્રોફેસર-દાકતર હતો. બીજો મુસાફર કાન-ગાંધી-ગળાના નિષ્ણાંત દાકતર હતો અને ત્રીજો મોસ્કોમાં જોન્નિયરિંગને લગતી વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ કરનારો વિદ્વાન હતો. આખા દેશમાં દરેક જાતની વૈજ્ઞાનિક મદદ દરેક પ્રાન્તજનને ફેવી રીતે પહોંચી શકે તે આખતમાં જે વ્યવસ્થા થઈ રહી હતી તેની ખચી કરવામાં મધરાત પછી બે વાગી ગયા. સહેજે જો વાત પછુ જાણવામાં આવી કે દરેક દાકતરને પોતાના કામની નવી માહિતીઓ મળે તેટલા માટે દર વેળુ વખે તેમને ચોરસ ડેબ્યુએટ કાર્સમાં ફરજિયાત તાલીમ લેવી પડે છે. (આપણા દિવસમાં હજારો દાકતરો જોવા છે કે જેમને ડેબ્યુએટ-ચપા પછી કોઈ પણ જાતનું નવું કામ શીખવાની જિજ્ઞાસા કે દરકાર હોતો નથી.)

“જુન ૧૦. મોસ્કોમાં હું એક સારી હોટેલમાં જાતેરી શક્યા. હોટેલ સારી સગવડ ધરિલી હતી, જોરાક પછુ ચારો હતો, તદ્વન સાહેબ અને ચોકબો હતો; પછુ પીરસનારા જોવા જોઈ જો તેવા ચોકબો નહોતા અને એક પીરસનારે ખાવાની છરીને ચળકતી કરવા માટે તેને થુંકે લગાડીને ઘસવા માંડ્યું તે મારા જોવામાં આવ્યું!”

“જુન ૧૮. આજે નાસ્તો કરતી વખતે મારી ટેબલ પર એક દાકતર અને બે નર્સો હતી. જો ત્રણે મધ્ય રૂશિયામાંથી બાળ સંસ્કૃત્ય અને સુવાવને લગતી પરિવહમાં ભાગ લેવા માટે આવ્યા હતાં. આવી પરિવહો યાત્ર કરાવો કરીને જીડી જતી નથી, પછુ ચોકસાઈ કાર્યક્રમ સરકાર આગળ રજુ કરે છે. હાલના પ્રોમામમાં સુવાવડી સીમો તથા બાલકો માટે સેંકેડો સંસ્થાઓનાં મકાનો બાંધવાનું રાખ્યું છે અને જોહામાં જોહા પચાસ હજાર વૈજ્ઞાનિક કાર્યકરોને (મોટે જાણે બાલકોને સાચવનારી નર્સો) તાલીમ આપવાનું રાખ્યું છે. હાલમાં મોસ્કોની અંદર (૧) આ પરિવહ, (૨) નવા સજકીય અંધારજનને ખરેડો, (૩) ગોડિનું કંપસાન, અને (૪) ગર્ભપાત કરવાની પરવાનગી મેળવવાને બાડી “આવતી” નવી શરતોની મુચનાઓ ~ આ ચાર વિષયોની જગ્યા ત્યાં ચર્ચા ચાલી રહી છે.”

“સાંજે હું સંસ્કાર અને આરામના (culture and rest) બગમાં ગયો હતો અને બાગનાં પ્રુલ્લાં મેદાનોમાં આમવર્ગની રુત્પક્ષીઓ, બ્યાબોમ, તરંવાલું, હોદી દેકારવાલું, નાટકકળા ઇત્યાદિના વર્ગો ચાલતા મેં જોવા. આ વર્ગો મફત હોય છે અથવા જુન ફી લેવામાં આવે છે. હજારો લોકોને મેં હસતા, રમતા, અને નાસ્તો લેતાં જોયાં. ૧૯૨૨ અને ૧૯૩૦માં મેં જે મોસ્કો જોયું હતું તેમાં અને આજના વાતાવરણમાં આકાશપાતાળ નેટલો ફરક છે.”

“જુલાઈ ૧. ખડું જોતાં આપણે નિરાશ થવાનું કારણ નથી પણ અહીં ધારેલું કામ વખતસર પાર પડતું જ નથી. હજી અને કાંઈ કામ સોંપાયું નથી. મેલેરિયાથી પીગ્રતા જોઈ પ્રદેશમાં મને મોંઝલવાની યોજના છે અને જો હું ત્યાં સારું કામ કરી બતાવીશ તો બીજા અનેક દાકતરોને તાલીમ આપવા માટે મને કોલેજમાં અધ્યાપક બતાવશે, મેં એફિસમાં કાંઈ કે રૂશિયામાં મારે રહેવાની પરવાનગી સ્પષ્ટ કિલ્લ પછી પૂરી થશે. ત્યારે મને આશ્વાસન

આપનામાં આવ્યું કે તે આજતની મારે કંઈ ચિંતા કરવી નહિ. ચોડીવાર પછી મને ટલિફોન મળ્યો. કે બીજે દિવસે સવારે દસ વાગે મને કામ સોંપવાના બ્રહ્મને ઉવડનો નિર્ણય થઈ જશે. આ હકીકત પરથી સમજવામાં આવશે કે આ દેહમાં દરેક કામમાં ધણો વિશ્વ થાય છે. કામને નિકાલ જરાય આવળું પડતો નથી અને એટલામાં એકાએક ગમે તે જતનો નિર્ણય થઈ જાય છે.”

૬૧. 'ટિમ્બક્તો' બાવીસ દિવસ પછી એમની પત્ની 'રેબેકા'ને લગ્ન છે :

“જુલાઈ ૨૮. આજે હું પરદેશની કચેરીમાં જઈ આવ્યો. મને કહેવામાં આવ્યું કે ખોટા બેગરને ગારે પાછા બોર્ડિસમાં હાજર થવું. મને કામ મળશે એવી જરાય ખાતરી મળતી નથી. આ પછાત દેશમાં એક બાળકનો પાક પહેરો શીખવો પડે છે : ‘રાહ જુઓ, ધીરજ રાખો અને અંકજામણ ન કરો.’”

“ જ્યોતસ્વરૂપ ભારત પ્રજાનો નિકાલ આજે ન થયો, અને હવે અને સાતમી તારીખે આવવાનું હતું છે.” . . .

“એમને જ. એટલા ચાર દિવસ દરમિયાન મારા બધાં બંધાના કામ વિશે મળી વાતો થઈ છે. મારે જ્યાં જવાનું થાય એવો સંજવ છે ત્યાં જયુ વર્ષ પહેલાં ૫૦ ટકા નોટલા માણસોને મેનેરિયા થતો હતો; આજે ૧૦ ટકાથી વધારે નથી. મારા હાથ નીચે એક કાકતર અને બીજાં ૭ સાત તાલીમ લીધેલાં માણસો હશે. આજે ફરીથી હું પરદેશ એન્ડ્રિસમાં ગયો. કારકુને કાશું કે જરા બેસો, હમણાં જ તમારા કામનો નિકાલ કરી આપું છું. એક કલાક થઈ ગયો, બે કલાક થયા અને હું અચાનક ખતી ગયો. એટલામાં અને બોલાવાને બંધર આપ્યા કે મને આ દેશમાં રહેવાની પરવાનગી મળશે નહિ? તમારે આજે ને આજે ફરિયાદો કરી દેવું પડશે. એની હાની બહાર આવતી કાલે પહોંચી જવું જોઈએ! મેં મારા પાસ-પોટ પાછો લીધો, થયું પૂછ્યું કે મને આ દેશમાં રહેવાની પરવાનગી કેમ ન આપી? કારકુને કાશું કે જાણે કારણ આપતા નથી—એટલું કહીને ખારી બંધ કરી દીધી. મેં અનેક મિત્રોને ટેલિફોન કર્યા, અનેક સહાયકોને મળી આજ્યો. સવારના નવ વાગે એન્ડ્રિસે ગયો હતો તે આધાપીધા વિના. સાંજના સાઠ પાંચ સુધી દોઝદોઝી અને સુલાકાતોમાં વખત ગાળ્યો. સાંજને લોમપોથ થઈ ગયો. જેમને વાત કરી તે બધાં આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં. એરોઅરખાતના જે મુખ્ય પ્રધાન (કોમિસ્યર) હતો તે થયુ આ વાત સાંભળીને આસો બની ગયો. બે પ્રધાન મદદ ન કરી શકે તો હવે તો આ દેશમાં રહેલિન સિવાય કોઈ સાંભળશે જ નહિ. હું દેશ છોડવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો એટલામાં આરોઅરખાતના એક અમલદાર આજ્યો અને મને કાશું કે ડા. ટિમ્મસ, તમને મારા અભિનંદન છે, તમને ખબર રહેવાની પરવાનગી મળશે. તમે પરદેશમાં નીની એન્ડ્રિસે એકદમ જાણ્યો. હું ત્યાં ગયો અને હોલ કલાક સુધી મારી કોર્ટની સાથે સુઝાકાત ન થઈ. એકેએની ઘડીએ અને મારા મદિના રહેવાની પરવાનગી મળી. મને શા માટે પરવાનગી મળતી નહોતી તે વિશે મળી પૂછપરછ કરી, થયું કોઈ મિત્ર માહિતી મેળવી શક્યું નહિ. આ દેશના પ્રમો-સણા પણા છે અને જટિલ છે. એ પ્રમોના ઉકેલ માટે જે બંધારમાં કરવામાં આવી છે તે મળી અપૂર્ણ છે, અને જુદાં જુદાં ખાતાઓની વચ્ચેના વ્યવહાર અને સહકાર કોર્ટકેશની; બિનઆવડતને લીધે પછો જ

મુશ્કેલ થઈ પડે છે. કેટલી બારે લખંકર મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં આ દેશની પછાત પ્રજા કેટલી આશા અને હિંમતથી આગળ વધી રહી છે તેનો ખ્યાલ આ બનાવથી આવશે.”

“૧૫ ઓગસ્ટ. ગઈ કાલે મને વિચિત્ર અનુભવ થયો. ડા. બુદ્ધિજીના જેની સાથે મારે કામ કરવાનું છે તેને લાગ્યું કે મને મહેમાનોના ઘરમાં એકાંત અને શાંતિ મળતાં નહિ હોય તેથી તેણે એક છૂટી ઓરડી મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો. લગભગ પોણા દિવસ સુધી ધમાલ કરીને એક ઓરડોના કબજે લેવા માટે ગઈ ભારે તેને ખર્ચ થકી કે જે માથુંસે એ ઓરડી આપવાની દા પાડી હતી તેણે પોતે એ ઓરડી બીજા માથુંસને આપવાનું વચન ત્યાર પહેલાં આપી દીધું હતું. આ બનાવ પરથી એવું અનુમાન તો જરૂર ન કરાય કે રૂશિયન લોકો ખેડમાં છે, પણ જરૂર એટલો પાઠ શીખવે છે કે ત્યાં સુધી કોઈ ચીજ તમારા હાથમાં ન આવે ત્યાં સુધી તે મળશે એવી આશા ન રાખવી; અને મળેલી ચીજ જતી નહિ રહે તેની પણ શી ખાતરી?”

અન્યતો વિકાસ

“૭ જુલાઈ. લોકો કહે છે કે અહીં મુસાફરો આવે છે તેમને માત્ર સારી ચીજો જ બતાવવામાં આવે છે. આ વાત સાચી નથી. આ દેશમાં મહાન પરિવર્તન, ઘર્ષ રહ્યું છે, અને પરદેશી લોકો હવે નિંદા કરતા : ને સુધારા ચક્ર રચ્યા છે તે નિંદાથી અટકવાના નથી. મને આજે હોટલમાં એક જુવાનીઓ મળ્યા. ત્રણ વર્ષ પહેલાં સારાટાવમાં એ સંયુક્ત ખેતરમાં ખેતીનું કામ કરતો હતો. એક સંયોતશાસ્ત્રીએ તેને મંદિરમાં ગાતાં સાંભળ્યો. એણે તરત જ એને સંગીત શાળામાં લખાવા માટેની બધી સગવડ કરી આપી. એ પ્રખ્યાત ગાનારો ઘરો એવું એના શિક્ષકો માને છે. એ જુવાને કહ્યું કે આખા દેશમાં આવી રીતે ને ને સ્ત્રીમાં કે પુરુષમાં કોઈ જાતની ખાસ શક્તિ જણાય છે કે તરત તેની તે શક્તિ ખીલવવા માટે સરકારપર્યે બધી તજવીજ થાય છે. દેશમાં ચના પક્ષના વિશે આ જુવાનનો હિતસાહ જોઈને મને ખાતરી થઈ કે આ પ્રજાનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ છે.”

“લીમ એફ નેશન્સ (સર્વરાષ્ટ્ર સંઘ)ના વૈશ્વકીય અને આરોગ્ય વિભાગના પ્રતિનિધિઓ અહીં આવ્યા છે. અહીંની સંસ્થાઓ જેવા માટે એ બધા ગયા તેમની સાથે જવાનો લાભ મને પણ મળ્યો. ને રીતે રૂશિયામાં દરેક પ્રજાજનને જોઈતી વૈશ્વકીય મદદ, આપરેશન, અને કુખર પરના કે દરિયા કિનારા પરનાં સેનેટેરીયામાં રહેવાની મફત સગવડ મળે છે તેવી યોજના સામ્યવાદી રાજ્ય સિવાય કોઈ દેશમાં શક્ય નથી—એવી રૂશિયન મંત્રીની દીકરા લીમના પ્રતિનિધિઓને ગમી નહિ. તે છતાં તે ખરી છે. મને ડા. સ્ટેમ્પાર મળ્યો કે જે ચીનના વૈશ્વકીય અને આરોગ્યના તેમજ સામાજિક પ્રયોનો અભ્યાસ કરી રહ્યો છે. અને તેની સાથે એક ચીની બાઇ ડા. ચાંગ હતી તે નાનકિંચાટી બાવી છે અને યુરોપમાં વૈશ્વકીય વ્યવસ્થા કેવી છે તેનો અભ્યાસ કરે છે. અને બાલકોને ત્રણ દવાખાનાં અને બે પ્રાંતનાં દવાખાનાં જોયાં. બધી સાધનસામગ્રી સાદી પણ સંપૂર્ણ છે. તેમાં એક્સ-રે તથા સર્જન કિરણોની સગવડ પણ હતી. દરવર્ષે દર પચાસીના ખર્ચ ૭૦૦ હાલર (૧૭૫૦ રૂપિયા) આવે છે. મોસ્કોથી ૯૫ માઈલ દૂર એક નાના ગામમાં અમે જમ્યા. અમેરિકામાં સારામાં સારું આપ્રસક્રીમ થાય છે તેના કરતાં ચક્રિયાનું આપ્રસક્રીમ એ અહીં ખાધું, અને અમને વિદાય આપતી વખતે તાનું રદ્રોબેરી અને ગુલાબતથા કિસેન્ગમમની એકેકે થેલો બક્ષીત તરીકે મળી.”

“ ગઈ પાતને લગતો કાચો હવે બદલાયો છે અને નો જીંદગી જોખમમાં હોય અથવા કોઈ ચેરી રોગ નવાં બચ્ચાને થવાનો સંભવ હોય તો જ ગર્ભ પાડવાની પરવાનગી હવે મળી શકશે. ખરું જોતાં આ બાબતમાં રૂશિયન પ્રજાપત બીજી યુરોપીય પ્રજાના મતની સાથે મળતો જ આવતો હતો. ”

ડૉ. ટિઅર્સ પોતાના નાના છોકરાને લખે છે:—

“ નિકો! તને સાંભરે છે કે જ્યારે આપણે જાપાન ગયા ત્યારે તને એમ લાગતું હતું કે એ દેશમાં જ્યાં જંઘડું ત્યાં ચેરીનાં ઝાડો અને કુચુલ્યામા જેવા પવિત્ર જોવામાં આવશે; પણ તેને બદલે આપણે તો માત્ર ટૂંકા સોફાનાં ટોળેટોળાં જોયાં. તેવી જ રીતે આજે તને એમ લાગતું હશે કે રૂશિયામાં કેન્સીનનો મહેલ અને નવાં કારખાનાં જ્યાં ત્યાં નજરે પડશે. સાચી વાત તો એ છે કે આ આખા દેશમાં બધે વાજ વિનાનાં હોલોલાં માયાં જોવામાં આવે છે. બહુ સોફા તો જેવી રીતે દાદી મુઠાવે છે તેવી રીતે દરરોજ માથું ઘુંટાવે છે, પછી તેના પર તેલ ધસે છે અને પછી રેસમના કકડાથી બસીને એવો ચળકાટ લાવે છે કે તમને આંરસી નેઈ લે! ”

“ જુલાઈ ૧. આજે રેડ સ્કવેરમાં વ્યાયામનો જલસો થયો હતો. બરાબર ૬૩૬ કલાક સુધી કાર્યાક્રમ ચાલ્યો. અનેક જાતની કસરતો કરતાં કરતાં લોકો ચાલતાં હતાં. ટેનિસ રમનારા પછુ બોલથી રમતાં રમતાં આગળ વધતા હતા. તેવી જ રીતે વૉલિબૉલ રમનારા અને સુક્ષ્માબુજવાળા રમતો રમતાં કૂચ કરતા હતા. એક મોટી ટાંકીની અંદર ઓ પુરુષો તરવાના દાવ બતાવતાં હતાં. હજારો લોકોની રીલ, અને નાચ થયાં હતાં. ચોખ્ખોની વચોવચ એક કીલી સુવાળી ચેતરંજી પર કવાયત થતી હતી, અને ઉવટે કુદબોલની રમત રમાયું હતી. અમરે લગભગ આઠ કલાક બેસતું પડ્યું પછુ આખા તમાશોની અવરજા એટલી સુંદર હતી કે બહું ધાર્યા પ્રમાણે પાર પાડ્યું. મંત્રીમંડળના મુખ્ય કાર્યકરો, રૅલેવિન, મોલોટોવ, કાલિનિન અને લગભગ બીજા બધા મંત્રીઓ લેનિનની કબરના પગથિયા પર ઊભા રહ્યા હતા. સાદા છ કલાક સુધી પૂતળાની માફક હાથ્યા વિના એ લોકો ઊભા રહીને બહું જોતા હતા. અને એક પછુ બાપજી ન થયું. દિટલર કે મુસોલિની કે રૅવેલ્ટ આટલી શાંતિ, ધીરજ અને સંયમ જાળવી શકે એવું જરાય શક્ય છે! રૅલેવિને સહે જ બૂરાચ પડતો સાદો સોધો. યુનિફોર્મ પહેર્યો હતો એનામાં જરાય મોટાઈ કે બમકો નથી. અને તેથી જ આમવર્ગ એના તરફ વહાલની નજરે જોય છે. ”

“ આ દેશમાં પેરાશુટ સાથે બાકાસમાંથી ફૂટકો મારવાનું બહુ લોકો શીખે છે. એક માણસે અને ૪૫ કલાકમાં સોબવી દેવાનું વચન આપ્યું. એક દાકતર એટલો બધો જાડો હતો કે એને માટે ખાસ વધારે મોટું પેરાશુટ તૈયાર કરાવવું પડેલું એક નાની હોકરી ધણે જાગેથી પથ્થરની માફક પડતી અને પૃથ્વીથી માત્ર ૧૦૦૦ ફૂટ દૂર હોય ત્યારે જ છત્રી (પેરાશુટ) ઉઘાડતી, તેને લેનિનનો મંદક મળ્યો હતો. ”

“ જુલાઈ ૮. આપણે ધણું કરીને મોર્ચમરદોયમાં જવાનું થયો. ત્યાં મોટાં ગાદ જાગેલા છે અને ગાડના કુચામાંથી કાગળ બતાવવાનું કારખાનું બંધાય છે. ત્યાં મેલેરિયા હજો દેખાતો હતો છે અને તે સંજોગ સ્ત્રીની આચપાસ આસ-આલોચીમાં રહેતાં નથી. ”

સેનવાળા પ્રદેશમાં મચ્છરા પાકે છે. તમે આવો ત્યારે સાથે મચ્છરદાનીનું સાડું શાપક જેવું આપણે શાન્તિનિકેતનમાં વાપરતાં હતાં તેવું લાવજો. ફરક મચ્છરદાનીનાં નીચલા ભાગમાં એક કુટ પહોળી બડા કાપડની પેટી રાખવી એટલે હાથ કે પગ મચ્છરદાનીને આક્રમણ થાય તેને બહારથી મચ્છરો બાકી શકે નહિ. બારીબારણાં માટે જાળીસ વાર લીલા રંગની ઝીણી બળી (બોખડની) લાવજો. એવી ચીજ આ દેશમાં મળતી નથી. જીવંતને ત્રાસ થશે છે માટે જાંટવાને માટે દવા અને પીચકારી તથા મલમ લેતાં આવજો. જો એક કિલોગ્રામ અકલગરાનો જૂકો લાવશો તો હું તેમાંથી મલમ બનાવીશ, અને તે ચાકણ માટે પણ કામ લાગશે. એક હમ્મર ગોળીઓ કઢીની ન હાઈટોસેરાઈડની લાવવી. અહીં બધું બધું મોંઘું મળે છે. સારો શાહી પણ મળતો નથી. માટે તે અને થોડાં દાંત તથા નખ સાફ કરવાનાં સ્થા લેતાં આવશો.

અહીંનાં લોકોને સ્વચ્છતાની ટેવ જોછો છે અને આગળાડીમાં તેમ જ ગરીબોનાં ઘરોમાં ચાંચડો ઉપદ્રવ હોય છે. થોડો ખસેલો મલમ લાવશો તો કામ લાગશે. ટાંકણી અને સોપ પણ અહીં સારી મળતી નથી. વીજળીથી અચી કરવાનો સંચો લગભગ પાંચ ડોલરનો (રૂ. ૧૨૫) મળે છે તે છતાં તે અમેરિકન જેવો સારો હોતો નથી. તેવી જ રીતે ટાસ્ટ કરવાનો ચીપીઓ પણ લેતાં આવજો. કોફી ધણી જ મોંઘી મળે છે, લગભગ એક રતલના સાત ડોલર. અને પાણી ગરમ કરવા માટેનો વિજળીનો સંચો દરેકે તે બહુ ઉપયોગી મઈ પડશે. લખવાના કાગળ અને પેપર પણ ત્યાંથી લેતાં આવજો. અહીં બ્રેકફિસ પાઉડર કદી મારા જોવામાં આવ્યો નથી. [આણ]

સ્પર્શ

પારાશય

કો પાક સંચાર વિહીન માર્ગમાં
 ઊભાં અદ્ભુતાં જડ ચન્દ્ર વૃક્ષને
 સમરિતાં કોમળા હૃદયે યોગી
 છે પૂરતી નીરવ પર્ણ પર્ણમાં
 ચેતન્યત્વ લલિત નૃત્ય જગાવવાને.

ધવાયલાં મૂક વિલાઈ જતાં
 અતૃપ્ત નિષ્કમ્પ હતાશ અંતરે
 માયાળુ ને પ્રેમજ હસ્ત શીંગે

સ્પર્શે મને તું યદિ એકવાર તો
 તો એ સ્પર્શે વિલય જીવને નાગરે આયુધાર
 રશે હૈયે હિલોળી
 સતીયે હર્ષધેલી પ્રણય ધનકર્તી મૂક પ્રસ્પંદમાળા.

સ્વિડનનો કવિ : હૈડનસ્ટામ

કૃષ્ણવદન જેતાલી એમ. એ.

"An aristocrat in the best sense, Heidenstam despises the modern cult of mediocrity and insists on the value to the world of the great men and women in whom life burns more intensely than in the mass of the people. He refuses to accept the common standard which judges everything by success, and shows the worth of noble aims and high striving even when they end in failure and death."

—Miss Hanna Astrup Larsen

સ્વિડનનાં સાહિત્યનો વિકાસ સત્તરમી સદી પછી જ શરૂ થયો ગણાય. સત્તરમી સદી સુધી તો લોકગીતો, વાર્ષાગ્નના અતુવારો, પથ વીર કથાઓ અને બોધદાયક નાટકોમાં જ એ સાહિત્ય સમાર્પ હતું. સ્વિડિશ કાવ્યસાહિત્યની શરૂઆત કવિ Gorgon Lilija (૧૫૬૮-૧૬૭૨) થી થઈ. છતાં ૧૭૭૧-૧૮૦૯ના 'ગસ્તાવના યુગ'માં જ સાહિત્યનો ખરો વિકાસ સધાયો. સારથી તે ૧૮૪૦ સુધી કાવ્યનો વિકાસ ડહાલમેન, જુલિયા નૈયર્ગ, ટેગનર (૧૭૮૨-૧૮૪૬) અને સ્ટેગનેલિયસ (૧૭૯૩-૧૮૨૩) નાં કાવ્યો દ્વારા થયો. ટેગનરનું 'Frithiof's Saga' એ જાણીતું જૂદા કાવ્ય છે. ઓગણીસમી સદીના અંતના અને વીસમી સદીની શરૂઆતની ૫ થી ષીના નામાંકિત કવિઓ તે Froding, Semla Lagorlof, ૧૯૩૧માં મૃત્યુ પાદ નોબેલ પુરસ્કાર જીતે આપવામાં આવ્યું તે Karlfeldt અને Verner von Heidenstam છે.

'સ્વિડનના રાજકવિ' તરીકે ગણાતા વર્નર ફ્રોન હૈડનસ્ટામને ૧૯૧૬માં નોબેલ પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું હતું. તેની પહેલાં સ્વિડનમાંથી એ પુરસ્કાર જીતનારી પ્રથમ સ્ત્રી-લેખિકા સેસ્યા લેગરલોફ જેટલું તેનું નામ પરદેશોમાં જાણીતું નથી. ચાર્લ્સ ઓસ્ટ્રાન સ્ટોક, આર્થર છ. ચાર્ટર, અને કરોલિના અને નડમેનનાં-ભાષાંતરો દ્વારા તેનાં નાટકો, નવલો અને કાવ્યોની નૂતન સુવાસ જગતને મળી રહી છે. જહો જુલાર્ક, ૧૮૫૬ને દિને નાર્કમાં આવેલ જોલકામરના એક પૈસાદાર કુટુંબમાં તેની જન્મ થયો હતો. કુમારવસ્થામાં તે મુજબન આંધાનો નહોતો; તે શરમળ હતો અને ખાસ કરીને કાવ્યો અને વીરોની વાર્તાઓના વાચનનો રસિયો હતો. યુવાવસ્થામાં તેની તમિષત એવી થઈ કે તેને ફેરેસાનું દંડ છે એવી ભીતિ લાગવાયો, દક્ષિણ સુરોપની નરમ આળોદવામાં શારીરિક સ્થિતિ સુધારવા માટે તેને મોકલવાં પડ્યો. સ્વિડનથી દૂર ઈટાલી, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ, મીસ, પ્રુસ્ટિયાન, મીસર

વગેરે દેશોમાં તેણે આઠ વર્ષ ગાળ્યાં. પૂર્વ બાજુના દેશોમાં તેના કેટલાક પૂર્વજો સરકારની પદવીઓ ધરાવતા હતા. આ દેશોનાં સહિસૌંદર્ય અને સ્વાતંત્ર્યે તેને મુગ્ધ કર્યો.

તેની પ્રથમ મહત્વાકાંક્ષા ચિત્રકાર થવાની હતી અને થોડો વખત પારીમાં (Paris) તે જોરોમનો શિષ્ય હતો. પારીનાં જીવંત દશ્યો મૂર્ત કરવામાં, ઇટાલીના ઉત્સવો અને દમાસ્કસનું જીવન વર્ણવવામાં તે વસ્તુઓ અને વર્ણની જે સુંદર પસંદગી કરે છે, તેમાં જજ્યાર્મ આવતી તેની ચિત્રકારની દૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ તેનાં કાવ્યોમાં ચે વિવેચકોને જણાયું છે. જુવાનીમાં તેણે પ્રેમના પરિણામ રૂપે એક ગરીબ સ્વિઝ કુમારિકા સાથે લગ્ન કર્યો. કેટલોક સમય તે લુનેગના કિલ્લામાં, માતાપિતાથી વિખેરા, ફક્ત પોતાની પત્ની અને થોડામાં જોડો રસ ધરાવનાર મિત્ર એમસ્ટર ડિંડનમ્ સિવાય થોડા માથુસોને મળતો, તે એકાંતમાં રહેતો હતો. કલા નહિ, પણ સાહિત્ય જ તેના જીવનપ્રવાહનો માર્ગ હતો તે હવે તેણે નિશ્ચિત કર્યું હતું. તેણે કેટલાંક કાવ્યો લખ્યાં અને તે *Pilgrimages and Wander Years* નામે સંમિશ્ર તરીકે બહાર પડ્યાં. 'એકાંતમાં વિચારો' માં તેનો સ્વદેશપ્રેમ અન્યાય પ્રત્યે પૂછ્યા સાથે મિશ્રિત યર્ષ વ્યક્ત થયો છે. 'બાળપણનાં દશ્યો' નામના કાવ્યમાં તે સ્વદેશમાં પાછા ફરવાની રાતદિવસ ઝંખના કરી રહ્યો છે, તે સ્પષ્ટ જણાય છે.

I've longed for home these eight long years, I know.

I long in sleep as well as through the day!

I long for home!

I seek where'er I go, not men-folk, but the fields

Where I would stray,

The stones where as a child I used to play.

તે માથુસોને જોવા કરતાં બેતરોમાં બાટકબું પસંદ કરે છે અને જે જગ્યાએ એ રમતો હતો તે જગ્યાના પત્થરો પણ તેને પ્યારા છે. તેની માતાના પ્રેમ પ્રત્યે નિર્દેશ કરતાં તેણે કહ્યું છે: "મારા જીવનનું ઉત્તમ ધ્યેય હો તે માટે તે પ્રાર્થના કરતી." 'કીર્તિ' નામના કાવ્યમાં તે ઉદાસ બની વિલાપ કરે છે:

તમે કીર્તિ શોધો છો પણ હું બીજું પસંદ કરું

એથી ચે વધુ મહાન આશીષ;

જેવું વિસ્માય પામવાની

કે કોઈ મારું નામ પણ ન સંજોયે;

ના. મારી માતાયે નહિ.

૧૮૮૭ માં પિતાના મરણને લીધે તેને સ્વિડનમાં જવું પડ્યું. તે પછી 'કેટલીક મુસાફરીઓને બાદ કરતાં તે ત્યાં જ ઘર કરીને રહ્યો. તેના બીજા 'કાવ્યો' નામના સંગ્રહે તેના દેશવાસીઓનો પ્રેમ છતી લીધો અને તેની કીર્તિ પ્રસરવા લાગી. આ કાવ્યો અનેક પ્રકારનાં હતાં. કેટલાંક 'બીને પુરુષનો છેલ્લો સપ્તદ' જેવા બિર્મિંગ્મી, તો કેટલાંક 'દિવેડેનનું વન' અને 'ગરટાવ ફોડિંગનું દ્વન' જેવા પ્રાકૃતિક વર્ણનોવાળાં હતાં. તેનાં ગાનોમાં રહેલું બિર્મિનું તત્ત્વ તેમને સમૃદ્ધગાનને યોગ્ય બનાવે છે. 'સ્વિડન' એ એમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ

કાવ્ય છે અને તેને મિ. સ્ટોક્રોન્હોર્ન મેસફિલ્ડના 'ઓગસ્ટ ૧૯૧૪' સાથે સરખાવે છે. તેમના ગુંગરવ પ્રયુગ છે અને વતનપ્રેમ હૃદયસ્પર્શીય છે :

Oh, Sweden, Sweden, Sweden, native land !
Our earthly home, the heaven of our longing !
The cow-bells ring where heroes used to stand,
Whose deeds are song, but still with hand in hand
To swear the eternal troth thy sons are thronging !
Fall, winter snow; And sigh, on earth's deep breast !
Ye orient stars, burn in the summer sky !
Sweden, dear mother, be our strife, our rest,
Thou Land wherein our sons shall build their nest,
Beneath whose church-yard stones our fathers lie.

તે પછીનાં કાવ્યોમાં તેમ જ ગદ્યનિબંધો 'Thoughts and Sketches' (૧૮૯૯) માં દૈનન્દરમા ઉત્સાહમય ઉદારચિત્તિ અને ખંડુઆવતા દાખવા છે.

'Singers in the Stoeple' માં તે જુરુદ્ધાપૂર્વક ગાય છે :

Not joy to the rich, to the poor men care;
Our toil and our pleasure alike we share.

૧૮૯૦માં તે સ્ટોકહોમ પાસે ક્યુટરીમમાં વસવાટ કરવા સાચો. ૧૮૯૭માં તેણે મવાલ રાષ્ટ્રીય વર્તમાનપત્ર Swenska Dayblad ની સ્થાપનામાં ભાગ લીધો. ૧૯૦૦માં તેના મીઝ લક્ષ પછી તે વેટન' સરોવરના કિનારે નાણુમાં રહેવા ગયો. આ જગ્યા તેને પ્રિય હતી કારણ તેની સાથે તેના બાળપણનાં યંત્રપણો સંકળાયેલાં હતાં. ૧૯૦૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલ તેના કાવ્યસંગ્રહમાં 'નાગરિક બંધુઓ' જેવાં કાવ્યો જોતાં, આપણે તેમાં લોકશાહી અને મતંતરાતંત્રની ધોષણાઓ સાંકળીએ છીએ. તેનાં કાવ્યોમાં કેટલીક ખામીઓ છે, છતાં યે સહૃદયતા અને સાહજિકતાનાં ગુણો વાચક પર ચાંક અસર કરે છે. 'સ્વદેશ', 'એક દિન' વગેરે કાવ્યોમાં જગતી ભાવના રાષ્ટ્રપ્રેમ, તેનાં બીજાં કાવ્યોમાં રહેલાં સ્વાતંત્ર્યગુણોને બૂલાવી દે છે. તેના પુરોગામી બ્યોર્નસન માફક તેના બાવનાવાદમાં તે રાષ્ટ્રીય તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય છે. બ્યોર્નસનને અંજલિ આપતાં તે તેને 'નોર્વેનો પિતા' ગણી કહે છે :

Yet the soul of the people deep within
Still breathes the eternal brother-song,
We stand and gaze at the sunset long
And grieve for thee as one of our kin.

પણ જ્યારે આપણે "Let us die young-અમને યુવાવસ્થામાં મરવા દો," 'કચ્છરતાનમાં પ્રથમ રાત્રી' જેવાં તેનાં કાવ્યો વાંચીએ છીએ ત્યારે, આત્માની એકલતા અને દેહ અથવા આત્માના અનુભવના પ્રદેશમાં ભ્રમણો, કવિના પ્રિય વિશાંધેરા વિષયો છે તે આપણે જાણીએ છીએ. કેવળ શૈલીમાં રહેલી પ્રયત્નતાને લીધે જ એ વિશાદની ઘેરી છાયાની

અસરમાંથી કાબ્યને તે બચાવી લે છે. અમેરિકન કવિ અને લેખક પોલી માફે તે પોતાના વિચારોનું પૃથક્કરણ કરતાં વારંવાર ઝાનિલ્લા વિષયો અને મૃત્યુ, ખાસ કરીને પોતાના મૃત્યુ વિષે, વિચાર કરવા તરફ દોરાય છે. 'કલ્પસ્તાનમાં પ્રથમ રાત્રી'માં સમપેટ્રીમાંથી આત્મા છટકીને પોતાના પર તરફ ગ્રબ છે, પણ ત્યાં તેને રખડતા કૂતરા જેવા સત્કાર મળતાં, તે પાછો ભાગી આવે છે. જૈરસની પુત્રી ફરીથી સજીવન ચર્તા પાછી પોતાની માતા અર્નતતાની ગોદમાં સમાવા ક્ષમ્ય છે. બીજા એક કાવ્યમાં તે મિસરના કવિ ક્યુફારની કથા કહે છે. ત્યારે બધા કવિની પાસે પૂર્વના પ્રદેશની ઝળકતી પ્રશંસા સંભળવા આવતુર છે, ત્યારે કવિ નતમુખે અને અશુભુજી નેત્રે પૂર્વના આનંદ દ્વારા અસુખીના કાળમાં દર્શાવે છે ! 'Nameless and Immortal' - અનામી અને અમર' કાવ્યમાં પૈટ્રમના તે પમ્થુન મદિરનો શિલ્પકાર પોતાની શ્રેષ્ઠ કૃતિ પર પોતાનું નામ ન કાતરતાં, તે કૃતિ દ્વારા જ અમર રહેવાની ક્ષમ્યા બ્યક્ત કરે છે.

Heidenstam has Francis Thompson's sensitiveness and his lavish use of colour is akin to Rosetti and to the Austrian philosophical poet of the present day, Hugo von Hoffmansthal (Charles Wharton Stork). હૈનરટામ ફ્રાન્સિસ થોમ્પસન, રોસેટ્ટી અને હુગો વોન હોફમાન્સથાલ સાથે કાર્ક સામ્યતા ધરાવે છે, છતાં તેનામાં આ કવિઓ માફે એક જ વિચાર કે પ્રસંગને સજાગ અને સુખદ રીતે વર્ણવવાની શક્તિ નથી. તે એક દશ્ય અથવા પાત્રથી બીજા પર મૂંઝવતી આવુરતાથી ફરે છે, છતાં એ જેમ ચિત્ર બદલાય છે, તેમ ફરેક ચિત્ર તેના હેતુ અનુસાર કલાકારનું સંદર્ભોની પરનું સ્મરણીય પ્રભુત્વ દર્શાવે છે.

હૈનરટામ ફક્ત કવિ તરીકેની જ નહિ, પણ સારા નવલકથાકાર અને વાર્તાકારની ખ્યાતિ પણ ધરાવે છે. '...in his prose style as in his poetry there is an earnestness, a depth of vision that holds the reader even though he may be out of sympathy with the immediate subject in hand.'

(Julius Moritzer)

જૂની વસ્તુની નવી રજુઆત કરતી તેની પ્રથમ નવલ, 'Lindyrion' ૧૮૮૯માં પ્રગટ થઈ. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની મર્યાદાથી છવાયેલ પૂર્વના વાતાવરણમાં આલેખેલી આ પ્રણયકથામાં એક ચિત્રકારની કલ્પનાની ભલાક ઝળગી બેઠે છે. ૧૮૯૦માં *Pepila's Wedding* લખી વાસ્તવવાદ અને નિસર્ગવાદને નામે સાહિત્યમાં પોષાતી વિકૃતિઓ સામે બંડ પોકારી, આદર્શવાદ અને આંતરિક સલની શોધ તરફ પોતાનું વલણ દર્શાવ્યું હતું. ૧૮૯૨માં પ્રગટ થયેલ તરંગી, બર્મિંગ વાર્તા *Hans Alienus* હૈનરટામની 'કલ્પનામય વાસ્તવવાદી' તરીકે અપાતી ઝોળખાણ સાર્થક કરે છે.

૧૮૯૭-૯૮માં હૈનરટામની શ્રેષ્ઠ ગદ્યકૃતિ *The Charles Men* પ્રસિદ્ધ થઈ. આ પુસ્તક બારમા માઈસ અને તેની લગ્નશ્રેણી વિષે કાવ્યમય ગદ્યવાર્તાપુષ્પોની માળા છે. 'શમે' શબ્દો જેમ હૈનરટામ પણ ચાંતિપ્રિય માણસ છે, છતાં તેણે સમર્પણમાં જ જીવન

શુભરીને ત્યાં જ મરણ પામનારા રાજાને જે સ્વદેશપ્રેમથી હલકાતી જુરસાલરી અંજલિ અર્પી છે તે યોગ્ય જ છે. કારણ રાજા, ખીજા પીર પુરોણ જેમ જહાંગુર તેમ જ નસ અને બીજા આદર્શો સેવનાર હોય. હૈનરિશ લગાઈ કરતાં શાંતિને વધુ ચાહનાર હોય, છતાં Paul Elmer તેના *The Philosophy of War* નામના સુંદર પુસ્તકમાં જે અધકચારા, અંધ શાંતિના ઝડપીઓ વિશે કહે છે તેવા નહોતો.

વોલ્ટરે જેવું બારમા આર્સેનું વ્યક્તિત્વ આલેખ્યું છે, તેવું બીજા કોઈ પરદેશીએ આલેખ્યું નથી. છતાં સ્વદેશપ્રેમથી રંગાયેલ કવિ હૈનરિશ જેમ વિગત આલેખે તેવું એ પરદેશી લેખક ન જ આલેખી શકે તે સ્વાભાવિક છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કદાચ તેમાં ખામીઓ હશે, પણ આર્સે બારમાના જમાનાને ઇર્ષ્યત બનાવવા કવિએ જે સજીવ કલ્પનાના રંગો પૂર્ણ છે, અને જે ચિત્રરુદ્ધિ ખરી દરી છે, તેની તુલના સામાન્ય ધોરણે થઈ શકે તેમ નથી. તેણે ફક્ત ઉત્તરના પ્રદેશના શિયાળાના શોકલ્પનાં કાળા, ભૂખરા અને શ્વેત રંગો જ નથી લીધા, પણ સમરંગણમાં ઝળકતા વિવિધ રંગોનો પણ હૃદયી ઉપયોગ કર્યો છે.

કોઝેકો વચ્ચે, હાડપાડોએ જેમ લગતા મજબૂતોની રાણીનું ચિત્ર; દારૂથી મસ્ત બનેલ ઝાપોદોનિયન્કોથી બીટજાયેલ મેડેપ્પાની કૂચ; સ્તબ્ધતાના ખાખરમાંથી ખરીદેલ બાંદીનું પોપટો આથેનું શબ, વગેરે પ્રસંગો આખા પુસ્તકમાં પૂર્વના અપૂર્વ, મનોહર, ઝળકતા રંગો વેરે છે. કિલેન્ડના કિનારે ભયરે આર્સે પગ મૂકે છે, ત્યારે તેના કુમારવર્યાનો ઉત્સાહ નજરે તરી આવે છે. પણ હૈનરિશને રક્ષ પેદા કરનાર તો તેના મુશ્કેલીઓનો અને હારનો સમય લાગે છે. ભયરે રાજા પોતે માનવો અને પ્રજાથી વિખુટા પડેલા છે એમ માને છે ત્યારે તેનું કુરુણ આલેખન કાવ્યમય બની જાય છે. તેનું વર્ણન કરતાં હૈનરિશને લખ્યું છે :

"It is not he that has made the Swedish Empire, but if it collapses, it is he that must bear the shame; and the more his honour weakens, the more ambition becomes his all-engulfing passion. In this manner he assumes in his person all of his people's demands for justice, and tragedy spreads its wings over millions."

એમાંની French Mons, The Fortified House, Captured, The Stupid Swede વગેરે વાર્તાઓ અત્યંત સુંદર છે.

આ નવલકથાની પ્રસ્તાવનામાં Fredrick Book તેના વસ્તુબૂધનની રીત સમજાવે છે. તેના મત મુજબ એમાં સ્વાતંત્ર્ય, મરતી, તરંગ વગેરે પદોના શુદ્ધિ છે. લેખનનો પ્રવાહ અસ્ખલિત અને નિર્ભય નથી. લેખક નક્કી પસંદ કરેલાં મારી પોતાને અત્યંત લાગે તેવા દ્રશ્ય, પાત્ર કે પ્રસંગ પાછળ કલ્પનાને ખ્યાનરૂપ કરી દે છે. ઐતિહાસિક વાતાવરણને અનુકૂળ આ રચનાવિધાન છે. "Uniform realism, methodical description, and painstaking motivation may be in place in a modern novel; if, on the other hand, if it is a question of conjuring up visions from the past, the poet must not bring his figures out into the full daylight that can only lead to destroying the illusion, as

when masks go about in sunshine. We must have a broad river of darkness, which contains all the mystery of the past, and against this black background the figures and scenes may glimmer forth — symbolic flashes of that life whose depth and scope one cannot define, but only surmise." ઐતિહાસિક આલેખનોમાં સુસ્ત વાસ્તવવાદી બનવા જતાં, કેટલાક લેખકો જડ કૃત્રિમતા દાખવ કરી, કલ્પનાવિદ્યારને રૂંધી નાંખી, રમ્ય ભાંતિનો પડદો ચીરી, હાસ્યાર્પદ નીરસતા લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે.

હૈનરિટામે *Charles Men ઉપરાંત Saint George and the Dragon, Saint Brigitt's Pilgrimage, Forest Murmurs* વગેરે આધુનિક પદ્ધતિમાં લખાયેલી લાંબી વાતો, લોકકથાઓ, ઐતિહાસિક દંતકથાઓ પણ લખી છે. નવલલેખન અને નિબંધમાં તેણે 'બોલિયારની રુધિરધી દવાને ઘરમાં છૂટી મૂકતા' વાસ્તવવાદ પર હુમલા કર્યા છે. તેના કેટલાક અગત્યના નિબંધો *Classicism and Teutonism*માં સંગ્રાહા છે. કમનસીમે તેની ચોરી જ કૃતિઓ અંગ્રેજીમાં સરસ રીતે લાખાંતર પામી છે. તેણે ઉદારમતવાદી મુદ્દારક સામયિકોમાં પણ લખ્યું છે. ૧૯૦૦માં તે ત્રીજી વખત પરણ્યો અને વેક્સ્ટેનામાં આ સુસંસ્કૃત અને સામાજિક આકર્ષણ ધરાવતી તેની પત્ની સાથે રહે છે. બોર્નસને જીવી રીતે નોર્વેના જીવનમાં રસ લેતો અને 'નોર્વેનો પિતા' કહેવાતો તેટલો જ રસ સ્વિડનના જીવનમાં હૈનરિટાગ લે છે. ૧૯૧૨માં તેને સ્વિડિશ એકેડેમીના સભ્યપદનું માન આપી એકેડેમીએ પોતાના રત્નોમાં એકનો વધારો કર્યો.

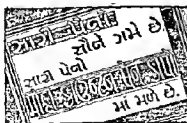
તેનાં કાવ્યોમાં સુંદર *Cradle Songs* — હાલરડાં અને બાલકાવ્યો પણ છે. તેણે બાળકો માટે વાતો લખી છે. સ્વિડિશ કેળવણીખાતાના અધિકારીઓએ શાળામાં વાચન-યોગ્ય શાયોપયોગી પુસ્તકો લખવા માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. અને આ પ્રેમનું કાર્ત્ત્વ તેણે સરસ રીતે પાર પાડ્યું. તેની આ કૃતિઓમાં બલે સેમરલોફ કૃત *The Wonderful Adventures of Nils*ની મૈલિકતા અને ચમત્કૃતિ ન હોય, છતાં આ કાવ્યો અને વાર્તાઓમાં વીરરસ અને વજ્રનશક્તિના સુંદર સંસ્કારો છે. કુમારો અને મુવાનો માટે તેણે *The Sooth Sayer* અને *The Birth of God* નામનાં બે નાટકોમાં કાવ્યમય કથાઓ ગૂંથી અને આધુનિક જગતને યોગ્ય બોધ પ્રદાન્યો છે. પહેલાં નાટકનું રમણ એક આર્ટિફિયલ મેદાન છે. એપોલો દેવ, લવિબ્ધવેત્તા, બાગ્યલેખાઓ, લવિબ્ધવેત્તાની પત્ની હરિગોના નાટકનાં મુખ્ય પાત્રો છે. 'પ્રેમમાં પડેલા માણસ' માટે માર્ગિક હાસ્યરસવાળાં વાક્યો લેખકે વાપર્યાં છે. એપોલોની બોધાત્મક ગંભીર સલાહ માનવને મળે છે :

માટીના માનવી !

તે બે દેવોને સેવવા પ્રયાસ કર્યો છે; તેથી તારો અધિકાર તારા નાથનું કારણ બન્યો છે !

'દેવનો જન્મ' નામનું નાટક મિસરની પૌરાણિક કથા પરથી, ઈસ્કાલસના આધુનિક વેપારીને સંભોધી વાપરેલા શબ્દોમાં રૂપકની યોજના કરી, રચાયેલું છે.

The Tree of Folkings નામની તેની રોમાંચક નવલમાં ઇતિહાસ, હંતકથા, વાતાવરણની વિચિત્રતા, દર્યાલેખન, કાર્યવેગ અને સાગરપ્રેમી વાઈકિંગોનાં કાર્યો અને આદર્શોમાં રહેલું આધુનિક જગતને બોધદાયક મૂલ્યાંકન છે. એને ઇંગ્લેન્ડના *Peer Gyn* નાટક સાથે સરખાવવામાં આવે છે. *Folke Fillyler* અને *The Bellbo Heritage*, એ બે જુદા ભાગોને આ એક વાર્તામાં વણી લેવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ ભાગમાં મુખ્ય ભાગ ભજવનાર અર્લ બર્ગર દીનતા અને દરિદ્રતામાં બધા દેવોને બલિદાનો આપે છે અને મુખ્ય અને સમૃદ્ધિમાં દેવરત્નગોળે પાડી નાંખે છે. તે ફ્રેડરિક વંશનો સામનો કરે છે અને દરિદ્રતામાં જિંદગીના છેલ્લા દિવસો પસાર કરે છે. છેવટે તે પોતાના પુત્રો અને પૌત્રાના પ્રેમની કરૂણ ક્રાંતિના કરે છે, પણ તે તેને પ્રાપ્ત થતો નથી. આધુનિક જગતને તે ભૌતિક કૃષ્ણતાની નિરર્થકતાનો સારો પાઠ આપે છે. આ વિચિત્ર અને અસરકારક વાતના બીજા ખંડમાં, બસો વર્ષ પછી ફ્રેડરિક વંશના બે ભાઈઓ રાગ વાદ્યોમર અને જંકર મેગ્નસ વચ્ચે આવે તેમની જુદી નીતિઓ વચ્ચે જે સંપર્કો થાય છે, તેની કથા છે. જંકર તેના મોટા ભાઈને પોતાની પ્રજાળ યોજનાઓનો વિચાર કરતાં બેઠો અને મૂર્ખો માને છે. આ રોમાંચક કથામાં, વાદ્યોમર અને મેગ્નસની લડાઈ, આવક અને તેનો બહિષ્કૃત કન્યા સાથે પ્રેમ, ઐતિહાસિક અને કાલ્પનિક ભૂતકાળના રિવાજો વગેરે અનેક નાટ્યતત્વબળો દર્શાવે છે. 'It is an elaborate, well constructed revelation of Heidenstam's imaginative insight and vigor, united with his skill in interpreting the past, in history and sagas, to the problems of the present hour' (Annie Russell Marble). ભૂતકાળને સાચું જમાવાના પ્રયત્નોના ઉકેલ માટે નવીન દ્રષ્ટિએ ધરાવવામાં હૈડનસ્ટામની વેધક કલ્પના વસ્તુના હૃદયને અદ્ભુત રીતે રજૂ કરે છે. એથી જ તે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નવો ચીસો પાડનાર સમર્થ સાહિત્યરચાત્રી ગણાય છે.

ન્યૂટનના સમયની અચોક્કસ સૈદ્ધાંતો પહેલાં એક ફિલસૂફી માનતા હતા કે કાર્થ પણ પદાર્થના આપણે દુકડા કરતા જઈએ તો અંતે પદાર્થનો એક અતિ સૂક્ષ્મકણ મળે. આ સૂક્ષ્મકણને પરમાણુ (Atom) એવું નામ આપવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી લાંબા સમય સુધી આ વિષય પર કાર્થએ કંઈ વધારે પ્રકાશ પાડ્યો નહિ. એમણીસગી સદીની શરૂઆતમાં જહોન ડોલ્ટને અણુ (molecule) અને પરમાણુ (Atom) વચ્ચેનો ભેદ સમજાવ્યો. એ પ્રમાણે કાર્થપણ મૂળતરવ (element) નો સૂક્ષ્મતમ કણ, જે રાસાયણિક ફેરફારમાં ભાગ લઈ શકે, તેને પરમાણુ કહેવામાં આવે છે. દરેક મૂળતરવના બધા પરમાણુ સરખા હોય છે, પણ એક મૂળતરવના પરમાણુ અને બીજા મૂળતરવના પરમાણુના વજનમાં અને રાસાયણિક ગુણધર્મમાં ફેરફાર હોય છે. ડોલ્ટનનો પરમાણુવાદ બહુ વિચારપ્રેરક હતો અને પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્ર પર એની બારે અસર થઈ.

એન્ડેલીફે સર્વ મૂળતરવોનું વર્ગીકરણ કર્યું. તે ઉપરથી સમજાય છે કે 'આલ્કલી' અગર 'હેલુજન'નાં મૂળતરવો કે જે એક જ વર્ગમાં પડે છે, તેમના રાસાયણિક ગુણો સરખા જ છે અને તેઓ એક કુટુંબી હોય એમ લાગે છે. આં ખ્યાલથી પરમાણુ એ જ અતિમ સૂક્ષ્મકણ હોઈ શકે કે નહિ તે વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈ. કદાચ દરેક મૂળતરવ પરમાણુથી પણ એક અતિસૂક્ષ્મ કણનું બનેલું હોય !

ઈ. સ. ૧૮૬૧માં સર જે. જે. થોમસને 'ઇલેક્ટ્રોન્સ'ની શોધ કરી અને પ્રયોગો કરી એમણે બતાવ્યું કે કુકસની નળીમાં પદાર્થ રાખવામાં આવે અને એ નળીમાંથી દવા બહાર કાઢી વિદ્યુતપ્રવાહ એક છેડેથી પસાર કરવામાં આવે તો બીજા છેડેથી વિદ્યુતતણુઓ નીકળે છે. આ વિદ્યુતતણુઓમાં અંદર રાખેલા પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એ પદાર્થના જ અલંપણુઓ છે. કાર્થપણ પદાર્થ રાખવામાં આવે તોપણ એક જ અતનાં વિદ્યુતતણુઓ નીકળે છે. આ વિદ્યુતતણુઓને 'મેકેટ્રિક વિદ્યુતઅણુઓ' અથવા 'ઇલેક્ટ્રોન્સ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રયોગોથી સિદ્ધ થયું છે કે દરેક મૂળતરવના પરમાણુની રચનામાં ઇલેક્ટ્રોન્સ હોય છે.

આ સંશોધન દરમ્યાન રોન્ગ્ટન (Rontgen) ધ્વ-કિરણો (x-rays) ની શોધ કરી. એણે બતાવ્યું કે આવા વિદ્યુતઅણુઓ નક્કર પદાર્થની આરપાર જઈ શકે છે.

ધ્વ-કિરણોની શોધ પછી ઈ. સ. ૧૮૯૫માં બેકવેરલ નામના એક વૈજ્ઞાનિક એક વખત ફોટોગ્રાફની પ્લેટનાં એક પડીકાં ઉપર ખનીજ પીચબ્લેન્ડ (યુરેનિયમની કાચી માત્ર) નો એક દુકડો મૂકી રાખ્યો હતો. ત્યારે એ પડીકું જોણવામાં આવ્યું ત્યારે ફોટોગ્રાફની પ્લેટના ઉપર જાણે કંઈ પ્રકાશ પડ્યો હોય એવી અસર થઈ હતી. ફોટોગ્રાફની પ્લેટના પડીકામાં પ્રકાશ પ્રવેશ કરી શકે એમ નહતું એટલે પડીકાં ઉપર રાખેલા પીચબ્લેન્ડના દુકડામાંથી ધ્વ-કિરણો જેવાં કિરણો નીકળ્યાં હોય અને તેની આ પ્લેટ ઉપર અસર થઈ

હોય એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું. પ્રયોગોથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું કે એ કિરણો ધન-કિરણો ન હતાં પણ કદાચ જીવા જ પ્રકારનાં કિરણો હતાં. એ કિરણોને 'એકવેરલતા કિરણો' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ નિરીક્ષણમાંથી 'રેડિયમ-પ્રક્રિયા' (Radio-activity) ની શોધ થઈ.

એકવેરલતા કિરણોની વધુ તપાસ કરતાં એ વસ્તુ બાગનાં ગન-માં હોય એમ સમજાયું. એક બાગ ને 'બીચકિરણો' તરીકે ઓળખાય છે તે 'નેગેટિવ-વિદ્યુતઅણુઓ' અથવા 'પ્રતિકેન્દ્રો-સ' નો અનેલો હોય છે; બીજો બાગ 'આધન-કિરણો' તે 'પોઝિટિવ વિદ્યુતઅણુઓ' (લીટિયમના પરમાણુ) નો અનેલો હોય છે; અને ત્રીજો બાગ 'ગામા-કિરણો' કે જે ધન-કિરણોને કદાચ અસર મળતાં આવે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે દરેક મૂળ-તત્ત્વના પરમાણુની રચનામાં નેગેટિવ વિદ્યુતઅણુઓ ઉપરાંત પોઝિટિવ-વિદ્યુતઅણુઓ પણ હોય છે.

વળી એ જ અરસામાં એકવેરલતા પ્રયોગશાળામાં કયુરી દંપતીએ રેડિયમની શોધ કરી. ઈ. સ. ૧૮૯૮માં એમણે પ્રયોગોથી સિદ્ધ કર્યું કે એકાણુ યુરેનિયમ કરતાં યુરેનિયમની કાંચી ધાતુ વધારે ઝડપી ક્રિયા કરે છે. અત્યંત સંભાળપૂર્વક આ કાંચી ધાતુમાંથી વધારે ઝડપી ક્રિયા કરનાર દ્રવ્યને છટું પાડવામાં આવ્યું અને તેને રેડિયમ એવું નામ આપવામાં આવ્યું. યુરેનિયમ અને રેડિયમ ધાતુની સ્વયંજાળ જ ક્રિયા થાય છે તે રેડિયમ-પ્રક્રિયા (Radio-activity) તરીકે ઓળખાય છે. એ ક્રિયાથી યુરેનિયમ ધાતુ ધીમે ધીમે સીસામાં પલટાઈ જાય છે અને તેના વચગાળામાં બીજાં સ્વરૂપો પણ થાય છે. યુરેનિયમ અને રેડિયમ ધાતુ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક બદ્ધ બારે તરતો આ પ્રક્રિયાઓ દ્વારા આપમેળે જ બીજાં તત્ત્વોમાં પલટાઈ જાય છે. આ રીતે જે નવાં તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું વર્ગન ધણી વખત મૂળતત્ત્વ કરતાં ઓછું હોય છે. આ પ્રક્રિયા થાય છે ત્યારે બદ્ધ જ વધારે ગરમી બહાર નીકળે છે. રેડિયમ-પ્રક્રિયાના ખ્યાલે પરમાણુની રચના પર નવો જ પ્રકાશ નાંખ્યો છે અને પદાર્થ અને વિશ્વરચના અંગેના ખ્યાલમાં મૂળભૂત પલટો કરી નાંખ્યો છે.

પરમાણુ ને કે 'ન્યુક્લિ' હોય છે પણ રેડિયમ-પ્રક્રિયા થાય છે ત્યારે એમાંથી નેગેટિવ અને પોઝિટિવ વિદ્યુતઅણુઓ નીકળે છે. વળી એ ક્રિયા થાય છે ત્યારે શક્તિના ભંડાર ફેરફાર થાય છે અને અતિશય ગરમી નીકળે છે. રાસાયણિક ફેરફારો થાય છે ત્યારે જે શક્તિના ફેરફારો થાય છે અને ગરમી નીકળે છે તે આના પ્રમાણમાં બદ્ધ જ અદ્ય છે. લોડ રેફરેક્ટેડ આ ઉપરથી સમજાવ્યું કે પરમાણુ એ બાગનો અનેલો હોયો નેઈ એ : એક રચાયેલો બાગ, જેને કેન્દ્ર (Nucleus) કહેવામાં આવે છે; અને એ કેન્દ્રની આસપાસનો બાગ (પ્રમાણમાં ઓછો રચાયેલો) જેને 'એનેન્સ સર્કલ' કહેવામાં આવે છે. રાસાયણિક ફેરફારો થાય છે ત્યારે ફક્ત બહારના-બાગમાં જ ફેરફાર થાય છે અને રેડિયમ-પ્રક્રિયા થાય છે ત્યારે મધ્યખંડમાં ફેરફાર થાય છે.

લોડ રેફરેક્ટેડ પરમાણુનું જે સ્વરૂપ સમજાવ્યું તે પ્રમાણે પરમાણુ પોઝિટિવ (પ્રોટોન્સ) અને નેગેટિવ (ઇલેક્ટ્રોન્સ) વિદ્યુતઅણુઓનો અનેલો હોય છે. આણુપરમાણુની રચનામાં

વિદ્યુતઅણુઓ-ઈલેક્ટ્રોન્સ અને પ્રોટોન્સ-રહેલાં છે એમ સિદ્ધ થયેલું છે. પરમાણુના કેન્દ્રમાં પ્રોટોન્સ અને ઈલેક્ટ્રોન્સ સંગઠિત થયેલાં હોય છે અને (ઈલેક્ટ્રોન્સના પરમાણુ સિવાય) પ્રોટોન્સની સંખ્યા ઈલેક્ટ્રોન્સ કરતાં વધારે હોય છે. કેન્દ્રની આસપાસ બહારના ભાગમાં, સૂર્યની આસપાસ ગ્રહો ઉપમહો ફરે છે તેમ, ઈલેક્ટ્રોન્સ ફરે છે.

પદાર્થ માત્રની સૂક્ષ્મ રચના અને રાસાયણિક ગુણોનો ઉદ્ભવ, આ અણુપરમાણુઓ જુદી જુદી રીતે એકત્ર થયાં હોય અને અણુપરમાણુના ઈલેક્ટ્રોન્સ અને પ્રોટોન્સની સંખ્યા ગતિ ઇત્યાદિના ફેરફાર માય તે ઉપર રહ્યો છે. દરેક ભૂખતરવના ગુણ અને સ્વરૂપમાં જે ભેદ છે તેનું કારણ એમની રચનામાં ગોઠવાયેલાં વિદ્યુતઅણુની સંખ્યા જ છે. પરમાણુની વજન અને સંખ્યાના ફેરફાર, પરમાણુની અંદરની રચનાના ફેરફાર સૂચવે છે અને એ ફેરફાર વિદ્યુતઅણુઓની ગતિ તથા સંખ્યા પર આધાર રાખે છે.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે દરેક પદાર્થ અણુ પરમાણુનો બનેલો હોય છે. એ પરમાણુ યાછો ઈલેક્ટ્રોન્સ અને પ્રોટોન્સ-વિદ્યુતઅણુઓનો બનેલો છે. પરમાણુની રચનામાં બે ભાગ હોય છે: એક ભાગ કેન્દ્ર (Nucleus) અને તેની આસપાસનો બીજો બહારનો વર્તુળ (Planetary circle). કેન્દ્રમાં પ્રોટોન્સ અને ઈલેક્ટ્રોન્સ સંગઠિત થયેલાં હોય છે અને પ્રોટોન્સની સંખ્યા ઈલેક્ટ્રોન્સ કરતાં વધારે હોય છે. એ વધારો પરમાણુની સંખ્યા સૂચવે છે. કેન્દ્રની આસપાસ બહારના ભાગમાં ઈલેક્ટ્રોન્સ ભ્રમણ કરે છે. આ ઈલેક્ટ્રોન્સની સંખ્યા તથા ગતિ પર પરમાણુનું વજન અને રાસાયણિક ગુણો આધાર રાખે છે. સૂક્ષ્મ પરમાણુમાં સૂક્ષ્મતમ વિદ્યુતઅણુઓને ફરવા માટે યુક્તળ ખાલી જગ્યા રહે છે અને એ વિદ્યુતઅણુઓ પ્રકાશના કિરણોના વેગ જેટલી, એટલે એક સેકન્ડે ૧૮૬૦૦૦ માઈલની ઝડપે ઘસતા હોય છે. આ ભ્રમણો અને વેગ નિયમસર અને ગણનીયપદ હોય છે.

બહારના ભાગમાં ભ્રમણ કરતાં ઈલેક્ટ્રોન્સની રચના સમજવા માટે વૈજ્ઞાનિકોએ પ્રયોગો આણુ રાખ્યા. ભોર નામના વૈજ્ઞાનિક પરમાણુનું અંદરનું સ્વરૂપ છે ત્યારે લેવીસ અને લોગમેયરે રિયર સ્વરૂપ છે એમ સમજાવ્યું. ભોર માને છે કે ઈલેક્ટ્રોન્સ એ ફક્ત ઇક્તિનાં કુંડાળાં જ છે જ્યારે લેવીસ અને લોગમેયર માને છે કે ઈલેક્ટ્રોન્સ એક અતિસૂક્ષ્મતમ કણ છે અને અમુક ગોઠવણ જગ્યાએ જ હોય છે. ભોરના સિદ્ધાંતથી 'સ્પેક્ટ્રોસકોપી' નિયમો સમજાય છે, પણ પદાર્થના રાસાયણિક ફેરફારો સમજતા નથી. લેવીસ-લોગમેયરના સિદ્ધાંતથી પદાર્થના રાસાયણિક ફેરફારો સમજાય છે ત્યારે 'સ્પેક્ટ્રોસકોપી' ના કેટલાક નિયમો સમજતા નથી. આ પ્રમાણે ભોર અને લેવીસ-લોગમેયર બંનેના સિદ્ધાંતો પદાર્થના બધા જ ગુણો સમજાવવા અશક્ય બન્યા. કદાચ એમ પણ હોય કે ઈલેક્ટ્રોન્સ એ એક અતિ સૂક્ષ્મતમ કણ હોય અને એની સાથે ગતિનાં ગોળાં સંગઠિત થયાં હોય !

આ વિદ્યુતઅણુઓ (electrons and protons) એટલે ગતિમાન ઇક્તિનાં રૂપો. આ રીતે પદાર્થ એટલે કિત્ત કિત્ત ગતિથી વહેતાં ઇક્તિનાં ગોળાં. વિશ્વના જુદા જુદા પદાર્થોમાં જે ફેરફાર હોય છે તે માત્ર વિદ્યુત પ્રવાહોના વહનની વધવટ અને ગતિનાં

મોજાની સંખ્યાના વધતા જોણ પ્રમાણને લીધે છે. શક્તિનું એક સદ્ગતિય કુંડાળું માત્ર જુદી જુદી ગતિઓ વધારી ધરાવે અને અમુક વિલુતઃશોના પ્રવાહ એક બાજુ કે બીજી બાજુ વહેવડાવી મૂળતરંગો જનાવે છે. દૃઢમાં, પદાર્થ દ્રવ્ય એટલે 'શક્તિ. ક્વેન્ટમ થીઅરી.' પ્રમાણે અણુ પરમાણુમાં ગતિનાં મોજાં અમુક નિયમ પ્રમાણે વહે છે પણ વહેતાં વહેતાં એ અણુ પરમાણુને આંટ ચડે છે ત્યારે એટલા જ સમયમાં એ પોતાની ગતિનાં મોજાંની સંખ્યા પ્રમાણસર વધારે છે. એમાં એક નિશ્ચિત કરેલી ગતિને કમ હંમેશ સચવાતો નથી એટલે પ્રથમથી નિર્માણ થયું હોય એમ શક્તિનું વહન થતું નથી. એ કંઈક પોતાની મરજ પ્રમાણે માર્ગ કે વેગ વધારી પણ શકે છે.

રસાયનશાસ્ત્રનાં બાણ મૂળતરંગો વાસ્તવિક રીતે શક્તિથી જ બનેલાં છે અને એ મૂળતરંગોનાં વધતાં જોણ પ્રમાણે જાણીને દ્રવ્ય અથવા કહેવાતી જડ સૃષ્ટિ બની છે. સૃષ્ટિરચનાની જેમ જેમ જીંડી તપાસ કરીએ તેમ તેમ શક્તિનાં મોજાં કે કુંડાળાં સિવાય કંઈ જણાતું નથી.

વોર્ડનનો ભૂતકાળ એ એના
ગૌરવોન્નવળ ભાવિનું મૂલ્યક હોય
તો એક મહાન કંપની સરભાઈ
રહી છે એ વાત નિઃશંક છે.

થોડાં વર્ષોની સિદ્ધિનું ફળ

: ૩૦ ડીસેમ્બર ૧૯૪૦ના આંકડા :

ચાલુ કામકાજ રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦,૦૦૦ થી વધુ	
નવું કામકાજ (૧૯૪૦) ૩૧,૦૦,૦૦૦ લગભગ	
મિલકતનો પૂરવઠો	૧૧,૦૦,૦૦૦ ..
લાઈફ ફંડ	૭,૦૦,૦૦૦ ..
પ્રીમિયમ આવક	૫,૫૦,૦૦૦ ..

::: બોનસ :::

એન્ડાઉમેન્ટ અને હોલ લાઈફ ઉપર રૂ. ૧૨-૮-૦

આજે વોર્ડન પુવાન છે છતાં બીજા કેટલીએ જિંદગીના પીમાની કંપનીઓ કરતાં પોતાનું એક કરોડ રૂપિયાનું ચાલુ કામકાજ ધરાવવાના ગૌરવ માટે તેણે જોઈ વર્ષો લીધાં છે એ જ એની નફર, સાબુત અને એકધારી પ્રગતિ જતાવવા પૂરતું નથી ?

એવી કંપની સાથે આપ શા માટે સંબંધ ન બાધો !

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિમ.

હું આફિસ-મુંબાઈ

શાખાઓ: અમદાવાદ અને દિલ્હીમાં.

સંગીતકાર ખાંસાહેબ અબ્દુલ કરીમખાં

વેલ ચૈતન્ય દેસાઈ

[જતાંકી ચાલુ]

આગળ કહ્યું છે તે પ્રમાણે, કાઈ પણ પ્રકારના માનવી ગાયનનો આધાર નૈસર્ગિક સ્વર-સપ્તક ઉપર છે અને રહેશે; છતાં તેવા સ્વર દિંદી સંગીતમાં નથી, તેથી તે જંગલી છે એવું પાશ્ચાત્ય પંડિતો અટ્ટહાસ્યથી કહ્યા કરતા. મરના ઝગઝગને અંગે પં. ભાતખંડે આ પાશ્ચાત્ય પંડિતોના આશરે ગયા. શ્રી. દેવલનું ખંડન કરવાના ઉત્સાહાતિરેકમાં પંડિતશ્રીએ નૈસર્ગિક સ્વરાનું ધિંદુસ્તાની ગાયનમાંથી ઉચ્ચાટન કરી નાખ્યું. પંડિતશ્રીએ બહાનું. એવું કાઢ્યું કે દિંદી ગાયનમાં સ્વરો ખુલ્લા લાગતા જ નથી, સ્વરસ્થાનો ચઢતા ઊતરતા રહે છે, એટલે કંપનસંખ્યા નક્કી કરી શકાય જ નહિ અને માપિત સ્વરો કામનાય નથી. આ વાત જો સાચી હોત, તો પછી પંડિતશ્રીએ પોતે ખુલ્લા બાર સ્વરોની કંપનસંખ્યા શા માટે નક્કી કરી આપી છે અને ખુલ્લા બાર સ્વરો ઉપર રાગની યાદપ્રણાલી શી રીતે સ્થાપન કરી શક્યા છે? યુરોપના કાઈ લેખકે દિંદી ઈશ્વત ૪૦૫ કંપનોનો (સા = ૨૪૦) હોવાનું લખી નાખ્યું છે. (તેવો ઈશ્વત પણ વપરાતો હોય, છતાં ચઢતા ઊતરતા ઈશ્વતનું માપ જ શી રીતે લઈ શકાય?) આ ૪૦૫નો ઈશ્વતને પર્યાપ્તમમાવ ખોટી રીતે એટલે લીધો. લગાડી (સા-૫, ધ-૪) પંડિતશ્રીએ ૩૦૩નો ગંધાર ખોળી કાઢ્યો. પ્રાચીન ગ્રંથકારોમાં એકલા પં. અહોબલાચાર્યે માત્ર તારની લંબાઈના માપથી સ્વરસ્થાનો કહ્યાં છે, પણ તેમાં ઋષભઈશ્વતનાં સ્થાનો સ્પષ્ટતાથી કહ્યાં નથી, એ વાત પં. ભાતખંડેએ પણ કમૂલ કરી છે. રજનનો ઋષભ અને તેના સંવાદી ૪૦૫નો. ઈશ્વત ખનને ચાર ચાર શ્રુતિના કહી શકાય છે; બ્યારે અહોબલના ઋષભઈશ્વત પ્રાચીન નિયમ મુજબ ત્રણ ત્રણ શ્રુતિના હોવાનું અહોબલ કહે છે, જેની પં. ભાતખંડેએ નોંધ લીધી છે. છતાં ૪૦૫નો ઈશ્વત તેઓએ અહોબલના માધ્યમાં માર્યો છે, અને તે માપથી દિસાખ કરવાનો ટેંગ કરી બીજો એક ૩૦૧નો ગંધાર અહોબલના તરીકે તેઓએ પેલા કર્યો છે. પોતાનો ૩૦૩નો ગંધાર અહોબલી ૩૦૧ના ગંધારની પાસે જ છે અને અહોબલી ગંધાર નૈસર્ગિક ૩૦૦ના ગંધારથી દૂર નથી એમ પંડિતશ્રી લખ્યાં આ ૩૦૦નો ગંધાર સ્વીકારવા વાંધો નથી એમ પંડિતશ્રીએ ઉદારતાથી ફેંસલો આપી દીધો છે! છતાં ૩૦૦નો ગંધાર એક નવો શોધ તરીકે સ્વીકારવો પણ તે પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપર લાદવો નહિ એવો ઉપરેશ કર્યો. પણ, જ્યાં નૈસર્ગિક સ્વરો જ ફક્ત સુરેલા લાગે છે અને તે આજના ગવૈયાના ગાયનમાં પરંપરાથી આવેલા દેખાય છે, ત્યાં એસરા સ્વરો ખોલતા તમારા પ્રાચીન ગ્રંથોને અને તમારા પંડિત્યને પૂછ્યો હોય, એ જ એક સવાલ રહે છે! નૈસર્ગિક સ્વરો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં હોય તો તે વાત તેમને બૂલધાવક છે, અને નહિ હોય તો તે ગ્રંથો અમારા પંડિતોની માફક જ

દયાપાત્ર કહેવાશે, બીજું શું ? પંડિતજી કહે છે: “ એક ગાયક ગાયેલા એક ચાટના સ્વર બીજા ગાયકને ગાવા કહીએ તો તે જ સ્વરરચનામાં કયાંક કયાંક થોડો ફરક દેખાશે. ” (દિ. સં. ૫. ભાગ ૪/૧૦૧૪) “ એક જ સ્વર આરોહમાં ચઢેલો અને અવરોહમાં ઉતરેલો લાગે છે. ” વગેરે. દુકમી સ્વરો લગાડતાં ન આવડે તો ગવેલા જ શી રીતે કહેવરાવે ! મતલબ કે ઉત્તમ સ્વરજ્ઞ અને રાગજ્ઞ ગવેલાનો સહવાસ અને સહકાર પંડિતજીને દુર્લભ થઈ ગયો નહિ. ઉત્તમ ગવેલાઓને સ્વરરાગજ્ઞાન નહિ હોવાના થણા દાખલાઓ તેમણે આપ્યા છે, તે ઉપરથી પણ આ વાત સિદ્ધ થઈ શકે છે. તાનસેનના વંશજો જેવા પાસેથી તેમણે ચીજો મેળવી અને તે ‘ ધરાનેદાર ’ કહેવાઈ ગઈ એ અચોક્કસ થયું નથી; પણ તાનસેનના ‘ ધરાના ’ માં પાછળથી એકે ૫ તાનસેન થયો નહિ અને પહેલાં પણ થઈ ગયેલો નહતો એ વાત પંડિતજી બૂધી ગયા અને યીજોની કવિતાને જ ગાયન, સમજી રહ્યા ! ઓળે ઉપરથી રાગનિયમ સમજના જોઈએ એમ કટલાક રાગો માટે પંડિતજીએ લખ્યું છે, કાર્યકારણુ-લાગનો આ એક વિપરીત કહેવાય. પંડિતજીએ આ અતિચર્ચા લખી નાખ્યા પછી વીસ વરસો તેમના અંધનો ઉઠેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો તેમાં નૈસર્ગિક સ્વરોનો કાવો કામજો તેઓ ચૂપકોટીથી ગળી ગયા હોવાનું દેખાય છે. નૈસર્ગિક સ્વરોનો જાળમાં પોતે ન ફસાઈ જાય તે માટે તંબૂરમાંથી સંભળાતા સ્વયંજૂ મંધારને પંડિતજીએ ઉઠેલું લાગતું નથી. પંડિતજી લખે છે : “ તેમણે (દેવસે) કહ્યું, ૫૩૦માંથી મંધાર નીકળે છે વગેરે વાતો અમારા ત્યાંના ‘ ધારી ’ (સરથાઈ વગાડનાર) પણ જાણતા હોય છે—અને તે તમે ન સમજી શકો એની મને નવાઈ લાગે છે. જોઈએ તો અમારા ખાંસાહેબ પાસેથી આ અમરકાર તમને કરી બતાવી જોઈએ. ” (દિ. સં. ૫. ૨/૧૨૯). અહીંયાં ‘ ખાંસાહેબ ’ એટલે અબદુલ કરીમખાં એ કહેવું ન જ પડે ! આ સ્વયંજૂ મંધાર ધણુપ ગવેલાઓને નહિ સંભળાતો, પછી થો. બાતખડે તો ‘ પંડિત ’ રહ્યા અને પાછા ધાને થોડા બહેશ પણ ખરા. બીજું, આ મંધાર સંભળાય તે માટે તંબૂરની ચારી તાર ચૂરમાં મેળવતાં પણ આવડતું જોઈએ, જે કામ મોટા મોટા ‘ ધરાનેદાર ’ ગવેલાઓથી પણ સારી રીતે થતું નથી. છતાં સરથાઈ વગાડનાર લોકો વાલો સ્વરમાં લગાડ્યા માટે સ્વયંજૂ મંધારનો ઉપયોગ કરતા દેખાય છે એટલું જ નહિ, પણ સતાર, તંબૂર વગેરે વાગ્ગ જનાવનાર લોકો ધસતા કરીગરો સારા તંબૂરમાંથી સ્વયંજૂ મંધાર ન સંભળવામાં આવે તો તે ફેંદી દે છે, આ વાતની ખાતરી તેમની દુકાને જઈ આવા પંડિતોએ કરી લેતી ! સ્વરશાસ્ત્રમાંથી કટલાક ઉતારો પંડિતજીએ પોતાના અંધમાં આપ્યા છે, પણ તેઓને અર્થ તેઓથી સમજના હોત તો એવો જોટા ન વાળત. ‘ બીજું, બહુ ય સંગીતશાસ્ત્ર પોતાના ગુરુજીમાં અવતર્યું છે, એની ગ્વાલી આપનાર પંડિતજીના શિષ્યોએ ‘ દિ. સં. ૫. ક. ૩. માસિક ” ના પાંચમા ભાગમાં પંડિતજીના સ્વર્ગવાસ પછી ગુરુશ્રવણન ઇલ્લોહમાં પ્રવટ કરતી વખતે “ નૈસર્ગિક સ્વરો એટલે જ ટેપડ સ્કેલ અત્યેવ ત્યાજ્ય ” એવી પોતાની શોષ લખી જાતલિક સ્વરશાસ્ત્રમાં ક્રાંતિ કરવાનો મોઢો સાધી લીધો છે. હામેનિયમ, પિયાનો વગેરે જેવા કાયમ સ્વરોના વાગમાં કોઈ પણ એક સ્વરને ૫૩૦ કરવાનો હોય ત્યારે આગળના સ્વરો ૭૬૦ જ અચૂર ન લાગે તે માટે તે ગસરાપણે બધા જ સ્વરોમાં થોડું થોડું વધેલો આપો એટલે કૃત્રિમ સમક સમવડ ખાતર બનાવેલું હોય છે, તેવું નામ ટેપડ સ્કેલ. સ્વયંજૂ નેચરલ સ્કેલ એટલે જ

ટેપકું રોકેલ એવી વાત આટલા મોટા વિદ્વાન સંગીતશાસ્ત્રીઓએ કહેલી સાંભળીએ છીએ ત્યારે સાચે જ આપણે વીરામી સદીમાં જન્યુતિમાં જ આ પ્રકાર જોઈ એ છીએ કે કેમ એનો સંશય આવવાથી આજો એળવાતું મન થાય છે ! મુરુથી શિષ્ય સવાઈ, બીજું શું ? ખાંસાહેબની યોગ્યતા કેટલેક અંશે પકિતજી જન્યુતા હતા અને તેથી પોતે તેમની પાસે ગાયન શીખવા માટે સરખાત કરેલી, પણ શીખનારની પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખાવતું ના શીખાવનારની પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવતું આ મુદ્દા ઉપર મતભેદ થવાથી આ શિષ્યણુ આરંભમાં જ બંધ પડ્યું ! પછી તે પકિતજીના વિરોધી શ્રી. દેવજીના પક્ષમાં ખાંસાહેબ બળી ગયાથી ભાતખડેજી ખાંસાહેબના પાણુ વિરોધી બની ગયા. છેલ્લે છેલ્લે પહેલા ઉત્સાહનો વાધુ જિતરી ગયા પછી ભાતખડેજીનો મતભેદ ધણો જ ઓછો થયેલો અને પહેલેથી જ ખાંસાહેબનો સહકાર તેમને મળી શકત તો તેઓથી વધારે સારું કાર્ય કરી શકત એમ પકિતજીએ ખાંસાહેબને પોતે કહેલું પણ ખરું.

મંથરથ ખાવીસ અતિઓની કંપેન-સંખ્યા નક્કી કરવાની ભાંજગડમાં પાવા કરતાં ચાલુ ગાયનમાં ખાંસાહેબ જેવા સુરેલા ગાયકો કયા ચક્ષમ સ્વરો વાપરે છે, તેનો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય શ્રી. દેવજી-કલેમેંદસે કરી બતાવ્યું હોત, તો હિંદુસ્તાની સંગીતશાસ્ત્રનું ધણું જ શ્રેય થયું હોત. છતાં નૈસર્ગિક સ્વરોનું અસ્તિત્વ ખાંસાહેબ જેવા એક પણ ઉત્તમ હિંદી કલાકારના ગાયનમાં નિર્વિવાદ છે, એ વાત સાચીય આપન વડે જાહેર કરી, આ એક મહત્કાર્ય શ્રી. દેવજી તે જરૂર કર્યું ગણાય. શ્રી. દેવજી કલેમેંદસ સાર પછી બધાય ઉત્તમ કહેવાતા અને 'ધરનેદાર' ગાયકોને વાંદે પડેલા, પણ દુકમી સાચા સ્વરો લગાડનાર એકેય ગાયક તેમની પરીક્ષામાં ખસાર થઈ શક્યો નહિ, આ વાત તેમણે જાહેર સભાઓમાં સિદ્ધ કરી બતાવેલી તે વખતના સજાગ્રતો જાણે છે અને આથી ખાંસાહેબનું સ્વરજ્ઞાન અને સ્વરલક્ષણ અજોડ છે આ વાત પણ સાચીય કસોટી ઉપર જાહેરમાં લાગીને સિદ્ધ થઈ ગઈ તેનું શ્રેય પણ શ્રી. દેવજી કલેમેંદસના પરિશ્રમેને આપવું જોઈ એ.

ખાવીસ સ્વરોનાં કંપેનો મિ. કલેમેંદસે નક્કી કર્યા પછી સાથ તરીકે તેના સ્વરોનું વાદ્ય હોવું જોઈ એ આ હેતુથી યુરોપ જઈ તેમણે ખાવીસ સ્વરોનું હાર્મોનિયમ તૈયાર કરાવી હિંદુસ્તાનમાં આપ્યું, જે પાછળથી અતિષ્ઠી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું. તે જમાનામાં શ્રી. દેવજી સાથે પ્રવાસમાં શ્રી. ગં. લિ. આચરેકર "છાકરા" તરીકે ફરતા હતા. પછી તે શ્રી. આચરેકર સતાર વગાડવા શીખ્યા અને "માસ્ટર" તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. શ્રી. દેવજીનું શ્રુતિવાદ્ય અને શ્રુતિપેટી હાલમાં લોકો બૂલી ગયા હતા, તે વખતે શ્રી. આચરેકરજીએ શ્રુતિની એ વાસી કઢોને ફરીથી ઉઠાણી આણી એક જ ષડ્જના કેટલાક સંવાદી સ્વરોની વ્યવસ્થા શ્રુતિપેટી ઉપર થઈ શકે ખરી, પણ તેના સ્વરોની સંખ્યા અને સ્વરૂપ નક્કી થતું અશક્યપ્રાય છે. વળી રાગવાચક સ્વરો હલતા એટલે આદિલિત હોવાથી તે સ્વરો કાઈ પણ હાર્મોનિયમ ઉપર નીકળી જ શકે નહિ.

નૈસર્ગિક સ્વરો તેમ જ સંવાદી સ્વરો ખાંસાહેબ ગાવામાં વાપરતા તેમ જ દરેક રાગના હલતા સ્વરો પણ તેઓ દુકમી જેવા-ને-તેવા જ લગાડતા. રિધર અને હલતા બન્ને મળી એક સપ્તકમાં કુલ ૨૭ સ્વરો તેઓએ 'સ્વરપ્રકાશ'માં આપ્યા છે. હમણાં

આ સ્વરો તેઓ ૩૨ જેટલા મનાતા અને તબૂરની સાથે તે ગાઈ બતાવી શકતા. અમારા ‘પદ્ધિતાઃ મત્સરઘરતાઃ’ હોવાથી ખાંસાહેબની આ શોધોની કિંમત અદ્વિતીય ન થઈ શકી, છતાં મદ્રાસમાં ધણા ગાયકો તેમની આ શોધ સમગ્રી લેવા માટે તત્પરતા બતાવતા, જે બાબત આગળ આપવામાં આવશે, આ ૩૨ સ્વરોની ગોઠવણ આ પ્રમાણે છે :- અતિક્રમલ, ક્રમલ, મધ્ય, શુદ્ધ, તીવ્ર, અતિતીવ્ર આવી રીતે ૩૨ મધની આ પાંચ સ્વરોમાંથી દરેકના છ બેદ મળી ત્રીસ સ્વર અને સા તથા પ એકેક મળી બત્રીસ. એક ગાંધાર સ્વર દાખલા તરીકે લઈએ તો તોડી, કાફી, હૈરવી, દરવારી, યમન અને જમજમવતી આમાંથી પહેલા ચાર રાગોના કહેવાતા ક્રમલ ગાંધારમાં રહેલો. કહ્યું ગાણ ફરક સામાન્ય શ્રોતાથી પણ સમજી શકાય તેમ છે. યમનમાં ૩૦૦નો સ્વરબૂ ગાંધાર વપરાય છે, જ્યારે જમજમવતીનો તીવ્ર ગાંધાર તેથી ૫ વધારે અડધાનો લાગે છે. આમાંથી હલતા સ્વરો ‘બેદલાવા’ ક્રિયાથી લાગે છે. ઉપરાંત કહ્યુંટકી ગાયનમાં સ્વર દલાવવાની કંઈ અનેરી જ રીત છે, તે હવેથી પણ ખાંસાહેબ જેટલાક સ્વરો લખાયા. તેમની પ્રસિદ્ધ રેકૉર્ડ પિચાવિન નદી કાચત ગાં નિ ધ આ સ્વરો કહ્યુંટકી રખના છે.

ખાંસાહેબની સ્વરરાગ બાબત બીજી અપ્રસિદ્ધ અને ૬૭ અઘાત એવી એક અત્યંત મહત્વની શોધ આ છે, કે યુરોપના સ્વરરાગની શોધો પ્રમાણે પણ સાથેના મહત્વની એ સંવાદ બૃહદ્ગાંધાર અને લઘુગાંધાર (major and minor third) તેઓનો ઉપયોગ તત્ત્વજ્ઞ દરેક રાગમાં કરેલો, જેથી શ્રોતાને અનુભૂત આનંદ ધાય છે, જે સંકેદો તરતી મારવાથી પણ થતો નથી. નૈસર્ગિક ક્રમલ અને તીવ્ર ગાંધારો જ શુદ્ધ પૌર્વાત્ય સંગીતમાં છે નહિ, એવી ડૉક્ટ્રિસ પાશ્ચાત્ય પદ્ધિતો મારતા અને તેમનું આજનું નવું ગાયન બૃહદ્ગાંધાર સંવાદથી થતા harmony ઉપર આધાર રાખે છે. નૈસર્ગિક ગાંધારો તેમ જ બૃહદ્ગાંધાર સંવાદ પણ ભારતીય સંગીતમાં છે, તેને જીવંત પુરાવો ખાંસાહેબની ગાયન પદ્ધતિએ આપી આપણા સંગીતનું યશોગુણ મેલત કર્યું છે. ખાંસાહેબની ગાયનપદ્ધતિનું આંધળું અનુકરણ અદ્યાપિતઃ કરી શકનાર જેટલાક ગવૈયાઓ બૃહદ્ગાંધાર સંવાદ ન સમજીને પણ કરતાં ક્યારેક દેખાય છે. શ્રી. પદ્મસ્કરના સંપ્રદાયના કહેવાતા પણ તેમની પદ્ધતિ ન ગાવા ઇચ્છતા પં. એકાદનાથ નામધારક શ્રી. દવે આ ગાયકની ‘દેશધાર’ કહેવાતા રાગની રેકૉર્ડમાં શરૂઆતમાં જ ગસ્ટા એવી રીતે આ સંવાદ યથો છે, પણ તે ગને બધે ગની બાધા થઈ હોય તેવી રીતે સીધામનો કહ્યું પહેલાં લાગતો સંભળાય છે, તેથી આગળ પણ સાચો દેશધારનો આકાર નથી, એમ કહેવાની જરૂર થ રહી નથી. એવી જ રીતે આ ગાયકે ‘અંપક’ નામધારી રાગના નામે ખાંસાહેબની “પિચાવિન નદી” આ રેકૉર્ડનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમાં કાઠીના ઉપર ટીકા કરવાનો આ કાઠીને ઉતારી ખાડવાનો હેતુ નથી, છતાં ખાંસાહેબની સ્વરવિષયક નેત્રી રચનાનું સ્વતંત્ર અનુકરણ ન સમજતાં પણ ગાયકો કરવા લાગ્યા છે એ એક સુચિન્દ છે, એમ બતાવવાનો હેતુ છે. અસ્તુ.

(૮) મદ્રાસ ઇલાકામાંનું કાષ્ઠ

ખાંસાહેબનો વધારે લાભ જો કે મદારાષ્ટ્રને મળ્યો, તો પણ તે તેણે લીધો નહિ. દહેવાય અને તેનું કારણ મદારાષ્ટ્રને શાસ્ત્રીય ગાયન હજી સુધી નવી યીજ હતી અને ઘણું કરતાં વ્યક્તિ અને માતિને માન આપવાનો અદ્દીની આગેવાન માતિઓમાં રિવાજ હતો, એમ કહીએ તો ચાલે. મદ્રાસમાં સંગીતકલા જૂના કાળથી સર્વસામાન્ય છે, અને ત્યાંના ગાયકો સંસ્કૃતમાંથી સંગીત ગાયોને અભ્યાસ કરેલા તેમજ ઉત્તમ સ્વરજ્ઞાની હોય છે. તેથી ત્યાંના રસિકો અને ગાયકો ખાંસાહેબની વારતવિક યોગ્યતા સમજી શક્યા. વળી ત્યાંની સંગીતપરિષદોમાં માત્ર જલસાઓ જ ઊઠતા નથી, સંગીતશાસ્ત્ર વિષયક જોડો ચર્ચા પણ ગાયકોમાં થાય છે, એ જોઈ તેવી પરિષદોમાં લાભ લેવાનું ખાંસાહેબને પણ ગમ્યું. ઊદ્યોત, ખાંસાહેબની અનુપમ કલા અને તે સાથે જ રહેલો સ્વરરાગજ્ઞાનનો અનુભવ મદ્રાસના ગાયકોને થયા પછી ખાંસાહેબના તેઓ પૂજારી બની જાય એ પણ સાદાજનક હતું.

ગવૈયા તરીકે મદારાષ્ટ્રમાં મચદૂર થયા પછી ખાંસાહેબ ઇ. સ. ૧૯૧૫માં મૈસૂર ગયા ત્યારે તેમનું ગાયન ત્યાંના મદારાજો સાંભળી તેઓ મુગ્ધ થયા અને મદ્રાસી રાગ ગાવા માટે કહ્યું. આ માટે ખાંસાહેબે ૭ માસની મુદત માગી લીધી અને તેટલામાં મદ્રાસ ઇલાકામાં ફરીને ત્યાંના ઉત્તમોત્તમ ગાયકવાદકોને સાંભળી લીધા. અનુકરણ શક્તિ અને સ્વરજ્ઞાનને લીધે તેમણે કેટલાક કણ્ઠાટકી રાગ આભસાત કરી નાખ્યા અને પાછા આવી મૈસૂર મદારાજને તે સાંભળાવી પ્રુષ્ઠ અને ચક્રિત કરી નાખ્યા. મદારાજે પોતાની તોફારીમાં રહેવા માટે તેમને ધણો આગ્રહ કર્યો, પણ “હું જ્યાં છું, ત્યાં તમારી તોફારીમાં જ છું” એમ કહી ખાંસાહેબ મદ્રાસના મવાસે નીકળ્યા. મદ્રાસમાંના તંત્રવર, ત્રિચનાપલી, મદુરા, કુંજિકાલુમે, ત્રાવણકોર, કાઈમનૂર, સાલેમ, વેલૂર, ત્રિવૂર અને તેલૂગૂ પ્રાંતમાંના જલ્દારી, કાપ્પા, આંધાની, ત્રિપતિ, બેન્ગ્લુરા, રાજમહેંદ્રી, મન્નલલીપટ્ટણ, ચુંદૂર, કોકોનાડા, વિગ્ગવાનગર વગેરે ધણીખરાં મોટાં શહેરો તે વખતે અને ત્યારપછી લગભગ દર વરસે ફરી, તેમણે અખૂટ ધન અને કીર્તિ સંપાદન કર્યાં. ત્યાંના ગાયકવાદકો પર તેમની એટલી ખસર ચડેલી કે ખાંસાહેબ પાસેથી ગાયનનું શિક્ષણ લેવા માટે ધણા ગાયકવાદકો ઉત્ક્રાંતિ થયા અને તેઓ ઈતર રસિકોનો પણ આગ્રહ થવા લાગ્યો, જેના પરિણામે ખાંસાહેબે મદ્રાસ શહેરમાં સને ૧૯૨૩માં એક વિદ્યાલય પણ ખોલ્યું, જે તેમના એક શિષ્ય હજી સુધી ચલાવે છે. મદ્રાસમાંના કણ્ઠાટકી રાગો અને તેમાંનાં ગીતો ત્યાંના ગાયકમાંથી એક સર્વોત્તમ ગાયકને શુરુ કરીને તેમની પાસેથી તેઓ શીખ્યા, ખાલી સાંભળીને જ ‘ઉઠાવ્યા’ નહિ. પોતાની અને બીજાની ગાયન પદ્ધતિઓમાં રહેલો ફરક લોકો આગળ મૂકવા માટે ધણી વખત જાહેર જલસામાં ખાંસાહેબ કાઈ પ્રસિદ્ધ ગાયક જેવું થોડુંક ગામ જતાવતા અને પછી તે જ ગાયન પોતાની પદ્ધતિ અનુસાર સુધારીને ગાઈ જતાવતા, જેથી ધણીવાર તેમનો સફળેતુ સમજાયા ન સમજા બીજા ગાયકોના ભાગ્યજી તેમની ઉપર બળતા. એવી રીતે કાઈ વખતે પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય હુંગરીગાયક માલુદીનખાં, નાટકના લોકપ્રિય ગાયક યેશવરાવ બેસિલે અને શાસ્ત્રીય પણ કંઈક ગાયક શ્રી. વજ્રેમાયા એઓની નકલ ખાંસાહેબ જાહેર જલસામાં નામ લીધા વખતે કરેલા. આવા પ્રકારથી કણ્ઠાટકીના ગવૈયાઓ તેમના ઉપર બીડાતા તો નહિ જ, પણ કણ્ઠાટકી ગવૈયા જેવું વિચિત્ર અવાજ કાઢીને ખાંસાહેબ આજેહજ ગાઈ શકે છે, એવી ખજાર ત્યાંના રસિકોમાં ફેલાઈ સારે, તેમ ગાઈ જતાવવા માટે, ખાસ કરી ત્યાંના જુવાન ગાયકવર્ગ પાસેથી, ખાંસાહેબને જાહેર આગ્રહ

યતો. આખરે ખાંસાહેબ કહ્યુંટકી દબથી પહેલાં ગાઈ બતાવતા અને પછી તરત જ તે જ ગીત પોતાની પદ્ધતિથી વધારે લાગણ્યપૂર્વક, મધુર અને કામલ કરી ગાઈ બતાવતા, ત્યારે ત્યાંના ગવૈયાઓ અને રસિકો, “અધોઅધો ! સાક્ષાત મંધવ !” એવા ઉર્મીશા કાઢી મુક્તકંઠે તેમની રજૂતિ કરતા.

સ. ૧૯૧૧માં ખાંસાહેબ મેસર પહેલી જ વાર ગયા ત્યારે તેમની સાથે વિદ્યાર્થીઓ વગેરે મળી ત્રીસ જણ હતા. ત્યાં તેઓએ જાહેર જલસાઓ કર્યા, જેથી હિંદુસ્તાનના કોઈ એક અલૌકિક ગાયક ગામમાં આવ્યા છે એવી ખબર મહારાજ સરકારના કાને આવી. આજ સુધી જે જે ગાયકો ગામમાં આવતા તે દરબારમાં વહીં આવવા અને મુજરા કરી જતા, તેથી આ ગવૈયો મહારાજને વિશ્વસ્ય જ દેખાવો. તેમનાથી રહેવાયું નહિ, એટલે તેઓએ મલબારના પ્રમુખ સંગીતકાર અને એક વિદ્વાન કલાકાર શ્રી. વીણા શેષપ્પાને ખાંસાહેબ પાસે મોકલી તેમને દરબારનું આમંત્રણ આપ્યું અને તેમનાં બેત્રણ વખત ગાયનો સાંભળ્યાં. વીણા શેષપ્પાનું ત્યાં જાહેર જ વગન હતું અને તેમની લાગણ્ય સંગાડી દરબારમાં પ્રવેશ કરવો પડતો; ઉપરાંત એક સારા સિતારવાદક અરકતઉલ્લાખાં તે વખતે દરબારમાં નોકર હતા, જેમને યુવરાજની કૃપાથી દરબારની સામાન્ય ઉપાધિ “આફતાખ” (મુખ) મળી હતી. એટલે દરબારનું સામાન્ય ખટપટી વાતાવરણ ત્યાં પથ હતું. વીણા શેષપ્પા ઉત્તમ કલાકાર તેવા જ ઉચ્ચ શાસ્ત્રજ્ઞ પથ હતા. ત્યાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મણાખરા ઉત્તમ ગાયકો આવી ગયેલા પથ તેઓમાંથી એકેપને ઉચ્ચ સ્વરચાન કે રાગચાન નહતું એવો અનુભવ થવાથી વીણા શેષપ્પા જેવા ત્યાંના ગાયકો બોલતા કે ઉત્તરના ગવૈયાઓ ખાલી ‘લાકનારા’ઓ (રોડો માનવાર) છે. પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાંથી શ્રી. સુરેશ અને પાંખામિર્ (લાલના પૂતાના ગાયક સુરેશગાજી અને તેમના બાઈ) જેવા આકર્ષક વર્ધની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ માસેથી કાણ રાગોની સરગમ કરી બતાવી પોતાના સ્વરચાન માટે ખાંસાહેબે તે લોકોની ખાતરી કરી આપી અને પોતાના ગાયનથી તેા તેમને મંત્રમુગ્ધ જ કરી નાખ્યા ! વીણા શેષપ્પા તો પહેલાં તેમના વિરોધી હતા, પથ ખાંસાહેબનું ગાયન સાંભળી તેમની સાથે શાસ્ત્રચર્ચા કરવાથી તેઓથી તેમના મિત્ર બની ગયા.

વડોદરા હોલમાં પછી ગાયકવાડ મહારાજ ખાંસાહેબને પછીવાર આમકથી બોલાવતા, પથ તેઓ ત્યાં જવાનું માંડી વાળતા. સ. ૧૯૧૬માં મેસર મહારાજના મહેમાન તરીકે સ્વ. રાધાશરણ મહારાજ આવેલા અને બનેલો ઉત્કર્ષમાં મુકામ હતો ત્યાં ખાંસાહેબને તેમણે આ બેઠકમાં પં. જાતખંડે ખાસ કાજર રહેલા. અપ્રસિદ્ધ અને મતભેદના રાગની માહિતી અને યીને ભેગી કરવા ઉપર પંડિતજીનું વિશેષ લક્ષ્ય હતું એટલે તેમને નાવકા કાનડા રાગની કૃપાવશ કરી પોતે નાવકી કાનડાના ત્રણ પ્રકાર જણે છે, તેમાંથી કયો ગાવો એમ ખાંસાહેબે પૂછવાથી ત્રણેય પ્રકાર ગાવા માટે પંડિતજીએ બનામણ કરી એટલે ખાંસાહેબે ત્રણેય પ્રકાર ગાઈ સંભળાવ્યાં. તે દરેકના રાગનિયમો અને સરગમ પોતાને સમજાવવા માટે પંડિતજીએ વિનંતિ કરી, જેના જવાબમાં ખાંસાહેબે કહ્યું, “દમકા ક્યા આતા હૈ, દમ તો અતાર્દ હૈ ! દુમ તો પંડત હો દુમ દુમકારા દેખ લો. દમારા યાગીદ” (ધિંપ) હોતા હૈ, ઉસકો હિ બતાના દમારો ફરજ હૈ !” રાગ અને સ્વર એ બંને ઉપર

ખાંસાહેબને એટલો કાબુ આવી ગયો હતો કે તેઓ વાતવાતમાં "યહ હેયો નયા રાગ !" એમ કહી નવા રાગ ગાઈ બતાવતા, આ વાતનો અનુભવ ધણીએ લીધો છે. ધણી અપ્રસિદ્ધ રાગ અને યોગે તેમના સંગ્રહમાં દર્તા, છતાં પ્રસિદ્ધ રાગ સારી રીતે ગાઈ શકનારને અપ્રસિદ્ધ રાગ ઉદે' મિશ્ર રાગ એ તો "મકારીકા ખેલ" જેવા છે એમ તેઓ કહેતા.

કર્ણાટકી ગાયન બહુ જ નિયમબદ્ધ અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ગવાય છે, છતાં હિંદુસ્તાની ગાયન આગળ તે રમુજ, કંઈકુ' લાગે છે. એટલે શરૂઆતમાં મદ્રાસના મુકામમાં કર્ણાટકી પદ્ધતિ માટે વાત નીકળી અને કર્ણાટકી ગાયન કેવું લાગે છે એમ એક જણે ખાંસાહેબને સવાલ કયો, ત્યારે તેમની મામિક અને રમુજ પદ્ધતિ પ્રમાણે તેઓએ સમગ્રન્યુ' કે જેમ ગાંડુ થયેલું ફૂતરું એકાદ માણસને કરડે અને પછી તે માણસ ગાડો થઈને રાડો પાડે તેવું કર્ણાટકી સંગીત છે. તે વખતે મદ્રાસના એક કિતમ ગાયક બારી કૃષ્ણપ્પાના શિષ્યો ત્યાં હાજર હતા તેમને આથી ખોટું લાગ્યું અને તેઓએ તે વાત જઈને પોતાના ગુરુને અને બીજા સારા સારા ગવેયાઓને કહી, જેથી વાતાવરણ ઉજ્જેરાઈ ગયું. સાંજે જ ધણી ગાયકો એકઠા થઈને ખાંસાહેબ પાસે ખુલાસો માગવા આવ્યા એટલે ખાંસાહેબે પહેલી જ વાર કર્ણાટકી યોગે કર્ણાટકી દળથી અને હિંદુસ્તાની દળથી એવી રીતે ગાઈ જુલના કરી બતાવી. ત્યાંના ગાયકો શાશ્વર અને ગુણધાલી હોવાથી તેઓ મનમાં સમજ્યા અને ખાંસાહેબના રપટ વસ્તુત્વની શ્લુતિ કરી પોતાને નવી દ્રષ્ટિ આપવા માટે ખાંસાહેબનો આગાર માનતા તેઓ ખુશ-મિનનમાં થાકી ગયા. ખાંસાહેબ કર્ણાટકી યોગે પશુ ઉત્તમ રીતે ગાઈ શકે છે એ વાત આ પ્રસંગથી ત્યાંના ગાયકો અને રસિકોમાં ફેલાઈ. ત્યાંના ગાયકો શાંત્રના જાણકાર, ગુણધાલી અને જ્ઞાનના પિપાસુ રહ્યા અને ખાંસાહેબને બંને પદ્ધતિ આવડે છે અને તેઓ સ્વરરાગમાં છે એવી તેમની ખાતરી થવાથી, અનેક સવાસો અને શંકા લઈને દૂરદૂરના ગાયકો ખાંસાહેબને મળવા આવતા અને ત્યારપછી તો ખાંસાહેબનો મદ્રાસનો ફીફો એટલે એક ફૂરતું સંગીતચર્ચામંડળ જ બની ગયેલું. રોજ સારા સારા શુદ્ધીજનો મળવા આવતા અને વ્યાઠ વ્યાઠ કલાક ચર્ચા ચાલતી, તેમાં મતભેદની બાબત નીકળે તો ત્યાંના ગાયકો "આ અમારો હતુમનમત છે" એમ કહી બાજુ સંભાળી લેતા. પ્રાચીન સંગીતમાં ભરતમત, નારદ મત, હતુમનમત એવા પ્રકારો છે. ખાંસાહેબ પણ કંમિા જ્ઞેય કેવી રીતે આપણે તેનો વિચાર કરી રહેતા. એક દિવસે હતુમનમત બાબત ખાંસાહેબે વિનોદમાં કહ્યું: "હા, બરાબર હૈં ! આપણી બંદરબાની સહી હૈં ! કેમકે સૃષ્ટિના બધાંય અવદાર ઝાડ વધવા, મકાનો ચણવા વગેરે નીચેથી ઉપરની દિશામાં થાય છે, જ્યારે વાંદરાઓની ગતિ દુનિયા વિરુદ્ધ ઉપરથી નીચે છે ખરી; તેમજ કર્ણાટકી ગાયનમાં આલાપ તાન વગેરે તાર વગળ ઉપરથી નીચે લેવાની રીત છે, તે ઉપરથી તે પદ્ધતિના આદ્યપ્રણેતા વાંદર જ હોવા જોઈએ." આ જવાબથી ત્યાંના ગાયકોને સાચે જ રીસ થતી. એટલે ખાંસાહેબે કહ્યું કે "વખત આવશે ત્યારે મારું કહેલું સિદ્ધ કરી બતાવીશ." આ પછી ખાંસાહેબ એક વખત મદ્રાસમાંના "મુર" માર્કેટમાં ગયા હતા, ત્યારે ત્યાં એક સુદર વાંદર બન્યું વેચાવા માટે આવેલું. તેમણે તે જોયું અને ખરીદ કરી ઘેર લાવ્યા. પછી તો રોજ સવારે તે વાંદર બન્યાને સ્વર બોલતા શીખવવા માટે ખાંસાહેબ મહેનત લેવા મંડ્યા અને પંદરેક દિવસમાં તેનું પરિશ્રમ રૂખાવા લાગ્યું. પશુ ચમત્કાર એ બન્યો કે ખાંસાહેબ ઉપર "સારિમમ" એમ નીચેથી

બોલવા લાગતા, એટલે તે વાંદર 'સાંનિધપ' એમ ઉપરથી નીચે સ્વર બોલવા મંડી જતું ! આ જોઈ ખાંસાહેબ તો અલ્લાહને કૃપા દેવા લાગ્યા. પછી એક દિવસ ત્યાંના એક વિદ્વાન શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીને બોલાવી આ અમલકાર બતાવ્યો અને બધાય પ્રમુખ ગાયકવાડકોને તોડાવવા કહ્યું. તે પ્રમાણે એક દિવસ આ બધાસે ગોઠવાયો. ઉપરથી નીચે સ્વર લગાડવાની તે વાંદરાની કુકળી તરફીય અને હનુમન્મત બાજત આ સમયેય ખુલાસો જોઈ બધા ગાયકો પેટ પકડી પકડી દસવા લાગ્યા અને ખાંસાહેબની જુદિનું આશ્ચર્ય કરતા કરતા ખુશ થઈ ઘેર ગયા ! ધીમે ધીમે મદ્રાસના ગાયકો અને રસિકોમાં ખાંસાહેબ માટે એટલું માન થયું કે મૈસૂરના તરફીય તેમને એકાદ ઉપાધિ આપવાની દરખાસ્તી ગાયકોએ ચોજના કરી, પણ દરખાસ્તી પદવીએ કેટલી પેલી હોય છે તે ખાંસાહેબને ખબર હોવાથી તેમણે તે માટે ના પાડી. પછી સ. ૧૯૧૯માં ત્યાંના બધાય ગાયકોએ મળી વીણા શેખરજીના પ્રમુખપણા નીચે એક મોટો સમારંજ કર્યો. "સંગીત-રત્ન-પ્રાયા" આ પદવીના અધારે રતોના હારમાં ગોઠવી ખાંસાહેબને આદર અને શ્રેમથી અર્પણ કર્યો. દાક્ષિણાત્મ પદ્ધતિના પ્રમુખ સંગીતકારોએ અંદરઅંદર ફૂંક બેસું કરી આ પદવી અર્પણ કરી, તેથી આ પદવીનું મહત્ત્વ અનેરું છે.

મદ્રાસમાંના દોરાના કાલમાં સ. ૧૯૨૨-૨૩ આ વર્ષો મહત્ત્વનાં ગણાય. આ વખતે બેલુર અને ચિતુર ખાંસાહેબ પહેલી વાર જ ગયેલા. આજ દોરામાં મદ્રાસ ઈલાકાનાં મહત્ત્વનાં શહેરોમાં દરી તે તે ઠેકાણાંના મુખ્ય મુખ્ય ગાયકોને પોતાનું ગાયન સંભળાવી તેમને પોતાના બક્ત બનાવી લીધા. મદ્રાસના મોક્ષરવગી પિરને, ત્રિયનાપક્ષીના ગોવિંદ-સ્વામી પિરને, તંજાવરના વીણે વિદ્વાન, કાંછવરના નાયના પિરને, મદ્રાસના વીણાધનમ્મા, મૈસૂર દરખારના સંગીતકાર શ્રી. મુકતેશ્વર બાગવત, વીણા શેખરજી, વીણા સુખરંગ, વામુદેવાચાર્ય વગેરે દાક્ષિણાત્મ શ્રેષ્ઠ કલાવાન ખાંસાહેબનું ગાયન સાંભળી ધેકા નેવા થઈ ગયા હતા, એમ કહીએ તો તેમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. સ. ૧૯૨૪ના કેલેકોનાડા હાઈકોર્ટ અધિવેશનની સાથે નિખિલ ભારત સંગીત પરિષદ ભરાઈ હતી, જેનું અધ્યક્ષરમાન ખાંસાહેબને આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં શ્રીનારાયણદાસ નામના મોટા અને વિદ્વાન ગાયક પ્રસિદ્ધ હતા, જેમને કેઈ પણ ગાયક ખુશ કરી શકતા નહિ, એવી પ્રસિદ્ધિ હતી. તેઓશ્રી ખાંસાહેબનું નામ સાંભળી તેમને મળવા આવ્યા અને તેમનું ગાયન સાંભળી: "સાચી ગાયનકલા હું આજે સાંભળું છું" એવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા. વિજયનગરમાં બપોટ રવામી નાયક પ્રસિદ્ધ સંગીતકાર છે. મદ્રાસ ઈલાકામાં દ્વિત્વ (વાયોલિન) વાદ્ય સર્વમાન્ય છે અને તે વગાડનાર સારો સારા વાદકો ત્યાં છે; પણ બપોટરવામી અત્યેક શીઘ્રવાદક કહેવાય છે. તેમણે ખાંસાહેબનું ગાયન સાંભળ્યા પછી "બીજે કયાંય નથી સંભળાતી એવી દિવ્ય સુતિએ ખાંસાહેબના ગાયનમાં સંભળાય છે" એવું કહી દીધું. તેઓ ખાંસાહેબના સિધ્ધ બન્યા અને દરેક રાગના સૂક્ષ્મ સ્વર ઉર્ફે સુતિએ ખાંસાહેબે તેમને શીખવી દીધી. શ્રી. નામના પિરનેએ ખાંસાહેબની કામસ ઋણબત્તી અસાવરી સાંભળી દરોઈદાર કહ્યો: "આ અમારા શાસ્ત્રમાંની અસાવરી છે, આવી મેં કયાંય સાંભળી ન હતી!" શ્રી. મુકતેશ્વર બાગવત પહેલા રામનાથના મહારાજની તોકરીમાં હતા. તેઓ ગાવાની એક બેઠના પરિસો રૂપિય લેતા. ખાંસાહેબની કીર્તિ સાંભળી મદ્રાસના એક કાટવાપીસ શ્રી. ચિટ્ટોબાજી સાથે તેઓ ખાંસાહેબના મુકાબે

આવ્યા. ખાંસાહેબનું ગાયન સાંભળી દર્શિત થઈ તેઓએ કહ્યું: “ આ ગાયન અમારા પ્રાચીન મંથોને અનુસરીને છે. ” ગાયનના પરિણામથી ગતે તેમને બેંધ પશુ નહિ આવી, પડયા પડયા તેઓ તે ગાયનના સ્વરો ગજગણ્યા કરતા. તેથી રામનાથના મહારાજ સાહેબે પૂછ્યું: “ ખાંસાહેબ તમારાથીય વધારે સારું ગાય છે કેમ ? ” બીજે દીવસે શ્રી. મુક્તેશ્વા ફરી ખાંસાહેબને ત્યાં મયા અને તેમને યમન રાગ સંભળાવી તે જ રાગ પોતાને સંભળાવવા ખાંસાહેબને કહ્યું. ખાંસાહેબે યમન રાગ બે કલાક સુધી ગાયા. તે સંભળતાં શ્રી. મુક્તેશ્વાની આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેવા માંડી અને તે માંડની માફક કરવા મંડ્યા ! ખાંસાહેબનું ગાયન પૂરું થયા બાદ શ્રી. મુક્તેશ્વાએ લેખીને કહ્યું: “ હું માંડો મરેલો નથી, પણ દિવ્ય ગાયનનું આ પરિણામ છે ! ” આ પછી, તમારું ગાયન મને શીખવોડો એવો આગ્રહ શ્રી. મુક્તેશ્વા ખાંસાહેબને દર્શેશ કર્યા કરતા.

યમન જેવા સાદા રાગમાં પણ ખાંસાહેબ કૌશલ્ય કરી બતાવતા અને તેઓ કહે તે રાગ કે ભગ્ન ગાતા તોય તેથી અધુ, રામાંચ આદિ સાત્ત્વિક ભાવ શ્રોતાઓમાં ઉત્પન્ન થતો. એક વખત બકારી કૃષ્ણચંદ્રાએ યમન રાગ ગાયો અને તે જ રાગ ગાવા માટે જાણી ભેઈ ખાંસાહેબને આમંત્ર કર્યો. ખાંસાહેબે તે રાગ પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે તો ગાયો જ, વળી તેમાં ધૂળપંચમ વગેરે કરી અર્ધા કલાક સુધી ચમત્કૃતિજનક ફિરત કરી. ત્યાંના ગૌવાઓ અધિપાંના જેવા માત્ર “ ચીન્ને ઉપરથી રાગ યોગબવા ” જેટલું જ રાગજ્ઞાન ધરાવનાર ન હતા, તેઓ સ્વરોનો અને રાગોનો મર્મ જાણવાવાળા હતા. યમન કથાણુ જેવા સામાન્ય રાગ વડે પણ આટલી ચમત્કૃતિ અને રસાવિર્ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું ખાંસાહેબનું કૌશલ્ય ભેઈ બધાએ તેમને ધન્યવાદ તો આપ્યો, પણ વીણા ધનમ્મા નામક વૃદ્ધ અને અંધ ગાયિકાની આંખમાંથી આંસુ ચાલવા મંડ્યાં અને “ સાક્ષાત્ દેવરિ ! ગંધર્વ રી ! ” એવા ઉદ્ગારો કાઢી તે શરીરજ્ઞાન ભૂલી ત્યાં જ આઘાટવા લાગી ! વીણા ધનમ્મા એ બેસ્યા હતા છતાં જ્યારે તે સભામાં આવતી ત્યારે મદ્રાસના લોકો સનાતનો હોવા છતાં બિલા યાદને તેને આવકાર આપતા. મદ્રાસીઓની કલાપ્રિયતા અને વિદ્યાસેવાભાવ ખરેખર અજ્ઞાન છે ! ખાંસાહેબનું એવું દિવ્ય ગાયન સાંભળી જેઓએ એવા સાત્ત્વિક ભાવોની સમાધિનો દર્શ અનુભવ્યો છે, તે મદ્રાસીઓને ધન્ય છે ! તેઓએ તો પૃથ્વી ઉપર જ સ્વર્ગસુખ અનુભવ્યું કહેવાય !

તે પછી, ગયાં આઠમય વર્ગોમાં તો મદ્રાસમાંના બધાય લોકો ખાંસાહેબને યોગબતા થયા. તેઓના મુકામ ઉપર સર્વ પ્રકારના લોકોની બીડ થતી. તે લોકો તેમને એક ‘ઓલિયા’ જ માનવા મંડ્યા. માત્ર દર્શન માટે જ સેંકડો લોકો આવતાં. આખો દિવસ બીડ રહેતી, અને વ્યવસ્થા રાખતાં ખાંસાહેબના ચિષ્યો ચાલો અને કંટાળી જતા. શ્રી. સરોજિની નામકનું આણું કુટુંબ ખાંસાહેબનું ચિષ્ય અને ભક્ત હતું. શ્રી. સરોજિનીના ભાઈ પ્રસિદ્ધ કવિ અને નટ હરેન્દ્રનાથ મટોપાધ્યાયના નેતૃત્વ હેઠળ દબરો લોકોના સમૂહો એક વખત મદ્રાસ સ્ટેશન ઉપરથી ખાંસાહેબને લાવવા માટે મોટું સરખસ કાઢ્યું હતું અને એક દેસનેતા જેવું જ માન આ કલાકારને આપ્યું હતું. એક વખત મદ્રાસના બહુ જ ગરીબ લોકોએ અંદરઅંદર

ફંડ બેશું કરો ખાંસાહેબને ગાયનનું આગમન આપ્યું. તે લોકોનો આવો પ્રેમ જોઈ ખાંસાહેબ
રજગળા થઈ ગયા અને તેઓએ ગાયનના પૈસા લેવાની ના પાડી !

ખાંસાહેબની કલાની યોગ્ય કદર કરવા માટે, તેમને પ્રોત્સાહન આપવા માટે તેમ જ
સંગીતનાં સંશોધનમાં ચર્ચા વડે તેમને વધારે ધમક આપવા માટે ખરેખર મદાસની યુલુ-
મ્માદકલાને ધન્યવાદ મટે છે ! ખારા મદાસનો મીઠી સ્મૃતિથી ખાંસાહેબનો કલામય
આત્મા સ્વર્ગમાં પણ રિમતળીની આંખ જોવાતો દરો !

[ચાલુ]

પ્રજનો વિશ્વાસ એટલે

“ઓ રિ એ ન્ટ લ”

હિંદભરની અજોડ અગ્રગણ્ય લાઈફ એસ્યુરન્સ કંપની.

વીમા પોલિસીની રકમ	૩૧-૧૨-૪૦ સુધીમાં રૂ. ૮૩ કરોડથી વધુ
કુલ ફંડ	રૂ. ૨૦૬ " "
પાર્શ્વિક આવક	રૂ. ૪૬ " "

વીમા પોલિસીની વિવિધ આકર્ષક યોજનાઓ તેમ જ બીજી અનેક
ઉપયોગી માહિતી - વીગતો જાણ કરતા અમારા પ્રેક્ષકોની નકલ માટે
આજે જ લખો અગર મળો—

ઈન્દ્રવદન સુનીલાલ મહેતા, બી. એ., એલએસ. બી.
એક્ટીંગ પ્રાન્થ સેક્રેટરી

ઓ રિ એ ન્ટ લ

ગવર્નમેન્ટ સિક્યુ. લાઈફ એસ્યુરન્સ કં. લી.

ઇલેક્ટ્રિસિટી હાઉસ : લાલ હરવાળ : અમદાવાદ.

☆ ફેડ એફિસ : મુંબઈ

દિંદમાં સ્થાપના : ૧૯૭૪ ☆

પાંજરાપોળના પંથે જતો આવે પરભુજીતું ધામ
 દેવનો દાણાદુણીનો લાગો લાગ્યો છે ગાગોગામ
 બાવાજી ઘોઠિલે બેસીને જાય
 સંતનના જેજેકારો શા ગવાય ?

વાસ્તવેવારે મંદિરે લોકની જામતી ભારે ભીડ
 છપ્પનલોગનાં અજકુટનાં દર્શને દોડે તીડ
 નાની નાની લાકડીનો પરસાદ
 પરભુને પાય લાગ્યાની માઠ.

દર્શન દીધાં દેવનાં હીડે આગળ પાંજરાપોળ
 ખોડાં, ખડેલાં, દૂધ વિનાનાં ટોરના નાકફેણ
 સજળું નળજાંભે મારે ધીક
 દયાના સ્થાનમાં કોની ખીક.

ગામના મહાજને વાણિયા જાજા પાણીથી પોથેરી જાત
 દીડીમકોડી ને પારેવાં કાગે ધરમાદો જાતે જાત
 તળાવો કાજ છે નોકર આર
 જગાવે માછલાં કારેકાર.

ખાતેકારોનું વ્યાજ આવે એમાં ધરમાદાની ત્રણ પાછ
 સાલે સાલે એમ દાનની પુંજ વધતી રહેતી સવાઈ
 શહેરોથી દાનની આવે છોળ
 નલે એમ ટોરની પાંજરાપોળ.

સાલ બે સાલે છાપેલો ખાસો વહેંચાતો રહે છે હેવાલ
 દાનધરમનાં દેવી જનોની વાંચતાં લાગે લાળ
 ધરમનું એકલું આ છે ધામ
 જાકી તો દુનિયાના દંભ તમામ.

(૨)

પાંજરાપોળની પાસ પરામાં ચેનવો રહેતો એક
દીકરાદીકરી બાઈ વિનાનો એકલદોકલ છેક
પડી ગયે છાપરાંને ચાર સાલ
થતાં છે કાયાના હાલહવાલ.

ઘડપણે એના દેહમાં જાગ્યો ખાંસીનો કૂડો રોગ
એસરીઆંગણે ડોઈ ન સંઘરે પીકળને એનો લોગ
બધેથી બતકારો દેવાય
રોગીથી રોજ સહો ના બંધ.

ચોખ્ખી જમીનમાં આંગલો જોઈ નિરધાર્યો એણે વાસ
લોટવે લાવી નીર તળાવથી રાખ્યું છે શિરની પાસ
ગિછાવી ગોઠડીગાલા દીધ
જગતની માયાને સંકેલી લીધ.

રાની પશુથી બચવા કીધી કાંટાળી વાઠ ચોપાસ
માગી વીપરીને કાઢતાં દહાડા એમ વદ્યા ચાર માસ
હવે તો આખરના છે શ્વાસ
ઉડી જશે પંખીકું પોતાને વાસ.

સાંજ પડી ને ખૂબ વધી છે હાંફણી એને ઘોર
સાન-સરી ને કરડાયા અંગો ચાંત પડી જતો શોર
અંધારે ઉતર્યો કાળ કૂપાલ
ઉઠાવી લીધો રહેજે ખાલ.

પરબુલ પોઠયા પુપહિન્ડોલે, બાવાલ સેજ પલંગ
પાંજરાપોળમાં પ્રાણીએ પોઠયા ચેનવો લોભકાસંગ
ધરામાનો એક છે સાચો ઉછંગ
શમે જ્યાં કાટિ-લવેના જંગ.

હંદ-પિંગલ શાસ્ત્રની જરૂર

ધ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

સાહિત્યની ઉચ્ચ પરીક્ષાઓનો પ્રચાર બહુ લોકપ્રિય થતો જાય છે. પ્રશ્ન એ છે કે આ પરીક્ષાઓમાં હંદશાસ્ત્ર અથવા પિંગળશાસ્ત્રને કયું અને કેટલું સ્થાન આપવામાં આવે અને આ વિષય પર કેટલું ધ્યાન આપવામાં આવે. આ વિષે આપણે હવે નવેસરથી વિચારવું પડશે.

પહેલાં નોંધ એ તો હંદ-પિંગલ એક રીતે મંથિત જેવું જ છે. લઘુગુરુ, રીષાંશ્વર, માત્રાઓ અને અક્ષરોને હિસાબે તે તે ગણા અને માત્રાઓની આકૃતિઓ બનાવી એમાંથી નેટલાં કૃષ્ણમધુર અને ગેય હોય તેમનો જ પ્રચાર વધારવામાં આવે. લેખનશુદ્ધિ, વ્યાકરણશુદ્ધિ, હંદશુદ્ધિ, રસને અનુકૂળ હંદની પસંદગી, શબ્દાલંકાર એ સહુ ભાષાનાં બાહ્યરૂપ છે. કાવ્યનો આસ્વાદ લેવા માટે, શબ્દસમૃદ્ધિને યાદ રાખવા માટે, અને દ્વંસ્વદીર્ઘ વગેરે ભેદો ઓળખવાની કાનની તાકાત વધારવા માટે હંદપિંગળની કસરત બહુ જરૂરી છે.

પણ એક વાત : હવે સાહિત્યના અભ્યાસમાં હંદપિંગળના અભ્યાસની જરૂરિયાતને પ્રમાણથી વધારે મદદ ન આપાય. પરીક્ષામાં સાહિત્યનું પ્રમાણ જે ૨૦૦ ગુણનું હોય તો હંદ-પિંગળને માટે ૨૦ ગુણ જ રાખવામાં આવે તે ખસ યશે. ઉત્તમા પરીક્ષામાં જે આ વિષયનો પ્રશ્નપત્ર સ્વતંત્ર રૂપે રાખવો હોય તો તેને માટે ૧૦૦ ગુણ ન રાખતાં ૪૦-૫૦ નો જ તે બનાવવામાં આવે.

હંદ-પિંગળની વૈજ્ઞાનિક બાબ્યા કરતાં એક સર્વમુલ્યમ સર્વાંગપૂર્ણ અંથની આજમોટી જરૂર પડી છે. એમાં સંસ્કૃતના વર્ણ અને માત્રાટલ, જ્ઞતિટલ, હિહીના સોગઠા, સર્વશ, હપ્પય, બરવૈગીતિકા, હરિગીતિકા, લલિત વગેરે (પ્રાચીન અને ખડી) મોલીમાં પ્રચલિત), ઉર્દૂના મન્સ-રીર વગેરે, ગુલ્લાતી, બંગાળી, મરાઠી વગેરે આંતીય ભાષાઓમાં ચાલુ રહેલાં હોદોને પણ જગા મળવી નોંધ એ. આજકાલ અંગ્રેજી 'સોનેટ' નામનો યાદ પંક્તિઓનો હંદ પણ આપણી દેશી ભાષાઓમાં વપરાય છે. એનું લક્ષ્ય અને વિચાર પણ આ નવા અંથમાં આવી જવાં નોંધ એ.

હંદ પિંગળના અંથને પાઠ્યપુસ્તકના રૂપમાં ન સમજતાં એને અધિદન સંદર્ભ અંથ (Standard work of reference) ની જેમ રાખવો ઠીક પડશે. અને એ વસ્તુ પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજ લેવી નોંધ એ કે હંદ-પિંગળના શાઈ ખાસ પ્રિભાગ પર વધારે ધ્યાન આપવું નોંધ એ. પ્રાચીન અને આધુનિક કવિઓએ જે જે હોદોનો આશ્રય લીધો છે તેના ઉપર જ વધારે બાર ચૂંચોં નોંધ એ. આ શાસ્ત્રનો વિકાસ ભાષાની સમૃદ્ધિ માટે ખૂબ જરૂરનો છે. પણ નાનીમોટી પરીક્ષાઓમાં એની મદદતા વધારવી ઠીક નથી. હાંચમાં હાંચી પરીક્ષા માટે હંદ-પિંગળ શાસ્ત્ર મેંઝંધી શોધજોગ કરીને લખનાર જાકિને વિશેષ-ખાસ પ્રમાણપત્ર અને ઈનામ આપીને માન આપી શકાય છે.

હંદ્યાત્મમાંથી જુદા જુદા હંદોનાં ઉદાહરણ ત્રણ સુધી આની શકે ત્યાં સુધી સારા સારા પસંદ કરેલા કવિઓની નિર્દેશ અને ભાવપૂર્ણ, સુંદર અને ઉત્કૃષ્ટ કવિતાઓનાં જ દેવાં જોઈએ. એક એક ઉદાહરણ આપતી વખતે જો રચનાનો કાલક્રમ ભૂતાવવામાં આવે તો અભ્યાસી વિદ્યાર્થી રચનાકૌશલનો વિકાસ સહેલથી સમજી શકે.

વારંવાર ગવાતાં કાવ્યોનાં લક્ષણ ઇત્યાદિનાં પુસ્તકોમાં નથી આપાતી. સંગીતશાસ્ત્રમાં
 બિનઃ, વિન્યાસ, અલંકાર, રાગ-મૂર્ત્તના, તાલ વગેરે આપાત છે. પણ પદ્યોમાં તે માત્રાઓનો
 સવાલ રહે જ છે. કેવળ લઘુતાલના અભ્યાસથી જે વાત આપણી સમજમાં ન આવે તેનો
 ઇત્યાદિમાં ઉલ્લેખ કરવો ઠીક પડે. *

2. 1990年12月1日以前に作成されたもの

* दिदी सनोदय भाथी

1947年11月1日，中国科学院成立，这是中国历史上第一个由政府设立的科学研究机构。它的成立标志着中国现代科学事业的开端。中国科学院的成立，不仅为中国的科学研究事业奠定了基础，也为中国培养了一大批优秀的科学家。中国科学院的成立，是中国现代科学史上的一个重要里程碑。

1. What is the purpose of the study? ☆
 2. What are the research questions? ☆

$$\begin{aligned} \text{Def } \text{Pr}(\mathcal{P}) &= \{ \langle \mathcal{P}, \mathcal{P} \rangle \} \\ \text{Def } \text{Pr}(\mathcal{P}) &= \{ \langle \mathcal{P}, \mathcal{P} \rangle \} \end{aligned}$$

1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 26

नाना रुक्मा भाटना

॥ ११२०५ ॥ **उद्गोना** **वाभाना** **आहरी** **पना**

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

10.00,000

21. 400, 500, 1000

संस्कृत भाषा में लिखित पुस्तकें

17 St. Pauli Church 1712

१० ४ पाठ्यपुस्तक विभाग
वृद्ध विगत भाटे

अरुंधती
विभाग
वीमाणा

अरुंधती भाटे

ઉદાર શસ્ત્રો-

महाराष्ट्र नवनिर्माण दल
महाराष्ट्र नवनिर्माण दल
महाराष्ट्र नवनिर्माण दल

आय

प्रेमिहन्सी प्रेविहन्सी येनरः विनरदः

She has been a member of the American Red Cross since 1945 and has been active in the organization ever since. She has been a member of the American Red Cross since 1945 and has been active in the organization ever since.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

114 (स्थापना वर्ष ४.) भैरवानं विष्णुम, सर. श्री. उद्योता. ३५, कांठ. : सु ५६

1997 年 1 月 1 日以前, 1997 年 1 月 1 日以后

પ્રખર અર્થશાસ્ત્રી આદામ રિમથ

નીચે દેસાઇ

આદામ રિમથનું *Wealth of Nations* આજે તો અર્થશાસ્ત્રનાં તમામ પુસ્તકોમાં પ્રખર વિરાજે છે. તેમાં કયેલાં સિદ્ધાંતો આજે તો આશ્ચર્યના યુગના ક્રાંતિસ્તંભ સમા બની ગયા છે. જે નવા મૂલ્યોદાર વર્ગ માટે તેજે એ સિદ્ધાંતો રજુ કર્યા હતા, તે વર્ગે જ આજે તેને ઉચ્ચેડી ફેંકી દીધા છે. આમ છતાં આજના "આર્થિક માણસ" (economic man) એ નામની નવી ભષંકર જાતિ શરૂ કરવાનું બહુમૂલ્ય માન તો આદામ રિમથને જ ગ્રામ્ય છે. *Wealth of Nations* એક માનવની વિચક્ષણ પ્રતાપનું જ પરિણામ નથી, તેમાં એક સમસ્ત યુગનો આત્મા રેડાયો છે. આ પુસ્તકના લેખકમાં વિદ્વતા હતી, મેધા હતી, રાબડવાતુરી હતી. અને આ તમામ વરદાનો સાથે નવા યુગની ઊગતી ઉવાના પગથારે તે આવીને બેઠો.

તેનો "આર્થિક માણસ" - આજનાં અર્થશાસ્ત્રીઓ મૂકાવે છે તેવો યાત્રિક મનુષ્ય નહિ, પણ વ્યાપારી હૃદયનમાં આત્મપ્રેત, તેની ધમાલોમાં સદાય તરંગોળ રહેતો, કુનિયાની સફરો ખેડતો અને અનેક પ્રકારનાં નાણાંની ઉપયોગપામંસ કરતો વેપારી પુરુષ છે. યુરોપમાં રજવાડી સમાજરચનાનો એ અસ્તકાળ હતો, નવો સમાજ-વેપારીઓનો સમાજ ઉદય પામતો હતો. અને નવાં બળો જેના પર આદામ રિમથનું વર્ચસ્વ સ્થપાવાનું હતું તે જન્મતાં જતાં હતાં એ બળોમાંથી જ એક રીતે આદામ રિમથ સર્જાયો. અને તેમાંથી જ તેજે વેપારીઓના બાઈબલ સમું *Wealth of Nations* સર્જ્યું. જે બળોએ આ પુસ્તક સર્જ્યું તેના પર આ પુસ્તકની ધેરી અસર પડી. જૂના સમાજના કૌશલમાંથી નવા સમાજનું સદા પાવર થાય છે. અને કાંઈક માનનીને ફાલે એ સમાજની રેખાઓ આકૃતિ કરવાનું આવે છે અને આ સર્જન પ્રાપ્ત પોતાનાં જ બધારણને તોડતું ગ્રામ્ય છે. મેગિયાવિલીનું *Prince* કે માર્ક્સનું *Capital* આની વિદાહરણ છે. આદામ રિમથ આ ક્ષણમાં આવે છે.

આદામ રિમથે સાવ મૌલિક વિચારણા નથી જ કરી. અને તેમાં કરી નાનમ પણ નથી. કાર્લ પણ વિદ્વાન પુરુષે વ્યક્ત કરેલા વિચાર એક પા બીજા સ્વરૂપે જૂના વિચાર સાથે સંકળાયેલા હોય છે જ. વિચારની પરંપરા એ રીતે જ જળવાય છે. આદામ રિમથનાં પુસ્તકોમાં રજુ થયેલાં વિચારો નુદે નુદે ઠેકઠેકે જુદી જુદી રીતે વ્યક્ત થયેલા જરૂર છે; પણ આ વિચારોમાં વ્યક્ત થતી સંપૂર્ણતા, સંકીર્ણતા પ્રથમવાર જ એક સ્વતંત્ર સંકળાઈને અદિર્ભા આપણે નીરખીએ છીએ. કાર્લ પણ સર્જનમાં કે કૃતિમાં સંપૂર્ણતાનો જ દિશાન લેખાય છે.

Wealth of Nations આમ નવા ઊગતા વર્ગના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદિત કરતું અને તે પુસ્તક છે. અને તેના વિદ્વાન કર્તાની પ્રતિજ્ઞાએ તે સંપૂર્ણતા રચાયેલું છે. જૂનાં રજવાડી રચાપિત દિવો પોતાની સંસ્થાઓને જરાજર લટકી રહ્યાં હતાં. આ રચાપિત દિવો સામે

૧. એકમ લેખારી. પરિણામે આ પુસ્તક નવા વર્ગના પામંસ્યત જેનું વર્ચ પાપું.

તેના ઉપયોગ માત્ર પુસ્તકાલયની અગત્યઓ શોધાવવા માટે નહિ, પણ સામાન્ય પ્રાગ્જન સારુ થવા લાગ્યો. તેની આવૃત્તિઓ પર આવૃત્તિઓ નીકળવા માંડી. અન્ય ભાષાઓમાં તેને ઉતારવામાં આવ્યું. વાચકવર્ગમાં બહુધા તે આ પુસ્તકમાં રજુ થયેલા સિદ્ધાંતોમાંથી લાભ ઉઠાવનારા જ હતા. તેમને જે જોઈતું હતું તે તમામ—પોતાની ઓકાસઓનું આર્થિક, રાજકીય સ્વરૂપ અને તેનું દક્ષતાભર્યું સમર્થન આગળથી મળતું હતું. આ લોકો દ્વારા પુસ્તક જનતામાં પહોંચ્યું. અને જનતાએ આ સિદ્ધાંતો માટે પેલા વર્ગને સત્તા પર આવવાનું મદદ કરી. અને આ વર્ગ સત્તા મેળવ્યા પછી જનતાને તે મૂળ સ્થાને બેસાડી પુસ્તકના સિદ્ધાંતોને ઉપયોગ મજૂર વર્ગની હક્કતાઓ ગેરકાયદે ઠેરવવામાં જ કરવામાં આવ્યો. આમ બનતું અલગત સ્વાભાવિક જ હતું.

આવી ઉચિતપ્રાયશ્ન કરાવનાર આદ્યમ સ્થિતિના જીવન પર એકાદ બેકની નજર ફેંકી લેઈએ. પ્રથમ નજરે તે લાગશે ફિલસૂફીના એક વિનયી સ્ટોટિયન પ્રાધ્યાપક એક્સલેસરી અને અસાધ્ય આ વિનય સાધુચરિત પુણની કલમમાં પ્રચંડ વિચળીક તાકાત છે. તેના જીવનકાળમાં અસાધારણતા ક્યાંય નજરે નહિ પડે હા - પણ વર્ગની વધે તેને જીપ્સીઓનું એક ટોળું ઉપાડી ગયું હતું પણ પછી તે સાહસિક સફરો ને તેણે ખેડી હોય. તે તે ચિત્તના સાગરમાં જ પરેરાયત સ્ટોટિયન કંજુસારવાળા કુટુંબમાં તે જીએ, નિહાળીના અભ્યાસના વર્ષો ઓક્સફર્ડમાં ગાળ્યાં. આ વર્ષો દરમિયાન મળેલા અનુભવે તેણે આ વિદ્યાલયો પર ટીકાનાં તારાં તીર ચલાવ્યાં છે. પ્રાધ્યાપકની પદવીની તેણે ધીરજથી શક જોઈ; દુર્ધીન સ્થિતિમાં સગો યુનિવર્સિટીમાં પહેલાં તકેશાસ્ત્રનો અને પછી તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાધ્યાપક નીમાઈ ગયો. અને ફેલોશ (Ideology), નીતિશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, અને રાજકારણ પર લેખણો આપવા સંડોવે. અહિં જ તેણે *The Theory of Moral Sentiments* નામનું પુસ્તક લખ્યું. આ પુસ્તક પ્રથમ ચમકારો કર્યો - તેમાં માનવ આચરણનું સામાજિક માનસસમજાવ-પૂર્વક તેણે આલેખ્યું. આ પુસ્તક તેને નામના અપાવો. એ પછી તેણે પ્રાધ્યાપકની પદવી છોડી અને આર્લ્સ ટાઉન્સહેન્ડના પુત્રના શિક્ષક તરીકે મુસાફરીએ નીકળ્યો; દોઢ વર્ષ ટુલાઈસ અને એક વર્ષ પારિસમાં ગાળ્યાં. આ મુસાફરી દરમિયાન તેણે અર્થશાસ્ત્ર પર પુસ્તક લખવાનું આરંભ્યું. આ પુસ્તક તેણે સ્ટોટલેઈડમાં આવી દસ વર્ષના ગાળામાં પૂરું કર્યું. તે પ્રગટ થયું ૧૭૭૬માં, *The Wealth of Nations* ના નામે. ત્યાર પછીનું જીવન તેણે શાંતિમાં એડિનબરોમાં જઈતીખાતાના વડા તરીકે પોતાની માતા સાથે બતીત કર્યું.

આ સાદું, એકધારું અબ્બાસી અંગ તેના જીવનની અંધૂરી કહાણી જ કહે છે. એ કહાણી પૂરી કરવી હોય તે આપણે તેનાં અન્ય અંગો જોવાં જાએઈએ. તત્ત્વજ્ઞાનના અન્ય પ્રાધ્યાપકોની માફક તે દુનિયામાં જનતા જનાવોથી કદીય અસર ન રહેતો. જગતના તમામ જનાવો તેના પર અસર કરતા અને તેમાંથી તે શીખતો. યુનિવર્સિટીના અભ્યાસ-કાળની પેકળતા તેને સમજાઈ જ હતી. વિદ્યાર્થીઓને શીખવાડતી વખતે તે પોતાના વિચારો ઉમંગથી રજુ કરતો. ન્યાયશાસ્ત્ર પરનાં તેનાં અભ્યાસોને વિશે નોંધ કરતાં જોત ર લખે છે: " તે વિદ્યાર્થીઓને વિચારતા કરી, મૂકે તેવી રીતે શીખવતો. તેના અભિપ્રાયો ચર્ચાના વિષય બની જતા. જે જે સાખાઓ પર તે બોલતો તે સહેરમાં ફેરવવાનું થયું, તે પર અબ્બાસ ચઢે થતો. તેની નાની નાની

મૃતિ'એ પુસ્તક—વિકેતાઓની વારોએ શોભાવતી. તેના અવાજની અને શબ્દોચ્ચારની વિશિષ્ટતાઓનું અનુકરણ કરવામાં ચોરસ મનાવું. જે સિદ્ધાંતનું તે પ્રતિપાદન કરતો હતો તે સાવ નવો હતો, તે પદ્યનામાં રાખવું જોઈએ. આ સિદ્ધાંત હતો. આર્થિક સ્વતંત્રતાનો, સરકારી અંકુશમાંથી છૂટકારો, પ્રાપ્ત કરવાનો. કાર્પણ્ય નવો સિદ્ધાંત રજૂ કરવો એ આસાની નથી હોતી. તેમાં અનેક અંતરાયો આવે છે. તેના વિરોધ પશુ એટલો જ મક્કમ હોય છે. પણ આદામ રિમય કાંઈ કર્યોક નહોતો. તેણે નીકરતાથી એ સિધ્ધાંત રજૂ કર્યો. રાખ્યો, અને નામના મેળવી.

તે આંખ અને કાન ઉઘાડી રાખતો. નોંધપોથી તેની સદાય તૈયાર રહેતી અને તે વારંવાર તેમાં ટપકાવી લેતો. તેણે રાજ્યનીતિ પરનાં પોતાનાં બાબતોની નોંધપો અવા માંડી-પણ તરવણાની નોંધા કરતાં આ કામ વિકટ હતું. જૂનાં સિદ્ધાંતોને આસે ચાલીને જ નવો સિદ્ધાંત રજૂ કરવાનું કામ આમાં નહોતું. આમાં તો નવા વેપારી જગતની રચનાને સાર્ય બનાવવાની વાત હતી—અધિવાં જૂની જગત રજવાડી સમાજરચના પર આક્રમણ કરવા ઉપયોગી આયુધ સાંપડતું હતું. નવા વિચારોની, નવા સિદ્ધાંતોની હાંસલ કરી રિમયને અદિશિત કરી રહી. તેણે પોતાનો આનંદ મિત્રોને જણાવ્યો. એ સદુનાં દિલ ખૂબ જીકમાં. સદુ તેના વિચારોનું પરિણામ જણાવવા ઉત્સુક બન્યા. રિમયે ખીખે દંડા ધર્મ એ વિચારો પરિપક્વ બનાવવા હીધાં. ઉતાવળ કરવી તેને પાલવે તેમ નહોતું. એ મોટાં તેને વાંચવાનું અને નીરખવાનું હતું. તેણે જૂનાં પુસ્તકોમાં અને નવાં કારખાનાંમાં અચુપાત કર્યો. રૂપેરી સિકાના કિંતાહાસસાગરમાં તેણે નિમજ્જન કર્યું. ધર્મ સંસ્થાઓની અર્થરચનાના અતલ જોડાણમાં તેણે ફગડી મારી. સમસ્ત યુરોપનો સંસ્કૃતિ-ઇતિહાસ તેણે હવેથી નાખ્યો. તેને પોતાની શૈલી સુધારવાની હતી; આર્થિક દૃષ્ટિનિંદુને નવો એક આપવનો હતો. પુસ્તકો ઉપદેશનું; પાંડિત્યનું નિજીવ શખ બનાવવાને બદલે રાષ્ટ્રનાં અને જગતનાં સંગ્રામતા પ્રશ્નોનું નિરીક્ષણ કરી એક નૂતન અર્થનીતિના સંગીત પાયા રૂપે બનાવવાનું હતું. કેનું કપરું કામ ?

અને ત્યારે દશે તમે પુસ્તકે દુનિયાનો પ્રકાશ નીરખ્યો, ત્યારે સદુને લાગ્યું કે આ માત્ર પુસ્તક જ નહોતું—તેમાં વર્તમાન યુરોપીય ચેતનાની ચાચા હતી.

આદામ રિમયે રજૂ કરેલા સિદ્ધાંતો અર્થસામ્રાજ્યનાં મોટાં મોટાં પુસ્તકોમાં તમને મળશે. પણ તમને એમાં નહિ મળે રિમયની સરસતા, ચમ્પદ્યાનુર્થ, અને મહાનતા. સિદ્ધાંતો સાવ સાદા છે. (૧) રિમય એમ ધારી લે છે કે ગણસને, આર્થિક પુરૂષ તરીકે વિચારતાં તેને આગળ દોરનાર મુખ્ય રક્તિ સ્વાર્થની છે. (૨) જ્યાં મનુષ્યોને સ્વાર્થ, તરફ દોરનાર આ વિશ્વમાં એવી કુદરતી વ્યવસ્થા છે, જે સામાજિક કલ્યાણના માગે લાઈ જાય, અને (૩) આ બન્ને સિદ્ધાંતોમાંથી તે એમ તારવે છે કે સારામાં સારી અર્થનીતિ, આ પ્રકિયાને સદંતર અજગી રાખવામાં જ સમાયેલી છે. તેના પર કોઈ પણ મતનું સરકારી નિષ્પત્ત્ય ન હોતું જોઈએ. આ નીતિ પાછળથી laissez faire નામે ઓળખાઈ.

આ માન્યતાઓ આજે તો આપણા અર્થિક જીવન સાથે વજાઈ મઈ છે—અલગત હવે છટી પડતી મળ છે. રિમયના પદેલા સિદ્ધાંત વિશે એમ કહી શકાય કે અર્થસામ્રાજ્યોનો

મોટા સમૂહ જે વસ્તુ મનાવવામાં આનંદ લે છે તે અનુભવમાંથી તારવવામાં આવેનો છે. માણસ આર્થિક વસ્તુ છે તેવું દર્શિનિદુ રાખવું જવા વધારે પડતું છે. પણ તે પોતાના સ્વાર્થ માટે સત્તા પ્રયત્નશીલ રહ્યો છે તેવું દર્શિનિદુ મોટે ભાગે વાજબી છે. તેમ કહેવામાં કંઈ વધારો નથી. સર્વની પ્રવૃત્તિ પાછળ આ જ આશય રહેલો છે, તેમ કહેવાનો આનો અર્થ નથી. પણ આપણા આર્થિક જીવનની ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાના અંશ રૂપે તે એ જરૂર છે.

સ્મિથનો બીજો સિદ્ધાંત વિશ્વની કુદરતી રચનાનો છે. કારણ કે સર્વ મનુષ્યોની આર્થિક પ્રવૃત્તિ સમાજિક કલ્યાણના માર્ગે દોરાય છે, તેને ઐતિહાસિક આધાર સંપાદી રાકે તેમ નથી. સિદ્ધાંતો, ધર્મોનો એ વિષય છે. આ માનવાનો, કુદરતી બંધનમાંથી, હિંસાંત્ર આદારથી સદીમાં સંપાદી દેતો. અને તે આ કાળની ધાર્મિક તથા રાજકીય સંસ્થાઓનું વર્ચસ્વ તોડવા માટે.

આ બેને સિદ્ધાંતોમાંથી જે અનુમાન પર સ્મિથ આપ્યો તે રવાનાવિક દત્ત વિશ્વમાં કુદરતી રચનાનાં કારણે સર્વ મનુષ્યોની સ્વાર્થી પ્રવૃત્તિ સમાજની કૈય માટે છે. માટે પ્રત્યેક મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ પાંછળ જેવી સફેત છે, એટલે કોઈ પણ સરકાર-રાજ્યનું કામ રોજ-રોજ-રોજનું ઔપચારિક કાર્ય પતાવવાનું તથા જરૂરયા જળવવાનું જ બને છે. એક સરકાર તેને જ મધુવી રકામ જે આઠામાં એણું સાસન કરતી હોય. સાદામાં સારી અર્થનીતિ એ જ છે જે વ્યક્તિઓના બોનઅંતરાયમૂલ અને નૈસર્ગિક કાર્યમાંથી પરિણમતી હોય. આનો અર્થ એવી રાજ્યરચના થઈ, જેને કાર્મકલિ સુદર શબ્દોમાં “અધાધુષી વત્તા પોલીસ” તરીકે ઓળખાવી છે. આપણે મટે આજે તે આ અનુમાન અવ્યવહારુ થઈ ગયું છે, પણ એ યુગમાં તે આ અનુમાને નવા વર્ગને ખૂબ પ્રેરણા અને હિતેજન આપ્યાં. હેરોલ્ડ લાર્કીએ *Rise of Liberalism* નામના પુસ્તકમાં બતાવ્યું છે કે સ્મિથની દલીલ-કેલેકે, અરે તે સમયના યુરોપીય મધ્યમ વર્ગ સારુ, કારણત તીવ્રી હતી. વેપારીઓ આનંદથી નાચી લીકયા. પોતાની આકાંક્ષાઓને આવા કુદરતી કાનૂની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ તે હકીકતે તેમને ન કંઈ સંકાપ તેવી અગ્નિ પ્રેરણા બલ આપ્યાં.

આમ સ્મિથ પદોક્ષ રીતે નવા વેપારી વર્ગનો પ્રચારક થઈ ગયો. એ વાત સાચી કે નવા વેપારી વર્ગની નફાખોરીને તેણે ગૌરવાન્વિત કરી, તેમનાં ભૂખાળનાં પેટને તેણે સતોષ આપ્યો. એ વાત પણ સાચી કે તેણે આ નવા વર્ગ માટે એવા આર્થિક નિયમો કરી આપ્યા, જેનાં એકા નીચે આ વર્ગે સરકારી નિયંત્રણને અને સમાજકરણને પ્રચંડ વિરોધ કર્યો. એ વાત પણ સાચી કે સ્મિથના આર્થિક સિદ્ધાંતોના ઉપયોગ આજે જનતાના હિદાર માટે નહિ પણ તેને કંઈકવા મોટે ધાંચ છે. જે નૂતન માર્ગે તેણે ચોધ્યા હતા તે હવે જુનો બની ગયો છે. અને આજનો મૂઠીદાર વર્ગ તેના પર ખાઈઓ ખોદી પોતાનું રક્ષણ શોધે છે. કદાચ આજે જો સ્મિથ હંમત હોત તો પોતાના સિદ્ધાંતોના આવા સ્વરૂપનો, આવા અમલનો વિરોધ કરત. મૂઠીદાર વર્ગનો ફિલમફ હોવા છતાં તેની તમામ સલાહમતિ મૂઠીદાર વર્ગ તરફ નહોતી. એવી જ-જગે *House of Adam Smith* માં બતાવ્યું છે કે *Wealth of Nations* માં મનુરો ને કારીરો, ખેડો અને ગરીબો માટે પદપાતની તેમ જ

મોટી વેપારી પેદીજો તથા વેપારીઓ, ધનપતિઓ અને પાદરીઓ સામે શત્રુતાની લાગણી સતત વધી જ રહે છે. આનુકૂળ વાંચતા જણાશે કે રિમયના હૃદયમાં સામાન્ય માનવી માટે અનુકૂળતા ઝરે છે. સમજાવના લાગણીથી ઉચ્ચારોને 'આનુકૂળ મૂકીએ તો પણ, રિમયના અર્થશાસ્ત્રના ખાખમાં રહેલ મજૂર-મૂલ્ય' (labour-value) નો સિદ્ધાંત જ તપાસોને! પ્રથમવાર રજૂ થતા આ સિદ્ધાંતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સર્વ ઉત્પાદનમાં મૂલ્ય મજૂરી પર જ ગણાવવું જોઈએ. કાશ્ માડસે આ સિદ્ધાંત પર જ નવા અર્થશાસ્ત્રની ઈમારત ચણી છે. માડસે આ સિદ્ધાંતને મંડાવે, પ્રયત્નરહીત હથિયાર રૂપે તેનો ઉપયોગ કરી તેમાં રહેલ ક્રાંતિકારી ફલિતાર્થને જરાજર બહાર આવડે.

આમ, એ વિરોધી દિશાએ જણે આદામ રિમય દેખેલો હતો. જૂતકાળની રૂઢિગત સંસ્થાઓ તથા સંકુચિત સમાજને દૂર કરી તેણે આર્થિક સ્વતંત્રતાનો શાખ ફૂંકી નવા સમાજનું સ્થાપન કર્યું અને નાણાના સાંકડા શેત્રને વિસ્તાર્યું—છતાંય તેનો આ જ સિદ્ધાંત આર્થિક ખોનજવાનદારી અને અંધાધુંધીમાં પરિણમ્યો, કારણકે નવો વર્ગ સતારક થયા પછી સત્તા ત્યાગવા માંડતો નહોતો. આદામ રિમયનાં પ્રસ્તકોનું વાચન આપણને, જોકે વિદ્વાન પંડિતની છુદ્ધિમતાનો વિપરીત અતાવે છે. એ છુદ્ધિમતાનું મદત્ત તેણે જૂનો ચીસો છોડી, નવો ચીસો પાડ્યો, તે હવે છોડી નવા ચીસા તરફ જવા તરફ દોરે, તેમાં યશસ્વરૂપ છે જ.

દેલીશાન : ૨૧૧૧૦

દેલીશાન : ૩૨૬૬

ભારતીય નિવાસ

હિન્દુ લોજ

રહેવા જમવાની આદર્શ સંગવડ

૨૧૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨.

વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય

ગાંધી કહે જ મારા મિત્ર નિશુવનનો દારૂપરસથી છઠ્ઠાતો એક પત્ર મળ્યો. તે લખતો હતો આજની વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની વ્યાખ્યા વિશે. તે કેટલી દારૂપરસ છે તેના દર્શનરૂપે મુંબઈમાં જોયેલા એક પ્રસંગ તે વર્ણવે છે. કાલબારેલી રોડ પર એક ભારેખમ બાઈને હાથમાં થેલી લાઈ, રોડમાં વાહનોની જાણે કરી પરવાએ ન હોય તેમ, ચાકી જતી જોએલી. બંધારે તે બાઈને આમ રસ્તા વચ્ચે ન ચાલતાં, કુટપાથ પર ચાલવા કહેલું. ત્યારે જવાબ મળેલો કે "મારી મરજી પડશે ત્યાં ચાલીશ. તે મારે સૌ સ્વાતંત્ર્ય છે." પણ એ બિચારી બાઈને એ બીજર ક્યાંથી હોય, કે જે પોતે ગમે ત્યાં ચાલવા સ્વાતંત્ર્ય છે, તે પછી મોટરવાળા કે માલીવાળા, મોટર કે યોગમાલી રસ્તા પર નહિ ચલાવતાં કુટપાથ પર ચલાવવાને પણ સ્વાતંત્ર્ય છે—જેનું પરિણામ જગત પર મોટી અંધાધુંધી પ્રવર્તવામાં જ આવે. આમ જો દરેક ચોતાને હાથે તે મોર્ગ પર ચાલવા મારે, તે મને લાય છે કે કોઈ ક્યાંય જઈ ચકવાનું નહિ, અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય સામાજિક અસજડતામાં ફેરવાઈ જાય તો તેમાં કંઈ શકા નહિ.

જો પેલી બાઈની જેમ સમસ્ત જગત આ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના નશામાં ચકચૂર બની જાય તો સૌ રસ્તાના નિયમન ભૂલી જવાના. એનો અર્થ એ કે બધાનું સ્વાતંત્ર્ય નાશવવા દરેક વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્ય પાં કાપ મૂકવાનો. જો ચાર રસ્તા પર પોલીસ હાથ જોડેલી કરી પોલીસ વ્યવહારનું સંચાલન કરતો જીમો હોય તો તે આપખુદીના નહિ પણ લોકસંતાના પ્રતિક રૂપ છે. તમે કદાચ એમ નહિ ધારો. કોઈ રમણે પહેાંચવાની ઉતાવળમાં હો અને પોલીસે તમારી મોટર ચોભાવી હોય, તો તમે પોલીસની એ આપખુદી કે ઉદ્ધતાઈ જ મળ્યો, અને તમને તમારી સ્વાતંત્ર્યતા હજાતી લાગશે. એ જાહેર રસ્તાના તમારા ઉપયોગમાં શા મારે એ માણસ માથું મારે ? પણ જો જરા સ્વસ્થ મર્ધ સાંતિથી વિચારશે તો જણાશે કે જો તેણે તમારી બાબતમાં માથું મારવું ન જોઈએ, તો તેરી જ રીતે ખીજા કોઈની બાબતમાં પણ માથું મારવું ન જોઈએ, જેનું પરિણામ એ આવે કે રસ્તા વાહનોથી ઉગરાવાં મારે અને તમે કદી એ રસ્તા પાર કરવા ન પામે. એ રીતે વિચારવાથી જણાશે કે સામાજિક વ્યવસ્થા નાશવવા તમારે તમારા વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય પર થોડો કામ મૂકવો જ પડશે, જે સ્વાતંત્ર્યને ધરાર પનાવશે.

સ્વાતંત્ર્યનો સંકુચિત અર્થ ન કરતાં વિશાળ અર્થ કરીશું, તો સમજશે કે તે તો સૌનાં હિતો સાચવવાનું એક મુદ્દર સાધન છે, જેમાં કોઈનું પણ સ્વાતંત્ર્ય હજાય નહિ.

હું મને કાચે તેમ કરવા અને વર્તવા સ્વતંત્ર છું. હું જો લાંબા વાળ વધારી, લાંબા ઝાંઝો પહેરી, ખુદલા પગે બળરખાં નીકળું તો તેમ કરતાં મને કોણ અટકાવનાર છે? આવા વિષમાં જોઇને તમે મારા પર હંસવા પૂરા સ્વતંત્ર છે, પણ તેરી જ રીતે હું પણ તમારા તરફ જોરકાર રહેવા પૂર્ણ સ્વતંત્ર છું. જો મને મારા વાળ રંગવાનો, કે મૂંઝવવાનો તરંગ આવે, અથવા તો અંગરખા, પાણી અને પગરખાં પહેરવાનો તર્ક આવે, અગર તો મોઢી રાત્રે ઊંઘવાની કે વહેલી સવારે જાડવાની ઈચ્છા થાય તો, હું મારા જો તરંગ, તર્ક કે ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવામાં કોઈની રજા લેવા નહિ થોભું. હું વેશ્યવદ્ધા મા તો જોઈ લેજી, છતાં મારે કુંગળીનું સાક ખાતું કે કેમ, દાણ લસણથી વધારવી કે નહિ વજોરે વજોરની પૃચ્છા કરવા જઈશ નહિ.

તમે વેશ્યવદ્ધા છે કે જોન, યિયોસોફિસ્ટ છે કે આર્થ સમાજિસ્ટ, મહાસમાવાદી છે કે સમાજવાદી, વજોરે વજોરે બાબતો મને કોઈ કહેવા નથી આવવાનું. તમે સ્વરૂપવાન સ્ત્રી સાથે લગન કરો કે કંઈપી સ્ત્રી સાથે લગન કરો મા તો તમે આંતરરાષ્ટ્રીય, આંતરપ્રાંતીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય લગન કરો તો તમને તે વિશે કોઈ પૂછવા આવવાનું નથી, તે માટે તમને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે.

આમ આ સર્વ વસ્તુ અને સેંકડો બીજી વસ્તુઓ માટે તમારે કિંમત મારે કોઈની રજા કે મંજૂરીની જરૂર પડતી નથી. આપણે જોને આપણું જોડે સ્વતંત્ર રાજ્ય છે, જોના એકમાત્ર આપણે જ રાજ્ય છીએ, જો રાજ્યમાં આપણે ધારીએ તે અને કાચે તે કરી ચકીએ છીએ. કાચા અથવા પાકા બની ચકીએ છીએ, ફર અગર માયાણ/પણ બની ચકીએ, જૂની ફરિ પ્રમાણે મા તો નવા વિચાર પ્રમાણે આસનારા તરીકે છત્રી ચકીએ છીએ. પણ જેવા આપણે જો રાજ્યની બહાર પગલું મારીએ, તેવા જ આપણે બીજાની સ્વતંત્રતાનો વિચાર કરવો પડે છે. અને મોઢી રાત્રીને તે સવારે ચોરે વાગતાં સુધી, દોલક વગાડવાની ઈચ્છા થાય છે. આમ જો હું બેચાર કલાક જોરજોરથી દોલક વગાડી લઉં તો સતોષ થાઉં તથા તેમ છે, પણ જો હું ધરમાં તે વગાડવા માંડું તો ધરનાં માથાઓને નહિ ગમે, અને જો ધરની બહાર જઈ વગાડવા માંડીશ તો પોકાસી મને બાંન કરાવશે કે મારી આ દોલક વગાડવાની સ્વતંત્રતા તેમની સાંતીથી ઊંઘવાની સ્વતંત્રતામાં વચ્ચે આવવી ન જોઈએ. અને જગતમાં તો અસંખ્ય લોકો છે. જોઈએ મારે તો મારી આ સ્વતંત્રતા તેઓની સાથે બંધબેસતી કરવી જ રહી.

આમ આપણે બધા આ બધી વાતો બૂલી જઈએ છીએ. અને બીજાને તેની બૂલ ન કરવા રોકવા હંમેશાં તૈયાર હોઈએ છીએ.

થોડા દિવસ પહેલાં હું અધેરીથી ચર્ચગેટ જવા ટ્રેનમાં બેઠો. વખત પસાર કરવા આંતર કે આંતર માટે નહિ પણ સમયનો ઉપયોગ કરી અવધાસ કરવા માટે જ હું એક પુસ્તક વાંચવા માંડ્યો. જો મજા આંતર જ તમે પુસ્તક વાંચના હો તો તમારી આસપાસ ગમે તેવો ધીંપાટ કે 'ધમાધમ' થાય તે સદી લો. એમ તો હું પણ 'ગૂઝરાતનો નાથ' કે 'ચંદ્રશેખર' જેવાં પુસ્તકો બૂલવના આગ્રહ આવતા હોય છતાંયે સદેરથી વાંચી ચકું છું. પણ જો તમે તરફાંત્રનું કે દિલ્લશીનું

એકાદ પુરતક વાંચતો હો તો તમારે જરૂર સારી એવી શાંતિ આવવરક ગણાવે, જે મને મળી ન હતી. ખીજે જ રહેશનેથી એ માણસો મારા કપાટમે-ટમાં આવ્યા, અને તુરત જ જોરશીરથી વાતો શરૂ કરી દીધી. હું એક પાતું પૂરું કરી ખીજું શરૂ કરવાની તૈયારીમાં હતો ત્યાં તો તેમની વાતોએ મુ'બઈએ તાજેતરમાં અનુભવેલા વાવાઝોડાનું સ્વરૂપ પકડ્યું. તેમના એ બરાવકાર અને એકાંધાધોને મુદરથ હતો, તેમણે હાથના અને મુખના અભિનય સહ પોતાના કટુબનો રસિક ઇતિહાસ ! રસિક રીતે ! વર્ણવવા માંડ્યો હતો. તે મતિદાસ પૂરો ચાપ એ પહેલાં જ એમના પુરે ગઈ લગાઈમાં કેવો સુંદર ભાગ લીધેલો અને તે પરથી તે લગતના નેતાઓની હોરવણીમાં રહેલી ખામીઓ અને વિચિત્રતાઓ વર્ણવી, આગળના આ વ્યક્તિગત સંસાર-વિષેની ચર્ચા આલી, અને છેલ્લે તેમાંથી અજળના જગતના ચાલુ રાજકારણમાં ચર્ચા પ્રવેશી, આથી મેં તો તુરત જ મારું પુરતક બંધ કરી આ વાતોનાં વાવાઝોડાં સામે ઊભા રહેવાની મારી અશક્તિ જાહેર કરી અને બારીમાંથી સુછિસૈદ્ધિ જોતો બેઠો. તેમની વાતોનાં કોઈક કોઈક વાક્યો મારા કાન પર કોઈક કોઈક વાર અધઘાઈ જતાં. 'માંધોજની તો' હવે સડે ભુલે નાકી છે; ' ભાવેલો કરવાથી કે બરાડાં પાડવાથી સંસ્કાર સ્વરાજ્ય આપી દેવાની છે કંઈ ? " "હિટ્લર ખરો....." વગેરે વગેરે, આ 'પરથી' તમે ટૂંકમાં વાતોનો સાર જાણી શકતા હશો. આ અને આવી વાતો સાંભળી સ્વાસ્થ્યની મારા તો કાન કુ:ખવા આગ્યા હતા.

જે મેં તેમને હળવેથી વાતો કરવાનું કહ્યું હોત, તો મને ખાતી છે કે તેઓએ મને 'તોછડો.....' કે આગળના સભ્ય શબ્દમાં કહ્યો તો 'અવિવેકી' કહ્યો હોત. તેઓ તો એમ જ માની બેઠા હોય છે કે તેમની આવી રસિક વાતો સાંભળવા સિવાય ખીજાને ખીજું કશું કરવાનું જ ન હોઈ શકે. તેઓનું જો આવતું હોત તો વધુમાં તેઓ તો એમ પણ કહીલાવવા તૈયાર હતા કે તેમની આવી રસિક અને માહિતીપૂર્ણ વાતોએ જો ટૂંકી સફર આનંદમાંથી બનાવેલી. તે જરૂર સત્યજન હશે. પણ તેમનામાં જે કંઈ ખોટ હતી, તે સમાજની દૃષ્ટિએ વિચારવાના અભ્યાસની.

ખીજાના દર કે લાગણીઓ વિષે વિચારતાં સીખતું એ સમાજજીવનની તાંલીમના પાયારૂપ ગણી શકાય. આ બાજુતમાં સ્ત્રીઓ હજુ આગળ વધી શકે નથી, એવો સામાન્ય રીતે અરોપ મૂકાય છે. આ ભેખડને એવો અનુભવ ધણીએ વાર ચણેલો છે, એટલે જ ધણી નમ્રતાપૂર્વક અને વિવેકપુર:સર પણ કહેતું પડે છે કે એ આરોપ ખોટો નથી.

મને લાગે છે કે નાના માણસો (જી'ચાઈમાં નહિ હો!) અને શાંત માણસોના દરો પણ, લઘુમતિ કામના દરો જળવાય છે તેમ, જળવાવા જરૂરી છે. બ્યારે હું બેઠરના કાન ફાંચી નાખે તેવા દોન' સાંભળું છું. ત્યારે ખરેખર અને હિટ્લરનાં ઓગધારો વિમાનો પોલાંક પર ઊતરી પડ્યાં તે વખતની કક્ષમા આવી ચડે છે. તેમને અગાં દોન' વચાકતાં કે વાપરતાં કાણ અટકાવી શકે તેમ છે !

મારી સામેના ધરમાં રહેતા મુદરથ થોડા દિવસથી એક પ્રામેદિન લાવ્યા છે. તેઓ સાહેબ રોજ બપોરે 'તુમહી ને મુઝકો પ્રેમ સીખાવા' કે 'પ્રેમનગરમે' બનાવેલી ધર

મેં', અગર એવી જ સીનેમાનગતની ચાલનોની રેકર્ડ વગાડી પોતાના ધરમાં મૂક્યાન એવા એક ગ્રામોફોનનું અસ્તિત્વ જાહેર કરે છે, અને એ જાનથી આખી સાલને અને શેરીને મજલી મૂકે છે. આવી બાબતોમાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના દહના ઉપયોગમાં ક્યાં આગળ મર્યાદા પાંધવી? ફરી દોષકર્તુ દર્શાવે લાઇએ. કોઈ એ કહ્યું છે કે દરેક વ્યક્તિને કોઈ પણ વાંધ શીખવાનો પૂરેપૂરા અધિકાર છે. પણ તે હોલક પર હાથ અજમાવી, તેના કંઈક અવાજથી પડોશીના કાન દોડી નાખવાનો તો અત્યંત તેને અધિકાર નથી જ. આ જ વસ્તુ પણ ગ્રામોફોનની બાબતમાં લાગુ પડે છે. તમને ગ્રામોફોન ગમતું હોય તો તે રાખવાનો તમને સંપૂર્ણ હક છે, પણ સાથેસાથ તમારા પડોશીની શાંતિ વાંગ ન કરવાની પણ તમારી ફરજ છે. તમને 'તમની મુઝા પ્રેમ સીખાયા' કે 'પ્રેમનગરમેં.....' રેકર્ડ ગમે તેટલી પ્રિય હોય, છતાં તે તમારા પડોશીને પણ તેટલી જ પ્રિય હોવાનું ક્યાં પ્રયોગ્ય નથી. તેમને બધારે શાંતિથી અરામ સેવા હોય તો?

એવા ધણા દાખલા મળી આવશે કે જેમાં એકની સ્વતંત્રતા બીજાની સાથે અપ્રમાણ, જે માત્ર પરસ્પરની સમજુતીથી જ પતાવી શકાય મારા એક મિત્ર ગિરગાંવ પરના એક મકાનના પહેલા માળે એક સુંદર બેઠામાં રહે છે. તેમનો સ્વભાવ જરા જરામાં ઉત્કેષાર્થ બધ તેવો છે. બ્યારે હાગોનિયમના બેસારા સૂત્ર જાળવતું કિખારીનું વૃંદ ચાલમાં પ્રવેશે છે, ત્યારે તેઓ સાહેબનો આવેશ કાણુમાં રહી ચક્રોતો નથી, અને દુરત જ ગઈ જાય છે. 'એ મ ચોરદાઓ! અહીંથી બહાર નીકળો. તમને સા.....' હવે તેમની જ બાજુમાં એક ધાર્મિક અને માયાળુ બાઈ રહે છે. તેમને હાગોનિયમ સાથે બજારમાં ગાળનો સામજવા ખૂબ ગમે છે, અને તે પેલા કિખારીને ગોલાવે છે. અહીં કોની સ્વતંત્રતા બીજાની ઊતરતી કે ચડતી ગણવી? આ બાબતમાં હું કંઈ નહિ કહું. હાગોનિયમ ગમતું અને ન ગમતું, એ બન્ને વસ્તુ સારખી જ મદરખની છે.

મને લાગે છે કે આજની દુનિયામાં કોઈ સંપૂર્ણ અરાજકતા (Anarchism) અગર તો સંપૂર્ણ સમાજવાદ (socialism) ગ્યાપી શકશે નહિ. — પણ એ બન્નેના મિશ્રણ રૂપ વચ્ચેની રિથતિ રહ્ય છે. આપણે બન્ને અધિકારોને સાચવવા પડશે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાજ સ્વાતંત્ર્ય, આપણે એક તરફથી ગાંધીવાદીઓને સંજાગવાના છે, બ્યારે બીજી તરફથી કહેવાતા સમાજવાદી કે અનિયમમાર્ગીઓથી એવવા રહેવાનું છે. હું તો નથી સમાજવાદી કે નથી ગાંધીવાદી, પણ હું મધ્યમ પ્રતિપદા માર્ગનો ઉપાસક — બન્નેની વચ્ચે સમાધાન ઈચ્છનારો.

હું મારા બાળકને આ નિયામમાં લાગાવું કે પેલી સાળામાં, તેને વિદ્યાનનું જ્ઞાન આપું કે અર્થશાસ્ત્રનું, તેને હૃદયોલ્લસ રમાડું કે ક્રિકેટ, અને આવી જ કોઈ બાબતમાં કોઈ સલા કે સરકારને માથું મારવા હર્ષિત નહિ. કારણકે આ વ્યક્તિગત — વ્યવસ્થા પ્રથ છે. હું મારા બાળકને ગમે તે અને ગમે તે સાળામાં યિયન અપાવી ચકું છું. પણ ને હું મારા બાળકને યિયન જ આપવાનો ઇન્કાર કરું, અને તેને પ્રાથમિક દર્યામાં જરવા જગતી મનુષ્યની જેમ ઉદેરવા વિચાર કરું. અગર કોઈ લુંદાફી ટોળીમાં મૂકી દઉં, તો તે વસ્તુ સમાજ જવાયે રહંબી સેવા તૈવાર નથી તે વિરોધપૂર્ક છતાં હૃદયથી કહેશે કે ને મારે મારા બાળકને જગતી કે લુંદારો જનાવેશ હોય તો એ સમાજમાં મારે માટે સ્થાન નથી. અને મારે ને એ સમાજમાં રહેવું હોય તો, મને ગમે કે ન ગમે, ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ જવું.

મારે મારો આજકને કોહુંક શિક્ષણ તો આપવું જ પડશે. ગતિ મારા પડોસીને તાસ રૂપ કે સમાજને બાર રૂપ થઈ પડે એ રીતે મારા આજકને ઉઠેરવાનું બેસક સ્વાતંત્ર્ય નથી જ. * લાલચ'ક

બકરીનું દૂધ

હિન્દુસ્તાનની દરેક વ્યક્તિ જાણે છે, કે ગાંધીજી બકરીનું દૂધ પીએ છે. ઘણાં લોકો સવાલ કરે છે, કે ગાંધીજી બેંસ અને ગાયના દૂધને બદલે બકરીનું દૂધ કેમ ઉપયોગમાં લે છે? એનો ઉત્તર ગાંધીજીએ શો આપ્યો છે એ આપણે જાણતા નથી, પરંતુ તાજેતરમાં અમેરિકાના એક વિખ્યાત દાકતર ક્રમ્મસ ચોમ્સે, બકરીના દૂધનો સતત ઉપયોગ કર્યા પછી, એવો મત પ્રદર્શિત કર્યો છે, કે અન્ય સ્ત્રીઓની સ્પર્ધામાં બકરીનું દૂધ સર્વત્રેષઃ અને સર્વોત્તમ છે. દાકતર ચોમ્સના અભિપ્રાય મુજબ બકરીના દૂધમાં એવા ક્ષારો મળી આવે છે, જે માનવીના સ્વાસ્થ્યને માટે ઘણા જ લાભદાયી છે.

દાકતર ચોમ્સ જણાવે છે, કે બકરીના દૂધમાં પ્રોટીન વિશેષતઃ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, જે હાડકાંબોની ખીલવણી અને દંતોની મજબુતી માટે ખૂબ જ જરૂરી સ્ત્રીય છે. આંખોના બારીક અને નાણુક વિભાગોના જતન માટે પણ પ્રોટીન બેદર લાભદાયક અને આવશ્યક છે. આ ક્ષારના ઓછાપને કારણે આંખોની અનેક બિમારીઓનો ઉલ્લેખ થવા પામે છે.

વધુમાં, તે દાકતર મહોદય જણે છે, કે મેગ્નેશિયમ એક એવી વસ્તુ છે, જે ખાસ કરી બરફના હાડકાંને ખૂબ શક્તિ અર્પે છે. આ અર્થ બકરીના દૂધમાં મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. મેગ્નેશિયમની ઓછાપના કારણે મનુષ્ય ખૂંધો થઈ જાય છે, મનુષ્યની તંદુરસ્તીની નિકરતા બરફના હાડકાંની મજબુતી ઉપર છે. મેગ્નેશિયમ સફરજન, બદામ, શિંશુ, નારિયેલ, ખજૂર, કાકા, આણુ, કાંઈ, મગફળી, પાસક અને દાંડીની જાતોમાં પણ મળી આવે છે. એ કારણે એનો ઉપયોગ કરવો પણ લાભકારક છે.

તે દાકતર વધુમાં ઉમેરે છે, કે સોડિયમ જેવો ક્ષાર પણ બકરીના દૂધમાં સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. આ ક્ષાર શરીરનાં ઝેરીલાં તરફનો નાશ કરવામાં ઉપયોગી ફાળો આપે છે. દુનિયામાં કદબળ બકરી જ એક એવું જાનવર છે, જેને કપનો રોગ થતો નથી, અને એ કારણે બકરીનું દૂધ ઉકાળવા વિના વાપરી શકાય છે. જાળકોને બકરીનું દૂધ ગરમ કર્યા વગર આપવું જોઈએ. બકરીનાં જાતો દ્વારા દૂધ પીવું વિશેષ લાભદાયક અને યુલ્કારી છે. જે બકરીના રતનોને કેવડાનો સત્ત્વ મિશ્ર કરેલા પાણીથી પોઈ લેવામાં આવે અથવા બકરીના દૂધમાં કેવડાના સત્ત્વનાં થોડાંક ટીપાં મેળવી લેવામાં આવે તો એમાંથી આવતી વાસ પણ નષ્ટ થવા પામશે. વળી એ સિવાયના વિદામિન્સ પણ બકરીના દૂધમાં સારા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. જે બકરીના દૂધમાં સાદર કે ખાંડને બદલે ચોખ્ખું મધ મેળવીને પીવામાં આવે તો તે ખૂબ જ યુલ્કારી અને સ્વાદિષ્ટ બની જશે. લોકો બકરીના દૂધનો નાસ્તાને બદલે ઉપયોગ કરશે તો તેઓ એક માસની અંદર પોતાની તંદુરસ્તી અને ચહેરાની રંગતમાં આકર્ષકારક પ્રગતિ પચેલી જોઈ શકશે. એ જ કારણ છે કે ગાંધીજી બકરીના દૂધનો દુરુથી ઉપયોગ કરે છે.

(ઉદ્ 'ચેદળાક'માંથી)

ઈમામુદ્દીન સદરુદ્દીન દરગાદવાના

* એ. ઇ. બાર્ડિનના એક અંગ્રેજ લેખ ઉપરથી અધિત

છતાં 'પ્રાચીન સાહિત્ય' ગ્રંથો પછી જે ગંભીર રસાદ્ર વિવેચનની અપેક્ષા રહે છે તે આ પુસ્તકથી સંપૂર્ણ રીતે તૃપ્ત થતી નથી. 'સૌન્દર્યશ્રોધ' અને 'સાહિત્યસૃષ્ટિ' એ તો ઉપરોક્ત પુસ્તકની કોટિના નિર્બંધો છે, છતાં તેની અસર તેટલી થીંડી થતી નથી. તેનું કારણ એ લાગે છે કે અનુવાદકતાએ કવિવરનાં વક્તવ્યને શુદ્ધરાતીમાં ઉતાર્યું છે, પણ કવિવરની કાવ્યાત્મા જે લય અને માધુર્ય છે તે શુદ્ધરાતીમાં ઉતારવામાં શ્રી. આચાર્યને પૂરી સફળતા મળી નથી. પુસ્તક જે કંઈ અસર કરી ન્યહા છે તે તેની ચૂં વસ્તુની સુંદરતાને લીધે.

પુત્રજન્મ:—લેખક: શ્રી શુશ્રુવંતરાય આચાર્ય, પ્રકાશક: મૂર્ગર અંબરેલન કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિંમત: અઢી રૂપિયા.

શ્રી. શુશ્રુવંતરાય આચાર્યની આ વિચિત્ર સામાજિક નવલકથા છે. મનથી માની લીધેલા પતિ માટે સ્ત્રી કંઈ સહન કરે ને તેની મૂર્ખાઈ છે એ જાતની વિચિત્ર વિચારસરણી લેખકે તેમાં રજુ કરી છે.

નવલકથાની નાવિકા અંજની પિતાની વિરુદ્ધ જાહેર ગામડામાં દેવીપ્રસાદ નામના ગરીબ પતિ પાસે ચાલી ન્યહા છે. ત્યાં ગયા પછી તેને અમર પડે છે કે દેવીપ્રસાદ અપંગ અને અધર્મ છે. અંજની તેને સાબો કરવા મામેચામ ભટકે છે, વૈદ્યો શોધે છે, છેક દિમાક્ષય સુધી તેને ભઈ ન્યહા છે. પતિ અંતે જીવાન અને સશક્ત બને છે, પણ તેમાં અંજનીની કાયા ધસાઈ ન્યહા છે, એ વૃદ્ધ જેવી બની ન્યહા છે.

ત્યાં સુધી તો વાર્તા ઠીક ઠીક ચાલે છે. પણ પછી દેવીપ્રસાદ સાચા પામર આદમી નીવડે છે. અંજની તેને માતા જેવી લાગે છે, કારણકે અંજનીમાં રૂપ નથી રહ્યું, જીવાની નથી રહી. અંજનીને તે કાઠી મૂકે છે, સરાય પીએ છે, ફાવે તેમ વર્તે છે.

નવલકથાની જુરસાભરી પ્રસ્તાવનામાં લેખકે કહ્યું છે કે આપણા જાનને આદર્શ જુદો છે. એ આદર્શ પ્રગણે દિંદુ શ્રી જો પતિની સાચા દિલથી સેવા કરે તો તે પત્નીને ખરે માતા જેવી બની ન્યહા. એટલે અંજનીનું વર્તન જાણે કે જૂઠાંભરેલું હોય તેમ લેખક ગણાવતા લાગે છે અને નવલકથાના પામર નાયકની પીડ યાજના હોય તેની અડધી પ્રકરણો આગળ ચલાવે છે.

એ વિચારસરણી એટલી ગૂંચવણભરેલી અને દુઃખી છે કે અંતે લેખકને પોતાનાં મંતવ્યોથી ગંધો જ રીતે ઉકેલ લાવવો પડ્યો છે. અંજનીની બહેન લીલા દેવીપ્રસાદને સળ કરવા તેની પાસે ન્યહા છે, અને તેને ફસાવીને તેની માલમિલકત હાથ કરી લે છે. તે સાથે જ આગમાં દેવીપ્રસાદ અપંગ બની ન્યહા છે. લીલા પણ અપંગ બને છે. અંજની વળી પાછી પતિની સેવા કરવા આવી પહોંચે છે. અપંગ લીલાનો હાથ તેનો નવનીત સ્વીકારી લે છે.

અંજનીની માતા મદાલદમી, જહુરામ મદારાજ, બોબો ગામડિયો રૂખડ, મોહનભાઈ, રામભાઈ, સરસ નવનીત, સ્લીલગાજા લીલા વગેરે તારતલિક પાત્રો છે. ગામડાંનું વાતાવરણ કુચળતાથી આલેખાયું છે. લીલા અને નવનીતની સર્યાઓ વાર્તામાં દારૂપનાં છંદબુંદ પૂરે છે. લેખકની રીઠી જુરસાભરી અને વેગવાન છે. પણ લેખક વાર્તાના પ્રવાદમાં દુઃખ પથટા લાગ્યા છે, દિમાક્ષવના જ્વાળામુખી અને ધરતીપના ચમત્કાર લાગ્યા છે. અને એક નંમોલા

નાયકનું દષ્ટાન્ત લઈને લેખકે લગ્ન વિશેની વિદૂત વિચારસરણી સાખીત કરવા જોસભર પ્રયત્ન કર્યો છે તે વાર્તાને અનાકર્ષક બનાવી મૂકે છે.

લેખક કહે છે કે આર્પણનું “લોકોની આંખે અવગણા પાટા બાંધનારી એક કારમી હિન્દુત્વળ છે...પતિને પરમેશ્વર સમજીને સ્ત્રી સેવા કરે...તો સ્ત્રી એ માતા બને. પતિ એ પુત્ર બને.” વગેરે. પણ દેશને સદ્બાએ આર્પણનું એ લેખક કહે છે તેવી હિન્દુત્વળ નથી, તેમ એ લેખક કહે છે તેથી “માતૃ સ્વાભાવિક જાતીય આકર્ષણમાંથી નીપજતી જરૂરત.” પણ નથી. વળી આજે સ્ત્રીઓ પતિને પરમેશ્વર ગણવા માટે પરણતી હોય એવું, પણ સાંભળનામાં આવતું નથી. અને રોટલા સેવા કરનાર સ્ત્રીને માતા ગણે એવા અષ્ટાવક સ્વભાવના પતિ શી. આચાર્યની કદપનામાંથી હજી પહેલ વહેલા જ પ્રગટ થયા છે. એટલે, એમ જ લાગે છે કે એક અર્ધજીન તરંગ પાછળ ફોગટ ગુસ્સો કરીને લેખકે આ વાર્તા લખવા જરૂર લાગે પરિશ્રમ લીધો છે.

પુસ્તકપરિચય:—લેખક: શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક: આર. આર. શેઠની કંપની, કુંભાર. મૂલ્ય : રૂ. અઢી.

શ્રી. મેઘાણીની આ નવી સામાજિક નવલકથા છે. ‘વેવિદ્યાળ’માં તેમણે જેમ વધિક કુટુંબની ભૂમિકા લઈ કથા રચી હતી તેમ અહીં સામાજિક સંસ્કૃત કુટુંબની આસપાસ તેમણે વાર્તા રચી છે.

ભારતરજાઈ નામના મિત્રની મદદથી પરણેલાં પ્રોફેસર વીરસુત અને તેની પત્ની કંચન અમદાવાદ જાય રહે છે. વીરસુતના તેજાવાથી તેની બાળી બદા અમદાવાદ જાય છે અને ત્યાં જઈ એ પરિણીત સિક્કિતોનાં રોજનાં કંકાસ, રીસામણાં મનામણાં તે ગાળાગાળીની સાક્ષી બને છે. છેક સપાટી પરનું જીવન જીવતાં અને હાથે કરીને જીવનમાં કુખના વટોળ અકારણ બિડા કરતાં આપણાં શિક્ષિતોના ગૃહસંસાર વિશે ‘માણી આગળ’ જેવાં પ્રકરણમાં સુંદર કથા છે. ભારતર અને કંચન વધારે નિષ્ઠતા મેળવે છે. અને ભારતર માંડા વીરસુતને માર મારે છે. કંચન ભારતર સાથે ચાલી જાય છે.

ત્યારે વીરસુતના પિતા સોમેશ્વર ભારતર તથા અંધ જ્યેષ્ઠારામ મામા અમદાવાદ આવે છે. કંચનને પાછી લાવવાના પ્રયત્નોમાં પહેલાં તો એ ફાવતા નથી, પણ કંચનનું નારોહક અસ્વાભાવિક જીવનથી થાકે છે. ભારતર પરના તેનાં અજીમો વધેલાં જાય છે. તેમણે વીરસુતને આગલી સ્ત્રીથી યથેશે પુત્ર દેવુ “આ !” લખાવ્યો. કંચનના મોતૃત્વને જગાડી જાય છે. દવાખાનામાં કંચન અને સોમેશ્વર ભારતર ગયે છે. કંચનની બૂલને ઉદાર દિલે જતી કરીને તદ્દ સોમેશ્વર તેને પોતાને મામ લઈ જાય છે. અને ફરીથી સંપ્રકત કુટુંબની મીઠી છાયામાં કંચન ગૌરવઅર્થુ રચાવ પામે છે. વિલાપત ગયેલા વીરસુતના હૃદયમાં ફરી કંચન માટે રોટલા જાય છે. કુખનાં વાલ્યોજામાંથી પસાર થયેલા એ રોટલા વધારે જાંઠા, વધારે ગંબીર, વધારે ચિરંજીવ છે. ફરત આજું સરલ અને ગતિમાન છે, તેથી વાર્તા સુવાચ્ય બની છે.

કંચન, વીરસુત અને ભારતરજાઈની પ્રણયત્રિપુટી, વૈયોવૃદ્ધ સોમેશ્વર અને વ્યવહારદક્ષ જ્યેષ્ઠારામ, ગાંડી યમુના, વત્સલ બદા સરસતી બેજ, અનસુ, દેવુ વગેરે નવલનાં સજીવ સુરેખ પાત્રો છે. તેમાં દિવ્યતી કુખમાંથી ચનારી રોટલાળ બદા. અને કુનેહપૂર્વક કુટુંબનું સુકાન હાથમાં રાખતા સોમેશ્વર ભારતર દમિયને માટે યાદ રહે તેવાં પાત્રો છે.

જેને લેખકે એક વાર જગરબિલાસ સાથે સરખાવ્યો છે તે જાણના મનમાં પાછળથી જે પરિવર્તન યાગ છે તેવું નિરૂપણ સચોટ નથી થયું. શ્રી મેઘાણીની 'નિરંજન' નામની વાર્તામાં દિવાન સાહેબને 'અખડગંતર' શબ્દ વારે વારે વાપરવાની ટેવ હતી. તેમ અર્ધો સોમેશ્વર ડાસા 'બાકમદાર' શબ્દ પાછળથી વાપરવા માંડે છે; પણ તે શબ્દની પુનરુક્તિ વધારે પડતી યાગ છે. પૃ. ૩૨૬ પરની જેઠાદાસ અને સોમેશ્વરની તેમના પિતા વિશેની વાર્તામાં મુરમિનું ધોરણ નથી જળવાયું. પૃ. ૩૨૬ પરનું અંગ્રેજી અવતરણ બૂલવાળું છે. પૃ. ૨૫૧ પર 'ધાએ ચડાવેલી'માંની જેઠાદાસની જીવન ફિલસૂફી જૂનવાણી દેખાય છે, છતાં તે સાવ સાચી છે.

'શુદ્ધતા'માં શરદ્યાણીએ જે વસ્તુ આલેખી હતી - મિત્રપત્ની અવસાને સુરેષ જીતી જાય છે - તે આ નવલમાં શ્રી. મેઘાણીએ દાખ મરી છે. પણ અવસાથી કંચન અનેક રીતે સુદી પડે છે. અવસાના જીવનમાં જે ગંભીર જિંદગી શરદ્યાણીએ દર્શાવ્યું છે તેવું જિંદગી કંચનમાં નથી, જે કે 'ગુલસીકપારા'માંના સમાજ પણ 'શુદ્ધતા' જેટલો નિષ્કૂલ લાગણી-શૂન્ય નથી. સોમેશ્વર તથા જદા કંચનને સાચરી લે છે, તેના દોષો ધોળાને પી જાય છે. જાણકારનું બાળક પણ એ સંસ્કારી કુટુંબમાં જીવી શકે છે, સદ્ગુણ રતેલનું પાત્ર બને છે.

ગુલસીકપારા એટલે આપણું સંયુક્ત-કુટુંબ. એમાં જદા જેવો વસંતક વિધવા સન્માન પામે; યમુના જેવી અનાથ નારીને તેમાં આશ્રય મળે; જેઠાદાસ જેવા અપંગ તેમાં નબી થકે. સોમેશ્વર માસ્તર જેવા વ્યવહારદક્ષ અને વહાલસોયા જુદની જીવજાયા નીચે અનસૂ, દેવુ જેવાં બાળકો આનંદથી મોટાં યાગ. કંચન અને વીરચુત જેવાં બૂલો કરે તો પણ એ બૂલો સુધારી શકાય. આ નવલમાં શ્રી. મેઘાણીએ એ રીતે સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્કાર ગુલસીકપારા જેવી સુખદ અને માંગલ્યપૂર્ણ નિરૂપી છે. અક્ષિરવાતવ્યના નામે દત્તાર્ધખાસીમાં વિદગતા આપણા જમાનાને એ-રીતે આ પુસ્તક વિચારપ્રેરક નીવડશે. નાધાણાક દેવે

આશીર્વાદ

[મ. 'જૂ. ૫ ને 'પ્રભાત નર્મદા' મળતાં; તા. ૨૧-૨-૧૯૪૧, મું'બાઈ.]

— આર્ષા —

જૂ ૫ તું સુભાનવાહી તું દક્ષિણ ઉત્તર હું ધરી રેવા;
ફારસિ છંદાણતરે મગનતું, હું સંસ્કૃત સખળો.
જવાન તું તેજસ્વી વેગીલો તારલ પારલ શો;
જુદ હું અંખો ધીરો યદિ મહમ તામને લેજ.
શિતિઅવિહારી દગતુજ રસજત શુદ્ધ ગમ મહારી તો,
એવાયે અન્યોન્યે તો ચે, નિચેતર શુભરાગે.
સમદ વધાતું ત્હારો મયમલછંદિલ ગિરિચર જંગલને;
ઢંઢેરી, આશિય દડે હું અલુનમને મગન ઠવિ છેએ.

અલવન્તરાય ક. ઠાકોર

દિપણ: મગન, મગ, બગ એ શબ્દોમાં સ્થેય છે. સુભાનવાહ અલેસર વામની એક રીત છે. છંદન અખનરે = હંદાખનરે. 'શુદ્ધ: મોતને અપારો મગની ખૂટી એવાયે' = એવાયે' અલુનમન, લાવવાય છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દ્રષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૨

વૈશાખ-જ્યેષ્ઠ : ૧૯૯૭

અંક ૧-૨

દીક્ષાન્ત બાષણ

આચાર્ય શ્રીક્ષિતિમોહન સેન

[ગતોક્તી ચાલુ]

આ પ્રત વિરાટ છે, કડબું છે. કિન્તુ બળનું કંઈ દારણું નથી. તમે થોમ ગુરુઓના દાસે થોમ શિષ્ય થોજાવું છે. એટલે સમસ્ત અતીતનો જ્ઞાનભંડાર તમારા અંતરમાં સંચાલિત થઈને તમને આગળ બતાવશે. બીજા પણ બે ગુરુઓ તમારી અત્યન્ત નિકટ સંદાહાનર છે : એક રચાણ ગુરુ દિમાલય, બીજા જડ્જમ ગુરુ ગંગા. એ બંને ગુરુઓની દીક્ષાને તમે સમન્વિત કરી રહો તો તમારી દીક્ષા પૂર્ણ થશે.

નાર્મલ નદી જેમ મિસર દેશનો પ્રાણ છે તેજ પ્રકારે ગંગા ભારતવર્ષનો પ્રાણ છે. માધી અમને દેદ પ્રાપ્ત થયો છે, પ્રાણ પ્રાપ્ત થયા છે—માતા ગુરુની પણ ગુરુ છે. ગંગાથી અમારા આ દેશને કાળા પ્રાપ્ત થઈ છે, અને આજ પણ એ જ માનાના સ્તનનું પાન કરીને છી રહ્યો છે. અચલ અટલ દિમાલયે અમને ખ્યાનની દીક્ષા આપી છે. અને ગંગા આપે છે પ્રેમ અને સેવાની દીક્ષા. અટલ ખ્યાનની સાથે જ્યારે નિત્ય સેવાનું મિશન થશે ત્યારે જ અમારી મુક્તિ થશે.

વૃક્ષમાં આ બે સાધનાઓનું આશ્રયગ્રસ્ત સમન્વય છે. તેનું મૂળ અંદરથી અતલનો સ યુગ્મે છે અને તેની શાખા અને પલ્લવ, ફૂલ અને ફળ, છાયા અને શીતલતા પ્રતિદિન પ્રાણીમાત્રની સેવામાં લાગી રહ્યાં છે. એ બંનેમાં કયાંય પણ વિરોધ જાગતો નથી. પરમ સત્ય પોતાને બે લાવથી પ્રકાશિત કર્યું છે—દેશ પાલયક ! એ જ પ્રમાણે સાધકે પણ પરિપૂર્ણ સાધનાને માટે એ બંને લાવોનો સ્વીકાર કરવો જ પડશે.

ગંગાના તીરે મોટાં મોટાં નગર, સ્વસ્થ-સામ્રાજ્ય પ્રતિદાસ, જ્ઞાન સાધના બધું જાગૃત થઈ ગયું છે. માનવ-માનવની વચ્ચે ગંગાએ મોત-સ્થાપન કર્યો છે; જ્યાં પ્રાણુની દીનતા છે ત્યાં આ ગંગાએ પ્રાણુનો સંચાર કર્યો છે. ગંગાના પ્રવાહે પ્રવાહે સમુદ્રમાં જાઓ, સારા વિશ્વની સાથે તમારો યોગ સ્થાપિત થઈ જશે. એટલે ગંગા પરમ-સુકૃતદાત્રી છે. એના તીર ઉપર કેટલાં તીર્થ છે, કેટલાં દેવાલય છે, કેટલા આશ્રમ છે. આ પ્રકારની પ્રાણુમયી ગતિશીલ દીક્ષા ખીજી ક્યા શુરુ આપી શકે તેમ છે ?

દેવાલયનાં દ્વાર બંધ કરીને પંડાઓ કે પુરાહિતો પોતાનો વ્યવસાય ચલાવે છે. પણ ગંગાનાં દ્વાર કોણ બંધ કરી શકે ? શીમત, ગરીબ, ઊંચ, નીચ બધાને માટે આ મહા-શુરુનાં દ્વાર સદા ખુલ્લાં હોય છે. એ શુરુને ત્યાં વર્ણભેદ નથી. ઊંચ નીચ બધાને; ત્યાં સ્થાન મળી રહે છે અને તેની પાસેથી પ્રાણુમયી દીક્ષા મેળવે છે.

ગંગા પાસેથી એક ખીલું પણ અપૂર્વ શિક્ષણ લેવાનું છે. બધા જીવોની સેવામાં રાતદિન રહ્યા છતાં પણ ગંગા એક શણુને માટે પણ, અસીમ સમુદ્ર તરફ પ્રવાહી કરવાની પોતાની યાત્રા શુરુતી નથી. તેનાં દિવસભરનાં કાર્યો તેના નિત્ય કર્તવ્યનાં પ્રતિદંદી નથી. તેના દૈનિક અને સામ્રાજ્ય કર્તવ્ય વચ્ચે કોઈ વિરોધ નથી. એ જ પ્રમાણે એવું હોયું જોઈએ કે તમારી સાધના પણ દૈનિક કર્તવ્યને તુચ્છ ન સમજે અને સાંસારિક આદર્શ તમારા સામ્રાજ્ય કર્તવ્યને ઉપહાસ્યોત્ત ન સમજે. મનુષ્યના અંતરમાં જ દૈનિક અને સામ્રાજ્ય સાધના વચ્ચે વિરોધ જોવો યામ છે. પણ સકલ સર્વિ એ વાતની સાક્ષી છે કે એ વિરોધ મિથ્યા છે. પૃથ્વી એકા સાથે પોતાની દૈનિક અને વાર્ષિક ગતિથી ફરી રહી છે. કઈ અને પૂર્ણ વચ્ચે કોઈ જ વિરોધ નથી, એ શિક્ષણ તમને ગંગા આપી રહી છે.

સમસ્ત જીવ જન્તુ અને લોકસમુદાયને તમા કયાં પછી ને કાંઈ બાકી રહી જાય છે તે લઈને, ગંગા સમુદ્ર પ્રતિ પોતાની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવા દોડી જાય છે. એ અપૂર્વ પૂર્ણની શુરુ ગંગા છે. હૃદય શુરુઓ એમ કલા કરે છે કે નેત્રતાએને ઉચ્ચિષ્ઠ નદિ આપવું જોઈએ; કિન્તુ મહાશુરુ ગંગા તો કહે છે કે બધાને તમ કયાં પછી ને કાંઈ બાકી રહે તે વડે જ અનન્તની પૂર્ણ થઈ શકે. એ વિષયે સ્વી-દ્રનાથે કહ્યું છે:

સર્વારે વંચિત કરિ, તવ પૂજા નહિ ।

(નિલેષ ૪૪)

બધાને વંચિત કરીને તમારી પૂર્ણ નદિ થઈ શકે !

ખીજાને અપવિત્ર અગર અસ્પૃશ્ય બનાવીને જ અમારી પવિત્રતા નંબે છે; ગંગાનો મદિમા એ છે કે તે બધાને પવિત્ર કરે છે—એટલા માટે તો તે પતિતપાવની કહેવાય છે. ને કોઈ ધારા, પછી તે ગમે તેટલી ચઢિત કેમ ન હોય, એક વાર ગંગાને બાંધી મળે છે કે તે પવિત્ર બની જાય છે. આપણી આ સામાજિક અવસ્થામાં, શું આપણે ગંગાના આ મહત્ત્વપૂર્ણ શિક્ષણને મદદથી કરવા અસમર્થ જ રહીશું ?

ગંગા એ બધાથી પૂજની દિવ્ય ધારા છે. છતાં તે બધાથી નમ્ર છે. બધા આગળ વિનીત છે—પગની નીચે યઇને જ વહી જાય છે. નિમ્નતમ ધારાઓને બહેન બનાવીને તે સાધી છે એટલે પ્રત્યેક ધારા તેનામાં આવીને ગળી ગઈ છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે પોતાની સાધનાના માર્ગમાં ગંગા જેટલી અગ્રેસર રહી શકી છે તેટલી જ તે પુષ્ટ પશુ થઈ શકી છે. એટલી જ તે ગંભીર પશુ બનતી ગઈ છે. તમે પશુ આ જ શિશુ મદ્ય કરો. નમ્ર બનો, નિરભિમાન બનો, સર્વ પ્રકારના અહંકારનો ત્યાગ કરો. ત્યારે જ તમારી સાધના પ્રતિદિન શક્તિશાળી બનશે. જૂલશો નદિ કે જે સર્વ અરાચરના શુરુ છે તે જ પૃથ્વી બનીને આપણા બધાના પગેની નીચે પડી રહી છે, આપણી પ્રતિષ્ઠા બની રહી છે.

આ ગંગાનો કેવો અપૂર્વ પ્રેમ છે. પિતૃગૃહ દિમાલયમાં તેનામાં જેટલી શીતલતા હતી તેટલી જ નિર્મેલતા પણ હતી. અધમ સંતાનોના પ્રેમમાં તેણે તેમના તાપ, તેમનું મહિનપણું સ્વીકાર્યું અને તેમને પવિત્ર બનાવ્યા, નિર્મેલ બનાવ્યા. એવા દિનો ક્યારે આવશે કે ત્યારે અમે લોકો એનું આ શિશુ મદ્ય કરીશું? જે સાત્વિકતા અને શુચિતા આ મંસારના સર્વ જીવોનાં દુઃખ દુર્ગતિ મહિનતા દૂર કરવામાં વપરાઈ રહ્યાં છે તે એક આધ્યાત્મિક વિલાસિતા જ છે. એવી આદર્શ વિલાસિતા દ્વારા ગંગા અમને શુક્તિનું દાન કરો.

આ પ્રકારના જીવન્ત મહાગુરુના તીર પર બેસીને તમે દિનરાત સાધના કરી છે, એ તપસ્યા એ તમારા જીવનમાં સત્યરૂપે નહિ હોય તો તમે કયી રીતે સાચા રનાતક થઈ શકવાના હતા? તમારી અસહી શુરુ-દક્ષિણા તો ચૂકવવી બાકી જ રહી ગઈ.

પહેલાં ઐતરેય શાસ્ત્રાણુની કથા સુણવી છે. એ ઐતરેય મહીદાસની શિક્ષાદાની શુરુ મહી વાને પૃથ્વી હતી. મહીનું શિશુ મેજણીને તેની વાણીમાં અજબ ગંભીરતા અને શક્તિ આવી હતી. કાશલકી મહી (Soil)માં જ સારી શક્તિ છુપાગેલી છે. જેટલાં વિજ્ઞાન છે, જેટલાં શિલ્પ છે તે બધાનો આશય આ મહી વાને પૃથ્વી જ છે. જેટલાં માટે ઐતરેય શાસ્ત્રમાં, મર્યાદા, આનંદ તપસ્યા અને મહીવાતાની સેવામયી અને શક્તિમયી શિક્ષાની એ ધારાઓ ગુથેલી વેણી માફક વહી રહી છે. ઇશોપનિષદમાં કહ્યું છે કે વિદ્યા અને અધિભાવ બેને સમન્વય થયા વિના સત્ય નીપજતું નથી. આ ઐતરેયમાં બને યુક્ત ચર્ચ, શક્યો તેથી તે પરિપૂર્ણ સંસ્કૃતિની વાત કહી શક્યાં. પહેલાં જ ‘ચરિત્ર’ મેનમાં એ ગતિશીલ પ્રવૃત્તિઓ અદાજ એ આપી હતી; કલા યા શિલ્પના સંબંધમાં તેથી જ તે એક ઉદાર અને મહાન દૃષ્ટિ આપી શક્યો હતો.

ઐતરેયમાં શિલ્પના મર્મની કથા જેટલી સુંદરતાથી કહેવામાં આવી છે કે તે કોઈ પણ કાળે અને કોઈ પણ દેશમાં પુરાણી બનતી નથી.

અમારા શિલ્પ દ્વારા આ દેવશિલ્પનું સ્તવન કરવામાં આવે છે. એ દેવશિલ્પ દ્વારા અમારું અર્ધ જ શિલ્પ inspired છે. અર્થાત્ દેવ શિલ્પની જ એક અનુકૃતિ છે—

શિલ્પાનિ શોભન્તિ દેવ શિલ્પાનેતેષાં વૈ શિલ્પનામનુકૃતીહ શિલ્પમધિગમ્યતે ।
જેઓ આ રહસ્ય સમજ્યા છે તેઓ જ શિલ્પ યા કલાના વારસાધિક મર્મને જાણી શક્યા છે—
શિલ્પં દ્વાસ્તિજિગ્મ્યતે ચ एवं વેદ । ”

પરંતુ કળ તો આપણે જાણીએ છીએ, કિંતુ શિલ્પ દ્વારા જે પૂજા થાય છે તેનું કળ શું છે ? તે દ્વારા શું આપણે સ્વર્ગ મેળવી શકીએ છીએ ? એતરેય કહે છે, નહીં, એવી વાત નથી. શિલ્પ તો પોતાને જ સુસંસ્કૃત કરવા માટે છે—

આત્મસંસ્કૃતિર્વાં શિલ્પાનિ ।

જેમને આ સંસ્કૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેણે પોતાની જાતને વિશ્વના હૃદયની સાથે એક હિંદમાં આંધો છે, અર્થાત્ એણે પોતાને વિશ્વહૃદયથી હિંદોમય બનાવ્યો છે—

હિન્દોમયં વા પૃથિવ્યમાન આત્માનં સંસ્કૃતે ।

(એતરેય ૬-૫-૧)

શિલ્પ યા કલાના સંબંધે આથી મહત્વની વાત કર્યાવના આધુનિકતમ શાસ્ત્રમાં જોઈ હોય એવું મને સ્મરણ નથી. આ બધું કહ્યું તેને હું આધુનિક નથી કહી શકતો કારણકે આજે જે આધુનિક છે તે આવતી કાલે જીર્ણ થાને પુરાતન બની જાય છે. આ જે કહ્યું તે શાશ્વત છે, સનાતન છે, Eternal છે—જેને ઋગ્વેદમાં ‘યુક્તિઃ પુરાણી’ કહ્યું છે.

સ્નાતક ગણ, તમે આજ સુધી પ્રાચીન, શાસ્ત્રોમાં જ આ વાર્તા વાંચ્યા છો. આ બધાં મહાસત્યોને શાસ્ત્રોમાં જ બાંધી રાખ્યાથી કામ સરસ નહિ. બગીચ, જે પ્રકારે તપ્ત અંતે મલીન માનવને ખાતર છલક-કમણ્ણુ સમાન પવિત્ર સ્થાનમાંથી ગંગાને નદાર લઈ આવ્યા, તે જ પ્રકારે તમે લોકો આ મહાસત્યોને શાસ્ત્રોની પવિત્ર બૃમિમાંથી બહાર કાઢી જતોને બચાવો અને તમે જાતે પણ ધન્ય બનો.

જ્ઞાનને જે તમે કહિ યુક્તિ આપી શકો તો તમે પણ યુક્તિ મેળવી શકશો. જ્ઞાન પોતે જ પરમ યુક્તિ છે. જેમનું જ્ઞાન જ વજ્ર છે તેમને કોણ યુક્તિ આપી શકે ? જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ શકે તો યુક્તિ બાબત કોઈ ચિંતા નથી. ચીનીઓએ કહ્યું છે કે શુક્રબીજને જે રસ સિંચવામાં આવે તો એ બીજનું આવરણ નષ્ટ થશે અને તો અંકુર યુક્તિ મેળવશે. જ્ઞાન પ્રકાશિત થતાં જ અંધકારને નાશ થાય છે. અંગ્રેજ સરકારે આપણા દેશમાં કારકૂનો તૈયાર કરવાને ખાતર કેટલાંક અંગ્રેજી વિદ્યાર્થીઓ ખાસાં હતો. તે દિવસે એમને ખ્યાલ પણ નહિ આવ્યો હોય કે બવિષ્ણને માટે કેટલો મોટો બખેડો તેઓ બિડો કરી રહ્યા છે. આજ તે જ સિદ્ધિત વ્યક્તિઓ યુક્તિની માગણી કરી રહ્યા છે. સિદ્ધાન્તો દેત્ય પોતાના પીપમાંથી બહાર નીકળીને ફરીથી કોઈ પ્રકારે તેમાં દાખલ થઈ શકે એ હતો; પણ આ સિદ્ધિતો કોઈ પ્રકારે પોતાની પુરાણી અવસ્થામાં ફરી જવા ઈચ્છતા નથી. આ જ્ઞાનનું અવસ્થાબાવી ફલ છે. દીપ સજગાવી શકશે અને અંધકાર પણ રાખી શકશે, એ કદી બની શકતું નથી. જે દીપ સજગાવ્યા હતાં પણ, અંધકાર દેખાઈ આવે તો સમજી જવું જોઈએ કે એ દીપ કાં તો નક્કી છે અથવા તો દીપ સજગાવનારા અંધગા છે. બાઈબલની કથાથી જાણી શકાય છે કે જ્ઞાન-વૃક્ષનું ફળ પ્રાપ્ત કરીને માનવી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થવા ખાતર યુરો છે, પણ તે પુરાણી મૂઢતામાં જકાઈ કહેવા રાજી નથી. તમે લોકો આટલા દિવસો આ જ્ઞાનક્ષેત્રમાં રહી ચૂક્યા છો, તમે આ જ્ઞાનાલોકને કેટલું તમારું પોતાનું કર્યું છે, બહારથી તેમ અંદરથી, તેની પરીક્ષા લેવા તમારું ભાવી જીવન તૈયાર છે.

ભારતના પ્રાચીનતમ જ્ઞાનનો રત્નભાષ્યકાર—તેનો ‘શેષધિ’—વેદવિદ્યા છે. તમારામાંનો દરેક એ વેદવિદ્યાનો હવિત પ્રતિનિધિ બનો. તમે જે તમારા જીવન દ્વારા આજની દુનિયાની

સમસ્યાઓનો ઉકેલ ન કરી શકે તો તમારા હાથે વેદવિદ્યાનું એટલું અપમાન થયેલું મંહેરી કે જેટલું અપમાન કોઈ ભયંકર વેદ-શત્રુ પણ નહિ કરી શકે, એટલે જ આજ તમારા ઉપર એવો દાવો રજૂ કરવામાં આવે છે કે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને શિક્ષકેશા વગેરે સર્વ રીતે તમારી જાતને પરિપૂર્ણ કરીને સર્વ માનવના અભાવનો નાશ કરવા તમારી જાતને સમર્પણ કરજો.

આપણા દેશમાં ગુરુ અને શિષ્યની સંયુક્ત તપસ્યામાં જ જ્ઞાનની સાધના રહેલી છે. એ સાધનાની પુણ્યપીઠ તપોવન હતું. માનવજીવનની તપસ્યાના ચાર ભાગ કરીને, તેની ચિન્મય સંપત્તિની પ્રાપ્તિ અને પરિચયનો સમય તરુણજીવન માટે સુકર છે. તારુણ્યનું સ્વદર્શન જ ચારે આશ્રમોની પ્રતિષ્ઠા ભૂમિ હતી. ગુરુના ચરણ સમીપ બેસીને તરુણશ્રુતિને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો હતો તે જ્ઞાનને જીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું સાધન હતું ગૃહસ્થાશ્રમ, અને પોતાના જીવનને એ મહાન આદર્શ તરફ અકોસર કરવા માટે જ ઉદ્દેશ્ય બે આશ્રમોની અવસ્થા હતી.

એટલે તપોવન ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રતિષ્ઠા-ભૂમિ હતી. ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ એ તપોવનનો ઇતિહાસ છે. આપણા શિર ઉપર હાથે જે પ્રકારે ચિન્મય આકાશ છે અને ત્રીજે મુદ્રમય પૃથ્વી છે તે જ પ્રકારે તપોવનની એક આતુર સત્યદેશાધ્યાન-પરાયણ ઋષિશ્રુતિ ગુરુ છે અને બીજી બાજુ છે સ્નેહમયી શોભામયી પ્રકૃતિ માતા. તપોવનનું મંદસ્વ સમજવા માટે કવિ ગુરુ રવીન્દ્રનાથનો તપોવન નામનો પ્રબંધ એકવાર વાંચી જ્યાં ભક્તમયુ કંટુંકું, તમારા જીવનમાં આ તપોવન સાર્યકે નીવડે. એથી વધુ મોટી માગણી હું તમારી સમક્ષ રજૂ કરી શકતો નથી.

પ્રાચીન કાળમાં વિદ્યા ભારતવર્ષની વ્યક્તિગત સંપત્તિ ન હતી, વિદ્યાની સાધના સર્વ સમાજની સંયુક્ત સાધના હતી. એટલે, સમસ્ત સમાજની સમક્ષ સહચારી પોતાનો હાંવો સંમાનભાવે રજૂ કરી શકતો. આજના જમાનામાં જેમ મા-બાપ જ પોતાના સંતાનના શિક્ષણનો ભાર પોતે વહન કરે છે તેમ તે જમાનામાં નહતું. જે કોઈ જગ્યાએ સહચારી જતો, ત્યાં તેની માતા ઉપરિચિત હતી, ત્યાંથી જ અન્ન પ્રાપ્ત કરવાનો તેમ અધિકાર હતો. તે આખા સમાજનો છે અને સમસ્ત સમાજનો તેના ઉપર દાવો છે, —જાણે એ ધોળા કરવાને ખાતર જ સહચારી ઘેર-ઘેર જઈને એકની માગણી રજૂ કરતો હતો.

મીઠા-કોંકા મૃદ્યુ લઈને વિદ્યાનું દાન કરતા. ભારતવર્ષમાં આ વાત ખૂબ નિન્દિત મનાતી. ભારતવર્ષમાં કોઈ વિદ્યા વેચી શકતું નહિ, મહાયુક્ત સેવા અને તપસ્યા દ્વારા વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ શકતી હતી અને પૈસા લોધા વિના તે આપવામાં આવતી હતી. એટલે જ આ દેશમાં ગુરુ શિષ્ય વચ્ચેના સંબંધ ખૂબ જીવંત રહ્યો. બહારના સિધ્ધિ-વિધાન અગર કાનૂન આ સંબંધમાં કોઈ વિચ્છેદ કે અવિજતા ઉત્પન્ન કરી શકતા નહિ. મંથ અને શાસ્ત્ર સોથી મોટા ગુરુ માનવામાં આવતા.

એટલે, પ્રાચીન ભારતમાં ગુરુ અને શિષ્ય બંનેની સાધનાઓ મળીને એક અખણ તપસ્યાની સૃષ્ટિ ખડી થતી હતી. શિષ્યશ્રુ પોતાને ગુરુથી સ્વતંત્ર માનીને વિચાર કરતો નહતો; પોતાના સમસ્ત જ્ઞાનમાં તેઓ પોતાના ગુરુને જ વિરાગિત ચમેશ માનતા; શિષ્ય

ધારામાં ગુરુની સતત પરંપરા ચાલુ રહેતી. શિષ્યગણ પોતાના વ્યાખ્યાત ગ્રંથ અગર જ્ઞાનને ગુરુની જ વસ્તુ માનતો હતો અને એટલે તો એક શંકરાચાર્યના નામથી સો-સો શંકરાચાર્યોએ જ્ઞાન આપ્યું હતું. મધ્યયુગમાં પણ એક કબીરની પાછળ કેટકેટલા કબીર અને એક નાનકડી પાછળ કેટકેટલા નાનક સાંભળવામાં આવે છે. કેને નામના એક યુરોપિયન પડિતે બૃહત્ સંહિતાની ભૂમિકામાં આ વાત પર આશ્ચર્ય પ્રકટ કર્યું છે.

બૌદ્ધયુગનો ઇતિહાસ મોટા-મોટા સામ્રાજ્યોનો ઇતિહાસ છે. એટલે, તે સમયે ગુરુ-શિષ્યના સંબંધથી રચાયેલાં તપોવનો મોટાં મોટાં વિશ્વવિદ્યાલયોનાં રૂપમાં બદલાઈ ગયાં હતાં. જે જ્ઞાનના પરિવાર હતા તે જ્ઞાનની શંકયાઓ બની ગઈ. આખી પૃથ્વીમાંથી જ્ઞાનાર્થી અભ્યાગતો અહીં આવ્યા કરતા; એટલે વિશ્વવિદ્યાલયની સાથોસાથ મોટીમોટી લાઇબ્રેરીઓ પણ સ્થપાઈ હતી. વળી એ યુગમાં પણ ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ હ્રમ્ય થયો ન હતો. પુરાણમાં, સ્મૃતિમાં અને તંત્રમાં ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ એક મનિષ્ય પ્રીતિનો સંબંધ હતો. એટલે જ્યારે ભારતનો સ્વાધીનતાનો નાશ થયો ત્યારે મોટાં મોટાં વિશ્વવિદ્યાલયો નાશ પામ્યાં પણ પુરાણ ગુરુ-શિષ્યના સંબંધમાંથી વિદ્યાપીઠ ફરીથી જીવંત થયાં. ગુરુ અને શિષ્યોએ સંયુક્ત તપસ્વાના બળથી ભારતીય સંસ્કૃતિને મરતી બચાવી લીધી. એ વિશ્વવિદ્યાલયોને કોણ નષ્ટ કરી શકે તેમ છે ? તે ઈર્ષ-પધ્યરનાં તો બન્યાં નથી. એક-એક ગુરુ એક-એક વિશ્વવિદ્યાલય હતું. ક્રીસ્ટના સેકેન્ડીસ, અફલાતૂન અને અરસ્તુ, મધ્યયુગના ક્રીસ્ટના એવેસ્ટાડ, એ દરેક એક-એક વિશ્વવિદ્યાલય હતા. ભારતવર્ષમાં પણ ગુરુગણ એક-એક વિશ્વવિદ્યાલય બનીને રહી ગયા.

અંગ્રેજ લોકો જ્યારે ભારતમાં આવ્યા ત્યારે આપણા આ દેશની શિક્ષણની અને વિદ્યાની વ્યવસ્થાનું નિરીક્ષણ કરવા માટે ડબલ્યુ. લોડને નીમવામાં આવ્યા. તેમણે ઈ. સ. ૧૮૦૦ની આસપાસ ત્યારની ભારત સરકાર સમક્ષ પોતાનો રીપોર્ટ રજૂ કર્યો હતો. તે રીપોર્ટ બહી લાગણીથી લખવામાં નથી આવ્યો, છતાં પણ બંગાળ અને કાશી વગેરે સ્થળોની સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ અને ચતુષ્પાઠીઓ વિશે જે વિવરણ તેમણે આપ્યું છે તે માટે કોઈ પણ સભ્ય દેશ અભિમાન લઈ શકે તેમ છે. તેમણે આ દેશની દરેક ચતુષ્પાઠીને 'કોલેજ' નામ આપ્યું છે. તે દિવસોમાં ત્યારનો ગુરુ અને શિષ્યગણ રાજની સદાપતાથી વંચિત હતા; તોપણ સમાજની સહાયતાને કારણે આજની અપેક્ષાએ તે દિવસોમાં શિક્ષણનો પ્રચાર ખૂબ અધિક પ્રમાણમાં હતો. ગૃહસ્થી ગુરુઓ એક એક જગ્યાએ આસન જમાવીને શિક્ષણ આપ્યા કરતા હતા; ત્યારે સંન્યાસી ગુરુઓ દેશના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી શિક્ષણનો પ્રચાર કરતા હતા. આથી એક પ્રદેશની વિદ્યા જ્ઞેતજ્ઞેતામાં જુદા જુદા અનેક પ્રદેશોમાં ફેલાઈ જતી હતી.

તે દિવસોમાં તીર્થ જાનપ્રચાર માટેનું એક એવર સાધન હતું. એક-એક પુણ્ય-પોગના અવસરે જુદા જુદા પ્રદેશના લોકો એકત્ર થયા કરતા. યુરોપની peripatetic એટલે કે જંગમ શિક્ષણની વ્યવસ્થા એ દમણાં દમણાંની કલ્પના છે; પણ આપણા દેશમાં તો તે બહુ જ પુરાણ કાળની છે. લોકો તીર્થસ્થાનમાં જાન આપ્યા કરતા તે પણ તેને જાનવું એક ક્ષેત્ર સમજીને જ આપતા હતા. આજે દુર્વાએ તીર્થયાત્રો ગુરુગણ પોતાની પ્રાચીન તપસ્વાધી ભદ્ર મંઈ ગણે છે. તે દિવસોમાં તીર્થોમાં જે જાન અપાતું તે જ્ઞાનની કલ્યાણધારાના રૂપમાં

આખા દેશમાં જુદા જુદા સ્વરૂપે ફેલાઈ જતું હતું. આને તો તીર્થોમાં અપાતું ધન કાં તો કોઈ વ્યક્તિના હાથમાં જાય છે અગર ઉદ્દેશહીન સંચયના રૂપમાં બદલાઈ જાય છે, અને જુદા જુદા અપકર્મમાં ખર્ચાઈ જાય છે. ધારા ન્યારે વહેતી હોય છે ત્યારે જ તે પવિત્ર રહી શકે છે; પણ ન્યારે પાણી વહેતાં બધાં ચર્ધ જાય છે, રેતાઈ જાય છે ત્યારે તે અધાર્ધ બિંદે છે. તીર્થની આ ધારાએ આદ્યશયી પતિત ચમ્પ જતાં, બદ્ધ ચમ્પ મધ અને તેમાં સડેલા દાખલ ચર્ધ ગયો છે.

પ્રાચીન કાલમાં તીર્થોમાં જે દાન અપાતાં તે જ્ઞાનને ખાતુર સ્વેચ્છાપૂર્વક અપાતાં દાન હતાં. આપનારને ટેકસની જેમ તે આપવાનું અંધન ન હતું; આપનાર દાતા પોતાનું સર્વસ્વ દાન કરીને ધન્યતા અનુભવતો. તે ટેકસ અને આને પણ આપી રહ્યા હોયે પણ બર્ચ જ; આજ તો વિદ્યાની વાત દલ નીકળી ન હોય ત્યાં તો નવા ટેકસનો પ્રતાપ રજૂ પણ ચર્ધ જાય છે.

આગંકાલ ટેકસથી અપાતી વિદ્યાદાનની વ્યવસ્થા એ તો જાણે સફેદ હાથી બાંધવા જેવી વાત છે; એ સફેદ હાથી કોઈ કામમાં આવતો નથી; પરંતુ તેની જૂખનો તો કદો અંત આવતો જ નથી!

કોઈ જ ન કરતાં આજનાં આપણાં તીર્થો આજ આપણા સંમાજના ચિરં સફેદ હાથીના જેવા જ છે; વળી, નૂતન શિક્ષણ વ્યવસ્થાના નામે એક બીજો સફેદ હાથી પણ આજે સમાજની ગરદન પર લાદવામાં આવ્યો છે. આપણો દરિદ્ર દેશ આંખે બાંધેર હાથીઓથી પીમાઈ રહ્યો છે. આ શિક્ષણ-વ્યવસ્થાના અધિકારીઓ તંત્રથી જે કોઈ ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેનો પોણા ભાગ તો ઈમારતમાં અને લોહા-લાકડાંમાં જ ખર્ચાઈ જાય છે. બાકીનો ચોથો ભાગ જ મૂળ કાર્યમાં તો ખર્ચાઈ છે. તેમાં પણ efficiencyના નામે તો બહુ જ ઝોછી જગાએ ખર્ચ કરવામાં આવે છે. એટલે કે આજનો અધિકારી વર્ગ પિરામિડની રચના તેના પાયા ઉપરથી નહિ પણ તેના ઉપરના શિખર ઉપરથી કરવા દટિબદ્ધ થયો છે!

પણ દલ તીર્થસ્થળો તદન શિક્ષણહીન બન્યાં નથી. કિંતુ ત્યાં જે લોકો શિક્ષણનું કાર્ય કરી રહ્યા છે તે અત્યંત દુઃખી અને દરિદ્ર છે. કારણ આદિ તીર્થોમાં એ નિર્ધન દુઃખી શરુભણેએ કેટલાં કષ્ટ સહન કરીને આપણી અંસ્ત્રેતિને જગ્યાથી રાખી છે તે માત્ર કહીને સંમંગલી શકાય એમ નથી.

શુરુ નામ સાર્યક કરવાને માટે તો દેશના એક માનવીઓની જરૂર રહે છે. શુરુપ પૈસા આપીને એવા માણસોનો ઝંઘડ કરે છે; ભારતવર્ષ અદાલતિ આપણું કરીને એવાઓનો સંઘડ કરે છે. આ દેશમાં અધ્યાપકોના સન્માનની કોઈ સીમા નહતી. આજ શુરુપનું અંતુકરણ કરીને આપણે અદા પણ અર્થણ કરવા નથી ઈચ્છતા, અને પૈસા આપવા માટે તો અસમર્થ છીએ જ. એટલે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સક્રિયપણે માણસોની આશા રાખી શકાતી નથી. ઉપરાંત ન્યારે દેશમાં કોઈ ચળવળ શરૂ થાય છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓના હિતાદિતનો વિચાર ક્યાં વિતા તેમની તપસ્વિતામાંથી આપણે તેમને ખેંચી લઈએ છીએ. આ પ્રમાણે આપણે આપણા દેશના લવિષ્યનો નાશ કરવા તત્પર થઈએ છીએ. એક મૂર્ખ ખેડૂત પણ જાણે છે કે રોપવામાં આવેલા ધાન્યના અંકુરોની રક્ષા પોતાના પરીનાના ઉલ્લાસ પુંઘી જ મર્ધ થકે છે. જુદા જાવથી આપણે રોપેલા ધાન્યના અંકુરોનો નાશ કરવા જઈએ છીએ;

કારણકે આપણા તરુણ વિદ્યાર્થીઓએ જ આપણા અંકુરો છે. અરે ! આપણાથી વધુ કમલાગ્રી બીજા કોણ હશે ?

હે સ્નાતક ગણ, તમે ભાવિ ભારતના ગુરુ છો. તમારું વંત મહાન છે, પણ મહાદુઃખપૂર્વક કહેવું પડે છે કે આ દેશના લોકો તમારી યોગ્ય તપસ્વાતું-કાંઈ સન્માન કરી શકશે નહિ. પૈસા આપવાની શક્તિ પણ એનામાં નથી, તેમ જ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ અર્પણ કરવા એટલી યોગ્ય મહત્તા પણ એમના હૃદયમાં રહી શકી નથી. તમારી સેવાની મહત્તા કોઈ સમજ જ શકશે નહિ. ખૂબ સંભવ છે કે લોકો તમારી અવગણ કરશે; ઉપેક્ષા પણ કરશે; છતાં તમારે મત-બળ નહિ થવું જોઈશે કારણકે ભારતની મહાન પરંપરાના આ યુગમાં તમે પ્રતિનિધિ છો. આ યુગના દરબારમાં તમે પુરાતન શૂતયુગના રાજદૂત છો.

જો તમે ગુરુ હો તો તમારામાં તેને અનુરૂપ ગૌરવ પણ હોવું જોઈએ. બધાને દિવ્યત્વ આપનાર જો પોતે જ નવજન્મ પ્રાપ્ત ન કરે તો કામ કેમ આશરે ? એટલે આજે જે તમારી પાસે એક કઠિન માગણી રજૂ કરીશ. દુઃખ, દારિદ્ર્ય, અશ્રદ્ધા અને વિરુદ્ધતા હોવા છતાં પણ, તમારે તમારી પદ્ધતિને ઉચિત મહત્તાની રક્ષા કરવી જ પડશે અને તમારાં માહાત્મ્યનું પ્રમાણ હેતું પડશે. આ દરિદ્ર દેશને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી, શિષ્યકક્ષાથી એવી રીતે પ્રકાશિત કરી દો કે તે ઉદાત્ત સ્વરે કહી શકે :

एतद्देशप्रसूतस्य एकादादय जन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं सिद्धेरानुष्ठितव्यां-सर्वे मानवाः ॥

મનુ. ૨-૨૦

આપણી શક્તિ જરૂર કમતી છે પણ તેથી બીજાના તરફ તાકીને બેસી રહેવાથી કારે શરે નહિ. જો વ્યક્તિગત સામર્થ્યથી તે પાર નહિ પડે તો બધાનું સામર્થ્ય એકું કરીને પણ પાદ પાકવું પડશે. આ જ તમારી આશ્રમપાવની ગંગા વહો રહી છે તેને જો બિંદુ બિંદુ છટી પાડી નાખવામાં આવે તો આ મહાસમુદ્ર તરફની તેની યાત્રા સમાપ્ત થઈ જશે; રસ્તામાં જ બધું સૂકાઈ જશે. અગણિત બિંદુઓ એકત્ર થવાથી જ તેની શક્તિ અપરાજ્ય છે. ભગવાન સમક્ષ હૃદ્ય પ્રાર્થના કરું છું કે તમારી વ્યક્તિગત શક્તિ પરિમિત હોવા છતાં તમારી સંયુક્ત શક્તિ બધી મુકેલીઓને વંદાવી જઈને પોતાના હૃદય તરફ આગળ ધપે.

ગુરુકુલને કોઈ એક વિશિષ્ટ રચણે રચિયર દેખવું એ પણ એક પ્રકારની ભાતિકતા છે. તમે જ વાર્તાત્મક ગુરુકુળ છે. પ્રાચીન ગુરુઓની પેઠે તમારામાંનો દરેક એક એક જીવંત અને અસંત વિશ્વવિદ્યાલય બનેા.

સુરોપમાં વ્યક્તિત્વ અને સમાજને અંગે એક-વિકટ સમસ્યા ખડી થઈ છે. જો મણ્ડલીને મહાન બનાવવી હોય તો વ્યક્તિને મરવું આવશ્યક છે અને વ્યક્તિને મોટા યત્ર દેવામાં સમાજ દુર્બળ બની જાય છે. એટલા માટે કેટલાક ધર્મોમાં વ્યક્તિત્વનો નાશ કરીને ધર્મના સંગઠનને જ શક્તિશાળી બનાવાયું છે. આપણી આર આશ્રમની વ્યવસ્થામાં આ બંનેના સામંભવની જ વ્યવસ્થા છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં, જેમાં સમાજના બધા વિધિ-નિયમોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, મંત્રાસાશ્રમમાં તેની જ ઉપેક્ષાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. કિંતુ આજે પુરાણા જમાનાના દંચ પર ગૃહસ્થ અને સંન્યાસ આશ્રમ બંને એ લોક

નથી; આપણો આદર્શ તો આ જીવનમાં સાધાસાધ ગૃહસ્થ અને સંન્યાસ આશ્રમના આદર્શોનો સામંજસ્ય હોવો જોઈએ. તો જ બ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેની સમસ્યાનું સમાધાન થઈ શકે.

જો કે હું જાણું છું કે તમારા ભાવિ જીવનમાં અનેક મુશ્કેલીઓ છે, દુઃખ દુર્ગતિ ખૂબ છે, છતાં પણ હું તમારી પાસેથી ખૂબ ખૂબ આશા રાખી રહ્યો છું, ખૂબ માગણી રજુ કરી રહ્યો છું. તમારી પાસે નહિ તો એ માગણી બીજા કોની પાસે કરું? દેશના ભાવિ તો તમે છો.

જેનો છેડો જ નથી એવા દુઃખનો જોજ તમારા ઉપર લાદવામાં આવ્યો છે, મનમાં તમે હુબ્બ થશો નહિ. કારણકે કઠિન કષ્ટો વિના આપણામાં છૂપાઈને પડેલી અસીમ સંપત્તિનું દર્શન કયી રીતે થઈ શકે? કાષ્ટમાં છૂપા રહેલા અગ્નિને મંથનથી જ જ્વંજીત કરી શકાય છે. એટલે તો જ્યારે દુઃખ દુર્ગતિના દિવસો આવે છે ત્યારે જ દેશમાં મોટા મોટા મહાપુરુષોનો આવિર્ભાવ થાય છે, એટલે મોટી મોટી સમસ્યાઓ જાળી થવા એ દેશનું સૌભાગ્ય છે. પરાધીન દેશોને એવું સૌભાગ્ય હમેશાં નથી મળતું અને તેથી પોતામાં રહેલી શક્તિ શક્તિઓ જાણવાના સૌભાગ્યથી તે વચિત રહી જાય છે. તો, પણ દુઃખ કમતી નથી, આપણી સમસ્યા પણ નાનીસૂની નથી. તમારે એની અંદર જ તમારી વાસ્તવિક શક્તિની ઓજા કરવા રહી.

જ્યારે તમને પ્રકાશની પ્રાપ્તિ થઈ છે ત્યારે તમારે જાતે પણ જાગ્રતે પણ બીજાને એ પ્રકાશ આપવો જોઈએ. પ્રકાશનું મૂલ્ય જ સર્વસ્વ હાન છે. બિંદુ બિંદુ તેલનો નાશ કરીને જ દીવો પ્રતિદેશ પ્રકાશ આપી શકે છે. અંધાં સુધી તે પોતાના અંતિમ બિંદુ સુધી પોતાને નિર્દોષ ન કરે ત્યાં સુધી તેને વિદ્યોત થઈ જવાનો જરા પણ અધિકાર નથી.

આંવા મોટા મહાપ્રતને ખાતર જ રવામી દયાનંદ અને રવામી અદ્યાનંદજીએ તમને હાકલ કરી છે. તમારા મનની દીનતાને લીધે તેમની હાકલ તરફ જો તમે દુર્લ્લસ કરશો તો તે તેમનું અપમાન ગણાશે અને જો તપસ્ચમાં અવસન થશો તો તમારા અંતરાત્માનું અપમાન કર્યું ગણાશે. આજ આ મહાપ્રસંગે તમને હું સ્મરણ કરાવી આપું છું કે એ મહાન હાકલને જવાબ તમારે આપવો જ પડશે, કાંઈ પણ પ્રકારનો કાપરતા તમારામાં ન રહેવી જોઈએ—વલ્લેખ મા રમ રમઃ પાર્થ ! તમારે કહેવું પડશે કે જન્મતમાં જે કાંઈ ધોર છે, જે કાંઈ ફર છે, જે કાંઈ પાપ છે, તે બધું અમારી તપસ્ચાથી શાન્ત થાઓ, બધાનું કલ્યાણ થાઓ—

શમયમોહં યદિહ ઘોરં યદિહ મૂરં યદિહ પાપં

તેષાન્તં તચ્છિવ્યં સર્વમેવ શમતુ નઃ ॥

(અર્ચવેં ૧૬, ૬, ૧૪)

શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા

[એક પરિચય]

જાદવજી નાથાલાલ કામદાર

બી. એ. એલ.એલ. બી.

ટૂંક સમયમાં ગાંધી સેવાસૂચિ દિવસાપી સફળતા અને લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી તે બહુ ઓછો ગાંધીસંઘના 'પંચગ્રાણરૂપ બનેલા' કિશોરલાલભાઈની વિરલ કાર્યક્ષતા અને અવિશ્રાંત પરિશ્રમને આભારી છે એવી રનેદાંગલિ ગાંધીજીએ લંગલમ / બે વર્ષ પહેલાં, ત્યારે કિશોરલાલભાઈ ગાંધી સેવાસંઘના પ્રમુખપદથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે આપી હતી. બાહ્યદૃષ્ટિએ તદ્દન અનાર્થક અને બહેરાતથી અંતઃકરણપૂર્વક દૂર રહેવા ઇચ્છનાર કિશોર-લાલભાઈનો 'પરિચય' ગૂંજરાતને હલુ જેવો થયો જોઈ એ તેવો થયો નથી-તેમનાં આંતરિક જીવનની સુવાસ દરુ બહુ ગ્રોહાની નજરે ચડી છે. એમની ખૂબ જ નિકેટમાં વસનારે કોઈ વાંધિયામાં એમને વિશે લખશે ત્યારે જ આપણે, એ 'મહાન વિભૂતિને ઓળખી શકીશું' મારા જેવાનો આ અધિકાર નથી છતાં પહેલ ખાતર આ હૃષ્ટતા કરું છું.

કિશોરલાલભાઈ સાતે વર્ષિક અને સરતના વતની છે. તેમના પિતાનું નામ ઇન્દુજીરામ-ભાઈ. જરા આશ્ચર્ય થાય તેમ છે કે કિશોરલાલ ધનસ્વામલાલ લખાયા છે ત્યારે ઇન્દુજીરામ-ભાઈ કેમ? પણ તેની પાછળ નાનકડો ઇતિહાસ છે. કિશોરલાલભાઈને બાલ્યાવસ્થામાં એક ગંભીર અકસ્માત નડેલો, તેમાં તેઓ આશ્ચર્યકારક રીતે બચી ગયા. તેમના ધર્મપરાયણ પિતાએ તે એક ઇશ્વરકૃપા જ સમજી પોતાને રથાને પ્રભુનું નામ લખવું શરૂ કર્યું. સદાજનનંદ સ્વામીનાં અનેક નામોમાં એક નામ 'ધનસ્વામ' પણ છે. ત્યારથી તેઓ કિશોરલાલ ધનસ્વામલાલ મશરૂવાળા તરીકે બળીતા છે. માતાપિતા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સુરત અનુયાયી હોવાથી તેમનામાં નાનપણથી એ ગરબદી ધર્મના જોડા સંસ્કાર પડ્યા છે અને તેમની 'ધર્મશુદ્ધિ તો કાઈકે વધુ પડતી કહે એટલી હદ સુધીતી' હોવાનું કારણ પણ બાળપણના આ દૃઢ સંસ્કાર છે.

ધર્મપરાયણ અને તત્ત્વચિંતક મશરૂવાળા એલ.એલ. બી. થાય અને 'વકીલાત કરે એ પણ એક અકસ્માત જ છે! અવ્યાસકાળ પછી તેમનો વિચાર કોઈ 'સર્વેન્ટસ ઓફ ઇડિયા' જેવી સેવાભાવી સંસ્થામાં જોડાવાનો હતો પરંતુ ત્યારે તેમની સ્થિતિ પ્રતિકૂળ હતી. તેમના પિતાશ્રી ઇન્દુજીરામભાઈ માત્ર રૂપિયા વીસના પગારથી સુરતની મીઠન સ્કૂલમાં એક શિક્ષક હતા. ત્યારપછી તેમના પિતા આકાલામાં નારણદાસ રામરામની અળસી અને રૂની પેઢીમાં એન્ટ નીમાયા. તે પછી તેમની કૌટુંબિક સ્થિતિ કંપક સુધરી. આ જ સંનેગોમાં ગાંધીજી આક્રિષ્ટ હોડી દિંદમાં આવ્યા અને સાથે દિંદમાં નવું વાતાવરણ પણ લેતા આવ્યા. મશરૂવાળાને અવ્યાસકાળ દરમ્યાન સેવા કરવાની જે તમન્ના હતી,

તરવચિન્તન કરવાની જે પ્રયત્ન ઇચ્છા હતી તે માટે આ સુંદર સમય મળ્યો. તેથી અમદાવાદ આશ્રમમાં તેઓ પણ જોડાયા અને ગાંધીજી સાથે આધ્યાત્મિક સંબંધ બાંધ્યો.

કિશોરલાલભાઈનાં જીવન પર ગાંધીજીની જેટલી પ્રયત્ન અસર છે તેટલી જ પ્રયત્ન અસર તેમના મહારાષ્ટ્રીય ગુરુ પૂ. કેદારનાથજીની છે. તે વિષે તેમણે એક ગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે “મારા જીવનના અંધારામાં તથા ઉપાસનાના દર્પિત-પદમાં પરિવર્તન કરી નાખનાર, મને અંધારામાંથી અજવાળામાં લઈ જનાર મારા ગુરુ ગુરુદેવ છે.” તેઓ ગુજરાતી ભાષાના જેવા ઉપાસક છે તેવા જ મરાઠી ભાષાના પણ સાક્ષર છે. તેમના જીવનમાં તુકારામના અલગ અને જ્ઞાનેશ્વરીની ગીતા અનન્ય સ્થાન ભોગવે છે. ૧૯૨૧માં ત્યારે તેમણે સાત્વ શોધન માટે અને આત્માનો મધુરનાદ મધુરતર ગુંથળાય તે અર્થે, અમદાવાદથી થોડે દૂર એક ખૂંપડી ગાંધીને, બાલ દુનિવાના સર્વ સંગઘિનો પરિત્યાગ કરીને એકાંતવાસ અલખ્ય કર્યો હતો. ત્યારે પણ તુકારામના અલગ અને જ્ઞાનેશ્વરીની ગીતા તે તેમનાં જીવનમાંથી જ હતી. તેમણે જીવનને એક અખંડ કર્તવ્યરૂપે જોયું છે અને જીવનમાં ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે જ્ઞાન, ભક્તિ અને સેવાનો સુંદર ગમનવ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. દમનો રાજ તેમની લગભગ જીવનસાથી છે. સ્વીયનસનની માફક તેઓ સાંખ્યા સમયથી વ્યાધિ બોધવે છે. છતાં તેની માફક જ રાજ થોતા પર કાણ મેળવે તે કરતાં રાજ પર તેમણે જ કાણ મેળવ્યો છે. પોતાની ક્ષીણ તણિયતની પણ જરા ચિંતા કર્યા વિના તેઓ જ્ઞાન અને સેવાનાં ક્ષેત્રમાં સતત કાળો આપે જાય છે. તે વચમાં લાંબીદાર તેમની ધર્મપત્ની, શ્રીમંતી ગોમતીબેન પણ છે. જો તેમની સતત કાળજી અને સંરક્ષા ન હોત તો સાહિત્ય અને સેવામાં તેમણે આપ્યો છે તેથી અર્ધ પણ કાળો તેઓ આપી શકત કે કેમ તે સંકારપદ છે. ગોમતીબેન ધર્મ-પરાયણ અને પતિપરાયણ છે એટલું જ નહિ પણ સાહિત્યોપાસક પણ છે એ હકિકત તો ત્યારે તેમણે એક મરાઠી લેખિકાના મન્યનો—‘મારી કહાણી’ નો—સંસ્કૃત વાર્તામાં કરેલો અનુવાદ વાંચીએ છીએ ત્યારે જ ખજાર પડે છે.

સુદ્ધિને શોધ આપે અને હૃદયને શાંતિ આપે તેવાં ગુજરાતી વાક્યમયમાં તરવચાનનાં જિવ્ય કાદિનાં પુસ્તકો અંકુરે છે. જાણ જ થોડાં વર્ષ પહેલાં કોલેજ જીવનનાં મારા દિવસોમાં એક વખત ત્યારે હું તેવાં પુસ્તકોની શોધમાં હતો ત્યારે સામલલાસ કોલેજનાં આધ્યાપકને જોધીસાહેબે મને કિ. ધ. મનુ ‘જીવનશોધન’ આપ્યું અને બીજા મારા એક મુરબીએ ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ’ આપ્યું. બંને પુસ્તકો વિગત કાદિનાં છે છતાં પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમાં અનન્ય પ્રથો છે અને મારે માટે ત્યાર પછી તે હંમેશાને માટે પ્રેરણા આપનાર અંધો રહ્યા છે. એકમાં આપણને તત્ત્વના મૌલિક શોધક અને સત્યનો ચિંતક દેખાય છે; બીજામાં, જગતની અવૃત્તિ અને જંગલમાં નિયંત્રિત થાક જથ્થાવાથી આત્માર્યે નિવૃત્તિ અને શાંતિ શોધતો આત્મજ્ઞાની જણાય છે. જીવનશોધમાં આપણે ગુજરાતના ‘શુદ્ધ, નિર્લેખ, ગણિતિ’ તત્ત્વજ્ઞાની જોધેબે જોએ, જે દરેક માન્યતાનું, દરેક વિચારનું પૃષ્ઠકરણ કરે છે, તેમાં લગભગ દેશવલાલભાઈની સંશોધક દષ્ટિ અને નરસિંહરાવભાઈની શાસ્ત્રીય ચોક્કસાઈ દેખાય છે. ત્યાં સુધી કોઈ પણ વસ્તુ કે વિચાર મૂર્ત કે સુસ્પષ્ટ ન થાય ત્યાં સુધી પોતાની સાદા અને પ્રસારી ભાષામાં એક પછી એક કુલજ વહીવંતી આપ્યો. દલીલો કર્યે નંબ છે, દષ્ટાંતો

આપે જાણે છે. અનેકદષ્ટિએ જીવનશોધન એ કર્તાની ઉત્તમ કૃતિ છે. તેના પહેલો જ લેખ વાંચો. ધર્મ, કામ, અર્થ અને મોક્ષ એ પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓ નથી, પરંતુ સુસંગત વસ્તુઓ છે તેનું સચોટ નિરૂપણ અને તેનું પ્રતિપાદન; અથવા તેમનો કર્મવાદ કે ભક્તિ પરનો લેખ જુઓ. બધે તવીન દષ્ટિબિંદુ રજૂ કરે છે. તેમની તત્ત્વશોધનમાં વિરલ પ્રયક્ષરણશક્તિ, તુલનાત્મક અને તટસ્થવૃત્તિ, અનુમાનો પર આધારમાં મૌલિક દષ્ટિબિંદુ, સત્ય પ્રત્યેની એકનિષ્ઠા, તત્ત્વનિષ્ઠિય ગમે તેટલા લાંબા સમયનો હોય કે ગમે તેવા મહાન પુરુષનો હોય છતાં તેને સત્યની એરણુ પર અડાવતાં જ્યારે ખામીઓ લાગે ત્યારે સ્પષ્ટ વિરોધ કરવાનો પ્રયત્નતાનો ગુણ, ઉઠું અને વ્યાપક ચિંતન અને તત્ત્વનિર્ણયોને વ્યવસ્થિત રીતે મૂકવાની સુંદર શક્તિ—આવા આવા લેખકના ગુણોથી તેમની આ કૃતિ પિમ્પિત થયેલી હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનનો આ અંશ ગૂંજાતનું મહાગુહું ધન છે.

તેમનું બીજું પુસ્તક 'કેળવણીના પાયા'. ડૉ. વિશ્વનાથ ભટ્ટ કહે છે તેમ, 'ગમે તેટલું નિષ્કૃષ્ટ અને ક્રાન્તિકર નીવડે એવું લાગે તો પણ આગ્રહ તો શુદ્ધ સત્યનો જ રાખવો' એ તત્ત્વશોધનનું સાચું લક્ષણ તેમનામાં હોવાથી કેળવણી સંબંધીના ગૂંજાતી સંકલ્પના અસ્પષ્ટ પુસ્તકોમાં મૂલ્યવાન વધારો કરે છે. અલગત તેમનું આ પુસ્તક આજના કેળવણીકાર થી. કાલેસકરના પુસ્તક 'જીવનવિકાસ' થી બહુ જુદું પડે છે—તેની નિરૂપણ શૈલી તેમ જ કેળવણી પ્રત્યેના દષ્ટિબિંદુમાં. કાલેસકરની વ્યાપક દષ્ટિ આમાં નથી. આ દષ્ટિસૂચિતતા તેમની અતિ-ધર્મપરાયણ વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવી હોય તેમ લાગે છે. તેમના 'સહશિક્ષણ'ના લેખમાં તો એમ જ લાગ્યા કરે કે સહશિક્ષણની બાળતમમાં આટલી બધી પ્રેમની પાળો રી! આટલી બધી આભારદેવ, આટલા બધા સ્ત્રીકુલેડા યા. માટે! તેમની 'સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા' નામની ચાર-પાંચ નિબંધોએ લખાયેલી એક પુસ્તિકામાં પણ આનું જ કંઈ લાગ્યા કરે છે. બસે આપણે તે દષ્ટિબિંદુ સાથે સદમત ન થઈએ પણ એમ તો જરૂર લાગશે કે વસ્તુની આ પણ એક બાજુ છે, રસેલ અને બનાઈ શોના અવધાસોએ બાજુવા જેવી છે! લવચ્ચાનો તરફ તદ્દન નિરપૂઠ વૃત્તિથી કરેલો, સ્પષ્ટ લાપામાં આ અંગૂઠિનિર્દેશ વિચારવા જેવો તો છે જ.

દેવે આપણે લઈએ તેમનાં અવતારલીલા અંગમાળાનાં પુસ્તકો. 'રામ અને કૃષ્ણ', 'શુદ્ધ અને મહાવીર', 'સ્વામી સદગુરુ' અને 'ઈસુખ્રિસ્ત'. આ પુસ્તકો આપણને લેખકની ઊંચ શક્તિનો ખ્યાલ આપી શકે તેવાં નથી. મહાદેવ દેસાઈએ પોતાની કપાયમથુર શૈલીમાં આનું જ એક પુસ્તક 'સંત ફ્રાન્સીસ' લખ્યું છે તેવાં પ્રેરણાત્મક અને ચેતનવંતા અને વારંવાર વાંચવાં ગમે તેવાં આ પુસ્તકો અલગત નથી પરંતુ રા. વિજયરાય વેંઘના શબ્દોમાં કહીએ તો 'માદિતીના ભેગલ ખાળના' જેવાં છે.

તેમનું 'ગીતામંથન' અને 'ગીતાધ્વનિ' સાથે જ લેવું. ઠીક પડશે. આદ્ય સંકરાચાર્યથી માંડીને આજ સુધીમાં ગીતા પર કાપડો કરાવ તેટલાં જાણીતાં ચર્ચ ગયાં છે, છતાં દરેક ચિન્તકને ખાસ કંઈક મંદેરો કહેવાનો રહી જાય છે! કિશોરલાલભાઈનું 'ગીતામંથન' અને ખાસ કરીને તેની ઉપરની જે ત્રણ મૌલિક નોંધો છે તેમાં લેખકનો ગીતા પર ઊંડો અભ્યાસ, ભક્તિ અને ચિંતકનું હૃદય દેખાય છે. 'ગીતાધ્વનિ' એ લેખકનો ગૂંજાતી લાપામાં ગીતાનો સમ્બોધી અનુવાદ છે. લેખકને કાવ્યશક્તિ સિદ્ધસ્ત નથી તેથી ન્દાનાલાલનાં

ભાષાંતરની આરુતા તેમાં આવી નથી. વળા અતિચોક્કસાધને. લીધે ધણી વખત કવિત્વ ચાલ્યું ગયું છે અને પણ એ બની ગયું છે. છતાં તેમાં ભાષા સહેલી હોવાથી અને જેટલો અંતથી અનુવાદ સુંદર થઈ શકે તેટલો કરવાની વૃત્તિને લઈને સામાન્ય સંસ્કૃત નહિ જાણતા વર્ગને ખોટા કંઠસ્થ કરવામાં આ અનુવાદ સારો મદદરૂપ થઈ શકે તેમ છે.

‘તિમિરમાં પ્રભા’ એ ‘અધર્મનું જીવન’ અને ‘સત્યમય જીવન’ એ બંને પુસ્તકોને હવે સાથે લઈશું. ‘તિમિરમાં પ્રભા’ એ ‘Light in the Darkness’ નામનો ટોલ્સ્ટોયેનો એક અધૂરો નાટકનું રૂપાંતર છે. એ નાટક બહુ અંશે ટોલ્સ્ટોયેના આત્મવૃત્તાંતરૂપ છે. છેલ્લો એક જે ટોલ્સ્ટોયેની પૂરા થયો ન હતો તે પોતાની સર્જકશક્તિથી પૂરા કરી નાટકને સુંદર સંવાદ્ય અને જીવનપ્રેરક બનાવી દીધું છે. ‘અધર્મનું જીવન’ એ મેટરલિકના Blue Bird નો અનુવાદ છે. અધર્મની અર્પણ વ્યવસાયશક્તિ, સતત ઉદભવપરાયણતા અને બીજા અનેક રમખાંડ બાબતોથી ભરેલા આ ગ્રંથમાં લેખકે પૂર્ણાહુતિ કરતાં જે એક વિસ્તૃત નિબંધ લખ્યો છે તે અત્યારના તર્ક અને ભુદિના વખતમાં પડી ગયેલા યુગમાં એક મહત્વના પ્રશ્નની જણાવટ કરે છે. લેખક કહે છે કે ભુદિનો એકપક્ષી અતિધિકાસ પશુ દિતકારી નથી, કારણકે વિશ્વની સર્વશક્તિનું એક સ્વરૂપ એવું જણાય છે કે એ શક્તિ અમુક દેહ સુધી જ દિતકારી થાય છે. એ શક્તિનો અંતિમ છેડો સાપરૂપ અને છે એ વિચારની મથારતા અત્યારે સ્પષ્ટ સમગ્ર્ય તેમ છે. ‘Compromise’ પરથી શ્રી. મદાદેવ દેસાઈએ જે ‘સત્યાગ્રહની મર્યાદા’ નામનો સુંદર અનુવાદ કર્યો છે, તેના પર સ્વતંત્ર દષ્ટિબિંદુથી લખાયેલો એક બૃહદ લેખ તે ‘સત્યમય જીવન’. આ પુસ્તક ‘સત્યાગ્રહની મર્યાદા’ પર લખ્યું છે અને નથી. બન્ને એકબીજાનાં પૂરક છે. મોલોનો ગ્રંથ અનન્ય છે. તેમાં પણ તેના તત્ત્વનિર્ણયમાં ન્યાં ખામી રહી ગઈ છે, ન્યાં વિચરણ અધૂરું લાગ્યું છે, જ્યારે દષ્ટિબિંદુ સત્યની કસોટીએ ચકાવતાં જલસરેહું જણાયું છે ત્યાં કિશોરલાલભાઈએ સ્વતંત્ર દષ્ટિબિંદુથી, વૈજ્ઞાનિક તટસ્થતાથી વિવરણ કર્યું છે. સત્ય પ્રત્યેનો કિશોરલાલભાઈનો આદર અને આગ્રહ મિ. મોલોના જ પ્રિય સૂત્ર ‘Men should cling to truth and right if the very heavens fall’ ની યાદ આપે તેવો છે.

અર્વાચીન દિશ્માં ગાંધીજીના જેવું સરવંતુ અને પ્રેરણાત્મક અનેક વિધેય બાળ્યે જ કામ્યે કર્યું છે. છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષોં થયાં તેઓ સતત લેખન કરે છે. તેમના લેખોની સંખ્યા સેકંડોની નહિ પરંતુ હજારોની છે. તેમનું લખાણ માત્ર સંખ્યાબળમાં વિપુલ નથી પરંતુ વિષયમાં પણ એટલું જ અનેકરૂપો છે. તેઓ જીવનને, તત્ત્વજ્ઞાનને, રાજકારણને, સાહિત્યને, કેળવણીને, કળાને, અર્થશાસ્ત્રને, અરે! સંવર્તનવિષમન અને વૈદક સુદ્ધાને પણ ચર્ચે છે. એ બધા વિચારોનું કિશોરલાલભાઈએ ‘ગાંધીવિચારદોહન’માં, માત્ર અઢીસો પાનાંમાં, યુગાત્મક શૈલીથી, પોતાની સરળ ભાષામાં સમાવી દીધા છે. ગાંધીજીના વિચારોને મૂળમાંથી અહણ કરવાની અને સમજવાની તેમની અસાધારણ શક્તિને લીધે આ વિકટ લાગતું કાર્ય તેમને સહજગ્રામ્ય લાગ્યું છે. ગાંધીજીના વિચારો છુદ ગાંધીજી કરતાં પણ વધારે સ્પષ્ટપણે અને વધારે શાસ્ત્રીય રીતે રજૂ થયા હોવાથી ગાંધીજીના વિચારો જાણવા માટે આ પ્રમાણબૂત ગ્રંથ ગણાય છે અને એ પ્રમાણબૂત તો ગાંધીજીએ પોતે જ તે પુસ્તક નોંધ, તપાસી, સુધારીને આપ્યું છે.

તત્ત્વજ્ઞાનનાં વૈજ્ઞાનિક સત્યોને ગુજરાતી ભાષામાં રજુ કરવાં એ કેટલું વિકટ કાર્ય છે એ તો અખ્યાના અંગેનો જરા જોટલો પણ જોણે અભ્યાસ કર્યો હોય તે સમજી શકે. શ્રી. બલવંતરાય ઠાકોર ગુજરાતના દસ મહાન ગદ્ય લેખકોમાં કિશોરલાલભાઈની ગણના કરે છે તે આ માટે જ હશે. ફિલના જેવી સુંદર, સુચસિત અને સુકોમળ 'કાકાસાહેબની' શૈલી તેમને અસાધ્ય છે, ગાંધીજીનું મિતાક્ષરપણું અને ભાષાની sublime simplicity તેમને હસ્તગત નથી, છતાં તેમની શૈલીમાં વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાઈ અને સત્યને નિર્લેખ રીતે, ભૂતસ્વરૂપે અને સમીપથી રજુ કરવાનું સામર્થ્ય અને બળ છે.

મૌલિક અને સ્વતંત્ર વિચારક, સર્વ ધર્મના જોડા અભ્યાસી, “સત્યની મૂર્તિ ગમે તે મંદિરમાં હોઈ શકે, તેણે ગમે તેવાં વસ્ત્રો સજેલાં હોઈ શકે, અને તે ગમે તે ભાષાં બોલતી હોઈ શકે”. આવી સદ્વિષ્ણુતા અને સમભાવ રાખનાર, સદ્ગતિપૂર્વક, સંપૂર્ણતાપૂર્વક અને અવિચ્છાદિત પરિશ્રમથી લીધેલી જવાબદારી પૂર્ણ કરનાર, વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી દરેક તત્ત્વનું પ્રયક્ષરણ કરી સત્યની કસોટી પર ચડાવી આંક કાઢનાર કિશોરલાલભાઈ આપણા ગુજરાતનું એક મહામુહું રાત છે.

ખા'રનું વિશ્વ જોવા!'

ઉંડે જોમાં દટાયા બીજ ગંધી વસતું ઉંઘતું એક વૃક્ષ;
'ઊઠો, આવો ઉઠીને બટ મુજ તડકે' સૂચનો તાપ'જોલે;
વર્ષાનાં જિંદુઓ ચે પછુ ધજન દીપ્તુ એમને ઊઠવામુંડ;
ને સૂતું વૃક્ષ ઊઠયું શિર નિજ લંચકી ખા'રનું વિશ્વ જોવા!'

દેવજી સ. જોડા

મારે ફેવે પાતાળપાળ. તૂટી,
સરવાળી નવી કૂટી !

કે પાણીડાં કેણુ ભરશે !
ન જો માયે ને કથાંય રે સમાયે,
વલુબોટી વહી જાયે !

કે પાણીડાં કેણુ ભરશે !
ભીડી વનવનનાં પંખી કદી આવે,
ધડી નેલુને હસાવે !

કે પાણીડાં કેણુ ભરશે !
કદી દૂરનો વંટોળ કેા સતાવે,
ને પ્રાણને નચાવે !

કે પાણીડાં કેણુ ભરશે !
નહીં જાણું ઉર કેાને રહું તેડી,
અખોલ પડી કેડી !

કે પાણીડાં કેણુ ભરશે !
ઉરે કેાનાં આ સોણલાં આવે ?
આવે ને ઘેન લાવે !

કે પાણીડાં કેણુ ભરશે !
ન હું ચંદ્રાની ગાગર માણું,
રે આલ હુંથી આણું !

કે પાણીડાં કેણુ ભરશે !
માણું તરસ્યા કેા હિવાની આરી,
હું ધરતીની નારી !

કે પાણીડાં કેણુ ભરશે !
હું તો બેઠી નજર દૂર નાખી,
ને આશ એક રાખી !

કે પાણીડાં કેણુ ભરશે !

“રશિયામાં સ્વર્ગ જોવાની આશા રાખી નહોતી”

૧૯/૦૫/૨૦૨૦

૬૦ સુમન્ત મહેતા

[ગુજરાતી આલુ]

૨

માર્કસવાદમાં આરોગ્ય સંરક્ષણ

“ઓગસ્ટ ૧૩. અંતે છેવટે હું ત્રાસજનક મુસાફરી કરીને અહીં આવી પહોંચ્યો છું. અહીં પંખખના જેટલી જ ધૂળ છે. રેલવેની મુસાફરી પૂરી થઈ એટલે અમે એક ધોડાની નાની ગાડીમાં બેઠા. તેને બીલકુલ રિંગ નહોતી. ગાડીયાને તેમાં સામાન ખડકો અને તેના પર અમે ચઢી બેઠા. રસ્તામાં ધૂળ લગભગ ૧૨ ઇંચ ઊંડી હતી, અને બધે બાકયા કરતી હતી. આ ગામડાંની વસ્તી લગભગ ૧૮૦૦૦ જેટલી છે, પણ આખા જગતમાં કાગળનું એક મોટામાં મોટું કારખાનું બંધાતું જાય છે - તેને લીધે જ નવી વસાહત આવી છે. આ જગ્યાએ કેવળ જંગલ હતું અને હજી પણ રીંછ અને વર જાતકયાં કરતાં જીવાય છે. વસંતઋતુમાં ખૂબ સુંદર લાગતું હશે. મારી સાથે જ સ્ત્રીઓ અને એક પુરુષ કામ કરનારા છે. તે સિવાય અહીં દવાખાનું છે, તેમાં સ્ત્રી-પુરુષ દાકતરો કામ કરે છે. જે મકાનો છે તે બધાં નવાં છે. મોટે ભાગે કામગીરીનાં મકાન જાલ કાટલાં થઈ (loggia)માંથી બનાવ્યાં હોય છે. તેમને માટે નાટકશાળા, રમતગમત માટે ખાગ, ક્લબ, પેરાશુટથી ઊતરવાનો ટાવર, અનેક રમતો માટે બવરયાની ગોઠવણ થઈ ગઈ છે. નિશાળો, દવાખાનાં, સુવાવડખાનું, તદ્દન સારાં છે.

“મને ઘણું કરીને માસિક રૂબરૂ ૪૫૦ (રૂ. ૨૨૫) મળશે. ટ્રેન્યુએટ થયાંને આઠ વર્ષ થઈ ગયાં હોય એવા બધા દાકતરોને આટલું વેતન મળે છે. જેની નીચે મારે કામ કરવાનું તેને ૪૦૦ રૂબરૂ મળે છે કારણકે તેને પાસ થયાંને ૧૭ વર્ષ થયાં છે. મને જે ચોરસી અને એક રસોડાં જેટલો ભાગ રહેવા માટે મળશે. તેમાં ચાર ખાટલા છે પણ પચાસી વગેરે નહિ મળે. બેનવા જોગ છે કે તને નર્સ તરીકે કામ મળશે, દવાખાનામાં અગર લેબોરેટરીમાં, અને પચાસ ૨૦૦ રૂબરૂથી વધારે તો જરૂર નહિ મળે.

“મારે ૧૫ ચોરસ માર્કલનો પ્રદેશ સંભાળવાનો છે. ન્યાં ન્યાં પાણી લારાઈ રહે છે તેમાં નીક કાઢીને પાણી વહેતું કરવાનું છે. કેટલોક ભાગ એવો છે કે જેને ડ્રેઈન કરવા માટે (નીકા વડે) લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ થાય. મારા હાથ નીચે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ કામ કરે છે તે મજૂરોને તપાસશે, દરદીઓને દવા પહોંચાડશે, જેમની દવા ચાલતી હશે તેમને મજૂરદાનીનું રક્ષણ આપશે, અને એક એરોપ્લેઈનમાંથી પારીસગ્રીન અને ઓક્સીજન આસેનાઇટને છંટકાવ કરશે. હાથેથી પણ દવાઓ છાંટવી પડશે. સામાન્ય મિકિટા એરી રીતની રાખી છે કે સાત દિવસ સુધી એક્ટીવીન આપવામાં આવશે અને આ દિવસો

દરમિયાન એક દિવસને આંતરે પ્લાટ્ઝોસાઈડ મળશે. ક્વીનીન તો કવચિત ખાસ કેસમાં વાપરવામાં આવે છે.

“ મારી સાથેના બધા કાર્યકરો આ એલેરિયાને નાખૂદ કરવાનું મહત્ત્વ સમજે છે. જ્યાં સુધી આ રોગ નાખૂદ ન થાય ત્યાં સુધી દેશની સામાજિક અને આર્થિક આબાદી બચમાં છે, લગભગ અશક્ય છે. આખી કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના સાચા આશયો છે તે દરેક વ્યક્તિ બરાબર સમજે છે તેથી દરેક મનુષ્ય તનતોડ મહેનત ઉપાડે છે. નો કોઈ પછાત વ્યક્તિ, કામમાં નિરુત્સાહ બતાવે છે અથવા ઢીલ કરે છે તો સમિતિ (સેલિયેટ) ની અંદર નિખાલસપણે તેની ખુદલી ટીકા થાય છે.

[તેનાં દર્શાત આગળ આપવામાં આવશે—સુ. મ.]

“ મારા અહીંના દિનપરદિન જીવનક્રમ ચિત્રે તું પૂછે છે તેથી થોડી વિગતો આપું છું. અહીં પાંચ હજાર કામદારો કારખાનાંમાં કામ કરશે—જે સમયકે સરકાર તરફથી થાય છે તે બધી એમના હિત માટે જ છે. કામ ન કરનારને કોઈ પ્રકારની સવલતો મળતી નથી. કોમ્યુનિઝમ નિષ્કળ ગણ્યું છે એમાં કોઈ કહે તો માનતી ના. અહીંની ગ્રામવજી નોંધને હું ઉત્સાહથી પ્રકુલિત બની જાઉં છું. રચાતિક કામ પહેલેથી નિયોજાયું હોય છે, તે આખા દેશની યોજના સાથે શક્યાયેલું હોય છે. દરેક વ્યક્તિને પૂરતી માહિતી હોય છે કે દેશ શું કરવા હવે છે અને તેથી દરેકને દેશાનુભવના અખતરામાં પુષ્કળ રસ હોય છે. બોલો યોગ્યતાના પ્રાંતિક, જાતના, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક બેદોને બાતુએ રાખીને કામ કરે છે. મેં ત્રણ અઢવાડિયાથી સારું સ્નાન કર્યું નથી પણ આવતી કાલે સ્નાનપટમાં જઈ જઈશ. મારાં મોઢાં ફાટી ગયાં છે અને તેને તુજાવાની જરૂર છે. હું ત્રણ દિવસને આંતરે હજમત કરું છું—રશિયામાં એવી જ પ્રથા છે. મને લાગે છે કે શિયાળામાં હું ઘાટી ઉગાડીશ.

“ હું જોઈ રહ્યો છું કે અહીં વૃદ્ધ માણસો જેના પર વિષ્ણવની અસર થઈ નથી તે મેદા હોય છે અને તેઓ ઉંઠ નાનાં છોકરાંની દરકાર લેતાં નથી તેથી તે બધાં અસ્વચ્છ હોય છે. પણ જુવાન સ્ત્રી-પુરુષો તદ્દન જુદાં પડી જાય છે.”

“ મોરગરુદ ૬ : રશિયામાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિ ધમધાદાર ચાલી રહી છે અને તે જતાં હજી ઘણું ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે. સામાજિક મુનરવિનામાં સી સી મુસ્કેલીઓ પડશે તેના પૂરા ખ્યાલ આવ્યો જ નહોતો, અને આટલા દ્રેક સમયમાં બધી વ્યવસ્થા અમેરિકા જેટલી સુંદર અને ચોક્કસ થઈ જાય જોવી આશા સી રીતે રાખી શકાય ? આજ સુધી જે ચીજો પરદેશથી મંગાવવી પડતી હતી તે બધી હવે આ દેશમાં તૈયાર થાય છે—મોટરગાડીઓ, ખેતીનાં ટ્રેકટરો, લીજીનીરી ટ્રામ, રેલ્વે એન્જિન, ડબ્બા અને બીજાં બધાં રેલવેમાં બોધિતા મોલ, શસ્ત્રક્રિયાનાં યોગ્યરો, કારખાનાંનાં સાંચાઓ, અને નાના ઉદ્યોગોમાં વપરાતાં સાંચાકામ.

“ રશિયાનું નવું રાજબંધારણ પ્રગટ થયું છે. ત્રણ પ્રાથમિક જન્મસિદ્ધ હક્કો તેમાં નંચાળ્યા છે: (૧) કામ કરવાનો (એટલે મેળવવાનો પણ) હક્ક; (૨) આરામ અને સ્વાસ્થ્યનો હક્ક; અને (૩) યોગ્ય કેળવણી મેળવવાનો હક્ક. રાજકીય કારણોને લીધે નાસી છૂટેલા કાર્યકરોને શ્રેયણ મળશે, દેશમાં જે જે માણસો વસવાટ કરતા હોય તેમને મતાધિકાર મળશે (તે શ્રમના નાગરિક, તરીકે નોંધાવા હોય કે ન હોય) અને ગ્રામ એલેટની વ્યવસ્થા થશે, સીધું

અંતિનિધિત્વ અને વાણી તથા પ્રકાશનનું સ્વાતંત્ર્ય તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં આવશે.

“ મોસ્કોમાં મને એક દિવસ વિજ્ઞાનીઓને માટે સેનેટેરિયમ જેવાની તક મળી હતી. એ જગ્યા બહુ જ શાંત જગ્યાએ વનમાં આવી છે. તેમાં પ્રોફેસરોને જ રાખવામાં આવે છે. મારી સાથે ડૉ. સ્વૉગ (ચીની) હતી. એનો બાપ મચ્છર વિશ્લેષવાદી છે, અને એને ચીઆંગ કાઈ-શૈકે અનેકવાર જેલમાં મોકલ્યાં છે.

“ આપણે રશિયામાં રહીને કામ કરવું કે કેમ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો બહો અધરા છે. રશિયનોએ કાઈ આપણને મોલાવ્યા નથી, અને તે છતાં આપણી મદદ લેવાને રાજ છે. આપણી મદદ અનિવાર્ય નથી, આજે તો નથી જ. પણ જે ભવિષ્યમાં માતૃ કામ દીપી નીકળે તો અનિવાર્ય મહં શંકે. એ લોકો જે રાજ (વેતન) આપવા તૈયાર છે તેમાં રહેવાની બહુ સુરક્ષી પડશે, કારણકે દુધ અને માખણના ભાવ મોસ્કોમાં અને અહીં સરખા છે. ટેલિફોન અને વીજળી માટે ખર્ચ કરવાનો નથી. પણ રશિયામાં એક અદ્વિતીય સામાજિક અખતારો થઈ રહ્યો છે તેમાં મદદરૂપ થવું એ જીવનનો મોટો દ્વારો છે. આપણા અહીંના કામને લીધે અનેક અમેરિકન મિત્રોની સહાનુભૂતિ આ દેશ તરફ દોરારી. તને અને છોકરાં-ઓને અહીં આવવું પડે એવો આશય હું નહિ કરું. કારણકે જે પ્રકારના જીવનની આપણને ટેવ છે તે રીતે અહીં રહી શકારો નહિ. તે છતાં રશિયાના જે પરિવર્તનમાં આપણને શ્રદ્ધા છે તેમાં ભાગ લેવો અને મદદરૂપ થવું એ નાનીસૂતી વાત નથી. ખૂબ વિચાર કરજો અને મિત્રોની સલાહ લેજો. તમારા નિર્ણય અહીં ન આવવાનો થશે તો હું તરત અમેરિકા પ્રાંતે આવીશ.”

રેએકાની રાજનીશી

[એ બહુતી વાત છે કે ક્વેકર સંપ્રદાયનાં સ્થિરતાઓ ખૂબ સાદું જીવન માગે છે. તેઓ મંદિરને ગલ્લે ધરના એરડામાં આર્યાનાં કરતાં. તેમનામાં સેવાભાવ સારો ખીલ્યો હોય છે, ઉચ્ચ આદર્શનું જીવન માળવા તરફ તેમને આકર્ષણ હોય છે. ‘ટિઅસર્સ કુટુંબ’ આ સંપ્રદાયનું હતું. આજે ગાંધીજીને પણ અંજેજી ક્વેકર જનો તરફથી સહાનુભૂતિ સારી રીતે મળે છે. મીસિસ ટિઅસર્સે રશિયા જઈને પોતાના પતિની સાથે રહીને રશિયન અખતારોને મદદ કરવાની બારે મહત્વાકાંક્ષા હતી. પણ અમેરિકાની રહેણીકરણી ઇંગ્લેન્ડ કરતાં પણ વધારે સારી અને ખર્ચાળ હોય છે, અને રશિયાની રહેણીકરણી બહુ અગવડભરેલી અને સોંધી હોય છે. કાર્યકરોના પગાર ટૂંકા હોય છે અને જે જે અગવડો એ દેશમાં પડશે તેનું તેમને બાન હોવા છતાં, તે રશિયા જવાને જરૂરે અત્યક્ષ્ય એવી નહોતી. પણ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન નાનાં ઊછરતાં બાળકોનો હતો. તેમને પૂરતો પૈષ્ટિક ખોરાક ન મળે, તેમનો અવમાસ બગડે, કળાઓની ખીલવણી ન થાય તેવી ચિંતા હતી. તે બધાનો વિચાર કર્યા પછી સાદસ કરીને એ બાઈ જે છોકરીઓને લઈને રશિયા જાય છે, એ હકીકત વાચકે ખ્યાનમાં રાખવી. -સુ. ગ.)

“ એકાદોબર ૨. જન્મે છોકરાં સાથે હું લેનિનગ્રેડ આવી પહોંચી છું. અને કાશનનું મોટું મંદિર જેવા માટે ગંધા, બર્ધા બધા ઝાર (રશિયાના બાદશાહો) ને ગાદીનશીન કરવાની ક્રિયા થાય છે. આ મંદિરમાં સમદંસ્થાન ગોઠવવામાં આંધું છે અને આદમ અટે ઈવ (હાવા)ની વાંત ખરી છે કે ઉત્કર્ષ (એવોલ્યુશન)ની ખરી છે તે નક્કશામિત્રોથી સમગ્રવવામાં

આવ્યું છે. અહીંનાં મંદિરો અને મઠો પાસે ફેટફેટો પૈસો એકઠો થયો હતો તેના નકશાં કર્યા છે. ગરીબ અને કંગાલ લોકો પાસેથી પૂજારીઓ અને પાદરીઓ કેવી રીતે નાણાં બજાવતીઓ અને દબાવતી પદાવતા હતા તેનાં ચિત્રો છે. અનેક જાતના વહેમો, જે કહેવાતા ધર્મોએ સ્થાપિત કર્યા છે તેનાથી પ્રજા કેવી પછાત રહી છે અને તેને કેટલું તુકસાન થયું છે તે બરોબર સમજાવ્યું છે.

“એક સંજો અમે સિનેમા જોવા ગયાં. પ્રવેશદારની પાસે જ સારી ચોક્કામી ચોંટી રેસ્ટોરાં હતી. તેને જમણે હાથે એક વાંચનાલય હતું અને તેની પાસે ચેતરજ જેવી રમતો રમવા માટે ટેબલો હતાં. સિનેમા શરૂ થયો તેની અડધા કલાક પહેલાં એક ઓરકામાં ચાસ્ત્રીય સંગીત વાગતું હતું. બધો પ્રોગ્રામ રપેનિસ સંગીતનો તે દિવસે હતો. તે પૂરું થયું કે તરત સિનેમા શરૂ થયું. ફિલ્મ કરવાની કળામાં હજી આ લોકો જરા પછાત છે. એકદાંક સાડું હોય છે પણ જીમી પાડવામાં જુલો જણાય છે.”

ફેટફેટની એક તોંધ

“એક દિવસ મોસ્કો જવા માટે આગગાડીમાં મુસાફરી કરતો હતો. ત્રીજા વર્ગના કબજામાં સીઝર્વ કરી આપે છે. એક ટાઈર બેટનું ફૂટું અમારા કબજામાં ઘૂસી જતું હતું. પણ રેલવેના નોકરો તેમને અટકાવ્યાં. ઘણું જ મરાંબ લોકો હતાં. સુતરાઉ કપડાં પહેરેલાં અને તે પણ ફટિલાં, થીંગડાં મારેલાં. પગ પર પટ્ટીઓ વિંટાળી હતી, અને ખૂટને બદલે પિલો નામના ઝાડની લાંબી પટ્ટીઓ વિંટાળી હતી. એની સ્ત્રી એક છોકરાને ખભે લઈને અને બીજાનો હાથ પકડીને માંસડાં પોટલાંના દગ બાગળ લીધી હતી. મરદ લાંબું વૃદ્ધું રશિયન બોલતો હતો. ત્યારે એને સમજણ પાડી કે ગાડીના પાછલા ભાગમાં સીઝર્વ કર્યા વિનાના ત્રીજા વર્ગના કબજા છે ત્યારે આ કપડીએ પોટલાં માથે ખભે ચડાવ્યાં અને બાવરાં થઈને દોડ્યાં. હજી ફેટલાં લોકો તો ખૂબ પછાત છે.”

“આ દેશમાં મદાનેની તંગી એટલી બધી છે કે મોકળાશથી રહેવાની ટેવ થાયા અને ઉત્તમ કામ કરનારા માણસને પણ જે એક સ્વતંત્ર ઓરડી મળે તો તે પોતાને બાંધસાળી માને છે. ઘણા માણસો ઓફિસમાં સૂએ છે. ત્યારે માંદાં પડે ત્યારે તેમની સ્થિતિ ઘણી જ કંડોળી થાય છે. એક ઘણીધણિયાણીને પણ સ્વતંત્ર ઓરડો મળે તો સારાં નસીબદાર ગણાય. જે તેમને બે ઓરડા મળે તો ઠાકમાં રહેનાર ગણાય, અને ત્રણ ઓરડા અને રેસાંડું મળે તો તો રાજશાહી લખકો ગણાય. હોટેલની અંદર બહાર જાવવાં વાપરતું પડે છે, અને એક આખા ગાળ પર એક જ નહાવાનું ટબ હોય છે. તેને વાપરવા માટે નીચે એલેક્સિમાં પહેલેથી ગોઠવણ કરવી પડે છે.”

“અમે દુકાને જોવા નીકળી પડ્યા. પ્રાઇમસ સ્ટવ વેમાતો લેવા માટે બે કલાક સુધી દુકાને દુકાને કર્યા પણ ન મળ્યો. અમેરિકામાં જે પ્રવર્તિંગ ફેસના રૂપ ડોલર થાય તેના અહીં ૧૨૫ થાય છે, કારણકે એ બિનજરૂરિયાત (luxury) ની વસ્તુ છે. જોડાના ૧૫ થી ૨૦ ડોલર. મને અનેક સ્ત્રીઓ વિના ચઢાવી લેવાની બાદુ મારી તાલીમ-મળી રહી છે. મારે કબજા કરતું જોઈએ કે ૧૯૨૨ અને ૧૯૩૦ કરતાં લોકો સુખી ગણાય છે અને વધારે સારાં કપડાં પહેરે છે. રસ્તાઓ પહોળા થયા છે. સુખ્ય રસ્તાઓ એરેસ્ટાલના થયા છે. દુકાનેમાં સારા માલ વેચાય છે. મધ્યયુગનું સહેર અમેરિકાના શહેરથી પણ વધારે આધુનિક થઈ જતું હોય એવી હાલ મોસ્કો જોઈને મારા મન પર પડે છે. લોકોને સારું સિદ્ધિ મળે છે.”

પોતાનાં ઉચ્ચવર્ણ લેવિષ્ય વિષે અચળ શ્રદ્ધા જાળી છે અને તેથી દરેક વ્યક્તિ પોતાની જેટલી શક્તિ છે તે જગાડીને કામ કરે છે. દરેકને લાગે છે કે વ્યક્તિ તરીકે દરેકની કિંમત ઓછી છે. ઉચ્ચ આદર્શ, ઉચ્ચ વિચાર, ઉચ્ચ રહેણીકરણી, પૂરા સહકાર, પહોંતને વિશેષ મદદ, દરેકની અપ્રગટ શક્તિને પૂરી ખોલવાની સગવડ મળે અને સામ્યવાદી સમાજ સ્થપાય કે જેમાં ખરેખરા સમાનભાવ હોય એવી દુનિયા પેદા કરવાની તમજા છે.

“શિયામાં ઘણી ચીજો-ઓંધી મળે છે. પણ પુસ્તકો ખૂબ સોંધાં છે કારણકે સરકાર પુસ્તકો છે કે લોકો વધારે વાંચે. અનેક જાતનાં પુસ્તકો છપાય છે. કવિવર ટાગોરનાં પુસ્તકો ઘણાં સોંધાં મળી શકે છે.”

રૂષિકાનાં અનુભવો

“નવેમ્બર ૭. અહીં શિયાઓ શરૂ થઈ ગયો છે, અને અમારા લીમયાના ઘરમાં (log-house) અમે સુરક્ષિત હોઈએ. જોરડીમાં છોટાની લઠી એટલી ગરમ થાય છે કે તેને હાથ અડાડી શકાય નહિ. અને ખદાર ઝોડા પર એટલો બરફ પડ્યો છે કે ડાળાઓ લચી પડે છે. લઠી છેક છત સુધી પહોંચે છે. અમને કાઠનથી વિભળી મળે છે. જે કોઈ દિવસ તે એટલી પડે છે તો અમે માથુજાતીઓ વાપરીએ છોઈએ. અમને ત્રણ જોરડીઓ (ચાર જણ વચ્ચે) મળ્યા છે તે છતાં, ચાર ખાટલા, લખવાનું ટેબલ, જમવાનું ટેબલ, કપાટ અને પેટીઓ જોઈવતાં બધી હાવાસો રોકાઈ ગય છે. ઘણો સામાન અમને કારખાનાની કમિટી તરફથી મળ્યો છે. અમેરિકાથી જે વારે સામાન મોકલેલો તે બધો આવી ગયો છે. અહીં તળાવ માટે કઢાઈ, તપેશાં (હાથાવાળાં), કાકુ, જમવા માટે છરી કાંટા, ચમચા, ડોલ, ખીલા, કપડાં સુકાવવા માટે તારનાં ફોરડાં, કપડાં બિડી ન ગંધ માટે પિન, લખવાના કાગળો, મોઢા વાટકા (ખોલ) વગેરે ચીજો કવચિત જ વેચાતી મળી શકે છે. એવો સામાન આવે છે કે તરત દુકાનમાં ખરીદનારની લાઇન બની રહે છે અને કિંમત પણ ખૂબ હોય છે.”

“ઓક્ટોબર ૫. આજે અમે રશિયન પેપરો જોયાં અને તેમાં લીગ ઓવ નેશન્સમાં લિટવિનોવનું વાપણ વાંચ્યું. દરેક રાષ્ટ્રે સંલેખનમાસ કરવો એવી દરખાસ્ત કરવામાં રશિયા અગ્રેસર હતું. જે રાષ્ટ્રો લીગની વિરુદ્ધ જાહેર બળજબરી કરે તેની સામે લીગે પગલાં લેવા જ નોંધાવે એવો આગ્રહ પણ રશિયાએ કર્યો હતો. આજે તો રશિયા એક બાબત એટલી જાહેરની અને પૂર્વમાં જાહેર સામે સંરક્ષક પગલાં લઈ શકે એવી તૈયારી પૂરજોશમાં કરી રહ્યું છે. રશિયાને કોઈ રાજ્ય સામે આક્રમણ કરવું નથી. સીડની વેબે લખ્યું છે કે:—‘રશિયાને વધારે જમીનની જરૂર નથી અને કોઈ દેશની મિલકત પણ તેને જોઈતી નથી અને તેથી કોઈ પ્રણેશ સાથે લડવાની દાનત નથી. (૨) રશિયા જાણે છે કે આજે કોઈ પણ સામ્રાજ્યની લડત થશે તો તે આખા જગતમાં ફેલાઈ જશે, અને વારે ખુનામરકી થશે. કોઈ પણ દેશ તટસ્થ રહી શકશે નહિ. (૩) લડત જાગશે તો આમલગને વારે પીડા થવાની છે અને રશિયન સરકાર કામગીરીની હોદ્દાએ આમલગને તાસરૂં થાય એવી લડત અટકાવવા પડે છે.’ (સોવિયેટ સામ્યવાદ—સિડની વેબ ૧૯૩૬)”

“ઓગસ્ટ ૪ મોરકો. વધે પહેલાં જેમની જોડે દોરતી થયેલી એવા એક કુટુંબને અમે મળવા ગયાં. અમને જોઈતે જો બનતે ઘેલાં ઘેલાં થઈ ગયાં. વાતો કરી રહ્યા પછી અમે આમોદાનના સંગીત સાથે નાચ્યાં અને પછી-કેક, મિઠાઈ, દોડી, મુરખો અને ચા હિઝાળ્યાં.

આ-રશિયન લોકો ઘણાં જોળાં અને પદાલસોવાં હોય છે અને આનંદી પણ હોય છે. ”
 “આક્ટોબર ૧૦. આ દેશમાં મોકરો તો હોતાં જ નથી. અને જો શરીરે બરોબર
 સરાફ હોય છે તે કોઈ પ્રકારનાં કામમાં રોકાયેલાં હોય છે; તે છતાં ‘ફટલાક’ સ્ત્રીપુરો
 સ્થગત ક્રોનિચિંગ હોય છે તે મોકરોનદિ બધું ‘મદદનીશ’ તરીકે ધરકામમાં ઉપયોગી થઈ
 પડે છે. અહીં કારખાનામાં કામ કરનારા ‘કામગરો’ (વર્કર) કહેવાતાં હતાં, પણ તેમાં
 ખેડૂતોનો સમાવેશ કરવા માટે હવે (toiler) થમજવી સખ્તનો ઉપયોગ થાય છે. કોર્કટરને
 અને ખારે આઠ વાગે કામ શરૂ કરવું પડે છે તેથી અમારી ‘મદદનીશ’ સ્ત્રી સળગાવશે,
 ધરતી સાફસૂકી કરશે, રાંધશે, કપડાં ધોવામાં મદદ કરશે, અને હાકરા નિરાળેથી પાછા
 આવે ત્યારે તેમના પર સાધારણ નજર પાડશે. આ કામ કાંઈ જોણું નથી. અહીં નહાવાની
 એટલાં બધી સુસજ્જિત છે કે ટુવાલને ગરમ પાણીમાં ધોળીને થોડા ચોરસ ઇંચ જોડથી
 ચામડી દરેક વખતે સાફ કરીએ છીએ. જસતનો કે લોખંડનો વાસણો બિલકુલ મળતાં નથી.
 જે લોકો નહાતાં નથી અને ગંદાં રહે છે તેમની મુરકલી અને મનાદસા હવે હું સહાનુભૂતિથી
 કામજી શકું છું.”

“આક્ટોબર ૧૨. આજે અને હાકરાઓને લઈને હું ખુદ્દુ બગર જોવા માંડી નીકળી
 હતી. આસપાસનાં ગામડાંઓમાંથી લોકો આતીને ખુદ્દી જગમાં સામાન મૂકીને વેચતાં
 હતાં. તેમાં અમે માજર, મરચી, બટાટા, દૂધ, ઇંડાં, ગુંથલુકામ, કાપ્પીજ, જીનતું કાપડું,
 પુંટજીબર પહેરવાનાં મોજાં, ગધ, આમડાનાં બટ, કાંઠા, માંસ વગેરે વીંળે વેચાતી જોઈ.
 કોઈ પણ વેપારીની દરમ્યાનગીરી સિવાય ખેડૂત અને ગામડાંની પ્રજા માલ વેચતાં હતાં.
 આવને મોટે ખેંચતાણુ અને બૂમરણુથી બગર બરાઈ ગયું હતું, પણ લાવ કરે એટલે અંધો
 આનંદિત જણાતા. રશિયન લોકો તકશર કરે છે ત્યારે પણ નિખાલસ સ્વભાવનાં હોઈને
 ચકુકુંદસી છે. બગરની પાસે (ધાબી) કપડાં ધોવાનું કારખાનું છે. કોઈ પણ વ્યક્તિને ત્યાં
 ગરમાગરમ પાણી મફત મળી શકે છે અને અહીંથી અમે ફેટલાંક લોકોને બારેલી ડેલિ
 કાપડ પર લઈ જતાં જોયા.”

“સોવિયેટની સભા અને પ્રજામતનાં સાધનો

“દરેક કારખાનામાં કામગરોના દિવનું રક્ષણ કરવા માટે તેમજ કારખાનાંનું કામ
 કંડપથી અને કુસળતાથી ચાલ તેટલા માટે એક સમિતિ હોય છે. તે સોવિયેટ કહેવાય છે.
 દરેક કામગરને એક મત હોય છે. ઉપરી દાકતરને એક મત અને દવાખાનાની નર્સ,
 રસોઈધી, ડ્રગ્માલ તેને એક મત. આ સોવિયેટમાં નિખાલસપણે દરેકના કાગની ચર્ચા થાય
 છે. તે ઉપરાંત દરેક કારખાનામાં વોલ-ગ્રેપર એટલે દીવાલ પર લગાડેલું અખબાર હોય છે.
 તેમાં પણ ચર્ચા થાય છે. તેનોએને ટીકા કરવાની બણી છૂટ હોય છે અને તેમની પસંદગી
 સોવિયેટ કરે છે. તે ઉપરાંત ગામનું બગર પ્રાંતનું ગ્રેપર હોય છે તેના પર જો કોઈ અન્યાયની
 બાંધત લખી હોય છે તો તેનો એક રિપોર્ટરને મોકલીને બગર કાઢે છે અને ગ્રેપરમાં
 સાચી દેહીકલ પ્રગટ કરે છે. તેની તરત અસર થાય છે. આપણાં દેશમાં અમુક ખંજરપત્રીઓ
 ધડમળી વિનાના ગપગોળા ઉઘાડે છે અથવા જૂઠું જોલે છે તેનું રશિયામાં ચતુ નથી. -સુ. મ.]

“આક્ટોબર ૧૬. હજુ અમે ગેસ્ટ હાઉસમાં જ છીએ. શરત પ્રમાણે અમને ચોરડીઓ
 મળી જોઈએ તે મળી નથી. અહીંના દાકતરોએ પ્રાંતના ગ્રેપરમાં જોતાંની સહી સાથે એક

લેખ લખીને આવી બેરકારીનો વિરોધ કર્યો. હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—સલા ૬-૧૫ વાગે સાંજે શરૂ થઇ. દરેક સભ્ય સલામાં વખતસર હાજર હતો. માત્ર એક દાકતર મોડા આવ્યો અને તેને તરત હપ્તો આપવામાં આવ્યો. એકદરે ૪૦ માણસો હતાં: ૫ દાકતરો, ૧ દાંતનો દાકતર, નર્સો, ચોખવટ રાખનારાં, કારકુનો, હમાલ, હળમ વગેરે. તેમાં રૂશિયન; ટાટર, મેરિકા, યહુદીઓ અને અમેરિકન એટલી જાતો હતી. ગમે તે માણસને પ્રમુખ નીમી શકાય છે (એક વર્ષ માટે). નવેમ્બરની સાતમીએ રૂશિયન વિખેલ સફળ થયો તેની ઉજવણીમાં શું શું કરવું તેની ચર્ચા અને વ્યવસ્થા થયાં. ઉજવણીમાં સરઘસ, બાપણો, ફળાહાર, રમતગમતોનો કાર્યક્રમ નક્કી થયો અને તેના અમલ માટે કમિટી નીમાઈ.

બીજું કામ નવા સભ્યોને દાખલ કરવાનું હતું. દરેક વ્યક્તિની અરજી લેવા પછી તેણે પહેલાં કયાં કામ કરેલું, એ કયા સામાજિક વર્ગનો છે વગેરેની ચર્ચા થઇ. અરજદારોમાં અમે એ, એ હમાલ, હળમનો મદદનીશ વગેરે હતાં. એક સભ્યે પ્રમુખને પૂછ્યું કે બધા અરજદારો હાજર છે? ત્રણ ગેરહાજર હતા. એક નર્સ કહ્યું કે મિત્રો, શરૂઆત બહુ ખરાબ રીતે ચાલે છે. સભ્ય ચનામાં લાલ છે પણ તેમાં જવાબદારી અને ફરજો પણ છે. દરેક સભ્યે દરેક સલામાં વખતસર હાજર રહેવું જ જોઈ એ એ પહેલી ચરત છે. માટે જે સભ્યો ગેરહાજર છે તેમનો પ્રશ્ન મુલતવી રાખવો. ઠરાવને ટેકા આપવાની જરૂર હોતી નથી. મંત્રીએ મત લીધો અને ઠરાવ પસાર થયો. અરજદારોને પ્રશ્નો પણ પૂછવામાં આવે છે. અમે અમેરિકન હતાં અને રૂશિયન ધવાંગો વિચાર નહોતો તે છતાં જરાય વાંધો લેવાયો નહિ. સભ્યને પગારના એક ટકા જેટલી શી આપવાની હોય છે અને જે તે માંદો પડે તો પૌંથી ૧૦૦ ટકા જેટલો પગાર તેને મળ્યે જાય છે. ત્યાર પછી કારખાનામાંથી વિનંતી આવેલી કે જે હર્ડોમાં દાકતરી તપાસ માટે જાય છે તેમને ઘણી રાહ જોવી પડે છે, વ્યવસ્થા સુધારવી જોઈએ. આ બાબતની ચર્ચા કરીને વ્યવસ્થા સુધારી. મા અને છોકરાંઓ નિયમસર અને મુદતસર સલાહ લઇ શકે તેની વ્યવસ્થા પણ કરી. ૧૮૦૦૦ માણસોને માટે માત્ર ૮ દાકતરો છે અને તેમને મેલેરિયાને લગતું કામ કરવું પડે છે એટલે દરેકના પર હાથ પડે છે. આસપાસનાં ગામડાંનાં લોકો પણ આવે છે, તેથી કારખાનાને ખત-લખાણો કે તેમના ફાંડમાંથી વધારે દાકતરો રાખવાની અને તે દાકતરો માટે ધર તૈયાર કરવાની ચોક્કસ કરે. જે કોઇ સભ્ય ચોક્કસાઇ વગરની ટીકા કરતું તો પ્રમુખ તરત તેને અટકાવીને કહેતો કે હવેના નવા યુગમાં અસ્પષ્ટ વાતો નહિ ચાલે, જે કામ કરવાનું છે તે ઉત્તમ પ્રકારનું થવું જ જોઈએ. છેવટે એનું કહ્યું કે દરેક મા અને છોકરાંને દર ત્રણ મહીને એક વાર તપાસવાં જ જોઈએ.

“પછી પ્રમુખે જિલા ચઇને કહ્યું કે મિત્રો, મારી પાસે ફરિયાદ આવી છે કે જેટલાંક દાકતરો માંદગીનાં સર્ટિફિકેટો પૂરતી કાળજી રાખ્યા વિના લખી આવે છે, ભૂલથી નહિ કે સિક્કા સર્ટિફિકેટ એ લગભગ નાણાંનો એક ચેક છે, કારણકે વગર કામે પગાર આપવો પડે છે. માંદગીનું કારણ ચોક્કસ રીતે લખવું જોઈએ. એક સર્ટિફિકેટ પર કારણમાં લખ્યું છે: “કાઝન જવાર માટે.” એ ડો. કાસારોવાએ લખી આપ્યું છે. આ કૃત્ય શરમભરેલું છે. ખાનગીમાં દાકતરે સમાધાન કર્યું હતું કે કાઝનમાં એક્સ-રેની તપાસ માટે હાઈ ગયો હતો. તે છતાં

આવી ગફલત કરવી એ આપણને ચોક્કસ નથી. એક દાકતરે સર્ટિફિકેટ આપેલું તેમાં ૧૦મા મહિનાને બદલે ‘X’ રોમન આંકડો લખ્યો હતો. દદીએ એક લોટી ઉમેરીને ‘XI’ નવેમ્બર મહિનો કરી નાંખ્યો. હવે ખરું જોતાં કેઈ પણ દાકતરને ૧૦ દિવસથી વધારે દિવસનું સર્ટિફિકેટ આપવાનો હક્ક નથી. દસથી વધારે દિવસ માટે તો કમિશન તપાસ કરે છે, તે છતાં દાકતરે ‘ઓક્ટોબર’ જોવા ચઢ્યો વાપરવાને બદલે ‘X’ લખ્યું તેથી સરકારને ૨૦૦ રૂબાઈનું નુકસાન થયું.

“હવે એક બીજાં ગ્રન્થ. આપણાં દવાખાનાંમાં જે હમાલો વગેરે છે તે હજી સુધી નિરક્ષર છે. હવે શાળામાં રોટરીઓ મંદતના આવે છે. દવાખાનામાં નિરક્ષર માણસો આવી શકે નહિ. એક દદીને ઓછા આપવાની હતી તેને તબેલાં છડાં મળ્યાં અને તેનું પેટ બગડ્યું. તેથી જે સભ્યો નિરક્ષર છે તેમણે એકદમ બાળુવા બંધું, નહિ તો તેમને રત્ન આપવામાં આવશે.

“ ઉવરે, આપણે ત્યાં જે અમેરિકન મેલેરિયાના દાકતર આવ્યા છે તેમને હજી સુધી રહેવાની એરંજીઓ મળી નથી ! મેં તેમને માટે ઘણી દોડધામ કરી છે પણ થરે પૂરાં પાડનાર કમિટીએ સહ આપ્યું નથી. મેલેરિયા એ ઘણો કુટુંબ રોગ છે અને ઘણું નુકસાન કરે છે, પણ નોકરસાહી (અમલદારસાહી)ની જગત મેલેરિયા કરતાં પણ વધારે કુટુંબ છે. તેથી કામગીરીનું અખબાર છે, તેમાં આપણી સહી સાથે ફરિયાદ કરવી એવી મારી દરખાસ્ત છે.

આ કસ્ટમ ચર્ચા પછી પુસ્તક થયો.

સભા ૬-૧૫ વાગે ખતમ થઈ.

“ આ સભાને ત્રણ દિવસ ચર્ચા એટલામાં તો કારખાનાંની કમિટીઓમાં ખૂબ ખળભળાટ થઈ રહ્યો અને કોમરેડ ટિઅર્સને ત્રણ સામાન સાથેની એરંજીઓ મળી ગઈ. બાકું આપવાનું નહોતું અને બત્તી તથા ગરમ કરવાનો ખર્ચ માફ થયો હતો. ”

ચાલુ]

ત

ભર્યું તું તે કેવું અમૃત ઉરમાંથી મમ પુરા
શકે, જેને હાવાં કરી કેલુષ ના, એર. હગલાં ?

પ્રજ્વલન નં. ૨૫

૬

નગી તે રાત્રીએ જ્યારે નિદ્રામાંથી યશોધરા,
ચમકી રમણી ખાલી શય્યા જેતા કુમારની.

‘હશે ણીબ ખંડે’ મનમહી વિચારી વરંતતુ,
ઢળી શય્યાપ્રાન્તે; પણ ન ઊર તેથી સ્થિર થયું.
ગલાએ ધીરેથી અનિલ ફરકાવે જવનિકા,
હલાવે છે મૃદુસ્પર્શે ધૃતદીપ ત્રણી શિખા.

એ લાડિલી, કપિલવસ્તુ તણા કુમારની,
અર્ધાંગના, સરલ સુન્દર કુલલક્ષ્મી;
સૌભાગ્ય જેતું થયું સાર્યક ને સંમૃદ્ધ,
સિદ્ધાર્થનો પરમ અંતરરનેહ પામી.
રાત્ર શુદ્ધોદને ન્યારા ભાવિની સાંભળી કથા,
સોંપિલો પુત્રને જેને પૂરવા બહાલપિન્નરે.
“કશેથી કેમ ના આવે પરિચિત પદ્મવનિ
સ્વામીનો?” એમ ચિંતાથી જાની ત્યાં વ્યથા સુંદરી;
જઈ વાતાયને ઉભી તણ શય્યા યશોધરા.
હતી છાની છાની મધુર નિશિગન્ધા મહકતી,
સરે ધીરાં શીળાં શશીકિરણ વ્યોમાંગણ ચકી.
ઝીલા વાંકી ઢાળી મયુર તરુશાખા પર ઢળ્યા,
વનાન્તે વૃક્ષોનાં શિખર સહુ અસ્પષ્ટ દીસતા.

“અનુચરો ગયા જાંપી, હણ પ્રાસાદ શોંત આં;
દિસે છે રજની જાકી,” વહી ચાલી યશોધરા.
વૃંદાવને રહી જાણે ચોષ્ઠી કૃષ્ણચંદ્રને
દુમે દુમે નિકુંજે શું વિરહાકુલ રાધિકા,
તેમ એ પુષ્પની કુંજે જૂલે જ્યાં માધવી લતા,
ઢળે મંદારની છાયા, ઉભાં વૃક્ષો કદમ્બનાં,
પારિજાત નમ્યાં ફૂલે, ડાલે અમ્બક મંજરી,

એવી પુષ્પિત કુંજે તે વૃશે વૃશે, ફરી વળી
છતાં સિદ્ધાર્થની તેને કયેથી બાળ ના મળી,
વનપ્રાન્તે હતું સ્વચ્છ નાનું સ્નિગ્ધ સરોવર,
ઊઠતો કાચકૂલોમાં વાયુનો મંદ મર્મર,
વળી કુમારને બહાણ હતું એકાન્ત તે સ્થળ,
“હશે ત્યાં કાન્ત” માનીને વનિતા આવી હર્ષથી,
દેખી નિર્જન તે સ્થાન બની ઉદિગ્ન સુન્દરી.
પ્રકુલભાંજી શાં નેત્રે અશ્રુગિન્દુ રહ્યા સરી.
વાતો મીઠા કમલવનનો વાયુ ત્યાં મંદ મંદ,
ભજે ધીમા શુચિ સરવરે વારિ કેરા તરંગ,
વૃશે સર્વે, ઉડુગણ અને ચંદ્ર સુહૃદ્ધિમંત
નાચે ફળી સરવરઉરે ઓમ ભણે અનંત.
કાસારે તારકો કેરું પ્રતિગિમ્બ નિહાળતી
હજી કાલે જાણ્યામા ત્યાં સ્વામીસરે ઉભી હતી,
ઉભી નિર્જન કાંઠે એ તન્વાંગી આજ એકલી.
કંપી રહી દુઃખભરી મયોધરા,
સંભારીને ત્યાં વચ્ચે કુમારનાં.
“જાણે એનાં લોભાં મુખકમલને હસ્તદયમાં,
પુરોવીને દષ્ટિ નયનમહી, શબ્દો ઉચ્ચરતાં
ચતુર્તુ ભણે કે હૃદયમહી બહુ મથન, ને
કહેલું સ્વામીએ, “સહીશ કથમ બહાલી ! વિરહને ?”
“આજે મારું ઊર ગળવતો એક ગંજીર નાહ,
આંચો આંચો ગગનપયથી તારકોનો જ સાદ.
ભીંજ્યુ મારું હૃદયતલ આ વિશ્વની અધુધારે,
પેટાવું હું એવનદીપ આ સંહિના એધકારે.”
લંબાવી બાહુ ગિરિમાળ સામે,
સુખે સુધા ઉન્નવલ હાસ્ય શોભતું,
ને નેત્રમાં નિર્મલ આપતી પ્રભા,
કહું, “સખે ! આમ નિહાળતો જરા.
રે એવ, માટે તલસે વસુંધરા,
દિન ને રાત એ રીતે જણું હું આભદ્યન,
માણં કોણ ચક્રે વાળી હિમાદ્રિનાં નિમંત્રણ ?”

એ શબ્દે સમજી શ્યામા, રેવાંમીના હૃદયે મહાં
વિશ્વની વેદના કેસા જંઝાનિલો ધૂમી રહ્યા;
રે કિન્તુ, પત્નીને પુત્ર, મહેલના સર્વ વિભવ;
પિતા, માતા, સંબંધીઓ, સમૃદ્ધિ રાજ્યની તણ-
તણને એ જશે વાલ્યા, હતી ના એવી કદપના,
જન્મતાં ઉર એ શંકા કંપી બિઠી યશોધરા:

પાછી ફરી સુંદરી ત્યાં ઉતાવળી;
સાશંકળીરુ રમણી તણા પદે-
જાગી બિઠયા વૃક્ષ પદે, મધુરો;
પ્રસુત પારાવત સર્વ જાગતાં;
નિદ્રામહીથી અંગકયા અનુચરો.
ને કંપમાના રમણી-મુખેથી
સૂણી રહી વ્યાકુલ-પ્રશ્ન ધાત્રી,
સૂણું, છતાં તે સમજી નહીં શદી;

“ગયા ગયા ક્યાં જ ? કુમાર ક્યાં ગયા ?”

જાગી બિઠયા પરિજન ત્યહોં સર્વ પ્રાસાદ ખંડે,
ધાત્રી, દાસી, અનુચર ગંધા ત્યાં રહ્યા વ્યર્થ દોડી.
જાગી માતા, નૃપતિ પણ પૂછે, “ગયા ક્યાં કુમાર ?”
“ના કે ચિન્હો” પરિજન વહે દીન, બેહોંથ જોડી.

આજે ન ગાજી મૃદુ મંદ્ર સૂરે
પ્રભાતની નોખત રાજમંદિરે;
વૈતાલિકોનાં ઉમટયાં ન ગાન,
નિસ્તેજ પ્રાસાદ વિનષ્ટ પ્રાણ.

અન્ધારૂઠ રહ્યા દોડી સૈનિકો રાજમાર્ગમાં,
પૂરવાસીજનો સર્વે ચિતાવ્યથા જાની રહ્યા.
છો ને દોડે અનુચર, કરે પૂરના લોક ચિન્તા,
સિદ્ધાર્થે જે કદમ સરિયા, ચાય તે કેમ મિથ્યા ?
બોલાવે જ્યાં અખિલ જગના લોકનો રનેહસિંધુ,
શકે એને કયમ પરિજનો ? માતનાં અશ્રુબિન્દુ ?
હેયે જેને જગતભરની વેદનાનો હુતાશ,
બાંધે એને કયમ તનય કે પત્નીનો રનેહપાશ ?
રત્ને, રાજ્યે, વિભવમહીં થે એનું શકાય ધ્યાન

ઠંડાકું જેને જનહૃદયના રાજવી કેડું સ્થાન ?
હૈયે જેને યુનિત પ્રગટયું વિશ્વકારુણ્યગાન ?

રાહુલને ત્યાં લઈને નિર્જંકમાં
હતાશ, નિઃપ્રાણ સખી યશોધરા,
નીચી ઢળેલી, નતવૃન્ત પદ શી,
ઢાળી રહી નેત્રથી અશ્રુગિન્દ્રગ્ધા;
ચૂમી રહી તાતતજ્યા શિશુતણા
નિર્દોષ, નાણુક, સુગૌર ભાલને.

હિમાદ્રિના શૃંગ પરે પ્રકાશની
રેખા ચુલાખી પ્રગટી પ્રભાતની,
રંગી ત્યહાં ઉત્તત સર્વ શૃંગો,
કિલ્લોલતાં ઊઠી રહ્યાં વિહંગો.
સરી રહું ધુમ્મસ ત્યાં રૂપેરી
પત્રો પરે ઝાકળખિન્દુ વેરી.
ઢાલી રહી મંજરી સ્વાનધેલી
ભુંગો તારું યુગ્મન રમ્ય સાંભળી.

સુગંધભીની લહરે સમીરની
આનંદમાં કંપી રહ્યાં તૃણકુંડે.
અશોક, મંદાર, કદમ્બનાં શિરે
રૂપશી રહ્યાં સૂર્ય સુવર્ણરશ્મિએ,
ચારીજ આ ડોમલ તેજવૃદ્ધિ,
નવીન સૂર્યોદય હોય જાણે,
માણી રહી આજ સમસ્ત સૃષ્ટિ.

પાસાઈ-શિખરે રશ્મિ છલકે સુપ્રભાતનાં
રહી વાતાયને ઊભી શૂન્ય ચિત્તે યશોધરા.
માતૃ ત્યાં તેજધારાથી સીંચે સ્વામીલ વાંજને,
તો આશીષ શું રૂપશી શોકસંતપ્ત ભાલને ?

એક વાત કહું !

રમણલાલ ડોશીલાલ મહેતા બી. એ.

ગયા ઉનાળાની રજામાં મારા ભાઈનાં લગ્ન હતાં. — તમે શું પારો છો, આગળ હું શું કહેવાનો છું ? લગ્નવિધેયક ? ના. આ વાત કહેતી વખતે મારો વિચાર વાર્તા કહેવાનો નથી, નહિ તો એમાં અચૂંક લગ્નનું કંઈક આવેતે. કારણકે વાર્તા એટલે લગ્ન એમ મેં ઘણી નાનીમોટી સારીનરસી વાર્તાઓ વાંચી નંકો કરી દોધું છે. રસધારીઓથી નગર ખદાર રહી ગયેલો લગ્નરસ, એ એક એવો વસ્તુ છે કે જેમાં પિરણ-વા લાગેલા કોઈ પણ માણસને—અને એ વાગ્યો આપણો સમાજ, બીજા કોઈ પણ વા. કરતાં વધારે ખીડાય છે.—કોઈ પણ માણસને એટલે કે હુવારને, એકથી વધુ પત્ની કે પતિ કરવા પ્રયત્નકારને, વિધુરને કે વિધવાને, તેમજ દુષ્ટ પત્નીથી સંવાર ને સાંજ કંટાળેલા પરણેલાને [—સવારે જોડો જોડો હવે; બહુ થયું. આ બારણે દસ યર્ષ ગયા તો પણ કંઈ બાંન છે કે નહિ ? ઓરિસ નથી જતું આજે ? બપોર થયા આવી તો પણ.....; ને સાંજે ? નીચે જ જોવા રહ્યા ને ! હમણાં હું ઉપરથી જોણી ફેંકું છું.....જુઓ, કાલે સવારને મારે ટાડિયારખટાકા, ને સાંજને મારે દુધી લઈ આવજો. આઠ મર્યાં થે યર્ષ રહ્યા છે તે દોઢાં પૈસાનાં લાઇ આવજો. પૈસા કુદનો, પૈની ચા, ને માનો મસાલો જતાં જતાં લઈ લેજો!! પાદ રહ્યું કે બહુ ? કે પછી બગ્નરમાંથી ખાલી હાથે જ પાછા ફરવાના છો ? પછી કહેશો કે તેં કહ્યું જ નહોતું. હા, પણ ટમેટાખમેટા નહિ લઈ આવતા. અને તો એતે જોવા થે નથી ગમતા. એ તમારા વિદ્યાભિનદિતાભિનમાં હું નહિ સમજું. જાવ હવે, આમ કોણ જવા જોવા શું રહ્યા છો ? પછી કહેશો કે તેં મોઢું કરી નાંખ્યું !.....પણ ચાલ્યાં ક્યાં ? જરૂર થે પૂછો છો કે કંઈ બીજું લાવવું છે ? ગાંધીને ત્યાંથી દળેલી સંવાસેર દળધર; ને ધરમાં મીઠું નથી તે મીઠા વગર તે તમને ચાલવાતું છે ? અડીસેર મીઠું પણ જોણીમાં નાખતાં આવજો. અને જોજો, મૂળા સારા મળે તો સવારે મૂળા કરીશું. જાવ હવે; પાદ, શાખી બધું બગાડેર લાવજો. બહુ મોઢું નહિ કરતા, કે રસ્તામાં ભાઈબંધ મળ્યે દોઢ કલાક સુધી તડાકા નહિ માર્યાં કરતા !' વગેરેથી કંટાળેલા પરણેલા અને આના કરતાં તો કોઈ બીજા જોડે—દાખલા તરીકે ... જોડે—આત્મસહચાર સાધી લગ્ન કર્યાં હોય તો કેટલું સારું ! આ શું સવારસાંજ ?' વગેરે બગડતા પરણેલા સૌને] રસ પડે છે. હોય, પણ હું જે વાત કહેવાનો છું તેની એ એક ઘણી મોટી ખામી છે કે એમાં લગ્નરસ જેવા થે આવવાનો નથી.—પછી તમે તમે તેવા પ્રશ્નો પૂછો તો પછી તમે જણાવો: 'હા, કીક.'

ગયા ઉનાળાની રજામાં મારા ભાઈનાં અગ્રહાવાદમાં લગ્ન હતાં.—મારા કથા ભાઈનાં એમ તમે પૂછો છો ? હા, એ જાણતું જરૂર છે, કારણ કે અમે તો છીએ છ ભાઈઓ. એમાંથી કેટલા પરણેલા છે ને કેટલા નથી પરણેલાં એ જોટલું મારે મારે જણાવનારોએ, તેટલું જ તમારે મારે જણાવનારોએ છે. એમાં આખરે લાજ છે આપણે બંનેને. મારે ત્યાં

હજી સમજાવે બધા કુંવારા જ છે, — એ જ લાંબને બગે બધા 'લાંબગોએ' એવા મળી પરણાવ્યા તે બાઈ સિવાય; પણ એમ છતાં 'સમજાવે બધા કુંવારા જ છે' એ માંત્ર પ્રશ્નમાં જ બોલું લાગે છે; પશ્ચાત્ત એને મૂકું હોય :

બધા કુંવારા મુજ લામગો છે :

એમ હંદમાં મૂકું હોય તો તદ્દન ખરું લાગે છે. વળી અતિશયોક્તિ એવા અલંકારની પ્રાપ્તિ થયે કાવ્યની કક્ષા પણ લેવાય શકે છે. એમાં જો થોડો 'લાવ' ઉમેરવો હોય તો બીજી ત્રણચાર પંક્તિઓ ઉમેરી શકાય — લો ને લખીને જ વાંચું :

બધા કુંવારા મુજ લામગો છે :

હું મેં કુંવારો દાગ કાઢિલો છું !

રે વાચકો આ મુજ કાવ્યના રે !

લેશો જરા કે' મુજ માટ તરહી

સાક્ષરો સર્વ લગાડવાની ?

આને તમારે મુક્તક ન કહેવું હોય તો લલે, પણ 'આ કાવ્ય અત્યંત પ્રેરિત નથી', અથવા તો 'કવિનો મનોભાવ આમાં જરાય પ્રતિબિંબિત થતો નથી' એમ તમે મને તેવી એવી વિવેચનિયા ભાષામાં ગાળ દેવા માગતા હો તો તે હાજરું નહિ જાય — કારણ કે એ તદ્દન પહેલેથી છેક છેલ્લે સુધી ખરું છે. મારી વાત હું જરાબર જાણું કે તમે ?

તમે સમજી ગયા હશે કે જ લામગોમાંથી હું તો મારા કમલાગ્યે નથી જ પરણેલો; મને કેમ પરણાવવામાં નથી આવતો તે મને સમજાતું જ નથી ! વાણુ ક્યાં પછાતી અમારી 'અમે બધા'ની સભામાં 'બા, મને તું કેમ પરણાવતી નથી ?' એ આધ્યાત્મિક, સામાજિક, નૈતિક અને ડોમી પ્રશ્નના જવાબમાં મને નીચેના નામનો ખુલાસો આપવામાં આવ્યો હતો :

૧. 'તું હજી નાનો છે,' તે વળી એમાં તે મેં શું પાપ કર્યું ? હું ? હું જરા થોડો જન્મ્યો. જરા થોડું કઠકિડી શીખ્યો, જરા થોડું જુદું ગોલાતાં શીખ્યો તે સાતું થયું કે નરસ ?

અને એક તો એ કે લલે તમે કહો કે હું ઉમરમાં નાનો છું, પણ તેથી શું થઈ ગયું ? એ લોકોએ મારાથી પટેલા જન્મીને તે વળી કઈ ધાડ મારી છે વાર ? અને ઉમરમાં નાનો, તેથી શું ? અતુલવમાં કંઈ એથી નાનો ગણાઉં ? તો પછી બોલો, તોનો કે મોટો ? મોટો ને ?

પણ સાચો એક વાર ધારો કે ઉમરમાં હું ખરેખર નાનો છું. પણ તેથી કંઈ મને પરણાવતો નહિ ? એવો તે કંઈ નિષ્ણ છે ? હું સપર વર્ષનો છું, ને બાળલમ સારામાં સાતું છે એવો સ્વતંત્ર મત હું ધરાવું છું, (અને સ્વતંત્ર મત ધરાવું છું એટલા પૂરતો મોટો છું !)

બાળલમનો કાપડો મને ખડું હાનિકારક લાગ્યો છે. તમને કદાચ એમ બહુ નહિ લાગતું હોય, પણ એક મોટા માણસના લેખમાંથી અવતરણ આવું તો તો માનશો ને ? રા. રા. સંખલારથી એક પ્રસ્તકમાં 'બાળલમ' પરના એમના એક અંતિ કિમતી લેખની સરગાતમાં જ આલેખે છે કે :

'આ પ્રયા પાછી સજીવન યાવ. અને ચારદાંએકટરું નિકંદન મઈ ભારતની મહાપ્રળને નવજીવન પ્રાપ્ત થાય. એ જ આ લઘુલેખનો ઉદ્દેશ છે.' તે ઉપરાંત, લમની ઉમરની તાર્ત્વિક સૂચી કરતાં તેજાણી કહે છે કે : 'બાળક શું લમને માટે ઉમરલાયક નથી ?

ત્યારે શું 'અક્ષલ વગરનો' એમ અક્ષલમંપજ આપણા વડીલોથી પછીવાર રાંધેલથિલો પ્રત્યક્ષ વર્ષનો સુવાન ઉમરલાયક છે ? કે પછી જેણે પોતાનો સુવર્ણ મહોત્સવ કે હિરક મહોત્સવ ઉજવી લીધો છે એવો ધવલચંદ્રવારી લામક છે ? કેમ, આ અવતરણથી તમારી

આન્યતામાં ફેર પડ્યો કે નહિ ? જોવો ત્યારે હવે, હું કદાચ નાનો હોઉં છતાં મને પરજીવવો જોઈએ કે નહિ ?

ખીજી રીતે, ઉપર કહી ગયો તે અર્થ બાદ ગણો. કહે, ખરેખર સત્તર જ વર્ષનો હું છું તેનો પુરાવો શો ? મારા જન્મશ્લોક જ જોતા હોય. એવું કેમ નહિ બને ? કેમ ખેલા મનસુખલાલને માટે એવું નથી બન્યું ? તો પછી મારા એવો કેસ નહિ જ હોય એમ શા પરથી ખાતરી લેવું ? હું મેટ્રિકમાં બેત્રણ વર્ષ સુનિર્વાસિટિએ પાસ ન કર્યો ને અત્યારે કોલેજમાં છું; છતાં મારી ઉંમર સત્તર જ વર્ષની હોય એમ કેમ બને ? હું બાંધીસતો જ હોવો જોઈએ. જન્મશ્લોક ગમે તે કહે. That is old mentality ! જન્મશ્લોકમાં હું માનતો જ નથી; પણ આમાં માનું છું: હું બાપીસ વર્ષનો જ હોવો જોઈએ ને મને પરજીવવો જોઈએ.

ખીનું કારણ આ આપવામાં આવ્યું છે:

૨. 'તારાથી મોટા તારા ખીજા બાઈઓનાં લગ્ન થાય નહિ ત્યાં સુધી તારાં લગ્ન થઈ જ ન શકે.' અર્થ મને આપણા 'ફૂર સમાજ' પર અત્યંત ચીદ થઈ છે, અને 'સમાજની ઘેટી' પર હોમાઈ જવાનું મન થાય છે. પણ તમે જ કહો ને, એ તે બાઈ કેવો કામો, કે મોટાના થાય નહિ ત્યાં સુધી નાના વાછને પરજીવવા જ નહિ ? એમ કરવામાં મોટા બાઈ રહી જાય છે ? તો તેમાં હું શું કરું ? એમ એ રીતે તો મારો વારો, કદાચ, ફક્કા દેખાવા દરરોજ દાદીમુજા મોડતા નવજવાનની વય વિતાવીને પચાસ વર્ષનો ધરડો ડોસો થઈ જાય ત્યારે જ આવશે ! આપણો તે કંઈ સમાજ છે ? એવા સમાજની સામે તો બળવો જ કરવો જોઈએ બળવો. કાયદામાં કાઈ એવી કલમ નથી કે 'જેથી' આ પ્રધાને અટકાવી શકાય !

ત્રીજું કારણ તો તદ્દન બેહુદું આપવામાં આવ્યું છે:

૩. 'હજી હું બહુ છે.' તેમાં તે બાઈ મેં શો ચુનો કર્યો ? મને બહુવા તમે મૂક્યો હતો કે મેં ? તો કેની બૂલ ? ... પણ 'બહુવાનો' આક્ષેપ જ મારા પર મોટો ફરવામાં આવ્યો છે. 'બહુતો' હતો તો ત્રણ વાર નાપાસ શું કરવા થતો ? નિઘાળમાં હતો ત્યારે પણ બહુતો જ નહોતો. ખાતરી ન થતી હોય તો ન્નય, પૂછી જુઓ મારા માસ્તરસાહેબને. કહેશે: "એ બાઈ બહુતાંતા શું ? અરે ! દરરોજ મોડો મોડો આવતો. 'સાહેબ, આજે તો દાદાનું સમગરી હતું;' 'આજે તો સાહેબ, મારે ત્યાં મુંગઈથી મહેમાન આવ્યા છે' એટલે સાહેબ મોડું થઈ ગયું;" અરે એ તો ખરો પાંદરાદ હતો: 'સાહેબ, જન્મતાં મોડું થઈ ગયું;' 'સાહેબ, આવતાં મોડું થઈ ગયું.' ચિઠ્ઠી જો લખાવી લાવવાનું કહ્યું હોય તો ક્યાં તો જવાબ આવતો કે 'સાહેબ, બાપાજીએ કહેવડાવ્યું છે કે માડું નામ દેજો ને !' અથવા તો બાઈજી પાસે કે એનો મોટોબાઈ આગળ બહુતો હતો તેની પાસે લખાતો હતો. રીસેસમાંથી તો ઘણી વાર બાઈ જતો; તો કાઈક વાર માસ્તરની ખુરશી પર બેસતો અને રીસેસ પૂરી થયે માસ્તર આવે નહિ ત્યાં સુધી બેસી રહેતો. ઘેરથી કરી લાવવા એકાદ દાખલો આવ્યો હોય તો એ બાઈ કંઈ કરી લાખ્યા હોય એવું મારા મ્હાનમાં નથી. કલાસમાં ગમે તેવી કવિતાઓ લખ્યાં કરતો કે ટોપીમાં માથું ઘાલી બેસી જતો. અરે, વાત જવા દો વાત એની. એ તો બધા માસ્તરને ખબર કે ઉપધીની છાત્રો છે એટલે ઉપલા કક્કાસમાં ચઢતી દેતા, "એમ નહિ કહે તો માડું નામ નહિ. અને કોલેજમાં ? કાઈની દિમત છે કે કહે, 'હું વાણું છું.' નિઘાળમાં તો, બાંધા અંગળા પર ફૂટતો માર, એ પીરિયડ ઊભા રહેવાની, અંગૂઠા પકડવાની, 'ખુરશી ચલાવી,' કલાસની બહાર ઊભા રહેવાની, તેમાંથી

ખાવાની, ચૂંટી ખજવાની વગેરે સળ થવાની મને બીક રહેતી—જો કે, ઘણી વેળા મને ડાહ્યુદીનો છોકરો જાણી જતા દેવામાં આવતો. પણ કોલેજમાં ? કેની હિંમત છે કે મને મારે ? બધા પ્રોફેસરો પ્રોફેસરો હોવાને કારણે શરીર માથકાંગલા છે—મારે તો સાચું વાગે એવાં વિદ્યાર્થીઓ ન લાગે એટલા માટે તો એવી ઈશ્વરી યોજના છે. એમ બધી જાણત હોવાને લીધે આપણે કંઈ કોલેજમાં 'ભણતા' નથી, પણ, કલાસમાં ક્યાં તો હું બેસું છું કે ક્યાં તો માખી ઉડાડતાં પ્રોફેસરની સામે જોયા કરું છું; નોટમાં મારું કે કોઈ છોકરીનું નામ લખ્યા કરું છું; કે સ્થિર પગ રાખવાથી ખાલી ન થતી નવ્ય એટલા માટે કોઈક કોઈક વખત પગ ઘસડું છું; સીસ-માનની લાગણીથી પ્રેરાઈ, કાઈ વિદ્યાર્થીનીને એના કામળ કંઠમાંથી સૂર કાઢવાની તરદી ન પડે એટલા માટે એનો રાસ નંખર આવ્યે એને ગલે કીણે ધાંટે 'Yes Sir' બોલી આપું છું; રિસેસ પડે મહારાજની ચોરડી આગળ પાણી પીતાં પીતાં બેઠક ઉપર છોકરીઓ સામું જોયા કરું છું; એ લોકોના કમ આગળથી પગ એને મન છૂટાં કરવા ભેચાર આંટા મારું છું; કલાસમાં છોકરીઓના ચોખ્ખાચોખ્ખાં ઉડાં વિચાર કરી ઉપનામે પાડું છું ને પાટિયા પર લખું છું; ગાળ નથી લખતો; પીરિયડ ન લરતાં પિંગ્વિન રમ્યા કરું છું ને ઘેર આવું છું. ભણતો તો નથી જ. ને ભણતો નથી એમાં શું ખોટું કરું છું ? વાઈસમાન્સ્ટર સાહેબ આપણી કોલેજમાં આવી ગયાં તેમણે શું કહ્યું હતું ? સિન્ડિકેટ અને યુનિવર્સિટીનું મુખ્ય ધ્યેય વિદ્યાર્થીઓનાં કોલેજનાં ચાર વર્ષો 'in perfect happiness'માં ગયે છે કે નહિ તે જોવાનું છે. (અહીં મારને બહુલે યોડા વધારી ક્યોં હોય તો વધુ સાચું ફર.) આ સિદ્ધાંત, આ ધ્યેય, યુનિવર્સિટી કંઈ નહિ તો, કંઈ નહિ તો, મારાદારો જાળવે છે.

આમ આમંત છે. છતાં મને કહેવામાં આવે કે 'તું હજી ભણે છે' એટલા માટે પરજીવાને માટે નાલાયક છે. એમાં તમને તકડોળ નથી લાગતો ? એમ લાગે તો જરા મારી બાને કહી જશો ?... અને 'હું ભણતો નથી' એમ પ્રિન્સિપાલ સાહેબે મારી તર્તીલુકથી જાણ્યા પછી એમણે 'મારી જાણ, ઉપર, તમારો છોકરો નામે સુરેશ દરિયાઈ, બીમલાઈ દેસાઈ, રાસ નં. ૬૯ ભણતો નથી. મારો કોલેજમાં માત્ર અક્ષયભાણ જ બાણી રહે છે. તમારો છોકરો અક્ષય વંશરતો હોવાથી લાણી રાકતો નથી એમાં તેનો જરાયે વાંક નથી. માટે તેને ઉઠાડી લો. અને 'એની' આગળની પરીક્ષાઓના માર્કના અધ્યયન પછી સખત લક્ષ્યમણ કરું છું કે એને તમે હવે પરજીવી દો' એમ કાગળ લખવો જોઈએ, એમ તમને નથી લાગતું ? અક્ષયનો જાંટોમે નહિ હોય તેનાથી સમજાય એવી વાત મેં આ તો !

પણ જવા દો એ વાંત. હું કુવારો છું તેનાં કારણોનું પૃથક્કરણ બહુ કઠિન. બહુ તર્કચર્ચા, દિલસૂરીમાં મગાં નહિ. મારી બાએ આપેલાં કારણો વંચુંદ વિનાનાં છે એટલું સારરૂપ સમજી શકશો તો ખસ છે.

ફરી જણાવવું પડે છે કે અંગે ખાંચ 'ભાઈ જો' કુવારા છો એને પેલા એક ભાઈને પરજીવ્યા તે પરજીવ્યા. કેમ, છતાં સરવાળો ઘર્ષ ગયો ને ? ઠીક. તે કયા ભાઈ પરજીવ્યા છે એમ તમે પૂછશું હતું, નહિ ? એ તમને શો જવાબ આપ્યો ? કયા ભાઈ નથી પરજીવ્યા તે ? હશે. જોથી મેં ફક્ત મારું નામ જ જણાવ્યું, ને બાકીના ચારનાં નામ રહી ગયા, એમ તમે કહેા છો ? હું સ્વાર્થી હશે, કેમ ? બલે. આખી ડુનિયા ભર્ષ સ્વાર્થી છે.

તમે તો ચાર મારું મારું ભાઈ જાણો છો. ફેટલી વાર—આ ત્રીજી વાર થયું—પૂછશો. 'એ તમારા ભાઈનું નામ શું ?' મારા ભાઈનું નામ ? નામ તો... છે... મુલિયાલ. ખસ-થયું ? જાણ્યું. ને હવે તો ?

—ગયા ઉનાળાની રત્નમાં મારા ભાઈનાં અમદાવાદમાં લગ્ન હતાં. ત્યાંથી—એ તમારા ભાઈ મણિલાલ.....મણિલાલ કે માણેકલાલ? તમે મણિલાલ કહ્યું નહિ? ના; માણેકલાલ કહ્યું તું, નહિ? માણેકલાલ જ કેમ? હા. હા. તે તમારા ભાઈનું નામ માણેકલાલ. ઠીક. એવું અમદાવાદમાં લગ્ન કરી આવ્યાં! ચાલો સારું થયું. તે તમારા ભાઈ અમદાવાદમાં શું કરે છે?”

તોખા ભાઈ તમારાથી તો! આગળ કંઈ કહેવા જ નથી દેતા! અમદાવાદમાં એ ભાઈ નોકરી કરે છે—હા. જરા થોભો. હું જ. તમે પૂછો તે પહેલાં કહી દઉં છું કે ક્યાં નોકરી કરે છે, ને શો પગાર લાવે છે. રતનલાલ નામના ચૌરદલાલને ત્યાં—અખતુ. હોય તો લખી લો સરનામું; ખાડિયા, કાળુપુર, પારસી અગિયારીની સામે, અમદાવાદ—ટાઈપીસ્ટ છે. પાસેકોનો પગાર છે હમણાં. આગળ જાઉં?

—ગયા ઉનાળાની રત્નમાં મારા ભાઈનાં અમદાવાદમાં લગ્ન હતાં. ત્યાંથી પાછા—શું? દોની જોડે લગ્ન કર્યા એમ તમે પૂછો છો? તમે તો હવે, ભાઈ, બહુ જ આગળ ચાલવા માર્યું! હવે તમે એ છોકરીનું નામ પૂછશો, પછી એવું સરનામું જે માગી લેશો, કેમ? ઠીક. ત્યારે. ચસો, સાહેબજી. તમે આટલા જરાબ માથુંસ છો તે મને જો પહેલેથી જ ખબર હતે તો તમારા આગળ વાત જ શરૂ ન કરતે, કે,

—ગયા ઉનાળાની રત્નમાં મારા ભાઈનાં અમદાવાદમાં લગ્ન હતાં.

૨૩-૮-૧૯૩૮

પ્રજનો વિશ્વાસ એટલે

“ઓ રિ એ ન્ટ લ”

હિંદભરની ચાલેડ અગ્રગણ્ય લાઈફ એસ્યુરન્સ કંપની.

વીમા પોલિસીની રકમ ૩૨-૧૨-૪૦ સુધીમાં રૂ. ૮૩ કરોડથી વધુ

કુલ રૂ.

વાર્ષિક આવક

”

રૂ. ૨૯૩

રૂ. ૪૩

વીમા પોલિસીની વિવિધ આર્કર્વક યોજનાઓ તેમ જ ખીજ અનેક ઉપયોગી માહિતી—વીગતો રજૂ કરતા અમારા પ્રેસેક્ટરની નકલ માટે આજે જ લખો અગર મળે—

ઈન્ડ્રવદન સુનીલાલ મહેતા, બી.એ., એલ.એલ., બી.

એકર્ટીંગ પ્રાન્ચ સેક્રેટરી

ઓ રિ એ ન્ટ લ

ગવર્નમેન્ટ સિક્યુ. લાઈફ એસ્યુરન્સ કં. લી.

ઇલેક્ટ્રિસિટી હાઉસ : લાલ હરવાળ : અમદાવાદ.

• હેડ ઓફિસ : મુંબઈ

હિંદમાં સ્થાપના : ૧૮૭૪

ઉનાળાની એક ઘટી મધ્યરાત્રિના અંધારામાં, સાર્વજનિક ધર્મશાળાનો સાંત વિભાગ.
[ઉનાળાની એક નેમતી રાત્રિના અંધારામાં કોઈ સાર્વજનિક ધર્મશાળાના વિશાળ મકાનો માંહેનું છતાં થોડું અલગ પડી ગયા એવું મુનીમથી ઉપયોગમાં લેવાતું એક ઘાટીનું નાનું ઘર.
નમણું હાથ તરફ—જણ પગથિયાંવાળી કચ્છી પડરાણમાં પિત્તળની સાંકળવાળો એક હિંડોળો છે. એ પડરાણની નીચે ફળિયામાં પગથિયાંની એક બાજુ એક પાટીવાળો ખાટલો, ચોળાચેલી રોતરુંજ તથા હરીકાં સહિત પાથર્યા પડ્યા છે. એના ઉપર ઘોઠીકે આઠી એક વ્યક્તિ જાય છે. ફળીમાં રેતી પાથરી છે. ખાટલાની હજોમજ એક આસામપુરથી જીણી ઘોળા ગાદીના અસ્તરવાળા નાનાં માથાં મસુરિયાં સહિત રાખી છે. તેનો ઉપલી ડાંડી ઉપર ખાદીની ઘોળી ટાપી દેખાય છે. પાસે હરિકેન ફાનસ સહિતની લાકડાની થોડી છે.

તે પાંખા હાથ તરફ—ધર્મશાળામાં જવાનો માર્ગ છે. ફળીને રોતરુંજથી રક્ષા કે રોલાવવા લોખંડની ફાટરણીવાળી વાડ છે જેને બરાબર વચ્ચે એક નાનકડો દરવાજો મૂક્યો છે.

[[બરાબર સામે—ફળિયાની વાંતની સજોમજ એકેક હાથ નમીત. ઈંટાપી...ભૂદી પડતી બાંધી છે. કોમ્પો, નાનેરો, ફૂલકાંડો ઉગાડ્યાં છે. પગથિયાંની ગીજ ખાટલો એમાં રહી એક થેલી, રોપેલી છે. તે મકાનના ત્રિકોણાકાર સુરોભનને વિરુદ્ધાતી ઝૂંટે છે. એમલોરી નજીયામાં એથી બાત પડે છે. ફળિયું છણછણ છડિ આવે તેવું સ્વચ્છ સુહાય છે. એ ફલકચોરીની પાછળ તંજિયામણી બતી જતી કોઈ મોઢાં મકાનની બારી બારણાં વગરની એ પછીતના બોલામાં લપાથેલું લાગતું આ મકાન નિરવતાં જળવર્ધ કોઈ મૂક-સાન્ત વાતાવરણ જન્માવે છે—આસમાનને દેખાવાનો અવકાશ મળતો નથી.

ઉપરતે પડે મુનીમ તથા અવન ફલકચોરીના ફાટક તરફના છેડા પરની ચોક્કી પાસે, હસા છે. મુનીમ અંધારાને પાછળીને લોટો રહ હાથ માંહેનું મોઢું આપી વાંસે હાથ ફેરવે છે. મોગળા પૂરા કરી લથઈતી આઠી મુનીમને ટેકે આવી અવન આસમપુરથી પર પડતું મૂકે છે. પડરાણને ખૂણે પડેલા ફૂલ પાસે લોટો મૂકી મુનીમ નજીક આવે છે.]

મુનીમ : (આધાસતાં) હં...હં...થોડું લેવાયો તમતમારે. (ગપડી વગાડતાં) હવે હમણું સાંતું થઈ ગયું સમજો!]

[[મુનીમે ફૂંક પોતિયું અને પહેરણ પહેર્યા છે. અસખસીયા માળા વાળું લાંબી બાંધેલી ચોટલી, અર્ધ બેસાયેલું વૈષ્ણવી ટીકું, ચાંલ તથા વાતની છરામા કચારેક જહારે ત્યાંની જતી વિવસણુ સૈણતા એ એમની વિશિષ્ટતા છે. અનુસથી લાગે તેવી ચાડી એમની જળ્યાં છે. પીંદ, છતાં જહ્ન, વર્તેલી એમની અવસ્થા છે. હરકોઈ પેકિત-સ્થિતિનું માણસ ખાતી દુઃખ લઈ જાય તેવી પ્રકૃતિ એ ધરાવે છે.]

:: અવન :: (પુરશીની, ઉપલી ડાંડી ખેડે હાથથી પકડી, આસમાનમાં નજર નોંધે છે. એથી ત્યાં મૂકેલી ટાપી નીચે પડી જાય છે.)

:: શી પરવશતા! આપધડી પામરતા! રે મહત્તાયેલજા! હા... અભિમાનમતતા!]

[સનિશ્ચય સમાવ મુનીમને નિરખી રહે છે.]

[અવન ચુપાવે છે. વખશીખ ફૂકડે છે. ખાટલું સફેદ ખમીસ, બંદીના જળવામાં ભેરેલું પોતિયું એ એનો પહેરવેશ છે. એના ગુન્જારાત્રી વાળાં ઝાળખૂર્ણક સચવાતાં લાગે તેવા લાડીલા છે. હઝારા

હલન-ચમન અને ચંચળ-દરન એને ખુંદર દેખાડે છે. એની અત્યારે અસ્વસ્થ લાગતી હાલતમાં પણ એનો દક્ષ છતાં ભોળો, મસ્ત છતાં સાવચેત સ્વભાવ પ્રભાવભર્યો જણાય છે.]

મુનીમ : (સમજવા કેરતી) શું કહ્યું, બાપ ?

અયવન : (સાદગ્નિકતાથી) નહિ રે બાપ ! એ તો હિતસવ દત્તા આને ભીમએકાદશીના, તે માંડયાં તાં શિબિર રાખ્યાવાની કુટિરે.

મુનીમ : (અતુગાનતો) ! હા..... !

અયવન : (સગવે) મિત્રોનાં કૃપ્યમાં મયો છું હું મહાવિજેતા. વિજયાની મહાપ્રસાદીના મહાઆસ્વાદે.

મુનીમ : હં... ખાવાકેર યથો દરો. જાઝારનાં કાચોકોરાં ખાવામાં કાંઈ માલ નહિ બાપ !

અયવન : (પોતાના જ ખ્યાલમાં હિતસાદબર્ણો) વિલોકાય છે, અનુભવાય છે; કંઈ મારો અવિચ્છિન્નિત મર્યાદગતિ હેમાં ?

મુનીમ : હોય એ તો; હાલે તમતમારે

અયવન : સુહૃદ ! મા લાવરો હૃદયમાં એવું. તમારું કુરબક વાવિઠ દિલેથી હૃદય !...

(ચુલેલી વ્યક્તિ પડખું ફેરવે છે.)

... 'તે રહ્યો, આપની સવેગ મુશ્વણ સૌજન્યતાએ આસરવાની સ્થિતિમાંની મ્હારી માનવતાને.

મુનીમ : (ખીઠાચથી) બાપ ! ખુરશીમાં ન ફાવે તો આપણે હિંડોળે આવી જવ !

અયવન : (ધૂનમાં) કૂંકાતા પવનમાં મારો જીવન-ચિરાગ હોલવાતો હતો, તે જલ્દતો રહ્યો કલ્યાણુભાવી તદમારા વાત-રેષક કેરસંપૂટે.

મુનીમ : (સાતુકૂળ) હં...હં...ખડું છે. બાઈ !

અયવન : ગરીબડી બિચારી, નિરાધાર અનાય, હેવી

મુનીમ : (વચ્ચમાંથી) એ કાણુ, બાપ ?

અયવન : જીવન-કિશ્તી. ભવ-સાગરને કઠિ કઠિ વિહરતી ફરતી, તુફાની મોઝાંનાં આક્રમણો અતુરોપતી; મ્હારો એકલ કિશ્તી. તણાઇ, સરજી પડી; ઘૂઘવતા મધ્યસાગરે; સાંપડ્યા બંધુ ! અનુકૂલ વાયુ શાં સૌજન્યે ત્હારાં !

મુનીમ : (સન્નિયાસ) હં...હં...

અયવન : આશાદિ આચકતી. મારો એ વિકલ કિશ્તી કર્યાકે વાઢે ભરાઇ હોત; જાગ્ય ચઇ હોત, કો વમળમાં. ચૂર્ણવિચૂર્ણ ચઇ હોત; મિત્ર ! કો ખડકથી અથડાઇ પડ્યાં.

મુનીમ : (સદમત) એમ જ થાય છે. સાચું છે બાઈ !

અયવન : (ધેરતાં જતાં) આભારી છું.

મુનીમ : (ખુશી થતો) અરે બહા ! એમાં તે શું કરી નાખ્યું બાઈ !

અયવન : (ક્યળતા અવાજે) અગણિત અંતઃકરણની અનંત આરાધના. શા આભાર માનું છું. રે ! શી આપની માતાથી વત્સલ મુશ્વણ !

મુનીમ : હં... બાઈ ! અકળાસો નહિ ! થોડી આશાયેશ થયો, ત્યાં હું આ આગ્યો.

અયવન : (એકો થઈ મુશ્કેલીભર્યું) નહિ રે વળમાન ! વિશેષ ઇષ્ટપ્રદ છે કે હું જ ગૃહમન કરું. અશક્ય તો લાગે છે, પણ જવું જ જોઈએ, મ્હારે અદોથી.

મુનીમ : બાપ ! અહીં કાંઈ અડચણ નથી. તમતમારે મુજેયો મયો.

અયવન : (સુતેલી વ્યક્તિ તરફ જોઈ) આપ તો અપૂર્વ છો. કૌમાર્યશ્રદ્ધાથી આપની વિશ્વસનીયતાય વિરલ છે. (જરા જોરથી) જીવન-ધનને, આત્મભાવથી આપણે; એક અજીવનથી આદમથી માત્ર દોઢહાથ દૂર રાખી જવા જેવા, ભયીશ્રદ્ધાથી મૂઠ ભેળવી જવા જેવા વિશ્વાસ કરતાં, એ વિશ્વના સોકો ! કેવોક દાખલો માનશો ? ક્યાં છે એવું વિશ્વાસના અંખ પાત્રનું પતિત્વ ! ખતાવશો એવી ભય માનવવિભૂતિ ? આવો જુઓ એ કલંજુગીવાંઓ ! જુઓ આ સ્નેહસંભરતા !

[ખાટલામાંથી એક યુવક આંખ મીળતો બેઠો થાય છે. પોતાને જણાવવાનો દોષ એમ માની એ થોડો બેભાન બેઠામ છે.]

યુવક : કેમ મગનભાઈ ! શું છે ?

[મુસાફરોમાં પથુ શહેરેથી ન ઊડનાર આ યુવકે દૂંડી બાંધતું બાંડિયું અને પથિયું પહેર્યું છે. અરગા પદેસ્તા હોવાના, નાકના ડાબ તથા આંખની આંખનાં ચિન્હો છે. તેણે વગરના ભોળા ન પડે તેવા નામના શાળ છે. સમય અને વય જોવી મેલો છે. એવું વય યુવાનીના મધ્યાહ્નમાં સ્થાપ્ય શૈશવ અને કિશોરાવસ્થાનું જાદુ જળવી રહ્યું હોય તેવી આજક રીત નિર્દોષતા પાશરતી આંખો પ્રસન્ન છે.]

મુનીમ : જાગી ગયા આસ્થિકભાઈ ! તમતમારે સુએથી સૂઈ રહો. એ તો અમરનું

અયવન : (યુકત સ્વરે ધેરાતી આંખે, ફરડાતી જીભે, નિરાશ થતો આત્મગત, જીવું)
જીતિજીવ, જામત, પ્રાણ વગરિયોવત ! (આંખ ખીચી ભય છે.)

આસ્થિક : હ... કેટલા વાગ્યા મગનભાઈ !

મુનીમ : હજુ દોઢ કલાકની વાર છે. બારનો આશરો દરો. એક જોધ મઈ રહેશે. હું બાથું છું. એમને તમતમારે નિરાંતે સુવો.

આસ્થિક : ગાડી ચૂકાય નહિ હો ! રખડી પડાય નહિ ક્યાંઈક !

મુનીમ : એમાં શો માલ છે ? ને પાછું તમારી ભાભો પણ તે જ ગાડીમાં આવવાની છે. એટલે નહુટકે જાગતું પડે. ને ધારો કે હું જુલો જઈ, તોય એ આવ્યા પછી મણો વખત રહેશે. ને હાલતી ગાડી પકડી ચકાવ તેટલું છે. ક્યાં છેલું છે કે ફિકર છે ?

આસ્થિક : તો કીક ત્યારે હું મદારે ... (સરીર લંબાવે છે.)

મુનીમ : હોવે...મહેયી ...

અયવન : નિદા અને જાગૃતિ, ઉદ્ધવ અને અસ્ત, અહો ! કાલનું અટલ ભ્રમણ અને માનેવ-જીવનનું ક્ષણભર જન્મમરણ; કેવી વિશ્વની એ રેંટમાળ !

મુનીમ : કીક ત્યારે, ભાઈ ! થોડો આરામ લ્યો, ને મુઝાતો નહિ : હું હંમણું બે આંખું છું, શાંતો. હોને લાઈ !

અયવન : - (હાથ જીઓ કરી) બલે. કરો-વિજયપ્રસ્થાન. ને પામે જગનું-જીવનનું પ્રેયસ-યુનિત-પ્રાણસ્થાન. ને વરો વરદા કીર્તિ-સુંદરીને ! ...

[આસ્થિક હસતું આંખી, મુનીમની દયા ખાતો વાગે તેમ તેને જોતો, માથે ઘોડી લે છે.]

(જીભો થતાં, પાંતો પછડાતો અને ફરી જીભો મઈ જઈ, મુનીમને પકડી સ્વરચતા સાચવતો) પથુ નહિ, હું મૂઠગમન કરું એ જ ઉચિત છે.

મુનીમ : (એતે ખુરશીમાં બેસાડી) ચરે લલા માણસ ! કીક થાય ત્યારે મયા એ મો ! તમારે બિલકુલ સંક્રામાનું નહિ, તમારું જ ધર છે.

અય્યન : ઉપકારવશતા—કૃતજ્ઞતામાં, વાણીએ રીસાય છે.

સુનીમ : તે ક્યાં મોટા રામજંગ માંડશે છે ! કાકને કામના ચર્ચ પડોએ, એવાં લાગ્ય ક્યાંથી ? સંસાર છે : એ તો આલ્યા કરે. એમાં ઉપકાર-ભુપકાર ક્યાંનો, લાઈ ! એટલું માણસ માણસને કામ ન લાગે તો પૂજા પડી એનામાં.

અય્યન : હા. આવી વિપદીય અસ્વસ્થ પામરતાના મૃદમાં પ્રદર્શને-ક્યાં કરવાં ! અહો ! શો મૃદુલાદાયી લાંછનીય વિનિયોગ ! અરિયર પરામર્થ વિરોધી વિપરિત વિચારચંક્રમણ ! બર્ધ નિરાધાર લાવાવેગ !

સુનીમ : (સમજવા લાગે રહ્યાં અનુમાનતો) કંઈ જોખમ જોખમ હોય, ને તેની બીક લાગતી હોય તો કંઈ રસ્તો કાઢીએ. કળાક્રમાં મુગી દો, અને દુઝી તમારી પાસે રાખો !

[ખાટલા માંહેના શુભકષી આ વિષમ નિર્દેશ પર દસાઈ પડ્યો છે. એ પડસાળ તરફ પડખું ફરી નબ છે.]

અય્યન : શિવ...શિવ...શિવ...! શો કલુષિત મનોદશા ? યજ્ઞમાંન ! જોખમ ? જોખમ તો છે આ જગત ! હાથું દયાજનક પંથુ વિજ્યાવિહારી સારીર. અણુઅણુમાં વિસ્તરી ગયેલી હેની મૃતપાપ શી પરવડા બનેલી માંદામન્યીએ. નિર્માલ્યતા જોગવતી રામંદામ રોચિલ્યતા. હા. સાચે જ એ છે જોખમ. અને જોખમ શું શું નથી ! કિંતુ અણુ જ !

અય્યન : હં...હં...સમજ્યો ! એમાં શો માલ છે ? હું હમણું જાણ્યો હો !

[નંબ છે.]

અય્યન : (આત્મગત જેવું) મસ્તિષ્કમાં બેકામી લારી છે. અને સરો છે' છુદ્ડ. કાપમાથી મ્હારી સ્વત્વતા.

[ધડીક એ સાંત પડ્યો રહે છે. શુભક આસ્તિક ધોતિયામાંથી માથું બંદાર મારી એને ટીકી એનો કળાક્ર સમતાં રાજ થતો ફરી લંબાયે છે.]

(એકાએક બેકો ચર્ચ ગમરાતાં) કાણ હતું એ ? શું હતું એણે ? હે' હેતું અદ્ભુત ! અહા શો ચમત્કાર !

આસ્તિક : (સભય બેસાં ચર્ચ નર્ચ. પરતુસ્થિતિથી વાકેફ થવા 'કરતાં) શું હતું, લાઈ ?

અય્યન : (સાચું જોયા સિવાય) ભય અને ભાવના મિશ્રણ. સારું જીવન મૂકી કોઈ હેલી ચિરંજીવ પળ ! જાણે સંજીવની શી જીવનદાતા પ્રેરણા : કે અવરુપે ભાવલીલા !

આસ્તિક : (અવહેલનાકારી સદાનુશૂત જિજ્ઞાસાથી) હા...આ...આ... !

અય્યન : લાંબી-સાંકડી-દૂરદૂરની કે નિર્જન અગોચર મુદ્દામાંથી અવાજ... આણે ! મંદ-દ્રુણો, પીડિત, ક્યલેસો, દ્યાર્ધ ગયેસો, બેસો ગયેસો, વિપાદભયો, ભય અને દુઃખથી ક્ષાદી ગયેસો આત્મનાદ. સૈકાએ યુગો ચર્ચા રીખાતા ક્યકાતા દૂભાતા બૂલાર્ધ ગયેસો આત્મભાવનું જાણો કે કરુણ રૂઠન !

આસ્તિક : હા આ આ... !

અય્યન : પ્રતિદૂળ પવનની લદરીઓથી જુદી દિશામાં વહી જતાં એનાં આરાધનો અટકો ! રહો ! એ યુગજૂના સંદેશને અવકાશ આપો ! કાં તો અમારા કષ્ટદિવતા-ભીડી

અને પશુ ગરીબો આત્માના અવાજથી અમને પરિચિત થવા દે! એની વાત અમને સાંભળવા દે! એને ન્યાય દેવા દે! . . .

આસ્તિક : આત્મસાક્ષાત્કાર, ખરું ?

અવન : (ધૂતમાં) જ્ઞાન્ત યત્, અંતર્ધર્મા! મ્હારાં સુધુર્મિનાં પાળનાં પંથો છે. મ્હને જ્ઞાન-પ્રભાતી બોલે રસ્તો દાખવ્યો છે! મ્હારી પરિચિત અશક્તતા કોરે ખસી ગઈ છે. ન ગભરાશો પ્રિયજન! હું એ સનાતન સાદ જોળખી રોક્યો છું. અર્ધેર પાશવો કાળજ-કાળા સ્થાનમાં મૃતપ્રાંય હાથતંત્રોગથી રહ્યા આત્મદેવ! શાંતિ: શાંતિ: . . .

આસ્તિક : (વચ્ચેથી, દીર્ઘસ્વરને પ્લુત કરતાં) શાંતિ !

અવન : અરે! આ તે ક્ષણિક જળભરી મારી સ્વપ્નલીલા છે કે વિજયોધીન હેલો મારા! મસ્ત જીવનવ્યાપાર છે ?

આસ્તિક : (પાછો સુવાતું કરતો) બન્ને છે, લાઈ.

અવન : હે. શું બને છે ? ના. ન હોઈ શકે! મેં તો લાગ પીધી છે! પશુ : જીવે કલાય સોમપાન યોધું હશે.

આસ્તિક : અને એ જોણું છે તે પાછો નિદ્રાપાન કરું છું. (ધીતિયું ઝાડી લે છે.)

અવન : હં . . . (ચૂપ થઈ ગયે છે.)

[મુનીમ એક યુવતી સાથે પ્રવેશે છે. દરબાને બંધ કરી ત્યાં જઈને રહી, આંધીતી]

મુનીમ : (ધીમેથી) જુઓ બહેન! તમને અડચણ ન હોય તો અહીં 'હું' રહું છું તે ઊંચી સગવડ છે, સિવાય તો બધી જોરડીઓ લગાઈ ગઈ છે, ને તમારા જેવા ખાનદાન માંજીસંથી બહાર ખુસ્કામાં રહેવાય નહિ.

યુવતી : આ આશરો જાઈ!

[જોયા બચાવદાર એની દેહચાટી છે. સપ્રમશ્ન અવચલો અને આશિષ્ય એના રૂપાળા શરીરને પ્રભાવિત કરી મૂકે છે. વચ્ચે એમાં ઉમેશ કરે છે. હાડકાડમાં લહેરોધવાનો આત્મ, અત્યુજ્જવળ અને વિવેચી સ્વંભાવે બળતો, જે લાંબાણિકતા ઉપાળવે છે તેવું આકર્ષણ એનામાં છે. આનંદવાનેય એની હૃદયને વશ કરતી થંભામાં મળતું સુખ નહીં કરતું ન ગમે એના માઠા ગર્ભાળ રચિક છતાં સંતોષાહી વાતાવાય સાંભળનારમાં તફાન જગવે તેવા છે. એનાથી કદાચ બહુ જલદી બળી જવાય અને નિર્ધારમાં રહીનેય દરકોઈ એનાં પીડે એવું બની રહેલું કરે તેવી એનાં વિશિષ્ટતા છે.]

મુનીમ : (અંકુશિતો લાગતો) મને વસવસો તો એટલો જ થાય છે કે ધેરથી એને આવતર ગઈ છે, નેકે અત્યાશંકી જ ગાડીમાં 'ફી' આવવાની છે. પશુ ત્યાં સુધી તમારે એકલાં રહેલું પડે.

[એના પગ કંઈક ચિત્રામણ આગળતા રહે છે. આસ્તિક પડખું ફરી ધોતિયામાંથી એતો લાકો છે.]

યુવતી : (આસપાસ જોતી એની આંખ આગમનપુરસ્કી અને આંટલા પરની વ્યક્તિઓ પર ઘેલતી; મુનીમનો સંકેત સમજતાં) નહિ રે, લાઈ! મને કંઈ અડચણ નથી.

મુનીમ : આ સત્તા ઈ મારા મહેમાન છે. અને આ જાઈ તો આગળની રાત પૂરતા રહેવાના છે.

યુવતી : આ જોણી સગવડ ન કહેવાય. હું મારે પડી રહીશ.

મુનીમ : હાં! (પ્રશંસિતો) એક કરતો નીકળ્યો, સ્વેદ; એમ કરે! તમે જોરડામાં સળે, અંદરથી સાંકળ દઈ લેવી! બસ.

યુવતી : (કંઈક કાઢવાતી). અંદર ધામમાં બહાર મરવા કરતાં આ દિંડોળો શું ખેડો!
 મુનીમ : (વડપથુભર્યું) બહેન! મલાળે ઈ મલાળે! કાઈ શું કહે, 'બાપુ! લાંછન ચડતાં વાર ન લાગે.

યુવતી : (અભાવતું ઉવેખતી) અરે... અરે... લાંછન ચડાવનારા તો તમારા જ એ અંગત ભાષ્યો છે. તમે ડરો છો તમારા જ અંતરથી. (સાચું નીરખી રહે છે.)

મુનીમ : (એના ત્રાટકથી અકળાતાં આસપાસમાં જોવા કરી) બહેન! એવો અંતરનો ડર સારો. એવા નીતિના ખીકણ ધવામાં નાનમ નથી; બાપુ! કાકને દેખાડવા સારું મરબાડા નથી કરી ઈ સાચું.

યુવતી : ખીતાં રહે કાંઈ વળતું નથી. મનના મલીન અને નિર્બળ વિચારોને અંકુશમાં લઈ જિતેન્દ્રિય ચલાવી જરૂર છે; સ્ત્રી પુરુષથી કે પુરુષ સ્ત્રીથી ડરો કરશે તો એ અંતરનો કંપ લેવડો એમના શિથિલ કે અસ્થિર મનોભાવને ગળાવી મૂકશે. વિધારનાં એ વહેણોને સંયમથી મુદ્દરસ્તે વાળી લેવાં ધરે.

મુનીમ : કોલેક્ટ છે, બાપુ! ઈ બધું; કાણીનો ગોળ છે મારી મા! નકર કાંઈ મલકા જાંડા તો'તા!

યુવતી : સારું. તમારાં પત્ની આવે ત્યાં સુધી તો ભલે હું અંદર તમે કહેો છો તેમ જાણાંદૂમીમાં રહું.

મુનીમ : (ખુલાસો કરતી ટમે) ના રે બહેન! હજુ સુધી પતીજ ન પડી હોય તો ભોગ એવાના.

યુવતી : (નિર્ભયતાભર્યું) ને એવાના ઘરમાં સાંકળ દહતે અંદર, કે બહાર દિંડોળે સવું લગભગ સરખું જ છે. જુઓ (છરી ખતાવતી) એમણે કરતાં ખુલ્લામાં મલાળે વધુ સચવાય. વાગવાતું તો કાવે?

મુનીમ : (સાચર્ય, સભય) અરે, બહેન!
 [આસ્થિય ધોતિમાંમાંથી આ બાપુ જોતો રહે છે.]

યુવતી : ખીશો મા! સાંકળ કે છરી, સીપળની જેને એવના નહિ હોય તેને ગાદેજની બંધ તિભેરીયે નહિ નડે. દાવે હું આચરે-દીધા ભોગ છું?

મુનીમ : (અવધાતો) ના રે બહેન! મારો તો ઈ ધરમ છે. અને આ સાર્વજનિક ધર્મશાળા છે. આ મકાન પથુ. હું એ એમાં મુસાફર જેવો જ છું. અને મારી તો ઈ ફરજ છે. આ તો તમને... ભલે દિંડોળે ચલે. જેની તમારી ઈચ્છા!

યુવતી : હં...હં... આમાં તમારો વાવ ન જોખાણો. તમે જ ત્યાં સવાના હતાં, ખરું? દિંડોળે જ ને!

મુનીમ : મારી ચિંતા ન કરશો, બહેન! હું તો અંદરથી ખીન્ને ખાટલોય કાડું, ને ઓફિસમાંય પડ્યો રહું. તેમ ખાગરણ પધારીતો તોટો નથી તમારે પ્રતાપે!

યુવતી : (સહેલુક) તો તો કીક. તમે ખરે જ સમજન છો. નામ જોખખાણ અને રહેણાણનો પત્તો ધસીને ન આપનારી એકલી અટ્ટી સ્ત્રીને સંવરવાની બહુ ઓછાની દિમ્મત ચાલે, હોં શોક!

મુનીમ : એમાં શો માધ છે, બહેન! આ તો ધર્મવાળાનો ઈ ચીસો છે. એટલે પૂછું 'હું' ને ધણીનું કાઈ થોડું ધણી છે?

સુવતી : (માંન અનુભવતાં) તે પુરુષો માટે હિંદુ અને એટલી સ્વતંત્ર ગણનાર તમારા જેવા બહુ ઝોણા પુરુષો નીકળે. ઘાલકું લાગેકું ધારી કનડગત ન કરે તો એમનો પાક.

સુનીમ : એમાં શો માલ છે? એ જન્માના ગયા. તેમ માણસે માણસે ફેર ફેલ્ય ને પાછો. એવાં હોય ઈ ચરતાં ન રહે. પચમાંથી પકડાઈ ગય. મને તો ઝાઝો અનુભવ નથી. મારે તો જાતે જન્મારે નોકરી કરવાના હિં આવ્યા. હંછ હમણાં જ રહ્યો. પણ કહે છે કે આગલા સુનીમે કેક કાળાધોળાં જોયેલાં!

સુવતી : (સરિમત) હા. તે સાચું છે. ધર્મશાળામાં જ એવું જોવાનું મળે!

સુનીમ : (કાંક તરફ જતાં અટકી) ને હવે હું જરાક પગીને ટપારતો આવું. તે ઝાલી આવે ત્યારે ડેલી ઉધારે પાછો. ને તમારો સામાનય ઉપકારવતો આવું. અહીં જ રાખીએ. ક્યાં ડેલીમાં મુકાવે છે ને?

સુવતી : (હિંડોળે બેસતાં ગરીબી લાંકતી) સામાનમાં હું પોતે જ. એની જરૂર જ નહિ પડે એવું ધાર્યું હતું.

સુનીમ : (શંકા ખાળી ઉદારતા ધારતો) અરે બહેન! મુસાફરીમાં એવું તે હાલે. હમણાં સુધરેલાઓ ત્રણ કપડે લાલી નીકળે છે. હા, પણ હજુ એ લાઈમાણસને પોસાવ. બેરોને તો કમલે અને પગલે જરૂર પડે.

સુવતી : હા. એમ તો મને, અહીં બેડી કે તરત જ, વાઠ આવ્યું. કપડાં બદલવાની ટેવ રહી તેથી. પણ, એ પણ : એક નવો અનુભવ ચર્ષ પડશે.

સુનીમ : અરે, બહેનો એવો અનુભવ! હશે. ને જરૂર પડે તો આપણે ત્યાં ક્યાં ખાંટ બળા છે.

સુવતી : (આંખમાં હસતી) પેલાં આવીને એવું જુએ એટલે અધૂરામાં પૂરું...

સુનીમ : ના રે મારી બહેન. એમાં શો માલ છે? ઈ ધર બીજાં. એ માટે તો તમતતારે બેફિકર રહો. એવને એટલો તો સુખીયો છું : તમ જેવાને પરતાવે.

સુવતી : (હળવેથી સ્વગત લાગે તેવું વમળાતી) હં. ત્યારે તો કદાચ છોકરાંબાબરાં હશે... ખરું?

સુનીમ : આગલા ધરની એક દીકરી જ છે. નવાને...

સુવતી : (વચ્ચેથી) ધ્રુવર સાચાં પાનાં કરશે, લાઈ! ઠીક. ત્યારે તમે આંટો મારી આવો. હું આજે કપડાં નહિ બદલું તો ચાલશે. એક રાતમાં કુડું ખાંડોળું ચર્ષ જવાનું હતું તો?

સુનીમ : જુદાઈ ન બાંધીશો. તમારું ઘર જ સમજાવો. પછી તમારી ધમ્મ, બહેન! હું હમણાં જ આવ્યો હો!

[નય છે.]

[સુવતી શરીર લંબાવવાનું કરે તે દરમ્યાન આસ્તિક માથા પરનું ધોતિયું ફેંચી બેઠો થઈ નય છે. એને જોતાં સુવતી આજખી નમ છે. ધડી આસપાસને જોતાં રહે છે.]

આસ્તિક : તમે...? દુર્ગાબહેન? અહીં ક્યાંથી?

દુર્ગા : (નિરાશ લાગતી) એમ સંજોગે કાળ ચોગડીયે. (દસવા કરતી) ત્રણીનું બંધ-ચોગેન, આકસ્માતિક. જેમ ગણો તેમ.

આસ્તિક : મારા લાઈ, સાચે નયી? કે સું ગામમાં રખેલા ઊપકાર છે?

દુર્ગા : સાચે જ છે.

આસ્તિક : ન્યાં ને ત્યાં આળવીનાઈ, જે એમણે ક્યાં એસરીમાં જમાવ્યું છે ?

[બે ઇ.]

દુર્ગા : એટલે... તમે એને મળવા જ્યાં જાપડ્યા, ખરું ? એ સાચું છે, પણ આ રયાનમાં એમનો સ્થૂલ દેહ નહિ મળી આવે ! એનો અર્થ જરા વ્યાપક હો તો દરેક હિંદુ—હિંદુ શું કામે—મોટે ભાગે દરેક સ્ત્રીનો મણી એવું અર્થાત્ હોવાને કીધે સાચું છે જ.

આસ્તિક : (પાછો ફરી એટલે બેસતો) પણ મને ખરે જ સમજ પડતી નથી ત્યારે શું તમે ખિલકુલ એકલા જ છો ?

દુર્ગા : (બંધમાં) તદ્દન.

આસ્તિક : પણ એવું તે શું છે ? કાંઈ ખાસ કામે નીકળ્યાં છો ? પણ તમારે એકલાને તે શું કામ હોય, કે આમ ત્રણ કપડે રાતવરત નીકળવું પડે ?

દુર્ગા : (પહેલાં તો અનિમિષ જોઈ રહ્યાં; મૌન રહે છે પછી) મુનીમ હમણાં પાછા આવી પહોંચી !

આસ્તિક : (ખુલાસો કરતી હમે) પણ તમે અહીં હો એમ પહેલાં તો માની જ ન શકાય. તમારા અવાજ પરથી જોળખ્યાં, પણ મારો જમ ન લાગ્યો.

દુર્ગા : એટલે પડખું ફેરવ્યું, ને બાકી આંખે પોતિયામાંથી જોયા કર્યું. સાંભળ્યા કર્યું. પણ ત્યારે જમ લાગ્યો ત્યારે તો જાહેર થવું હતું ? ધારા કે મુનીમ એટલા બધા અને લોળા માણસ છે, નહિતર મને બાજેક મણી પોલીસને સોંપવાની તજવીજ કરે ત્યારે તમે પડખું ફેરવ્યા વિના જ સહી રહો; ખરું ને ?

આસ્તિક : નહિ. જાહેર થયો હોત તો આવ્યાં કે તુરત જ, પછી શરમ થાય આ તો તમને કાંઈક કારણ મળી જવું જોઈએ. ને તમે બાજેક નથી પછી એ સવાલ જ કોણે થતો નથી.

દુર્ગા : પણ હું બાજેક છું તે !

આસ્તિક : બર્હસાખ, હવે તમારે મજાક મૂકવી છે.

દુર્ગા : હું ખરું જ કહું છું કે હું ઘેરથી ચાલી નીકળી છું.

આસ્તિક : હજી નો-સે-સ. શું ફર છે ?

દુર્ગા : એઝાંવતાં કે નવરે અમરે મહુ ફર હોય છે એવું એક વખત તમે જ બોલ્યા હતા. આમાં ખાંડ એછી થવા પાળી હોય તેમાંયે હું તમને ફર લાગી છું !

આસ્તિક : એ બધું ખરું પણ

દુર્ગા : હા. હા. મેં સાચું જ તમારા મિત્રના સંસારમાંથી રૂબસા લીધી છે !

આસ્તિક : એટલે શું, એમણે તમને જાકારો દીધો ?

દુર્ગા : એમને એવું કારણ ન મળે, તે પહેલાં હું મારી મેલે ચાલી નીકળી છું.

આસ્તિક : એમને ખબર છે... કે... ?

દુર્ગા : નહિ. હવે પડશે.

આસ્તિક : એટલું બધું શું કામ ! એવું આ માટે કરવું પડે ?

દુર્ગા : (લખનહરે અનિમિષ નજરે જોઈ રહ્યાં. એક દાય ચતા કરી, વાત ઉઠાડતાં)

શી ખબર પડે ?

આસ્તિક : વાહ ! હંજી હું એમ કહેવાની સ્થિતિમાં હતો, લગભગ બે આસપાસે તે હું મુસાફરીખાતે છું.

દુર્ગા : તો પછી જોમાં ખજૂર ન પડે તે વાતમાં માથું ન મારવું ! પ્લીજું છું ?

[અવન : છુરસીમાં સળવળે છે : જોએ આસંગમનમાં નજર તેણી એ નિર્ધાર આપ છે.]

અવન : હા, અવનકર્તવ્ય ! કયાં ત્રિકાળદર્શી ઋષિપુત્રિઓ સ્થાપિત પ્રેરિત અવનની કર્તવ્યપ્રણાલિ, ને કયાં અમારાં અધીગતિની ગતિમાં પડેલાં નિષ્ક્રિય અવન સ્વર્ગ હેતુ કે આશયવિદોષાં મનસા, વાચા અને કર્મણાના મનુષ્ય સરવોની કરામત બુદ્ધિ ગુણ છે માનવગત ! તે તારે કાચે જ તારી ઘોર યોદી નાખી છે.

દુર્ગા : (સન્નિતાસ એને સાંભળી રહ્યાં) કાણ છે આ ભાઈ ?

આસ્તિક : તે તો હું જ નથી બાજુતો.

દુર્ગા : તે એ ભાઈ આવું આવું કેમ બોલે છે ?

આસ્તિક : (દસતાં) અત્યારે જરા ફિરતાના પાઠમાં છે. કંઈક નથી ક્યો લાગે છે. ક્યારનાં ઘેલાં કાઢે છે.

અવન : જમણાલાઓ ! તમે તમારી ઉતરામણી સલાહો બબડતી છૂલી બંધ કરો : હૃદયના ઉભરાને મંદિપ, દિલના વહેણને ધેલણ કહેનારા તમારા કોઢકાલા પુરોપકારની અમને કશી જરૂર નથી. તમારી સંસ્કૃતિની બગિચામાં મોઢામાં પસલીના કાગળોનો હચો મારો. એવાં કર્મનીતિનાં ટાંબલાંની અમને કોઈ પરવા નથી. માનવપ્રકૃતિના લગીરે અવ્યક્ત વગરના એ શંખો ! તમે અમારી સામણી-ધોર્યા ઊર્મિપ્રવાહ આડે બંધ બાંધવાની ચોટા ન કરો મૂખો ! સત્યને મુક્તવાર તમે તે કાણ ? કંઈએ વસ્તુ, ક્રિયા, પ્રસંગ કે દુરવર્તનાં નામ પાડી બુઢને વાળવે સત્યને જોખવાના તમારા વાંદરવેડાએ સાચા માનવભાવનો મિટ્ટી પહોત કરી મૂકી છે.

દુર્ગા : (સાલિપ્રાય, આસ્તિકને) મંદર કેવું સાચું !

અવન : (કપાળમાં કરચલી અને આંખમાં કપકોળ્યાં દીતલાવે) અંતરુ શુદ્ધિના દ્વિધાવર્તક ચતુરદશ ને ચાણક્ય લેખાતા એ માનવ મહાજનો ! તમે સારા સોંધાં માનુરુ અવનને મુકોલ કરી મૂક્યું છે.

[એ એના કલ્પિત મહાજનોને સામે જ બાળતો હોય અને પછી ફરિયાદ કરતો, લાગે તેવું છતાં : વડતો નજીબાંતેમ ; હામાં હામ કંપાળમાં ઉપર એ હામ કંપાળ પર મૂકી શકી નથી.]

દુર્ગા : (એને જાંબી જતાં નોંધી રહી છેવટે સોનિતથી) ખરું છે. નહિ તે એક બાજુકારને અનબધા રહેવાનો ડાળ થોડો કરવો પડે !

આસ્તિક : હું કહ્યું. ચાલો... જુવોને... તમારાં સંસારનોંખને જે પરિચય છે, તેમાં છેલ્લાં છેલ્લાં મને કંઈ અટરામ જેવું દેખાયેલું.

દુર્ગા : વિદ્વાનો જેને 'પ્રણય-કલહ' તરીકે વર્ણવે છે એવું ?

આસ્તિક : નહિ. એ, દંપતીની પારસ્પરિક-વિરોધી લાગે, છતાં છેવટે એકજ હોય-ખરી રીતે ઉભય અન્યોન્ય વધુ નિકટતા અનુભવતાં બધ તેવી જુદાઈની અન્યખાની-અભાવની-કેટલાંની એમાં સંભાવના કરેલી.

દુર્ગા : સરતીઓની ગોલા-લાઈની જેવી. ખરું ?

આસ્તિક : એ પણ એક સંભાવના અને મને એક...હું...

દુર્ગા : હાઅમ. 'હું' શું ?

આસ્તિક : (મક્કમ ધધ) કે...જુવોને...લ્યોને...મને બીક લાગી કે મારું જોનાથુ તમારાં બેઠનાં જીવનને જીદાર તરફ દોરવી. રહ્યું હોય તો...બસ. હું ખસી ગયો.

દુર્ગા : બસ, બીક જ ?

આસ્તિક : તો શું તમારું એમ કહેવું છે કે તમારા સંસાર મેં ભાંગ્યો ? તમારા જીવનની પ્રીતિ મેં તોડી ? તમારું દામ્પત્ય મેં વીખ્યું ?

દુર્ગા : એક રીતે તમે જ :

આસ્તિક : (કપકો આછી ફાટક તરફ તોઈ લધ) બહેન !

દુર્ગા : (જોઈ લાગ્યું હોય તેવા એના અભિનયની નોંધ લધ) તમે કે તમારે બદલે હરકોઈ બીજા પુરુષ ભળત તો તે. (એના મોનને નોંધી) કે કાંઈ સ્ત્રી. લ્યો ! પુરુષને બદલે એ જાણી હોત તો પણ આમ બનત; બસ. ખુશી !

આસ્તિક : (ક્ષણિક નિર્લેષાત્મક દષ્ટિપાત પછી વિચારગૂંચમાં પડી જતાં) એમ તો ન જ બને ! એમના ચારિત્ર્ય માટે ...

દુર્ગા : (ચીકાતા) એમ ! તે જરા મને સવેળા ચેતાવવી હતી ને ?

આસ્તિક : કેમ ? એટલે !

દુર્ગા : કાં-એમનાં આવાં રામચરિત માનસથી !

આસ્તિક : મિત્ર કરતાં એવું બલુવાની સ્થિતિમાં વધારે તો પત્ની હોય છે.

દુર્ગા : પત્નીનું તો ઠીક. એ તો એક સામાન્ય નાદાન અને અનાર્થ સ્ત્રી નીકળી. પણ મિત્ર તરીકે તો તમે હંમેશાં એમનાથી મોટે ભાગે અબોલ રહેતા : શું તે મૈત્રી કે ચારિત્ર્યભક્તિ બોલવાથી વજુસી જતાં દરો ?

આસ્તિક : વિચારોના વિરોધ પછીયે મનના મેળ સંભાવે. સમન્નાં !

દુર્ગા : હં. પતિ તરફ અણુગમે હોય એટલે પત્ની તરફ અનુરાગ ન થાય એવું કાંઈ થોડું છે ?

આસ્તિક : (વિરોધતા) અહ. એમ જાણું નહિ ખતવો. રનેહીના રનેહીએને કાણે ચાલું નથી ?

દુર્ગા : હારતો. એવી ચાહનાનો ભોગ બની જ્યારે રનેહીનું રનેહી ધર્મશાળાનો આચાર્ય શોધતું આવી ચડે ત્યારે ક્યા રનેહીએ પડખાં ફેરવ્યાં નથી.

આસ્તિક : અરે...અરે...મારે માટે તમે એમાં તો સાચે જ ભૂલ ખાવ છે !

દુર્ગા : ખૂબ ખાધી છે એમાંની એક તો સુધારી રહી છું.

આસ્તિક : નહિ...નહિ... તમે વિદુષી છો. કુદીન છો. તમારાં જેવાં સંસ્કારી સીએ આવું આત્મધાતિક ઉતાવળીયું પગલું ન ભરવું ઘટે.

દુર્ગા : તમે ગણાવી એવી શિક્ષિત સ્ત્રી પહેલી તકે એમ કરે.

આસ્તિક : મને તો નથી લાગતું કે ...

દુર્ગા : ' જગતમાં સાચું સાખીત કરવાની સ્થિતિમાં મૂકાવા જેવું ખીલું એકેય માનવ-ધરતું પાપ નથી. '—ખરાખરા ! ?

આસ્તિક : હા, એમ હું જોવેલો.
 દુર્ગા : અવસરે, કળાપૂર્વક લામ સાધીને જોવાયેલાં એ વચનો યાદ રહી ગય તેવી સુદ્ધિ સારું હવું કે મારામાં છે.

આસ્તિક : (ચારણ) એવે પ્રસંગે જલુધાં તમારા વિદ્વાન પતિ હાજર હશે એ તો જુલાઇ જવાયું નથી ને ?

દુર્ગા : એટલે તો વાત થાય છે. એમની વિદ્વતામાં ધૂળ લાગરાવી તમે; જેવું, ને, અને જેટલું કહ્યું છે તેની કદર ન કરું તો સ્ત્રીગતને કંઈક ચડે. સમજ્યા !

આસ્તિક : તમને અનુલક્ષીને એવું હું જોયેલો ? એમ ! કીક.

દુર્ગા : ને માટે હું તમારી અહોનિશ ઝણી છું. સારું થાય કે તમે અહીં મળી ગયા. નહિતર મારો એ અંતરહાર કાણુ જાણે કેમ વેદારત ! તમે જ મારામાં સ્વત્વ, સ્ત્રીત્વ પ્રગટાવ્યાં છે. સ્વભાવ મૂક્યું છે. માનપૂર્વક મને આહી તમે મને પણ પૂજાધર્મની દીક્ષા આપી છે.

આસ્તિક : સારું ...

દુર્ગા : મને કહેવા દો, કે હું તે દિવસોના તમારાં વલણની યાદ પર જિંદગી છતી લેવા નીકળી પડી છું. એમ મનને સમજાવીને કે એક પુરુષે મન વચન અને કાયાથી એના અમૂલ્ય જીવનના પાર્થિવ લાભો પ્રાપ્ત કરવા પડતા મૂકી મારે ત્યાં પડ્યાંપાયાં રહી, મારી સતત સાનિધ્યતા વાગેલી.

આસ્તિક : મજાનું.

દુર્ગા : મારાં હલનચલન, એટા, વાતચીતની રીત, ચાલવા કે જોડવા પહેરવાની છટા-કળા; મારું કાણુયેનું રૂપ જેની સદિ હતી. જેની આંખ મારી એ ચર્ચાની પરિક્ષા કરતી. જેનું મન મારા જ ગત વિચારમાં ગેઝાગેલું રહેતું હું અનુભવતી. જે લગભગ માંડીતૂર-ઉત્કટ લેકલાભયોં મારામાં પામવા હતો.

આસ્તિક : એટલું સારું છે કે માત્ર 'હોતો.'

દુર્ગા : હું અજાણ ન હતી. તમે ધારી હતી તેટલી નિહોંતે ન હતી. જિજ્ઞસુ ચક્ષુ જાલકંડા પારખવાની દૂગી હું સ્ત્રીને તમારી ખાસેલી જ ઝણી છે.

આસ્તિક : જુહું. કહી રહ્યાં ? મેં તો તમારા ઉલ્લખના મેસારદર્શને જીવનની સુમતતા કૂંચી લીધી હતી. દામ્પત્યની ભારલક્ષી નીરખી એ લગ્નની એકતા આપી મને ને લાગ્યું—જિજ્ઞસુ—અનુભવાયું તેવું નિર્ભય રહ્યાં સુકાકે માયા કર્યું.

દુર્ગા : અદાહા...જલુ કરી તમે તો !

આસ્તિક : (ઉત્તંજિત) મને પ્રથમ તો તમે ખરે 'અસકચ' 'વિસ્મય' લાગ્યાં હતાં; હું આકર્ષણો. મેં મારી એ જિજ્ઞાસા જાગ્રવવા યોગેરથી સાંગોપાંગ જોવા માંડ્યું. ત્યાં પડ્યોપાચ્યોં રહ્યો. ખીર્ત કામ છોડી—હા એક ચુદ્ધર્ય કુટુંબનો અવ્યાગત ખન્નો. મેં એક વિચારુ જતો સમજ્ય અને ધીર પતિ એવો. ઉત્કટભરી ખેતીલી સાણી આશામૂર્તિથી પત્ની જોઈ. અવિભક્ત રોદના દર્શને મારી પ્રેમરૂપે પ્રણામ જેવવાની ખ્યાસ છીપાવી.

દુર્ગા : એમ ! સાંભળો ! એ જહું તમારો હાજરીમાં જ ગોડવાતું. તમારા ગયા પછી એ પડા ઊંચકાઈ જતા. એમણે મને લાકડી સોંપીથી મારી નધી. એમ થયું હોત તો

જાલું મને ગમ્યું હોત. અવિશ્વાસની એમની અનેકાનેક મનરેથી મારે વીંધાવું પડ્યું છે. એકે પતિમય જની ગયેલીને પતિની અથદાણું કુટીનજરના ધા કેવા વિષમ હોય છે, બરછી કરતાં એ કેટલા કાતિલ અને અસહ્ય હોય છે તે પૂછી બોલો. સંતાનભૂખી સ્ત્રીને, પતિના દોષમંત્રસાદે જેવા બાળકમી સારસી સ્ત્રીને, સંતતિનિવંમનની જામરદસ્તી કરનાર પતિ માટે શું થતું હોય એ તમે શું જાણો? વિષમતૃપ્તિ માટે વધુ સચક્રત, સ્વસ્થ અને સુંદર રહ્યાં કરે તેવું પોતાની પત્ની માટે આદ્યનાર અને એને આગ સાચા સ્ત્રીસ્વભાવ જેવા માતૃવથી વંચિત રાખનાર પુરુષની પર્યુતાનો તમને શો ખ્યાલ?

આસ્તિક : (વક્તાના દિમાગથી) સંતાનભાવ એ પતિપત્નીના જામના સ્વર્ણસહભાવ પર અવલંબે છે. સ્ત્રીની માતૃત્વ મનેજા પુરુષને પિતૃભાવ જગવવામાંથી મુક્ત રાખતી નથી. કદાચ એ સાચું હોય તો પણ એવો સમજદાર ધણી જાણે એ બેકામી છે ।

દુર્ગા : (દાઢતી) ખટુ થયું. એ અહીં લાજર હોય તો મ ગણી તમે એમનું સાહે નહિ બોલો તો ચાલશે. સમજ્યા ।

આસ્તિક : (બેકામણ અનુભવતો) હું તો મને લાગે છે તેવું નિઃસંકેપ કહી લઉં છું । સંજગતે તો જ. તે કેદાને ગમવા માટે નિશાનો રાખીને નહિ. મને તો તમારા સંસાર એવો દેખાયો હતો.

દુર્ગા : દંપતીના આતરણ્યનમાં કાં તો માયું મારવું નહિ અને બે જોવા પરિણીત સ્ત્રીપુરુષમાં જળવું તો જાતને બચાવી લેવાની કળા સાધી લેવી. ખટું? મને તો સુમનથી પડતી કે એમાં શું હાસલ? એથી શો રસ!

આસ્તિક : મને તમારા સિવાય બીજાં દંપતીઓનો પરિચય નથી એમ નહિ ।

દુર્ગા : હા; તે સાચું. એટલે તો કહું છું કે ધણી દંપતીઓ સહી જેવાં હોય છે. એની વચ્ચે ત્રીજો દમેશાં સોપારી જ થઈ પડે છે.

આસ્તિક : હું તો એવી જાતનો 'ત્રીજો' ન હતો.

દુર્ગા : તમે એવાં સહી દંપતીઓના સંસર્ગમાં આવીને પછી જામના દાઢતી જેમ વર્ત્યા હશે. પતિ અને પત્નીના જામનેમા અંતરમાં માનભર્યું સ્થાન પામવા માટે એકને સારું લગાડવાનો તમારો સ્વભાવ કેળવાયો. પણ પત્ની પાસે પતિરાજનું વરોચર્યુન આલેખો કે પતિ પાસે પત્નીનાં શુશ્રુઘાન ગાવામાં તમે, બે એ જામને મૂકી ન હોય; તો જ, જામો. હું ન સમજી તે તો માત્ર પતિપત્ની જામનેમી પાસે માનભર્યું વર્તવામાં શો લાભ? તમારું માનસશાસ્ત્ર શું કહે છે? દંપત્યે આશય વગર માનચર્યું કાઢ્યે હાથ હોતું નથી. — ભલે એથી, એ પોતે દુર્બોધ હોય. એમ જ ને?

આસ્તિક : એટલી બધી ઝીણવંદનો તો મને વિચાર સરખો નથી આવ્યો.

દુર્ગા : ક્યાંથી આવે કે અંપરિણીત જામનો એટલી કલાકાત હોતી નથી. પરણેલીઓ પતિથી સંપૂર્ણ હોઈ બે-સમા હોય છે; સું કરવું? ન પરણનારોનો જામવર્ગ બનેથી દમેશાં અસંતુષ્ટ રહ્યો છે. સારિ આપના જેવા ભાવનાશાળીઓનાં બેળાબુધી એ દંપતી એવો એવી સ્થિતિમાં મૂકાય કે એણે સાચા દેખાવાનો ઢોળ કરવો જ રહ્યો.

આસ્તિક : એવાં ધણીયં દંપતીઓનાં જીવનમાં 'ત્રેખડ' નથી હોતાં.

દુર્ગા : ખટું. ચોડા અપવાદ તો રહે જ. કે પછી ધરકામમાંથી, કે મંદુકાં કુટુંબમાં

ફિલ્મોનામાં એવું બનતું જાય છે એને જોઈ એકરો કે કમાવે આડે; પતિપત્ની નવરાં પડતાં મંડોલે; જૂનો ધરકમાં ઉછર્યા હોય કે અછી પતિપત્નીના આડા હેઠળ કંઈ ત્યાં વિચરી આતાં હોય. અતિ પેરિચયો જોઈને હાંપતલા સતત સાદાસમાંથી આવતા જાએ છે, સમજ્યા ?

આસ્તિક : એ અવસ્થા માટે દામ્પત્ય જ એક અપવાદ છે !

દુર્ગા : આકારણ કંઈ ! માવિષોએ પૈસા કે અંતિહાના મોહમાં કે દેવતાએ સ્વેચ્છાલગ્ન કર્યા હોય તો સૌન્દર્ય અને શરૂ કરેના અંતર કામલાવી રચનાવમેળમાં દોરવાઈ આંધળાં ઘઈ પરણી લીધું કે પરણ્યામાં—દામ્પત્ય હોઈ મંજુર નથી કે એમાં વિષ્ણુવાદ ન થાય. લગ્નની અસહજતા; અવસ્થા, વિચાર કે રહેણીના વિરોધમાંથી સહસા જાએ છે. વિરોધી મનોદશાવાળા દેવતાને એ રાગ વહેલો લાગુ પડે છે. કુલાલિમાન અગ્નિ કે ગુલામી માનસને લીધે એ એમાંથી એક જાણું અગમતા લગ્નઅપાર ખલાશો જાય તો જોશ એવાના. બાકી એમાંથી છૂટાછેડાના સહારા વગર એ જાહનમતી ખાડી એમાંથી શકાય નહિ. એને કાં તે વખતે તમારા જેવું એકાદ ત્રેણડ મળે એ મોટા કરાર વળ્યા જેવું થાય.

આસ્તિક : કહ્યું ! મારા જેવું ?

દુર્ગા : અરે, તમે નહિ, એક કુતરું પણ એમના કલુષિત સંસારમાં ત્રાહત થઈ પડે. અને એમાં જો એ ત્રેણડ, કલાકાર પુરુષ હોય તો પતિને ક્રિતજરો, અને ભોળા કે ભણેલા ક્ષવતી હોય તો પત્નીને કમળાખતી ચોંટ્યા રામજો !

આસ્તિક : નહિ, બહુકાઈ જેવા વધુએકા મે તથી જાણ્યા. એમના એકપત્નીભાવ અને આવિષ્કારો મારા પડ્યાપાત છે.

દુર્ગા : (એનો ભાવ નક્કી કરતી અને હસતાં) સાંભાડું. જ્યારે તમારે આજે એક જ કક્ષામાં ફાંકવું છે, ત્યારે મને ઉજારો ફાલવા લેવા દો. જુઓ. એમના જેવો ધરકુકડી પત્નીનાં સૂક્ષ્મ કરતો ચારિત્ર્યમાન શું ગૂમડો ચોપડવો ! અરે, પોતાની આંધળા માટે સ્ત્રીને બનાવીને પણ એને અહોનિશ ખુશી રાખતો, એનાથી છળકેપડ બેસીને પણ છેવટે એના અંતરને શ્રીકથવા કરતો, એને પટાવી ફોસલાવી કદીક મારી બુડો પછી મનાવી લેતો મોહલો લંપટ મુઠ્ઠા અગમલ લાપડો પણ સ્ત્રીઓ ચલાવી લે છે. આવડત વગરનો ફૂગડો કાઢી એના હૃદયમાં રથાન ન પામવાના કારણે આજરના ખોટાસાચા ખ્યાલો પવિત્ર રહી જતાં તમારા એકેપત્નીભાવી મોઢા પડ્યો છે, સમજ્યા ?

આસ્તિક : કીકાં કાઈ !

દુર્ગા : એટલો એ દેવતાને દંભ બેલવો પડે અને એટલો જ એજો દહાડિસાત એકેકથી છેડાં પંડાં જાય. અગમ તો રમકડાં તરીકે નીચની અગત્ય બનને માનથી સ્ત્રીકોરી લે, પણ પછી એવાની અભ્યંતરતા વગર એ દામ્પત્ય લુપ્ત જ થઈ પડે, સમજ્યા !

આસ્તિક : એ માટે આવી અને આટલી સમજદારી બંધ નથી ?

દુર્ગા : એ જાને તો મધુની વખત ચિત્તારના કાલમાં વધુ ખૂંચવી દેવાની ગરજ સારે છે. એકલો આંખ કે કાંન જેવું જાન શાં ખંચતું ? અંદાતાના વમળો ઉપખંડતું જાને તો બાનકું વરતું પૂતળું કરી મૂકે છે. હું એકલી જ ચોડી સમજદાર છું. તમારા મિત્રના જાનનું દેવાનું મીઠું હશે ને ?

આસ્તિક : તેમાંથી વ્યવહાર તો કાઢવો મુશ્કેલ નથી ન.

દુર્ગા : હા, તે બરાબર છે. બળતામાંથી જીવતાં નીકળી છૂટવા જેવો તોડ તો કાઢ્યો છે. જ્યાં સહનશીલતા અને ધીરજ પાછાં પડ્યાં છે; એવી સ્થિતિ સહન કર્યાં કરવા કરતાં આયુષ્ય-શક્તિ-મતિનો ભોગ આપવાનો અક્ષણ અખતરો કરી દાઢે કરીને જીવનનો બંરખાદી શું કામ વહોરી લેવી ?

આસ્તિક : આજનાં જોતે એવાં અભિદાનની મહત્તાનું જાન નથી. ત્યાગના પરિણામનો પ્રેમ નથી કે એમનાં જોટલા આત્મભોગથી સંસ્કૃતિરક્ષા મર્ષ શકે છે !

દુર્ગા : સંસ્કૃતિનું તૂત એકલાં રક્ષણથી રહ્યું હોત તો એ દાહતાં ને ચાલતાં મરામત કે દેરફારી ન માગતને ? ત્યાં છૂટાછેડા એ સ્વાભાવિક અને સર્વસામાન્ય કુદરતી માર્ગ છે. નિહાલકર કલ્યાણકર છે સંસ્કૃતિ માનવસત્તાવ પર રચાયેલોય તો, એક પતિની મહોત્તર જૂમાંથી એટલી કે પતિ. માટે અંતરથી લારિભાર તિરસ્કાર ધરાવતી-ઓના જીવનમાં અન્ય પુરુષનું રદણું કે રચાન ન પ્રવેશત. એટલે એ લાઠી સાદી વાત છે કે સ્ત્રીને બીજા કોઈ પુરુષ પર વિશ્વાસ એસે અને એને એમ લાગે કે પોતે તેનાથી સુખ પામશે તો એણે એનું ઘર માંડી સુખ જતું ન કરવું.

આસ્તિક : અને એમ એ સંખ્યા વૃદ્ધિ પામતી જાય. એટલે લગ્ન કરતાં સમાજે આભિચારને સંસ્કૃતિમાં રચાવન કરવો ! ?

દુર્ગા : એ તમારા તાર્કિક એકમાર્ગો લૂલો બચાવ છે. અગતે સ્ત્રીજોતે જ્યાંસુધી પુરુષ ક્રમાય એ ઉપર આધાર રાખી જીવવાનું હશે ત્યાંસુધી એમાંથી ઉગરવાનો એકે આશ નથી. આપણા દિંદુ સમાજ પાસે છૂટાછેડાનો સિદ્ધ સદ્ગ્રહ પ્રયોગ જીવંત છે. એવા વર્ગની સ્ત્રી, પુરુષની સાથે ખબેખબો મિલાવી રેકડી એચતી જીવે છે. એણે કેટલાક પતિઓ બદલ્યા તે કહોને !

આસ્તિક : હં. છતે ધણીએ દિંદુ સ્ત્રી આર્થિક-અનાય તો છે જ.

દુર્ગા : મેં બધું સહી લીધું છે પણ એમના આર્થિક નિરાધારીનાં દુખા નથી પચાવી શકી. મેં પૈસો લાલ્યો છે. હું મરીજ માવિત્રની પુત્રી નથી. એ તો બે દિંધી ક્રમાતાં મળ્યા. એટલામાં તિરમારખાં બની જાય એ હું આર્થિક-અપંગ હોઉં તો જ અને, ને ? તમારા મિત્રની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ સારી છે એ તો તમે માનો છો, ખરું ?

આસ્તિક : જરૂર. કેમ નહિ.

દુર્ગા : તો સાંભળો ! એ સ્થિતિ મારા પિતાજીએ કરી આપેલી. એમને પહેલેથી મારે માટે નજરમાં રાખીને લાણીબ્યા. કારણકે અમારી પહાત કોમ. રડ્યાંબડ્યાં લાણેલ કે પૈસાદાર ખોડાં હશે. મારાં માવિત્રમાં ત્રણ પેઢીથી લક્ષ્મી અને હવે સરસ્વતી બાળ્યાં ત્યારે પુત્રીઓ જે સુંદર ઉછેર પામી હોય તેને ક્યાં, ?—ઉકરડે. નાખંધી ? તોકરી પણ મારા પિતાજીએ આપાવી છે, એમાં તમારા મિત્રનું કયું પરાક્રમ ? કઈ લાવકાત ?

આસ્તિક : વાડ વિના વેલો ન ચડે.

દુર્ગા : એ ખરું. પણ તેમાં હું તેમની ગુલામ હોઉં. એવું શું કામ વર્તવું જોઈએ ? જો પિતાની ગિરકતમાંથી દીકરીઓને વારસો મળતો હોત તો આજે માટે ધર્મશાળાનો આશરો લેવો પડ્યો ન હોત. ન તમારા જેવા પત્થર પાસે આમ રામ-કલાણી ગાવી પડી હોત.

આસ્તિક : મારો તો તમે ખોટો ઘોષો કરો છો : પણ પિતાજીને ત્યાં થોડું જઈ રહો. એ શું જોઈ છે ! દરમ્યાન બધું સરખું મર્ષ રહેશે.

દુર્ગા : એ જ દુઃખ છે કે હું એવા કુલીને આવિતને પેટ પત્યર પાકી છું કે એ મોઢો મને આવા સંજોગોમાં સંધરે કે કેમ તે એક પ્રશ્ન છે. તેમ એક વખત તમારા મિત્રને મારા પિતાજીએ કૃત્તની કીધા તેટલા કારણમાનથી હું પિતૃગૃહ છાંડી બેઠી છું. એટલે ધોખીકુતામિસાલે.....

આસ્તિક : હં...

દુર્ગા : મારી એવી કેટલીય અનામી અણજુ-કહેવાતી બહેનોના ટોળામાં હું અંસ્કારી મટીને મળી જઈશ. કાઈ સામાન્ય પુરુષને-નહિ ચાલે તો-પસંદ કરી લઈશ; બે મને મારી નાત સ્વીકારશે. બાકી તો પરણ્યાધણીને છાંડતી સ્ત્રી તરીકે મારું સ્થાન સમાજે બદલે છે—

હેંક નેશ્યાલય સુધી રાખ્યું છે.

આસ્તિક : રામ રામ...

દુર્ગા : નર્સ કે માસ્તરાણીના ધંધા કાં કુમારિકા કે પરણ્યા પછી કે મહેલા રાંડેલી લાંબાસાળી બહેનોને નાચ છે. તેમ હું તેવી ક્યોલીકાઈ પચુ નથી; એટલે મારે લાગે બીજા, મળે તો મજૂરી અને છેવટ નાત વેચવાના રસ્તા છે તે હું બરાબર સમજીને નીકળી છું. (ગળગળી ચાંપ આછેડું ફરકે દબાવી, બેઠે છે.)

આસ્તિક : રામ...રામ...રામ.

[મુનીમને આવતો બાળી એ એકામિક સૂઈ જાગતા બોલતો કોય એવું કરી પારું બદલી નાચ છે. દુર્ગા કૂંદમાંથી ખાલામાં પાકી લઈ આંખો બાંજી પાકું પો પાજ જેનો તે શિગિમાં ગોઠવી પથારીમાં પડે છે.]

મુનીમ : (નજીક આવી) હજુ જાગે છે, બહેન ?

દુર્ગા : (સરખું ડીલ ગોઠવતાં લખાવે છે) હા. (ત્રાંસી નજરે આંસિકે સાંધું જોઈ લઈ) હાથ નથી આવતી.

મુનીમ : હા, સાણ. જગ્યા-દેર થાય એટલે એમ બને છે. મુચાફરીમાં નીકળીએ ત્યારે પાછી ચિંતાય થાય. તમતમારે એવને નચિત ચઈ ને થયે.

[આસ્તિક સળવળે છે.]

તમેય જાગ્યા ?

[આસ્તિક અવાજસરી આજસ મરડતો મોઢો ધઈ આંખો ઘાળતો જુએ છે.]

આસ્તિક : (મુવતી તરફ જોયા સિવાય) હા. આજે એકધારી નીંદરે નથી આવતી !

મુનીમ : જાણે કડકો છે ને, એટલે. હો, બાઈ ! મનેય જેટલાનો મોઢો નથી મળ્યો. પગીની સંભાળ કાઢવા ગયો. તો ત્યાં એક જન બિતરી છે; તે એની સોજ કરી દેવી પડી. સાથે ફરદાગીના જેવું જોખમ અને ખાણ બેરાં. એ લોકો કહે કે ‘એક ચોરડીની સગપડ બિતારી આપો બાઈમાય’ ! તે એક ચોરડી સવારે એ જુવાનીઆઓને આવેલી તે ખાલી કરાવવી પડી; તે બિચારાઓને બોલું લાગ્યું ને થોડા ચડમડયા પચુ ખરા. આમ છે. કેટલાયનાં જીવ દૂભાય એવી નોકરી છે, બાઈ !

આસ્તિક : (ધુવતીને હવે જોઈ હોય એમ) મારા બાબી આવી ગયા ? તારે શાદી આવી ગઈ કે શું ?
[દુર્ગા સત્તા પહેલાં અચળા પામતી હોય તેમ ખાંખાં એને યીઝી હઈ માથે સાદી બોલી લે છે.]

ધુનીમ : ના રે, ના. નકર તમને ઉઠાડ્યા વગર રહું કે ? એ તો—જહોરગામના એક બહેન છે. તેમને મારેય સંગવડ ન હતી તે બંદી કરી આપી. (દુર્ગા તરફ જોઈ) જ્યોને બહેન, ચાદર આપુ. (બંદર જોરડીમાં લેવા જાય છે.)

[આસ્તિક દુર્ગાને કઈ હસારત કરવાની હવેજાયો તેના સાથે ધુનીમ બહાર આવે ત્યાં સુધી અધીરાઈથી જોઈ રહે છે. ચિડાયેલી એ હવે દાદ દેતી નથી.]

ધુનીમ : (બંદરથી એક ચાદર લેતાં આવી દુર્ગાને બાવપૂર્વક બોલે છે) ધામ નહિ થાય. પાતળા છે—પાપડ જેવી.

[હાથમાં લોપડી, માથે રાતિ દોવા બતાં પાંપડી પહેરેલા પગી બાંધે છે. થોડો બજ્યા ભેગો એ દેખાય છે.]

અપૂર્ણ]

તારી દણિ

પ્રજાસભ નં. રાવળી

સખી ! તારી દણિ—

તણી મીઠી વૃદ્ધિ

રચે એવી સણિ કહી ન શકું કેવી ! નવ લહુ

કશું, આનન્દાન્ધિ પરમ મહી કો, હું રમી રહું !

સખી ! મારી ત્રાણી

બની જાતી શાણી

રહે માણી માણી નવલ કવિતા, મીઠી નયનો

—ઉર મહી ઉમે નંદનવનો !

[સાદૃશ્યવિકીરિત]

કાળા કાજળ કોયલા । મન રમે નૈરાશ્ય તું સેવતો
લાખો ચત્ન કર્યા છતાંય તજતી આ કાલિમા ના તને
તેથી બાહ્ય રૂપે ઉપાય નહિ આ કાર્યે; મહાંમાતને
હૈયે ગૂઢ ઉકાણુમાં જવું ઘટે, વ્યાં કીમિયો પ્રેમનો
કોયલાને પલટાવશે, અણુ અણુ કાળા મટીને થશે
ગોરા, તારક તેજને લજવતા, ને લંગરાં દ્વબળાં
અંગો વળ સમાં બની કઠિનતા કદ્યો તણી છેદશે,
એ ન્યારાં પરમાણુએ વિલસશે ચંદ્રસ્મિતો જિલ્જળાં,

સૂણી હીરક નામ પાગલ બની લોહો બધા દોડશે
દારિદ્ર્યો દફનાવવા, હૃદયમાં ઉત્કર્ષ આનંદનો
થાશે, આતુર દર્શનાર્થ વિરલા ભૂખંડને ફેલશે
નિદ્રા ને શ્રમ વિસ્મરીઃ નૃપસિરે તારા પ્રભાછંદનો
અંકારો જયલેખ, મૌનમહિમા અંધારમાં ગાજશે
એકાંતે તવ, વા તું કૌરુલ બની વિધુ-ઉરે સજશે.

સંગીતકાર ખાંસાહેબ અબ્દુલ કરીમખાં

[વ્યક્તિ અને કલા]

વૈદ્ય ચૈતન્ય દેસાઈ

[ગતિકથી ચાલુ]

અંગાલમાં દોરાંઓ

સ્વ. ૧૯૨૪-૨૫માં ખાંસાહેબના એક શિષ્ય અને પ્રસિદ્ધ અંગાલી વાદક શ્રી. દિલીપકુમાર રાય ખાંસાહેબને આગ્રહપૂર્વક ક્લક્ત્તા લઈ ગયા. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં શાસ્ત્રીય ગાયનનો પ્રચાર બહુ ઓછો છે અને તેમાં અંગાલમાં તો અત્યાર સુધી 'રાડારાડી'ના ગાયનનો પ્રચાર હોવાથી તે વખતે ત્યાં ખાંસાહેબની ઘણી સારી કદર ન થઈ. આ જ વખતે ક્લક્ત્તાની દિઝ માર્સર્સ બ્લોઈસ કં' તરફથી ખાંસાહેબનું ગાયન રેકોર્ડ કરવા માટે માગણી આવી હતી પણ ખાંસાહેબ જેમ ગાય તેવી રીતે જ રેકોર્ડિંગ લેવી નોંધ્યે એ ખાંસાહેબની શરત કંપનીને અનુકૂળ ન આવી. ત્યાર પછી હમણાં સ. ૧૯૩૬માં અંગાળના મ્યુઝીક કોન્ફરન્સે તેમને ગાવા માટે બધા ખર્ચ અને રૂ. ૧૨૦૦ આપવાનું નક્કી કરી આમંત્રણ બોલાવ્યા હતા. આ કોન્ફરન્સમાં તોડી રાગમાં લાગતા સુદ્ધ સ્વરો સમજાવી પછી તે રાગ તેમણે ગાઈ બતાવ્યો. આ ગાયન સાંભળું હતું ત્યારે અંગાળના પ્રસિદ્ધ અને સર્વશ્રેષ્ઠ તથા વૃદ્ધ સારંગીવાદક ખાં અદલખાં રટેજ પર આવ્યા અને ખાંસાહેબના તોડીના સ્વરોથી પોતાના શરીરને રોમાંચ થવાનું તેમણે શ્રોતૃસમૂહને બતાવ્યું. છેલ્લાં કેટલાંક વરસથી ખાંસાહેબ પાસે ગાવા શીખેલાં તેમના એક શિષ્ય શ્રી. શંકરરાવ કપિલેશ્વરી તેમની સાથે હાર્મોનિયમ વગાડી ગાયનને સાચા આપતા. ખાંસાહેબના ગાયન જેવું જ તેઓ વગાડી શકતા. ખાંસાહેબના ગાયનની સાચ જ પેટી કરી શકે છે તે કેવી રીતની હશે, તે બોલા ગાટે ક્લક્ત્તાના પ્રસિદ્ધ હાર્મોનિયમ-મેકર મે. દાસ બધસં તથા સ્વ. ગણપત બેવાજના શિષ્ય કોન્ફરન્સ વખતે આવ્યા હતા. પણ સાચ કરવાનો મુલ પેટી કરતાં પેટીવાદકો જ વધારે હતા, એમ તેમને ખબર પડી! ખાંસાહેબ પોતાના હાર્મોનિયમમાં નૈસર્ગિક સ્વરો જ વાપરતા, ઉપરાંત તે તે રાગના સંવાદ મુજબ પેટીના સ્વરો લગાડી લેતા. દરેક વખતે તપાસી ભેતા અને થણીવાર છેક મહેફીલમાં પેટી બોલી સર (Reeds) બસાવો લેતા. ખીજા ચાલુ પેટીઓ ટેપર્ડ સ્વરોની જ હોય છે, વળી કાળાંતરે સ્વરોમાં ફરક પડી જાય છે; એવી પેટી સાથે આપણા ગવૈયાઓ ગાઈ શકે છે. આનું કારણ તેમના બદસર પેટી ઢાંકી લઈ તેમને બચાવે છે, આ જ હોય શકે. દરબારી કાનડા જેવા મોટા રાગો ગાવાના હોય ત્યારે શ્રી. શંકરરાવ બહુધા પેટી બંધ જ રાખતા. ખાંસાહેબના રેકોર્ડિંગમાં પેટીની સાચ એટલી તો મધુર અને કામળ થઈ છે, કે આ સાચ બેસરીની હોવી નોંધ્યે એવો તર્ક કેટલાક રસિકોએ કરેલો! શ્રી. શંકરરાવ વગર ખાંસાહેબની સંગાય ખીજા એક પણ પેટીવાળા કે સારંગીવાળા છેક સુધી કરી શકેલા તદિ.

૯

ધ્યાનનો ગાવાનો ચમત્કાર

સ. ૧૯૨૨માં ખાંસાહેબ મદ્રાસમાંથી મુંબઈ પાછા આવેલા તે સ્થળસામાં તેમણે એક કૂતરાને ગાવાનું શીખવી તૈયાર કરેલું. તેઓ શિખ્યોને ગાવાના પાઠ આપતા ત્યારે પહેલાં આ કૂતરો સામે આવીને અદ્યત્થી બેસતો અને ‘કં કં’ અવાજ કાઢ્યા કરતો, તે બાદ તેને સ્વર શીખવવાની કલ્પના ખાંસાહેબના મનમાં આવી. પછી તેઓ તેને રાજ સંવાર લખને બેસતા અને શીખવતા. ત્યારે તે કૂતરો બધાજ સ્વર ગાતાં શીખી ગયો, ત્યારે આ કૂતરાનો ગાવાનો પહેલો નજરે પ્રાપ્ત સત્તારાના એક થિયેટરમાં ગઈયો. પ્રેક્ષકોની ચીકાર બીડ થઈ. કૂતરો વખત ઉપર ગાયો જા નહિ એની બધાંમને બીક હતી; પણ તે બધું કાંઈ માનવી શિખ જ છે, એની ખાતરી ખાંસાહેબને તેને માટે હતી એમ લાગતું. રોજ ઉપર ગેરો ખાંસાહેબ “આવ મિયાં!” કહી કૂતરાને બોલાવતા એટલે તેમની પાસે જઈ આગલા પગ ટટાર રાખી તે ફાળમાં બેસતો અને “ગાયો મિયાં!” એમ બોલી ખાંસાહેબ પોતે ગાવાની શરૂઆત કરતા એટલે તેઓ જમ જમ સ્વર લગાડતા જમ તેમ તેમ સ્વર લગાડી તે કૂતરો ગાતો! આ પછી પૂનામાં ફિર્કોટર થિયેટરમાં તેનો ખીન્ને કાર્યક્રમ વધારે સારો થયો. આવા જ કાર્યક્રમો શુલ્કુર્ગા, હિદ્રાબાદ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, કોડિનાડા અને મુંબઈ વગેરે શહેરોમાં થયા. તેનો ગાવાનો છેલ્લો કાર્યક્રમ સ. ૧૯૨૪માં કલ્યાણ મુકામે થયો. છેલ્લો કહેવાતું કારણ ખાંસાહેબના માસાજ રહિમાન બક્ષખાંએ કૂતરાનો કાર્યક્રમ જોઈ, “કૂતરાને ગાયન શીખવવું એટલે ગાયનની બેઅબ્બી કરવી!” એમ કહી તે માટે ખાંસાહેબને મના કરી. એટલે કલ્યાણ મુકામે જ ખાંસાહેબના એક સ્નેહી સરદારે કુદકેની માગણીથી તેઓએ તેમને કૂતરો આપી દીધો. મુંબઈમાં તે વખતે એક પ્રચલિત રશિયન રાઈસ કંપની આવેલી, તેના માલિકે આ કૂતરો વેગાતો માગેલો, ઉપરાંત પ્રસિદ્ધ સર્કસવાળા શ્રી. દેવલ આ કૂતરાનો દર દર રૂપિયાનો વિશેષ ઉતારાથી તેને કંપની સાથે વિલામંત લઈ જવા તૈયાર હતા, પણ ખાંસાહેબે આપ્યો નહિ. આ કૂતરાને માટે એક આશીર્વાદની પાત હતી કે તે દિવસમાં કુદકે એક જ વાર સાંજે આવતું હોતો અને રવિવારના દિવસે બિલકુલ કહું જ આવતો નહિ! આ બીના ધણી લોકોએ જોયેલી છે, હંતકયા નથી!

૧૦

નટો અને નાટકકારોની સાથે સંબંધ

ખાંસાહેબ પોતે પુરાણમતવાદી રજા તેથી અને નટોના બેજુટ આચારવિચાર જોતાં તેથી તેઓ નટ અને નાટકોથી બે દાય છેટા રહેવાનું પસંદ કરતા; પણ વડોદરામાં કેટલાક સ્નેહીઓના આમંત્ર્યથી “સૌકર” અને “સારદા” એ તે વખતનાં વખાણુયેલાં નાટકો તેમણે જોયાં અને તે બંને પ્રમુખોપાત કેટલાક સારા નટોની સાથે તેમનો પરિચય થયો. અભિનય અને નૃત્યના ખાંસાહેબ એક સાદા મર્મજ હતા. તેમના બે શિખ્યો શ્રી. કપિલેશ્વરી બંધુઓને નાનપણમાં તેમણે નૃત્ય શીખવેલું અને તેના બાદ કાર્યક્રમ પણ ચલાવતા. ખાનગીમાં ઘણી વાર ખાંસાહેબ ઉત્તમ અભિનય કરી જતાવતા અને ઘણાપણી નકલ તો તેઓ આબેહુલ કરી જતાવતા; વળી ‘મદ્રાસ હોલ’ નાટકમાં ‘સીનસીનરી’ નો અપ્રાસંગિક ચક્રવર્તી કે “છાંકરાછાંકરીઓનાં નાચ” નો અકુદરતી ધમધમાટ હતો નહિ, પણ પશ્ચાત્ અભિનય અને

શાસ્ત્રીય ગાયન તરફ મહારાષ્ટ્રીય નાટક કંપનીનું પહેલેથી જ વલણ હતું. શાસ્ત્રીય સંગીત માટે કિલોસિકર કંપની પ્રસિદ્ધ હતી, તેમ જિજ્ઞાસુ અભિનય માટે શ્રી. ગણપતરાવ નેશીની કંપની અગ્રેષ્ઠ હતી. શ્રી. ગણપતરાવ હેમ્લેટનું કામ કરતા તે જોવા મોટામોટા અંગ્રેજો પણ આવતા. શ્રી. ગણપતરાવ પોતે ખાંસાહેબને નાટકનું આમંત્રણ આપતા, તેઓ શિથેટરમાં પાછળ બેઠા હોય તો પોતે આવી આગળ બેસાડી દેતા અને નાટક પૂરું થયા પછી પોતે ફરેલા અભિનયની ખાંસાહેબ સાથે ચર્ચા કરી તેની ઉપર તેમનો અભિપ્રાય માગતા. ખીજા નોટામાંથી શ્રી. ગણપતરાવ મરાઠે, પટવર્ધન, અખાસાહેબ અને બાબિરાવ કોલ્હટકર (જેને “બાવડે”), પ્રસિદ્ધ નટ શ્રી. ભોગબેકર આ બધાની સાથે ખાંસાહેબને ગાઢ સ્નેહસંબંધ હતા. શ્રી. ભોગબેકર પાછળથી કિલોસિકર કંપનીના માલિક બનેલા, અને ખાંસાહેબ ઉપર તેમનો એટલો બધો પ્રેમ હતો કે પોતાની હેલ્થી બીમારીમાં તેમણે ખાંસાહેબને તાર કરાવી બોલાવી લીધા અને તેમને બેઠી લીધા પછી પ્રાણ છોડ્યા !

પ્રસિદ્ધ “લલિત કલાદરી” કંપનીના સંસ્થાપક અને સુવિખ્યાત કે. શ્રી. કેશવરાવ બોંસલે ખાંસાહેબને શુરુ જોવા માનતા. ખાંસાહેબ જલસા કરવા આવે અને ત્યાં કંપનીનો શુક્રમ હોય તો જલસા માટે તેઓ શિથેટર ખાલી કરી આપતા. જલસાની બધી વ્યવસ્થા પોતે જોતા અને ખાંસાહેબ ત્યાંથી જવાતા હોય ત્યારે તેમની આગળ દરેક વખતે સો બસો રૂપિયા બેટ ધરતા ! તે વખતે મંધવં સં. નાટક મંડળીને નાટકના ‘પદો’ (ગાયનો)ની ચાલ (ઢાળ) શ્રી. બખ્ષે જોવા આપતા એટલે પોતે કરવા ઇચ્છતા નવાં નાટકોમાંના પદોને સારી સારી ચાલ આપવા માટે કેશવરાવ રોજ ખાંસાહેબને આગ્રહ કર્યા કરતા, જે ખાંસાહેબને પસંદ નહિ આવતું. તે વખતે હાલના પ્રસિદ્ધ ગાયક શ્રી. વજ્રેશુવા અપ્રસિદ્ધ હતા અને તેમને ધણી જાતની ઓળે ભેગી કરવાનો શોખ હતો એ વાતની ખાંસાહેબને અખર હતી; એટલે જરા રમુજમાં જ શ્રી. વજ્રેશુવાની ભગ્નામણ આ કામ માટે ખાંસાહેબે કરી અને તેથી અદાપૂર્વક શ્રી. કેશવરાવે શ્રી. વજ્રેશુવાને બોલાવી ધણી વરસો સુધી કંપનીમાં રાખી સારા પૈસા પણ આપ્યા, આર્તુ પરિણામ એ આવ્યું કે કોઈ વાર વજ્રેશુવાનું જાહેર ગાયન ચલાવું હોય તો તેઓ પોતે “શ્રી. કેશવરાવના શુરુ” જોવા ચબ્ડો જાહેરાતમાં લખાવતા ! શ્રી. કેશવરાવ આકુંઠવળું, ગાવાવાળા હતા; તેમને શાસ્ત્રીય ગાયનનું શિક્ષણ બહુ મળેલું નહિ, આકી તેમનામાં પ્રતિભા સારી હતી અને ગમે તેવી તાનદારીનું તરત અનુકરણ કરી શકતા. તેમનો અવાજ પહાડી અને જોરદાર હતો; તેઓ બહુ હિંમોગી અને અતિ મહદ્દરમાંથી ગાયક હતા. કોલ્હાપુરમાં ‘દેવલ’ કલબમાં શ્રી. વજ્રેશુવાનું ગાયન હતું. સાચ કરવા માટે પાછળ શિષ્યવર શ્રી કેશવરાવ બેઠા હતા, તેઓ રંગમાં આવી ગયા અને તેમણે છુતાઈ સવાયું ગાઈ છુતાને ગાવાના બંધ કરી દીધા ! એવી જ રીતે જાહેર મહેરીલમાં એકવાર તેમણે પ્રસિદ્ધ ગાયક ખાં અસાદિયાખાને ગાવાના બંધ કરી દીધેલા એવી વાત પણ પ્રસિદ્ધ છે.

નોટામાં લોકપ્રિય ગાયક શ્રી. બાલગંધર્વ ખાંસાહેબને બહુ જ આહતા. તેઓએ ખાંસાહેબ પાસે ઇએક મહિના સુધી ગાયનનું શિક્ષણ લીધેલું, જેને પરિણામે ગંભીર ગળાના બાલગંધર્વ ખાંસાહેબની જોરકસ પદ્ધતિ ઉપાડી લઈ તો ન શક્યા, પણ ખાંસાહેબની પદ્ધતિનું મૂળતત્ત્વ સુરેલપણું તે તેમણે આત્મસાદ કર્યું. શ્રી. બાલગંધર્વનો અવાજ કુદરતી જ ધણી સુરોહી હતો અને ગાવામાં ગાયનના ભાવ ઉપર તેઓ ખ્યાન આપી ગાતા. તેથી “નાટકવાલોએ જો ગાને વાલે હે, વે બાલગંધર્વ હિ હે” એમ ધણીવાર ખાંસાહેબ

કહેતા. શ્રી. કેશવરાવ ભોંસલે એક એક સુરની તાન લેતા, બ્યારે શ્રી. બાલગંધર્વ ગવૈયા બખલેજી, અલાદિવાખાં, દિલાવતલુસેન વગેરે માફક બે બે સુરની સહેલી તાન લે છે, જેથી તે અસરકારક થતી નથી. પરિણામે શ્રી. કેશવરાવ અને બાલગંધર્વે અનેને મંચુક્ત એક મુંબઈમાં સ. ૧૯૧૬માં થયેલો જેમાં શ્રી. કેશવરાવની પદ્ધતિથી દીપાંબ જઈ શ્રી. બાલગંધર્વે પોતાનું ગાવાનું પણ શ્રુતી ગયેલા, આ બીના પ્રેક્ષકોના રમરણમાં દરોજ બાલગંધર્વે ઉપરાંત શ્રી. બખલેખાવાના પદ્ધતિથી અને નટ શ્રી. “માસ્તર કૃષ્ણ” ખાંસાહેબના એક ભક્ત છે, જેથી તેઓ ખાંસાહેબની રમારક કમિટિના એક સભ્ય તરીકે આજે કાંમ કરતા હોવાય છે.

પ્રસિદ્ધ નટા ઉપરાંત પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રીય નાટક-ત્રેખાકા શ્રી. શીપાદ ક. કોલ્હાટકર તથા શ્રી. દેવલ અને અચ્યુત બ. કોલ્હાટકર સાથે ખાંસાહેબને સારો રોલ હતો.

૧૧

રેડીઓ અને રેકોર્ડિંગમાં

ખાંસાહેબના ગાયનની પહેલી પ્રાગોદેશ રેકોર્ડસ મદ્રાસમાં રોપટર કંપનીએ આસરે આલોસ કોટલી લીધી હતી, જેમાં તેમના ધરાનાની અને યુવાનીની ભેરકસ ગાયનપદ્ધતિ આવી ગઇ હતી. મુંબઈમાં રેડીઓ કંપની સ્થપાઈ હતી તેના માલકો ખાંસાહેબના રેડીઓ હતા, એટલે રેડીઓમાં ગાવા માટે તેઓ તેમને રાજ આમ્રક કરતા. આખરે સ. ૧૯૩૪માં ઓડીયન કંપનીના વ્યવસ્થાપક અને સંગીતના તજ્જ્ઞ રસિક સ્વ. શ્રી. ફાદક તેમને રેડીઓમાં લઈ ગયા અને ત્યાંની વ્યવસ્થા તથા તેમાં ચાલતું ગાયન દંધ પણ રૂપાંતર થયા વગર કેમ પ્રસૂત (Broad-cast) થાય છે તે તેમને પ્રત્યક્ષ બતાવ્યું. તે વખતે રેડીઓમાં શ્રી. સુદરાબાઈનું ગાયન ચાલતું હતું. બાઈ ખાંસાહેબને ગુરુ માનતાં એટલે તેણે ખાંસાહેબને ખૂબ સન્માનવા અને રેડીઓ વડે બહાર મામના લેખાને, ગાયન મંજાળાય છે તથા કથાનો પ્રચાર થોડા શ્રમમાં થાય છે એવી દલીલો કરી. “દિવાલેકે મામને હૈસા ગાનાર” એવો સત્તાલ ખાંસાહેબના મનમાં આવતો, પણ પ્રચારનું કાર્ડ પણ સાધત તેમને જડે તો સુધારક થવર્માં તેઓ અત્યાર સુધી ગરૈલાઓમાં અગ્રેસર જ રહેતા તે પ્રમાણે તેમણે રેડીઓમાં ગાવાનું નક્કી કર્યું અને ત્યાર પછી સ. ૧૯૩૪થી બે વરસ સુધી એટલે જિંદગીની આખર સુધી તેઓ રેડીઓમાં અખંડ ગાતા. રેડીઓની સાથે જ આડીયનમાં રેકોર્ડિંગ થવા માટે શ્રી. ફાદકે આમ્રક ચાર કંપો અને ખાંસાહેબની પહેલી ઓડીયન રેકોર્ડ “પિપા ગિન નહો” લેવાઈ ગઈ જે કલાવત્તામાં પ્રજા પહેલે નંબરે જ ગણાય છે. ખાંસાહેબની રેકોર્ડસ અત્યંત લોકપ્રિય થાય છે એમ જોઈ, પછી કંપનીએ ભોંસલે રેકોર્ડસ લેવા શરૂઆત કરી. પોતાની માથપીની બધી જ બતતી રેકોર્ડસ ખાંસાહેબે આપી છે. હેલ્લી રેકોર્ડસમાં ધરાનેદાર ઢંગની તથા અપ્રસિદ્ધ રાગોની કેટલીક ચોને તેમણે આપી વિનાશના માર્ગે જતી હિંદુસ્તાની ગાયન પદ્ધતિનું જાણે સજ્જત રમારક કરી રાખ્યું છે. રેડીઓ રેકોર્ડસમાં ૧૧ માફક ગાવાનું હોવા છતાં તેના નિયમબંધ મંચુક્ત કક્ષામાં પણ તેઓ પોતાની કલા સમર્થતાથી મુંબઈ-વિકાસ-મુક્ત રેડી સકંચા છે. એમાં તેમના ઔદાર્ય સાથે આમર્ષ પણ બ્યક્ત થયું છે. રેડીઓમાં તેમને યોગ્ય ઉત્તેજન મળત તો તેઓ વધારે અને જુદા પ્રકારનું કાંમ કરી બતાવત. એક ભેરવી જેવા સંગીતના રાગમાં જ જુદી જુદી વખતે જુદો જુદો વાદ્ય કરી તેમણે રેડીઓમાં જ પ્રકારની ભેરવી ગાઈ હતી અને ભેરવીના એના છત્રીસ પ્રકારો સંગળાવવાની તેમની મનીયા હતી.

મુંબઈ ઈલાકામાં જુદી જુદી કોમેની કેળવણી

વિકૃતતાસ કોઠારી

મુંબઈ ઈલાકામાં ૧૯૪૦ના માર્ચની આખરે નીચે પ્રમાણે કેળવણીની સંસ્થાઓ હતી:—

	સંખ્યા	વિદ્યાર્થીઓ
કોલેજો	૩૬	૧૭,૯૭૩
માધ્યમિક શાળાઓ	૮૭૨	૧,૭૫,૬૧૦
પ્રાથમિક શાળાઓ	૧૯,૧૧૫	૧૫,૦૦,૪૫૬
ખાસ શાળાઓ	૨,૨૯૯	૮૮,૦૩૩
	<u>૨૨,૩૨૨</u>	<u>૧૭,૮૨,૦૭૨</u>

આ સંસ્થાઓમાં જુદી જુદી કોમેના વિદ્યાર્થીઓ નીચે પ્રમાણે હતા:—

હિંદુ	મુંબઈ ઈલાકામાં વસ્તીનું પ્રમાણ	વસ્તીના પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓના ટકા	
	ટકા	૧૬૩૮-૩૬	૧૬૩૬-૪૦
ઉચ્ચશિક્ષા	૭૦૩	૨૪૦૭	૨૬૦૬
મધ્યમ	૫૮૦૮	૬૦૮	૭૦૯
પ્રાથમિક	૨૧૦૦	૫૦૨	૬૦૪
એકંદર હિંદુ	<u>૮૭૦૧</u>	<u>૭૦૯</u>	<u>૬૦૧</u>
મુસલમાન	૮૦૮	૧૧૦૬	૧૩૦૩
ખ્રિસ્તી	૧૦૭	૧૬૦૭	૧૭૦૭
પારસી	૦૦૫	૨૦૦૭	૨૧૦૩
બીજા	<u>૧૦૯</u>	<u>૧૩૦૧</u>	<u>૧૪૦૩</u>
	૧૦૦૦૦	૮૦૬	૬૦૮

આ વિદ્યાર્થીઓ જુદા જુદા પ્રકારની કેળવણીની દૃષ્ટિએ નીચે પ્રમાણે વહેંચાયેલા હતા:—

હિંદુ	કોલેજો	મા. શાળાઓ	પ્રા. શાળાઓ	ખાસ શાળાઓ
ઉચ્ચશિક્ષા	૧૧,૩૩૨	૭૮,૦૬૩	૨,૪૩,૯૨૦	૧૫,૫૨૫
મધ્યમ	૧,૮૬૫	૩૪,૭૩૦	૭,૭૩,૬૮૫	૨૩,૪૧૭
પ્રાથમિક	૨૫૮	૪,૦૬૧	૨,૨૨,૨૧૮	૧૩,૭૪૩
મુસલમાન	૮૭૬	૧૩,૮૪૫	૧,૮૬,૨૨૦	૬,૮૪૦
ખ્રિસ્તી	૬૦૩	૧૭,૬૬૪	૩૧,૪૦૮	૧,૨૪૩
પારસી	૧,૩૦૮	૬,૭૭૪	૬,૦૫૩	૧,૧૪૩

ઉપરના આંકડા બતાવે છે કે મુસલમાનોમાં કેળવણીનું પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે તેટલું ઓછું નથી. ઉજ્જિયાત કહેવાતા બ્રાહ્મણ વાણિયા, પારસીઓમાં અને ખ્રિસ્તીઓમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં કેળવણીનું પ્રમાણ વધારે છે પણ તેઓ ખાસ શાળાઓના લાભ ઝોંછા લે છે. ત્યારે મધ્યમ વર્ગમાં ગણાતા મરાઠા અને કારીગર તથા ખેડૂત વર્ગના લોકો ખાસ શાળાઓના વિશેષ લાભ લે છે. પછાત વર્ગમાં ગણાતા હરિજનો, અને બીસે તેમજ રાનીપરજ જેવા બધી રીતે પછાત છે. તેમને સરકાર તરફથી ખાસ સગવડો આપવામાં આવે છે અને તેમનામાં પણ કેળવણીનું પ્રમાણ વધતું જાય છે.

પણ એ કેળવણી તેમને ક્યાં સુધી ઉપયોગી થશે એ સવાલ છે. જ્યાં સુધી પછાત વર્ગમાં લાલેલાની સંખ્યા ઓછી હશે અને જે લોકો તેને સહેજે નોકરી મળી રહેશે ત્યાં સુધી એ નોકરિયાત કેળવણી ચાલશે. ખરી રીતે તેમના સામાન્ય જીવનની સાથે જોડીને કેળવણી આપવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી એ કેળવણીથી ફક્ત નોકરીની શોધમાં રખડતાં શિક્ષિતો જ તૈયાર થકને બહાર પાડશે. તેવી કેળવણીથી પ્રગતું જીવન સમૃદ્ધ થશે નહિ. એક અંભીગદના પ્રેફેસર લખે છે તેમ, “હિંદ આ બાજતમાં ખૂબ પછાત છે, કેટલાક ખાસ અપવાદો બાદ કરતાં હિંદમાં જૂની પદ્ધતિએ શિક્ષણ અપાય છે. તેમાં બાળકની ક્રિયાત્મક સર્જનશક્તિનો વિચાર નથી થતો, તેમ લાલની દુનિયામાં ક્યાં બજો કામ કરી રહ્યાં છે. તેનો પણ વિચાર નથી થતો.”

આવું શિક્ષણ ત્યાં સુધી ચાલે છે ત્યાં સુધી ઉજ્જિયાત કે પછાત ગમે તે વર્ગની કેળવણી ગમે તેટલી વધે તેથી પ્રગજીવન સમૃદ્ધ નથી થવાનું. જિલદું, શિક્ષિત બેકારોની સંખ્યામાં વધારો થશે. આ વાત આજે પછાત વર્ગને ગમે નહિ બીતરે, કારણ તેમને આજે નોકરીઓ મળે છે અને તેમની આગળ ઉજ્જિયાત લોકોનો આદર છે. આ સ્થિતિમાં અનુભવથી ઠાકર આઈને સમજાય ત્યારે ખરું અથવા તો કાંઈ પ્રગતિતેથી સરકાર તેમાં મૂળગત ફેરફાર કરે ત્યારે ખરું.

હવે તો અમારી અવહેલના બંધ કરો!

(અધિષ્ઠાતા શ્રી)

કોલેજિયન એટલે ઉચ્છ્રમણ ! કોલેજિયન એટલે નફરત ! કોલેજિયન એટલે વહી ગયેલો હેલખટાઉ !

આજ સુધી સમાજે, અમારા વિષે, આ સિવાય ખીજે કોઇ સૂર કાઢ્યો નથી. હા, એના એ અવાજમાં વચ્ચે છે. અમારામાંનાં ધણાં ઉચ્છ્રમણ હતાં અને છે. અમારામાંનાં ધણાં નફરત હતાં અને છે. અમારામાંનાં ધણાં વરણાગિયાં હતાં, અને હજી એ છે.

પણ, આ ટીકા કરનારાઓના લક્ષમાંથી એક વાત સતત સરકી ગઈ છે—હાલની બીજી બાજુ. કોલેજિયનો ઉચ્છ્રમણ, નફરત, ફેશન અને ટાપટીપના આશય હોય છે એ ખરું છે—પણ સર્વાંશે નહિ. કોલેજિયનોમાં ધણાં એવાં પણ છે, કે જેણે કદી એક ઉચ્છ્રમણ વાત ઉચ્ચારી નથી. એમનામાંનાં ધણાં એવાં પણ છે, કે જેમણે નફરતાઈ કદી નથી આદરી. એમનામાંનાં ધણાં એવાં છે કે જેમને ફેશન અત્યે ધૂણી છે, જેમણે કદી પાટલૂન તરી પહેર્યું, જેઓના પગને ખરે કદી સ્પર્શ નથી કર્યો.

સુરખીઓ ! વહીલો ! આ વાત બહુ સચક અને વિચારણીય છે. કોલેજિયનોમાંનાં કેટલાંક ધિક્કારપાત્ર હોય છે એ ખરું. પણ એવાંઓની સંખ્યા કેટલાંતી ? કેટલાં ટકાની ? પાંચ ટકાની ? કે છ કે સાત ટકાની ? હું કહું છું કે આથી વધારે તો એ નહિ જ હોય.

હા, ઉચ્છ્રમણ કે નફરત નહિ પણ ફેશનરોબી કોલેજિયનોની સંખ્યા કદાચ આથી બહુ મોટી લાગશે. વળી આવા ફેશનપ્રેમી લાગતાં કોલેજિયનોની સંખ્યા મુંબઇ, કલકત્તા, મદ્રાસ વગેરે શહેરોમાં અમદાવાદ, ભાવનગર, પૂના, સુરત, કાલ્હાપુર કરતાં વધારે હોય છે, એમ પણ ધણા વહીલો પોકારી પોકારીને કહે છે. પણ, આમ વાત કરનારા સુરખીઓ એક વાત ભૂલી જાય છે. તે એ, કે આમાંનાં ધણાં હેલખટાઉ નથી, પણ મોટા રેલ અને પરંપરાગત વેશને અપનાવવાથી જ એવાં દેખાય છે. આમાંનાં ધણાં તો બહુ ધનિક મા-બાપનાં ફરજંદા હોય છે, અને સૂટ, ફોક, પાવડર, કે મોટર એ એમને જન્મથી જ વરલાં હોય છે. એટલે, એમનાં વેશભૂષા કે વર્તનને, એ જ્યારે વિદ્યાર્થી-આલમની સામાન્ય રૂઢિને અનુરૂપ કે એમનાં માબાપની ગર્ભશ્રીમંતાઈના પ્રતિબિંબરૂપ હોય ત્યારે, ધિક્કારવાં ન જોઇએ. મુંબઇમાં આણું વધારે લાગતું હોય તો એનું કારણ એ છે કે પૈસાદાર પારસીઓ, માલદાર મુસલમાનો અને ધનિક ગુજરાતીઓ ત્યાં ઈતર શહેરો કરતાં વધારે મોટી સંખ્યામાં વસે છે. જેઓને કોલેજના વિદ્યાર્થીઓના માનસનો પૂરો પરિચય ન હોય, એમને અચ્ચે ખાત્રી આપીએ છીએ, કે આમાંનાં ધણાંજરાં યુવકયુવતીઓ વેશપરિધાન કે રીતભાતમાં જે વૈશિષ્ટ્ય બતાવે છે એ એમને સ્વાભાવિક અદ્દા પાક્યું હોય છે—એમાં એઓ સામાન્ય બક્તિઓ કરતાં ખાસ વધારે સમય કે વધારે શક્તિનો વ્યય નથી કરતાં હોતાં.

તારંગા

જેઠાલાલ ત્રિવે

નથી મુગટ કૂટડો રજતનો નવા હેમનો,
મુખે રવિ શશી નવા પ્રથમ હાસ્યને વેરતા;
રમન્તી નવ કન્યકા-પદ તણી મીઠી ઝાંઝરી
સમા સ્વચ્છ દોડતાં અરણ્યે વે નાહી પ્રાંજણો.

નથી ઘન ઘટા તરુ તણી, ન કુંજ કો રમ્ય બધાં
પ્રમોદ રસિકો લલે, કિલકિલાટ પંખી કરે.
પહોડ! તવ દર્શને પથિક કો નવા છોમિલા
પડે, વહિ ઉઠે: “શું આ દગડના ઢગે દેખવું?”

તારંગા હે ! ક્યમ બની ઉભો નાગડા જોગી જોવો ?
કાં કાંઠાળાં તરુવર લૂખાં ત્હેં ધર્યાં અંગ તારે ?
કાં ના વાઘા કુસુમલ લીલા અંગ ત્હેં ખેડાડ, ધાયો ?
કાં રેલાવે હૃદયરસ ના ઠેક સિન્ધુ સુધી તું ?

ખોડકે માથડે તું કે જોગીના જોગ આદરે,
શીખે સર્વાંગ સેકાતાં નિવૃત્તિ તો'ય ના ધરે;
સર્વ શૃંગાર વણી'ગી, તણ તે'ં ચે શું તે દિને
પડયા જે દિ'શિરે તારે દિવ્યપાદો પ્રભુ તણા ?

કહે ખાપુ, તે'ં ચે નિરખી તપ તિર્થંકર તણું
લીધી દીક્ષા દિવ્યા તપન તપવાની રણુ વિધે ?
બની તેથી ખોટો સ્થિર જડ ઉભો તાપસ સમો ?
સમાધિ લાગી તે જિનપદ અકચે ચે ન ઉતરી !
જોગીના જોગને લોકો, શું જટાન્ને જ માપશે ?
રંગેલા અંચળા ખોટે શીદ લોળા દિગંબરો !

આણુ ગિનોરની થોભા, તારંગે લે વસી નથો
તો તારંગા તણી છે ના, આભા ગિનારિં આણુમાં.
આણુ ગિનોરનાં ધામે પ્રભુ સોન્દર્ય અંશમાં
દીસે, જિનરૂપે પોતે તારંગા તીર્થમાં પ્રભુ.

શાંત સ્થિર તપોમૂર્તિ, તારંગા હું નમું તને
વીતરાગ પ્રભુ કેરી કલ્પનાના પ્રતીક હે!
શાંત ધ્યાનસ્થ લેધને તને તીર્થકરેય વા
યયા મુન્ધ હશે તું પે, પ્રભુપાદે સ્વધન્ય તું.

હો ના હો ટોટવાળું તુજથી મુલકનું, ના ભલે આભરિયો,
હો ના, શીર્ષે હિમાળાં શિખર ગિરિ તું પે ના વળી રમ્યકુંજો,
હો ના તારે અરા કે સરિત દિકરીઓ સાસરે-સિન્ધુ ભત્તી,
ભોગીના ભોગ તારે નથી નથી અપના; જા વહો ભોગ વાટે.

✽

શાન્ત સ્થિર શિરે ભોડા, દેડું જિન પ્રભુ તણું,
ધોળું બાણું પડ્યું પુષ્પ, યાદ આવે ઘડી ઘડી.

આ જગત ઉપર જે અનેક આધિદૈવિક આફતો આવી પડે છે તેમાં દુકાળ એ મુખ્ય છે; અને હિંદુસ્થાન જેવા ખેતીપ્રધાન દેશને માટે તો સર્વિશેષ. તેથી દુકાળના દૈત્યને દૂર કરવા માટે જે વિધિવિધ ઉપાયો સૂચવવામાં આવે છે તેમાં 'વૃક્ષારોપણ' પ્રથમ સ્થાન લે છે. વૃક્ષો એટલે ઝાડો, છોડવા, વેણા અને ઘાસ એમ જાહેળા અર્થમાં આપણે તેને લેશું.

ઈતિહાસ-સાક્ષી પૂરે છે કે પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્થાન જંગલોથી ભરપૂર હતો. વસ-વાટ કરનારો તે વખતે ફળદ્રુપ ખીણો અને નદીઓના કાંઠે કાંઠે વસવાટ કરતા; અને રખડતી જનુતિઓનાં જૂથો એક વીરીયા બીજી વીરી અને એક ચરિયાણાથી બીજા ચરિયાણુ જતાં અને પૂર્વતા, ટેકરાઓ અને ઘાસ ભરપૂર મેદાનો ખૂંદી વળતાં. પણ ખ્રિસ્તી રાજ્યનાં આગમન સાથે જંગલોનાં વિનાશ ક્રમથી શરૂ થયો. કારણમાં 'વસ્તીની' વૃદ્ધિ, ખેતીનો વિકાસ, પશુધનની વિપુલતા અને નવા જ પાક ઉગાડવાને જંગલોનું સમુદગત દહન. પછી તો રેલવે ગાડી આવી અને તેનો જેમ જેમ વિકાસ થયો ગયો તેમ તેમ જંગલોનો વિનાશ વધતો ગયો. રેલવેને લઈ ઈમારતી લાકડાં અને જળવણીનાં ભાગ વધતી ગઈ તથા રેલવેના માર્ગે માર્ગે ખેતીનાં વિકાસને તરું ઉત્તેજન મળતું થયું. આખરે એવો સમય આવી લાગ્યો કે જાહેર જનતાને ઉપયોગી કામો માટે લાકડાંની માગને પહોંચી ન શકાયું ત્યારે જ સરકારને ખબર પડી કે આવી રીતે બેપરવાઈથી વૃક્ષોનો વિનાશ થવા દેવામાં ધણી ગંભીર ભૂલ થઈ હતી. પછી તો ઓગણીસમી સદીનું આગમન થયું અને તેના આદિકાળમાં દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં જંગલો વધારવાના છુટક છુટક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા. આવા પ્રયત્નો કટકે કટકે ચાલુ પણ રહ્યા. પણ ખરેખર યોજનાપૂર્વક પગલાં તો લોડ ઉલ્લાહિસી ન્યારે ગવર્નર-જનરલ હતો ત્યારે ઠેક લગભગ ૧૮૫૫માં લેવામાં આવ્યાં. મુંબઈ, મદ્રાસ અને રંગુન વગેરે સ્થળે જંગલના ઈન્સ્પેક્ટર-જનરલો નીમવામાં આવ્યા; તથા જંગલોને માટે લાયક અમલદારો તૈયાર કરવા માટે શાળા સ્થાપવામાં આવી. જંગલ માટેનાં ખાતાંઓ ખોલવામાં આવ્યાં અને એ પ્રમાણે વૃક્ષોની વૃદ્ધિ તરફ લક્ષ આપવામાં આવ્યું.

*

*

*

વૃક્ષોથી દેશનું સૌંદર્ય વધે છે પણ તે સિવાય વૈજ્ઞાનિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ તેના ધણા લાભો છે તે એવા પ્રયત્ન કરીએ. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ પહેલી જ નજરે આટલા લાભો મालૂમ પડે છે—(૧) આબોહવા પર ચત્તી અસર; (૨) બીનાશનું નિયમન; (૩) જમીનનું ટકાઉપણ; (૪) દેશનું નીરોગીપણ તથા સૌંદર્ય. પ્રથમ તો ઝાડપાન વગરનો પ્રદેશ આખું વર્ષ સૂર્ય, હવાના પ્રવાહ અને તેથી થતા આબોહવાના ફેરફારોને પોતાની પૂરતી અસરો ઉત્પન્ન કરવાનો અવકાશ આપે છે. એથી જીવકુંડોઈ પ્રદેશ ઝાડપાનથી ઢંકાયેલો હોય છે અને ખાસ કરીને વન્ય વનસ્પતિઓની ઘાટી ધટાથી ઢંકાયેલો હોય છે તો જમીન

ઉપર થતી સૂર્ય અને પવનની અસરોમાં, તથા નજીકનાં દવાનાં પડો ઉપર ફેરફાર કરનાર ફેટલીએક સક્રિયોનો, હાથ તે પ્રદેશને મળે છે. આ ફેરફાર ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) જાડાનાં ચિખરા સૂર્યનાં કિરણો અને વરસાદનાં વર્ષાજીને વચ્ચે જ અટકાવે છે એટલું જ નહિ પણ દવાના પ્રવાહની ગતિને નિરોધ કરે છે અને રાત્રે નીકળતી બાષ્પને બાંધી કરે છે. (૨) જાડાની ડાહ્યામાં ઊંચતા ફેટલાએક રાખાએ અને જાડાનાં પાન, ફૂલ, ફળ એક જાતનો વનસ્પતિ-જન્ય ચર બનાવે છે કે જે ઉષ્મામાનતા સીધા ફેરફારોની સામે જમીનનું રક્ષણ કરે છે; અને તેની અંદરનાં પાણીનાં હાન્યમયન પર અતિશય અસર ઉત્પન્ન કરે છે. (૩) વૃક્ષોનાં મૂળ જમીનમાં બધી દિશામાં ઝેતરી પથરાઈ જાય છે, તેથી જમીનની અખંડતા જળવાઈ રહે છે, આ શક્તિઓનો અસરનું પ્રાચીન સમયથી નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે અને તેના માટે યશસ્વી વિજ્ઞાન મત ઉચ્ચારવામાં આવ્યા છે; તે પછી હમણાં હમણાં સમાંતર રચતો રચાઈ શીથલવદનનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. તે એવી રીતે કે એક નિરીક્ષણ-સ્થાન જંગલની જરાજર મધ્યમાં અને બીજું સ્થાન જંગલની સીમાથી થોડે દૂર રાખવામાં આવે છે. પછી બંને સ્થાનો એક જ જાતની સામાન્ય સ્થિતિમાં હોય એમ રાખેલાં હોય છે. આવી રીતે નિરીક્ષણ કરતાં નીચે પ્રમાણે પરિણામો મેળવી શકાય છે:—

(૧) જંગલો દવાનું અને જમીનનું ઉષ્મામાન તીકતીક પ્રમાણમાં બોધ કરે છે અને તેથી આબોહવાને વધારે સમતોલ્ય રાખે છે.

(૨) પ્રમાણમાં દવાની દડકમાં વધારો કરે છે અને બાષ્પોત્તવન બોધ કરે છે.

(૩) બીનાશને નીચે પાડવામાં સાધનશૂન્ય અને જે એટલે નીચા પ્રદેશો કરતાંય ઠંડાજળ પ્રદેશમાં વરસાદને લાવવામાં તેઓની અસર ઘણુંખડું વિશેષ હોય છે.

(૪) પાણી બધે સરખા પ્રમાણમાં પહોંચાડવામાં તેઓ મદદ કરે છે અને કરણોઓનો વધારે ટકાઉ પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરે છે. પાણીનાં પ્રવળ પૂરોને ખાળે છે અને તેથી એવાં પૂરો બોહાં કરવામાં સહાયશૂન્ય થાય છે, તથા નદીઓનાં વહેન સતત ચાલુ રાખે છે.

(૫) જંગલોને લઈ ખુલ્લાં મેદાનો થતાં અટકે છે. જમીન ધસાઈ ધસાઈ ખવાતી નથી, પહાડની ભેખડો અને બરફનાં ખેલાઓ પડતાં અટકે છે. નદીઓ અને નીચા પ્રદેશો પૂરાઈ જતા અટકે છે અને રેતીના ઢગલાઓ થઈ શકતા નથી.

(૬) પવનના પ્રવાહના વેગને બોધ કરે છે અને આસપાસનાં ખેતરોને અતિશય ઠંડા અથવા તે અતિશય સૂકા પવનથી રક્ષે છે. અને વળી આખજીને ઉપયોગી પશુ-પંખીઓને આશરો આપે છે.

(૭) ફેટલીક રીતે વૃક્ષો દેશની નિરાશિતામાં સુધારો કરે છે. તથા દેશના સૌંદર્યમાં વૃદ્ધિ કરી, પ્રજામાં રસવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે.

(૮) ઘંટુઓના હુમલાથી દેશનું રક્ષણ કરવામાં બચાવનાં સાધન તરીકે સહાયશૂન્ય થાય છે. જૂતકાળના અનેક યુદ્ધોમાં જાડાનાં જંગલોએ લય લાગે. બચવાની તવારીખ સાક્ષી પૂરે છે.

આ પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વૃક્ષોને તપાસ્યા પછી આપણે તેને આર્થિક દૃષ્ટિએ જોઈએ. આર્થિક દૃષ્ટિએ ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય:—(૧) તેમાંથી થતું આર્થિક ઉત્પન્ન;

(૨) તેમાં રોકાતી મૂડી; અને (૩) તેથી મળતી મળૂરોને રાજી. આર્થિક ઉત્પન્નમાં મુખ્યત્વે ઈમારતી લાકડું અને બળતણ છે. તદુપરાંત લાકડાંનાં માવો, દોરનો ચારો, ચામડાં, ચંચલાં દ્રવ્યો, રસાટનાં દ્રવ્યો, વગેરે અને દોરડાં બનાવવાના રેશા, સાખ, ટપેન્ડાર્ફન, રેઝિન, રબ્બર, મદાપર્યા વગેરે કેટલીયે વસ્તુઓ છે. આ બધી વસ્તુઓને લઈ તેની પાછળના અનેક ઉદ્યોગો ખીસે છે; અને તે દેશની આર્થિક ઉન્નતિ સાધે છે તથા સાધોસાય કેટલાયે ગરીબ માણસોને એ ઉદ્યોગોમાં મળૂરી કરી ઉત્તરિનિર્વાહનું સાધન પૂરું પાડે છે અને બેકારી ઓછી કરી પ્રભુચરીની તાકાત અને આબાદી વધારે છે. ખીજું ઉદ્યોગો ઉપરાંત જંગલનાં પોતાનાં લાકડાં અને દ્રવ્યો બેગાં કરવામાં, પરદેશ ચડાવવા વગેરેમાં પણ મળૂરોને રાજ્યવાર મળી શકે છે. મોનું, જંગલોમાં રોકાતી મૂડી ઉપર ખેતી કરતાં ખીજો નંબર વ્યાજ અમવાં તો નહીં પરવડી રહે છે.

આટલાટલા ગુણોના સમૂહને લઈને જ આપણાં લુણં લુણં પુરાણોએ જાડ વાવવાની દિમાયન કરી છે. લુણં લુણં પુરાણો આ પ્રમાણે લિખ્યાર છે:—

સ્કંદપુરાણ કહે છે: “જે કેઈ રસ્તાની જાલુએ હાંપડો, ફળ અને ફૂલ ઉત્પન્ન કરનાર જાફો વાવે છે તેના પિતૃઓ પાપમુક્ત થઈ સ્વર્ગમાં જાય છે.”

વિષ્ણુપુરાણ કહે છે: “જાડ ફલોથી દેવોને ખુશ કરે છે અને ફળોથી અતિથિઓને ખુશ કરે છે. હાવાથી મુસાફરોને અને અમૃતરસથી માણસોને અને વાવનારને સુખ આપે છે.”

મહાભારત આદેશે છે: “જાડ વાવવાથી પરલોકમાં પણ ધર્મફળ મળે છે. જાડ વાવનારના પિતૃઓ મોક્ષ મેળવે છે અને તેના વંશજોને પણ મુક્તિ મળે છે. માટે માણસે જાડ વાવવાં જોઈએ.”

આથી સર્વ સમજી મનુષ્યોની ફરજ ધર્મ પડે છે કે તેઓએ જાડ વાવી, તેમને ઉછેરી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો લાભ—જે ચારેવ પ્રકારનો લાભ વૃક્ષો આપે છે—તે મેળવવો જોઈએ.

વૃક્ષો, વાવવા ઉપરાંત કયે ઠેકાણે અને કેવાં કેવાં વૃક્ષો વાવવાં જોઈએ તે જાણતમાં બગવાન મનુમહારાજ કહે છે: “રાજ્યની સીમા બતાવવાને નદી, નાળાં, ટેકરા, મંદિર વગેરે જેમ હોય છે તેમ સીમાડો દેખાડવાને રાજ્યે જાડ ઉગાડવાં જોઈએ.” કદ જાતનાં જાડ ઉગાડવાં જોઈએ તે જાણતમાં વરાહપુરાણ, સ્કંદપુરાણ, મહાભારત અને મનુસ્મૃતિ વગેરે મન્યોમાં લખ્યું છે: “જેઆઈ અને જડાઈવાળાં, મજબૂત થડનાં, દૂધવાળાં, લાંબી અને ભરાવદાર શાખાઓવાળાં જાડો વાવવાં જોઈએ. જેવાં કે વડ, લીમડા, અરોક, આંખા, આમલી, જાંબુ, પીપળ, ખીજડા, ફાઈ, વગેરે.

હવે આ જાડો વાવવામાં પ્રગ્નને સહકાર સાધી રાજ્ય તરફથી આટલી રીતે પ્રબંધ ધર્મ શકે:—

(૧) ચહેરની અંદરના દરેક ધર દીડ મોટું ફળિયું હોય અને. એ ફળીયાં સારા બળીઓ કરવો જ એમ ફરજ નાખવામાં આવે. અલગત આ પ્રબંધ હવે પછીના એટલે કે નવા વસતાટમાં જ ધર્મ થકે.

(૨) ચહેરના રસ્તા તથા મુસાફરીના બધાં નાનામોટા માર્ગો પર જાડ વાવી ચકાય.

(૩) ગહેર સંસ્થાઓ જેવી કે નિયાળ, ઇરિપતાલ, મંદિર, મસ્જિદ, દેવળ વગેરેમાં સારા બળીઓ કરાવી ચકાય.

(૪) મનુ ભગવાન આદેશે છે તે અનુસાર દરેક ડેકાણે સીમા દર્શાવવા વૃક્ષો વાવવાનું ફરજિયાત કરાવી શકાય. વાડીઓમાં ખાસ કરોતે.

(૫) વાડીઓમાં ફળાદિ ઝાડ વવરાવી, ફળઝાડ પર કંઈ કર લેવાતો હોય તો ઉત્તમનું ખાતર તે કર અમુક મુદતને માટે માફ થાય: અને સારા પ્રમાણમાં ઝાડ વાવનારને 'કંઈકે ધન'માં આપવામાં આવે.

(૬) દરેક ગામ દીઠ પાણી ભરવાના રચળની નજીક ગામના પ્રમાણમાં નાના મોટા 'પખિલક પાઈ' એટલે કે જાહેર બગીચા ગામ લોકોના પ્રયાસથી કરાવી શકાય.

(૭) જંગલો વવરાવવાની કાર્યક આકર્ષક ચોળના કરી શકાય, જેથી બહુલા, ખેડાર અને સાહસિક પુરુષોને સ્વાધ્યાય જ્ઞાતી કમાઈ ખાવાની તક મળે, અને ખેડાર જમીનમાં તે જમીનને આવે તેવાં ઝાડનાં જંગલો વાવવાથી તે જમીનને ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

(૮) જે પ્રમાણે જંગલ સંરક્ષક ખાતાં નિભાવવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે વૃક્ષ-ઉછેર ખાતાં ખોલવામાં આવે અને તે ખાતાં મારફત દર વર્ષે અમુક નક્કી કરેલો સંખ્યામાં ઝાડો-જે જે ડેકાણે જેવાં ઊગી શકે તેવાં ઝાડો—વવરાવી, ઉછેરી, તૈયાર કરાવી શકાય.

આ પ્રમાણે વૃક્ષારોપણ કરી ઐદિક અને પારલૌકિક સુખ અને આનંદ મેળવવાની સાથેસાથ રિસાતા મેધમદારાજને રોજીવી શકાય અને વર્ષોવર્ષ મેધમદારાજનાં અમૃતઝરણુ ઝીલવાને તલસતી પૃથ્વીમાતા તથા તેનાં જુએ ટળવળતાં બાળાંઓને સંતોષ આપી શકાય.

વિજ્ઞાનસાથ પ્રમાણે વૃક્ષોને લઈ વરસાદ માપ છે તેને આપણે કવિત્વમય શૈલીમાં કહીએ તો નેદનવન સમી વનરાજી કે વૃક્ષવટા ભેઈ વાણે વાદળને લોહસુંખક જેવું આકર્ષણ માપ છે અને ધડીલર એ સુભગ દસ્ય બેવા તે યંત્રી ભય છે. ત્યાં તો આવવા આમંત્રણ આપતી હોય એવી મોરની કેકા માછ ઊઠે છે અને તરત જ વૃક્ષોના અંતરના આનંદના ઊમળકા સમા પવનનો રપઈ ચતાં વાદળાં ઢગલો ચઈ ઢળી પડે છે અને વૃક્ષનાં પુષ્પે પુષ્પે અને પાંદડે પાંદડે ન્યોછાવર ચઈ ભય છે અને જીવનની ધન્યતાનો જયજયકાર ખોલાવે છે.

આમ, વૃક્ષોનાં આ ઉદાર, ઉત્તમ અને અનુકરણીય જીવનનો જયજયકાર ખોલાવી, પ્રિય વાંચનર, આ વિષય અત્યારે તો પૂરો કરશું.*

૨૨

વૃક્ષારોપણની વિગતો જાણવા માટે સરકારી વૃક્ષારોપણ કમિટીની રિપોર્ટ જુઓ.

* એલ-ઇન્ડિયા રેડીઓના મુખ્ય સ્ટેશનથી વા. ૬-૧-૪૧ને રાત્રે આપેલ Talk-કેટલાક સુધારા વધતા સાથે એલ-ઇન્ડિયા રેડીઓના સૌજન્યથી.

રહું છું આ રસ્તે

ઉભો ખાલી હાથે અચૂક અહીંયાં પાંચ બજતાં,
નદી વચ્ચે તારી નજરમહીથી ગાડી નીકળે.

બલેને આ રસ્તે;

ઉભેલી વાડેના લય લય પગે કંટક હસે,
અને માથે ખુલ્લા ગંગા થકી છો ધોમ વરસે,
જતાં ગાડીધોડાં ચરણ રજની એજલિ ધરે.

છતાં ચે આ રસ્તે

થતો આઘોપાછો ફિતીજ મહી ફેંકી નજર હું,
અહીં ઉભાનાં ચે સખળ કંઈ છે કારણ ધણાં
કંઈ એવું છુટ્ટું અભિનય થકી વ્યક્ત કરતો
ઉભો છું આ રસ્તે.

અહીં સાદીસીધી સડક; નથી ક્યાં રોનક કશી,
નથી થાકેલાને ઘડિક ઠરવા બેસણું અહીં.
અહીં ગાડીવાળા, 'હટ હટ' કહી ગાળ વદતા,
કદિ પોલિસોએ, 'રખડુ અહીંયાં કેમ બટકે?'
ટપારે, તો કાં તો પરિચિત કદિ કોક મળતાં
લપાવું, આ રસ્તે.

છતાં કાનો માંડી ચરણ કપકા અથ તવના
સુણી રહેતો ધ્યાને.

અને આઘે આઘે સુણી નયન એવી નીરખતાં,
ખીબની ગાડી વા કદિક જમણા માત્ર મળતાં,
નિરાશાના ભારે, કદુમધુર આઘાત સહતો
ઉભો છું આ રસ્તે.

હું તારી ગાડીની સરિતતટપે બાંક સરખો.
કદિ તારાં વારિ સિમત લહરીએ સ્પર્શ કરતાં
સુકાં મારાં હાથે હરિત નવ આશાંકુર પુટે.
કદી નીચેનીએ સલિલ ગભીરાં, ગર્વભરીયાં
જતાં ચાલી મારાં—ઉરતલસતાં—પહું ફેફડે.
કદિ કેાપાગ્યુની ભરતી ચઢતાં પાદ મુજનાં
તુલ્યે હીલા ચાતાં હયમચી જતું વૃક્ષ સમજું.
છતાં એ હમમેશાં અઠગતમ હિમાલય સમે
ઉભો જ્યારે તારી નગરમહીથી ગાડી નીકળે
રહે છું આ રસ્તે.

❧

વોર્ડનનો ભૂતકાળ એ એના
ગૌરવભજવણ ભાવિનું સૂચક હોય
તો એક મહાન કંપની સરભર્ષ
રહી છે એ વાત નિર્ણય છે.

થોડાં વર્ષોની સિદ્ધિનું ફળ

: ૩૦ ડીસેમ્બર ૧૯૪૦ના આંકડા :

ચાલુ કામકાજ	રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦,૦૦૦ થી વધુ
નવું કામકાજ (૧૯૪૦)	૩૦,૦૦,૦૦૦ લગભગ
મિલકતનો પૂરવડો	૧૧,૦૦,૦૦૦ "
લાઈફ ફંડ	૭,૦૦,૦૦૦ "
પ્રામિયમ આવક	૫,૫૦,૦૦૦ "

::: બેનસ :::

એન્ડાઉમેન્ટ અને હોલ લાઈફ ઉપર રૂ. ૧૨-૮-૦

આજે વોર્ડન યુવાન છે છતાં બીજી પેઢીએ ગિલ્ડીના વીયાની કંપનીઓ કરતાં પોતાનું
એક કરોડ રૂપિયાનું ચાલુ કામકાજ ધરાવવાના ગૌરવ માટે તેણે એનાં વર્ષો લીધાં છે એ જ
એની નક્કર, સાબુત અને એકધારી પ્રગતિ બતાવવા પૂરતું નથી !

એવી કંપની સાથે આપ શા માટે મુબંધ ન બાંધો !

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હુદ બોર્ડિસ:-મુબર્ક

સાખાઓ : અમદાવાદ અને હિંદભરતમાં.

પ્રાણ + આયામ. પ્રાણનો સંયમ એટલે પ્રાણાયામ. અધિભુનિઓ અને શ્વાસો પ્રાણાયામની ક્રિયાથી ખૂબ પરિચિત હતા, પણ આજકાલ સમાજમાં આ ક્રિયા તરફ દુર્લક્ષ લેવામાં આવે છે. પ્રાણાયામનાં ખૂબ વખાણ કરવાં તેના કરતાં તે પ્રયોગ જીવનમાં આદરી અનુભવવો તે ખરેખર ઉત્તમ ગણાય. પણ સમાજમાં એક લગ્નકર વહેમ પેસી ગયેલો દેખાય છે કે શુરુ વિના એ પ્રયોગ આદરવામાં ખૂબ દાનિ છે. અલગત, વાત ખરી છે પણ એમ ખેસી રહે શુરુ મળતા નથી અને વખત વહી જાય છે. આ લેખની અંદર દરેક ભાઈ યા બહેન સહેલાઈથી સમજી આ ક્રિયા નિયમિત કરી શકે એવો પ્રયાસ કરવામાં આવેલો છે.

પ્રાણાયામના ત્રણ અંગ છે : (૧) પૂરક, (૨) કુંભક, અને (૩) રેચક.

મંત્રમાં તેનું વર્ણન : (૧) આયત્ (૨) તિષ્ઠત્ (૩) પરાયત્ અને (૪) આસીન-એ ચાર સંદેશોમાં કરેલું છે.

જે પ્રાણ અંદર આવે છે તે 'આયત્ પ્રાણ'—જેને આપણે પૂરક કહીએ છીએ. ત્યારે પ્રાણ અંદર રિયર થાય છે ત્યારે તેને 'તિષ્ઠત્ પ્રાણ'—જેને આપણે કુંભક કહીએ છીએ અને જે પ્રાણ બહાર નીકળે છે તે 'પરાયત્ પ્રાણ'—જેને આપણે રેચક કહીએ છીએ.

સમય :—સવારમાં પ્રાણવાયુનું પ્રમાણ હવામાં ખૂબ સારા પ્રમાણમાં હોય છે. દિવસના ઠાઠ પછી ભાગમાં તેટલું પ્રમાણ હોતું નથી તેનાથી શિદ્ધિતવર્ગ પરિચિત છે. એટલે સવારના ચારથી છ વાગ્યાનો સમય પસંદ કરવો એ વધારે દિતાવદ છે.

ક્રિયા :—શૌચ, દાંતજીપાણી, મળવિસર્જન અને સ્નાન કરી શરીરને શુદ્ધ કરવું. પછી પૂર્વ તરફ મોં કરી પદાસન વાળી બેસવું. મગજમાંથી આ સમયે બધા વિચારોને દાંડી કાઢવા જેથી પ્રાણને કાજુમાં લાવતાં સરળતા રહે જમણા હાથની મધ્યમા અને તર્જની એ બે આંગળીઓને હથેળીના અંદરના ભાગમાં વાળી દેવી. તે વાળી દીધા પછી અંગૂઠો અને છેલ્લી બે આંગળીઓ, ઠનિષ્ઠિકા અને અનામિકા, જોળી રહેશે. અંગૂઠાને જમણા નાક પર ગોઠવેલો અને છેલ્લી બે આંગળીઓને ડાબા નાક પર મૂકવી. હવે છેલ્લી બે આંગળીઓથી દબાણ લાવી કાણું નસકોરું બંધ કરવું અને ધીરે ધીરે જગાણા નસકોરાથી શ્વાસ ખેંચવો. (દબાણ સહેજ પણ ન કરવું.) ત્યારે આપણને લાગે કે ફેફસાં બરાઈ ગયેલાં છે ત્યારે જમણું નાક અંગૂઠાથી બંધ કરવું એટલે હવે જાહે નસકોરાં બંધ રહેશે. પછી દક્ષિણ નાસિકાના અગ્રભાગ પર અગર એ સફુટીની વચ્ચે અગર નાસિકાસ્થાન પર રાખવી. શ્વાસ લેની વખતે એટલે પૂરકમાં એક બે ત્રણ...ગંજ્યાની ગણતરી મનમાં કરવી અને કુદરતી રીતે આપોઆપ શ્વાસ લેતાં જો ૧૦ની ગંજ્યા ચર્ચ હોય તો ૪૦ ગણતારી સુધી શ્વાસને રોકવો. આ પ્રમાણે કુંભકની ક્રિયા ચાલુ હોય ત્યારે પેટને અંદરના ભાગમાં ખેંચવાનો પ્રયાસ કરવો અને ૪૦ પૂરા થાય એટલે શ્વાસને ધીમે-ધીમે બહાર કાઢવો. એટલે ધીમેથી છાંવો કે ઝોઝામાં ઝોઝ

૨૦૦૦ ગ્રામથી ઘાય. એકદમ શ્વાસને છોડી ન દેવો. શ્વાસ છોડી દીધા બાદ પેટને અંદર ખેંચવું એટલે બાકી રહેલો શ્વાસ આયોજ્યાપ નીકળી જશે. એ પ્રમાણે ફરીથી જમણા નાકથી ક્રિયા શરૂ કરવી. ધીમે ધીમે સંખ્યા વધારવી.

વૈજ્ઞાનિક સમજણ:—હવામાં ૭૯ ભાગ નરવાયુ, ૨૦.૯૬ ભાગ પ્રાણવાયુ અને ૦.૦૪ ભાગ કાર્બોદિતવાયુ હોય છે. હવે ન્યારે આપણે શ્વાસ બહાર કાઢીએ છીએ ત્યારે ૭૯ ભાગ નરવાયુ, ૧૬.૦૨ ભાગ પ્રાણવાયુ અને ૪.૩૮ ભાગ કાર્બોદિતવાયુ હોય છે. બાદબાકી કરીએ તો, ૨૫૪ માલમ પડે કે ૪.૯૪ ભાગ પ્રાણવાયુ અંદર ગયો અને ૪.૩૪ ભાગ કાર્બોદિતવાયુ બહાર વધારાનો આવ્યો. કાર્બોદિતવાયુ શરીરને દાનિકારક છે અને પ્રાણવાયુથી શરીર ટકે છે એ કલ્પનાની કાળી કોટડીની વાતને એ ખરી માનીએ તો, સહેજે સમજી શકાય તેમ છે—૧૪૬ માંથી બીજી સવારે ફક્ત ૨૩ માણસો જ જીવતા રહેલા કારણકે પ્રાણવાયુનો અભાવ. ન્યારે આપણે શ્વાસને રોકીએ છીએ ત્યારે અસન ધણું જ ઊંડું ચાય છે. પછી આપણે પેટને અંદર ખેંચીએ એટલે હિરપટલ (Diaphragm) ઉપરની બાજુએ આવશે અને ફેફસાં ઉપર નીચેથી પણ દબાણ થશે. હવે દેહનિના નિયમાનુસાર ‘જેટલું વાયુનું દબાણ વધારે, તેટલું પ્રાણવાયુનું લોહીમાં લગી જવાનું પ્રમાણ પણ વધારે’ એટલે હિરપટલના ઉપર આવવાથી અને શ્વાસનળીને બંધ કરવાથી અંદર લીધેલી દવાનું દબાણ વધવા માંડશે. આથી ફેફસાંની બાજુબાજુ ફરતું લોહી પ્રાણવાયુનું જલદીથી શોષણ કરશે. આ શોષણ રક્તાણુઓ એકલામાં નહિ પરંતુ Plasmaમાં પણ થવાનું. ફેર એટલો જ કે રક્તાણુઓમાં તે Hemoglobin સાથે મળી એક Oxyhemoglobin નામનો પદાર્થ બનાવે છે. Oxyhemoglobin માંથી શરીરના બીજા કોષોના શોષણ માટે પ્રાણવાયુ (Oxygen) છૂટે પડે છે અને Hemoglobin બાકી રહે છે. શરીરના કોષોમાં જે ખોરાક, ચરબી વગેરે પદાર્થોનો જમાવ થયેલો હોય છે તેનું રૂપાંતર આ પ્રાણવાયુ કરે છે. તેથી પ્રાણવાયુનો જે અભાવ રહે તો કોષોમાં ખોરાકનું રૂપાંતર ન ચાય અને શરીરની ખેડાળતા વધે. ન્યારે આપણે શ્વાસને બહાર કાઢીએ છીએ ત્યારે હવાનું અંદરનું દબાણ બહારના કરતાં વધારે હોય છે અને આ દબાણથી શિશ્યોમાં જે જેની દિવાલો ધમણીના જેવી મજબૂત હોતી નથી, તેના ઉપર માઠી અસર થાય છે એટલેકે તેના દબાણથી લોહી કેટલીક વાર હૃદયમાં જતું અટકી પડે છે. તેથી રચક કરતી વખતે ખૂબ સાવચેતી રાખવાની આવશ્યકતા છે.

પ્રાણવાયુ કેવી રીતે લોહી સાથે બળે છે તે પણ સમજી લેવું જોઈએ. શ્વાસનળીની બે શાખા પડે છે: જમણી અને ડાબી. દરેક શાખા બીજી નાની નાની શાખાઓમાં પ્રસરે છે. તેમની છેડે નાની નાની હવા-પોચળીઓ (Alveolar air-sacs) હોય છે. આ કોષળીઓની દિવાલને ચોંટીને નાની નાની સિરા અને ધમણીઓની શાખાઓ (Blood capillaries) લાગેલી હોય છે. તેમાં લોહી ફરતું રહે છે. એ લોહીના Hemoglobinને પ્રાણવાયુ સાથે ગાઢ સંબંધ હોય છે. તે પ્રાણવાયુ સાથે એકદમ લગી જાય છે અને બાકીના પ્રાણવાયુ Plasmaમાં ઓગળેલો રહે છે. આ પ્રાણવાયુ શરીરના એકએક ભાગમાં પહોંચે છે અને જે ખોરાક આપણે લઇએ છીએ તેનું રૂપાંતર કરી સક્રિયને દરેક ભાગમાં વહેતી કરી મોકલે છે.

કૌશલ્ય:—(૧) શ્વાસનળીનું શોષણ:—મજબૂત એ વિદ્યુતનું એક મેમ્બરેસાન (Power-House) છે. મજબૂતનું સક્રિય લઈ જવાનાં દોરડાં (nerves) છે અને શરીરના કોનો

એ પ્રકાર આપવાના ગોળા (globes) છે. હવે જો ગોળાને વધારે પ્રકાશિત બનાવવા હોય તો—સક્રિય વધારે જોઈએ—દોરડાં મજબૂત જોઈએ અને ગોળા સાફ હોવા જોઈએ. પણ તેને સાફ કરવાની ક્રિયા પાણી કે એવા બીજા પ્રવાહીથી નથી થતી. પણ પ્રાણુવાયુથી થાય છે. વિદ્યુતગૃહ અને દોરડાં (nerves) એ જ્ઞાનતંતુઓનાં બનેલાં છે. આ જ્ઞાનતંતુઓના પોષણનો મોટો ભાગ પ્રાણુવાયુ જ છે એટલે પ્રાણુવાયુથી આ જ્ઞાનતંતુઓ પ્રાણશક્તિનો ખૂબ સંગ્રહ કરવાને સક્તિમાન થાય છે. એ સંગ્રહેલી પ્રાણશક્તિ જરૂર પડે એકદમ globesમાં પ્રકાશિત થઈ શકે છે અને આ રીતે શરીરની તેજસ્વિતા પ્રાણુવાયુથી ક્રિયા બનતી વધારી શકે છે.

(૨) પ્રાણુવાયુના અભાવથી પ્રાણુસને પાંકુરોગ-Anaemia થવાનો સંભવ બિલકુલ રહેતો નથી.

(૩) પ્રાણુવાયુથી શરીરના કોષોના પદાર્થોનું પાણી અને કાર્બોદિહવાયુમાં (Carbon dioxide) રૂપાંતર થાય છે જેથી મધ્યસ્થ પદાર્થો એવા કે Aceto Acetic acid, B. Butyric acid etc કે જે શરીરને હાનિકર્તા છે તે થવા પામતા નથી.

(૪) હૃદયના રનાયુને કામ વધારે કરવું પડે છે તેથી તેને પ્રાણુવાયુની આરક્ષકતા બીજા રનાયુઓ કરતાં વધારે હોય છે અને જો પ્રાણુવાયુ હૃદયને પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળે તો તેની ગતિ ધીમી પડવા માંડે છે (Cardiac-reserve is diminished). તેથી પ્રાણુવાયુ હૃદયને મજબૂત બનાવે છે.

ઉપરના મુદ્દાઓ પરથી સહેજે સમજશે કે શરીરની શક્તિ અને તેજ વધારવા માટે, ખોરાકના બદલાવર પામવું માટે અને શ્રમરહિત સવ્રત કામ કરવા માટે પ્રાણુવાયુ શરીરને ખૂબ ઉપયોગી છે. જો તે વિધિસર આદરવામાં આવે તો સાધક તેમાંથી કંઈ અનેરો આનંદ અનુભવી શકે.

ગૂ જ રા ત નાં
અનેક કુટુંબોમાં
વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની
ચાહ વાપરો.

એજન્ટસ: જાહંગીર ખુદર્સ

રોશન સાહે : અમદાવાદ

નલકંઠાનું નિદર્શન

‘નલકંઠ’ નામ સાંજળતાં જ એ કોઈ સરોવરના કંઠાનો. જાગ હશે એમ આપણને લાગે; અને છે પણ એમ જ. પણ જ્યારે એ ૧૩૬ ગામથી વિંટળાયેલો પ્રદેશ છે એવી માહિતી મળે ત્યારે આશ્ચર્ય ઊપજ્યા વિના ન રહે.

અમદાવાદ જિલ્લો

એશિયાતી અટારી સમા ભારતવર્ષના મરવા ગૂજરાત પ્રાંતમાં અમદાવાદ જિલ્લો વિદ્યા, કળા અને રસિકતામાં ઠીકઠીક ગણાય, પણ ખરું જોતાં તો ‘સાજમતી આશ્રમ’ને લીધે એનું ગૌરવ છે એના કરતાં સદસગણું વધી ગયું છે.

મોગજ સસ્તનતના મધ્યાહ્ન કાળની અમદાવાદ જિલ્લાની અસ્મિતા અને અદ્યતન અસ્મિતામાં સામાજિક, આર્થિક, રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ અનેકધા પરિવર્તન થયું છે, જે વિશે વધુ કહેવાનું બાક્યે જ હોય.

અમદાવાદ શહેરનું ચિત્ર લઈએ તો એનું માનિક ધૂધ જોઈ એને ‘વિંદનું સોશાયર’ કહેવાનું મન થાય. મીઠો, છાપકામનાં મરીનો, વ્યાપાર અને વિદ્યાના કેન્દ્રને લીધે અમદાવાદની વસતી દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. ત્યાંનું મજૂર મદાવનમંડળ મજૂરોના સામાજિક અને આર્થિક વિકાસમાં ઠીકઠીક રસ લે છે. ત્યાંનું મુનિશ્રીપાલિટી ખાતું દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ કરતું રહ્યું છે. લોકલેબોર્ડ અને રૂલબોર્ડની શંકયાઓને પીઠ અને અનુભવી કાર્યકરો મળ્યા છે. મીઠાના ધુમાડાનાં ઊડતાં ધુમ્મટ સંમાં વાદળાંઓની ગુંગળામણની બાદબાકી કરીએ તો એકંદરે ખીલ્લો શહેરોની અપેક્ષાએ અમદાવાદ ઠીક ગણાય. આશ્રમ અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે જ્યાં જિલ્લાને સર્વોત્તમ સેવકો આપ્યા છે એ એનું સૌભાગ્ય છે. પણ એ જિલ્લાના સૌભાગ્યમાં જોટલું દુર્ભાગ્ય હોય તેટલું નલકંઠા વિભાગને જ ફાળે આવ્યું છે. નથી અહીં ખેતીની સગવડ માટે પાણીની સગવડો, નથી પ્રાથમિક કેળવણીની પણ પૂરતી સગવડો, નથી ખીમારી નિવારણ સાધનો, કે નથી દવાલની અનુરૂણતાઓ કે નથી પાક-કાચા સારા રસ્તાઓ.

સૌનેદલિક દૃષ્ટિએ

એ જિલ્લાની લગભગ પશ્ચિમ દિશામાં આ પ્રદેશ આવેલો છે. ૨૪ માઈલ પહોળો અને ૩૨ માઈલ લાંબો એટલે કે ૭૬૮ ચોરસ માઈલનો એનો વિસ્તાર ગણાય. જેને ‘નળ સરોવર’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે ૧૬ માઈલ લાંબો અને ૪૬ માઈલ પહોળો પટ છે. એ પ્રદેશ નીચાણ પર આવેલો હોઈ, ચોમાસાનું ચોમેરનું પાણી ત્યાં આવીને પથરાઈ જાય છે અને ઠંડ વર્ષોત્ક્રાંતિ સુધી રહી રહે છે.

ખરાબર મધ્યજિદ્યુથી રેખા દોરીએ તો પશ્ચિમ દિશાનું છેલ્લું ગામ 'હાંકી', પૂર્વ દિશાનું છેલ્લું ગામ 'વાસણા ઢેઢાલ', દક્ષિણ દિશાનું છેલ્લું ગામ 'બગોદરા' અને ઉત્તર દિશાનું છેલ્લું ગામ 'બોળ' આવે. આ આખો પ્રદેશ 'સાણુંદ', 'ધોળકા', અને 'વિરમગામ' એમ મુખ્યત્વે ત્રણ તાલુકા વચ્ચે વહેંચાયેલો છે. અંત્ય ભાગનો સ્થળોમાં જિલ્લા ઉપરાંત લખતર, લીંબડી, વિઠ્ઠલમઢ, પાટડી, જળણા અને વઢવાણનાં તથા ખીજાં કેટલાંક તાલુકાદારનાં હિસ્સાનાં વાંટાનાં તથા ઇનામી ગામો છે, પણ આમાંનાં ઘણાંખરાં નલકંઠાની સરહદનાં અને હેવાડેનાં વિરમગામ તાલુકા નજીકનાં છે.

સ્થળ-વર્ણન

પ્રાચીન કાળમાં નલરાજ્ય અહીંથી પસાર થયેલા; તરસ્યા હતા અને મીઠું પાણી એમને મળેલું, અમુક કાળ અહીં રહેલા, વગેરે અનેક પ્રકારની આ સ્થળ વિગે કિવદન્તીઓ ચાલે છે, પણ ખરું જોતાં આ પ્રદેશનો અમુક ભાગ બાદ ઠરીએ તો કેવળ ખારાપાટનું આ આખું સ્થળ છે.

'ખાખરિયા' પટમાં ખાખરા કે તેવાં ખીજાં કોઈ જાક યાકેલાને મળેલા પ્રભુના આશીર્વાદ રૂપ કેવચિત સાંપડે, બાકી તો માણ્યોના માણ્યો તમારી દૃષ્ટિની અને દુરદૃષ્ટિ યંત્રની મર્પાદાને વડી જાય તેવી રીતે આખો ફેંક્યા દેરા. જુઓ સીધી સપાટ જમીન અને વચ્ચે ઉમલાં નાગા બાવાની જગાત જેવાં ગામડાંઓ. ચોમાસામાં એ દરિયામાં તરતી બેઠો રૂપ અને ઉનાળામાં મઢા નદીઓના જેટરૂપ લાગે. પ્રથમ કશું તે પ્રમાણે, અહીં રસ્તા તો છે જ નહિ, માણસ અને ગાડાં જ્યાંથી ચાલે ત્યાં રસ્તો માની લેવો અને ચોમાસામાં તો તે પણ બંધ; ચોમાસા પિનાની ઋતુમાં તો જેને દિશાની મૂઝ હોય તે જે દિશામાં જવા ધારેલું ગામ હોય તે દિશાસિમુખ ચાલ્યો. બપ, પણ ચોમાસામાં તો જલ્લીતો જ જઈ શકે. વચ્ચે નાનામોટા ખાડાઓ આવે અને પાણી તો ચોમેર ભરાઈ ગયું હોય એટલે બોમિયા વગર ચાલતો મુસાફર મુરકેલીમાં મૂકાઈ જાય.

વાલનીક માફક આ પ્રદેશ મૂળે દરિયાનો જ ભાગ હશે!

અહીંની જૂનામાં જૂની વસોઈ કોમના ઇતિહાસ પ્રમાણે, વધુમાં વધુ ગણીએ તો પાંચ સદી પહેલાં તો અહીં અરબી સમુદ્ર જલાતના અખાત દ્વારા હીસોગા ખાતો હશે!

ચોડાં રમણીય સ્થાનો

'ખારા કે સમુદ્ર દરિયામાં ગાંડી એક વીરડી કે જી' એ જાનન - પ્રમાણે અહીં

* જાલ મટિ વેરાપરેપરાયી એક કિવદન્તી ચાલી આવે છે. પ્રાકૃત ત્રણી કાટેલા લોકોમાં આવી પ્રાચીન સ્મૃતિનો સંકાર સચિરોપ હોય છે. એકદા દીટાડીનાં જમ્યાને દરિયાકેવ પોતાની ટમકાતા ખેંચી જયા. દીટાડીએ પાછાં માન્યા છતાં ન આપ્યાં એટલે એને ખીતલને પોતાની આખી નાતને નોતરી બધા આખા પણ ગરુડજી ન આખ્યા. ખંખીએએ કસાય કર્યો કે દરિયાને પૂરી રેવો અને મેટયાં કાંઈ નાખ્યાં, પણ એ તો કર્યા પડે' યાચાં ગરુડજીને ફરી આમેંજયા, છતાં ન આખ્યા એટલે તથા વિષ્ણુ ભજવાન પાસે અને ન્યાય માગ્યા. ભજવાને ગરુડજીને કહ્યું કે 'તમે તમારી નાતને વફાદાર નથી તો મને કેમ રહેશે! મટિ ભજો તમારે' કામ નથી. હું તમારા પાદન ચિતા ચત્રની લગણ' અહીં ગરુડજી નાતને કસરી પડયા અને માથી મામી, કુના બદલ ભતે જ દરિયા પૂરવાનું કામ કર્યું. આ રૂપ પાછળ તલપર્ષ એ લાગે છે કે દરિયાએ આ પાપ ગરુડ વગે બાદ્યું છે.

પીપળિયા નામનો પાતાળપેટ વિશાળ ધરા છે. એક માઇલના લંબાઈમાં એ પોતાનું સ્થાન જમાવી બેઠો છે. પાણી દિવ્યસુધારસ જેવું મધુર છે. ઇપનિમાં એવા—દુષ્કાંડમાં એ ગ્રુમ ગંગા ખૂટી ન હતી. તામ ન આવે એટલું ઊંડું પાણી છે. આવા વિશાળ ધરાની સરકારને હમણાં હમણાં જ ખબર પડી છે. એ એવા સ્થાનમાં છે કે ઈર્ષક વિશાળ શેળના હોય તો ધણું અમોને કૃષિક્ષેત્રમાં ઉપયોગી થાય એવો લોકાભિપ્રાય છે. પાણીને એ એક અખૂટ લંકાર છે. ‘લુઆલ’ ગામની પાસે પણ એક માઇલ, દેહ માઈલના વિસ્તારમાં પડેલી ખાઈ છે, તેમાં વરસાદનું પાણી વારપૂર વારાઈ રહે છે. લોકો આને ‘લુઆલની પાટ’ તરીકે ઓળખે છે. ૩

આ આખા પ્રદેશ ખાતે માત્ર એક ‘રેડ’ નામની ગાંડી નદી છે. સાબુદની પાસેના જિંચા પ્રદેશમાંથી પાણી ભેંછુ થતું થતું નદી સ્વરૂપ પકડી કોમ મોના-મત હાયણો જાણે પોતાના પ્રિયતમને મળવા કેમ ન જતી હોય! તેવી ગતિએ અને મહાકાવ્ય સ્વરૂપે સોલતી ઠેક નળ સરોવરને જાઈ મળે છે. આ કસોડો એકત્ર પાણીને ઉપયોગ થાય તો અહીંના ખેડૂતોને આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડે એવી દૃષ્ટિ ઈરિગેશન ખાતાને સૂઝી છે. પણ વધુમાં વધુ ગામોને ઉપયોગી કેમ થઈ શકે એ માટે અહીંના અનુભવી જનોની ઉરતાઈ ઈજનેરો સલાહ લે, તો એ વધુ ઉપયોગી સ્વરૂપ પકડશે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અહીંનાં કેટલાંક સ્થાનો બહુ મહત્વનાં છે. ‘માનકોલ’ ૪ થી લુઆલ જતાં રસ્તામાં ‘મે તલાવ’ અને ‘મીઠીકુમણી’ નામનાં એ સ્થળો છે; ત્યાં ધણા જ જૂના કાળમાં સાત દુકાળી વખતે બરવાડો ગાપોને મૂડી ગયેલા પણ એ ગાયો વધેઈ સુધી એમ જ ટકા રહી હતી. કિવડની ચાલે છે કે ત્યાં ખરીએ મીઠાં પાણી કાપમ નીકળતાં હજુ પણ નીકળે છે અને જે ભૂમિમાતાને ખોલેથી અમી મળતું એ દારા એમને નિર્વાહ સારી પેઠે ચાલતો. કેટલાંક સ્થળોમાંથી ખોદાણ કરતાં દટાઈ ગયેલાં સેન્દ્રિય જ્વલેષો અને જૂના બીજા પ્રાચીન ઐતિહાસિક નમૂનાઓ વગેરે મળે છે.

અહીં પૂર્વે ગાયોનાં ટોળાંઓ યુષ્કળ પ્રમાણમાં રહેતાં. પણ હાડી બહારવાટયા તથા ધાડુપાડુઓનાં ટોળોટોળાં બિતરી પડતાં અને વારંવાર પોતાની તરાપ મારતાં બહુધા અઝાત પ્રદેશ હોઈ સરકારની મદદ લાગ્યે જ મળતી, એટલે ગામોગામ લુઓ તો પાદરમાં મીઠાંબાંધાં લુવાન શહીદોના અમર સ્મારક સંખ્યાબંધ દેખાશે. પણ એ મદદ નહિ મળવાને કારણે અને એ અઝાત પ્રદેશ હોવાને કારણે જેમ કેટલીક અસાધારણ અગવડોં એણે વેડી લીધી છે તેમ એ જ કારણે હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને વીરતા સારા પ્રમાણમાં જાળવી

૧ આ ધરો ‘કેસરડી’ ગામની પશ્ચિમ બાજુમાં કેસરડીથી બાઝ માઈલ દૂર આવેલો છે. કેસરડી ધોળકાં તાલુકાનું ખામ છે.

૨ આ ધરથી બેઝારો કે એ પ્રદેશને કેટલી અજ્ઞાન સાખવામાં આવ્યો છે.

૩ આ પાટ ઉપર શિકાર એલવા આવનારા ગામોનાં અવેશપૂર્ણ હૃદયોને પહોંચી પાછી હાથે પાછા ફરવાના પ્રસંગ અને તે વખતનું હોશકાવણું અદ્ભુત દ્રશ્ય આ નલકા સંમિલનનું આદિ મંગળ હતું. એ વિશે વર્તમાનપત્રોમાં વિચિત્રો આવી ચઢે છે.

૪ આ ગામ દહા ‘રેડ’ એનાલાલ સાસાભાઈ છે.

રાખી છે (કે જેની પ્રતીતિ આપણે આગળ ઉપર જોઈશું). ગામેગામ નજરે ચડતાં પાળિયાઓ તરફ દરેક ગામનો અસીમ સફળાવ હોય છે અને તેવા પરકાને ભોગ અપાયેલા છુવોને દેવરૂપ ગણી એ તીવ્ર શ્રદ્ધા ધરાવે છે.

શ્રી. મેઘાણી જેવા વીરતારસિક સાહિત્યકો, ઇતિહાસક્રેમી અભ્યાસીઓ તથા વૈજ્ઞાનિકાનું આ પ્રદેશ તરફ ખાસ લક્ષ્ય ખેંચવા જેવું છે.

મુખ્ય વસતી

આ આખા પ્રદેશમાં માત્ર આંગળીને વેઢે ગણીએ તેટલાં ચાર-પાંચ ગામે જાદ કરતાં મુખ્ય વસતી 'તળપદા કાળી પોલિયા' કે જેમને હવે (સંમેલનો પછી) 'લોકપાલ પટેલ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તેમની છે. બીજી પ્રકીર્ણ કામેમાં ભરવાડ,^૧ હુદાણા, આપારી, કોઈકોઈ ગામેમાં સંમેલન નહતા તદ્દન કાંઠા પર આવેલાં ગામેમાં પઢારવે સિવાય સુતાર, હુદાર વગેરે, નાકોડા,^૨ ત્રિશક્તિયા, વાધરી, દરિગનોલી-સેનવા, ચમાર, ભંગી, રેડ આદિ જાતિઓ છે. ખરી રીતે તો આ 'લોકપાલ પટેલ' કામે જ આ પ્રદેશ વસાવ્યો છે અને પઢાર સિવાયની બીજી જાતિઓ તો એમની ખાનપાન બવસાયાદિ સમયડાં મળતી પૈસા કમાવાનું લક્ષ્ય રાખી આવી વસી છે. પઢાર લોકો અહીંની પ્રાચીન વસતી છે, એટલું જ નહિ પંથુ ભારતવર્ષની પ્રાચીન જાતિઓમાંથી એનો સમાવેશ થાય તેવી એ જાત છે. જો કે તે કપડાં પહેરે છે પણ રહેવા માટે બીલની જેમ એમને ભાગે કુખા જ હોય છે. નગ સરોવરમાં પાણી ન હોય, ત્યારે મુખમાં જઈને પણ તે વસે છે અને વર્ષાનું પાણી ત્યાં ભરાયું હોય, તે પી તથા બીડપ માંહેલું અનાજ ખાઈ ચોતાને અને પચુનો શુભરો કરે છે. એક માનવમંથુની કાળી મજૂરીના બદલામાં આ દશા નાથી કુદરત ક્યાં લગી સહન કરશે? એની કરડી આંખ યાય તે પહેલાં ચેનાય તો કેવું સાધું? હવે આપણે નલકંઠાના ચલુનરમાં જે કોમનો સંગોપાંગ ફાળો છે અને જે કોમ વિષે ખાસ જ્ઞાતી કહેવાનું છે, તે તરફ વળીએ.

૧ ભરવાડ આ પ્રદેશમાં અગાઉ પરુષન (જૂન હર્મન્દાલ ઉકળ પછી ગયું છે-પરુષન પરુષન) રાખી તિર્વાદ કરતા હવે ગેચરા પછી નવાપી એ લોકો ચાદર નહાના ભાગમાં નજ દૂષ વેચી આપણા ચલાવે છે. એમની મૌલિક સંસ્કૃતિ જૂન કાળી કાદિની છે. પણ હાલ તો એ કોમ દિનપ્રતિદિન પડતી વિચિત્ર વસ્ત્ર ધસડાટી ભય છે. એમનામાંના ડાલા લોકોએ હમણાં સંમેલનોની ચોખ્ખાઓ ધરી છે, પરંતુ સમાજ સંસ્કૃતિના મૂળ પાયાથી માંડીને ચલુવર કરવાનો સમીપ્ય પ્રયત્ન યાય તો જ તે દપડાઓ થશે.

૨ 'સમેલ' લોકો મુસલમાન ગણાય છે. બેટી ઉપર ટપે છે. ખાસિયતો બધી દૃષ્ટિગરબદિને લગતી હોય છે. માત્ર 'વેદરિયા' આદિ બાર જ ગામેમાં એમની વસતી છે.

૩ આ બદિની ખાસિયતો જૂન વિચિત્ર છે. એની ભાષા તો ગુજરાતી છે, પણ ઉચ્ચાર તદ્દન પ્રાકૃત હોય છે. આ પ્રદેશની નજીક અને સૌથી પગલ ગણતી આ કોમ છે. ખારી કોને બોલી મળી નીકળતી આફ જેવી ગરબો દળો એ અનાજ અને અલસ્ય ઉપર એ પહુંપક^૪ છવનવીતારે છે.

૪ 'નાકોડા' કામેની ખાસિયતો લગભગ 'ત્રિશક્તિયા' જેવી હોય છે પણ એ કોમ મદેનદ, સુપદ અને દૃષ્ટિગર છે. એ કોમમાં સંજનુન જરાતર નથી, પણ 'લોકપાલ પટેલ'ની ભરતિ પછી એ તરફ એવું ધ્યાન દોરાયું છે.

૫ ખારી 'લોક'ને ખાદતાં સંગીડાથી સ્વાદ અને મધુર તથા આફ જેવા આહારની ઝોડો તોલે છે તેને સાફ કરી પીછાને રોટલા કરી વપરાશમાં લે છે.

‘લોકપાલ પટેલ’ કોમના મૂળ ઇતિહાસ

ચીલીવંચીઓની વાતો વ્યવે વંશપરંપરામાં સચવાઈ રહેલા કેટલાક સંસ્કૃતિય અંશો અને આસિયતો પરંથી આ કોમ મૂળ સંનિષ્ઠ હતી, એ વિશે સગારે શંકા નથી. પ્રમાંભુવંત સંગમ ઇતિહાસ સંધવાયો નથી, ને છે તેમાં અતિચયોક્તિ છે, પણ ઉપરની વાતો વ્યવે ખીજી આનુવંશિક ઐતિહાસિક તથા ભૌગોલિક ધટનાઓ પરથી માત્ર અનુમાન એ છે કે આ કોમનાં અમુક કુટુંબો, મોગસથુગમાં ગયે દિદુસ્થાનમાંથી ચીલી આવે સુરક્ષિત એવા આ એકલપ્રદેશમાં આવી વસ્યાં હશે અને ધીરે ધીરે વંશો દરો. આને પછી આ કોમનો મુખ્ય પ્રદેશ આ વ્યવે પછી ભાલ એ કે હવે તો એ આખા કાઠિયાવાડમાં કે જે ગિરનારથી દારકા સુધી પથરાઈ ગઈ છે!

મુખ્યપ્રમુખ ચાલી આવતી વાતો પણ આ અનુમાનને સુષ્ટિ આપે છે. તે લોકો કહે છે કે આમારા વડવા ધટલાઈ ગયા હતા, અને ત્યારથી કોળી તરીકે હલકા તોમે ઓળખાયા.

‘માવાગદ’ અને ‘પતઈ’ રાજના ઇતિહાસ સાથે પણ આ કોમને સંબંધ છે. ન્યારે ‘સુવાળે’ પ્રદેશોમાં પણ કોળી વસ્યા ત્યારે એ ‘સુવાળિયા’ અને આ ‘તળપદા’ તરીકે ઓળખાયા. ‘સુવાળિયા કોળી’ ની કોમ કરતાં આ કોમની પ્રતિષ્ઠા જીજ્ઞાસી ગણાય. પણ સમયના બેનમાં ‘કોળી’ શબ્દ એમજ રહી ગયો અને કાણી દુપણોના એપ આપતો રહ્યો. એ શબ્દ આ કોમને ત્યારે પણ રુચતો નહિ હોય, એથી એમણે ‘પટેલ’ શબ્દ આગળ સુકવી આડ્યો. જીહતી વ્યવહારથી કહેવાય છે કે આ વાત કંઠુખી પાટીદારોને નડુચી. અને એ શબ્દ માટે ધારાસભા સુધી ચર્ચા ચાલી પણ આખરે ‘તળપદા કોળી પટેલિયા’ એવું નામ રહી ગયું. મંદિરમંદિરે આ-લોકો ‘કોળી પટેલ’ અને કેટલીક વાર ‘પટેલ’ શબ્દ ત્યારપરતા હવે ‘લોકપાલ પટેલ’ શબ્દનો વપરાશ વધતો જાય છે.

‘લોકપાલ પટેલ’

મારે અને સાથીઓને આ કોમના સહવાસમાં, કેવા સંયોગોમાં આવવાનું થયું? અને

૧. આ ‘સુવાળિયા કોળી પતઈ’ તરીકે ઓળખાય છે. ‘ચોરીનું જુથ’ એમાં એટલું ઘર પાલી એકું છે કે એ જાણ કરવા તૈયાર થશે પણ ચોરીની પ્રતિજ્ઞા નહિ હો. એટલા એ કોમના એક ભાઈ અમારી સાથે આવ્યા આવતા હતા, રસ્તામાં પાલચીત કરતાં કહ્યું:—‘જાપણ! આમ. (લોકપાલ પટેલ) એ તમે ચોરી, હાથા, દાહા બાળવાના પાપથી છાડાવ્યા એ તો બહુ રૂંડું કહ્યું ને મારા વાલીદા હવે તો પાંચ વીઠ રૂપિયામાં પહોંચે એટલે કર્મજ્ય ઓળા કરો. અમારો પણ આવો બંધો કરી શો તો બહુ હાડું, પણ જાપણ! અને તમે કેયોં હ કરીનું પણ ચોરીનું જાણ તો નહિ મેલી. અમે પછું, કેમકે ચોરી કરવી એ કંઈ બહુ કામ છે? એ ભાઈ મારા કક્ષ, ચહેરો કરી બાદમાં ‘પૂણ’ ને અને ચોરી મેલી રૂંડે ને વળી ધારિયાઈ મેલી રૂંડે તો તો અમારા બાર ન વાગે ને! પણ અમને કોણ ખરે? માટે જાપણ! આજાપ! બીજું બહુમ બસે ગાય, પણ આટલું રેવા દેલે, એ તો અમારું કુળનું બેપણ, એને કિમ છાડીય? એલી ‘સરપરેય’ ઉંડે એને ‘સરપરેય’ છે!’ આ પરંથી પાલત ગણી કાઠેલી કોમના માનસને કંઈક પશિચય થયો. કાકડા, ધાતળા એને આ ધગા—સુવાળિયા કોળી પટેલે અતો, સજા અને મંચિયાઈ ભાઈ એની છે. આ બંધી પાલત ગણી કાઠેલી કોમનાં કેંઈલાં એવા એવા પૂર્વમંદો દેવા છે, હતાં એનું દિલ એટલું હેવાળ અને હાર દેવાય છે કે હવે છતવાથી એને ને બાંને દેતિવમાં આવે તે આગે વસદાર સેનિડની અમ દેવાય છે.

સંમેલનો કેમ યોજાયાં એ વાત અન્યત્ર કહેવાઈ ચક્ર છે, એટલે અહીં એ વિષે નહિ લખું. પણ સંમેલન પછી બનેલી કેટલીક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ આગળ ઉપર કરીશ. તે પહેલાં એટલું કહું કે એમનું વર્તમાન જીવન કેવળ એકલી ખેતી અને ખેતીની મજૂરી પર જ નિર્ભર છે. મૂળ એમના વડવાઓ હાત્રિય દત્તા, ત્યારના યુગમાં એ પ્રાણ પાથરીને પણ અમનું પાલન સંરક્ષણ કરતા. રૂપિ જીવન એ પ્રધાન રૂપે લોકપાલન ધર્મ છે અને તેમાં આ યુગમાં તો હવે વિશેષ કરીને ! એટલે મૂળ ઈતિહાસને લગારે આવ્ય ન આવે અને આજે પણ લાગુ પડે અને બીજી કોઈ કામ એમાં વાંધો ન લે, એ રીતે 'લોકપાલ' શબ્દ મને ધણા મંથનને અંતે સૂચ્યો અને આ લોકો પાસે મૂચ્યો. એમને 'જાળા' શબ્દ ગમતો નહિ હોય પણ પટેલ શબ્દ છોડવો ગોઠતો નહોતો એટલે આખરે 'લોકપાલ પટેલ' નામ નિવત કરવામાં આવ્યું.

નલકંઠમાં થતો પાક

અહીં મુખ્યત્વે કાલાં અને ડાંગર બેજ વસ્તુનો પાક થાય છે. જુવાર, ઘઉં, અને કઠોળ ખંડુ જ જુજળજળ કરે ખરાં. હવે ઢિનાળામાં તળાવના પાણીનો ઉપયોગ કરી સાકાભાજીની વાડીઓ કરવા લાગ્યા છે. કોઈ કોઈ ડેકાણે વૃક્ષરોપણની પણ શરૂઆત થઈ છે. આજ સુધી એમની માન્યતા જ એવી હતી કે અહીં વૃક્ષ ઉછરે નહિ અને એ વાત છેક કાઠી નખાય તેવી છે પણ નહિ, પરંતુ માનકાલમાં બેઠેલા લોકસેવાદીસિત મી. હનનભાઈએ પ્રયત્ન આદરીને કેટલાંક વૃક્ષ બેઠેલા છે. આ ઉપર બૂમિ હોઈને ખંડુધા અભિ કે તેમાં ઉપયોગી વૃક્ષ ઉછરતાં નથી હતાં હોંડા ખાડા ખોદી ખાતર જરીને પ્રયત્ન કરવાથી સફળતા મળી શકે અને મળે છે, એવું કેટલાંક લોકોનું કહેવું છે. દરિયે પાન ખેસવું એટલે મૂળ હરિવાઈ જમીન પૂરાઈને આ પ્રદેશ ખાલો છે, તે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા એટલે અહીં ઉપરથી આવતું વર્ષાનું પાણી ઠીક ઠીક જરાય છે અને તે જળથી રાખી કપારીઓમાં પૂરું પાડવા માટે ગામોગામ બંધની વ્યવસ્થા હોય છે. પણ બંધ તૂટી જવા હતાં વાંદાદારો અને ઇનામદારો 'કપારી'ની વીધોટી લે છે અને સગવડ કરી આપતા નથી તેવી ખેડૂતોની પુષ્કળ બૂમ છે.

રહુન રહુન, ખાનપાન અને શરીરશ્રમ

આ લોકોને રહેવા માટે ગારમાટીનાં સાદાં ઘરો, પહેરવા માટે નાડાં સાધારણ કપડાંઓ અને ખાનપાનમાં મુખ્યત્વે જુવાર અને ઘઉંના રોટલા, પુષ્કળ મરચાંની ચટણી, ડાઠા અને ખીચડી, અને બીજું દ્રવ્યરૂપે આવેલો માંસાદાર. ૨ ગાયોનાં ટાંગેટાંનાં હવે નથી દેખાતાં. કોઈ કોઈને ત્યાં બેસો હોય છે. બેસો તથા જળદને ખાવા માટે ડાંગરનું ધાસ, ધો અને કાંચ તેમજ કામ વગેરે જુવાર અને કપાસિયા આવે છે. ખારી જમીનમાં ચતું ઘણુંનું ધાસ દોર ખાઈ શકતાં નથી; અને કપાસના છોડનો પાલો તો કામમાં આવે જ શતો ! એટલે દોર એ રીતે દુર્બળ રહે છે, અને લોકો ગળ ઉપરાંતનો શરીરશ્રમ કરવા હતાં પૌષ્ટિક ખોરાકને અભાવે શક્તિ વહેલી ગુમાવી બેસે છે.

આ ૩]

૧ આ ભાઈ આખાય નલકંઠના નવઈતિહાસમાં મુખ્ય નિમિત્તરૂપ છે. એટલું જ નહિ પણ ખરી રીતે આ ગુમિહાની પૂર્વ તૈયારી પણ એમનાજ પ્રેમજ પુરુષાર્થના ફળરૂપે હતી, અને છે.

૨ 'માંસાદાર' અને દાંત્ર બને સંમેલનો પણ એમણે પ્રવિણપૂર્વક સંસ્કાર લખ્યાં છે. કોઈ જમીનથી પણ એવા ગુના પકડાય ત્યારે એ ડોળ એવા ગુના પ્રત્યે ગુજારી દ્રષ્ટી મુકે છે. 'સંમેલન' પહેલાં પણ સાર્વજિક એ વસ્તુ નહોતી. અને એ કઈ તથા ખાખા પર બેઠેલો વર્ગ અકળિ ધાવતો.

પુસ્તક પરિચય

પ્રિયાસી :—લેખક : શ્રી. ત્રિલુવનદાસ લુહાર (સુન્દરમ). પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ. મૂલ્ય રૂ. અઢી.

શ્રી સુન્દરમની ચાલુ નવી નવલિકાઓનો આ સંગ્રહ છે. આ પહેલાં તે લેખકના 'હોરાકણી અને શ્રીજી વાતો' તથા 'ખોલણી અને નાગરિકા' એ વાર્તાસંગ્રહો પ્રસિદ્ધ થયા. પણ બેએક વાર્તાઓ બાદ કરતાં, આરંભદશાની ક્યારાથી પહેલાંએ અને વસ્તુપસંદગીની વિચિત્રતાથી બીજાએ લેખકને યશ કરતાં અપહર્ષિત જ વધારે રળાવી હતી. હવે શ્રી સુન્દરમનો આ વાર્તાસંગ્રહ વાંચ્યા પછી અમને કહેતાં આનંદ થાય છે કે લેખકને આપણા થોડા પણ સિદ્ધહસ્ત વાર્તાલેખકોની પ્રથમ પંક્તિમાં સ્થાન અપાવે તેવી ગુણસમૃદ્ધ નવલિકાઓ આ પુસ્તકમાં સંગ્રહાઈ છે.

'જીવનની તરસ', 'માના વેલાનું મૃત્યુ', 'જમીનદાર', 'ખાસડા કટર', 'પત્ની' વગેરે સંગ્રહમાંની હત્રમ નવલિકાઓ કહી શકાય તેવી છે. જીવંત પાત્રાલેખન, સુસ્થિતિત વસ્તુપસંદગી, તેનું કલામય નિરૂપણ અને તે સાથે તાદરશ વાતાવરણ વગેરેની તેમાં લેખક સરસ ગૂંથણી કરી છે. જીવનના અન્યાય અને વિષમતા દર્શાવતા આ લેખકે ક્યાંય સંયમ તળ્યો નથી, પણ કલાકારને જાગે તેવી સંપૂર્ણ તદ્દસ્યતા અને સ્વાસ્થ્ય સાચવી રાખેલ છે. વાંચકની હાગણીને લેખક હલમલાવો જાય છે પણ પોતે જીર્મિલ બનતા નથી.

રસ્તા પર પડેલા લિખારી કુટુંબ વચ્ચે પ્રાચીન કાંચના કુલપિતા જેવો ભાગતો માનો નેલો, રસ્તા પર બીડીઓનાં ઠૂંઠાં વીણતાં કૂલખી અને છોતિયો, કરણ અવાજે શીરી ગળવતી રેવલી, સરિયામ રસ્તા પર ભજનો ગાઈ કુટુંબને જીવાડતો ભજનમંડળીયાનો ભવ્ય ડોસો ભગત, સાસરાને હાથે મૃત્યુ પામતી કાડબરો રાખૂ, ગોકળ આહમને દિવસે પ્રભુનાં નગારાં વાગે છે તે જ વખતે ફૂલે પડતી નિરાધાર પત્ની—વગેરે સમાજનાં હિપ્સિતોનાં જીવનમાં લેખકે ધન્યકતી માનવતાનું દર્શન કરાવ્યું છે અને જીવનની ગેહોર કરણ વાર્તાઓમાં વહાવી છે. 'જમીનદાર' જેવી વાર્તામાં સાવ સ્વાભાવિક રીતે નિરાધાર બની જતાં માનાજી અને અંબાનાં દશ્યમાં એ બોળાં દંપતીનો જમીન પ્રભુનો મમતા ભેદ દિલ ઊડા વિષાદથી જરાઈ જાય છે.

એની જ સાથોસાથ અતર, કીમ અને પાઉરથી વાતાવરણને સુગંધી બનાવતાં પેકાર્ડના પ્રવાસીઓનું ચિત્ર આવે છે, અને થીમંત તથા અકિચનોનાં જીવન વચ્ચેના વિરાધનું આલેખન વિશેષ હૃદયભેદક તો એથી બને છે કે લેખક પોતે કશું કહેતા નથી; માત્ર એક પછી એક ચિત્રો મૂકતા જાય છે, અને વાંચકના હૃદયના પ્રસુપ તારોને ઝણ-ઝણવતા જાય છે.

‘આસડા કટર’માં બેઠેલીના હૃદયને લેખકે પ્રસન્ન હાલ્યથી ઢીઢી મૂક્યો છે, જ્યારે ‘મહેરબાનીની રાહે’માં જીવનનો અંત લાવવા મથતા ઉસ્તાદ એમ. એસસી. ની વાતમાં કટાક્ષ અતિશય ઉત્કટ બન્યો છે. ‘આશા’ એ નવી દુનિયાને દારૂ, ઉર્ફેલી મુઝૂમ કુમારિકાની મૂંઝવણનું મનોરમ ચિત્ર છે, જે કે તેમાં અને ‘પેકાડનો પ્રવાસ’ એમાં વાતાવરણ ઓછું છે. ‘જીવનની તરસ’ એ પરતુનિરૂપણ તથા વાતાવરણના સુંદર સંયોજનથી સફળ અનેલી નવલિકા છે. ગામના તળાવધાટનાં કવિત્વભર્યાં વર્ણનવાળી વાર્તા ‘અંબાલિયાની’ નાની પ્રેમકથા છે. ‘માનાવેલાનું મૃત્યુ’ ‘મીન પિવાસી’ને મળતી આવે છે, એ રીતે બંનેમાં સ્નેહભર્યાં વૃદ્ધો મૃત્યુ પામે છે, પણ બીજી વાર્તામાં લગતનું પાત્ર વધારે આકર્ષક છે.

આવી રસપ્રદ નવલિકાઓના લેખકને અભિનંદન ધરે છે.

મનોરમા :—અનુ: ‘સુશીલ’. પ્રકાશક: આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ. મૂલ્ય બે.રૂપિયા.

૨૪. બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપોધ્યાયની ‘મૃત્યાલિની’ નામની નવલકથાનો આ ગૂઝરાતી અનુવાદ છે.

એમાં ગૌડદેશના હિન્દુરાજ્યના પતનની કથા છે. મુસલમાન સેનાપતિ અખિતવાર, ખીલજી માત્ર સત્તર સૈનિકોની મદદથી હિન્દુ રાજના રાજ્યમહેલમાં દાખલ થઈ શક્યો એ ઇતિહાસમાં મોંઘાપેલ બનાવ છે. બંકિમબાણે તે બનાવ પાછળની બુદ્ધિકા આ વાર્તામાં રૂપરૂ કરી છે. પરશુપતિ નામના મહારાજાંકી સરકારે જ-શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ મંત્રણા કરી હારી અને સત્તાના લોકમાં તે દેશનો દ્રોહી બન્યો હતો. તેમ, અહીં બંકિમબાણે આલેખન કર્યું છે. પછી તો દેશદ્રોહીઓને નસીબે હમેશાં બન્યું છે તેમ પરશુપતિની બધી યોજના નફામી બન્ય છે અને તેને મરણ જ પડે છે. ગૌડદેશ પરાધીન અને છે અને હિન્દુ રાજ નાસી ગય છે તે વખતે વાર્તાનો પ્રવાહ ત્વરિત બને છે, પણ દેશબાપી આપત્તિના એ વર્ણન વળતો લેખકની કલમમાં પૂરું જોસ તો નથી જ આવતું.

હેમચંદ્ર નામનો આ કથાનો નિર્દોષ નાવક છે. મૃત્યાલિની સાથે તેનાં લક્ષ્ય થયાં છે એ બેદ પાછળથી ફરે છે. પણ ત્યાં સુધી તો તે અણખના પાશમાં બંધાઈને નિર્બળ મનનો ન બની ગય તે માટે મુસલ્લી માધિયાચાર્ય તેને મૃત્યાલિનોથી વિખૂટા રાખે છે. મુસલમાનોના આક્રમણ વખતે હેમચંદ્ર મંદાન પરાક્રમે કરે તેવી માધિયાચાર્યની યોજના હતી. પણ હેમચંદ્ર એવું કશું કરતો નથી. એક વાર તે સુંઝ સામે તીર તાણે છે, તો એક વાર મૃત્યાલિનીને લાલો મારવા તૈયાર થાય છે. આ વાર્તાનાવક બહુ વિચિત્ર સ્વભાવનો અને નિર્બળ મનનો છે. ખરી રીતે તો તેને પોતાના વ્યક્તિત્વ જોઈને ઓછું છે. પાંચ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ન પડે પણ લેખક કહે તેમ કરે ત્યારે એવું જ બને છે. પ્રસ્તાવનામાં અનુવાદકતા જણાવે છે તેવી ‘અખળશક્તિ, દુર્લભતીય આકાંક્ષા અને પ્રાન્તબાપી નહિ પણ દેશબાપી વિશાળતા’ અહીં દષ્ટિગોચર થતી નથી.

મનોરમાનું પાત્ર સરસ છે. બિખાડણ ગિરિજાયા પણ સુરેખ વ્યક્તિત્વવાળી છે. મનોરમા પરશુપતિ પાછળ સતી થાય છે. ગિરિજાયા દિગ્વિજયને પરણે છે. દિગ્વિજયને હમેશા સંવદસી લગાવીને સંસારસુખ માણતી ગિરિજાયા આલેખીને વાર્તામાં અંગ્રેજી દબતો હાસ્ય રસ લાવવાનો બંકિમબાણે ફિક્કો પ્રવાસ કર્યો છે.

કેવામાં માણે અમૃતજલ અને અનિચ્છોક્તિવચરેલું એવું છે. હેમચંદની પદ્મિચીત પત્ની મુશ્કાલીની ત્યાં ત્યાં રહે; હેમચંદ તેને મળવા જાય, અને મળે છે તરત જ ઉન્મત્ત બનીને ધક્કો મારે. પત્નીને પત્ની મેળવવા એ ગીતો ગાતી બીબારણને મોકલે. માધવાચાર્ય તેને 'ખીચ' દેલોકા' કહે અને બીજી જ પહે હેમચંદ મારે તેમની જાતી અશિમાનંથી. ફરી છોડે. પાંછળથી બધાં રહસ્યો લખે. હેમચંદ વાતચાતમાં નવું રાત્રી રથાપી દે. પરશુપતિ પેતાની પત્નીને જ પરણવાની વાતો કરે—(૫. ૮૭) એવું બધું અને છે. પણ, શ્રી સુશીલ કહે છે તેમ, આ નવલકથા લગભગ પોણા સેકા પહેલાં લખાયેલી. આજે નવલલેખનની કલાનો વિકાસ થવાથી આજના લેખકને તમામ વિચિત્ર પૂરી સાવધાનીથી મૂકવાની કાળજી રાખવી પડે છે. તેવી કાળજીની આપણે બ્રહ્મજાણુ પાસેથી આ નવલમાં અપેક્ષા ન રાખી શકીએ.

અનુવાદની ભાષા સરળ અને સુવાચ્ય છે, 'દુર્ગેશતન્દ્રિની' પહે આમાં, પણ પ્રકરણની રૂપાંતરકૃતમાં 'ત્રયોદશ પરિચ્છેદ' 'ચતુર્દશ પરિચ્છેદ' એ રીતે, રાખવામાં આવી છે, જે નિયત માત્રે છે.

લીલા:—અનુવાદક શ્રી. ભોળીલાલ ગાંધી. પ્રકાશક : યુગધર્મ કાર્યાલય, મુંબઈ. ડિ. ૩૧. ૧૯૧૬. રસિક, સાહિત્યસ્વામી પ્રવાન દુર્ગેનેવ (ઇ. સ. ૧૮૧૮-૧૮૮૩)ની સર્વોત્તમ ગણાયેલી વલકથાનો શ્રી. ભોળીલાલ ગાંધીએ આ અનુવાદ કર્યો છે. યુરિકન જેમ રશિયાનો મહાન વે, તેમ આ દુર્ગેનેવ રશિયાનો સમર્થ ગદ્યવિધાપક છે. 'કાષર એન્ડ રાન્સ', 'વર્લિન ફ્રેલ' 'રમોલ્ડ' વગેરે તેની કૃતિઓ જગતભરમાં ખ્યાતિ પામી છે. તેની આ લોકપ્રિય નો અનુવાદ આવકારને પાત્ર છે.

લીલા એ આ ક્રૂર પ્રેમકથાનું મુખ્ય પાત્ર છે. એ નિર્દોષ અને પવિત્ર હૃદયની કુમારિ- ને પેનશાઈન નામના દેખાવંકા અમલદાર સાથે લગ્ન થવાનાં હતાં. પેનશાઈન ફક્ત આદર્શ લીલાની માતાને એ ગમતો હતો. લીલાને તેનામાં કાંઈ શંકા દેખાતો ન હતો. તેથી ની સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થઈ હતી. પેનશાઈનને તે આદર્શ ન હતી, પણ તેટલા ચર્ચિતે લગ્ન કરવાની ના પાડવી તે તેને 'મનની નિર્ભયતા' લાગતી હતી. ત્યાં લેવેટ્ટરજી છે, અને તેના સંયમિત ગંભીર પ્રેમને લીલાને પ્રથમ અનુભવ થાય છે. લીલાને એ તમે છે કે 'તારા હૃદયના અંતરતમ ઉદ્ગારને નિર્ભયતાને નામે વગોવીશ મા. પ્રેમ વિના સમર્પણ કરવાની અનિચ્છા દર્શાવનાર તારા હૃદયને તુજા ડાખીશ મા. જેને તું પ્રાણપણે નથી અને, પરણીને તું જેની મલિકાની બનનાર છે એવા આદર્શનો અંગીકાર જેવી લાંબકર જવાબદારી રમે તું ઉઠાવતી... પૃષ્ઠીભરમાં જેની સરખામણી નથી એવા હૃદયના એકમાત્ર સર્વોચ્ચ સુખનો તું હાથે, હરીને 'ત્યાગ મા કર.' લેવેટ્ટરજીએ પ્રેમલગ્ન કર્યાં હતાં. પછી તેની પત્ની વારવારાનું આગ્રહ્ય ખરાબ વ્યવહાર તેને તેના ત્યાગ કર્યાં હતાં. વારવારાના અલ્પના સમાચાર જાણ્યાં છપાયાં પછી તે અનુભવતો હતો. અને લીલાને મળ્યા પછી લેવેટ્ટરજીના જીવનમાં હરી પ્રેમની ઉપા હતી ત્યાં જાણમાં પ્રગટ થયેલા સમાચાર જોતા નીવડે છે. અને વારવારા પાછી ધેર આવે છે. લીલા અને લેવેટ્ટરજીના મનમાં લાગણીઓનાં તોફાન જાય છે. વારવારા લીલાની માતાં રશિયાને મળવા જાય છે ત્યાં નવલની પગકાપટ આવે છે. પ્રથમ દર્શને જ દુઃખનો અનુભવ થવા મળી લીલા સાંધી પત્ની મઠમાં જાયલ થાય.

છે. એ રીતે પ્રેમ ત્યાગમાં પરિણમે છે. નવલનો અંત લેખકની ઉચ્ચ રસદષ્ટિની સાક્ષી પૂરે છે. જે અપૂર્વ કલાથી દુર્ગેનેવે આટલી સાદી વાતમાં શ્રવેત સૃષ્ટિ ઊભી કરી દીધી છે, તેનો આટલા વસ્તુપરિચયથી ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવશે. માર્ક, ગેરિયા, લીઝા, પેન્સાઈન, લેમેટ્સ્કી, મોન્સર લેમ, વગેરે સુંદર પાત્રો છે, અને રશિયાના તત્કાલીન સમાજનો ખરાબર ખ્યાલ આપે છે. તેમાં સ્વદેશ પાછા જવા અંખતા નિર્ધન સંગીતકાર વૃદ્ધ લેમનું પાત્ર ન બૂલાય તેવું છે. બહુ જ સ્વાભાવિક વસ્તુવિધાન, કવિત્વપૂર્ણ દૃષ્ટાંત વર્ણનો, અને વાવળીના સુંદર સંવાદોથી વાંતા વિશેષ આકર્ષક બની છે. પણ એનું સૌથી વધારે આકર્ષક તત્ત્વ તો છે શાંત, સ્વસ્થ, ગંભીર પ્રેમનું મનોહર આલેખન.

શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધીએ કરેલા આ અનુવાદની શૈલી સુંદર છે. તેમણે આખીય વાંતા ઘણી સરળ અને પ્રવાહી શૈલીમાં રજૂ કરી છે. લાંબા રસિયન નામોને બદલે તેમણે પ્રચલિત નામાંશોનો જ ઉપયોગ કર્યો તે ઉચિત જ કહ્યું છે. આરંભમાં દુર્ગેનેવનો દૃષ્ટાંત પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, જે ઉપયોગી થલ તેવો છે.

નાથાલાલ દવે

રેલિફેશન : ૨૧૧૧૦

રેલિફેશન : ૬૪૬૬

ભારતીય નિવાસ

હિન્દુ લોજ

રહેવા જમવાની આદર્શ સગવડ

● ૨૧૫, કાલળાદેવી રોડ : સુખર્ષ. ૨ ●

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

ઐદમું અધિવેશન

આગામી અધિવેશનના કારોબારી મંડળ તથા સત્કાર મંડળના સભ્યોની એક સભાએ તા. ૪-૮-૪૧ ને સોમવારના રોજ શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા હેઠળ નીચેના ઠરાવો પસાર કર્યા હતા:

: ઠરાવો :

૧ ઠરાવ મહેતા:—આગામી અધિવેશનની તારીખો ૪-૫ ઓક્ટોબર, ૧૯૪૧ (સંવત ૧૯૯૭ ના આસો સુદ ૧૪-૧૫) થી નિ-રવિ નક્કી કરવામાં આવે છે.

૨ ઠરાવ બીબ્લે:—સંમેલનનો કાર્યક્રમ નક્કી કરવાનું રચાનિક કારોબારી મંડળને સોંપવામાં આવે છે.

૩ ઠરાવ ત્રીજો:—નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે વિભાગો રાખવાનું ઠરાવવામાં આવે છે અને વિભાગવાર ચૂંટાયેલા પ્રમુખોની યાદી જાહેર કરવાની મંત્રીઓને સત્તા આપવામાં આવે છે.

૧ સાહિત્ય—શ્રી રમણલાલ પસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ.

૨ ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ—પ્રો. કોમેસરીએટ, એમ. એ.

૩ તત્ત્વજ્ઞાન—શ્રી રસિકલાલ હેટાલાલ પરીખ, બી. એ.

૪ સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર—સર મણિલાલ બા. નાણાવટી.

૫ કલા—શ્રી નાનાલાલ સી. મહેતા, આઈ. સી. એસ.

૬ ભાષાશાસ્ત્ર—શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી, એમ. એ.

૭ પત્રકારિત્વ—શ્રી સુનીલાલ વ. શાહ

૮ વિજ્ઞાન—શ્રી કપિલરામ હ. વડીલ

૯ ઠરાવ ચોથો:—નીચે પ્રમાણે વિવિધ સમિતિઓની નિમજૂતી કરવામાં આવે છે:

૧ નિબંધ સમિતિ.

શ્રી મનહરરામ મહેતા (પ્રમુખ), શ્રી દુર્ગાસંકર સાસ્ત્રી, શ્રી અંબાલાલ જાની, શ્રી બાનુશંકર બાસ (મંત્રી), શ્રી રામપ્રસાદ ગણી, શ્રી કાન્તિલાલ બાસ, શ્રી હરિલાલ પંડ્યા.

૨ રંગન સમિતિ

શ્રી મતી લીલાવતી મુનશી (પ્રમુખ), શ્રીમતી મધુરિકાજહેન મહેતા, શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે, શ્રી અનંત વીણ, શ્રી હરિલાલ પંડ્યા.

૩ ભરોળ સમિતિ

શ્રી ધીરજલાલ મોદી (પ્રમુખ), શ્રી તનસુખલાલ નાણાવટી, શ્રી હસરયલાલ જોષી, શ્રી તનુભાઈ દેવીલાલ દેસાઈ.

૪ વ્યવસ્થા સમિતિ

શ્રી શંકરપ્રસાદ શુક્લ (પ્રમુખ), શ્રી ધીરુભાઈ દેસાઈ, શ્રી ચંદુલાલ જે. વાદે, શ્રી મુશાવરે, નાટ્યપ્રયોગ, નૃત્ય છત્તાદિ રંગનકાર્ય રંગન સમિતિ સંભાળશે.

વાર્ષિક સમીક્ષા માટે

ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ તરફથી દર વર્ષે કરાવવામાં આવતું સમીક્ષાનું કામ ચાલુ સાલથી નીચેના ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે અને તે દરેક વિભાગવાર નીચેના સમીક્ષકની નિમણૂંક આ વર્ષ માટે કરવામાં આવી છે:

વિભાગ ૧ સમીક્ષક:

વિષયો: (૧) કવિતા (૨) નાટક શ્રી. ત્રિભુવનદાસ પુ. છુદાર

(૩) નવલિકા (૪) નવલકથા (૫) સુંદરમ, (૬)

સ્વરિતક-સોસાયટી

નવરંગપુરા, અમદાવાદ.

વિભાગ ૨ સમીક્ષક:

વિષયો: (૧) નિબંધ (૨) વિવેચન શ્રી. યશવંત શુક્લ

(૩) જીવનચરિત્ર (૪) ધર્મતત્ત્વગાન શ્રી. મિહિરસિંહ કોરેશી

(૫) ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ (૬) ભાષાશાસ્ત્ર ૧૧૫, મેથુન રોડ,

(૭) કેશવણી (૮) બાળ સાહિત્ય ગિરગામ, મુંબઈ-૪.

(૯) અવાસ

વિભાગ ૩

સમીક્ષક:

વિષયો: વિજ્ઞાનની બંધી શાખાઓ

શ્રી. ધનજીભાઈ કકરીરવાઈ

કલ્યાણ સોસાયટી,

એલિસબિંગ, અમદાવાદ.

દરેક પ્રકારક તેમજ લેખકને આગદ્યપૂર્વક વિનંતિ છે કે તેઓએ 'ચેતાનાં' પ્રકોષ્ઠો અને કૃતિઓ ઉપર જણાવેલા નોંતે વિભાગના સમીક્ષકને મોકલી આપવાં.

મંત્રી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્ પાદમ ।

પુસ્તકે ૩૨

અપાક-શ્રાવણુ : ૧૯૬૭

અંક ૩-૪

કવિવર રવીન્દ્રને —

શેષ

અમ આજ પરતંત્ર દેશને
જગર્મા સ્થાન ન માન વા હું;
નિજ માતૃતણું જ અંગને
ગણી અસ્પૃશ્ય બન્યા હતા સ્વયમ્

કરવી કૃષિવાદ ના ઘટે
લીધી હાથેથી જ માગી જે દયા !
પણ સંસ્કૃતિ પુણ્ય પૂર્વની
અમથી નિન્દિત ! હા, અસહ્ય એ !

તહીં તું ઉદ્ધરો રવિ સમો
પ્રતિલાપન સહસં ભર્ગથી,
તિમિરાવૃત્ત ગૂઢ ગર્જરો
અજવાળ્યાં વળી દીન આ મુખો.

૩

ધન થીજી ગયેલ જ્ઞાનને
 વહતું ને રસરૂપ તેં કર્યું,
 યદ્ય ઈન્દ્ર નભેથી ગઈને
 વરસ્યો પાશ્વમ પૂર્વ બેઠમાં.

૪

ટહુકયો ઉર ભાવને ભરી
 પૃથિવી ને પૃથિવીની પારના,
 જન હો સહુ રક્ત જગતમાં
 સુષુવા ઉત્સુક કે તૈયાર ના.

૫

દિવિ તું, તું મહર્ષિ, આર્ય તું, તું
 શુર, દ્રષ્ટા વળી ભૂત ભવ્યને,
 કર્યું જીવન શુંબે ગાઈ તે
 કર્યું મર્યુ થ અનન્ય મંગળ.

૬

તુજ ભૌતિક દેહના લયે
 કર્યો હોય ન મોહ શોક શાક
 હઠું તે પ્રકૃતિ જ લઈ જતી
 સ્તન એકેથી વહાડીને બીજે.

૭

પણ વત્સ અતીવ લાડિલા
 પ્રકૃતિના । યદ્ય પૂર્ણ તૃપ્ત તે
 જગને થ ધર્યું તું સ્તન્ય એ
 તવ ઉચ્છિષ્ટ હુવે થ પાકવે.

૮

રોમાં રોલાં

મૂળ લેખક : શ્રી. દિલીપકુમાર રાય
અનુવાદક : શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

રોલાંની સાથે મારી બીજી મુલાકાત સ્વીઝર્લેન્ડના લુગાનો શહેરમાં થઈ હતી. ત્યાં ૧૯૨૨ના ઓગસ્ટમાં મને આમંત્રણ આપ્યું હતું. આંતરરાષ્ટ્રીય નારીશક્તિના શાંતિ અને સ્વાધીનતા સંઘમાં સંગીત વિશે કંઈક લખવું કરવા અને ગીત ગાવા.

તે લખાણમાં મેં જે કંઈ હતું તેનો સાર એ છે કે દિલ્હી સંગીતનો એક વિકાસ અભ્યાસ મુદ્દીનાંગ સંગીતમાં થતો આવ્યો છે — અને એ સંગીતમાં કલાકાર કેલેન્ડર પગલે સર્જક શક્તિ શકે છે — તાત્કાલિક આવ આવવામાં તે પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં રાગને સાચવીને રસસર્જન કરી શકે છે; એ સર્જનમાં જ તેની ઉદ્ભાવની પ્રતિભાની સ્પર્શકતા રહેલી છે. એની સાથે પ્રસંગવશાત્ મેં એમ પણ કહ્યું હતું — પાછળથી રોલાંને લખ્યું પંક્તિ હતું — કે સુરાપી સંગીતમાં હાર્મનીનો વિકાસ થયે બાજે મેલડીને બોજાયે છે. આમ છતાં એની ખોટ સ્વરસંગતિથી — હાર્મનીથી પુરાર્થ રહી છે.

એના જવાબમાં રોલાંએ મને લખ્યું હતું : “ એ તો કમૂઠ કરતું જ નોંધેલું છે, જે સંગીતકલાનો પાયો હાર્મની હોય તેની મેલડીને ખૂબ તુકસાન મેલતું જ પડે. પરંતુ ઉલટ પક્ષે કેવળ મેલડી જ નોંધેલું જીવનાધાર હોય તેને પણ પુષ્કળ આનંદથી યમિત રહેતું પડે છે — હાર્મનીના આનંદથી. દરેક કલાને શરૂઆતમાં પસંદગી કરી લેવી જ પડે છે, જેને પરિણામે તેને કંઈક મળે છે અને કંઈક છોડતું પડે છે. આમાં એણે જે વસ્તુ છોડી દીધી હોય તે જ તેની પાસે માગવી એ યોગ્ય નથી.”

રોલાંની સાથે મારી બીજી મુલાકાત ૧૯૨૨ના ઓગસ્ટની ૧૬મી, અને ૧૭મી તારીખે તેમની સ્વીસ કુટિરમાં થઈ હતી. તે વાતચીતનો હેતુક્ષેત્ર મેં ત્યારે જ લખી રાખ્યો હતો. તેમાં સહેજસાજ સુધારો અહીં કર્યો છે.

“ એ વેરસ પછી રોલાં સાથે મુલાકાત થઈ. તેમની સાથે જે જે વાતચીત થઈ તે લખી રાખવા માટે કસમ પકડી છે. હું બાણે પુસ્તક સત્તરિસે રહેવાના. હવેના પ્રપત્ન કરવા છતાં પણ મારા મુસાફરી બીજા મારા મુસાફરી લખાણ પછી શક્ય નથી. તેને પોતાને અનુકૂળ બનાવી લે છે. તો પણ બનેલાં સુધી રોલાંના અભિપ્રાયોને જ પ્રાધાન્ય આપી લખી જઈએ — પોતાના અભિપ્રાયોને પાછળ રાખીશ. હું આ કરી શકીશ કે નહિ તે કહી શકતો નથી, તો પણ આદર્શ મનના પ્રકીર્ણ સ્વપ્નમાં રાખવો એ હમેશાં સાહે છે.”

રોલાંના અભિપ્રાયોનું વર્ણન કરવા પહેલાં જેઓ તેમના સંબંધ વિશેષ બંધીતા નથી, તેમને માટે એ અસાધારણ મનુષ્યનું થોડું વર્ણન આપવું હિત લાગે છે. સુરાપી અને વિખ્યાત વિચેચકોનું મોનવું છે કે રોલાંનું ચરિત્ર માનવચરિત્રના વિકાસના ઇતિહાસને એક અતિ સુંદર વિકાસ છે. માત્ર એઓ ખૂબ મોટા કલાવિદ છે એટલા માટે જ મંદિર પણ એટલા વિશાળ હૃદયની સાથે આદ્યાદલી વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનો યોગ્ય આ ન્યત્રમાં

વિરલ હોય છે. શેલાં સંગીતના, ચિત્રવિદ્યાના, અને રચાપત્તના પ્રથમ શ્રેણીના સુખદર્શક છે. પારીસમાં જ્યારે “યુરોપી સંગીતનો ઇતિહાસ” એ વિષે કલાસમાં એઓ ભાષણ આપતા ત્યારે તે સંલિખ્યાં માટે અનેક ટેકાણેથી માણસો આવતા. સંગીતના એમના જેવા મહાન ઉદાર સંગોલોચક જગતમાં ખૂબ ઓછા હશે. એઓ ખૂબ ઉચ્ચ પ્રતિભા વિધાનિરત છે. ઘણી લોકોનું માનવું છે કે, આ સૈદ્ધાંતી એક ઉત્તમ નવલકથા ‘તે એમની વિચંચિવિષ્ણાત ‘નતે કિસ્તેફ’ છે, પરંતુ શેલાં મનુષ્ય તરીકે તેમનાં લખાણ કરતાં ખૂબ મોટા છે. ‘કલા’, ‘સેવા અને વિશ્વના માનવો પ્રત્યેના ઉત્તરવળ વિશ્વાસના આ ઉદ્ગાતાને ફેશલેલી હોવાનો આશંકાપણ સહન કરવો પડ્યો છે, નાની નાની સત્તામણીઓની તે વાત જ શી !! કલાવિદો હમેશાં સંસારથી જરા દૂર રહે છે એવું કહેવાય છે — એ આશંકાના પાયાદાર છે એમ પણ આપણે કહી શકતા નથી. પરંતુ ટોલ્સ્ટોયે જે રીતે એનું સમાધાન કરવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો — એટલે કે કલાને આત્મસંસ્કરણ કદીને જીવનમાંથી કાપી નાખીને — શેલાંએ એ માર્ગ લીધો નથી. તેઓ જનહિત અને કલાપરિશીલન બંને સાથે કરતા આવ્યા છે. જેમકે, તોચેલ પુરસ્કારનાં બધાં રૂપિયા એમણે રેકૉર્ડને માટે આપી દીધાં હતા. — જો કે તે વખતે એમની રીતિ બહુ સારી નહોતી. કલા એમને મન હમેશાં અપરિહાર્ય જ રહી છે. શેલાંએ લખ્યું છે : — “J'aimais l'art avec passion; depuis l'enfance je me nourrissais d'art, surtout de musique; je n'aurais pu, m'en passer; je puis dire que la musique me semblait un aliment aussi indispensable à ma vie que le pain.” અર્થાત “હું કલાને આહતો આવ્યો છું. પ્રાણ મનનાં સમસ્ત આવેગપૂર્વક જાળવણી જ હું કલા વડે પોષાતો આવ્યો છું — ખાસ કરીને સંગીતથી. એ પાંચેય વિના જીવનમાં જે પ્રમાણ કરવું મારે માટે અસંભવિત થઈ પડ્યું હોત. એટલું જ નહિ, પણ હું એટલે સુધી કહી શકું છું કે સંગીત મને આહાર કરતાં જોણું જરૂરી લાગતું નહોતું.”

શેલાંનું જીવન આપણા દેશના લોકોએ જાણવું નોઈ એ. હમણાં એમનાં અનેક જીવનચરિત્રો ગદ્યાર પડ્યાં છે. તેમાં વિખ્યાત ઓસ્ટ્રિયન લેખક અને મતીથી Stephen Zweigનું જીવન જ મને સૌથી ઓછ લાગે છે. તેમણે પોતાની પ્રત્યક્ષતામાં એક જગ્યાએ જ લખ્યું છે તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે : — “શેલાંની સાથે પરિચય થયો એ કેવળ મારા જીવનનો સૌથી મોટો લાભ છે એમ નથી, બહુ મહાનાં પુરુષોને માટે પણ એમ જ છે.” *** યુરોપમાં આ યુગમાં ટાઈપલુ માણસ આટલું શુભ, જાણુ; પવિત્ર સાધકનું જીવન જાણી શકે, એ એક ભારે આશાની વાત છે. “પ્રસંગવશાત્ અને યુરોપના એક બીજા મહાપ્રાણ મતીથી જર્મીક રસેસનાં જીવન યાદ આવે છે, તેમણે મને વાતચાતમાં તે વિષે કહ્યું હતું : “શેલાં I admire him profoundly.” (હું એમને ભારે ભક્ત છું.)

શેલાંએ તેમના અભ્યાસપાઠમાં ભગવદ્ગીતા વગેરે અનેક સંસ્કૃત પુસ્તકોના ફેંચ અનુવાદ બતાવ્યા. એ કહ્યું : — “આખ ભારતીય દર્શનાદિથી માહિતગાર રહો છો એ ખૂબ આનંદની વાત છે — ખાસ કરીને અમારે મન — કારણકે હિંદુધર્મ વિશે લોકો વિશેષ કશું જાણતા નથી, માત્ર ઔદ્ધર્મ વિશે જાણે છે. એનું કારણ કલા એ હશે કે હિંદુધર્મ સદા બહિર્ગુણ બનવાને નારાજ રહેતો આવ્યો છે, અમારે ઔદ્ધર્મ મિશનરી હતો.”

રોલાંએ કહ્યું કે, ભારતીય દર્શન કલા વગેરે ખરેખર તેમને ખૂબ ગમે છે. હિંદીઓનો સંસ્કૃત પેશુ તેમને તૃપ્તિ કર આપે છે.

કલાકારોની આત્મપરતા વિષે તેમને પ્રશ્ન પૂછતાં તેઓ બોલ્યા : “ કેમ, કલાકારો શું અનેક વેળા કલાને ખાતર અનેક વ્યક્તિગત દુઃખો અને કટો સહન કરતાં જોવામાં આવતા નથી ? ”

“ પરંતુ જગતનાં દુઃખકષ્ટની વચમાં કલાકારની અનાસક્તિ અને અલગપણું ધણીવાર બાંધવિલાસિતા અને હાલેરીપણાની કાદિમાં નથી પહોંચી જતાં ? માણસોનાં દુઃખકષ્ટ પ્રત્યે તે ધણીવાર સંકાનુંજાતિ દર્શાવતો નથી — એનું કારણ જો દર્શાવી શકતો જ નથી એ નથી શું ? ”

“ રોલાંએ કહ્યું કે “ તમે શું એમ માનો છો કે જગતનાં દુઃખ દુઃખનાં કરવામાં કલાકારનાં સર્જનનું મૂલ્ય ઓછું છે ? હું એક સમયે ગરીબ હતો, રિયેટરમાં ખૂબે દુશ્મી ગેતરીમાં જે મેસી શકતો. ત્યારે મેં મારી સગી આંખે જોયું છે કે, આખા દિવસની મહેનત પછી થાકેલા, કંટાળેલા, દાનદુઃખીઓ સંજોતથી કેવો ગાડ આનંદ પામે છે. બીટાવનની એક સિગ્નેટનું મૂલ્ય એક મોટા સામાજિક સુધારા કરતાં લેણ પડ્યું ઓછું છે એમ તમે માનો છો ? વળી, સમાજની ઉન્નત રીયતિમાં કલાનું જે મૂલ્ય હોય છે, તેના કરતાં માણસનાં દુઃખકષ્ટો વધી ગયાં હોય ત્યારે કલાનું મૂલ્ય લગભગ ઘટતું નથી ખબરે વધે છે. કારણ, અહિંજગતમાં માણસનાં દુઃખ વધવાની સાથેસાથ તેને મન અંતર્જગતની સંતવનાનું મૂલ્ય પણ વધી જાય છે — ખરું ને ? એક દાખલો લો : હારના સમયના રશિયાનો દાખલો લઈએ તો માસમ પછી કે તે અંમાનુષિક અત્યારના સમયમાં તેમનાં રમકડાં, કારીગરી, લોકસંગીત વગેરેનો જાણે ઘોષ જ ફાટી નીકળ્યો હતો — એ જ્યાં નાશ નહોતાં પામ્યાં. કારણ, તે સમયે અહારના દુઃખાણથી માણસનો અદ્યમ આત્મા પોતાના સર્જન વડે તેના મોઝને ઢળવે કરવાનો પ્રયત્ન કરતો. તે સિવાય, એક માણસ કંઈ જગતનો ખર્ચો ખોળે લઈ શકતો નથી. તમે એકલા કંઈ ખજારી, વેપારી, ખેડૂત બધાનું કામ કરી સમાજનું બધી બાજુથી રક્ષણ નહિ કરી શકો. કલાકાર જે કંઈ કરી શકે છે તે માત્ર તેના જ બીજામાં ટળાણું હોય છે. બીટાવન જે મનુષ્યનાં દુઃખકષ્ટના પ્રશ્નથી સંકળાઈ જઈને મારો મત પૂછવા આવત તો હું તેમને કહેત : “ તમારે પૂછે પડે છું, તમે જે બધાની મિતા કર્યો નહિ. મનુષ્યનું જીવન કુદ છે. તમારે જે આપવાનું છે તે આપી જાઓ. દલે વિશ્વન કરશે નહિ, કારણ, તમારું અકસ્માત મરણ યવાથી જગતને જે નુકસાન થશે તે બીજા કોઈથી ભરવાઈ પડવાનો સંભવ નથી; કારણ તમે કરી શકો તે બીજો કોઈ જ કરી શકવાનો નથી. બધા જ માણસોને આ વાત લાગુ પડે છે. ”

“ આપ કું એવું નથી માનતા કે કલાની આગ્રાધનાની આગતમાં ગરીબ દુઃખીઓને પેશુ કંઈક કહેવાનું છે ? તેઓ શું એવા પ્રશ્ન ન ઉઠાવી શકે કે અમે શું કર્યા સમાજની આ વિષમતામાં લાગીદાર બનીએ, જોને લીધે માત્ર મૂંઝવણ લોકો આ કલાવિલાસમાં મગ્ન રહે છે અને બાકીના બધા જ સંસ્કારી સાંજ સુધી મહેનત મજૂરી કરી એ લોકોને સુખ સંચયક પૂરાં પાડે છે ? તેઓ શું એમ ન કહી શકે કે અમારે આપ બોલો છો — અમાને તક નોંધો છો ? ”

“બેશક, જે સમાજના અત્યાચારી સેંકડો પ્રતિભાયાનું અકિન્ન પોપણ અને તદના અંભાવે સુકાઈ ગય છે, તે સમાજની આમૂલ્ય નહીં રચના તેઓ, જરૂર માગી શકે. અને એટલા માટે પ્રત્યેક જુદિજનીના સહકારની જરૂર છે — માત્ર તેનું સર્જનકાર્ય તેણે ન છોડવું. એક શ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર કહેતા કે સમાજનો કોઈ પણ અત્યાચાર અથવા દુઃખ મારી સૌંદર્યભાવનાને આઘાત પહોંચાડે છે. કોઈ પણ મહાન કલાકાર વિષમતા અને અન્યાયના પાયા ઉપર મસાયેલી સમાજની આ બધી અવસ્થાથી આઘાત પામ્યા વિના રહી જ ન શકે. કારણ તેના સર્જનની પ્રેરણા એકબના અનુભવમાં રહેલી છે; અને અત્યાચાર અને અન્યાયના મૂળમાં અનેકથ રહેલું છે. આથી અન્યાય, પીડન, નિષ્કુરતા એવાં કુત્સિત છે કે તેને ખટક્યા વિના રહે જ નહિ.”

“આપની વાત મને ખૂબ ગમી, મોસિયો શેલાં. મને યાદ આવે છે કે જેદરો તેમની *Rose in the Heart* નામની અનુપમ કવિતામાં પણ આ જ વાત કહેલી છે :

“All things uncomely and broken
all things worn-out and old:
The cry of the child by the roadway,
The creak of a lumbering cart.
The heavy steps of the ploughman
splashing the wintry mould:
Are wronging your image that blossoms
a rose in the deeps of my heart.”

[એ કે વિરધ વળી ભ્રમ રહ્યું પ્રભામાં
એ કે પ્રસાદ ગયલું, વળી છૂંદે એ એ :—
રક્તે જતા બજારુ બળકે કેરું સેવું,
માડા તણે અતિય કઈસ ખડખડાડ.
સિયલુ મૂગ લડવી સપળે જતા કેા
મિદ તણુ ધરણીને દબાવ પહે વાડ
એ સર્વ અવરણડા મહી એ ખીલતં
મૂર્તિ-મુકાબ વચઃ તેલ કરત ધ્યાન.]

“જેદરો ખરું જ કહ્યું છે — આપણી નીતિના મુશ્કેલી, સૌંદર્યની પ્રેરણા કેટલી કેટલી રીતે પ્રવૃત્ત રહીને કામ કરે છે તે સહેજ વિચાર કરીએ, તો માધ્યમ પડી આવે. મધું છે એવું કે શાગને વિષે મતભેદ નથી — પણ કલાકારને ત્રામે શો ઉપાય કરવાનું કહો તો ? દરેક માણસને આત્મોન્નતિની તક અને અવકાશ આપતાં એ સમાજનું કર્તવ્ય છે — એ ખરું છે, પણ એ કર્તવ્ય કરવું જોઈતું સહેલું છે, તેટલું એનો માર્ગ સોપા કાઢવો એ સહેલું નથી. દિલીપ, એનો શો ઉપાય, કહો ! જોડે આખરે દરેકની આગળ પ્રથમ અકિન્નમત ખનીને જ આવે છે : એટલે કે ક્યા ઉપાયથી આપણે સમાજની ઉત્તમોત્તમ અવસ્થા કરી શકીએ — માણસોની સેવા કરી શકીએ; એમ જ ને ! આ આગતમાં મને એમ લાગે છે કે શિક્ષણનું પંડેલું કર્તવ્ય એ છે કે માણસના આત્માની પાણીને રૂપ આપવું — તેના

ધ્યાનની પ્રતિમાને બહાર પ્રગટ કરવી. સામાજિક વ્યવસ્થામાં ધ્યાન આપવાનો નો તેને વખત રહે તો તેણે તે કરવું જોઈએ, જેમ જેટ કરતા હતા : તેમને બ્યારે સર્જનની પ્રેરણા નહોતી મળતી ત્યારે તેઓ બ્લેન્ક બતનાં સામાજિક કાર્યો કરતા હતા. પરંતુ બ્યારે સર્જનનો પ્રકાશ ચેતી જાડો તેમના મનોદીપમાં ત્યારે તો તે જ સર્વસપ્તાધારા બની જાય ને ?

“પરંતુ એ પ્રકાશથી કેટલા બહુનો અધકાર દૂર થવાનો હતો ? બેચાર બહુનો જ ને ?”

“એમ શા માટે ? પણ અહીં એક વાત કહેવાની જરૂર છે. અધપરિશિષ્ટ અને શિક્ષિતમન્ય — એ બંને પ્રણીતા લોકોના હૃદયમાં ઉગ્ચ કલા આનંદના તરંગો નગાડતી નથી. કોરણ, વ્યવહારસાનજન્ય ચંચળા જેવા સિદ્ધાંતોના દબાણથી તેમના હૃદયમાં રસનું ઝરણું સુકાઈ જાય છે. પરંતુ અશિક્ષિત અને સાચા ઉગ્ચ શિક્ષિતોના મનમાં કલા હમેશાં બાહરે બંને આશ્રય પામે છે. જોકે તેઓ એને બિન બિન દૃષ્ટિબિંદુઓથી જુઓ છે. આમ છતાં અશિક્ષિતોના મનમાં પણ કલાપ્રેમનાં બીજ વચાવેલાં હોય છે, એ વસ્તુ બહુ જઈએ તે ન આસે. અને મારા બાળપણની વાત વાદ આવે છે. મને તે વખતે તદ્દન અધમ સંગીત ગમતું હતું; પણ મેં તેને ઘડ સંગીતના સિદ્ધાંત ઉપર જ બેસાડ્યું હતું. જેની પૂર્ણ હું પાછળથી કરતાં શીખ્યો. હવે અશિક્ષિત અવસ્થામાં મેં જે સંગીતને પસંદ કર્યું હતું તેને સલામ કાઢી કારતું હતું ? મારી મુદરની કપના જ. બરાબર તે જ પ્રમાણે અશિક્ષિતો કદાચ ઈ કલાતું કેટલું મૂખ્ય તે અનુશીલન વિના નક્કી નહિ કરી શકશે; પરંતુ તેનું કારણ એ નથી કે તેમના હૃદયમાં કલાપ્રેમ નથી — સામાન્ય માણસો મહાન કલાને પિછાની શકતા નથી — પિછાનવાની સાધના કરી નથી હોતી માટે. ઉગ્ચશિક્ષિત અને અશિક્ષિત એ બંને ય વર્ગના લોકો કલાના પૂર્વરી હોય છે — અધપરિશિક્ષિત જ અરશિક્ષિત હોય છે. માત્ર આપણે કલાને જુદી જુદી બાજુથી જોઈએ જીએ. નીચેનું *L'origine de la Tragedie* પુસ્તક ખૂબ મુંદર છે. તેમાં તમે જોશો કે તેમણે જે અતિમાનવ ચીતરેલા છે; આયોલિનારિયન (ઈ) આયોલિના ભક્ત; એ લોકો વિચાર, વિવેક, સ્થિર, બુદ્ધિની દિશામાંથી જીવનનો ઉપભોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે) અને દાર્શનિકસિયન (ઈ) દાર્શનિકસિયનના ચેલા. એ લોકો જીવનને માણસના પ્રાથમિક સંરાગ (passion) દ્વારા ઉપભોગ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. (અહીં રોમાંએ les forces de la terre સમજાવ્યાં હતા.) એ બંને વર્ગો પોતા છે. જીવનની એ બંને દૃષ્ટિઓનો સમન્વય થવો જોઈએ. મોટા ભાગના ઉગ્ચશિક્ષિત લોકો કલામાંથી આયોલિનારિયન લોકોની રીતે રસ શોધે છે. અશિક્ષિત લોકો દાર્શનિકસિયનની રીતે. માણસના હૃદયમાં કલાનો સાચો રસોપભોગ માત્ર ત્યારે જ સંભવી શકશે જ્યારે તે બુદ્ધિના વિકાસની સાથે હૃદયોગ અને પ્રાણતારુણ્યનો સમન્વય કરતાં શીખશે.”

“એ સમન્વયનો માર્ગ શા — પદ્ધતિ શી ?”

“જગતના સહુ એક કોટિના કલાવિદોમાં એક પ્રકારની સ્વાભાવિક સમજશક્તિ હોય કે, એ તમે જોઈ શકશો. બીટાવનની રચનામાં માનવહૃદયના પ્રાથમિક આવેગની સાથે માનવ મનની બુદ્ધિની આપોલ પ્રગટ થઈ છે તે ખરું એક પરમ સમન્વયને લીધે. સાધારણ માણસના આવેગનો પ્રવાહ કંઈમરની સાથે સાથે સુકાઈ જ જાય છે હમેશાં. પરંતુ મહાન કાકાર પોતાની આવેગ — પ્રચલના ઢેક સુધી તાજ રાખે છે, કારણકે આવેગની આ દાની તાજગી, સતેજતા તો તેમની કલાવર્તિનો મુખ્ય આધાર છે. વાચનરે પોતાનો

પ્રખ્યાત પતિન્દ્રિય એપેરા '૬૩' વરસની વયે લખ્યો હતો, એ ઉપરથી માન્ય : પટે છે કે ઉમરના ઘડપણ સાથે તેમના હૃદયને ઘડપણ આવ્યું નહોતું.”

“પણ એ વાગવરની શું ટોસ્ટોએ ચોથી ઈજીનો કલાકાર કહીને નિદા કરી નહોતી ?”

રોલાંએ વિચાર કરતાં કરતાં કહ્યું : “ટોસ્ટોયનું એવું થયું છે કે તેમના સ્વભાવમાં ખૂબ આત્મવિરોધ હતો. એક એક ઉછાળો અથવા સ્પર્શનો દિલોળો આવતો અને તેમને ક્યાંના ક્યાં લઈ જતો — અને તે વખતે તેઓ આવી અતિશયોક્તિઓ કરવામાં જ રાચતા. દાખલા તરીકે, માનવ કલ્યાણની શુદ્ધ જીવિતા એકમાં ને એકમાં તેમણે એકવાર આવા જ સુદસાથી કહી નાખ્યું હતું કે, મહત્તારાની ગતિનો હિસાબ રાખવાથી શું વળવાનું છે — જોનાથી દુઃખીનાં દુઃખ દૂર થાય તે કામો સિવાય બાકીનાં બીજાં કામો અકર્મ છે. આવી ન માનવા જેની વાત ટોસ્ટોયે બોલી શક્યા હતા, તેનું કારણ એ છે, તેમનામાં દાર્શનિકસિલ્પ મનોવૃત્તિઓ અત્યારનાં પાર કંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં જીંઘળી આવતી. એટલે કે આ વિષે તેમના મતને વધારે મહત્ત્વ આપવું એ ભૂલ છે.”

“પણ તમને એમ નથી લાગતું કે કયોવાર આપણે કલાને મહાન ગંજીએ છીએ તે કલા પ્રત્યેના કોઈ પ્રેમને લીધે નહિ — પણ એના મૂળમાં આપણું સુખસમૃદ્ધિનું સૂચન રહેલું હોય છે તેને લીધે ? કારણ, કલાના અનુશીલનમાં જીવન એકંદરે સુખમાં જ ગમ્ય છે ને ?”

“હું એ વિષે કાંઈ માયાઝીક કરતો નથી. એક તો કસતો જે આનંદ હોય છે તેની એક પરમ સાર્થકતા છે જ. માણસના જીવનમાં પરસેવાના આનંદની સાર્થકતા એ જ શ્રેષ્ઠ અથવા એક માત્ર સત્ય છે એવું નથી. એટલું જ નહિ, પણ આપણા દાર્શનિકસિલ્પ મૂલ્ય સંશયોની અવગત કરી એ ખરાબર નથી. તેને લીધે પણ જીવનમાં અપૂર્ણતા આવે છે, બીજી વાત એ છે કે, જીવનમાં દાર્શનિક્યુ વ્યક્તિગત ગતિર આનંદ સર્વવિશિષ્ટ હોતો જ નથી. જીવન ખૂબ વિચિત્ર છે, દિલીપ. જેમાં અને આનંદ પડે છે, તેમાં સૌને ભલે આનંદ ન પડતો હોય, બીજા ઘણાને આનંદ પડે છે. જીવનમાં હમને અનેકયો હોવા છતાં એને લીધે જ મિશ્રન સંલક્ષિત બને છે.”

“તો આપ શું એમ કહેવા માગો છો કે આનંદ એ જ સાચો મોર્ગ છે ?”

“નથી ? તમારાં રાસ્ટ્રોમાં પણ શું કહ્યું નથી કે જીવન-ગતિ આનંદમાંથી જ-એકલું છે ? બેસક આનંદનો અર્થ હું સુખ નથી કરતો — સ્વસ્થ અને શાંતિ, સુખ અને આનંદ એના છંદ જ હુદા હોય છે. અથા જ મહાન આનંદના મૂળમાં જ અનાસક્તિ અને નિર્વાસના રહેલી હોય છે. જે આનંદને માટે હંદાલદ કરવાની જરૂર પડે છે તે આનંદ જ નથી — આનંદનો વ્યગિચાર છે. કલાનો આનંદ મોટો એટલા માટે છે કે એમાં હંદાલદ કરવાની નથી — ગુન્નતા નથી. સૌને માટે એનાં દાર-પુલકાં છે — તેના મૂળમાં દાન રહેલું છે — તે દાર બોલી નાખે છે — સંચય કરવું નથી — અસ્પૃશ્યતા તેને ગમતી નથી. આવા આનંદના સ્પર્શથી પણ આપણી ચિત્ત-શુદ્ધિ થાય છે — એ નૈતિકતાનો ઉપદેશ દીધા વગર પણ જીવનમાં ફરી અદા કાવે છે. શી રીતે આમ બને છે તે જાણો છો ? માલવીદા જ્ઞાન મેસેનજી નામે મારું એક ક્ષીગિત એક વખત જોડથી ગાંડાં જેવાં યદ્ય ગયાં હતાં. એ વખતે તેમણે શેક્સપિયરના ઓથેલોનો અભિનય જોયો એથી તેમને એટલા બધા આનંદ થયો હતો કે તેમને ખાતરી થઈ કે આ જીવનનું મૂલ્ય છે. અને છતાં આથેલોમાં કોઈ મહાન વસ્તુ છે જ નહીં.”

સાલુ ૩

ધર્મયુદ્ધ કે હિંસા ?

અંગ્રાજીમાં પુરાણી

માનવની એક મોટી મુશ્કેલી એ છે કે જીવનમાં જે પ્રશ્નો તેને ઉદ્ભવતા આવે પડે છે તે સાદા અને સીધા નથી હોતા. હિંસા-અહિંસાનો સવાલ પણ અટપટો છે. જીવનમાં એવા પ્રસંગો જોવા થાય છે ત્યારે જે બેમાંથી એકની જ પસંદગી કરવી સામાન્ય માણસ માટે શક્ય નથી હોતી. હિંસા કોને કહેવાય, અહિંસાની મર્યાદાઓ કઈ એ વિષે પણ માણસોના વિચારો એકસ નથી હોતા. આવી પરિસ્થિતિમાં અત્યારે આવી રહેલ મહાસુદ્ધ વિષે તે સારું છે ના તો ખરાબ છે એવો અભિપ્રાય એકદમ બાંધી દેવો બાળખી નથી.

કેટલાક મુદ્દાઓની ચોખવટ થવી જરૂરી છે. સામાન્ય રીતે દૂરતા, સ્વાર્થ તથા અધર્મ હેતુપૂર્વક કરવામાં આવતી હાનિને હિંસા કહેવામાં આવે છે. કોઈ પણ પ્રાણીને મન, વચન કે કર્મથી હાનિ ન પહોંચાડવી એ અહિંસા મનાય છે.

માનવજીવનમાં કેવળ અહિંસાનો જ આચાર પ્રચલિત થાય તો માનવસંસ્કૃતિ તો શું પણ માનવજીવન પણ આખરે ટકી શકે નહિ એ કેળીતું છે. ખીછું-ખાનુ, નિર્ભય અહિંસાનું આચરણ માનવજીવનમાં શક્ય નથી એટલું તો અહિંસાની એકાંત ઉપાસના કરનારાં પણ સ્વીકારે છે. જીવવાની ક્રિયામાં જ કેટલીક જીવહાનિ અનિવાર્ય છે.

પરંતુ હિંસા અને અહિંસા એ જે વચ્ચે જ માનવને પસંદગી કરવાની હોય છે એવું હમેશાં નથી બનતું. નિર્દોષ બાળકની કતલ થતી જોઈને, નિરાધાર સ્ત્રીના ઉપર જુલમ ના તો તટસ્થ શહેરીની માલમિલકતની હુંટ ના તો પિનાચ થતો જોઈને માનવનું હૃદય સળકી ઊઠે છે. પોતાના પ્રત્યે ના તો પોતાની આજુબાજુ જુલમ થતો જોઈને માનવના અંતરમાં એક પ્રકારનો પુણ્ય-પ્રદાય પ્રગટે છે. એ ધાર્મિક મન્યુ તેનું જીવન જોખમમાં નાંખીને માનવને ધર્મયુદ્ધ કરવા પ્રેરે છે. એ સંજોગોમાં નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર — કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા કર્યા વિના જાતે મરી જવું — તેને નિષ્ક્રિય અને નિરર્થક જણાય છે. પોતે મરીને પણ અસહાય બાળકને અવાધી શકશે એની ખાતરી હોતી નથી. વળી, એ પ્રમાણે મરવાનું સામર્થ્ય કેવળ શહીદોમાં જ શક્ય હોય છે. એટલે સામાન્ય માનવ તેનો અમલ કરી શકેતો નથી.

અહિંસાનું આચરણ જેટલા પ્રમાણમાં થઈ શકે તેટલું કલ્યાણકારક છે એ વિષે બે મત નથી. સર્વે ધર્મોએ અને ધર્મપ્રવર્તકોએ અહિંસાના સિદ્ધાંત ઉપર ભાર મૂક્યો છે, બે કે ત્યવહારમાં તેની મર્યાદા જુદી જુદી આંજી છે. હિંદુદર્શન તરીકે, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પોતાના પડોશીને હાનિ ન કરવી એમ કહ્યું છે પરંતુ માંસાહારની છૂટ મૂકી છે.

અહિંસા અને ધર્મયુદ્ધ બન્ને માનવશક્તિદાસ બેટલાં પ્રાપ્તિની છે. આ ઉપરથી આપણને જણાશે કે અહિંસાની એકાંત ઉપાસના કરનારા ધણીવારે જે એમ કહે છે કે “યુદ્ધ એટલે તો નિર્બળ હિંસા જ”-એ જરાજર નથી. વળી ધર્મયુદ્ધ કરવા માટે જે માણસ મેદાને પડે છે તે હિંસા કરવાના હેતુથી પ્રેરાયેલો હોતો નથી. તેના હેતુ સ્વરક્ષણ, યા તો પરરક્ષણ યા તો આદર્શનું પાલન કરવાનો હોય છે. ધર્મયુદ્ધ કરનાર મારવા જ નીકળે છે એમ નથી, તે મરવાને પણ તૈયાર હોય છે. અર્થાત્, ડાર્થ નિઃસ્વાર્થ હેતુ સાધવા માટે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવાની તૈયારી રાખીને ધર્મને ખાતર લડનાર જુલમ કરનારનો સામનો કરે છે. આ રીતે લડનાર ધર્મયુદ્ધનો સિપાહી એટલે કે સાચો ક્ષત્રિય ખતી શકે છે.

આત્મારે ચાલી રહેલ જ્યોત-યુદ્ધ જેવી મહાન લડાઈનાં કારણોની તપાસ કરવા જઈશું તો તેના મૂળમાં મૂઠીખર માણસોનો સ્વાર્થ નહિ પણ ધણીવાર જે જુદાં આદર્શોની અંધડાંમણ આપી રહેલી જણાશે. જે પ્રજાઓમાં લોકમતની બહુમતિ પ્રમાણે રાજ્યતંત્ર ચાલે છે તેમાં ખોટાં કારણો આપીને આવું લયકર યુદ્ધ લાંબો વખત ટકાવી રાકાય નહિ. આંસારે જે લોકો બન્ને બાજુ લડી રહ્યા છે તેમાંના ધણીખરાં-એને ખાસ કરીને નેતાઓ-એ જુદી જીવનદૃષ્ટિવાળાઓ છે. જર્મનીના મન ઉપર હિટલરના નાઝીવાદે કબ્જેલી જર્મન પ્રજાના વર્ચસ્વવાળી દુનિયાનું ચિત્ર અંકાયેલું છે. હિટલરે અનેકવારે જોહેર કરેલું છે કે મૂળતંત્રની સહયા મરણપથારીએ છે. વ્યક્તિના આચારની, તથા વિચારની સ્વતંત્રતાને દેશભ્રે, બાળના સામુદાયિક જીવનની જરૂરિયાત તે આગળ કરે છે. તે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાને હાઈ લેતાં પણ અચકાતો નથી. યાદી લોકોનો દેષ નાઝીવાદમાં અગ્રવયો નથી. આખી માનવજાતિ પાસે નાઝીવાદ પોતાની માનીતી રાજદીપ, આર્થિક, સામાજિક-અને પ્રાર્થિક સુદ્ધા-ન્યાયસ્થા સ્વીકારવા માગે છે. જે પ્રજા તેનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર ન હોય તેની સામે બળ વાપરતું એ જ ઉપાય છે એમ તે જણાવે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે. એ બળનો ઉપાય અજમાવવાની શક્તિ મેળવવા માટે આખી જર્મન પ્રજાએ હિટલરના નેતૃત્વ નીચે વર્ષો સુધી તનતોડ પ્રયત્નો કર્યા છે અને આને પણ એ હેતુ સાધવા માટે તેઓ ગંજા બલિદાને આપવાને તૈયાર છે. જર્મની આત્મારે જે લશ્કરી બળનો ઉપયોગ કરી રહ્યું છે તેને એક મહાન નેતા ‘mechanical Barbarism - યાત્રિક જર્બરતા’ કહે છે.

ખીજ બાજુ અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, અમેરિકન, તથા હોલેન્ડ, બેલ્જિયમ, ગ્રીસ, વગેરે પ્રજાઓ આત્માર સુધી પ્રજાતંત્રની જે સંસ્થા, અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યને પ્રરિણામે જે માનવસંસ્કૃતિ વિકસેલી છે તેને ઘટિ તરીકે ગણે છે. તેઓ માનવજીવનમાં જે જે વસ્તુઓને અમૂલ્ય ગણતા, આવ્યા છે તેમને હવે નિરુપયોગી ગણીને ફેંકી દેવાને તૈયાર નથી. વિચારની, વાણીની સ્વતંત્રતા, ધર્મની માન્યતા વિશે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા તથા સમાન રાજદીપ હકોમાં તેઓ માને છે. આત્માર સુધી જે સંસ્કૃતિ તેમણે વિકસાવી છે, જે જીવન પ્રણાલિ ઉત્તમ ગણી છે, તેમાં સુધારા કરવાને તેઓ તૈયાર થાય પરંતુ તેને એકદમ ફેંકી દેવાને અને સર્વ-સત્તાધારી, ડાર્થ સરખાત્મારની આગ પ્રમાણે ચાલવાને તેઓ ના પાડે છે. ડાર્થ પણ

જાતિ જન્મને કારણે ખાસ દહીં માટે, યા તો ખાસ શિક્ષા માટે, લાયક નથી એમ તેઓ માને છે. જનતાના રાજકીય અને આર્થિક જીવનની ફરીતે વ્યવસ્થા કરવી હોય, તો તે પણ પરસ્પર વિચારની આપ-લે પરે, પ્રજાઓની સમતિથી, સર્વસ્વીકાર કરી શકે એવું બધારણ ધાવાથી જ થઈ શકે.

કહેવાનો બાવાર્થ એ નથી કે જર્મનીની વિચારણા, તદ્દન ખોટી છે. અને અંગ્રેજોની-સામા પદ્ધતી-સંપૂર્ણપણે સાચી છે. પરંતુ સાર એ છે કે આ શુદ્ધતા મૂળમાં જે પરસ્પર વિરોધી આદર્શોની અથડામણ છે, —લડે, આપણે બન્ને આદર્શોને તથા તેના અનુયાયીઓને અપૂર્ણ ગણીએ.

એટલે જ, લાંબો સીપુરો જોયો પ્રેમાળ અને ધાર્મિક વૃત્તિનાં હતાં તેઓ આર્થિકતા માણસ-મારુ અને આર્થિકતા થઈ ગઈ એમ માની લેવાને કશું કારણ નથી. શાંતિ કેને નથી ગમતી ? બધા જ શાંતિ માને છે. પરંતુ કાંઈ પણ બોગે શાંતિ જાળવવી એ કાંઈ માનવજીવનનો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ હેતુ નથી. એ રીતે શાંતિ જાળવવી શક્ય નથી એટલું જ નહિ, શક્ય હોય તો પણ હિં નથી. શાંતિના કરતાં પણ મહાન વસ્તુઓ જીવનમાં હોઈ શકે છે : સ્વતંત્રતા, આપક, આદર્શનું પાલન, પોતાનો ધર્મ વગેરે શાંતિ કરતાં બધું અમૂલ્ય વસ્તુઓ છે. તેમને બોગે જાળવેલી શાંતિ માનવને કસક લગાડનારી છે.

જર્મનીની માગણીને સતોષવા માટે, અને એ રીતે શાંતિ જાળવવા માટે, યુરોપની મોટી પ્રજાઓના નેતાઓએ પ્રયત્નો નથી કર્યા એમ લાગે જ કહી શકાય. પરંતુ ક્રિસ્ટીની જાનત જર્મની બહાર, વેશવેશ જર્મનોને એક કરીને એટલી જવાની હતી જ નહિ. આ બાબત તેણે ગેલિલેયમ, હોલેડ, નોર્વે, ડેન્માર્ક વગેરે સ્વતંત્ર અને વિવેક સુધી સ્પર્શતા જાહેર કરનારી અને જાળવનારી પ્રજાઓ ઉપર તમર કારણે લુભકા કરીને એકથી વધારે વારં પુરવાર કરી આપી છે.

કાંઈ કાંઈને મારી નાખે એમાં અભિયાન લેવા જેવું કાંઈ જ નથી એ સાચું છે. પરંતુ એવો વિનાશ ધણીયાર માનવનો ધર્મ થઈ પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, રમખાણનો દિવસોમાં કાંઈ નિર્દોષ માણસનું ખૂન થતું અદકાવનારને કાંઈ શુંકાને ઈજા થાય તો તેનું મૃત્યુ થાય એટલા ઉપરથી પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખનાર માણસ 'ખૂની', 'હિંસક', કે 'વરુ' કરતો નથી. લગાઈ પણ પ્રજાઓ ઉપર આવી પડતો આપદ-ધર્મ છે. ઈજાડના સુખ્ય મંત્રી ચર્ચિલે હમણાં જ જાહેર કર્યું છે. (તા. ૧૬-૬-૪૧) કે "માનવજાતિનું લાંબુ ભૌતિક સામગ્રીની ગણતરી ઉપર આધાર રાખતું નથી. બનારે મહાત્મ આદર્શો જીવનમાં આવે છે, અને માનવના આત્માને દેહાણી દેહાણીને તેમના કુદૃષ્ટતા કુડાળામાંથી તેમને બહાર ખેંચી લે છે અને કાંઈ લખ્ય અને ફરિવાર પ્રેમથી તેમને આરામ, માલશિકત અને સુખને એક બાજુ ફેંકી દઈને પોતા તરફ આકર્ષે છે ત્યારે આપણને સમજાય છે કે આપણે પણ નહિ પણ આત્મા છીએ." પોતાના જીવને જોખમમાં નાંખનાર સ્વયં સેનિકા, ખૂની, 'હિંસક' કે 'વરુ' ના નામને તો લાયક નથી જ એટલું કહેવું એઈએ.

વૃણી લેણીમાં ભાગ લેનારાઓ પરસ્પર દ્રેષ કરે છે એ માન્યતા પણ સાચી નથી. બ્યારે સાંભી બાંજુનાં સૈનિકો પકડાય છે, યા તો ઘાયલ યાય છે ત્યારે ધણીવાર તેઓ સભ્યતાભર્યા, અને કેટલીક વાર તો ઉદાર, વર્તન કરે છે. એનાં અનેક ઉદાહરણો જોવામાં આવે છે.

યુદ્ધને ખાતર યુદ્ધ કરવાનું કાર્ણને જમ્લું નથી. પરંતુ તેથી પોતાની ફરજનો ત્યાગ કાર્ણ પણ. રીતે વ્યાજબી ન જ ગણી શકાય. એટલે, આપણે જોવાનું એ છે કે કાર્ણ પણ લડાર્ણ ધર્મયુદ્ધ છે કે નહિ. લડાર્ણ પોતે સારી કે ખરાબ નથી હોતી. જેવા આદર્શ તેની પાછળ હોય છે તેવી તે બને છે.

મૂતકાલમાં પણ જોઈશું તો જણાશે કે સિવાજીના જીવનકાર્યનું મૂલ્ય તેનાં બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપરથી ઝાંઝવામાં નથી આવતું તે વ્યાજબી જ છે. તે એક સાહસિક, લૂટારો મટી જઈને સ્વધર્મરક્ષક બની રહે છે. મહારાજા પ્રતાપ અને અકબર વચ્ચે થયેલું હલહીધાટું યુદ્ધ અમુક પ્રદેશના લોકોને માટે થયેલ સ્વાધર્મ લડાર્ણ મટી જાય છે, અને અણનમ ક્ષાત્રેકના ગૌરવનું પ્રતીક બની રહે છે.

મયા મહાયુદ્ધમાં જોયો સ્વયંસેવક તરફે જોડાયા હતા તેમાં અનેક માણસો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આદર્શથી પ્રેરાયેલા, સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનારા પવિત્ર આત્માઓ હતા. કવિ રૂપરંજી કુલ, રાનાલક નીકસન - શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમ - જેવા કેટલાએ કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીના જુવાન સ્નાતકોએ નાના સરખા ઈંગ્લેન્ડના ટાપુને ખાતર કે તેના સામ્રાજ્યને ખાતર નહિ પરંતુ વિશાળ માનવજાતિના મહાન આદર્શને પોતાની નજર આગળ રાખીને આત્મસોગ આપ્યા છે. પોતાનાં બલિદાનથી માનવજાતિની પ્રગતિને માટે પરિસ્થિતિ તૈયાર કરી આવી તેમને દર શ્રદ્ધા હતી. આજે પણ એવા હજારો જુવાનો પોતાનાં માણ્ય અર્પણ કરી રહ્યાં છે.

એટલે, માટું કહેવાનું એ છે કે તમે કાર્ણ આદર્શને ખાતર યુદ્ધમાં જશો, યા તો રમખાણો જેવા સમયમાં તમારું જીવન જોખમમાં નાંખીને વીરતા બતાવશે તેમાં તમને પાપ લાગવાનું નથી એ વિષે નિશ્ચિત રહેજો. મર્યાદા માટે કાચરતા જેવું બીજું પાપ નથી એ યાદ રાખજો. અને આ ધર્મયુદ્ધ કરવાનો બોધ આપણા હિંદમાં પ્રાચીન કાળથી આપવામાં આવ્યો છે. હિંદુધર્મમાં ધર્મયુદ્ધને અગત્યનું સ્થાન છે. મહાભારત અને રામાયણ તેના જીવંત સાક્ષી છે. શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, બીષ્મ, રામચંદ્ર, પ્રતાપાદિત્ય, સંસુદયુષ, હર્ષ વગેરે એનાં દૃષ્ટાંતો પૂરાં પાડે છે.

અહિંસાના પ્રખર ઉપાસકો કહેશે કે કાર્ણ પણ રૂપમાં ધર્મયુદ્ધ તો અહિંસાત્મક જ હોયું જોઈએ. તો, આપણે એમની એ નવી વ્યાખ્યા અને નવો આદર્શ છે એમ કમળ કરીશું. અમુક વ્યક્તિઓની અંગત આધ્યાત્મિક ઉત્થાપિ માટે એ પ્રકારનું મત ધણું ઉચોગી હોઈ શકે તે પણ સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ સામાજિક જીવનના સર્વે અટપટા પ્રસંગોમાં સર્વત્ર અધ્યાધિતપણે તેના અમલરૂપ શકે તેમ નથી.

ધર્મયુદ્ધનો આદર્શ પણ માનવતા ઈતિહાસ જેટલો જૂનો છે. બળનો આશ્રય લઈને યુદ્ધ કરવાથી કાર્ણપણ પ્રજનો આજરી ઉકલ આવતો નથી એમ કહેવામાં આવે તો અહિંસાત્મક ઉપાયોના પ્રયોગ કરવાથી પણ હિંસા કરનાર વ્યક્તિ કે સંઘ અટકે જ, યા તો

તેનો હૃદયપલટો થાય જ એવો પણ નિયમ નથી એ પણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. અને અહિંસાને રાજકીય જરૂરિયાત તરીકે તદ્દિ પરંતુ અપ્રાપ્ત જીવનસૂત્ર તરીકે સ્વીકારનારા તેના એકાંત ભક્તો પણ અનેક તરીકે મળ્યા છતાં તેના અમલ કરી શક્યા નથી એ ખતાવી આપે છે કે નિર્ભેળ અહિંસાનું આચરણ કેટલું મુશ્કેલ છે.

આપણા દેશની સ્વતંત્રતા હાંસલ કરવા માટે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં અહિંસાત્મક ઉપાયો વધારે ઉપયુક્ત છે એમ માનવામાં અને ઉપરના વિચારોમાં વિરોધ નથી. વળી જેમને નિર્ભેળ અહિંસામાં જ શ્રદ્ધા હોય તેઓ તેનું અનુસરણ કરે એ જ આજની ગણતંત્રી. તેવી જ રીતે જેના અંતરમાં ધર્મયુદ્ધ કરવાનો સાદ થાય તેણે તેનું અનુસરણ કરવું એ જ યોગ્ય છે. પરંતુ પોતાની આનુયાયી જુલમ, અન્યાય કે ક્રૂરતા થતાં નિર્ભેળને કાંઈ પણ માણસે હાથ ભેડીને બેસી તે ન જ રહેવું જોઈએ.

માનવમતિ અહિંસાના ઉપાયો અજમાવી અખતરાઓ કરી રહી છે. પરંતુ પ્રગ્નઓ પ્રગ્નઓ વચ્ચેના, કે એ વિરોધી આદર્શોના અનુયાયીઓના ક્રયાઓમાં તેના પ્રયોગ કરવાને આજની પરિસ્થિતિ અનુરૂપ નથી એ પુરવાર કરવાની જરૂર નથી.

(૨)

ફિરોઝસાહેબ મશરૂવાળા

કી અખાલાસ પુરાણોએ ઉપર દર્શાવેલા વિચારો પર મને કાંઈ ટીકા કરવા જેવું લાગતું હોય તો તે લેખની સાથે જ જાણી શકાય એ હેતુથી 'મરથાન'ના સંપાદકે આ લેખ મને વાંચવા મોકલી આપ્યો.

સાચું પૂછતાં, આ ચર્ચા લખાવવાનું મને મન થતું નથી. આપણા જેવા માટે આ ચર્ચા વહેવાર કરતાં આસપીકતો જ નિષ્પ વધારે છે. જે દેશો પર અરેબરી આક્રમ્ણ ઊતરેલી છે, તેમના સુધી આપણા સાચા કે ભૂલભરેલા વિચારો પહોંચવાના નથી; પહોંચે તો એ તેમને તે પર ધ્યાન દેવાને અવકાશ નથી. તેમને માટે તો હર સળગ્યા પછી પાણી જાંટી હોલવતું સાતું કે ઉપરનો કાટમાલ તોડી પાડી આપને દાખી દેવી સારી, તેના જેવી આ ચર્ચા છે. તે દેશોમાં હમરે કે દશહમરે એકાદ માણસ અહિંસાનિષ્ઠ હશે તો તે પોતાને જોખમો હશે. અને ખીજાઓને પોતાના પક્ષમાં ધર્મ છે કે નહીં હિંસા જ, પોતાના જર્મન વગેરે કે અંગ્રેજ વગેરે આગેવાનો આ લડાઈ સળગાવવામાં સહાય છે કે નિર્દોષ — તેનો નિર્ણય કરીને કર્યું વળે એમ નથી. હિંદુઓને ગાળો દઈને એ સાધારણ જર્મન જન્મતાને પોતાની આહુતિ આપ્યા વિના છૂટકા નથી, અને અંગ્રેજ-મુસલમાનોને ગાળો દઈને એ સાધારણ અંગ્રેજ જન્મતાને પોતાની આહુતિ આપ્યા વિના છૂટકા નથી. અને હિંદુસ્તાન ! — જો આ પ્રાંડવનની આવ આ દેશ સુધી પહોંચી જ તો જે જે ભાગમાં તે ફેલાશે તેમાં રહેલા હિંસક તથા અહિંસક બંને પ્રકારના નાગોને તે અસહાયપણે ખાળવા મથશે. તે વખતે જે બચશે તેમાંથી થણક તો પુરુષાર્થ કરતાં દેવધામથી અંબેશા

હશે. કેટલા અહિંસાવાદી અહિંસામાં અંદા. ગાખતાં છતાં હિંસા કરી બેસશે, અને કેટલા હિંસાવાદી હિંસાને ચોખ્ખ સમજતાં છતાં બાકી જશે કે સંતાઈ જશે, અને કેટલા અહિંસાને નામે નિષ્ક્રિય થશે, તથા કેટલા શુભસદી અંદાખણને નામે અંદાઈ કરનારને સલામી લારશે કે શરણુ જશે — એ તો બગવાન જાણજાણે છે. સાચા-પોચાની પ્રારખ તો તે વખતે જ જાય તે ખરી.

પણ એટલું તો નક્કી કહી શકાય કે એ દાવાનળ આંબો જ તો તે વખતે જ સક્રિય સાધન-સંપત્તિ વિનાની અને નિઃસંહોષ જેવી પ્રગળે. જે શક્તિ એકે પ્રાપ્તી અને કરી શકશે તથા આપત્તિનો ધીરજથી સામનો કરવા કાંઈક પણ પ્રેરણા આપી શકશે, તે અહિંસાની જ હશે. હિંસાની શક્તિ તે વખતે પ્રગળા પૂટા પડાવવા તથા અંદર અંદરના અધઃપ્રાણો વધારવા, અને શત્રુ સાથે સમાધાન કરવા તથા સ્વાર્થ સાધવામાં ખર્ચાવી હશે.

સાર, જેમના ઉપર પ્રત્યક્ષપણે યુદ્ધની આફત પડી, તેમને માટે 'ધર્મયુદ્ધ' એ શબ્દ સાચાંરૂપેનો વિષય બને જાય. જેઓ તેમાં સંડોવાયેલા છે તેમને માટે પોતાના કે શત્રુઓના શુભસદીઓના દોષોને લીધે આવી પડેલી આફત સિવાય બીજી એ શબ્દનો અર્થ નથી. 'આપદ-ધર્મ' તો સાચો અર્થ આપત્તિ પ્રસંગે કરવાનું કર્તવ્ય એવો થવો જોઈએ. પણ અહીં તો એનો અર્થ એટલો જ છે કે નહુટકે આવી પડેલી વેડ મહત્વાકાંક્ષી શુભસદીઓ એનું ગમે તેવી પુષ્પિત વાણીથી પ્રવચન કરે, અને પસંના લાખે સૈનિકાને માટે એ અનિવાર્યપણે આવી પડેલું કામ એ વિના બીજી અર્થ નથી.

કાંઈ પણ યુદ્ધ બને પહે ધર્મ હોય એમ બની શકે ખરું ? બને પહે અધર્મ હોય એમ તો બને. સારે વધારેમાં વધારે કાંઈ એકને માટે એ ધર્મયુદ્ધ કહી શકાય. નામ બને પહે તેનો દાવો કરતા હોય, અથવા જેમાંથી એક જ પક્ષની વાત આપણી આગળ રજૂ થતી હોય, અને બીજા બંનેનો પૂર્વ ઇતિહાસ ઉજાગળ ન હોય ત્યાં કોનું ધર્મયુદ્ધ છે એ કરાવવાનું આપણી પાસે સાધન જ નથી એમ કહેવું જોઈએ. અને તે સ્થિતિમાં આપણે માટે ધર્મયુદ્ધની એક જ કસોટી હોઈ શકે. તે એ કે જેમાંથી કોણે પહે ધર્મ સાચવીને — ન્યાય, નીતિ, સ્વચાર્ય વગેરે ગળવીને — લડાઈ કરે છે ? બને વચ્ચે લડાઈ તો જાય છે, કાપાકાપી અને ધનસંપત્તિનો નાશ તો બને પહે જાય છે, પણ બંને એવા નીતિમાન છે કે એક બીજાને વિશે જૂઠા પ્રચાર કરતા નથી, એક બીજાની નિદોષ પ્રગળે ભારતા નથી, જળ, કપડ, વિષપ્રયોગ વગેરે કરતા નથી, જે આકર્ષીત પોતે માને છે, તેના ઉજાગળ અંશનો પૂરેપૂરો અને નિષ્પક્ષ અગલ કરે છે, કસમાંકમ લડાઈની ધર્મનીતિ તો બરાબર સાચવે છે જ : આનું પ્રમાણપત્ર જે યુદ્ધમાન રાષ્ટ્રોને આપી શકીએ તો હિંસાતમક હોવા છતાં યુદ્ધ ધડીબર તેને ધર્મયુદ્ધ કહેવા તૈયાર થઈશ. એક પક્ષને પણ એવું પ્રમાણપત્ર અપાય તેમ હોય તો એ તેના પૂરતું એ તે ધર્મયુદ્ધ છે એમ સ્વીકારીશ. પણ ત્યાં પ્રવચન કાગળને કાળો કહે તેના જેવી બંને પહે વાત હોય ત્યાં 'ધર્મયુદ્ધ' જેવા શબ્દને માટે સ્થાન જ ક્યાં ?

જેટલા માણસો લડે છે તે સ્વભાવથી વરુઓ છે એમ કહું પણ નહિ. કદું મદાન આશયો અમિ આદર્શોવાળા ઉદારશુભિ અગ્રુઓ પણ યુધ્ધમાં લાગ લે છે એનો એ ક

ખંદાર નહિ કરું. પણ હું એટલું અપશ્ય કરું છું કે મુખ્યમાં પ્રગળે વરુ બનવાની તાલીમ અને પ્રેરણા અપાય છે જ. શત્રુનાં માર્યાં રાજવાનો નશો ન ચડાવે એવો મુખ્યમતાર જણાયો નથી. તે છતાં બે પક્ષના સંતિકા વચ્ચે મિત્રતાએ જાંઘાય છે, તેનું કારણ એટલું જ છે કે સૈનિકો સ્વભાવતઃ વરુ નથી હોતા. શું કામ તેમને વરુ બનવું પડે છે તે બરાબર સમજતાં પશું નથી હોતા. અને તેથી, ઉશ્કેરણીના આવેશમાં કામ પૂરતું વરુત્વ પ્રગટાવી દે છે, પણ તે નશો જીતવાનાં સ્વભાવગ્રસ્થિત માનવપ્રકૃતિને અનુસરે છે. છતાં, તેમને તથા તેમની પ્રગળે કાર્થ ને કાર્થ રોતે તે ઉશ્કેરણીનાં અવનતિકારક પરિણામો જોગવાનાં તે પડે જ છે.

“ લડાઈ પેલે સારી કે ખરાબ નથી હોતી. જેવો આદર્શ તેની પાંખળ હોય તેવી તે બને છે ” - એ વિધાન મને વધારે પડતું લાગે છે. બહુ તો એમ કહી શકાય કે “ લડાઈ અનિષ્ટ છતાં ધણી વાર અનિવાર્ય હોય છે, અને જીવનના ઉચ્ચ આદર્શોની રક્ષાને માટે સારા માણસને જે તેમાં લાગ લેવાનો ધર્મ થઈ પડે છે. ” - આનું સુધારેલું વિધાન સ્વીકારીને જે એક સાવચેતી લેવાની જરૂર રહે છે. અમુક મુદ્દાઓ સાથે અમુક આદર્શોના સંબંધ છે એમ કહેવા માત્રથી તે માની લઈ શકાય નહિ. ખરે જ જોઈએ છે કે નહિ તે વિચારવું જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ ધૃતરાષ્ટ્રની આ લડાઈ બે-લુદા લુદા આદર્શો વચ્ચેની અધકામજી છે એમ કહેવાતું મેં ધણું સાંભળ્યું છે ખરું. એમાં કેટલી સમસ્યા છે તે વિષે હું શંકાકીય હોઈ પુરાવો માગી શકું છું. હું એટલું જાણું છું કે મર્ષ કાલ સુધી ઈંગ્લંડ, ફ્રાંસ, જર્મની, ઇટલી અને અમેરિકા સર્વેને મતે કેવળ સામવાદ જ નાશ કરવા યોગ્ય વસ્તુ હતી. નાઝીવાદ જિતેજન આપવા જેવો હતો. દરેક સામવાદ તો ચક્રાવી લઈ શકાય, પણ નાઝીવાદ નાશ કરવા યોગ્ય વસ્તુ બની છે. પણ, લોકશાહીનું પ્રથમ દરજ્જાનું - સિમાપતી - કહેવાતું ફ્રાંસ તેમાંથી નીકળી ગયું છે. સિટિસ સામ્રાજ્યનું એક અંગ, અને ઈંગ્લંડના નિષ્ઠ પડોશી આખરલંડનું હલ્લું - લોકશાહીની રક્ષા માટે ‘ રૂવાફ ’ જે ફરકતું નથી. શુક્ત પક્ષના અંદરની પેટે લોકશાહીની દિવસે દિવસે વધતી તારીફ કરનાર ઈંગ્લંડ પ્રત્યે, તેના પર આટલી અસત્ જીતરેલી હોવા છતાં, બીજી ગોરી પ્રગળેની જે સદાનુશ્રુતિ વધતી જણાતી નથી. જૂના મિત્રો તેને વળગવા કરતાં છોડવા વધારે તત્પર લાગે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે પક્ષો પડેલા જ છે. અમેરિકા, કેનેડા ને ઑસ્ટ્રેલિયા કાર્થ આદર્શ પ્રત્યેના ઉમળકાને લીધે ઈંગ્લંડને મદદ કરવા વધારે તરેલા છે એમ માનવાને ફોણ પુરાવો નથી.

પણ આમાં મારી બૂલે ચલી હોય. નાસ્તિક શુંદિથી હું લડાઈમાં પડેલાં ‘ લોકશાહી ’ રાજ્યોને અન્યાય કરતો હોઉં. સાથે જ તેઓ-એક મહાન આદર્શ માટે ‘ ધર્મયુદ્ધ ’ કરતાં હોય. તો જે પુણવાનું મન થાય છે કે, આ લોકશાહી વિનં નાઝીશાહીમાં હિંદુસ્તાન - બહાર સ-વશું (બિન-ગોરી) પ્રગળે - તે માટે કયું રચાન છે ? લોકશાહીને કેટલો અપશ્ય લાગ લાગ, કાળી, ઇંગ્લંડની પ્રગળેને લાગે આવવાનો છે કે જેથી લોકશાહી અને નાઝી-શાહી વચ્ચેનો ફરક લાલ, કાળી ને ઇંગ્લંડની પ્રગળેને સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે ? મારી કવના-હીન છુપિય એ-એ આદર્શો વચ્ચેનો એક કેવળ અવગૂચી સમજી સંસ્તી નથી-રસોઈની પરીક્ષા માખીને થાય, વખાણ સાંભળીને નહિ. તેમ સિમ્લા-અંદરની પરીક્ષા તેના અમલથી થાય, પ્રતિપાદન સાંભળીને નહિ. લોકશાહીના આદર્શમાં પેતાને કેટલી આસ્તિકશ્રુષ્ઠિ છે તેનું પ્રમાણ ઈંગ્લંડ હિંદુસ્તાન વગેરેની દબાવેલી પ્રગળેને મુક્ત કરીને આવે.

રાજા ! તારી બાંધ સવારી,
ના બાંધ્યું આ પંથે આજે આંતરે બાંધ્યું સવારી,
સ્વાગત તારું કરવા મેં તો કંઈ ન કરી તૈયારી.

ઉપવનનાં ફૂલો ના વીણ્યાં, ગૂંથી ના કંઈ ગાલાં,
આંખાં મારા દારે ના પ્રગટાવી કિષ્ક-નવાલાં,
અક્ષત કુંકુમે યાજી બર્ધો ના, ના કંઈ ધૂપ મુગધી,
કેસર અંબર ઘૂંટવા ભૂલી, શૂન્ય મને રહી બંખી,
ઉંબર મારું હલ અણ-લીપ્યું, બાંધ હલ મુજ પારી,
રાજા ! તારી બાંધ સવારી.

ત્યાં તો સિન્ધુ ચતચત સૂરે, ગાન રહ્યો લલકારી,
વનમાં વેગે વાયુ વાગ્યા તારી છડી પુકારી,
કોટિ કોટિ કિરણોનાં પુંજે રાજગી : બોમ-અટારી,
ઉપા તણા ઉજવલ રંગો તેં ધ્વજ પર લીધા ધારી,
રાજા ! આવી બાંધ સવારી.

રથની રેણુ ભેડે બળહળતી, મોળત મળટે ન્યારી,
અગણિત તારાં અનુચર વૃંદે વિધવિધ શસ્ત્રો ધારી,
મંગલ શંખગનિ ગાણ રહે, કંચે કાંચા મારી,
સ્વાગત તારું કે'લું રચ્યું ના, કંઈ ન કરી તૈયારી,
રાજા ! આવી બાંધ સવારી.

તારો રથ આંચો મુજ દારે, હું શે વિધ વધાવું ?
થરશે મારી ધડકે છાતી, દોભા હું કેમ છુપાવું ?
વેદના-વ્યાકુલ હૃદયે તારે અરજો શીથ નગાવું.
ઓ રે દયામય ! આ કરુણા શી ? કર મુજ લીધો જાલી,
આંખનાં આંસુ લુછી, રથમાં મને દ્રવ્યે દોષ ગેસારી,
રાજા ! તારી બાંધ સવારી.

લેખક : સ્વ. રત્નદ્રતાધ રાગાર

અનુબ : નાથાસાસ કવે.

સંધ્યાસૂર્ય અસ્ત થતાં સરસ્વતીતીરે જનપટમાં અધિકાર જતાઓ છે. વના-તેથી ઋષિદુભાશે મસ્તકે સમિધનો ભાર વેહીને, નિસ્તબ્ધ, આશ્રમમાં પ્રાપ્ત કર્યો છે. તપોવનની ગોશાળામાં સ્તિન્ધરાત આંખોવાળી આન્ત હોમધેનુઓ ચરીને પાછી આવી છે. સંધ્યા-સ્નાન સમાપ્ત કરીને કુટિરના આંગણમાં હોમાગ્નિના પ્રકાશમાં શુભ ગૌતમની આસપાસ સર્વેએ આસનની કીર્તિ છે. શુભે અનન્ત આકાશમાં પોતેનું મંદારોન્તિ છે. નિઃશબ્દ દિગ્ધોતી પેઠે નક્ષત્રોની કુતૂહલથી સ્તબ્ધ બની બેઠી છે. આખો આશ્રમ એકમિતે સાંભળી રહ્યો. મહર્ષિ ગૌતમ જોત્યા, “હે વસો! દરે હું બ્રહ્મવિદ્યા સમર્પનું છું. સદ્ધ્યાનીથી સાંભળો.”

એ સમયે નાના કરપટમાં અર્ધ્ય લઈને એક તરણ બાસક આસન પાસે આગ્યો. ઋષિના ચરણપરે દુગ્ધાલ સમર્પને, ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરીને, કોકિલકંઠે મુધાસ્તિન્ધરવરે તે બોલ્યો, “ભગવન! બ્રહ્મવિદ્યા શીખવાનો અભિલાષી છું. મારા નિવાસસ્થાન કુશસ્ત્રેથી એ, માટે આગ્યો છું. સત્વકામ મારું નામ છે.”

દેવદાસે સાંભળી હિમત હાર્ય, હતી, સ્નેહશાન્ત, વાણીથી મહર્ષિએ કહ્યું, “હે સૌમ્ય! કુશલ હો. તોરું જાત્ર કયું? હે વત્સ! મારા બ્રાહ્મણને જ બ્રહ્મવિદ્યા શીખવાનો અધિકાર છે.”

જોઈક ધીરથી બોલ્યો, “ભગવન! જાત્રની મને ખબર નથી. આપ અનુમતિ આપો તો માતાને પૂછી કાલે પાછો આવીશ.” એમ કહી ઋષિના ચરણે પ્રણામ કરી સત્વકામ આવી નીકળ્યો. ઘન અધિકારભરી વનપટમાં ચર્ચને, થીણુ સ્વચ્છ શાન્ત સરસ્વતી બોળગીને, રતીવાળા કંઠે સુસ્મિત્રાન આગમ્યાન્તે માતાની કુટિરમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો.

ઘરમાં સંધ્યાદીપનો પ્રકાશ હતો. માતા જખાલા પુત્રના આવવાના માર્ગે સામે બેઠી દારમાં બેઠી હતી. માતાએ તેને જાતી સરસો દબાવી, સ્નેહથી મસ્તક સુધી, કંઠાણકુશળ પૂજ્યા લાગી. સત્વકામે કહ્યું, “કહો તો હે જનની! મારા પિતાનું શું નામ? મારા કયા વંશમાં જન્મ? દીક્ષા માટે હું ગૌતમઋષિ પાસે ગયો. શરૂએ મને કહ્યું, ‘વત્સ! મારા બ્રાહ્મણને જ બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર છે.’ કહો તો માતા! કયું મારું જાત્ર?”

[અનુસંધાન ૫. ૧૦૦

Rabindranath Tagore

A void in the Indian sky—

Paralysed glance in pity's eye

A seagull flapped flagwise

Green as midnight oceans

Raging like an angry cyclone

Relentless crushing of storm-volcs

A dead star fell weeping into far eternity.

Strange cloud-shadows overcast an evergreen land

A frail bard, of delightfully insolent song

An artist, painter of twelve kings' jewel-bright robes

Singer who enchanted swan-breasted critical queens

Knight-errant who quelled the overhanging dusk

Is alas! no more.

no more

no more,

Dolorous beat the erstwhile glad hearts of baffled bairns,

A priest divine's spirited away—

Behind him only a sleepless load of uneasy corpses.

—P. R. KAIKINI

14th August 1941

POMNAY

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને*

[વસંત - સગવડ]

ખાલી અરે ગગન લાસતરું ! અને આ
કારુણ્યભૂતિ કગદિ ઢળી; કપાઈ
કો કંઈ પાંખ; ધ્રુવે નિશીથે સમુદ્ર-
લીલો, રૂંધે તુમલ મારત કુંડ શબ્દે;
આનંદોનાં ઉંઠાંણે કુર મુર, ખર્ચો કન્દને એક તારો.

શિદ્ધી, કલાનિધિ, અનેક નૃપેન્દ્રના તું
રત્ને સજે વસન. ગાયક! મુગ્ધ કીધી
હંસસ્તના તારણીઓ તુજ ગાનથી તે,
ચીરે અસિધી પદ ગોરજને તું વીર,
હાં, તું નથી ! તહિં હવે, નથી તું, નથી તું.

આજે હતાં શિશુ ઉરા હજી ગોહરીનાં
લસાશ તે, ધળકતાં અવ એ વ્યથામાં,
ત્વનાત્મ ઓગળી ગયો શુરુ દેવતત્વે,
પૂઠે અસ્પર્શ, નિદ્રાસહિત સૂઈ ગયો પ્રેતાના પુંજ માવ.

હરિશ્ચંદ્ર વાટ

અનુસંધાન પૃ. ૯૭]

વાત સાંભળીને અવનતમુખે મુઠ્ઠકડે માતાએ કહ્યું, “યૌવનમાં દારિદ્ર્યદુઃખમાં અનેકની પરિચયા કરીને હું તને પામી છું. ભર્તૃહીના જગ્યાલાને. ખોળે તું જન્મ્યો છે. હું તારાં તારું ગોત્ર હું જાણતી નથી.”

બીજે દિવસે તપોવનના તરુશિરે પ્રસન્ન નવીન પ્રભાત જંગી બેઠું. શિશિર સુગંધ-ભર્યા, ભક્તિઅધુથી ધોવાયેલ નવીન પુણ્યઠંડા ‘જેવા’ તરુણ પ્રકાશમાં, વૃદ્ધ વડની નીચે શુરુ ગૌતમની આસપાસ પ્રાતઃસ્નાન કરેલા સ્નિગ્ધ મુંદર, આર્દ્રસિક્ત જટાવાળા, શુભિદર્શન, સૌમ્યમૂર્તિ, સમુજ્જ્વલકાય... તાપસ્યાગ્રાંધા, જેમી ગયાં છે. વિદ્યગોનાં ગીત, મધુકરનું ગુંજનગાન, પાણીના કલ્પનિ એ સર્વ સાથે વિચિત્ર તરુણ કંઠોનાં, સંમિલિત સરમાં શાન્ત સામગાન મંબીરમધુર રેવથી જંગી બેઠું છે.

એ વખતે સત્યકામે પાસે આવી અધિચરણે પ્રણામ કર્યો. ઉદાર દષ્ટિથી સામું જોઈ તે જાગે રહ્યો. આચાર્યે તેને આશીર્વા આપીને પૂછ્યું, “હે પ્રિયદર્શન! હે સૌમ્ય! ક્યું તારું ગોત્ર?” સિર નમાવી બાળકે કહ્યું, “ભગવન! મારું ગોત્ર ક્યું તેની ખબર નથી. માતાને પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું, ‘સત્યકામ! ધણીની પરિચયા કરી તને પામી છું. ભર્તૃહીના જગ્યાલાને ખોળે તું જન્મ્યો છે. ગોત્ર હું જાણતી નથી.’”

એ વાત સાંભળતાં, મધપૂકારમાં કંકરી પડતાં સંચલ મધમાખીઓ ગણગણાટ કરવા લાગે તેમ, જાગ્રોમાં મુદુરવરે વાતો રાફે યઈ. સદુ વિસ્મય પામ્યા. કોઈ હસવા લાગ્યા; કોઈ આ લલમ્બહીન અતાર્કિકોં આદંકાર-નેઈ તેને ધિક્કાર આપવા લાગ્યા. આસન પરથી ગૌતમઋષિ જાગા થયા અને હાથ પહોંચા કરીને જાણકને આલિંગન કરીને બોલ્યા, “હે તાત! તું અપ્રાણીય નથી. તું દિવ્યેત્તમ છે. સત્યકુલમાં તારો જન્મ થયો છે.”

(જિજ્ઞાસી)

મન્થરને

સૂસેછ તું, મન્થર, લોહી મારું,
છતાં દિસે તું સુજને ઘ્યાણ;
તું પેટ પૂર્યા સુધી રક્ત સૂસે,
ન ખેંકમાં તું સુજ રક્ત મૂકે.*

હરિહર ભટ્ટ

હા ને ના જોગ સંપૂર્ણ, હા-નાની અચલા મતિ
યાચતો : વન્દતો આજે, ગિરીજ ગિરિજ વળી.
નિર્ગંધા ખાંધના સેવા, મંદીને કહી નહીં:
ગંગેડા સુંદરો ધાલી, ગાંધીઆટું કરી રહ્યો!!
“ઉકરડો” સાંભળવું ને, જોમાઈકર ખાતર;
વળગીયા મણિમાંથી દોરા જેવથી મહર્ગત.

દૂર ત્યાં ઉકરડો : ઇત્યાદિ કહેવતોથી મંદી, અચવચ્ચ અને કંટાળો જ સૂચવતી
આ વસ્તુ છે જોયો પૂર્વચલ ખાંધી બેઠેલ મનને આ સીંચક જેવો જ મારા પ્રત્યે આશુભો.
ધરો. કોઈ મારી આરસમાં ગ્રામવાની વૃત્તિને નિંદશે થે ખરું. પણ, ચેતનને જરા. એમ
નકામો ક્રોધ કરવાનો નથી. તમને ઉકરડાનો અનુભવ જ નથી; નહીંતર — અથવા, બહુએ:
તમારી સમજી નિદાં આ વિષયને સ્પર્શી ચૂકેલ મારા પુરોગામીઓને કાગલો; માંરે શું ?

ત્યાં ગાવળ પોતાનાં ગ્રીષ્મોગ્રીષ્મ પાનેનું જાન ઉકરડાને સંભળાવી રહે છે ત્યાં
એકાદ વાકમાં ગ્રીષ્મના અળખતા અપોરે હરિવાકરથી વંદેલીઓ ફરકુદરડી ફરતો આવે;
અને સૂતા ઉકરડાને જગાડે: “ચાલ ભાઈ ચાલ, પૌષનતણે આ પહોર ધોરવાને ન હોય !
કંઈ ઉપેડીએ; કંઈને કાવર કરીએ. આ સિવાય જગદુદારનો રસતો મને તો નથી દેખાતો.”
ત્યારે ઉકરડો જવાબ આપે: “ભાઈ, રાખ. હું તો મૂળમાંથી કાનિત કરવા માગું છું.
ધીરે ધીરે કામ લઈશ; પણ અગ્ર એવી ઈમારતો ગાંધીરા.” વાત તો ખરી. અધીમાં
ગાંધી જવાંમર્દો છે; સર્જનશક્તિ નથી. ખંડન છે, મંડન નથી. ત્યારે ઉકરડો ચાર મહીના
ચેલશે; બેતરોની માડી સાથે આર્ત્યકથ સાંધશે; અને પછી જોમાસાની છેલ્લી વાદળી
એકાદ અશ્રુસાથે વિલપ લેશે ત્યારે એ પોતાની હસતી બેનરોનાં પીળાંપીળાં અનાતનેમાં
છે એમ દાખવશે ! ધીરે ધીરે થતા સુધારામાં જ સાર છે એમ જાણનાર દક્ષપનગ્રામનું
એનામાં હલાપણુ છે; એનામાં ગાંધીજીની કાનિતશક્તિ છે: વિસર્જન-સર્જન બનેલી.

સર્જનને માટે તપ અનિવાર્ય છે; અને ઉકરડાનું તપ એણું હોય તો જોમાંથી
મવમિત મૂલાતિ તે અનનું સર્જન ન થઈ શકે. પરગામનો બાર માસનો ગમે તે કચરો
એની તપોજ્ઞાનાં બળાં શિવવિજ્ઞાન બને છે. રચિનાણુ રહે છે: “અસત્યના પંકમાંથી
સત્યનું બીજ કદાપિ ન બીજે. ખરાબમાંથી સારનો ઉદ્ભવ ન જ થાય.” જેને લીધે
પ્રાણીઓ જીવી રહે છે તે હૃદય અગ્ર જોમાંથી ઉત્પન્ને ત્યારે તેને ખરાબ, અશુચિ કેમ
કરી કહીશું ? આમ ઉકરડો તો મહાન અને પ્રેરક છે; જોપાલ અને શિવસદન છે.

દસગાર મહોનાનો કચરો એના પેદાગમાં એકઠો થાય છે. એ બધી અત્યારે નિષ્પત્તિ
લેતી આપણને નકામી વસ્તુઓ — એપડીનાં પાનાં, કેરીની જાલ, સૂતરનો વૃદ્ધપાકુદ્ધા
દોરાઓ — એમની સાથે પોતાનાં સ્મરણો લેતાં આવે છે — ધરમાંથી અને જગતમાંથી.

એકમેકને કહેવાનાં, હોય, પણ કહેવાતું નથી; તેથી તેમનાં અંતર જલી થઈ છે. ઉકરડામાં ઉઘ્મા પ્રકટે છે. માનવજીવનમાં પણ એવું જ નથી શું? જુલો, રમરણો, અનુભવો મરજી હોય છતાં કહેવાતાં ન હોય ત્યારે હૃદયમાં કેટલું મનઘન — અને તેને પરિણામે અગ્નિ — ઉત્પન્ન થાય છે? અતિશયને લઈને સકહેવને આમ થયું હતું; યોમસ હાર્ડની યુરેશિયા બાર્ડનો અનુભવ પણ આની સાહેલી પુરે છે. માનવીમાંથી પ્રગટેલો અગ્નિ સામેના માણસને બાળે નહીં તો આદ્રે તો કરે જ. કાંત વાંગીને સકહેવને માટે સહાનુભૂતિ કોને ન થઈ હોય? ઉકરડાની પેલી ઉઘ્માથી આપણને અંસર નથી થતી શું?!

આજકાલ સુધારાનો પવન વાવા ઓઝો છે. “ચલો ગામડામાં”ની વડફેળ પાટેલી યુગ આજે સંભળાય છે. લેકિંગ ગામડા ગામડામાં શું સુધારનાના હતા? જેટલા અંતરના દોષો ગામડાં તેટલા તો ચહેરાનાં જે છે. બાલજીવનના સુધારામાં પેલો કદબાણુદારી ઉકરડો પ્રથમ લક્ષ્ય બને છે. એને સુધારતાં ગાંધી સુધરશે એમ એએં કહે છે. અગ્ને વાંધી નથી. એની અતલવ્યસ્ત બાંધણીમાં વાંધિક અક્રમતા આવી જશે તો એનાં કાચામૃત પછી સોંધાં નહીં રહે હો! પણ જ્યતમ ગરીબ ગિયારી કપિલાનું કોને પકડું છે?!

એને પકડું હોય તો ઉકરડાના કાવ્ય વગર-ચલાવી સકશો... પણ, ઉપાંતી નીલ આંખો હજી તો જાંઘમાં છે ત્યાં ખેડતને ખેતરે જવા, વેદપાઠીને વેદ લખવા અને ગામમાં રહેતા કે વૃક્ષ વડફેળવને સપારના અનિલની ધીમી હુન્ગી ગોષીએ સંભળવા પ્રેરતો સૂર્યનો હેરફેર ફકડો દીર્ઘ અને સંગીતમય સર ક્યાંથી કાઢશે? પરદેશમાં જે પ્રાદેશ ન બૂલતો આફઘાન મરજીમાં જાયે ચડી અશ્વાને પુકારે; તેમ ફકડો પણ જાયે ઉકરડે ચડીને જ ગાવાનો. ફૂકરફૂકની કવિતા ઉકરડાને લઈને છે: શિયાળામાં જરા વહેલા જિંદી હાલજી કરવા બેરોએ ત્યાં પેલા ઉકરડામાંથી ઢમલાજી નીકળતી અને જાયે સુધી ગયેલી વગજી લેવામાં આવે — અણે સહેલે સર્ગે જવાને માટે કોણે બાંધેલ રસ્તો; અપાં મારતા અને ભેળા થયેલા ડોસાએની બીડીએનો ધુમાડો!! ચોખાસાના શેઠાદિવસો ગયા તું ગયા હોય ત્યાં તો ઉકરડે નાખેલા ગોટલામાંથી જળ્યે પાન અને નાનુક ચડવાળા આંખો જીમી નીકળે; લાલ લાલ પાંદડાં અને નાનુક હરિત ચડ વરસાદથી ભોંગઈ ગોટલાં ધૂળે — જળે વરસાદે બોળતી નાની વરજદો!!

એની બીજી મહત્તા જાણવી લઈએ. આ તરફ લયને કિવસે ઉકરડો નોતરવાનો રિવાજ છે, કારણ વધારે માલમ નથી. એને કુળદેવ-દેવી માનવામાં આવે છે. મધુમાસનો માતવિત્રા વહેલી સવારે સુતેલી મધુમાસતીને જીણું ગાયને જગાડે, મીરાંનાં ભગ્નો એના ગિરિધર નાગરને ગજગ કરે, તેમ ઉત્સાહી તરણચિનાં ઉદ્ગાદનો મંગલ કોલિગીતો અર્ધો જાંઘમાં રહેલ ઉકરડીને કહે છે:—

“ઉકરડી રે અગ્નિ નોતરી
કે નોતર્યાં ચારે વ દેવ....”

આપણે જે આપણા આત્મદેવને આમનીએ અને શુભ કામમાં પ્રવૃત્ત થઈએ. અરવ.

કોલાખાની વેધશાળા : શતાબ્દિ

[એક દૂધી નોંધ]

ડૉ. એન. એમ. શાહ

૧૯૮૪-૮૫

૧૯૮૪-૮૫

૧૯૮૪-૮૫

મુખર્જી મુખસિદ્ધ કોલાખા 'એમ્બ્રેડરી' — વેધશાળા આ વર્ષે પોતાની શતાબ્દિ જીજ્ઞે છે. ઈ. સ. ૧૮૮૩માં કેપ્ટની સરકારના હુકમથી વેધશાળા બાંધવા કોલાખામાં એક સ્થળ પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૮૬માં વેધશાળા બાંધાઈને તૈયાર થઈ, પરંતુ કાર્ક પણ પદ્ધતિસર વૈજ્ઞાનિક અવલોકનો નોંધવાનું કામ ત્યાં થતું નહિ.

આ નિષ્ફળતા ૧૫-૧૬ વર્ષ સુધી ચાલી અને ઈ. સ. ૧૮૯૧માં રીતસર નોંધ રાખવાનું કામ શરૂ થયું. આ વેધશાળાના પ્રથમ વેધશાસ્ત્રી મિ. કુર્નિની નીમાયા હતાં. તેમને આપવામાં આવેલાં પ્રતિમાં ખૂબ ખામીઓ હતી. એટલે એ બધાં વિસ્થાપત પાછા મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. લાંબી-રોયસ મોસાપરીએ કરેલી બધામણો અનુસાર પદ્ધતિસર અવલોકનો નોંધવાનું કાર્ય ૧૮૯૧માં શરૂ થયું અને હવામાન, લોહ-સુખકતા અને સમયને લગતાં શિમેલો — આટલાં વિષયોથી વેધશાળાએ પોતાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી. ૧૮૯૫ની સાલમાં મુખર્જી સરકારે વેધશાળાને લગતી સુધારણાઈ એક સમિતિ નીમી અને તેની બધામણોમાં મુખર્જીએ હતી કે આધુનિક યંત્રો મંગાવવાં અને પાઠોશાસ્ત્રમજ થોડાં લાવકાનું ધરાવતો નિયામક નીમવો. આ બધામણોનો અમલ તુરંત કરવામાં આવ્યો અને એ જ વર્ષમાં મિ. સી. એમ્બર્સને નિયામક તરીકે ગોઠવવામાં આવ્યા. મિ. એમ્બર્સને એક, એસ. એસ. તેરીકે ચૂંટવાનું મહામાન મળ્યું હતું.

૧૮૯૫ થી ૧૮૯૪ ના ત્રીસ વર્ષના ગણામાં મિ. એમ્બર્સની દેખરેખ નીચે વેધશાળામાંથી ઉપયોગી પ્રકાશનો પ્રગટ થયાં: પૃથ્વીની લોહ-સુખકતા અને હવામાન એ બન્ને વિષયોમાં શોધખોળ હાથ ધરવામાં આવી હતી. ૧૮૯૬ માં મિ. એમ્બર્સના અવસાન પાછ ડૉ. એન. એ. એફ મૂસની નિમણૂક થઈ. ૧૮૯૮માં ધરતીકેપના આંગકા અને તેને લગતા વિશેષ અભ્યાસ કરવા બ્રિટિશ એસોસિયેશનની સમિતિના કાર્યક્રમ અનુસાર એક ધરતીકેપ-માપકયંત્ર વેધશાળામાં ગોઠવવામાં આવ્યું. વેધશાળાની હયાતિનો આ પૂર્વાર્ધ.

ઈ. સ. ૧૮૯૮માં વેધશાળાનું અધ્યાક્ષન ટિંકી સરકારે મુખર્જી સરકાર પાસેથી પોતાના હાથમાં લીધું. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં (૧૯૦૦માં) મુખર્જીમાં વિજ્ઞાનિક બળ દાખલ કરવાનું નક્કી થયું એટલે લોહ-સુખકતાને લગતું કાર્ય કોલાખામાંથી કાઢીને ટ્રાઈ એવી જગ્યાએ ખસેડવાનું નક્કી થયું કે ત્યાં વિજ્ઞાનીની અસર પરિણામો પર બનાવડી

અસર ન કરી શકે. એટલે લોહ-ચુંબકતાના વિષયમાં શોધખોળ મોટે એક નવી પ્રયોગ-શાળા અહીંયાગમાં આંધવામાં આવી અને એ વિષયને લગતું સમગ્ર કાર્ય ત્યાં ૧૯૦૬માં પાંચ પાંચ લાઈ જવામાં આવ્યું. આ વિષયને લગતું છેલ્લાં ૬૦ વર્ષ દરમિયાન કરેલું સુંદર કાર્ય ડૉ. મુરે "કોલાલ્લા મેગ્નેટીક ડેટા" એ નામના ગ્રંથમાં એકત્રિત કરી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

૧૯૪૦ માં વાતાવરણીય વિજ્ઞાની અને ખીચ એવા વિદ્વાનને લગતા પ્રશ્નો પર નિયમિત અવલોકનો શરૂ કરવામાં આવ્યાં. વરસાદનાં વાદળો અને ગર્જના કરતાં વાદળાંઓની દિલચાલ અંગે થતાં વિદ્યુતીય ધોરણ પરિવર્તનો અને તેને લગતો અભ્યાસ પણ કરવામાં આવ્યો છે. "પૃથ્વી-પ્રવાહો"ને લગતી તપાસ પણ કરવામાં આવી છે. ધરતીકંપને લગતી શોધખોળનું કાર્ય પુષ્કળ વિસ્તારવામાં આવ્યું છે અને ૧૯૩૭થી હિંદની બધી વેધશાળાઓના ધરતીકંપ-માપક યંત્રોના પૃથક્કરણ કરેલા અવલોકનો ત્રેમાસિક રીતે પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

કોલાલ્લા અને અહીંયાગની વેધશાળાઓ હિંદના geophysical શોધખોળનું એક સુંદર કેન્દ્ર છે. પૃથ્વીની લોહ-ચુંબકતા, હવામાન, ભૂકંપ અને વાતાવરણીય વિદ્યુત્ત્વ — આ વિષયોમાં નિયમિત અવલોકનો કરી ઉપયોગી માહિતી આ વેધશાળાઓ એકઠી કરે છે. સમયની નિયમિતતા અર્થે તારાઓનું અવલોકન પણ રાંખવામાં આવે છે. દરિયાઈ ઘડિયાળોને સાચો સમય પૂરા પાડવાનું પણ કામ કરવામાં આવે છે. વેધશાળા લોહ-ચુંબકતા, હવામાન, ખગોળ અને ભૂકંપ માપવા માટે આધુનિક યંત્રોની પૂરેપૂરી સંગવડ વાળી છે. ૧૮૪૧ માં ગોકલેલાં કેટલાંક યંત્રો હજી પણ નિયમિત રીતે રાહડા ઉપયોગમાં લેવાય છે. આવાં જૂતાં યંત્રોમાં હવાનું દળાણ માપવાનું યંત્ર (Barometer) અને વર્ષાદ માપવાનું યંત્ર (rain gauge) ખાસ ધ્યાન ગેરે છે.

આ ટૂંકી નોંધ કોલાલ્લા વેધશાળા જેવી એક સંકોચની સંસ્થાની સંવિસ્તર માહિતી આપી ન શકે, પણ તેની લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિઓ ખૂબસૂરતી છે. આ વેધશાળા હજી વધારે લોકોપયોગી નીવડે એમ ધૃષ્ટી વિરમીએ.

મૂળ લેખક : પદ્મશ્રી રામ

અનુવાદક : મોહનદાસ પટેલ.

રાયબહાદુર વંશોદયન એનર્લ એક મેટા જમીનદાર, જાનરરી 'સેન્ટ્રલ્સ', એલે-
માટાએન્સ, રોજ સાંજે તળાવને કિનારે હતા ખાવા જાય. આળીસ વટાવ્યા પછી કોપા જરા
રચૂળ થઈ ગઈ છે, તેથી ડોક્ટરોએ સલાહ આપી કે તેમણે રોજ ચાલવાની કસરત કિરવી,
અને ભાત તથા પૂરી ખાવાં નહિ. ખાવામાં માત્ર કચોરી અને તે પણ બેય વાર.

ચોડીવાર આમતેમ ટંકલાં મારવાથી વંશોદયનખાણું 'ચાકી ગયા' અને તળાવને કિનારે
જરા જોયી જોવી જગા નેઈ તે ઉપર રમાલ પાચરી ધીમેથી મેકા. ધડિયાળ જોયું—સાડા છ
વાગી ગયા છે. જેઠ મહિનો જીતરી રહેવા આજ્યો છે. ચોમાસુ પણ કચારતું ચ સિલોન સુધી
પહોંચી ગયું છે. અહીં 'પણ કાઈ દિવસ જો વાવાગેહું' કે તોફાન આવી પહોંચે તો નવાઈ
નહિ. વંશોદયને જાક્યાંની તૈપાંરી કરતાં કરતાં બંગાલિરુટનો એક લામિા દમ એમ્ચો. એવામાં
એમને 'ચયું' કે જાણે 'પાછળથી કાઈ' તેમના પહેરજોના 'હેડા' એમે છે. અને ખુંડુ સ્વરે
હં હં હં હં કરે છે. 'પાછળ જોયું' તો એક બકરા!

મૂળ હજુહજુ બકરા. સીસમ જેતું કાણું અને લપસણું શરીર, લાંબા સંતપટીઆ કાન
ઉપર કુળા પરવર જેવાં બે શીંગડાં. ઉમર વધારે નથી—દહજ મૂળે પણ કુટી નથી. વંશોદયન-
ખાણું બોલ્યા : “અરે, આ વળી ક્યાંથી ટપકી પડયું? આ કાણું લવારું છે? આટલામાં
કાઈ જાણતું તો નથી.”

બકરે કંઈ જવાબ ન વાળ્યો, પણ તેમને અડી જિભો અને લોહુપ નેત્ર આસહતે
નીહાળવા લાગ્યો. વંશોદયને તેના માથમાં ધક્કો મારી કહ્યું : “જા નાસ, બાગો ચહાસે.”
બકરા પાછલા પગ ઉપર જિભો ચર્ચ ગયો અને આગલા બે પગ વાંકા વાળી, માથું એક
બાજુ વાંકું રાખી રાયબહાદુરને એક માથું માર્યું.

રાયબહાદુર નવાઈ પાગમા. ફરી એકવાર ધક્કો માર્યો. બકરા ફરી પાછો જિભો ચર્ચો
અને એકદમ તેમના હાથમાંથી ચિરુટ લઈ લીધી. ચિરુટ ઉતરત્ય ચર્ચા પછી તે બોલ્યો :
“બોર-રૂ-રૂ?”—અર્થાત્ જીજી છે?

વંશોદયનના સિગારેટસમાં માત્ર એક જ ચિરુટ હતી. તે તેમણે બેહારે માઢી બકરાને
આપી દીધી. બકરાને આથી ન તો ચક્કર આવ્યા, કે ન તો જીવદી ચર્ચ અથવા ન તો
એવા પ્રકારની ખીજી કોઈ જાતની અસર પહોંચે. ખીજી ચિરુટ પાંચ ખતમ કરી ફરીવાર
પૂછ્યું : “બોર-રૂ-રૂ?” વંશોદયને કહ્યું : “હવે નથી. તું હવે જા. હું પણ જીજી.”

બકરાને વિશ્વાસ ન બેઠો; તેથી ખરિસાં તપાસવા લાગ્યો. વંશોદયનખાણુંએ નિરુપાય
ચર્ચ આમજાની સિગારેટસ ઉઘાડી બકરા આગળ ધરી ને કહ્યું : “વિશ્વાસ જો ન બેઠો

‘ત્ય તો આ રહી જો; છે કંઈ?’ બકરે એક કૂકા મારી સિગારેટ્સ ખેંચી લીધી અને લાલવા લાગ્યો. રાયબહાદુરે ક્રોધ કરવો કે હસવું કંઈ નક્કી ન કરી શકવાથી કહી નાખ્યું: ‘મુ-સાદલા.’

અધારું થવા આવ્યું. હવે વધારે મોકલું કરવું સારું નહિ. વંશલોચનને ઘેર તરફ પગલાં માર્યાં. ‘બકરીબાઈ તો એટલો’ પણ સાચો છે એવો નહેતો. વંશલોચનનાં જુના મિત્રાનાં જુલુ કરે શું? કોનો બકરો, ક્યાંથી આવ્યો, વગેરેની કંઈ ખબર નથી; પાસે પણ કોઈ ખાતું નથી કે જઈને પૂછે. બકરો પાણુ માથાનો મળ્યો, હાંકી કાઢે છે છતાં જતો નથી. ‘ત્ય તો ઘેર ગયા. સિવાય બીજો ઉપાય ન રહ્યો. રસ્તામાં જો વળી એનો ધણી મળી ગયો તો ઠીક, નહિ તો પછી કાલે સવારે કોઈ પણ બતની વ્યવસ્થા કરાશે.

ઘેર આવતાં રસ્તામાં વંશલોચનનાં જુલુ તપાસ કરી, પણ બકરા સંબંધી કોઈ ખબર નાળ ન આપી શક્યું. બિચારાએ નિરુપાય થઈ નક્કી કર્યું કે હમણાં તો તે જ રેને પાળશે.

એકદમ વંશલોચનના મનમાં કાંટો ભેંકાયો. હમણાં તેમને પત્ની સાથે અણુબળાવ છે. આજે પાંચ દિવસથી અણોલા. એમનો દામ્પત્ય કલહ આડખર વિના ઉત્પન્ન થાય. નહિ જેવું સાધારણ કારણ, તેમાંથી બેચાર છતાં વાંચનાં છૂટે, પછી કેટલાક દિવસ અદ્વિતક અસહકાર, વાતચીત બંધ,—હેવટે એક દિવસ એકદમ સધીનો સંદેહ વાવટો ફરકે અને મેળા થઈ જાય. આવું તો ઘણીવાર થવાનું, તેથી ખાસ ચિન્તા કરવાનું કારણ નથી. પણ આજે દહાડો બરાબરે અનુકૂળ આવે તેમ નથી. ગૃહિણીને જાનજનાવર બિલકુલ ગંભીર નથી. વંશલોચનને એકવાર કૃતરો પાળવાનો શોખ થયો હતો, પણ ગૃહિણીનો વિરોધ એટલો બધો સખત કે બિચારા વંશલોચનને દારી જતું પડ્યું. એક તો ઘરમાં તકરાર ચાલે છે અને તે ઉપર જો બકરો લઈ જાય તો તો પછી આવી બનવાનું. તેમાં વળી પાછો બકરાની અસહ્ય દુર્ગંધ. આ તો બળનામાં થી હોમવા જેવું થશે.

ચાલતાં ચાલતાં રાયસાહેબે પત્ની સાથે કાષ્ઠાનિક વાગ્યું અને શરૂ કરી દીધું. એક લવારું પાળવું તેમાં બીજાને પૂછવાની શી જરૂર છે? પોતાનો શોખ પૂરો કરવાનો અધિકાર શું તેમને નથી? પોતે મોભાવાળા અને બેપાંચ માણસોમાં માનપાનં. પાણુ મેળવે. બેલેલાદાના રસ્તા ઉપર તેમનું એક આલેશન મંત્રન અને જમીન જગીર પણ ધણી. પોતે ઇન્ડિયાવાળા આંતરરી મેનિસ્ટ્રેટ—પચાસ રૂપિયા સુધીનો દંડ કરી શકે, એક મહિના સુધી જેલમાં પણ બેસાડી શકે. તેમને વળી દુઃખ શેનું, સારમ શેની, અને ‘નર્વસનેસ’ પણ શેનું? વંશલોચનનાં વારંવાર પોતાના મનને મનાવવા લાગ્યા—તે કોઈની પણ પરવા કરતા નથી.

વંશલોચનના દીવાનખાનામાં જે સાંજે ડાવશે જામે, તેમાં કેટલાંય રાજાવંશવાદનાં શ્રાદ્ધ થયાં. અહીં કોઈ પણ પ્રસંગ એવો નહિ રહેવાનો કે જેની સૂચના ન થાય. લાટ-સાહેબની, સુરેન બેનહર્જીની, મોહનજાગાનની, પાટોશી અધરડોસાની સરવણીની, અલિપુરના નવા મગરની અને એવા બીજા કેટલાંય વિષયો છે જેની માથાફાંક થવાની. હમણાં લગભગ સાતેક દિવસથી વાઘનું પ્રદરણ ચાલે છે. ગઈ કાલે આ જ વિષયના સંબંધમાં વંશલોચન-

બાલુના સાંજા નગેન અને તેમના દુટના બાલુ ઉદય વચ્ચે ખાંચ ચડાવવાનો પ્રસંગ આવી ગયેલો. મહામહેનતે બીજા સભ્યોએ તેમને વાળ્યા.

વંશલોચનનું દીવાનખાંડું પ્રચલુમાં મોટું અને બહુ જ અવરિચિત રીતે શશુગારાયેલું; એટલે કે ઘણી છમીઓ, આપનાઓ, કપાટો, ખુરશીઓ વગેરેથી ભરચક. અંદર, ખેસતાં પહેલી નજર પડે એક કારપેટમાં ભરેલા ચિત્ર ઉપર. કાળા બેકથાઉન્ડ ઉપર, આસમાની રંગની બિલાડી. લગાઈને વખત હોવાથી બચ્ચરમાં ઘોળો દોરો ન મળવાથી, બિલાડીની આ દશા થઈ છે. આ ચિત્ર બધા સમજી શકે એટલા મોટે મોટા મોટા અક્ષરે નીચે લખેલું છે—C A T. તેની નીચે ભરનારીનું નામ—માનિનીદેવી. આ જ આપણા વંશલોચનબાલુનાં ધર્મપત્ની. ભોંતની ખીજ બાલુ ઉપર રાધાકૃષ્ણનું એક તૈલચિત્ર છે. કૃષ્ણ, રાધા સાથે કદમ્બની નીચે બેસા છે. એક મોટા સાપ તેમને વીંટળાઈને પીસી નાખવા પ્રયત્ન કરે છે—પણ રાધાકૃષ્ણના મોં ઉપર તેની જરા એટલી અસર જણાતી નથી; કારણકે તે સ્વયે સાપ નથી—ફક્ત કૈંકાર છે. આ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક મેમચાહેણોનાં ચિત્રો છે. તેમના શરીર ઉપર બ્રહ્મેશની સાડી અને મામા ઉપર કાળા દોરાના લટકતા વાળ, ચોખ્ખાની લહીથી ચોંટાડેલા છે. પણ તેમના મોં ઉપરનો પ્રયત્ન મેમ-મેમ-લાવ દાંકચો રહેતો નથી તેથી જળપૂર્વક તેમનાં નાક કાચવામાં આવ્યાં છે. ભોંતનાં બે કપાટ સ્ત્રીનાઈ માટીનાં પુતળાં અને કાચનાં રમકડાંથી ભરપૂર ઉપર સવાના ખાંડની આર આસમાની ખીચોખીચો ભરાઈ જતાં જે બધું વધુ તેને નીચે જમા મળી. આ ઉપરાંત પણ બીજાં ઘણાં આસગાળ છે. જેમકે—રામરાણીની છમી, રામબહાદુરના પરિચિત અને અપરિચિત સાહેબોના નાનાંગોટા ફોટાશ્રદ્ધ. સોનાના એટવાળી ફેમમાં મદાવેલો આવનો, કહેન્ડર, ઘડિયાળ, રામબહાદુરની સનદ, કેટલાક અભિનન્દનપત્રો વગેરે.

આને પણ વખતસર ગાવેશ જાગ્યો છે. વંશલોચન હજી સુધી ફરીને આવ્યા નથી. તેમના ખાસ મિત્ર વિનોદ વડીલ કાર્પેટ ઉપર તકિયોને અડેલીને દીનિકપત્ર વાંચે છે. નગેન અને ઉદય બહુ જ ખુશ્કેલીથી કોષ ઘખી રાખી દાંધીને બેઠા છે. કંઈ બહાનું મળે તો તરત જ એકબીજા ઉપર વટી પડે.

હવે ઉદયથી શાન્ત ન રહેવાયું. તે બોલી બેઠો : “ગમે તેમ કહો, પણ વાઘનું માપ કોઈ પણ દિવસ પૂંછડા સાથે ન કરાય. જો એમ હોય તો તો પછી હોકરીનું માપ વાળ સાથે કેમ ન કરાય ? મારી જ સ્ત્રીની વેણી ત્રણ ફુટ લાંબી છે, એટલે શું તે આઠ ફુટ લાંબી થઈ ગઈ ?”

નગેન બોલ્યો : “જો ઉદય, અમે તારી વડનું વર્ણન હરગીજ સાંભળવા માગતા નથી. વાઘની વાત કરવી હોય તો કર.”

... એટલું મહારાય તન્દ્રામંથી ઝગડી જમ્યા, બોલ્યા : “વાંદ રે, તમારે ત્યાં શું વાંધ સિવાય બીજું કોઈ જાનવર જ નથી ?”

એટલામાં વંશલોચન બકેશો લઈને આવે છે. વિનોદબાલુએ પૂછ્યું : “આહા, સરસ લવારું છે ને કંઈ ? કેટલામાં રાખ્યું ?”

વંશસોચને, અધી હકીકત હતી, સંભળાતી વિનોદે કહ્યું: “ન-પણીઆતો માલ, ધરમાં ધારે વખત ન રાખવો એ જ સારું. વધેરી નાખો, કાલે રવિવાર છે યત્તા દેલ.”

ચેટર્જી મહારાણે બકરાનું પેટ દબાવી જોઈ કહ્યું: “સરસ હાટપુટ લવાઈ છે. એની લિયાં કાઈ આબાદ થશે.”

નગેન બકરાની ઝાંધ દબાવી બોલ્યો: “હું, દોડીકપાળ વધારે-સારું થશે. વાટેલા માદાનું અને કુચરીનું પ્રમાણ વધારે દશે જોડશે. બસ.”

ઉદય બોલ્યો: “જો હો, મારી ત્વડું તો એતું ચરસ ચુલિકપાળ બનાવતાં જાણે છે!”

નગેન બધાં ચાલી બોલ્યો: “કેવળ, ફરી પાછો?”

વંશસોચનબાણ કંટાળીને બોલી બેઠા: “તમને શું કાઈ જન્મ જોતાં જ. મોંમાં પાણી આવી જાય છે! એક મરીખ અને અનાથ પ્રાણીને આશ્રય આપ્યો. તે શું ફક્ત લિયા અને કપાળ માટે?”

બકરાની ખબર પડતાં વંશસોચનની સાત વર્ષની છોકરી ટેપી અને સૌથી નાનો છોકરો થેન્ડુ દોડતાં આવી પહોંચ્યાં. થેન્ડુએ કહ્યું: “જો બાપુ, મારે લવાઈ ખાતું છે. લવારાનું કા...”

વંશસોચન બોલ્યા: “જા જા, સાંભળી સંભળી તું પછુ ખાઉં. ખાઉં થીખ્યો છે.”

થેન્ડુ દાયપમ લાંબા ફરી બોલ્યો: “હા, હું કા-કા-કા કાળજી, ખાઈશ.”

ટેપી: “બાપુ, હું લવારાને પાળીશ. મને લાલ પરી આપશો ને?”

વંશસોચન: “સારું ત્યારે, પછુ એને જરા ખાવાપીવા દે, પછી એની સાથે રમજે, બસ.”

ટેપી: “લવારાનું નામ શું, કંદો ને?”

વિનોદ: “જાગુરેકા, દધિમુખ, મણીપૂચ્છ, લગ્નમણી...”

ચેટર્જી: “મગ્ગમણી જ બરાબર છે.”

વંશસોચનબાણ છોકરીને એક ખૂણમાં લઈ જઈ પૂછ્યું: “ટેપુ, તારી મા શું કરે છે?”

ટેપી: “દમણાં ન્દાવણીઆમાં ગઈ છે.”

વંશસોચન: “બરાબર જાણે છે કે ત્યારે તો દરે એક કમ્પાની નિરાંત. જો, કામ કરનારીને દહે, કે દમણાં જ યોડાને માટે પલાડેલા ચણામાંથી ઘોડાક બદારને જોડેલી લવારાને મૂકે. અને જો, એને લઈને તું ઘરમાં ન જઈશ.”

અત્યંત ઉત્સાહમાં આવી ટેપી પિતાની આજ્ઞા બંધી જઈ લવારાને મળે લાલ પરી માંધી ખેંચતી ખેંચતી તે ટેડ અંદરની બાલુ લઈ ગઈ અને બોલી: “જો મા, જલ્દી આવ, જો આ લગ્નમણી, જો તો ખરી, આવ ને?”

માનિની મોં લુંછતાં લુંછતાં ન્દાવણીઆમાંથી બહાર આવી બોલ્યાં: “જા, મર બોલોથી, કાણુ. લાગ્યું? આથી રહે, આથી રહે, - જો કામ કરનારી, જલ્દી આ લવારાને બદાર ફાંડી મૂક, - જાકુ માર, જાકુ માર.”

ટેપી બોલી: “વાહ કે, બાપુ એને લાગ્યા છે, હું એને પાળીશ.”

થેન્ડુ બોલ્યો: “ઘોડા ફરી રમીશ.”

માનિની બોલ્યાં: “હમણાં જ તારી રમત બહાર, કાઢું છું. સારા ધરનાં માણસો વળી લયારાં પાળતાં હશે! બહાર જ, બહાર જ, મો. પહેરાવાળા, મો. ચુકન્દરસિંહ—”

‘હલુર’ બોલતો ચુકન્દરસિંહ હાજર થયો. પાતળું, ખખડી ગયેલું, રૂઢું શરીર; બેઠેલા ગાલ ઉપર દાઢી, આંકડાવાળી મુઠો, શુદ્ધ અરાજ અને શાનદાર નામ. આને જ બેરે તે, ચોર અને લૂંટારાથી ધરતું રક્ષણ કરે છે.

અંદરનો ખખેડો સાંભળી રાવજહાદુર સમજી ગયા કે હવે શુદ્ધ અવશ્યતાથી મનમાં મનમાં, બાઈ ઠોકતા ઠોકતા અંદર આવ્યા. ગૃહિણીએ તેમના તરફ નજર સરખી પણ ન કરી, અને પહેરાવાળાને હુકમ કર્યો: “બહારને અણિ નિઠાલ દો, દરવાજાની, એકદમ બહાર નહિ તો હમણાં બધું મંદુ કરી મૂકશે.”

ચુકન્દરસિંહ બોલ્યો: “બહુત અમીઝા.”

વંશલોચનબાણુએ ઊલટો હુકમ આપ્યો: “જો, ચુકન્દરસિંહ, આ બહાર ગેટની બહાર ગયા. તો તમારી નોકરી લિ ગયા.”

ચુકન્દરસિંહ: “બહુત અમીઝા સરકાર!”

માનિનીએ સ્વામી તરફ એક અસિમય નયનપાણુ ઠેકવું. “કમ, હાલગામી ટેપી, અધારુ ચર્ચ થયું—અસિતું નથી? રમ્યા કર તું બહારને લઈને, હું કાલે જ હાટખોલા જઈ છું.” હાટખોલામાં જ ગૃહિણીનું પીથેર.

વંશલોચન: “ટેપી, જો, કામ કરનારીને કહે કે હું: દીવાનખાનાવાળા, આરડામાં સવાનો, છું, મારી પથારી ત્યાં કરે. હવે પગસિયાં નથી ચડાતાં અને જો, રસોયાને કહે, મારે આજે માંસ ખાતું નથી. ફક્ત બેચાર કચોરી, થોડી દાળ, અને જો હોય તો બેવણ તળેલા, પરવર.”

જૂના જમાનામાં તવગર હોકાના ધરમાં રસણાધર રહેતું આર્યનારીઓ ન્યારે કોધે ભરાતી ત્યારે તે આરડામાં રહેતી. પણ આર્યપુત્રો મારે આર્ય જાતની વ્યવસ્થા નહોતી તેથી તેઓ એક પત્ની સાથે અજુખનાવ જાતનાં બીજાને બારણે ઊભા રહેતા. આજકાલકાળે બધે ખરચ વધી ગયો તેથી આવો સુન્દર વસ્ત્રો રિવાજ અડોપ થઈ ગયો. હમણાં સ્ત્રીઓ માટે એક જ વ્યવસ્થા રહી તે વચ્ચા ધરમાં સાદી પાથરી રાઈ જવાની અથવા વધારે પડતું ચણું હોય તો પીથેર લગી ચાલવા માંડવાની. અને ગૃહસ્થો માટે એક જ ઉપાય તે દીવાનખાનાનો આશ્રય.

જમી પરવારી વંશલોચનબાણુ, દીવાનખાનામાં સૂતા છે. અંધારામાં તેમને જીવ નથી આવતી તેથી આરડાને એક ખુલ્લું દીવી ઉપર દીવેલો દીવો સળગાવી રાખ્યો છે. થોડીવાર આમતેજ તરફડીયાં મારી વંશલોચનબાણુ બેઠા ચર્ચ ઈલેક્ટ્રિક લાઈટ કરી અને ખીતાજ વાંચવાં બેઠા. તેમના દુઃખમાં તે જ માત્ર તેમનો આરાધક—પત્ની સાથે અજુખનાવ શાય એટલે ખીતા. હર્ષ આમતેજ પાનાં ફેરવે અને આ સંસારની અનિત્યતા સમજવા પથારકિત પ્રયત્ન કરે. કર્મયોગ વાંચતાં વાંચતાં, તે વિચાર કરવા લાગ્યા: તેમણે એવો ક્યો મોટો અપરાધ કરી નાખ્યો કે જેથી માનિની તેમની સાથે આવી રીતે ત્રેતી, છે?

પણેર જતું છે - ઓહો, કેટલો બધો મિનગ્ગ ! તે તો તેને પાછી બોલાવવાનું નામ જ્યુ દેવાના નથી. ત્યારે મરજ દરો ત્યારે આવશે. શુદ્ધિથી પોતાની મરજ પ્રમાણે પરમાં જે કંઈ કરે તે વંશસોચન જરા પણ વિરોધ સિવાય બધું સહન કરે. આ તે દિવસે પંદર બાજેટા, તેવીસ ચૂલેતરાં અને અડીસો ફિયાનાં ગ્રાંખાપીતળનાં વાસણો ખરીદ્યાં, અને મુન્હો થયો આ બકરા વખતે ? હાં, ના બેયાં હોય મેઠાં - વંશસોચને ગીતા આપી મૂકી લાઈવેતી સ્વીજ બધ કરી અને ખીજ જ ફાળે ઘેરવા લાગ્યા.

લગ્નકર્ણુ આસરીમાં વાગોગતો હતો. જે બંમોચિરુટ આપી એટલે નિદ્રાદેવી તેની ઉપર ખીખ્યાં છે. રાતે અણુધાધો જોરથી પવન બેઠવા લાગ્યો. કાંડી લાગવાથી તે ગજારાઈ ગયો. દીવાનખાનામાં દમદમતા દીવાનું ઝીલું અજવાળું દેખાય છે. લગ્નકર્ણુ બાધેતું દોરડું આવી નાંખ્યું અને બારણું ઉઘાડું જોઈ ધીરથી દીવાનખાનામાં દાખલ થયો.

કાંડી ઉપરાંત તેને બૂખ પણ લાગી છે. ઓરડામાં ચારે તરફ દરી વળી ક્યાં યું યું છે તેનો આશરો કાંડી લીધો. ફરસના એક ખૂણામાં કેટલાંક દૈનિકપત્રો છે. તે આવી જોયાં, પણ દમ વગરનાં નીકળ્યાં. પછી ગીતાના પ્રયુ અખાપ સફાવટ કરી ગયો. ગીતા આપી એટલે ગળું ચકાવા લાગ્યું. જરા ઊંચે ત્રિપાથી ઉપર ફૂળે છે પણ ત્યાં મુઠી તે ન પહોંચી શક્યો. લગ્નકર્ણુ પછી દીવા પાસે જઈ દીવેલ આખી જોયું. સ્વાદ કીક છે. અપચત્ કરી બધું દીવેલ માટી ગયો. દીવો બઝાઈ ગયો.

વંશસોચને સ્વપ્ન જોયું, સધી યઈ ગઈ છે. પાશુ ફેરવનાં તેમણે એક નરમ ગમ રપ-દનશીલ સ્પર્શ અનુભવ્યો. ઊંધથી ઘેરાયેલા અગાળે ધીરથી કહ્યું : " ક્યારેતી આવી ! " ઉત્તર મળ્યો : " હાં હાં હાં હાં ! "

ભુમરાણુનો અખાપ મંડાયો. ચોર - ચોર - વચ્ચે દે - જોઈ સુકન્દરસિંહ - જલદી આવો - નગેન - ઉદય - જલદી આવો - મારી નાખ્યો !

સુકન્દરસિંહ તેની મુગેરતી બધેકમાં દારુ જલવા એટલ નગેન અને ઉદય લાડી, ડનરી જે જેના હાથમાં આવ્યું તે લઈ દોડી આવ્યા. માનિની પણ હાંસતાં હાંસતાં નીચે આવ્યાં. વંશસોચન થોડીવારે શુદ્ધિમાં આવ્યો. લગ્નકર્ણુને જેતણ લગાવી દીધી તેથી બે બે કરવા લાગ્યો. વંશસોચનજાણુને વિચાર આવ્યો, વાધ હોત તો સાંડું થાત. માનિનીને વિચાર આવ્યો એ જ દાવના છે.

સવારના પહોરમાં વંશસોચને સુકન્દરસિંહને ફળિયામાં ફોઈ સારો માણસ બકરો પાળવા રાજ છે કે નહિ તેની તપાસ કરવા મોકલ્યો. અને તેવા માણસને તે બકરો આપવા ઈજ્જતા નહતા. તેમને તો એવો માણસ જોઈ તો દનો, જે બકરાની જરાજર સંભાળ લે, પેસાના સોજાથી તેને વેચે નહિ અને માંસના સોજાથી તેને મારી નાખે નહિ.

આ વાતી ગયા છે. વંશસોચનજાણુ બકાર એટલા ઉપર ખુરસી ઉપર બેઠો છે, હાંનમ મુકે છે. વિનોદખાણુ અને નગેન 'અમૃતખતર' પત્રિકામાં કેલાદઉસી 'પર્મેમ' મોહનજાણાની મેચની બજાર વાંચે છે. ઉદય હાકુડનો બાવ કરે છે. એટલામાં સુકન્દરસિંહ આવી સપામ કરી અને કહ્યું : " લાડુખાણુ આવે છે. "

બેનણુ મિત્રો સાથે લાટુઆણુએ જોડલા ઉપર આવી નમસ્કાર કર્યા. તેમના બધાના હાથ લગલગ એક જ. મતંના, — ગરદન ઉપરના વાળ અઢાથી મુંડેલા, માથા ઉપર મોટા સેંથી, કપાળ ઉપર જુદકા ફેણની જેમ પડેલા છે. હાથ ઉપર રિસ્ટબોય, ધુટણુ, મુઘી લાણુ કીણુ પહેરણુ, તેની નીચેથી અંજની આજા દેખાય છે. પગમાં સાંચવાળી મેજડીએ અને કાનમાં અરધી બંગેલી સીંગારેટ.

વંશલોચન પૂછયું: “આપ લોકો કયાંથી આવો છો?”

લાટુઆણુ બોલ્યા: “અમે બેલેલાટા ફેરસિન બેન્ડવાળા. બેન્ડમાસ્તર નંદવર નન્દી. તે જ હું. લોકો લાટુઆણુ કહી બોલાવે છે. સંબંધુ છે કે તમારે એક બકરો આપી દેવાનો છે, તેથી તેની યોજકસ તપાસ કરવા આવ્યા છીએ.”

વિનોદે પૂછયું: “તમે ડાબો વગાડતા હસો એમ?”

લાટુઆણુ: “ડાબો શેનો? રીતસરનો કાન્સટ. આ લાઈ નવીન નિયોગી ક્લારિફેટ, — નરહરિ નાગ, ફુલદ, — આ નવકુમાર નન્દન ફિકલ. આ સિવાય બીજા અમે જોગણિસ જન છીએ. અમારું જોગણિસ કંપનીમાં કાગ કરીએ છીએ. નાનાસાહેબનું લગન થયું તે દાંડે અમને ફીસ્ટ આપી હતી. અમે જોડ વગાડયું તેથી સાહેબે યુરા ફાઈ અમને ‘ફેરસિન બેન્ડ’નો ફિકાળ આપ્યો.”

વંશલોચન: “જુઓ, મારી પાસે એક બકરો છે, તે હું તમને આપું, પણ —”

લાટુ: “અમે જોગણિસ જન છીએ, એક બકરો કેમ પરવાશે? કેમ અરું ને નરહરિ?”

નરહરિ: “બકર, બકર.”

વંશલોચન: “હું એક શરતે આપું કે આ બકરને તમારે સારી રીતે ઉછેરી મેટા કરવો. અને વેચવો નહિ, તેમ મારવો પણ નહિ.”

લાટુ: “આ તો આપ કંઈ નવી જ વાત કહેતા લાગે છે. બાજુજી, સારા માણસો વળી બકરો પાળતા હશે?”

નરહરિ: “બકરી નંદોણ કે ફૂદ દેશે.”

નંનીના: “અરે પક્ષી નંદોણ કે બહુથે.”

નવકુમાર: “અને ઘેરો નંદોણ કે કામળો યશે.”

વંશલોચન: “તે ગમે તેમ હોય નકામી વાતો કરવાનો મને વખત નથી. બોલો, લેશો કે નહિ?”

લાટુઆણુ માથું ખજવાડવા લાગ્યા. નરહરિ બોલ્યો: “આંવા સારા માણસ આટલું બહુ કહે છે તો લઈ લોને લાટુઆણુ.”

વંશલોચન: “પણ યાદ રાખજો કે તેને તમે વેચી શકશો નહિ અને મારી પણ શકશો નહિ.”

લાટુ: “આપ એ સંજોગો બોલકર રહો. લાટુ નન્દીની વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખો.”

લગ્નકર્ણને લઈ ખેલેપાટા પેરાસિન બેઠા જતું રહ્યું. વંશભોચનગ્રાણી દ્વિધાયુક્ત સ્વરે બોલ્યા : “મારા બેટાઓ ઉપર વિશ્વાસ બેસતો નથી.” વિનોદે લાંબો નિસાસો નાખી બોલ્યો : “ચિન્તા કરવા જેવું નથી, તમારા બકરા હવે ગધવંદોડમાં રહેશે. તુકસ્તાન થયું આપણને.”

સાંજનો કાચરો જાગ્યો છે. આજે પણ વાઘનું જ પ્રકરણ ચાલે છે. ચેટર્જી મહાશયે કહ્યું : “ત્યાં જ તમારી બૂલ થાય છે. વાઘ જેવું બુંદુ પ્રાણી જ નથી. તે તો માનવવરચા ફેર, જોયે ઈયરના કીડામાંથી પતગિયું. તમે તો આજે કાંદવીન શીખ્યા — અમે આ બધું નાનપણથી જ જાણીએ છીએ. આપણા રાજબહાદુરે બકરા આપી સારું કામ કર્યું. કાપી હજમ કરી ગયા હોત તો તો બરાબર, પણ તેને ઘરમાં બેટા ચવા દેવા — ઉહ.”

વંશભોચનગ્રાણી નવી ગીતા લઈ અનન્યચિત્તે તેનો અભ્યાસ કરે છે. — નાચ મૂળા વા ન મૂયઃ, એટલે કે આત્મા એકવાર જન્મ્યા પછી ફરી જન્મતો નથી એવું નથી. લગ્નો ગિત્યઃ — લગ્નો એટલે વક્રમ્. હવે બકરા વચમાં નથી તેથી સધી ચાપ તો ચાપ બરી.

વિનોદે વંશભોચનને કહ્યું : “હે કૌન્તેય, તું શ્રીભગવાનને ઘોડીવાર બધ રહેવા કહે અને ચેટર્જી મહાશયની વાત સાંભળ. આથી તું બળ પામીશ.”

ઉદય બોલ્યો : “તે વખતે જ્યારે હું સિમલા ગયો હતો —”

નગેન : “જુદું શા માટે બોલે છે ઉદય ? મને ચોક્કસ ખબર છે કે તું ‘લિલ્લા સુધી જ ગયો હતો.”

ઉદય : “વાહ, સિમલામાં તો મારા ઘરડા સસરા રહે છે. મારી પત્ની તો સાંજ ઉઠીને મોટી થઈ છે. અને તેથી જ તેનો રંજ આટલો બધો —”

નગેન : “ખબરદાર ઉદય.”

ચેટર્જી : “શું કહેતો હતો — હા, ચાંબળો. અમારા ગજિલપુરના ચરણ ધોપાતને ત્યાં એક બકરા હતો. તેનું નામ છુટે. મારા બેટા ખાઈ ખાઈને મોટા છું કે જેવો કહેવો. મું તેનાં શીંગડાં અને શી તેની દાડી ! એક દિવસ ચરણને ઘેર, પૂરી, પેટાના માંસની કસિયા વગેરેની મિજબાની હતી. હાથ ધોતાં એવું કે છુટે પેટાનું માંસ ખાય છે. મેં કહ્યું : ‘ને ચરણ, હમણાં જ તું આને વિદાય કરી દે — છોકરાં ક્યાં લઈ સંસારી ચા, ખીક નથી લાગતી !’ ચરણે માન્યું નહિ. ગરીબની વાત તો ધીરથી કહે. તેને ખીજે જ દિવસે છુટે અલોપ થઈ ગયો. બોળી બોળી ક્યાં ગયો વગેરેની કમાલ ચાલી. એક વરસ પછી એ બકરા સુન્દર વનમાં મળ્યો. હવે તેને શીંગડાં નહોતાં એમ કહીએ તોપણ ચાલે. દાડી પણ લગભગ ધસાઈ ગઈ છે, મેં એકદમ તોળરા જેવું, રંજ બળે કાચી હળદર જેવો, અને તેની ઉપર મેં જ નેવા ચટાપટા દેખાય છે. તે બોલ્યો : ‘છુટે, જો છુટે !’ અને છુટે પછી જે દુકાન કંપો કે બધા દુરથી નમસ્કાર કરી પાછા ફર્યા.”

“લાટુગ્રાણી આવે હા.”

મિત્રમંડળ સાથે લાટુગ્રાણી પધાર્યા છે. લગ્નકર્ણ પણ સાથે છે. વિનોદે કહ્યું : “કમ છે. બેંકમાસતર, કેમ પધારવું થયું ?”

લાટુઆણુનું લાવવું હવે પહેલાં જેવું રહ્યું નથી. વાળ પણ વીખરાયેલા છે. આંખો
ઊંડી ઊંઘી ગઈ છે. પહેરણુ પણ ફાટી ગયું છે. આંખમાં આંસુ સાથે રોતે રવે. બોલ્યા :
“મારું નસીબ પેસેડે બધી રીતે કુટવું. ઓ હો : હો : હો.”

નરહરિ બોલ્યા : “આહા, આ શું કરે છે લાટુઆણુ? હજુર, હાજર છે મહી શું,
બધું બરાબર થઈ જશે. રડો છો શા માટે?”

વંશલોચનઆણુએ ખીતાં ખીતાં પૂછ્યું : “શું થયું છે, કંઈ કહો તો, ખરું?”

લાટુ : “આ બકરો —”

ચેટણ : “હું, હું નહોતો કહેતો?”

લાટુ : “ઠોરનું આમડું ફાટી નાખ્યું, શીડણની તાંત ખાઈ ગયો, હારમોનિયમની ચાવી
કરડી નાખી છે. અને — અને — મારા પહેરણુનું ખિસ્સું કાપી અંદરથી નેતું રૂપિયાની નોટો
— ઓ હો હો હો.”

નરહરિ : “એટલીમાં કરી ગયો છે! આ બકરો નહોતું હજુર, રાજતાન છે. બધું જ થયું.
હવે લાટુઆણુનો છવ તમારી આસાએ વળગી રહ્યો છે.”

વંશલોચન : “ખરી મુસેલીમાં મૂક્યો.”

નરહરિ : “માફ કરો હજુર, લાટુની દયા તો જરા લુચો. કંઈક બચરવા કરી
આપો — ધિમારો માર્યો જશે.”

વંશલોચનઆણુ જરા વિચાર કરી બોલ્યા : “એક લુલાખ આપી દીધો હોય તો?”

લાટુઆણુ બજારતે આવતો બોલ્યા : “મહારાજ, આ તમારો ફોની રીતનો ન્યાય!
રૂપિયાના કુખમાં મડું છું અને તેની ઉપર લુલાખ આપવાની વાત કરે છે!”

વંશલોચન : “ના, ના; તમને શા માટે આપવું પડે — આ તો બકરાની વાત ચાલે છે.”

નરહરિ : “હાય હાય, હજુર! હજુ તમે બકરાને જાણખતા નથી. ક્યારનું તો એણે
હજમ કરી નાખ્યું હશે. નોટ તો નોટ પણ સાથે શીડણની તાંત, ઠોરનું આમડું,
હારમોનિયમની ચાવી, અને મારાં કરતાં પણ —”

વિનોદ : “લાટુઆણુનું માથું એકદંત્ર આણું રહેવા દીધું છે.”

વંશલોચનઆણુ બોલ્યા : “જે યનાનું હવું તે થઈ ગયું. વિનોદ, હવે તું કાઈ રસ્તો
કાઢી આપ, જેથી બિચારાનું નુકસાન ન થાય, અને મારી ઉપર પણ વધારે પડતો લુલમ
ન થાય. બકરો ધેર રહેવા દો. કાલે જે માથ તે કરીશું.”

જણા આંકડા મંડાયા પછી સો રૂપિયામાં નિશાલ કર્યો. વંશલોચને એથી વધારે
એચતાણુ ન કરવા દીધી. લાટુઆણુનું મંડળ રૂપિયા લઈ જતું રહ્યું.

લખાણ પાછો આવ્યો સાંઘળી ટંપી ટોડી આવી.

વિનોદે કહ્યું : “ટંપીરાણી, તારી માને જલદી કહી આવડે કાલે અને અહીં જમીશું.
પૂરી, બનામપિતાનો માવો, માંસ —”

ટંપી : “હવે બાપુજી માંસ ખાતા નથી.”

વિનોદ : “ શું કહે છે ? કેમ ખરી વાત છે કે વંશુ ? હવે તો પ્રેમ એક બકરામાંથી વિશ્વબકરા સુધી પહોંચ્યા કેમ ? સારું, તું ન ખાધશિ, અગે છીએ. જા તો ટેપુ, માને કહે, બધી વ્યવસ્થા કરી રાખે. ”

ટોપી : “ એ વાત નહિ બને. મા અને બાપુને હમણાં તકરાર ચાલે છે. બોલતાં પણ નથી. ”

વંશલોચનને ધમકાવી કહ્યું : “ બહુ ડાહ્યા છે — ચૂપ રહે — તું બહુ જાણતી હશે. જા અહીંથી, બહુ મોટી ડાહ્યા થયા આપી. ”

ટોપી : “ અમને જાણે ખબર પડતી નહિ હોય એમ ? ત્યારે મા ખાલી ખાલી કહેતી હશે — ટોપી, પંખો ઢીક કરવાનો છે, — ટોપી, આ મહિનામાં બીજા બસો રૂપિયા ભેઈ એ છે. તમને કેમ સીધું કહેતી નથી ? ”

વંશલોચન : “ ચૂપ ચૂપ, લવારો ન કર. ”

વિનોદ : “ હે રાવબહાદુર, છેકરીને હવે વધારે ન સતાવો, બહુ પોગળ બહાર પડી જશે. હાલત જરાબર નથી કેમ ? ”

વંશલોચન : “ આટલા દિવસમાં તો પતી જાત, પણ આ બકરે બધી મુશ્કેલી જીતી કરી. ”

વિનોદ : “ બેટા કુલાંગાર વિભીષણ, તું પણ શા માટે આટલું બહુ મમત્વ રાખે છે ? ખાઈ ન શકતો હોય તો રસકતો મૂકી દે. પાણીમાં રહેતું અને મગર સાથે વિવાહ કર્યે પાઠાવે ? ”

વંશલોચન જોડા નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યા : “ ભેઈ છું, કાલે જે તે એક નક્કી કરી નાખીશ. ”

આ રાત પણ વંશલોચનને દીવાનખાનામાં વિરહશયનમાં, વિતાવવી પડી. બકરાને થોડારમાં બાંધ્યો હતો તેથી તોફાન કરે તેમ ન હતું.

બીજે દિવસે સાંજે સાઠાપાંચને સુમારે વંશલોચન કરના જવાની તૈયારી કરી. આમ તેમ નજર નાખી લીધી કે કાંઈ જેતું કરતું નથી ને. ગૂંદિણી અને બાળકો ઉપર છે. નોકર ચાકર અંદર કામમાં ગુંથાયેલા છે. સુકન્દરસિંહ તિક્કર બનાવવા લોટ બાંધે છે. લગ્નકર્ણ થોડારમાં બાંધેલો છે અને દોરકાની જગ્યામાં જેટલી અને તેટલી કુદાકુદ કરે છે. વંશલોચન બકરાને લઈ ધીરે ધીરે બહાર નીકળ્યા.

રસ્તામાં કાંઈ ઝોળખીતા મળી જાય તેથી વંશલોચન સીધો રસ્તો ન લેતાં ગલીકુચીનો રસ્તો લીધો. રસ્તામાંથી એક પડીકું લાલ જલેબી ખરીદી ખીરસામાં મૂકી. થોડીવારમાં નિર્જન સ્થાનમાં તળાવ ઉપર આવી પહોંચ્યા.

આજે લગ્નકર્ણને પોતાને હાથે વિદાય આપવાના છે. જ્યાંથી એકવાર મળ્યો હતો ત્યાં જ ફાટી દેવાના છે. — જે તેના કથાજમાં લખ્યું હતું તે સંજો. સોગંદ રમ્યાને આવી વંશલોચને જલેબીનું પડીકું બકરાને ખાવા માટે આપ્યું. ખીરસામાંથી કાગળનો એક કટકો કાઢી લખ્યું :

“આ બકરો મને પ્રેક્ષકાલના તજાવ ઉપરથી મળ્યો હતો. ખાળી ન શકવાથી ફરી પાછો તે જ સ્થાને મૂકી જઈ છું. અસ્તા, કાલી, ઈશુના સોમન છે, કાઈ એને મારશે નહિ.”

કાગળ લાંબી રહ્યા પછી તેની ગડી કરી એક નાની પતરાની પેડીમાં બંધ કરી લંબકર્ણના ગળામાં બાંધી દીધો. ત્યારબાદ વંશલોચનખાણએ હેલવહેલો બકરાના શરીર ઉપર ધીરથી હાથ ફેરવી લીધો અને ધીરે ધીરે ખસી ગયા. ને વખતે લંબકર્ણ ખાવામાં મંચગુલ હતો.

ફર ગયા પછી વંશલોચનખાણ વારંવાર પાછળ ફરી જોવા લાગ્યા. લંબકર્ણ ખાવાનું પૂરું કરી આગતેમ નજર નાખે છે. જો તેમને જોઈ જાય તો તેમને પીછે પકડશે. બીજા બાજુ આકાશ પણ અનુકૂળ જણાતું નથી. વંશલોચન જલદી જલદી ચાલવા લાગ્યા.

હવે તો નંધી ચલાતું — હાંફે ચડે છે. રસ્તા ઉપર આંખલીના ઝાડ ત્રીએ વંશલોચન ચાકે ખાવા બેઠો. લંબકર્ણ હવે દેખતો નથી. આજથી તેમને મુકિર મળી, — ચોડા દિવસ ચોડું કર્યું હોત તો જગજગત જેવી અવસ્થા ચાત. આ કમનસીબ કૃષ્ણના છપને આશ્રય આપતાં નાકે દમ આપ્યો છે. શુદ્ધિથી પણ તેમની ઉપર સખત ચિડ્યામાં છે, સર્ગાવહાલાં પણ તેને ખાયા દોષિતે બેઠાં છે, તે એકલા ક્યાં મુઠ્ઠી સાચરી રહે? હાથે રત્નપુગ, જપારે શિશિરાંજન શરણાગત કપોતને માટે ગ્રાણ અર્પણ કરવા ગયા હતા ત્યારે મહિષાસુર કોષ, સલાસલવર્ગની એઆદમી, કથું જ તેમને સહન કરતું પડ્યું નહોતું!

શુભ ગડ ગડગડ ગડગડ ગડગડ આકાશમાં કોણ દહેરો પીટે છે? વંશલોચને ચમકી ઉપર નજર નાખી તો અન્તરીક્ષના યુગ્મજ ઉપર એક શિશુના રંગતું અસ્તર નાખાઈ ગયું છે. ફર, ધોળા બગલાંનું એક ટોળું તીવ્રવેગથી બેઠું જાય છે. બધે શુદ્ધિ, — ઝાડનું પાન સરખું પણ હાલતું નથી. આવતી વિપત્તિની બીકે રથાવર જંગમ બહુ દિશ્મદ, ઘર્ષ ગયું છે. વંશલોચન કોડ્યા ખરા, પણ ફરી બેસી પડ્યા. જોરથી ચાલ્યા-તેથી તેમની જાતી ધનધન્ય થઈ રહી છે.

એકદમ આકાશ ચીરાયું. લીજળીનો એક જ ઝખકરો — કડ કડ કડાદ — ચીરાયેલું આકાશ ફરી સોખાઈ ગયું. ઈરાન ખૂણામાંથી તોફાન ઝપાટાભેર આવે છે. તેની પાછળ બહુ ધનધોર, સામે પણ હવે વાર નથી: આ આગું, આ આગું! ઝાડપાન કંપી કોડ્યાં. જાંચા જાંચા તોડોએ સખત વેગથી માયું ધુણાવી આપત્તિની આગાહી જણાવી. કાગડાનું ટોળું બેઠા મથે છે પણ પવનનો ઝપાટો ન છૂટવાવાથી પાછા ઝાડની ડાળે વળગી પડે ટોળું બેઠા મથે છે પણ પવનનો ઝપાટો ન છૂટવાવાથી પાછા ઝાડની ડાળે વળગી પડે છે. પ્રચંડ વાવાઝોડે, પ્રચંડતર વરસાદ જાણે આ નજીવા કોડીના રાફડાને — આ નાનકડા કલકલો શહેરને ફૂલાડવા માટે સ્વર્ગમાંથી તેનીશ કરોડ દેવો ટોળે મળી મોટી મોટી ઝીંદીઓ ભરી ભરી પાણી ટોળે છે. બડી બડી નક્કર ધારા પડે છે, તેની વચ્ચે વચ્ચે નાનાં નાનાં ફોરાં પડે છે. સમસ્ત અવકાશ જાણે ધંસીધંસીને લારાઈ ગયું છે.

માન-પાન-કપડાં-લતાં બહુ જ ગયું. હવે જીવન જાય તો બસો અંદર બદનસીબ બકરા, તું કયો ખરાજ લડીએ. . . .
વંશલોચનની આંખ આગળ એક અત્યંત તેજસ્વી જાણીઆ રંગનો પ્રકાશ રમી

ગયો — સાથે સાથે આંકાશમાં સંઘરી રાખેલી વીસ લાખ ડોલર ઈલેક્ટ્રિસિટી, પાસેની નારીયેળીનું ઇલેક્ટ્રિક બોરી બપોરે અવાજ કરતી બૂલર્જમાં સમાઈ ગઈ!

લાલગીયાં દેખાવા લાગ્યાં. જગત હ્રસ્ત થયું. તું નથી, હું નથી. વંશલોચન બેલાન થઈ ગયા.

વરસાદ બંધ પડી ગયો છે, પણ પવન હજી સુસવાડાભેર વહ્યા કરે છે. ફાંટેલા મેથના પરદાને ઢેલી ખેચાર દમટમટા તારાનાં કાનસ લઈ દેવતાઓ નીચેની અવસ્થાનું નિરીક્ષણ કરે છે:

વંશલોચન કાદવની પયારીમાં પડ્યા છે. ધીરે ધીરે લાન આવતું જાય છે. પોતે કોણ? રાયબહાદુર. ક્યાં? તળાવ પાસે. પેલો અવાજ શેનો? દેવકાઓનો. તેમની ગયેલી સ્મરણ-શક્તિ પાછી આવે છે. અને બકરો?

અધ્યાનક માણસનો અવાજ કાનમાં અથડાયો. કોણ, કોને બોલાવે છે? “મામા — જમાઈબાણુ — બંદુ ક્યાં છે? — હજુર —”

નજીક એક ઘોડાગાડી દોડતી આવે છે. કેટલાક માણસો હાથમાં કાનસ લઈ આમતેમ ફરતા હોય છે, અને તેમને બોલાવે છે. એક પરિચિત સ્ત્રીના કદનને અવાજ સંભળાયો. રાયબહાદુર બેઠો થઈ બોલ્યા: “હું અહીં જ છું — બીશો નહિ.”

માનિતીએ કહ્યું: “ના, બીજો માણ જવાની જરૂર નથી. એ કામ કરનારી, આલો દીવાનખાનામાં મોટી પથારી કરજો. અને જો, મારાં એશિકાં પણ આપી જા. આ એટલું તો હાલતા થ નથી. — એમ નહિ — તે નહિ આવે — મારા સમ — ગરમ પૂરી ખાવી પડશે. તમારા પેલા શીશામાં શું છે — આ સાથે જરા બેથું કરી આવું?”

“હા હા હા હા”

વંશલોચનબાણુ જલંગ મારી બેઠો થઈ બોલ્યા: “અરે! પેલો પાછો આવ્યો છે? કાઈ લાકડી લાવે તો —”

માનિતીએ કહ્યું: “અરે, એ શું કરે છે? અને ન મારશે. એ બિચારે વરસાદ બંધ પડતાં પાછા આવી તમારી ખબર આપી. તેથી તમે મને પાછા મળ્યા છો! એા, હરિ મધુસૂદન!”

લગ્નકર્ણુને ધરમાં રાખવામાં આવ્યો, અને દિવસે દિવસે સશીકંસાની જેમ વધવા લાગ્યો. ધીરે ધીરે અરધો હાથ કાંઠી વધી. રાયબહાદુર હવે તેની સંભાળ રાખતા નથી, આજકાલ તેઓ ચૂંટણીના કામમાં ગુચાપેલા છે. માનિતીએ લગ્નકર્ણુનાં શીંગડાં દેમિકલ સોનાથી મઘાવી હોધાં છે. તેને મારે સાણુ અને કિનોઈલની અવરથા થઈ પણ તેની કંઈ અસર ન થઈ. લોકો દુરંધી એની મરફરી કરે છે. લગ્નકર્ણુ બહુ અંબીરતાથી સાંભળી રહે છે — વધારે પડતું જો કરી બેસે તો માત્ર એટલું જ બોલે છે — “બે બે બે” અર્થાત મરજીમાં આવે તેટલો લવાશે કરો, હું જો બધાંની પરવા કરતો નથી.

પ્રિય સખીં સ્મરતી પ્રસંગ આજે
ગિરિ પર જ્યાં ફરવા ગયેલ સાંહે;
મુદ્દલ ખુશતુમા હવા વધાવી
ઉતરો જ્યાં ગિરિપૃથ્વી તળાવે.

ગિરિ વન જળ સર્વ સાન્ધ્યરંગે
અતુલૂતિના સુખમૌનમાં. પડેલાં,
અરવ અમ તથા પ્રસન્ન હૈયે
રહો રહોને સુખસ્પંદનો ઉઠેલાં.

અભિમુખ વનરાજી વિસ્તરેલી
શિશિર વસન્તનીં સન્ધિમાં ઉલેલી,
અભિતપ વનશ્રીનીં દીક્ષિતા શુ
ગત વય વૈભવને ન વિસ્મરેલી !

સુહૃદ નવવસન્તનો નિમગ્ન્યો
સુકલ સંમાં વિટપાગમાં ચડેલો
ક્ષિતિજ સુસરિતે-સખાબ્ધ દ્વારે
ઉદિત મયકે મરાલ પૂર્ણિમાનો.

શિર પર તહોં પદ્મવે અચિંતો
ટહુરવ ઉન્મદ દોકિલે ઉચાર્યો;
ચક્રિતદગ નિહાળ્યું સામસામાં,
સ્વર-પકથો ગિરિકન્દરે સ્વૌકાર્યો.

નિમિષ મહોં દિશા પ્રકુલ જંગી
નવવસન્તા ઝલુ રાણીને વધાવી,
રજત, પ્રણયલિપ્ત ચન્દ્ર મૂક્યો,
સ્થિર જળનો પટ સ્પર્શથી પ્રકમ્યો.

અવિદિત અતુલૂતિમાં દ્રવેલાં
ઉભય. અમે ન તટસ્થ રે રહેલાં;
સ્વર હલક વસન્તની વધાવી
હૃદય લયોગિત સ્પંદને ધણેલાં.

હજી સખીં સ્મરતી સમુત્સુકી એ,
દઈ ચક્ર ઉત્તર હું નહીં કશો ચે.
ઉભય મળી, સ્મરતી પ્રસંગ રેતાં
સજલ હોને નિત પ્રશ્ન રે કળાતા:

નિરણિયું નહિ શું સકમ્ય પેલો
વેટપ સુકે, વિજન સ્થળે, દિનાન્તે,
પ્રથમ ટહુરવે, વસન્તલિપ્ત
સર શશી શુરપ્ત્ય પૂર્ણિમાનો !

“રશિયામાં સ્વર્ગ જોવાની આશા રાખી નહોતી”

ડૉઝ મુખત મહેતા

[ગતિકથી આશુ]

૩

મુસાફરીના અનુભવ

“ઓક્ટોબર ૧૮. અમે કાઝન જ્યાં માટે નીકળ્યાં. કાળી રેલી અને આ પી લીધાં હતાં અને વહેલી સવારે ૪-૧૦ની ટ્રેઈન પકડવાની હતી. રસ્તામાં કીમ્બોનો દરિયો હતો તેથી રેલવેના પાટા પર અમારે ચાલવું પડ્યું. અધારે બપોરે હતું : “કાઝાની આંખ જેવું કાળું” એમ રૂસ ભાષામાં કહેવાય છે. ઠંડી પણ સારી હતી. ખસા પર મોટા ભારે પોલિશ ઊંચીસાં એવાં અનેક માણસો અમને મળ્યાં. તે લોકોએ ઘૂંટણ સુધીના બદ્દ અથવા બીલોગ્રાડના ઝાલની પટ્ટીઓ પણ પર લગાવી હતી. પુસ્તોએ બકરાનાં ચામડાના કાટ પહેવાં હતા, અને સ્ત્રીઓએ રૂઢિદાર કપડા પહેરેલા. અમે છ માઈલિ આડ્યાં અને ઠંડીમાર આગાહીમાં જઈને ભેટાં. તેમાં અવાવરી હવા, જીડી અને કાળી રેલીની ગંધ આંપતી હતી. મુસાફરો, વિદ્યાર્થીઓ, કારકુનો, ખેડૂતો વગેરે બત્તરમાંથી માલ ખેંચીલા જતાં હતાં. ધણીખરાંનાં કપડાં કાળાં, ઘેરાજૂરાં કે એવા બાબરા રંગનાં હતાં. બધાંનાં મોં ગંભીર હતાં, પણ જેવું આગાહીએ ચાલવા માંડ્યું કે એક લુચાને માવાનું શરૂ કર્યું, બીજાઓ તેમાં જોડાયાં, બધાંની આંખમાં અમક આવી અને એકદમ બધાં આનંદિત થઈ ગયાં.

“કાઝનમાં વરસાદ પડ્યો હતો અને રસ્તામાં કાદવકીચડનો સમુદ્ર હતો. અમારાં કપડાં બગડતાં હતાં અને કોઈ કોઈ વખત પણ એવો લપટી પડતો કે ખરેખરી ફગેતો થઈ જાય. પણ મીઠી પણી હતી એટલે પાસે જે માથુસ હોય તેનો કાથ કે અમે પકડીને અમે સમતોલપણું જળવતાં હતાં. એ જગતમાં જેટલો સામાન આવેલો તેનાં માટે એટલી બધી માંગ હતી કે જે વહેલો પહોંચે તેને પહેલો માલ મળે, કારણકે દરેક દુકાને લાઈનબંધ હોવા રહેવું પડ્યું. પણ અમે તો દુકાનને બદલે જે છૂટક વેચનારાઓ રસ્તામાં ઊભા ઊભા વેચતા હતા તેમના તરફ ધસી ગયાં. અહીં પણ સરકારે એક એવો દુકમ બહાર પાડ્યો છે કે સરકારે જે કિંમત દરેક માલની ડરાપી હોય તે કિંમતથી વધારે કોઈથી લઈ શકાય નહિ. તે દુકમનો અમલ કરાવવા માટે પોલીસો આમતેમ તજ્જર રાખતા. હવા આટલી ખરાબ હતી તે છતાં રસ્તામાં લોકો વાળાં વગાડતાં અને આનંદ કરતાં હતાં. એકંદરે લોકો ઘણાં દસમુખા જાણ્યાં. રસ્તામાં ગરમાગરમ સામોસા (માંસની કચોરી) મળતી હતી તે અમે વેચાતી લઈને ખાધી, કારણકે ચાલવાનો થાક અને ઠંડીથી અમે કંટાળી ગયેલાં. અમે રખડતાં રખડતાં ખીસા, ડોલો, દોરી, જૂની ચોપડીઓ, આ ઉકાળવાનો બાંધો વગેરે અનેક ચીજો વેચાતી લીધી.”

[કાકડન જતી વખતે ટિચર્સ દંપતી રેલવે પાટા પર પાંચેક માઈલ ચાલેલાં પણ પાળાં જતી વખતે તો તેમની પાસે નહાવાનું નાનું ટબ અને બીજો ઘણો માસ હતો. એમણે એક માલગાડી જીબી રહેલી જોઈ. તેમાં મોટા મોટા પથરા સાંચ્યા હતા. એ માર્બલફોર્મ જવાની હતી. ડાક્ટરે એ-ઇન ડ્રાઈવરને પૂછ્યું કે આ ગાડી ક્યારે જીપડશે ?

ડ્રાઈવર : કોણ જાણે ? આજે જાંપડે, કાલે જીપડે, માત્ર સ્ટેશન માસ્ટર જાણતો હતો. હું પૂછવા જ નહિં છું. એ પૂછવા ગયો એટલામાં ડાક્ટર અને એની પત્ની એ પથરા પર ચડી બેઠો. ગાડી થોડીવારમાં જીપડવાની હતી પણ એટલામાં એક રેલવે નોકરે ફાનસનું અંગળાણ ગાડી પર ફેંક્યું અને પથરા પર ચડી બેઠેલાં માણસો દેખાઈ ગયાં.

નોકર—તમે શા માટે અહીં બેઠાં છો ?

ડાક્ટર—સાંજનો, ભાઈ—

નોકર—તમને અહીં બેસવાનો જરા પ હક નથી.

ડાક્ટર—જરા દયા તો રાખો—

થોડીવાર શાંતિ પથરાઈ રહી, પછી નોકરે કહ્યું : “ તમને કાંઈ ઘરો તેની જવાબદારી મારાથી શી રીતે લેવાય ? ”

ડાક્ટર—આપુ, જરા જવા દો ને ?

થોડીવાર શાંતિ રહીને નોકરે કહ્યું : “ વારુ ત્યારે, જાઓ. ”

[દિલ્લેશમાં સાધુઓ અને બીખારીઓ તરફ પણ આવી જ “દયા” અતાવવામાં આવે છે.]

“ બ્રોક્ટોપર, ૨૦. દરેક વ્યક્તિની સંભાળ તે જન્મે ત્યાર પહેલાંથી તે છેક તેના મરણ પછીની ક્રિયા થાય ત્યાં સુધી લેવાય છે. એને જઈ રહે ત્યારથી તેની વૈદ્યકીય તપાસ અને ચોખ્ખ સલાહ, માહિતી, મદદ તેને મળે છે. સુવારડની પહેલાં અને પછીથી બપોળે મહિનાની પૂરા પચારે રજા મળે છે. સ્ત્રી પોતાના કારખાનામાં, બોર્ડિંગમાં, કે ખેતરમાં જાય કે તરત તેનાં છોકરાંને રાખવા માટે (થોડીઆખાતું) કેશની સગવડ હોય છે, અને તેમાં છોકરાંને નિર્મમસર ધવંગથી રોકે છે. પછી તેને day nursery ખાલમંદિરમાં મૂકે છે. પછી કિંગ્ડર્ગાર્ટન, અને આઠ વર્ષની ઉંમરે પ્રાથમિક શાળામાં મુકાય છે. રશિયામાં હવે ખાનગી શાળાઓ છે જ નહિ. ૧૬ વર્ષની અંદર તે છોકરું ખેતર, કારખાનું કે કોઈ ખાસ ધંધા માટે તૈયાર થઈ જાય છે, અને તેને પચાર મળવા માટે છે, અથવા તેને સરકારી શિષ્યવૃત્તિ મળે છે અને ડાક્ટર એન્જિનિયર અથવા બીજા કોઈ કામ માટે ખાસ શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા થાય છે. કોઈ પણ માણસને ગમે તે ગામના ગમે તે ડાક્ટરની મફત સલાહ લેવાનો હક છે, માત્ર દવાના પૈસા બેસે છે. તે પણ ટ્રેફક યુનિયનમાંથી મળી રહે. દવાખાનામાં રહેનારને રહેવા ખાવા તથા દવાના સિંચની સગવડ મફત મળે છે. ડાક્ટર અમુક દિવસોના આરામનું અથવા અમુક દિવસો સેનેટેરિયમમાં ગાળવાનું સર્ટિફિકેટ આપી શકે છે. પોતાના કુટુંબમાં કોઈ માંડું હોય તો તેની સારવાર માટે વ્યક્તિને સર્ટિફિકેટથી રજા મળી

શકે છે. એકારી કદી આવશે જ નહિ એવી ખાતરી મનુષ્યના મનમાંથી જેમ એક બાજુએ વાપ જતો રહે છે તેવી જ રીતે માંસ પર તેને કોઈ સાબ ચર્મ જતાં સુધીની બધી સારવાર, પહોંચ કે દરિયા કિનારા પર જવા, રહેવાના ખર્ચ સાથે બધી સગવડ સરકાર અથવા યુનિયન તરફથી થાય છે. દરેક કામગીરી દર વર્ષે એક મહીના ચડતે પગાર રજા મળે છે. દરરોજ સાત કલાક કામ કરવાનું નિયમથી ફરજિયાત છે અને તેથી દરેક વ્યક્તિને કૌટુંબિક જીવન, અભ્યાસ, આરામ, શૌધભોજન, રમતગમતો માટે પુષ્કળ અવકાશ મળે છે. ઘણા લોકો કુરસદના વખતમાં વધારે અભ્યાસ કરીને વિશેષ લાયકાત મેળવે છે. બાપ મરી ગય તો કોંકરગિઆને ૧૬ વર્ષ સુધી પેન્શન મળે છે. દરેક છોને ૫૫ વર્ષ અને પુરુષને ૬૦ વર્ષ પેન્શન મળે છે. અને છેવટે માણસ મરી ગય તેને દફનાવવાની કિયાના બધા ખર્ચ માટે પણ યુનિયન તરફથી જોગવાઈ થાય છે. ”

“ નવેમ્બર ૪. આ દેશમાં કામને વિશે ટીકા કરવા દે છે કે નહિ તે વિશે માહિતી મેળવી. યુનિયન સભામાં કોઈ પણ સભ્ય કોઈ પણ આગેવાન વિશે ખુશ્લી રીતે ટીકા કરી શકે છે પણ આશ્ચર્યજનક તો એ છે કે તેમ કરવાથી ” કોઈને ખોટું લાગતું નથી. માત્ર તેના કામ વિશે જ ટીકા થાય, તેની ખાતરી આલયલગત માટે નહિ. અને બીજું એ કે, કોઈ પણ જાતની રચનાત્મક સૂચના કરવામાં આવે તો તેના પર તરત લક્ષ આપવામાં આવે છે. ટીકા ખોટા આલયથી થતી જ નથી, અને કામ સુધરશે કે કેમ એ હેતુથી જ તેનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર થાય છે. ”

“ નવેમ્બર ૬. અમને જુદી જુદી રીતે બહુ મળતી, નથી પણ હાલમાં અમારો ખોરાક નીચે પ્રમાણે છે:—

(ક) નાસ્તો (૭-૧૫ વાગે).

કાચના પલાણમાં ચા, ખાંડ સાથે (ક્ષિ નહિ). કાળી અથવા ઘેરા જૂંખરા રંગની પાઉંદોટી, માખણ સાથે. સાથે મધ અથવા માર્શમેલ્ડ (મુરખ્ખો) પણ ખરો. યુવીનું પોરાજ અથવા તલેલા બટાટા.

(ખ) મુખ્ય જમણ (૧૨-૩૦ વાગે).

કાળીજ અથવા ઘોળી સેવનો સુપ. (સુપમાં મોટે ભાગે હાકાંની પાસેનું માંસ વગેરેનું સર્વ હોય છે.)

એક પ્રકારનું માંસ (ગાય, બકરું કે બીજાં પ્રાણીનું), ઘોળા બટાટા. લીલું શાક અકબાડિયામાં બે વખત મળે તો લાગ્યરાણી ગણાઈએ.

રાટી અને મુરખ્ખો તથા ચા.

(ગ) વાણ (૬-૩૦ વાગે).

સુપ

રાટી, માખણ અને મુરખ્ખો.

દૂધ બહુ મોંધું મળે છે. રૂઝ રતલના ૧ કે ૧૩ રૂપિયો. છતાં પણ મોંધું હોય

છે. એકેનાં ચાર કે પાંચ આના. આ પશુ ગોંધી હોય છે અને કોઈ લગભગ નકામી હોય છે. સફરજન સિવાય તાજાં ફળ મળતાં નથી.

હોકરોએને હું કોડલિવર ઓફિસ આપું છું. સરકારે જાણી લેખને કોડલિવરની કિંમત લાજી બે ઓછી કરી દીધી છે કે જેથી ચરીખ લેખને તેનો લાભ મળે. ”

“ નવેમ્બર ૭. એક સીન લેખને હું આશ્ચર્યજનક ધર્મ ગર્ભ. અમે વિદેશી છીએ તે છતાં અમારા તરફ દુષ્ટાપણાંની, અવિશ્વાસની કે સંદેહની જરાય લાગણી નથી. અર્થને પોતાના સહચારીઓ તરફ અણુવામાં આવે છે. હું જાણું છું ત્યાં સુધી અમારા પત્રો સેન્સર થતા નથી, અને અમારે વિશે છાની તપાસ થતી હોય એવું જણાવું નથી. આ દેશમાં જાત (Race)નો ભેદભાવ જરાય નથી અને વાદ્યોની કતલ તથા લૂંટ કદી બની નથી. કોર્નનાં કોકરો સંતોષને નાણું પડાવવાના પ્રયત્ન થતા નથી કારણકે એવી રીતે વળતર આપવાનાં નાણાં કોઈ પાસે હોતાં નથી. કદી લશ્મ વિશે વચનભંગના કેસો થતા નથી, કોઈ શુના અગર આપઘાતના બનાવોનાં રામાંચક વર્ણનો મળતાં નથી, જાનીય (sex) જાહેરખબરો જોવામાં આવતી નથી, અને જ્યાં સુધી સામ્બાદના સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ પ્રચાર ન કરે ત્યાં સુધી જોલવાની સ્વતંત્રતા છે. આવી રીતે શુદ્ધ વાતાવરણ છે. પશુ અમારે છેક નાનાં ગામડાંમાં રહીને કામ કરવાનું હોઈ અને વતન (અમેરિકા) જવાનું મન કોઈ કોઈ વખત બહુ ધર્ષ આવે છે. ”

“ નવેમ્બર ૨૫. રશિયામાં આજ્યા પછી મને પહેલો પગાર મળ્યો તેને વિશે મારે નોંધ લખવી પડશે, કારણકે અહીંના લોકોના માનસ વિશે એ પડખી ખ્યાલ આવે છે. મેં ૧૫ ઓક્ટોબરે માજૂમસ્ત્રોયના દવાખાનામાં કામ શરૂ કર્યું. તે છતાં હું જે દિવસે લેનિનગ્રાડ આવી પહોંચી તે દિવસથી મને પગાર આપવામાં આવ્યો. મેં નવાઈ પામીને તેનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે મને કહેવામાં આવ્યું કે તમે અહીં કામગર થવાનાં હતાં તેથી તેની પહેલાંના દિવસોનો ખર્ચ અમારે આપવો જ લેખને...અમે ૬-૧૫ મિનિટ લીધીએ છીએ, ૭-૦ વાગે નારતો લઈએ છીએ, ૮ થી ૧૨ દવાખાનામાં, અડધો માઈલ ચાલીને ઘેર બપોરનું જમણું લઈને તરત રશિયન ભાષાનો અભ્યાસ કરીએ છીએ. ૨ થી ૫ ફરોથી દવાખાનામાં ગળવાના હોય છે. ૬ થી ૭-૩૦ સુધી અમે હોકરોએને રશિયન શીખરીએ છીએ. ૮ વાગે હોકરોને સુવાડી દઈ છું. સવાના ઓરકામાં મારે ચાર ગીતો ગાવાં પડે છે. પછી હું ઘેર કાળજી લખું છું. રોજનીશી લખું છું અને યાક ન લાખો હોય તો રશિયન યાંત્રું છું. અને દેરી રિપોર્ટો લખે છે અગર રશિયનનો અભ્યાસ કરે છે. ”

“ ડિસેમ્બર. ૧૪ આ નાના ગામડાંમાં સંગીત, દત્તકળા અને ચિત્રકામ માટે સારી સગવડ નથી તેથી બંને હોકરોએનું શિક્ષણ બગડે છે. જે અમારે મોરોમાં રહેવાનું થાય તો આ સગવડ મળી રહે, બાકી અહીંની શાળા તો સારી છે, અને તે ઉપરાંત વિચાર, આચાર અને જોલવાની છૂટ, સાચો જાતબાવ અને ખરૂં લોકશાસન એ બધાનો લાભ છે. પશુ તેની કિંમત નાનાં હોકરો પૂરી સમજી ન શકે. ”

“જન્યુઆરી ૧૦. અમને ગયા મહિનાથી એક ચાનું કપ લારીને દૂધ મળે છે તે બધું છાકરાંઓને આપી દઈએ છીએ. લીલી ચાકલાણમાં એક જ ચીજ સહેલાઈથી મળે છે અને તે સૂકા કાંદા. એક દિવસ હેરીએ છ નારંગી ખરીદી, દરેકના ૧૨ સેન્ટ પડ્યા. (એટલે છના લગભગ ૩. બે). અને તેની થોડી પીસીએ જ દરેકજ આધી એટલી બધી મેંધી હતી. અમારા પડોશમાં એક છોકરા રહે છે તેણે કદી કેળાં જોયાં જ નથી. રશિયનોને તો બે દરેકજ કાળી રેડી, મીઠું, લસણ અને ચા મળે તો આનંદમાં રહે છે. હવે તો હમેશાં થુલી, સફેદ ખટાટા અને મુરખો મળે છે, અને ઘણી વખત માંખણ તથા વનસ્પતિનું ધી (માર્ગેનિ) પણ મળે છે. અમેરિકાથી આવ્યા પછી છ મહિને અને કદાચ પાંચ, બે ગ્લાસ લરીને; અને તેને માટે લગભગ ૩૫ દોઢ આપવો પડ્યો.”

“જન્યુઆરી ૧૨. આજે અમે અમારી પંચાયતની ફાટરનું કામ જોયું. બધાં સભ્યો હાજર હતાં. સભાનો સમય થયો તે વખતે જ ‘ફાટર બ’ આવ્યા અને પાસેની ઓરડીમાંથી એક ખુરસી લાવીને પ્રમુખની પાસે બેઠા. સભાનું રીતસરનું કામ પૂરું થયું પછી પ્રમુખ બોલ્યા થયા અને ગંભીર વદને બોલ્યા: ‘મિત્રો! આજે એક મહત્વની પાંચતનો વિચાર કરવાનો છે. આપણી પંચાયતની પ્રતિષ્ઠા બે દાકતરોના ખર્ચે નથી દલદી પડતી જાય છે. થોડા દિવસ પહેલાં ડા. ‘સ’ ઓપરેશનના ઓરડામાં હતા એટલામાં એક દર્દીને જોવા માટેનું કહેણ આવ્યું. તે દર્દીને જોવા વિના, તેની અંગત તપાસ કર્યા વિના, દાકતરે પૂછપરછ કરીને તેને ક્યા મોકલી આપી. રોગની મોકલ તપાસ કર્યા વિના દવા આપધી એ આપણા વેદકીય કાનૂનની વિરુદ્ધ છે. દાકતર સ. આ સભામાં હાજર નથી કારણકે દવાખાનામાં હાલ રોઢાઈ ગઈ છે. તેથી તેના કેસનો વિચાર કરવાનું હમણાં મુલતવી રહે છે. પણ બીજા દાકતર ‘બ’નો ગુનો વધારે ગંભીર છે. દાકતર! તમારા પર લાંચ લેવાનો આરોપ છે.’

“દાકતર બ બીચારો રૂની ઘુણી જેવો મૂંઝે થઈ ગયો. મને કહેવામાં આવ્યું કે જો ગુનો બહુ ગંભીર ન હોય અને ગુનેગારને સુધારી શકવાનો સંભવ હોય તો આવા કેસને ફાટરમાં મોકલવાને બદલે (સોલિસેટ) પંચાયત જ તેનો નિકાલ કરે છે. પ્રમુખે ઉમેર્યું: ‘દાકતર! તમારા દવાખાનામાં દર્દીઓ ખામેશી દવાના પૈસા કર્કરે બોલિસમાં મોકલવા જોઈએ. તેમ ન કરતાં તમે તે પોતાના મનવામાં સરકાવી દીધા હતાં એવો આરોપ છે. બોલો, તમારે શું કહેવાનું છે?’

“દાકતર ‘બ’ એ બહુ ઉસ્તાદીસથી અચાવ રંજુ કર્યો. પોતાની વાત બાબુએ યાચીને દા. ‘સ’ના દર્દી વિશે એણે મરકડી-કરી કે એ માણસ એટલો હકીલો, છદી અને જડ હતો કે બધા એનાથી કંટાળી ગયા હતા. એ કદી સપારે દવાખાને આવતો જ નહિ પણ જ્યારે બધા ખૂબ કામમાં ગુચાવેલા હોય ત્યારે જ ત્રાસ આપવા માટે ખડો થઈ જતો. એ તદ્દન ‘અસહકારી’ હતો. દવાખાનાના કાર્પકરો એનાથી કંટાળી અને તાસી ગયા હતા. અને ખરું જોતાં એને પાંચ ડ્રેનિ એસ્પીરીન આપીને શાંત કરવામાં આવતો. દા. ‘સ’ને માથે હલપાર કામનું દબાણ હતું તેથી તેને ક્ષમા મળવી જોઈએ... પોતાને માટે એણે કત્તું કે દવાખાનાનો કારકુન માંહો પડીને ઘેર ગયો હતો તેથી જ પૈસા આવ્યા તે છું ઘેર લઈ ગયો હતો. દવાખાનામાં જમા કરાવવા જ છે. કાલે હું લેતો

આવીશ. આતું ફરીથી ‘નનશે નહિ તેની’ હું. આતું આપું છું. તમે બધા જાણો છો કે હું મારું કામ કરવામાં કુશળ છું, પંચાયતનું કામ હમેશાં કરું છું. મારું સવાજમે વખતસર આપું છું. તમે મારા પ્રત્યે વિશ્વાસ બતાવશો એવી આશા રાખું છું.

પછી આ પ્રશ્ન ચર્ચાને માટે ખુલ્લો મૂકાયો. એક પછી બીજો એમ લોકો બોલ્યા થયા અને કોઈએ દાકતરના બચાવમાં, કોઈએ તેની વિરુદ્ધ ચર્ચા કરી. બધા સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જ ટીકા કરતા હતા. કોઈએ જંગલ દેવ બતાવ્યો નહિ. એકંદરે મત એવો બહુ યોગ્ય છે એ દાકતર પોતાનું દવાખાનું મોટું અને મહત્વનું હોવા છતાં બહુ જ દક્ષતાથી સંભાળતો હતો, દાકતર તરીકે હોશિયાર હતો, નાણાંની બાબતમાં ગફલત કરી હતી પણ સંભવ છે કે એણે તફડચી કરવાની દાનત રાખી નહોતી, જે આવતી કાલે નાણાં ભરી દેશે માટે આ પ્રકરણ બંધ કરી દેવું. સજાનું કામ પૂરું થયું ત્યારે જો લોકોએ એનો બચાવ કરેલો તોમણે અને જેમણે સંકો બતાવેલી અને વિરુદ્ધ ટીકા કરેલી તે સૌએ એમને અભિનંદન આપ્યા. આ કેસ એવો હતો કે હા. ‘બંને જેલની સજા યદી સક્ત, પણ એને સુધરવાનો અવકાશ મળ્યો.’”

“ જાન્યુઆરી ૨૨. આજે લેનિનના મરણની સંવત્સરી છે. વર્તમાનપત્રોમાં એની મોટી છબી આપી છે અને નીચે રહેલિને લખ્યું છે ‘કે સામ્યવાદનો પાંડલો કાર્યાક્રમ એટલે સમાજવાદની પ્રાપ્તિ. યદી મર્ત છે. આ બંને વચ્ચેના તફાવત એટલો જ છે કે સમાજવાદમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સેવા અર્પણ કરે છે અને તે સેવાના પ્રમાણમાં રાષ્ટ્ર તેને જીવનસામગ્રી પૂરી પાડે છે; બ્યારે સામ્યવાદમાં વ્યક્તિની ‘જરૂરિયાત’ પ્રમાણે સામગ્રી આપવાની હોય છે. ... એટલું તો નહીં જ છે કે અહીં જે કરીએ છીએ તે રચનાત્મક છે અને ભવિષ્યના યુગ્મમાં કામ લાગે છે. બ્યારે અમે હિંદુસ્તાનમાં હતાં ત્યાં એણે ‘લાગવ’ હતું કે બધું કામ નકામું જાય છે. સાન્નિધિકતનનું અમારું બધું કામ તુટી પડ્યું’ દારણિક એ સંસ્થા પાસે નાણાંની એમવાર્થ નહોતી. પાંચ વર્ષના અમારા કામનાં આંજો ત્યાં નામનિશાન રહ્યાં નથી. ”

“ આજે (લેનિન-દિન) નવું બધારણ જે સમસ્ત સોવિયેટ દોન્ટેસે પસાર કર્યું છે તે પ્રગટ થયું. તેની મોટી કલમો છું ટાંકું છું અને અમારા અમેરિકન બધારણ સાથે સરખાવું છું.

કલમ ૧૨૨—બધાં નાગરિકોને કામ મેળવવાનો હક્ક છે, એટલે તેમને પગાર મળે તેવું અમુક કામ મળવું જ જોઈએ. દેશમાં એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે કે એકારી અશક્ય બની છે.

કલમ ૧૨૩—બધાં નાગરિકોને આરામ મેળવવાનો હક્ક છે. મળે મોટે ભાગે દરેક વ્યક્તિને માત્ર સાત કલાકનું કામ કરવાનું હોય છે. દરેકને એક મહિનો ચડતે પગાર રંજ મળે છે, અને દેશમાં નવાં હબરો સેનિટરીઆ, આરામગૃહો, અને કલમો ખોલવામાં આવ્યાં છે.

કલમ ૧૨૪—વૃદ્ધાવસ્થામાં, ગ્રાંદાની પ્રસંગે અને અકસ્માત થવાથી કામ કરવાને અશક્ત થાય તેવાંઓને જીવનનાં સાધનો સમવેકા રાષ્ટ્ર તરફથી મળશે. આ સમવેકા વીમાની

મદદથી થઈ છે. દરેકને મફત વૈદ્યકીય મદદ મળશે અને આરોગ્ય લબનોમાં રહેવાની સગવડો મળશે.

કલમ ૧૨૫—દરેક વ્યક્તિને કેળવણીને હક્ક છે. આખા દેશમાં મફત અને ફરજિયાત કેળવણી છે, અને ઉચ્ચ કેળવણી માટે સિધ્ધવૃત્તિની યોજના છે. કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા આપાશે અને ખેતીની, ઔદ્યોગિક વગેરે દળરે શાળાઓ યોજવામાં આવી છે.

કલમ ૧૨૬—સોવિયેટ પ્રજાસત્તાકમાં સ્ત્રીઓને બધાં—આર્થિક, રાષ્ટ્રીય, સાંસ્કારિક, સામાજિક તથા રાજકીય જીવનમાં પુરુષની સાથે સમાન હક્ક રહેશે. તેથી કામ મેળવવાના હક્ક, કામની શોધ, આરામ, સામાજિક પ્રીતિ, કેળવણી, વગેરેમાં પુરુષના જેવા હક્ક રહેશે. માતા અને છોકરાના હક્કોનું સંરક્ષણ રાષ્ટ્ર કરશે. સુવાચક પહેલાં અને પછી રજા મળશે (પૂરા પગારે). સુવાચકખાતાની, મોડીઆંખાતાની અને બાલમંદિરની સગવડ આખા દેશને પૂરી પાડવામાં આવશે.

કલમ ૧૨૭—બધાં પ્રજાજનોને દરેક ક્ષેત્રમાં (આર્થિક, રાષ્ટ્રીય, સાંસ્કારિક, સામાજિક તથા રાજકીય) સરખા હક્કો મળશે, પછી તે ગમે તે જાત કે રંગના હોય. [રુશિયા રાષ્ટ્ર વાપરીએ છીએ તેમાં બધાં રાષ્ટ્રો છે, અને એ દેશનું પૂરું નામ “રુશિયન સોશિયલિસ્ટ ફેડરેશન ઓફ સોવિયેટ રીપબ્લિક્સ,” એટલે “સોવિયેટ પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્રોનું સમાજવાદી જુથ” છે.] કોઈ પણ સીધી કે આડકતરી રીતે આ સમાનતા પર કાપ મુકાશે, અથવા કોઈ પણ રીતે કોઈ પણ જાત કે પેટાસમૂહને ખાસ હક્કો મળશે, કે કોઈના તરફ તિરસ્કાર કે ધિક્કાર અતાવવામાં આવશે તો શિક્ષા કરવામાં આવશે.

કલમ ૧૨૮—દરેક વ્યક્તિને વિચારની છૂટ મળે તેટલા માટે રાષ્ટ્ર અને દેવજોને છૂટા પાડી દેવામાં આવ્યાં છે. અને તેથી જ રીતે દેવજા અને શાળાઓને સદંતર છૂટા પાડ્યાં છે. દરેક વ્યક્તિને ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાનો અને ધર્મવિરુદ્ધ અથાર કરવાનો હક્ક તથા છૂટ છે.

કલમ ૧૨૯—કામગીરોનું ફિત સચ્ચવાય એવી રીતે અને સામાજિક સંમૂલન મળ્યાનું અને તેટલા માટે, બધા પ્રજાજનોના નીચેના હક્કો કાયદાથી રક્ષિત કરવામાં આવ્યા છે—

(ક) બોલવાની છૂટ;

(ખ) જાપજાનાની છૂટ;

(ગ) સભાની તથા મંડળો રચવાની છૂટ;

(ઘ) સરખાસ કાઢવાની અને અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરવાની છૂટ.

તેટલા માટે કામગીરોની સંસ્થાઓને પ્રેસ, કામળ, મકાનો, રસ્તાનો ઉપયોગ વગેરે નોંધતી બધી સગવડો આપવામાં આવશે.

કલમ ૧૩૦—કામગીરોનું ફિત સચ્ચવાય એવી રીતે અને તેમના વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની શક્તિ ખીલે તેટલા માટે, બધી પ્રજાને દ્રુષ્ટ મુનિયન, સહકારી મંડળો, સુવકાનો

મંડળો, સમતગમતોનાં તથા દેશરક્ષણનાં મંડળો, સાંસ્કૃતિક, ઔદ્યોગિક (ટેકનિકલ) તથા વૈજ્ઞાનિક મંડળોમાં જોડાવાનો હક સ્વતંત્રતા અને તેમાંથી જે વધારે મળતીયો દરિયાબા અને ઉછેરની હોય તેમને સારવપાઠી મંડળોમાં દાખલ થવાનો હક રહેશે.

કલમ ૧૩૧—દરેક વ્યક્તિને શારીરિક સુરક્ષિતતાનો હક છે, અને કોઈ પણ વ્યક્તિને કોરટના હુકમ અગર રાષ્ટ્રના પ્રોસિક્યુટર (આલેખ રચનાર)ની પરવાનગી વિના, પકડવામાં આવશે નહિ.

કલમ ૧૩૨—પ્રભાવનોનાં ઘર અને તેમને પત્રવ્યવહાર સુરક્ષિત રહેશે.

કલમ ૧૩૩—કોઈ પણ દેશમાંથી કામગીરીના હક્કો માટે લડનાર પરદેશી માણસોને, અથવા વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ માટે કાઢી મૂકવા માણસોને અથવા રવરેશની સ્વતંત્રતાની સમર્પના કામ માટે કાઢી મૂકવા માણસોને આ રાજ્યમાં રહેવાનો હક છે.”

“જાન્યુઆરી ૩૧. આજે મારે એક ઊંઘડી જોડે વાત મર્ડ તે હું સંવાદરે નોંધું છું.”

“રેજીસ્ટ્રાર, તમે જાણો છો કે નાટક (ઊંઘડી)ને ‘ઊંઘડું’ આપવાનું છે.”

“વાહ! કેવું સારું!”

“પણ એનો આપ ટાટર જાતનો છે.”

“તેમાં શું થયું?”

ઊંઘડીએ જરા શરમાઈને કહ્યું : “એ ટાટર પરજોસો છે અને તેને બીજાં ઊંઘડાં છે.”

“તેથી શા ફરક પડશે?”

ઊંઘડી જરા હાંસિકાને જોડી : “પણ રેજીસ્ટ્રાર! દરેક બાળકને એક બાપ, મા, અને ઘર હોવાનો હક છે.”

આ દેશમાં કોઈ પણ ઊંઘડું illegitimate જન્મપાત્રે નથી ગણાતું. દરેક ઊંઘડાને સરખા પ્રભાવ છે. ઊંઘડાઓને હરે અનાયાસમાં રાખવાને બદલે ધીમે ધીમે કુટુંબોમાં પાળવાની પ્રયા વધતી જાય છે. ઊંઘડાંને પેદા કરનાર જાપને અર્થ સહન કરવો પડે છે.”

“રેજીસ્ટ્રારી ૧. આજે હું વાળ કપાવવા મર્ડ હતી. દુકાનમાં બે સ્ત્રી હાજરો હતી. મેં પ્રથમ પૂછ્યો કે મરદો સારું કામ (વાળ કાપવાનું) કરી શકે છે કે સ્ત્રીઓ! આ બન્ને બાઈઓ આશ્ચર્ય સાથે જોઈ રહી અને પછી ઉતર આપ્યો કે એ પ્રથમ વ્યક્તિગત હુમલો કે કળાનો છે, જાતિનો નથી. હું જરા સ્ત્રીથી પડી મર્ડ.”

“રેજીસ્ટ્રારી ૨૦. અહીં રેડીઓ અને તેને જોડતી આપવા માટે માત્ર ૮ ડૉલર એટમે ૨૦ રૂપિયા આપવા પડે છે. રેડીઓ આટલા બધા સીધા છે કારણકે અરકાર પ્લેસ છે કે દરેક ઘરમાં એક રેડીઓ હોવો જ જોઈએ. અનાજ જરા કડક હોય છે, પણ મધુરતા અને સોષું એ બન્ને શી રીતે બને?”

“એપ્રિલ ૧૨. આજે રજાનો દિવસ હતો. અમે ખાલ નહીંકિનારા પર ફરવા માટે ગયાં હતાં. કુંઘરા, નહી, જંગલ, કાતરકાં વગેરેને લીધે આ પ્રદેશ ધણે જ રળીઆમણો છે. અમે લાંબે સુધી આડ્યાં અને બધી વસ્તીથી દૂર એકાંતમાં જઈ પહોંચ્યાં. નહીનાં પાણી મધ્યથી વહેતાં હતાં અને તેમાં ખરકનાં ગોટાં ચોસલોં બેટની ખાફ તરતાં હતાં.

અમે આ જોતાં હતાં એટલામાં અચાનક વાવાઝોડું આવ્યું અને અમારા મોં પર વરસાદની છાંટીઓ નેરથી અફળાઈ. અમે ઝાડની નીચે ઊભાઈને નહીં. પર પડતા વરસાદનું સુંદર દૃશ્ય જોઈ રહ્યાં. વરસાદ બંધ પડ્યો ત્યારે અમે જંગલો કે અમારે માટે ખુલ્લો માર્ક કર્યો હોય તેમાં ફર્યા, વાતો કરી, અને ચાકચાં ત્યારે વાંચ્યું. અમારી આસપાસ રંગરંગિત ઝાડો હતાં. વિલોની રાતા રંગની ડાખળીઓ પર ખૂબરા રંગની છાલ હતી. કાળાં વાદળાંની સામે જળાતી ડાખળીઓ પરની છાલ જાણે રૂપેરી રંગની જળાતી. ઘેર જતી વખતે નદીની પેલી પાર એક ટેકરીનો પાછળ સરજને આથમતો અમે જોયો. અમે લગભગ બે કલાક સુધી વાદળાંના બદલાતા રંગો જોયા કર્યાં. રાતા અને નારંગી, અનેક ભાતના લીલા, કીરમજી અને સોનેરી રંગો જળાતા હતા. બરફના તરતા કટકાઓ પર સૂર્યનાં કિરણો પડતાં હતાં અને તેના પર મુલાખી, આછાખીજા અને બીજા અનેક ભાતના રંગો બદલાયા કરતા હતા. નદીના બેટલાકે ભાગ પર તો હજી સુધી બરફના ટગલા ખડકારી રહ્યા હતા. ઘાસ મખમલના જેવું ફેખાતું હતું. નદીના પાણી પર આસપાસનાં ઝાડ વગેરેના પડછાયા જળાતા હતા. અંધારું થવા આવ્યું ત્યારે અમે ઘર તરફ પાછા વળ્યાં, પણ આકાશની અંદર નાના દોરા જેવો આંદ અમારા જોવામાં આવ્યો.”

“એપ્રિલ ૩૦. અમારી નાની છોકરીનો જન્મદિવસ છે તેથી આજે યૉગેશ્વર કુટુંબને જન્મવા જોલાવ્યું હતું. ટેબલનો રાણગાર છોકરીઓએ બહુ સુંદર રીતે કર્યો હતો. અમે ચારેક કલાક સુધી વાતો, મસ્કરી, મજા, આનંદમાં વખત ગાળ્યો. ત્યારે હેરી આવી રીતે મસ્કરીઓના તોફાન પર ચડે છે ત્યારે મને પૂળજી રહે છે. છોકરાઓ આનંદથી પ્રકુલિત બની ગયાં હતાં. અમે સલા ગયાં ત્યારે હેરીએ કહ્યું કે એને તાવંતી ધુનરી ચડી હતી, તેથી મેં તેના પર ધાબળા નાખ્યા, અને એ ઊઘી ગયો.”

અંત

ડા. ટિમ્મર્સને ટાઇફિડ લાગુ પડ્યો હતો. એના રોગની તપાસ, રોગમાં લાગુ પડેલો નિદોષ, રોગકાળની રાત્રિવસની માવજત વગેરે વિગતોમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. એક મહિના પહેલાં જે વોલ્ગા નદી પર આ દંપતીએ કલાકોના કલાકો આનંદમાં ગાળ્યા હતા તે નદીના એક બેગડ પાસે જુઓ મેના દિવસે સૂરજ આથમતો હતો તે વખતે ‘ડાક્ટરનું’ શરીર રશિયાની જમીનમાં દાટી દેવામાં આવ્યું. મંદ-મંદ વાયુ, અને પક્ષીઓ મધુર સંગીત ગાતાં હતાં, સૂર્યનાં કિરણો કબર પર આછો પ્રકાશ નાખતાં ગયાં.

સંપૂર્ણ]

ગોપિકાગીત

[શ્રીમદ્ ભાગવત : દશમસ્કંધ, અષ્ટમા અધ્યાય]

નાગરદાસ અં ૦ પંડ્યા બી. એ.

ગોપીઓ કહે છે—[હસ્તિકંદ]

વિજય છે મને આપ જન્મથી,
નિત નિવાસ ત્યાં લક્ષ્મીદેવીનો;
પ્રિય, લુપ્તો દિશે દાસી આપને
ખોળી રહી ધરી દીક્ષ આપમાં. (૧)

સરદના સરે ખીલિયા કેમ,
કમલગર્ભશા રમ્ય નેવથી
પથરમૂલની દાસીને હણે
પધનું પાપના નાથ લાગતું ? (૨)

દિવ જલે યદી, સર્પ, દૈત્યથી,
પવન, વૃષ્ટિથી, વીજ, વદિનથી,
પ્રપભ દૈત્ય ને સર્વ ભીતિથી
પ્રિય કિંમુ અમે સૌનું રક્ષણ ! (૩)

નહિ તમે ખરે ગોપીપુત્ર છે !
અંતરાત્મના ગળુ ફેલીના,
નિનવર્તા અમે વિશ્વ રક્ષવા
ઉદય આપતો યાદવો વિષે. (૪)

ભવભાષે પડે આપ ચર્ચા જે
અભય, એમને નાથ આપ તું,
કરનું આદક લક્ષ્મીદેવીના
અમ શિરે ધરે હસ્તપદ તે. (૫)

મનપ્રાદરા ! ધીર નારીના !
જનઅદ દણી ને હસો દરિ,
સદુ અમે સખા દાસીઓ તમ
વદનપદ તો આરુ દાખવો. (૬)

ફલતું નરને, પાપ ટાળતું
પશુ પુરે કરે, ધામ લક્ષ્મીનું,
કૃણી કૃણા ધર્મ જે પદાબ્જ ને
અમ રતને ધરે કારવા રમર. (૭)

કમલનેન, સુમોની ખારી તે
મધુર વાક્યની મીઠી વાણીથી
મુગ્ધ સૌ અમે દાસી, તેમને
અધરતું અમી કે ઉમી કરે. (૮)

કવિ કહી કથાની સુખા તમ
અધરા દુઃખીને જીવાડતી,
શ્રવણ મંગલ, ધન્ય નિત્ય જે
અહીં ભણે જનો સર્વથેય દે. (૯)

પ્રિય તમ સ્મિત, હૃદિ પ્રેમની,
રમણ, મંગલ ખ્યાન જેનું તે,
હૃદય સ્પર્શતી સુમ વારતા,
કામી, અમ મને સોભા કે કરે. (૧૦)

મનથી જાણો છે આરવા પશુ,
પદ્ય રમ્ય ત્યાં ચર્ચા આપતાં
શુભથી કંકણથી વિધાય તે
જાણી અમ મને ખેદ યાવ છે. (૧૧)

વદનપદ જાણુ ભુરી બરે
લક્ષ્મી પદ્મારતા ઘેર સાંજરે
પુણ્યરે ભણું જોઈ તે અમ
મન વિષે સતો જાત્રન રમર. (૧૨)

અમરંધું લક્ષ્મીએ, ભક્તકામદ,
ભૂપલુ ભૂમિનું, શર્ણુ સંકટે,
ચરણપદ્મ શાન્તિનું મામ તે,
અમ રતને ધરે કદ ટાળતું. (૧૩)

રતિ વધારતું, શોકદારક,
અમરપતાં મુખે ખૂબ નેહુ જે,
બુલવતું મિત્રાં રામ લોકને,
અધરનું અમી, માગીએ અગે. (૧૪)

વન દિને લાભે મુગ શી બને
ધડી અમારી, ના જોઈ આપને,
મુખ વળી રૂડું, માનીએ જડ
પલક નેત્રમાં સર્જનારને. (૧૫)

પતિ, સુતો, કુલે, લાઈ, બાધુઓ,
અવગણી તમે પાસ આવી સૌ

સ્મરથી મુગ્ધ, જાતા ગતિ તણા,
ખલ, સ્ત્રીને તેજે જોણું રાત્રિએ ? (૧૬)

સ્મર જગાવતાં, મુખે વાતને
મુખ હસતું, પ્રીતિકટાક્ષએ,
ઉરવિચ્છાદ લક્ષ્મીનું મામ તે
નિરખી કામના મુગ્ધ થૈ અગે. (૧૭)

મન અને વને વિશ્વમંગલ
બ્યક્તિ તમ પુરી પાપહારિણી,
સ્વચ્છ ઉરનું રોગ દારિ લો
તમ વિશે કૃપદાવાળીને કર્ક. (૧૮)

જે આપનું ચરણપદ્મ ડરી અમોએ
ધાણું ફાળું અમ કડોર રતનો પરે તે
અર્ણુ ફરે છ વનમાં; ન શું કાંકરાથી,
તે દુઃખનું, મતિ લાભે અમ જો વિચારે. (૧૯)

ટલીફોન : ૨૧૧૧૦

ટલીફોન : ૨૨૨૨

ભારતીય નિવાસ

હિન્દુ લૉજ

રહેવા જમવાની આદર્શ સંગઠ

☆ ૨૨૫, કાલજાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨. જ

[જતાંકથી ચાલુ]

[હાથમાં લાકડી, માથે રાત હોવા છતાં પાંચલી પહેરેલા પગી ચાર છે. થોડો છળ્યા જેવા એ દેખાય છે.]

મુનીમ : (હરવાળને બડખાટ સાંભળી) ટેમ, પગી !

પગી : જોડ્યા, સખણા ભેસતા નથી એકા એકા કુંકયા કરે છે. " વડીવટ" આવો ને તેવો. ધર્મશાળા છે કે હોટલ. એકને ગોળ તંદા બીજને ગોળ જેવી પક્ષાપક્ષી કરે છે. પૈસા ખાવા સાદુ. " તે મારાથી નથી સાંખાતું હવે !

મુનીમ : (ગમ ખાઈ જતાં) હશે. બને જોલે. આપણે મૂઠ્ઠા જન તમતમારે !

પગી : તમેય મગનભાઈ ! જોલિયા છવ છો ! ઈ તો મારાના દેવને કપાસિયાની જ આંખ્યું હોય. એવી મલકની વેળ્યાની પાસે પોચું મૂકવામાં સાર નહિ. તમ જેવાને લાંચીયા કીચી ઈ શે સાંખ્યું નય ! એમાં આપણી આમરે શું !

મુનીમ : એમાં આપણી આમર એવા એકને અલકલકપુના લવારાથી થોડી વડી જાય એમ છે ! પગી ! એમાં શો માલ છે. આપણે આંખ આડકાન કરવા. એવાના મોં કાળાં. આપણે ફટકાકની નોકે ઝગડતા ફરવું ! એમાં આપણી શીબા નહિ. ઠાલા ઉગંગરો તાણો છે તે થોડા ઝંપો, જાય !

પગી : આ તો જોલ્યા જનવાળા મારો છવ ખાય છે કે મુનીમ સાખ્યને કીચી કે આ બે જળ્યા ખજુજોદ કરે છે તે ધરમશાળાએ થોડા એમના રાખ્યા છે તે એકા છાણા માથે છે. જોડી મૂસાઈ કરે છે તે ક્યાં ધરમશાળા એના બાપે બંધાવી છે ! પડ્યા રેતા નથી તે પોચું ભાળી ગયા છે તે !

મુનીમ : હમ હમ. ઈ જનવાળાએ ફોટ લા લાય છે. એને કહીએ કે તમતમારે તમારું સંભાળોને ! કામા ચોવટ કરો છે તે. તમને શું પેટમાં ફુગે છે ! હશે...જાય તમતમારે.....

પગી : ઈ તો વર જરા પાકટ ઉસરનો ભાળ્યો એટલે કહે કે " ખાળા લગન છે ને રાતવરત ફરી નાખવા માગે છે. કાયદો...કેવો જૂડો...સરસતીનો કે એવો કાક કાયદો તૂટે છે. કન્યા બિચારી મલગુ છે. આવા લગન અટકાવવાં જોવે. પોલીસને ખબર કરવી ને છોકરીના વાલી ચાલું. " અને પાછું બોલતા 'તા. તે વરવાળાને થોડું જોવું સારું લાગે ? મેં ટાકા પાંડ્યા તે રીયા. નીકર તો માર્યા ફૂટત.

મુનીમ : માળા ઈયે કીકરાં સારુ નિભાડો ભાગે તેવા લખાડ નીકળ્યાં રંખડું. હાલો હું. આતું. ક્યારેક ભવાડો કરે નહિ.

પગી : એટલે તો આખ્યે.

મુનીમ : હં. હં. એમાં શો માલ છે. (જતાં જતાં) મધો રટેલાને ગયો છે ને !

પગી : હા. એ તો હવે હમણાં આવવો જોવે. ટેમ થઈ ગયો છે.

[ફાટક બહાર નીકળી ફાટને ભાળી મુનીમ ત્યાં ભજી રહે છે. પગી મુનીમની પડખે ભાળે રહે છે. સામે કાઈ હોય તેમ જાણેના વચણથી માહુમ પડે છે.]

અવાજ ૧ : અહિંયા જ લાગે છે !

અવાજ ૨ : આ આવ્યા.

મુનીમ : કેમ લાઈ ?

અવાજ ૧ : આ તમારા રમેવાળે પેલા જનનવાળા પાસેથી લાંચ ખાધી છે.

પગી : જુઓ મગનભાઈ, હવે ઈ મોઘાં શું માગે છે, ખોલો !

મુનીમ : એમાં તમે કાલા શું કામ ચિંતા કરતા દરો ? જોહાં કાંઈના વગરના હશે તે દીધી.

અવાજ ૨ : આ તમારું પ્રામાણિકપણું ?

મુનીમ : નહિ, પણ...મારે કેટલાક પગી બદલા કરવા ? એ તો મુસાફરોને કુટુંબ પડી તે આપે. ત્યારે મારે શું રાજ નોકર ગાતવા જવું ?

અવાજ ૧ : એમ નહિ. પણ આ જોડીદાર, અમને બહાર શું કામે ન જવા દે ?

પગી : મગનભાઈ, ઈ પોલીસને તેડવા જાય તે અહીં શું ધાંધલ ચલા દેવું ?

મુનીમ : ત્યાં હાલો ત્યાં, અહીં સાબુને સાન્તિથી સૂવા દો.

[પગી સંહિત નીચ ઇ.]

આસ્તિક : (જોડીને દુર્ગા પાસે જઈ) બહેન, જોડું ન લગાડશો. તમે ચાલી ચલાવીને જોડમાં આવ્યાં છો. હું તમને કહેતાં જ જૂઠી મરો હતો. બહેન ! જાઓ છો ? બહેન !

[દુર્ગા સજવળની નથી.]

આ મુનીમ તથા મારા બહુભાઈને મિત્રાચારી છે. એ જોળખાણુ તો હું અહીં જીતવો છું. કોટલે તો મારે આપણું જોળખાણુ ઢાંકવું પડ્યું !

[આ જોળખાણુ રહે છે કોટલે યાદી કંઠાણી પોતાની જમ્યાએ નીચ ઇ.]

મ્યન : (જોડાએક બેઠો ચર્ચ જઈ આંખે જેલ હાથ ચોળતા) આ મને શું થાય છે !

[દુર્ગા ચમકીને બેઠી થઈ નીચ ઇ.]

જો પ્રભુ ! સૂર્યમંડળ આસપાસ આ સૃષ્ટિ ફરે છે કે સૃષ્ટિ આસપાસ ગ્રહો આ આસન ? કંઈ સમજાતું નથી.

[આસ્તિક પોતાનાં આસન પર બેઠો આ સાંભળી રહ્યો ઇ.]

ડાર્વિન અને ન્યૂટન...જૂહ્યો...ભારકરાચાર્ય અને વરાહ મીહિર, અરે - વિદુધી લીલા-મતી !...આવો. તમારા જ્ઞાનકાદવમાં ખૂંચેલાને બહાર કાઢો ! આ શું ચર્ચ રહ્યું છે : હું ક્યાં હોઈશ, મંગળમાં ?

દુર્ગા : લાઈ ! શું થાય છે ?

[પાસે નીચ ઇ. કપાળ પર હાથ મૂકી જુદાં સદમાં કરે ઇ.]

મ્યન : હે ! કાણુ જોડ્યું ? મંગળની વેરાન ઉત્તરગતામાં આ કોયજ ક્યાં દટકી ! ના. કોયજ અહીં કેવી ? લાગે છે તો કોઈ કિચરી ગધર્વમૂર્તિ. શો પડજ સ્વરનો મધુર ગુણકાર.

આસ્તિક : (આત્મમગ્ન જેવું) નાલાયક. (દુર્ગાને) બહેન ! એમને ન છેડશો. ન છેડશો એમનો કાળ-ચરણ.

મ્યવન : મંગળ અને નરક વચ્ચે જ્યાં જ્યાં નથી એવાં હતાં. કોણની આ કણ્ઠકંઠ
ક્યાં...પણ...પણ...મને આ શું થાય છે ? એ પ્રભુ ! ઉંઠ...અંદ ?

દુર્ગા : એમની સ્થરવાર તો થવી જોઈએ ને ?

મ્યવન : સંકલ્પનાં તૂટતી જાય છે. વિચારોના પ્રવાહ વચ્ચે કાઈ એક પડક મૂકતું
જાય છે. હું કોણ ? ક્યાં લેતો ? ક્યાં છું ? શું કરું છું ? ઈશ્વર જાણે મારું શું થશે ? ...

દુર્ગા : અહા ! આત્મગતિ લાવે એ નશાખાણો શું ખેડી !

આસ્તિક : નરી પામરતા. નાર્કિષ્તા.

દુર્ગા : નહિ. દરેક નશાખાણ મોટે ભાગે એકેક નિષ્ઠુળ મહાપુરુષ હોય છે. જેની આંત્રિ-
લાયાઓ છૂંદાઈ ગઈ હોય, જેના આચારો તૂટી ગયા હોય, જેના જ્ઞાન સીમોગાઈ ગયા હોય ;
તે જ્યાં, કંઈ ને કંઈ વ્યસનો સરસ મેળવી મનની કોંકમણથી મુકિત મેળવે છે.
જગતની ઈશ્વરતા સ્વાર્થમપતાથી ક્યાપેલાઓનો એ મોટો સહારો લાગે છે.

આસ્તિક : આગસુઓના એ અકરમીઓ પીર હોય છે !

દુર્ગા : એ એમનું ઘેર હોય છે.

મ્યવન : આ બોલાય છે તો કાઈ પરિચિત ભાષા. મને હું લાગું છું તો યુગરાતના
કાઈ વિભાગમાં. અને યુગરાત એ ક્યા દેશનો પ્રાંત છે તે ચૂકાઈ જતાયું. અમે વિશ્વની
બૂગોળો અણી વતનની સંકુચિતતા ફેંકી લીધી છે. હા...શી અમારી હિંદીઓની...હં...
હિંદ...વિશ્વજીવતાની ઔદાર્યતા...કે દિવ્ય...એ...

આસ્તિક : બહેન ! એમની ચિંતા કરવા કરતાં અત્યાર તો પગનીએનું જળનું નેવાનું છે.

દુર્ગા : એમના નશા કરતાં વધુ ખેડામી તો મને લગત નશાએ થઈ છે. કેવો આગે
આગે મોરખ મગે ...

[લંબાવે છે.]

આસ્તિક : નહિ. પણ એમ આંખમિયામણું કરતાં સારાં નહિ !

[સુનીમ એમનાં એ લીકરી તથા પગી સહિત પ્રવેશે છે. અજાણ સાંભળી આસ્તિક ડાહ્યો-
કમરો મઠી વાળ જાય છે. પગી એકસરી પર સામાન ગ્રહણી આવશે જાય છે. સોહિનીએ જાણી લેવાયી
છે. તે થેલી ભિતર પિત્તળના પેચવળેા ફળરશે. એક પગી એક ઘરમાં મૂકવી જાય છે.]

જોરી : હાથ. (પડસાળ ઉપર ખેસી જાય છે) જમવાનું શું કરતા ?

[એ સુનીમની બીજવાદનો પતની છે. મોટો જાગેડો. લાંબો ડોક. લોહીસરેલ કાણી દેહકૃતિ,
વસ્ત્રોની રાપટીય વગર પણ એને ઇસ્લાહ દેખાડે છે. જાગતી વેળાનું આંશીય ખાદ્ય કરીએ તો દરેક
રીતે એ એક નિરોધી સુંદર પ્રૌઢ છે. યુવાનોનાં મસ્તી રૂપ-ભાષ, કલા-પ્રેમ, ખર્ચ, ભલક અને
વિવશાક્રમાં ફેરવાઈ નહીં એવામાં એક અનેજાળી સાંધિ લખતવી વૃદ્ધતા છે.]

સુનીમ : હયુકીયાં જ તો ! આપણને લા વીસીના કાચાં કોરાં નાંખો. જે એકટાણું
થયાં તે !

જોરી : થોડા દિવસ વધુ રોકાણું હોત તો વીંત અપવાસે પહોંચત ! અને નોંધીએ ને !
એટલે તો ઉતાવળ કરી.

મુનીમ : કોયા કરતાં ચાર દિવસ વધુ રોકાયાં છે તો કાંઈ ગણતરીમાં નહિ હોય, ખરું ?

સોહિની : હં...આપુજી ! અહીં... (દિડાળા પર ચૂંટેલી વ્યક્તિને નીરખી રહી)

[મુનીમની પહેલી મૃતપત્નીની નીલીમરી આંખ, વાંકડિયા મુલામમ દેશી વાજ, પાતળી દેહધાદી-ગળી એ અપરિણીતા કુમારિકા છે. જેની-મુગ્ધાવસ્થા ચિત્-ચુલ્લે વિકસિત થઈ ચૂકી હોય એવી સાપનો ભારો' થઈ પડે એવડી એ ગોદી છે. છતાં એ પચ્છીને સાસરે નવ્ય ત્યારે જીવાનનવ્ય ઠારો ફાટી પડ્યા જેવું થાય એવી ડાહી છે.]

ગૌરી : કોઈ આઈમાલુસ લાગે છે ! તેં મેમાન તો નયો ને ?

મુનીમ : હં, હા...આપણે હવે સવારે વાતું કરીશું. તમતમારે 'ચૂંઈ' જવ ! અને એમને સહુને સવા દો.

ગૌરી : તમારું શું થશે ? તમે ક્યાં મરો ?

મુનીમ : હું તો મારે આફિસમાં પડ્યો રહીશ. હજી તોં આપ્યાં ક્યાંઈક મોજોસને તેડી આવે તેની સંભાળ લેવી પડશે. બેટાઓએ ધાંધલ કરી મૂક્યું છે ને કાંઈ !

ગૌરી : તમને સાક્ષો-ગ્રાક્ષોમાં તો નહિ જવું પડેને ?

મુનીમ : એમાં શો માત્ર છે ! હં. હવે ગોદીરા મોકા, તે હું જઈ છું !

[જવા નવ્ય છે. આ-તીકરી પછી એતડામાં જવા કરે છે ત્યાં કંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ પાછા ફરીને]

જેવું ? ભૂતાર્થ નવ્ય છે. (આસ્તિકના આટલા પાસે આવી, ધારથી) આસ્તિકભાઈ ! વખત થયો છે હો ! ધારણુ વળી ગયું. આ એમ છે !

ગૌરી : (બારસાક પકડી બેઠાં રહી અંદરથી ડોકતાં) આસ્તિકભાઈ ! આપ્યા છે ! ક્યાં ... હાઆપ્યા !

[સોહિની એ સાંજનો ગૌરીની પડખે રહી રોકાતી આસ્તિકને જવા કરે છે.]

મુનીમ : ધીરથી બોલ્ય ને વાલ

ગૌરી : તે પછી શું કામ હેકડો છે એમને ?

મુનીમ : તું આવી તે જ ગાડીમાં એમને જવાનું છે, આમ રોકાતા નોંતા. ને તારા વજર હું એકો આતર-ગરદારત કેમ કરી શકું ? એટલે મેંય મોજું મૂક્યું હતું. હવે બલે સતા.

[મુનીમ જવા કરે છે દરમ્યાન]

અય્યન : (બેગાકો) એા પ્રભુ ! હવે હું શું કરું ? મ્હને.....વર્ષો ! સકલ મેય-મંડળ તૂટી પડે ! મુદિને નવપક્ષિત કરતાં એા સનાતન પ્રાકૃતિક તત્ત્વો ! ખૂદા ! આ પૃથ્વી-આંગણું. ચારે.....એા.....ત્યાં જુવો.....રમેા.....થોડું થોભો, મહારાજ નવધર ! તવ શિશુપ્રાતની આજુ છે ! અવગાનો એ ? એમ ? વાણ ! મુદિશ આ કુદ મેયાડખરને ને રમેા મારી હવનમૂર્તિને ! હું કરસ્વાદાત પવથી હુંની પલગતી સુકમાર ક્યાંને ઠાંકું ત્યાં સુધી થોભો ! હેવ ! જુવો મ્હારી આત્મપ્રભાશી એા ભીમઈ રહી છે.

[એક હાથ બાંધે અર્ધચંદ્રાકાર કરી બંધે બેઠો રહ્યો. સાન્ન થતાં જતાં પાછા આવેને ડગી પડે છે.]

ગૌરી : હા...! આ તો (સોહિનીને અર્થસૂચનભર્યું) આપણી સેલાં દની તેમાં નોંતા ખોલેલા ? યાદ આન્યું ?

સુનીમ : (જે ફેન્સીંગને ટેકે આ સાંભળનો બેભો છે) હવે તમે સૂઈ ગયા ? એમણે જિવાઈ થોડી ભાંગી પીધી છે. બેઠકી કરી છે. જોડેલે હમણાં મટી ગયો !

સોહિની : બા ! લોનાં પેલાં મુઝ્યાં હોય તો !

[પુનરા નીચે સ્થિતિમાંથી અપવનની જાણે બેલાં સોહિની મુઝ અંગે તેને ક્યાં મુઝવી એ વિચારમાં લાપમાં સ્મારતી ઉપરે દિલોજાની આંકડીમાં બેઠવી પનચિયાં પર બેઠી નય છે]

ગૌરી : (ખોટો હાકો આપી, રીસ અને વહાવમિત્ર-લાડ કરતી, હાલતેથી) સોહિની ! ગાંડી ન થા, બહેન ! નાતેવ ગેરો નહિ એવા મારે, કેરું સમગમનું તોય હાડ ગયે ન બન્યું; કાં ?

સોહિની : (રડમસ) મેં એવું કંઈ કંઈ કે વટે છે ?

ગૌરી : (આશ્વાસતી) એ વડું કહેવાય ! (હળવેથી) પણ તારા મનમાંથી એ વૃત્ત હવે નીકળ્યું લાગતું નથી. મારે પીવર જવાના કંઈ કંઈ ન હતા !

[આસપાસમાં જોઈ જઈ, બધાને ઉપેલાં લોક નિર્ભયપણે શુભવાતને પીર, અપજો કાંવાથી વેગથી વઈ]

હું તારા મારે ગઈ હતી, ગાઈ ! કે જે કંઈ જાણવા પામે તે. તારા આપ જોયાંથી વિરુદ્ધ છે. મેં તો એને સમગમના કે એમાં કરે કાં થું ? હવે તો એમાં લગન થાય છે !

સોહિની : (સનિવાસ) હા, તે ?

ગૌરી : તે શું ! બેઠકાની મને લેતા પડ્યા કે તને બધું હાજ્યું ગાઈ ! તારી પેદની જણી હોત તો આમ ચોપટ કરવા આવત નહિ. બેઠકી તું એને ફટારી મૂકી બગાડવા બેઠી છે...તે હાકરીને બીજી રીતે તો કુઝી ન કરી પણ આમ એનો ભવ બુગાડીશ. એવું...એવું. સમજ ! એને કેમ કરી સમગમનું કે તું મને કેટલી વહાલી છે !

સોહિની : પણ બા, બા...! (જોઈ હાથથી મોઢું ઢાંકી બે છે).

ગૌરી : (નજીક આવી માથે હાથ મૂકી) તું જાણ્ય અને તારા આપ ગણે. મારે શું ? (હજુમાંથી અંદર જવા દરે છે).

સોહિની : (વધુ એણું લગાડતાં) પણ બા.....!

ગૌરી : હા. તે હવે નાની ગમતી હોઈય, ખરું ! સ્નેહમય સ્નેહમય શું કરતી હોઈશ. આ હું ને તારા આપ થોડાં સ્નેહમયવાળાં બીએ, કહે ? જતાં કોઈ બે અમારો સંસાર ! ગાંડી ! સ્નેહમયની પેકરાણે પાડનારાઓ અક્કલના દિરાળીયા રહો. સહુ જોઈ કાં તો સમગમતા નથી કાં એકદુ નંકડાની જગાત જેમ વાડો વધારે નય છે. તારા આપને પ્રણામે હું અહીં આવી તે પહેલાં મારું દિલ આગમતા (આદિત્ય તરફ આંગળી ચીંધી) તરફ દોરાયેલું હતું. હે, બસ ! નાની બહેન માની છે. રીકરી નહિ હેં ! નહિતર આમ કોઈ પેદાઈ વાત ન કરે. તે ચરે સરમાં - પરણ્યા પછીના થોડા દિવસો ઉડીડ લાગ્યું. એવું થોડું ન ગમતું !

સોહિની : (માતાએ આંગળી ચીંધી તે અકિત તથા દિશા તરફથી નજર એવી લેતાં) કાણુ આસ્તિકકાકા, આ ? હા આ !

ગૌરી : બહુ ગમતું જ નેઈએ. અમમતું કંઈ ન ગમે એમાં તો આપણાં મનની નયનાઈ છે !

સોહિની : એટલે આસ્તિકકાકા અપારનેવાર આપણે ત્યાં આવજવ કરે છે. હં.

ગૌરી : હા, એ બિચારા હજુ એમ માને છે કે પોતાનો રોહ એવો ને એવો અખૂટ પ્રવાહમાં એ જ રસ્તે વધી ગય છે. તે હેતુનું હાકલું હોય નહિ જણે તેમ લાગ મળ્યે પાપમાં પડીએ એવું એવું કીધા કરે છે, પાછા !

સોહિની : આ, તારી ગેરહાજરીમાં મનેય કદિયે કદિયે એવું ગોળગોળ કહે હો ! અને ટ્યરમગર સામે જોઈ રહે તે આપણે મૂંઝાઈ જઈએ-એવું !

ગૌરી : હા. હું જાણું ને ! જેમ તારા આપમાં રહેતે રહેતે મારું મન ઠંથું, મને મારાં પડળ ખૂટ્યાં તેમ તેમની આંખમાંં પશુ હું એક બીજી સ્ત્રી લાગ્યા કરું છું !

સોહિની : તે, હું. એમ ?

દુર્ગા : (અચાનક એમાં ચર્ચ) ના, હું. બહેન !

ગૌરી : (ચોંકી ઊઠતાં, સ્ખમત જેવું) લે બાઈ ! આ લોકો તો મને છે ને શું ?

સોહિની : (કફડી ઊઠતાં) વેપ માં. બધુંય સાંભળ્યું લાગે છે !

દુર્ગા : (મા-દીકરી જનનં અચ્ચતામાં જોઈ એમનો સંક્રાંત ઉડાડવા કરતી) એટલાં તમે ચતુર છો, બહેન ! નહિતર લાગણીધેલાં થયાં હોત તો મારાં ક્રિયતિમાં મૂકાત !

સોહિની : (સમજવા માગતી) તમારી રિયતિ..... ?

દુર્ગા : હોતે ધણીએ નિરાધારી; એવું બહેન ! મારા કહેવાનો આશય 'ધર-ભાંગે' એવો છે !

ગૌરી : (વાત ઉડાડતી) મોઈ હું. તમને જગાડ્યાં ! અચારે સહી જઈએ. સપારે વાત વળી.

દુર્ગા : જગતાં જ હતાં. એ પશુ જાગે છે !

ગૌરી : (બોંકમચ્ચ અનુસપતી દેખાતી) બહુ ચર્ચ, આ તો !

[આસ્તિક ગાથા પરતું આદણુ દ્વર કરી પૂંધવાતો મૂંગો જ પડખો રહે છે.]

સોહિની : આસ્તિકકાકા ! અમમતું એળખાણુ તો આપો ?

અચન : હેં. હં...હા. આ તો નિરામાસન છે. નથી નથી કેા બાણુ. (પુરસ્કી હોવાતું તકડી યાવ તેમ હાથ ફેરવે છે.) મનુજગમની મહાખાણુ તો એળખાણુ અને રિયત-પ્રસ માનવતતની આંખેય એળખીતાં દૂરે. કાન પરિચિત સ્વર સાંભળી શ લક્ષ્યાપ મનેય કંઈ હેતું વારણું !

[દરમ્યાન પચથિયાં પર એકેલી સોહિની કોડી મુખપાતાવે એકી પત્ની કેતમાં પોતાનો કમાલ બેળી પાત્ર કરી અચનના કપાળ પર મકે છે.]

હાથ...! શો સુખસાધક સીતલ સ્પર્શ...! (મિત્રીઓએ કપાલે હાથ મૂકી પોતું છે એમ જાણી) ઘસ! શું આ જલ પોતું જ હતું? (હાથમાં લઈ) ક્યાંથી પાચું હશે? નદિ સાથે મેં કરુણામય દરતે હોયો જોઈએ! તો શું આ ઝડપીયત્વ હતો?

[સોહિનીથી દરેક પદ્મ છે. એ બધાને હસું હસું પતી આંખે નીરમે છે. સહુનું મ્થાન ત્યાં જ છે.]

નિકટના જાગતજનો! જે આ સાંભળતા હોય તેને સ્નેહ-આણુ છે. મને હું ક્યાં હું તે કહેા!

[સોહિની એના હાથમાંથી બીને કમાલ તથા પાણે કપાળ પર મેલે છે.]

આસ્તિક: (દળવેથી) આણેય બહુબર ચરણદાણું સાચવ્યું છે!

[મા-દીકરી અર્ધ-છબેલાં સરખાતાં અંખવાણું પડેલાં તે આ સંભળી મારી પડે છે. મારી સ્પર્શ થાય છે. અચન દરદીધ્વાન બેચી એ હવે આસ્તિકને ત્રિશ્વર છે.]

સીતલસ્પર્શને તો જાણે ને? એમનાં વહુ, જોળખાણ પાચું!

સોહિની: (સાચી) હે!

ગાંધી: અહોહો બાઈ! આમ તે અવાય!

કુર્ગી: અથાથે નદિ તેમ એમ જોળાયે નદિ. પણ મેં હસું ને કે તમે મનુષ્ય છે બાઈ મારે તો આમને પ્રત્યેક કાણ જાણે શું શું થયો હજી!

ગૌરી: આસ્તિકબાઈ કહેતા હતા તેવાં જ નોકાનો છે હોં. ખરુંને, સોહિની!

સોહિની: મેં તો વચન માગી સાથે નેનાં આપવા કજીલાન્યું છે હોં. નામ... જેવું.....! (માઠ ઠરવા મથે છે.)

આસ્તિક: કુર્ગીબહેન.

ગાંધી: (સ્થાવરપિક) તે બહુબાઈ સાથે નથી, આસ્તિકબાઈ!

[આસ્તિક જવાબ આપે તે પહેલાં બહુબર મુનીમ એક ચુદસ્ય સાથે પ્રવેશે છે.]

સોહિની: અહો! હોયો કહેા!

[સ્વલ્પ તરફ દગ્ગર રાખી જોઈ રહે છે.]

સીતલસ્પર્શ: (સોહિનીને અંજોળિતા, એની નજદીક આવી) હાં, બેટા! (વડાથ કહેતા) મજામાં ને?

[આપેલ રહેવા કરતાં એ જુવાન છે. વર્તમાન રાષ્ટ્રીય યુગની નવવસ્ત્રકલાના છંદો ન જોયા હોય તેવા. જોખાત સરીખતો કાળપ બાદ કરીએ તો, મુદેખીય દિન્દી ચુદસ્ય છે. બહુવામાં એની પેશાબાજેની જિંદગી ગઈ હોય, છતાં એને હજી પણ 'સીતલવાનું' બાળે રહ્યું હોય તેથી ચીતાનો જિવાણુ-માલક ડુંગ્ર દાખું દરખળે સ્વરણ કરતા-અરવનાં વહેવાની એમની વિચિત્રતા છે.]

મુનીમ: (સીધો આસ્તિક કને જઈ જોખનાં) આમ છે, કહેતા હતાને: હોય, બહુબ બેટા ચર્ચ ગયા ને? એવું તે હોય મારા સાહેબ!

[સીતલ સોહિનીથી હસી પડી આવતા જતાં અચનવાળો આમખેનુસી સાથે અગાધ પડે છે ને જોઈ]

આ શીએ મોટી વખત: દેં આસ્તિકબાઈ! ઉમંગદોઈ મીજ છે મારા સાહેબ!

શીલભદ્ર : (પગ પાળતો) એ પ્રભુ ! આસ્તિક; તું અહીં ક્યાંથી ? આસ, શીલ
ધર્મ. તું મળી ગયો તે !

ગૌરી : (દુર્ગાને જોઈ રહેતાં) ખબર આ જાણું છે શું ?

શીલભદ્ર : (ગૌરીને જ જોઈ) તમારા બાઈનો કાગળ હતો; ખૂબ શેઠાણાં આ
વખતે !

[શીલભદ્રનું ચાલ દરે દિશાએ જોઈ જુઓ તરફ નવ છે. અને આસની પૂતળી એમ
હિંડોળામાં સળિયાને બેઠેલી જોઈલી ચોક કે દર્જ કરતાં નથી ગંભીર વિચારમૂર્તિ શી
દુર્ગામાં પોતાના આવવાથી યશ્ન મર્ષાદામાંનું કંઈ ન સાચવતી હલનચલન વગર નિશ્ચેષ બની જોઈ
રહેલ પોતે તેની નજીકે જઈ જોયો કાં તરફના બાઈ ભાગમાં જગ્યા રીતાં માયામર્ષો લાગણીપૂર્વક
દુર્ગાનો હાથ પોતાના હાથમાં સાંઢે છે.]

(રિયર દષ્ટિએ સામું નીરખી રતાં હાર તથા આહુત્યમય) તું ? અહીં...!

દુર્ગા : (હાથેથી હાથ કોમળી લઈ) હવેથી મને ન અડશે ! (ગંભીર ધર્મ-મત
છે) મગનશાશ ! ચાલો મને આસનું જોવાની આપો !

મુનીમ : એનું તે બને મારી આ ?

ગૌરી : (સમજી જતાં, દુર્ગાને બાવડેથી ખેંચી સોડમાં લઈ ધરમાં લઈ જતા કરતી)
ખખડે ! સંસાર છે, અને ઘેરઘેર મારીના મૂલ્યાંકન જાહેર !

મુનીમ : એમ ગણવા બેઠે પાર ન આવે હોં.

દુર્ગા : મારે કાઈની સલાહની જરૂર નથી. એમના સંબંધોને અરે ધર્મશાળાના
મુનીમ તરીકેની મગનશાશ ! તમારી ફરજ ન બૂલો ! ચાલો.

[પચ્ચિમાં જતરે છે.]

આસ્તિક : બહેન !

દુર્ગા : મને બહેન ન કહેજો ! તમારા અંતરમાં સાચો બહેન-ભાવ જ નથી !

આસ્તિક : (હંમેકાતો) મારા અંતરમાં ગમે તે હોય, તોગણ તમારે મને બાઈ
ગણવાનો છે, બાઈ !

દુર્ગા : મને એવો દંભી કે ભીરુ પુરુષ બાઈ તરીકે નથી જોઈતો !

આસ્તિક : ભીરુ કે દંભી. દિલ ઈન્કેડ નથી કે પુરુષ-ત્રી વચ્ચે મેં સંભવે !
પતિ-પત્નીના સંબંધ વગરના ત્રી પુરુષો વચ્ચે ઐક્ય-મેળ કે સહવાસ એ એક જ સંબંધ
સાધી આપે છે એટલે એનો આશય લેશે જ રહોઃ સમજ્યાં ? એમાં કાઈને દોષ દીધા
જેવું નથી ! સમાજનિયમોની ગંભીર પેરી વાડમાં સ્વાભાવિક પડેલાં એ વ્યવસ્થા હોંડાં છે.
કાં થેનું રહીને એ ખોડાખાઈ બને છે, કાં કાંદાના માગીયાથી એને પૂરી લેવામાં આવે છે.

દુર્ગા : મેં તો ક્યારનીય એ વાડ ફેલી વડાવી છે.

શીલભદ્ર : (સ્વર : ધર્મ) દુર્ગા ! આ તો કંઈ જ ગન્યું નથી જનાં હોય તો મે
તારે ઉદાર ચતુર ધરે ! સદુ બૂલોને ખાતર છે. હું મેં જુલું.

દુર્ગા : હું જાણું છું, મુરખ ! તારી બહાસોઈ પત્ની માટે ચિંતાભર્યા છે. સાંભળ આંતરે. તું નથી આવ્યો. એનું શું મરો ? ક્યાં જશે ? શું ખાશે ? મંડાશે ? એ વિચારે દોડી આવ્યો નથી ! પણ, રહે મન્ય કર્યો, ભવાડો થાય તે પહેલાં લાવ જોતી લાવું, મનાવું, પંદાવું : પછી દેકાણે લાવી દઉં, કે જિંદગી સુધી ઉંકારો ન. કરે, બરાબર ?

મુનીમ : (ઉંકાર પડતાં) એમાં શો માલ છે. ભંડકારો આવતા બધા રાક્ષસ જેવા ન ચિંતારો બહેન ! એને દેશું હોય છે. ને ઈશ્વરનો ડર હોય છે.

દુર્ગા : તે તમારા જેવા-સમજાવા જેવા એકાદને ! વિરલ ... !

આસ્તિક : બહેન ! તમે મારા બાઈને ખરે જ અન્યાય કરો છો !

દુર્ગા : એમને ભણે અન્યાય થાય. પણ આખે તો ન્યાય થાય છે ને ?

આસ્તિક : આ નાદાની કહેવાય, હો !

દુર્ગા : અત્યારે હવે શું શું નહિ કહેવાય; ખરું છે !

શીસભદ્ર : (સચકે) હા, એમ છે, તારે, જાણે અઘણી વીંછી નોતર્યો. જોતી જોળખાણ થયા પછી પ્રથમ ઘેર લાવતી વેળા મેં કહેલું કે કોઈનું ઘર ભાંગવા જેવું દુનિયામાં એકેય નીચ કામ અને અધાર અજ્ઞાન પાપ નથી !

આસ્તિક : અને પોતાની પત્ની પારકાની યઈ જાય તેવી આત્મ-અશ્વદાભરી ઈર્ષ્યા કે બદલાના ભાવવાળા સ્ત્રી પ્રત્યેના અવિશ્વાસ કરતાં બીજી કોઈ અનાર્પિતા નથી એમ હું જોલેલો !

દુર્ગા : ને મારે જોલવાપણું હતું નહિ. એકનું ઘર હતું, તે બીજાને નોતરી લાવતો હતો. એમાં મારો અવાજ ન હતો. હું કંઈ કુળધૂ ન હતી. માનભરી પત્ની ન હતી. ન ભાવિષ્યવિવારની માતા. ધરકુકડી. દીગલી !!!

મુનીમ : એમાં જ તો સ્ત્રીના પતિવ્રતા ધર્મની કસોટી છે, ને ?

દુર્ગા : (વિચારે ભરી) બાચડી ઉપર વહેમ. આવનાર માટે આશંકા. અહો ! સુધારકનેય નથી રૂઠી ફેરી વસમો લાગે છે ? કેવો અજમતો આચાર ? એમનું ચાલે તો પાછી પડદેનશીન કરી મૂકે !

આસ્તિક : ઈર્ષ્યાજીમાં પ્રેમી કરતાં વધારે ભાવ ભર્યો હોય છે. માત્ર તે વિકૃત થવા પામ્યો હોય છે, એટલું જ !

શીસભદ્ર : (દાઢમાં) એટલે તો અહીં મળવાનું રાખું, બાઈ !

મુનીમ : એ વાતમાં શો માલ છે. હા તો ચિંતારા અત્યારે ત્યાં આવવાના હતા. તમેય શું ભડુભાઈ ! મેં સવા દીધા ને ગાડી વૂઠાવી !

દુર્ગા : હતા તો જગતા જ. મારી ચિંતા ચર્ક એટલે રોકાઈ ગયા.

ગૌરી : (જે અત્યાર સુધી હોઈ અંગળી મૂકી જિમાં રજાં સાંભળ્યા કરે છે) તમેય શું કાલાં બળતામાં થી હોમતાં દશો ?

સોહિની : (માતાની સદાનુશ્રુતિ શી યરાવટ પૂરતી) કાઢી... !

અવનન : અંતર કોણુ, પહેલપહેલાં દિવ્ય - દર્શને : ત્યારે ધાર્ષ વાણી પછી. પ્રેમ વાચ્યો - વેગીસો - હિસાહી - લાગણી - નિતર્યો, પ્રેમ. ન નકાર્યો, ન આપકાર્યો. પ્રેવસી મૂક રહી. એના બેઢ્યા મૌને પ્રેમીનું જીવર બેઢ્યું. આધાતમાંથી અવિશ્વાસ અને અવિશ્વાસમાંથી નિરુત્સાહી પ્રમાદ. કરી મૂક્યો ચીંથરાં કાઠો : સંસારભરને આપ લાંડવાનાં ને હોય દેવાનાં. પ્રેવસી કરે છે એની રનેદની પરીક્ષક વૃત્તિમાંથી સહાનુભૂતિ જન્મે છે. દયાળવો તેણે હાથ લાંબાવ્યો. ના. પ્રેમીને દયા અપતો નથી. રનેદે જોઈ તો નથી. એણે રનેદની ઉઝા ગુમાવી દત્તી. એ જુમિકા વટાવી દત્તી. મોઢું. દીકું. વાદળી ! વર્સની આશામાં વાવી દીવેલાં બી સૂર્યતાપમાં બળી આપ ધર્મ ગયા પછી. એ તો રાંડયાં પછીનાં કડાગણુ ! મોહો દવે, જરૂર કરો, તૃપા લાગી છે !

[સાન્ત ધમ નંચ છે.]

ગૌરી : બિચારા કપારના કન્દરાય છે.

મુનીમ : (સોદિનીને) પાણી દેને બેટા ! દેવાય એ તો ! (અવાક આશ્ચર્યમૂલ નિચાળેનમાં રહેલા સીલભરને) થોડી જાંચ પીધી છે, સમજ્યા !

[સોદિની કૂંબમાંથી પાણી બંદે છે.]

આસ્તિક : (કંદરાજતો) ઉપાડો લીધો છે કાંઈ !

દુર્ગા : એ બાઈ અચ્ચય છે. મુનીમને દયા આવી ને એમને આરણ. આપવાની જરૂર જોઈ. પછી પાંજરાપોળના દોર જેમ એ બિચારા પડ્યા સિંચાય છે. દવે એમને સારવારની જરૂર છે એ કાઈ સ્વીકારતું નથી. જરૂરે સ્વાર્થ હોત તો એના એ બાઈ દયેગીમાં ધૂંકાતા હોત.

સોદિની : (પાણીના બરલા પ્યાલા સાથે નજીકમાંથી ગસાર થતાં) મેં તો 'તું' કીધું, દુર્ગાકાદી !

દુર્ગા : (સોદિનીને સંબોધતાં) એમાં તારે એના તરફનો પક્ષપાતી મનોભાવ છે, તેથી. એ પણ એ જુદાન છે, નંદુરસ્ત છે, કંતિમાન છે ત્યાં મુખી.

સોદિની : (માહું લાગ્યું હોય તેવી દેખાતી પાણીનું પ્યાલું અવનને પરી) લો, થોડું પાણી પીઓ !

[અવન, પાણીનું પ્યાલું મૂક રહી લંછ પીને પ્યાલું આપે છે. દરમ્યાન]

શીલભદ્ર : (પોતાને લાગુ પાડી ઘઞ્ઞતાં) એમ !! નદિનંદ; આગર કે જરૂર રનેદીને માણસ ખોડાં દોર જેમ કસાર્ધિયો વેચી મારતાં હશે ?

મુનીમ : કમજા જેતું છે. પછી બધું પીયું જ લાગે !

દુર્ગા : કાઝી પાતનાં ગાડાં જરામ. મારે દવે એવી પડપૂજ રી ? આલો મનદાર્થ !

મુનીમ : મોડા ધર્મ દુર્ગા ! એમ ન ચાલ, આણુ ! આ તો કાંઈ ધર્મ નથી ને એતું બન્યું હોય તો મેં આમ ન માય. એમાં આપણી ખાનદાની શી ?

દુર્ગા : તમે જુના જમાનાની ધરેડના માણસ છો, એટલે ખાનદાનીનો અર્થ ન સમજો ! આ આસ્તિકમાંથી પૂજો. એ તમને સમજવશે.

મુનીમ : એમાં શે માલ છે ! જૂના જમાનામાં ખાનદાની ન હોય એવું કંઈ થોડું છે ?

આસ્તિક : (સૌંદર્યાશાધીનતાનું સુખ અને જ્ઞાનપ્રદર્શનની તક મળતાં મુનીમને સમજવતી હશે) કુલાસિમાન ગાદે માણસે બન પણ કુટુંબાન કરવો એ બરાબર પણ, આખરના મોહ કે દરથી માણસે અજુગતું સહન કર્યા કરતું એમાં નિર્ભયતા છે, ગમે તેવું પોતાનું હોય પણ એના નિષ્પ્રાણ સજને કંઈ સાચવો રાખતું નથી. સત્યના છવ વગરની નરાતાળ જૂઠી, કોઈના નરદમ સ્વાર્થ માટેની કેવળ વાહિયાત જેવો પ્રતિષ્ઠા એ એક એવું જ શય છે.

મુનીમ : (એક કાને સાંભળી બીજેથી કાઢી નાખતાં) આપણે એથી વાતમાં ન સમજાવે. મુઠે ખાનદાની ઈ ખાનદાની. બાઈડીની ખાનદાની એના ધણી સાચવવામાં, જોઈએ બિચારે અધર છવે પાછળપાછળ ભટકે ઈ એની ખાનદાનીમાં. એને લાગી આવે તો જ આવે ને.

દુર્ગા : (હાથમાં) ખરું છે ! લાગી તો આવે જ. સમાજ જેને સરકારી વિદ્યાન અને પ્રતિષ્ઠિત ગણે તેવો બાહોય પુરુષ, પોતાની ત્રણ બદાગની બૈરી સાચવી ન શકે એ જોણું સરમ-જનક છે ? આખરને બટો લાગતાં કંઈ ચાર ?

ગૌરી : (આત્મગત જેવું) બાઈ તું તો જગરી નીકળી !

આસ્તિક : (બીતાં પણ મીઠાશથી) બહેન ! કાણું થુંક ઉઠાવ્યા જેવું છે, તેમ પાછળથી પસ્તાવું પડે. મનકાચું બોજવાથી, લાગણીના તોરી કેડમાં જે તે દરવાથી, પરિણામે પથાતપ જ હોય છે.

દુર્ગા : ખૂબ વિચારતો અંત એટલે ઘણીની બગાડ. કાં વાયકૂવા અને સ્વલ-ફાંસા અને કાં માનવીથી દૂંબા બાઈ પડી રહેતી માનતા છવ જેવી મુલામડી. સાચાં સ્ત્રી વગરની માત્ર સ્ત્રી-શરોરી બાઈડી પુરુષોને શે મમતી હશે !

આસ્તિક : (પુરુષખતનો પોતાને પ્રતિનિધિ માની બોલતો) સાચો સ્ત્રી ઘણીના હોય માફ કરી એનામાં સફળુણેને પ્રમદાવવાનો કળાલથી વર્તીવ રાખી પોતાનું સમાન પેલા કદી લે છે. એટલે આપગમ્યો ધણી હિપતની લે છે. એટલે પતિ સર્જે છે. એથી સ્ત્રીઓએ હજારો દારડીયા, લફંગા, જુગારી, ભોટપતિઓનાં છવન નભાવી લઈને એને સફરરતે વાળવાના દાખલા મળી આવે તેમ છે. એવી સ્ત્રીઓ જ ધીરજ, ઉદારતા, સહન-શીલતા અને અંતબરી ઉત્સાહિતાથી જ માત્ર પોતાની સુચીલતાથી જ સામાનો હૃદયપલટો કરી શકે છે.

મુનીમ : (બળવા કરતો) ખરું છે. આમાં તો ફતરું આપણે પગે બટકું ભરે અને આપણે એને પગે બટકું ભરીએ બીએ.

દુર્ગા : એવા ધણીમાં કુલાસિમાન સહુલતા કે માહકતા ટક્યાં હોય, પોતાની છવન સંબોની પાસે અસિમાન ન કરતો હોય. બોલો ગામડીયો ધણી સારો પદિત મૂખ વેદિયો નહિ.

શીલભદ્ર : (સરોવ) હં.....!

દુર્ગા : (કામતી) આમ કરે રસિયાની મોંડી મોટી વાતો. જ્યારે બાઈડોનાં મુઝા-ગાલાના ખર્ચના મહેરનામાં મોડાં કરે. જ્યારે મોટા મોટા માર્થો હોય નહિ ? મેં તું વિરોધી છવન ગમારધણીમાં ને હોય. બાઈડો જ્યારે અનાથ હોય ને તેને પોતે યાજ્ઞતા હોય. જુઝારી ધણીતેય ન હોય આ તો જ્યારે તુટી મરતા હોય અને બાઈડો મેડી મેના પરમેવા પર મોજ કરતી લાગે !

આસ્તિક : (ન્યાયાસનેથી લાગે તેવું) ભદુભાઈએ પેસાની ગણતરી કરી નથી. તારી તમે બધું એકતરફી ન ખતરે જન.

દુર્ગા : (જિન્હા-ગાળુક ફટકારતી) અમરતા પેસા ભેગા કરતા હશે. પેસાનો મલાવ એમને શ્રીમતોના દૂધી, વેરી બનાવે છે. એમાં મોટીચિત્રમની લાવના ન લાગશે. મેં તો નયો આપ-મતલબી અલુપૂરો—જુદાયા કરતો વિલાસભાવ છે. પેસા કેમ વાપરવા જે તેઓ મળે છે. જાણતા થયા છે. બસ. એટલે તેઓને પેસા મળી જવા ઘટે તેવી રીતોની માગણી છે. પેસાની તમ-હરતીમાંથી એઓમાં જે જન્મ્યું, કાલમની હાથબીડમાં જે પૂંધવાતાં સ્વમાનમાંથી તેઓમાં જે જન્મ્યું તે દૂધવિષ. એમાં સમાજની કસાણુભાવનાનાં મરો ન દૂંકશે !

શીલભદ્ર : (ખીજ ગળી જઈ, ફરિયાદ કરી મૂકતાં) જુઓ, મગનભાઈ !

મુનીમ : (વાતને ઉવેખતાં) હવે કાસો તંત મૂકશે, ભદુભાઈ !

શીલભદ્ર : હું કાંઈ મોંઝેરા છું ? જમદું નિર્દોષ છતાં મારી માંગી. જેને કાંઈ કારણ માર મગમું છે, એનો શો ઉપાય !

દુર્ગા : જે કાંઈ રીતે મનાઈ જતી હોય-તો. એ સાચી માફી હતી ? વચનેય કિમ્ વિદ્યતા ! ધણીપદાના તોરમાં મલિષ્ટના હઠની ખૂમારીમાં, છૂપી મોટીદારી કરતી તમારી બધિયાસુ વૃત્તિના જે ગમ ખાધા કર્યા છે; કુટુંબની શુદ્ધવક્ષમી તરોકે જે સન્માનિત થતી રહે, તે સ્ત્રી; જેણે તમારાં ઘરમાં રહી જે કાંઈ સહન કીધું છે, તેમાંથી છૂટતી વેળા એટલી સ્ત્રીસહો માનવતામાં માફી માગે છે; કે તમારી જની રહેવાની બધી તૈયારીઓ જેની પાછી રહી છે એવી નિષ્ફળ—નિરાશ અને નિરાધાર સ્ત્રીને કદિક માનભણું સંભારતો !

[આંસુ લૂછે છે.]

સોહિની : (ગળગળી બની જતાં) એવું ન બોલીએ ભાઈસાગ.

ગૌરી : (આંસુ લૂછતાં) બહેન ! આ તો હજી નહીં વાત છે. જીજી દેટલીય બાઈડોના મરી જાય તેટલાં દુઃખનાં ઝાડ એજે છે તોય ઉકારો કર્યા વગર સહન કરી દ્યે છે !

દુર્ગા : (નમજાઈ દાંકતાં) એનો તો પોખેંચ ચાલ ! જરૂ, જાણુધ અને દોરખણી; પટ્ટી, દબી કે ધમકી ન હોય. એમના લાગણી-વિવરને સામ્યવેળા એ ખડુ સહેલું છે. મોટા કે કંખીએ વિદ્વાન મેધો પડે, સમજ્યાં !

શીલભદ્ર : (ગળગળીનાં, પૂંધવાયેઓ) હજી વાર છે. એમ દિસાંચ મોકળાં ન ચાલ

દુર્ગા : (મકકમ બની જતાં) જુઓ ! બસ !!

મુનીમ : ભદુભાઈ !

આસ્તિક : તંતના પરિણામ તો જાણી છે. જેમાંથી એકપક્ષે લીધું મૂકવું બેઈએ.
શીલભદ્ર : (અભયતાનું ધીરું અંદરની હૈયાવશબધી દલીલ જાણ તેમ) તું તો રાખ્ય
ભાઈ ! બહુ ચર્ચ હવે. કોણ જાણે ક્યાં પાપ કર્યા હશે કે તારો પરિચય થયો, ભાઈ !

આસ્તિક : (ધીરું પાછું જેમનું તેમ જોઈવતો) મને અન્યાય થાય છે, હો બહુભાઈ !
શીલભદ્ર : એટલો તું ભાગ્યશાળી છે ભાઈ, કે અન્યાય જ થાય છે. હવે બોલીશ
નહિ, પુણ્ય આવી રહ્યાં હશે તો કંઈક બીજું ચર્ચ બેસશે !

મુનીમ-ગૌરી : હં. હં.. બહુભાઈ, ને આસ્તિકભાઈ !

આસ્તિક : ના રે મગનભાઈ ! હું કાંઈ એના જેવો નાદાન છું કે એ તો બિચારો
આપારે આ બેહાલિયતમાં જોડામ ચર્ચ થયો છે, એટલે બેવડાં કરે, પણ મેં કાંઈ થોડી
ભાંગ પીધી છે ?

મયવન : (જે હવે થોડો અસ્થ લાગે છે, અર્થ આંખ ખોલી, આંકું મગ્નક ડોળાયતાં
આંખમાં મીઠો ટપકો આણી) ન જુલો કે પ્રસંગની અસર, વિજયાના નશા કરતાં, જ્યાંદે હોય
છે, મહાસય !

શીલભદ્ર : ને તું ચે સાંભળી લે. આવતું હોય તો હજી સંધરીશ, નહિતર ..આ રસ્તો
પડ્યો. હાલતી યા ! દેશ મોકલો છે.

મયવન : (જ્યા-જ્યાં'ત' ટાંકતાં) " પૃથ્વી પદ પાથરે છે વિરાળ પોતાનો, જ્યાંયા
હમારે અતે આરે રાજ ! "

શીલભદ્ર : પછી હું જોઈ લઉં છું કે કેટલેક જપાય છે ?

મુનીમ : કદાચ ખાટલા વચ્ચેનું ખાટલા વચ્ચે !

ગૌરી : (સોહિનીને શીખ દેતાં) ઠીક છે ને " રે'તો આપથી; નહિ તો જાણ
સગા આપથી ! "

શીલભદ્ર : (કોથમાં ધૂળતાં) હાથે કરીને પણ ઉપર કુકાડો મૂકે છે તે આંખ ઉધડશે
ત્યારે જાને પાણીએ રોશે છે તો !

કુર્મી : જે કંઈ થશે તે બોળવી છૂટીશ. હવે ચિંતા ન કરશો. મેં એ બધી ગાયુની
કરી રાખી છે.

ગૌરી : (ચિન્તવતી) હશે બહુભાઈ ! ટાલ પડો.

શીલભદ્ર : ના, ના; પણ મારે તો એ નહિ તો એની બહેન, એક કરતાં એકરીશ
મળી રહેશે. આવી ઉમરાવ-મદલુ નહિ તો ગરીબ ગાંધડીયજી મળે તો ઘર તો સાગંતીને
રહે ! આવા ભવાડા તો નહિ હોય.

મુનીમ : આ જાણું બોલો કાંઈ વળશે નહિ. બિજાનું મનની ગાંઠ વંધી જાય, બહુભાઈ.

શીલભદ્ર : ના, ના; પણ જુઓ તો ખરાં ? મિત્રા કરે છે ને ? હું એનો જે
બદામનો ગોલો હોઈ તેમ વગર વિચારે' ટકડું કરે છે તે લાગતી નહિ, હોય ! સાથું સહન
તે ક્યાં મુખી ક્યે' રાખવું ? જેનું હોય તો આ મારમ મોકળો પડ્યો છે. શું કાંમ બોલી

રહી છે, દાણે રોકી રાખી છે, બાપ ને ? (દુર્ગા સામે જોયા વગર, એને સંબોધીને) ઉપકાર કર્યો, બાઈ! આજ દિ સુધી રહ્યાં તેમાં, બસ. પંધારો !

દુર્ગા : બર્ષશ રતો. મેં ક્યાં તાર કરી તેમનો તો તને !

શીલભદ્ર : ક્યો કહો મગનલાલ !

મુનીમ : પતિને તુંકારો ન થાય, બહેન !

દુર્ગા : એને પત્નીને થાય ?

મ્યવન : ત્વંકાર તો છે કોઈ-સમાનતા. ભક્તનું સ્તવન — ત્વંકારથી ભર્યું હોય છે. હુંમાં તો છે પૂજની સભર સૌભ સરલ કરુણભરી દીપ્તિ. હેમાં કોઈ અસૂચા કે અસર ન સંભવે.

આક્રિતક : (શીલભદ્રને) ને, પતિનાં આશ્રય-રક્ષણ કે પત્નીધર્મ દુર્ગાની આલી નીકળી હોય, તેની પાસેથી માનાપમાનની ઉપહાસભરી-આશા શી ?

મ્યવન : પતિની મહોબ્બત-સર અટક્યા પછી આશ્રય કે રક્ષણનાં મમત-ગુણે ક્યાં ?

શીલભદ્ર : (કંઈક આપતો લાગતો મ્યવનને) અને પતિનો પ્રેમ પલટાય, તેમાં એવી સ્ત્રીનો કંઈ જ ફાળો નહિ હોય, એમ જ ને !

મુનીમ : બે હાથ વગર તો તાળી પડી ક્યાંઈ સાંભળી છે ?

[ફાટકમાંથી જોકાએક હાંફો-ફાંફો પળી આવી પૂઝે છે.]

પળી : મગનલાઈ, પોલીસ આવ્યા છે !

મુનીમ : હેં ? આલો તો !

[એ બેક જલદીથી આવ્યા ભંધે છે.]

આઈ]

[આ નાટક આવતા અંકે પૂરું થશે.]

ગુ જ રા ત નાં

અનેક કુટુંબોમાં

વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચાહ વાપરો.

જાન્ટસ: જહાંગીર ઔધર્સ

રેશન સામે : અમદાવાદ.

સંગીતકાર ખાંસાહેબ અબંદુલ હરીમખાં

વેદ્ય ચૈતન્ય દેસાઈ

૧૨

ખાં અક્ષાદિયાખાં અને રહિમતખાં સાથે ગાયન

ખાંસાહેબ મહારાષ્ટ્રમાં ચોલાપુર અને અહમદનગર બાબુમાં પહેલવહેલા ગયેલા તે અરસામાં ગુલામ રચણખાં, રજમચલીખાં, અબંદુલેખાં (પ્રસિદ્ધ ગાયક નમ્ચનખાંના પુત્ર તથા પિલાયત હુસેનના મોટાભાઈ) અને ભાસ્કરખાવા બાબુએની સાથે હરીકાઈનું ગાયન કરી વિખ્ખી ચોલા તે વખતે શાસ્ત્રીય ગાયન મહારાષ્ટ્રમાં નવીન જ આવેલું હોવાથી ગાયનના ગુણ (quality) કરતાં જોળખાણ અને લાગવચ્ચી ગવૈયાઓ આગળ આવતા તેથી બીજા સારા ગવૈયાની જોડે ચાઈને ખાંસાહેબને પોતાનું શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ કરી ખતાવતું પડેલું. "આવા સ્વર અમારા તણુ જન્મમાંય આવકશે નહિ" એવી શી બખલે જોવા એક સારા ગવૈયાએ નહરે કબૂલત આપ્યા પછી, અને જેમ જેમ ખાંસાહેબની પદ્ધતિનું સર્વ-શ્રેષ્ઠત્વ રસિકોને આકર્ષન થતું ગયું તેમ તેમ, ખાંસાહેબની જોડમાં આવવાની મદદવાઈક્ષા બીજા બધાંય ગવૈયાઓ ઊડી હતા યથા. છતાં જેઓનું મદત્ત ખાંસાહેબની પહેલાં જ બહુ વધી જવા પામેલું તેવા જે મખીકા સાથે ચાઈ પોતાનું અદ્વિતીયત્વ સિદ્ધ કરવાનું ખાંસાહેબને હજી બાકી હતું, અને ઉક્ત બે ગાયકો એટલે રહિમતખાં અને અક્ષાદિયાખાં હતા.

અક્ષાદિયાખાં અમારા ખાંસાહેબથી પંદર વરસ ઉમરમાં મોટા છે. જે વખતે મહારાષ્ટ્રમાં શાસ્ત્રીય સંગીત ન હતું તે વખતથી તેઓ મહારાષ્ટ્રમાં આવી પ્રતિષ્ઠા મેળવી એટલા. તેમની ગાવાની પદ્ધતિ વિશિષ્ટ છે અને અધરી કહેવાય છે. છુલ્લ છુલ્લ સ્વર ઉપરથી બીજાની બખણા સ્વરોની તાતો જોડીને વિશેષતા મિથ રાગો તેઓ ખુલ્લા એક જ અસાજમાં ગાય છે. સ્વરનું નાનામોટાપણું, કંપ, મીઠ વગેરે મહત્વના અંગકારો તેમના ગાયનમાં આવતા નથી. સરઆતથી જ તાનકારી શરુ થાય છે, એટલે નિર્લગ્નિત અને આલાપ તેમની પદ્ધતિમાં આવી શક્તા નથી. જેથી રાગનું પરિણામ જે રસ તે ઉત્પન્ન થતો નથી. રાગના છવ સ્વરોનો યોગ્ય ઉત્કર્ષ અને સ્વરોનો અખંડ અને સરલ આરોહાવરોહ કરી રાગસ્વરૂપનું મહાર્થ મિથજી કરવાનું ધ્યેય (Ideal) તેમની કલાપદ્ધતિનું નથી, તેથી બીજાનું, તાનપરંપરાના ક્રિડા જોડવામાં દૂરદૂરના સ્વરોનો સંયોગ કરી, તથા બખલા જ સ્વરો ઉપર તાન માંત્રિકાનો અંત્ય સ્વર લાવી પ્રસિદ્ધ રાગચિંતને તેઓથી વધારે સુંદર મધુર કે લાવવાહો નહિ, પરંતુ સહિષ્ણ એટલે કે અદ્ભુત કરી નાંખે છે, પરિણામે, અદ્ભુત રસથી થતો શુદ્ધિમય આનંદ તેમના ગાયનથી જરૂર થાય છે. આવી માનકિયાને સંગીતશાસ્ત્રમાં રાગનો તિશાળોવ નામ આપેલું છે, જેને રાગનું કાંઈન કંઈ શકાય. ન રાગજન્ય તેવું રાગચિન્નજી, મિથ એટલે કે અપ્રસિદ્ધ રાગોનું ગાયન અને અજાણી તાનરચના આ તણુ ગુણો વડે અક્ષાદિયાખાંએ

ધણખરા ગવૈયાઓ ઉપર સારી ઝાપ પાડેલી અને રસિકો તો આવા ગાયનથી 'કાઈ હિ' રસાનુભવ કરી શકતા નહિ તોય, આ ગાયન ક્રમ્પ અને અદ્ભુત છે એવું માની રસિકો અસાદિયાખાં માટે આદરની લાવના રાખવા શીખતાં. મિત્ર રાગસંગ્રહ તેમની પાસે સારો છે, એટલે તેવા રાગ મેળવવામાં મોટાઈ સમજતા આવડો અને પડિતો તેમની પાછળ પડતા. "અસાદિયાખાંનું ગાયન ગવૈયાઓ માટે છે, રસિકો માટે નહિ" એમ તેમના એક પદ્ધતિય અને પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રીય પેટીવાદક તથા નટ શ્રી ટેળેએ લખ્યું છે, તે યોગ્ય જ છે. તેમની પદ્ધતિમાં સુરેલા તથા સદ્મ સ્વરો અને રાગાલાપ નહિ હોવાથી અનુદુલ કરીમખાંની પદ્ધતિથી તે સર્વથા વિરુદ્ધ છે, એ કહેવું નહિ પડે. મહારાષ્ટ્રના આગેવાન સાહ્યુ વર્ગના જેમને સારો રોકો હતો એવા સાહ્યુ ગવૈયા શ્રી. બખલે અસાદિયાખાં પાસેથી કંઈ શીખવાનું મળે એ આશાથી બેઠકમાં તેમની પાછળ બેસી 'તખ્તર' વગાડી સાથ કરવા મંડ્યા, જેથી અસાદિયાખાંનું મહત્તર અનેક ગર્જુ ધધી ગયું. આ પહેલાં શ્રી. બખલેને અનુદુલ કરીમખાંએ છૂતી લીધેલા અને ત્યાર પછી ખાંસાહેબની કીર્તિ 'શ્રેષ્ઠ ગાયક તરીકે વિગત પ્રસરવા મહેલી એટલે અસાદિયાખાંનો સંપ્રદાય ઈર્ષ્યાભરિત ધર્મ અનુદુલ કરીમખાંને પ્રત્યક્ષ ગાયનના સામના વડે નહિ પણ બીજા અનેક માર્ગે ઉતારી પાડવાના પ્રયત્ન કરતા હોવાતા, જેથી ઉઘાડી રીતે ગાયનની લગાઈ દેવા સદાય કટિબદ્ધ એવા અનુદુલ કરીમખાં જેવા વીર પુરુષને બહુ સ્વીક્ર અડી. ગાયનની છુટી છુટી પદ્ધતિઓ અને તે દરેકનું સ્થાન તેઓ સમજતા, પણ સમકાલીન સારા સારા ગાયકો અને વાદકો સાથે ગાઈ પોતાની લાપકાત સિદ્ધ કરવાના સરલ માર્ગો છોડી ઈર્ષ બીજાઓના ખરાખોટા 'દોષોનું' જ ગાયન કરી સંગીતસંગ્રહ બનવા જતા ગાયકવાડોથી ખાંસાહેબને અલ સમાજમાં પશ્ચીવર તુકસાન પણ થયેલું, તેથી આવા સ્વયંસંગ્રામ ગાયકોને મહેફીલમાં બેંચી જોડે ગયરાવખાંની સંધિ તેઓ શોધ્યા કરતા. અસાદિયાખાં બહુમા જાહેર જલ્લમામાં ગાતા નહિ. અને "એક વાર રહિમતખાં સાથે હરીફાઈમાં ઉતરેલા ત્યારે, તે હારી ગયેલા. પૂ. સ્વ. ગાયકશ્રેષ્ઠ રહિમતખાં સાથે ખાંસાહેબે સેંકડો વાર ગાયેલું, જે હારીકત આમળ આવશે. મંત્રણ કે ઉપર જાંબુવેલા સંયોગોથી અસાદિયાખાં સાથે પોતાની કસોટી લગાડવા ખાંસાહેબ બહુ ઉત્કંઠિત થયેલો અને તેવી તક તેમને એક પ્રસંગે મળી પણ ગઈ.

સ. ૧૯૧૬માં ધારવાડ કંઈટક કોલેજમાં વૈરક્ટમાં મદદ તરીકે:મિ. કલેમેટ્સ અને રા. બ. દેવદાની અટપટથી અસાદિયાખાં તથા ખાંસાહેબનો સંયુક્ત જલસો ગોઠવાયો હતો. મહારાષ્ટ્રના રાજમહારાજોએ આ જલસાની વ્યવસ્થા કરવામાં ભાગ લીધેલો, અને ઉક્ત સંયુક્ત ગાયનની જાહેરાત થવાથી જલસા માટે સ્ત્રીઓની ખૂબ ભીડ થઈ. લગભગ પચીસ હજાર રૂપિયા જેટલું ઉત્પન્ન થયેલું. આ જલસાને સ્વપનાનું સ્વરૂપ આપ્યું અને અસાદિયાખાંની ભક્તમંડળી તરફથી સામનાની શરતો આવવા મંડી કે અનુદુલ કરીમખાંએ પહેલાં ગાયું તેમજ "ઉમીમ કાં કંતા" (નાટકમાંનું ખાંસાહેબ ગાતા તે લોકપ્રિય ગાયન) ન ગાયું, વગેરે! મોટા કહેવાતા ગવૈયાએ ઉલ્લે ગાયું, એવો એકકનો નિયમ છે. મિ. કલેમેટ્સના આગ્રહથી ખાંસાહેબ પહેલાં ગાવા કબૂલ થયા અને ગોઠ્યા, "સાહે તો મેરે સિરકે ઉપર એક કે ગાઓ! હસમે કયા કે મે" પહેલે ગાંકે માલિયા બિજા દેઉગા, હસકે ઉપર તુગ શાલજોટા ભિજા દેઓ યા જાજમ બિજા દેઓ; જો હોવેગા સો કરો! મગર ગાઓ તો

સહોં” ખાંસાહેબે તો કહ્યો : “જોએ બેઠમાં ગાયું; ફરે તેવો અપ્રસિદ્ધ રાગ અહો-
દિયાખાં ગાય, તે જ હું પેચુ ગાઈ તેવી જ તાનો મારી જતાયું. અને ઉપરાંત તેઓ લે
તે કાવે તેવી કહ્યું કહેવાતી તાનોનું હું તરત જ નોંધેને બેઠાને બાંધ્યું, જે બધી લેવા
માટે સાથે એક કારકૂન બેસાડેવો.” આવી વાતમાં અસાધિયાખાં કબૂલ થયા નહિ. અને
હાન્ના કરતાં તાતના આર વાગ્યા એટલે જલસો જલદી થઈ કરી દેવાં માટે સોતાઓ
ખૂબો પાડ્યા મંડ્યા. છેલ્લે શ્રી. દેવજ અને ક્યેમેટસના અવાચકથી અસાધિયાખાંની ઉમરને
માન આપી, પહેલાં ગાવા ખાંસાહેબ કબૂલ થયા અને હાથોનિયમતી પાંચમી ખેટીમાં વંડજ
ચલાવી વસંત રમ્મને ખ્યાલ ગયો. સાચ કરતા માટે પ્રસિદ્ધ પખવાણ શ્રી. વિષ્ણુભવા
હતા. ખાંસાહેબે દોઢ બે કલાક મુખી જોરકસ ગાયન ગાઈ ઉત્તમ રંગ જમાવ્યો. પાછળથી
અસાધિયાખાં ગાવા બેસા, તેમને સ્વર હનારવો પડ્યો તેથી તેઓ ગાવાના દવા તેને
અધી રંગ શરઆતમાં જ ગયો. ગાતાં પહેલાં પેનાની તળિયત સારી નંધી, પેટમાં ફુપે
છે, તરસ લાગી છે, વગેરે કહેવા મંડ્યા. એટલે હાલના પ્રસિદ્ધ સનારિયા રહિમતખાંએ
તેમને બેઠમાં જ બેસા પાપો! એટલે નિરુપાયે અસાધિયાખાંએ એક ધમાર ખીત થોડાં
વખત મુઠ્ઠી ગાયું અને શ્રોતાઓને કહ્યું : “ મેં અમ બુઝા હો મયા હુ. બાઈ અબદુલ કરીમ
બહોત અચ્છે ગાયે. ગાના તો ધન્વી કે શિયે હે ! ” આ રખેડો સાંભળી અબદુલ કરીમખાંના
ગાયન ઉપર આફરીત થયેલા શ્રોતાઓએ પંચ મિનિટ મુખી તાળીઓ વગાડ્યા કરી વિનય-
નાં પ્રગટ કર્યાં. ત્યારબાદ કેટલાંક વરસો પછી કોમ્પોઝરની નોકરી છોડી અસાધિયાખાં
અને તેમના દીકરા સ્વ. મંડુખાં મુખખાં રહેવા આવી ગયેલા તે અરસામાં હમલગ મં.
૧૯૨૭ માં અસાધિયાખાંનું તે રિયનિમાં પહેલું ખાનગી ગાયન થયું જે વખતે અસાધિયાખાંની
રતુતિ કરવાના બહાને શ્રી. વજેગાવાએ અબદુલ કરીમખાં ઉપર નિંદાભરી ટીકા કરેલી. આ
વખતે અસાધિયાખાંએ તેમને ત્યાં જ બેઠમાં નિયેષ કર્યો અને કહ્યું કે, “ તંબોરાના કસમ
ખાકે બોક્ષતા હું; બાઈ અબદુલ કરીમખાં તમા ગનેવાલા દિંદુરતાનમેં ફુસરા કોઈ નહીં હે.”

ખાંસાહેબના સમકોલીન ગર્વયામાં શ્રેષ્ઠ ગાયક સ્વ. રહિમતખાં ઘણું ગયા. પાછળ રહી
ગયો તે પ્રમાણે, તેઓ ખાંસાહેબના પાસેના સગા સાથ અને રહિમતખાં તથા તેમના
હાંકાબાઈ નિંસારહુસેનખાં (શ્રી. વજેગાવાના યુગ) જાણે ખાંસાહેબને મળતા ત્યારે બહુ જ
પ્રેમથી જાથમાં લઈ બેટી પડતા. રહિમતખાં અને ખાંસાહેબે સેંકડો વાર એક જ
બેઠમાં એકમેક ઉપર ગાયેલું અને એકબેકને ‘વાહવાહ’ આપવાના અનેક પ્રસંગો બનેને
આવેલા. તેમના મોટાબાઈ મહમદખાં જોરકસ, કંચુ અને કૌશલ્યથી ગાતા. “ હેખો,
મહમદખાં કેસા ગાતા હે ! ” કહી ખાંસાહેબને વિદ્યાર્થી દશામાં તેમનાં મોટેરાં ગાંઘાની
ઉત્સાહિત કરતા. મહમદખાં અતિ મદ્દપાનથી લુતાનીમાં જ મુજરી મળા, ત્યારે રહિમતખાં
લુતાનીમાં જ અદીલુના વ્યસની જની શરખાર મુખી બનારસ તરફ ગાઈ બીજા માંગી પેટ
ભરતા, અપમાન અને દારિયથી રજિત થઈ ગાંઘાની માફક ભરકતા હતા. કેટલાંક વરસ
પછી તેમના એક યુગલું શ્રી. વિષ્ણુપત જીએ પ્રસિદ્ધ ‘જને સર્કસ કંપની’ શરૂ કરી.
તે કંપનીના મુકામે બનારસ ગયેલા ત્યાં દોઢ એક બીખારી સારું ગાય છે એવી ખબર
મળવાથી, તેમણે તે બીખારીને મોઢી કાઢ્યા અને તે પોતાના પૂત્ય યુરના પુત્ર અને
પૃથ્વી ઉપરના ગર્ધર્ધ પોતે રહિમતખાં જ છે એ જોઈને તેઓથી દુઃખી અને આશ્ચર્ય-

અક્ષિત થઈ ગયા. આ વખતથી શ્રી. હરેએ રહિમતખાને આખર સુધી પોતાની સાથે પોતાના લાઈની માફક રાખેલા અને મહારાષ્ટ્રને રહિમતખાના ગાયનનો લાભ મળ્યો. તે માટે મહારાષ્ટ્રીઓ, શ્રી. હરેનું નામ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક જણાવવા દરરોજ આસાહેબના સંગીત વિષયક અરિતપટમાં રહિમતખાના સંગીતના જોટલા બધા તંતુઓ વણાઈ ગયા છે, જે રહિમતખાના પ્રાસંગિક ઉદ્દેશોના વગર આસાહેબનું અગ્રિય અધૂરું અને અત્યેય રહેશે. મહમદખાં જેરકસ અને કહેણ ગાતા, બ્યારે રહિમતખાં કામળ અને ગાણ જ સાદું ગાતા. આથી પિતાજી હટ્ટખાં કહેતા કે બડાભાઈ ગોળાઓ ફેંકનાર તોય છે, બ્યારે છોટાભાઈ મધની ફળી છે. હટ્ટખાંનું કુટુંબ આલિયર આવ્યા પછી આલિયરના રાજાના પ્રયત્નથી તાનદારી ગાવાવાળું થઈ ગયેલું. તે વખતે બે મહમદખાં કરીને તાનદારીનું ઉત્તમ ગાયન ગાવાવાળા એક વૃદ્ધ ગયેલા આલિયર દરજ્જાની નોકરીમાં હતા જેમને જેટલાક હજાર રૂપિયા પગાર દર મહિને અપાતો. તેઓ કાઈને પણ બાણવતા નહિ, જોટલે તેમની રહેવાની ઓરડી નીચે યુદ્ધ ગોળાં તૈયાર કરાવી તેમાં લુવાન હટ્ટખાં-દરસખાં ભાઈઓને સંતાડી રાખી બે મહમદખાંની પદ્ધતિ સાંભળી અનુકરણ કરવાની તક મળે. એવી અવસ્થા મહારાજે કરી આગેશી. જેટલાક વખત પછી હટ્ટ-દરસખાંનું ગાયન મહારાજે બે મહમદખાંને સાંભળાવ્યું જોટલે “દશા હો ગયા!” એમ કહીને બોલી બીડી રીસભાઈ બે મહમદખાં રાત્રી છોડી ચાલી ગયા! બે મહમદખાંની ગાયનપદ્ધતિ ન્યપુરી-તરફિ જોળખાય છે, જે ગાવાવાળા તરફિ અલિયા કૃતખાંભાઈઓ અને મીયાંબાન, ગણેજા ઉત્તમ ગાયકો થઈ ગયા. નાના નાના દૂત સ્વરાસાય અને તરલ અવરોહી તાનો આ પદ્ધતિનું વૈશિષ્ટ્ય ગણાય છે. તાનદારીના એક શ્રેષ્ઠ ગાયક તાનરસખાં આ જ પદ્ધતિના હતા, એમ મારું અનુમાન છે. પણ આ બધાઓથી રહિમતખાં વેળા પડે છે, તે તેમના સહજસુદ્ધ, કામળ અને આપાતમધુર ગાયનથી. સુરેલ, વિનાશ્રમ અને ભાવબાહી તાનદારીનું અશ્વૈકિક ગાયન ગાવાવાળા જેટલા ગાયક રહિમતખાં થઈ ગયા એમ કહી શકાય. મિલકુલ અમલગર, મોહું પા હાથ હલાવ્યા વગર, તેઓ ત્રણેય સરેતક એક જ, અખંડ તાનમાં ફરી વળતા. કવિશ્રેષ્ઠ શેલીના *Skytark*ની દિવ્ય પણ કુદરતી ગાનશેલીની ઓમરેપૂર્ણ ચક્રાકાર ગતિ-લીલાની ઉપમા તેમની પદ્ધતિને આપેલાથી તેનું વર્ણન થઈ શકે. અખદુલ દરીમખાં જેવી બહુ પ્રયત્નથી અને વિચારી વિચારી શોધી કાઢેલી કુશલ રચના અને તબક્કાની ધીમે વિકાસ અને લંબાણ તેમની પદ્ધતિમાં હતા નહિ. સાદાર્થ સાથે જેટલું સૌન્દર્ય લાવી શકાય તેટલું તેમના ગાયનમાં હતું તેમજ સાદાર્થ અને સૌન્દર્ય એ બંનેના મિલનથી જેટલો મુગ્ધ, ઔચિત્યપૂર્ણ અને રિચતપ્રસન્ન આનંદ રમી શકે તે સંપૂર્ણ રીતે તેમના ગાયનથી મળતો. ગાવાનું તદ્દન સાદું, અક્ષાજ કામળ બંસરી જેવો ગીદો અને તાનો પતલી, દાણાદાર, લાંબા પંડાની, જલચક્ર માફક એકમાંથી બીજી નીકળતી, એક એક સ્વરનો, અતિ દૂત અને ત્રણેય સમકક્ષ ફરી વળતી, રાગનિયમથી કયાંય ન અટકતી, યોગ્ય સ્વરાંકકાર અને સરલ રચના એવા શુણ્ણથી સુક્ત એવું તેમનું ગાયન ગોવાળ જેવા ગાયનમાં મિલકુલ ન સમજે તેમાં પ્રકૃતિઆલોકો પણ રરતે જતાં કામ લાવી તન્મયતાથી સાંભળતાં બોલા રહી જતાં. રહિમતખાંની પદ્ધતિને શાકુંતલ નાટકની ઉપમા આપીએ તો અખદુલ કરીમખાંની પદ્ધતિને ઉત્તરરાત્રિ-અરિતની ઉપમા આપવી જોઈએ. આસાહેબનું ગાયન સાંભળનાં

મિરહની દુઃખદ વેલના ઉત્પત્તિ થતી અને તે ગાયનનું પરિણામ તરીકે પાછળથી ચિત્ત જેવું
અને ઉદાસ રહ્યા કરતું, જ્યારે રહિમતખાંનું ગાયન સાંભળતી વખતે અંતરની ડાઘ અનેરી
અને મીઠી આનંદોર્જિતો જીતી જતા. મીઠી જતી અને તે ગાયનની કૃતિ 'પણુ' મુલાખના
સુગંધ જેવી ચિત્તો-મેપને ખીજતી મલગસિયાં કરાવતી ! રહિમતખાંના નમુના તરીકે તેમના
ગાયનની આર રેકોર્ડ્સ જૂતા જમાનામાં લીધેલી છે, તે મેળવી રસિક યાચકોએ જરૂરથી
સાંભળવો. રહિમતખાંની પદ્ધતિનું આદરું વર્ણન કરવાનો હેતુ એટલો જ છે કે તેમની
પદ્ધતિમાંથી લેવા જેવું અને લઈ શકાય તેટલું અમદાવાદ શ્રીમંથાંએ લઈ લીધેલું. તેઓ
ધારવાક તરફ જતા ત્યારે ત્યાંના રસિકો તેઓને રહિમતખાં જેવી એક જીવ ગાવા માટે
વિનંતિ કરતા અને ખાંસાહેબ પણ પ્રેમથી તેવું ગાઈ જતાવતા. ખાંસાહેબ રહિમતખાંની
પદ્ધતિ સારી રીતે ગાઈ શક્યા. તેમની રેકોર્ડ્સનો દાખલો આપીએ તો, તેમની એક
માસ્ટરપીસ એવો " જમુના કે તીર " મનો દંગે, ફિરત અને તાનોતો અનુતાંશ રહિમત-
ખાંનો છે. ઉપરાંત તેમાંની આદ્યાપની ગોઠવણ દક્ષિણાત્મ પદ્ધતિની અને ખાંસાહેબની
પોતાની છે. " કૈસે જઈએ રામા " આ હુંબરી અને " પ્રેમ સેવા સરણ " આ નાદકમાંનું
ગાયન અમેમાંના નાટક આસ્થા તથા પતળી તાનો રહિમતખાંની પદ્ધતિની ચોખ્ખી છે.
ખાંસાહેબના ધરાણાના ગાયનમાં મુદ્દામખાંનું કમની હતું જે વાતનો પુરાવો ખાંસાહેબની
પરેકાંની રેકોર્ડ્સ તથા વહીદખાંનું, સનાઇ મધર્નનું અને સુરેશખાંનું ગાયન સાંભળતાં
ઓપણુને મળી શકે છે. ખાંસાહેબ રહિમતખાંનું ગાયન સાંભળી ખાંસાહેબ પોતાની
પદ્ધતિને મુલાખમ કરી નાખી હશે, અને જેલે જેલે તો તેમણે તે મુદ્દામખાંનું કમાઈ
જરૂરથી પહેાંચાડ્યું હતું છતાં આતમાં રાખતું જોઈએ કે રહિમતખાંની કામક્ષ ફિરત
અને પતળી તાનો ખાંસાહેબ ફક્ત દબા, હોરી, હુંબરી અને નાદકનાં ગાયનો તથા
બગનોમાં જ વાપરતા. પોતાની ખાંસ પદ્ધતિ જે ખ્યાલ ગાયન તે પોતાના 'ધરાના'ની
પદ્ધતિથી જ ગાતા, જે બાંધતની અર્થાં હેવરે કરીયું.

રહિમતખાં જેવડું સુધી ગોઠા જેવા જ હતા. હું ક્યાં છું અને શું
ગાઉં છું, તેવું જ લાગે તેમને અચિત્ત જ રહેતું. શ્રી. વિશ્વંપત્તિ જ્યે મુગરી
ગયા પછી તેમના લાઈ શ્રી. કાશિનાથ પંત જ્યે તેમને પોતાની પાંચે, રાખતા.
આ અરસામાં સ. ૧૯૧૨માં પૂનામાં જમણીકરની રેલીમાં રહિમતખાંનાં ધણાં
ગાયનો, ચૂંચેલાં, તેમાં એક વખતે રા. જ. કેવડ સાથે ખાંસાહેબ સાંભળવા મળેલા. રહિમતખાંએ
જીવનપુરી રાગની પ્રસિદ્ધ એવો " બાગે જનન " ગાવા શરૂ કરી અને તેમાંની બહુતેજ અને
તાનો ધમનકલ્યાણ રાગના સ્વરોથી કરવા લાગ્યા. આ પ્રકારે તેમના આશ્ચર્યકાર અને
બહુત શ્રી. જ્યેને મળેલા નહિ એટલે તેઓ વચમાં મોઢ્યા, " હેંયા, વહ કયા કર રહે
હો ? " આદેશ સાંભળતાં જેવું જ રહિમતખાંએ બૂમ પાડી; " ચૂપ બેડ ! નહીં તો
મારુંગા; વહ દેખા દેડા ? " આ વખતે ખાંસાહેબ વચમાં પડેલાં અને તેમણે સમાધાન કયું.
ઈન્કા ઈન્કા લિહેર. માફક જાના દા. ચે તો અચિત્તો હૈ ! જોવ જીવનપુરીકા ચૌર તાન
ધમનકી લેના વહ એસે લેસેકા કામ નહીં હૈ ! વહ ઈન્કા કામ હૈ ! " આ વખતે અમદાવાદ
શ્રીમંથાં અને રહિમતખાંનાં સામનો થયો એવી અપ શ્રી. જેરીએ પોતાની ચોપડીમાં
લખી છે. (સં. ક. રૂઢિતાલ પૃ. ૭૮) તે અર્થકૃત છે; અર્થ - રહિમતખાંનાં ગાયનાં એવો

ગોટાળો ઘણીવાર કરતા. માલકેસની ઓજા ગાઈ બાજેશ્રીની તાનો મારતા. પણ આ ગોટાળો પણ એટલી સ્વાભાવિકતાથી થતો કે તે એક નવી સુંદર રચના જેવો જ લાગતો! રહિમતખાની પદ્ધતિ તેમની સાથે જ નહીં થઈ છે, એ દિલ્હીસ્તાની ગાયનકલાનું કેટલું ગુફસાન થયું છે? સંગીતકલા ઉપર વ્યાખ્યાનો આપતા આગેવાન લોકોને, પડિતો અને સંગીત પ્રેક્ષકોને કલા એટલે શું તેનો ખ્યાલ જ નહિ હોવાથી તેઓ પોતાની મોટાઈ માટે પાંડિત્યભર્યા ઠરાવો કરવામાં ઇતિકર્તવ્યતા માનતા હશે! ... અઘાદિયાખાના બે વરસ ઉપર ગુજરી ગયેલાં પુત્ર સ્વ. મંજીખાં રહિમતખાની પદ્ધતિ વિશેષ આહતા અને તેનું અનુકરણ પોતાના ગાયનમાં કરવાની પ્રયત્ન કરતા, એટલે અઘાદિયાખાં કહેતા કે મંજીખાં મારું ગાયન ગાતો નથી, કેસરખાઈ (શિખા) મારું ગાયન ગાય છે! અઘાદિયાખાં જૂના ધરાનાદાર ગવૈયાઓમાં હવે ઉમરમાં સીધો મોટા અને હજી વિદ્યમાન છે, તેઓશ્રી હજી પે ગાઈ શકે છે, છતાં તેમની પદ્ધતિ પણ નહીં ગરી એમ જ કહેવું પડે છે. આમાં આવા ગાયકોની પોતાની કલા મોટી રાખવાની રૂતિ કારણરૂપ છે, તેથી જ સમાજની એકરૂર રૂતિ વધારે કારણરૂપ છે. આવા કલાકારો ઉપર સમાજ દયાણુ કરી શકે અને કાર્ષ્ણ્ય પણ માર્ગે પરપરા જીવંત રાખી શકે પણ આમાં આપણા સમાજની નિદ્રામય, બેપરવા, અતાન, નિષ્ક્રિય અને 'હશે-થશે' રૂતિ નડે છે. સંગીતકલાની વૃદ્ધિ અને સુધારા માટે જો આગેવાનો, પડિતો અથવા સંગીત પ્રેક્ષકો લેખ લખતા, સભાઓ ભરાવી ઠરાવો કરતાં તથા 'સેન્ટ્રલ' ઉપર ભાગલીનાં ભાગો કરતાં દેખાય છે, તેઓ દાંભિક હોવા જોઈએ એમ ઉપરોક્ત પરિણામ જોતાં તેમની ક્ષમા આહીને પણ કહેવું પડે છે. [આહ]

પ્રજનો વિશ્વાસ એટલે

“ઓ રિ એ ન્ટ લ”

હિંદુસ્તાની અજોડ અગ્રગણ્ય લાઈફ એસ્યુરન્સ કંપની.

વીમા પોલિસીની રકમ ૩૧-૧૨-૪૦ સુધીમાં રૂ. ૮૩ કરોડથી વધુ

કુલ ફંડ

વાર્ષિક આવક

”

રૂ. ૨૭૬

રૂ. ૪૬૬

”

”

વીમા પોલિસીની વિવિધ આકર્ષક યોજનાઓ તેમ જ બીજી અનેક ઉપયોગી માહિતી - વીગતો રજૂ કરતા અમારા પ્રેરેક્ટરસની નકલ માટે આજે જ લખો અગર મળે—

ઈન્દ્રવદન સુનીલાલ મહેતા, બી. એ., એલ.એલ. બી.
એક્ઝીક્યુટીવ પ્રાન્ચ સેક્રેટરી

ઓ રિ એ ન્ટ લ

ગવર્નમેન્ટ સિક્યુ. લાઈફ એસ્યુન્સ કં. લીમ.

ઈલેક્ટ્રીસિટી હાઉસ : લાલ દરવાજા : અમદાવાદ.

ફોન : એક્ઝિસ : મુખર્

હિંદમાં સ્થાપના : ૧૮૭૪ ☆

નલકંઠાનું નિદર્શન

[ગતાંકથી આશુ]

આર્થિક અવનતિનાં કારણો

આ લોકોને ખવના પાણીથી મોટી રાહત મળે છે, અને કચાડીમાં સેંકડો મણુ ડાંગર પકવે છે, પણ એ ડાંગરના હજુ માત્ર અઘનરંગ જેવા ફણજીવી દેખાઈને આખરે ખાવલા, સાણુંદ અને વિરમગામ વચ્ચે પહોંચાઈ જાય છે. અને થોડાધણા દલાસડા હોય તે ગાદીના વેપારોને ઘેર આકર્ષા જાય છે, સો સો નીધાં જમીન ખેડનારા અમજીવી પેદુત અને એક દુનર મણુ ડાંગર તથા ચારસો મણુ કાલાં પકવનારા પરિશ્રમી ખેડૂતના ઘરમાં મોસમ વીતી ગયા પછી ખાયાના ફાણાના વખા પડે, એના અંગ ઉપર પૂરાં વસ્ત્ર ન મળે, આખું ઘર (આખાલ ટુક) બારે માસ મજૂરી કરવા છતાં દેવાદાર રહે, બાનાં કારણો શાં હશે ? જો કે એ તો બીચારો નસીબનો દોષ કાઢી છવી રહ્યો હોય છે, પણ એ અવનતિમાં એના નસીબ કરતાં માનવજાતિનું નસીબ વધુ જવાબદાર છે. એક પચ્ચીશી પહેલાં ધાવલામાં બંગલા, હવેલીઓ નહોતાં, હવે ધાવલા જંગલમાંય બની ગયું છે ! પ્રથમ સાણુંદની ખોલખાલા હતી. પણ સાણુંદનો વારો બદલાયો છે, અને ખાવલાનો તાળો છે એમ લોકપ્રાણી યોદે છે પણ સાણુંદ અને ખાવલાનેય અમદાવાદ, મુમ્બઈ, જેવાં સહેરા ક્યાં છે તે એમ છે અને એમનેય પાછાં ગોઠિયાં કરનારનો ક્યાં તેડો છે ? સદો અને વિકાસ, મોઢોમોઢો કુસંપ અને મોલા જળવવા પ્રાણીની સાથેફાડ, આખરે હઈ અને અધાપન.

આર્થિક અવનતિ માટે નીચેનાં કારણો મુખ્યત્વે જવાબદાર છે:—

(૧) અક્ષરજ્ઞાનો સદંતર અભાવ.

(૨) વહેમી અને ભોળું માનસ.

(૩) વ્યસનો અને સામાજિક રિવાજો પાછળના હદ બદારના ખર્ચાઓ.

આવાં આવાં કારણોએ એમનાં આર્થિક ક્ષેત્ર ઉપરાંત નૈતિક અને ધાર્મિક બળો ઉપર પણ પૂરાં ફટકો માર્યા છે.

નૈતિક દૃષ્ટિએ

મોટી કરવી, ગોંધણાં બાળવા, કાર્મની સવેલી ઉપાડી જવી અને છવહિસાં એવાં ફણો એમનામાં મોટે ભાગે દેખાતાં. (અહીં 'દેખાતાં' પ્રયોગ માણી નોંધને કર્યો છે

કારણકે સંમેલનો બાદ નવાં બધારણો થયા પછી આવા યુનાઓ નહિવત્ જાની ગયા છે અને જે થયા છે તેમના પરવે કામના આવેવાનોએ એમની બુધ્ધિ પ્રમાણે ભરખક પ્રયાસ કર્યો છે, આજ રીતે આલે તો એમનો આજો આ નવીન રચાતો ઇતિહાસ કાયમ રહે અને લખવાતું સ્વરૂપ પકડે એવી વધી છે.)

ચોરી કરવાના અને જીવહિંસા કરવાના કામમાં મૂળ કારણ એમની તંગ રિથિતિ. અનાજ પેટપૂર ન મળે એટલે બધાના જળમાં ગેસ કરતાં નિર્દોષ માછલાં, સીમની વાડેમાં ફરતાં સસલાં, દરણુ કે ઊડતાં પંખી તરફ અથવા ભરવાડનાં થેતાં, બકરાં તરફ દિશા બળ અને ચોરી કરવાનું પડે. પણ અનુભવ પછી એમ જણાયું કે એ દુર્ગુણો એમને પચ્યા નહોતા, એમને સાલતા હતા, અને કેટલોક વર્ગ એવો પણ હતો કે જે આ દુર્ગુણોથી નીરાળો અને એમના પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ એનાર હતો. એ કે અચૂક ગામ એમાં પણ હતાં કે એમનો એ જ મુખ્ય ધર્મો ચર્ચ પડ્યો હતો, પણ એવાં ગામોનું એમના સમાજમાં વળન નહોતું. એથી જ નોતનેતામાં અમરકારિક નમૂતિ આવી અને આજો ઇતિહાસ ફેરવી નાખ્યો એમ લાગે.

ઝોધલા બાળવા અને સવેલીક ઉપાડી જવાનું કારણ પણ મૂળે તો આર્થિક મુશ્કેલી જ. કારણકે એને લીધે એ વ્યવસ્થિત લાભ કરી શકે એવી રિથિતિ ન હોય એટલે કાર્મની સવેલી ઉપાડી કમ અને જેની સવેલી ઉપડીને જે ગામમાં ગઈ હોય અથવા જે ગામમાં એના યુનેવારનાં સગાનો નિવાસ હોય ત્યાં જઈ ધાન્ય કે ધાસના ગંજમાં જઈને આજ લગાડે અને જાસાચિટ્ટી બાંધે. આ આજ એટલે પોતાના 'ચોર' પોસેથી પોતાની વસ્તુ અપાવવાની ફરિયાદનું ચિહ્ન. આ પ્રથાનું મૂળ 'ધણ' પ્રાચીન છે. એમના વડંબાએ એવો ઉપદેશ કરતા કે એક બે પુણા બાળીને જાસાચિટ્ટી બાંધવી. વધુ ન બાળવા. પણ આ તો વાંદરાની નિસરણી જેવું થયું. પછી મર્વાદાની આશા શી? એમના વંદવાઓ આ માર્ગ મુશ્કેલી એની પાછળ પણ સરકારની મદદનો અભાવ સ્પષ્ટ તરી આવે છે. પછી જોઈએ તો એ મળતો ન હોય અથવા એ મદદ લેવાની આ કામને ધંધા ન હોય. તે ગમે તે હો, પણ આજે સુદાં કાર્ટ કચેરીનાં કે ફોજદારનાં દર્શન અસહ્ય વેદનાને ભોગે પણ વાંચતાં નથી.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ

વહેમને લીધે દેવી આગળના છૂપા પશુવધો અને દહં અથવા કોઈપણ આર્કત જીવો થાય કે તુરત જ દેવીની માનતા, જુતપ્રેતની સંકા અને કાં તો કામ દેવાની પ્રથા એ જ એમના પહેલા અને છેલ્લા વારતવિક ઉપચારો. આથી વારતવિક પુરુષાર્થમાં અને નકર ધર્મજીવનમાં હાનિ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

* 'સવેલી' ઉપાડી જવી એટલે કે કોઈની પરણેલ બાઈને ઉપાડી જવી. પણ અહીં એ સ્વાદ કરતું જોઈએ કે રાહરમાં કે ઉજળિયાત બણાતી કામમાં જે ચોદ, ત્રાસ અને વિકારને લીધે અને છે, તેવાં કારણો આ કામમાં બહુ ઓછ અથવા હોય છે. મેરિ જ.એ. અમવાળા રાણીની નકર મુખ્ય કારણ હોય છે.

સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ

એ લોકો સરીર બળવણી પ્રત્યે ઘણા જ બેદરકાર રહે છે. તમામ અને કપાડામાં ફેફસાં નહાય, મોટેરાં નહાય, મેથું ધોવાય, ટોર પડે અને પાણું એ જ પાણી પીવામાં વપરાય. ચોખાસામાં ખેતરમાં થયે છેતાં હોય ત્યારે ભાત જાય તેની સાથે ચોકખું જળ લઈ જવાનો રિવાજ ન હોવાથી. ત્યાંનું જ કપાડીમાં પહેલું ચંદુ અને કચરાવાળું પાણી વપરાય.

ઉપરાંત ગામની નજીક (જગ્યાના અજાણનું) જાનું કેટલેક સ્થળે ગણી સકાય પણ મોટે ભાગે તે પોતાની કાળજીને અજાણે) એવાં સ્થાનમાં ઉઘાડા ઉકરડાઓ હોય છે કે ત્યાંથી બદબો વેરાઈને આખા ગામને અસર કરે છે. આથી એ નુકસાન થાય છે: (૧) સાંસ્કૃતિક સ્વાસ્થ્ય બગડે છે; અને (૨) મહાભૂતવાન ખાતરનો કચ્છ ધોવાઈ જાય છે.

૧૦. સારીસુદ્ધિ તરફ જોરથી બેદરકારી હોય છે કે કેટલાકને તો વરસાદ જ ઉપરથી પડીને પરાણે નવડાવે છે અથવા સ્મશાનયાત્રાએ જાય ત્યારે નહાવું પડે છે.

ધાન્યસુદ્ધિ તરફ પણ બેદરકારી હોય છે. ઘરમાં અને આંગણમાં ચોકખાહતી દૃષ્ટિને અજાણે અને લોકક્રિયા જેવાં એક જ બારણાવાળાં ધરની જાંધણી તથા દોરો પણ ધરમાં રાખીતાં હોઈ માખી અને મચ્છરાનું જોર રહે છે અને ઘર બદબો મારતું હોય છે. એટલે મોટા ભાગ હુમેશાં જિભારીથી રીંગતો રહે છે. ચોખાસામાં પાણી ચોમેર જરાઈ રહેતું હોઈને તે સંસ્કૃતમાં 'મેલેગિયા' એ વર્ણનનું સર્વસાધારણ હઈ થઈ પડે છે. એટલે ચામડીનાં દર્દો, તાંબના ઉપદ્રવો અને ખોરાકની અવ્યવસ્થા તથા આબોહવાને લીધે 'વા' 'શ્વ' 'વગેરે લાવ'કર દર્દો જોર પકડે છે. મંદચાં અને કુંગળીનો અનિયમીલમાં વપરાશ તથા ધી, કપ, છાશની ઓછપને કારણે આંખમાં તેજ અંખા પડી આંખનાં દર્દો વધી પડે છે.

સાંસ્કૃતિકતા

૧૧. રાજકીય વાતાવરણથી તો એ તદ્દન અજાણ છે. ખાસચોડાના મીડાના અગરની કુચ વખતે, જેમાંના આખરિયા પ્રદેશવાળાં કેટલાંક ગામોને રાષ્ટ્રીય અળવળની આજી પાતળી રેખા મળી, પણ એ વખતની પડેલી અસર વિવેકપૂર્ણ અને વિગુહ નહોતી.

પરિવહન

૧૨. પરિવહન બહુ નજીક છે. લગભગ બસો વીધાંએ ચણુચી આદિ બળદની સરેરાશ આવે છે, અને જે બળદ છે, તે ખારી જમીન, મીઠા પાણીની પૂરી અગવડ અને ધાસચાટાના અસાવને લઈને બહુ જ દુર્ગંધ છે. માથો બહુ ઝાંઝી છે. રાંધો પાસેથી ખમણી કિંમતે હમા કરાવી બળદ લેવાય છે અને અધીઓનું દેવું એટલે પકળી દેવું ગણાય. ઉધરાણીએ આવે ત્યારે આખા ટોળાના ગમેગમ ધામા લાગે. આધાખર્ચને ચોડાનાં બેગાણુ પણ ખેડતને જ માથે. આવી પરિસ્થિતિમાં કંગાળ દસા સિવાય બીજું શું હોય?

પાણીની દુહાખારીઓ

૧૩. જામાય પ્રદેશમાં એવાં વીશેક ગ્રામ માંડ નીકળે કે જ્યાં કૂવો, કપાડો અને બધની પરીસરકર હોય. આથી તો એવાં ગામો પુષ્કળ છે કે જ્યાં પીરડા માખી ગાળીને માખણ

આપણું પાણી મેળવી નિર્વાહ કરવો પડે છે. જ્યાં મિનુષ્યની આવી દશા હોય ત્યાં દોરની દુર્દશાનું તો પૂછવું જ શું ?

અસ્પૃશ્યતા

અસ્પૃશ્યતાનો રોગ અહીં દુળાદળ છે અને તે માત્ર સવર્ણોમાં જ નહિ પણ હરિ-જનોમાં પણ મોટામોટા સોયેસોય આના છતાં એટલું ખરું કે તેઓ વચ્ચે માનવ સુલભ ગામાળુપણું ઠીક ઠીક છે.

રસ્તાઓ

વળી અધૂરામાં પૂરું રસ્તાઓ વ્યવસ્થિત ન હોવાને કારણે દોરને માલ લાવવા લાઇ જવામાં અપાર મુશ્કેલી પડે છે. ખાસ કરીને ચોમાસામાં તો ગાઝાખપહાર પણ મુશ્કેલ થઇ પડે છે, એથી ગામના વ્યાપારીઓ પાસેથી જ ખરીદવાનો એક માત્ર માર્ગ રહેવાને કારણે દર વધુ આપણે પડતો હોષ આર્થિક બોલો નહુ પડે છે.

સાળાઓ અને દવાખાનાંઓ

દવાખાનાંઓ છે નહિ, અને ખરી રીતે અહીં નૈસર્ગિક ઉપચારના પ્રચારકોની જરૂર છે, દવાખાનાંની નહિ.

નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ જોઈ હોય તો કંઈ ગામના વસતિપત્રમાં ૭૪૭૧ ની વસતિમાં ૨૪૪ લઘુજા છે. એટલે કુલ ભાગ અને તે પણ 'ચ કે પલ જ' જેવી સહી કરતાં આવડે તેવા જ લઘુજા. એટલી વસતિમાં ગૂંજરાની સાત ચોપડી ભણેલો માત્ર એક જ જણ છે.

આટલી નિરક્ષરતાની રાક્ષસી કાળ વચ્ચે એની બૌદ્ધિક સંપત્તિ, અસાધારણ સ્મૃતિદાર સાથેલી સાહિત્યિક સામગ્રી જોઈ વિરમય થઈ જવાય છે.

એક સાવ નિરક્ષર કવિનાં કંલ્પ રાખીને સ્વપરચિત મોટા કાવ્યકારોમાંની થોડી વાનગી આ લેખની પાછળ આપેલી છે. એમાં રહેલી ભાષાનો કમકં, ભાષાનું તંત્રપદ્યોનું પાણું અને સ્વાભાવિકતા જોઈ એમને સાક્ષર બનાવ્યા પછી આથી આગળ દરેકે કે પાછળે એ એક કાવ્યકો થઈ પડે છે.

અમેરિકન કુમારી હેલન કેલર વાચા, અવધુ અને ચક્ષુ નણેથી અપંગ હતી. એને સાક્ષર બનાવવામાં સમીવને જીવન સમર્પ્યું, પણ સાક્ષર બન્યા પછી 'એ અપંગતા' દર્શી, તે પ્રતિભા સાંપડી. નિરક્ષરતા ઢીપી અપંગતાથી ઘેરાયેલા કવિની પ્રતિભા નિઃકાળી કાણુલર એ કુમારીની પ્રતિભા ભૂલી નહિ જવાય શું ?

સામાજિક દૃષ્ટિએ

'પણ આ ગદ્યાં કરણુ ચિત્રો નિહાળ્યાં પછી એક અદ્ભુત દર્શન સાંપડે છે, તે એમની સામાજિક વ્યવસ્થાનું. અને કેટલાક અવ્યક્ત દૈવી શાંતિના સદ્ગુણોનું. પ્રાચીન ભારતની ગ્રામ પંચાયતોનો આદર્શ સોયે કળાએ ખોલ્યો અને સફળ થયેલો અહીં આજે હજી દેખાય છે.

૧. (૧) મિત્રતાએ ચોવીસી. (૨) ગ્રામ — નાનોદરા ચોવીસી અને (૩) 'કમીજલા અસ્તાલીસી. ચોવીસી એટલે ચોવીસ ગામનું સામાજિક અધારણ. આગેવાન પટેલિયાએ

જે ધોરણ નક્કી કરે તે પ્રમાણે સર્ગાએ આહુતું જ લેઈએ, ન આલે તેના પર દંડ અને છેવટે અસહકારનું શસ્ત્ર ઉગામીયે ! અસહકારનું શસ્ત્ર એટલું જાણુ કે પછી એને સહભોગનનો કે સાધનો ક્ષોણ-કક ન રહે, ખેન જેડીએ પણ એમને ત્યાંનું ભોગન ન લે ! જે કે આ પ્રધામાં શુદ્ધ અર્થિક દષ્ટિએ પણ દોષો છે જ. પદ્મ જ્યાં અધિર અને અન્યવરણ ટાળવા માટે ખીલ્યું સામાજિક દૃષ્ટિએ ન હોય ત્યાં આ એક સાધન તરીકે કામ આપે છે. પણ અસહકાર ગોળા જે અણીશુદ્ધ દષ્ટિ લેઈએ તે પ્રજામાં હજુ ખીલવની જોઈએ છે.

જૂનાં કાળની પ્રથા પ્રમાણે અહીં પણ ખેપિયાઓ દ્વારા પોરટનું કામ સરી રહે છે. એ એકલી કામ તેમ જ બેરી વ્યવહાર નહતે હોવાથી સર્ગાદાવાંઓમાં જન-આપ નિત્ય રહેવાથી પોરટની ગરજ રહેતી નથી. મોટર અને આગગાડીનાં સાધનો કપચિત જ જોયાં હોવાથી ખેડે પંચ કાંપવાની શક્તિ જળવાઈ રહી છે.

દેહતાક મદરુણી

લોકો પ્રકૃતિના એટલા સરળ, નિખાલસ અને રેડીયા છે કે વેરી સાથે ખુબ સધિ મયા પછી હેત દોળા શકે છે અને જે વાત જાણે, તેને હવ સાટે પાળવાની રૂતિ પણ શકે છે. શુદ્ધ ધાર્મિક રીતે એમના હૃદયમાં વાંસ કયો પછી એમને દોરવણી મળે તો આવી એક પ્રકાર દાંડવાથી એમની રેકાશી રૂતિને કંઈક પ્રમાણ આવરી, સંગ્રા અપારણ પછી માનકાલ ગાલીશીમાં લોકમાનસનું નિરીક્ષણ કરવા તથા બધારણ પાછળેનાં હેતુ સ્પષ્ટ કરવા ફરતાં હતા. 'સાહોની હેવતી' યામમાં ચારામાં નિવાસ થયો કે ગામ આપું મેરુ થઈ ગયું, સાથીઓ નિર્મોચકી વાંચતા હતા અને મીન સમય થઈ ગયો. ત્યાં એવિતી મામમાં યુમી સંભગાઈ.

વાત એમ હતી કે 'સાહોની હેવતી'ની સોમમાંથી એક શ્રોત ધીર રંગે પચાર થતી હતી. અંદર 'સાહો' સિવાય બે વાધરી અને એક સાહેબ હતા. એની હેવતે બે 'લોકાવર્ણ પટેલ' જુવાનોની જુદી જુદી એટલે દોડીને મોટર દોરે... વાધરીને ધમકાયા ને એમના અંજ પર આંધા એટલે હપાકપી ચાલી. સાહેબે એના પાસે જાણી જાણી નીકળેલાં જુવાનોની જાણીતી માટે પર ગયા, પણ હવે આગ્રહા દિવસે ન હતા, કયાં ન કાળા એટલે 'જુડા'ના બે વાધરીને મદદમાં લઈ અગ્રણ પ્રદેશમાં નીકળેલા પણ આ આખા પ્રદેશ નિષમને આપીન હતા. એની એમને લાંબુ ન હતો.

હવે વાધરીઓ ખૂબ ગરજાયા. સાહેબ પણ મુંઝવ્યા, એની જુદીની બીજી જુવાનિયા માટે તેમ ન હતા. મોટરને કામ કર્યો, આ દુસાણેની ને વ્યમરણની વાત માંમાં પડોયો એટલે ગામ આપું દોર્યું.

જ્યાં જોયું ત્યાં અદિમાંની રસા માટે આવી જળસંકેતમાં પશુજનો એ જુવાનિયાએ આગમાં વેણા ઉપચાર જોઈ બારે કુખ થયું. વાતાવરણમાં ઉત્કેષ્ટ હતો. પાંજુ દાય જેવો થતો સહ ચમકામી રહ્યો. પ્રિય ઠાકુસાએ પાસે જાવાની એટલે મીઠાસાથી લાગ કરી, ધીરજ આપી, અહાની પતિસ્થિતિની અને થયેલા જાંધારણની રામજ પાટી. પણ ચિદાસ પમાટી પાસે જાવાને લઈ ચોરમાં આગ્યા. કે હવે ગમે એ અતિવિત્ત જાવમીનું આદિય કહ્યું. એ દેવથી કલકાઈ તાણું દુધ એમણે પુષ્કળ આવયો ખીલું અને આ લોકોની આવી પટકાયેલી સ્થિતિ જોઈ, એમણે દૈય દવી જોડ્યું. આખમાંથી એવાર અંધુનિ-દુ, દંપતી પડ્યાં. માખુસતા ખોસતાથી એમણે કમ ગાડી રા. ૧૦] ગામચરણે ધર્માં માટે ચોવાની એક થરી. શુદ્ધ એકી લગત : સાળ ! આ જગ્યાએ અપાવવાની હતા છોરા. એટલે બંને

ઉત્તરિયાત ક્રોધો કરતાં આ ક્રોધો બલદી આગળ આવે. ખરાન્ધર્મની દૃઢતા અભાવે જ એમનાં દુષણો વધ્યાં છે એવી અને પ્રતીતિ થતી રહી છે. જો એ દૃઢ નિરંતર મળ્યા કરે તો વહેમ અને અધર્મદાને બલે પુરુષાર્થ, નિર્ભયતા અને પ્રભુનિષ્ઠા પરિપક્વ થાય કારણકે કૃતક પ્રધાનશુદ્ધિ કે સંકારીક માનસ કરતાં એમનાં નિષ્કપટી હૃદય વધુ તેજ અને તાકાતવાળાં છે. આ પ્રદેશ ઉપર ચિસ્ત ધર્માનુયાયીઓની દૃષ્ટિ નથી પડી. આ લોકોના ધાર્મિક જીવનમાં શક્ત માતાની સંપૂર્ણ આરથા, રામજી મંદિરની ભક્તિ, રામ નામનો વારંવાર ઉચ્ચાર અને કુળદેવીઓની અદ્વા હોય છે. કાઈ સ્થળે છૂપી રીતે પશુખલિ ધરાતાં તે હવે સદંતર બંધ થયાં છે અને તેને બાલે સુખડો કરે છે. દેવીના નિર્ભય દિવસો ખૂબ ઉત્સાહ પૂર્વક પાળે છે અને આખાલટુદ રસ લે છે.

આ સિવાય એમનામાં કેટલીક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વિશેષતાઓ છે; તેમાંની એકાઢ જે નોંધાયે. એમનામાં પરંપરાગત ખગોળવિજ્ઞાન ઠીક દૃષ્ટિએ ખીટકું હોય છે. “જો ગાળે ભડ (ભડ એટલે અષાઢ સુદ ૧) તો કુવા કાંઠે ખડ.” આનો વ્યંચાર્થ એ છે કે વૃષ્ટિ એટલી ઓછી થાય કે પશુને કુવાકાંઠે ખડ મલે. “જો વરસે આઠરા તો ખારે પાધરા.” આઠરા નસ્યન વરસે તો લીલાલહેર થાય. પછીઓનાં સંગક ચિહ્નો પરથી એમને કેટલોક વૈજ્ઞાનિક શિક્ષા સહજ હોય છે. પશુ પારંગમવાની કળા અત્યંત હોય છે અને બોકપરંપરાએ ભજન, ગરબા અને ગીત-સાહિત્યસમૃદ્ધિ ઠીક ઠીક ધરાવે છે. ભજનનો એમાં ભારે શાખ હોય છે. ગીતોમાં મંડળીઓ હોય છે. ખારે તે ભજન ગાય ત્યારે જોકે આધ્યાત્મિક વાતાવરણ ખતારી મૂકે છે.

લાંબાની કોઠ અગ્નિ આપી દીધી નાણુ.” એકા પહેલાં એક શિકારમાં સાથ આપવા હતા તે બાળે આમ બોલે છે” એ નણી એમને જાંડી અસર થઈ. એમણે વચન આપ્યું કે “હું હવેથી આ પ્રદેશમાં નહિ આવું, અને આડું કૃત્ય ફરીથી નહિ કરવાનું.” આહુરમજદ પોરેથી માંત્રી લઈશ. તમારી લગી લાગણી દુભાવી છે એ પ્રાચલિત ગાદલ હું આજીજ કરું છું” કે જે તમે આદરું નેવર સ્વીકારો. અત્યારે મારી પાસે વધુ નથી પણ આવતે રવિવારે રા. ૫૦) બીજા આપી નહિ, કો. પણ સારા કામમાં વાપરી નાખજો.”

પરંપરા આગેલ વચન પ્રમાણે તે આગેને મંગતાવસે રીતે આપી ગયા. ઉપરાંત ત્યાંના બાળકોને મિષ્ટ પ્રસાદી વહેલી અને છવટે કણુ કે અહીં પશુને પાણી પીવા મટે હવામાંની તમને નરર છે. એમ જે નવચું છે એટલે એ કામમાં હું ૧૦૦ રૂપિયા બીજા આપીશ.

આ પારસીભાઈ કાંઈ જાડુ સારી સ્થિતિના નહોતા, જ્યાં એમનું દિલ અર્પણભાવથી ઉભરાઈ ગયું હતું. આ પ્રસંગે તેમને લાવણીના ક્ષી મૂકવા હતા, તે સોંધે “સ્પષ્ટ હતું” એ પારસીભાઈને સંખ્યાબંધ ધર્મસાક્ષાત્કારો ઉપદેશગાંધી ન મળે તોડું, ચતુઃઆગે માનવહૃદયની અસાધ્ય લાગણીમાં નવરે અડકુ હતું, મામને આનંદ આતો નહોતો.

પણ જે આનંદ આમળ્યોનો હતો તે સાહેબે આવી પાપી પ્રવૃત્તિથી પાછા ફરવાના વચન બદલ હતો. કંગાળ સ્થિતિમાં પણ રૂપિયા એ એમને મહત્વની વસ્તુ નહોતી.

આ પ્રસંગ પછી એમની સંઘટિત દેહી રત્તિ અને પ્રેરક પ્રત્યેની વફાદારીનો અચાલ આવરો આવા આવી નાનામોટા તો જાડુ કેમણે પ્રસંગે બન્યા હશે. પણ એવા પ્રસંગોમાં એમને અદિસક દેહિ રાખી અદિસક રીતે સામનો કરવાની તકીમ હવે પૂરેપૂરી કાળજીથી મજબી લેવાયે નહિ. તો આ ઉઝરી ક્યારે શમાઈ બસ એ કહી રાંઝવ નહિ.

ભરવાડોમાં વીરત્વસર્પ દુહાનો લડાઈ પુષ્કળ છે. અને પાવો વાંસળી તથા ખીજાં હસ્તનાથ વગાડવાની કળા કુદરતે આમ પ્રજાને દીક પ્રમાણમાં અક્ષી ન હોય છે. માત્રમ રાતે ત્યારે એ વાંસળી જાગવે ત્યારે આત્મા ચીજ જાય !

હીંચ અને એવા પ્રયોગોમાં કુદરતી જીવંતજ્ઞા પણ દીક દીક દેખાય છે.

માનવીએ તો બસે આ જુદુઓને પોતાની સમજડોથી વચિત રાખ્યા પણ કુદરતે તો પોતાની મીઠી રસમદિ એને છૂટે હાથે છૂટી દીધી છે. સહેલીઓને એમની નૈસર્ગિક વીરતાભરી આવી કળાઓ જોવાનું સામાન્ય મળે તો એ દારા પ્રેરણા મળે અને અનુકરણ કરવા દિશ લલચાય.

ઉપરનાં કારણોને લીધે

કોમી સંગઠન અને સુનંદ સદ્ગુણોને લીધે ન આ સંમેલનોનું અધારણ ઘડાઈ ને સફળ તીવ્રજી દેખાય છે. જે કે અમુક ભાગમાં હલુ થણી ન આમીઓ રહી છે. પણ ત્યાંના આગેવાનોની જલ્દમત અને કામ કરતા સેવકોની હમદર્દીથી એ આમીઓ પૂરાશે, એવા સંયોગો આને તો છે. ભાવિના શક્તિમાં ને લખાય તે આગળ વંચાશે.

માણી

વોર્ડનનો ભૂતકાળ એ એના જોરવોજાજવળ ભાવિનું સૂચક હોય તો એક મહાન કંપની સરભદ રહી છે એ વાત નિઃશંક છે.

થોડાં વર્ષોની સિદ્ધિનું ફળ

: ૩૦ ડીસેમ્બર ૧૯૪૦ના આંકડા :

ચાલુ કામકાજ રૂ. ૧૦,૦૦,૦૨,૦૦૦ થી વધુ	
નવું કામકાજ (૧૯૪૦) ૩૦,૦૦,૦૦૦ લગભગ	
મિલકતનો પૂરવઠો ૧૧,૦૦,૦૦૦	"
ભાડું ફંડ ૭,૦૦,૦૦૦	"
પ્રીમિયમ આવક ૫,૫૦,૦૦૦	"

::: બોનસ :::

એન્ડાઉમેન્ટ અને હોલ ભાડું ઉપર રૂ. ૧૨-૮-૦

આને વોર્ડન સુવાન છે છતાં બીજા કેટલીએ જિંદગીના વીમાની કંપનીઓ કરતાં પોતાનું એક કોશક રૂપિયાનું ચાલુ કામકાજ ધરાવવાના જોરબ માટે તેણે જોડાં વર્ષો લીધાં છે. એ ન એની નક્કર, સાજી અને એકધારી પ્રગતિ જતાવવા પૂરતું નથી ?

એવી કંપની સાંચે આપ શા માટે યંત્રેષ ન બાધો ?

ધી વોર્ડન ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હોલ એડ્રિસ-મુંબઈ

આખાઓ: અમદાવાદ અને દિલ્હીમાં.

પુસ્તક પરિચય

મુખ્યના ગોદી પરના કામદારો :—લેખક : શ્રી રસિકલાલ પી. ચોળીઆ; પ્રકાશક :
લૅંગમૅન્સ ઓન ગોન્ડ કં. મુંબઈ

છેલ્લાં પંચાસ વર્ષ દરમ્યાન આપણા દેશમાં થયેલા 'ઔદ્યોગિક' વિકાસને પરિણામે આપણાં શહેરોમાં જે નવો કામદાર વર્ગ ઉપરિચિત થયો છે, તે 'વર્ગને લગતા' પ્રશ્નોની તપાસ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી બહિષ્કૃત સંશોધનો દ્વારા તેમ જ સરકારી દમિટીઓ મારફતે થયેલી છે. એવી તપાસનું મહત્ત્વ સમજાવવાની હવે જરૂર નથી. પરંતુ, 'મુખ્યના' મોટા ઉદ્યોગોને એક કે બીજી રીતે સહાયક કે પૂરક એવી બીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓ છે, કે જેને વિશે આપણી પાસે હજુ આવશ્યક સામગ્રી નથી. ટાપલા તરીકે, મુખ્યમાં જે અનેક હારીગરી ધંધાઓ છે તેનો પરિચયિતિ વિશે આપણે શું જાણીએ છીએ ? પણ એ વિશાળ ક્ષેત્રનો ઓછુવટથી જાળાસ કરી તેને વિશે પ્રમાણભૂત માદિતી મેળવવાનું કાર્ય કોઈ એક બ્યક્તિ કે નાની સરસા માટે અત્યંત કઠિન છે. છતાં અન્યેક દૃષ્ટિએ જોનારને મુખ્યના અનેક આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી કેટલાક નાના છતાં રસિક પ્રશ્નો મળી રહેશે કે જેના પર એક બ્યક્તિનો પરિશ્રમપૂર્વક અભ્યાસથી કંઈકે પ્રકાશ પડી શકે. આનો એક પ્રશ્ન મુખ્યના બારામાં ગોઠી પર કામ કરનારા શ્રમજીવીઓનો જે તે જગે આવશ્યક શ્યાનિક તપાસ અને સંશોધનનું કામ શ્રી. રસિકલાલ ચોળીઆએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ડિગ્રી માટે કર્યું હતું, અને તે આપણી સમક્ષ હવે પુસ્તકાકારે રજૂ કરાયું છે.

મુખ્ય શહેરનો વિકાસ આર્થિક, ઔદ્યોગિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ ખરેખર રામાંચક છે એમ કહેવામાં આતશયોક્તિ નથી. મૂળ એક માછીચોનો નાનો ટાપુ, અને તેની કિમત અંકાયેલી વાર્ષિક દસ પાઉન્ડ જેટલી. તે આજે પંદર લાખની વસ્તીને પોષણ આપનારું મહાનગર થઈ પડ્યું છે ! હિન્દુસ્તાનનો આત્મા ભલે આપણાં ગોમડાંમાં હોય, પણ તેનું સાહસ, તેની વ્યાપારી કુનેહ અને તેનું બુદ્ધિવળ મુંબઈ જેવાં શહેરમાં મૂર્તિમંત થાય છે. પરિણામે, જે શહેરનો અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં મોનવસહકારેનાં, અથવા કહો કે, માનવ સમાજમાં જીવનકલહના, અવનવા પ્રશ્નો ઉઠેલાતા કે મુંબવાતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. કેટલાંક વર્ષ અગાઉ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના પ્રેફેસર વંકીએ 'મુંબઈના આલો' અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓની સંવિરતર સમીક્ષા કરવાની એક ચોળના તૈયાર કરી હતી, પણ આનું જાગીરમ કાર્ય પાર પાડવા માટે જે સાર્વત્રિક સહકાર તેમજ વિપુલ સાધનો જોઈએ તે આપણે ત્યાં ક્યાં સુલભ છે ? એવી પ્રમાણભૂત સમીક્ષા બ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી કંઈ જ ન કરવા કરતાં નાનો નાનો પ્રશ્નો લઈ તેને લેઈતું સંશોધન કરી તેનાં પરિણામ પ્રજા સમક્ષ મૂકાય જે ઈચ્છે છે એવી શ્રેયજીવી, પ્રે. વકીલનાં માર્ગદર્શન અને સહાય સાંચે પોમૅયેલી

આ આર્થિક તપાસનું પરિણામ શ્રી. ચોળીઆએ આ પુસ્તકમાં આપણને સમક્ષ મુક્યું છે તે અનંદ્ય આદરણીય છે.

પુસ્તક એટલું તો સુવ્યવસ્થિત છે કે તેનો સાચાંજ આપવાની કંઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી. શ્રી. ચોળીઆએ એમનાં સંશોધનને લખતી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ શરૂઆતમાં જ સ્પષ્ટ કરી છે. મુબઈની-ગોદા: પર આસપે ૧૦,૦૦૦ કામદારો કામ કરે છે, પણ તેમનું કામ એક જ પ્રકારનું નથી. તેમની કમાણીમાં તેમજ તેમનાં જીવનધારણામાં ભિન્નતા છે, એટલે આ કામદારોના તેમજ સાત વિભાગ કરી દરેક વિભાગ પરત્વે માદિની એકી કરી તે બધો તેમજ કોષ્ટકોને રૂપે પુસ્તકને અતિ મહેતી છે, અને આ પુસ્તકનાં પ્રકરણો એ કોષ્ટકનાં નમૂનોરૂપ અને તાત્વિક અવલોકન રૂપે છે એમ સમજ્યું તો જ આવા પ્રવલની ખરી કિંમત આપણને જણાયે.

જે સાત પ્રકારના કામદારોના ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે દરેક પ્રકાર પરત્વે શ્રી. ચોળીઆએ કામદારોની સંખ્યા, વય, ધર્મ, જન્મસ્થળ, સરેરાશ કમાણી અને ખર્ચ, શૈક્ષણિક જવાબદારી, મજબૂત, બેઠકની વગેરે મુદ્દાઓ પર જે હકીકત તેમને મળી તેનું નિઃપક્ષ અને શાસ્ત્રીય પરીણ કર્યું છે. આ વસ્તુ અહીં દૂરમાં પણ આપવાનો અર્થ નથી. કારણ કે આવા પ્રયાસોનું મૂલ્ય “તારે લેખકની સજ્જા સી છે” એવા પ્રશ્ન પૂછવાથી નહિ, લેખક એ વિષય પરત્વે ફેટલી નથી માદિતી એકી કરી છે એમ પૂછવાથી પણ નહિ, પરંતુ લેખકે જે અન્વેષણ કર્યું છે તે શાસ્ત્રીય છે કે નહિ, તેની સમમાણ્યતા ફેટલી, એ વિચારવાથી જાણ્યો. અને તેને માટે તો પુસ્તક જ વાંચવું જોઈએ. હા, આવા અભ્યાસને પરિણામે આ કામદારવર્ગ તરફ સમાજની સી જવાબદારી છે તેનું સ્પષ્ટ થઈ શકે, અને તે યોગ્ય સ્થળે લેખકે કર્યું. પણ છે. પણ એવી પરના કામદારોની રિયલિટી બુલંદ છે, તેમના પર કંરજોનાં ભાર પુષ્કળ છે, તેમનામાંના ઘણાને રસ્તાના ફૂટપાથ પર સારું રહેવું પડે છે, તેમનો ધણી કાપમનો, આજુ વર્ષ આસે તેવો નહિ, પણ છટકે અથવા વૂટકે છે, વગેરે જે માદિતી. આપણને અહીં મળી છે તેનું મૂલ્ય પ્રચારદષ્ટિએ ન આંકતાં તેની પાંડળની જે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ છે તેની વિશેષતા અને તેની મર્યાદા પર આપણે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

મુબઈમાં આપણાં સામાજિક અને ઔદ્યોગિક જીવનમાંથી બિન બિન થોડો વિષે આવી શાસ્ત્રીય તપાસ થાય એ છિ જ છે એટલું જ છેલ્લે કહેવું જોઈએ.

જ. જ. આ.

અવતરનાં વહેણ—કર્તા: શ્રી. રસિકલાલ પરીખ. પ્રકાશક: મુમયર્મ કાર્યાલય, મુબઈ. ડિ. રા. ૨-૮-૦૦.

પ્રધાનમાં સંજ્ઞાના ઉપનામથી શ્રી પરીખે વાર્તાઓ લખી હતી તે આક નવ-સિકાએતો આ સમય છે. ઈ. સ. ૧૯૨૬ થી ૧૯૪૦ સુધીમાં લખાએલી સાત વાર્તાઓ સાથે ‘રાજસૂત્ર’ નામની એક નવી વાર્તા કર્તાએ ઉમેરી છે.

પહેલી વાર્તા 'દમ્મલા'માં કામના બોળમાં હિંદુસંસાર નૃવયધૂને કેથી રીતે; કચરી વાળે છે તેનું સાદું ચિત્ર છે. 'એ મિત્રો'માં બેરિસ્ટર બની રૂઝ-કમાતા, સ્વામીલાલ અને રાષ્ટ્રસેવામાં નિર્ધન બનનાર અંદુલાલ નામના બે મિત્રોના જીવન પડતા જીવનપ્રવાહોનું નિદર્શન છે. 'રસ્તામાં' એ વાર્તાનું વસ્તુ સરસ છે. જાગૃતી વાત જુદા જુદા પાત્રો બોલે તેથી વાર્તામાં લખાણ આવે છે. છતાં તે પ્રયોગ ખોટો નથી. 'કડવો વંદો' અને 'શોભન કુમાર' એ ઘણી પરિચિત નવલિકાઓ છે. તેમાં શોભનકુમારના પાત્રમાં લેખક સાંદુર જોડાણ સાધી શક્યા છે. 'કડવો વંદો'માં પ્રિયવંદાનું વ્યક્તિત્વ સુરેખ રીતે ખીલી જોડે છે. 'ગિજ્ઞાતા' એ વાર્તા નથી, પ્રસંગપરપરા છે. તે અને તેના પછીની હેમચંદ્રાચાર્ય તથા કુમારપાલનાં પાત્રો રજુ કરતી રાજસૂત્ર નામની નવલિકામાં વાતાવરણ અને વિષયો નવીન છે. પહેલી ઘણા બનાવોને લીધે અને બીજી અતિલંબાણને લીધે વાર્તાના નવા જ પ્રયોગો છે, જે વિચારવા જેવા છે. 'ગેના ગુન્દરી' એ શાહબાદની છાવણી બેચાંબતી ગુજરાતજી વિશે પાંચ અવેશનું નાટક છે.

સજીવ પાત્રલેખન, વિવિધ વાતાવરણ, રસપ્રદ સંવાદો; વસ્તુસંદર્ભમાં દેખાતી ઉચ્ચકક્ષાની રસદષ્ટિ, વગેરે ગુણો શ્રી પરીખની આ નવલિકાઓમાં દેખાય છે. છતાં આ વાર્તાઓ માત્ર વાચનક્ષમ રહે છે, જોડી વ્યસર કરી શકતી નથી. તેનું કારણ એ લાગે છે કે નવલિકાના વસ્તુને પરાકાષ્ટા તરફ ધપાવવાને બદલે આગી રજુઆતથી શ્રી પરીખ સંતોષ માનતા જણાય છે.

મારા મનની મોજા—દર્તા તથા પ્રકાશક : શ્રી. ચંદ્રકાન્ત જાડે, તપસ્વિયર ખોડે, ભાવનગર. મુદ્રક ૩. બે.

શ્રી. ચંદ્રકાન્ત જાડેની લેખનપ્રવૃત્તિને આરંભ ૧૯૨૦ ના અરસામાં થયેલ તેમાં સ્વ. હાજી મહમ્મદની તેમને પ્રેરણા મળી. તેમની તેર નવલિકાઓનો આ સંગ્રહ છે.

તેમાં 'તવારીખે ગૌહર' અને 'શરાહના કિલામાં' અંગ્રેજી પરથી સંચિત થયેલી છે. 'અવધૂત'નું મૂળ વસ્તુ વોલ્ટર પાસેથી આવ્યું છે. 'અંબહાર' એ મોપાસાંની સુપરિચિત 'નેક્રોસિસ'નું એક વધુ રૂપાંતર છે. 'કવિતું હલ્લ' હિંદી પરથી આવેલ છે. 'નિરંજન અને નિશાનાથ' સ્વીડનસ્કની 'ડો. જેકીલ એન્ડ મી. હાઈડ' પરથી અને 'બેનટન સામા મંદિર' એ જાપાનીસ કથાના લોકકે રીએ હર્નના અંગ્રેજી ભાષાંતર પરથી લખવામાં આવી છે. બીકોની છ વાર્તાઓ સ્વતંત્ર છે.

'નિરંજન ને નિશાનાથ'ને કચ્છ અંતઃ જોડે આધાતકારક બનાવવા આધુનિક વૈજ્ઞાનિકની આ વાર્તામાં લેખક મત્સ્યેન્દ્ર ભગવાનને લાખ્યા છે તેમાં આશ્ચર્ય જળવાયું નથી. 'એક જ દિવાસળી'માં દિવાસળી બળી રહે તેટલી વારમાં સવલી સ્વપ્ન અંતુલવી લે એ વાસ્તવિક નથી. વાર્તાઓની લખાવટ સાદી અને સરળ છે. આ વાતોથી જેમ લેખકના મનને મોજ મળી તેમ વાચકને પણ મળે તે જ એના પ્રકાશનનો હેતુ છે. તેથી વધારેની ચિંતા લેખક રાખી નથી. આશા છે કે ગુજરાતના વાર્તાસિક વાચકવર્ગને આ પુસ્તક મોજ આપશે.

જ્ઞાનદા—અનુ : શ્રી કિસનસિંહ ચાવડા, પ્રકાશક : દરિદ્ર પુસ્તકાલય, રૂરત.

સ્વ. શરદાબાણીની 'અરક્ષણિયા' 'નવવિધાન' અને 'હેમાબહેન' એ ત્રણ લાંબી વાર્તાઓના શ્રી કિસનસિંહે કરેલા અનુવાદ પહેલા જુદા જુદા પ્રગટ થયા હતા. આ પુસ્તકમાં ત્રણે સાથે પ્રગટ થાય છે. નામ નહું રાખ્યું છે.

પહેલી વાર્તામાં ઉમરલાલકે ચચેલી કુમારિકા જ્ઞાનદાને વર ન મળવાથી સમાજ તેને જે રીતે હિંસન કરે છે તેનું ચિત્ર છે. ત્રીજી વાર્તા 'નવવિધાન'માં ઉવાલું મુંદર માન આવે છે; પ્રેમિસર શેઠેશની જે તળચેલી પત્ની પાછી પોતાનું મહિણીપદ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્રીજી વાર્તા 'હેમાબહેન' એક અસ્વસ્થ બાળકને રક્ષવા પતિને પણ તળવા તૈયાર થતી વત્સલ નારીની હૃદયંગમ કથા છે.

ત્રણેય અનુવાદ સરસ છે.

રાજકુમારી:—અનુ : શ્રી અરવિંદ સાશ્વતી, પ્રાપ્તિસ્થાન : એન. એમ. વિપાકીની કંપની, મુંબઈ. મૂલ્ય રૂ. અઢી.

સ્વ. બકિમબાણીની 'રાજસિંહ' નામની બંગાળી નવલનો આ અનુવાદ છે. આ મૂળ બંગાળી વાર્તા અને ૧૮૮૨માં લખાઈ, 'આનંદમઠ'ની પેઠે બકિમબાણી પત્રિપત્ર લેખિનીથી સર્જાયેલી આ વાર્તા બંગાળમાં ખૂબ લોકપ્રિય થઈ છે.

ઉદયપુરના રાણા રાજસિંહ અને મુનવરસમાઈ ચૌરંગએષ વચ્ચેના યુદ્ધના ઐતિહાસિક વસ્તુ પર આ કથાનું મંડાણ થયું છે. રૂપનગરની રાજકુમારી અચલકુમારી ચૌરંગએષની તસ્વીરનું અપમાન કરે છે. શહેનશાહ શેષે કદાચ છે અને અચલકુમારી રાણા રાજસિંહનો આશ્રય માગે છે. પરિણામે રાજસિંહ અને મેગલો વચ્ચે બાપાનું યુદ્ધ મચે છે, તે મુખ્ય વાર્તાની સાથે નવલલેખકે ખૂબ કુશળતાથી શાહનદી એળખિસા અને મુખારક, તથા માણિકલામ અને નિર્મળકુમારી એ જે યુગલોની પ્રણયકથાઓ મૂકી દીધી છે.

યુદ્ધોનાં વર્ણનો, મેગલ રાજમહેલના બેઠકરમે, તત્કાલીન દિલ્હીનું વાતાવરણ, સંવાદોના પહાડી પ્રદેશની ખૂબીઓ એ સર્વનું આલેખન સચોટ રીતે થયું છે. સંવાદોની શૈલીવાચિકતા અને પાત્રાલેખનની સુરેખતા ઉપરાંત એક બીજાં આકર્ષક તત્ત્વ આ નવલમાં છે તે વેગપૂર્વક વહેતો કથાપ્રવાહ ઉપરાઉપર ધસતા આવતા પ્રસંગોને લીધે વાચનનો રસ બંધાઈ રહે છે, અને વાર્તામાં મુખારકને જીવંતો કરવા જેવાં અસાસ્તવિક કે મેગલસેન્યને પહાડોની ઘાટીમાં સંપડાવી રાણા રાજસિંહ બૂખથી ત્રાસી ગમેલ ચૌરંગએષને સંધી કરવાની ફરજ પાડે છે તેના જેવાં એકપક્ષી ચિત્રો નિભાવી લેવાય છે. આટલું છે કે આપણાં વાર્તાસિંહ વાચકવર્ગને આ અનુવાદ આનંદ આપશે.

કમલિની—અનુવાદક : શ્રી આનંદકુમાર લાંદ, પ્રકાશક : એન. એમ. હક્કરની કંપની, મુંબઈ. મૂલ્ય રૂ. ત્રણ.

બંગાળીના આર સુપ્રતિષ્ઠિત લેખકોએ લખેલી આ સર્ગજ નવલકથા છે. શ્રી પ્રેમાંકુર આનંદ, સૌરીન્દ્રમોહન મુખોપાધ્યાય, નરેન્દ્ર દેવ, પ્રતાપકુમાર મુખોપાધ્યાય, ચાક્રવર્તી

અદોષાધ્યાય, મહિષાસૂર મર્ગોપાધ્યાય, અવનીન્દનાય કોકુર, શરદેન્દ્ર યદોપાધ્યાય, હેમેન્દ્ર-
કુમાર રાય, સુરેન્દ્રનાથ મર્ગોપાધ્યાય, સંત્યેન્દ્રનાથ દત્ત અને પ્રમથ આધરી - એ બાર
લેખકોના સંસ્કારથી લખાયેલી આ નવલકથા, એક મોટા પ્રયોગ તરીકે જે નંદિ, ખજુ વાર્તા
તરીકે પણ આકર્ષક છે. દરેક લેખક પોતાની હમે વાર્તા આગળ મધ્યે છે તેથી પ્રત્યેકની
કલાદૃષ્ટિ અને બીજી પિસિદ્ધતાઓનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

અંગારનાન કર્યા એવેલા દરનાથ મિત્ર તેમની વિવાદિતા પુત્રી, કમલિનીને મેળાની
બીડમાં ખોઈ આવે છે ત્યાંથી વાર્તાનો આરંભ થાય છે. સિતીશ નામનો એક શ્રીમંત યુવક
એલોશ કમલિનીને મોટરમાં બેસાડો, દયાળાને ન લઈ જતાં પોતાને ઘેર લઈ આવે છે.
ગામમાં વાત આંસે છે કે કમલિની જમીનદારના પુત્ર હરેન્દ્રને લઈને નાસ્તી ગઈ છે. પછી
જેમ જેમ કમલિનીને ઘેર પહોંચવામાં વિલંબ થતો જાય છે તેમ તેમ વાર્તાની ગૂંથ વધતી
જાય છે.

આકસ્મિક ઘટનાથી શરૂ થયેલી આ વાર્તામાં બીજા પણ અકસ્માતો અને જે. કમ-
લિનીને તેના પતિ સતીશને સોંપવા હરેન્દ્ર તથા સિતીશ લખનારે જન્ય છે. તે સતીશ
ત્યાંથી નીકળી ગયો હોય છે. હરેન્દ્રના પિતા યોગેન્દ્ર મિત્ર તથા કમલિનીના પિતા કમલતા
આવે છે તે લખનારે ગમેશા હરેન્દ્ર તથા કમલિની તેમને મળતા નથી. પરિણામે, અને
વકીલા એમ જ માની લે છે કે એ અને વકીલા સહેલગાહે ગયા છે. સિતીશ તથા હરેન્દ્ર
કમલિનીને ઘેર પહોંચ્યાગતા જ નથી. પરિસ્થિતિ નવું ગૂંથવાંતી જાય છે. કમલિનીને
વહેમયેલો પતિ સતીશ કંટાળીને સંન્યાસી બનવાના પિયાર કરે છે.

ત્યાં સુધી સરદાણાણુએ લખેલાં એ પ્રશ્નો આવે છે. સિતીશ જેવાં અનવધાન પુરુષને
આશ્રય લઈ ગેશી રહેતી નિર્બળ દેખાતી કમલિનીને સરદાણાણુ પોતાની અનન્ય કથાથી
હવંત બનાવો દીધી છે. આપત્તિને અધી ભાર પોતાને મિત્ર વહેવાંતો નિશ્ચય કરી કમલિની
ત્યાંથી દરનાપૂર્વક આવી નીકળે છે. સાચુ પાસે આશ્રય ન મળતાં તે પિતાને ઘેર જાય
છે. ત્યાં પણ અપમાન પામતાં તે આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થાય છે. પણ તાજમદામના
સાનિધ્યમાં સિતીશ પાસેથી અધી ફકીકત મળીને સતીશ આવી પહોંચે છે, પતિપત્ની બંને
છે, અવિશ્વાસ અને આશંકાનું વાદળ દૂર થાય છે. નિંસા અને અસત્યની આ પ્રતી મળે
જોથી કરનાર શરી નામનો યોગેન્દ્ર આણુનો નોકર છેવટે સમુપાય હરે છે; બીજો સિતીશ
દેશસેવાનાં કામમાં જોડાય છે. એક નિર્દોષ નારીના દુર્ઘાનની આ કથા વાચકની ઉંડાંને
આર્થત મન્યત રાખે છે. એક પછી એક બનાવો વારતને વધારે ને વધારે ગૂંથવાંતો જાય છે.
જુદા જુદા લેખકોની શૈલીનું પણ અહીં રુચિકર વેવિધ્ય સાંપડે છે.

અનુવાદકનાં ઉત્તમણ ધણી કરી હોય એમ લાગે છે. નેડણીની બૂલો બેશુમાર
છે. અનુસ્વાર ધણી જગ્યાએ ખોટાં મૂક્યાં છે. કૂતરું 'જસવા'ને બદલે 'જૂકવા' જેવા
વિચિત્ર પ્રયોગો પણ પુસ્તકમાં પેલી ગયા છે (૫. ૨૧૨). અનુવાદકે એ આંખમાં જરા
વધારે સાવધ રહેવાની જરૂર હતી.

卐 પ્રથાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેન્ પાદમ્ ।

પુસ્તકં ૩૨

ભાદ્રપદ : ૧૯૬૭

અંક ૫

પારિજાતને

પ્રજ્ઞરામ રાવળ

હો પારિજાત ! તવ યૌવન મત કેરી
ફારંત ઉચ સુરભિ પ્રસરંત દ્વરે;
ન્યહાળી શશી, હરણથી ઉછળી પડંતા
ધોળાં ધોળાં ફૂલના ગુચ્છગુચ્છ;
ને કેસરી દાંડલીની કુમાથ
ખેંચી રૂહેતી મહારા ચરણ તવ લણી ચાંદની રાતમાં આ.

ધોળી ધોળી ચાંદની રાતમાંછીં
રોમે રોમે સર્વ બલ્લે ખીલેલાં
ધોળાં ધોળાં ફૂલડાં ફોરનારો
ફારે તું સૌ દિશામાં હૃદય સુરભિનો વેગવંતો ફુવારો !

ઠંડો ઠંડો ભર્મિંહીલો ચિયાળો,
ને વર્ષતો ડોષ ઠાળો ઊનાળો,
ઠારે, જાળે, તાહરું ફૂલહેયું.
પરંતુ જ્યાં આવતી સિન્ધુ વર્ષા
પ્રેમાર્દ્ર, મીઠું હસતી, ત્યહીં તો
ઉશ્વાસે મત, ખુલ્લું હૃદય જલવતું પ્રેમપીયૂષધારો !
ફારે તું, તેમ ફોટે નવી સરવળીઓ : તૂટી ગઈ સર્વ પાળો !

卐

રોમાં રોલાં

લેખક : શ્રી. દિલીપકુમાર રાય
અનુવાદક : શ્રી. તમીનદાસ પારેખ

૩

ચાલો ફરી રોલાં મહોદયને ત્યાં થયો હતો વાતવાતમાં મેં કહ્યું : “આપ માનવવાદી છો. આપને એમ લાગે છે કે માનવવાદનો ઝટ પ્રચાર થઈ રહ્યો છે?”

રોલાં બોલ્યા : “ક્યાં છે? મને તો ક્યાંય દેખાતો નથી.”

જરા આશ્ચર્ય પામી હું બોલ્યો : “પણ એ બાબત જગતમાં માણસોનાં મન ધીમે ધીમે ઉદાર તો થતાં જાય છે ને?”

રોલાં ડોકું ધુણાવી બોલ્યા : “ને પણ ક્યાં છે? ખરા માનવવાદી ખૂબ ઓછા છે, એવા પણ માનવવાદી અથવા શાંતિવાદી પડ્યા છે જેઓ બીજાને મુદ્દથી દૂર રહેવાનો ખૂબ ગંભીર યત્નને ઉપદેશ આપે છે, પરંતુ પોતાના દેશ ઉપર આક્રમણ થાય છે ત્યારે કહે છે — સ્વદેશનું અને સ્વજનનું પડેલાં રક્ષણ કરવું જોઈએ; જેમકે રશિયન અને તોર્કોના અનેક મુદ્દવિરોધીઓ.”

“પરંતુ એ તો ભારે નિરાશાજનક વાત છે કે માણસ એક આત્મકિયાને માટે પ્રાણપર્યંક કરે છે, છતાં તે આત્મકિયાની પ્રતિષ્ઠા થતી નથી.”

“તમે શું કહેવા માગો છો? આ જગત પ્રગતિપીસ છે એમ તો કહી શકાય એમ નથી. બહુકે સ્થિતિ ઊભરી જ છે : ઇતિહાસ આપણી આંખમાં આંધળી ધાલીને બતાવે છે કે માણસ મટે છે અને પાછો પડે છે. દમણી પ્રાગૈતિહાસિક માણસોનાં મીનરેલાં જુદાં જુદાં અતિકાવ પ્રાણીઓનાં ચિત્રો મળ્યાં આવ્યાં છે. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે ભોરાં એ કલામાં ખૂબ સંસ્કૃત હતા. પરંતુ ત્યાર પછી એકાએક કાઈકે કાગળે એ સંસ્કૃતિ નાશ પામી. ત્યાર પછી જે માણસો આવ્યા તેમને ફરી જંગલી દશાથી સરખાત કરવી પડી. ધીરે ધીરે જોયે ચક્રું પડ્યું. તો પણ એમાં મેં આ એક જોરવની વાત નથી કે માણસનો અંતરાત્મા તેની પાશ્વિક વાસના, અથ અજ્ઞાનતા અને લાભો શુદ્ધતાના બોળને લીધે વારંવાર પડે છે, પરંતુ વારંવાર પાછો બેસે થાય છે? આ મદામુદના નિરાટ સ્વસ્થરી ક્યા સહુદય માણસને દુઃખ નથી થયું? હતાની તાંકવલીલાથી આપણે કેટલી અમુદય સંપત્તિ જરા વારમાં ગુમાવી બેસા છીએ તેનો કંઈ દિસાગ નથી, પણ તે છતાં મેં માણસ પાછો ઊઠશે. આખરે શું થશે એ તો કાણ કહી શકે? પરંતુ પરિણામનો વિચાર કર્યો પણ શો લાભ થવાનો છે? જેટલું થઈ શકે એમ હોય તેટલું ચાલો આપણે કરી છૂડીએ.”

“પરંતુ માણસના ભવિષ્યમાં જ જે આપણને આરથા ન રહે તો પછી શુંના ઉત્સાદથી આપણે કમર ગાંધવાના?”

રોલાં કુણુ દાસ્ય દાસ્ય, બોલ્યા : “માણસના ભવિષ્યમાં સરસ જાને વિશ્વાસ કાવમ ગણી શકીએ તો કદાચ કામ વધારે થાય એ ખરું, પરંતુ ને પણ કેટલું? એટલું જ નહિ

પણ મંદાપુરપોના જન્મને લીધે પણ કેટલા માણસો આજે ગ્રેરણા પામે છે ? સુદ કે ઈસુને આજે કેટલા જથ્થા ખરેખર મળે છે ? ”

“ પરંતુ તેઓને એક પ્રકાર મળ્યો હતો એ વાતનો આપ અસ્વીકાર કરો છો ? ”

“ એ પણ કોઈ કહી શકે ? ઈસુના મનમાં કયું દર્દ જગ્યું હતું, તેની કોઈ પણ ચોક્કસ અખર આપણને છે નહિ—ખાસ કરીને જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે, મરણની ક્ષણે ઈસુના છેલ્લા શબ્દો ‘ ઈશ્વર, કેમ તે મારો ત્યાગ કર્યો ? ’ એવા હતા. ”

“ તો પછી આપ કહેવા શું માગો છો ? ”

“ હું માત્ર એટલું કહું છું કે અન્યાય, અધિવાર, અને અસત્યની વિરુદ્ધ આપણે ચાલો સુદ માંડીએ, પછી જે થવાનું હશે તે થશે, હું તો આ વસ્તુ ચોક્કસ માનું છું કારણ માનું અંતર મને કહે છે કે માણસનું દુઃખ દૂર કરવાને પણ એક સર્જન જ છે, આપણા વિકાસમાં જેટલી સુરક્ષાઓ આવે તેની સાથે અજ્ઞાનને જ તો આપણે જન્મ્યા છીએ. ”

“ પણ જો કામ જ આગળ ન વધે, તો પછી સંકેદ શી રીતે દૂર થાય, રક્તાનું બાથું પણ આપણને ક્યાંથી મળે ? ”

“ કામ આગળ વધે છે એમ કહીને તમે શું કહેવા માગો છો ? આપણે ત્યાં જઈ રહ્યા છીએ એ શું કોઈ જાણે છે—જાણી શકે એમ છે ? ધારો કે સમાજના જે બધા અન્યાય અત્યાચાર આપણે આજે જોઈએ છીએ, તેનું નિવારણ જો આજ જ આપણા હાથમાં આવી ગયું, ધારો કે આપણે કરી પણ નાખ્યું. બસ પતી ગયું. પણ પછી ? તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે, આજ આપણામાંના એક માનવપ્રેમીને પણ જેટલી જાતના અન્યાય અત્યાચાર નજરે ચડ્યા છે તેનું આમત નિરાકરણ થઈ જાય એટલે આપણું કામ પૂરું થઈ જશે ? અસંભવિત છે. આ સહિતો અંત ક્યાં છે ? આપણું કામ તો માત્ર જાણવાનું છે—અને એટલું વધારે જાણવાનું; અસમાનતા અને અત્યાચારની સામે ઝડપવાનું—ખતે એટલું ઝડપવાનું. પ્રગતિ ? જગતનાં દુઃખ કશેનો નાશ ? એ તે કરી થવાનું છે ? ખાસ કરીને જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે કરોડો સુદ પ્રાણી પણ કીટ પતંગોના મરણ ઉપર જ આપણું ઇવન અવલોકેલું છે ! હાથ દુઃખ થોડું દગતું થશે પાછળથી. પરંતુ દુઃખનું સમાધાન થઈ જ નશે, એવું કાણ કહી શકે ? એટલે હું તો માનું છું કે આપણાથી શક્ય હોય એટલું તો ચાલો આપણે કરી છૂટીએ—એના ફલનો વિચાર કરી માથું દુખાવવાનો કંઈ અર્થ નથી. સેવા, સંગીત, કાવ્ય—એમાંથી આનંદ મળે છે, તો ચાલો આપણે એનું સેવન કરીએ. જાનથી જો આપણને તૃપ્તિ મળતી હોય તો ચાલો જાન મેળવીએ. એથી વિશેષ આપણે શું કરી શકવાના હતા ? માણસની સમ્મતાને સદા પ્રગતિશીલ જ હોત તો આજ માણસ ગૌરવને કેવે હિત્ય સિખરે ચડી ગયો હોત તે તો જરા વિચાર કરો ! પરંતુ નિવૃત્તિના અર્થ નિષ્ક્રમના અકસ્મિક ઉઘાટને પરિણામે યુગ યુગની સંચેલી સંપત્તિ ધૂળમાં રાદોળાય છે—નિષ્કુર જુઝિકંપથી સચ્ચિમાસાદ બાંગી તૂટીને એકાકાર થઈ જાય છે. ફરી આપણે રચીએ છીએ : એક હાથે આંખનાં આંસુ લૂછી ફરી હાથનાં આંનંદનાં વિનયગીતો ગાઈએ છીએ. શું મારે ? કારણ કે ઇવનનો મૂલ છંદ જ

સર્જનનો છે. એટલે મને લાગે છે કે પ્રગતિની ચિંતા કરવાનો કંઈ અર્થ નથી. પ્રવતનું ગૌરવ એ જ આપણી જાતીનો આસ છે. . . . એ સિવાય માણસ યાત્રી શોધમાં દોડી રહ્યો છે, અને શા માટે હવવા માટે છે? મને લાગે છે કે આજકાલ તે તેને પોતાને ખાતર પણ હવતો નથી, ખીજને ખાતર પણ તે કશું સર્જતો નથી—તે એવું કંઈક માટે છે, જે તેના સર્વરૂપ કરતાં મોટું હોય—કંઈક એવું કે જેનો આગામી હવનની કાંઈ કાંઈ પ્રુપ્ત થશે એ છે. ”

*

*

*

વાત વાનમાં મેં કહ્યું : “ દુર્ગેનિવ આપને કેવા લાગે છે ? ”

“ દુર્ગેનિવ એક મહાન કલાકાર હતા. તેમની લેખનશૈલી અદ્ભુત હતી. ”

“ તમને શું લાગે છે, કલાકાર તરીકે તેઓ ટોલ્સ્ટોય કરતાં ઉચ્ચ કાટિના છે ? ”

“ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. દુર્ગેનિવનું મન આપણાં મનની ખૂબ નજીક હતું. ટોલ્સ્ટોયનું મન વધારે રસિયન હતું. ટોલ્સ્ટોયની સ્થિતિ દુર્ગેનિવના કરતાં પ્રુષ્ઠ વધારે હતી—તેમની મજબૂતતા પણ ખૂબ વધારે હતી, તેમને કહેવાનું પણ અપાર હતું. સૌથી વિશેષ તો તેમની પ્રતિભા વિરાટ હતી—એટલી વિરાટ કે તેમના પ્રખ્યાત રાષ્ટ્રીય સાહીત્યિક આકાશચોને પણ જીતીને તે કલામાં મહિમામયરૂપે પ્રગટ થઈ. તેઓ વિરાટ પ્રુપ્ત હતા : દુર્ગેનિવ—અદ્ભુત; વિરાટ નહિ. ”

“ દુર્ગેનિવ પણ મનથી અને પ્રાણથી કલાકાર હતા. પોતાના ‘ ગેમ્બાર્સ ’ ઓવ એ રેવોલ્યુશનરિસ્ટ ’ માં કોપોલ્ડિને એક કેસલે લખ્યું છે કે દુર્ગેનિવે તેમને એક દિવસ એમ કહ્યું હતું કે તેમના ‘ ફાધર્સ ’ એન્ડ ચિલ્ડ્રન ’ ના નામક એકત્રેશવને મારી નાખતી વખતે તેઓ એટલું તો શેષા હતા ! ”

“ મોટા કલાકારોની જાનનમાં એવું ઘણું લાગે શકે જ છે. જાલજાક—એમનાં લખાણ તમે કંઈ વાંચ્યાં છે ? ”

“ ના. ”

“ તેમણે એક દલાડો પોતાના એક મિત્રને રસ્તામાં જોઈતે ખૂબ ઉરોરાટપૂર્વક, ઠિટ્ટાચાર પણ જાણી જાણી, પહેલા જ ચબ્બો આ ઉંચ્ચાપાં : ‘ અમુક (તેઓ ત્યારે એક નવલકથા લખવામાં રોકાયેલા હતા, તેનું એક પાત્ર) મરી ગયો (Il est mort). ’ ”

“ જાલજાકના એક નાના હવનચરિત્રમાં મેં વાંચ્યું છે કે તેઓ ખૂબ મહેનત કરતા હતા. એમને વિશે આપને શું લાગે છે ? ”

“ જાલજાક નવલકથાકારોમાં અસાધારણ માણસ હતા. પરંતુ તેઓ શેષી વિશે કશી ચિંતા કરતા નહિ. તેમની યોગ્યતાની પ્રેરણા જ તેમને દુર્નિવાર વેગથી ધોસી લઈ જતી. તેથી તેઓ ક્યારે સમાજમાં માણસો સાથે વાતચીત કરતા ત્યારે પણ લલકમ હમેશાં તેઓ કાણુ મળે ક્યાં મનોરાજ્યમાં ફરતા રહેતા !—ગદાનેની કોઈપણ ઘટના તેમની માનસ પ્રતિમાને સ્પર્શી શકતી નહિ તેઓ અદ્ભુત ઉત્સાહથી લખે જતા. ઝોલાનું જરાગર લીમટું જ હતું—તેઓ રેન્ડ ૩૦-૩૨ પાનાં લખતા નિવમસર. જાલજાક એક વખતે અટક્યા વિના ખાલીસ તેરીસ કલાક લખીને એક નવલકથા પૂરી કરતા. અદ્ભુત માણસ ! ”

“ બધા મોટા લેખકો બધીવાર એવી કાર્ય પ્રેરણાથી લખતા માલમ પડે છે કે તેઓ શી રીતે અંત આણ્યો તેનો પહેલેથી લગભર વિચાર સુઢાં કરતા નથી. રવીન્દ્રનાથે એક દિવસ પોતાના લેખાણુ સંબંધે મને કહ્યું હતું કે તેઓ જ્યારે કાર્ય નવલકથા શરૂ કરે છે ત્યારે તેનો અંત શો આવશે એનો તેઓ ગિઝકુલ વિચાર જ કરતા નથી—એટલું જ નહિ, જાણતા પણ નથી હોતા.”

“ મને ખબર છે કે એવા અનેક મોટા કલાકારો છે જેઓ ઉપસંહાર—denouement—ને વિલકુલ ઉપયોગનો માનતા નથી. તેઓ જે ટાર્દિપ અથવા નમૂનો રજૂ કરવાનો માટે કલમ પકડે છે તે જરાગર રજૂ થાય એટલે ખુશ : દાખલા તરીકે મોક્ષિયેર. તેઓ જરા આરજી જતા—કહેતા કે denouementની ચિંતા કરવાની લગભર જરૂર નથી. ”

એક વિશ્વવિખ્યાત બ્રેટશ્વિયન લેખકની વાત નીકળી.

“ મારે મન તેઓ મરેલા જ છે. ”

“ એટલે ? ”

“ તેઓ એક સારા કલાકાર હતા, પરંતુ સમાજ અને દેશનમાં તેઓ ફૂંચી ગયા. નિંદા એ જ જોની મૂકી છે એવાં જાપાઓમાં તેઓ મિસ્ટસીઝમ વિષે લેખો લખે છે—જારે પુરસ્કારને ખાતર, બોલો ! કહે છે કે ઈશ્વરને અને સેત્તાનને એક સાથે ખુશ ન કરી શકાય. દેશનના અંચલ તરંગમાં વહેતું હોય તો મિસ્ટક થવું ન શીકે વળી, તે ઉપરાંત થવું છે એવું કે નકામી સ્ત્રીઓ સાથે આજકાલ તેઓ ખૂબ રહે છે. આથી અંતરનો સાર ખલાસ થઈ જાય છે. મહાન કલા સર્જક છે તે આપણી એક સંપત્તિથી સર્જક છે—સાર વડે સર્જક છે : નકામી કાગોમાં ખરું સર્વ વેડી નાખી બાકી વધે તે વડે જે સર્જક તે કદી સાચા સર્જનની કોટિમાં આવે જ નહિ. જીવન દ્વારા જ જીવન સહુ શકાય—પ્રાણુ દ્વારા પ્રાણુ. ”

*

સ્વીઝર્લેન્ડ, ૨૫-૧૦-૨૭

જરાગર પાંચ વરસ પછી, રોલાંના ચહેરામાં ખાસ દરો ફેરફાર થયો નથી, માત્ર તેમનું સ્વભાવપાંકુર મોં કંઈ વધારે પાંકુર લાગ્યું. પરંતુ તેનું તે સીમ્પ દાસ્ય અને ઉમળકા-બધું સ્વાગત ! . . .

રોલાંની સરોવરને તીરે આવેલી નાની કુટીર હેમંતના સોનેરી પ્રકાશથી ઝગમગી બેઠી હતી.

અમે બેનાં મધ્યાહ્ન ભોજન કરવા બેઠાં હતાં : રોલાં, તેમના એવી વરસ વટાવી ગયેલા જુદા પિતા, તેમનાં ગહેન મારેલિન અને હું.

વાતચાતમાં મેં રોલાંને કહ્યું : “ જો આપ અમારા દેશમાં એક વાર આવ્યા હોત તો સાંડું થાત. ”

રોલાં નાનો સરખો દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યા : “ એ હવે કંઈ બનવાનું છે, દિલીપ ? ”

“ કેમ ન બને ? ”

“ સવારથી સાંજ સુધી મારે ફેટફેટલાં કામમાં રોકાયેલા રહેવું પડે છે. ”

“ હમણાં ખૂબ કામમાં હો ? ”

“ કામ કંઈ એક છે, દિલીપ ? — હું હમેશાં એકી સાથે લખ્યાં કામો કરતો હોઉં છું. ”

“ જેમ કે ? ”

“ મારા *Lame Enchantée*નો હેરલો વાગમ, એક ખીટાવનના સંગીત વિષે એક મોટું પુસ્તક, એ યુરોપના જુદા જુદા લેખકોની ગતગતની નાની મોટી માગણીઓ સ્વીકારવી, તથા — ”

“ માગણીઓ સ્વીકારવી એટલે ? ”

“ એવા અનેક લેખકોની માગણી મારે સ્વીકારવી પડે છે જેમનો બાર ખીટાએ લેવો નોઈતો હતો. દાખલા તરીકે, અમેરિકામાં ‘સાકો અને વાન્ડેટોને મૃત્યુદંડ’ દેવાનો તે વિષે હમણાં મારે ખૂબ તીખો એક લેખ લખવો પડ્યો. ખરું જોતાં આ કામ મારું નથી. છતાં ત્યારે મોટા લાગણા લેખકો આત્મસર્વસ્વ ધર્ષી જેસે છે, ત્યારે જાકોના લોકોને માથે જ પ્રાવશિતનો બોમ્બે આવી પડે છે. ”

“ બોરી સાક્ષી તૈયાર કરી સાકો અને વાન્ડેટોને દેહાંતકંક દેવાથી સભ્ય જગતમાં અમેરિકાની નો દાનિ અને અપકીર્તિ ધર્ષ — ”

“ અત્યારે એ દાનિ અને અપકીર્તિ મવાની જરા જરૂર હતી. ”

“ કેમ ? ”

“ એથી અમેરિકન લોકોની જિંમ કદાચ જોડી હતી ! કદાચ તેઓ કંઈ વહેલા સમજાવા લાગ્યા હશે કે તેમનું ફેટનું અવ્યવસ્થિત યથું છે, જેને પરિણામે આવી ન્યાયની વિઠાબના ત્યાં ધર્ષ શકી. ”

“ ખીન આ કામમાં રોકાયેલા હો હમણાં ? ”

“ હમણાં કંઈ ને કે કામ કંઈ એક છે ? દાખલા તરીકે, તમારા શ્રીરામકૃષ્ણ વિવેકાનંદ વિષે એક મોટું પુસ્તક લખવાની તૈયારી કરું છું. એની સામગ્રી એકી કરવા કંઈ જોણી મહેનત કરવી નથી પડતી. લગભગ વીસથી ત્રીસ મોટી મોટી અંગ્રેજી ચોપડીઓ આવી પડી છે. એ બધી વાંચવા માટે વળી ગ્રાંટેલિનનું શરણું લેવું પડશે, મને તો અંગ્રેજી આવડતું નથી. ”

ઉત્સાહમાં આવીને હું બોલ્યો : “ એ મરજી વળી આપને ક્યારે ધર્ષ ! ”

શ્રીમતી માર્ગેશ્વર બોલ્યાં : “ ધનગોપાલ મુખોપાધ્યાયની એક ચોપડીમાંથી એ વિશે થોડું વાંચી મેં રાજાને અનુવાદ કરી સંવત્સાચું. ત્યારથી તેઓ શ્રીરામકૃષ્ણના જીવન વિશે વધારે જાણવા માટે બારે ઉત્સાહ ગતાઓ રચ્યા છે. ”

રાજાએ કહ્યું : “ હા. દારણ ધનગોપાલ મુખોપાધ્યાય મદદાવની ચોપડીમાં શ્રીરામકૃષ્ણની પ્રસંગે નોઈ યુરોપ અને અમેરિકાના એક વર્ગના લોકો ખૂબ ચિત્રાયા છે, મેં એ બધાનો વિરોધ કરવા એક પુસ્તક લખવાનું નક્કી કર્યું છે. ”

“ વિવેકાનંદ સંજવમાં આપને આટલો ઉત્સાહ આવવાનું કારણ શું ? ”

“ કેમ ન આવે ? તેમના લખાણની લીટીએ લીટીમાં દોષ તેજ, અને ગતીર રમણ પ્રમદ થાય છે. માણસના દેવત્વમાં આવી શ્રદ્ધા એ શું માણસની એક મોટી સંપત્તિ નથી ! ”

છતાં શ્રીરામકૃષ્ણ વિષે અનેક વસ્તુઓ સુરોપમાં લખતી વખતે ખૂબ સાવચેતી રાખી લખવી પડશે. નહિ તો તેમનાં ઘણાં વચનો સુરોપિયનો સ્વીકારશે નહિ. ”

“ ૧૬૬ ”

“ એક મુખ્ય કારણ તો એ કે ઘણા માણસો દિનદુ ધર્મનાં ગંભીરતમ તત્ત્વોને એવા નકામા ઢોંગ ધતુરા દ્વારા વિહૃત કરી સુરોપના બખ્તરમાં સરતે દામે વેચવા ભેદ છે કે તેને લીધે સુરોપની નજરમાં દિનદુ ધર્મનું ગાન ગોણું થવાનો ભય રહે છે. તે ઉપરાંત એને પરિણામે જોશિયાને હનકા સાખીત કરવો ખૂબ સહેલું થઈ ગયું છે એ પણ ખરું. અને એ તો કહેવાની જરૂર જ નથી કે આથી આજના આત્મસર્વસ્વ સંકુલિત સુરોપિયોના મનમાં તો એક રીતે આનંદ જ થવાનો. ”

“ પણ નવાઈની વાત એ છે જોશિયે રોલાં કે શ્રીરામકૃષ્ણ વિવેકાનંદનું ગૌરવ આપ આટલે દૂરથી પણ આમ આટલી સહેલાઈથી સમજી શક્યા હો. શ્રી અરવિંદે પોતાના એક પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે દિંદેમાં શ્રીરામકૃષ્ણ વિવેકાનંદનો ઉદ્ભવ એ એક જીવી મોટી ઐતિહાસિક ઘટના છે તે આજ સુધી ગમે જ એટલે કે દિંદોએ જ પૂરેપૂરું સમજી શક્યા નથી. ”

રોલાં ઉદ્દેશ થઈને જોલો કહેવા : “ હું એ વાતમાં તેમને પૂરેપૂરાં રોકા આપું છું. શ્રીરામકૃષ્ણ વિવેકાનંદ વર્તમાન ભારતની એક મોટી ઐતિહાસિક ઘટના છે એ વિશે મને લગભર શંકા નથી. સુરોપમાં એમના પ્રભાવમાં આજે એટલે આવી છે છતાં કાલે દૂરી જુલાળ આવશે જ. તે ઉપરાંત, શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન વાંચતાં વાંચતાં વિશિષ્ટ થઈ જવાય છે. તમને સાંભળીને નવાઈ લાગશે દિલ્હી, કે ટોલ્સ્ટોય તેમના જીવનના અંત ભાગમાં વિવેકાનંદનાં લખાણથી મુગ્ધ થઈ ગયા હતા. તેમના પરમ મિત્ર પોલ ગિરુકોફ અને બીજા પણ અનેક સાહિત્યકારો આજે પણ વિવેકાનંદનું નામ જણે છે. ખાસ કરીને રશિયામાં એવા બીજા ઘણા માણસો છે. ”

“ એ લોકો ઉપર વિવેકાનંદનો આટલો બધો પ્રભાવ પાડ્યો છે એ હું જાણુનો નહોતો, છતાં ટોલ્સ્ટોય જીવનના છેલ્લા ભાગમાં વિવેકાનંદનાં લખાણથી મુગ્ધ થયા હતા તે હું જાણું છું. કારણ મારા એક જમાલો મિત્રે ટોલ્સ્ટોયને તેમના જીવનના છેલ્લા ભાગમાં વિવેકાનંદનું ‘રાજ્યોમ’ પુસ્તક મોકલી આપ્યું હતું. તે વાંચીને ટોલ્સ્ટોયે તેમને લખ્યું હતું કે આ યુગનો માણસ નિકામ આધ્યાત્મિક વિચારમાં એના કરતાં જાણે કદી ગમે છે કે નહિ એ સંકામયું છે. ”*

* પત્ર ૧૮૬૬ના આગટોલ્સમાં લખાયેલો. પત્ર આ પ્રમાણે છે :

Dear sir,

I received your letter and the book and thank you very much for both.

The book is most remarkable and I have received much instruction from it

So far humanity has frequently gone backwards from the true and lofty and clear conception of the principle of life, but never surpassed it.

Yours etc.

Leo Tolstoi

રેણાં અધીરા થઈને બોલ્યા : “ દિલીપ, તમારા તે મિત્રને ટોશ્સટોચના તે પત્ની એક નક્કર મને મોકલવાને કહેશે ? હું તરત જ એ વિષે એક લેખ લખવા માથું છું. ”

“ સારું. હું તેમને લખીશ. ”

“ બૂલશે નહિ પણ — જરૂરી છે. ”

“ ના, ના, નિશ્ચિત રહેજો. ”

એકાએક રેણાં જાણે પોતાના મન સાથે જ બોલવા લાગ્યા : “ વિવેકાનંદના લખાણમાં કેવું તેજ છે, કેવું શક્તિમંદ છે, કેવી સાધનાપ્રતિષ્ઠા છે ! આટલી નાની ઉંમરમાં માણસ આટલી બારે સિદ્ધિ સંપાદન કરી જાય એ વિચારતાં સાથે જ માનથી માથું નમી પડે છે. અને શ્રીરામકૃષ્ણનો વિચાર કરતાં પણ અવાક થઈ જવાય છે કે આ દિગ્વિજયીને પહેલી મુલાકાતમાં જ તેમણે ઝોળખી લીધા. ”

ફરી જરા અટકીને : “ શેા વિરાટ પ્રાણ ! દુઃખીએને મારે-કેટલી ઊંડી લાગણી ! પતિનોને મારે કેવી ગભીર અનુકંપા ! વિવેકાનંદના જીવનની આ ટૂંકી અને મદનીય લાગે છે કે તેઓ નિરંતર અક્રિયતા જીવનમાં પ્રમુખ હોવા છતાં પણ જ્ઞાનના જીવનની માગણીને ખાતર તે મોક્ષને પણ તેમણે નાગજૂર કર્યો હતો. ”

શ્રીમતી પાર્દેસન બોલ્યા : “ શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનમાં પણ એ દૃઢ નહોતું. ”

રેણાં બોલ્યા : “ ના, કારણ શ્રીરામકૃષ્ણ આધ્યાત્મિક રીતે જોતાં પ્રથમ માણસ હોવા છતાં વ્યાવહારિક જીવનમાં વિવેકાનંદની પૂર્ણતા તેઓ પામ્યા નહોતા. ”

મેં કહ્યું : “ આપ શું એમ માનો છો કે મુરોપમાં વિવેકાનંદના સંદેશનું કાવિ ઉત્કલ્પન છે ? ”

રેણાં બોલ્યા : “ જોશ — પણ કેવળ સંપૂર્ણ શિશિન સુકુમાર-હૃદયના માણસોમાં તેમનો અખંડ આત્મવિશ્વાસ અને માણસના દેવત્વમાં પ્રદા ખધા દેશના સુકુમાર હૃદયનાં માણસોની હૃદયનીઓમાં ઝંકાર જગાડવા જંધાયેલો છે તેમનાં વચનો જાણે તીરની પેઠે એકદમ સોધાં જર્મ તે હૃદયને બોધી નાખે છે, એટલે જ શ્રીરામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ વિષે એક સારું પુસ્તક લખવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો છે. માત્ર મુશ્કેલી એટલી છે કે એટલો ખધો સામગ્રી ભેગો થઈ છે કે ખધી વાંચવી મુશ્કેલ છે. ”

“ શ્રીરામકૃષ્ણમાં કઈ વસ્તુએ આપને આટલી ખધી અમર કરી ? ”

“ તેમની અદ્વાની ઉદારતા — સાર્વજનિકતા, વિશ્વલેખિકતા. જે માણસ ગિરકુલ નિરંતર હતો, જે માણસ વ્યાવહારિક જીવિમાં અમાન્ય નહોતો, તે માણસ કો રીતે આધ્યાત્મિક જગતમાં આ સાર્વધર્મિકતાનો સંદેશ સાંકળી શક્યો ? અદો જ એમની વિરાટતા રહેલી છે. ”

શ્રી અરવિંદે પોતાના ‘ સિમ્સિમ આવ્ ગોમ ’ પુસ્તકમાં શ્રીરામકૃષ્ણ વિષે લખ્યું છે કે આવા મોટા ઉચ્ચ આધારના ચોખો મદાયોગીઓમાં પણ વિરલ હોય છે — *Who took the kingdom of heaven by storm.* ” (જેમણે એક ધસારે સ્વર્ગ સર ક્યું હોય.)

“ એ વિષે મને લેણ પણ સંદેહ નથી. ”

કાકાસાહેબ કાલેલકર

[એક પરિચય]

જાદવજી નાથાજી કામઠાર જી. એ., એત્યેત. બી.

ભારતવર્ષના એક મહાન કેળવણીકાર અને સાધુચરિત શ્રી દત્તાત્રેય ભાણદુર્જી કાલેલકરનો જન્મ સને ૧૮૮૫માં સનારામાં થયો હતો. તેમના પિતાને સરકારી નોકરી હોવાથી એક દેકાજી ફરીકામ થઈ અભ્યાસ કરી ચક્રવા ન હતા, પરંતુ ધણી નિશાલોમાં અભ્યાસ કરવો પડ્યો હતો. આ પરિશ્રમણથી તેમને અનેકવિધ અનુભવો થયા છે. નાનપણથી જ તેમનામાં અંતર્ગત અભિવ્યક્તિ અને કુદરતનાં પત્રોદ્ગત દર્શો ભેવાનો ખૂબ શોખ હતો. જેથી બાલ્યકાળમાં જ પઢાડો, જૂના કિસ્સાઓ, શુદ્ધ યથેર્થ મંદિરો અને ધનધોર જગતોમાં ફરી નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકતા. તેમની કળા પ્રત્યેની અભિરુચિ પણ કુદરત પ્રત્યેના આ નૈસર્ગિક પ્રેમમાંથી અને તેમના કુટુંબના ધાર્મિક સંસ્કારોમાંથી અગૃત થઈ છે—વિકાસ પામી છે.

બંગલગની હાલ પછી રાષ્ટ્રીય ભૂમિતિનું વિરાટ મોજું દેશમાં સર્વજ્ઞ ફેલાઈ ગયું હતું. કાકાસાહેબ તે વખતે ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા અને દેશસેવા તેમજ દિંદની સ્વતંત્રતાનાં મધુર સ્વપ્નાઓ સેવતા હતા. કાકાસાહેબ ધાર્મિક વાતાવરણમાં ઉછરેલા તેમજ તેમના જીવનમાં ધાર્મિક સંસ્કાર ઓતપ્રોત થઈ ગયા હોવા છતાં, આ કોલેજના જીવન દરમિયાન તેઓ નારિતકવાદના વમળમાં પડી ગયા હતા ! થોડો સમય તેમનાં જીવન પર ફરી વળેલું આ નારિતકવાદનું મોજું સ્વામી વિવેકાનંદના વેદાંતના વાચનથી દૂર થયું અને સ્વામીજીનું કેળવણી અને ધર્મ વિષેનું જાણીતું મંતવ્ય ' Education is the manifestation of the perfection already in man and religion is the manifestation of the Divinity already in man' એ કાકાસાહેબનું જીવનસૂત્ર બન્યું.

૧૯૦૭માં કાકાસાહેબ ફર્ગ્યુસન કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો કરી એલ.એલ. બી.નો અભ્યાસ શરૂ કરે છે; પહેલી પરીક્ષા સુધાં પાસ કરે છે, પરંતુ આવા સેવાભાવી અને ભાવનાશીલ યુવાને મુનબ્રમાં રહી ધારાસાસ્ત્રનાં મુષ્ક અરણ્યો ખેડવાં કેમ ગમે ! તેઓ સરકારી કેળવણીનો ત્યાગ કરે છે અને કેશવરાવ દેવપાંડે સાથે વડોદરા રાજ્યમાં ગંગનાથ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરે છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પોતાની ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનો કાકાસાહેબનો આ પ્રથમ પ્રયોગ હતો. કૌટુંબિક ભાવના હોવી જોઈએ એ હેતુથી, પોતે વિદ્યાર્થીઓના કાકા બન્યા અને તેમના એક સાથી મામા બન્યા હતાં. ત્યારથી શ્રી. કાલેલકર, કાકાસાહેબના નામથી જાણીતા છે. આ પ્રથમ પ્રયોગે જ તેમને અનુભવ થયો કે નિઃસત્ત્વ, નિર્વારિ અને આદર્શરૂપ શિક્ષકથી ભારતવર્ષની ભાવિપ્રજનો કદી ઉદ્ધાર

યશે નહિ. 'શ્રીમદ્' આધુનિક કેળવણીમાં સ્વાવલંબન, સ્વાશ્રય અને રાષ્ટ્રપ્રયોગી ઉદ્ધોગોને પ્રથમ સ્થાન નહિ અપાય ત્યાંસુધી દિંદનાં બાળકો ખરી કેળવણીથી વંચિત રહેશે.

અંગ્રેજ સરકારના દબાણથી વડોદરા રાજ્યે તે સંસ્થાને વિખેરી નાખી. ત્યારપછી કાકાસાહેબે દિમાલવતી અઢી હજાર માઈલની યાત્રા કરી અને દિવસરાત માઈલોના માઈલો સુધી વિચારમંથન કરી આર્થસંસ્કૃતિના પુનરુદ્ધારની યોજનાઓ ઘડી. તેમણે કાર્યારંભો સિલોન અને કરાંચીથી માંડી સુધી એશિય સુસાફરી કરી છે અને તેમના આ બહોળા પ્રવાસે તેમને એક અનુભવપૂર્ણ વ્યવસ્થાની દીપ્તિ છે. સને ૧૯૦૮માં મહારાષ્ટ્રના લોકપ્રિય નેતા ગંગાધરરાવ દેસખાંડેની દેખરેખ નીચે મુ'અમ્મથી પ્રસિદ્ધ થતા 'સમત' નામના વર્તમાનપત્રના તંત્રીમંડળમાં કાકાસાહેબ જોડાયા હતા તે એક અપવાદ સિવાય, કાકાસાહેબે પોતાના જીવનનો બધો સમય કેળવણીનાં ક્ષેત્રમાં વિવિધ પ્રયોગો કરવામાં અને તેની પાછળ ચિંતન કરવામાં ગાળ્યો છે. તેમણે આ પ્રયોગને સફળ બનાવવા માટે જ્ઞાનને સર્વ દિશાએથી અને જોડસી વિસ્તૃતતાથી જોઈ શકાય તેટલું જોઈું છે અને 'પચાવ્યું' છે. શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીના રાખેમાં કહીએ તો, 'જગત એમણે ખૂબ જોઈું છે અને અનુભવ્યું છે અને તે હજારો કીલોકમાં ફારવથી કે પ્રેક્ષકના અંતઃકાર્યથી નહિ, પણ જગતમાં જઈને તે જગતવાસી થઈને અને તે છતાં પ્રેક્ષક સમુ' દૃષ્ટિ રાખીને.' કાકાસાહેબે જ એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે 'મારી લેખનપ્રવૃત્તિમાં મેં અનેક ક્ષેત્રો ખેડ્યાં છે પણ મારી નિ'દગીનું મુખ્ય કાર્ય'તો પ્રથમથી જ આખર્ગની કેળવણી એ જ રહ્યું છે. જે કોઈ વિષયનું અખંડ અને વ્યાપક ચિંતન કર્યું હોય તો તે એક કેળવણીનું જ. મારું' શિક્ષણસાથે મારા અખતરામાંથી જ ધીમેધીમે વલોવાયું છે."

આસેનદિમાલય બરાણ ક્યાં પછી, કાકાસાહેબે પાછાં ભગવાં હિતારી નાખ્યાં. તેમને લાગ્યું કે માણસમાં સાધુતા હોવા છતાં સાધુનો વેશ હોવો ન જોઈએ; તે દુનિયામાં રહે છતાં નિઃસ્પૃહતા કેળવે; અમર્યાદ પ્રવૃત્તિમાં પડે છતાં અનાસક્ત રહે; તો જ માણસ આજે દેશની સેવા કરે છે. તેમ આ અનુભવ પછી કેળવણીના પોતાના આદર્શને સફળ બનાવવા દિંદની કેળવણીમાં આમળ પડતી જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં રહી કેળવણીના વિષયનું અભ્યાસ કરે છે તેમણે આ સમય દરમ્યાન સનાતનીઓના પ્રવિકુળમાં, આર્થસમાજોના મુરુકુળમાં, રેખલોના આચાર્યકુળમાં, રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપનાં પ્રેમવિદ્યાલયમાં, આચાર્ય કૃપાલાલીજીના સિંધુ ષલ્લયશાસ્ત્રમંડળ અને ટાગોરના શાંતિનિકેતનમાં થતા કેળવણીના પ્રયોગોનું ખૂબ અવલોકન કર્યું છે. શાંતિનિકેતનમાં જ કાકાસાહેબને ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રાચીનમાં ગાંધીજીનો પ્રથમ મિલાપ થયો. સાધુ પ્રકૃતિ વાળીનો સાચો અર્થ સાધુ વૃત્તિના લોકો જ સમજી શકે છે. ગાંધીજીના 'દિંદ રવરાજ' નામના પુસ્તકની તેમના મન પર ઊંડી ઝાપ પડી હતી. આ મેળાપથી ગાંધીજીનાં સાધુ જીવનનો, તેમની નિષ્કલસનાનો અને તેમના અગત્યસુખણના વિરલ ગુણનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો. ત્યારે ગાંધીજીએ ક્ષોણ સોતરિવની સાગરમતી નહે પોતાનો આશ્રમ ખાંધો ત્યારે કાકાસાહેબ ત્યાં આશ્રમજીવન માળસા આપ્યા. આ સત્યાગ્રહાશ્રમમાં રહીને ૧૮ વર્ષ સુધી સનન કાકાસાહેબે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સફળ પ્રયોગો કર્યા છે. ગવીન્દ્રનાથ ટાગોરે જ'માળમાં શાંતિનિકેતન દ્વારા

જેમ રાષ્ટ્રીય આત્માને જાગૃત કર્યો છે તેમ ગાંધીજીએ ગુજરાત મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરીને ગુજરાતમાં સ્વતંત્રતાનો પ્રાણ ફેલાવે અમૃતસંજીવની વિદ્યા ગુજરાતને આપી છે. તે વિદ્યાલયમાં પ્રથમ અધ્યાપક તરીકે અને પાછળથી આચાર્યપદે બિરાજી કાકાસાહેબે ગુજરાત વિદ્યાપીઠને શોભાવી છે.

જેવી રીતે તેમની દીપકની પ્રજા લેા સર્વત્ર ફેલાય છે પરંતુ ગિર્મળ અણિઓમાં જ તે પ્રકાશ જીલવાની અને પોતે પ્રકાશિત થવાની શક્તિ હોય છે, તેવી જ રીતે ગાંધીજીનાં અલૌકિક તેજનો પ્રકાશ કાકાસાહેબ જેવાનાં શ્વેત હૃદયે પર જ સ્થિતિ વિશેષ પામ્યો છે. તેમનું જીવન જીવિત, તેમનાં વિચારો તપાસે, તેમનું સાહિત્ય વાંચે : ગાંધીજીની જાણ સર્વત્ર ફેલાશે; છતાં તેમનાં લખાણોમાં અંધકાર, અંધધ્વજ કે અંધજનુચાલિત્વ જરા પણ નથી પરંતુ લેખકની પ્રતિજ્ઞા પંચાસરના કમળની પેઠે કમળે કમળે ખીંચી લેકડી જાણાશે. કાકાસાહેબે ૧૯૨૨માં 'નવજીવન'માં એક લેખમાં લખ્યું છે કે " ગાંધીજીને હું 'પૂજ્ય' છું, એમને હું દેવ' પુરુષ કહું છું, તે તેઓ દેવસેવક છે. રાજદ્વારી પુરુષ છે અથવા અત્યંત નીતિમાન છે એટલા માટે બિશ્વકુલ નહિ. હું મને તેવા તોપણ 'આત્માચાર્ય' છું, અને તે આત્મા ગાંધીજી પાસેથી મળે છે એવી અને યદા છે. He who has realised the soul can change the whole world એ વચનનો સાક્ષાત્કાર ગાંધીજીમાં છે મેં જોયો. પણ એથી મેં વધારે ગાંધીજીનાં શિષ્ય થવાનું કારણ એ છે કે મને ગાંધીજી જે યદા આપી શક્યા તે ખીજા કોઈ આપી શક્યા નથી." આપણે કાકાસાહેબનું સ્થાન ગાંધીજીનાં શિષ્યમંડળમાં એક તેમની તારકમણિ સમાન છે. રાષ્ટ્રિક સચું શુદ્ધ આદિત્ય અને સિદ્ધાંતપાલન માટેનો આગ્રહ એ તેમનાં જીવનસાક્ષ્યની સાચી છે.

કાકાસાહેબની માતૃભાષા મરાઠી હોવા છતાં 'હીન્દીચક્ર' જેવું એકાદ પુસ્તક બાદ કરતાં, મરાઠીમાં તેમણે વિશેષ લખ્યું હોય તેમ જાણમાં નથી ગુજરાતી નહિ હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષા પરંતુ તેમનું પ્રભુત્વ, ધરમથુ શબ્દોનો સફળતાથી ઉપયોગ કરવાની શક્તિ, બલબાલા ગુજરાતી સાક્ષરોને પણ સરમાવે તેમ છે. તેમની વિદ્યાવિશારદતા, સાહિત્ય-રસિકતા અને તેમનું વ્યાપક અનુભવજ્ઞાન એ તેમનાં પુસ્તકોનું મુખ્ય આકર્ષણ છે. તેમની કૃતિઓમાં એક 'અભિમુનિની વિશુદ્ધ સૈમ્યતાના આપણને કમળે ને પગે દર્શન થાય છે. તેમની 'સત્યજુષ્ટી વિચારવેષ્ટી', વિષયો સમજાવવા સુંદર અને સચોટ રીતે દર્શાવે આપવાની વિશિષ્ટ શક્તિ અને સંસ્કૃત સાદિત્યનાં લાંબા સમયના પરિશીલનથી કેળવેલી તેમની 'કુલ જેવી સુંદર, સુરાસિત અને સુકોમળ શૈલી' એ તેમનાં પુસ્તકોની લોકપ્રિયતાનું ખોળું કારણ છે.

નવજીવન કાર્યાલય તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ તેમનાં લખાણોનો પહેલો જૂદાં સંગ્રહ 'જીવનવિકાસ' છે. રૂપિયા આઠનાં માસિક પગારથી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં 'કંપના-વતાર, આજીવન કેળવણીગાર થી કલેક્ટર, જે પચીસ વર્ષ સુધી કેળવણીના કૂટ પ્રદેશોનું એકેડેમિક્સી, અખંડ અને વ્યાપક ચિંતન કર્યું છે, કેળવણીનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જે અનેક પ્રયોગો કર્યા છે અને એક શિક્ષણશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિથી જગતને જે સ્વરૂપે જોયું છે તેના પરિપાક રૂપે આ પુસ્તક છે. તેઓ પોતે જ આ પુસ્તક માટે લખે છે કે "મારું ખીણું"

લખાણ વિનોદ રૂપે લખાયેલું છે, ત્યારે કેળવણી વિષેનું લખાણ જીવનનાં એક મિત્રન તરીકે અને સામાજિક જીવનની મીમાંસાના મહત્ત્વના અંગ તરીકે લખાયેલું છે. મુગ્ધરાતની પ્રજા મને જુએ નહિ ત્યાં સુધી, મને સાહિત્યકાર તરીકે ન જાણજે પણ કેળવણીકાર તરીકે જાણજે એવી મારી આંતરિક ધમ્મા છે. “આજીવન કેળવણીકારની નિર્મળ દૃષ્ટિથી કેળવણીના જટિલ પ્રશ્નોના ઉકેલ કરતું આ જૂદા પુસ્તક વાંચ્યા પછી એમ જ લાગે છે કે મુગ્ધરાતી લાવામાં કેળવણી વિષયક ગદ્યપાંખાંડમાં પુસ્તકોમાં ધણું વધુ સુધી એક દીવાદાંડી સમાન આ પુસ્તક રહેશે.

શાસ્ત્રીયતાને સામ્યની કલાસ્વરૂપ ધરાતર, આ સમર્થ કલાકારનો ખીજો સંમત ‘જીવનને આનંદ’ છે. કાકાસાહેબમાં કલાને ખૂબ જીણવટથી પારખવાની નૈસર્ગિક શક્તિ છે અને સામાન્ય જનતાને મન નિર્જીવ લાગે એવી વસ્તુઓમાં તેઓ અદ્ભુતતા નીરખી શકે છે. કાખર અને ચામાચીડિયા પર તેઓ નિર્બંધ લખે છે; એક જાળકના જેવી નિર્દોષતાથી બિલાડી સાથે મૈત્રી બાંધે છે અને બાલકની કૌતુક વૃત્તિથી ખિસકોલીને ગમવામાં પણ ધાલી શકે છે. તેમના આ હજારે હાથે લખાયેલા નિર્બંધો છે, પણ તે સાથોસાથ કુદરત, તાજમહાલ, કાશ્મીર, મદાવીરની દૈવ્યભૂમિ જેવા વિષયો પર લખતી વખતે તેમની વિશિષ્ટ કલ્પનાસમૃદ્ધિ તેમની સહાયે આવે છે અને તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ પ્રવાસવર્ણનોની શુષ્કતામાં કલ્પનાના રંગની અજળ મેળરણી દરી સજીવ ચિત્રો આપણી સમક્ષ ખડા કરે છે. તેમના સંગીત, ચિત્ર, રચાપત્ર, આકાશદર્શન પરના અભ્યાસપૂર્ણ લેખોમાં તે તે વિષયોનું અનેકવિધ જ્ઞાન, લક્ષિત કલ્પનાવિલાસ અને માનવરૂપ વિનાનો શુદ્ધ નિર્સર્ગપ્રેમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

મુગ્ધરાતના સર્વશુદ્ધ સાહિત્યમીમાંસાનો ત્રીજો સંમત ‘જીવન ધારતી’ છે. એક અખંડ વિદ્યાભ્યાસંગી પુરુષની લાંબા સમયની સાહિત્યોપાસનાના પરિપક્વ રૂળ રૂપે આ પ્રંય છે. ‘વિવેચક એટલે આજીવન સૌંદર્યનો ઉપાસક.’ તેનાં અનેકવિધ જ્ઞાનમાં શુદ્ધિનો સમકાર, તેના દર્શનમાં અપૂર્વતા, તેની લાગણીમાં સુકુમારતા અને તેના વિચારમાં રહસ્યિકમણિ સમી પારદર્શકતા હોય છે. રા. વિશ્વનાથ જાડના સંપ્રદેશમાં કહીએ તો, ‘જીવન કલાધર બનવું એ સાહિત્યકારનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે એમ તેઓ માને છે; એ તેમનો આદર્શ છે.’ કાકાસાહેબની સર્જક-વિવેચક તરીકેની જાંચ શક્તિનો આ પુસ્તક ખ્યાલ આપે છે. તેમની પ્રતિભાવંત, પ્રાણુવાન અને સર્વશુદ્ધ વિવેચનાએ મુગ્ધરાતી સાહિત્યમાં જુદી ભાત પાડી છે અને અનેક જગતા લેખકોનાં પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓ લખી છે, પ્રોત્સાહન આપી, તેમના પ્રિય શુરુ અને માર્ગદર્શક સખા બન્યા છે.

અનેક વિદ્યાવિચારદ પડિતનો જલવાહી અને સરેકારપ્રોઃ શૈલીથી લખાયેલા લેખોનો ચોથો જૂદા પ્રંયદ ‘જીવન સંસ્કૃતિ’ છે. જીવનના કલાહલથી દૂર વસનાર એક અનાસક્ત કર્મચોગીએ માનવજીવનને, માનવ સંસ્કૃતિને; રાજકારણ વગેરેને સ્પર્શતા અનેક જટિલ પ્રશ્નોનું સહૃદયતાથી વ્યાપક અને તત્ત્વસ્પર્શી અવલોકન આ પુસ્તકમાં કર્યું છે. આ ચારે સંપ્રદેશોના લેખો વાંચ્યા પછી નિર્બંધોની સંખ્યામાં કે શૈલીની સુદરતામાં, વિષયોની વિવિધતામાં, વિચારોની સમૃદ્ધિમાં કે ભાવનાની ઉદાત્તાતામાં, રા. વિશ્વનાથ જાડ કહે છે તેમ, આ મુગ્ધના ઉત્તમ નિર્બંધકાર કાકાસાહેબ જ છે એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે.

આપણા પ્રવાસસાહિત્યમાં કાકાસાહેબનું 'દિમાલયના પ્રવાસ' અનેક દૃષ્ટિએ ઉત્તમોત્તમ પુસ્તક છે. તેમણે આ પ્રવાસ 'એક વૈજ્ઞાનિકની વાર્તાત્મિક દૃષ્ટિથી કે સંસ્કારશીલુપ્રવાસીની કુદૃષ્ટ દૃષ્ટિથી નહિ, પણ એક બાવિઝની પ્રેમદૃષ્ટિથી કરેલ છે' અને તેથી દિમાલયમાં પ્રાપ્ત કરેલી આત્મશુદ્ધિની સુવંધ અદૃશ્ય રીતે વાચકને પણ પવિત્ર અને પાવનકારી બનાવે છે. રા. વિજયરાવ વૈદ્યાના શબ્દોમાં કહીએ તો, આ પુસ્તક કાકાસાહેબની ચિંતનયુક્ત, સંસ્કારશીલ, જનરવભાવનું નિરીક્ષણ તથા કુદરતની પ્રેરણાઓ ઝીલતું મધુર અને familiar શૈલીમાં લખાયું છે.

તેમનું પ્રવાસસાહિત્યનું બીજું પુસ્તક 'બહારેશનો પ્રવાસ' છે. બહારેશનો પ્રવાસ ક્યાં પછી વર્ષો વર્ષે આ પ્રવાસનું વર્ષેન લખાયું છે તેથી પ્રવાસનાં સંસ્કારો જાંખાં ચર્ષ ગયેલાં હોય તે કારણસર અથવા બીજા ગમે તે કારણે તેમનાં આ લઘુ પુસ્તકમાં દિમાલયના પ્રવાસનાં વર્ષોનાં જે લલિતકથના વિકાસ, સમર ચિંતન, જનરવભાવનું ઊંડું નિરીક્ષણ તેમજ કુદરતની મનોહરતા અને ભગ્વતાને પ્રતિબિંબિત કરી શક્યા છે અને શૈલીમાં જે પ્રાસાદિકતા અને સુકોમળતા લાવી શક્યા છે, તે આ પુસ્તકમાં આવી શકી નથી. પ્રવાસપર્ણનાં કથારેક કથારેક શુદ્ધતા આવી ગઈ છે, છતાં પણ રસિક પ્રવાસસામગ્રી અને કાકાસાહેબનું સંસ્કારી માનસ આ પુસ્તકમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમનું 'આતરાદી દિવાસો' તેમના જેઠાજીવનના સુદૃઢ અનુભવોની નોંધ છે. કુદરત ને કલા, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન, ભૂગોળ અને ખગોળ જેવા મંજીર વિષયો પર ચિંતનભર્યાં લેખો લખનાર કાકાસાહેબમાં મર્મોળો વિનોદ કરવાની શક્તિ અને બાળકના જેવી હૈતુકપ્રિયતા પણ સારા પ્રમાણમાં છે એમ આ પુસ્તક વાંચનાં આપણને પ્રતીત થાય છે.

લાલિત્યભરી પ્રસન્નમધુર શૈલીમાં લખાયેલાં અને લેખક તરફની ઊંચ પ્રતિકા અને સર્જક શક્તિનો ખ્યાલ આપતાં તેમનાં ત્રણ પુસ્તકો 'સ્મરણયાત્રા', 'લોકમાતા' અને 'જીવતા તહેવારો' છે. 'સ્મરણયાત્રા' એ તેમનાં કિશોર જીવનની લાંબે સમયે પૂરી થયેલી નોંધ છે. એક નિર્મળ અને સાધુચરિત વ્યક્તિના બાલકાળનો અંત્ય પણ અંગત પરિચય આપણને થાય છે. આત્મકથાના આપણા અંત્ય સાહિત્યધનમાં આ પુસ્તકે ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. 'લોકમાતા'માં કાકાસાહેબે ભારતવર્ષની નદીઓનું જુદે જુદે સમયે કરેલાં દર્શનનું ભક્તહૃદયે કવિતામય ગદ્યમાં કરેલું સ્તવન છે. 'જીવતા તહેવારો'માં તહેવારોને જીવતા બનાવી તેની પાછળ જે ઉત્તમવર્ગ, વ્યાપક, રહસ્યપૂર્ણ ઇતિહાસ રહેલો છે તેનું સંશોધન કરીને, આપણને ચિરસ્મરણીય એટ આપી છે. આપણા તહેવારો આપણી સંસ્કૃતિ અને આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનને કેવા અનુરૂપ છે તે તેમણે પોતાની પ્રસન્નમધુર શૈલીથી સુંદર આખ્યાયિકાઓ આપી આ પુસ્તકમાં સમજાવ્યું છે.

દૂકમાં, યુગરાત્રી બાધાના એક પ્રથમ કાટિના સમયે મઘ લેખક, હિંદી બાધાના પ્રખર પ્રચારક, આજીવન મહાન કેળવણીકાર, ગાંધીજીના શિષ્યમંડળમાં એક તેજસ્વી તારક સમા, નાધિમુનિ સમુદ્દ શુદ્ધ અને સર્વવર્ણ જીવન માળનાર, સંસારમાં જલકમલવત રહી સેવામય જીવન માળનાર અનાસક્ત કર્મચોળી કાકાસાહેબ, હિંદુનું મહામૂલ્યવાન રત્ન છે.

“લીલા, પછી તે શે વિચાર કર્યો?” વણવતે પૂછ્યું.

પોતાના હૃદયમાં ચાલતો ખજાણાટ મોટા પ્રવાસથી દબાવીને લીલાએ સાંતિથી જવાબ આપ્યો : “જે અને તે ખરું. આપણે જરા સાંતિથી આ વાતનો વિચાર કરીએ.”

“હવે શાનો વિચાર?” તે ઉતાવળે બોલ્યો, “તારા કહેવા પ્રમાણે તું બી. એ. થાય ત્યાં સુધી મેં વાટ જોઈ. આપણે લગ્ન થયાથી ક્યારે જોડાઈશું તે તું નક્કી કરીને કહે એટલે તરત જ હું આપાને સ્પષ્ટ જ કહી દઈ કે જેથી પેલા ચિટણીસની છોકરી સંબંધે તેમણે મારી આગળ કરેલી વાતની ભાંજગડ મટી જાય.”

“યશવંતરાવ, હવે હું સ્પષ્ટ જ કહેવાની છું. તમને મારા ઉપર કોઈ આવશે પણ મારો વિચાર હવે બદલાયો છે. લગ્ન જ કરવું નહિ એવું મેં ઠરાવ્યું છે.”

તે તો આશ્ચર્યથી દિગ્ભ્રમ થઈને તેના સામું જોઈ જ રહ્યો. તે આવું મસ્કરીમાં કહે છે કે કેમ તે પણ તેને સમજાયું નહિ, પણ લીલાના મુખ ઉપર મસ્કરીના બાવ કરતાં ગંભીરતાનો બાવ સ્પષ્ટ જ દેખાતો હતો. એટલે તે મસ્કરી તો નથી જ કરતી એમ સમજતાં તેને વાર લાગી નહિ. “લીલા, તું શું કહે છે તે હું સમજી શકતો નથી.” કાચમાંની ટોપી ઉઘટાડતરી રમાડતાં તે બોલ્યો.

“મને લાગે છે કે તમારે ચિટણીસની છોકરી પસંદ કરવી જોઈએ. પ્રભાવતી ખરે જોગ્ય જ છે.”

“હશે! તે વાત જવા દે. પણ નણ વર્ષથી તે કબૂલ કર્યું હતું તેનું કેમ? તે વખતે તારો વિચાર અવિવાહિત રહેવાનો ન હતો તો પછી આ નવું તૂન તાગ મગજમાં ક્યાંથી ઝરાયું?”

“જુઓ, મેં તે વખતે પૂરનો વિચાર નહોતો કર્યો. લગ્ન કરીને સુખી થઈશું એવું મને લાગતું હતું. પરંતુ પુષ્કળ વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે મારે લગ્ન જ ન કરવું.”

“આવું ચાથી લાગ્યું? હું તારી સ્વતંત્રતા પગથી લઈશ એવું તને લાગ્યું? કે બીજું કંઈ કારણ છે?”

“તમારાં માતાપિતાની ઇચ્છા પ્રતિકૂળ છે. અને જો હકથી આપણે લગ્ન કરીશું તો કોઈને યે સુખ નહિ ચાપ એવું મને લાગે છે!”

“એવું તારું આ કારણ તો પાંગળું છે! આજ કદાચ તે પ્રતિકૂળ હશે તો યે મારા સુખની આડે તો તે નહિ જ આવે. હું મારો નિશ્ચય જાહેર કરીશ તો પછી તે મારા પર જબરદસ્તી કરે એમ નથી. બોલ, પછી તું શું કરાવે છે? સાંભળ! હવે હું

તારું કંઈ જ સાંભળવા ઇચ્છતો નથી." તે જોડથી બોલ્યો પણ લીલાના ચહેરા ઉપરનું ગાંભીર્ય જરા થો ઓછું થયું નહોતું.

"આખો ય જન્મારો અવિવાહિતપણે ગાળવો એવો જ મેં નિશ્ચય કર્યો છે," લીલાએ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું.

"તેનું કારણ શું?" તેના કપાળ ઉપર ચિંતાની રેખાઓ ફેલાઈ ગઈ. "મારામાં તને કંઈ દોષ જણાય છે? કહે, લીલા કહે, મને આમ આશ્ચર્ય ન કર. મનુષ્ય માનમાં કંઈ ને કંઈ દોષ તો હોવાનો જ. એટલે મારામાં કદાચ કંઈ દોષ પણ હશે. એવા કંઈ દોષથી તું મને અયોગ્ય માને છે? હું સિગારેટ પીઉં છું એ દોષ મારામાં છે ખરો. પણ, જો તારી ઇચ્છા હોય તો આજથી સિગારેટ ન પીવી એવી હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું."

ખિન્નપણે હસીને લીલા બોલી : "હી! હી! ચતુર્વતરાવ, તમારામાં કંઈ દોષ છે અગર તમે સિગારેટ પીઓ છો માટે હું તમારી સાથે લગ્ન કરવાની ના પાડું, છું એમ ન માનશો. પણ આપણાં લગ્ન થતાં હતાં થે આપણે સુખી થવાનાં નથી, મારે લીધે તમને ત્રાસ ન માપ એટલી જ મારી ઇચ્છા છે. આ એક કારણ છે. તે ઉપરાંત એમ છે કે મારે લગ્ન ન જ કરવું એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે!" તેવડું વાક્ય બોલતાં તેના મનમાં લગ્નને અજમળાટ થતો હતો.

"એમ નહિ ચાલે. લગ્ન નથી કરવું તેનાં કારણ તારે મને કહેવાં જ પડશે," તે જરા કડોરપણે બોલ્યો.

"મારી એવી મરજી છે!"

"લીલા, હું સમજ્યો કે હવે તું કેમ ના પાડે છે? તારે જો આ પ્રમાણે મારા હૃદય પર પ્રહાર કરવો હતો, તો મને પહેલેથી કહેવું હતું. મેં જે સ્વાર્તાં સ્વર્માં હતાં તે આમ ધૂળમાં મળી જશે એમ મેં નહોતું ધાર્યું. બલે! બીજા કોઈ જોડે લગ્ન કરીને તું સુખી થા! હવે હું જર્મન." એમ કોષમાં બોલોને તે જોડ્યો. તેને ધણો જ શુદ્ધો આંધો હતો. "કદાચ મારા કરતાં ત્રીજો કોઈ તને વધારે સુખી કરશે!" આવા સંજોનો પ્રહાર કરીને તે તરત જ જોડીને અદાર પડ્યો. અને કપાટાજાંઘ આંધો ગયો. પોતાના સંજ-પ્રહારનું પરિણામ શું આવશે તે જોવા પણ તે ચોખ્ખો નહિ. લીલાએ ડાકું બિંચું કરીને જોયું નહિ. એક લાંબો નિશ્વાસ નાખીને જન્મે હાથ વડે પોતાનું માથું દબાવીને, આંખો માંનીને તે તેમની તેમ પડી રહી. આ સ્થિતિમાં તે કેટલો વખત પડી રહી તેનું પણ તેને જ્ઞાન ન રહ્યું.

"બેન! બેન! તું અહીં શું કરે છે? ચાલ નીચે. જા તને બોલાવે છે! યશ-વંતરાવ આ પીધા સિવાય આપ્યા ગયા મેં જૂથા ઉપર આપણું મુક્યું હતું; મેં કહ્યું હમણાં આ રાઈ જશે - પણ મારી સાથે જરા થે ન બોલતાં તે આપ્યા ગયાં. અહીં કેટલું બધું અંધારું છે. અંધારે એસીને તું શું કરે છે?" વિમલનો અડગાટ એકસરખો ચાલતો હતો. તેના અડગાટથી લીલા શુદ્ધિમાં આવી અદાર અંધારું ફેલાયું હતું; અને પોતાના હૃદયમાં - હવે પહોંચી. ઘેર અંધારું જ આખો થે જન્મારો રહેવાનું છે એમ તેને

લાગ્યું. પોતાનું કાળજી કાંઈ કાઢીને લઈ ગયું એવું તેને લાગ્યું. મનમાંની ભીંમીએ એટલા નેસથી ઊછળી આવી કે “ઓ બા !” કહીને આરામ ખુરસી પર તેણે શરીર પછાડ્યું. પોતાની બેનને કંઈક આંતરિક દુઃખ થાય છે એવું આ અંતરજી-છોકરીને ખબર ન પડી. ઓરડીમાં અંધાઈ હોવાથી તે રહતી હતી તે પણ તેણે જોયું નહિ. “બહેન, હીલો લાવું કે ?” વિમલ બોલી.

“અંકલ, નથી નેઈતો; છું જા.” કષ્ટપૂર્વક તે બોલી.

“બાને દવા પાવાનો વખત થયો છે ને ?”

“હા, થયો છે.” તરત જ ઊઠીને લીલા બોલી, “બાને દવા પાવાનું તો હું જુલો જ ગઈ.”

લીલાના બાપા એ ઘડી વર્ષ પહેલાં વિષમભવરથી મૃત્યુ પામ્યા હતા, અને ત્યારથી તેની બાને પણ અધોગ વાયુનો રોગ થયો હતો. તેનો બાઈ સોળ સંતર વર્ષનો હતો અને નાની બેન આઠ વર્ષની હતી. તેના બાપા પછી આપા કુટુંબની જવાબદારી તેના ઉપર આવી પડી. તે બહુ મોટી ન હતી પણ સમજદાર તો હતી જ. તેમને કોઈ તો એ આધાર ન હતો. તે બી. એ. ના વર્ગમાં હમણાં જ દાખલ થઈ હતી. આવી સ્થિતિમાં એ કોલેજ ન છોડતાં તેણે ખંતથી અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો હતો. ઘરમાં જે કંઈ હતું તેથી ધરખર્ચ તથા અભ્યાસખર્ચ એ વર્ષ તો ચાલ્યો. તેના બાપા જીવતા હતા ત્યારે જ યશવંતને અને તેના પ્રેમસંબંધ બંધાયો હતો અને બી. એ. થયા પછી બન્નેએ લગ્ન કરવા એમ કરાવ્યું હતું. પણ તેના બાપાના મૃત્યુ પછી બધી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ! તે પાસ થતાં જ તેણે કન્યાશાળામાં નોકરી શોધી કાઢી. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે યશવંત નેકે લગ્ન કરીને તે સુખી થઈ શકે એમ હતું; પણ ધરતી જવાબદારી નાનો બાઈ લઈ શકે એમ નહોતું એટલે યશવંતને નારાજ કરીને પાંચ, આઠ-નમ અવિવાહિત રહેવાનું તેણે કરાવ્યું હતું.

નીચે આવીને લીલાએ કંડા પાણીથી પ્રથમ તો મોં ધોયું. અને દવા તૈયાર કરીને તે બા પાસે ગઈ ને બોલી : “બા, આ દવા પી.”

“પીજો છું. નીચે મૂક. લીલા, યશવંતરાવ આવ્યા હતા ને ?”

“હા.” પરાણે મોં પર હાથ લાવીને લીલા બોલી.

“પછી તે એકદમ કેમ ચાલ્યા ગયા ? આ સુદા પીવા તે રોકાયા નહિ.”

લીલા કંઈ જ બોલી નહિ. કંઈક જણ બન્યું છે એવો તેની બાને સંશય થયો. અને બહુ જ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તે બોલી, “બા, તેમનો અને આપણો દવે કંઈ સંબંધ નથી! મેં જ તેમને તેવું કહ્યું. તેમને મોટા મોટા લોકની છોકરીઓ તરફથી પૂછવા આવે છે; માગે તેટલી પહેરામણી તેમને મળે એમ છે, તો આપણા દવાઈ માટે આપણે તેમને શું કરવા નુકસાન કરીએ ? તે ઉપરાંત તેમનાં માથાપને આપણી વાત પસંદ નથી. તો પછી તેમના ઘરમાં અસંતોષ આપણે શા માટે પેલ કરવો નોઈએ ?”

યશવંતરાવ જેવું રથળ નકારવા બહુ તેની માએ તેને કહેતાં એ કપડો આપ્યો —

“લીલા, તું બી. એ. થઈ - પણ તને વ્યાવહારિક જ્ઞાન તો ન જ આવ્યું. હવે આવું સ્થળ મળે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાંયે મળી શકે એમ નથી.”

“મારે જ્યારે લગ્ન જ કરવું નથી તો સ્થળ મળે કે ન મળે તેની શી ચિંતા ?”

“ત્યારે શું તું આમ ને આમ જ રહીશ ?”

“હા.”

“તું બણેલી ઊઠકરી. તને કાણ સિખામણ આપે ? એક વખત તારું લગ્ન થઈ ગયું અને તું સારા ઠેકાણે પડે તો મારી કેટલી બધી ચિંતા દૂર થાય !” દીર્ઘ શ્વાસ છોડીને તે બોલી. ઊઠકરીનાં લગ્ન થવાથી એક કાળજી દૂર થાત ખરી, પણ પોતાનાં બે ઊઠકરીની અને પોતાની શી સ્થિતિ થાત તેનો તેણે જરાયે વિચાર નહોતો કર્યો. લીલાએ કેટલો મદાન સ્વાર્થત્યાગ કર્યો હતો, કેવડો મદાન આત્મસંવેદન કર્યો હતો તેની તો તેને કદપણ ચેતવતી. તેણે તદ્દન મૂર્ખાઈ જ કરી છે એમ તે માનતી.

“જવા કે તે વાત, બા. આપણે આ વિષય સંબંધે કંઈ જ ચર્ચા કરવી નથી.” લીલા બોલી. ઉપરથી ચાંત લામતી તેની વૃત્તિ અંતરમાં કેટલી મર્મવેદના જણવતી હતી તે તેની બાને ક્યાંથી સમજાય ?

*

“લીલાએનું, હું તમને જાણખી શક્યો નહિ,” એમ કહેતો યશવંત અંદર આવ્યો. લીલાએ તેને ખુરસી ઉપર બેસવા કહ્યું. બાર વર્ષના લાંબા માળા સુધી તેમની મુશાકાત થઈ નહતી. અને યાદ પણ નહિ એવી લીલાની ઇચ્છા હતી. પરંતુ લીલાના બાઈ બાળાસાહેબના લગ્ન વખતે તેમનો અકસ્માત મળવાનો પ્રસંગ બન્યો અને તેથી યશવંત આજે તેને ફક્ત મળવા ખાતર આવ્યો હતો. લીલાને અકાળે વૃદ્ધત્વ આવેલું જણાતું હતું. યશવંતમાં પણ ફરક પડ્યો હતો. તે પહેલાં કરતાં ઘણો લઠ્ઠ ખતી ગયો હતો. તેનો આકારો ફિપિયા જેવો સારો પગાર ચલેો હતો. ત્યારે ઊઠકરી હતાં અને પ્રજાવતીના સંગમાં તેને સુખની દાંડ કમીના ન હતી. યશવંતને કંઈક તો ઉત્તર આવેલો જોઈએ એટલે લીલા પરાણે હસતું મોં કરી બાકી, “અરે ! હું તો તમને જાણખી જ શકી નહિ.”

“કારણકે હું પહેલાં કરતાં ઘણો લઠ્ઠ ખતી ગયો છું. અને તમે તો ઘણાં જ કૃષ્ણ થઈ ગયાં છો.” યશવંત સદજ બોલી ગયો; પણ લીલાના મુખ ઉપર ખિન્નતા ફેલાઈ એમ તેને લાગ્યું. વિવાહાન્તર કરવાના હેતુથી તે બોલ્યો : “અમારા ગામની હવા ખૂબ જ સરસ છે; તે સર્વને આવા બનાવે છે.”

“આપની પત્નીને અને બાળકોને કંઈ એટલી બધી માફક નથી આવી એવું લાગે છે.” લીલા બોલી. પરંતુ તેના હૃદયના એક ખૂણામાંથી એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નીકળી ગયો.

બાર વર્ષ પૂર્વે પોતે લીલા સાથે કઠોરતાથી વર્ત્યો હતો એવું હવે યશવંતને લાગ્યું.

“હાથ તમે શા ઉઘોળ કરેો છો ?” કાંઈક બોલતું જોઈએ એમ માનીને તે બોલ્યો.

“નોકરી.” મૂન્યમને ઓરડીમાંથી જહાર બેઠાં બેઠાં તે બોલી. યશવંતે ટેબલ

ઉપરનાં પુરતકાં સહેજ જોવા માંડ્યાં. લોકમાનવ ટીળકનું ગીતા-રહસ્ય હાથમાં લઈને તે બોલ્યો, “તમે ગીતા-રહસ્ય વાંચતાં હો એમ લાગે છે.”

“હા, વાંચું છું કદી દહી.”

તે જ વખતે યશવન્તના હાથમાંથી પુસ્તક જમીન ઉપર પડી ગયું. તે લેવા માટે તે જરા નીચો નમ્યો. પુસ્તકમાંથી નીચે પડી ગયેલો ફોટો તેણે જોયો. લીધો : તે ફોટો ખાર વર્ષ પૂર્વે તેણે લીધાને આપ્યો હતો તે જ હતો ! કંઈજ ન બોલતાં તે ફોટો તેણે ફરીથી પુસ્તકમાં મૂકી દીધો, અને પુસ્તક ટેબલ પર મૂકી લીલા સામું નેઈ જ રહ્યો.

“યશવન્તરાવ, તમે આમ ફરી મળશે એવી મને કલ્પના ન હતી. કેવો વિધિનો યોગ છે ! મારા ભાઈના લગ્ન નિમિત્તે આટલે વર્ષે આપણે ગળ્યાં ફીક થયું. તમારે આજે મારે ઘેર આ પીએ પડશે ! હું હાલ જ આ અનાવી લાવું છું.” આવું બોલીને લીલા આ મૂકવા ગઈ.

યશવન્તે દીધે નિશ્વાસ મૂક્યો. “ફોટો મોટો સ્વાર્થભાગ !” તે મનમાં જ બોલ્યો.

*

લીલા પોતાની ઓરડીમાં ગીતા-રહસ્ય વાંચતી હતી. રાજ રાત્રે વાંચતું એવો તેનો નિષ્ક્રમ હતો. તેની બાને મરી ગયે ૬૪ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. વિમલા તેના પતિ સાથે રંગૂન ગઈ હતી; અને ધરકામ ઉપર તેની બાબી જ દેખરેખ રાખતી હતી. ભાઈનાં લગ્ન થયા પછી આ ધર તેનું નથી એવું તેને લાગવા માંડ્યું હતું. અને હજવે હજવે સર્વમાંથી વિચુપ્ત બનતી જતી હતી. “બેન, શું કરે છે ?” ભાઉસાહેબે અંદર આવીને તેને પૂછ્યું.

“શું કામ છે ભાઈ ?” ગીતા-રહસ્ય બંધ કરીને તે બોલી.

“તને જરા પૂછવાનું હતું.”

“તે પૂછને !”

“આ જરા એમ છે કે આ જરા ત્રણ જાણુને માટે પૂરતી નથી લાગતી. તેથી ફોલોજ પાસે પેલો બંગલો છે તે ત્યાં રહેવા જવાનું અમે ઠરાવ્યું છે.” તેના બોલવાના અર્થ તે સમજી. પોતાની ભાબીને પોતાને લીધે આડઅણુ પડે છે એવું તે સમજી ચકી. આજ આટલાં વર્ષોથી જે ભાષણે પોતાનું મન જરા યે ફુલવ્યું ન હતું તે જ ભાષણનું મન હેઠલા ચાર મહિનાથી કેટલું બદલાઈ ગયું હતું તે તે જાણતી હતી. પણ આવા મામૂલી કારણથી તે પોતાને છોડીને ચાલ્યો જશે એવું તે ધારતો ન હતો.

“ભાઈ, તમે શા માટે ત્યાં રહેવા જાઓ છો ? મારે જ બોડિંગમાં રહેવા જવાનું છે, એ હું તમને કહેવાની જ હતી.”

“તું શા માટે જાવ છો ?” તે જરા વિચારીને બોલ્યો.

“અમારી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બાઈએ મને ક્યારનું ચે કહ્યું છે કે મારે બોડિંગનો છાકરીઓ ઉપર દેખરેખ રાખવા રહેતું. હવે મારે અહીં રહીને યે શું કરવાનું છે ?

તાનો પત્ની ન હતી ત્યાં સુધી ઘર સંભાળવા મારે રહેવું પડતું હતું. હવે એવું તો કંઈ છે નહિ. નોકરી અને ધરદામ બંને સાથે અને નહિ.”

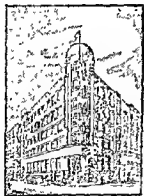
“હા, તારું કહેવું ખરું છે.”

“ભાઈ, તું ઘર છોડીને જવાનો વિચાર ન કરોશ હોં ક !”

“તું ના કહે છે તો પછી હું શું કરવાનો હતો ?” બાઈસાહેબ દાર બદાર પચ ચકતાં જ બોલ્યો. તેવું વર્તન અપરાધી જેવું હતું.

બાઈ બહાર ગયા પછી લીલાએ ગીતા-સ્વસ્ત્ય હાથમાં લીધું. તેના હાથ ધરધર કંપતા હતા. હૃદય પર ભારે કુદારાવાત થયો હતો. ક્યાબની રેસાઓ તરી આવી. હૃદયમાં દુઃખ-પ્રકાર ન સહન થવાથી અનુ આંખમાંથી ખરવા માંડ્યાં. દીવાનો પ્રકાશ સહન ન થવાથી દીવા તેણે છુટાવી નાખ્યો. આંખો બંધ કરીને તે પડી જ રહી. તેને લાંબી જ તેનો બાઈ આજ એમ. એ. બનીને પ્રેરિસર થઈ શક્યો હતો !

તે કેટલી યે વાર સુધી તેમ ને તેમ પડી રહી. મારે દિશામાં ઘેર અંધકાર તેને ફેલાયેલો લાગ્યો. હવે પછી નીરસ જીવન કેમ વિતાવવું તેનો તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. તેને પોતાની શ્રુત માતાની સ્મૃતિ યાદ આવી—આજ ને આ કથતી હોત તો... ?

વોર્ડનનો ભૂતકાળ એ એના
અરથોદ્ગમણ ભાવિનું મૂલ્યક હોય
તો એકે મહાન કંપની સરળઈ
રહી છે એ વાત નિઃશંક છે.

થોડાં વર્ષોની સિદ્ધિનું ફળ

: ૩૦ ડીસેમ્બર ૧૯૪૦ના આંકડા :

આકુ કામકાજ રા.	૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ
નવું કામકાજ (૧૯૪૦)	૩૦,૦૦,૦૦૦ લગભગ
મિલકતનો પૂરવઠો	૧૧,૦૦,૦૦૦ ”
લાઈફ ફંડ	૭,૦૦,૦૦૦ ”
પ્રીમિયમ આપક	૫,૫૦,૦૦૦ ”

::: બોનસ :::

એન્ડાઉમેન્ટ અને હોલ લાઈફ ટિપર રા. ૧૨-૮-૦

આજે વોર્ડન મુખ્ય છે છતાં બીજી ટ્રેડીંગે ઇન્ડીયાના વીમાની કંપનીઓ કરતાં પોતાનું એક ક્ષેત્ર રૂપિયાનું આકુ કામકાજ ધરાવવાના ઔરવ માટે ત્રણેય એકાં વર્ષો લીધાં છે એ જ એની નકર, સાબુત અને એકધારી પ્રગતિ બતાવવા પૂરતું નથી ?

એવી કંપની સાથે આપ શા માટે ભ્રંમેષ ન બાધી ?

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હું આદિસ:-મુંબાઈ

શ્રાખાઓ:-અમદાવાદ અને દિલ્લસરમાં.

હિંદના આધુનિક ઐગ્યાઓનો ઇતિહાસ

બી. એલ. દેસાઈ,

બી. એલ. એફ. આર. એસ. એચ. (લંડન)
ગાર્ડન સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, ગવર્નમેન્ટ બોર્ડ ઓફ ગાર્ડેન્સ.

હિંદના આધુનિક ઐગ્યાઓનો ઇતિહાસ આ દેશમાં મુશ્કેલીઓનાં આગમન સાથે જોડેલો સંકળાયેલો છે તેનાથી પણ વધારે તે ઐગ્યાઓની વ્યાપ્તિ સાથે સંબંધ મુલાકાતે છે.

અંગ્રીજીપાન, તૈમુરલંગ, મહમદ ગઝની, કે સાહાજુદ્દીન ધોરીનાં લોકીતરસમાં આક્રમણો દેશને વખતોવખત તારાજ કરતાં રહ્યાં છે અને રજપૂતો અને મુસલમાનો વચ્ચે સાવંભીમ સત્તા હાથમાં લેવા માટે થતા છૂટાછરાય વિચલોએ આ દેશની અનેક કળાઓમાં પ્રગતિ થતી અટકાવી છે. તેવા અધાધૂંધીના જમાનામાં હિંદને જ પોતાનું અને પોતાનાં વારસોનું વતન કરવાના વિચારથી તૈમુરલંગના જ એક વંશજ બાબરે ૧૪૯૪ ઇસ્વીમાં આવી મુગલ સલ્તનતની સ્થાપના કરી.

તેના દેશની કળાકારીગરીની કેટલીક ચીજો સાથે ત્યાંની બાગવિદ્યાનાં બીજ પણ બાદશાહ બાબરે આ ભૂમિ પર રોપ્યાં અને મુગલાઈ બાગો—Mughal Gardens—ના નામે જાણીતી થયેલી એક અનેખી બાગવદ્વિ ઉદ્યાનકળાના શોખીનો માટે ઉત્પન્ન થવા પામી.

બાદશાહ બાબરના વખતથી મુગલવંશના અંત સુધીમાં તૈવાર થયેલા બાગો ખરી રીતે તો ઇસ્લામના જૂના જમાનાના બાગોનું, યોગ્ય ફેરફાર સાથેનું, એક પ્રતિબિંબ જ હતું.

ઇસ્લામના સામ્યે હારીક, તે બોરાસાનના નામાંકિત ઉમર ખવામ કે સમરકંદના નિઝામીએ શુબિસ્તાનની શોભા, જુલજુલનું સુમધુર ગાન, શીરાઝીની મજલૂમ અસર અને સુંદરીઓનાં રૂપમંદિમાં પોતાનાં કાબ્યોમાં ધણું વખાણ કર્યું છે. આ કવિઓએ તે વખત ના ઇસ્લામના કુદરતી સૌન્દર્ય અને માણસની મહેનતે બનાવેલા બાગોમાંથી પ્રેરણા પામીને પોતાની અવનવી કૃતિઓ લખી છે. વળતે દિવસે આવાં જ કાબ્યો અને સાદિત્યની અસર નીચે મુગલોએ હિંદમાં એક એકથી ચડિયાતી ઇમારતો અને બાગોની સ્થાપના કરી ત્યારે કાશ્મીરના વિખ્યાત શાહેમાર બાગ માટે “ગર બદિસ્તો ગર રહે કમીનરત, હમીનરત, હમીનરત, હમીનરત” — જે શુદ્ધીના પદ ઉપર રવર્ન દોષ તો તે અદ્દા છે, અદ્દા જ છે — જેવા અમર શબ્દો લખાયા.

ઇસ્લામના ઐગ્યાઓના મુખ્ય અંગો ઓછાવસ્તુ પ્રમાણમાં જૂના જમાનાના બાગોમાં આપણને જોવા મળે છે. બેચાર ઠેકાણે આરસની છત્રીઓ ને લાંબી વહેના પાણીની પથરની બાંધેલી નહેરો; પાણીની સપાટી ઉપર ઝીણી શેઝમાં ઝીમતા ફૂવારા; ફર્ન જોડેલી પગદંડીઓ; પથરની કિનારવાળી ફોતોની કચારી; કાપીકુસોને બાટમાં રાખેલી વાગો; સાવચસનાં ડોઝાં ઝાડો અને આ બધાંને, રક્ષણ આપતી બાગની ફરતેની બીંત! એ બધાંને બનાવેલ થયો છે.

કેટલાકની કદાચ એવી માન્યતા હોય કે મુગલોએ સારા સારા બાગો, સ્મૃતિમંદિરો ને કબરોની આસપાસ જ યોજ્યા છે, તો તે જરાજર નથી; તેમ જ એમણે ફક્ત શેઠાનાં જ ઝાડો અને મુગંધિત ફૂલોના જ છાંડો પોતાના જર્મીયાઓમાં રોપવાનો નિયમ રાખ્યો હતો એમ માનવાને પણ કારણ નથી. બાદશાહ બાગરના કાળુલના બાગો, “બાગ-એ-વશ” અને “બાગ-એ-ફિલાન” માં કેળાં, નારંગી, દાડમ, દ્રાક્ષ અને ચેરનો પણ ઉગાડવામાં આવતી. એ જ પ્રમાણે હિંદના બાગોમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે ફળનાં ઝાડો રોપવાની પ્રથા હતી.

બાગરે ૧૫૨૬ ઇસ્વીમાં જ્યારે આગ્રાને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું ત્યારે હોદરાબાગ અને ચારબાગ નામનાં પ્રથમ મુગલ બાગો તૈયાર થયા. પણ નૈસર્ગિક સૌન્દર્યની જે મદદ અને મિલાવટ તેને કાળુલમાં સાંપડી તે આગ્રામાં મળી નહિ. આગ્રાની ગરમી અને આસપાસના પ્રદેશની સપાટભૂમિમાં કાળુલની ખાણોને જાંચોનીચી ટેકરીઓની તેને ખોટ જણાઈ અને ધરાનના બાગોમાં સુલતા એવી શેઠવણી કરતાં બાગરને પણ અગવડ પડી. પરંતુ, બાગર પછીના બાદશાહોએ દિલ્હી, શાહજહાદ અને ઉવટે કાશ્મીરમાં ઇરાની જર્મીયાઓને પણ ટકકર મારે એવા અને કાળના ખરપરમાં સહેલાઈથી ન આવે એવા પ્રાણુવાન બાગો બનાવ્યા તે અત્યારે પણ ભૂતકાળની સમૃદ્ધિની યાદ કરાવે છે.

બાગરે બાગોમાં નહેરો અને હોજ સિવાય નહાવાના સ્નાનાગારો જમનાનાની સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો માટે જુદા બનાવરાખ્યા તથા અમાસો (terraces) ની પણ યોજના કરી અને તેનાં પરધિવાં ઉપરથી પાણી સરીને નાના જળધોધના કેપમાં નીચેના હોજમાં પડતું. કાશ્મીરના શાહેમાર બાગમાં તો આવા જળધોધની પાછળ દીવા મૂકવાની પણ સમગ્ર રાખી છે. બીજાનીના દીવાઓનો અસાવ હતો તેવા વખતમાં પણ બનાવટી જળધોધની પાછળ રાખેલી તેમની દીવડીઓ હોલવાય નહિ અને તેની તેજ ને હાવા જોનારને અશ્વેષો પમાડે એવી શેઠવણી કરનારાઓના વખાણુ આપણાથી સડજ જ થઈ જાય.

આગ્રાના જૂના કિલ્લામાં આવેલા મહેલમાં મન્ગીસવન તથા અશુરીસવનને નામે બે બાગો બનાવ્યા હતા તેમાં પણ બીગ મુગલબાગોની જેમ જ ફૂલના ક્યારાઓ ભૂમિતિની આકૃતિ જેવા વ્યવસ્થિત જોવામાં આવે છે, એમાં હાલના યુરોપીય બાગોમાં જોવા મળતી કુદરતી વલણુ-informal design-ને સ્થાન નહતું. મુગલબાગના દરેકે દરેક અંગમાં જૂના વખતના ઉદ્દેશના બાગો જેવું જ સમનોત્તરણ અને સમચોરસપણું દેખાય છે અને નજર પહોંચે ત્યાં સુધી સુરોક્ષિત ગલીઓ પાયથોં હોય તેજો દેખાવ જોયો જગાએથી જોનારની આંખે ચડે છે. આપણા જૂના બાગોમાં પાણીની નહેર, ફૂવારા ને હોજની પાસેની ફૂલની ક્યારોઓમાં રંગની ઝાકઝમાળવાળાં ફૂલોને બદલે સુવાસિત પુષ્પોના છોડ જ રોપાતા. ઇરાનમાં તો તત્કાલે લોહ પોતાના મળીતા બાગોના નકશા, શાહીયાઓમાં મુંચાવવા અને દીવાનખાનામાં ચિત્રોની જેમ જ દોઝતા. આ પ્રથા તો હજી પણ ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

અજગર બાદશાહે સીક-દરાના જર્મીયામાં પણ પોતાની બધા ધર્મો પ્રત્યેની સમ-સાંવના બતાવતી શેઠવણી શેઠ હતી. તેમાં જગીર, નિવસ પ્રમાણે બાગને એક જ છેડે

આંધવાને બદલે, વચમાં રાખી હતી અને ગંધા ધર્મનું મૂળ એક જ છે તેમ બતાવવા, પાણીના પ્રવાહને એક જ દિશામાં વહેવડાવવાને બદલે ચારે દિશામાં વહે એવી યોજના કરાવી હતી. સીકન્દરા ઉપરાંત અકબરે ફતેહપૂર સીદી તેમ જ કાશ્મીરમાં પણ નિસીમ બાગ બાંધે બગીચો તૈયાર કરાવ્યો હતો.

૧૬૦૫ થી ૧૬૫૮ ઈ. સ.માં મુગલોએ ધણે રથળે સારા સારા બાગો તૈયાર કરાવ્યા તેમાંના ધણાખરા હજીપણ આપણને સાધારણ હીક હીક સ્થિતિમાં જોવા મળે છે. લાહોરનો દિલખુશ બાગ, આગ્રાની ઈર્માદ-ઉદ-દૌલાની કબરવાળો બગીચો, કાશ્મીરના વિખ્યાત નિઘાત અને શાહેમાર બાગ તથા અમીનસ અને વેરીનાગના બગીચાઓ ઉપરાંત હરન અણુકનો શાહબાગ બતાવવાનો વરા જહાંગીરને મળે છે. એના પછી શાહજહાંને લાહોરનો શાહેમાર, આગ્રાનો પ્રખ્યાત તાજમહાલનો બગીચો તેમજ દિલ્લીથી કાશ્મીર જવાના શાહીમાર્ગ ઉપર પણ બાગો બનાવ્યા.

લાહોરનો શાહેમાર, કાશ્મીરના શાહેમારની એક અદ્ભુત નકલ જ છે. અસંખ્ય ફવારાઓ, પાણીની નહેરો, હોળો, અગાસીઓ, અને ચિનારનાં સુરોગિત ઝાડોની ઘટા હોવા છતાં પણ કાશ્મીરના શાહેમાર જેવી રમણીયતા એમાં નથી આવી.

કાશ્મીરનો આગો પ્રદેશ જ દિલ્લો કુદરતી બગીચો છે એમ કહીએ તો ચાલે. બળબળ વહેતાં ઝરણાં, અને તેને કાઠિ જોડતાં જંગલી યુક્તાઓ; મનમુગ્ધી વૃક્ષો; અને તેનાથી ચે જાડાં, બરફથી ઢંઢાયેલાં દિમાલખન્યાં શિખરો; સરોવરમાં પડતાં પ્રતિબિંબ; વનનાં પાંખપક્ષીની શોભા, સરસ આબોહવા; અને બાગને લાયક કસદાર જમીન, દિલ્લી, આગ્રા કે લાહોરના મેદાનમાં આજુબી મુશ્કેલ હતી.

કમળોથી ખીચીખીચ બરેલા ફાલ સરોવરના કિનારા જેવા સુગમ રથળેતો ઉપયોગ મુગલોએ કર્યો અને ત્યાં જ તેમણે નિસીમ, નખીના, નિસાત બાગો બનાવ્યા તથા સાતમા સૈકામાં પ્રવરસેન નામના કાશ્મીરના રામનએ જે રથળે પોતાની યુગ્મવાદિકા બનાવી હતી ત્યાં જ જહાંગીરે ૧૬૧૯ ઈ. સ.માં ફાલના શાહેમારનો પાથો નાંખ્યો.

ઈ. સ. ૧૬૬૦માં વરનિવર નામના મુસાફરે તાજમહાલના બગીચાની જે શોભા વર્ણવી તે આજે નહ મળે છે. મધુરી સુવાસ આપનારા મોગરા, અમેલી કે યુધાનની બરેલી કચારીઓને બદલે ફણજીવી રંગના ચમકારા કરતાં વિશાળતી ફૂલોના છૂટાછવાયા છેડ, ઘટાદાર વૃક્ષોની નમેલની સીતળ છાયાને બદલે રંગેચંગે જોશી નીકળેલાં ઝંખરાંઓના તાકાજાંબડા, ચોક્ષા ચળકતા પાણીના ટોળમાં ફવારાઓમાંથી ઝડપર પડતાં જળ ત્રિફુલોને બદલે ખૂણે ખૂણે બાજેલી લલમમાં ફૂગડી મારતાં દેડકાં જ અત્યારે નજરે પડે છે!

આ ગંધા જૂના મુગલાર્થ બાગોનો રસકસ ચૂસી ચોખા વખત ઉપર નવી દિલ્લીમાં વોર્મસરોવના મહેલમ તૈયાર થયેલો મુગલ માર્ડન ખરેખર જોવા જેવો છે. મોટા ટોળ, પાણીની નહેરો, એકા, પાકી આંધેલી પગડંડીઓ, રંગબેરંગી યુક્તાઓ બરેલા ફૂલના કચારાઓ, અગાસી વગેરે જૂનાં મુગલ ગામોનાં તમામ અંગોને નવીન રૂપમાં ગોઠવકમાં આપ્યાં છે. ત્યાં ગંધા જ આંધકામમાં, આરસને બદલે રાતો પથર વપરાયો છે. આ નવા

મુગલ શાહનશાહ કેટલાક શેઠાઓને ફરદારો પણ કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં સરકારના શાહનશાહને નામે ઓળખાતો લાગ નથી જ લાત પાડે છે. વિલાયતી કૂલોની મોસમમાં એમાં આકર્ષક રંગોના ઢગ ને ઢગ ખાકચા હોય એવું લાગે છે.

મુગલ પદ્ધતિના કેટલાંક અંગોવાળા જેવા જેવો બાગ, મંદિરમાં ફૂલોના ભાગરેની એથે દાહમાં જ બંધાયો છે. તે "જુદાવન" ના રંગિયામણાં નામે ઓળખાય છે. ત્યાં પણ પાકી ફૂલ-બંધોવાળા પાણીના હોળ, ફૂવારા, પગથિયાં વગેરેની ગોઠવણ પણ બહોળા પ્રમાણમાં થઈ છે. અકબરિયામાં જેવાર રાત્રે જુદાવનમાં વિખળીની બતીનો રંગબેરંગી પ્રકાશ, અસંખ્ય ફૂવારાઓમાંથી ઊડતાં પાણી ઉપર નાંખવામાં આવે છે ત્યારે ત્યાંનું વાતાવરણ મધુર જ મોહક બની જાય છે.

હિંદના કેટલાંક શહેરોમાં ભાગે ભાગે ખાનખાને જેવા જેવા બગીચા થાય છે તેમાં મુરોખની અને કેટલેક સ્થળે ચીનની બાગપદ્ધતિની છાયા થયે બગીચા બન્યા છે.

મુરોખમાં પણ જૂની સંસ્કૃતિ ધરાવતા દેશોની પોતાની રક્ત-બાગપદ્ધતિઓ છે, તેમાં પણ વખતોવખત થોડામણા ફરદારો થતા રહે છે. ઇંગ્લેન્ડમાં ૧૬મા શીકા સુધીની સમયોરસ બાગપદ્ધતિમાં થયેા ફરદાર થઈ કુદરતને મળતી - informal અથવા naturalistic, ઉદ્યાનરચના પ્રચલિત થવા પામી છે.

ત્યાંના, જૂના વખતના બાગો સમયોરસ કે લંબયોરસ બનાવતા - તેની ફરતે પાકી મોટી દિવાલ બંધિતા, રસ્તાઓ પણ એક બીજાને કાટખૂણે મૂકતા અને વચમાં જોયો ફૂવારો રાખતા અથવા સોફા ઊંચું જતાડું આડ રાખતા. વેલના મંડપો, નાનો હોળ ને ગોળાકાર તળાવો પણ તૈયાર કરતા તેમજ આખા બગીચામાં પથરના પૂતળાં સ્થળે સ્થળે જોમાં કરી મૂકતાં, એ ઉપરાંત બાગની અંદર સ્થળે સ્થળે રસ્તાની બાજુમાં ને ફૂલવાળા બાગોની ફરતે ઘાટ ઉતારેલાં લાકડાં અને પથરના કંઠેર અથવા હીલા હોડવાઓની વાર કરતા, અને તેને કાપીને ઘાટમાં રાખતા, ફૂલવાળા બાગો પણ ગોળ, અર્ધગોળ, ત્રિકોણ, ચોરસ કે ચતુષ્કોણ આકૃતિવાળી કપાડીઓથી ઉભારતા. તેમાં સીસી દરિયાળીના કટકા પણ હતા જ. આ સિવાય ફળવાડી ને શાકભાજી પણ જુદાં જુદાં રાખવાની વિશેષતા તેમાં હતી.

મુરોખના પુનઃઉત્થાન કાળની અસર ઇંગ્લેન્ડમાં પણ થઈ, ને ત્યાંની જૂની બાગ-પદ્ધતિમાં વૃક્ષની દારોવાંળી અગાસી - terraces, -મૂલ્યવાનમણી, ભરતકામ જેવી કપાડીઓ વગેરેનો વધારો થયો. તે વખતમાં વનરપતિચાલમાં પણ પ્રગતિ થવા લાગી તેના પ્રવાહમાં જોઆઈ દેશપરદેશથી નવા નવા છોડ લાવી લોકોએ પોતાના બાગોમાં વનરપતિ સંગ્રહધાન બનાવવા માંડ્યાં ને વળતે દહાડે મોટા શહેરોમાં બાગો, પ્રાણીસંગ્રહધાન પણ બનવા લાગ્યાં.

પૂર્વના દેશો સાથે ઇંગ્લેન્ડ સંપર્કમાં આવતાં કેટલાકલોકો વિલાયતમાં ચીનના બગીચાઓનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. તેમ જ તે વખતના સાહિત્યમાં ટીકાકારો ને વિવેચકોએ પણ કુદરતી ઉદ્યાનપદ્ધતિ માટે પહ્લવાત જતાવી ઘણી ઉદ્ઘોષક કરી મૂકી. આ બધાનાં પરિણામે

format-નિયમિત રીતને બદલે કુદરતને મળતા જાગે બનાવવા તરફ લોકોનું વલણ વધતું ગયું.

ઈંગ્લેન્ડમાં ઇ. સ. ૧૭૦૦માં વિલિયમ કેન્ટ નામનો બગીચો ને ધોડામાડી રંબના-રાએ દેશદેશની ઉદ્યાનકળાનું મનન કરી કુદરતી-Naturalistic-બાગરચના કરવાની પહેલ કરી. તેણે ઈમારતોની પાસે નિયમિત ક્યારા રહેવા દીધા, દરિયાળીઓ રાખી, પણ સીધા રસ્તાઓને વળાંક આપેા ને મિશ્ર ફૂલો વાંકાચૂંકા ક્યારાઓમાં રોપવા માંડ્યાં. દરિયામાં દામાં આવતા દરખમાં સમતોલપણું જળવાઈ રહે એમ ઝાડોના છટાછવાયાં ચૂંક પણ રોપવાનું શરૂ કર્યું. બગીચો એક જ નજરે જોવાઈ જાય તેના કરતાં થોડે થોડે અંતરે કાંઈક અવનવી ખૂબી જોનારની આંખે ચડે એમ બગીચાનાં અંગ ઉપરો ગોઠવ્યાં. કુદરતી ખડકોનું અનુકરણ કરી પથ્થરમાં ચનારા છોડો તેમાં છટાછવાયા રોપવાની રીત ચાલુ કરી. તળાવોએની ગોળ આકૃતિને બદલે નૈસર્ગિક ઘાટ આપેા અને પરિવર્તન ન કરતાં સુધારો વધારો કરી ગાનુબ્યક્તિ અને કુદરતની કળાનો સુગેળ સાધેા.

ત્યારબાદ ઇ. સ. ૧૮૨૬માં ઝંસેફ શ્રેકરટન નામના સ્વતંત્રને આ બગીચાઓમાં કાચનાં ઉખ્યગ્રહો ને રીતમંડપો થોડાં તેમાં ગરમ તેમજ ઠંડા પ્રદેશનાં છોડ ને જણે રોપવાની પ્રયા શરૂ કરી. આ બધા ફેરફારો થવા છતાં, ધણે ઠેકાણે રંગીત ચીનાઈ મંદિર કે વાંકાચૂંકા બનાવટી ઝરણાં ઉપર કમાનવાળો પૂલ કે આરામગૃહોનો શોખ લોકોએ છોડ્યો નથી.

અને આવી રીતે બીજી શોખની વસ્તુઓ સાથે સુરોપના બાગબગીચા પણ આપણા દેશમાં આપાત થયા.

ગૂ જ રા ત નાં

અનેક કુટુંબોમાં

વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચાહ વાપરો.

એજન્ટસ: જહાંગીર પ્રધર્સ

રહેશન સામે: અમદાવાદ.

[સર્તાકથી આગ]

[ફાટકમાંથી એકાએક ફાંફો-ફાંફો પડી આવી પૂગે છે.]

પગી : મગનઆઈ, પોલીસ આવ્યા છે!

મુનીમ : હે? ચ.સો તો!

[એ બેઠ જમણીથી ચાલ્યા નય છે.]

શીલભદ્ર : (પાછળ જતા) મારે પણ તેનું જ કામ છે.

આસ્તિક : (એને રોકવા કરતો) એથી સું વગરો, બહુઆઈ!

ગૌરી : (મજરાતી) બહુઆઈ, મારા વીર! એનું કંઈ ન કરશો.

અવનન : હે? બાંકુ-પડી ખાત-ચાળમાં પોલીસનો ફોનો? હા હા હા આ!!

[હસે છે]

આસ્તિક : જેના અંતરમાંથી સ્થાન મુગાચી બેઠા, તેને જમરહરતીથી પોતાનું કરવાની રીત નકામી છે. પછી એ સ્વમન રહેતું નથી. કાં મુગાચ અતે કાં છૂપું દુરમન બની જાય છે. એથી જીવનમાં ચું મુખ! કયો આશમ? વધુ સારું તો એનું હાથ જીતી લેવા દોઢું નમતું આપતું એ છે. એથી એવિસ પત્તાને કાપવાના એાથે બરાઈ પૂરી રાખ્યે કયો સ્વાદ!

શીલભદ્ર : (સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી. અર્ધજાણ્ય જેવો લાગતો) નહિ. મને એ પોસાય તેમ નથી. (ફાટક બહાર નીકળતાં) મને તે મોગે, મારે એને 'મારી' રાખવી છે. એને તો એનું કંઈ નથી. એ તો નિષ્કૂર છે. ઘાતકો છે. માગથી એના વગર શે જીવશે?

[નય છે]

આસ્તિક : (પાછળ જતો) અરે...બહુઆઈ!

[નય છે]

ગૌરી : આસ્તિકઆઈ! બધા ધઈને એમને રોકો!

[નય છે]

અવનન : અદા! ભાપા એ ઉરનો ચાનો અવાજ નથી. સપડો એ, દિયનો પૂરો પડ્યો કે પંચિમ્ય કે રાગ નથી. આવી માનવતા તો વાણીથી પર લાગે છે!

દુર્ગા : (બીંદીને ફાટક તરફ જતાં, અ-અર્ધમદ સેદતી, માથું દધાવી કંઈક ફગારતી હોય તેમ લાગતી, નિશ્વવાત્મક બાસતી) અદા! મારે એ એવી કુર્જળતા ન પામવે!

[નય છે]

સોહિની : (પડયાળની ધાંધીની રોકે ને બેસી છે તે મોઢા મળતાં બીજી ધઈ અવનનની નજીક આવી, આસપાસમાં એઈ લઈ ચરમાતી મૂંઝાની લગાવતો) મને...!

અવનન : વિગળાની માત્રા તે છે મુક્ત. ફેનો એનો તો પડેલી ચકચો તહારકાં

પ્રાંગણે નહિતર મ્હારી તે શી મજાલ : પ્રજાળ દર્શનદીન મ્હારાં અંતરે તો કંઈ કંઈ અંભ્યા કીધા. ભય વ્યાપ્તો કે કયાંઈક વ્યાધિમસ્ત હોય તો ? કે કેા ફર પ્રદેશે માપાયેં પવરી હોઈય.

સોહિની : હું જાણું ને ! હવે આ લપ મૂકી ?

અય્યન : એ અભિનય એ હોંગ ત્હારે કાજે છે. ત્હારા દર્શન-મતોરથ પ્રેમ છે. સાંપ્રતની શુભ ધરીના એ ઉત્પાદક છે : અનેક અશુભ યોગ વચ્ચેય.

સોહિની : હા, જુએને બાંધલ યર્ષ પાડ્યું છે, કાંઈ !

અય્યન : મ્હને એણે લખ્યાં સાન્તવન, રક્ષા અને સદાય કીધાં છે. હું તો નક્કી છું એનો.

સોહિની : અત્યારે પોલીસની ખરી જરૂર તો તમારા માટે છે હોં !

અય્યન : અન્ય તણા ઉત્પાતમાં જરૂરની પોલીસ;

પોલીસના પરપંચમાં આડો નાંને ઈય.

અને હવે ઘોડી મુદાની વાત કરી લઈએ ! કયાંઈક ખર્ચાં એકાએક આવી ચડશે તો કાલી 'તું' મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જઈય !

સોહિની : હું તો 'મુશ્કેલી જ' છું.

અય્યન : મેં એ મુઝવણનો માર્ગ અનેક વખત મૂચવ્યો છે !

સોહિની : જે માર્ગ મારી મુઝવણના બળતામાં ઘી જ હોય એ જાણ છે.

અય્યન : પણ તું હવે 'ઉમરલાયક' છે, ને વડોદરા ક્યાં છેડું છે ?

સોહિની : મારે તો વિભાવતે હાથવેંતમાં છે. નથી સમજાતું કોણ જાણે કેમ માખાપની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કરું એવાં લગ્નમાંથી મારો તો રસ જ જીડી જાય છે !

અય્યન : મેં એ હંપર પણ વિચાર કરી લીધા છે. જો, આપણે બપાઈ 'માખાપ' થઈશું ત્યારે આપણાં ફરજાંને આ સ્થિતિમાં મુકાયા નહિ દઈએ !

સોહિની : (કાન્ધ-મન) મા-ખાપની, લાભકીડુની કુટુંબકબીલાની મીઠી આશીષ અને સોદભાષીં આશ્વાસનો વચ્ચેથી . . .

અય્યન : હું જાણું છું, તું શું કહેવા માગે છે. જેને સદાને માટે 'પારકી'. બની જવાનું છે, તેને એવો એક આખરી કાળ ભાવ જરૂર પડવે લોભાવે.

સોહિની : અરે...કંઈ જ નક્કો થઈ શકતું નથી.

અય્યન : (બોલું લાગ્યું હોય તેમ) તો પછી વધારે સારું છે કે આપણે એ વિચારને સદાને માટે પાતો મૂકીએ. એટલો તો નિશ્ચય કરીએ !

સોહિની : (સામું જેઈ દયાભરી) હા. અને એમ થઈ જાય છે કે હું કાંઈ પાપ-માર્ગે જઈ રહી હોઉં નહિ જાણે ? કે એમાં સામેલ હોઉં એમ. માત્ર અંતર તમારા થયા પછી તો તદ્દન ફસકો જાય છે.

અય્યન : એટલે, હું તને ભોળાતું છું. એમને ?

સોહિની : ના; પરંતુ-એ તેમ, પણ હું તમને એટું લાગે તે તો સદી સદી નથી. તમારું મોહું જુવો કેતું પડી મકુ છે, તે ભાગી હું રુગી માઉં છું; એવું, સમજ્યા !

અચન : માંડી. આલ, વધુ એ હીક થઈ પડશે. જો, આપણે માનભેર આજની છૂટાં પડીએ, તું સ્વતંત્ર જ છે. તારે ન તો મારો દયા ન બીક રાખવાનાં છે. હું જે મારાં આગ્રહાં વચ્ચેનાં માટે હવે એથી જવાબદાર નથી. બસ! ખુદી! પત્યું આવો! હું હવે જઈ છું. (આલના માંડો) તું સુખી થશે. (હીઓ રહી મોટ માડી) ઈશ્વર તને...(આગળ ભાડી ન શકતાં આવવા મથે છે.)

[સોહિની પાછળ જઈ નજીક હીઓ રહી, મૂંઝી બની મથેલી. રમી પડવાની બીક લાગે તેવી, દીરો છે.]

સોહિની : (લાલ પકડી સામું નીકળી) અચન!

અચન : આપણે ઉતાવળમાં થઈ ગયાં કેમ નહિ દોષિએ! જો તને મારા કરનાં વધુ સહકાર-સુધર અને ધનવાન થવાનો મજી રહેશે! પમંદ કર્યું ત્યારે કહેવાય, જ્યારે સરખાવી શકાય તેટલા મૂરતીઆએ હોય.

સોહિની : (હસી પડતી) અને તમને ...

અચન : (વચ્ચેથી) ના. હું લાગમાં નથી માનતો.

સોહિની : ક્યારથી વગી?

અચન : અત્યારથી!

સોહિની : તો શું કરશે?

અચન : એવું કોઈને ન પૂછીશ, બહો વધીને. એને માટે એ લોકો પાસે જવાનું હોતા જ નથી. 'મારે પરજીવું નથી' એવું કહેનારાઓ તરફ લોકો મોઢું ફાડી બોધ રહે છે. બધું બીજા કે સરસ્વતી ન હોય! જે જ મરતા છે, સમજ! એક તો નવું કે જૂનું માન્ય લાગે; અને બીજા બ્રહ્મિયાદ લાગ ન કરનાર યુ કરે તે તું હવે સમજ મઈ દોષિસ.

સોહિની : તમે કેવું જોયો છો, એની કંઈ ખબર રહે છે : કંઈ લાજ આવે છે!

અચન : હા, હા. હું હીક જ કહું છું. જરે તારા આરિષ્ટ કાકાની જેમ ચીંધરા ફાકવાં નથી. પકવ અવરયા સરોરસંજ બ માગી લે છે. મનવીયતાન મારા જેવા રસિકની સ્થિતિ હિલદી કદગી કરી મૂકે છે. સમજ! હું એવો મહાત્મા નથી કે મીઠું મૂગે દર્ષ થકું, કે પમ-નિયમ-આસન-પ્રાણાયામે ચડી જઈ!

સોહિની : એઓથી તો દુઃખ છે જિયારા. તેમને હવે શું?

અચન : તે ખરું, પખુ જુવાનીમાંથી દુઃખ થયેલા, અને જુવાનીમાં તો મૃદસ્ય : મહાત્મા નહિ. હું જુવાનીમાં જ દુઃખ દોષિય અને મારી સોહિની વગરનો, માંડી!?

[કોઈ આગળ જઈ અચન આરામ-છુરછી પર બાંધે દૈવે બેઠી નવ્ય છે. સોહિની ઘરમાં ઘસો લય છે. આસ્થિક, ચૌરી, ચીજજનક, પત્રી, જે યુવકો. મુનીમ તથા બે, પોત્રીસ પ્રવેરી છે. અચનને બાળ્ય પોત્રીસ પદ્ધતિસર સજ્જમ કરે છે. તે મૂંઝા રહી મોઢું દલાવી ઝીંકે છે. પત્રી દલાવવાને અટકીને હાથો રહે છે.]

અચન : કેમ?...હા, હા તમે જેટ સ્થાયવો કે રોન જાવ. હું અહીં છું જ. પત્રીની લડે છે.

પોલીસ : (કંઈક વિરમવળાશે) અગ્નિ સાજ! (સહાય કરે છે. જાતી અતી મુનીમને માપતો લાગતો) અમારા ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને બંધી દફાઈત જાહેર કરોઃ એટલે નિકાલ; સમજ્યા!

[અંત]

મુનીમ : હેં...હં કેમ છે હવે આપને ?

સ્વયંત : સાંતું છે...(મુન્હેગારો અને ચરમસર્વુ આડું જોઈ જાય છે.)

મુનીમ : (સુવાનોને) હું એમ કહું છું કે આપણે તમારે માટે આજની રાત અહીં જ ગોઠવણ રાખીએ. અહીં ફળિયામાં એ ખાટલા સાંકડોઠક સમાઈ રહેશે સમજ્યા! અને સવારે તો જન બપોડી જવાની છે પછી એ કોટડી તમારો જ સમજો!

એક મુલક : એરડી માટે અને આમ કરીએ છીએ એમને! આ તો તમે અમારું અપમાન કરો છો!

મુનીમ : એમ નહિ બાઈ! હું તો તમે જનવાજાની નજરે ચડો એમાં જોખમ છે એની વાત કરું છું.

સ્વયંત : પણ જોખમ વચર જરા મળતો નથીને મળનખાઈ! (મુલકને) તે આપ બાઈ એએ ફક્ત વરરાત્રને જ એવા કે વટુરાણી પણ નીરખી બીધાં? હં, કદાચ જોળણીની ...નાતીકી કે સંજધી હશે!

બીજી મુલક : નાહ, અમારે એવો કંઈ જ સંજધ નથી.

સ્વયંત : ત્યારે તો કન્યા જ રૂપાળી હશે, નહિતર શારદા એક્ટ ક્યાંથી સાંભરે!

પહેલો મુલક : (તોખાશધી) એટલે આપ શું કહેવા માગો છો?

સ્વયંત : કહેતા નહિ જણવતા માથું છું કે કન્યાની ઉમર નહો કરો! એની ઈચ્છા જાણી! કે રૂપની સરખામણીમાં એ બધું યાદ નથી આવ્યું?

પગી : સાંજ! કન્યા તો આવવાનું ચૂલે ચૂલે માથું લાગે દેવડી છે. *ને વરને દજ પચાસમાં પચાસ જોઈ છે. આગલો બાવડો જનમાં ભેગી મુલાલી છે. પોતે સામે ચાલીને સગી બેનનું કંઈ ધણીને સોંપે છે. દિક્કાની ખોટાં સમજવાને સાહેબ! કન્યા તો કે'તીતો કે "પીટયા નમજિપાવ મારી પાસણ આવે તો ખરા, બે બૂલાવી દહિં છું જોઈ, મારો માટી તો એવા અપશુકનિવાવને સમયાને મૂકી ચાવીને પછી મને મુંદડી ઓઢાડીને સર્ગાપૂરીએ જશે!"

મુનીમ : ને એ રજું નાતરિયું વરણ. કોને આપણી નિહાળી જીવતી કારાખડી યઈને પરાણે બેસી રહેવું ન પડે.

પગી : ને લોકિયાં વરણને છાનાંછપનાં દાગતરવેલના આંદા તો થાય સાજ! ને અમારા મામડાવાળા જાતે જન્મારે દાંધે કરીને ચરમાં વેશવાવડો તો પાને!

સ્વયંત : તેમ જો અવરયાને આપણે તુલ કદી વજોવવા માંડી છે એ ઉમર પણ દાખલામાં સાચી જવાનદાર નિહાળીને બાક દોષ છે. આપણે દિન્દીઓ દાંધે કરીને આપણું આધુન્યપ્રમાણ બતાવવા બેઠા છીએ. સાં વર્ષનો દિન્દી-વજર, આરાખાવ કે શોનમણી

પરણે છે ત્યાં કાઈ ફરકતું નથી, પણ આમ ગરીબોના કાન આમળવા એક સામુદ્ધં તરીકે પડે છે. આથી અવરણમાં સેવા કે સંતાનની કુદરતી દાગળતામાં માર્યા પરણનાર અને પવિત્ર-પણે એને વફાદાર રહેનાર એવા લગ્નની સાચી વાસ્તવવાળા પ્રામાણિક માણસોને આપણે પૂતકારીએ છીએ ને સેક્ટરી ટાઈપિસ્ટ કે નર્સ કે ગ્રીમ્સ દળાર રાખધૂળ રસ્તે પોતાની વાસના પૂરી કરનારાઓની સીસ-માનને નિઃશ્વાસે છીએ. સંતતિનિયમનને નામે, ફાવતી સરતોવાળાં સીધે સોધી વ્યભિચાર શોધતાં, સોછવનને ઉવાડેકેમ દમકું પાડનારા માનસ-વિકૃતિઓથી અદ્યત્તઓના લગ્નમાંથી શોભાથીએ છીએ, હાકરવાળી છત્તીને પાતી ગૂંચી પ્રેમને નામે એના ઉપર ખોટા ધરમાં ઘાસનારા કે, આંખમાં ધૂળ નાખી સિફતથી પરણી જાય ત્યાં સમસ્યા રટીએ છીએ કે પરણ્યા વગર નિર્બંધન પ્રેમપાત્રે બદલો બનાવવાને ઓળખવાના અખાડા કરીએ છીએ.

આસ્તિક : જો કન્યાનું જ બહુ કરવતો આપણે હેતુ હોય તો હવે આપણે એથી બચાવું જ કરી બેસશું. અને પાછા પડીએ એ નહીં.

અધ્યત્ત : તેમ એકલી કાવતારી જડાને અનુભવી આપણે લોકમાનસ નદિ કેળવી શકીએ. બીજા આપણી સામે ઉરકરી મૂક્યું.

આસ્તિક : ને નાતરિયાં વરણમાં માયું મારવામાં તો આપણે સુધારો બેસવાની કાળ કાપવા જેવું કરી બેસશું. રતેદલમની આપઘાત કે લાવતાની સફાર્; કાવતારી મક્કા-ખારીઓ કે રહેણીના વાંદરવેળ બાદ રાખીએ તો આગનો સુધારો નાતરિયા વરણની નકલ નથી તો બીજું શું છે !

અધ્યત્ત : અસંગત આપની ધમસ માનને પાત્ર છે પણ માતું તો માનતું છે કે હવે આમાં કંઈ જ કરવાપણું રહેતું નથી.

પહેલો હુલ : (હઠિયાળ જોઈને) તો પછી મનવાળાને જવાની મારીનો વખત થવા આવ્યો છે : અંમે એ જોરો ખાસી માય ત્યાં સુધી ત્યાં જ બેસી રહેશું.

અધ્યત્ત : હજી ખુશીયો એ વાતમા તમે રાચ્યા છો. મન તો શું પણ સાક્ષાત જનાર્દન પધારે તોય એવી કાઈ ને નારાજ કરીને હેરફેર કરાવવા સારી ન હોવાય.

બીજો હુલ : એટલે તો અમને એમાં મોટાળા જેવું લાગ્યું કે ધરમશાળાવાળાને પણ આ લગ્નમાં કંઈક લાગભાગ છે !

ગુનીમ : કબૂલ. હવેથી એવા જૂઠ નદિ થાય. આપણે તો બા સમગ્રતા ત્યાંથી સવાર. તો પછી ! તમે લાકડાં સાથે જાવ. મનવાળાઓને સમજાવી દેજો !

પગી : હલો.

[ગમે નહ છે.]

અધ્યત્ત : હાં. સીતમદ્ર ! દુર્ગામદેવ ! પોલીસ તરીકેની મારી ફરત અડા કરું તે પહેલાં એક તક આપ બન્નેને છે. રોષમુકા બની, રાંડ બિતે, આપના બન્નેના ભાવિદ્યન પર વિચાર કરી લેવાનો, એ. એકમાત્ર અવસર હશે ! એ પછી શું શું રંગ બદલે એ કંઈ

કહેવાય નહિ. મારે કબજાનું જોઈએ કે આપ બન્ને રતેહંતા એક નવા તબક્કે આવી પહોંચ્યાં છો : જે કાં તો બન્ને વચ્ચે અતૂટ ગાંઠ વાળી રહે, કાં જિંદગીભર બન્ને વચ્ચે છેટાં પાડી દે. હાલમાં દરેક દંપતીના જીવનમાં આવતી એવી નાજુક ઘડીને આ જમાને વધારે આળી કરી મૂકી છે. હું મારો અંગત અભિપ્રાય કહું તો એકઠે એકથી જીવન પાછું શરૂ કરવાની પંચાતમાં કંઈએ સ્વાદ નથી હોતો. તેમ નવું નિહાળવા જેવી અવસ્થા આપ બન્નેએ વટાવી દીધી છે. આજ સુધીમાં આપ એમનેકે નેટલાં યોગજતાં થયાં છો તેમાં જે સમય અને શક્તિ વર્ધાં છે તેનો સોગો લાગ પછુ દહે પછી નહિ ખર્ચાય. ખમી ખાવ, ગળી ખવ, ચલાવી લો, માફ કરો, જતું કરો, સહી લો; બસ : સંસાર જોરશોરથી ચાલ્યો જશે. હાલમાં એકપતિ કે પત્નીવતમાં માનવારાઓને માટે તો એ એક જ રસ્તો છે. તેમ જે મરીને એક ઘણું એ જ ને દામ્પલ હોય તો પાછું એમાં વહેંચાઈ જઈ વટ કે ખારજેષ કરવા જેસવું એ તો નરી પામરતા છે. એ ગાંડી સીધેથી ઊતરી ગયેલી સમજવી, પછી લાંબે એક છોડી ખીજું નવું કરી ને એ હાથ કદાચ ઈશ્વરનાં પુરોહિતપણાં નીચે ચાપ પછુ આગલાં અધૂરાં અને પાછળ મૂકી દીધેલી જુદાઈ - મેનડા જોમ - ક્યારે આગળ આવી ઊઠ્યાં રહેશે અને નવામાં જુનો સડો પેદા કરશે, એવું નક્કી નહિ.

(થોડું વંચી જઈ, સીસમદ તથા ડુશાંને નોંધતાં)

ડુશાં : તમારું કહેવું ખરું છે. મને એમને મટે હવે શય નથી. પણ હું પહેલાં જોમ એમનું ધર સલામતે જવાનું બળ ગુમાવી બેઠી છું લાઈ ! મારે એ મેજવું રહ્યું. જે અંતર અમારી વચ્ચે પડ્યું છે તે અમારે સાંધે જ છૂટકો. તમે અમને અમારાપણાંનું તેમ અમારી મર્યાદાઓનું પછુ લાન કરાવ્યું છે. ત્યાં એમાંથી એકે કે વારાફરતી બેઠેએ અગમતું સહન કર્યું જ જવું પડે, મત્યાસમાં તણાયાં રહી ધોરજનું માડું અગાએ જ જવું પડે; ત્યાં એમના વચ્ચેની પેલી અસમાનતાનું અંતર લાંબે વધતું નહિ હોય પણ ઘટશે તો નહિ જ. એવા કાપળી કચવાટ વચ્ચે હું પાછી કાચામાં કરવા નેટલી હજી સદિખજુ નથી. પોતા વચ્ચે સૌખ્ય જ છે એવા છળને, પ્રતિજ્ઞાની એવી જૂડી પળોજીનને વેંદારવા નેટલી હું હવે સુખવંચક પછુ નથી રહી. હું મારા પગ પર ઊઠી રહી ચડું નહિ ત્યાંસુધી પગ ન મૂકવો એવો ધર હોડતી વખતનો મારો સંકલ્પ છે. થોડો વખત ઓછામાં ઓછાં જે વરસ એકાદ સ્ત્રીસંસ્થાને આરારે તાલીમ લેવાનું પછુ હું નક્કી કરીને નીકળી છું. મારા પ્રત્યે એમને અનુરાગ હોય, અનુકંપા થે હોય તો એમની સ્વાવલંબી, સ્વાશ્રવી-સદ્વર્ત્માનુચારિણી જનવાની મારી ઈચ્છાને એમણે ઝીલવી જોઈએ. એમને મારા યાત્રતરમાં એટલો થે રસ ન હોય, મારી એવી નજીવી મનોકામના પ્રત્યે એમને એટલી થે સહનુશ્રુતિ ન હોય તો ખીજી કરી લેવા તેઓ છૂટા છે. હેવટ બળજબરીથી ગોંધી રાખવાના લવાકાથી પોતે બચે અને મને પણ બચાવે એટલું તો હું એમની પાસે માગી લઉં છું.

અયવન : (વિચાર-મારમાં ઊંડા ઊતરી ગયેલા સીસમદને) આપ શું કહેા છો, બડુભાઈ !

આસ્તિક : એ પણ કંઈ જોડું નથી, બડુભાઈ ! જેવા બેસોએ તો એમાં તમારો જ...

તમારા બન્નેનો સ્વાર્થ જ છે. પોતાનો બાર પોતે કિપાડી લે તેવી પત્ની ...

શ્રીસલ્લદ્ર : (ચાંત અને સ્વરસ સામનો-અચોપી) જુદાઈમાં જ રાખ્યા કરશે. મારી ખુશી નાખુશીનો દને સ્વરાસ જ રહેતો નથી. બિલકુલ મારાથી એને અન્યાય થઈ ગયો. હોય તો મને મારી બુદ્ધ સુધારવાનો અવકાશો નથી અપાતો. મને એકલાને જ એના માટે રસ હોવો એવું જોઈએ કે એના વિકાસ પ્રત્યે સામલ્પી હોવી જોઈએ અને એને મારે માટે એમાંનું કર્મજ ન હોય એ વાત મારે સાંભળી લેવી રહી. ખીજું શું ! એને જે વરસ નદિ પશુ દિગ્દશીકર તાલીમ લેવી હોય તો ખુશીથી લે, મારો વિરોધ હવે નકામો છે. મને જ લાગી આવ્યું છે તે તો એ મને ખોટી રીતે સમજી, છેવટ મારો ત્યાગ કરી બેઠી છે અને હવે એ ગેરસમજનો ફેલાવો કરવા માગે છે તે છે. મને ખુલાસા કે ખયાન કરવા નહિ ફાવે. પશુ હું કેમ કહું કે હું જ્યારે મારા સુખદુઃખનો વિચાર કરું છું ત્યારે એને મારાથી જુદી પાડીને વિચારી જ શકતો નથી. પશુ ખેર, હવેથી એનું જુદું અકિત્વ સ્વોદારવાનું હું શીખી લઈશ. એને સ્વતંત્ર ન માનવા જોઈએ હું પછાત નથી પણ મને એની એવી પહોંચ માટે હજી શ્રદ્ધા નથી !

આસ્તિક : તે નહિ જ થાય એનું થોડું છે ! એટલા ખાતર તમે એમનો વિકાસ-પ્રયોગ મુંઝી ન શકો !

શ્રીસલ્લદ્ર : (આગલી સ્વરપતા બળમ્બે જતાં) એની જૂઠ મારે ચોસની પાતી ન હોત. એક પતિને એની પત્નીની બુદ્ધની લેવાદેવા ન હોત તો ચોક્કસ ! પણ હું એનો વિકાસ વુધો શકતો હોત તો - કે મને એને માટે અનુરાગ કે સ્વાધું ન હોત તો - બસે પ્રતિજ્ઞાને ખાતર - એની પાછળ અર્ધ માંડે થઈ આપણા નવરો ન હોત. ન ચોક્કસની મદદથી એને પાછી મેળવવા જોઈએ જ્ઞાન બુદ્ધિ હોત. અમારી બૂલ અમારા ખન્ટે સિવાય ખીજાંએ ભોમવવાની નથી એટલું દુનિયાદારીનું અને જવાબદારીનું એને જ્ઞાન હોત તો એનાં જીવનમાં તો દીક પણ એની દપાતિ ખાદે મારી શકા નહિ ડગે.

દુર્ગા : નહિ હોય તો શરી. પણ સારું થયું કે હું ધરમદાર નીકળી, નહિતર જે સાંભળવા હું તલખતી હતી તે કયાંથી પામન.

સુનીમ : પ્રશ્નનો શ્રાપ સકેત દશે. આવો ચોમ તો મારા વાજાજીની લીધા છે, દુર્ગા !

આસ્તિક : દિ-દુ સંસારની દિવાલો તો આવા યોગેથી જારી છે, મનસાઈ !

અવનન : ખટું છે. પત્ની તરોકે પોતાના મતભેદો કે વિકાસ તો શું પણ પોતાની જાતનો ખ્યાલ જુલો જઈ પતિમય જની જનાડું અને એમ મૃદસ્થમર્મના કર્મવત્કર્ણપે પ્રાપ્ત થતી આત્મીયતામાંથી જન્મતા અભિજ્ઞત પ્રેમનું પછી માતા તરોકે સંતાનમાં અનુશાન કરનાડું આર્થસ્તીત્વ દહ્યા આપણા પુરુષોનો પોંછા છોડતું નથી. એ ભારતીય પતિએ માનવજીવનના કેન્દ્ર જેવાં સ્ત્રીના માતૃત્વને લક્ષી એને ખીજાં અર્ધાં આલંબનોથી મુક્ત કરી, સમય સંસારનો જાર કંઈ રાખ્યા કોઈ. જીવનવસ્ત્રની સંગ્રાપજ સ્ત્રીને, એવી પત્નીપૂજમાં અત્યંત, વડ અને દલિત કરી મુકનારી આત્મમાતી મૂલ્યભોરી જ્ઞારી પડી છે એ દહ્યા ચમતું નથી. દંપતી જીવનનું સાક્ષ્ય તો અન્યો-ન્યના એકરાયમાં છે. જો કે સ્ત્રી કે પુરુષનો એકાંગી વિકાસ નેને બંનેમાં દિશાબેદ ભીમો દરતી સમ-સ્વ-સ્વતા ચેલા એકરાયને જોખમાવવા પૂરતાં છે. તોપણ એકરાય તો એકમેકની અમેદ યોગ્યતા પ્રત્યેના દદ વિવાસનું પરિણામ છે. એવી

પોતીકી ચોગ્યતાની પત્નીની કંખના વધાવી લેવા જેવી છે. એથી પતિ ન રાચી શકે ત્યારે એ સાચા અર્થનો પતિ રહેતો નથી.

શીલભદ્ર : (થોડું રહીને વમળાતાં) શી ખબર કે એવી ચોગ્યતાનાં બે વર્ષ બાદ કદાચ પત્ની સાચા અર્થની પત્ની રહેશે !

આદિત્ય : પણ મિત્ર ચર્ચ આવી મળશે. અને બે વર્ષ પછી એના એ પતિને ધેર ચાલો આવનારી સ્વયંવરવારાની કુમારિકા જેટલી સંસ્કૃત અને મુક્ત દર્શો !

દુર્ગા : જો એને માટે માનવ્યું સ્થાન હશે. નહિ તો દીનદુઃખીયારાં અને અજાણ રાગીને આવકાર એના માટે બિંબો દર્શો.

શીલભદ્ર : તો પછી મારે કેને માટે ધેર પાહું જવું. કે એનું સ્થાન સાચવી રહેવું ! શતવરત બાગી છોટીનું ઘર બે વર્ષ સુધી મને આંગળી ચિંધામણનું પાત્ર બનાવી રાખશે. અમારા દુઃખેળો ધત્તગરો ફરકાવતું રહેશે. મિત્રો સંબંધીઓની દયા અને વિમ્મસંતોષીઓની નિંદા વચ્ચે પતિને હાસેલતી જનારીનાં ઘરમાં બે વર્ષ સુધી રાહ જોવા કરવાની મારામાં હામ નથી. જે પાછી આવીને વળી ગમે ત્યારે ધણીને ઠોડીને ચાલી જવાની બીક ઉભાની રાખવાની તાલીમ પામવા માંગે છે. જે પોતાને ધણીથી કે ધણીને પોતાથી બીજાના માની શકતી નથી, ધણીને એટલો નીચો ઉનારી થઈ જે સદ્ધર્માનુચારિણીનું ગૌરવ પામવા નય છે. ધણીને વશાવી એને પછાત સ્ત્રીપ્રગતિદોષી ચીતરી બે વર્ષ પછી એના એ ધણીથી જો શે કરશે એ જ સમજાતું નથી. એવો છગ, એવો દંગ અને એવી નવી પ્રતિષ્ઠાની શેઠમાં મારે શેઠાર્થ મરવું નથી. મારાથી એવી ઓના અભિમાન સંતોષનારું રમકડું ચર્ચ છવી શકાય તેમ નથી.

દુર્ગા : કે ન સ્ત્રીને રમકડું રાખી શકાય તેમ છે.

અય્યન : તમે તો બદ્ધભાર્થ એવું બોલો છો જાણે તમારો આગાં લગીરે દિરસો ન હોય. દુર્ગાનહેન તમને ખોટી રીતે સમજાને આદર્શ આલ્ભ્યા છે એ સાચું માનીએ તો તમને સાચી રીતે સમજવાની રિયલિ એમને સ્પષ્ટી નથી એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ છે. છતાં તમે જન્મે તમારી પોતાની રીતે નિર્દોષ હો તો પણ, વાન જ્યારે આટલે સુધી વણસી બેઠી છે ત્યારે ટોપનો ટોપલો સામસાગે ટોળવાથી જોતો અંત નહિ આવે. (શીલભદ્રનું મોન નેંધી, થોડું કરડાદીર્ઘવું) ખરી રીતે તો તમે બદ્ધભાર્થ ! એમના માટે તો જલ્દી, તમારા પોતા માટે પણ પત્નીને સમજવાની ફરકાર કરી નથી. તમારે વિરે એમનામાં ગેરસમજ વધાર્યું ગયા છે તેટલું જ નહિ પણ એમને અસ્પર્શ ગાખ્યે ગયા છે, એ નરદમ અત્યાર્થ હતી. અને દશ પણ એવી અપ્રસન્ન, દુર્બોધ અને અચંપૂજ પત્નીને એવી જ રીતે રાખી રહેવાના આત્મયાની વિચારમાં મગચુત છે. એ નર્તુ ધાતણીપણું છે. ગાંડી સુખત્યારી છે બદ્ધભાર્થ.

શીલભદ્ર : (દયાભર્યું દસો પડ્યાં) સ્વમત જેવું) એવું એવું કાંઈ નહોતું કાઠી ! મને એટલી ધુરંદરે નહોતી. હું તો અમારી શેઠલી રજવામાં ખૂંચો પડ્યો હતો. મારે માટે તો આ બધું અકસ્માત છે. મને મારી પત્નીની આવી આવી ગાવનાઓનો કદી મેં પરિચય

થશે નથી. એ પરણીને આવી ને તેવી મને તો લગી છે. મને આ એના વિચારો-લાગણી નથી. જાણે એને કામ કે બાંહેરી મૂળ છે. (સંતાપમયું આંસુનાં ટીપાં રહે છે.)

આસ્તિક : (પાળ બાંધતો) હું એક પ્રસ્તાવ મૂકું! અત્યંત ઘેરો ખર્ચાળ થઈ પારી છતાં એટલા પૈસા બહુબાઈને બારે નદિ પડે. આમે વધુ અગ્નિાસ માટે વહેતામેઠું બહુબાઈ જ્યાં તો મામે છે. તો બેગાબેગું દુર્ગામહેન પગ ત્યાંની તાલીમ પામે તો શું ખોટું!

અયન : ક્યાં! વિલાપત! ઘણો સુંદર વિચાર.

શીલભદ્ર : મેં પોતે તો અહીંથી બારોબર ચાલ્યા જવાનું નક્કી કરી લીધું છે. પોતાનો વિકાસ બપારે એ સ્વેચ્છાથી સાધવા માંગે છે ત્યાં મારે કશું કહેવાનું રહેતું નથી. બીજાં એ મેં વર્ષોની તાલીમ દરમ્યાન કે પછીના જીવનમાં માનું ઘણીપણ એને મેં વિન કે શરમરૂપ થઈ પડતું હામે તો ખુશીથી એ ફરી દઈ શકશે. મારો એના ઉપર કોઈ દહ નથી એ હું ... (આગળ બોલતાં અટકી પડે છે.)

ગૌરી : (સંકોચાતાં) દલે કન્યાપત્ર મોં કાણું કરોને બહુબાઈ! દુર્ગામહેનને અહીં બચતું હોય તો તમે પણ અહીં આવી જાવને મારા બાઈ! ત્યાં ઉપર ક્યાં જુગતું બાંધ્યું છે. હં તો ઘીને પડે ઘી પડી રહેશે.

મુનીમ : હા. પ્રભુ સહ સારાં વાનાં કરશે.

અયન : પણ પોતાની વાત હોય ત્યાં તો પ્રભુ ઉપર આધાર ન રાખવો ને!

મુનીમ : કેમ નહિ! કરતાં દારવતા તો હં દીનદયાળ જ છું ને!

અયન : મારે માટે તો તમે યત્ર પડો એમ છે, ધારો તો!

મુનીમ : હું ...

અયન : હા! ખોળશો નદિ. કહું છું કેવી રીતે તે (હસતાં-શુન્દેશરી અને શરમ વચ્ચે) વાહા, પથ, ફિરકા, તક, પંચ કે મતમાં વહેંચાઈ ગયેલ આપણી દિન્દુ જ્વલિની સેવાનું અને ઉપકારક કામ છે. જોત જોતમાં હાથ શું કામ ન થાય તેનું રક્ત્ય બહુબાઈ જાણે છે. અને વિલાપતો મદમ પરણી લાવે એવો યુવક દિન્દને કેટલો ખપતો છે તે વાત આસ્તિકબાઈ જાણે છે. ને સમાજમાં લગ્નની સંસ્કૃતિતા જુઓ ત્યાંનું સ્ત્રીત કુખડ, કાંગડું અને શેલિયું જ હોય. અને હવેપ્રજ પોરુષ પેલા કરતું એનું સ્ત્રીત, દેહનું સર્વોમી પતન થવામાં સંકેતિને પાશમાંથી ઉમેડી નાખવામાં એણે ભાગ લાગવતું નથી!

મુનીમ : મુજાની વાત કરોને, બાઈ!

ગૌરી : મેં નહોત્ત કહ્યું...તમને!

મુનીમ : શું વળો! આ બાઈનું...?

ગૌરી : સોદિનીનું...!

મુનીમ : (ચોંકતો) હા, આ...આ...!

દુર્ગા : હા. હા...મનભાઈ! એમાં કંઈ જ ખોટું નથી!

આસ્તિક : આપ જાતે કેવા છો!

મય્યન : એક તમારી જાણ્યું મારે તો પેલીસ-ખતનો !

ગૌરી : એમનો બિચારનો શો વાંક કાઢના દરો !

મય્યન : મારે અંગત મત એમનો મારે તો બહુ જ લોગો છે. એવાં ત્રેખડા સંસારને દીવાદાંડી સમી ઈશ્વરી ભેટ જેવાં છે. હોય બિચારો ધૂપવતા ખડકાળ લયંકર સ્થળ ઉપર. ગ્રેમબૂખ્યાં પણ ચેતવતાં.

[સોહિની આંખો ઝાળતી અંદરથી બહાર આવી ચાંબલીને ટકે જામી રહે છે.]

ગૌરી : (આંસિતકને) તમારી જ નાતના છે.

આંસિતક : પછી શો વાંધો ! અનુલોમ લમ યર્ષ પડશે. તેમ સોહિની ઉપરજાયક છે. તમારો ઉપરવટ જર્થ નો એ ફાવતું કરી લે, તો ! એનાં કરતાં સુધારક બનવાનો મોકો શું કામ જતો કરવો ?

મુનીમ : તો દીધી ! લાડુભાઈ, આંસિતકભાઈ સહુ છે.

મય્યન : (આંસિતકને) તમારે લેવાનું છે તે પાણી. દેવાનું નહિ ! (સાન કરી) 'સુષેષુ કિં બહુના !

સોહિની : (ચાંબલીનો ટેકો છોડી શીલબદ્ર તથા દુર્ગાની સમીપ આવી ગંભીર યર્ષ જર્થ) આપ બન્ને કન્યાદાન ન આપો તો મારે પરણવું નથી. (આશ્ચર્યભર્યું) આપણીને ! પછી તમારે વિધાયત જવું હોય તો જાગે, અહીં આવી રહેવું હોય તો તેમ કરજો, કે તમને ફાવે તેમ કરજો !

ગૌરી : હા. ત્યાંસુધી તમને ભેટને અહીંથી નહિ જવા દઉં, બસ.

મુનીમ : સાચું છે. પેટ વળગ્યું હોત તો આ બધું સૂકાઈ જાત !

સોહિની : એવું કંઈ નથી, તેવે વખતે હાકરાં કાઢી નાકો કરે તે સાચવે કે આંગળિયાત થઈને રહે.

ગૌરી : લે દવે સરમા જરાક !

[સોહિની સાથે જ સરમાતી અંદર આવી જાય છે. પગો આવે છે.]

પગી : આ જનનાળાને કાંઈક કીઓ, મગનભાઈ !

મુનીમ : શું પગી ?

પગી : (નોટ બતાવી) આ આપતા જાય છે !

મય્યન : આપે એ લેવું. મારા પેલા ખાખીને પણ મળુજો ! હં... જવ !

[પગી જાય છે. અંદરથી શાંતિફૂલ વાગતું શરૂ થાય છે.]

“ ના મા નહીં જાઉં સાસરીયે રે ”

[સહુ દુસી પડતાં એકબેકને ભેઈ રહે છે અને ખડકો પડે છે.]

[સમાપ્ત]

રસાયણવિજ્ઞાનનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ

અથવા

રસાયણવિજ્ઞાનનો વિકાસનું વિહંગાવલોકન

પ ઇ કા ન્ત ર. રા હ,
બી. એસસી., એ. એમ. આઈ. ઇ. ટી. (લંડન)

જુભીનને કૃષ્ણપ જતાવવા માટે રસાયણવિજ્ઞાને જે કાળો આપ્યો છે તે જેવો તેવો નથી. કિસાનોની કુખે આવવામાં રસાયણવિજ્ઞાને સહેજ પથ્થુ પાછો પાની કરી નથી. જમીનને ખેડવાનું કામ તેા પુરાણા જમાનાથી ચાલુ છે એટલે ઇતિહાસમાં કંઈ બડીએ રસાયણવિજ્ઞાનની મદદથી કૃત્રિમ ખાતરોની વપરાશ શરૂ થઈ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કૃષિ-કર્મનું મૂળ એટલું જૂનું છે કે તેના ઇતિહાસની સરખાતે તેની અંદર કળા આવી ત્યાર પછી ચાલ છે. ખડુ જૂના જમાનામાં જ્યારે વિજ્ઞાન વિશે ઘેર અજ્ઞાન હતું ત્યારે પથ્થુ જમીનની જતો વિશે અને પાક માટે નિરુપયોગી જમીનમાં ખાતરો ઉમેરવાથી તે કૃષ્ણપ ખતી શકે છે એવું જ્ઞાન લોકોને હતું. ખેતીનું વિજ્ઞાન અતુલ્યે આગળ વધેલું છે; જમીનને સુધારવાના અનેક અખતરાઓ થયા છે, માત્ર એ પ્રયોગો પાછળ રહેલા રહસ્યને જાણવાની દરકાર થયા સિવાય, એક જ જમીનમાં એક જ જાતનો પાક ફરી ફરીને નહિ થઈ શકે એ ખેડૂત જાણે છે પણ એવું કારણ એ જાણતો નથી.

ખેતીના વિજ્ઞાન સાથે રસાયણશાસ્ત્રીને બાંહે સંબંધ છે. ખાતર તરીકે વપરાતા કુદરતી પદાર્થોનું તે પૃથક્કરણ કરે છે; જમીનનું અને તેમાંથી ઊગતા પાકનું પથ્થુ તે પૃથક્કરણ કરે છે અને પછી પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી આંખો મીંચીને થતી ક્રિયાઓનું કારણ શોધી કાઢે છે.

પથ્થુ રસાયણશાસ્ત્રીના કામની પૂરી કદર નથી થતી એટલે અનુભવે મેળવેલું ખેતીનું વિજ્ઞાન એને મન એટલું જ્યવહારુ હોય છે કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં મંતવ્યો સામે એ હસે છે. પ્રયોગશાળામાં કાચનો તળીમાં કરેલો એક નાનો પ્રયોગ, જેની પાછળ અનેક શ્લેષિક થયેલી ક્રિયાઓનું કારણ જડી શકે, તેના પ્રત્યે તેને જેવો મુશ્કેલ પડે છે. પરંતુ જ્યારે પ્રયોગશાળામાં કરેલા પ્રયોગને મોટા પાયા ઉપર તેને કરી જતાવવામાં આવે છે કે એના ઉપયોગથી પ્રયમ કરતાં પાક એ કે ત્રણ ગણો ઊતરે છે ત્યારે તેને ખાતો થાય છે અને રસાયણવિજ્ઞાનનો ઉપયોગિતા એ સ્વીકારે છે.

રસાયણવિજ્ઞાનની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ નાના નાના પાયા ઉપર કરેલા પ્રયોગો પાછળ રહેલી છે. સંશોધન (research)ની ઉપયોગિતા એટલે દરજ્જે સ્વીકારાઈ છે કે અત્યારે સંશોધન એ મોટા મોટા ઉદ્યોગો પાછળની ચાવી જતી રહી છે.

હજીવાર પ્રયોગશાળામાં થયેલા સંશોધનને પરિણામે મોટા મોટા ઉદ્યોગો સ્થપાય છે. એલ્યુમીનિયમ આનું ઉત્પાદન દરિયાના પૂરું પાડે છે. નાઈટ્રેટ હવામાંથી સહેલાઈથી બનાવી

શકાય છે; કુદરતી વાયુ (natural gas)માંથી દ્વિલિપ્યમ મેળવી શકાય છે; લાકડાંનો વૈદર, રૂ, ચીયરાં, વગેરેમાંથી દૃઢિમ રક્ષમ પેદા કરી શકાય છે. આ બધા, સંશોધનને પરિણામે આમળ વધેલા ઉદ્યોગો છે.

આપણે નાઇટ્રોજનથી સર કરીએ. વાતાવરણનો જે વાગ નાઇટ્રોજનથી ભરપૂર છે. આપણે એકિસજનન-પ્રાણુવાયુ-શ્વાસમાં લઈએ છીએ તે એકસો તો ખૂબ જલદ છે. ફક્ત એકિસજનને જ શ્વાસમાં લઈએ તો આપણો જિંદગી તરત જ ખસાસ થઈ જાય. નાઇટ્રોજન એની જલદતા એાછી કરે છે, જેમ દૂધમાં પાણી નાંખીએ છીએ તો દૂધ પાતળું થાય છે અને પચાવવાને સહેલું પડે છે તેમ. હવે આ નાઇટ્રોજનની આપણને તેમજ વનસ્પતિને ખૂબ જ જરૂર છે પણ તે આવા છૂટા સ્વરૂપમાં નહિ પણ ખીજાં મૂળતરનો સાથેના સંયુક્ત સ્વરૂપમાં લાંબા વખતથી નાઇટ્રોજનને હવામાંથી મેળવી ખીજાં દ્રવ્યો સાથે સંયુક્ત કરવાનો પ્રયોગ આપણે કરતો હતો પણ તે હજુ હમણાં જ સફળ થયો છે.

સુરોખારમાં નાઇટ્રોજન છે. વર્ષો સુધી સુરોખાર ચિલી (દક્ષિણ અમેરિકા)માંથી મેળવવામાં આવતો હતો ખાતર તરીકે એનો વલો ઉપયોગ છે. ચિલીમાં સુરોખારની ખાણના માલિકોને આથી વલો ફાવેો થતો અને તેઓ મોંમાગ્યા કામ પગાવતા. કારણકે ચિલીમાં કંઈ તેનો અપૂર ખમનો ન હતો; કાળે કરીને તે ખસાસ થાય તેમ હતું. એ એ ખસાસ થઈ જાય તો શી સ્થિતિ થાય! ૧૮૯૮માં સર વિલિયમ કૂકેરે ભવિષ્ય ભાખ્યું કે વધતી જતી વસતિ માટે પૂરો પડતો દુનિયા પરનો ખઉનો પાક જલદી અસમર્થ થઈ પડશે અને જગતને દુઝાળના કપડાં દિવસોમાંથી પસાર થવું પડશે.

૧૮૪૦ સુધી એમ મનાતું કે વનસ્પતિજીવન પાણી અને અંગારવાયુ - કાર્બન ડાયોક્સાઈડ-પર જીવલે છે. પણ જર્મન રસાયણશાસ્ત્રી જરટન હોન લીખીએ ૧૮૪૦માં શોધી કાઢ્યું કે પાણી અને અંગારવાયુ ઉપરાંત તેમના બંધારણમાં ખીજાં પણ દ્રવ્યો પ્રવેશ કરે છે. વનસ્પતિના જીવનમાં તેર કરતાં એાજાં મૂળતરનો પ્રવેશ નથી કરતાં અને એમાં જ નાઇટ્રોજન, ફોસ્ફરસ અને પોટાશિયમ તો ખાસ અમત્યના છે. એક ટન ઘઉં, જમીનમાંથી ૪૭ રતલ નાઇટ્રોજન, ૧૮ રતલ ફોસ્ફેરિક એસિડ અને ૧૨ રતલ પોટાશ ચૂસી લે છે. આ ઉપરથી નાઇટ્રોજનની ઉપયોગિતાનું માપ કાઢી શકાય.

‘આવશ્યકતા એ શોધની જન્મદાત્રી છે’ એ ન્યાયે હવામાંથી નાઇટ્રોજનને સંયુક્ત સ્વરૂપમાં (Fixation of atmospheric nitrogen) એકઠો કરવા માટેના અગીરય પ્રયત્નો આખરે સફળ થયા. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ પણ આ ઇચ્છવાનું જ હતું કારણકે કોઈ રાષ્ટ્ર જગતની મહાઉપયોગી વસ્તુ દબાવી ભેસે અને એના મોંમાગ્યા પૈસા પડાવે એ જગત જરત આર્થિક નુકસાન કહેવાય.

નાઇટ્રોજનને હવામાંથી તલ્લ રીતે ભેગો કરવામાં આવે છે: એક તો હવામાં વિદ્યુતનો જળવાન પ્રવાહ પસાર કરીને, (આથી એકિસજન અને નાઇટ્રોજનનું સંયુક્ત સ્વરૂપ બંધાય છે અને પછી એનો જુદા જુદા દ્રવ્યો સાથે રાસાયણિક સંયોગ કરવામાં આવે છે.) બીજી રીત, ‘સાયનોમાઈટ’ની છે, અને ત્રીજી કેઈ પ્રોત્સાહક:

(catalyst) ના સાર્વિધમાં દાહદ્રોજનને નાઇટ્રોજન સાથે સંયુક્ત કરવાની છે. આમાંથી અપાનવાયુ (ammonia) અને છે, જેનું નાઇટ્રોજનયુક્ત દ્રવ્યોમાં રૂપાંતર થઈ શકે છે.

આ કેવી રીતે થાય છે તે હવે જાણ લેખકે. યોગસામાં આકાશમાં વીજળી થાય છે ત્યારે અપાનવાયુ અને નાઇટ્રોજનના એકસાઈડ અને છે એ વાત જાણીતી હતી. એટલે જ્યાં વિદ્યુત્ક્રિય સહેલાઈથી મેળવી શકાય (જ્યાં જળધોષ હોય તેવે સ્થળે) તેવી જગ્યાએ વાતાવરણમાં કૃત્રિમ રીતે ઉપરના અનાવનું પુનરાવર્તન કરીને નાઇટ્રોજનના આકસાઈડ (એકિસજનનો નાઇટ્રોજન સાથેનો રાસાયણિક સંયોગ; એકિસજન સાથેના કેઈ મૂળ-તત્ત્વના યોગને તે મૂળતત્ત્વનો એકસાઈડ કહેવામાં આવે છે) બનાવી શકાય અને તેમાંથી બીજાં દ્રવ્યો સાથે રાસાયણિક સંયોગ કરી જમીનને ફળદ્રુપ કરાવેર અથવા ઉત્પન્ન કરી શકાય. આને આપણે કૃત્રિમ ખાતર કહીએ તો વાંધો નથી (ખૂબ વપરાતું જંમોનિયમ સફેદ આ રીતે બને.) પણ આ પદ્ધતિ સરતી ન પડે, એને માટે તો જગજગત દાહદ્રો-ઇલેક્ટ્રિક પ્લેન્ટ (Hydro electric Plant) લેખકે. પડેલવહેલો આલો પ્લેન્ટ નોર્વેમાં થયો. પણ બધે કે જળધોષ ન હોય. તોઈ કેઈ સીની પદ્ધતિ શોધાવાની જરૂર હતી અને તે શોધાઈ પણ ગઈ એને 'સાયનેનાઈડ પ્રોસેસ' કહે છે. ૧૯૨૫મ કારખાઈડ પર વરાળ પસાર કરવાથી ફેરરમ સાઈનેનાઈડ તૈયાર થાય છે, જે નાઇટ્રોજનયુક્ત પદાર્થોનું મૂળ છે. ફેરરમ કારખાઈડ તો આપણે જાણીતો છે. એના પર પાણી નાંખવાથી એસિટ્રિક એસ ઉત્પન્ન થાય છે અને બધું દેશાણે રાંધે તેની જગમગાટ રાશતી પણ થાય છે. માત્ર તેની વાસ અગ્રિમકર છે. અત્યારે 'લારી'ઓમાં પણ આ લાઈડ વપરાય છે. અને આ ફેરરમ કારખાઈડ ગદ્ગદ સરતો છે કારણ કે લાઈડમાં ચૂનો અને કોક્સો બાળવાથી તે તૈયાર થાય છે! થેર પણ બનાવી શકાય.

પણ અત્યારે ખૂબ વપરાતો ત્રીજો પદ્ધતિ તો આના કરતાં પણ સરતો પડી છે, એમાં નાઇટ્રોજનને સીધો જ દાહદ્રોજન સાથે સંયુક્ત કરીને અપાનવાયુ બનાવવામાં આવે છે. (અપાનવાયુ એટલે નાઇટ્રોજનના એક પરમાણુ સાથે દાહદ્રોજનના ત્રણ પરમાણુઓનો રાસાયણિક યોગ - NH_3) નાઇટ્રોજનને પ્રવાહી હવા (liquid air, હવા પ્રવાહી થઈ શકે છે એ તો તમે જાણતા જ હશો) માંથી મેળવી લેવામાં આવે છે. હવાના પ્રવાહીને આપણે ઊંચા દર્જાએ - વાષ્ટ રૂપ યત્ર દર્જાએ - તો નાઇટ્રોજન પડેલો વાષ્ટરૂપ બનશે (evaporate થશે) મારણકે એનું ઉત્કલન બિંદુ (Boiling Point) એકિસજનના કરતાં ઓછું (lower) છે. આ પ્રમાણે નાઇટ્રોજનને એકિસજનથી છૂટા પાડવામાં આવે છે. પણ પછી કે નાઇટ્રોજન દાહદ્રોજન સાથે ગાઠી રીતે મળી જાય છે એમ ન સમજશો. એમ જો બન્યું હોત તો આ રીત સહેલાઈથી શોધી કાઢી હોત. લાખ પ્રવલ્લ કમે પણ નાઇટ્રોજન સાથે સંયુક્ત થવાની ત્યા પાડશે. હવે શું કરવું? એ જાનને કેવી રીતે સંયુક્ત થાય છે એ સમજવા માટે એક વર્તી સંજગતી પડશે.

* પ્રોસેસ-catalyst રાસાયણિક ક્રિયાને થોડો ચંદર સીધો બાળ લોપા સિવાય એટલે બધો મેઝ આપે છે કે એના વગર એ ક્રિયા સંભવી જ ન શકે એમ હતી.

શરૂઆતમાં પેટ્રોલિયમની કિંમત બારે હતી પણ પછી તે લાંબા બૂંઝળા વાટે એને પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી અને એ સારું બન્યું.

પેટ્રોલિયમમાં એસોસિન, કેરોસીન વગેરે જલદ તોલોથી માંડી પેરેશીન (મીથ) જેવા ઘટ્ટ પદાર્થોના સમાવેશ થયેલો છે. પેટ્રોલિયમને ગરમ કરવાથી દલકા પદાર્થો પહેલા નીકળવા માંડે છે અને બાકી બારે પદાર્થો રહે છે. આવી રીતે પ્રથમ એસોસિન નીકળે છે; પછી કેરોસીન વગેરે તેજો નીકળે છે અને છેવટે પેરેશીન અને વેસેલીન નીકળે છે. આ દરેક પદાર્થને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મેળવવા માટે અમુક ઉત્કૃષ્ટતામાને કૃષો પદાર્થ બદાર આવશે એનું જ્ઞાન અગત્યનું છે. કાર્યન દાર્શનિકોમનના આ નવા પદાર્થો હોઈ, તેઓ ' હાઇડ્રોકાર્બનસ ' (Hydrocarbons) કહેવાય છે. સૌથી છેલ્લો 'કોક' બાકી રહે છે જેને બાળતાં જિલકુદ્ધ રાખ થતી નથી અને બાળતલુ માટે તે વપરાય છે. આવી રીતે સો (૧૦૦) ભાગ પેટ્રોલિયમમાંથી

૪ ભાગ ગેસ

૧૫ ભાગ કેરોસીન

૧૨ ભાગ પેરેશીન અને વેસેલીન

નીકળે છે.

૨૫ ભાગ એસોસિન

૪૦ ભાગ બ્રાસોલેસ અને

૪ ભાગ કોક (coke)

પેટ્રોલિયમ સાથે સંકળાયેલો અગત્યનો એક પ્રયોગ છે તેને 'ક્રેકીંગ' (cracking) કહે છે. એના વડે ઘટ્ટ તેજોમાંથી એસોસિન જેવું દલકુ તેજ મેળવી શકાય છે. ૭૦૦ અંશ ફેરનહાર્ટ નેટલું ઉત્કૃષ્ટતામાન રાખી ખૂબ દબાણ નીચે ઘટ્ટ તેજને ગરમ કરવામાં આવે તો ઘટ્ટ અણુઓ દલકા અણુઓમાં ભાંગી પડે અને એસોસિન બને. આમ $C_{20}H_{42}$ ને હાઇડ્રોકાર્બન $C_{10}H_{22}$ માં છૂટા પડી જાય. આને Cracking process કહે છે. આની જો શોધ ન થઈ હોત તો એસોસિન અત્યારે મળું મોંઘું હોત, અને પરિણામે મોટરોનો ઉદ્યોગ એટલો જ પાછળ હોત અને આટલી બધી મોટરો દુનિયા પર હોતી ન હોત.

હોલસો એક વખત ગેસ બનાવવાના ઉદ્યોગમાં શાપ સમાન હતો. અત્યારે રસાયણ-શાસ્ત્રીને પ્રતાપે એ આશીર્વાદ સમાન બન્યો છે. એમાંથી સુંદર રંગો, કીમતી રસાયણો, ગૌણધો અને સુગંધો નિર્માણ થઈ શક્યાં છે.

હોલસાને વગર હવાએ બાળવાથી (Destructive distillation)—નિર્વાત નિર્ગર્થ કરવાથી તેમાંથી 'કોક' અને 'ગામર' નીકળે છે. એ ગામરને ફરીવાર એવી રીતે બાળવાથી એમાંથી એમોનિયા (અપાનવાયુ) એન્ઝીન, કિનોલ, નેફથેલીન, કિયોસોટ અને એન્થ્રેસીન જેવા ઉપયોગી પદાર્થો મળ્યા છે. એન્ઝીનમાંથી એનીલીન અને એનીલીનમાંથી સુંદર વિધવિધ રંગોની સજવટ રસાયણશાસ્ત્રીએ કરી કાઢી છે.* આ શોધ જો કે અકસ્માત થઈ હતી પણ એક પ્રયોગશાળામાં નાની ટેસ્ટ-ટ્યુબમાં જ એનો જન્મ થયો

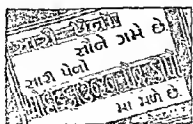
* આ વિશે વિસ્તારમાં જેને લેખક હોય તે. મારા ' યુગમાંથી સોનું ' (કૌશીક, નવેમ્બર ૧૯૩૬) અને ' ઔષધો અને સુગંધોના રાજ્યમાં રસાયણવિજ્ઞાનનો ફાળો ' (યુવક, જુન ૧૯૩૮) એ લેખો જુઓ.

હતો અને અત્યારે રંગોનો ઉદ્યોગ જગતના સૌથી આગળ પડતા ઉદ્યોગોમાંનો એક છે. આ જ ઉદ્યોગને જુદી આંદો આપીએ તો વિસ્ફોટક (explosive) પદાર્થો બનાવવાનો ઉદ્યોગ તે બની શકે એટલે અહીં રાષ્ટ્રોમાં પોતપોતાની સલામતી ખાતર આ ઉદ્યોગને ખૂબ ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું છે.

છેલ્લે 'મર્સરાર્થર્ડઝ પ્રોસેસ'ની નોંધ આપતી યોગ્ય થઈ પડશે. એનું નામ મર્સર (Mercer) નામના રસાયણશાસ્ત્રી, જેણે એ શોધ કરી હતી તેના પરથી પડેલું છે. રૂના દોરાને કોર્સ્ટિક સોડામાં નાંખવાથી 'એર્મા રેશમ' જેવા મેળકાટ આવેલા હતા એ એણે જોયું. એ રીતે દોરાઓની મજબૂતી પણ વધે તે એ પણ મેણે જોયું અને અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ તેમ, એ શોધને પરિણામે મર્સરાર્થર્ડઝ ફરેલું બાણ કાપક મિલોમાં તૈયાર થાય છે.

બનાવટી રેશમ અથવા રેયોન પણ કે અથવા લાકડાના બેરમાંથી જ તૈયાર કરવામાં આવે છે, એની બનાવટમાં નાઈટ્રોસેલ્યુલોઝ જેવા વિસ્ફોટક (explosive) પદાર્થ પ્રવેશી છે. લાકડાના બેરને પ્રથમ કોર્સ્ટિક સોડાના દ્રાવણમાં ઝોળાળી પછી કાર્બનડાયસલ્ફાઈડ નામના પદાર્થ સાથે મેળવવામાં આવે છે અને તેના ચાસણી જેવા પદાર્થ બને છે. આ પદાર્થને પછી ખૂબ બારીક કાણાવાળા ચારણીમાંથી જેલવામાં આવે છે એટલે તેના તીણા રેશમ જેવા તાર નીકળે છે અને પછી તેમને સત્કયુરિક એસિડ વગેરે વડે ધોવામાં આવે છે એટલે ફરી એમાંથી 'સેલ્યુલોઝ' બને છે અને તેમાંથી રૂના જેવી પૂણી બનાવી રેશમના દોરા તૈયાર કરવામાં આવે છે.

આવી રીતે પ્રયોગશાળામાં થતા, ધણીવાર નકામા લાગતા પ્રયોગોએ ઉદ્યોગને આગળ દડસેડ્યા છે, અનેક નવા ઉદ્યોગોને જન્મ આપ્યો છે અને રસાયણવિજ્ઞાનની પ્રગતિ કરી છે. બીજું તો ઘણું રસાયણવિજ્ઞાને આપ્યું છે. 'અનુસૂતિ' ધીની બનાવટનું એક જ દર્શાવ બસ થશે. યુનાનોઇનમાં એણે અજગ્ય પ્રગતિ કરી છે પ્રયોગશાળામાં અનેક પ્રયોગો દર્શાવ્યા થયા ક્યાં છે અને થયા કરશે. અને રસાયણવિજ્ઞાન જેવો આકર્ષક વિજ્ઞાનની બીજી શાખા નીવડી નથી. છેવટે તો, આજઝાત્કર્તિતતોયં ચલા ચરુછતિ સાગરમ્ તેમ વિજ્ઞાનની દરેક શાખા એકત્ર થાય છે અને જગત પર વિજ્ઞાનની મહાનાની સ્થિતિ કરે છે.

As We Rush –

As we rush, as we rush in the train,
The trees and the houses go wheeking back,
But the starry heavens above the plain,
Come flying on our tract.

All the beautiful stars of the sky,
The silver doves of the forest of Night,
Over the dull earth swarm and fly,
Companions of our flight.

We will rush ever on without fear;
Let the goal be far, the flight be fleet,
For we carry the Heavens with us, dear,
While the earth slips from our feet.

J. Thomson.

ચલું હું વિના ડરે

સરું અગતગાડીમાં; લવન, વૃક્ષ રસ્તા પરે
વિરુદ્ધ દિશમાં ખસે,
તથાપિ ડગ તો ચસે,
(અનન્ત નલ પોયણું નલસરે તરે — વિસ્તરે —)
રૂપેરી ખગ ચામિતીવન તણા તનુ તારલા;
રહે છ મુજ સાથમાં નિવનસંગી ઘેં વીરલા.

લલ્લે ચરણથી ચસે પૃથિવી; આલ સાથે સરે
હરે નિવનલક્ષ્ય હો,
મુપાર્થ જન કો ન હો,
તથાપિ ડગ હિમ્મતે મૂકી ચલું હું વિના ડરે.

(J. Thomsonના કાવ્ય હપરથી)

રંજનમ્

સંગીતકારે ખાંસાહેબ વ્યબહુલ કરી મખાં

પ્રસિદ્ધાપ્રસિદ્ધ શિષ્યવર્ગ

વૈદ્ય ચૈતન્ય દેસાઇ

[ચત્તાકી ચાક]

૧૩

પાછલા લેખમાં તે તે પ્રસંગે ખાંસાહેબના મહાખરા શિષ્યોના નામશઃ ઉલ્લેખ આપી ગયેલા જ છે. ઉપરાંત ચાર-૭ મહિના સુધી રીખી, જતા રહેલા શિષ્યો મહાખ છે. તેમ જ વિદ્યાલયોમાં ખાંસાહેબ પાસે થોડુંમણ શિક્ષણ લીધેલા શેંકડો વિદ્યાર્થીઓ નીકળશે. ઉલ્લેખયોગ્ય શિષ્યવર્ગમાં શ્રી. સવાઈ મંધર્વ, દશરથ મુળે, બેદરે, રાજનઆરા, સુરેશખાનુ, માધવશુભા, કપિલેશ્વરી બધુ, અને સરસ્વતિબાઈ મિરજકર, આટલાં શિષ્યો મહત્વનાં મહાખ. આમાંથી ખાંસાહેબના ગાયનની ઝીંચવટ જોઓના ગાયનમાં છે તેવું ગાવાવાળા શિષ્યો શ્રી. દશરથ મુળે (પૂના) અને સરસ્વતિબાઈ મિરજકર (મિરજ) આ બે જ છે. ખાંસાહેબની સંપૂર્ણ સ્થૂંઝ ગાંવડી શ્રી સવાઈ મંધર્વ ગાઈ શકે છે, તેમ ખાંસાહેબનું ગાયન જોમની તેમ શ્રી. રાંકરરાવ કપિલેશ્વરી (મુંબઈ)ના પેરીવાદનમાં નીકળી શકે છે. ખાંસાહેબના સ્વરરાગજ્ઞાનનો મોટો વારસો શ્રી. વ્યાઘ્રશ્યુભુવા કપિલેશ્વરી (મુંબઈ)ને મળેલો છે.

બીજી પદ્ધતિ ગાતા કેટલાક પ્રસિદ્ધ ગાયકોમાંથી હાલ અસાધ્યાખાંની પદ્ધતિયા કહેવાતી મુંબઈની ગાયિકા શ્રી કેસરબાઈએ શરજાનનું શિક્ષણ ખાંસાહેબ પાસે લીધેલું. તેમજ ઠાકરાપુરની એક ગાયિકા શ્રી. અક્રમબાઈ પોતાના વાઈ પાસેથી શીખેલી, જે બાઈ ખાંસાહેબના શિષ્ય છે, ઉપરાંત, પ્રસિદ્ધ ટુંબરીગાયક ખાં. ખારાસાહેબ સ. ૧૯૩૦-૩૧ માં ખાંસાહેબનું ગાયન સાંભળી પેલા થઈ ગયેલા અને તેમની પાસે શીખવા માટે મિરજ આવો ગઈ ગયેલા, પણ ત્યાંનાં હવાપાણી માફક ન આવવાથી ખીમાર થઈ પાછા ચાલી ગયેલા. ગૃહસ્થ લોકોમાંથી જોઓએ ખાંસાહેબ પાસેથી સારું અને અગત્યપૂર્વક શિક્ષણ લીધું તેઓમાં શ્રી. બરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય, સુનાલિની દેરી, દિલીપકુમાર રોય, લેકો બદામઈ માડગાંવકર (જસ્ટીસ માડગાંવકરનાં પત્ની), સાં. વેલિયુકર (અમ-દાવાદના પ્રો. વેલિયુકરનાં પત્ની) થી યુજુબાઈડાલા, શ્રી. જોગગાંવગાળા શેક (' હોનિફલ'ના), શ્રી. કાપડિયા શેક (' મુંબઈ સમાચાર'ના), શેક મદમુદબાઈ, સર ડો. ભાંડારકરનાં કુટુંબીઓ, ડો. સ્વરોષેશ્વરની કન્યાઓ (મદ્રાસ) વગેરે વ્યક્તિઓ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે.

૧૪

એકાકી મૃત્યુ

ખાંસાહેબની હાર્દિક ઈચ્છા હતી કે પોતાને ગાતાં ગાનાં મરણ આવે, અને થયું પણ તેમજ. અસંખ્ય જલસા કરેલા, લાખો રૂપિયા કરમાઈ ખરચી નાખેલા, પણ શિષ્યોને કાણુવેલા, થેક માયક તરીકે ઉત્તમ કીર્તિ પણ મેળવેલી, એટલે જન્મથી જ વૈરાગ્ય-વૃત્તિના ખાંસાહેબ આખર આખર તો ' હવે થઈ થયું ' એમ સમજી ગયે કંટાળી ગયેલા; તેમાં જ સ. ૧૯૪૭ સાલમાં તેમની સાથે તેમના સ્વજનોએ વ્યવહાર અંગે કેટલીક ખટપટ

કરેલી, એટલે ધંધા ઉપર તેમને સ્ત્રી ચહેલી અને હવે પોતાના પ્યારા મદ્રાસ મંજાકામાં ઉદ્દેશા થોડા જલસાએ કરી પોતાને દર માસ રૂ. ૫૦ જેટલી રકમ મળ્યા કરે એવી ગોઠવણ કરી મિરજમાં વિશ્રાન્ત (retired) જિંદગી ગાળવાનું તેમણે નક્કી કર્યું અને તે પ્રમાણે તેઓ તા. ૨૨-૧૦-૩૭ ના રોજ પોતાની સાથે ફક્ત સામાન્ય એ શિખો લઈ મિરજથી મદ્રાસ જવા ઉપડ્યા. આ પ્રવાસમાં ખાંસાહેબને તાવ આવવા માંડ્યો. તેમને બીમારી કવચિત જ આવતી અને તેમને ખદુ દવાદાર કરવાનું મગતું નહિ, એટલે આ વખતે પણ તેમને વિશ્રાન્ત કે સારવાર મળી નહિ અને તેમણે લીધી ય નહિ. ખાસ કરી મદ્રાસના પ્રવાસમાં, રિવાજ યત્ન ગયેલા તે પ્રમાણે, હમેશની માફક ગારાનો, મંજવાનો અને અખંડ ચર્ચા કરવાનો પરિચય ચાલુ જ હતો. એ દિવસ જોંધ નદિ આવેલી, કળંગિયાત પણ હતી, પોંડિચરી આવવા માટે શ્રી. મોમી અરવિંદ યોગ તરફથી ખાંસાહેબને આમંત્રણ મળ્યા વખત પહેલાંનું હતું, એટલે આ વખતે ત્યાં જવા મટે તેમને વિશેષ જ પ્રેરણા યત્ન આવી. પોંડિચરીમાં એમના એક જૂના સાથી શ્રી અંકેશ્વર અરે અને યુજ્જ્વાનના વતની શ્રી. અંબાલાલ પુરાણીએ એમને મારેનો ખબો અવસ્થા કરી રાખી હતી, ઉતરવાની જગ્યા પણ સુકરર કરી હતી, પણ અફસોસ! તેઓ પોંડિચરીની યુલાકાત ન લઈ શક્યા અને પોંડિચરી જતાં રસ્તામાં, મદ્રાસથી જનોસ માર્ગે “સિગર-પેરુમલ-કોર્સ” હોઈ કોટલા સ્ટેશન ઉપર ગાડી યંત્રી એટલામાં, ખાંસાહેબને એકાએક મથરામણ થવા લાગી અને તેઓ ત્યાં જ ઊતરી પડ્યા. આ વખતે તેઓ નીચા વળી જઈ દારૂંદારો હતા અને અચકાતા અચકાતા બોલવા હતા. સાથેના અસિદ્ધિ અદ્દા શિખો એટલા મથરાઈ ગયા કે તેઓને આ સંલોગમાં શું કરવું તે યત્નું અલગ જ બન્યું! પરપ્રાંત, પરબાપા અને સંગીત વિના બીજા વિષયમાં પૂર્ણ અતાન! તે ગરીબસ યુના એકસ સ્ટેશન ઉપર ઝાંખા મંદ પ્રકારે બળી રહેલા એક ફાનસ સિવાય બીજી કોઈ ત્યાં ન હતું! પ્લેટફોર્મ ઉપર નાખેલી પથારી ઉપર ખાંસાહેબ પડ્યા અને “જળતરા ચાલ છે. પવન નાખો” એમ બોલ્યા. ગતના બાર વાગવાનો સમય હતો. ખાંસાહેબ ફરી ઊઠ્યા. મોઢામાં અંગળીઓ નાખી ઊઠકટી કરી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, શીય જઈ ચાલ્યા. નખજાઈ આવે છે એમ તેમને લાગવાથી દરખારી રાગમાં કુચનના કંઠમાં પડવાની સરખાત કરી! આંધુ દાખતા શિખોને કહ્યું: “કપો! બકરાતે હો! અજાહ માલિક હે!” જરાક રહી ફરી બોલ્યા: “મને મદ્રાસ લઈ ચલો.” પછી કહ્યું: “જરાક પ્લેટફોર્મ ઉપર ફરી આવું.” પચોસ-તોલ કણમાં ચાલ્યા એટલામાં ક્યાંક મિંગલ પટ્ટીનો અવાજ સંલગાયો એટલે કટ પાછા ફર્યા અને આવી પથારી ઉપર બેઠા અને પોતાના પગ ચાંપવાને કહ્યું. પછી પશ્ચિમ દિશા તરફ મોઢું ફરી બેઠા અને ખજ રપર લગાડવાનો-કે જે અભ્યાસ રાજ મળશે કરતા-પ્રયત્ન કર્યો; અવાજ તો મંદ મધ્યમથી મધ્ય મધ્યમ સુધી જ ચાલતો હતો. બોલવા લાગ્યા: “પુરાવંદ! મેરા તો કુજ યુવાક હો ગયા હો, માફ કર!” અને એટલું કહી જમીન ઉપર તેમણે પોતાનું નાક ત્રણ વાર ધર્યું. તરત જ તેમણે આંખો મિચી દીધી, તે કાયમની જ! આ વખતે સાકાચાર વાગ્યા હતા. શિખો ઉપર જાણે આકાર જ પટ્ટી પડ્યું! તેમના પંચગ્રાણી નીકળી ગયા! પાસે ખાસ પેસા નહિ, ઝોળખાણું પેણું નહિ! રાખને સ્ટેશનની બહાર લઈ જવા મટે સ્ટેશન માસ્ટરે કોર મદ્રાસી બાયામાં

કાયદેસર તમારો કર્યો! સવારે શયન મોટરમાં મદ્રાસ લઈ ગયા. ડોક્ટરે સર્ટિફિકેટ આપવાની ના પાડી. તારે કર્યા પછી મિરજથી વડોદ શિબ્લમંડળી આવી, અને તેમની ખટપટથી સર્ટિફિકેટ મળ્યું. તા. ૨૭ એપ્રિલની રાતે પ્રાણોત્ક્રમણ થયેલું; તા. ૨૮ રાતે બાર વાગે મદ્રાસથી શયન લઈ મોટર નીકળી તે તા. ૨૯ શુક્રવારના રોજ સાંજે મિરજ પહોંચી ગઈ. તે જ દિવસે સાંજે ૭ વાગે મિરજના પ્રસિદ્ધ દર્ગામાં ખાંસાહેબના એક પ્રિય વૃક્ષની નીચે તેમના પ્રેતનું દફન મોટા સમાનભંધી કરવામાં આવ્યું. જે પવિત્ર તીર્થસ્થાનમાં, દર્ગામાં ખાંસાહેબ પોતાના શ્રદ્ધેષી પીરની સામે દર વરસે ગાર્થ સેવા કરતા, તે જ સ્થાનમાં જાણે કાયમનું અખંડ ગાવા બેસવા માટે દુનિયાના બધા વ્યાપોને હેલી તિલાંજલી આપી તેમણે અનંત સંગીત-સમાધિ લગાડી! દર્ગામાં સાધુ સિવાય બીજાના શરીરને જગ્યા અળાતી નથી, છતાં તે ખાંસાહેબના શરીરને આપવામાં આવી, આ ઉપરથી ત્યાંના મુસલમાન સમાજની ખાંસાહેબ ઉપર કેવા પ્રકારની ભક્તિ હતી, તે દેખાઈ આવે છે. ખાંસાહેબના મૃત્યુ પછી, અનેક ટેકાણે જાહેર સભાઓ કરી લોકોએ તેમજ સંગીતની સરગાઓએ અને લેખો છાપી ધણીખરાં વર્તમાનપત્રોએ તેમને માટેના સાર્વજનિક આદર પ્રગટ કર્યો છે. વિશેષતઃ પૂનાના દૈનિક 'જાનગ્રાસ' અને મુંબઈના 'હિંદુસ્તાન-પ્રજામિત્ર' બંનેએ ખાંસાહેબના મૃત્યુ ઉપર અત્યેષ લખ્યા હતા અને 'દાઈગ્રેસ' મોટા લેખ છપ્યો હતો, જે ઉત્સેખનીય છે. ઉપરાંત, ખાંસાહેબનું સ્મારક તેમની પાછળ રહે તે માટે મુંબઈ તથા પૂનાની જાહેર સભાએ સમયોને ચૂંટી એક કમિટી નીમી દીધી છે, જેમાં મુંબઈકરજીના મહારાજ, સરદાર મુલુમદાર, હરીન્દ્રનાથ મહોપાધ્યાય જેવા સંગીતના તજજ્ઞો અને મોલાદાર મોહા છે. સ્મારક બાબત મિરજનાં, દૂનની જગ્યામાં સારી કબર અને એક ધર્મશાળા કાઢવાનો તેમજ મુંબઈમાં, રેડીઓ સ્ટેશનમાં ખાંસાહેબનું બરડ લીધું કરવાનો-આદર્શ કામ અત્યાર મુંબઈમાં સ્મારક કમિટી તરફથી ચલાઈ છે. મરાઠીમાં ('નવા કાળ' પત્રમાં) તથા ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થતા ખાંસાહેબના અદિત્ર વિષયક લેખ પણ કમિટીની સંમતિ અને સહકારથી જ લખાવા શક્ય બન્યું છે-ખાસ કરી ઇંગ્રેજી, મરાઠી, હિંદી અને ગુજરાતીમાં ખાંસાહેબનું વિસ્તૃત અદિત્ર અંધકૃષ્ણ પ્રસિદ્ધ કરવાની પણ કમિટીની ઇચ્છા છે. અનુકૂળ સંજોગો મળે, તો તે સફલ પણ થાય.

ચાલુ]

ટેલીફોન : ૨૧૧૧૦

ટેલીગ્રામ : કમ્પેટ

ભારતીય નિવાસ

હિન્દુ લોજ

રહેવા જમવાની આકર્ષ સગવડ

☆ ૨૧૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨. જ

[ગતાંકથી ચાલુ]

સંમેલનો પછીનાં કેટલાંક ઉપયોગી સ્મરણો.

મોટી પરિપક્વો, એક 'માનકાલ'માં અને બીજી 'કમી'જલા 'માં' મળી, તે વખતનાં દશ્યો અને સ્મરણો તથા કરાવોનો સાર જાહેર પત્રોમાં આપી ગયો છે અને રિપોર્ટ તથા કરાવો અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે.

'નાતની કામદા' એટલે એમને મન 'વેદવાક્ય.' આથી સંમેલન પછી તુરત જ ગુનાઓનું પ્રમાણ ઘટવા માંડ્યું. પણ તે પહેલાંની જૂની * કન્યાઓના નાશ પતાવવા તથા પહેલાંના ગુનાઓનો ફરિયા કરવા માટે સજાસહોની એક કમિટી ફાંગડી મુકામે મળી હતી તે વખતે નાનામોટા લગભગ ૧૨૫ ફસ આવેલા હતા. બે દિવસમાં એ લોકોએ ૮૦ કેસનો ફરિયા આપી દીધો. જે દલા તે આપમેળે પતી જાય તેવા ને સાધારણ રજા બદલવના ને મુશ્કેલીઓ પાંચેક સકારણ રહી ગયા.

બે જ દિવસમાં આટલું કામ અને તે પણ રીતસર-અવસ્થિત નોર્મ કોષ્ટને પણ આશ્ચર્ય થયા વગર ન રહે. પટેલિયાઓમાં આટલી બધી તર્કશક્તિ અને આવકલનું અને તે આ પ્રથમ જ દર્શન થયું. ફરિયાદી અને આરોપી બન્નેની બધી વિગતો ત્રીશ્વરદથી સંભળવી, ગુનેગારની બિલક તપાસ કરવી અને કેટલીકવાર ફરિયાદી પોતે જ ગુનેગાર હોય તે શોધી કાઢવું એમાં કેટલું અસાધારણ છુદ્દિબગ નોંધ્યે, એનું મૂલ્ય ન્યાયાધોષ એનું જ મૂલ્યવી શકે! પણ અને જે ગમ્યું તે તરજ તે એ લોકોની અસૌકિષ્ઠ શક્તિ!

ત્યારે ગુનાનું મૂળ શોધ્યું મળે નહિ, પુરાવાઓ મળે નહિ અથવા મળે તે ઉપર ચોટિયા હોય ત્યારે છેવટે વાત આવે સતની. જન્મે ધણીના સુચરકા લેવાય અને ગુનેગાર હરે તેણે પંથ કરાવે તે શિક્ષા સદવાની.

સતની કસોટી એટલે (૧) સાધુ મદાત્માના પગ પર હાથ મેલવો; (૨) ગાયને ગળે હાથ મેલવો; (૩) પાપ પ્રપચની ચિટ્ટી કાઢવી; અને (૪) જાંપાના પીરની બેડી.

આવી વાતો આવોને બોલી રહે, એટલે જે ગુનેગાર હોય તે તેવાર ધાય જ નહિ. તે તો એમ જ કહીને બોલો રહે કે બીજું 'બધું' કહો. તે કડું, એ નહિ બને! એટલે અચૂક ગુનેગાર બની જ ગયો! આટલી સત પરની સચોટ પ્રીતિથી મારું આકર્ષણ એ કામ પર વધી ગયું. બીજી અપાર ત્રુટિઓ વચ્ચે પણ આ એક દેવી ગુણ સર્વોત્તમ છે. ઉચ્ચ-શિષ્યાત મહ્યાત્મી કામ કે આગળ પડતા મહ્યાત્મી શિક્ષિત વર્ગના અનુભવમાં બીતા કે ધર્મના

* એટલે એક કન્યાને એમનાં માણસ સાસુરે ન ચોક્કસતાં હોય કે તેના પતિએ, ન ગમવાથી બીજી કરી હોય અને પહેલાંના છૂટકોગ (સકારણ છૂટકોગ આ કોગમાં થઈ શકે છે તે) ન કર્યા હોય એવા વાંધાઓ.

સોગંદ માટે આટલું માન દિલમાં બહુ લાગ્યે જ જાણ્યો! મને મારી જાત માટે પણ એટલા અપાર આદર, વિશે શંકા છે, કારણ કે એ એકલા હૃદયનો જ વિષય છે.

આ અંદેશમાં ચાર-પાંચ શ્રદ્ધેય રચના છે: —

(૧) મોહાસગના મહાદેવ; (૨) દેવધોલેશના મહાદેવ; (૩) મેટાલનાં મહાકાળી માતાજી; (૪) કુમારખાણનું શુરુ મંદિર; અને (૫) જાંપાના પીર.

આવાં રચનામાં જંગી મેળાઓ ભરાય છે, અને એ વિશે ખૂબ અગત્યની વાતો ફેલાયેલી છે. જે કે એ બધી વાતોનાં ફરકો પાછળ 'લાક્ષણિક' તથા 'તો' છે જ; પણ મુખ્યત્વે તો એમનું અપાર શ્રદ્ધાળુ જ હૃદયેખવા મોઝ છે.

કાંગડી પાળીથી નાની મોટી અનેકવાર પંચોની મિટિંગ સિવાવાડા, ચરલ, રાણિયાપરા, માનકોલ, સંકોલ, હડીપરા ઇત્યાદિ સ્થળે બધી મર્મ લગાર પણ ગુનો થયો કે ફરિયાદ આવી જ છે અને તેનો ફરનો પણ થઈ જાય છે. અગાઉ આગેવાનો કામ કરતા પણ લાંચફરવતે રમાય જગાવેલું, એટલે એમનું વજન નહોતું. હવે તેઓએ એ પદ્ધતિ માંડી વાળી છે, એટલે પ્રજાહૃદયમાં એમનું રમાય હીક જમતું જાય છે પણ પીકળળ અને વતસલ માની લોકસેવકોની દોરવણીની હજુ ગરૂર તો છે જ.

એકેલા એવકોની પ્રવૃત્તિઓ

ભાઈ હાનભાઈને તો 'માનકોલ' અને 'હડીપરા' માટે શેઠ અંબાલાલ સારાલાઈએ શેકવા છે પણ એમની નિતર્ગરચિનું વલણ લોકસેવા તરફ જ હોઈ એ પોતાનું કામ બજાવવામાં પ્રજાહૃદયપ્રવેશનો આદર્શ સામે રાખવા કરે છે, અને નલકંઠા ખાતેની બધી પ્રવૃત્તિઓ તરફ એમને કેવો રસ છે અને ધમય છે, એ વિશે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે.

ભાઈ જુહાભાઈ અગદાવાદ ખાતે જ રહે છે, છતાં એમણે ત્યાં રહ્યાં રહ્યાં પોતાની દૃષ્ટિ આ તરફ રાખી છે. એ, નલકંઠાની પ્રવૃત્તિઓનું હૃદય છે. એ જ રીતે ભાઈ હોટુભાઈ સાધીએ એમને નલકંઠાના સરદાર તરીકે જોવાયે છે. અને નલકંઠાની વાકિતમાં સેને ટપી જાય તેવા બીજા ને ભાઈલાલભાઈ! એના ધન્યકતા શેણિતમાં લગતી છે.

કેન્દ્રો

ભાઈ સાર્લલાલભાઈએ કેળવણીનું શેઠ સંભાળ્યું છે. 'દેગમમ' ખાતે 'સરદાર સેવાશ્રમ'નું મકાન બીજું કરી એકસો બપોલ મામનાં યુનંદા બાળકોને વધશિક્ષાના પ્રમાણે શિક્ષણ આપવા સારુ હાત્રાલય ચલાવવા પ્રવૃત્ત કરે છે. એમના બીજા વણેકે મિત્રો એવાઈ આવ્યા છે તે ત્રણ મોપીશીમાં જુદા જુદા કેદે બેસવા ઈચ્છે છે.

ગ્રીંદ શિક્ષણ સમિતિના અમદાવાદ જિલ્લાના મંત્રી ઝરેરી પત્રાલાલભાઈએ બોર્ડ દારા પદ્ધતિસર ન મર્મ શકે. સાં ત્યાં ખાનગી મંડળદારા શાળાઓ અને ગ્રીંદ માટે રામિશાળાઓ લગભગ પચ્ચેશોક સ્થળે ખેલી દીધી છે.

આર્થિક રાહત માટે શ્રી જુહાભાઈ દારા એક સરતા અનાજની દુકાન * 'માનકોલ' ખાતે ખોલાઈ છે અને શેઠશ્રી અંબાલાલ સારાલાઈએ આર્થિક મદદ કરી સદકારી મંડળી ખોલી છે.

* કુમરખાણના સહયત મદદ : ૫૨ આ કેમનો પૂર્ણ પૂન્યબાવ હતો.

* આ દુકાનમાં શેડરેયો અમદાવાદ વાસ્તુવિનિમયથી વસ્તુ આપવાનું ધોરણ નિયત કર્યું છે.

મંત્રીજી, ડાહ્યાબાઈ કે જેમના રોગરોગે 'લોકપાલ પટેલ' ની સેવાના કાંઠે ઝગકે છે, અને "હાલો નલકંઠામાં" એ જેમનું જપ્તચર છે તે તથા એક બીજા સેવક ત્રણે ચોવીસીનાં ગામડાંઓમાં ફરી નૈસર્ગિક આવધોપચાર, મધેક્ષા બંધારણ પ્રમાણે વર્તાય છે કે કેમ તથા એ બંધારણના પરિણામના મુશ્કેલીઓનું નિરીક્ષણ કરી નિર્ગમિત સમાચાર લાવે છે; અને લોકપાલ પટેલના આગેવાનોની અગ્રુતિમાં નિરંતર સાથ આપે છે.

સરકારનું લક્ષ્ય

આ પ્રદેશ પ્રત્યે સરકારનું હવે વધુ ને વધુ લક્ષ્ય બેંચાયું છે. પણ આ લોકો સાચી પહેલી તકે તો ખેતી માટે પાણી તથા અન્ય સાધનોની વયાસકચ સગવડ, મીઠા પાણીની સગવડ અને રસ્તાની સગવડ માગી રહ્યાં છે. અધુરાહત ગિલતો ખરડો આવવાને કારણે બાપારી વર્ગનાં દિલ ડોળાયાં છે, એટલે ધીરધાર ઝોણી થઈ છે. પણ આ વર્ગે બંધારણને લીધે અર્થે બદલો ઝોણું થતાં તથા આ વર્ગે વ્યક્તો જતાં લોકોની આર્થિક જરૂરિયાતો પછી જ ઝોણી થઈ ગઈ છે, છતાંય ગિલતલ ધીરધાર બધ યવાને કારણે કેટલાંકને મુરકેલી પડવાનો સંભવ છે જ, પણ ત્યાં જીભે ઉપાય નથી. સરકારી મંડળીઓ બધે રચેને જોશી થઇ શકે તેવી રીયનિ નથી અને અત્યંત મનુષ્ય આર્થિક ધીરધારમાં પહેંચી પળે તેમ નથી.

બંધારણ પછી રૂ. ૧૦૦માં લગ્ન થઈ શકે તેવી રીયતિ હોવાથી આ વર્ગે લગભગ ૧૦૦૦ ઉપરાંત લગ્ન ચર્પાં હશે. પ્રથમ ઝોણામાં ઝોણા લગ્ન હોકે રૂપિયા અડીસો અર્થ થતે! પણ બે ઝોણાં લગ્નો કરી તે ધન ગચ્છાનું હોત તો એમને બી, કપાસિયા, ગવાર, જોળા અને ખાદ્ય અનાજની સગવડમાં ઉપયોગો થાત. પણ તેઓ દરેકશિંતા હજી એમને ગોઠતાં વાર લાગશે!

એમનાં ઉજ્જવળ ભાવિની જરૂરિયાતો

(૧) કૃષિ વિજ્ઞાનના નિષ્ણાત અને કૃષિ જેમના ઝવનતો અત્યંત પ્રિય વિષય હોય છતાં ગામડિયા અનેલા કે જનવા છત્રતા સ્નેહાળ સેવકો મળે તો ખેતીસુધારને લીધે આ લોકો મુશ્કળ રાહત પામે.

(૨) સાક્ષરકી કરનારા એવા જ ખાતરના નિષ્ણાત અને સહાઈના યેમી સેવકોના પ્રયત્નથી લોકોનું ગામ યાય અને રક્ષમય ખાતર મળે તો હવે ઝોણાં યાય ને પાકમાં ખરહત થાય.

(૩) એવા બાપારી સેવકોની પણ જરૂર છે કે, જેઓ એવી વ્યવસ્થા આરોપાર કરી લે, કે જેથી ખેડૂતને પોતાનો માલ અદાથી ભરીને ભારે મુશ્કેલી સાથે પાસેનાં નાનાં શહેરોમાં લઈ જવો પડે છે તે ત્યાંના પીડાલાવેનિરૂપાયે વેચવો પડે છે તે કદ મટી જાય અને શહેરો ચેપથી બચે. તેમજ બે ચરખા અને પીંજણ-કાંતણનાં કેદો બોધાય તો અહીંના વણકરોના

એટલી તાત્કાલિક પ્રત્નને ફાવડ નથી. કારણ બે છે (૧) હથાલ લેવાની પહેલી આદત; અને (૨) તંજ આર્થિક દશા. પણ એટલો તો લાસ થાય જ છે કે બીજા ગામના બાપારીઓ એથી વધુ લાસ લઈ શકતા નથી અને લે તો હથાઈ પછી જાય છે, અને 'સોસાઈટી' તરફથી જેમને નાણાં મળ્યાં છે તેમને તો લાસ મધો જ છે. નહિ તો એ લોકોને દર વર્ષે બાજ, વટાવ અને નફો બદલ રૂ. ૫૦૦ ખાણ રૂ. ૩૦૦ બીજા શુભાલવા પડતા એવા આંકડો વરટે છે.

આશીર્વાદ મળે અને ગામને મજૂરીનો લાભ મળવાથી મજૂરી પર નિર્વાહ ચલાવતાં હોય તેવાં કુટુંબોને પુષ્કળ મદદ મળે.

અહીંનું સંગઠન, એકરંગીલું વાતાવરણ તથા શહેરી વાયુનો પ્રાપ્ત અભાવ આદિ સંયોગે, થોડો અપવાદ ન ગણીએ તો, રચનાત્મક કાર્ય માટે ઠીક ઠીક અનુકૂળ છે.

સર્વત્ર શાન્તિ વિસ્તરે.

મૈયામંદિર,-

માનકોલ

પૂર્તિ

નિરક્ષર કવિ લોકપાલ પટેલ મોહનલાલ છેલાલાઈ

રચિત ગરબાઓ

(૧)

જગન્માન્ય મહાત્માજીનો ગરબો

હલે આઠ્યા ગાંધીજી માતેમા,

જોહા સરકારની પાટીમાં પડયા —ગાંધીજી માતેમા

ખારાધોડાનો અગર હુંટિયો,

હલે ગેકું હુંટાવી લીધું. —ગાંધીજી માતેમા

લેન દોરી તોડીને લાવિયા,

શેર અમદાવાદ ભેળું કર્યું. —ગાંધીજી માતેમા

પોળુંમાં ઢગલા નાખિયા,

હલે અજારમાં વેસવા માંડયું. —ગાંધીજી માતેમા

દેશ વિલાતથી ઈંગ્રિય આવિયો,

હલે ગાંધીને ન્પકડી લીધા —ગાંધીજી માતેમા

મોટા શેરે તે હલતાલ પાકિયું,

માલ વેસાતોર ના મળે. —ગાંધીજી માતેમા

જાંધ કરો કપ્પડની દોઢાનો,

જાળી મૂકે વિલાતી કપ્પડ —ગાંધીજી માતેમા

ઠાઠી નાખે ઠાળી તમે ટોપિયું,

ઝોલી ખાલીની ટોપી ઠાઠી. —ગાંધીજી માતેમા

ગામો ગામે તે લાપણ કરિયાં,

લોક સમજે નહિ લગારે. —ગાંધીજી માતેમા

પડી મૂકે સરકારની નોકરિયું,

કંઈ સોડીને સાલ્યા ગયા. —ગાંધીજી માતેમા

ગામો ગામે મખીપણું મેલિયાં,

કોઈ સરકારની સાથે ના પૂરે. —ગાંધીજી માતેમા

નોંધ:—મહાત્માજીએ પે તે તો દંડીકૃત્ય કરેલી પરંતુ ખારાધોડામાં પણ આ તરફના કસેવડાની હુકડીઓ ગણેલી, તેથી અહીં વર્ણન ખારાધોડાનું છે.

૧. વિરુદ્ધ ૨. વેચાતા ૩. કાપડ ૪. મુખીપણું

છપ્પનિયાની સાલનો ગરબો

- અપાડે અલબેલડો નાવિયો, સેડુ^૧ને પડી કાચ; સપનિયા^૨ તારી સાલમાં, ટોલિયે^૩ વેચી છાચ. (૧)
- શ્રાવણ ગયો વણ નસરવડે^૪ ઢોર ઢેડું^૫નાં ઘેર; સપનિયા તારી સાલમાં, વાળ્યો કાળો ફેર. (૨)
- ભાદરવો વરમાંડ^૬માં, સોટો સપડ્યો ના એક; સપનિયા તારી સાલમાં, કાઢી આથા છેક. (૩)
- આસોના ફાડા ઉજળા, સહુ સોઢડી^૭એ જાય; સપનિયે મલાલે મેલાવિયો ગાળે સે સસરો ને વહુ. (૪)
- કાર્તિકે દોઢ વેચે, લાંબા ને વળી ઢોર; પરાણે પકવી વાડીઓ, પાકતાં પહોંચ્યા સોર. (૫)
- માગસરે મત^૮ મુંઝવી, કાઢે નળની ળીડ;^૯ સપનિયા તારી સાલમાં, પેટમાં વાપરી પીડ. (૬)
- પોહ મહિને પરણેલી, બુવે પીયુની વાટ; દાણા હોય તો વેલો આવજો, નહિ તો દેહની ધારે ઘાત. (૭)
- માહ મહિને મૂક્યાં માવતર, સોઢડિયો ગાળવા જાય; સસ^{૧૦} દા'ડે પગાર સૂકવે, નસુડિયાં^{૧૧} શું ખાય ? (૮)
- સઘળો શિયાળો હતર્યો, આવી હોળિની ઝાળ; અફળુ^{૧૨} જાંઘાણીનાં ખૂટિયાં, પેસાતું પૂરું તોં થાય. (૯)
- મૈતરે^{૧૩} સહુને આલે^{૧૪} ગરિળને વળી ડોલ;^{૧૫} સાંજ પડે સહુ લેજાં થાય ધરંસકે^{૧૬} વાગે ઢોલ. (૧૦)
- વૈશાળે હાલે^{૧૭} વાઢળાં, ચેરની મેક્રી આચ; વેચ્યાં સે ખાટલાં ને ગોદડાં, વેચ્યાં^{૧૮} પરણુ^{૧૯}ને રાસ.^{૨૦} (૧૧)
- જેઠ મહીને ઘણું જાળવ્યાં, પોંચ્યાં^{૨૧} નહિ દોઢ ઘેર; સપનિયા તારી સાલમાં, વાળ્યો કાળો ફેર. (૧૨)
- અપાડે આવી પહોંસિયાં, સહુ સહુને વળી ઘેર; પાસદ્યા^{૨૨} પતર^{૨૩}માં વરસિયો; ચર્મ સે^{૨૪} લીલાઈકર. (૧૩)

૫. ખેડૂત ૬. છપ્પનિયા ૭. તાંસળે ૮. સરવડિયું ૯. યથા વગર ૧૦. ઢોરો મરી જવાથી દરિજનો તાણી જતા એ બ્યંગચાર્ય છે. ૧૧. અલબેલડ ૧૨. તળાવ ગાળવામાં ચોઢડીઓ ખોદાય છે તે. ૧૩. મતિ ૧૪. નળ સરોવરમાં અપથ એવું ચતું એક ધાન ૧૫. ૭ ૭ ૧૫. મૂડી વિનાનાં ૧૬. અરીથ ૧૭. ચેર મઃસે ૧૮. આપે. ૧૯. ધર્મદાતું અનાજ ૨૦. દમદમ ૨૧. આલે ૨૨. વરસાદ ૨૩. વેચ્યાં ૨૪. પરાણી ૨૫. દોરમાં ૨૬. પહોંચ્યાં ૨૭. પાછલા ૨૮. પખવાડિયામાં ૨૯. છે.

પ્રાચીન હિંદુ અને વિજ્ઞાન

એક હજાર વર્ષ પૂર્વે, દિંદુરતાન અને આસપાસના પ્રદેશોમાં સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રોમાં ઉચ્ચ અભ્યાસની પ્રગતિ કેળી હતી, તે સંજોગો પ્રમાણભૂત સાધનો દ્વારા એકત્રિત કરેલી માહિતી આપતો એક પ્રાચીન ગ્રંથ હિંદના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ પ્રગટ કર્યો છે.

આ ગ્રંથ સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અશ્વ-ખિરનીએ આરબી ભાષામાં લખેલો છે. એક વધીડી તોર્ગા નામના તુર્કીના વિદ્વાને આ ગ્રંથનું સંપાદન કર્યું છે, અને કેટલાંય વર્ષોની મહેનતનું આ પરિણામ છે. પ્રકાશકની શીઘ્રમાં સંપાદક મદાસન દુરોપમાં ખૂબ દૂરી વળ્યા પણ તેમાં તેઓ નાસીપાસ થયા, પણ તેમના સુંદર કાવ્યની કકર કરીને હિંદના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એનો અંગ્રેજી તરજુમો કશું પ્રસિદ્ધ થયો નથી.

અશ્વ-ખિરની અગિયારમી સદીમાં થઈ ગયા. તેઓ ગીઝનીના સુલતાન મહમુદના હરબારમાં અનેક ન્યેતિર્ધરેશના એક હતા. એશિયા ખંડના લુદા લુદા પ્રદેશોની જૂગોળનું જ્ઞાન મેળવનાના તેમને થયું પ્રસંગો મળેલા. તેઓ અનેક ભાષાઓ સારી રીતે અજ્ઞતા હતા. આથી તેઓ અનેક ભૂતિઓમાં ભળી શકતા અને તેમની રીતભાતો, માન્યતાઓ અને ધર્મ, ભાષા, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન વગેરેનું સરસ અવલોકન જ્ઞાનપૂર્વક કરતા હતા. આ બધા અવલોકનનાં પરિણામો “અશ્વ-કવનુન્-અશ્વ-મશુદી” નામના તેમજો રચેલ ગ્રંથમાં ભેગા કરી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતાં. પુરાતત્ત્વ ખાતાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પુસ્તક ‘અશ્વ-મશુદી’ના સાર રૂપ છે અને હિંદની તે સમયની જૂગોળ અને મળો આવતા ખતીએ અને બીજાં વૈજ્ઞાનિક વિષયોનું તેમાં વર્ણન છે.

પુસ્તક ચાર પ્રકરણમાં વહેંચી નાખેલું છે:

પહેલા પ્રકરણમાં, પૃથ્વીની સમાન્ય વર્ણન, અક્ષાંશ અને રેખાંશને ખાસ ધ્યાનમાં રાખી પ્રદેશોના ભૌગોલિક વિભાજોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. વિશેષ સમજૂતી માટે આ બધો અહેવાલ કાઠાના રૂપમાં થયું ગોઠવવામાં આવ્યો છે.

બીજા પ્રકરણમાં, પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ, મનુષ્યવંશની શરૂઆત, વગેરે વિષયો આવે છે. બરફ-યુગ (glacial age) ને લગતા સિદ્ધાંતનું પણ આ પ્રકરણમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. અરબસ્તાનમાં જેમેનની ટેકરીઓમાંથી મળી આવેલા પુરાવાને આધારે બરફ-યુગ પ્રવર્તેલો એવો સિદ્ધાંત સૌ પ્રથમ અગિયારમી સદીમાં આ ગ્રંથકારે અદાર પાડેલો. ત્રીજા પ્રકરણમાં, શોનું, રૂપ, ત્રાંજી ક્ષત્રાદિ કીમતી ધાતુઓ અને તેનાં ખનીજો કેવા પ્રદેશોમાં આવેલાં છે અને

તેમાંથી ધાતુઓ કેવી રીતે મેળવતો એ સંબંધી વર્ણન આવે છે. તેહલા ચોથા પ્રકરણમાં, પહેલા વિભાગમાં : વનસ્પતિઓને લગતું વિવરણ છે. જાતજાતના છોડ, વેડ અને વૃક્ષો, તેમનાં ફળ-ફૂલ, આપપિમાં તેની ઉપયોગિતા, તેમનું પ્રાપ્તિસ્થાન વગેરેનું વર્ણન છે 'બીજા વિભાગમાં : જળચર અને બીજાં પ્રાણીઓનું સંવિસ્તર વર્ણન કરેલું છે. એ પ્રાણીઓને જોગખવા માટે તેમની વિશેષતાઓ, તેમનાં નિવાસસ્થાનો ઇત્યાદિ ઉપયોગી માહિતી આપેલી છે.

સર્વ વિજ્ઞાનેનું ઉત્પત્તિસ્થાન પશ્ચિમ છે એવું પુરવાર કરવા મથતા ઇતિહાસકારોને આ મંત્ર અવશ્ય વિચારવો પડેશે.

('કરન્ટ સાયન્સ 'ની એક નોંધને આધારે)

ડૉ. એન. એમ. શાહ

શબ્દચર્યા

'હિંસા' શબ્દની અંગ્રેજી નોંધણી

નિન્દા, અભિનન્દન વગેરે શબ્દોમાં સંસ્કૃતભાષાના આકરણ અનુસાર ને શબ્દોના મૂળ 'ધાતુઓને 'જૂ'લાઓ છે. તેમ દિસા શબ્દના મૂળ 'ધાતુને 'જૂ' લાગેલો છે. પણ નિન્દા, અભિનન્દન વગેરે શબ્દોમાં એ 'જૂ'જ વેકામ રહે છે, જ્યારે 'દિસા' શબ્દમાં સંસ્કૃતના ખાસ નિયમથી 'જૂ'નો અનુસ્વાર જ થાય છે. માટે 'દિસા' શબ્દની અંગ્રેજી નોંધણીમાં અનુસ્વારના સ્થાને M મૂકવો યુક્ત નથી, પણ એ અનુસ્વાર 'જૂ'નો ચયેલ હોવાથી N મૂકવો ગોચર છે. અર્થાત્ Himsa એમ નહિ, પણ Himsa એમ લખતું ઉચિત છે—Mને જાહે N મૂકવો નોંધ એ એમ મારી નાખ છુદ્ધ પ્રમાણે હું સમજું છું.

નમ-અંભાજિમા
(કાઠિયાવાડ)

મુનિ ન્યાયવિજય

૧. 'નિન્દા' 'જિહુ' ધાતુનું ૨૫. 'અભિનન્દન' 'અભિ' 'દર્શક' 'નદુ' ધાતુનું ૨૫.
૨. 'દિસા' 'દિહુ' ધાતુનું ૨૫.
૩. 'મ્નાં પુરુષોઽન્વોઽવદન્તે' એ હેમચન્દ્રના 'સિદ્ધહેમ' બ્લાકરજીના પ્રથમ અધ્યાય ત્રીજા પાદના ૩૬મા સૂત્રથી.
૪. ઉપરના સૂત્રની પછીના [સિદ્ધહેમસ્વાર:] સૂત્રથી.

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય:—લેખક : શ્રી ધૂમકેતુ. પ્રાપ્તિસ્થાન—ગૂર્જર ગ્રંથસ્થાન
અર્ચાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય દોઢ રૂપિયા.

સંવત ૧૧૪૫નાં અર્તિક સુદી પુર્ણિમાને દિવસે ધંધુકામાં હેમચંદ્રાચાર્યનો જન્મ થયો. તેમના પિતા ચાચ ધંધુકામાં ધર્મજનોમાં અચેતર એવા શેક હતા. ચાચનાં ધર્મપત્નીનું નામ પાદિનીદેવી. હેમચંદ્રાચાર્યનું જયપણનું નામ ચંગદેવ હતું. ચાચ વેપાર કરવા ગયા હતા. દેવચંદ્રસરિ નામના સમર્થ સાધુએ પાદિનીદેવીને તેના પુત્રરાત્નની કિંમત સમજાવી. સંતાન-વત્સલ માતાને શુભે કહ્યું, 'એની મુદામાં મુજરાતના વિજયનો રચકો છે, એની છાત્રામાં માળવાની સરવતી છે, એના છત્રનમાં આદ્યત્તર્જનની સૌરભ છે. તું એને, સરવતી-પુત્રને, દશાને, ગોપીને, કપિને — એને તું શું કરશે, બહે !' અને માતાએ બાળકને શ્રુતે સોપી દીધો.

ચંગદેવને સાથે લઈને દેવચંદ્રસરિ સ્તંભતીર્થ તરફ ગયા. પાછળથી ચાચને બધી વાતની ખબર પડી. ચાચ પુત્રને પાછો લેવા ગયો. પણ જાણાતના મંત્રી ઉદયને ચાચને સમજાવી પાછો વાળ્યો. ચંગદેવને દીક્ષા આપવામાં આવી. તેને સદ્ગુણો સમૃદ્ધ કરેલા લાગ્યા. સોમચંદ્ર બાકરજી, યોગ, કાવ્ય, ન્યાય, વસ્ત્રજ્ઞાન, સમ્પ્રદાય, ઇતિહાસ, પુરાણ અને બીજા અનેક વિષયોમાં નિપુણ થયા. વિક્રમ સંવત ૧૧૬૧ની વેદાખ્ય પુદ્ગીજને દિવસે દેવચંદ્રસરિએ પોતાની કંથા સોમચંદ્રને ચોદાવી, પોતાનું આચાર્યમંદ તેને સોંપ્યું. એકવીસ વર્ષની તરુણ વયે હેમચંદ્રસરિ આચાર્ય બન્યા.

હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વતાથી સિદ્ધરાજ જ્યોતિર્દ તેમના તરફ આકર્ષાયો. સિદ્ધરાજની વિગતિથી હેમચંદ્રાચાર્યે બાકરજી તૈયાર કરવાનું માથે લીધું. બાકરજીને એ અદિતીય ગ્રંથ—સિદ્ધ-હેમચંદ્ર ચંદ્રાનુશાસન — પૂરો થયો. ત્યારે સિદ્ધરાજે પોતાના પદ્મ કરતી પર એને પધરાવી એની ધોષણ કરાવી. ત્રણસો લલિત્યા બેસારી તેની નકલો કરાવવામાં આવી. એ નકલો હિન્દના પ્રાન્તપ્રાન્તમાં મોકલવામાં આવી. તે પછી હેમચંદ્રાચાર્યે નામમાળા, અનેકાર્યસંગ્રહ, અદ્વંકાર ચૂડામણિ ને છન્દોનુશાસન — વગેરે ગ્રંથો રચ્યા; અને 'દયાથવ' નામનું ચૌકુચોની કીર્તિનામા જેવું કાવ્ય લેખ્યું.

સિદ્ધરાજ જ્યોતિર્દના મરણ પછી કુમારપાળ મ. સા. ૧૧૮૬માં ગાદી પર આવ્યો. ત્યારે હેમચંદ્રાચાર્યની ઉમર લગભગ પચાસ ઉપરની હતી. હેમચંદ્રાચાર્યે રચેલા 'યોગશાસ્ત્ર'નો અભ્યાસ કરીને કુમારપાળે મન, વાણી અને કર્મથી આત્મશુદ્ધિ મેળવી. પરશુમણિ તથા નિર્વંશ જનારાનું ધન રાજભાગ તરીકે લેવાની પ્રથા જેવાં અનિષ્ટો એ સુકુમારશક્તિના

રાજવીએ અટકાવ્યાં. કુમારપાળ અને હેમચંદ્રાચાર્ય વચ્ચે સાદિત્વ સંબંધ હતો. હેમચંદ્રાચાર્ય મુત્સદ્દી ન હતા, પણ મુસ્લિમીના પ્રસંગે સૌ તેમની સલાહ માગે તેવું સ્થાન માત્ર આરિજના બળથી તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. કુમારપાળની વિનંતીથી તેમણે યોગદાસ, વીતરાગસ્તોત્ર, ત્રિપલ્લિસલાકા, મદાવીર ચરિત્ર વગેરે ગ્રંથો રચ્યાં. આ વિદ્વાન કેટલા ઉદ્યોગશીલ હશે તેનો તેમના સ્લોકોની સંખ્યા પરથી કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. શ્રી પુણ્યવિજયજી કહે છે તેમ, તેમના કરેલા સ્લોકોની સંખ્યા અંદાજી ત્રણ લાખની થાય છે. વીશમાં વર્ષથી શરૂ કરીને યોગશીમા વર્ષ સુધીની ચોસક વર્ષની જોડધારી સરસ્વતીની ઉપાસનામાં જીવનની ખર્ચપગનો ઉપયોગ કરીને ગુજરાતના આ મહાન તપસ્વી, સંઘી સાધુ, સરસ્વતેતા, મદાવિદ્વાન સં. ૧૨૨૬માં પરમધામમાં સિધાવ્યા.

ગુજરાતના આવા જોડ સમર્થ જ્યોતિર્ધરનું જીવન આ પુસ્તકમાં શ્રી ધૂમકેતુએ આલેખ્યું છે. વિસ્તૃત અભ્યાસ, સ્વતંત્ર દષ્ટિ અને જીવંત શૈલીને લીધે એ રસપ્રદ બન્યું છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનને સ્પર્શતા અનેક પ્રશ્નો તેમાં લેખકે ચર્ચ્યા છે. અને આંતે, હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન અને કવનના સમ્બંધ અભ્યાસ માટે અશીષન મંડળ સ્થાપવાની સૂચના કરી છે. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ આ ગ્રંથનો પ્રવેશક લખેલ છે. ગિતાકુળેને આ પુસ્તકનું વાચન એક મહાન સરસરદાને સમજવામાં ઉપયોગી થશે.

પાતંગોળિઃ—લેખક : શ્રી ધૂમકેતુ. પ્રાપ્તિસ્થાન : ઉપર મુજબ.

સને ૧૬૨૬માં 'તલુખા'નું અવલોકન લખની વખતે શ્રી. વિગ્નરાય નંદે લખ્યું હતું કે "શ્રી ધૂમકેતુ કર્ણાટકની આજો સુધે જન્માવટ કેરેકર કરે તેમનામાં દાસ્યરસનું આંગળું સરખું" એ કેમ નહીં! આમત્તહારી તોર કે સામાજિક અસમાનતા કે શહેરી જીવનની કલંકી આજુ ભેતાં નાર એમણે દંમેશાં જ શા વાગે છુદ્ધ ભગવાનનું ચીતર કે જેરેમાવાદનો પ્રભો જોડીને જલે સાતે આસમાનને તૂટી પડવાનો પુકાર કરેલો પડે! જરા દિશર દષ્ટિથી મમ'વેદન ખીલવતા હોય! ' તે પછી પંદર વર્ષ થયાં; છતાં નવત્રિકાઓ, નવવ્રકથા, પ્રવાસવર્ણન વગેરે જે જે સાદિત્વપ્રકારો શ્રી ધૂમકેતુએ ખેંચ્યા તેમાં શ્રી વિગ્નરાયે દશવિધી પેલી દાસ્યરસની જીભુષ તો રહી જ હતી. પણ દાસ્યરસનું જ આ નિતાન્તસંદર પુસ્તક લખીને શ્રી ધૂમકેતુએ આજે આટલાં વરો તેને પૂરો બદલો વાળો આપ્યો છે.

સ્વંતરવિદ્યારની પેડે આ રસતિયાળ મામિક કટાક્ષેલીમાં લખાએલા લેખો છે. એના વિષયોમાં ધણું વૈવિધ્ય છે. જીવનની વિવિધતાએ લેખકે રસપૂર્વક મામિક દષ્ટિથી જોઈ છે અને તેમને સદગતિસદ્ એવી સચોટ શૈલીમાં નિરૂપે છે. 'અમારો દુઃખો'માં શ્રીમતોનાં જીવનની અસરતા, 'દિલીકરજી'માં રાષ્ટ્રઆર્ષી મિથ્યાચાર, 'અદંતાશમ'માં માણસને દુર્દૈવ્ય અદંભાવ, 'જોડણના ધા'માં મુકવિષયક લોકકથનાઓ, 'અસચ્ચિત્ર'માં સંતપ્રેમી પ્રેક્ષકવર્ગ વગેરે અહીં લેખકના ઉપદાસના વિષયો અને છે. તેમાં 'ન પરણવાની તરફેણમાં' 'નિશ્ચાર ન કરવાની તરફેણમાં' 'દિલીકરજી' વગેરે વેધક કટાક્ષ શૈલીના નમૂનારૂપ લેખો છે. દાસ્ય લેખકને અનિવાર્ય એવી, ચરુના દાદે સુધી એક જ સપાટે પડેથી જવાની કલા શ્રી ધૂમકેતુએ હાથ કરી છે. ડા. ત. પ્રશ્નનિસીત અને પ્રત્યાજ્ઞાની સાદિત્વની મર્યામાં

પટેલા ઉત્સાહી લેખકોને તેઓ પૂછે છે : “ અરે પણ મારા દોરતો ! પહેલાં નહીં તો કરો કે તમે લખો છો તે સાદિત્ય છે ખરું ! ”

ગુજરાતના હાસ્યરસિક લેખકોના મંડળમાં શ્રી ધૂમકેતુનો આ નૂતન પ્રવેશ અભિનંદનને પાત્ર છે. પુસ્તકના આરંભમાં, શ્રી નવલરામ ત્રિવેદીનો લેખ ‘ગુજરાતનું હાસ્ય’ મુકવામાં આવ્યો છે, જેમાં હાસ્યના વિકાસનું શ્રી ત્રિવેદીએ સરસ નિરૂપણ કર્યું છે.

મળેલા જીવન—કર્તા : શ્રી પન્નાલાલ પટેલ. પ્રકાશનસ્થાન : કૃષ્ણાજી કાર્યાલય, રાણપુર. મૂલ્ય પાણી બે રૂપિયા.

‘વળામણી,’ ‘સુખકુખનાં સાથી,’ ‘જીવો દાંડ’ વગેરે કૃતિઓથી દેવે તો ગુજરાતને સારી રીતે પરિચિત થયેલા વાર્તાકાર શ્રી પન્નાલાલ પટેલની આ નવી નવલકથા છે. ‘કૃષ્ણાજી’ સાપ્તાહિકના ૧૯૪૧ના બેટ-પુસ્તક તરીકે તે પ્રગટ થઈ છે. શ્રી મેઘાણીએ તેનો સરસ પ્રવેશક લખ્યો છે.

ગુજરાતના ગામડાંની ભૂમિકા લઈને કર્તાએ કાનજી, ધૂળો, જીવી, ભગત વગેરે પાત્રોને એ ભૂમિકા પર રમતાં મૂકી દોષાં છે. કાનજી અને જીવી એ પરસ્પર આકર્ષણેનાં પ્રેમીઓ પોતે જ સરજેલા સંજોગોની કડોર અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થાય છે. તેમનાં સંવેદનો, મનનું વિષમ મંથન, તેમનાં સંવદો અને કાર્મો એ સર્વ અંયકર્તાએ સર્જેલી ભૂમિકા સાથે સાઘંત સુસંગત રહે છે. જીવીને પોતાની નજર આગળ રાખવા ધૂળો સાથે તેને પરજીવનો અને પછી જીવીનાં પારાવાર દુઃખો જોઈ જળા રહેતા અને અંતે એ માંડી જેવો નિરાશાર દુઃખદૂખી સ્ત્રીને મેળામાંથી ઉઠાવી જતો કાનજી; તેના એક જ ખેલથી તેની સાથે ચાલી નીકળતી અને પતિના મારથી તથા સાસુના ત્રાસથી મરેલી જેવો ધઈ જતો, છતાં કાનજી મારેલી મમતાને ન છૂપાવી શકતો જીવી, અમાર ધૂળો, કપટી રેશમો, બક્ષા અને સમજાવો ભગત — વગેરે જે પાત્રો આ નવલકથા આપણને મળે છે તે સર્વને કર્તાએ મુરેખ જીવંત વ્યક્તિત્વ અર્પ્યું છે. ગામડાંનું જીવન, ત્યાંના રીતરિવાજો, ઉત્સવો, મેળા, જીવા, ચરીરમાં દેવ આવવાની માન્યતા, તલાટી અને પોલીસની કાર્યશક્તિ વગેરેથી નવલકથાનું તાદરશ વાતાવરણ સર્જાયું છે. શ્રી પન્નાલાલની લાક્ષણિક તળપદી છતાં જોસવારી જીવંત શૈલી પાત્રોને સર્વિશેષ આકર્ષક બતાવે છે. કર્તાને માનવહૃદયનાં મંજીર જાંઝણોનો ખ્યાલ છે, અને તેથી અંતરની એ રહસ્યવારી દુનિયામાં ચાલી રહેતા આરોહઅવરોહ, આપાત પ્રત્યાપાત, લાગણ્યોની નિરંતર યથા કરનો જરૂરીઓરોનો ચિતાર આપવામાં તે બરાબર સાધ્ય રહે છે. શ્રી પન્નાલાલની નવલકથાનું એ મોટું આકર્ષક તત્ત્વ છે.

નાથાલાલ દેવે

ક્ર પ્રસ્થાન ક્ર

। દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેન્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૨

આશ્વિન : ૧૯૬૭

અંક ૬

દીપાવળી

પૂજાસાહ

[પૃષ્ઠી]

ભેલે તવ પધારણાં ભુવન મધ્ય દીપાવળી !
અધોર રત્નની દશે દિશ વધી વધી વેરતી
તમોમલિન અંધતા, જડ અચેતને પ્રેરતી
અબોધ જ્ઞાન આત્મને : તહીં ભલી અહીં તું જાગી
મહાતિમિરના વને દવની હોમ દીપાસળી
સમી, સકલને ગમી, અગનરંગ કે રેલતી,
સ્મયાન-સૂનકાર મધ્ય શિવનેત્ર શી ખેલતી;
ખિલાવ વિજ્ઞને અહીં તવ અસંખ્ય જ્વાળાકળી.

સ્ફુરંત નવ લાખ તારક નણે બની દીવડા
અગમ્ય ભુવનો તણાં તિમિર હાસ્ય માત્રે હરે,
અને રટત રાત્રિને ઉર ઉન્નત્ય રેલી વડા
ગૃહો સુરસમાજનાં સતત ઉત્સવોએ ભરે.
ન જો અમ, અહીં જગે તુંહિ વગાવ તારાવલી;
પધાર, પુલકાવ કે અરુણ આશ દીપાવલી !

યુરોપનાં પંચોમાં અમારાં સંગીત વિશે લખવાનો વિચાર કરું છું. માત્ર મારા મનમાં કાંઈ કાંઈ વાર એવો સંશય જાગે છે કે સ્વરલિપિના માધ્યમદ્વારા એ પ્રચારનો જોડાઈ જ પરિણામ તો નહિ આવે ને.”

“હું સમજ્યો ક્યાં તમારી ગૂંચ છે તે. કારણ સ્વરલિપિ કરવામાં અનેક જોષ્મ રહેલાં છે, તે હું પણ અનુસર્યા સારી પેઠે જાણું છું પણ એ સિવાય બીજો ઉપાય ન્યારે છે જ નહિ ત્યારે સ્વરલિપિનું શરણું સ્વીકાર્યા સિવાય બીજું યાવ પણ શું, કહો! — બિલકુલ કશું જ ન મળે એના કરતાં થોડું મળે એ સાહે ને?”

“પણ એને પરિણામે જો અધા બંધું જ સમજે એમ હોય તો? અમારા રાગ-સંગીતનો એક મોટો મહિમા તેની સ્વતંત્રતા અને તાનવિસ્તારમાં રહેલો છે. સ્વરલિપિ કરી એટલે પછી તેની સ્વાભાવિક સ્વતંત્રતાને હાનિ નહિ પહોંચે? અને જો તેમ માય તો પછી અમારા ઉચ્ચ સંગીત વિશે લોકોના મનમાં જોડો ખ્યાલ અધાર્ક જાણ કે નહિ?”

શેલાં માયુ હસ્યા બોલ્યા : “એ વાત કેવળ તમારા સંગીતને જ લાગુ પડે છે એમ નથી. યુરોપી સંગીતની અને ખાસ કરીને મેક્સીની પર્વાલોચના કરણો તો તમને એ વસ્તુ વધારે સમજાશે. સ્વરલિપિની એક મોટી અગવડ સાચે જ એમાં રહેલી છે કે એને લીધે સુરના પંખીને પાંજરામાં પૂર્ણ જેની સ્વતંત્રતા થાય છે. યુરોપના શ્રેષ્ઠ સંગીત-કારોની રચના પણ આજકાલ એથી જ અમારા કાનને આટલી જલ્દી યુરોપી લાગે છે. માયુસનું મન નિત્ય નહું નહું માગે છે — તે વિના તેની મુક્તિ નથી તો. મને યાદ છે કે બ્રિટાવનનું સોનારા મને પહેલાં કેટલું ગમતું હતું. પરંતુ આ વરસે બ્રિટાવનની શતવાર્ષિક આજને દિવસે માત્રમ પાંચું કે તેમની અમર રચના પણ આપણને કેટલી ફિક્કી લાગે છે.”

મેં તવાઈ પામીને કહ્યું : “શું કહે છે! તો શું એમ કહેવું કે સ્વરલિપિ કરવાનો કંઈ અર્થ નથી?”

“ના, એમ નથી — કારણકે સ્વરલિપિયા સંગીતપ્રેમીની સ્વાભાવિક સમજને વધારવાનું સહેલું બની જાય છે એ વાત ચોક્કસ. વાત જરા વધારે કરીને કહું છું, સર્વાંગી.”

“આ વખતે યુરોપમાં સર્વત્ર બ્રિટાવનની શતવાર્ષિક સ્મૃતિ દિવસે જે વસ્તુ સૌથી વધુ નજરે ચડી તે એ હતી કે તેમના સંગીતની અપીલનું શ્રેષ્ઠ આચારીત રીતે વિસ્તાર પામ્યું છે. એટલે કે બ્રિટાવનના સંગીતમાં સુકુમારમતિ માયુસોને પહેલાં જેટલો જોડો આનંદ પડતો નથી, તેમ જતાં સામાન્ય માયુસોને તેમાં આનંદ પડે છે એનો અર્થ એ થયો કે હમેશાં બ્રિટાવનનું સંગીત સાંભળી સંભળીને સામાન્ય લોકોની રચનાતા વધી છે. — જે વસ્તુ સ્વરલિપિ નહોત તો જનતા નહિ દેકે - સંગીતકાર અથવા લલિત કલાના સર્જકો આ માત્ર લાગુ પડે છે. સર્વગ્રાંથમાં તે સર્વત્ર મુકીબર લોકોમાં મર્યાદિત રહે છે ખરું, પણ પછીથી બીજે ધીમે તે ફેલાય છે.”

“પણ બીટાવન ને સંગીતરસજ્ઞોને. અત્યાચારમાં જ જુના જેવા લાગવા માંડ્યા હોય તો તેથી શું તેમનું મહત્ત્વ બીજી રીતે જગા ઓછું આંકવા બરાબર નથી ?”

“શું કામ ? બીટાવને માણસોને આમળ લીધા છે, એ વાત જૂથે નહિ ચાલે. તેઓ ન જન્મ્યા હોત તો તેમનાં પછી જે જન્મ્યા તેમનો જન્મ સંભવિત થાત નહિ. વળી ધીમે ધીમે ખૂબે ચત્તાર જણ કરતાં કરતાં તેમની પ્રતિભા અનેક લોકોમાં ફેલાતી જાય છે એ એક મોટો લાભ નથી શું ?”

“પરંતુ લલિતકલાના મૂલ્યાંકનમાં એ જ શું સૌથી મોટી વાત છે, મોસિયે રોમાં ? દરેક પ્રતિભા અહીંતાની મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રમાણે જ પોતાને વ્યક્ત કરે છે, એ વાત ને માની લઈએ તો તે અસિક્કની અથવા કુરસિક્કની કિંમત ખૂબ વધી જાય એવું ન અને ? એટલે બીટાવન ને આજના સંગીતરસજ્ઞોનો અનાદર પામતા હોય તો માત્ર જનસાધારણનો આદર મળવાથી શું તેમનું તે નુકસાન બરપાઈ થઈ જશે ખરું ?”

“તમારી ફરિયાદ શી છે. રપટ રીતે કહો ?”

એ કહ્યું : “સાહિત્યનું દર્શન આપીને કદાચ સમજાવી સમીપ. કામલા તરીકે, એક ગ્રેટ શેક્સપિયરનો આદર કરે એ દમરો છતાં મનના આદર કરતાં કોમતી ન કહેવાય ? રસ-અહુભાં સર્જકની અપીલ કોને હોય છે ! રસજ્ઞ અહીંતાના મળીને આનંદ અને લાગણીને નથી હોતી ? દૂંઠમાં, કોઈ મહાન કલાકાર ને રસજ્ઞના મનમાં નોંધાવે એવો પડધો જગાડી ન શકે તો સાધારણ લોકોમાં તેનો પ્રભાવ વધારે વ્યાપક થશે હોય એટલા ઉપરથી ફરિયાદ સાચી સાંતવના મળી શકે ?”

રોમાં થોડી વાર મૂંગા રહી બોલ્યા : “હવે સમજાવો. અને આ વરસે બીટાવનની રાતવાર્ષિકોના ઉત્સવ વખતે એ વાત મારા મનમાં પણ નહોતી આવી એમ નહિ. પણ વાત એમ છે કે સંગીત અને સાહિત્યમાં આ બાબતમાં જરા ફેર છે એમ મને લાગે છે. એટલે બરાબર તુલના કરવી મુશ્કેલ છે.”

“ફર એટલે આપ શું કહેવા માગો છો ?”

“સંગીત તેની શુદ્ધ અપીલ લઈને એકદમ સીધું જઈને આપણા મર્મમાં પ્રવેશ કરે છે. સાહિત્ય શુદ્ધ અને વિચારમાંથી ગળાતો ગળાતો પોતાનો સદેશો આપણા મહીતાના મન સુધી પહોંચાડે છે. આથી સાહિત્યની અપીલ સંગીતની પેઠે વ્યાપક હોઈ શકે નહિ એ ખરું, પણ જોલટ પડે એ વધારે રવાબી હોય છે એ પણ ખરું નોંધાવે.”

“આપની વાત વિચારવા યોગ્ય છે. કેમળ અમારા સંગીતને એ વાત પૂરેપૂરી લાગુ પડે કે નહિ એ વિષે શંકા છે. એ ધણીવાર એવું છે મોસિયે રોમાં, અમારા સંગીતરસિક એક પુરાતન રાગ દમરો ચાર આંખો તો પણ તેમાંથી તેમને નવો નવો આનંદ મળ્યા કરે છે. અમારા દેશમાં આ બાબતમાં અદ્ભુત વિકાસ એટલે જાણી કલાએ પહોંચે એ છે કે ઉરતાહી સંગીતમાં કોઈ કોઈ વાક કે ગાપિકા ધણીવાર માત્ર અમુક

ચોડા જ રાગોનો અભ્યાસ કરે છે. કાશીની સરસ્વતીબાઈ માત્ર લેરવી જ ગાતાં, બીજા એક જીવનપર્યંત માત્ર માધકાષ જ ગાતા હતા, બીજા એક કેવળ જયજયવન્તી. ભોમ કહે છે કે અમુક ઉસ્તાદ કાનાકાનું ઘર છે, અમુક તોડીનું ઘર છે, અમુક ખમાજનું ઘર છે, વગેરે. પરંતુ સંગીતના સમજદારો હજી એવી કંટાળ્યા નથી અથવા આપા વિશેષતોનો આદર કરતાં સંકેત પામતા નથી. આ મારી સાંભળેલી વાત નથી, મતઅનુભવની વાત છે. અમારા બંગાળ દેશના સર્વોચ્ચ ગાયન કલાવિદ રાયચંદાદુર મુરેન્દ્રનાથ મલુમદારનો એક લેરવી ટપો મેં એણેમાં ઝોટરી એકસો વાર સાંભળ્યો છે, પરંતુ આજ સુધી કદી મારા કાનને જૂનો લાગ્યો નથી. એટલે મેં આ વખતે મુંદેરામાં મારી અનેક સખાઓમાં કહ્યું છે કે અમારા રાગોની આ નિત્ય-નૂતન વૈચિત્ર્ય ધારણ કરવાની શક્તિનો લીધે જ તે હજી પથ જૂના થયા નથી. આપ એ વાત નથી માનતા ?”

“કેમ ન માનું ? પરંતુ તેનું કારણ મને લાગે છે કે હમણાં મેં કહ્યું તે છે — એટલે કે તમારાં રાગરાગિણીને સ્વરસિપિના પિંજરમાં પૂરીને તેની પાંખોને નળણી બનાવી દેવામાં આવી નથી. અમારા લોકસંગીતનો વિચાર ફરીએ તો આ વસ્તુ હજી વધારે સ્પષ્ટ થાય. તમે જાતા કેમ નથી — આજકાલ નવું લોકસંગીત મુંદેરામાં તબન નાચ પામી ગયું છે. શા માટે ? કારણ સ્વરસિપિના સમ્રાટસ્થાનમાં એક લોકરાગીન કેવળ કુતૂહલની વસ્તુ બની ગઈ. સ્વરસિપિનો અર્થ જ એ થયો કે લઘુગતિ સુરને જકડાયે લખાણ પ્રમાણે ગવડાયવા. હવે, જે કહે તમે સંગીતને આ વાત કાણ પાડો તે જ કહે તેના સલીલ ગતિજંદતા પગમાં બેસી પહેરાવાઈ ગઈ. એટલા માટે જ સ્વરસિપિની જાંઘમાં લોકસંગીત ભેતભેતામાં જતું થઈ જાય છે. *Elle perd toute sa fraîcheur.*”

હું પુણ થઈને બોલ્યાં : “રવીન્દ્રનાથની સાથે અમારા સંગીતની કઈ ધારા વાંછનીય છે એ વિશે ચર્ચા થતાં મેં એ જ વસ્તુ અનેક વાર કહી છે — પરંતુ સ્વરસિપિના ભંખમની આ બાબુનો મેં કદી આ રીતે વિચાર કર્યો નહોતો. આમ છતાં ગીતને અદ્ય અત્યલ રીતે ગાવામાં આવે તો તે ધેરી જ વારમાં નાચી-નચીત બની જાય છે — પણ તેને લીધાપૂર્વક ગાવામાં આવે તો તે લાંબા સમય સુધી જીવંત રહે છે એ વિશે જ રવીન્દ્રનાથ સાથે મારે મતભેદ છે, જેને વિશે મેં સહેજ પહેલાં જ આપને કહ્યું હતું — એટલે એકાએક આપને મત સાંભળી મન ખૂબ આનંદ થયો. હું માત્ર એટલું જાણુવા માગું છું કે તો શું એમ કહેવું કે સ્વરસિપિ કરતી એ એકંદરે ઇચ્છ્યાભેગ નથી ?”

“એમ ન કહી શકાય. કંઈ નહિ તો મેં અમરી હામનિની વિચિત્ર અને વિરાટ પ્રમારત એ સ્વરસિપિના પાયા ઉપર જ બેઠેલો છે એ વસ્તુ પણ સાથે સાથે રવીકારતી જ ભેદ એ. ઉપરાંત, — યોડીતાર પહેલાં હું કહેતો હતો મેં — કાષ્ઠપિણ સુરની સ્વરસિપિ કરતાં વેંત સર્જકનું મન છૂટુ થઈ જાય છે અને ફરી નવા સર્જન માટે અંગ બની જાય છે.”

“બરાબર સમજાનું નથી.”

“ એ સુરની જે ક્ષણે સ્વરલિપિ કરી નાખી તે જ ક્ષણે તેનું પ્રાગટ્ય તો પૂરું થઈ ગયું ને ? હવે સર્જકને મન તેના અનુભવનું અપવાદ પ્રેરણાનું પૂર્ણ પ્રાગટ્ય એ બધું મોટી વસ્તુ હોય છે—કારણ માત્ર એ દારા જ તેનું મન સુકિત અનુભવે છે, અને તે નવા સર્જન માટે અધીરું બની આવે છે. એક પ્રેરણાને ત્યાં સુધી મૂર્ત ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી તે સર્જકને ઝોટતી નથી. પરંતુ જે ક્ષણે તે આપણા મન ચેતન્ય (sub-conscious)માંથી આવીને બહાર ચેતન્ય (conscious)માં પ્રવેશે છે તે ક્ષણે સર્જકનું મન પૂરેપૂરી સ્વરિત પામે છે. અને છતાં સાથેસાથ સર્જક પોતાના સર્જન પ્રત્યે લાગણી યુક્ત થઈ જાય છે, પરિણામે નવા સર્જન માટે અધીરો થવા વિના તેનાથી રહેવાય જ નહિ. આથી સંગીતમાં સ્વરલિપિને ઓતની, સુકિતતા કહીએ તો એ સાથે. કંઈ નહિ તો એ મુરોખમાં દાર્ભનિની અસાધારણ પ્રગતિ માટે સ્વરલિપિનું બધું ક્ષીકાર્યાં વિના થાયે એમ નથી. આથી સ્વરલિપિ સરળતા સુરને જલદીથી જૂના કરી નાખે છે છતાં આપણે એમ કહી શકીએ કે આ સ્વરલિપિને માર્ગે જ સર્જકનું મન સર્જન કરતાં શીખ્યું—અપ્રગટને પ્રગટ કરતાં શીખ્યું. સ્વરલિપિના પ્રચારની સાથે સાથે જ મુરોખની દાર્ભનિના સંગીતનો વિકાસ કેટલો બધો થયો છે તે ઉપરથી શું આ વાત સાબીત થતી નથી ? ”

“ તે ઉપરાંત સારી વસ્તુનો હમેશાં પરિચય કરાવેલો એ લોકોની રુચિને ઉત્તત કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે એ તો કબૂલ કરવું જ જોઈએ. સ્વરલિપિની મદદથી જ રૂપકાર પોતાની બાલકુલિતે લોકોની નજર આગળ દર્શાવે પ્રગટ થાય છે. એ એક મોટો લાભ છે. પણ દુઃખની વાત એ છે કે કંઈક મેળવવાની સાથેસાથ કંઈ યુમાવડું પણ પડે જ છે. એમ જો ન હોત તો સારું ચાત, પણ જીવનમાં પ્રત્યેક આવકારની પીઠ પર વિદાય લખી જ હોય છે, એવો શેઠ ઉપાય !—તો પણ તમારી સુરવિદાર (improvisation) ની સ્વાભાવિક શક્તિ બોલી પડે એમ હોય તો તેને હું ભારે દુઃખની વાત લેખું.”

જરા થંભીને વિચાર કરતાં કરતાં બોલ્યા: “આમ છતાં, સ્વરલિપિના ખૂબ પ્રચારની સાથે સાથે આ જોખમના સંભવ તરફ આંખ આધા કોન કરવા એ પણ મુશ્કેલ છે. છતાં કદાચ પ્રયત્ન કરીએ તો એ જોખમને દાખવું અસંભવિત ન પણ રહે.”

“આપનાં આ વચનો મને ખૂબ ગમ્યાં. શ્રીઅરવિંદ, રસેશ અને રવીન્દ્રનાથનો પેઠે આપ પણ અમારા વિચારને નવા નવા માર્ગો શોધી આપો હો. પણ એ ગમે તેમ હોય, એકંદરે આપ અમારા સંગીતની સુરવિદારની (improvisation) શક્તિ કાવ્યમ રાખવાના પક્ષપાતી હો એથી મને ખૂબ આનંદ થયો છે. કારણ મને વારંવાર અનુભવ થયો છે કે અમારા રાગ સંગીતનો પ્રાચી ઉસ્તાદની કલામતાના બોમ્બથી ગૂંજાઈ જતાં છતાં તે મર્યું નથી—તેનું કારણ એ છે કે રાગ સંગીતના વિનયમાં કોઈ એક મદાન સત્ય રહેલું છે જ. આ વખતે મુરોખમાં જુદી જુદી બદના સંગીતરસિકોની મિલ્લસમાં ગીતો ગાયા પછી મારી એ માન્યતા વધારે દૃઢ થઈ છે કે રાગ સંગીત પાસે આપવા જેવું દટ્ટ પણ કંઈક છે.”

“આ બાબતમાં હું તમારી સાથે પૂરેપૂરું એકમત છું, દિલીપ. એટલે જ હું મારા પૂરા દિલથી એનું કંઈક છું કે તમે તમારા સંગીતના વિનયમાં દિલી સંગીતની તાન

વિસ્તાર (improvisation)ની શક્તિને ન. એઈ જેસો.” એમ બોલીને થોડીવાર થોળીને બોલ્યા: “પણ એ વાત પણ બૂલશે નહિ કે નવું આવવાની સાથે સાથે એ વસ્તુ મુશ્કેલ થઈ જવાની જ છે.”

“શા મટે ?”

“કહું છું સાંભળો. પેલે દહાડે રૂબેન દેશના એક સંગીતકાર સાથે સંગીતમાં તેઓની આ સુરવિહારની શક્તિ વિશે જ વાત થતી હતી. તમે કદાચ જાણતા હશે કે તેઓના દેશમાં પણ સુદૂર રીતે લીલાપૂર્વક ગીત ગાવાની રીત. આજે પણ જીવતી છે, પણ સ્વરસિધિ, વ્યવસ્થા શિક્ષણપદ્ધતિ, અને રકૂલ કોલેજ વગેરેની સ્થાપના સાથે સાથે તેમના સુરની નિત્યનવી ઉદ્ભાવની શક્તિ ઓછી થતી જાય છે. આથી તેઓ હારે જિંદામાં પડી ગયા હતા અને મૃત્યુઈ ગયા હતા. આમ જતા સ્વરસિધિ, રકૂલ કોલેજ વગેરેને વર્તમાનયુગનો યુગધર્મ કહીશો તો એ અતિશયોકિત ન હશેવાય—એ પ્રવાહને અટકાવવો અશક્ય છે. એટલે તેઓ મને પૂછતા હતા કે કરવું શું ? મને લાગે છે કે આ બાબતમાં તેમની સાથે તમારા પ્રશ્ન મળતો આવે છે.”

“તે ઉપરાંત તમારા સંગીતનું વૈસિષ્ટ્ય કાવ્યમ રાખવાનું તમારું કર્તવ્ય વળી એ કારણે પણ છે કે વૈસાદસ્વ (patilke)ના આધારથી ભક્તિની અને મનુષ્યની પ્રતિભા વધારે ઉત્તરવલ જતે છે. એટલે તમારા સંગીતના સ્પર્શથી અમને લાભ થવાનો ખૂબ જ સંભવ છે. હમણાં યુરોપની દાર્મનિતો વિદ્યાસ એટલો જટિલ થઈ ગયો છે કે આધુનિક યુરોપના સંગીતકારો હવે આગળ વધી શકતા નથી. એટલું જ નહિ પણ રેડિયોનારીની પ્રતિભા પણ ઠીકર ખાઈ ખાઈને એક અતિદીન અવસ્થામાં જ પડ્યા માંડી છે એમ મને લાગે છે. અને જતાં અમારી સંગીત-પ્રતિભાએ અને ઉદ્ભાવની શક્તિના પ્રવાહો કાઢતે કાઢી નવે. મારું શ્રોધવો જ પડશે. અમે કુદારીએ છીએ પણ રસ્તો જડતો નથી. તમારા સંગીતમાંથી આ બાબતમાં અમને કંઈ નવાં આશ્ચર્યા મળી જાય એ મને વિશ્વકુલ અસંભવિત લાગતું નથી. એટલે તમે જો તમારા સંગીતની મૂલ્ય ધારા બોઈ જેસો તો નુકસાન અમને પણ થવાનું છે.”*

* વિદેશમાં એક આપેરા લેખિકાએ પણ આ વખતે મને આ વાત કહી હતી. આપણા સંગીતમાંથી આ નવીન પ્રકાર મળવાનો સંભવ છે એમ તેમને પણ લાગે છે. બીજાં પણ ઘણાં માણસો એ આશા સેવી રહ્યાં છે એમ મેં જણ્યું છે.

“ધર્મયુદ્ધ કે હિંસા?”

પ્રોફ. જશવંતરાય જી અંબાલા

‘પ્રસ્થાન’ના અલાદ-આવણના અંકમાં શ્રી. અંબાલાલ પુરાણીને ઉપરના શીર્ષકનાંબો લેખ અને તેના પર શ્રી. કિશોરલાલ મયરવાળાની મોંઘ વાંચી ધણી વાચકોને પ્રશ્ન થયો હતો કે ત્યારે આપણે રાજકારણમાં હિંસા-અહિંસાની મર્યાદા ક્યાં દોરવી? શ્રી કિશોરલાલ-ભાઈએ આ વિષયની ચર્ચા લંબાવવાની અનિચ્છા બતાવી છે એટલે એ વિષે કંઈ લખતાં મન અચકાય છે. છતાં, હિંસા-અહિંસાનો પ્રશ્ન આપણા વિચારક વર્ગ સમક્ષ આગે છે જ, અને ગંભીરતાએ અહિંસાનો સિદ્ધાંત રાજકીય, આર્થિક તેમજ સામાજિક દરેક ક્ષેત્રમાં ઉતારવાનો આવશ્યક રાખ્યો છે. તેથી એ વિશે વિશેષ ચર્ચા થાય અને તેમાંથી કંઈક પ્રકાશ મળે તો એવી ચર્ચા અરથાને ન મળ્યાની નોંધ એ. શ્રી. અંબાલાલ પુરાણીએ રજૂ કરેલી મુશ્કેલી આ છે: “સર્વ ધર્મોએ અને ધર્મપ્રવર્તકોએ અહિંસાના સિદ્ધાંત પર બાર મૂક્યો છે, જે કે બપહારમાં તેની મર્યાદા જુદી જુદી આંકી છે.” એમના લેખનું પૃથક્કરણ કરીશું તો જણાશે કે ચર્ચાના મુખ્ય મુદ્દાઓ એ છે: (૧) અહિંસા સાંપ્રતિક, સનાતન સિદ્ધાંત છે કે કેમ? કે જીવનમાં હિંસાને પણ રથાન છે? (૨) વર્તમાન યુરોપીય મુદ્દા ધર્મયુદ્ધ છે કે કેમ? આ મુદ્દાઓ એક એકથી વિગત ‘રાખીશું’ તો જ એ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ શકશે. શ્રી. અંબાલાલ પુરાણીનું વક્તવ્ય કંઈ આવ: પ્રકારનું છે: “જીવનમાં હિંસાને પણ રથાન છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ હિંસા હંમેશા વળ્યું ન હોઈ શકે. આ મુદ્દામાં આદર્શોની અધ્યાત્મિકતા છે, એટલે આપણને બેમાંથી જે એક આદર્શ સ્વીકાર્ય હોય તેની રક્ષા માટે સામા પક્ષને મારવામાં હિંસા હોય તો પણ તે સમજી છે.” એમના ઉદાહરણ, “માટું કહેવાનું એ છે કે તમે આદર્શને ખાતર મુદ્દામાં જોશો, યા તો રમખાણો જેવા સમયમાં તમારું જીવન જીવન-મર્મા નાખીને વીરતા બતાવશો તેમાં તમને પાપ લાગવાનું નથી, એ વિષે નિશ્ચિત રહેશે.” આ ઉપરથી એમ કાગે છે કે હિંસા-અહિંસાનો તાર્કિક પ્રશ્ન તેઓ આ મુદ્દા પરથી આપણી ફરજ કી છે તે નક્કી કરવાના, પ્રમાણમાં ગૌણ આશયથી જ ચર્ચા છે. અને તેથી જ શ્રી. કિશોરલાલભાઈને તેમની દલીલમાં વજૂં લાગ્યો નથી. વર્તમાન મુદ્દાનાં પ્રેરકબળોનું પૃથક્કરણ શ્રી. પુરાણીએ આપ્યું છે તે મને પણ નવસ્પર્શી કે સંતોષકારક લાગતું નથી. આ મુદ્દાની પાછળ આદર્શોનું સંઘર્ષજ છે એ તો એક કહેવાની-પ્રચારની-રીત છે. ખરું સંઘર્ષજ તો છે સ્વાર્થનું, શ્રી. મસાવાળા કહે છે તેમ, મુત્સદ્દાઓના સ્વાર્થનું અથવા પ્રત્યક્ષના ખરા કે માનેલા સ્વાર્થનું. દુનિયામાં કાંઈ પણ ક્ષેત્રમાં લાગે જ એવા કષ્ટદા હશે કે જેને “આદર્શોના સંઘર્ષજ” તરીકે રજૂ ન કરી શકાય. પણ ઉપર કહ્યું તેમ, આ

૧ આવે પ્રશ્નને હિંસા એ ધર્મ છે એમ તો લેખો નથી કરેલા. બહુ તો એ આપદર્શન છે એટલે સમ્યક છે એમ જ તેમનું કહેવું છે.

૨ હિંસાતમક પ્રવૃત્તિનો આ સત્તે દાખલો નથી. અહિંસાતમક રીતે “જીવનજીવનમાં નાખીને વીરતા” બતાવી શકાય.

મુદો ગૌણ છે, અને તે દિંસા-અદિંસાની તાર્ત્વિક ચર્ચાથી બિન રાખવાની આવશ્યકતા છે. શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી તેમનું દૃષ્ટિગિન્દુ સમજાવતાં કહે છે : “આપણા દેશની સ્વતંત્રતા હાંસલ કરવા માટે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં અદિંસાત્મક ઉપાયો વધારે ઉપયુક્ત છે એમ માનવામાં અને ઉપરના વિચારોમાં વિરોધ નથી, એ જો સ્વીકારીએ તો—અને તો જ—સાથે સાથે એમ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે “પ્રજાઓ-પ્રજાઓ ભગ્યેના કે જે વિરોધી આદર્શોના અનુયાયીઓના કબજામાં તેનો (અદિંસાનો) પ્રયોગ કરવાને આજની સ્થિતિ અત્યુગ્મ નથી.” એ એમની દલીલથી અદિંસાના સિદ્ધાંતને ગાંધી આવડો નથી, તેમ દિંસા-અદિંસાની મર્યાદા પણ સ્પષ્ટ થતી નથી. શ્રી. પુરાણીના આ ભેષમાં જે વિચારો રજૂ કરાયા છે-તેમાં આમ કંઈક અસ્પષ્ટતા લાગે છે. “અદિંસાનું” આચરણ જેટલા પ્રમાણમાં થઈ શકે તેટલું કલ્યાણકારક છે એ વિષે એ મત નથી” એમ કળૂલ કરી તેમણે ચોતાની દલીલ લૂંટી કરી નાખી છે. જો અદિંસાનું ‘મોહુ’પણું પાલન પણ કલ્યાણકારક હોય તો તેનું સર્વોંશે પાલન પૂરેપૂરું કલ્યાણકારી હોવું જોઈએ, અને તે જો આપણે વ્યવહારમાં ન ઉતારીએ તો તેટલી આપણી નબળાઈ. અથવા વ્યવહારમાં આપણે કલ્યાણ કે એવને ધ્યેય ગણતા નથી, ન ગણીએ તો ચાલે, માટે દિંસાથી ચલાવી લેવું પડે છે એમ સિદ્ધ થાય. આ ભેમાંથી બીજું દૃષ્ટિગિન્દુ શ્રી. પુરાણીનું હોય એમ માનવા દારણ નથી, અને જો પહેલું જ હોય તો ગાંધીજી કે મહાત્માજી સાથે તેમનો મતભેદ હોઈ શકે નહિ. કલ્યાણ એ વ્યવહારનું પણ ધ્યેય છે, અને અદિંસા કલ્યાણકારી છે એમ કહીએ તો વિશેષ દલીલને સ્થાન જ નથી. તો પછી ધર્મયુદ્ધ વિષેની તેમની દલીલની આવશ્યકતા જ રહેતી નથી. પણ એમ લાગે છે કે શ્રી. પુરાણીને સિદ્ધ એમ કરવું છે કે અદિંસા સર્વથા કલ્યાણકારી નથી, એ સિદ્ધાંતના મૂળમાં જ કચાંકે દોષ છે. જો તેમનો કાલાર્થ એવો ન હોય તો “અદિંસાત્મક ઉપાયોનો પ્રયોગ કરવાથી પણ દિંસા કરનાર વ્યક્તિ કે સંપ્રદાય જ, ના તો તેનો હલપહલો યામ જ એવા પણ નિયમ નથી” એ વિજ્ઞાનનો અર્થ શો ?

દ્વંકમાં, શ્રી. પુરાણીના ભેષ વિષે મને લાગે છે કે એમણે વર્તમાન યુદ્ધને ધર્મયુદ્ધ કારવાનો અર્થ પ્રવર્ત કર્યો છે તે બાબતે મૂઠીએ તો એ ભેષમાં એમણે દિંસા અને અદિંસાની મર્યાદાને અતિ મદદરતો પણ અતિ કૂટ પ્રશ્ન ઊભો કર્યો છે. એ પ્રશ્ન શ્રી. મુનશીએ પણ દોઝેસથી છૂટા પડી જનતા સમક્ષ મૂક્યો છે, તેથી તેના પર ખૂબ વિચાર થવાની જરૂર છે જ.

શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ એમની નોંધમાં મુખ્ય ચર્ચા કરી છે આ યુદ્ધની ધર્મધર્મતા વિષે. તે પર કંઈ વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. ધર્મયુદ્ધની કસોટી તેની પાછળના હેતુ માત્રથી નહિ પણ એ યુદ્ધમાં અખત્યાર કરવામાં આવતી નીતિ પરથી પણ કરવાની છે એ દૃષ્ટિગિન્દુ રૂઝ માન્ય રાખશે. પણ, દિંસા કે અદિંસાની મર્યાદાની તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ એમણે અહીં ચર્ચા કરી નથી તેથી એમની એ નોંધ ધાંચા પછી મનમાં અસંતોષ રહી જાય છે. હા, એમણે એટલું કહ્યું છે કે “એ દાવાનું આચરણ જ તો તે વખતે જ સક્રિય સાધન-સપત્તિ વિનાની અને નિઃસહાય જેવી પ્રવ્રને એકત્ર રાખી અને કરી શકે, તથા આપત્તિનો ધીરજથી સામનો કરવા કંઈક પણ ઊંચળા આપી શકે, તે અદિંસાની જ દરી.

અહિંસાની શક્તિ તે વખતે પ્રજામાં ફૂટ પડાવવા તથા અંદર અંદરના ક્રંદમાંથી વધારવા, અને શત્રુ સાથે સમાધાન કરવા તથા સ્વાર્થ સાધવામાં ખર્ચાતી હશે.” અહીં હિંસા અને અહિંસાનો અર્થ શો? મને એમ લાગે છે કે એ સબંધે અહીં કોઈ ખાસ વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાયેલા છે. સામાન્ય અર્થમાં તો એ પરિસ્થિતિનો “ધીરજથી સામનો” હિંસા તેમ જ અહિંસા દ્વારા કરી શકાય, અને પ્રજામાં એકથ હોવું કે ન હોવું તે વળી જૂઠી જ વાત છે. તમકે, હિંસક રીતે સામનો કરવો હશે તો કેઈ ચર્ચિત્ત જેવો નેતા દેશને નળાળનારીથી પણ એકનિત રાખી શકશે, જ્યારે અહિંસક અસહકારની લાતમાં, અનુભવથી જોઈએ છીએ તેમ, ધણા લાચ નહિ પણ શે, અને તેમાં વિજ નાખનારા પણ મળી આવશે. હિંસા અને અહિંસા એ સબંધોનો પ્રયોગ થી. મધ્યસ્થતાએ અહીં કશું છે તે આજની નથી એમ કહેવાનો લેણમાત્ર આશય નથી, પણ એમના એ પ્રયોગથી જે સુદો થી, પુરાણીના લેખની પાછળ છે તે બાજુ પર રહી જાય છે. એ મુદ્દો ફરીથી કહું તો આટલો જ : “અહિંસાનો માર્ગ” સર્વદેશી સર્વકાળે સર્વવ્યક્તિ માટે અદાલત કરવા જેવો ખરો ?”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની ધુટતા કાણ કરે? કશિયુનિઓને માપ ખવડાવે જેવો એ વિષય. કિં કર્મ ક્લિત્કર્મેતિ કવચોડ્યન્ત્ર મોહિતઃ । અહીં મારે તો માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે આ તેમ જ આવા પ્રશ્નોની ચર્ચા અનેક ભૂમિમાં પર યઈ ચકે છે, અને ધરી જોઈએ. ભૂમિકાની પસંદગીમાં શ્રોતાની પામતાનો અને વક્તા કે ઉપદેશની અધિકારિતાનો પ્રશ્ન આવે. જ્યારે માંધીજી કહે છે કે અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે, ત્યારે તેઓ પ્રશ્નો જાંચી ભૂમિકા પર વાત કરે છે, અને તેમનું પોતાનું જીવન એવું છે કે તેમાં એ પ્રકારની અહિંસા જ શોભે. અહિંસાને પરિણામે ધરતાર જાય, રાજ્ય જાય અને જન પણ જાય તો પણ એમને મન તેથી અહિંસાની નિષ્ફળતા સિદ્ધ નહિ થાય. અહિંસા બળદે ચીજ નથી, તેને બળદેશમાં વટાવી શકાશે નહિ, તરત તો નહિ જ. “દરિનો મારગ છે શરાનો” એ માંધીજી વારંવાર આપણને વાદ આપે છે તેનો સ્પર્શ એ જ છે કે સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંત પર ધડાચેલાં જીવનની સફળતા કે નિષ્ફળતા આપણું ધોરણ દુનપવી દૃષ્ટિએ જેને આપણે સફળતા કહીએ છીએ તે છે જ નહિ. એટલે, માંધીજી જે અહિંસાધર્મ પાળવાનો ઉપદેશ કરે છે તે એમના જીવનની અને વિચારની રૂઝાએ સ્પર્શ જ જણાવે.

પણ સાથેસાથે એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે પાત્રતા કે અધિકારિતાનો ભેદ ખ્યાનમાં લીધા વિના, રાજકીય ક્ષેત્રમાં અહિંસાનો પરમ ધર્મ તરીકે ઉપદેશ કરવામાં, એ વિચાર-સરણીમાં, ક્યાંક દોષ રહેલો છે. માંધીજીએ બ્રિટિશ પ્રજાને સલાહ આપેલી કે બાને તમારી ભૌતિક સંપત્તિનો નાશ થાય, પણ આત્માને બચાવવો દોષ તો અહિંસક રહેતો. આમાં ઉત્તુંગ આદર્શવાદ છે, પરંતુ જરૂરે ચોખ્ખા એ ઉપદેશ છે. લાંબે ગાળે જનતાએ એ ઉપદેશ વર્તનમાં મૂક્યો જ છૂટકો છે. પણ, જીવનનો વિકાસ સાર્વજનિક થવો જોઈએ. જીવનની અસુક પ્રવૃત્તિઓમાં સામાન્ય બવદારુ આદર્શ કે ધ્યેય, અને બીજી થોડી પ્રવૃત્તિઓમાં અત્યંત ઉત્કટ ધર્મનિષ્ઠા અને સામયિકિ એ કેમ સંકલે? આને આપણા દેશનાં જનદેર જીવનમાં સત્ય અને અહિંસાને નામે દેટલાકે દારવજનક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે તેનું કારણ એ જ કે જીવનનો સર્વોત્ક્રમી વિકાસ સાધવા વિના અમુક જ ક્ષેત્રમાં—સગવડ પ્રમાણે—

અહિંસા અને સત્યની વાત આપણે કરીએ છીએ. સામાન્ય મનુષ્યમાં રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ વગેરે 'ગુણો' છે. તેનામાં અદંતા છે, જિજ્ઞાસા છે. 'દમયમયા' લબ્ધમ્ 'દમં પ્રાપ્સે' મનોરથમ્' એવી લેણુપત્તા પણ છે. તેની ઉપેક્ષા કરી, તેના તરફ આંખ આડા કાન કરી સત્ય અને અહિંસાનો ઉપદેશ કરવાનું પરિણામ શું હોઈ શકે? ખરી અહિંસાનો સાક્ષાત્કાર જ્યારે મન કેવળ નિર્વિકાર થાય, જ્યારે ચમ્પાન્નોદ્વિજતે હોદા લોકચાતુરિજતે ચયઃ એ સ્થિતિને માણસ પહોંચે ત્યારે જ થાય. એ કક્ષાએ પહોંચવાને કર્મ-અકર્મનો ભેદ રહેતો નથી, એ નિર્લયગુણ છે, અને જીવન વિષે તેમજ કર્મકૃણ વિષે તે અનાસક્ત છે. તમારી જિંદગીનો પોગ આપવાને પણ તૈયાર હો તો અહિંસા એ જ ખરો માર્ગ છે, પણ એ કક્ષાએ પહોંચીશો માણસ સફળતા અને નિષ્ફળતાનો દિસાગા નહિ મળે. આપણા પ્રબળજીવનમાં આટલું સ્વાર્થજી અને સ્વાર્થત્યાગ ન આવ્યા હોય ત્યાં સુધી રાજકારણમાં અહિંસાનો માર્ગ પતાવશે તેમાં શૂલ નથી.

એટલે ટૂંકમાં, વ્યવહારમાં કે રાજકારણમાં ખરો પ્રથમ દિસા વિરુદ્ધ અહિંસાનો નથી, પણ દિંસા એટલી કેમ થાય અને અહિંસા કેમ વધે એ છે. અહિંસાનું સંપૂર્ણ પાલન મુદ્દપરિવર્તન વિના, હુકમના પસઠા વિના, શક્ય નથી, અને અહિંસાના સિદ્ધાંત પર અતિશય ભાર મૂકવાથી સામાન્ય માણસને નિરાશા થવા સંભવ છે. એ નિરાશાને પરિણામે શ્રેમ પણ અને કે અત્યારનો જે મદત્તવનો પ્રથમ—જીવનમાં અહિંસાની ભાષા કેમ કંઈક અસે પણ વધે એ—કાચ જૂઠાઈ પણ જવાય. આપણા દેશનેતાઓ જે અત્યારની પરિસ્થિતિ—આપણા દેશની તેમ જ જગતના બીજા દેશની—સગળે અને કેવળ અહિંસાની વાત હોદી દઈ વિશેષ અહિંસાત્મક રી રીતે થવાય તેનો વિચાર કરી યોગ્ય સંસ્થાઓ દ્વારા અહિંસાત્મક પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપે તો તે વિશેષ શ્રેયસ્કર થઈ પડશે એમ લાગે છે. આમાં સિદ્ધાંતનો ભોગ છે, કેવળ વ્યવહારુ કદાપણ છે એમ નહિ કદી સકાય. જીવનને એક જ દૃષ્ટિએ જોવું એવો સિદ્ધાંત મૂળમાં જ ખોટો છે. ઐહિક જીવનમાં અનેક વ્યવસાયો છે, માનવતાનો વિકાસ અનેક દિશામાં અને અનેક રીતે થાય છે, વિશ્વમાં ક્યાંય એક રંગ દેખાતો નથી. ખોટી રીતે કહીએ તો ધર્મ પણ સાપેક્ષ છે. માનવની જેવી કક્ષા તેવો, તે કાટિતો, તેનાં ધર્મ. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોએ આ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો જ છે. એ સ્વીકારવામાં, તેને વર્તનમાં અનુસરવામાં આદર્શનો ત્યાગ નથી, પણ તેની વિશેષ સમજણ છે એમ મને તો લાગે છે.

ઉપરની વિચારસરણી જે સાચી હોય તો, રાજકારણમાં અહિંસાને પરમ ધર્મ તરીકે સ્વીકારવાનો પ્રયત્ન ઉપદેશ કરીએ તે પહેલાં અથવા તેની સાથે નીચેની વાતો પણ પ્રગળે સ્પષ્ટ કદી દેવી નોઈએ.

(૧) અહિંસાનું પાલન એ સિદ્ધાંતની ખાતર જ છે, એનાથી જ આત્માની ઉન્નતિ થઈ શકશે, પણ અહિંસાદ્વારા સ્વરાજ્ય મળશે એવી ખાતરી નહિ આપી શકાય. અહિંસાત્મક

૧ ગાંધીજીએ પોતે તો આ વસ્તુ પ્રગળે કહેલી જ છે. તેમણે એકધું કહ્યું છે કે હિંસાદ્વારા સ્વરાજ્ય મળે તો મારે તે ન ગ્રેહીએ. તેમની સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યા સંકુચિત નથી, 'સ્વરાજ્યની સત્તામાંથી સુક્તિ' એવો અર્થ તેઓ નથી કરતા. તેમને મન સ્વરાજ્ય એટલે રામરાજ્ય. રામરાજ્યમાં હિંસા ન કદી એમ તો નહિ કદી સકાય, પણ ગાંધીજી રામરાજ્ય એટલે ધર્મરાજ્ય એવો અર્થ કહે છે, અને ધર્મરાજ્યમાં હિંસાને સ્થાન ન હોય માટે અહિંસા એ રામરાજ્યનું એક લાક્ષણિક અંગ

અસહકારથી બિટિલ પ્રજાનું હૃદય પીગળશે તોપણ તેને પુરુષો સમય લાગશે, જાકી કંટાળીને અથવા જગતમાં પોતાનું સારું અભાવના તમને ચોક્કસ આપે તે જુદી વાત. ખરું જોતાં, પ્રજા અદિસક બને, અદિસાને જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ઉતારે, તે તેણે સ્વ-રાજ્યની પરવા કરવાની જરૂર નથી, કારણકે પરરાજ્યનાં વર્ધનો એવી પ્રજાને ગિલકુસ રૂપથી સકર્તા નથી.

(૨) આ દિંસક જગતમાં અદિસક પ્રજાનું અસ્તિત્વ પણ કાપમાં છે. અદિસાનું પાલન સત્વર કરશે તો તમારું નામનિશાન પણ ન રહે એમ બને. પણ હવે અદિસાનો વિજય થશે, અને એ વિજયપ્રાપ્તિમાં તમે ફાળો આપો હશે તેની ભવિષ્યને ઇતિહાસકાર નોંધ નહિ લે તો પણ હમિર તો લેશે. આટલી તૈયારી હોય તો જ અદિસાની પ્રતિજ્ઞા લેજો.

(૩) દિંસા અને અદિસા વચ્ચે પક્ષદંત્રી તમારે કરવાની છે. દિંસાદારા સ્વરાજ્ય લેશે તો તે જળવવા માટે અદિસાનું જે સ્વાકારિક બળ છે તે તમારામાં નહિ હોય. હુરોખનાં રાષ્ટ્રોની પેઠે તમારે પણ લશ્કર વધારવું પડશે, અને હવે ચાકરી ત્યારે અદિસા જ તમારે સ્વીકારવી પડશે. પણ અત્યારે અદિસા માટે આવશ્યક તપ, ધૈર્ય તમારામાં ન હોય છતાં અદિસાની વાતો કરશે તો તે જૌનિક તેમજ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તમારી પ્રગતિને અપાયકતાં રૂઈ પડશે.

(૪) તમારામાં સંપૂર્ણપણે અદિસાનાં પાલનની શકિત ન હોય, એટલે કે અદિસા-દારા જે આત્મનિતક સુખ કે ભવ મળે છે તે ઇન્જીવાને બદલે તમે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય જેવી પ્રમાણમાં ઓછા મહત્ત્વની વસ્તુ માત્ર ઇચ્છતા હો, તો પણ સાંખી નજરે માનવ-જીવનના પૂરેપૂરા વિશાસ માટે અદિસાત્મક શિક્ષણની આવશ્યકતા છે. તમારામાં સુપ્રમ રહેલી અદિસક પ્રતિભા પોષણ જે સંસ્થાઓ નર્તીએ, જે સમાજબંધવશ્ય જોઈએ તેની રૂપરેખા તમારા વિમારક વન પાસેથી મેળવી લે, અને જુદા જુદા દેશોમાં અને તેની પ્રજાઓમાં જે જે અદિસાપ્રધાન સંસ્થાઓ અને સમાજબંધવશ્ય હોય તેના અભ્યાસ કરી તે પ્રાનઓ સાથે સહકાર સ્થાપવાની યોજના કરો.

આટલા મુદ્દાઓ ને સ્પષ્ટ રીતે પ્રજા પાસે મૂકાય તો અત્યારે દિંસા વિરુદ્ધ અદિસાની ચર્ચાથી પ્રજાનાં મનમાં જે ચૂંસવણ ઊભી થઈ છે. તે ઓછી મશે, અને કોંગ્રેસ એક રાજકીય સંસ્થા તરીકે પોતાની નીતિ વિશેષ સરચલાથી નાકો કરી શકશે, એમ નથી લાગતું !

★

યુ. માંધીજીનાં કેટલાક અભિપ્રાયો જાંચતાં જણાયે કે માંધીજીમાં સ્વરાજ્ય અને આત્મજ્ઞાન કે મોક્ષ વચ્ચે બહુ અંતર નથી. એટલે એકંદરે એમના મતબ્ધમાં સુસંગતતા છે એમના સંકેત નથી. પણ સામાન્ય પ્રજા હું સમજી છું. પણભણે ચોકો સ્વરાજ્ય એટલે વિદેશી સરકારની સ્થાપના નાશ અને તેને બદલે આપણી સ્વદેશી સરકારની સ્થાપના એમ જ સમજે છે. માંધીજીની બધાંબધા કાં તો પ્રજા સમજી નથી અને સમજી હોય તો જાઈ વધી નહિ. આ જરૂરેશીઓને કાઢવામાં તો માંધીજી આપણી સાથે છે. ત્યાર પછી, આપણે હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી, જોઈ લઈએ.” એમ માની અદિસાની વાતમાં હાથે હાથ મળે છે. એમાં પ્રતિજ્ઞા હોય નથી. પ્રજાને જોકે છે વિશાસ માટેકાનવધારા, આર્થિક અને સામાજિક કલતિ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ, સ્વરાજ્ય જે તેમને મન સાવન માત્ર છે. તેથી વિશેષ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર આપણી રાષ્ટ્રીય જીવનની પાછળ છે એમ હૃદય પર હાથ મૂકીને ઘોઘા જ કહી શકો.

સાત સાત દિન પછી માંડ આવ્યો રવિવાર,
કવિ આજે કાવ્ય સર્જવાનો કરે છે વિચાર.
બેઠેલા બેઠી, નહાઈ ધોઈ, રહાતું કરી લીધું પાન,
ખાર કરી ખંધ બેઠા કાવ્ય મહીં એક તાન.
મિત્રે-લીધી 'કેમલ'માં ભરી લીધી ભૂરી શાહી,
કાગળનો થોડ છે તૈયાર, ભૂલ્યા નથી કાંઈ.
'રાખ્યો આ બાબાને જરાક?' વહી જ્યારે સખી,
કવિએ સૂણાવ્યું, 'હવે અત્યારે સમય નથી.'

'શેના પરે કાવ્ય રચું?' વિચાર કરે છે કવિ;
સુંદરમે ફલિતો ને ચોપિતોની વાત લખી,
ધમધમયા પૂલસ્ત્રી લોકલોનાં નાદ મંકી;
નિચીધનાં નૃત્ય બેઠ મુગ્ધ બેસી તણાં નેન,
રનેહરશિમએ ઉઘડયાં આકાશમાં એરેખેન;
અંદવદન રદયા કરે, 'ઇલાખેન! ઇલાખેન!
શેષે દોર્યા ત્રિકોણ, પ્રહ્લાદે બેથું ખારી ખડાર,
મોજાલા માણેકે કર્યા આલખેલના પોકાર.
જેલે બારે દાવપેચ ઠોકાર ને ખળરદાર,
પતીલની કાપકૂપે છંદો કરે હાહાકાર.
અવેરી કુરુક્ષેત્રમાં ગદા લઈ ધૂમી રહ્યા;
અનેક કવિએ એમ નવા નવા બાવ લહ્યા,
તેથી તો થાકેલ કવિ નવી વાત ચોધી રહ્યા.
ગરીબોનાં ગીત ગાઈ શ્રીમંતોને કાન વૃથા
દોળવી શું છંદોગદ અહેતુક શબ્દવ્યથા?
રચું કોઈ રાજકન્યા તણી મૃદુ પ્રેમકથા.
સૂઝી ગઈ વાત; દૈવે ઉમટ્યા પ્રાસાદપ્રાસ,
કવિના 'કેમલે' પૂર ઝડપે માંડયો પ્રવાસ.

૨૬

"આરસના બિંચા બિંચા શોભી રહ્યા રાજગદેલ,
ઉત્તતાં અરણ્યે જેના શિખરે સોને મહેલ.
ઉપવનપ્રાન્તે જૂઠું મોગરાનાં ખોદ્યાં ફલ,
સરોવર તટે દીર્ઘ છાયા ઢાળે તરફલ.

સુખે જેને લેાધરેણુ, કાને નીલ કણોત્પલ,
કેશે ગૂંથી કુંદકલી, કલાપ સોહિ સ્યામલ,
રાજકન્યા એવી સખી વૃન્દ સાથે સ્નાન કરે,
યૌવન સંપ્રાપ્ત ગૌર કાયા જળમાંહી સરે.
પોયણાનાં ન્યૂથ વચ્ચે ચાલી એ કાસાર જલે,
વૃક્ષશાળા નમી રહી અર્ધદૂળી લેહ સ્થળે.
અથોકની એથે હતો છુપાઈ બિભો કુમાર,
'હિ રમણી !' સ્નેહલયાં સ્વરે દીધો શબ્દોન્ન્યાર;
અકિલ સુંદરી તણી સહસા ત્યાં દષ્ટિ વળી,
રાજપુત્ર ને કુમારી તણી મીઠેમીઠ મળી."

૪૦

'કવિરાજ! ઘેર છે ને?' બ્રૂમ ત્યહાં સંભળાઈ,
ધબ્ધણ દાદર અડી ઘડી આવ્યા બાણુભાઈ.
ચંદ્રસુખી રાજળાળા! તને આ તો રાહુ મળ્યા,
પ્રેમી તણા સુખની આઠે જ ઉપસ્થિત થયા.
નીકર નિર્વાય મહા પરાક્રમી એ કુમાર,
બાણુભાઈ પાસે તેની નકામી અસિની ધાર.
ગામનાં ગખાં ચલાવી, આ પીધી, ને ખાન ખાઈ,
દોઢેક કલાકે દોસ્ત કવિતા યથા વિદાય."

૪૮

"વાતોનો વટોળ એ ચઢેલો તેની દરમ્યાન
પ્રેમીઓએ પરસ્પર કરી લીધી એળખાણ.
દુશ્મનના દેશમાંથી આવેલો હતો કુમાર,
કુમારીનાં સૌન્દર્યની સૂણીને વાતો હજાર.
હૃદયે હૃદય દળ્યાં, નયને મળ્યાં નયન,
કુમારીતું પ્રેમતેજ પ્રકાશી રહ્યું વદન.
સફલ સફલ એનાં વ્રત, તપ, જાગરણ;
યૌવનનાં ઉપવને વાયો સ્નેહસમોરણ.
સુગંધ-સુગે પ્રેમતણું પ્રથમ સુખન ઠર્યું,
સ્નિગ્ધ થાંત જળે એક ચંપાતણું ફલ ખર્યું."

૫૮

ખરણી લાવીને સખી કહે, 'જાઓ હવે બહાર.
ખરીદી લાવોને બધું, આજ ચયો સવિવાર.'
'સખુર! સખુર!' કહે કવિ, 'બહાર શે જવાય ?
વસન્ત વર્ણન તો તો બાકી મારું રહી જાય.
નથી સંભળાયો હજી કેાકિલનો ટેહુકાર,
મલયવાયુનો મંદ આલેખ્યો નહિ સંચાર.'

‘લખને પછી એ હવે લઈ આવે તેલ, શાક,
રસોઈ- માડી થયે તો પછી મારો નથી વાંક.
‘ચોડી વાર પછી’ કહી કવિ કરે દાર બંધ,
કરી લીધે હાથ ફરી છટકી જતો’તો ‘છંદ,
મલય સમીર પાછો વહી રહ્યો મંદ, મંદ.

૬૯

“વનપ્રાન્તે વાવ માસે અશ્વે એ જિભા સંકેદ,
નાસો જવા તણે આજ ગ્રેમીએ તણે સંકેત.
વનવૃક્ષો સ્તબ્ધ જિભાં, નિરબ્ધ હાસે આકાશ,
માઘનાથો પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર રેલતો પ્રકાશ.
વાતાયને રેશમની બાંધેલ રસી છે એક,
ધીમે ધીમે રાજપુત ઉપર ચડયો : છે છેક.
‘હાશ ! પ્રાણ ! આબ્યા ?’ ‘પ્રિયે ! ચાલો સઘળું તૈયાર.’
‘તણ મારાં માતતાત, ભાઈભાંડું, હે કુમાર !
સોપું મારું જીવન સકલ તને પ્રાણપણે
ધન્ય આજ બની મારી જીંદગી, હે પ્રિયતમે !’

૭૬

આલ્યો ન આલ્યો જરાક રનેહલીનો એ સંવાદ,
નીચેથી ટપાલીએ ત્યાં કવિશ્રીને કીધો સાદ.
કરે શું કવિ ગિયારા ? કાવ્ય તણુ કમલાવ્ય !
નોટપેઇક કવર આવેલ કોઈ તંત્રી તણું
એક હતું ગહાકાવ્ય અપ્રસિદ્ધ પાકું કૃતું.

૮૪

પાકું કૃતું કાવ્ય તેઓ કવિને થયો આધાર,
આલ્યા ગયા બન્દરે એ મૂકીને અપૂરી વાત.
‘લઈ આબ્યા શરક,’ અને પ્રિયાએ કીધી રસોઈ,
કામમાં કલાક એમ કવિરાજે નાખ્યા પોઈ.
પાંડોશીનાં બાળકોએ ધાંધલ મચાવી ખૂણ;
ભાડાવાળો કરી ગયો ઉઘરાણી આબેહૂંણ;
અશુદ્ધ ઉચ્ચારે એના કવિ તો થયા તાલુબ
ચેરીમાં છંટાઈ રહ્યો ઉનાળાનો ઉષ્ણ તાપ.
તોય ‘કવિકંઠપનાતી ચુષ્ટિ મહી’ રૂબ્યા આપ.

૮૭

“દાસી આવી. ‘રાજબાબા ! માતાજી કરે છે ચાદ’
ખડે ખડે ફરી વળી, પાડી નેચા બધે સાદ.
શૂન્ય ખડે, શૂન્ય વને. સરોવરપ્રાન્તે ફરી,
ક્યાંયે એને રાજકન્યા તણી જાળ નહીં મળી.

ખૂણે ખૂણે ચાલી રહી ગજળની શોધાશોધ,
અનુચરો રાજમાર્ગે કરી રહ્યા દોડાદોડ.
ભાળ મૂળી, સ્વેત અશ્વ ઉપર બનીને સ્વાર,
જતી હતી રાજકન્યા, સાથે અજાણ્યો કુમાર.
રાખણ ભરાયા રોષે, સૈનિકો થયા તૈયાર,
જંગલો વીધીને પૂરપાટ દોડ્યા ઘોડેસ્વાર.
અમકે બખ્તર રોષ, અમકે ભાલાની અણી;
હવ્તરો યોદ્ધાની રહી સમશેરો ખણખણી;
અશ્વો કેરા પદાધારે ધરા રહી ધણધણી. ૧૦૬

વ્યરથ વ્યરથ બધી સ્વારો તણી દોડાદોડ;
(વાર્તાના કુમાર સાથે 'કેણુ કરી શકે હોડ?')
જંગલે વટાવી દૂર ચાલી પ્રેમીઓની જોડ.
અનેક પહાડ નહીં, પળમાં કીધાં પસાર,
આહ્યાં ગયાં દૂર દૂર રાજભાળા ને કુમાર.
ઝોળંગી ગિરિવરોને નિખિડ અરણ્ય પાર,
વટાવી અનેક નદી, ગયાં પ્રણયને દાર,
હૃદયે ઝંખેલ દેશે; સ્નેહતણી અમીધાર
સાથે જયહાં સ્વપ્નભૂમિ. ૧૧૫

ધંબી ગઈ ઇન્ડીપેન,
સ્વપ્નભૂમિના સમીરે કવિને અડેલું ધેન.
ધીમે ધીમે જીવનનો યાદ આપ્યો કોલાહલ;
આકાશ ધૂળે છવાયું, રવિ ગયો અસ્તાચલ.
રજા આજ વીતી ગઈ. કાલે કામના અતલ.
પાતાળે ફૂળતું ફરી; રાજ એની એ જ વાત,
નાની નાની માથાઝોક, ઉપરીના ઉતપાત.
કવિને સંતાપી રહ્યો જીવંતોનો એ અનર્થ;
મિથ્યાની ઉપાસનામાં વીતે ૩ આયુષ્ય વ્યર્થ.
એથી તો અધિક સારી નહિ શું કલ્પિત કથા
સર્જનના ઉલ્લાસનો દાખવી ગઈ ને છટા? ૧૨૬

ત્યાં તો આપ્યો પ્રેમભર્યો જુહિણી તણો અવાજ,
'સાંજ પડી. કેમ હવે પૂરું થયું કામકાજ ?'
બાળાને તેડીને પકાર જવાનું નથી શું આજ ?'
'જરૂર! જરૂર!' કહે કવિ ચિન્તાભર્યું હસી,
'પાડોશી કનેથી સવા આનો લઈ આવો, સખી!
નાખી દઉં પોસ્ટમાં આ કાવ્ય કે પંચાત મટી!' ૧૩૨

ખુપાર ચડતા હતા. બારીમાંથી આવેલો વડો ન સ્વાગતાએલા મહેમાન માફક સંકોચાઈ આવ્યો જતો હતો. ધનશક્તી એકલી દીવાનખાનામાં બેઠી હતી.

પતિ પરગામ ચપા હતો—પુત્રી બદાર ગઈ હતી. આજનું સવાર તેને લાંબું લાગતું હતું. પરંપરા પછી તે નિયમિત ડાખું વાંચતી નહિ. વખત પસાર કરવા તેણે આજનું ડાખું દેખત પરથી લીધું અને પહોળું કર્યું.

આ શું !—પહેલે પાને મેલટા અક્ષરે જાણેલું હતું : “ પ્રેમીનો આપઘાત ! ”—પ્રેમી કોણ હશે ? . . . તે નીચે વાંચવા લાગી : “ શહેર બદાર આવેલી નદીમાંથી એક યુવાનની લાશ મળી આવી છે. દાકતરી અભિપ્રાય પ્રમાણે યુવાને નદીમાં પડી આપઘાત કર્યો હોય તેમ મનાય છે. યુવાનનું નામ જ્ઞાનવામાં આવ્યું નથી. આપઘાતનું કારણ મળ્યું નથી. અટકળથી માની લેવાય છે કે પ્રેમની બાબત હશે. આગળ તપાસ ચાલુ છે. ”

ધનશક્તી એકચિત્તે ડાખા સાચું જોઈ રહી. સમાચારમાં પોતાને લગતું કંઈક હોય તેમ તેના શરીરમાં શિથિલતા પ્રસરવા લાગી. તેના હાથમાં સજિત રહી ન હોય તેમ ડાખા સાથે તે બોજામાં પડ્યો. તેના હૃદયમાં રુઝાએલો એક ધા ખુલ્યો થયો.

તે વખતે તે અત્યારે હતી તેવી જોછી આશ્ચર્ય, નીરસ અને દીલી ન હતી. તેના શરીરમાં જુવાનીનું લોહી ટોડતું હતું. જીવનમાંથી રસ શોષી કાઢ્યા તેની આંખ તરવરતી હતી. આખો દિવસ તેના પગ ચળંગ રહ્યા હતા.

તે દાઢકિડકના હેઠ્ઠા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતી હતી. નિશાળમાં તે સૌથી સુંદર બાળા હતી : વિદ્યાર્થીઓ તેમ માનતા. તે નિશાળમાં આવતી ત્યારે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેને અર્પ્પ આપવા કોલા દોષ તેમ રૂતાની બંને જાણુએ જોવા રહેતા. તેને પોતાના રૂપનો પૂરો ખ્યાલ હતો. તે રૂપ સૌ જાણે, તેના તરફ આકર્ષાય તેમ તે ધ્રુવિતી.

નિશાળની સમાજો, સંગેલો, રમતોમાં દાવરી આપવા તે ચૂકતી નહિ. જોળખાણ કરવા લાયક સૌ શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીની જોળખાણુ તેને ચર્ચ ગઈ હતી. પણ તેમની કાઈ તેનું યોગ્ય ધિર કરી સક્યો નહોતો.

તેનાં કારણ હતાં. જીને પિરેમાં પ્રેમી જોઈએ છે તેવો પ્રેમી તેને જોઈતો હતો—જેની સાથે તેનાં લગ્ન ન થાય, સંબંધ છૂપો રહે અને જે તેનું મન સમજી શકે. તેના યોગ્યને ઉદ્દેશ્ય પછી વખત આવ્યો જતો. આવા ઉદ્દેશ્ય વિનાના વખતને રસમય બનાવવા કોઈ રેતોની જરૂર હતી. નિશાળમાં આવેા દોઈ વિદ્યાર્થી દતો નહિ અને ત્યાં દોષ તે વાત જાની રહે નહિ. એટલે પ્રેમ જેની જાળમાં તે અલિપ્ત દોષ તેવા દેખાવ તે નિશાળમાં રાખતી અને બદાર પોતાને જોઈતા પ્રેમીની શોધમાં રહેતી.

એક દિવસ નિશાળે આવવા ખસ માટે ચાલ જોતી તે ડીબી હતી. ખસ આવવાની દિશામાં અધીરાઈ દર્શાવતી તે જોઈ રહી હતી. આ રીતે તે સામેથી આવતા રાહદર્શીને જોઈ શકતી. તેઓમાં એક વિદ્યાર્થી આવતો હતો. તેને જોઈ ધનવદ્ધમીને ચમું કે તે ખસ-રેશને બિન્નો રહે તો ઠીક.

વિદ્યાર્થીએ ધનવદ્ધમીના મનની ઈચ્છા બાણી હોય તેમ તે ખસ-રેશને આવી બિન્નો રહ્યો. તેની પાસે ચોપડીઓ ઘોડી હતી એટલે તે કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો દર્શો. પોશાકમાં તે સાદો અને કંઈક બેદરકાર હતો. ચહેરા પર ભલમનચાઈ અને દુઃખી માટે અનાનુભૂતિ દેખાતાં હતાં. આટલી નાની હિમને અને આવી સામાન્ય સ્થિતિમાં આવો દેખાવ કાગતો કવિ કે મતો વિચારક આપી શકે. ધનવદ્ધમી પૂરા કુતૂહલથી વિદ્યાર્થીને જોવા લાગી.

ખસ આવતાં તેઓ તેમાં ગેઠાં. ધનવદ્ધમીની નિશાળ પહેલો આવતી હતી. નિશાળ આવતાં, પોતાના આટલા કુતૂહલ પછી વિદ્યાર્થીમાં પોતાના તરફ આકર્ષણ ચમું કે કે નહિ તે જોવા બિનરતાં તે અટકી. વિદ્યાર્થીએ તેની સામું જોયું. ધનવદ્ધમીની લાગણીનું વર્ણન પૂરું થયું. તે ઉત્સાહમાં દેખાતી બિનરતાં ગઈ.

બીજો દિવસે વખત ગાઠી તે ખસરેશને આવી કામી રહી. એકબે ખસ જવા દીધી અને વિદ્યાર્થી આગ્યો ત્યારે તેની સાથે બસમાં ચડી. તેણે વિદ્યાર્થી પાછળની બેઠક લીધી અને ત્રસી બેઠી. ટિકિટ ભેટી વખતે તેણે હેલુપૂર્વક હતી નોટ કાઢી. તેની ધારણા પ્રમાણે ટિકિટ આપનારે પરચૂરણ માટે લાચારી બતાવી. આગલી બેઠકમાંથી વિદ્યાર્થીએ આંતો કાઢી આપ્યો. આભાર વગેરેની છિપા ચર્ચ અને એ રીતે તેઓ બોલતાં થયાં.

ધનવદ્ધમીનું આગળ વધવું વિદ્યાર્થી માટે વાંધાભર્યું ન હતું. તે સમજતો હતો કે પોતે આગળ વધી કદી પ્રેમ કરી શકશે નહિ. દાઈ આગળ વધી આવે તેવાની તેને જરૂર હતી. અંતર્યામી તરફે તેણે સારી-ખોટી સ્ત્રીઓ, તેમના રૂપચુરુનો વિચાર કર્યો હતો. પોતાને આવી સુંદર સ્ત્રી મળશે તે પોતે માનતો નહિ. પોતાના જવાને ધનવદ્ધમી જેવી સુંદર સ્ત્રી મળે તેમાં તે ધનવદ્ધમીનો આભાર માનતો. ધનવદ્ધમીનો પ્રતિચારક હોય તેમ તે વર્તતો. ધનવદ્ધમીને આવો જ પ્રેમી જોઈતો હતો.

જેને પ્રેમમાં પડવાનું કહે છે તેવી દશામાં તેઓ દાખલ થઈ ચૂક્યાં હતાં. થોડા સમયમાં ઉલ્લસ એક બીજાને અંગત ગણતાં થઈ ગયાં હતાં. ધનવદ્ધમીની ધારણા પ્રમાણે વિદ્યાર્થી કવિ નીકળ્યો હતો. ધનવદ્ધમીને ઉદ્દેશ્ય તે કવિતા લખતો, વિધિવિધ વિષય પર વાતચીત કરતો, પ્રેમી તરફેની તેની કેટલીક રીતો ધનવદ્ધમીને દુનિવા ભુલાવતી અને તે સ્થિતિ લાગે વખત ચાલુ રહે તેવી વાંચના કરાવતી. જનનેતો અભ્યાસ બાળુએ મુકાઈ ગયો હતો. નિશાળમાં જવાને પહેલે ધનવદ્ધમી પછી વખત રાહેરનાં એકાંત રમણોમાં વિદ્યાર્થી સાથે જતી.

આ સાદસોમાં ધનવદ્ધમી કરતાં વિદ્યાર્થી વધુ ઉત્સાહ જતાવતો હતો. તેને માટે નવી દુનિયા ખૂલી ગઈ હતી. સંતેગોને વિદ્યાએ નેણું પોતા માટે સાંકડું, હવન કાષ્ઠું હતું અને અંતરના ઉમળકાનો નિકાલ કલમ દ્વારા કરવાનો રાખ્યો હતો. ધનવદ્ધમી મળતાં તે અશક્ય માટે વિચારવા લાગ્યો. પેસા કમાવા, મોટા મનું, સંપૂર્ણ મોજગોખનું હવન હવતું અને ધનવદ્ધમી સાથે મરતું; એવી ભાવના ને કેળવતો હતો. ધનવદ્ધમીને કોઈ વખત થતું કે વિદ્યાર્થી હલખદાર વન્ય છે, તેને રોટલો બોઈએ, પણ સંજોગ તૂટવાના લગથી તે કાંઈ થઈ શકતી નહિ.

કેટલીક બાબતો લાંબો સમય ધાની રહી શકતી નથી; ધનવદ્ધમી જેવી બાળા જેવી ઉપર આખી નિરાશગની આંખ, તેનું દસનચલન આખીનું ચર્મ મનું. ગદારનો વિદ્યાર્થી ધનવદ્ધમીને લઈ ગયો તે વિદ્યાર્થીઓને સાથવા લાગ્યું. સૌંદર્ય ઓને ડિગ છે પણ તેને તે માટે છે; સૌંદર્ય ઓને વિદ્યાર્થી રાખે છે, સુંદર સ્ત્રી આમળ કાષેસ પુરુષો મળ પાથરે છે, તેવી સ્ત્રી અને નેપા પ્રેમીને દુનિયા દુશ્મન ગણે છે. નિરાશગના વિદ્યાર્થીઓ ધનવદ્ધમીના પ્રેમીને પજવવા લાગ્યા અને ધનવદ્ધમી આમળ ગમેતેમ બોલવા લાગ્યા. તેમાંના કોઈએ ધનવદ્ધમીના પિતાને નનામો પત્ર લખી, અધી ખીનાથી વાંકું દર્શાવ્યું. પિતાએ અગમચેની વાપરી ધનવદ્ધમીને નિરાશગથી ઉઠારી લીધી અને તાગ પરદેશથી પાછા આવેલા એક ઈંગ્લેન્ડ શાયે તેનો વિવાહ કરી દીધો.

ધનવદ્ધમી દર્ઢ ગોલી નહિ. એક તો તે મુતામાં હતી, ખીલું વિદ્યાર્થી સાથે તે લમ કરવાની હતી નહિ, ખીલું ઈંગ્લેન્ડમાં વધી દર્શાવવા જેવું દર્ઢ હતું નહિ. થોડું વિચારતાં તેને આ સંબંધ મથ્યો પણ ખંદા. ઈંગ્લેન્ડ તેને લઈતો હતો તેના લાંબા, પાંડા, મજબૂત, કમાનો, સુધરેલા અને નળ્યુનો હતો. હલવની બૂબ માટે વિદ્યાર્થી હતો. ઈંગ્લેન્ડના લોકોની અચોક્કસતામાં ધનવદ્ધમીને અનુકૂળતા રહે તેમ હતું. ઈંગ્લેન્ડ કામમાં ફાકાએલો રહે એટલે કોણી નળરે લુગે નહિ તે વિદ્યાર્થી સાથેનો પોતાનો સંબંધ આજુ રાખી રહે.

ઈંગ્લેન્ડની મલ્કરી લગભગ તેના જેવી હતી. એકાએક ચચેલી વિવાદની ચળવળથી તેને શક આવેલા, પણ મુગાપમાં પાંચેક વરસ રહી, અનુકૂળતા પ્રમાણે બધા જોગ બોમતી તે ગેરી સદમ સામગ્રીઓથી પર ચર્મ ગણે હતો. તેના કથે તેને આદર્શવાદી કરતાં અવધારૂ વનાનું વધુ શીખવ્યું હતું. સંકેતકે, શિશુએ અને દેખાવે ધનવદ્ધમી સમાજમાં, મોજગોખમાં અને સદેવમાહેમાં શાખાકૂપ થાય તેવી હતી. વખત આવે ધનવદ્ધમીનો બુનકાળ તેને રવન્ગદતા માટે ઉપયોગી પણ ચર્મ પડે. તે ખુશોથી લગ્ન કરવા કબૂલ થયો હતો.

લગ્ન ચર્મ ગયાં. વિદ્યાર્થીનું હલધ ધનવદ્ધમી જળ્યતી હતી એટલે તેનાથી લગ્નની વાત ધાની રાખી હતી. લગ્ન પછી એક ફિલ્સ કાત્રે ને વિદ્યાર્થીને મળી અને ધોરથી તેને અધી ખીના હતી. આખો ગળી, તેનામથી ચેનન ચાલી જતું મેગ તેમ બંગાર દાસન દર્શાવતાં વિદ્યાર્થીએ અધી વાન સાંજળી. એક શબ્દ પણ તે બોલ્યો નહિ, એક બાજુએ સોમી ચર્મ તે બેસી રહી. તેને ઉત્તેજિત કરવા ધનવદ્ધમીએ સંબંધ આજુ રાખવાની શોધણ કરી;

વિદ્યાર્થીને આશ્વાસન મળ્યું નહિ. બીજા ઉપાય તરિકે ધનલક્ષ્મી તેને ઝાંતીસરસો લેવા ગઈ; વિદ્યાર્થી જોતો થઈ બહાર ચાલી ગયો.

ત્યાર પછી તેઓ કદી મળ્યાં નહિ. વિદ્યાર્થી કંઈ ચાલ્યો ગયો. ધનલક્ષ્મીએ તેની શોધ ચાલુ રાખી. તેનું હૃદય વિદ્યાર્થી માટે વિપરીત કંપનું બધું તેનું મન આશા રાખતું. કાંઈ દિવસ તે આવશે અને બગાડેલું સુધારી શકશે. દિવસો ગયા, વરસો ગયા, ધનલક્ષ્મીને પુત્રી જન્મી : તે દેખાયો નહિ.

તેનો પતિ ઈંગ્લેન્ડ સંઘા ઉપર ખ્યાન આપી મોટા સંઘા જેવા થતો હતો. મોટું ઘાડું, બડો અપાજ, પછુ ધોરકે અને કકરાં કપડાં ધનલક્ષ્મીમાં ઈંગ્લેન્ડ પ્રયે સુગ ઉત્પન્ન કરતાં હતાં. ઈંગ્લેન્ડ પ્રેમથી પરવાર્યો હોય તેમ તેને પ્રેમનો ઉમળકા લાગ્યે જ આવતો, અને આવતો તે નાની દોકરી માટે. કાંઈ વખત બગાડથી આવતાં કે બહાર જતાં તે દોકરીને લેતો અને ઘોંઘલી માફક તેને જીએ ઉછાળતો. પુત્રીથી પિતાનો પ્રેમ જીવતાં નહિ, તે સ્ત્રીજા પાડતી, ધનલક્ષ્મી દોકરી આવી તેને લઈ લેતી.

એક સમય બોલ્યા વિના ધનલક્ષ્મી આ જીવન સહન કરતી હતી. મોટા સંઘા નીચે આવતું હોય તેમ તેનું શરીર ધસાતું હતું. તેના ચહેરા પર ઉમ્મર દેખાતી હતી. તેના હૃદયનો જુકો થઈ ગયો હોય તેમ તે લાવનાવિહીન લાગતી. વિદ્યાર્થીએ શું કહ્યું હશે, તે ક્યાં ગયો હશે, તે ક્યારે દેખાશે એવા તે મનને પ્રશ્ન પૂછતી અને નિરાશ બની નસીબને દોષ દેતી. કેવું જીવન તે વિદ્યાર્થી સાથે જીવતી હતી અને આત્મા કેવું જીવન તે જીવે છે ! આદ્યા કુઃખ પછી વિદ્યાર્થીને એક વખત તો મેળવ એમ તે નસીબને વિનવતી અને પુત્રીને બચીઓ લેતી રહતી.

મોટા લોક માફક તેઓ રાગઓમાં હવા ખાવા જતાં. સ્થળ નક્કી કર્યું હતું. ધનલક્ષ્મીને પહેલું જવાનું હતું, ઈંગ્લેન્ડ પાછળથી આવવાનો હતો. પરંતુ પર જતી નાહી ધીમી ચાલતી હતી, અને એક એક રેસને જોતી રહેતી હતી. એક રેસન આવતાં કંઈ લેવા ધનલક્ષ્મીએ બહાર ડોકું કાઢ્યું અને તરત પાછું ખેંચી લીધું.

પેસો વિદ્યાર્થી દૂર ખેડાક હાલતમાં ગયો હતો. માથાના વાળ વેરાયેલા હતા, હળમત થઈતી હતી, કપડાં થોડાં અને મેલાં હતાં, હમણાં નીચે પડી જશે એવી નિઃસહાયતા તેના ચહેરા પર હતી... આટલો વખત મયો પશુ તે જીવ્યો ન હતો !—શી હાલત ! પેસું તેજ ક્યાં ! શું કરતો હશે ! અજાણ પૂછા કર્યો હશે કે નહિ ! પેસા કરતાં તેની મિથિત ખરાબ હતી ! તેને મોં દેખાડતાં ધનલક્ષ્મીને સરમ આવી. જેને તે આટલા વખતથી મળવા ઝંખતી હતી તેને તે બોલાવી શકી નહિ !

ચાલતી માડીએ બારીની બાલુમાં છપાઈને ધનલક્ષ્મીએ તેને જોયા કર્યો. એને લાગ્યું કે તે પાછળ પાછળ આવતો હતો !—કે દરદર લાગતો હતો ! તે દૃષ્ટિચાલિત બહાર મયો અને ધનલક્ષ્મીને થયું કે નક્કી તે ક્યોતે મરણી હૃદયની વચ્ચે દેખાવા માગતી હોય તેમ તેણે પુત્રીને ઝાંતીસરસી ખૂબ જોરથી આંખો અને ફરીને પાછળ વેંચા લાગી. કદાચ તે પાછળ આવતો હોય !

તે રાત્રે તેને સ્વપ્ન આવ્યું. વિદ્યાર્થી આવીને તેની પુત્રીને લઈ ગયા. પોતે રીયાળ છે ત્યારે તેને આટલા સુખના પળ હજી ક્યાં છે ! ધનસદ્ગમી ઝગડો ઊઠી અને પુત્રીના પારણા તરફ ધસી. દીકરી પસપસાટ ગોંધતી હતી. તેને પોતા પાસે લીધી અને સોડમાં રાખી સૂઈ ગઈ. વિચારમાં તે આખી રાત ગ્રંથો સહી નહિ. ટેકરી પરનું એકાંત તેને લાવંકર લાગતું હતું. રાત પસાર થતી ન હતી.

દુઃખનું એસડ દલાડા. વરસ ઉપર વરસ પીતવા લાગ્યાં તેમ છલ્લનેરની રીતભાતથી ધનસદ્ગમી ટેવાઈ ગઈ. શરીર ભરાયા લાગ્યું. યુવાનીના તરંગને જાંઘે સામાજિક મહત્ત્વમાં તે ધ્યાન આપવા લાગી. ભગિની સમાજ અને સ્ત્રીમંડળમાં, તે હવે આગળ પડતો ભાગ લેવા લાગી. પુત્રી મોટી થતી હતી. તેને આ જોઈએ અને પેટું જોઈએ. શિક્ષણ અમુક પ્રકારનું અને પોસાક ખીજ પ્રકારનો. લલિતકલાઓમાં તે પ્રવીણ થવી જોઈએ. પોતે સંસારનું સુખ ભોગથી સહી નહિ પણ તેના માટે પૂરા સુખની તૈયારી કરવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીના પ્રસંગ લગભગ તે જૂલી ગઈ.

આજે તે સાંજે, પછર વરસ પછી, પેપરમાં આપવાત વાંચીને તેના આંધે હૃદયમાં આવી શકે તેવાં ધીરાં સંવેદનો પસાર થયા લાગ્યાં. વિદ્યાર્થીને આદર્શવાની કુમતિ તેને ક્યાંથી થઈ! કેવાં ઉતાવળમાં લગ્ન થઈ ગયાં. જધું જોયું, જધું ભોગયું, પણ લગ્ન બાળતની ઉણપ રહી ગઈ! આખું જીવન ખાલી પસાર થયું! — નકામું ગયું! પોતે આખી જિંદગી કુંવારી રહી હોય તેમ તેને લાગ્યું અને હપે કંઈ થીવન પાછું આવવાનું છે !

અને એ વિદ્યાર્થીની શી દસા ! બીચારે રઝગી રખડી મર્યો દશે ! બૂક કરી તે તેની સાથે પરણી જવામાં શો વાંધો હતો ? અમુક મુરેલીએ રહેત પણ પ્રેમથી ભરેલું જીવન રહેત ને ! જીતે પ્રેમ કરતાં વધુ સારું સુખ શામાં મળે છે ? તે સાચો પ્રેમી હતો તે વિશે તો શક નહિ, તેણે પ્રેમ માટે પોતાનું જીવન સુમાર્યું ! દુનિયામાં એવા કાણ છે ? — કાક, જવડે ! આ બીચારે એવો કાઈ ગરીબ દશે તેને કાઈ દેવાચૂનીએ શ્રીમંત મળતાં માર્યો દશે !

કામનાં પગલાં સંજગાવા લાગ્યાં. આવનાર તેનો હૃદય જોઈ જાય એ બીક ધનસદ્ગમી બોળામાંનું જાણુ લઈ મેં આડું ધરી વાંચવાનો દેખાવ કરવા લાગી. આવનાર દીવાનખાનામાં લાખસ થઈ, ધનસદ્ગમી પાસે આવી, તેના બોળામાં પડ્યું. એ તેની પુત્રી હતી : તે રડતી હતી !

ધનસદ્ગમી સમજી ગઈ. તેનું હૃદય કંપી જાયું. “એ ! ઝિંકરી ! તને આ ક્યાં મૂક્યું !” તેણે ચીસ પાડી.

“બા, બા . . . મને ખબર હતી નહિ !” પુત્રીનું આદર્શ જાતીમાં મારું ન હતું.

સહકારી સિદ્ધાંતથી

અને

અમદાવાદ શહેરના

નાગરિકોની

દેખરેખ નીચે ચાલતી

આપ આપની બચત

ક્યાં રોકશો ?

શહેરના વેપાર ધંધા તથા નાના ઉદ્યોગો ખીલવવા માટે, તેમજ ગરીબ વર્ગને દેવામાંથી છોડાવવા તથા મધ્યમ વર્ગોને ધરવાળા કરવા શું કરવું જોઈએ ?

ધી

અમદા-

વાદ

પીપલ્સ

કો-

ઓપરે-

ટિવ

જેંક

લી.

રજિસ્ટ્રેશન
નંબર

૩૨૪૪

આ બધું કરવા આપ આપની બચત આપની પોતાની જ જેકમાં, સહકારી સિદ્ધાંતથી અને શહેરીઓની દેખરેખ નીચે ચાલતી આપની પોતાની જેકમાં જ રોકો.

આ જેક અમદાવાદ શહેરના લોકોને જ તેમના વેપાર માટે તથા નાનાં શહેરોમાં ખીલવવા માટે નાણાં ધીરી મદદ કરે છે. તેમ જ આ જેક સરકારી સીક્યુરીટી ઉપર તેમજ કંપનીઓના હિસાબ ઉપર સરતે વ્યાજ નાણાં ધીરે છે.

આ જેકમાં રૂ. ૫૦ થી આશુ ખાતું ખોલી શકાય છે તેમજ રૂ. ૧૦૦ થી વાંધી સુધીની ડિપોઝીટ મૂકી શકાય છે.

આ જેકે પાંચ વર્ષના કેશ-સર્ટિફિકેટ્સ રૂ. ૧૦, રૂ. ૫૦, રૂ. ૧૦૦, અને રૂ. ૫૦૦ના કટકામાં કાઢેલા છે, જે ઉપર વ્યાજ ૪ ચાર ટકાથી વધુ મળે છે. આ ઉપરાંત જેકે નાનાં બાળકોને બચતની ટેવ પાડી શકાય તે માટે ૦-૮-૦, ૦-૪-૦, ૦-૧-૦ ના સેવીંગ્સ સ્ટેમ્પ કાઢ્યા છે. તે ખરીદ કરાવી બચત પાડતાં શીખવે. સેવીંગ્સ ખાતાંમાં ખોલવામાં આવે છે અને તેના ઉપર જે ટકા વ્યાજ આપવામાં આવે છે.

વ્યાજના દર તથા વધુ વોગત માટે રૂબરૂ મળે.

ખારકર સેતલવડ

એનજર

પીપલ્સ જેંક બિલ્ડીંગ : કારંજ : : અમદાવાદ.

ના આહું ત્યાં : મુજ હૃદયની વેદના ત્યાં વધે છે
 ને આ આંખો મિલન મળતાં અશુધારા વહાવે;
 કાંઈ હૈયે અશમ દુખ ના ઇચ્છું હું તો ય જાગે,
 સ્પર્શે, દષ્ટે, સ્મરણ-સ્ફુરણે, નિત્ય કે કે વ્યથે છે. ૧
 ઇચ્છું તારા તદપિ નહિ હું આંખના કોઈ ભાવે,
 બાણું છું કે સહજ તુજ ના સ્મિત મારા પ્રતિનું,
 મારે કાજે તુજ હૃદય ના હર્ષના ઓક લેતું,
 મારી યાદે હુષિત ઉરને ના મળે કે વિસામી. ૨
 હું બાણું છું તુજ મન વ્યથા ભગતી મ્હારી યાદે,
 ને તો યે તું ન હર્ષ થકતો સ્થાન તારાં પ્રિયોમાં,
 હૈયે મારે તુજ નૌરસતા ધાવકારી જાને ના,
 તેને માટે ફિકર કરતો હું તને જોઈ છું યે. ૩
 જાંઘુ મારા તુજ પથમહી હું નહિ આવવાનો,
 વા ના યત્નો કંઈ પણ કરું સ્નેહી તારા ધવાને.
 જે છે તારાં પ્રિય-સ્વજન તેને જ તું પૂર્ણ મ્હાને
 એ જોતાં હું મુજ હૃદયને સાન્તવના આપવાને. ૪
 હૈયે તારે મુજ પ્રતિ ન હો ભાવ, તો ના મૂંઝાજો!
 શાને જોઈ મુજ હૃદયને, હાળી તું યે ખતે છે?
 તારે દુઃખે પ્રણય નથી કે છે દયાભાવ તો એ :
 ચાહું ના હું અવરની જરી હુલ્ક એવી દયાને. ૫
 આંખો તારી મુજ ભણી જુએ, દિલ જો ક્યાં ભમે છે?
 હું તો કહેતો નથી જરી તને ખેલ એ ખેલવાને!
 મ્હાતું ના જો તુજ હૃદય, તો જુલિધી છે ન મ્હાને,
 તારું હૈયું જહીં જ હળતું ત્યાં દંજી તું જવા દે. ૬
 છોડી દેને હૃદય-તરણી શુદ્ધ પ્રીતિપ્રવાહે!
 આલી જાશે અનુકૂલ જલે કે કહીં કે કિનારે;
 ને તેમાં કે સ્થળ રહી જશે અન્ય, તો યાચ શું યે?
 ક્યાં ક્યાં જાહું પરિમિત થઈ આપણે આ પ્રવાસે! ૭

રસમીમાંસા

જુઓ! ભાઈ, આ મધાણું વાંચીને, રસશાસ્ત્રના કોઈ પંડિતોએ શુરસે થવાનું નથી આ મારી રસમીમાંસા એવા પ્રકારની છે કે એ રસ પંડિતોને પુતકામાંથી મળે તેમ નથી. અને એમના ખીસામાં તો, સુંઘવાની તમાકુની ડાગલી કે હાંધવાની ગોળી હોય તો લાગે. બાકી આ રસ હોવાનો તો સંભવ જ નથી. આ રસ એવા પ્રકારનો છે કે તમે એને, બ. ક. હા.નો રાખ વાપરીને અપરસ કરી શકો, અને છતાં કોઈ માણસ દરજી તો એવો જન્મ્યો નથી કે જે આ રસમાં રસ ન લેતો હોય! તમે કહેશો ભાઈ, હવે વાતમાં મોણું નાખો માં, ને સીધી વાત કરી દેતો, તો હું તમને કહું છું કે તમને જીવનના કોઈ જ રસમાં રસ નથી. વાત કહેવાની ખરી ખૂબી જ એના મોણમાં રહી છે. વાંચ્છીકિએ સીધી વાત કરી હોત કે રામ હતો, રાવણ હતો, અયોધ્યા હતી, લંકા હતી, શ્રીતાનું દરજી થયું, વિષ્ણીયણ રાજ થયો, લંકા પરી ને અયોધ્યા રહી: ક્યો મોમો, આ વાતમાં તમને શો રસ પડ્યો? ન જ પડે. કારણકે એ વાત જ નથી. એ તો માત્ર તકીકત છે. ખરી વસ્તુ એ છે કે લોકોને તમે જે અસત્ય કહો તેમાં જેટલો રસ પડે છે, તેટલો રસ તમે સત્ય કહો તેમાં પડતો નથી. ન માનતા હો તો પૂછો ઐતિહાસિક નવલકથાના લેખકોને. મુનશીએ અસત્ય ઇતિહાસ સર્જ્યો તો આજે લોકોને મજામજામાં રસ પડેલા મંડ્યો, ને બીચારા, પ્રજાપ્રશ્નિતામણીના લીટ લીટ ચાલનારા કેટલાયની કૃતિઓ, સાચી એટલે રસહીન ગણાઈ! આનું નામ લોકોની અસત્ય તરફની પ્રીતિ!

એનું એક બીલું ઉદાહરણ આપું. મારામાં લોકોને આટલો રસ છે એ જો મને ખબર હોત તો હું જતને કોઈ દી પ્રગટ જ કરત નહો. ગામડામાં પડ્યા કેટલાય દી લોટ માગ્યો ત્યાં સુધી કોઈએ લાવ પહો પૂછ્યો નહિ કે અગ્યા તું શું કરે છે? આજ હવે એટલા કાંમને માટે મને લાયક ગણનામાં આવે છે કે મને મારા પોતાના અસ્તિત્વ વિષે જ શંકા થવા માંડી છે! ખરી રીતે તો એક પાટિયું લટકાવીને તેમાં ખંધી દહોકત લખી રાખી હોય તો જેને ડીક પડે તે વાંચી બાવ ને ડીક પડે એટલું સમજી જાય.

મને કેટલાક પૂછે છે કે તમે 'રાજસ-વાસી' કેમ આવતા નથી? કોઈ વખત સાહિત્યપરિષદ વિશે મતબ્બ માગે જ. સાહિત્યપરિષદમાં ગયો હોત તો કેમ જાણે કાનાં ખાસકાં પારો એસવાનો વખત આવત તે ભગવાન જાણે, પણ ન ગયો એટલે પત્રો આવવા

મને આ ઉપરથી એક શિખામણ મળી છે કે રાજિવા વિઝની નિવેશના માફક જ લોકમત ગણવો. એ તો આમ પણ વળે ને તેમ પણ હશે. એનો કાંઈ નેકો નહિ.

એટલે, કેટલાક કહે છે પાનગોષ્ઠિ સારી છે. કેટલાક કહે છે સારી નથી. કેટલાક કહે છે એમાં નવલિકા નથી. કેટલાક કહે છે એમાં આ નથી ને તે નથી. એલજિથ્થામાં પેલું વત્તા ઓછાનું આવે છે એના જેવું આ શું. બધાના જે સામસામા હોડી નથી કે ને જેવડે પાનગોષ્ઠિ તે પાનગોષ્ઠિ બની રહે છે.

આરોગ્યમ્ •

નું ચોક્કસ બેજસેજ વગરનું

== ભેંસનું ઘી ==

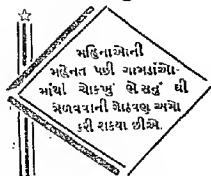

ગરમ કરો ગાળીને સોજાબંધ દીનમાં
અથવા છૂટક પૂરું પાડવામાં આવે છે.

આરોગ્યને આવશ્યક બીજી સ્વચ્છ
ખાદ્ય વસ્તુઓ મળવાનું ઠેકાણું

● એલિસલિજ : કાપડિયા બજાર
વા. સા. દોરિપદસની બીજીમાં,
જા. મ. દા. વા. દ.

પ્રેમાનંદ વગેરે કવિઓનાં લખેલાં આખ્યાનોમાં આવતા ચમત્કારોને આપણે કઈ રીતે પ્રકાશવા એ પ્રશ્ન, મધ્યકાલીન સાહિત્યનો અભ્યાસ વખતાં વારંવાર જોઈ એ સ્વાભાવિક છે. આપણી અર્થચીન દૃષ્ટિએ ચમત્કારમાં માનવાની તો વિરુદ્ધ જ હોય અને તેથી પ્રત્યેક ચમત્કારને જાણે કાઈ એ મુલ્ય કાપડો હોય એમ આપણે ઉદ્ઘાટના મંથીએ છીએ અને કવિના હૃદયસાગરમાં ડૂબકી મારી કાઈ અણુધાર્ણુ અર્થગૌરવ પકડી લાવીએ છીએ. પણ એવી મરજિયાત મહેનતને પરિણામે પણ જે પ્રાપ્ત થાય તે મોતી છે કે કાલી હોપલી જ તે વિચારવા જેવું છે.

ભક્તોનાં છાપનમાં ખતેલા કહેણાતા અને કવિઓએ તાદશ વર્ણવેલા ચમત્કારો આપણને શુદ્ધિગમ્ય નથી જણાતા તેથી દમોરા એવાં વર્ણનોને આપણે શુદ્ધિની કસોટીએ ચઢાવીએ છીએ. અને દરેક ચમત્કારમાં કાઈ મૂલ્ય રૂપકાર્ય સમાયેલો કદપી, કવિ એ વર્ણનમાં, ચમત્કાર નહિ પણ તેથી જુદું જ કહેવા ઈચ્છે છે એમ માનીએ, મનાવીએ સાર જ આપણને જાણ વળે છે. પણ એમ શુદ્ધિની કસોટીએ ચમત્કારને ચઢાવીએ તે પહેલાં એત્રણ મુદ્દાઓ વિચારવા જોઈએ.

કવિને જે ચમત્કારનો અર્થ જુદો જ કરેલા હોય, એમાં વ્યંજનાથી વા રૂપકથી થા ખીજ કાઈ સુક્તિ પ્રયુક્તિથી પણ એ વર્ણનમાં કવિ કંઈ ને કંઈ સૂચન એ આખતનું કાવ્યમાં મૂકવાનો જ મૂકવાનો. ચમત્કારના ભીતરમાં કવિ કાઈ મૂલ્ય મૂકે તો ક્યાંય પણ કોકાદ પંક્તિ કે કોકાદ સખ્દ એવો રચો કે છે કે મુલ્ય વાચકને એ અર્થપ્રકાશ સ્વયમેવ યદ્ય જાય છે. કવિ, કદી વાચક ખાટા અર્થમાં અટવાઈ જાય એવું જાણી બુઝીને કરે જ નહિ. વિરોધે, મધ્યકાલીન કવિતા જે સામાન્ય જનસમૂહ સમજી શકે એ દૃષ્ટિએ રચાયેલી છે તેમાં તો એવાં આલેખને ખિલકુલ જ રચાન નથી. હા. ત., નરસિંહ પોતાના છાપનના પ્રસંગો જે પોતે વર્ણવ્યા છે તેમાં જ્યાં જ્યાં ચમત્કારનો લાભ લેવાનો નથી ત્યાં એ પોતાના વર્ણનમાં સ્પષ્ટ રીતે કહો કે છે.

‘દારમાળા’માં ગોપનાથ મહાદેવને તપથી પ્રસન્ન કર્યા વગેરે હકીકત નોંધાઈ છે. ત્યાં નરસિંહ આ પ્રમાણે કહે છે:

ગોપીચરિ' કહ્યું સ્વપ્ન માંહિ: માગાં તે આપું દાંહનિ
મિ' માગ્યું: (જવે) સ્વામી, વમનિ' વાહનું, તે કિયા
કરીનિ' હીનિ' મુને:

જોડે ગોપીચર — ગોપનાથ મહાદેવનું પ્રસન્ન થવું અને વરદાન આપવું વગેરે પ્રસંગો નરસિંહે પ્રત્યક્ષ નથી જોયાં પણ સ્વપ્નમાં જ જોયા છે એમ અહીં સમજવાનું છે. એ આખતમાં કવિ જરા પણ અસ્પષ્ટ નથી જોડે વાચકને પણ સદેહ રહેતો નથી.

આ પંક્તિઓ તો ‘હારમાળા’માંથી છે તેથી કદાચ કોઈને એમાં વિશ્વાસ ન પાણ આવે. ત્યારે જેના કર્તૃત્વ વિશે શંકા નથી એ ‘શામળસાના વિવાહ’માં પણ એવા ઉલ્લેખો સ્પષ્ટ જણાય છે. તેમાં મહાદેવે જે રાસલીલાનાં દર્શન કરાવ્યાં તે વિશે કંઈ કહે છે:

અનાય હું ને સનાય કીધો પાર્વતી ને નાય
‘દિવ્યચક્ષુ’ આપ્યાં મુજને, મસ્તકે મેલ્યો હાય.

અર્થચક્ષુથી નહિ પણ ‘દિવ્યચક્ષુ’થી જ આં લીલાનાં દર્શન થયેલાં. અને એ લીલાનાં દર્શન વગેરે પ્રસંગ આટોપતાં કવિ કહે છે — ‘સુહૃત્ એકમાં જૂતલ આવિયો’ — એટલે રાસલીલા કંઈ જૂતલ પર નહોતી જોઈ. પ્રભુકૃપાએ દિવ્યચક્ષુ જે મળેલાં તે વડે ક્યાંક કંપનાના અંતરિક્ષમાં જ એ જણાઈ હતી.

નરસિંહ લક્ષ્મી છે અને પોતાના જીવનના પ્રસંગો પ્રભુમાં અનન્ય તન્મયતાથી તરંગોળ થઈ વર્ણવે છે. નરસિંહના જીવન સમય પછી લગભગ ૨૦૦-૨૨૫ વર્ષ થાક એના જ જીવનપ્રસંગો લઈ કાન્ય રચનાર પ્રેમાનંદ નરસિંહના જીવનના પ્રસંગોમાં ત્યાં લક્ષ્યે ચમત્કાર નથી માન્યા ત્યાં સ્પષ્ટ ચમત્કાર માની વર્ણવતો જણાય છે. આપણે જાણીએ છીએ તેમ કોઈ પણ સંતના જીવનની આસપાસ ચમત્કારોની પરંપરા બધાતાં સમય લાગે છે. નરસિંહે પોતાના જીવનમાં જેને સામાન્ય ઈશ્વરકૃપા લેખી હોય અને એના સમકાલીનોએ પણ જે બનાવેને એથી વધુ મહત્ત્વ નહિ આપ્યું હોય તેવા બનાવો પણ પ્રેમાનંદના સમય સુધીમાં ચમત્કારો ગણાઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. નરસિંહની ઉક્તિઓ જે વિશે ઉપર ટાંકી બતાવી છે તે સૌ પ્રસંગોને પ્રેમાનંદ ચમત્કારો તરીકે જ વર્ણવે છે. નરસિંહની માફક તેમાં ક્યાંય પણ ચમત્કારથી ભિન્ન અર્થ માટે સૂચન મળતું નથી. પ્રેમાનંદ ફક્ત ‘મામેરા’નાં પ્રથમ એ કડવાં વાંચો. ક્યાંય ગોપીશ્વરનાં દર્શન સ્વપ્નમાં થયાં વા રાસલીલા દિવ્યચક્ષુથી જોઈ એવો ઉલ્લેખ નથી. એકત્રું, જ્યાં નરસિંહ ‘સુહૃત્ એકમાં જૂતલ આવિયો’ એમ વર્ણવે છે ત્યાં પ્રેમાનંદ કહે છે:—

સુહૃત્ માનમાં મહેતા ને મૂઠ્યા જુનેગઢ તતખંબ.

એટલે પ્રેમાનંદને ખત તો આ જુનાગઢથી થોડે દૂર આવેલા તળાવના ગામ પાસેના ગોપનાથ મહાદેવ આગળ બનેલો ચમત્કાર જ છે.

પ્રેમાનંદના ‘મામેરા’માં ઝોઝામાં ઝોઝા ચાર ચમત્કારો વર્ણવાયા છે: (૧) રાસલીલાનાં નરસિંહ કરેલાં દર્શન; (૨) નરસિંહ, મહારાજ રાગ ગાઈને મેઘ વરસાદી વેવાણે નહિ આપેલું સમેવાણુ ઈશ્વરકૃપાથી મેળવી લે છે; (૩) પ્રભુ દોસી પાણિયા રૂપે આવી મામેરું સંકેતી જાય છે; અને (૪) કુંવરગાદની નણુંદની કાંકરી માટે આકાશમાંથી કાપડું પડે છે. આમાંથી પ્રથમ વિશે તો આપણે એમું કે નરસિંહ જે રાસલીલા દિવ્યચક્ષુથી અંતરિક્ષમાં જોઈ એમ કહે છે તેનું પ્રેમાનંદ એવા કોઈ પણ સંકેત વગર નિરતૂત વર્ણન કરી તેને ચમત્કારના લેગાસમાં જ રજૂ કરે છે.

સમોવણુ વિશે પણ બંનેની પંક્તિઓ સરખાવવા જેવી છે, નરસિંહ એનું આલેખન આ રીતે કરે છે:

તિણિ સમિ, વહેવાડઈ. હારથ એહવું કયું, મેહવું કબોડક ત્યારિ પાણી.
રાત્રિ દિવસ જ્યેહની રોવા કરા જાં. સમણુ આપરિ તેરે આણી.
જેન મુદિદાદશી રોપપાસ મહી. અઠમહીન કુંડી માંહિ જુંડુ.
સમણુ ઘાટી જ્યેહરો નરસિંહો સુખ્યું, તેહરો સમસત વેણવનિટ્ટો.

આમ નરસિંહ એને એક સદજ આકરમાત લેખે વર્ણવતો જણાય છે જો કે અન્ય નાગરોએ એને ચમત્કાર માનો હતા એમ એ કહે છે:—

કેટલા એક અક્ષી વાત એહવી કરિ; રૂઝ ભાલિ અમત વાળી;
કામણુ મોહણુ છિ કાંઈ એહ કનિ, મંચનિ બિલિ આજાળ્યું પાણી.

પણ એને મન એ ચમત્કાર હોય એમ એની આ પંક્તિ પરથી ઉદ્દિષ્ટ થતું નથી. પ્રેમાનંદનું એ પ્રસંગનું વર્ણન જુઓ:—

ચિનતી નરસિંહની સાંભળી, પ્રેયો ધન પરિચક્ષ,
પણમાત્રમાં આલ પડા પઈ, ચોરસ અડધો અંધાર.
ગગન વિશે ધન ગહજો, યાચ વીત તણા ચમત્કાર;
જોડે કોરણ બહુ કાંસ, વરસે મુરાજ ધાર.

પ્રેમાનંદનું વર્ણન આટલેથી અટકતું નથી. બકતને મુશ્કેલીમાં મૂકનાર નાગરોનો ઉપહાસ કર્યા વગર એનાથી રહેવાતું નથી:

વેવાઈના પ્રદમાં નળ પશ્યુ. રો નાસે; કરે પોકા.
સર્વ નાગરીઓ જાય પટે. “ક્ષમા કરો અપરાધ;
અગો અજાનિ ન એજખલ તમે શિરોમણિ સાપ.”
શીરંજ મહેસો રજીત કરે, વેવાણો માયે માન.
વસાઈ ચિસર્જન થયો, મહેતાણે કીધું સ્નાન.

આમ ગરજ પડી ત્યારે તો આ અવદારકારોએ ભક્તના કાલાવાલા કરી લીધા. પણ તરત જ પછી,

કગ નાગર કહે, ‘યધું માવહું’! એમ આવે છે બહુવાર.
પ્રત્યક્ષ ફીકું, પ્રતીત નાવી, કજિચુગને અનુસાર.”

કવિ તો રપટ દહે છે કે ભક્તે પોતાની પ્રજાકૃપાનો પરચો આવે. ચમત્કાર કરીને બતાવ્યો. પણ કગ નાગરો — પામર છવો, કજિચુગને અનુસરીને પ્રત્યક્ષ નેચેલા ચમત્કારને પણ માની શક્યા નહિ!

સમોવણુના આ પ્રસંગ પ્રત્યે પ્રેમાનંદની દૃષ્ટિ આમ ચમત્કારની નજર જણાય છે. એણે, કોઈ ઈતર અર્થ મૂકવાનો પ્રયત્ન, અહીં ગમે તેવી સૂઝ દૃષ્ટિએ જોતાં પણ, કયો

જણાતો નથી. આપણી ભુદિને અનુકૂળ અર્થ એમાંથી ઘટાવી સંતોષ માનીએ એ જુદી વાત છે પણ તેવો અર્થ પ્રેમાનંદને પણ ઈષ્ટ છે એ કહેવું તો અયોગ્ય જ છે. *

પ્રભુ વદારે ધાર્ધ મામેરું કરી આપે છે એ નરસિંહ અને પ્રેમાનંદ બંને અમત્કાર તરીકે જ વર્ણવે છે. પ્રેમાનંદ, નરસિંહે ગાયેલું પ્રસિદ્ધ પદ ‘ઉપાડકો ઉગિયો વેગિ વૈકુંઠપતિ’ પોતાના ‘મામેરા’માં સાંકળી લીધું છે. પ્રેમાનંદ કલ્પનાનો વધુ ઉપયોગ કરી, એ વર્ણન વિસ્તારે છે એટલું જ, અહીં પ્રભુએ ખરેખર પ્રત્યક્ષ યર્થને મદદ કરી કે ‘પ્રભુપ્રેમી’ ધાર્ધ વધિક કંઈ આવીને નરસિંહને મદદ કરી એ પ્રશ્ન વારંવારે ઊઠે છે. એક વિવેચક પૂછે છે: ‘ધાર્ધ શો? જ શામળા બનીને આવેલા “એમ બે ‘મામેરા’માં બનેલું માનીએ તો પણ રસક્ષતિ શું કામ થાય ?” + મને તો લાગે છે કે એમ માનવાથી રસક્ષતિ થવાનો સંભવ છે. પ્રથમ તો પ્રેમાનંદને આ અર્થ બિલકુલ માન્ય નથી. રંગેને આ વર્ણનનો ધાર્ધ આપે! અર્થ કરી બેસે તે માટે જ જાણે એ આકાશમાંથી કુંવરગાઈની નાણુંદની પુત્રી માટે કાપડું પડવાનો અમત્કાર વર્ણવે છે. નરસિંહમાં એ અમત્કારનો ઉલ્લેખ નથી. નરસિંહ તો એ બાઈની માગણીનો આદરો જ જગત્ત વાળે છે:

‘ નાણુંદની નાણુંદી નામ નાદની બાઈ, કાપડું આપે તો વારુ થાય.
આપનારો હુતો તે આપી મૂકી ચાલિયો, દલિં ચિહ્નિતી ! કાઈન થાય,
લલસી ચરણેક કાજાં છિ માલરિ, તે લેવા તણી ખાલ્ય થાય,

* સમાવર્ણનો ભુદિગમ્ય એક ઉદ્દેશ નાણુવામાં છે. “ પ્રેમાનંદ કૃત ‘મામેરું’ એક અવશાસ” (‘પ્રસ્થાન’, માગસર ૧૪૬૬) નામના એક લેખના શ્રી. રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી આ પ્રમાણે લખે છે:

“ સંસારના અનેક તાપો ન્યાં ઉચ્છિદનની પેઠે ઉકળતા હોય અને શરીરની ઓળ ઉતારી નાખે એવા તીવ્ર હોય તેવે વખતે પણ રીતજ નજ નેપી પરમ. શાન્તિ સાખનાર નરસિંહ ભક્ત એવા પદમાર્ગથી જ મત્સરસ સ્ફુટિતા સાચા સંસાર છે. એવા પદમાર્ગી ભગવદ્ભક્તને ‘ સંસારના અંતારા તપાવી શકતા નથી, અનેક અજ્ઞાનભ્રમ્ય ફરજિયાતો ધમધમતી હોય તેની મધ્યમાં પણ પ્રભુની કૃપાથી એ અમૃતરુષિલું સુખ અનુભવે છે. * * * નરસિંહ મહેતાના હૃદયપ્રકાશમાં એમ ગર્જે છે, વિષ્ણુના અમકાર અમકે છે અંત મૂળપ્રધાર ચરસાદ વરસે છે. આ શાન્ત-રીતજ નજ લેવાહના સ્વજન આદિ સર્વ લોકોને પણ શાન્તિ અને રીતજના આપે છે અને સર્વે પોકારો કરી ભક્તશિવોમણિને મહિમા સ્વીકારે છે. હૃદયને ખગભગાવી નાખે એવા અશાન્ત વાતાવરણની વચમાં અંતરના ઊંડાણમાં પરમ શાન્તિની સ્થાપના એ એવા તેવો અમત્કાર છે ?”

આ અર્થ પૂરો સંતોષકારક થતું નથી. શું “ આ શાન્ત રીતજ નજ લેવાહના સ્વજન આદિ સર્વ લોકોને પણ શાન્તિ અને રીતજના આપે છે ” ખરું કે એને કાંઈ પાપ અને પામરતા સહી ગયાં છે તેવા એ દેશ તો એમ જ કહે છે કે “ શું માવડું એમ આવે છે બહુવાર.”

અને આવા અર્થની પ્રેમાનંદમાં તો મધ સરખી આવતી નથી !

+ શ્રી. મનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ સંપાદિત ‘ કવિ પ્રેમાનંદ ૬૧ કુંવરગાઈ મનિરં’ એ બાજ, પા ૭. *

ત્યારે પ્રેમાનંદ તો મગનમાંથી કાપડું પડતું બતાવે છે:

ફરી ધ્યાન 'ધર્મ' માધવનું, "નિઃશ્વ. રાખજે ૨૩૭"
પંચરંગનું મગન વિવેચી, પડ્યું કાપડું એકજ.

આ પ્રેમાનંદની કલ્પનાનો ચમત્કાર આજે માથે ઉકેલવા આવનાર સાક્ષાત પ્રભુ કતા કે કેમ, એ સંકા નિર્મૂળ કરવા જ ચોખ્ખો છે. આપણે છુદ્ધિને સતોપવા બાને અહીં કાંઈ વણિક શ્રીમંતને કદાપી લઈએ પણ પ્રેમાનંદને એવો કાંઈ અર્થ હજી નથી એ તો સ્પષ્ટ છે જ.

આ ઉપરાંત આવાં કાવ્યોમાં ચમત્કારને ચમત્કાર તરીકે ગણવાનું બીજું પણ મહત્ત્વનું એક કારણ છે. આમ પ્રત્યેક ચમત્કારને આપણે વૃદ્ધી વૃદ્ધી રીતે સમજાવીએ તો 'તુંડે તુંડે મતિર્ભિન્ના' અનુસાર એક જ ચમત્કારના અનેક વિસ્તવાદી અર્થો યથા જવાનો ભય નથી ! એક વિવેચક એક ચમત્કાર લઈને એસે અને તેનો મનફાવતો અર્થ કરે, બીજો વિવેચક કોનો એ જ ચમત્કાર લઈને બીજો જ અર્થ કરે ! આમ વિવિધ અર્થની પરપરા ચાલ્યા જ કરે ! વળી કેટલાક ચમત્કારો આવાં કાવ્યોમાં એવા પણ આવે છે કે જે શિતકુસુ સમજાવી શકાય જ નહિ. આ આકાશમાંથી કાપડું પડવાનો જ પ્રસંગ થયો. એનો શો અર્થ ધરાવીશું ? આમ અમુક ચમત્કારનો અર્થ યથા શકે અને અમુકનો કંઈ જ અર્થ નહિ થાય. અને જેનો અર્થ થવાનો સંભવ તેના પણ અનેક વિસ્તવાદી અર્થ યથા જવાનો ભય — એવી અસાધ્ય પરિસ્થિતિ કાવ્યના રસારવાદમાં હજી ખરી ! વાચકના ચિત્તને કશેરા થવાનો કોમાં સંભવ નથી શું ?

આપ્ત્યાન કાવ્યોમાં વર્ણવાતા ચમત્કારોને કઈ દૃષ્ટિથી લેવા એ કહેતાં કહેતાં આપણે પ્રેમાનંદના 'મામેરા માંથી જ ઉદારરંગ લઈ લીધાં. એમ કરવાનાં બે કારણો છે: એક તો નરસિંહ પોતે જ આ પ્રસંગનાં વર્ણનો દુઃકમાં કરતાં લેવાયી, પ્રેમાનંદ સાથે કોની સરખામણી સુલભ છે; અને બીજું, બીજા આપ્ત્યાન કાવ્યોમાં આવતા ચમત્કારો કરતાં મામેરાના ચમત્કારો વિશે આપણે ત્યાં વધુ સ્પષ્ટ અર્થ છે. પણ આ જ દૃષ્ટિથી પ્રેમાનંદના અન્ય આપ્ત્યાનો તમા બીજા કવિઓનાં આપ્ત્યાનો લેઈ શકાય એ સમજાય તેનું છે.

આ છુદ્ધિવાદના જમાનામાં લક્ષતનું કે સંતનું જીવન જ ચમત્કાર નથી શું ? આટલી અટલ શ્રદ્ધાવાળી વ્યક્તિને જ આપણે વિચરે એક ચમત્કાર કદીએ તો શું બોલું છે ? અને એવા એક મહાન ચમત્કારથી ફક્ત ચતા નાના ચમત્કારોને કાવ્ય પૂરતા સમજાવા આપણે છુદ્ધિ શા માટે કસવો પડે છે ? કવિ કંઈ એમ કહેવા ઇચ્છતો નથી કે વૃજો: ભક્તિ કરવાથી આવા આવા ચમત્કાર કરવાની શક્તિ આવે છે. એટલી એ ચમત્કારના

૧. ડા. ડ. મી. હવેરચંદ મેઘાણી રમોવાણના ચમત્કારને આ રીતે લખે છે: "નરસિંહનાં કંઠમાંથી હોવા રીતગ મહાર-સુરેએ શાંભાડીમાંથી ફગફગતી વરજનું વાદજી બાંધી દીધું." "રા. મંગલગિયા" પા. ૧૬૬) ૨. મેઘાણી નૈવલ્યપ્રવાહ તરીકે આવા અર્થ કરે એટલે એ સામે કોઈ તકરાર હોઈ શકે નહિ. પણ ફાવતા અર્થો લેવાનો પાવાનો સર્વોચ્ચ પડે વિવેચકને પણ મળી ભય તેો અનેકાર્થ આમ નહિ લેખન્યા કરે એની રીત ખાતરી !

વર્ણનમાં પણ ભક્તની અને કવિની નમ્રતા જ દેખાતી હોય છે. ઉદાહરણ પ્રભુની મહત્તા બતાવવાની ઈચ્છાથી અથવા સૌ કોઈ પ્રભુથી જ થાય છે એ બાવના દૃઢ કરવાના આશયથી જ આ ચમત્કારો વર્ણવે છે. એનો ગર્વ નથી ભક્તને કે નથી એના વર્ણવનાર કવિને. ભક્તિની મહત્તા એમાં આવતી હોય તો એટલે અર્થ જ આવે છે કે પ્રભુમાં અચળ શ્રદ્ધા રાખીને ભક્તિ કરનારના જીવનમાં પણ મંડવણો, કસોટીઓ આવે છે પણ એ વખતે એને જે ઈશ્વરી સત્તામાં શ્રદ્ધા છે તે કોઈ ને કોઈ મેળી રીતે એને સલામત કરી એનાં દુઃખ નિવારે છે. આવી શક્તિ આપો શકે છે માટે ભક્તિ કરવી જોઈએ એવી લાલચુ માન્યતા એની પાછળ કવિના શુદ્ધ ભાવમાં હોતી જ નથી. જો કે જનતાનો મોટો ભાગ તે કાંઈ ચમત્કાર એવા અર્થમાં સમજીને હોય તે સંભવિત છે. પણ તેમાં કવિનો કે ભક્તનો વાંક નથી. નહિ સમજી શકનાર સમાજનો જ વાંક છે.

કવિ પોતે ચમત્કારમાં માને છે એટલું જ નહિ પણ તે કાળનો એનો શ્રોતાવર્ગ પણ એ ચમત્કારમાં, કવિ કરતાં પણ કદાચ વિશેષ શ્રદ્ધાવાળો હતો. કવિને પોતાના શ્રોતાવર્ગની શક્તિમતિનું પૂરેપૂરું ભાન હતું તેથી ચમત્કારના વર્ણન સાથે એ વર્ગના કળામાં પણ ન આવે એવો હેતુ એ મૂકી દે એ અસંભવિત છે. કાર્મિક જનહૃદયનો સાચો પાદજી કવિ એવું કરે નહિ. ક્યક અને ભાવક બંનેના મનમાં ચમત્કાર વિશે શ્રદ્ધા હોય એ ભૂમિકા સ્વીકારીને જ આવાં કાવ્યો રચાયાં છે. એ ભૂમિકાનો આજે નાશ થઈ ગયો હોવાથી કાવ્યોનાં આવાં અમૂલ્ય તત્ત્વો વિશે આપણા મનમાં શંકા જોડે છે અને તેના સમાધાન અર્થે આપણે એના નિવિધ અર્થ ઘટાવીએ છીએ, પણ એવાં ભક્તિકાવ્યો વાંચતાં જો આપણે ભક્તતા અસ્તિત્વનો જ ચમત્કાર સ્વીકારતા હોઈએ તો એમાં શ્રદ્ધા અન્ય દક્ષિત ચમત્કારો સ્વીકારવા વાળી અને તર્કપુરઃસર છે. ત્યારે જ એનાં કાવ્યોનો રસારવાર સાચો શકાય છે. ડાહ્યો ને પમલું શંકા કરવાથી અથવા કવિએ ધાર્યો હોય તેથી વિશેષ અર્થ તાણીતુક્તીને એમાં નવાઈ કામળા રસપ્રવાહમાં બેશક રખડન થાય છે. કવિને જે અર્થ ઈષ્ટ હોય તે જ અર્થ લેવાથી કાવ્યને અને કવિને આપણે ન્યાય કરી શકીએ એ તો કવિતાવિવેચનનું એક સામાન્ય સૂત્ર છે. એ ચમત્કારના આલેખનમાં પણ પ્રધાન વસ્તુ અને કાવ્યનો પ્રાણુ તો જે જીવંત માનવતા આલેખાય છે તે જ છે. એને ત્યાં સુધી દાનિ ન પહોંચતી હોય ત્યાં સુધી એ ચમત્કારોને તત્કાલીન તત્ત્વ લેખી, તત્કાલીન વાતાવરણમાં પ્રવેશતાં આપણને સંકેત સાને થવો જોઈએ ?

કાવ્યની ગદ્યરની સ્થૂલ સૃષ્ટિમાં પણ એ ચમત્કારોમાં શ્રદ્ધા રાખવાનું કોઈ કહેવું નથી. આ લેખનો એવો કોઈ આશય છે જ નહિ. પણ કાવ્યવાચન વખતે એટલી શ્રદ્ધા કરનારાઓ જે મેળવી શકાય તો જ સાચો રસ એ કાવ્યનો માણી શકાય એ જ તાત્પર્ય આદો છે. શેક્સપિયરનાં નાટકોમાં આવતા ચમત્કારોને વિચારતી વખતે કોલરિજ જેવા સુમર્થ વિવેચકો પણ *willing suspension of disbelief*ના આશ્રય લેવે છે. તો આપણા 'ધરદીવરા'ઓનો પ્રકાશ કીલતાં, શુદ્ધિની એવી અપ્રસ્તુત લીલાને ધરીભર આપણે પણ કાં થઈએ નહિ દઈએ ?

હવે પ્રત્યેક કવિનો મનોબલ

સાહિત્ય પરિષદના કાર્યવાહકોએ મારે એ અધિકાર સમગ્રી તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગનો મને પ્રમુખ નીચો છે તે હું જાણતો નથી. આ સ્થાનના પૂર્વ અધિકારીઓનો અધિકાર તો સુપ્રસિદ્ધ છે: એક છે ફિલ્સફીના વર્ણોના ખીલ અધ્યાપક અને બીજા છે સદાચારનિષ્ઠ તત્ત્વના અનુભવી સંશોધક — જીવનશોધનકાર. આમાંનો એક પણ અધિકાર મારે નથી. પણ મારે અધિકાર કેટલો એવો વિચાર કરતાં જે માણસને ફિલ્સફી શબ્દ પ્રચલિત કરવાનું માન મળે છે તે પાથગોરસની ફિલ્સફી અને ફિલ્સફીની સમજ માટે આવી. જાન એક્સ રીતે તો કેવલ કથિરને જ હોય છે એમ સમગ્રી માણસ પોતાને જાની કહેવડાવે એ પાથગોરસને કીક ન લાગ્યું અને તેથી તેણે પોતાને માટે (Philosopher = Lover of wisdom; Grk. Philo=lover of Grk. Sophia=wise) જ્ઞાનરસિક અથવા જ્ઞાનરતિ એવો શબ્દ પોળ્યો. અને જ્ઞાનમાં જોઈએ વધતો રસ તો મને છે. અને તેથી યૌગિક અર્થમાં એટલો ફિલ્સફી પણ ખરો — અને એટલો સર્વસાધારણ અધિકાર પણ પારો; પણ વિશેષ નહિ. તેથી ફિલ્સફીના ૩૬ અર્થમાં હું આપની અપેક્ષા પૂરી ન કરું નો દોષ મારે ન ગણુશો, કારણ કે હું ૩૬ અર્થમાં ફિલ્સફી નથી, અને મારી એવી પ્રસિદ્ધિ પણ નથી. છતાં, આ સંમેલનના કાર્યવાહકોએ મને આ સ્થાન આપ્યું છે તો તેને કંઈક વાંચવાની, કંઈક થાક કરી જવાની, કંઈક ફરી વિચારવાની — કંઈક નવું વિચારવાની — દૃષ્ટાંત, કંઈક નવું જાણવાની તક સમગ્રી ઉપકારની લાગણી સાથે વધારી લઉં છું; બીજી કોઈ શુદ્ધિ નહિ!

સાહિત્ય પરિષદે તત્ત્વજ્ઞાનનો એક વિભાગ રાખ્યો છે, એવો અર્થ જો કે તેણે સાહિત્યમાં તત્ત્વજ્ઞાનને પણ સ્થાન આપ્યું છે; એટલે તેના સમર્થનમાં બંદુ કહેવું એ બિનજરૂરી બુનરસિય છે. છતાં આપણી સાહિત્યઉપાસનામાં તત્ત્વજ્ઞાનની ઉપેક્ષા નોતાં સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન એક બીજા વિના સમૃદ્ધ ધર્મ રહી શકે નથી એ તત્ત્વ ઉપર ભાર મૂકવાની જરૂર છે. આ ઉપેક્ષાનું કારણ કેટલેક અંશે આપણી યુનિવર્સિટીઓનો અભ્યાસક્રમ છે જે સાહિત્યના વિદ્યાર્થીને તત્ત્વજ્ઞાનથી વચિત રાખે છે, અને તેથી બન્નેના સંગ્રહ વિશે મનન કરવાના પ્રસંગ આવતા નથી — અને આવે છે ત્યારે Imagination અને Reason વચ્ચેના કડિયત વિરોધથી સાહિત્ય અને ફિલ્સફી વચ્ચે વિરોધ માની લેવાય છે; અને તેથી સાહિત્યના રસજંગને ફિલ્સફી એ માથાકૂટ લાગે છે; પણ આપણા દેશની અને તેમાં જે યુગશતની પરંપરા એવી નથી: પ્રભાવકચરિતાદિ પ્રધા જોવાથી જણાય છે કે જૂના સમયમાં કોઈને શિક્ષિત ગણાવવું હોય તો તર્ક-શક્તિ-સાહિત્ય એ ત્રણે વિષયોનું જોઈું વધતું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર હતી; ત્યારે જ માણસ 'દૃતવિદ્ર' અને સહારવાનને

* યુગશતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના ચીકેશ અધિવેશનના વરવજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ-સ્થાનથી. તા. ૫-૧૦-૪૧

ચોક્કસ સમ્ય ગણાતો. આ ત્રણે વિદ્યાઓ - તર્ક એટલે પર કે વધારે તર્ક, અથવા દર્શન, લક્ષણ એટલે આદરણ અને સાહિત્ય - ની જોને ઘથોચિત કેળવણી હોય - તેને તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્ય વચ્ચે વિશાલ લાગે નહિ અને એકતો ઉપાસક બીજાની ઉપેક્ષા કરી શકે નહિ.

આને શાસ્ત્રસંમતિ પણ છે. રાજ્યશૈખર કાવ્યમીમાંસામાં વાર્ધેય બે પ્રકારનું ગણાવે છે: શાસ્ત્ર અને કાવ્ય; અને કહે છે કે સાત્ત્વર્ણવસ્ત્રાત્ કાવ્યાનાં પૂર્વ શાસ્ત્રેષ્વભિનિવેશેત । કાવ્યોનું શાસ્ત્રપૂર્વપણું હોવાથી પહેલાં શાસ્ત્રોમાં કુશળતા મેળવવી. વળી રાજ્યશૈખર સાહિત્યવિદ્યાને દાન્ત્યર્થયોરંધાવત્ સદ્ગમાવેન વિદ્યા - એમ સમજાવી એને આરે વિદ્યાઓનો આન્વીક્ષકી-તપી-વાર્તા-દષ્ટાન્તીતિ - નો 'નિબ્ધન્દ' ગણે છે. અર્થાત્ સાહિત્યને વાર્ધેયના વિદ્યાળ અર્થમાં લઈએ તો શાસ્ત્ર અને કાવ્ય બન્ને સાહિત્યના પ્રકાર છે - અને કાવ્યના મર્યાદિત અર્થમાં લઈએ તો સાહિત્યવિદ્યા બધી વિદ્યાના નિબ્ધન્દ - સત્વરૂપ છે. આ અભિપ્રાય સાથે આપણે સંમત થઈએ કે ન થઈએ - અને તે વિચારવાનું કામ બીજા વિભાગનું છે - તો પણ પ્રાચીન પરંપરાને આન્વીક્ષકી (તત્ત્વજ્ઞાન અથવા ફિલ્સફી માટે પ્રાચીન શબ્દ) અને સાહિત્ય વિદ્યાના સંબંધની - પરંપરા ઉપકારક - સંબંધની અપેક્ષા હતી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે.

વર્તમાન યુરોપીય પરંપરા લઈએ તો તેમાં પણ સાહિત્ય અને ફિલ્સફીનો સંબંધ સ્પષ્ટ સીકારેલો કેળાય છે. ઉદાહરણ તરીકે પ્રો. મુન્ટન સાહિત્યના પ્રકારના કોશમાં પેયેટ્રી અને પ્રોઝ એવા બે પ્રકાર પાડી પ્રત્યેકમાં વર્ણન, પ્રત્યક્ષીકરણ અને ચિંતન એ ત્રણ વ્યાપારોને આધારે ઉપપ્રકારો પાડી પેયેટ્રીમાં જ્યાં ભિન્નિક આવે છે ત્યાં પ્રોઝમાં ફિલ્સફીને મૂકે છે. આ સાહિત્યકારપક્ષે મત થયો. ફિલ્સફીપક્ષે મત જોયો હોય તો આર. જી. કોલિન્ગવુડના 'ફિલોસોફિકલ મેથડ' નામના નિબંધમાં મગશે. તે ફિલ્સફીને સાહિત્યના એક પ્રકાર પ્રોઝમાં સ્થાન આપે છે; પણ તેના વિષયની દૃષ્ટિએ ફિલ્સફીને કવિતાની નજીક લઈ જાય છે: Philosophy represents the point at which prose comes nearest to being poetry... Many of the greatest philosophers have adopted an imaginative and somewhat poetic style which would have been perverse in science and ridiculous in history but in philosophy is often highly successful. અને પ્લેટોના સંવાદોનો, કેકોર્ટની શૈલીની શિષ્ટચિત્તા ('classical elegance')નો, સિપ્તોગાના દોરેલા પદસમૂહો ('lapidary phrases')નો અને હેગેલના વળવાળાં રૂપ આરૂઢ મૂઢવકાચો (tortured metaphor-ridden periods)નો ઉલ્લેખ કરે છે. આપણે એક બાજુએ ઉપનિષદોની પ્રેરક વાણી અને બીજી બાજુએ શક્યતઃ સર્વાર્થના જાણ્યની પ્રસંગજંબીર પ્રૌઢિ નમૂના તરીકે ઉમેરી શકીએ.

અર્થાત્ કે સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન અનેક રીતે વિષય ને આકારમાં પરંપરામિત છે; અને એકતો અભ્યાસ બીજાના પરિચય વિના કં તો મુશ્કેલ કે કં તો શુભ રાઈ જાય છે.

સાહિત્યપરિવંદના એક વિચાર તરીકે તત્ત્વજ્ઞાનને ગ્રામ્યવાર્મા ઔચિત્ય ઉપરાંત બીજો ઉદ્દેશ હું એમ સમજું છું કે આ સંસ્થા તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા માગે છે, અને તેથી આ વિભાગના પ્રમુખનું એક કર્તવ્ય આવું ઉત્તેજન કેમ આપાય તે વિચારવાનું ? શું કરવાથી ગુજરાતીમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય જીવનું રહે, વધે અને સમૃદ્ધ રાખે એ વિચારવાનું રહે છે. આ અંગે શ્રી. કિશોરરાવભાઈએ વિચારગીય પ્રમુખોની જવાબદારીઓનો વિચાર કરતાં જે મૂચનાઓ કરી હતી તેનું આપને સ્મરણ કરાવું છું, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવાનો

એ એક ઉપાય છે, છતાં આ સંસ્થા એ સૂચનાઓને અમલમાં મૂકી શકી નથી; હું ધાડું છું કે અનિચ્છાથી નહિ પણ સંયોગવશાત્; તે સૂચનાઓ તે તે વિભાગના સાહિત્યની જેટલી ‘ખાનેસુમારી’ તૈયાર કરાવવા એક સંમેલનના અન્તે સમાલોચકો નીમવા પરત્વે છે, જેથી બીજા સંમેલનના તે તે વિભાગના પ્રમુખનું ‘માર્ગદર્શન’ કરાવવાનું કામ સરલ થાય. તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યની આવી ખાનેસુમારી તૈયાર થઈ હોત તો હું ‘માર્ગદર્શન’ કરાવી શકત એવો મને મારી શક્તિ વિશે વિશ્વાસ નથી, છતાં આ વિભાગના આગામી પ્રમુખો વધારે યોગ્ય હશે એમ માની લઈ શી. દિશોરલાવભાઈની સૂચનાનો પુનર્નિદેશ કરી તેમનું સમર્થન કરું છું.

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના સંમેલનમાં તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવાનો હોય ત્યારે ગુજરાતની ‘અસ્થિતા’ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ એમ એક વિચાર આવે છે, પણ સાથે સાથે અત્યારે તો ‘અખણ્ડ ભારત’ની ભાવના એ જ મુખ્ય હોય એમ પણ વિચાર આવે છે; અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં-શીઘ્ર વિષયોમાં ગમે તેટલા વિવાદને સ્થાન હોય — તો ‘અખણ્ડ ભારત’ની ભાવના જ ઇતિહાસપ્રમાણિત છે. દિન્દુસ્તાનમાં ગમે તેટલાં ઘટનાં અને સંપ્રદાયો થયા હોય પણ તે ક્યારે પણ ગ્રાન્નીય રહ્યા નથી; એટલે દિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિની આ ઇતિહાસપ્રમાણિત અખણ્ડતા જોને ‘અખણ્ડભારતી’ એવું નામ પણ અપાય—ધ્યાનમાં રાખી ગુજરાતમાં તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રવાહને સમૃદ્ધ કરવાનો આપણે ઉદ્દેશ હોઈ શકે. સરસ્વતીચંદ્રકારે આપણી વર્તમાન સંસ્કૃતિ માટે જે ત્રિવેણીસંગમની વાત કરી છે તેનું સ્મરણ કરી એ દૃષ્ટિએ આ વિષયને ચર્ચવો એ સુકત છે.

ગુજરાત અર્થાત્ત ગુગમાં તત્ત્વજ્ઞાનીઓથી રહિત છે એમ નહિ કહી શકાય. સાદ્ય-ત્કારના ઉદ્દેશથી તત્ત્વજ્ઞાનનું શોધન અને નિરૂપણ કરનાર તત્ત્વજ્ઞાત્રીશ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું પ્રથમ સ્મરણ થાય છે, જેમનું એક મહાન કાર્ય એ કે ગાંધીજીની કંઈ સો જેટલી શાંકાઓનું સમાધાન કરી તેમને દિન્દુધર્મમાં સ્થિર કર્યા; અને જોશુ’ સ્મરણ સત્ય અને અહિંસાનાં તત્ત્વો કે તત્ત્વનું પ્રયોગથી શોધન કરી તેને વર્તમાનયુગમાં સ્થાપનાર મહાત્માજીનું, જેમનો ‘વાયોયુક્તિ’એ વર્તમાન ગુજરાતના વિચારને પ્રાણુવાન કર્યો છે.

પાશ્વિક્ય અને તત્ત્વચિંતનની દૃષ્ટિએ મણિલાલ નબુભાઈ દિવેદીનું પ્રથમ સ્મરણ થાય છે. આપણાં દર્શનશાસ્ત્રોનું અને પશ્ચિમની ફિલ્સફીનું માત્રોપાત્રે અધ્યયન કરી તત્ત્વચિંતનથી ખન્નોનું રહસ્ય સમજી તેમને વિવેકપૂર્વક યથાયોગ્ય ઘટાવનાર આચાર્ય ઓનંદસંકર એ ગુજરાતના અદિતીય ફિલ્સફ કે તત્ત્વચિંતક છે, અને અખિલ ભારતના પ્રથમ પક્તિના તત્ત્વચિંતકોમાં તેમનું સ્થાન છે.

આ પછી આ સંબંધમાં નર્મદાસંકર દેવશંકર મહેતાનું સ્મરણ થાય છે; તેમના ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના બે ભાગો એ હજી ગુજરાતીમાં એ જનના પ્રયોગો અદિતીય છે.

પશ્ચિમની ફિલ્સફીઓના અભ્યસીઓમાં મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનું સ્મરણ થાય છે, જેમનો ‘શિશુજીનો ઇતિહાસ’ ગુજરાતી ભાષામાં અપૂર્વ ગ્રંથ છે. એક રીતે તો એ

ફિલ્સફીનો ઇતિહાસ પણ છે. પ્રારંભમાં જ જેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રો. અતિસુખશંકર પણ ફિલ્સફીના નાણીતા અધ્યાપક છે.

આવી માન્ય વ્યક્તિઓ ગુજરાતી સાહિત્યને પોતાની સેવા આપતી હોવા છતાં મને હજી એક પ્રશ્નનો ઉત્તર મૂંઝવે છે: જે અર્થમાં કાવ્ય, નાટક, નવલકથા, નિબંધ, વિવેચન ઇત્યાદિ ગુજરાતી સાહિત્ય કહેવાય તે અર્થમાં ગુજરાતી કહેવાય એવું તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય કે ? બીજી રીતે કહીએ તો અધ્યયન અને જીવનનો અનુભવ કરી સાહિત્યકારોએ સ્વજીવિતી ગુજરાતી સાહિત્યનું નિર્માણ કર્યું છે તેમ તત્ત્વચિંતકોએ કર્યું છે ? ફિલ્સફીના અધ્યયન કરનારા કે, અધ્યયનનો સાર અથવા વિવેચન કરનારા છે, પણ પોતે વિજ્ઞાન અને જીવન જે પ્રશ્નો ઉપરચિત કરે છે તે પ્રશ્નોને તત્ત્વદષ્ટિએ સ્વજીવિતી અર્થો તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય સર્જનાર કોણ ? જે અર્થમાં સંસ્કૃતમાં દાર્શનિક સાહિત્ય છે, અંગ્રેજીમાં ફિલ્સફીનું સાહિત્ય છે તેનું ગુજરાતીમાં કયું ? મારું વાચન અડધ છે એટલે મને જકડું ન હોય એ મારી કસરને અવકાશ રાખી કહું છું કે મણિલાલ નજીભાઈના 'સિદ્ધાન્તદર્શન' કે 'ન્યાયપ્રવેશ' આદિ ગ્રંથો, આચાર્ય આનંદશંકરના 'દિન્દુ વેદધર્મ' પણ ખાસ તો 'આપણો ધર્મ', પ્રો. રામનારાયણ પાંડકરનો 'પ્રમાણસાધ્યપ્રવેશિકા' અને શ્રી. કિશોરલાલભાઈનું 'જીવનસૌધન' આવા યોગ્ય — જો કે મદત્વના ગ્રંથો — જાદુ કરીએ તો ગુજરાતીમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય કર્યું !

શક્ય શીઘ્રતા તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યના અધ્યયન તથા વિજ્ઞાન અને જીવનવ્યવહારમાં આવતા પ્રશ્નોના ઉચિત તત્ત્વચિંતન વિના તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં થવું અશક્ય છે. દર્શનશાસ્ત્ર કે ફિલ્સફીના ગ્રંથોના કેવળ અનુવાદ કે અધ્યયનથી એ માય નહિ. પૂર્વ અને પશ્ચિમની ફિલ્સફીમાંથી નિષ્પન્ન થતા પદાર્થોને સમગ્રી વિજ્ઞાનના કોણકા તથા વર્તમાન જીવનવ્યવહારની મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં લઈ નવેસરથી અર્થો થાય — વિશ્વતત્ત્વની — પુરુષ અને પુરુષાર્થના સ્વરૂપ પરત્વે નવેસરથી ચિંતન અને અર્થો થાય ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન ગુજરાતીમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય અને પોતાનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરી શકે !

આ કાર્યમાં ઉપયોગી થાય એવું માર્ગદર્શન કરવું એ આ વિભાગના પ્રમુખનું કર્તવ્ય ગણાયું પણ તેટલી મારી યોગ્યતા નથી, તેથી એથી આશા આપ્યા વિના ચત્કિચિત્ત આપની વિચારણા માટે રજૂ કરું છું.

આ વિભાગનું પહેલાં એ સંમેલનોમાં 'ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન' એવું નામ હતું; આ બેનાએ એકલું તત્ત્વજ્ઞાન રાખ્યું છે. આ ફેરફાર શા હેતુથી કરવામાં આવ્યો છે તેની મને માહિતી નથી; પણ હું આમ કંઈક અટકળ કરું છું: ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન — એ એક રીતે અંગ્રેજી Religion & Philosophyના પમાર્થરૂપે છે. પશ્ચિમની પરંપરા આ બન્નેને અલગ રાખે છે, એટલું જ નહિ પણ એકના ઉપર બીજાની પ્રેરણા તે તે ચિંતનોના પિત્રાસમાં બાધક ગણે છે; એટલે આ વિભાગનું નામ એકલું તત્ત્વજ્ઞાન રાખવામાં ઉદ્દેશ 'રિલિજિયન'ને અલગ રાખી ફિલ્સફીના પ્રશ્નો પરત્વે તેનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત કરવાનો હોય; — અથવા આપણા દેશની પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરવાનો હોય, જેમાં તત્ત્વજ્ઞાન, રિલિજિયન અને ફિલ્સફી બન્નેને પોતાનામાં સમાવે છે — તેમને એકબીજાના પ્રેરક ગણે છે. આ

બન્નેમાંથી મારે નિરૂપણ કઈ પરપરા પ્રમાણે કરવાનું છે તે સ્પષ્ટ નહિ હોવાથી, આ બન્નેને ધ્યાનપાત્ર અને વ્યાવહારિક ધ્યાનમાં રાખી કઈક કહેવા પ્રયત્ન કરીશ; અને વિલિખન અને ફિલ્સફીનો બેઠ ક્યાં ઉચિત છે અને ક્યાં તે અનુચિત થાય છે તે ઉપર નો હું કેટલાક વિચારો — મારા વિચારો એમ નથી કહેતો — સ્વદ કરી કાઢીશ તો મારો અતને કૃતાર્થ માનીશ.

તત્ત્વજ્ઞાન એ તત્ત્વજિજ્ઞાસાનું ફલ છે. આ તત્ત્વજિજ્ઞાસાની બીજી જિજ્ઞાસાઓની તુલનાએ શી વિશેષતા છે તે સમજાય તો તત્ત્વજ્ઞાનનું બોમ્બ જ્ઞાનમાં ક્યાં રચાન છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવે. જિજ્ઞાસા તો માણસમાં સદજ છે, પણ તત્ત્વજિજ્ઞાસા એ સદજ છે એમ કહેવાશે? ને જિજ્ઞાસા સદજ છે એમ ગૃહીત કરીને ચાલીએ તો તત્ત્વજિજ્ઞાસા પણ માણસને અમુક અર્થમાં સદજ છે એમ સ્વીકારવું પડશે. કારણ કે જિજ્ઞાસા જ તત્ત્વજિજ્ઞાસા થાય છે, વચમાં અટકી ન જાય તો. તત્ત્વજિજ્ઞાસા એ જિજ્ઞાસાનું જ પરિણામ છે. આ સમજવા ફિઝિક્સમાંથી ગતિના નિયમનું દૃષ્ટાન્ત લઈએ: કાર્મ પણ પદાર્થ ગતિમાં હોય તો તે દિશામાં ગતિમાં જ રહેશે. તેમ જિજ્ઞાસાને મારે પણ કહેવાય કે તે એક વાર પ્રવર્તમાન થાય તો પોતાના રૂપમાં પ્રવર્તમાન રહેશે; પણ જેમ ગતિમાં બાધક આવતાં તે કમી થાય, અને અટકી જાય તેમ જિજ્ઞાસા અનેક કારણોથી વચમાં અટકી પડે છે; પણ જ્યાં સુધી તે જાય છે ત્યાં સુધીનું તેનું 'વિચારચાન' થાય છે. પણ ગતિનું તો સમજવા મારે દૃષ્ટાન્ત છે; હું જિજ્ઞાસા અને ભૌતિકશાસ્ત્ર ને અર્થમાં ગતિ સમજે છે તે બન્નેનું એક રૂપ માનું હું એમ નથી. — સાંખ્યદર્શન ને અર્થમાં 'પ્રકૃતિ' ના વિકાર તરીકે સૃષ્ટિ અને ભૌતિક અર્થમાં 'ગતિ' પણ લે છે તે જુદી વાત છે અને આ રચાને અપ્રસ્તુત છે — કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જિજ્ઞાસામાં તત્ત્વજિજ્ઞાસા બીજાકર ન્યાયથી અન્તર્ગત છે, implicit છે; તેથી જિજ્ઞાસા જેટલી જ તત્ત્વજિજ્ઞાસા માણસમાં સદજ છે.

પણ આનો અર્થ એવો નથી કે દરેક માણસમાં અને સમુદાયરૂપે બોલીએ તો માણસની બધી ગતિઓમાં અને ઈન્દ્રિયાસના દરેક યુગમાં તત્ત્વજિજ્ઞાસા સરખો રીતે ઉદય પામે છે. ચેતનાનું જે વ્યાવહારિક રૂપ પ્રત્યેકને જાગર થાય છે તેમાં જિજ્ઞાસા, ચિદોર્ધા અને છુબૂષાથી પ્રેરાતી દેખાય છે અને અમુક અવસ્થાઓમાં જિજ્ઞાસાને સામગ્રી આપવા ચિદોર્ધા અને છુબૂષા પ્રવર્તી રહી દેખાય છે. આજના ચિત્તશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહીએ તો, ચેતનાની પ્રત્યેક અવસ્થામાં આ ત્રણ તરવા અવિલકત રીતે છે. ઈન્દ્રિય-કૃતવાગાઓની પરિભાષા લઈએ તો પ્રત્યેક ઈન્દ્રિય-કૃતને આ cognition અને conation (જેમાં feeling અને willingનો સમાવેશ થાય છે) નાં પાસાં હોય છે. આથી જિજ્ઞાસાની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરક બળમાં conation હોય છે. અર્થાત્ જિજ્ઞાસાના પરિણામમાં આ conationનાં બળ તથા અટકાયત હોય છે; એ જોનું નિયાંમક અને છે. ન્યાયલાખ્યકાર વાત્સ્યાયનને અભિપ્રેત 'પ્રયોગ્જન' શબ્દ વાપરી એમ કહ્યું કે પ્રયોગ્જનથી પ્રેરાયેલી જિજ્ઞાસા પ્રયોગ્જન પૂરું થતાં તત્પરતી અટકી જાય છે. મનુષ્યવ્યક્તિ અથવા મનુષ્યસમાજ અમુક દેશકાલમાં જેટલા અને જેવા પ્રયોગ્જનથી પ્રેરાયેલાં હોય છે તેટલી અને તેવી તેમની જિજ્ઞાસા હોય છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસાનું સ્વરૂપ પણ

આ નિયમનથી અંકિત માનવું પડે. જુદા જુદા દેશકાળમાં માનવસમાજમાં જે ભિન્ન ભિન્ન વિદ્યાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિકાસ પામે છે તેમાં પણ આ પ્રયોજનની પ્રેરણા હોય છે. અહીં આપણે એ વિચારીએ કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં કયા પ્રયોજનની પ્રેરણા છે.

જિજ્ઞાસા એ પ્રાણીમાત્રની અર્થાત્ માણસની પણ પ્રાથમિક પ્રેરણા છે. જિજ્ઞાસા જિજ્ઞાસિયાના સાધનરૂપે કામ કરતાં કરતાં ધનું જ્ઞાન મેળવે છે; પણ માણસની પ્રાથમિક જિજ્ઞાસાનો પૂરી થનાં અને કટલીચેવાર પૂરી કરતાં કરતાં પણ પોતે મેળવેલા જ્ઞાન ઉપર વિચાર કરતાં જિજ્ઞાસાને એમાં ઘણી અસ્પષ્ટતા લાગે છે. આ અસ્પષ્ટતાને સ્પષ્ટ કરવા તેની જિજ્ઞાસા મથે છે. આ પ્રયત્નમાં તાત્કાલિક પ્રેરણા જિજ્ઞાસિયાની છે એમ નહિ કહી શકાય! જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ એ એમાં મુખ્ય પ્રેરણા હોય છે; અમુક સમજાવ નહિ ત્યાં સુધી અસંતોષ રહે છે. આ અસંતોષ દૂર કરવા જિજ્ઞાસા પોતે મેળવેલા જ્ઞાનમાં જ્યાં જ્યાં અસંગતિ દેખાય તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે, પોતાને જે જ્ઞાન મળ્યું હોય તેમને ઘટાડવા પ્રયત્ન કરે છે, અને અમુક મર્યાદામાં સંતોષ મેળવે છે. પણ આ સંતોષ બહુ લાંબો વખત ચાલતો નથી. એક તો મેળવેલા જ્ઞાનમાં નવા નવા સંગ્રામ દેખાતા જાય છે, અને બીજું તેનાથી અધિક જિજ્ઞાસા નવા નવા અનુભવો કરાવે જાય છે; આ નવી સામગ્રી જૂના ઘાટ તોડી નાખે છે, જૂનું ઘટાલેલું સંતોષ આપતું નથી; અને અસંગતિ સહેવાતી નથી એટલે સંગતિ સાધવાનો પ્રયત્ન લગભગ સતત ચાલુ રહ્યા કરે છે. જિજ્ઞાસાના આ પ્રયત્નથી વિવિધ પદાર્થો વિશે જે શુદ્ધિ મળે છે તે અમુક વિષયો પરત્વે અવશિષ્ટ થતાં તે તે વિદ્યાઓ અને છે; એટલે એમ કહી શકાય કે વિદ્યાઓનું મૂળ જિજ્ઞાસાના અસંતોષમાં છે અને તત્ત્વજ્ઞાનનું મૂળ પણ તેમાં છે. અર્થાત્ જિજ્ઞાસા જે અનુભવસામગ્રી આપે છે તે વિદ્યાઓના વિષયો વિદ્યાઓ અને છે, પણ એ વિષયો વિદ્યાઓ અને છે જિજ્ઞાસાના સંગતિ સાધવાના પ્રયત્નમાંથી; તત્ત્વજ્ઞાન માટે પણ આ લાગુ પડે છે. આ દ્વિવિધ દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રહે તો ફિલ્સોફીમાં theoretical અને practicalનું કન્ડ કંઈ રીતે સંગત છે અને આવશ્યક છે તેનો ખુલાસો થઈ જાય છે. જિજ્ઞાસા પોતાનાં પ્રયોજનો સાધવાનું મહી દે એમ નથી, પણ એ પ્રયોજનો સાધવામાં જ્ઞાનની જરૂર છે; અને જિજ્ઞાસા અસંગતિ સહન કરી શકતી નથી, એટલે જિજ્ઞાસિયાને પોતાના દ્વિતીય જિજ્ઞાસાને સ્વાતંત્ર્ય આપ્યા વિના છૂટકા નથી. જિજ્ઞાસાનો આ સ્વાતંત્ર્ય વિહાર જિજ્ઞાસિયાનાં પ્રયોજનોથી જ્યારે જ્યારે પરાક્રમ નીવડે છે ત્યારે ત્યારે તે સત્યવત્ સર્વ જાય છે; છતાં જ્યાં જીવનપરાક્રમખતા જેવો આભાસ હોય પણ જિજ્ઞાસાનો ભયો ભયો સ્વાતંત્ર્ય વિહાર હોય ત્યાં જિજ્ઞાસાએ જિજ્ઞાસિયાને તેનું સ્વરૂપ સમજાવી દીધું હોય છે અને તેના કરતાં બીજું કંઈક તે છે તેનું તેને જ્ઞાન કરાવેલું હોય છે. અર્થાત્ ત્યાં જીવનપરાક્રમખતા નથી પણ જિજ્ઞાસિયાનું સ્વજ્ઞાન છે.

આ રીતે એમ કહી શકાય કે વિદ્યાઓ જીવનપ્રયોજનોથી પ્રેરિત છે, પણ તેમનું સ્વરૂપ જિજ્ઞાસાએ અસંગતિ સહન નહિ કરી ઘડેલું હોય છે. આથી કાંઈ પણ વિદ્યાની પ્રગતિનો આધાર નવી સામગ્રીની પ્રાપ્તિ ઉપરાંત, તેમાં રહેલી અસ્પષ્ટતાને સંગતિથી ઉત્તરોત્તર દૂર કરવામાં રહેલો છે. તત્ત્વજ્ઞાનની વિદ્યાને પણ આ સામાન્ય વિધાન લાગુ

પડે છે; તો બીજી વિદ્યાઓથી એની વિશેષતા શી છે? એ ક્યા પ્રયોગનથી પ્રેરિત છે? એક રીતે બધી વિદ્યાઓ પોતાપોતાના વિષયનું તત્ત્વજણાવવા પ્રયત્ન કરે છે; જેમકે સંખ્યા અને પરિમાણનું તત્ત્વ ગણિતશાસ્ત્ર, ભૌતિક ગતિ અને પદાર્થનું તત્ત્વ દિગ્વિજ્ઞાન અને દેહિન્દ્રી, જીવતત્ત્વ-આપોહોજી, માનસતત્ત્વ-સાપેક્ષજી, વર્તમાન લોકજીવન તત્ત્વ-સોશ્યો-લોજી, અને ભૂતકાળનું ઇતિહાસ ઇત્યાદિ. તો જહી સ્વતંત્ર એવી તત્ત્વવિદ્યાને ક્યાં સ્થાન રહ્યું? તે તે વિષયો પરત્વે પ્રેરાયેલી તત્ત્વજિજ્ઞાસા તે તે વિષયોની વિદ્યાઓમાં નૃમ નહિ થાય કે. જુદી તત્ત્વવિદ્યા નેઈએ? ઐતિહાસિક દષ્ટિએ આનો ઉત્તર એમ આપી શકાય: વિદ્યાઓ અને તત્ત્વવિદ્યાની મોક્કસ મર્યાદા આંકવી અશક્ય છે. વિન્ડલબાન્ડ કહે છે તેમ, 'the frontier between the special sciences and philosophy is not a definite line, but depends in each age on the state of knowledge.' આપણું જૂનાં દર્શનશાસ્ત્રોના પ્રથો જોશે તો તેમાં એવા વિષયો ચર્ચેલા છે કે જે આજે જુદા જુદા વિજ્ઞાનના વિષયો બન્યા છે; તો જહી તત્ત્વજિજ્ઞાસાની વિદ્યા માટે કોઈ વિષય રહેતો નથી? અથવા બીજી વિદ્યાઓનાં તત્ત્વોનો સંગ્રહ કરવો એટલો જ વિષય રહે છે-અર્થાત્ મોક્કસ ક્યાં સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વજાનને કરવાનું કે શોધવાનું રહેતું નથી?

આ પ્રશ્ન વિચારીએ: તત્ત્વજાનનું કામ બીજી વિદ્યાઓએ શોધેલાં તત્ત્વોનો મોક્કસ કરવાનું નથી, પણ તત્ત્વજાન બીજી વિદ્યાઓએ શોધેલા કોઈ પણ તત્ત્વની ઉપેક્ષા કરી શકે નહિ અને એ રીતે એને, બધી વિદ્યાઓ સાથે સંબંધ છે; અને તત્ત્વજાન કોઈ પણ વિદ્યાનાં તત્ત્વની ઉપેક્ષા કરી શકે નહિ તેમાં જ તેની એક વિશેષતા દેખાશે. બીજી વિદ્યાઓ પોતા-પોતાના વિષયો પરત્વે મર્યાદિત થશે અને પોતાના વિષયમાં પ્રવેશન કરવા જરૂરનાં તત્ત્વો શુદ્ધીત કરીને જ માલશે. ઉદાહરણ તરીકે અમાં પિત્તાનો કાર્યકારણભાવ સ્વીકારીને ચાલે-અથવા તો અમુક સમયે શોધેલો નિયમ સનાતન છે એમ માનશે, કારણ કે કુદરતમાં uniformity છે, ઇત્યાદિ. હવે આ શુદ્ધીત કરીને ચાલેલાં તત્ત્વોની પણ પરીક્ષા તો કરવાની રહે છે, અને તે બીજી વિદ્યાઓ કરતી નથી. શુદ્ધીતની આ પરીક્ષા ઉપરાંત બીજું પણ એક બાકી રહે છે: જુદી જુદી વિદ્યાઓમાંથી ફલિત થતાં તત્ત્વો પરસ્પર મંગત છે કે નહિ તેનો પણ ક્યાંક વિચાર તો થવો નેઈએ ને? પ્રત્યક્ષવિદ્યા તે નહિ કરે; એ તો ફક્ત પોતાના વિષય પૂરતી મંગતિ નેજો. મંરોપમાં જુદા જુદા વિષયોમાં જુદી જુદી વિદ્યાઓ મર્યાદિત થઈ જતી હોવાથી 'સામસ્ત્યેન' વિચાર કરનાર કોઈ વિદ્યા નેઈએ; જેન પરિભાષામાં કહ્યું તો 'સકલાદેશ'થી પ્રવર્તતી કોઈ વિદ્યા નેઈએ; ઉપરાંત વિદ્યાશ્રેણીમાં નહિ ચર્ચાતાં એવો ઘણો જીવનઅવધાર આપણે કરીએ છીએ, જેમાં અનેક બાબતોને સિદ્ધાન્ત તરીકે શુદ્ધીત કરી લીધેલી હોય છે. આ પણ પરીક્ષણ માગી લે છે. અર્થાત્ વિવિધ વિદ્યાઓ તથા જીવનઅવધાર જે શુદ્ધીત કરીને ચાલે છે તેનું તથા વિવિધ વિદ્યાઓ અને જીવનઅવધાર જે સિદ્ધાન્તો ફલિત કરે છે તે બધાની 'સામસ્ત્યેન' કે 'સકલાદેશ'થી પરીક્ષણકારા મંગતિ સાધતી એવી એક સ્વતંત્ર વિદ્યાને સ્થાન છે. તે વિદ્યા તે ફિલ્સોફી

× ૫. ૧૭ An Introduction to Philosophy; વળી જુઓ W's A History of Philosophy ૫. ૫ અને આગળ.

અને તે પશ્ચિમની પરંપરા પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન અથવા આપણી પરંપરા પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનનો એક અંશ, જેનો બીજો અંશ તત્ત્વદર્શન, આ સકલાદેશથી સંગતિ શોધતી જિજ્ઞાસા તે તત્ત્વજિજ્ઞાસા, અને બીજી જિજ્ઞાસાઓ જે વિકલાદેશથી પ્રેરિત હોય છે તેનાથી જુદું પડતું તેનું લક્ષણ તે સકલાદેશની પ્રેરણા.

તત્ત્વજિજ્ઞાસાનું વિશિષ્ટ પ્રયોજન શું? ઉપર કહ્યું તેમ જિજ્ઞાસા એ જિજ્ઞવિષયા સાધનરૂપે કામ કરે છે. જિજ્ઞવિષયાનાં અનેક પ્રયોજનો સાધવા અનેક વિદ્યાઓ જિજ્ઞાસાએ ફલિત કરી; પણ આ સકલાદેશથી પ્રવર્તતી તત્ત્વજિજ્ઞાસા, જિજ્ઞવિષયાનું શું કામ કરે છે—કયું પ્રયોજન સાધે છે? જિજ્ઞવિષયા પોતાને સકલાદેશથી જાણે, સંગત રીતે જાણે, એ એનું પ્રયોજન ન કહેવાય? પોતે જેમ પોતાને પ્રવર્તવે તેમ પોતે પોતાને સમસ્તરૂપે જાણે એ એને આવશ્યક અનિવાર્ય લાગતું હોયું જોઈએ; અને આથી તત્ત્વજિજ્ઞાસા માણસમાં સંકળ હોય એમ લાગે છે. જિજ્ઞવિષયાને કેવળ પ્રવર્તવાથી સંતોષ થતો હોત તો તત્ત્વજિજ્ઞાસાને અવકાશ ન મળત. પણ એ પોતે પોતાને ઓળખવા માગે છે, સ્વભાવ કરવાં માગે છે—એ વિના જાણે એને એ નથી પડતું; મોટે જ એ જાણે તત્ત્વજિજ્ઞાસાને અવકાશ આપે છે. આ તત્ત્વજિજ્ઞાસા પ્રવર્તમાન થતાં જિજ્ઞવિષયાનું અસ્તિત્વ પણ જોખમાઈ જાય—જિજ્ઞવિષયા જેનું કંઈક છે જ નહિ એમ તત્ત્વજિજ્ઞાસા ફલિત કરી આપે—અથવા એનો શ્રમ મિથ્યા છે એમ પણ ફલિત કરી આપે, અથવા પોતે જે અત્યારે જિજ્ઞવિષયા છે તે પોતે આનન્દ-મન સંવેદન છે અને પોતાના ઐકિક સ્વરૂપનો આગ્રહ છોડી દેવા તૈયાર થાય તો એ પોતાને આનન્દમન સંવેદન તરીકે ઓળખે એમ પણ ફલિત કરી આપે; અથવા પોતે છે એ જ બરાબર છે એમ એની ખુશામત પણ કરી આપે! આવા અનેકવિધ સંકલ્પો હોવા છતાં જિજ્ઞવિષયા પોતાને જાણ્યું એ પોતાના અસ્તિત્વનો એક ભાગ હોય તેમ તત્ત્વજિજ્ઞાસાને પ્રવર્તવા દે છે; અને તેથી જ દેખાતે રીતે નિરર્થક લાગતા એવા આ ચિંતનમાં જગતના તીક્ષ્ણ મતિવાળા પુરોષોએ સર્વકાળમાં શ્રમ કર્યો છે. જિજ્ઞવિષયાએ જ તેમની પાસે એ શ્રમ કરાવ્યો છે. એ કાંઈ બે ધડીની ગમ્મત કે જેમ આને સંભળાય છે તેમ સુદ્ધિનો વિલાસ નથી.

ઉપર કહ્યું તેવું તત્ત્વજિજ્ઞાસાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ અને વિશિષ્ટ પ્રયોજન તત્ત્વજ્ઞાન નામે ઓળખાતા સાહિત્યમાં પ્રતીત થાય છે. આ લક્ષણ અને પ્રયોજન ધ્યાનમાં રાખી આપણા દેશની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ થાય તો ઘણી વિચારવા યોગ્ય સામગ્રી મળે, અને દિક્ષુચયન પણ મળે. હું એવો પ્રયત્ન આ વ્યાખ્યાનમાં કરી શકું એમ નથી, પણ મુખ્ય પદાર્થોનો કંઈક આંદા ખ્યાલ આપે એ દૃષ્ટિથી કંઈક કહું છું.

૨

ભારતીય તત્ત્વચિંતનમાં પણ યુગવિભાગ પાડી શકાય: એક દર્શનશાસ્ત્રનો, બીજો દર્શનનો અને ત્રીજો મનોમથનનો. આમાં મનોમથનનો યુગ પહેલો છે પણ તેમાં દર્શન નથી એમ નથી; બીજો દર્શનનો, તેમાં મનોમથન કે શાસ્ત્રીયતા નથી એમ નહિ; અને ત્રીજો દર્શનશાસ્ત્રની પ્રીતિનો, જેમાં શાસ્ત્રીયતા—તત્ત્વજિજ્ઞાસાનો સંગતિ સાધવાનો

પ્રાપ્ત નુપ્પ્ય છે, તે મનોમંથનથી કે દર્શનથી રહિત છે એમ નથી; પણ સંગતિ સાધવાનો પ્રયત્ન તેમાં વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રથમ કાળ તે વૈદિક યુગ. કહેવાય—ખીન્ને ઉપનિષદ અને શ્રમણ સંપ્રદાયનો, ત્રીજો દર્શનશાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિનો.

એટલે કે આપણા દેશની તત્ત્વજિજ્ઞાસાની પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ કાળમાં લગભગ ૩૫૦૦ વર્ષ સુધીનો થાય છે; દેશમાં સમસ્ત ભારતવર્ષનો થાય છે—અને વ્યતિઓમાં આર્ય અને દ્રાવિડો બન્નેના ફાળાથી થાય છે અને એનો લાભ સાર્વજનિક છે, અધિકારનો વિષેક રાખીને.

વેદકાળના સાહિત્યનો સ્મૃત અવશેષ આર વેદની સદ્વિતાઓમાં સચવાયેલો છે, આપણી સંસ્કૃતિનો અત્યાર સુધી તે એ આદિ પ્રશ્ન છે. તેમાં ત્ર્યગ્વેદ પ્રથમ, તેમાંથી વિવિધ પ્રકારની માહિતી તારવી શકાય છે; પણ મુખ્યત્વે તે ઋષિહૃદયોનાં દેવો અને ઉચ્ચારાયેલાં સૂક્તો છે, ઋષિઓએ કરેલાં અર્થન છે; પણ આ અર્થનમાં તેમની તત્ત્વજિજ્ઞાસા દંઠાઈ ગઈ નથી. વિશ્વને સમસ્તરૂપે જોવાનું, તેનું મૂળ શોધવાનું, તેની ઉત્પત્તિનો ક્રમ ધરાવવાનું અને તેમાંથી કોઈ એક તત્ત્વ શોધવાનું મનોમંથન એમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ મનોમંથન જે તત્ત્વનો ઉપસ્થિત કર્યો તેણે ભારતવર્ષના તત્ત્વચિંતનના મુખ્ય પદાર્થો આપ્યા છે, તેના માર્ગો નક્કી કર્યા છે અને હજી પણ કરે છે.

વિશ્વની અને મનુષ્યહૃદયની પરિવર્તનશીલતાનું ડેટલાકને જ્ઞાન યર્થ ગયું હતું; એ પરિવર્તનમાં તેમણે ઝડપનું તત્ત્વ શોધી કાઢ્યું હતું, માનવજીવનમાં 'મત' નું તત્ત્વ નિષ્પન્ન કર્યું હતું, 'સત્ય' શું એ પ્રશ્ન ધાર્યો હતો; ઝડપ, વ્રત અને સત્ય એ ત્રણ પદાર્થો (concepts) તથા 'ધર્મન' એ વેદકાળમાં ઘડાઈ ગયા હતા; વિશ્વક્રિયાના નિયમ અને માનવક્રિયાના નિયમ વચ્ચે એકત્ય જોવા પ્રયત્ન થયો હતો;—જ્ઞાન અને મત જે જે સદર્શોમાં વપરાયા છે તે ઉપરથી આ ફક્તિ થાય છે,—અને વિશ્વનું મૂળ જાણવું—આદિ શું હતું તે જાણવું ડેટલું અપરું છે—કોઈ-પણ તે જાણી શકે કે કેમ એ પણ પ્રશ્ન છે તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન પણ ડેટલાકને થયેલું છે. અને આ બધું જ્ઞાન 'શર્મ' સુખ માટે છે—કુદ જીવ્ય જીવન એ વિચારદષ્ટિ પણ નગી છે. એ દેવોને પૂજે છે, તેમની અસૌકિક શક્તિ સ્વીકારે છે છતાં પરમ જ્યોત્સનામાં રહેલા આ બધાના અધ્યક્ષને પણ મૂળતત્ત્વની ખજાર હશે જ કે કેમ તેની શંકા કરવાનું તેને છુદ્ધિબળ છે: સૌ વેદ મદિ જ ન વેદ.

સત્—અસતનું કંઈ તેની તત્ત્વજિજ્ઞાસાએ શોધી કાઢ્યું છે, પણ તે બન્નેને છતાં રાખવામાં એને સતોષ નથી—તેથી 'સત્' ના 'અનુ' ને અસતમાં કવિઓ મેળવે છે—શી રીતે મેળવે છે? હૃદયમાં મનીષાથી શોધ કરીને. સત્તો વચ્ચુમલતિ નિરવિન્દ્ય હૃદિ પ્રતીત્યા કવયો મનીષા તત્ત્વજિજ્ઞાસાની પ્રવૃત્તિનું આ સુલભ વર્ણન છે. મનીષાથી હૃદયમાં શોધ કરી સતનો સંજ્ઞા અસતમાં મેળવવો—ઋષિને, અહીં તત્ત્વચિંતનની પ્રવૃત્તિનું સ્વ પણ પકડાઈ ગયું છે. હૃદયમાં મનન વડે શોધ કરીને તત્ત્વ મેળવવાની પ્રવૃત્તિ એ હિલ્ચડીની પ્રવૃત્તિનો પમાય છે એમ કહીએ તો અનુચિત નહિ કહેવાય.

× કોપનિહમાં એ હવા મનીષા મનસાગિવલ્લભો ય દાદ વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ ન્યાં શંકસાચાર્ય મનીષા 'અવિકલપયિત્રી છુદ્ધિ' વરીકે સમજાવે છે.

જેલાકને અનુભવમાં આવતા બહુલ પાછળ એકત્વ છે એવી રાષ્ટ્ર પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે; વિશ્વમાં એક જ સત્ છે અને તે પરમ ઉપાસ્ય છે તથા વિશ્વમાં એક દેવી સત્ છે જેને ઋષિઓ બહુ રીતે વર્ણવે છે અને ઉપાસે છે એવો સમન્વય તેમની શુદ્ધિએ સાધ્યો છે, અને તેમની શ્રદ્ધાએ અનુભવ્યો છે. સમગ્ર વિશ્વ અને વિશ્વકર્મને -મનુષ્ય અને મનુષ્યસમાજ સાથે-એક પુરુષરૂપે પુરુષસૂક્તમાં કલ્પેલો છે અને છતાં અત્યંતિષ્ટરૂ કલ્પો છે.+ ધર્મસ્થિતિ, immanent, અને transcendent સ્વરૂપને કલ્પવાનો એ પ્રથમ અને સળંગ પ્રયત્ન છે. આવાં તરવો એ ઋષિવેદના ઋષિઓના મનોમંથનમાંથી ઉપસ્થિત થતાં દેખાય છે. એમાં શુદ્ધિથી બાજુના ઉપરાંત બીજી દાઈ રીતે સાક્ષાત્કાર કરવાની-‘દર્શન’ કરવાની સંભવિતતાનો પણ નિર્દેશ છે.

યજુર્વેદમાં યજુર્કર્મને મહિમા છે, પણ તેના શિવસંકલ્પ મન્ત્રોમાં ઋષિનું મન જે જે તરવો સાથે એકત્વ પામે છે તે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવું છે: ‘જે નગતાં ઉદ્યતાં દૂર દૂર ચલે છે તે દેવ મન-દિવ્ય મન જેને ન્યોતિઓનું દરગામી ન્યોતિ છે, જેનાવડે મનીષીઓ યજુર્કર્મો કરે છે અને જે પ્રગ્નઓની અંદર રહેલું અપૂર્વ યજ્ઞ-દેવી તત્ત્વ છે, જે પ્રગ્નઓમાં રહેલું અમૃતન્યોતિ છે અને જેના વિના દાઈ કર્મ કરી શકાતું નથી, જે અમૃતે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યને ગૃહીત+કર્મું છે, અને જેના વડે યજ્ઞ કરાય છે, જેમાં ઋચાઓ, સામ ને યજુરો પ્રતિષ્ઠિત છે અને જેમાં પ્રગ્નઓનું સર્વ ગિત વણાયેલું છે અને જે સારા સારથિની જેમ મનુષ્યોને દોરે છે એવું હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત, સ્ફુરતું અને જ્વલિત જે છે તેની સાથે એકત્વ પામેલું એવું પોતાનું મન સમગ્રી એ ‘શિવસંકલ્પ વાણું’ યાગ એમ કવિ વર્ણવે છે. તત્ત્વજ્ઞતાસાથે મનનું જે આ સ્વરૂપ શોધી કાઢ્યું છે તે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છે. એમાં વ્યક્તિચિત્ત અને સમશ્લિષ્ટિના એકત્વની પ્રતીતિ રાષ્ટ્ર છે, અને એવું દેવી તત્ત્વ જે પોતાનામાં છે તે શિવસંકલ્પવાણું યાગ્યો એવી ઋષિની પ્રાર્થના છે. આમાં metaphysical, ethical and religious પ્રણેતું કલ્યાણકારી એકત્વ દેખાશે.

અર્થવેદનાં ચક્રોતોમાં તત્ત્વજ્ઞતાસાની બહુ મેટી ફલજો છે. તેનાં વિરાદ અને સ્કન્ધસૂક્તો એ બંધીર philosophical hymns છે. નગતમાં પ્રતીત થતાં ‘અનેક દ્વંદ્વોને સમાવનાર તત્ત્વની શોધનું એમાં ફળ દેખાય છે.

યો ભૂતં ચ ભૂમ્યં ચ સર્વં યથાધિતિષ્ઠતિ ।

સ્વર્ગસ્ય ચ કૈવલં સર્વમ્ જ્યેષ્ઠાય વ્રજણે નમઃ ॥

જે ભૂત અને-ભાવી-અને જે સર્વનો અધિક્ષાતા છે, અને સર્વો જેનું કેવળ છે તે જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મને નમસ્કાર. બ્રહ્મને અનેક જૂઠું તરવોનું અધિકરણ બનાવ્યું છે. તું સ્ત્રી છે,

+ સ મૂર્ધિ વિશ્વતો વ્ય્યા અત્યંતિષ્ટરૂ દશાશ્વજન્મ્ ।

પુણ્ય પૃથેદં સર્વં યદ્ભૂતં યથ મન્વન્મ્ ।

ઉત્તામૃતત્ત્વસ્યેશાનો.....

પદ્મોદસ્ય વિશ્વામૃતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં વિધિ ॥

તું પુરુષ છે, તું કુમાર છે અથવા તું કુમારી છે, તું ધરડો ચઢીને લાકડીથી વાંકો આવે છે અને જ-મીને તું વિશ્વતોમુખ થાય છે.

આથી અર્થવેદની તત્ત્વજિજ્ઞાસાની વિશેષ ચર્ચા થઈ શકે એમ નથી, છતાં એટલું કહું કે ઉપનિષદની વિચારણાનો વિભાસ સમજવાનું એ વચકું પ્રશ્નચિહ્નું છે. પછીના તત્ત્વજિજ્ઞાસાના ઇતિહાસમાં જેનું અસાધારણ મહત્ત્વ છે તે 'સ્થા'ના concept પદાર્થને તત્ત્વજિજ્ઞાસાના પદાર્થ તરીકે તથા ઉપાસ્ય તત્ત્વ તરીકે philosophical and mystical તરીકે યથાપનારી પરંપરા અર્થવેદનાં ચક્રોમાંથી વિશેષરૂપે પ્રતીત થાય છે. વિશ્વના આદિ તત્ત્વ તરીકે અર્થવેદમાં અનેક પદાર્થોને મૂકવામાં આવ્યા છે, પણ તે બધાનો ઉત્તર-વિરાટ, સ્કન્ધ કે ધાતુ તત્ત્વ સાથેનો મૂળ mystical સંબંધ પણ મુગ્ધો છે. તેમાં કાલનો મહિમા થાતું કાલચક્રત્ત્વ ખ્યાન એવે એવું છે. અહીં પે. ઘટનાઓમાં રહેલું કમળકતાનું તત્ત્વ-કમળનું તત્ત્વ કાલરૂપે જોઈ તે દ્વારા ઉપપતિ સાધવા પ્રયત્ન તેમાં થયો છે. એ યુગનું વેગનું પ્રતીક અથ્થ કહેવાય. તે અથ્થ રૂપક કાળને આપ્યું છે; 'સર્વ જીવનો એ એનાં ચક્ર છે.' સમગ્ર નિષ્ઠ રથ છે, એ રૂપક સ્થિત હોય એમ દેખાય છે. આ વિશ્વરથને સમરશિમ-સાત રાસવાળો-સદસાસુ-અઞ્જર-ચૂરિરેતા કાલઅથ્થ વહે છે. તે કાલઅથ્થ ઉપર (અથવા સ્થિત રથમાં) વિપશિત્ત ઈવંચો ચઢે છે. અર્થાત્ કાલનું અને કાલની પરનું તત્ત્વ જુઓ છે. સર્વ જીવનોને આંકીને રહેતો-અઞ્જર-જુઓ કેવો મુંદર અને સમર્થ શબ્દ છે! કાલ એ પ્રથમ દેવ છે. કાલની અંદર જે પૂર્ણ કુમ્ભ મુકાયેલો છે તેને અને અજુ રીતે જોઈએ છીએ. પૂર્ણ: કુમ્ભોડગિયત્ત બાહિત્ત્વ ને પરમાત્મા વહુષા નુ સન્ન: જે કોઈ મહારવના પદાર્થો છે તે બધા કાલમાં જ રહિ જુઓ છે. કાલ એ જ પિતા ચર્ચને પુત્ર થાય છે, અને તેનાથી પર યીજું કોઈ તેજ નથી.

કાલે તપઃ કાલે જ્યેષ્ઠં કાલે મદ્ર સમાદિતિમ્ ।

કાલે હ તર્વસ્તેષામૈ ચઃ પિતાત્મા પ્રજાપતેઃ ॥

તેનેપિતે તેજ જાતી તદુ તસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

કાલે હ મદ્ર મૂલ્કા યિર્માતે પરમેશ્વરમ્ ॥

કાલઃ પ્રજા જગન્નત્ કાલો અગ્રે પ્રજાપતિમ્ ।

સ્વયમ્ કસ્યપઃ કાલત્ત્વઃ સ્વયમ્ કાલવદન્નયત ॥

અર્થવેદના આ કાંલજાલનો પદાર્થ આપણા તેમ જ પશ્ચિમના તત્ત્વજિજ્ઞાસામાં ફરી ફરીને આવે છે અને મહત્ત્વનું સ્થાન મેળવે છે તે ઉપર આપનું ખ્યાન દોરવાની રજા લઉં છું. બર્મીનું duration એ એક રીતે કાલનું આધુનિક વિજ્ઞાનથી સંશુદ્ધ થયેલું રૂપ છે.

વેદસહિતાઓ એ સમજે છે—એમાં વિચારની અનેક પરંપરાઓ સંશુદ્ધિત થયેલી છે; પણ બહુવિધ તે આપણે અનુમાન કરવાનું જ રહે છે. પણ સમજેલાં તત્ત્વજિજ્ઞાસા-પ્રેરિત ચક્રો, અર્થવેદનાં તેમાં જ વિરાટ-સ્થાન-સ્કન્ધ-કાલ-આદિ ચક્રો અને ઉપનિષદોની લક્ષ્યોમાંના એમાં એક અનુદિત પરંપરા હોય એમ હું અનુમાન કરું છું.

આપણે ઉપનિષદ અને અંગણચિંતનના ફર્શનયુગમાં નિષ્પન્ન પદાર્થોનો વિચાર કરીએ ત્યારે એ જ્ઞાનમાં રાખવું જોઈએ કે તે તે સાહિત્યમાં નહિ સચવાયેલાં એવાં અનેક તત્ત્વચિંતનોના પુરાવા નહીં થઈ ગયા છે. એ ત્રપિઓએ અથવા કવિઓએ કરી રીતે એ પદાર્થોના વિચારમાં સંગતિ સાધી હશે તે જાણવાનું કશું સાધન આપણી પાસે નથી. ફક્ત તેમનાં 'કૃતિઓ' છે. ઉપરાંત વિજ્ઞાનમય પ્રકાર એ જ આ જગતનું એક અને અદ્વિતીય સત્ત્વ છે—માટે તે જ સત્ય છે, એવો નિશ્ચય થઈ જતાં મૂલ્ય-સત્ત્વ વિશે બીજી જે અનેક અટકળો થઈ હશે તે અને તેમનાં સમર્થનના પુરાવા નહિ જેવા રૂઢા છે; પણ તેમની હવાતી સૂચવતા ઉદ્દેશોમાં ઉપનિષદોમાં તથા જૈન અને બૌદ્ધ, સાહિત્યમાં મળી આવે છે. એતાશ્વતર ઉપનિષદે આવી એક કારિકા સાચવી રાખી છે: 'શું પ્રકાર કારણ છે? કયાંથી જન્મ્યા છીએ? કેનાથી છુટીએ છીએ? કેનામાં છેવટનું સ્થાન છે? કેનાથી અધિષ્ઠિત થઈને સુખ-દુઃખની, તે પાત્રવિદ્યા-અવસ્થામાં વર્તીએ છીએ?' આવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પૂર્વપક્ષ તરીકે એ કારિકા આવે છે:

कालः स्यन्नादो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पृथपेति चिन्त्यम्

મૂળ કારણ કયું એના જવાબમાં વિચાર કરવા યોગ્ય પદાર્થો તરીકે ૧. કામ, ૨. સ્વભાવ, ૩. નિયતિ, ૪. વદનગ્રા, ૫. જૂતાગ્નિ, ૬. પુરુષ. અને યોનિનેના અર્થ ઉત્પત્તિકારણ એવો ન હોઈ એ તો ૬ પ્રકૃતિ અને ઉગ્રા પુરુષ. અર્થાત્ સદસાદેશથી પ્રવર્તતી તત્ત્વજિજ્ઞાસાએ જગતના મૂળ એક તત્ત્વ તરીકે આ ૭ કે સાત પદાર્થો ૨૦૮ ક્યાં છે. આ બધાની ઉત્પત્તિ સમ્યગ્ રહી હોત તો આને આપણે ૭ કે સાત *schools of philosophy* તરીકે જાણીએ; એમ નથી તોપણ આ પદાર્થો આપણી તેમજ પશ્ચિમની દિશ્વદ્દીમાં એક અથવા બીજી રીતે *metaphysical principles* તરીકે દેખા, દે છે, અને આપણા ભાષી તત્ત્વચિંતનના પ્રવાહો વિજ્ઞાનથી સમૂહ થઈ આ દિશાઓમાં વહે તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ નથી.

ઉપનિષદોમાં—પ્રાચીન બાર કે તેરમાં—આ બધા પૂર્વપક્ષો એક અથવા બીજી રીતે
ધ્યાનમાં લઈ તેમનાથી આગળ જવાનો પ્રયત્ન છે. આમાંનાં કોઈને 'મૂળ તત્ત્વ' તરીકે
સ્વીકાર્યા નથી, સિવાય કે પુરુષને—અમુક અર્થમાં; પણ આ બધાંનું 'પદાર્થ' તરીકે ખજાન
હરનામાં આવ્યું છે એમ પણ નથી. એમને પરમ સત્યની નિસરણીના પગથિયાનું સ્થાન
છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની આ એક ખાસિયત ઉપર ધ્યાન દોરું છું, જેમાં 'અદિષ્ટાર'
હરતાં સમાધાનનું વજ્રણ વધારે છે.

વેદ્યસંહિતાઓની જેમ ઉપનિષદો પણ સંહિતાઓ છે; વિવિધ પ્રયત્નોનો સંગ્રહ છે; તેથી કોઈ એક જ સિદ્ધાન્તની પ્રાપ્તિની તેમાં આશા રાખી શકાય એમ નથી. ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાષ્યકર કહે છે તે પ્રમાણે, તેમાં અનેક સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન છે, એટલે એમાંથી એક નહિ પણ અનેક વિચારપ્રવાહો પૃથક્ કરી તે તે વિચારપ્રવાહની સંગતિ સાધવી. જોઈએ. વારત્તિક રીતે પછીનાં અનેક દેશો અને સંપ્રદાયોએ ઉપનિષદોને પ્રમાણ ગણી પોતપોતાનાં મતનું સમર્થન તેમાં જોયું છે તેનાં એક ખુલાસો એ છે કે ઉપનિષ-

દોમાં અનેક મત છે. હતાં પ્રાચીન ઉપનિષદોને જ ખ્યાનમાં રાખીએ તો અમુક સત્યને પ્રમાણિત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય હોય છે. એમ કહી મૈત્રાચર્યમાં સાધારણ જે સર્વોપનિષદવિદ્યા અને જ્ઞાનવિદ્યાને પદોષ તરીકે ગણે છે તે ઉચિત છે.

સકલાદેશથી પ્રવર્તતું એ જે તત્ત્વજિજ્ઞાસાનું લક્ષણ આ નિરૂપણમાં સ્વીકાર્યું છે તેનું વધારેમાં વધારે સમર્થન ઉપનિષદોમાં મળે છે. એક જાણવાથી સર્વ જાણવા એનું જાણવાની તત્ત્વજિજ્ઞાસા—(metaphysical craving) રોપેન દાઉચરનો શબ્દ) હોય છે. સ્વયંભૂત નાસદીય સૂક્તમાં જે સત્-અને અસતનું દ્વન્ન વિવિક્તરૂપે સ્પષ્ટ થયું હતું તે સત્ અને અસતના પદાર્થમાં જ ઉપનિષદોની મેવેણા ચાલે છે. સ્વેતકિષ્ણનો પિતા પુત્રને અવ્યાજનમાત્રી, સ્તબ્ધ વિદ્યાર્ણવાળો નેઈ પૂછે છે કે તું તે 'આદેશ' નાણે છે કે જેનાથી અશ્રુત શ્રુત થાય છે, અમત મત થાય છે, અવિજ્ઞાત વિજ્ઞાત થાય છે? અને પછી તે 'આદેશ' કેવો છે તેનું સ્વરૂપ સમજાવે છે: જેમ મૃત્તિપદ્ધત્ જાણવાથી સર્વ મુખ્ય વિકાર જાણવા-વિકાર માત્ર નામરૂપ-અને મૃતિકા જ સત્ય, એ જાનનો આદેશ એ છે. પુત્ર અજ્ઞાન કબૂલ કરી નમ્ર થાય છે એટલે પિતા કહે: સર્વે જોમ્ય દ્વન્નમ આત્મીદ્ એકમેવાદિતીયમ્ । તત્ત્વજિજ્ઞાસાની આ પરમ તૃપ્તિ છે એક અને અદિતીય જાણવાની; પછી તે સત્ કે અસતમાં પરિણમે! ઉદાહરણ પૂર્વપક્ષ મૂકે છે: તદ્દ એક જાણુ: અસદ્ એવ દ્વન્નમ આત્મીદ્ એકમેવાદિતીયમ્ । તત્ત્વજિજ્ઞાસા સત્ત્વ: સત્ત્વપત્ત. પછી પોતાનો મત કહે છે અસતમાંથી સત્ કેવી રીતે જન્મે? મટિ સત્ત્વેવ મોત્તેદમમ આત્મીદ્ એકમેવાદિતીયમ્ । આ પ્રમાણે એક સત્ તત્ત્વની સ્થાપના કરી જહુતને જન્મ-જન્મ લાવથી ઘટાવે છે; અને એ ઉપપત્તિ કરતાં આ કેવલ સત્ 'કિમાત્મક છે' તેનું સૂચન કરી દે છે. તદ્દ એક સત્ત્વ તેણે દર્શન કર્યું—અર્થાત્ દર્શન કરનાર ચિત્તિરૂપ તે સત્ છે. શું દર્શન કર્યું? મહુ સ્વાં, પ્રજા-વેય ક્ષતિ—આ રીતે એક ચિદ્રૂપ સત્ત્વના ઈશ્વર્યથી જહુત્વ ઘટાવે છે; આ મતે આખો વિશ્વક્રિયા cosmic activity તે એક સત્ત્વનું ઈશ્વર્ય છે. વિવિધ રીતે જ્યાંએ પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં આ અદિતીય એક સત્ત્વનું દર્શન છે અને એને જ પરમ સત્ય ગણાવ્યું છે. પણ આ પરમ સત્ત્વ જાણવાથી કેઈ અલગ દર દરની વસ્તુ નથી—પણ જાણવાનું પોતાનું 'સત્' પણ એ જ છે. ઔપનિષદિક દર્શનનું આ મોટામાં મોટું સ્વરૂપ છે: જ ત વ એવ જગિમા દેતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્ત્વત્વં, જ જાણ્યા તત્ત્વમતિ થોતક્ષો । પણ આ એકદમ મળે કોતરે એનું સ્વરૂપ નથી, એટલે સ્વેતકિષ્ણ પિતાને વારંવાર સમજાવવા કહે છે; અને ઉદા-હરણ વૃક્ષ-મધુ, નદી-સમુદ્ર આદિના દર્શનોથી ઘટાવવા પ્રવળ કરે છે.

જાણવાના શરીર અને મન વિશે જોમને જે જે જ્ઞાન મળ્યું છે તે જ્યાંની મદદથી એમણે જ્ઞાન અને આત્મવતે સમજવા-સમજાવવા પ્રવળ કર્યો છે પણ એ જાણું 'એકપ'ની પ્રતીતિ, દર્શન અને જ્ઞાનના મધ્યવર્તી બિન્દુની આલુચાણુ દરે છે. જાણુમાં વાણી, પ્રાણુ અને મન એ ત્રણ તરફો મળે મોટી ભાગ જાણે છે, પ્રાણુનું સ્વરૂપ એ લગભગ 'Elan vital' જેનું છે—પણ ચિત્તિ કે ચૈતન્ય આ જ્યાંથી પર તરફ છે—દુર્લભ છે એમ નહિ, કારણ કે ચિન્મય સત્ત્વ જ આ જાણું છે. આ રીતે અવ્યક્તમાં અનુભવાતી જિજ્ઞાસાની તત્ત્વજિજ્ઞાસાએ જિજ્ઞાસાને મોણુ કરી નાખી છે !

મંથર પણ આ જ છે. આપું જગત આ પ્રશ્નથી વ્યાપ્ત છે, અધિષ્ઠિત છે : દેશવા-
સ્થામિદં સર્વં, યસ્મિન્ જગત્યાં જગત્ ।

ઉપનિષદોમાંથી ખીણું જે એક તત્ત્વ ફિલિત થતું દેખાય છે તે એ છે કે જાણવું
એટલે થતું. બ્રહ્મ જાણવું એટલે બ્રહ્મ થતું, અને માણસને પોતાનું પરમ કર્તવ્ય આ બ્રહ્મ
થવાનું લાગતું હતું. અર્થાત્ બ્રહ્મ જાણવાનું-જે કાંઈ છે તે એક છે-આપણે પણ તે એક
હોવા જોઈએ-એવા દેખાતા નથી તે અવિદ્યા-એ અવિદ્યાને વિદ્યાથી દૂર કરી તે જાણવું-
તે થતું-આ એક જ્ઞાતના philosophical mysticismમાં ઉપનિષદોનું સ્વરૂપ છે તે
સ્વીકાર્યા વિના, કેવળ thoughtમાં Absolute સમજવાની ટેવથી મુક્ત થયા વિના ઉપ-
નિષદોને સમગ્રી શકાય એમ નથી, એવો મારો નક્કર મત છે તત્ત્વજિજ્ઞાસા સકલાદેશથી
તત્ત્વ શોધે અને તે ત્યાં અટકી જાય, પણ જિજ્ઞાસિષા તેને ત્યાં અટકવા નહિ દે-એ
તત્ત્વને પોતાનો ભાગ કર્યા વિના એ ફિલ્સફીને એન નહિ પડવા દે-આ અર્થમાં ફિલ્સફી
શિલ્પજ્ઞાન વિના અધૂરી જ રહેવાની-તત્ત્વજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કરવો, એ જ તત્ત્વજ્ઞાનનું
પ્રયોજન હોઈ શકે; અને એ જ સાચી વિદ્યા છે એ પદાર્થ ભારતીય સંસ્કૃતિના એ
યુગમાં સર્વત્ર સ્વીકારાયો હોય એમ લાગે છે, કારણ કે તે યુગના બધા મત સંપ્રદાયોમાં
મતનો એક હોવા છતાં તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ કરવું જોઈએ એ વિશે મતભેદ દેખાતો નથી. પછીના
યુગમાં દર્શનશાસ્ત્રો આ પ્રતિષ્ઠા કરીને જ આગળ ચાલે છે. સંક્ષેપમાં મોક્ષ એ પરમ
પુરુષાર્થ છે અને તત્ત્વજ્ઞાન એને માટે છે એવી એ યુગના વિચારધારાની ભાવના ઉપ-
નિષદોમાંથી ફિલિત કરી શકાય છે.

કહોઉપનિષદમાં નમિષેતાને યમ પ્રેમની ધણી લાલચ આપે છે છતાં તે એમને જ વધે
છે અને તેને તે માટે ધન્યવાદ આપે છે, નમિષેતા જે જાણવા માગે છે તે 'ધર્મ' અને
'અધર્મ'થી, આ 'કૃત' અને 'અકૃત'થી, અને 'બુદ્ધ' અને 'અબુદ્ધ'થી જે 'અ-યત્' છે તે
જાણવા માગે છે: અને યમ તેને કહે છે:

સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ
તર્ણસિ સર્વાણિ ચ યદ્ વદન્તિ ।
યદિચ્છન્તો વ્રજ્યર્ચયં ચરન્તિ
તત્તે પદં સંપ્રદેષ્ય વ્રજેમિ લોભિત્યેતત્ ॥

યાતવદ્ધ્ય સંન્યાસઆશ્રમમાં જતાં પહેલાં પોતાની એ પત્નીઓ મૈત્રેયી અને
કાલ્યાણનીના વહેવારનો નિકાલ કરવાનું કહેતાં મૈત્રેયી પૂછે છે કે 'યન્તુ મે દ્યં મગ્ધઃ સર્વા
વૃત્તિર્ધી વિતેજ પૂર્ણા સ્માત્ કથં તેજામૃણ સ્યામ્ હતિ । હે ભગવન્, મારે આ આખી પૃથ્વી
વિત્તથી પૂર્ણ થાય તો હું અશ્રુત યાઉં ? યાતવદ્ધ્ય કહે મે: જેવી બીજા સાધનસંપત્તીની
નિંદાઓ એવી તારી થાય, પણ અમૃતસ્ય તુ ન જાણા અસ્તિ વિતેજ. મૈત્રેયી અશ્રુન ધવાય
એનું જાણના માગે છે: તેને વાલ્મીકી વા બરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તાવ્યો નિદિષ્યાંગિતવ્યો મૈત્રેયિ ।
આમતો વા બરે દર્શનન યવળેન મન્યા વિજ્ઞાનેન દર્દં સર્વં ચિદિતમ્ ॥

‘સર્વ’ પ્રકારનું ‘પ્રેમ’ હોય છે તત્ત્વજિજ્ઞાસા ‘પ્રેમ’ તરફ જવાનો. અત્યંત અમ-ઉદ્દેશ તપ કરે તો એની પ્રેરણા ‘પ્રેમ’ કરતાં ‘પ્રેમ’માં કંઈ વધારે પ્રિયતર હોવું જોઈએ—જીવનનું પધારે justification લાખવું હોવું જોઈએ—એમ હોય નહિ તો સુઝામ મુઝી દુઃખભરતરફ કેમ જાય ! આનો જવાબ તૈત્તિરીયોપનિષદની આત્મધર્મશ્રીમાં—તેની ‘સૈવા આનન્દસ્વ મીમાંસા ભવતિ—એમાં મળશે. સ દસો વ્રજણ આનન્દઃ—અન્ય અન્તર આત્મા આનન્દમયઃ । તેનેય પૂર્ણઃ એવું જે શબ્દ સ્વરૂપ પોતાનામાં પ્રકટ થઈ શકે એમ છે એવી આધારી શ્રદ્ધાધી એ અમ અને તપ કરે છે. ચતો ધાવો નિર્વર્તનતે અપ્રાપ્ત મનસા રહ્યું । આનન્દે વ્રજણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કદાચન ॥ એના ચિત્તમાં આ શ્રદ્ધા નથી તે અમ કે તપ નથી કરવાનો. અવહારમાં જેનું જ્ઞાન નથી એવું જ્ઞાન થતાં શું થશે એવું વર્ણન બૃહદારણ્યક આપે છે: તદ્વા શય્ય પુતલ વતિગ્ધન્દા અપહતત્ત્વમ્મા અમયં રુપમ્ । તત્ત્વપ્રિયસા શિયા સંપરિણ્વજો ન વાય કિંચન વેદ નાન્તરમ્ જ્ઞાનમયં પુણ્યઃ પ્રાતેનામના મત્તરિવજો ન વાય કિંચન વેદ નાન્તમ્ । કાઈ કહેશે ‘કે આ દિશ્યશ્રી નથી, આ mysticism છે—તેના ઉત્તરમાં એટલું કહેવાનું કે કેવલ દિશ્યશ્રી વધ્યા છે, તે આમાં કૃતાર્થ થાય છે.

આ યુગને દર્શનયુગ એવું નામ મેં આપ્યું છે. તેનો એક મહત્ત્વનો, બામ ઉપ-નિષદોમાંથી ફક્ત થાય છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસાએ ‘સત્’ શું એનો એક પ્રકારનો ઉત્તર ઉપનિષદોમાંથી મેળવ્યો. તે બધો જ એક સરખો નથી. તેમાં પણ વિવિધ મતો છે એ પહેલાં કહ્યું છે ! પણ સત્નો એક અને ચિત્-આત્મ-કમય સમગ્રવામાં..મતભેદ દેખાતો નથી. પણ સત્નો ‘અસત્’ સાથે સંબંધ. એક અને બીજો સંબંધ, અને જે પરસ્પર વિરુદ્ધ તો એમાંથી કયું એક સાચું અને કયું મિથ્યા ? આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ત્રીજ મતભેદ એ યુગમાં પ્રવર્તમાન હોય એમ લાગે છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસાની મોંઢામાં મોટી મૂંઝવણ એ કે—તે એક તરફ ધકેલાય છે, છતાં બીજું જે દેખાય છે તેનું શું કરવું, તેને કેમ શ્વાસવું અથવા ફેલ એ જ ઉત્તરનું અન્ય છે એમ સ્વીકારવું ? એકત્વની પ્રેરણા મિથ્યા માની હોય કેવી ? આનો નિકાલ કપિલ આદિ તત્ત્વજોએ જુદી રીતે કરતા પ્રયત્ન કર્યો છે તે સુવિક્રિત છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં જ ‘ઈધરે કપિલને જ્ઞાનથી પોષ્યો છે’ એવો ઉલ્લેખ છે. પહેલાં જે કાલ, સ્વભાવ, આદિ મતો કહ્યા તે અને પછી જે સાંખ્ય, વૈશેષિક આદિ પ્રવર્તમાન થયા તે બંધાનું મૂળ પદાર્થોનું દર્શન પણ આ યુગમાં થયું હોય એમ લાગે છે. સાંખ્ય ઉપપત્તિએ સર્જતિનો સુદઢ પ્રયત્ન એ પછીનો હશે પણ પદાર્થો જૂના છે.

‘સત્’ની શોધ કાઈ એક ત્રિકાલાબાધિત તત્ત્વમાં પહોંચતી હતી; તેનું બીજું તો અનુભવમાં આવતું ‘કંઈ એક’ છે, પણ ‘તે એક’ અનુભવમાં આવતા પરિવર્તનમાં—‘પરિણમન’માં દેખાય છે, તે જ્ઞાનવાદિક અનુભવમાં empirical experienceમાં આવતા ‘પરિવર્તન’નું—પરિણમનનું શું એની શોધ પણ તત્ત્વજિજ્ઞાસા કરે છે. આનો એક ઉત્તર હેરેફ્લાઈટ્સે આપ્યો તેમ ‘flux’ ‘પ્રવાહ’ અથવા જામ્સેએ આપ્યો તેમ ‘change’ અથવા દાર્શનિક બૌદ્ધોએ આપ્યો તેમ સર્વ ફળિક—એ જ પરમ સત્ય છે એવો આંવે છે. પણ કપિલે ‘પરિણમ પામવું કંઈક’ એવી કલ્પના કરી છે. આ કાંઈક જેને કપિલ ‘મૂર્તિ’ એવું નામ આપે છે તે ફક્ત abstraction નથી પણ પરિણમનમાં દેખાતા

ત્રણ અંશોની અમુક અવસ્થા છે-આ ત્રણ અંશો તે મુપ્રસિદ્ધ ત્રણ ગુણો-સત્ત્વ, રજ્જ્સ-અને તમસ્-પ્રદાશ-ગતિ-રિયતિ છે. તેની સામ્યાવસ્થા તે મૂળ પ્રકૃતિ અને તેમાં વૈષમ્ય તે વિકૃતિ-સંસારણ-પુરુષનેા જે સંસાર. આ વૈષમ્ય ઘટાવવા માટે કપિલને પ્રકૃતિ સિવાય બીજા કોઈ તરવની જરૂર લાગતી નથી. અનન્ય તત્ત્વશાલીનતાથી કપિલે એક મોટી વ્યાપ્તિ સાધી: જે કોઈ પરિવર્તનશીલ છે તે બધું પ્રકૃતિની વિકૃતિ છે; એમાં માણસની શુદ્ધિને પણ એણે મૂકી દીધી. શુદ્ધિ પણ પરિવર્તનશીલ Ward જેને presentation continuum કહે છે-તે બધું પ્રકૃતિનું. આ પ્રમાણે કપિલે અનુભવમાં આવતી પરિવર્તનશીલતાને મહાન તર્કથી ઘટાવી; અને તેને જોડા પૃથક્કરણથી લાગ્યું કે અનુભવમાં જે શાશ્વત અંશ છે તે જ્ઞાતાનો છે-તેને જ એણે પુરુષ કહ્યો અને તે કૃત્ય નિત્ય થયો-ન્યાયે-પ્રકૃતિ-પરિણામી નિત્ય યર્જ. ચિત્તિ અથવા ચૈતન્ય એ પુરુષનો સ્વભાવ-ગણવું તે; આકીનું બધું જડ-શુદ્ધિથી માંડીને તે શુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત સર્વ વિષયો સુધી. પુરુષ નિષ્ક્રિય-એટલે પ્રકૃતિ જ નદીની જેમ પોતાનો ખેલ કરી નિરત સાથ એટલે ગુપ્તિ. સંસારી જીવને આ આત્મનિતક બેઠ સમજવો એ મોક્ષનું સાધન. સંયોગમાં 'આવહારિક' અનુભવને જે અંશોમાં વિલક્ષ્ત કરી તે અન્નેના દૈતમાં કપિલે તત્ત્વજિજ્ઞાસા મર્યાદિત કરી. સાંખ્યનો 'પરિણામવાદ' ઉપનિષદના 'અદૈતવાદ' જેટલો જ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનો પદાર્થ સાથ છે. જૈનદર્શનનો પરિણામવાદ કે બૌદ્ધદર્શનનો ક્ષણિકત્વવાદ આની સાથે સમબંધ ધરાવે છે, એટલું જ નહિ પણ વેદાન્ત પણ આવહારિક સત્તા સમજાવવા સાંખ્ય-પ્રક્રિયાનો જ ઉપયોગ કરે છે.

પ્રાચીન સાંખ્યદર્શન સેશ્વર હતું કે નિરીશ્વર તે કહેવા માટે પૂરતાં પ્રમાણો નથી; સ્વેતાશ્વતર જેમ સમયે છે કે તે સેશ્વર હતું, પણ સાંખ્યદર્શનના અણધારત ઉપશબ્ધ સૌથી પ્રાચીન યંથ ઈશ્વરપ્રભુકૃત 'હારિકા'માં ઈશ્વરને રચાત નથી; જોઈ મોક્ષને રચાત છે; જેમ જૈન અને બૌદ્ધદર્શનમાં. પછીનાં સાંખ્યસૂત્રોમાં 'ઈશ્વરસિદ્ધાં' એવું સ્પષ્ટ છે તે જોમ બતાવે છે કે ઈશ્વર હોય કે ન હોય પણ તેની સિદ્ધિ શુદ્ધિથી યર્જ શકતી નથી.

પરિણામવાદની સાથે પરમાણુવાદનાં બીજ પણ આ યુગમાં દેખાય છે; અને એ જ્ઞાપવાનું જેને માન મળે છે તેનું નામ પણ 'કણવાદ' 'કણપ્રક' છે. વૈજેષિકદર્શનના દસ પદાર્થોના વિકાસ ક્રમેક્રમે થયો હશે. તે યુગની વૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણશુદ્ધિએ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ, તથા સામાન્ય અને વિશેષ અને કોઈ પણ અનુભવગ્રોચર વસ્તુમાં તેમનું દેખાતું ઐક્ય ઘટાવવા 'સમવાય' સંયોગ ક્રમેક્રમે કહ્યો હશે.

આ મૂળ તત્ત્વની શોધમાં ભૂતવાદનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. મૂળ પદાર્થ પૃથ્વી, અંપ, તેજ અને વાયુ એ ચાર ભૂતતત્ત્વો જ છે; અને જે ચૈતન્યરૂપ દેખાય છે તે આ ભૂતોનો જ એક વિલક્ષણ 'રસ' છે.

મેટાફિઝિક્સની દૃષ્ટિથી-જગતનું મૂળ તત્ત્વ કયું તેની શોધમાં તત્ત્વજિજ્ઞાસાએ એક પક્ષે અદાનું અદૈત રચાવ્યું, અને બીજા પક્ષે પુરુષ અને પ્રકૃતિનું-ચૈતન્ય અને જડનું દૈત રચાવ્યું. આ જડનું સ્વરૂપ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ કે પરમાણુ, પુરુષની કદપનામાં-સાંખ્યનો પુરુષ

વેદાન્તના પુરુષને મળતો પણ સંખ્યામાં એક નહિ; બ્યારે વંશોચ્ચિન્તની આત્માની કલ્પના જુદી. શુદ્ધિ આદિ તેમના મતે આત્માના ગુણ, જે દર્શનદર્શનને પણ સંગત. લોકાયતના મૂલયાદને ચૈતન્ય માટે નહું તત્ત્વ કલ્પવાની જરૂર નથી.

આ દર્શનયુગમાં જ્ઞાનનાં સાધનોનું ચિત્તન કેટલું ચયું દશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પણ 'તર્ક' પદાર્થ સ્પષ્ટ રીતે જુદો પડ્યો છે; તર્ક અને મનનને પર્વાય પણ ગણેલાં નથી. આત્મજ્ઞાનમાં 'તર્ક' ને સ્થાન નથી : નેપા લક્ષણ મતિયપ્તેષા (કંઠ ૨. ૬); પણ મનનને સ્થાન છે. યાગવલ્ક્ય કહે છે : આત્મા વા અરે ધોનવ્યો મન્તાવ્યો ઈત્યાદિ. પણ એ યુગ વાદી-જોનો યુગ હતો—તેઓ પરસ્પર અર્થા કરતા દશે—અને શિષ્યો સાથે કરતાં દશે; ઉપરાંત યતશાસ્ત્રમાં શ્રુતિના અર્થ બાબતમાં ત્રિવિધ અર્થાઓ થતી અને તેમાંથી મીમાંસા જન્મી. આ મીમાંસાએ પ્રમાણ લગેરેની અર્થા પણ પ્રારંભી હતી. 'મધ્યર્થ' શબ્દ કહેવું અને તે રી રીતે જાણવું એ મહત્વના વિષયની અર્થા તત્ત્વજિજ્ઞાસા કર્યા વિના રહે એ અન્યોક્તિનું છે. 'મીમાંસા' ના ખરે પર્વાય logical thought છે. (તે શબ્દનો ઉપયોગ ઉપ-નિષદમાં 'મતમીમાંસા', 'આનંદમીમાંસા' આદિમાં લેવામાં આવે છે.) આ ઊદાપોદની પ્રવૃત્તિ એટલી સ્પષ્ટ થઈ છે કે તેને 'તર્ક' તરફ ઓળખવામાં આવે અને તેની 'મધ્યર્થ' પણ સમજાય.

તત્ત્વજ્ઞાનની મીમાંસા અર્થે જેમ પ્રમાણ આદિ પદાર્થોની આવશ્યકતા તેમ તત્ત્વજ્ઞાનના સાક્ષાત્કાર માટે એક જુદી પ્રક્રિયાની આવશ્યકતા. તપ અને મોક્ષ ઉપરાંત ચિત્તને અમુક રીતે કળવવાથી તે તત્ત્વ સાક્ષાત્કાર માટે યોગ્ય અને છે એવી શ્રદ્ધાથી આ પરંપરા પ્રવર્તે દશે; એમાં ચિત્તવ્યાપારોના વિચાર અને તેમનો વિનિયોગ એ મુખ્ય વિષય બન્યો. આમાંથી 'યોગ' દર્શનનો વિકાસ થયો. યોગની ક્રિયાઓની પરંપરા આ દેશમાં અતિ પ્રાચીન હોવાનો સંભવ છે. તેનો ઉપયોગ સ્ત્રી સંપ્રદાયોએ—ચંદિકા, કૈલ અને બૌદ્ધ-કહેલો છે. સિદ્ધાર્થ ગૌતમે, શુદ્ધ ચયા પહેલાં જે અનેક ગુરુઓ કર્યા તેમણે સિદ્ધાર્થને સમાધિની અનેક ભૂમિકાઓ સુધી પહોંચાડ્યા હતા.

આ રીતે પછીનાં દર્શનચાત્તોના મૂળજત પદાર્થો આ યુગમાં સ્પષ્ટ થતા હોય એમ માનવાને કારણ છે. એમની સંગતિ કેમ સંધાતી દશે તે જાણવાનું બહુ સાધન નથી.

આ દર્શનયુગમાં જ અમલ્યસંપ્રદાયો પણ પ્રવર્તમાન હતા. આવા સંપ્રદાયો કેટલા હતા તેનો ઉલ્લેખ બ્રહ્મસૂત્રમાં તથા યજુર્વેદમાં છે. આ અમલ્યપરંપરા આ દેશની એક મૌલિક પરંપરા છે અને એ વેદજાલા છે તેનું કારણ એ છે કે તેમનું પોતાનું પહેલાંથી જ જુદું પ્રસ્થાન હતું એવો એક મત છે. બીજો મત એવો છે કે તે 'વેદમત'ની જરૂરતા-માંથી—ખાસ કરીને યજુર્વેદમાં કર્મકાંડમાંથી—જુદવાના પ્રયાસો છે. ગમે તે હોય પણ વિચારો

× Prof. L. P. Jackson શબ્દોમાં: The Indian system of Yoga, I believe, has the object not to prove the existence of God, but to raise the faculty of insight to the requisite pitch for penetrating the disguises of deity. (p. 167)
—Science and Religion

અને ભાવનાઓની દૃષ્ટિએથી પછીના કોઈ પણ વૈદિક દર્શન જેટલું ઉપનિષદની સાથે તેમનું સામ્ય-વૈષમ્ય છે. વાસ્તવિક રીતે તો એ બધા વિચારપ્રવાહો એ કાલબલના પ્રેરિત પ્રવાહો જ દેખાય છે.

આ અમાણસપ્રવાહોમાં પણ તત્ત્વજિજ્ઞાસાએ મૂળ કૃત્ય શું એ વિશે વિવિધ મતો પેદા કર્યા છે; પણ તેનો અંખેષ ઉપર જણાવેલા પદાર્થોની સાથે એક અથવા બીજી રીતે ઘટી શકે છે, એટલે ચિન્તારભાવથી એની સ્વતંત્ર ચર્ચા કરતો નથી. તત્ત્વજિજ્ઞાસાની દૃષ્ટિએ જૈન મતની વિશેષતા એના નવવાદમાં છે; બ્યારે અનેક મતભેદો પ્રવર્તતા હોય અને બધા સત્ય હોવાનો દાવો કરતા હોય, ત્યારે તત્ત્વજિજ્ઞાસા માટે એક નવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે: આમ કેમ બને—આ બધાએ ખરા કે ખોટા કેમ સંભવે? આમાંથી દરેક મતનું તે તે દૃષ્ટિએ પરિશીલન કર્યું હોય તો તેનું સ્થાન સચડપ. આ જાતના ચિંતનમાંથી ‘દૃષ્ટિપાદ’ કે ‘નવવાદ’ અથવા ‘અનેકાન્તવાદ’ ઉત્પન્ન થાય. ‘સત્’નું સ્વરૂપ જ અનેકાન્તાત્મક છે—તો તેને સમજનારો વિચાર પણ તેવો જ હોવો જોઈએ. ‘કોઈ એકાન્તમાંથી આશુ’ સત્ય મળે નહિ—માટે સત્યને જુદા જુદા નવથી સમજવું—ઉપર જે સ્વેતાશ્વતરમાંથી કાલ, સ્વભાવ, આદિ તત્ત્વો વિશેની કારિકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે કારિકા ‘સન્મતિતક’ આદિમાં થોડાક ફેરફાર સાથે પ્રાકૃતમાં મળે છે—અને ત્યાં કહ્યું છે કે તે ‘બધા સ્વેકાન્તિક રીતે ખોટા છે, પણ અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ ખરા છે. આ વિચારપદ્ધતિનો શાસ્ત્રીય વિકાસ શાસ્ત્રીય યુગમાં જ થાય છે; પણ તે પદાર્થ દર્શનયુગમાં સ્પષ્ટ થયો દરો.

બૌદ્ધસંપ્રદાયનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રમાણુભીમાંસા શાસ્ત્રીય યુગમાં થયો મહત્વનો ફાળો આપે છે, પણ જાં પાલી ત્રિપિટક છુદ્ધના મૂળ વિચારોનું વધારે નજીકનું પ્રતિબિંબ ગણીએ તો તત્ત્વજિજ્ઞાસાની દૃષ્ટિએ આચારને ઉચ્ચતમ ભૂમિકાએ કેમ લઈ જવો એ છુદ્ધના ચિન્તનનો મુખ્ય વિષય હોય એમ લાગે છે. માણસો ક્લેશ પામે છે એ સામાજિક દર્શનમાં છુદ્ધની મુખ્ય પ્રેરણા હતી. એ ક્લેશ કેમ દૂર થાય એનો વિચાર એ પરમ કારુણિક મુખ્યત્વે કર્યો છે; અને તે માટે મનોવિકારના સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણને—જે એક રીતે મોગધરપદમાં આદ્યું આવતું હતું તેને સંવિશેષ રીતે વાપરી ચિંતના ક્લેશનાં કારણો કેમ દૂર કરી શકાય તેનો ઉપદેશ આપ્યો છે—એનું ધર્મસૂત્ર પ્રવર્તાવ્યું છે; જેમાંથી—વેરથી વેર શમતાં નથી, પણ અવેરથી વેર શમે છે એ સનાતન ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.

: ૭ :

આ રીતે દર્શનયુગમાં પછીનાં દર્શનશાસ્ત્રો માટે પદાર્થો નક્કી થતા હતા. આમાં પરસ્પર સંઘર્ષણ તથા સમર્થનમાંથી નવી નવી ઉપપત્તિઓ—સંગતિઓ જડતી હતી. તેમાંથી મુપ્રસિદ્ધ દર્શનો પોતે પ્રત્યેક સંપૂર્ણશાસ્ત્ર—perfect system યથા પ્રવર્તે કરતાં હતાં, આ દર્શનોમાં સમાન વિચારોથી સુચલ બધાતાં હતાં;—સાંખ્ય-યોગ, ન્યાય-વૈશેષિક, પૂર્વ-મીમાંસા-ઉત્તર મીમાંસા, અને બીજા: સાર્વાક અથવા લોકાયન, જૈન—અને બૌદ્ધ.

આ દર્શનશાસ્ત્રોની સમૃદ્ધિનો અસ્થાપ્ય ખ્યાલ આપવો કે તેનો પ્રતિદાન આપવો અહીં શક્ય નથી, અને મારો ઉદ્દેશ તો આપણા દેશમાં તત્ત્વજિજ્ઞાસાએ જે ‘વિચારણીય પદાર્થો’

(problems) ઉત્પન્ન થયાં છે તેમાંનાં અનુક તરફ અંશલિનિર્દેશ કરવા પૂરનો જ છે—અને તે એક રીતે દર્શનસુગના પદાર્થોમાં આવી ગય છે. તેમાં જે એક અતિ મહત્ત્વના ‘પદાર્થ’નો નિર્દેશ નથી કર્યો, કારણ કે તેનું મહત્ત્વ ખાસ નિરૂપણ માગે એવું છે તે ‘પદાર્થ’ તે મનુષ્યના કર્મનો—ધર્મનો. આ વિશે ભારતીય તત્ત્વજિજ્ઞાસાએ કંઈ ખાસ મહત્ત્વનું કશું નથી એવો આપણા પુરાતત્ત્વના કેટલાક પ્રાચીન વિદ્વાનોનો મત છે—તેના દૃષ્ટિએ જ અર્થ કરું છું કે તેમણે બાંધી લીધેલા પૂર્વગ્રંથોને અનુરૂપ સિદ્ધાંતો મેળવવામાં તેમને સુસ્કેત્રી પડે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિને જાણનાર સમગ્રતા માટે તેમાં યથેલી ‘પુરુષાર્થ’ વ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે સમજવી જોઈએ અને તેમાં યાદ રાખવા જેવી એક બાબત એ છે કે વિદ્યાઓની વ્યવસ્થા પુરુષાર્થની દૃષ્ટિએ યથેલી છે.

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં વિદ્યાસમુદ્દેશમાં આ વિશે પ્રાચીન વ્યવસ્થાની સ્પષ્ટ વિચારણોપ માહિતી છે. આણુક્યના પોતાના મત પ્રમાણે મુખ્ય ચાર વિદ્યાઓ છે : આત્મીક્ષકી, ત્રયી, વાર્તા અને દણ્ડનીતિ. મનુને અનુસરનારા માનવા પ્રમાણે આત્મીક્ષકીને સમાવેશ ત્રયીમાં થઈ જતો હોવાથી ત્રણ વિદ્યાઓ જ મુખ્ય છે. લોકાવતિકા—લોકાવતિકાના મતે ત્રયી એક ગતતની ઉત્તરપીઠી છે એટલે એ જ વિદ્યા છે; ન્યારે આશનસો—શૂદ્રાચાર્યના અનુયાયીઓને મતે એક દણ્ડવિદ્યા જ મુખ્ય છે, કારણ કે વિદ્યાથી જ સમાજ વ્યવસ્થિત રહે અને સમાજ વ્યવસ્થિત રજા પછી જ બીજી વિદ્યાઓ શક્ય બને છે. આમ બીજા મતો સ્પષ્ટતા કૌટિલ્ય ચારનું જ સમર્થન કરે છે; અને તેને વિદ્યાનું વિદ્યાપણું તેમના વડે માણસ ધર્મ અને અર્થ પુરુષાર્થો ત્રણે એમાં જ રહેલું જણાય છે.

ત્રયોમાં ધર્માધર્મ, વાર્તામાં અર્થાનર્થ અને દણ્ડનીતિમાં નવાનય જાણવાની હોય છે. આત્મીક્ષકીમાં ત્રણ પ્રવાહો—દર્શનો ત્રણાવે છે: સાંખ્ય, યોગ, અને લોકાવતિક. આમાં યોગનો અર્થ પ્રસિદ્ધ યોગદર્શન હોવા કે ‘યોગ’ એ ન્યાયનું જરૂર નામ હતું તે ખાતમા રાખી ‘ન્યાય’ લેવો એ વિચારવા જેવું છે; લોકાવતિક—તે આપોકનું જીવનતત્ત્વવાદી દર્શન જેની એક શાખા સર્વતત્ત્વોનો ઉપાધ્યય કરવાથી તત્ત્વોપાધ્યયવાદી કહેવાય છે. સૌથી ધ્યાન ખેંચે એવી કૌટિલ્યની આત્મીક્ષકીની વ્યાખ્યા છે: ધર્મ—અધર્મ, અર્થ—અનર્થ, નય—અનયની ત્રણે વિદ્યાઓનાં વ્યાખ્યાનનું હેતુઓથી અત્મીક્ષક (તપાસ—re-examination) કરે તે આત્મીક્ષકી. એવી તે વિદ્યા લોક ઉપર ઉપકાર કરે છે, આપત્તિ અને ઉદયમાં હુદ્દિને સ્થિર રાખે છે અને પ્રતિવાક્ય તથા ક્રિયાવિચારણ કરે છે : માટે તે

પ્રવીણઃ સર્વેવિદ્યાનામુચયઃ સર્વેકર્મણમ્ ।

આશ્રયઃ સર્વધર્મોર્ગો શશ્વરાન્વોદયી મત્તા ॥

પ્રો. પાંડિતી કહે છે તે પ્રમાણે આત્મીક્ષકી એ કિસ્મકીને મળેનો નહકમાં નહક સરકૂન પર્થાય છે. ‘હેતુ વડે અત્મીક્ષક’ કરવું. જે વડે તત્ત્વજિજ્ઞાસા પોતાના પદાર્થોમાં સંગતિ

* નુએલ પદ્ધત્ત્વનસમુચય—ક્રિત, ૨૦ પાઠજીવી આત્મીક્ષકી ન્યાયનો પર્થાય બને છે તે જોતાં ‘યોગ’નો ન્યાય અર્થ સેવા કીક લાગે છે.

સાધે તે consistency in thought એ ફિદ્દુસી અને દર્શનશાસ્ત્રોની સમાન પદ્ધતિ છે; અને ચાલુક્યના મતે સાંખ્ય, યોગ (ન્યાય) અને લોકાયતિક આ હેતુ વડે અન્વીક્ષણ કરનારા હોવાથી તેણે તેમને આન્વીક્ષકોમાં ગણ્યા છે. પાછળથી આન્વીક્ષકો શબ્દ એ ન્યાયનો જ પર્વાય થઈ ગયો એ એના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપે છે.

વિદ્યાઓનું વિદ્યાત્વ ધર્મ અને અર્થે જાણવામાં છે એ ચાલુક્યનો મત તેના યુગનો સૂચક છે. ઉપનિષદો અને શ્રમણમથો ઉપરથી આપણને એમ જ લાગે કે 'મોક્ષ' એ એક જ 'પદાર્થ' પુરુષાર્થ તરીકે જાણીતો હશે. વાસ્તવિક રીતે ધર્મ તથા અર્થ અને કામને ત્રિવર્ગ તરીકે સમજ્યા પછી જ 'મોક્ષ' પદાર્થ સાર્થક થાય છે.

તત્ત્વજિજ્ઞાસા એ જિજ્ઞાસાપ્રેરિત હોવાથી કાર્યાકાર્યને પણ સકલાદેશથી તે સમજવા પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રયત્નમાંથી 'ધર્મ' પદાર્થ નિષ્પન્ન થાય છે. દર્શનયુગમાં એનો વિચાર ધ્યાનાલુ મથોમાં તથા ઉપનિષદોમાં નોંધાયેલો મળે છે. — જેની વ્યવસ્થા શ્રીત—શૂદ્ધ—ધર્મ—સૂત્રો તથા સ્મૃતિઓમાં અને પૂર્વમીમાંસામાં પાછળથી થાય છે. પૂર્વમીમાંસાનું પ્રથમ સૂત્ર જ અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા છે જેમ ઉત્તરમીમાંસાનું અથાતો વ્રતજિજ્ઞાસા છે.

ધ્યાનાલુકાશ એ એક રીતે આપણી સંસ્કૃતિનો વિધાયક કાલ છે. સમાજવ્યવસ્થા—અને તેમાં શૂદ્ધત્વ તરીકે માણસને ધર્મ એ યુગમાં સ્થિર થાય છે. એ બુદ્ધિમાં ઉપર અતુર્ય અથવા પ્રતિરૂપ બીજા ચિત્તરો થાય છે. માણસને ઐતિક સુખ માટે 'કર્મ' કરવું આવશ્યક છે, અને આવશ્યક કર્મ ને કરવામાં ન આવે તો 'લોકસન્મલ' રહે નહિ એ મહાન સિદ્ધાન્ત આ યુગનું ફળ છે. અર્થાત્ 'ઈષ્ટાપૂર્ત' યથાયાગાદિ અને લોકાપયોગી કાર્ય કર્યા તથા પોતપોતાના વર્ણ પ્રમાણે પોતાના વર્ણની કરતે જાગવથી એ 'ધર્મ'નું તત્ત્વ નિષ્પન્ન થાય છે. પંચમહાવય, —કેવયય, જૂતયય, પિતૃયય, પ્લસ્યય અને મતૃયયય, —પશુવત્ સ્થિતિમાંથી સામાજિક મનુષ્ય જનાવવાનો સંસ્કારવિધિ, વર્ણ ધર્મ તથા સાર્વવર્ણિક ધર્મ — અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, યૌગ્ય, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ ઇત્યાદિ — અને યમ-નિયમ આદિ પદાર્થો આ યુગના ચિંતનમાંથી ફલિત થયા છે.

આને અંગે જ પુરુષાર્થોનો પદાર્થ પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને જુદા જુદા વિચારોમાં એ વિશે જુદો જુદો મત આપે છે. તેમાં મુખ્યત્વે લોકાયતિક, વૈદિક અને શમણ એવા ત્રણ મતો જુદા પાડી શકાય. લોકાયતિકને મતે 'અર્થ' — અને કામ' એ એ જ પુરુષાર્થ છે — માણસ ઈન્દ્રિયસુખ અને તેનાં સાધનોનું સાધન 'અર્થ' મેળવે એમાં જ એની પ્રવૃત્તિ કૃતાર્થ થાય. બીજા પુરુષાર્થોની કલ્પના હોય તો પણ લોકનો મોટો ભાગ મોટા ભાગે એ એ પુરુષાર્થોથી જ પ્રેરાયેલો હોય છે અને તેમાં જ કૃતાર્થતા અનુભવે છે, એટલે જ કદાપિ આ ચાર્યાકનો મત લોકાયતિક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો; આનું જ સંસ્કારી રૂપ એ કે જનસમુદાયના મોટામાં મોટા ભાગને વધારેમાં વધારે અર્થ—કામ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી, અને ધર્મની કાયદાના અર્થમાં જરૂર પણ આ વ્યવસ્થા સાચવવા માટે.

આ સુખ એ સુખ જ નથી — એના માટેની મહેનત નકામી છે. 'કર્મો' બન્ધનકર્તા છે અને તેથી એ કર્મો દુઃખ પેદા કરતો અર્થ અને કામની તૃષ્ણા અને તે સંબંધમાં ઉત્પન્ન

અના રાગ, રોષ, કામ, ક્રોધ, મોહ આદિનો ઉદ્ભવો — સંસાર દુઃખમય છે એનો ત્યાગ કરવો — તેમાંથી નિવૃત્ત થવું, એમાં જ ચાલિત છે અને એ જ પરમ સુખ છે; તેથી તૃપ્તિનો ઉદ્ભવો કરવાથી યાવ તે ધર્મ — એવો ઉપનિષદ તથા શ્રમણ સંપ્રદાયોનો નિવૃત્તિસદ્ધર્મ ધર્મ થયો. પણ સંસારમાં આકર્ષિત મુખ નથી એટલી નિષેધની આપના ઉપર એ નિવૃત્તિધર્મને અવલંબવાનું હોત તો એ ટકી શકત જ નહિ; સંસારની એ નિવૃત્તિ પીછા એક પ્રવૃત્તિ માટે હતી — આત્મસાક્ષાત્કારની — અભિસાક્ષાત્કારની પ્રવૃત્તિ માટે હતી. આ વિચારસરણીને પરિણામે તત્ત્વવિદ્યા એ એક પુરુષાર્થ માટે નિર્ણય થઈ.

વૈદિક મતે ચારે પુરુષાર્થ જીકારી તેની અધાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરી; અર્થ અને કામને ધર્મથી નિયંત્રિત કરી લોકસંગીની કિલ્લેટ્ટી ઉત્પન્ન કરી; ધર્મ-અર્થ-કામનો પરસ્પર સંબંધ જોઈ તેમનો ત્રિવર્ગ સ્થાપ્યો. આનો પુરોષ આપણે આલુક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં જોયો; પણ તેમની તત્ત્વજિજ્ઞાસા આટલાથી તૃપ્ત થઈ ન હતી; તેણે એક એવું રહસ્ય અવકાશ ઈશુ હતું કે જે જીવનને ત્રિવર્ગમાં અધારી રહેવા દે એમ ન હતું-તેથી મોડાને અર્થ અને પરમ પુરુષાર્થનું સ્થાન આપ્યું.

દર્શનશાસ્ત્રના મુગની પહેલાં હારતત્ત્વર્ગમાં વર્ણાશ્રમ-ધર્મ અને પુરુષાર્થ-અનુક્રમનો પદાર્થ સંસ્કૃતિમાં રૂઢ થઈ ગયો હતો. તે યુદ્ધીત કરીને જ તત્ત્વજિજ્ઞાસા આગળ આવતી.

સાંખ્ય યોગ, વ્યાસ, વૈશેષિક, મીમાંસા અને વેદાન્ત તથા જૈન, બૌદ્ધ અને લોકાયત આદિનાં દર્શનશાસ્ત્રોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાથી તેમાં અર્થવાના પદાર્થોની સમાનતા તથા પદ્ધતિની સમાનતા પણ દેખાઈ આવશે. લોકાયત શિવાયનાં અર્થાં દર્શનોનું પરમ પ્રયોજન મોક્ષ જ છે. પ્રતિપાદ વિષયો જે પદાર્થોમાં વહેંચી શકાય છે: પ્રમાણ અને પ્રમેય. પ્રમાણોની અર્થાના વિષયમાં પ્રમિતિ એટલે શું? પ્રમિતિનાં સાધન-પ્રમાણો કયાં અને કદાચ? પ્રમાણ્ય જ્યતઃ કે પરતઃ? એ પ્રશ્નોની જંબીર અર્થો છે, અને તેનો પાશ્વત્ય પરંપરામાં જેને Logic અને Epistemology કહે છે તેની સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવે તો થાઈ નવું કામ કરવાને અવકાશ આપે એમ છે. પ્રમેય-અર્થમાં જે વિષયો આવે છે તે આજના વિજ્ઞાન વિષય છે. તે અભ્યાસનું ફલે તો ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે, પણ તેમાં જે દ્રવ્યવર્થો છે તેનો પાશ્વત્ય Metaphysics સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાથી કયા પ્રશ્નો વારંવાર કયા રૂપમાં દેખા દે છે તેની સમજ આવે છે-અને તત્ત્વજિજ્ઞાસને તબી પ્રેરણા આપી શકે છે.

લોકાયતનો જીતવાદ, સાંખ્યનો પરિણામવાદ અને જૈનનો પચ્ચ જેમાં આત્મા પણ પરિણમત પામે છે, વૈશેષિકનો અણુવાદ, બૌદ્ધનો વિજ્ઞાનવાદ અને જન્યવાદ, તથા વેદાન્તનો બ્રહ્મ-માયાવાદ, તેના અર્થતવાદના પ્રકારો સહિત, મીમાંસાનો કર્મવાદ-આ દરેકમાં તત્ત્વજિજ્ઞાસા માટે પ્રણી સમૃદ્ધ વિચારસાગરો છે. આની સાથે જ સંકળાયેલું 'જાત'નું વલણ સત્ય શું ચળિયવાવરિ લગ્ન મન કે બીજું એ પ્રશ્ન પણ રજૂ થયો છે. પ્રમિતિને મદલ કરવાના સાધન તરીકે જુદાં જુદાં દર્શનશાસ્ત્રોએ એકથી વધુ સુધી-પ્રખ્યાત, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અધોપપત્તિ, અભાવ, સંજ્ઞા અને અનિત્ય રજૂ કરેલાં પ્રમાણોની અર્થો છે.

આ બધાઓની પીગતોમાં અહીં કોતરી શકાય એમ નથી; પણ ભારતીય દર્શનોમાં મનુષ્યની તર્કશુદ્ધિ (Reason)નો વિસ્તારથી અને કોંડાણથી ઉપયોગ કર્યા પછી એની મર્યાદા જોવા પ્રયત્ન થયો છે. નાસદીય સૂક્તના દ્રષ્ટાએ પ્રશ્નપરંપરા શરૂ કરી-આદિમાં શું હતું અને જ્ઞાના સ્ત્રુષ માટે હતું-તેના ખુલાસા આપ્યા અને છેવટે પરમ બોમમાં રહેતા અબ્યક્તને પણ તેની અજર દશી કે નદિ-એવી સંકા કરી જે વિચારપરંપરા વહેતી મૂકી તેની અસર ફેડ સુધી પહોંચી છે. તેનાં બે પ્રસ્થાનો પડ્યાં હાજે છે:-એક પ્રસ્થાન એમ કહે છે કે જે પ્રમાણાધીન પ્રમેયવ્યવસ્થા છે એ ગૃહીત કરીને ચાલીએ અને કમપુરઃસર દાર્શનિકાનાં પ્રમાણોની પરીક્ષા કરીએ તો કાઈનું પ્રમાણ અર્થાત્ પધાર્થ જ્ઞાનનું સાધન પુરપાર થતું નથી અને તેથી છેવટે એમ કહેવાનો વખત આવે છે કે 'બધા વ્યવહારો વિચાર ન કરીએ ત્યાંસુધી રમણીય હાજે છે.' આ થયો ચાર્વાક દર્શનની એક તરવેપાલપવાદી ચાખાનો મત કે જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ ગ્રીહારતા નથી, જેનું નિરૂપણ લમણાં પ્રસિદ્ધ થયેલા જ્ઞપરાશિભટ્ટકૃત "તત્ત્વોપપ્લવસિદ્ધ"માં મળ્યો. ત્યારે બીજું પ્રસ્થાન વેદાન્તમાં દેખાય છે, જે મતે ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ ઉપર નિર્ભર એવા અનુમાનથી-તર્કથી સત્ય પ્રદલણ થઈ શકે એમ નથી. તર્કપ્રતિષ્ઠાના આ રીતે બન્ને મનુષ્યની ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ઉપર નિર્ભર તર્કશુદ્ધિની મર્યાદા સ્વીકારે છે. આનું શુદ્ધિને કસે એનું નિરૂપણ શ્રીદર્શના "ખણ્ડનખણ્ડપાત્ર" (ખણ્ડનના ખાંડના ખાનમાં) છે. પણ બન્નેમાં તફાવત છે; શ્રીદર્શ પ્રજ્ઞાત્મક સત્ત્વની અનિર્વાચનીયતા સિદ્ધ કરે છે; બલ્ક છે પણ માણસની શુદ્ધિ એનું નિર્વાચન કરી શકે એમ નથી. કહ્યાં વમ કહે છે તે પ્રમાણે 'નૈષ તર્કેણ મત્તિત્તમૈષ'. પણ આ એમ સ્વીકારી લે છે કે માણસમાં પરમ સત્ય પ્રદલણ કરવાની-તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાની તેની તર્કશુદ્ધિથી ધનર એવી કાંઈ શક્તિ છે.

આથી શક્તિનો સ્વીકાર એકપર બધાં દર્શનો સ્વીકારે છે, કારણ કે તે બધાએ ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને તે ઉપર નિર્ભર અનુમાનની પરમ સત્યને પ્રદલણ કરવાની અશક્તિ સ્વીકારે છે. આમ જો સ્વીકારવામાં ન આવે તો તત્ત્વોપપ્લવ અથવા scepticism અથવા agnosticism એ એક જ મર્ત્યામાં તત્ત્વજિજ્ઞાસા જોતરે. કેવળ દિલ્લુફીની અથવા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેને શુષ્ક જ્ઞાન કહે છે તેની આ મર્યાદા છે. પણ ભારતવર્ષમાં તત્ત્વજિજ્ઞાસા અહીં અટકી નથી, તેણે 'દર્શન' પદાર્થ શોધેા છે. સા જૈવ પ્રતિભિ પ્રવચસા જે શાસ્ત્રનું ચૈરકળા છે અને જે તરફ શાસ્ત્ર તેને લઈ જાય છે. Absoluteનો સાક્ષાત્કાર સંભવે છે તો જ તે Absoluteની વાત કરે છે, એવી અહીંની પરંપરા છે. આને સ્વીકાર્યા વિના ભારતીય દર્શન સમજાતું નથી; ઉત્પન્ન થતું નથી. જેને માટે આ સંભવનું નથી તેને માટે વિનમ્ર સંસપિતતા એ એક જ મતિ રહે છે.

આમ દિલ્લુફીની કૃતાર્થતા રિસિન્ધનમાં ભારતવર્ષની તત્ત્વજિજ્ઞાસાએ જોઈ છે.

૪

આપણી આધુનિક સરકૃતિની ત્રિવેણીનો એક પ્રવાહ પશ્ચિમમાંથી વહે છે, અને તેથી તત્ત્વજિજ્ઞાસા તે પ્રવાહમાં ક્યા પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે અને તેણે સંગતિ કરી રીતે સાધી છે તે જાણવું જરૂરનું છે. તે બન્ને પ્રવાહોને સરખાવવાથી તેમાં ઘણા પદાર્થો

સરખા લાગશે, ઉપરાંત અનેક રચને તે પહોંચવાની વિચારક્રિયા તથા ઘટાવવાની સંગતિ પણ સરખી લાગશે. પણ તે પરો અતિસંક્ષેપમાં પણ ખ્યાલ આપવો શક્ય નથી: એક તો મારી ચોતાની ને બી કહેવાની ચોગ્યતા નહિ; ઉપરાંત સંક્ષેપમાં કહેવા જતાં એમ ઉત્પન્ન થવાનો. જતાં એટલી ચેતવણી આપવાનું ચોગ્ય ધારું છું કે બન્નેમાં પદાર્થોની અમુક હોવા છતાં એકનો અર્થ બીજામાંથી કાઢવાનો પ્રયત્ન ઘણીવાર બન્નેનો ખોટી રીતે છે. આ સાથે બીજી પણ એક દૃષ્ટિ રજૂ કરું છું. આપણા કેટલાક સમર્થશ્રિમને આપણી ફિલ્સફી સમજાવવાની ધગશમાં અમુક રીતે નજરાણું ધરનારની ચક્ત કરતા દેખાય છે. આ રીત સર્વથા અનુચિત છે. સત્યની દૃષ્ટિએ આખી સત્યવિનાની લાગતી હોય અને પશ્ચિમની ગ્રાહ્ય લાગતી હોય તો આપણી યાત છોડી દેવી જોઈએ, પણ apology કરતા હોઈએ તેવું વલણ સહ છે. આ વિષયમાં રશિયન પ્રો. શેરબાત્સ્કીએ તેમના મહાન ગ્રંથ *Buddhism* માં જે વલણ રાખ્યું છે તે પ્રચરત અને સત્યનું સાધક છે:

“There is a widely spread prejudice that positive philosophy is to be found only in the West. It is also a prejudice that Aristotle's treatment of logic is final; that having had in this field no predecessor, he also had no need of a continuator. This last prejudice seems to be waning. There is as yet no agreed opinion on what logic will be, but there is a general dissatisfaction with what it is at present. We are on the eve of a reform. The situation at this juncture of the independent and altogether new way in which the problems of logic, formal as well as epistemological, have been tackled by Dignaga and Dharmasiddhi possibly be found of some importance.”

આ નવા શોધ અને સમન્વય માટે આ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રવાહનો આદર-પૂર્વક અભ્યાસ અને ચિંતન કરવાં ઘટે છે: બીજી વિદ્યાની જે વ્યવસ્થા તેમણે સાધી છે તે પણ આદરણીય છે. ફિલ્સફીનો *Forms of Being*-(સદ્વિષયક પદાર્થો), *Problems of Knowledge* (પદાર્થો), and *Problems of Value*-(હેયોપાદેયતાના પદાર્થો)માં વહેંચાદેયતાના પદાર્થને Truth (સત્ય), Goodness (કર્મસાધુત્વ), Beauty (આનન્દ) અને the Sacred (ઉપાસ્ય) એમ વિભક્ત કરી Logic, Ethics અને Religionનો જે ક્રમ બતાવ્યો છે તે વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ સમગ્ર.

૫

ગુજરાતમાં તત્ત્વજિજ્ઞાસા પ્રવર્તમાન માનસશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ તો કરશે, વિજ્ઞાનના સિદ્ધ પદાર્થો જ્ઞાનમાં લઈ ‘સત્ય’નું મયશે; પણ એ તત્ત્વ-

(heredity) દીર્ઘાયુષ્યની બાબતમાં અમત્યનો વાગ્ધોષ છે. પણ વારસાકે મળેલું દીર્ઘાયુષ્ય જિંદગીના પ્રતિકૂળ સંજોગો સામે ટૂંકું જનતું બન્યું છે. આથી કોલરું, પારસાના સ્વચ્છ સંજોગો ન મળ્યા હોય તો પણ અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં જિંદગી યુગ્મરનારંગો પોતાનાં આયુષ્યનાં વર્ષો લખાવે છે — મનુષ્ય દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવી શકે છે.

ફ્રાન્સના મહાન ઔતિકશાસ્ત્રવેત્તા બુફોન (Buffon) એ પુષ્ટક અવલોકનને આધારે એવો સામાન્ય નિયમ તારતી કહ્યો કે કોઈ એક પ્રાણીની જિંદગીની સામાન્ય મુદત તે પ્રાણીની શારીરિક વૃદ્ધિના કાળને કિસામે પાંચથી સાત ગણી વધારે હોય છે. પાવેલાં જનાવરોની જિંદગીની મુદત પર કરેલ અવલોકનોના આધારે આ પ્રતિપાદન સાચું પુરવાર થતું હોય એમ લાગે છે. જે વસ્તુસ્થિતિ ઉપરના નિયમ અનુસાર હોય તો મનુષ્યની જિંદગીની સામાન્ય મુદત ૧૨૦ વર્ષથી ૧૫૦ વર્ષ કરતાં ઓછી મુદત સુધીની હોવી ન જોઈએ. સામાન્ય રીતે મનુષ્ય-શરીરની વૃદ્ધિ ૨૦-૨૫ વર્ષ સુધીમાં થઈ જાય છે; ત્યારબાદ હાડકાંની વૃદ્ધિ અટકી જાય છે. એટલે ઉપર કહાવેલ જિંદગીની મુદત સામાન્ય ગણવી જોઈએ. પણ આ સિદ્ધાંત સર્વ પ્રાણીઓને લાગુ પડે છે કે નહિ તેમાં શંકાને સ્થાન છે. સામે એટલું પણ સ્પષ્ટ છે કે મનુષ્યની જિંદગીની સરેરાશ મુદત જોઈએ તો કરતાં ઘણી ટૂંકી છે.

સામાન્ય લોકમત પ્રમાણે પોતાની જિંદગીનું સાર્થક કરી નેજો આ દુનિયા છોડી ચાલે છે તેઓનાં મૃતદેહનું હેઠન કરીને તપાસ કરતાં એવા નિર્ણયો પાંચવામાં આવ્યા છે કે તેઓ સામાન્ય વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મૃત્યુને બેટ્યાં નહીં પણ કાર્મિક દર્શનું અગ્નિતત્વ પુરવાર થાય છે. ટૂંકામાં, મનુષ્ય જિંદગીની અસારની સરેરાશ મુદત તેની કુદરતી મર્યાદા નથી. એટલે મનુષ્યને વધારે વર્ષ આયુષ્ય ભોગવતો કરવા માટેના પરિયોગો એક અપહારુ વિષય બને છે.

પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે મનુષ્ય તેની જિંદગીની પૂરેપૂરી મુદત સુધી કેમ નથી જીવી શકતો ? બે પ્રકારનાં કારણો આગળ ધરી શકાય : એક તો, સામાજિક અને આર્થિક સમાજની રચનામાં એક અવનાં આદમી તરીકે પોતાની આસપાસના સંજોગોને અનુકૂળ થવામાં અનેક પ્રતિકૂળ કાર્યો મનુષ્યની જિંદગીના અંત વહેલો લાવવામાં મદદ કરે છે : જેવાં કે સખત અને ઘટ્ટી નાખે એવી મનુષ્ય, એક જ પ્રકારની કંટાળા ઉત્પન્ન કરે એવી માનસિક યા શારીરિક પ્રવૃત્તિ, પૂરતાં પેતલુનો અભાવ, રોગોત્પાદક ગંધાતા વાતાવરણમાં પૂરતાં દવા-હિતચ વિનાનાં રહેણાંક દિવસદિ. આ વર્ણન સમાજના નીચલા યથાને માટે થયું : પણ સમાજના અગ્રધાને વિદ્વાંજ્ઞતા 'સુખી છવે' તે 'ખાદેયથી પાટલે', અનેક પ્રકારની લાભસાઓ અને બીજા શીમંતાધિના ચેન-ચાળાઓ વગેરે, જિંદગીની મુદત ટૂંકી કરવામાં કારણભૂત થાય છે. આ સામાજિક કારણો દર રાખીએ તો, અપક્વ મૃત્યુ માટેનાં બીજાં જનનનાં કારણો—Biological—જીવશાસ્ત્રીય આગળ આવે છે; તેની ચર્ચા હવે કરીએ.

એ સુવિદિત છે કે એક અત્યંત સૂક્ષ્મજીવિયો માંડીને મનુષ્ય સુધી સૌ કોઈ પ્રાણીનું શરીર કોષોનું (cells) બનેલું છે. એથીજા જેવું એક તદ્દન સાદું સૂક્ષ્મજીવિયો એક જ કોષનું બનેલું છે: તે બધાં કાર્યો કરે છે. મનુષ્ય-શરીરની રચનામાં અગણિત કોષો આવેલા છે. કોષોનું જીવન એકમ કોષ છે. વનસ્પતિ પણ કોષોની બનેલી છે. પ્રાણી અને વનસ્પતિના કોષમાં થોડો ફરક હોય છે. વનસ્પતિ યા પ્રાણી-જીવમાત્રની અભિવૃદ્ધિ કોષોને આધારી છે. દરેક કોષની જીવનશક્તિ તેમાં રહેલા જીવરસને (protoplasm) અંગે છે.

મનુષ્ય-શરીરના કોષો (cells)માં શું આવી રહ્યું છે તે જરા તપાસીએ. મનુષ્ય આરામમાં હોય કે બેઠકમાં હોય તેો પણ કોષો તેમનું કાર્ય કેદી બંધ કરતા નથી. ભાંગફાંસ અને પુનર્રચનાનું કાર્ય એવીસે કલાક અવિરત અને સતત ચાલુ જ રહે છે. નવા કોષ જૂનાની જગ્યાએ આવે છે. આ કાર્ય કેટલા મોટા પ્રમાણમાં આવી રહ્યું છે તેનો ખ્યાલ નીચેના દાખલા આપશે. એમ માનવામાં આવે છે કે એ મહાનાના માળામાં મનુષ્યના શરીરમાં લોહીના રાતા અણુઓ (red corpuscles) તદ્દન નવા થાય છે. એટલે કે શરીરના ૩૫૦ થી ૪૦૦ અણુઓની સંખ્યામાં આ રાતા અણુઓ નાશ પામે છે અને એટલા જ બીજાં નવાં પેદા થાય છે. આમડી હોઠાવાથી, વાળ દાંપવાથી અને ફરી ઊભાવાથી વગેરે ક્રિયાઓમાં અસંખ્ય કોષો મનુષ્ય-શરીરમાંથી જોવા પડે છે અને તેની જગ્યાએ બીજાં અનેક નવા અસ્તિત્વમાં આવે છે એનો વિચાર કરીએ તો એ કોષોની સંખ્યા અગણિત ધર્મ જાય. ઉચ્ચ શ્રેણીનાં પ્રાણીઓમાં કોષોની અભિવૃદ્ધિ અશ્વપિત નથી: તેને કેટલીક મર્યાદાઓ છે. પૂર્ણ વિકાસ પામેલાં ઉચ્ચ શ્રેણીનાં પ્રાણીઓમાં બધાં કોષો પુનઃજન્મી શક્તા નથી. દાખલા તરીકે, મનુષ્યના મધ્યસ્થ ગ્રાન્થાનું કોષોમાં કોષોનું જીવન અભિવૃદ્ધિ થતી નથી. જન્મ વખતે જેટલી સંખ્યા હોય તેટલી જ સંખ્યા આખી જિંદગી પસંદ રહે છે. (આ ગ્રાન્થાનું કોષો મનુષ્યની જિંદગી માટે ખૂબ ઉપયોગી છે અને માનસિક સવળી ક્રિયાઓનું નિયંત્રન કરે છે.) ગ્રાન્થાનું કોષો અને માનસિક ઉત્તેજની સીધી અસર જિંદગીની મુદત પર થાય છે. ગ્રાન્થાનું કોષો જેમ જેમ નિર્માત્ર થતા જાય તેમ તેમ આયુષ્યની મર્યાદા ટુંકાતી જાય છે. આ સંબંધમાં ચર્ચા કરતાં પ્રોફેસર બેન્જામિન પેરેટ્સ લખેલાં શબ્દો છે કે “it is necessary to train one's character: extreme irritability shortens life.” (પોતાનું ચરિત્ર કેળવવાની જરૂર છે: એકદમ મિલમળ જોવાથી જિંદગી ટુંકી થાય છે.)

જીવાનીમાં કોષો ખૂબ સંચળ અને કાર્યક્ષમ રહે છે અને પૂરે બહારમાં પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે: તેઓની ક્રિયાઓ પૂર્ણ ઝડપથી ખૂબ ચાલે છે. તેમાં રહેલા જીવરસ પુનર્જીવન પામે છે. પણ અમુક સમય પછી કોષો પુનર્જીવન કેળવવાની શક્તિ ખોવા મારે છે. ટુંકામાં, લાંબામાં રાખેલા જીવના જેવી તેમની સ્થિતિ થાય છે. આટલુમીનની જીવનના પદાર્થોના મોટા મોટા કણો કોષના જીવરસમાં એકત્રિત થવા લાગે છે. આ પદાર્થકણો તેમનું સમતોલ વચ્ચેનું ગુમાવે છે, ભારે ધર્મ જાય છે અને કચરા રૂપે (sediment) કાઠી નાખવામાં આવે છે. કોષની સપાટીનું કુલ સેવણ જેમાં બધી metabolismની ક્રિયાઓ યક્ર રીતે હોય છે-તેમાં ઘટાટો થાય છે. એટલે જીવનને વધારી

આ ક્રિયાઓની તીવ્રતામાં ઓટ આવવા લાગે છે. કોષ-સમૂહોમાં પાણીની તાણ પડે છે. આ તાણને કારણે આગડીમાં એક પ્રકારની રક્તા આવે છે અને તેથી કરચકીઓ, વળવા માંડે છે, જે વૃદ્ધાવસ્થાનું બાહ્ય ચિન્હ છે. આ સૂચક છે કે જીવનની સંખ્યા નજીકમાં જ છે.

મનુષ્યના દીર્ઘાયુષ્યને લગતાં મુખ્ય બળોમાંથી એકાદ પર કાણુ મેળવવા ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ મથતા હોય, તે તેમણે કાપોની વિદ્યુતી લંબાય એ પ્રત્યે. પ્લાન આપવું પડશે. દૂંકામાં, કાપોને લગતો અભ્યાસ દીર્ઘાયુષ્યના પ્રશ્ન સાથે સંકળાયેલો છે.

પ્રેક્ટેસ્ટર એડિયાસ મેકનીકોફ નામના એક મહાન રશિયન પ્રાણીશાસ્ત્રીએ એવો મત બહાર ક્યો છે કે સરીસૃપો પેદા થતાં અગ્રુક નુકસાનકારક સૂક્ષ્મજીવોનો જે ઝેરી પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે તે તેનું વિષ લાગવાથી કાચી વયે વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે. દીર્ઘાયુષ્યના પ્રશ્નને અંબેધાસ તેમણે સારી રીતે ક્યો છે અને પરિણામે પોતે એવા અભિપ્રાય પર આવ્યા છે કે મોટું આંતરડું આ બાબતમાં ખૂબ સૂચક ભાગ ભજવે છે. આ આંતરડામાં રહેલ મળનો લગભગ ત્રીજો ભાગ ઉપર નિર્દોશતા સૂક્ષ્મ જીવોનો જતેલો છે. આ જીવોમાંથી આંતરડાને મુક્ત કરવા અર્થે પ્રો. મેકનીકોફે કસામમ્બુ કરી છે કે દહીં, બીજા એવા ખાટા પદાર્થો આંતરડામાં સારી રીતે લેવાયા જોઈએ.

પ્રો. મેકનીકોફની માન્યતા અનુસાર, સૂક્ષ્મજીવજન્ય વિષ 'ઉમદા' કાપ-સમૂહોને નબળા પાડે છે. (મુદાશય, કહેણું, ઘાન-તંતુઓ જે કાપોમાંથી બનેલા છે તેને 'ઉમદા' કાપો કહેવાય છે.) મનુષ્યના કોષોમાં એક જાતના ચળ સફેદ કણો હોય છે. આ કણો cell-phagocytes નરીકે ઓળખાય છે. આ ચળ કણો ઉપર વર્ણવેલ સૂક્ષ્મજીવોના વિષથી નિર્જીવ થયેલા 'ઉમદા' કાપોને ચોતરફ ફેરી વળે છે અને પછી તેને ખાઈ લેવાય છે. આ 'ઉમદા' કાપોની જગ્યા સંબંધક-કાપ-સમૂહ અને બીજાં તંતુઓમાંથી બનેલો એક પ્રકારનો નવો સંબંધક-કાપ-સમૂહ (connective tissue) લે છે. આને 'સ્કેલેરોસીસ' (sclerosis) કહેવાય છે અને નજીકમાં આવી પહોંચતા મૃત્યુની નિશાની છે.

મનુષ્ય-સરીસૃપોમાં phagocytes જે અમતનો ભાગ ભજવે છે તે સંબંધી પ્રો. મેકનીકોફે ખૂબ શોધખોળ કરી છે. એ શોધખોળની કિંમત એાછી આંધવામાં આવતી નથી. પણ તેમણે તેમાંથી તારવેલા કેટલાક નિર્ણયો સંકારદિત નથી. જેમકે, ચળ phagocytes કોષોને ખાઈ લેવા છે અને નિર્જીવ થયેલા કોષો છૂટી રાખે છે એ પ્રો. મેકનીકોફે બહાર કરેલ સિદ્ધાંત ખૂબ ભરેલો છે એમ પ્રો. બોગોમોલેવ્સ્ક માને છે. બોગોમોલેવ્સ્કેને મત જોથી સાચ કાઢેલો છે. તેઓ એવો અભિપ્રાય બહાર કરે છે કે phagocytesનું કામ બસણવું નથી, પણ જરીરમાં અંતરાય રૂપ બનતાં ગરવા જેવા થયેલા કાપોને સાફ કરી નાખવાનું છે. દૂંકામાં, phagocytes મ્યુનિસિપાલિટીના આરામખાતાનું કાર્ય સરીસૃપોમાં કરે છે.

સંબંધક-કાપ-સમૂહની બાબતમાં પણ બોગોમોલેવ્સ્ક જુદો મત ધરાવે છે. તેઓ સંબંધક-કાપ-સમૂહને ખૂબ અગત્યનો ગણે છે. "તેની ધોરી-નસો જેટલી 'રક્ત' તેટલો મનુષ્ય-વૃદ્ધ હોય છે." એવી એક કહેવત પ્રચલિત છે. એ કહેવત બોગોમોલેવ્સ્ક સૂચવે

છે કે “ જેટલો તેનો સંબંધક-કોષ-સમૂહ વૃદ્ધ તેટલો મૃત્યુશીલ વૃદ્ધ છે (a man is as old as his connective tissue).

આ સંબંધક-કોષ-સમૂહની અગત્યતાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે એ ખાસ જરૂરી છે. આ માટે કાષ્ઠમાં જે પદાર્થો (જીવ-રસ ઇત્યાદિ) આવેલા છે તે કંપી રીતે ચાલુ રહે છે તે સમજવું જોઈએ. લોહી કોષોને પોષણ આપે છે, અને કચરો કાઢી નાખે છે. શરીરમાં કોઈ પણ ભાગના કોષો લોહી સાથે સીધા સંબંધમાં આવતા નથી. પૌષ્ટિક પદાર્થો અને પ્રાણવાયુ-લુપ્ત લોહી, ઘેરી નસોમાં વહે છે. આ નસો અતિસૂક્ષ્મ ભાગોમાં વહેંચાઈ જાય છે અને તેમાંથી એક પ્રકારની જાળ બને છે. આ અતિસૂક્ષ્મ જાળ રૂપ નસો કોષોને વીંટાઈ જાય છે, અને તેઓની દિવાલો દ્વારા કોષોને લોહી પહોંચે છે. આ દિવાલો સંબંધક-કોષ-સમૂહ સાથે ખૂબ જીણી ગુંથામેલી હોય છે. આ સંબંધક-કોષ-સમૂહમાં પરિપાક યા બીજા ફેરફાર થતા—બીજા શબ્દોમાં કહોએ તો રક્તોચ્ચારીય થતાં, કોષોના પોષણમાં ખલેલ મડવા માંડે છે અને તેનો નાશ શરૂ થાય છે. આને તીવ્ર વિપ્રભવ પદાર્થો પેદા થાય છે અને છેવટે મૃત્યુ નીપજે છે.

સંબંધક-કોષ-સમૂહનું કાર્ય વ્યાટલેથી જ સમાપ્ત થતું નથી. એરની એપી અંતર શરીરમાં પ્રવેશ પામે છે ત્યારે આ કોષસમૂહ બચાવવું કાર્ય આરંભે છે અને એવા પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે, કે જેથી એરઉત્પાદક સૂક્ષ્મજીવોએનો નાશ થાય અને તેમાંથી પેદા થયેલા એરની અંતર નાખૂંદ થાય. એટલે જિંદગી લંબાવવા માટેના પ્રયત્નોમાં આ સંબંધક-કોષ-સમૂહની અગત્યતા સાવ સ્પષ્ટ છે. પ્રો. ભોગોમેલોટ્સ આ કોષ-સમૂહને વંધારે બળવાન બનાવવા માટેની રીતો અખત્યાર કરવાની સૂચનાઓ કરે છે.

ઝોગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં નીચે દર્શાવેલ એક ખાસ મહત્વપૂર્ણ બનાવ તખીમોએ શોધી કાઢ્યો: ‘જ’ પ્રાણીના શરીરના કોઈ પણ ભાગના કોષ-સંબંધકમાંથી, દાખલા તરીકે કાળજીમાંથી, અમુક સત્તર લઈને ‘વ’ પ્રાણીના લોહીમાં દાખલ કરવામાં આવે તો અમુક સમય પછી ‘વ’ પ્રાણીનું લોહી નવીન ગુણ પ્રાપ્ત કરે છે. ‘અ’ પ્રાણીના અવયવોના કોષોને અંતર કરતાં તરવો આ નવા લોહીમાં દેખાઈ આવે છે. આ લોહીમાંથી બનાવેલું સીરમ સરેસની જેમ ચોંટી જાય છે (agglutinate) અને કોષો તેમાં ઝોગણી જાય છે અને પછી તેમનો નાશ થાય છે. જુલસ જોરડેટ નામના બેક્ટેરિયમના જંતુ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ આ શોધ કરી હતી. જોરડેટ મેક્ટીકોક્કનો શિષ્ય હતો. આ સીરમને સાઈટો-ટોક્સિક (cyto-toxic) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

વંધારે શોધખોળપરથી સ્પષ્ટ થયું કે આ સીરમ બીજા ઉપયોગી ગુણો પણ ધરાવે છે. જૂજ પ્રમાણમાં જે આપવામાં આવે તો, કોષો નાશ પામતા નથી પણ ઊલટું, તે કોષોની ક્રિાને ઉત્તેજન આપે છે અને તેમને પુનર્જીવન અર્થવામાં મદદરૂપ થાય છે.

આ બુજ પ્રમાણુ કેટલું, એ નક્કી કરવા માટે એક રીત સ્થાપિત કરવાનું કામ હોય હાય પર લેવામાં આવ્યું અને પ્રો. બોગોમોલેવ્સ્કીએ આ રીત શોધી કાઢી. આ શોધખોળમાં પ્રો. બોગોમોલેવ્સ્કી સાઈટો-ટોક્સિક સીરમ વડે કેટલાય અદ્યતન પ્રયોગો કર્યા હતા. પ્રો. બોગોમોલેવ્સ્કીની શોધની અગત્યતા તેણે એકવિત કરેલાં પરિણામો પરથી ખુદવાર થાય છે.

આધુનિક જમાનાના અત્યંત બચકર મણાતાં દર્દીમાં ચાંદા (cancer)નું દર્દ એક છે. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે પચાસ વર્ષની ઉંમરે પહોંચનાં પ્રવેક સોત મનુષ્યોમાં એક (એટલે ૭ : ૧ના પ્રમાણમાં) ચાંદાના રોગથી મૃત્યુ પામે છે. આ દર્દનાં કારણો હજી બરાબર સમજાતાં નથી. એવું નક્કી થયું છે કે ચાંદાનાં દર્દીઓમાં આમાન્ય કોષો અમર્યાદિત રીતે વૃદ્ધિ પામે છે અને આજીવનના સામાન્ય કોષ-સમૂહમાંથી બહાર નીકળી આવે છે. આથી મનુષ્ય નબળો પડી જાય છે અને પરિણામે જિંદગી યુગાંવે છે. પણ બોગોમોલેવ્સ્કી નિર્દેશ કરે છે કે જો સંબંધક-કોષ-સમૂહ બરાબર તંદુરસ્ત અવસ્થામાં હોય તો, આવા ચાંદાના કોષો પેદા થતાં અટકાવે, તેને જીવ પાડી નાખે અને પછી તેના નાશ થાય : પણ જો સંબંધક-કોષ-સમૂહ નબળો હોય તો કેન્સરના કોષો અમર્યાદિત રીતે વૃદ્ધિ પામે. વાક-કાપથી સર્જાતાં દર્દીને બચાવે પણ એવું ઘણી વાર બને છે કે સર્જનની જગ્યામાંથી પણ કેટલાક છુટાછવાયા કેન્સરના કોષો બચી જાય છે : દર્દી સમૂહનાં નાશુદ થતું નથી. થોડા વખત પછી પાછું દર્દી બેપડે છે અને દર્દી જિંદગી યુગાંવે છે.

બોગોમોલેવ્સ્કી સૂચવેલી પદ્ધતિ અનુસાર, ઉંદરને પહેલાં સાઈટો-સીરમના ઈન્જેક્શન આપવામાં આવ્યા અને પછીથી કેન્સરના જંતુઓ દાખલ કરવામાં આવ્યા. ઘણાખરા પ્રયોગોમાં, ઉંદરોને કેન્સરમાંથી મુક્તિ મળી. બીજા પ્રયોગોમાં, પહેલાં કેન્સરના જંતુઓ ઉંદરોમાં દાખલ કર્યા અને પછી સીરમના ઈન્જેક્શન આપવામાં આવ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે ઘણાખરા ઉંદરોમાં કેન્સરની ગંઠો જોણી થઈ ગઈ અને ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થઈ ગઈ. પછી આ પ્રયોગો મનુષ્યો પર અજમારવામાં આવ્યા. પરિણામ થયું જ મુંદર આવ્યું. ઘણાખરા દર્દીઓ સીરમના ઈન્જેક્શન પછી સારો થયાં. આ પ્રયોગો નવું ક્ષેત્ર ઉઘાડે છે. બીજાં અનેક દર્દીમાં આવાં સરસ પરિણામ આવ્યાં છે : જેવાં કે ટાઇફોઇડ, schizophrēnia-એક જાતનું માનસિક રોગ દર્દી. ઉપરાંત, હાડકાં ભાંગી ગયાં હોય ત્યારે તેના સાંધા મેળવવામાં આ સીરમનું ઈન્જેક્શન સતોષકારક નીવડે છે. અનેક દર્દીમાં તેના સાંધા મેળવવામાં આ સીરમનું ઈન્જેક્શન સતોષકારક નીવડે છે. અનેક દર્દીમાં તેના સાંધા મેળવવામાં આ સીરમનું ઈન્જેક્શન સતોષકારક નીવડે છે. પ્રો. બોગોમોલેવ્સ્કી એવો મત ધરાવે છે કે આમાં સાંધાઓને અવકાશ નથી. તેઓ સંબંધક-કોષસમૂહને માનવ-સીરમના મૂળ રૂપ ગણે છે. તેમના પોતાના શબ્દો ટાંકીએ : "The function of the physiological system of the connective tissue are various and extremely important for health and longevity. Our serum has actually only one effect : large dose does depress but small doses on the contrary increase the vitality of the system. If after the root of a tree has been treated and cured, the trunk becomes

તું મારી ગૃહિણી હતે

❧

તું મારી ગૃહિણી હતે મુજ ગૃહે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી તહા
આવીને વસતે પદે તણ પદે, અંધાર ઘેરી કદા
મારી જીવનરાત્રિમાં ઉગત તો કે સ્નેહની કૌમુદી,
બહેતા હોત પ્રવાહ જીવન તણા કોઈ દિશામાં જુદી.
તું મારી ગૃહિણી હતે તનુમને પાવિત્ર્ય સેવ્યું હતે,
અન્યા કોઈની તર્ફ દષ્ટિ મુજની ના હોત કો દિ' પડી;
મારે માટ રચાયું પૃથ્વી પર તો હોતે અહીં સ્વર્ગ તે,
માગ્યું ના મરણે અકાળ જ હતે મેં રાત કં કં રડી.
આખું છે સુખ, લક્ષ્મી, આપી વળી છે વિધાય એણે મને,
તારા જેવી છતાં મને ક્યમ નહીં આપી ગૃહિણી હશે ?
આપી એક જ પાંખ કેમ યદિ છે કીધી દયા તો; અને
ચોરી ચોરણ દાન સોયનું ફીધું એથી લલુ શું થશે ?
સોના સાથ મુગંધ તા જ મુકવી એ ન્યાય એનો હશે,
એનાં સાર્થ તહા કહંગી રચના ને સા, કર્મેળો થશે.

નંદવરલાલ

त्वं चेन्मद्गृहिणी पदे

५१

त्वं चेन्मद्गृहिणी पदे मम गृहे नूनं समेत्य स्वयं
 त्वत्पदान्बुद्धं प्रतिममविधौ वासं व्यधास्य. इमा ।
 ज्योत्स्ना गृह तमोऽन्ध जीवन निशा 'स्नेहामृतां शोभन
 क्षप्येपा समुदैषदन्म गतयो मार्गाश्च मे जीविताः ॥
 त्वं चेन्मद्गृहिणी पदे मम मनो वृत्तेश्च देहस्य वा
 पावित्र्यं न कदा करिष्यमपरा स्थापा तनं वा दंशोः ।
 स्वर्गोद्भासभरा भविष्यदखिला क्षामा तद्रा सौ मम
 नैवा निद्र निशापु गूढं हृदि रन्ध्रार्थितधान्तकः ॥
 येनेदं घटितं भुखं च विलतो लक्ष्मी विलासो गृहे
 विद्याचेयमदायी तेन विहिता त्वं नो कथं गेहिनी ।
 कारुष्यं वृत्तमेव तर्हि कथं पक्षो भयानुमहौ
 हत्वा मे बहु किं करिष्यति हितं स्लोकस्य दानेन संः ॥
 स्वयं सौरभ विप्रयुक्तमितिवा न्यायो विवातुर्यदि
 सार्धस्तज्जगतः विरुद्धरचना वैषम्यरूपोच्चयः ॥

म० पटेल

પુસ્તક પાઠિય

કાઠિયાવાડની ખેતી:—પ્રો. એ. બી. ત્રિવેદી.

પ્રો. ત્રિવેદીએ કાઠિયાવાડની આર્થિક તપાસની ફેલ્ડીક પત્રિકાઓ અગાઉ અંગ્રેજીમાં બહાર પાડેલી છે, તેના અનુસંધાનમાં ત્યાંની ખેતી વિશે હમણું પત્રિકા બહાર પાડી છે. તેમાં કાઠિયાવાડની ખેતીવિષયક સ્થિતિ વિશે ફેલ્ડીક ઉપગોષ્ઠી માહિતી એકઠી કરીને તેમણે આપી છે. તે માહિતી ખાસ કરીને ભાવનગર, જામનગર, જૂનાગઢ, રાજકોટ, ગોંડલ અને પોરબંદર જેવાં મોટાં રાજ્યોના રિપોર્ટ ઉપરથી તારવીને આપી છે અને તે ઉપરથી આખા કાઠિયાવાડની ખેતી વિશે અનુમાનો બાંધ્યાં છે. બધાં રાજ્યોની માહિતી ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી તેમને આમ કરવું પડ્યું છે. એ રીતે તારવેલી માહિતીમાંથી ઉપરદપકે થોડી જાણવા જેવી હકીકત નીચે આપવામાં આવી છે. તે ઉપરથી તેમાં આપેલી હકીકતનો સામાન્ય ખ્યાલ આવશે:—

(૧) ક્ષેત્રફળ ૨૨,૧૫૦ ચો. માઈલ. વરસી ૩૧,૫૦,૬૩૩ (૧૯૩૧).

નાનાં મોટાં રાજ્યો ૨૦૦.

(૨) ઈ. સ. ૧૫૫૬ થી ૧૮૭૯ સુધીનાં ૩૨૦ વરસમાં ૩૧ દુકાળ પડ્યા. વીસમી સદીમાં ૪૦ વરસમાં ૬ દુકાળ પડ્યા.

(૩) એકર દીઠ ઉત્પાદન રૂ. ૧૨

” ” મહેસૂલ રૂ. ૩૧

” ” ખેતીનું ખર્ચ રૂ. ૪

(૪) હળ નીકે જમીન ૧૭ થી ૨૬ એકર છે. ૨૬ એકર જમીનવાળા ખેડૂતને જમીન મહેસૂલ આપ્યા પછી અને ખેતીનું ખર્ચ બાદ કર્યા પછી, આખા કુટુંબના ખર્ચ માટે સામાન્ય વરસમાં રૂ. ૧૨૫ રહે છે.

(૫) માધાદોઢ જમીન મહેસૂલ

જૂનાગઢ	૪-૮-૦	પોરબંદર	૭-૩-૨
ભાવનગર	૫-૪-૬	મુંબઈ પ્રેસિડેન્સી	૨-૩-૦
જામનગર	૭-૧-૫	બંગાળ	૦-૧૧-૦
રાજકોટ	૪-૬-૭	સંયુક્ત પ્રાંત	૧-૭-૦
ગોંડલ	૭-૧૧-૨	મદ્રાસ	૧-૧૦-૦

(૬) કુલ જમીન મહેસૂલ

રૂ. ૨ કરોડ

ખેડૂતોનું દેવું અંદાજે

રૂ. ૧૩૧ કરોડ

એકર દીઠ દેવું

રૂ. ૧૮

માથા દીઠ દેવું

રૂ. ૪૩

જે રાજ્યોની માહિતી ઉપરથી ઉપરની દ્રષ્ટીકત તારવવામાં આવી છે, તે બીજા રાજ્યોને કેટલે અંશે લાગુ પાડે છે તેની ખાતરી કરવા માટે આધાર નથી. પરંતુ સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે, બીજા રાજ્યોમાં તેના કરતાં સ્થિતિ સારી નથી. બધાં રાજ્યોમાં સામાન્ય ખેડૂત પાસે ૨૦ થી ૨૫ એકર જમીન તો નહિ-હોય અને 'કાઈ કાઈ' કેદારો ખેતીનું ખર્ચ, મહેસૂલ અને દેવું પણ વધારે હશે. કયાં મહેસૂલની કાપવાવાડની સમૃદ્ધિ અને કયાં ખાજની દયામણી સ્થિતિ? આવી તપાસને અતિ, લેહિની નગર આગળ, લેહિની બાગમાં, આવી દેરીકતો અને તેના આવકારિક ઉપાયો મૂકવામાં આવે તો તે ઉપયોગી થાય.

ચિત્રલદાસ કેદારી

વિભાગી:—અનુ: શ્રી ધનસંકર ત્રિપાઠી. મૂલ્ય: રૂ. ૩.

૨૪. કવિવર રવીન્દ્રનાથની નવલકથા 'બી કાકુરાનીર દાદ'નો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. ૧૯૨૩ની સાલમાં 'ગુજરાતી પંચ'માં એ આલુ વાર્તા તરીકે પ્રગટ થઈ હતી.

વાર્તા ઘણી નિર્બળ છે. કવિવરના અધીના શ્રેષ્ઠીનો આ વાંચીને નિરાશ થાય. 'ગોશ'નો ઉત્તમત્વ અસ્ફુટિગ્રેમ, 'ગોમેરવાલી'નું પરમસુંદર પાત્રાલેખન, 'ધરે બાહિરે'નો રાષ્ટ્રોદ્ધારક સ્વદેશ, 'કુમુદિની'નું વેધક મનોવિશ્લેષણ, 'નૌકાફળો'ની હૃદયહારી વસ્તુસંકલનના વગેરે જોયા પછી આ પુસ્તક હાથમાં લેતાં વાંચકે કવિવરનાં સર્જનમાં જે ક્ષમણી અપેક્ષા રાખી હોય તેના અહીં અભાવ દેખાશે. આમાં નથી વસ્તુચોજના, નથી પાત્રાલેખનની કલા કે નથી સ્પષ્ટ વિચારસરણી. પ્રત્યાપદિત્ય નામનો એક જ્વેલકમી કુટુમ્બ રાજા પુત્ર, પુત્રી, પુત્રવધૂ, જમાઈ સહુને દુઃખી કર્યા કરે છે અને પેલાં સર્વે દુઃખી થયાં કરે છે. અમાત્યની મૂર્ખાઈભરી વાર્તા કે વિદ્યુત્કના ચાળા વાર્તામાં આનાંદને બદલે ત્રાસ જ આવે છે. રાજા અવારનવાર કોપે કરાય છે અને કાઠને કેદમાં નાખે છે કે કાઠનું માથું કાપવાનાં હુકમ કરે છે. વૃદ્ધ વસન્તરામ, કે કુસવધૂ સુરમા, મંદગતિ યુવરાજ કે ઉપેક્ષિતા વિભાવરી એ પાત્રો કંઈક અંશે જીવંત છે. પણ રવીન્દ્રનાથની કલમની ચમત્કૃતિ તેમાં કયાંય દેખાતી નથી. ઘણી નાની ઉંમરે, છેક ગોગણીસ વર્ષની વયે, કવિવરે આ વાર્તા લખેલી.

આવી નવલકથાનાં અનુવાદની ભાગ્યે જ કંઈ આવશ્યકતા હોય. કવિવરની કૃતિ સારી જ હોય એવા વિશ્વાસથી પુસ્તકા ખરીદનાર આવી નવલકથા લીધા પછી શકેલીક જાને અને બીજી કૃતિ ખરીદતાં અચકામ એ જ એનું કુષ્પરિણામ આવે. વળી શ્રી ત્રિપાઠી કહે છે: "અનુવાદનું સ્વરૂપ જેમ બને તેમ શુદ્ધ ગુજરાતી રાખવા અને ભાષાનું પર-પ્રાન્તીયત્વ મિટાવવા મેં મારાથી બનતી કાશિય કરી છે. તેથી કંઈક અંશે મૂળનો તે જાપાનવાદ બન્યો છે." એ કીક નથી. બંગાળી ભાષાનું મધુર્થ સચોટ કાગજબર્ણો અનુવાદ કરીને પણ ગુજરાતીમાં ઉતારી શકાય છે. સચોટતા સ્વાવધાથી પરપ્રાન્તીયતા આવે જ એવું નથી. શુદ્ધ ગુજરાતી કરવાને બદલે કવિવર જેવાનાં અધી સાથે પણ જે છૂટ લેવામાં આવે છે તે ખેદજનક છે.

આનંદી:—અનુ: શ્રી મંગલમ પ્રાપ્તિયાન: એન. એમ. દક્ષરની કેપની, મુંબઈ.
મધ્ય: અદી રૂપિયા.

દેવીને પશુબલિ આપવાની અનિષ્ટ પ્રથા સામે વિરોધ તોધાવતી 'રાજર્ષિ' નામની કવિવર રવીન્દ્રનાથની નવલકથાનો શ્રી મંગલમે આ ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે. કવિવરે ઘણાં વર્ષો પહેલાં લખેલી આ વાર્તા સાદી અને સરલ છે, અને તે દ્વારા કવિએ સંદેશ આપ્યો છે કે જગતમાં હિંસા નહિ, પણ અહિંસા છતે છે, વૈર નહિ પણ આતુભાવ વિજયી થાય છે; સત્તા મેળવવાથી નહિ પણ સેવાથી જ હવનનો ઉત્કર્ષ થાય છે.

લુપ્તનેશ્વરી દેવીનાં મંદિર આગળ વહેતો રક્તપ્રવાહ જોઈ આનંદી નામની કન્યા એના આપાતથી મૃત્યુ પામી; એ સરલહેતુથી કન્યાની વેદના એઈ રાજા ગોવિંદમાણિક્ય દેવીને પશુબલિ આપવાની મનાઈ કરે છે. દેવીનો પૂજારી રઘુપતિ રાજાની વિરુદ્ધ પ્રથ્થો રમે છે, સાદજાજાનાં પુત્ર સુઝાની મદદથી રાજાને પદમ્બૂત કરે છે, અને રાજાના નાનાભાઈ હંત્રમાણિક્યને તે ગાદી અપાવે છે. હજવા કરતાં રાજ્ય જાતું કરવું પધારેં સારું માનીને રાજા સંન્યાસ લે છે, અને સ્નેહથી જ તે શત્રુને છતી લે છે, વૈદીઓની વૈરભાવના નાશ પામે છે, પ્રગતનો રોષ જતો રહે છે; રાજાને રાજ્ય પાછું મળે છે. પશુબલિની પ્રથા શરૂ કરવા ઈચ્છતો—દુરામણી—રઘુપતિ વિજયમાં સૌથી મોટો 'પરાજય' અનુભવે છે; પોતે જ દેવીની પાષાણમૂર્તિના દુકેડેડુકા કરી નાખે છે એમ દર્શાવીને કવિવરે સગોદ અસંર ઉપગત્યો છે.

આનંદી, કુવ એ નિર્દોષ બાળિકા, કુટીલતીતિ. અજભાવતો રઘુપતિ, સેવાભાવો બિલ્કલુ ઠાકુર, મનિમંદ હૃદયમાણિક્ય, અદ્વાણુ જ્યસિંદ અને માનવતાપ્રેમી સાધુચરિત રાજા ગોવિંદ માણિક્ય એ સર્વ સહય પાત્રો છે. કથાની મૂંઝણી ક્લામય નથી, પણ ક્રિયા ગતિમાન રહે છે તેથી વાર્તાનો રસ જળંધાય છે. કવિવરે પ્રસંગોપાત કુદરતનાં મનોહર રાજદ્વિત્રો વ્યાખ્યાં છે. આખી નવલકથા એને વિશે છે એ રાજા ગોવિંદ માણિક્ય શિશુપલસલ, ઉદારચરિત, ન્યાયપ્રેમી ધર્માત્મા છે. સુદ વખતે તેની નિષ્ક્રિયતા વિમિત્ર લાગે છે અને વાર્તાના અંતની વાસ્તવિકતા વિશે શંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે. છતાં કવિ જે ઉદ્દત્ત સંદેશ તે દ્વારા આપે છે એ અત્યારના 'સુદહાત્રાનજે દામ્યા' જગતને ખૂબ ઉપયોગી છે, એમાં શંકા નથી. કશું જ નહિ વાંછીને રાજા સઘળું પ્રાપ્ત કરે છે, પોતાના સમર્પણથી જ એ સાસું આધિપત્ય મેળવે છે.

વાર્તાનું મૂળ નામ 'રાજર્ષિ' હતું તે સર્વ રીતે યોગ્ય જ હતું. તેને બદલે 'આનંદી' એ નવું નામ આપવાની ઉપયોગિતા શી હતી તે તો અનુવાદકર્તા કે પ્રકાશકને ખબર !

માધર્મી:—કર્તા તથા પ્રકાશક: ઉપર મુજબ. મધ્ય: રૂ. સપા.

રૂ. કવિવર રવીન્દ્રનાથની પાંચ નવલિકાનો શ્રી મંગલમે કરેલો આ અનુવાદ છે. વાર્તાઓ જૂની અને ગુજરાતને સારી રીતે પરિચિત છે. માધવી, રથામા, પ્રભા, નસિની, ગિરિયાલાં એ પાંચ વાર્તાઓમાં નસિની વિશેષ જગ્યા રોકે છે. દામિની નામની કથાનીની એ કથા છે. તે વાર્તામાં નસિની નામનું કોઈ પાત્ર આવતું નથી, છતાં અનુવાદકર્તાએ

તેનું 'નમિની' નામ સા માટે રાખ્યું હતું તે સમજાતું નથી તેથી જ રીતે પ્રથમ નવલિકામાં આવતા એક મૌલુ પાત્ર પરથી પુસ્તકને 'મોલુ' નામ આપવાથી પણ વાંચકો ભ્રમમાં પડે અને પુસ્તકને 'વિવરની' કેઈ નવી જ કૃતિ ધારી લે. એમ બનવા સંભવ છે.

અનુવાદ કે સંસ્કાર કે

દેવદાસી.—અનુવાદક : શ્રી રામભાઈ પરેશ. પ્રાસિદ્ધિયાન. પુસ્તક કળાગ્રામ, અમદાવાદ.

મૂલ્ય : રૂ. દોઢ.

નવ લુદા લુદા જગણી લેખિકાની એક નવલિકા લખે તેનો આ અનુવાદનું શ્રી રામભાઈ પરેશ તૈયાર કર્યું છે. પુસ્તક પ્રાસિદ્ધિયાન બેરૂરપુસ્તક તરારે તે પ્રસિદ્ધ મથેત્ર છે. તેમાં 'નવ, રવીન્દ્રનાથની 'અપરિચિતા' એ સરદામણની 'મદિર', પ્રભાકરમાર સંન્યાસની 'ગંભીર' એ પ્રભુ મહુથી ત્રીસી નવલિકાઓ કદી સકાવવા સ્વયંદ્ર બે દોષાધ્યાયે 'મૂલીપાણી' એ વાર્તામાં વૈષ્ણવની કરુણા કાઈ અનોખી રીતે આવેલી છે. અનુરૂપાદેવી, અગિલ સુકુમાર સેનગુપ્ત, મણિલાલ મંગેષાધ્યાય, વિપ્રતિગુપ્ત બે દોષાધ્યાય એ સર્વની વાર્તાઓ પણ એકઠેરે સુપ્રાચ્ય અને આકર્ષક છે. 'મદિર' એ સરદામણની સુદર નવલિકા છે. વિષય અર્પણ તેમાં સક્રિયતા ધરાવેલા પ્રેમનો તિરસ્કાર કરે છે. પણ સક્રિયતા ધરાવતું સ્વલ્પ સ્વલ્પ એનો સ્નેહદાનના ભાગ્યપ્રદેશ સમા અતરની સીરીતા દુઃખ અર્પણ મથે ગદ્ય છે. એ પ્રસંગમાં સરદામણને નારીહરનું હૃદયમાં દર્શન કરાવ્યું છે. 'અપરિચિતા' એ સરદામણની જીવિ-કાવ્ય જેવી મનોરમ નવલિકા છે. આગમાં 'જુગ્મ' છે. 'એ પ્રેમ કલ્યાણી પૂછે, છે અને તેને તો છવનમાં પેલુ જગ્યા આપવી પડે છે. સ્નેહન પદ રમકાંની ફેરી કરતાં તેમણે બાલકના મનમાં સંસ્કારીત છવનની જગ્યા જગણી હતી એવી વિદ્યા કળા શાંતિની વાર્તા 'ગંભીર' એ શ્રી સંન્યાસની સ્વામીશ્રીપૂર્ણ નવલિકા છે.

લેખકો લુદા લુદા દોષાધી શેલીનું તેમજ વિવરનું વૈવિધ્ય સરસ આવ્યું છે. અનુવાદ-કર્તાની લખાવટ પણ શુદ્ધ અને સરસ છે. આવી મનોહર કથાનું આપણ મોટે શ્રી રામભાઈ પરેશને અભિનંદન થકે છે.

ધરની સદુઃ.—પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્યસભા, અમદાવાદ. મૂલ્ય—રૂ. સત્રા.

શ્રી પ્રભાવતીદેવી સરસ્વતીની જગણી વાર્તાના શ્રી લાલુપ્રસન્ન મહેતાએ કહેલો આ સરસ ગુજરાતી અનુવાદ છે. ગામડાનાં સરીય સુરક સાથે નાનપણમાં પરણાવેલ શહેરી સ્ત્રીની આ વાર્તા તેની સ્વાભાવિક પશુચર્યાની લીધે સુપ્રાચ્ય બની છે. પિતા મુશિક્ષિત અને જાતે અભાગ પતિને લેઈ મોકલતા નથી, બ્યારે પ્રસંગે એના બનતા મથે છે કે અનુભવનું દૃઢ્ય તેનો બોળા સ્વામી તરફ આકર્ષિત બન્યું છે. અનુભવો સ્નેહજી પિતાં અદ્રમોહન, મનોરમ, સચકત સરસ રંગત, ભોળી રમ્યા પુખ્ત, ઉદાર અર્થનાં તેનો દુષ્ટ પતિ બંધન્ય પગે પાત્રો વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વવાળા છે. પ્રસંગોત્પન્ન આવી છે છતાં નીરસ નથી. એટલું કહેવું એઈ જો કે જગણી લેખિકાને શ્રીલિલ્લુ પરનો કેટલો વધારો પડેલો હોય અને એકપક્ષી છે.

નાથાલાલ દવે.